กังขาวิตรณี

คัมภีร์แปลและอธิบายกังขาวิตรณี เล่ม ๑

พระพุทธโฆสาจารย์ รจนา

พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการเนื่องในโอกาสฉลองเปรียญธรรม ๙ ประโยค

และ ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต

พระคันธสาราภิวงศ์

๗ กรกฎาคม ๒๕๕๖

กังขาวิตรณี

คัมภีร์แปลและอธิบายกังขาวิตรณี เล่ม ๑

แปลและอธิบาย พระคันธสาราภิวงศ์
วัดท่ามะโอ ตำบลเวียงเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง

ISBN xxx-xxxxx-x-x

จัดพิมพ์ เนื่องในโอกาส - ฉลองเปรียญธรรม ๙ ประโยค
- ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
พระคันธสาราภิวงศ์
วันที่ ๗ กรกฎาคม ๒๕๕๖

พิมพ์ครั้งที่ ๑ ๒,๐๐๐ เล่ม

คอมพิวเตอร์/รูปเล่ม
พระคันธสาราภิวงศ์

พิมพ์ที่ **ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์**
๔๔/๑๓๒ หมู่ ๖ ถ.กำนันแม้น แขวงบางขุนเทียน
เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐
โทรศัพท์. ๐-๒๘๐๒-๐๓๔๔ โทรสาร. ๐-๒๘๐๒-๐๓๔๔
Email. DORAMON1914@GMAIL.COM

คำอนุโมทนา

เมื่อครั้งที่ข้าพเจ้าได้รับอาราธนาจากท่านพระเดชพระคุณพระธรรมคุณาภรณ์ (เช้า จิตปญฺโญ ป.ธ. ๙ ขณะนั้นดำรงสมณศักดิ์ที่ พระเมธีวรคณาจารย์) อดีตเจ้าอาวาสวัดโพธาราม จังหวัดนครสวรรค์ ให้เดินทางมาสอนพระไตรปิฎกและบาลีชั้นสูงเมื่อพุทธศักราช ๒๕๐๒ ข้าพเจ้าได้สอนปทรูปสิทธิปกรณ์ คัมภีร์วุตโตทัย และสุโพธาลังการแก่ท่านเจ้าคุณ พร้อมกับสอนวิชาบาลีชั้นสูงและพระไตรปิฎกแก่พระภิกษุสามเณรประมาณ ๒๐๐ รูปในวัดโพธาราม ข้าพเจ้าทราบจากท่านเจ้าคุณว่า เมืองไทยสมัยนั้นนิยมเรียนคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีของพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งนิพนธ์ไว้โดยสังเขปเพื่อเป็นพื้นฐานของการเรียนไวยากรณ์บาลี โดยมิได้ผ่านการศึกษาคัมภีร์สัททาวิเสสอันได้แก่กัจจายนไวยากรณ์ ปทรูปสิทธิปกรณ์ สัททนีติปกรณ์ และโมคคัลลานไวยากรณ์ เป็นต้น ที่เรียกโดยย่อว่า “บาลีใหญ่”

ต่อมาข้าพเจ้าได้รับอาราธนาจากพระเนมินทะ (อัครมหาบัณฑิต) เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ รูปที่ ๓ ให้มาช่วยงานพระศาสนา ณ วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ในพุทธศักราช ๒๕๐๘ จึงได้เริ่มเปิดสอนปทรูปสิทธิปกรณ์ในพุทธศักราช ๒๕๑๖ และนับจากปีพุทธศักราช ๒๕๑๘ เป็นต้นมา พระเดชพระคุณ พระเทพกิตติปัญญาคุณ (กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ) ได้ส่งภิกษุสามเณรจากจิตตภาวันมาศึกษาบาลีใหญ่ที่วัดนี้ติดต่อกันหลายปี ณ ปัจจุบันข้าพเจ้าชราภาพลง วัดนี้จึงได้อาศัยศิษย์จากจิตตภาวันเป็นกำลังสำคัญในการสอนหนังสือ คือ

๑. พระคันธสาราภิวงศ์

๒. พระมหาประวัติ ถาวรจิตฺโต

๓. อาจารย์บุญถนอม นพโสภณ

ข้าพเจ้าเปิดสอนบาลีใหญ่ในสำนักนี้ด้วยเห็นว่า การศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทยยังขาดความละเอียดสมบูรณ์ อาจส่งผลให้มีความเข้าใจพระไตรปิฎกคลาดเคลื่อน และอาจนำไปสู่สัทธรรมปฏิรูป ดังนั้นตลอดเวลากว่า ๓๐ ปีมานี้จึงได้อุทิศเวลาให้กับการสอนหนังสือเป็นหลัก

ปัจจุบันศิษย์จากสำนักนี้หลายท่านได้ขยายการเปิดสอนบาลีใหญ่ในหลายที่ เช่น พระมหาสมปอง มุทิโต และพระมหาประนอม ธมฺมาลงฺกาโร สอนที่คณะ ๒๕ วัดมหาธาตุ ฯ กรุงเทพมหานคร พระมหาสมโภช กิจฺจสาโร สอนที่วัดหาดใหญ่สิตาราม อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา อาจารย์รุ่งอรุณ จันทร์สงคราม สอนที่วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส จังหวัดนครปฐม พระมหาเขมานันท์ เขมาจาโร เปิดสอนที่วัดม่อนเจริญธรรม อำเภอแจ้ห่ม จังหวัดลำปาง และพระมหาสุภาพ ปญฺญาวโร สอนที่วัดพระธาตุหนองสามหมื่น จังหวัดชัยภูมิ ข้าพเจ้าอนุโมทนาความอุตสาหะของท่านเหล่านั้น เป็นอย่างยิ่ง

บัดนี้ พระคันธสาราภิวงศ์ ศิษย์ของข้าพเจ้าได้แปล พร้อมทั้งอธิบายปทรูปสิทธิปกรณ์ในวาระครบ ๓๐ ปีแห่งการสอนคัมภีร์นี้โดยมีชื่อว่า “ปทรูปสิทธิมัญชรี” เพื่อส่งเสริมภูมิปัญญาในภาษาบาลีให้สมบูรณ์ ท่านรูปนี้ศึกษาบาลีใหญ่กับข้าพเจ้าตั้งแต่เป็นสามเณร อายุ ๑๕ ปี และได้ไปศึกษาต่อ ณ ประเทศพม่าเป็นเวลา ๑๐ ปี จนจบการศึกษาระดับธรรมาจริยะ (เทียบเท่าเปรียญธรรม ๙ ประโยคในการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย) จากสถาบันรัฐบาลและสถาบันเอกชนจังหวัดย่างกุ้ง โดยท่านสอบชั้นนักศึกษาได้เกียรตินิยมอันดับหนึ่งของจังหวัดแปร และสอบชั้นธรรมาจริยะของสถาบันเอกชนได้เกียรตินิยมอันดับ ๒ ของประเทศ ข้าพเจ้าจึงเห็นว่าเป็นผู้เหมาะสมที่จะดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์นี้เพื่อให้เป็นมรดกธรรมฝากไว้ในพระพุทธศาสนา

หวังว่าตำราเล่มนี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญา ที่ช่วยเอื้อให้ธรรมะของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป

พระธัมมานันทะมหาเถระ

พระธัมมานันทะมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

คำอนุโมทนา

เมื่อได้รับจดหมายจากพระคันธสาราภิวงศ์ ในเรื่องการแปลและจัดพิมพ์คัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้นในโครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์ก็อนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง จึงเขียนอนุโมทนาไว้ ณ ที่นี้ เพราะเป็นกุศลสำคัญอันนับว่าเป็นงานของพุทธบุตรที่ต้องช่วยกันหล่อเลี้ยงรากแก้วของพระพุทธศาสนา อีกทั้งยังเป็นการทำหน้าที่สืบทอดพระพุทธศาสนาขั้นพื้นฐาน ซึ่งควรช่วยกันส่งเสริมสนับสนุน

ที่กล่าวอย่างนี้เพราะว่างานแปลและพิมพ์หนังสืออรรถกถาและฎีกาของพระคันธสาราภิวงศ์นี้ ทำให้หวนระลึกย้อนไปนึกถึงสภาพการพระศาสนาในเมืองไทยของเราเมื่อ ๔๐-๕๐ ปีก่อนโน้น เวลานั้นเรามีพระไตรปิฎกบาลีอยู่ฉบับหนึ่งคือฉบับสยามรัฐซึ่งเพิ่งพิมพ์ครบชุดครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๔-๒๔๗๐ (คือ หลังจากรัชกาลที่ ๕ ทรงโปรดฯ ให้พิมพ์เป็นเล่มหนังสือแต่ยังไม่เต็มชุด คือ เพียง ๓๙ เล่ม เมื่อ พ.ศ.๒๔๓๑-๒๔๓๖) พิมพ์ออกมาเพียง ๑,๐๐๐ ชุด แล้วก็ใช้กันมา จนมาถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงมีการพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ จำนวน ๕๐๐ ชุด ส่วนพระไตรปิฎกฉบับแปลภาษาไทยที่พิมพ์ให้ครบชุดครั้งแรกคือฉบับ ๒๕ พุทธศตวรรษ ซึ่งกว่าจะพิมพ์เสร็จก็หลัง พ.ศ. ๒๕๐๐ หลายปี

ยิ่งคัมภีร์ในชั้นถัดจากพระไตรปิฎกลงมา แทบไม่ต้องพูดถึงเลย อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่นๆ ที่รู้จักและมีใช้กันจริงก็เฉพาะที่เป็นแบบเรียนตามหลักสูตร ป.ธ. ๓-๙ อรรถกถานอกจากนั้นมีแต่ที่พิมพ์ไว้ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๖ ประมาณ พ.ศ.๒๔๖๖ ซึ่งแม้จะพิมพ์ด้วยกระดาษอย่างดีของเราแต่เมื่อผ่านเวลามาราวครึ่งศตวรรษก็ผุเปราะใช้ลำบากต้องค่อยๆ พลิกอย่างระมัดระวัง นอกจากจะหลุดออกมาเป็นแผ่นๆ แล้ว แต่ละแผ่นเวลาจับพลิกถ้าโค้งงอนิดเดียวก็หักหลุดออกมาเป็นชิ้นๆ

ยิ่งกว่านั้นแม้แต่อรรถกถาอย่างเดียวก็ยังพิมพ์ไม่ครบ (พิมพ์ปฏิสัมภิทามัคคัฏฐกถาเพียง

ตอนที่หนึ่ง และยังไม่ได้พิมพ์อรรถกถาแห่งเถรคาถา-เถรีคาถา-วิมานวัตถุ-เปตวัตถุ-อปทาน-พุทธวงศ์-จริยาปิฎก) ไม่ต้องพูดถึงคำแปลซึ่งมีอยู่บ้างก็เป็นของเก่าแก่มาก ต้องไปหาในหอสมุดแห่งชาติ

อย่างไรก็ดี การที่คัมภีร์ซึ่งพิมพ์นานวันแล้วและจำนวนพิมพ์ไม่มาก เวลาล่วงมาถึงครึ่งค่อนศตวรรษยังจำหน่ายแจกจ่ายไม่หมด ก็แสดงให้เห็นว่ามีความต้องการน้อย คือ มีการศึกษาค้นคว้ากันน้อยนั่นเอง

เพราะเหตุที่คัมภีร์ในภาษาบาลีเดิมพิมพ์ออกมาไม่ครบ และคำแปลก็หาได้ยาก ผู้ที่ศึกษาค้นคว้าและทำงานด้านตำรับตำราทางพระพุทธศาสนาจึงยากลำบาก ต้องสูญเสียเรี่ยวแรงและเวลามากมาย และต้องแสวงหาพึ่งพาคัมภีร์จากต่างประเทศโดยใช่เหตุทั้งด้านพม่าและยุโรป

จนกระทั่งถึงช่วง ๒๕ ปีมานี้ จึงมีสำนักวัดบางแห่งและพุทธบริษัทกลุ่มเล็กๆ ซึ่งใฝ่ธรรม ใฝ่ศึกษา ที่โน่นบ้าง ที่นี่บ้าง รวมตัวกันขึ้นหรือตั้งกันขึ้นเองดำเนินการแปลและพิมพ์อรรถกถาเป็นต้น เป็นส่วนของงานเอกชนที่ทำไปตามกำลังของตน แม้ว่าบางทีก็ทำงานกันแบบล้มๆ ลุกๆ และไม่ตลอดรอดฝั่ง แต่ก็เป็นนิมิตดีที่แสดงว่าความตื่นตัวในการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัยได้เกิดขึ้นแล้ว

เวลาล่วงมาตามลำดับ จนกระทั่งเมื่อสถาบันใหญ่ๆ ทั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเข้ามาจับงานชำระ-แปล-พิมพ์คัมภีร์ ในเมืองไทยจึงมีพระไตรปิฎกและอรรถกถาเป็นต้น ที่ผู้ศึกษาค้นคว้าจะหาได้สะดวกขึ้น

แต่กระนั้น คัมภีร์ชั้นฎีกา อนุฎีกา ลงมา ตลอดถึงสัททศาสตร์ทั้งหลาย ส่วนใหญ่ก็ยังไม่ได้แปล และคัมภีร์ที่ยังไม่ได้พิมพ์เป็นอักษรไทยก็ยังมีอีกมาก จึงยังเป็นภาระของสำนักวัดบางแห่ง และกลุ่มพุทธบริษัทต่างๆ ที่ยังต้องทำงานสืบต่อมา

ในบรรดาสำนักแห่งการศึกษาค้นคว้าทั้งหลาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เป็นศูนย์กลางใหญ่สำคัญ ซึ่งเป็นที่รู้จักและยอมรับกันอย่างกว้างขวางว่า ได้ชูประทีปแห่งการศึกษาค้นคว้าภาษาบาลีและพระธรรมวินัยต่อเนื่องมาเป็นเวลายาวนาน ได้ผลิตครู อาจารย์ผู้รู้บาลี เชี่ยวชาญพระคัมภีร์ซึ่งได้ออกไปมีส่วนสำคัญในการสืบทรงพระพุทธศาสนา

การที่พระคันธสาราภิวงศ์ได้แปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมาวตารเป็นต้น โดยได้รับ

ความร่วมศรัทธาจากพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาพากันอุปถัมภ์จัดพิมพ์เผยแพร่เป็นเครื่องยืนยันความที่ได้กล่าวแล้ว

ขอแสดงความชื่นชมอนุโมทนาต่อพระคันธสาราภิวงศ์ ที่ได้บำเพ็ญกิจของพุทธบุตรในการเสริมรากแก้วแห่งพระพุทธศาสนา และต่อพุทธบริษัททั้งอุบาสกและอุบาสิกาที่ได้ร่วมกันหล่อเลี้ยงรากแก้วนั้น เพื่อให้พระพุทธศาสนามีกำลังแข็งแรงมั่นคงที่จะแผ่ขยายประโยชน์สุขแก่พหูชนได้กว้างขวางยั่งยืนนาน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต)

๒๓ ตุลาคม ๒๕๔๘

เตโชพเลน มหตา รตนตฺตยสฺส

โลกตฺตยํ สมธิคจฺฉติ เยน โมกฺขํ

รกฺขา น จตฺถิ จ สมา รตนตฺตยสฺส

ตสฺมา สทา ภชถ ตํ รตนตฺตยํ โภ.

เตลกฏาหคาถา คาถา ๓

“ความคุ้มครองเช่นกับพระรัตนตรัยซึ่งทำให้โลกสามบรรลุแดนเกษม ด้วยเดชานุภาพอันยิ่งใหญ่แห่งพระรัตนตรัยนั้น หามีไม่ ด้วยเหตุนั้น เชิญท่านทั้งหลายซ่องเสพพระรัตนตรัยนั้นเป็นนิตย์”

คำนำ

คำสอนของพระพุทธเจ้าประกอบด้วยพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม รวมเรียกชื่อว่า "พระไตรปิฎก" พระวินัยเป็นระเบียบของเหล่าสาวก พระสูตรเป็นบรรทัดฐานเพื่อการปฏิบัติ ส่วนพระอภิธรรมเน้นสภาวธรรมที่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล พระไตรปิฎกดังกล่าวนี้เป็นคัมภีร์หลักของพุทธศาสนาดุจเดียวกับคัมภีร์ไตรเพทของศาสนาพราหมณ์ คัมภีร์ไบเบิลของศาสนาคริสต์ หรือคัมภีร์กุรอานของศาสนาอิสลาม

ในคำสอนทั้งสามปิฎกนั้น พระวินัยเป็นชีวิตของพระพุทธศาสนา เมื่อพระวินัยยังดำรงอยู่ พระภิกษุสามเณรในพระพุทธศาสนาประพฤติตามพระวินัยแล้วย่อมก่อให้เกิดความเลื่อมใสแก่บุคคลผู้ยังไม่เลื่อมใส และก่อให้เกิดความเลื่อมใสยิ่งๆ ขึ้นไปแก่บุคคลผู้เลื่อมใสแล้ว ดังพระพุทธองค์ตรัสถึงประโยชน์ของการบัญญัติพระวินัยว่า

อปฺปสนฺนานํ ปสาทาย ปสนฺนานํ ภิยฺโยภาวาย.[๑]

"เพื่อความเลื่อมใสของคนที่ยังไม่เลื่อมใส และเพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นไปของคนที่เลื่อมใสแล้ว"

ความจริงแล้ว เมื่อชาวพุทธได้พบเห็นศาสนทายาทเป็นผู้สำรวมในพระวินัย มีศีลาจารวัตรงดงาม ย่อมเกิดศรัทธาปสาทะเพื่ออุปถัมภ์ค้ำจุนพระพุทธศาสนา อีกทั้งพวกเขายึดมั่นคำสอนของพระพุทธเจ้าตามคำชี้แนะจากศาสนทายาท เมื่อเป็นเช่นนี้ ประเทศชาติย่อมจะสงบร่มเย็น ฝ่ายพระภิกษุสามเณรอยู่ในประเทศที่สงบร่มเย็นแล้ว ย่อมสามารถบำเพ็ญประโยชน์ตน ประโยชน์พระศาสนา และประโยชน์ประเทศชาติได้โดยสะดวก ตามนัยนี้พระศาสนาย่อมดำรงอยู่ตลอดกาลอันยาวนานเพื่อชี้นำประโยชน์สุขแก่อนุชนสืบไป

ในกรณีตรงกันข้าม ถ้าศาสนทายาทผู้ประพฤติพระวินัยลดน้อยลง พระศาสนาก็อ่อน

---

๑ วิ. มหาวิ. ๑.๓๙.๒๖

กำลังตามลำดับ ชาวพุทธย่อมปราศจากศรัทธาปสาทะในการอุปถัมภ์ค้ำจุน บุคคลที่ยังไม่เลื่อมใสย่อมไม่เลื่อมใส ส่วนบุคคลที่เลื่อมใสอยู่ก่อนอาจหมดความเลื่อมใสที่เคยมี ดังข้อความในพระวินัยปิฎกว่า

อปฺปสนฺนานญฺเจว อปฺปสาทาย ปสนฺนานญฺจ เอกจฺจานํ อญฺถตฺตาย.[๒]

“กลับจะทำให้คนที่ยังไม่เลื่อมใสก็ไม่เลื่อมใส คนบางคนที่เลื่อมใสอยู่แล้วก็จะกลายเป็นอื่นไป”

สถานการณ์เช่นนี้เป็นสัญลักษณ์อันแสดงถึงความเสื่อมของพระศาสนา ทั้งนี้ก็เพราะศาสนทายาทไม่รักษาพระวินัยนั้นเอง

ในพระวินัยปิฎก เวรัญชกัณฑ์ [๓] พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ท่านพระสารีบุตรว่า ศาสนาของพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์ คือ พระวิปัสสี พระสิขี และพระเวสสภู ดำรงอยู่เพียงชั่วอายุของพระสาวกที่พบเห็นพระพุทธเจ้าเหล่านั้น เมื่อพระสาวกปรินิพพานไปหมด ศาสนาก็อันตรธานไป เพราะพระพุทธเจ้าเหล่านั้นมิได้บัญญัติพระวินัยเพื่อก่อให้เกิดศาสนทายาทผู้ทำหน้าที่ธำรงรักษ์ศาสนาต่อไป แต่ศาสนาของพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์ คือ พระกกุสันธะ พระโกณาคมน์ และพระกัสสปะ ดำรงอยู่นาน เพราะพระพุทธเจ้าเหล่านั้นทรงแสดงธรรมโดยพิสดาร ทรงบัญญัติสิกขาบท ทรงแสดงปาติโมกข์ เมื่อพระพุทธเจ้าเหล่านั้นเสด็จดับขันธ์ปรินิพพานแล้ว สาวกในภายหลังได้สืบทอดศาสนาตลอดกาลอันยาวนาน

ลำดับนั้น ท่านพระสารีบุตรประสงค์จะให้ศาสนาดำรงอยู่นาน จึงกราบทูลพระพุทธเจ้าเพื่อให้บัญญัติสิกขาบท แต่พระพุทธองค์ทรงเห็นว่ายังไม่ถึงเวลาอันเหมาะสม โดยเล็งเห็นว่าเมื่อภิกษุสงฆ์มีจำนวนมาก มีลาภมาก มีภิกษุผู้สดับตรับฟังมาก โทษจึงจะเกิดขึ้น เมื่อนั้น จึงเป็นเวลาเหมาะสมเพื่อบัญญัติพระวินัย ถ้าหากพระพุทธองค์ทรงบัญญัติสิกขาบทก่อนที่โทษจะปรากฏ ก็จะเปรียบได้กับหมอผู้ไม่ฉลาดที่ทำการผ่าตัดฝีก่อนจะเกิดขึ้น ย่อมถูกตำหนิจากผู้ป่วย แต่หมอที่ฉลาดผ่าตัดฝีที่สุกงอมแล้ว ย่อมได้รับสดุดีจากผู้ป่วย

---

๒ วิ. มหาวิ. ๑.๓๙.๒๕

๓ วิ. มหาวิ. ๑.๑๘.๙

หลังที่จากพระพุทธองค์ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว ภายใน ๒๐ พรรษาแรกที่เรียกว่า ปฐมสมโพธิกาล พระองค์ไม่ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทอันเป็นโทษใหญ่คือปาราชิกและสังฆาทิเสส เพราะกุลบุตรที่บวชในเวลานั้นเป็นผู้มีศรัทธาแรงกล้า จึงไม่ทำความผิดที่มีโทษหนัก ต่อมาภายหลังปฐมสมโพธิกาล จึงปรากฏกุลบุตรผู้ทำความผิดอันใหญ่หลวง ดังเช่นพระสุทินเสพเมถุนในภรรยาเก่า พระธนิยะลักทรัพย์ด้วยการสั่งให้ตัดต้นไม้ และพระอุทายีสัมผัสร่างกายสตรี ในเวลานั้นพระพุทธองค์จึงทรงตำหนิการกระทำเหล่านั้น แล้วบัญญัติสิกขาบทเพื่อไม่ให้ล่วงละเมิดโทษดังกล่าวว่า ภิกษุไม่ควรทำสิ่งเหล่านั้น รูปใดทำต้องอาบัติคือโทษตามพระวินัย

พระวินัยนี้เป็นชีวิตของศาสนา เมื่อศาสนทายาทคือพระภิกษุสามเณรศึกษาเล่าเรียนพระวินัยแล้วปฏิบัติตาม ย่อมจะมีศาสนทายาทที่เพียบพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ แต่ถ้าศาสนทายาทไม่ศึกษาเล่าเรียนพระวินัยอย่างถูกต้อง ย่อมไม่อาจเข้าใจหลักวินัย หรือแม้จะเข้าใจพระวินัยดีแต่ไม่ประพฤติปฏิบัติตาม ก็จะทำให้ศาสนทายาทขาดสูญเช่นกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ศาสนาพุทธก็จะเสื่อมสูญไปตามกาลเวลา เพราะขาดศาสนทายาทผู้สืบทอดศาสนานั้นเอง ดังข้อความที่ภิกษุทั้งหลายกล่าวกับท่านพระมหากัสสปะในคราวปฐมสังคายนาว่า

ภนฺเต มหากสฺสป วินโย นาม พุทฺธสาสนสฺส อายุ. วินเย เต สาสนํ ตํ โหติ. ตสฺมา ปฐมํ วินยํ สงฺคายาม.[๔]

“ท่านพระมหากัสสปะผู้เจริญ ขึ้นชื่อว่าพระวินัยเป็นอายุของพระพุทธศาสนา เมื่อพระวินัยตั้งมั่นแล้ว ศาสนาชื่อว่าตั้งมั่น ดังนั้น พวกเราจะสังคายนาพระวินัยก่อน”

พระวินัยที่สำคัญของภิกษุและภิกษุณีปรากฏในคัมภีร์ปาติโมกข์ คัมภีร์นี้มีอรรถกถาที่อธิบายความโดยละเอียด ชื่อว่า กังขาวิตรณี แปลว่า “คัมภีร์ช่วยให้ข้ามพ้นความสงสัย” มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มาติกัฏฐกถา แปลว่า “อรรถกถาของมาติกา” ความจริงแล้ว พระวินัยปิฎกมหาวิภังค์ จำแนกออกเป็น ๒ ส่วน คือ

๑. มาติกา หัวข้อคือสิกขาบท

๒. ปทภาชนีย์ คำอธิบายบท

---

๔ วิ. อ. ๑.๑๓

คัมภีร์กังขาวิตรณีนั้นมุ่งอธิบายเฉพาะมาติกา โดยสรุปความจากปทภาชนีย์ที่เป็นคำอธิบายโดยตรงของพระพุทธองค์มาไว้ในคัมภีร์นี้ อีกทั้งยังได้นำคำอธิบายมาจากอรรถกถาพระวินัยชื่อว่า สมันตปาสาทิกา มากล่าวไว้โดยย่อ เพราะท่านผู้รจนาคัมภีร์นี้ คือ พระพุทธโฆสาจารย์ ได้ประพันธ์คัมภีร์สมันตปาสาทิกาแล้ว ต่อมาจึงแต่งคัมภีร์กังขาวิตรณีเพื่ออธิบายเฉพาะปาติโมกข์ ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงเป็นตำราที่โบราณาจารย์ยกย่องและถ่ายทอดสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศพม่าได้บรรจุเป็นหลักสูตรการศึกษาของรัฐบาลพม่าและสมาคมเอกชนพม่ามานานหลายร้อยปีจนถึงปัจจุบัน ในเมืองไทยก็เคยใช้เป็นหลักสูตรแปลมคธเป็นไทยในการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมชั้น ป.ธ. ๖ (เปรียญธรรม ๖ ประโยค) ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๕ และมหาเถรสมาคมได้ประกาศยกเลิกเสียเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๘

ในประเทศพม่ามีคำพังเพยว่า

"ภิกษุผู้หวังจะฉลาดในพระวินัย ต้องจับนกพิราบ ๓ ตัวตัวใดตัวหนึ่ง"

ในภาษาพม่าคำว่า ขา แปลว่า "นกพิราบ" หมายถึง คัมภีร์ที่ว่าด้วยพระวินัย ๓ คัมภีร์ที่มีคำว่า ขา ประกอบร่วม คือ กังขาวิตรณี ขุททสิกขา และมูลสิกขา คัมภีร์แรกเป็นคำสรุปความจากสมันตปาสาทิกา ส่วนสองคัมภีร์หลังแต่งเป็นคาถา โดยขุททสิกขามีคาถา ๔๗๖ บท ส่วนมูลสิกขามีคาถา ๑๑๖ บท

คัมภีร์กังขาวิตรณีมีคำอธิบายเป็นภาษาบาลี ๔ ฉบับ คือ

๑. **กังขาวิตรณีปุราณฎีกา** แต่งที่ประเทศลังกา สมัยอนุราธปุระ ไม่ปรากฏนามผู้แต่งและศักราชที่แต่ง พระเถระชาวพม่าแต่โบราณสันนิษฐานว่า ท่านผู้แต่งเป็นศิษย์ของพระวชิรพุทธิผู้แต่งฎีกาพระวินัยชื่อวชิรพุทธิและคัมภีร์นยาสะ (มุขมัตตทีปนี) ซึ่งมีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เพราะท่านผู้แต่งประกอบใช้คำสั้นๆ คล้ายคลึงกับคัมภีร์วชิรพุทธิ อีกทั้งยังอ้างถึงคัมภีร์วชิรพุทธิเป็นหลัก จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์มหาจุฬาฯ มี ๑๒๖ หน้า

๒. **กังขาวิตรณีอภินวฎีกา** มีชื่อเฉพาะว่า วินยัตถมัญชูสา แปลว่า "หีบบรรจุเนื้อความของพระวินัย" ท่านพระพุทธนาคะแห่งสำนักมหาวิหารแต่งที่ประเทศลังกาในสมัยอนุราธปุระ ในรัชสมัยของพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) ตามคำอาราธนาของพระสุเมธะ ท่านผู้แต่งเป็นศิษย์ของท่านพระสารีบุตรผู้แต่งฎีกาพระวินัยชื่อสารัตถทีปนี ฎีกาฉบับ

นี้อธิบายความในกังขาวิตรณีโดยละเอียด ใช้ภาษาสละสลวยเข้าใจง่ายกว่าฉบับฎีกาเก่า จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์มหาจุฬาฯ มี ๓๙๐ หน้า

๓. **กังขาโยชนามหาฎีกา** ท่านผู้แต่งเป็นพระเถระชาวพม่าชื่อว่า พระปัญญาสีหะ ชาวพม่าเรียกว่า ตีดเซ่งสยาดอ (พระอาจารย์ตีดเซ่ง) ท่านได้รับสมณศักดิ์ที่ "พระปัญญาสีห-สาสนาลังการมหาธัมมราชาธิราชคุรุ" พำนักอยู่ที่วัดมหาเขมิการาม ทางทิศตะวันตกของเมืองมันดเลย์ คัมภีร์นี้ได้รับการจัดพิมพ์เพียงภิกขุปาติโมกข์เท่านั้น แต่ไม่พบนิคมนคาถา เข้าใจว่าท่านผู้แต่งคงจะแต่งจบถึงภิกขุนีปาติโมกข์ แต่ไม่ได้รับการจัดพิมพ์ไว้จนครบ ทำให้ไม่ทราบเวลาแต่ง ชาวพม่ากล่าวกันว่า ท่านผู้แต่งเป็นศิษย์ของพระสัทธัมมนันทีผู้รจนากังขาวิตรณีคัณฐิใน พ.ศ. ๒๓๑๕ จึงปริวรรตคำอธิบายส่วนใหญ่ที่กล่าวไว้ในกังขาวิตรณีคัณฐิเป็นภาษาบาลีไว้ในที่นี้ คัมภีร์นี้ได้รับการจัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์สุธัมมวตี จังหวัดย่างกุ้ง พ.ศ. ๒๔๔๙ มี ๔ เล่ม เล่ม ๑ มี ๓๙๐ หน้า เล่ม ๒ มี ๓๓๔ หน้า เล่ม ๓ มี ๔๐๓ หน้า เล่ม ๔ มี ๔๐๓ หน้า

๔. **กังขาโยชนา** ท่านผู้แต่งเป็นพระเถระชาวพม่าชื่อพระธรรมสามิ ชาวพม่าเรียกว่า แลป่อสยาดอ (พระอาจารย์แลป่อ) ท่านเกิดที่หมู่บ้านโมตอก จังหวัดสะไกย แต่งตามคำอาราธนาของจองตอยาสยาดอ วัดจองตอยา ผู้ได้รับสมณศักดิ์ที่ "สาสนาลังการ สัทธัมมา-ภิวังสกวิธช มหาธัมมราชาธิราชคุรุ" ท่านผู้แต่งเป็นศิษย์ของท่านพระปัญญาสามิสิริ เจ้าอาวาสวัดมยะต่อง เมืองมันดเลย์ คัมภีร์นี้เป็นตำราย่อความมาจากกังขาโยชนามหาฎีกา แต่อธิบายความเพิ่มเติมตามความรู้ของท่านผู้แต่งที่เรียนรู้จากพระเถระผู้ปรากฏชื่อเสียงเลื่องลือในพม่า ๓ รูป คือ

๔.๑ งวยต่องสยาดอ เมืองมันดเลย์

๔.๒ มหาวิสุทธารามสยาดอแห่งวัดมหาวิสุทธาราม เมืองมันดเลย์

๔.๓ สันจองสยาดอ วัดสุวัณณหงสาราม เมืองยองโดง

ท่านผู้แต่งได้อธิบายภิกขุปาติโมกข์เท่านั้น และแต่งจบในวันขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๓ พ.ศ. ๒๔๖๓ คัมภีร์นี้ได้รับการจัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์กวิเมยียดมัน จังหวัดย่างกุ้ง ในเดือน ๘ พ.ศ. ๒๔๖๕ หลังจากนั้น ได้รับการตรวจชำระอีกครั้งหนึ่งโดยพระกุมาระ อดีตเจ้าอาวาสวัดหม่อบีธุรันธราราม เมืองหม่อบี และจัดพิมพ์โดยคณะคุ้มครองเผยแพร่วรรณกรรมพุทธ ใน พ.ศ. ๒๕๔๙ มี ๔๖๖ หน้า

คัมภีร์แปลและอธิบายปาติโมกข์เป็นภาษาพม่า ซึ่งใช้อ้างอิงในหนังสือแปลและอธิบายเล่มนี้ มี ๕ ฉบับ คือ

๑. **ปาติโมกข์นิสสัย** พระชัมพุทีปธชะ (พ.ศ. ๒๓๓๐-๒๓๘๕) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาอองมเยโบงจัน เมืองอมรปุระ เป็นผู้รจนา ชาวพม่าเรียกว่า ยองกันสยาดอ (พระอาจารย์ยองกัน) ท่านได้สมณศักดิ์ที่ "จักกินทาภิสิริ ปวราลังการ สัทธัมมปาล กวิธช มหาธัมมราชาธิราชคุรุ" ท่านผู้แต่งได้แปลยกศัพท์ภิกขุปาติโมกข์และภิกขุนีปาติโมกข์ไว้ และเพิ่มคำอธิบายโดยย่อในที่บางแห่ง จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์หังสาวตีปิฎกัต พ.ศ. ๒๔๕๐ มี ๒๑๒ หน้า

๒. **ปาติโมกขวินิจฉัย** พระปันตะนอสยาดอ (พระอาจารย์ปันตะนอ) แห่งเมืองปันตะนอ รจนาจบในวันขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๘ พ.ศ. ๒๔๔๑ ท่านผู้แต่งเป็นศิษย์ของพระชาครา-ภิวงศ์ผู้สถาปนานิกายชเวจิน (นิกายร่อนทอง) แห่งพม่า หนังสือเล่มนี้แปลยกศัพท์และอธิบายปาติโมกข์โดยละเอียด จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์ปยีจีมัณไฑปิฎกัต ย่างกุ้ง พ.ศ. ๒๔๘๘ มี ๗๖๔ หน้า

๓. **ปาติโมกข์ภาสาฎีกา** พระชนกาภิวงศ์ ชาวพม่าเรียกว่า ตองมะโยะสยาดอ (พระอาจารย์เมืองตองมะโยะ) อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาคันธาราม เมืองอมรปุระ รจนาไว้ใน พ.ศ. ๒๔๘๑ คัมภีร์เล่มนี้แปลยกศัพท์ปาติโมกข์ และอธิบายหลักวินัยพร้อมทั้งหลักไวยากรณ์ไว้โดยละเอียด ฉบับล่าสุดจัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์นิวบามา เมืองอมรปุระ พ.ศ. ๒๕๔๕ มี ๔๙๙ หน้า

๔. **ปาติโมกขเมทินี** พระอาฬาระ อัครมหาบัณฑิต ชาวพม่าเรียกชื่อว่าเมทินีสยาดอ (พระอาจารย์เมทินี) อดีตเจ้าอาวาสวัดเมทินี เมืองย่างกุ้ง หนังสือเล่มนี้แปลและอธิบายปาติโมกข์โดยละเอียด ทั้งในแง่มุมทางไวยากรณ์และพระวินัย ฉบับล่าสุดจัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์กรมการศาสนา ย่างกุ้ง พ.ศ. ๒๕๒๑ มี ๖๐๐ หน้า

๕. **สิกขาบท ๒๒๗ ของพระภิกษุ** กรมการศาสนาของพม่าจัดพิมพ์ขึ้นเพื่อเป็นฉบับมาตรฐานในการศึกษาพระวินัย แต่งโดยกองวิชาการของกรมการศาสนา ซึ่งประกอบด้วยฆราวาสผู้เชี่ยวชาญภาษาบาลี ๑๐ ท่าน คัมภีร์นี้แปลและอธิบายปาติโมกข์โดยละเอียด โดยเน้นพระวินัยเป็นหลัก ไม่เน้นหลักภาษาเหมือนตำราเล่มอื่น แต่เนื่องด้วยเป็นตำราที่เขียนภายหลังและเขียนเป็นคณะ จึงมีคำอธิบายกระจ่างชัดเจนและทันสมัยกว่าตำราเล่มอื่น จัดพิมพ์โดยกรมการศาสนาใน พ.ศ. ๒๕๕๐ มี ๕๐๗ หน้า

นอกจากคัมภีร์อธิบายแปลและอธิบายปาติโมกข์เป็นภาษาพม่าข้างต้นแล้ว ยังมีคัมภีร์อธิบายปาติโมกข์เป็นภาษาบาลี ชื่อว่า **ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนา** รจนาโดยพระวิจิตตะ ณ ประเทศพม่าใน พ.ศ. ๒๓๓๕ ชาวพม่าเรียกว่า สะลินสยาดอ (พระอาจารย์จังหวัดสะลิน) ท่านได้รับสมณศักดิ์ที่ "พระวิจิตตาลังการมหาราชคุรุ" ในคำลงท้ายคัมภีร์กล่าวว่าท่านพำนักอยู่ในจังหวัดสะลิน แต่มิได้ระบุวัดไว้ คัมภีร์เล่มนี้ได้รับการจัดพิมพ์เผยแพร่โดยโรงพิมพ์ปยีจีมัณไฑ-ปิฏกัต จังหวัดย่างกุ้ง พ.ศ. ๒๔๗๒ มี ๓๐๙ หน้า

คัมภีร์ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนานี้มุ่งอธิบายปาติโมกข์โดยตรง จึงกล่าวอธิบายหลักภาษาและพระวินัยไว้ ชาวพม่ากล่าวกันว่า ท่านผู้แต่งเป็นศิษย์ของพระสัทธัมมนันที ผู้รจนากังขาวิตรณีคัณฐิใน พ.ศ. ๒๓๑๕ จึงปริวรรตคำอธิบายบางอย่างมาจากกังขาวิตรณีคัณฐิมานำเสนอในคัมภีร์ของตน เหมือนกับคัมภีร์กังขาโยชนามหาฎีกาที่ท่านผู้แต่งเป็นศิษย์ของพระสัทธัมมนันทีเช่นกัน ข้อนี้คล้ายกับคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคซึ่งแต่งโดยพระญาณาภิวงศ์ธรรมเสนาบดี ใน พ.ศ. ๒๓๔๕ โดยท่านเป็นศิษย์ของท่านผู้แต่งสีลักขันธวรรคคัณฐิ จึงปริวรรตคำอธิบายจากสีลักขันธวรรคคัณฐิมาเป็นภาษาบาลีไว้ในคัมภีร์ของตน

คัมภีร์แปลและอธิบายกังขาวิตรณีเป็นภาษาพม่า ซึ่งใช้อ้างอิงในหนังสือแปลและอธิบายเล่มนี้ มี ๕ ฉบับ คือ

๑. **กังขาวิตรณีภาสาฎีกา** พระชนกาภิวงศ์ อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาคันธาราม เมืองอมรปุระ รจนาไว้ใน พ.ศ. ๒๕๐๑ คัมภีร์นี้แปลยกศัพท์กังขาวิตรณี และอธิบายหลักวินัยพร้อมทั้งหลักไวยากรณ์ไว้โดยละเอียด ฉบับล่าสุดจัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์นิวบามา เมืองอมรปุระ เล่ม ๑ มี ๔๖๙ หน้า เล่ม ๒ มี ๔๑๕ หน้า

๒. **กังขาวิตรณีคัณฐิ** พระสัทธัมมนันทีแห่งวัดในหมู่บ้านชองกอกแห่งเมืองปะคัน ซึ่งอำมาตย์ราชตะจันของพระเจ้ามินดงสร้างถวาย เป็นผู้รจนาในวันขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๓ พ.ศ. ๒๓๑๕ คัมภีร์นี้อธิบายกังขาวิตรณีเฉพาะภิกขุปาติโมกข์ โดยแปลและอธิบายเฉพาะศัพท์ยากตามลักษณะของคัมภีร์คัณฐิ อีกทั้งอธิบายวิธีสังวัณณนา วิธีปทานุสัมพันธ์ และวิธีวากยานุ-สัมพันธ์ตามหลักสูตรธรรมาจริยะในปัจจุบัน จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์สุธัมมวตี เมืองย่างกุ้ง ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ มี ๔๑๑ หน้า คัมภีร์นี้แม้จะแต่งมา ๒๔๑ ปีแล้ว ก็เป็นหลักฐานยืนยันการ

ศึกษาของประเทศพม่าในสมัยก่อนว่ามีการเรียนการสอนที่ละเอียดพิสดาร จนกระทั่งสามารถสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

๓. **กังขาวิตรณีนิสสัย** พระโชตยันตะรจนาใน พ.ศ. ๒๒๙๒ ท่านพำนักอยู่ในวัดแห่งหนึ่ง ณ หมู่บ้านปอก เมืองกูคัน คัมภีร์นี้แปลยกศัพท์กังขาวิตรณี และอธิบายเฉพาะข้อความที่สำคัญเข้าใจยาก โดยนำมาจากกังขาวิตรณีฎีกาและฎีกาฉบับอื่นๆ จัดพิมพ์ขึ้นโดยโรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต เมืองย่างกุ้ง ใน พ.ศ. ๒๕๐๕ มี ๗๑๐ หน้า

๔. **ถามตอบกังขาฯ** พระวิมละ อัครมหาบัณฑิต อภิธชมหารัฏฐคุรุ อดีตเจ้าอาวาสวัดสุวัณณหังสาราม เมืองยองโดง ชาวพม่าเรียกว่า ชเวหันตาสยาดอ (พระอาจารย์วัดชเวหันตา) แต่งจบในวันแรม ๖ ค่ำ เดือน ๖ พ.ศ. ๒๔๘๖ หนังสือเล่มนี้อธิบายกังขาวิตรณีในลักษณะของการถามตอบ และแทรกคำอธิบายเป็นเชิงอรรถไว้บ้าง จัดเป็นตำราที่อ่านง่ายและนิยมใช้ในการสอบของสนามสอบเอกชน ๒ แห่ง คือ สมาคมเจติยังคณะแห่งเมืองย่างกุ้ง และสมาคมสักยสีหะแห่งเมืองมันดเลย์ จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์คันธมา เมืองย่างกุ้ง พ.ศ. ๒๕๑๖ เล่ม ๑ มี ๒๘๐ หน้า เล่ม ๒ มี ๖๑๕ หน้า

๕. **คู่มือสอนกังขาฯ** พระนารทาภิวงศ์ อัครมหาบัณฑิต อดีตเจ้าอาวาสวัดทักขิณาราม เมืองมันดเลย์ รจนาไว้ในขณะสอนกังขาวิตรณี เฉพาะภิกขุปาติโมกข์ ต่อมาเมื่อท่านมรณภาพแล้ว ศิษย์ของท่านชื่อพระสุมนะ อัครมหาบัณฑิต ได้นำมาจัดพิมพ์เผยแพร่ เล่ม ๑ จัดพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๕๓๑ มี ๗๕๒ หน้า เล่ม ๒ จัดพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๕๓๙ มี ๘๗๒ หน้า หนังสือเล่มนี้อธิบายขยายความกังขาวิตรณีได้ละเอียดที่สุด ตามคำอธิบายในฎีกาเก่า ฎีกาใหม่ มีการแยกรากศัพท์ ตั้งรูปวิเคราะห์ แสดงวิธีสังวัณณนา วิธีจำแนกประโยค วิธีปทานุสัมพันธ์ และวิธีวากยานุสัมพันธ์ เป็นต้น จึงเป็นตำราที่ทรงคุณค่าและเป็นหลักอาศัยของกังขาวิตรณีฉบับแปลและอธิบายของผู้แปลในครั้งนี้

เมื่อผู้แปลจะดำเนินการแปลกังขาวิตรณีใน พ.ศ. ๒๕๕๔ ได้ทำการสืบค้นว่ามีฉบับแปลอื่นหรือไม่ แต่ไม่พบว่ามีฉบับแปลไทยที่จัดพิมพ์เผยแพร่อยู่ก่อน จึงดำเนินการแปลโดยอาศัยคัมภีร์นิสสัยของพม่า และอธิบายความโดยอาศัยคัมภีร์อธิบายภาษาบาลี คือ ฎีกาเก่า ฎีกาใหม่ และโยชนา พร้อมทั้งตำราพม่าที่นำเสนอไว้ข้างต้น อีกทั้งได้เพิ่มเติมคำอธิบายทั้งหลักภาษาฝ่ายบาลีและสันสกฤต ตามที่ได้ศึกษาจากหลวงพ่อธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

อดีตเจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ และครูบาอาจารย์แห่งวัดวิสุทธาราม พาราณสี เมืองแปร และวัดวิสุทธาราม ชเวโภงวุน เมืองมันดเลย์

คำอธิบายในหนังสือเล่มนี้ เป็นข้อความที่เขียนตามหลักสูตรธรรมาจริยะของพม่า จึงอาจมีกฏไวยากรณ์บางอย่างไม่เป็นที่คุ้นเคยของนักศึกษาบาลีชาวไทย เช่น วิธีอธิบายความที่เรียกว่า สังวัณณนา วิธีจำแนกประโยค และวากยานุสัมพันธ์ อย่างไรก็ตาม ผู้แปลหวังว่าท่านผู้อ่านจะค่อยๆ ทำความเข้าใจกฏต่างๆ เหล่านั้นแล้วนำไปประกอบใช้ในวรรณกรรมบาลีอื่นๆ ได้อีกด้วย เพราะกฏดังกล่าวเป็นวิธีอธิบายความของพระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ที่สืบทอดกันมานับพันปี

หลักการศึกษาคัมภีร์อรรถกถาและฎีกานั้น ประกอบด้วยหัวใจสำคัญ ๖ ประเด็น คือ

๑. คำแปล : คำแปลยกศัพท์และแปลโดยอรรถ

๒. สัมพันธ์ : สัมพันธ์ระหว่างบทในประโยค

๓. วิธีแยกรากศัพท์และตั้งรูปวิเคราะห์ : การแยกรากศัพท์ของทุกศัพท์ที่พบในประโยค และตั้งรูปวิเคราะห์ตามสมควร

๔. วิธีอธิบายความ : หลักอธิบายความที่เรียกว่า สังวัณณนา

๕. วิธีจำแนกประโยค : ความต่างกันระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า

๖. วากยานุสัมพันธ์ : การเชื่อมโยงข้อความระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า วิธีนี้ยังรวมถึงปทานุสัมพันธ์ คือ การเชื่อมโยงข้อความระหว่างคำในพากย์

ถ้าผู้ศึกษาเข้าใจหลักทั้ง ๖ ข้อเหล่านี้ ก็จะเข้าใจคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอย่างชัดเจน ส่งผลให้ตีความได้ถูกต้องไม่คลาดเคลื่อน อย่างไรก็ตาม ผู้ศึกษาควรมีพื้นฐานทางภาษาพอสมควรเสียก่อน จึงจะศึกษาพระไตรปิฎกและอรรถกถาต่อไป

โบราณาจารย์ได้กำหนดวิชาพื้นฐานของพระไตรปิฎกไว้ ๔ อย่าง คือ

๑. **ไวยากรณ์** วิชาภาษาว่าด้วยรูปคำและระเบียบในการประกอบรูปคำให้เป็นประโยค นิยมเรียนปทรูปสิทธิปกรณ์เป็นหลัก ใช้เวลาเรียนราว ๒ ปี โดยเฉลี่ยต้องเรียน ๒ รอบจึงจะเข้าใจชัดเจน

๒. **นิฆัณฑุ หรือโกศะ** วิชาว่าด้วยนามศัพท์ (นาม) และเพศทางไวยากรณ์ประจำศัพท์ (ลิงฺค) นิยมท่องจำคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาเป็นหลัก ใช้เวลาท่องจำราว ๒ ปี

๓. **ฉันทศาสตร์** วิชาว่าด้วยการวางครุหรือลหุในกวีนิพนธ์ นิยมเรียนวุตโตทยปกรณ์เป็นหลัก ใช้เวลาเรียนราว ๓ เดือนหลังเรียนปทรูปสิทธิปกรณ์จบแล้วหนึ่งรอบ

๔. **อลังการศาสตร์** วิชาว่าด้วยรสคำและรสความเพื่อประดับคำให้ไพเราะสละสลวย เหมาะเจาะด้วยเสียงและความหมาย นิยมเรียนคัมภีร์สุโพธาลังการเป็นหลัก ใช้เวลาเรียนราว ๖ เดือนหลังเรียนวุตโตทยปกรณ์จบแล้ว

คัมภีร์ทั้ง ๔ เหล่านี้มีอุปการะเกื้อกูลต่อการศึกษาพระไตรปิฎกเป็นอย่างมาก เปรียบได้กับเวทางคศาสตร์ คือ วิชาประกอบการศึกษาพระเวท ๖ อย่างมีไวยากรณ์เป็นต้น ซึ่งเกื้อกูลต่อการศึกษาพระเวทในฝ่ายพราหมณ์เช่นกัน หลวงพ่อวัดท่ามะโอได้กล่าวเปรียบว่า

“พระไตรปิฎกนั้นลุ่มลึกด้วยอรรถและพยัญชนะ เหมือนป่าใหญ่ที่อันตรายมีสัตว์ร้ายรอบด้าน บุคคลผู้เข้าไปสู่ป่าใหญ่คือพระไตรปิฎกต้องเพียบพร้อมด้วยอาวุธป้องกันตัวคือคัมภีร์ทั้ง ๔ เหล่านี้ จึงจะสามารถเดินผ่านป่าใหญ่โดยสวัสดิภาพได้”

แม้คัมภีร์สุโพธาลังการก็แสดงถึงความสำคัญของคัมภีร์เหล่านี้ว่า

โย สทฺทสตฺถกุสโล กุสโล นิฆณฺฑุ-
ฉนฺโทอลงฺกติสุ นิจฺจกตาภิโยโค
โสยํ กวิตฺตวิกโลปิ กวีสุ สงฺขฺย-
โมคยฺห วินฺทติ หิ กิตฺติ'มมนฺทรูปํ.[๕]

“ชนผู้ฉลาดในคัมภีร์ไวยากรณ์ ฉลาดในนิฆัณฑุศาสตร์ ฉันทศาสตร์และอลังการศาสตร์ กระทำความเพียรเป็นนิจศีล แม้เขาจะบกพร่องจากความเป็นกวี ก็หยั่งลงสู่ความนับในหมู่กวี ย่อมจะประสบเกียรติคุณหาน้อยไม่”

โบราณาจารย์ชาวพม่าได้กล่าวคาถาว่า

---

๕ สุโพธา. คาถา ๑๖๓

อเวยฺยากรโณ ตฺวนฺโธ พธิโร โกสวชฺชิโต
สาหิจฺจรหิโต ปงฺคุ มูโค ฉนฺทวิวชฺชิโต.

"ผู้ไม่รู้ไวยากรณ์ เหมือนคนบอด ผู้เว้นจากคัมภีร์โกศะ เหมือนคนหนวก ผู้เว้นจากอลังการศาสตร์ เหมือนคนง่อยเปลี้ย ส่วนผู้เว้นจากฉันท-ศาสตร์ เหมือนคนใบ้"

ผู้ที่ต้องการศึกษาสี่คัมภีร์ดังกล่าวให้แตกฉานต้องใช้เวลาอย่างน้อย ๕ ปี จึงจะประสบความสำเร็จขั้นพื้นฐานอย่างบริบูรณ์ หัวใจสำคัญที่หลวงพ่อใช้สอนลูกศิษย์เสมอๆ มี ๓ ข้อ คือ

๑. อย่าตีกรอบความรู้ด้วยการสอบ

นักเรียนที่มุ่งจะเรียนเพื่อให้สอบได้ มักตีกรอบตัวเองว่ารู้เพียงใดจึงจะสอบได้ แต่ผู้ที่ต้องการความแตกฉานจริงๆ ต้องสนใจเรียนรู้กฎทุกอย่างที่ครูสอนเพื่อความเข้าใจอย่างชัดเจน ไม่ใช่เรียนรู้เพียงเพื่อให้สอบผ่านเท่านั้น (ตามปกติแล้ว หลวงพ่อจะไม่สนับสนุนการสอบบาลีสนามหลวงไทย แต่ถ้านักเรียนประสงค์จะสอบ ท่านก็ไม่ห้าม เพียงแต่แนะนำให้เรียนไวยากรณ์จนเก่งแล้วจึงสอบ นักเรียนก็จะไม่ต้องเตรียมตัวอ่านหนังสือสอบมากนัก เพราะเข้าใจหลักภาษาดีอยู่แล้ว จะทำให้ทำข้อสอบได้ง่ายขึ้น)

๒. รู้จักพัฒนาองค์ความรู้

นักเรียนต้องนำความเข้าใจที่ได้รับจากครูสอนไปต่อยอดด้วยการอ่านเนื้อหาเรื่องนั้นๆ จากคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง ไม่ใช่รับจากครูสอนเท่านั้น ตามสุภาษิตพม่ากล่าวว่า "บอกคืบรู้ศอก บอกศอกรู้วา" และสอดคล้องกับถ้อยคำของโบราณาจารย์ว่า

อาจริยา ปาทมาทตฺเต ปาทํ สิสฺโส สชานนา
ปาทํ สพฺรหฺมจารีหิ ปาทํ กาลกฺกเมน จ.

"ศิษย์ย่อมเรียนรู้ศิลปะส่วนหนึ่งจากครู ส่วนหนึ่งด้วยความเข้าใจของตน ส่วนหนึ่งจากเพื่อนร่วมชั้น และส่วนหนึ่งตามกาลเวลา (ประสบการณ์)"

๓. นำไปใช้จริงให้ได้

นักเรียนต้องรู้จักสังเกตคำศัพท์และหลักภาษาที่เกี่ยวข้องในเวลาที่อ่านตำราบาลีจริง

เช่น อรรถกถาธรรมบท โดยนำกฎไวยากรณ์ทุกอย่างที่เรียนรู้จากคัมภีร์มาใช้จริงให้ได้ จึงจะนับว่าแตกฉานอย่างแท้จริง เพราะถ้าเรียนไวยากรณ์แล้วนำไปใช้จริงไม่ได้ ก็จะเสียเวลาเปล่าๆ

คัมภีร์อ้างอิงที่เป็นพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาในหนังสือแปลและอธิบายเล่มนี้ใช้ฉบับมหาจุฬาฯ ทั้งหมด (พระไตรปิฎก = เล่ม.ข้อ.หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม.หน้า) ส่วนไวยากรณ์สันสกฤตคือ ปาณินิ กาศิกา และมหาภาษยะ อ้าง อัธยายะ.ปาทะ.สูตร คัมภีร์กาตันตระเป็นต้นอ้าง ปริจเฉท.สูตร นอกจากนั้น คัมภีร์มุคธโพธฎีกาที่เอ่ยถึงในที่นี้ใช้ฉบับมุคฺธโพธสํเกฺษปฏีกา ของท่านคิริศจันทรวิทยารัตนะ ซึ่งจัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๔๔๙ ส่วนวรรณกรรมฝ่ายสันสกฤตได้ใช้ฉบับอักษรเทวนาครีทั้งหมดดังที่ได้อ้างอิงไว้ในบรรณานุกรม

ผู้แปลขออนุโมทนาขอบคุณ คุณอุดมพร สิรสุทธิ ผู้ช่วยตรวจแก้คำผิดทั้งหมด พร้อมทั้งจัดทำดรรชนีในหนังสือเล่มนี้ พร้อมทั้งขอขอบคุณกุศลเจตนาของคณะทำงานที่ช่วยตรวจแก้คำผิดและให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์ คือ

- พระมหาพิเชฏฐ์ กนฺตสีโล (ป.ธ.๙)
- รศ.เวทย์ บรรณกรกุล (ป.ธ.๙, พธ.บ., ศษ.ม.)

ขออนุโมทนากุศลจิตท่านเจ้าภาพผู้อุปถัมภ์การจัดสร้างต้นฉบับไว้เป็นสมบัติในบวรพระพุทธศาสนา พร้อมด้วยเจ้าภาพท่านอื่นๆ ที่ร่วมจัดพิมพ์ในครั้งนี้ ขอให้ทุกท่านที่ได้บำเพ็ญบุญร่วมกัน จงมีความสุขสวัสดี และเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง

หวังว่าคัมภีร์กังขาวิตรณี ฉบับแปลและอธิบาย ที่ออกมาสู่บรรณพิภพในครั้งนี้ จะอำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่นักศึกษา เพื่อผลิตศาสนทายาทผู้รอบรู้หลักภาษาบาลีและพระวินัย หากมีข้อบกพร่องใดอันเกิดจากความพลั้งเผลอของผู้แปลหรือเนื่องด้วยกระบวนการพิมพ์ ผู้แปลขอน้อมรับคำแนะนำจากท่านผู้รู้เพื่อนำมาปรับปรุงในโอกาสต่อไป

พระคันธสาราภิวงศ์
(พระคันธสาราภิวงศ์)
วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

www.WATTAMAOH.org
TAMAOH24@Gmail.com

ประวัติผู้แต่งคัมภีร์

ชาวพุทธทั่วไปในนิกายเถรวาทมักเคยได้ยินชื่อของพระพุทธโฆสาจารย์ คัมภีร์ที่ท่านได้ประพันธ์ขึ้นได้นำมาเป็นหลักสูตรการศึกษาของคณะสงฆ์ในประเทศไทย พม่า และลังกา โดยเฉพาะคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่กล่าวถึงหลักปฏิบัติอย่างครบถ้วนสมบูรณ์ที่สุดก็เป็นผลงานชิ้นเอกของท่าน ท่านเป็นพระอรรถกถาจารย์ผู้เชี่ยวชาญปริยัติธรรม ได้ประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาฉบับใหม่ที่เรียกว่า สังคหัฏฐกถา คือ อรรถกถาประมวลความ ไว้ทั้งหมด ๑๓ คัมภีร์ โดยปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหลเป็นภาษาบาลี ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๑๕-๔๖) กล่าวถึงประวัติของท่าน ดังนี้

“ท่านเกิดอยู่ในสกุลพราหมณ์ใกล้กับต้นพระศรีมหาโพธิ์ในตำบลพุทธคยา ได้ศึกษาเล่าเรียนศิลปศาสตร์และวิชาความรู้ทั้งหมด พร้อมทั้งพระเวทจนแตกฉาน เป็นผู้เข้าใจวาทะลัทธิต่างๆ เป็นอย่างดี จึงเที่ยวโต้วาทะไปทั่วในชมพูทวีป ต่อมาวันหนึ่งได้ไปขอค้างแรมในวัดแห่งหนึ่ง แล้วสาธยายคัมภีร์ที่กล่าวถึงลัทธิของพราหมณ์ปตัญชลิอย่างบริบูรณ์มีจังหวะเสียงสม่ำเสมอ ครั้งนั้นพระเรวตะผู้พำนักอยู่ในวัดนั้นได้ยินเสียงสาธยายจึงดำริว่าพราหมณ์หนุ่มผู้นี้เพียบพร้อมด้วยปรีชาอย่างใหญ่หลวง ควรจะปราบให้คลายทิฏฐิแล้วหันมานับถือพุทธ

พระเรวตะได้แกล้งถามว่า ใครมาส่งเสียงร้องเหมือนเสียงลา พราหมณ์หนุ่มได้ย้อนถามว่า ท่านรู้ความหมายของเสียงลาหรือ ครั้นพระเถระตอบว่ารู้ พราหมณ์หนุ่มจึงถามปัญหาที่เกี่ยววาทะลัทธิของตน พระเรวตเถระสามารถตอบได้อย่างถูกต้องทั้งหมด และได้ชี้ให้เห็นข้อผิดพลาดในวาทะลัทธิของพราหมณ์หนุ่มอีกด้วย ต่อมาพระเรวตเถระได้ถามปัญหาบ้าง แต่พราหมณ์หนุ่มไม่อาจตอบปัญหาได้ จึงถามว่าเป็นมนต์ของใคร พระเรวตเถระจึงตอบว่า เป็นพุทธมนต์ พราหมณ์หนุ่มกล่าวว่าโปรดสอนพุทธมนต์นั้นแก่กระผมเถิด พระเรวตเถระกล่าวว่าเธอต้องออกบวชก่อนจงค่อยเรียนพุทธมนต์ได้

ครั้นพราหมณ์หนุ่มออกบวชแล้วศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎก จึงเข้าใจว่าพุทธธรรมเป็น

ทางสายเดียวสู่ความหลุดพ้น อาจารย์ของท่านดำริว่าชื่อเสียงของท่านจะแผ่ไปบนพื้นปฐพีเหมือนพระพุทธเจ้า จึงตั้งฉายานามว่า "พุทธโฆสะ" เพราะท่านมีเสียงลุ่มลึกคล้ายเสียงของพระพุทธเจ้า ภายหลังต่อมาท่านพำนักอยู่ในวัดนั้นได้แต่งคัมภีร์ญาโณทัย, คัมภีร์อัฏฐสาลินีอันเป็นอรรถาธิบายของธรรมสังคณี และคัมภีร์ปริตตัฏฐกถา

พระเรวตะเถระทราบเรื่องนั้นแล้วจึงชักชวนว่า ในชมพูทวีปนี้มีเพียงพระบาลีเท่านั้นที่ทรงไว้สืบต่อกันมา แต่ไม่มีคัมภีร์อรรถกถาและมติของอาจารย์ที่แตกต่างกัน

พระมหินทะผู้มีปัญญาได้รวบรวม[ปกิณ]เทศนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ยกขึ้นสู่สังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง และแนวคำสอนที่พระสารีบุตรเป็นต้นอธิบายไว้ แต่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลอย่างถูกต้อง ดำเนินไปในชาวสิงหลด้วยภาษาสิงหล ท่านจงเดินทางไปประเทศลังกานั้นศึกษาคัมภีร์อรรถกถาดังกล่าวแล้วปริวรรตเป็นภาษามคธ การปริวรรตนั้นจะก่อให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทั้งปวง

ครั้นพระเรวตเถระกล่าวดังนี้ ท่านก็มีใจเลื่อมใสแล้วจึงเดินทางออกจากชมพูทวีปมาสู่เกาะลังกานี้ในรัชสมัยของพระเจ้ามหานาม (พ.ศ. ๙๕๓-๗๕) ท่านมาถึงสำนักมหาวิหารอันเป็นที่พำนักของสัตบุรุษทั้งหมด ได้ไปสู่เรือนกรรมฐานที่เรียกชื่อว่า ปธานฆระ สดับคัมภีร์อรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหลและเถรวาททั้งหมดจากพระสังฆปาละแล้วตัดสินว่า คัมภีร์นี้เป็นพุทธาธิบายโดยแท้ หลังจากนั้นได้ประชุมสงฆ์ในวัดมหาวิหารนั้น แล้วขอใบลานพระไตร-ปิฎกเพื่อประพันธ์คัมภีร์อรรถกถา พระสงฆ์ต้องการจะทดสอบ จึงให้คาถา ๒ บทแล้วกล่าวว่าจงแสดงความสามารถของท่านเถิด พวกเราเห็นความสามารถแล้วจะให้ใบลานพระไตรปิฎก

ท่านประมวลพระไตรปิฎกพร้อมด้วยคัมภีร์อรรถกถาได้โดยสังเขปแล้ว ได้ประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคขึ้น หลังจากนั้นท่านได้ประชุมสงฆ์ผู้เชี่ยวชาญปริยัติธรรมแล้วให้อ่านตรวจสอบคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นใกล้ต้นมหาโพธิ์[ที่พระนางสังฆมิตตาเถรีปลูกไว้] เทวดาต้องการจะประกาศให้มหาชนทราบความเฉลียวฉลาดของท่านจึงปิดบังฉบับใบลานไว้ ท่านจึงได้ประพันธ์คัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นสองถึงสามหน ในเวลานำฉบับใบลานมาอ่านครั้งที่สาม เทวดาได้วางฉบับใบลานอีกสองฉบับอื่นไว้ ต่อเมื่อเหล่าภิกษุได้อ่านตรวจสอบก็พบว่าฉบับใบลานทั้งสามฉบับนั้นเหมือนกันทั้งหมดโดยศัพท์ โดยเนื้อความ หรือโดยลำดับก่อนและหลังปราศจากความผิดพลาดในทั้งสามฉบับโดยเถรวาท โดยพระบาลี หรือโดยบทพยัญชนะ

ในครั้งนั้น ภิกษุสงฆ์ปลาบปลื้มยินดียิ่งแล้ว ได้ป่าวประกาศไปว่า ภิกษุนี้คือพระศรีอารย์โดยแน่แท้ เมื่อกล่าวเช่นนี้หลายหนแล้ว ได้มอบใบลานพระไตรปิฎกพร้อมทั้งคัมภีร์อรรถกถา ท่านพักอยู่ที่หอพระไตรที่เงียบสงัดห่างไกลผู้คนได้ปริวรรตคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดที่จารึกด้วยภาษาสิงหลเป็นภาษามคธที่จัดเป็นมูลภาษา (ภาษาดั้งเดิม) คัมภีร์อรรถกถาดังกล่าวอำนวยประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทุกชาติภาษา อาจารย์ฝ่ายเถรวาททั้งหมดน้อมรับคัมภีร์อรรถกถานั้นเหมือนพระบาลี ลำดับนั้น เมื่อท่านกระทำหน้าที่ซึ่งควรกระทำสำเร็จแล้ว ได้กลับไปสู่ชมพูทวีปเพื่อนมัสการต้นพระศรีมหาโพธิ์”

ประวัติของพระพุทธโฆสาจารย์ยังพบในคัมภีร์อีกฉบับหนึ่ง ชื่อว่า พุทธโฆสุปปัตติกถา กล่าวถึงประวัติของพระพุทธโฆสาจารย์โดยอาศัยข้อความจากคัมภีร์มหาวงศ์เป็นหลัก แต่เพิ่มเติมรายละเอียดบางส่วนเข้าไป คัมภีร์นั้นระบุว่า

ท่านแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรค ๓ ฉบับในคืนเดียว โดยเทวดาซ่อนฉบับแรกไว้ ท่านจึงเขียนฉบับที่ ๒ เทวดาก็ซ่อนไว้อีก ท่านจึงได้เขียนฉบับที่ ๓

แต่บทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถา (หน้า ๕๙๒) แสดงความเห็นว่า ข้อความในคัมภีร์มหาวงศ์และพุทธโฆสุปปัตติกถาคงเป็นคำสรรเสริญผู้แต่งที่อนุชนได้สร้างขึ้น เพราะพระพุทธโฆสาจารย์กล่าวไว้ในนิคมคาถาของอรรถกถาพระวินัยชื่อสมันตปาสาทิกา (เล่ม ๓ หน้า ๕๗๒) ว่า ท่านใช้เวลาแต่งคัมภีร์นั้นที่มีจำนวนหน้าตามฉบับฉัฏฐสังคีติ ๑,๓๕๘ หน้า เป็นเวลา ๑ ปี แต่คัมภีร์วิสุทธิมรรคมีจำนวนหน้าตามฉบับฉัฏฐสังคีติ ๗๒๔ หน้า นับได้ราวครึ่งหนึ่งของสมันตปาสาทิกา จึงควรใช้เวลาแต่งราว ๕-๖ เดือน

ประวัติที่กล่าวว่าพระพุทธโฆสาจารย์เป็นชาวอินเดียมีบ้านเกิดอยู่ในตำบลพุทธคยานี้กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์ ดังที่นำมาอ้างไว้ข้างต้น แต่บทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถา (หน้า ๕๗๑) กล่าวว่า

“ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดในสกุลพราหมณ์ที่หมู่บ้านไข่นกยูง (โมรัณฑะ) ต่อมาได้ศึกษาเล่าเรียนไตรเพทและศิลปะวิทยาทั้งหมดจนแตกฉานเชี่ยวชาญ ได้สดับตรับฟังพุทธธรรมแล้วต้องการศึกษา จึงรับการบรรพชาและอุปสมบทในสำนักของหมู่ภิกษุอันมีพระเรวตะเป็นประธานผู้อยู่ในฝ่ายสำนักมหาวิหาร ณ วัดเถรวาทแห่งหนึ่งในอินเดียทางตอนใต้แล้วได้ศึกษา

เล่าเรียนพระไตรปิฎกจนเข้าใจชัดเจนว่า พุทธธรรมเป็นทางพ้นทุกข์อย่างแท้จริง อุปัชฌาย์และอาจารย์สอนธรรมของท่านรู้ชัดถึงกำลังปัญญาอันยิ่งยวดของท่านแล้ว ได้เล็งเห็นว่าท่านจักมีเกียรติคุณในพระศาสนาเหมือนเกียรติคุณของพระพุทธเจ้า จึงตั้งฉายานามว่า พระพุทธโฆสะ

ท่านศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกดังนี้แล้ว พำนักอยู่ที่เมืองท่ามยูรทูตะ (ปัจจุบันคือมิลโปร = Mylapore) ใกล้กับเมืองมัทราส และในเมืองกัญจิปุระที่อยู่ในแคว้นโจฬะ เป็นต้น (ปัจจุบันคือเมืองโคนชีเวอรัม หรือโคญจีวรัม = Conjeeveram, Congeevaram อยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองมัทราสราว ๔๕ ไมล์ (๗๒ กม.)) ท่านได้ศึกษาคัมภีร์อรรถกถาอันธกะแล้วเห็นว่ายังไม่เพียงพอ จึงต้องการศึกษาคัมภีร์อรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหล ได้เดินทางไปลังกาทวีป ในสมัยนั้นตรงกับรัชสมัยของพระเจ้ามหานามผู้เลื่อมใสอุปถัมภ์ภิกษุในนิกายอภยคิรีเป็นพิเศษ”

บทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถาข้างต้นนั้นเห็นว่า พระพุทธโฆสาจารย์มีบ้านเกิดอยู่ที่หมู่บ้านไข่นกยูงทางอินเดียใต้ โดยอ้างหลักฐาน ๒ ประการ คือ

๑. พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ในสมัยนั้นมักเป็นชาวอินเดียใต้ เช่น

๑.๑ **พระพุทธทัตตะ** ผู้ประพันธ์อรรถกถาพุทธวงศ์ อภิธัมมาวตาร รูปารูปวิภาค วินยวินิจฉัย และอุตตรวินิจฉัย เป็นชาวทมิฬ มีชีวิตในยุคเดียวกับพระพุทธโฆสาจารย์ แต่มีอายุมากกว่าเล็กน้อย เกิดที่เมืองอุรคปุระ ปัจจุบันคือเมืองอุไรปุร (Uraipur) แคว้นโจฬะ (ในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกว่า โจฑะ) ในอดีตแคว้นนี้มีเมืองหลวงซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองคานูล (Karnul)

๑.๒ **พระอนุรุทธะ** ผู้ประพันธ์คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ปรมัตถวินิจฉัย และนามรูปปริจเฉท เป็นชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวริ เขตเมืองกาญจิปุระ แคว้นโจฬะ เมืองท่ากาเวรินั้นมีชื่อเรียกว่า กาวีรปัฏฏนะ บ้าง กาเวรปัฏฏนะ บ้าง ปัจจุบันก็มีชื่อเรียกว่า กาเวริ (Kaveri) เหมือนเดิม เมืองนี้อยู่ติดกับแม่น้ำกาเวริที่ไหลมาจากภูเขาปัจฉิมฆาฏ บางมติกล่าวว่าไหลมาจากภูเขากุรคะ โดยไหลเป็นทางยาว ๔๕๗ ไมล์ผ่านไปถึงมหาสมุทรพังคลา เมืองท่าที่ตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำนี้ มีหลายเมือง คือ ฉิรังคปฏัม ตันโช และจินนาพลี

๑.๓ **พระธรรมปาละ** ผู้ประพันธ์คัมภีร์อุทานอรรถกถาชื่อปรมัตถทีปนีและฎีกาของวิสุทธิมรรคเป็นต้น เป็นชาวเมืองกาญจิปุระ (บางแห่งใช้เป็นกัญจิปุระ) เมืองหลวงของอาณาจักรปัลลวะของทมิฬในอินเดียใต้

๒. มีหลักฐานที่พระพุทธโฆสาจารย์กล่าวว่าท่านเคยพำนักอยู่ที่อินเดียใต้ กล่าวคือ ในคำลงท้ายของอรรถกถาอังคุตตรนิกายชื่อ มโนรถปูรณี กล่าวว่า

“ท่านเคยพำนักอยู่ร่วมกับพระโชติปาละที่เมืองกัญจิปุระเป็นต้น”

และในคำลงท้ายของอรรถกถามัชฌิมนิกายชื่อปปัญจสูทนีกล่าวว่า

“ท่านเคยพำนักอยู่ร่วมกับเคยพำนักอยู่กับพระพุทธมิตตะที่เมืองท่ามยูรทูตะ”

มิได้กล่าวถึงการอยู่ใกล้หมู่บ้านต้นพระศรีมหาโพธิ์แต่อย่างใด

๓. ในคำลงท้ายของคัมภีร์วิสุทธิมรรคพบบทว่า โมรณฺฑเขฏกวตฺตพฺเพน (ผู้ควรกล่าวว่าเกิดในหมู่บ้านไข่นกยูง) นักโบราณคดีได้สืบค้นหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่า หมู่บ้านไข่นกยูงนี้อยู่ในแคว้นคุนตาทางอินเดียใต้ ปัจจุบันยังมีโบราณวัตถุทางพระพุทธศาสนาเหลืออยู่จำนวนมาก แต่แยกออกเป็นสองแห่งมีชื่อเรียกเป็นภาษาเตลคูว่า โกตเนมลิปุรี และคุนทลปัลลิ อยู่ห่างจากเมืองอมรวดี ๕๘ ไมล์ ไกลจากสถานที่ชื่อนาครชุนโกณฑะ ๕๑ ไมล์ โดยคำว่า เนมลิ แปลว่า “นกยูง” ส่วนคำว่า คุนทลุ แปลว่า “ไข่” (คำว่า คุนทล ใน คุนทลปัลลิ มาจากศัพท์เดิมว่า คุนทลุ) สถานที่เหล่านั้นก็คืออดีตหมู่บ้านไข่นกยูงนั้นเอง

บทว่า โมรณฺฑเขฏก ใน โมรณฺฑเขฏกวตฺตพฺเพน (ผู้ควรกล่าวว่าเกิดในหมู่บ้านไข่นกยูง) มีศัพท์เดิมมาจาก โมร (นกยูง) + อณฺฑ (ไข่) + เขฏ (หมู่บ้าน) + ก (เกิด) โดย เขฏ เป็นคำสันสกฤตแปลว่า “หมู่บ้าน, กระท่อม และเมืองเล็ก” ในปัจจุบันทางอินเดียใต้ยังเรียกหมู่บ้านว่า เขฑ ซึ่งใกล้เคียงกับ เขฏ ในบทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถานั้นได้สันนิษฐานว่า พระพุทธโฆสาจารย์มิได้เขียนบทนี้ไว้ด้วยตนเอง เพราะถ้าท่านเขียนเองก็ควรใช้เป็นคำบาลีทั่วไปว่า โมรณฺฑชาเตน (ผู้เกิดในหมู่บ้านไข่นกยูง) และบทนี้ก็ไม่พบในคำลงท้ายของคัมภีร์อรรถกถาที่ท่านแต่งไว้ แต่พบในคำลงท้ายของวิสุทธิมรรคเท่านั้น อีกทั้งยังเป็นคุณศัพท์ที่ไม่อยู่ร่วมกับคุณศัพท์อื่นที่อยู่หน้าบทวิเสสยะ แต่เขียนไว้ท้ายบทวิเสสยะ จึงน่าจะเป็นพระเถระรูปหนึ่งที่รู้ประวัติของท่านเป็นอย่างดีได้ประกอบไว้เพื่อให้อนุชนทราบถิ่นกำเนิดของท่าน

๔. มีหลักฐานว่าพระพุทธโฆสาจารย์เข้าใจภาษาเตลคูที่ใช้แต่งอรรถกถาอันธกะในแคว้นอันธกะทางอินเดียใต้ และรู้จักลักษณะการสร้างบ้านที่ใช้ในแคว้นดังกล่าว ทำให้อนุมานรู้ว่าท่านเป็นชาวอินเดียใต้ ดังข้อความในอรรถกถาพระวินัยชื่อสมันตปาสาทิกาว่า

ยํ ปน อนฺธกฏฺฐกถายํ "อปริกฺขิตฺเต ปมุเข อนาปตฺตีติ ภูมิยํ วินา ชคติยา ปมุขํ สนฺธาย กถิตนฺ"ติ วุตฺตํ, ตํ อนฺธกรฏฺเฐ ปาเฏกฺกสนฺนิเวสา เอกจฺฉทนา คพฺภปาฬิโย สนฺธาย วุตฺตํ.[๑]

"อนึ่ง คำใดที่กล่าวไว้ในอรรถกถาอันธกะว่า 'คำว่า ในหน้ามุขที่ไม่ได้กั้น เป็นอนาบัติ กล่าวไว้โดยระบุถึงหน้ามุขบนพื้นนอกจากพื้นดิน' คำนั้นกล่าวหมายถึงห้องแถวที่มีหลังคาอันเดียวกัน ซึ่งสร้างไว้เป็นสัดส่วนต่างหากในแคว้นอันธกะ"

๕. มีหลักฐานว่าท่านเข้าใจธรรมเนียมการนุ่งผ้าของสตรีชาวโจฬะ จึงทำให้ทราบว่าท่านน่าจะเป็นชาวอินเดียใต้ ดังข้อความในคัมภีร์กังขาวิตรณีว่า

ตตฺถ หตฺถิโสณฺฑกํ นาม นาภิมูลโต หตฺถิโสณฺฑสณฺฐานํ โอลมฺพกํ กตฺวา นิวตฺถํ โจฬิกอิตฺถีนํ นิวาสนํ วิย.[๒]

"ในเรื่องนั้น ขึ้นชื่อว่า หัตถิโสณฑกะ (การนุ่งเหมือนงวงช้าง) เป็นเหมือนการนุ่งผ้าของสตรีชาวแคว้นโจฬะที่นุ่งผ้าโดยทำให้ผ้ารูปเหมือนงวงช้าห้อยลงจากโคนสะดือ"

ในคำนำของคัมภีร์วิสุทธิมรรคนิสสัย ฉบับฉัฏฐสังคีติ และวิสุทธิมรรคนิทานกถา ตั้งข้อสังเกตข้อความในคัมภีร์มหาวงศ์ข้างต้น ดังนี้

๑. คัมภีร์มหาวงศ์ แบ่งออกเป็น ๒ ภาค ตามฉบับโรมันที่ชำระโดย ศ.วิลเลี่ยม ไกเกอร์ (Wilheim Geiger) ภาคแรกเริ่มตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑ ถึงปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๕๐ ส่วนภาคที่ ๒ เริ่มตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๕๑ เป็นต้นไป ภาคแรกนั้นแต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ โดยพระมหานามแห่งวัดมหาปริเวณะ หลังจากการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าธาตุเสนะ (พ.ศ. ๑๐๐๒-๑๐๒๐) ส่วนภาคที่ ๒ เป็นข้อความที่แต่งสืบทอดกันต่อมา โดยเริ่มตั้งแต่พระธรรมกิตติแต่งในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๒ (พ.ศ. ๑๗๗๙-๑๘๑๑) ดังนั้น ข้อความที่เกี่ยวกับ

---

๑ วิ. อ. ๒.๒๖๗

๒ กงฺขา. ๓๒๒

พระพุทธโฆสาจารย์จึงน่าจะเป็นการแต่งจากตำนานที่ได้ยินต่อกันมา มิใช่แต่งในสมัยที่ท่านมีชีวิตอยู่จริงๆ

๒. คัมภีร์ญาโณทัยที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๕) ว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์นั้น บัดนี้ได้สาบสูญไปเป็นเวลานานแล้ว แต่ในหนังสือมหาวิสุตารามศาสนวงศ์ (หน้า ๖) ท่านผู้แต่งคือพระเกลาสะแสดงความเห็นว่า คัมภีร์ญาโณทัยก็คือคัมภีร์มิลินทปัญหานั่นเอง โดยญาโณทัยแปลตามศัพท์ว่า "คัมภีร์ที่พัฒนาปัญญาให้เจริญยิ่งขึ้น" ท่านอ้างคำนำของมิลินทปัญหา ฉบับสิงหล ซึ่งพระอานันทเมตเตยยะ (อัครมหาบัณฑิต) ปราชญ์แห่งลังกา เป็นผู้เขียนว่า คัมภีร์ญาโณทัยที่ปรากฏว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ ก็คือคัมภีร์มิลินทปัญหา อีกทั้งได้อ้างข้อความจากคัมภีร์มิลินทปัญหาฎีกา (หน้า ๓๗๑ ฉบับสิงหล) ที่แต่งโดยพระสิงหลชื่อพระติปิฏกจูฬาภยะ ซึ่งกล่าวว่าพระพุทธโฆสาจารย์เป็นผู้จารึกคำของพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสนที่ได้สดับต่อๆ กันมา และเป็นผู้เขียนคาถาเริ่มต้นคัมภีร์มิลินทปัญหา ๕ บท ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อิมา ปญฺจ คาถา เกน กตาติ โจทนา ภทนฺตพุทฺธโฆสาจริเยน กตาติ ปริหาโร. น เกวลํ ปญฺจ คาถาว, เถรราชวจเนปิ อญฺญํ ปุพฺพปรวจนมฺปิ เตน วุตฺตํ.[๓]

"ถามว่า : ใครแต่งคาถา ๕ บทเหล่านี้

ตอบว่า : ท่านพระพุทธโฆสาจารย์แต่งไว้

ไม่เพียงคาถา ๕ บทอย่างเดียวเท่านั้น แม้คำก่อนและหลังอื่นในคำของพระเถระและพระราชา ก็เป็นคำที่ท่านกล่าวไว้"

๓. คัมภีร์อัฏฐสาลินีที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๕) นั้น คงเป็นการปรารภเขียนเค้าโครงของอัฏฐสาลินี เพราะคัมภีร์อัฏฐสาลินีที่พบในปัจจุบันเป็นฉบับที่แต่งในลังกา เนื่องด้วยท่านผู้แต่งอ้างถึงคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้ในคาถาเริ่มต้นคัมภีร์ อีกทั้งอ้างถึงข้อความจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาไว้หลายแห่ง ท่านจึงแต่งคัมภีร์อัฏฐสาลินีไว้หลังจากที่แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาเมื่อพำนักอยู่ที่ลังกาทวีปเป็นเวลานานแล้ว

---

๓ สงฺขยาปกาสกฎีกา. คำอธิบายคาถา ๔๕

๔. คัมภีร์ปริตตัฏฐกถาที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๖) คงจะเป็นอรรถกถาย่อของพระไตรปิฎก ซึ่งก็คือขุททกปาฐอรรถกถานั้นเอง อนึ่ง ในหนังสือมหาวิสุตารามศาสนวงศ์ (หน้า ๗) กล่าวว่าพระอานันทเมตเตยยะได้เคยกล่าวกับท่านผู้แต่งในขณะไปศึกษาปริยัติธรรมที่ประเทศลังกาว่า คัมภีร์ปริตตัฏฐกถาก็คือขุททกปาฐอรรถกถา แต่หนังสือ The Pali Literature of Ceylon (หน้า ๘๑...) กล่าวว่าเป็นอรรถกถาย่ออีกฉบับหนึ่ง ความเห็นนี้ไม่น่าจะถูกต้อง เพราะไม่มีคัมภีร์อรรถกถาย่อดังกล่าวปรากฏในวรรณกรรมบาลี

๕. ข้อความที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๔๖) ว่า พระพุทธโฆสาจารย์ได้เดินทางกลับชมพูทวีปเพื่อนมัสการต้นพระศรีมหาโพธิ์ไม่สอดคล้องกับประวัติของท่านที่กล่าวไว้ก่อนว่าเกิดในหมู่บ้านใกล้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ และเป็นผู้ที่พระเรวตะส่งไปลังกาทวีปเพื่อปริวรรตคัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นภาษาบาลี เพราะที่จริงแล้วควรกล่าวว่าหลักสำคัญที่ท่านเดินทางกลับชมพูทวีปโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเผยแผ่พระศาสนาด้วยการนำคัมภีร์อรรถกถาฉบับใหม่ที่ได้ปริวรรตแล้วกลับภูมิลำเนาเดิม ไม่ใช่เพื่อนมัสการต้นพระศรีมหาโพธิ์

ขอกล่าวถึงประวัติของพระเจ้ามหานามที่ปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์โดยย่อ กล่าวคือ ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๐๙-๑๑) กล่าวว่า มเหสีของพระเจ้าอุปติสสะที่ ๒ บังเกิดความเสน่หาในพระอนุชาชื่อว่าเจ้าชายมหานามซึ่งออกผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ ได้ใช้ดาบปลงพระชนม์พระเจ้าอยู่หัว ฝ่ายเจ้าชายมหานามทรงหวาดกลัวราชภัยจึงลาสิกขาออกมาครองเรือนเป็นกษัตริย์แล้วโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนามเหสีที่ปลงพระชนม์พระเชษฐาขึ้นเป็นพระมเหสี พระองค์เป็นกษัตริย์สิงหลที่ครองราชย์ใน พ.ศ. ๙๕๓-๗๕ โดยนับตามลำดับการครองราชย์ของกษัตริย์สิงหลดังที่กล่าวไว้ในหนังสือ The Pali Literature of Ceylon (หน้า ๘๑) แต่นักวิชาการตะวันตกเห็นว่าพระองค์น่าจะครองราชย์ในระหว่าง พ.ศ. ๙๔๑-๖๔

อนึ่ง คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธโฆสาจารย์ประพันธ์โดยปริวรรตจากคัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับสิงหล มี ๑๓ ฉบับ ดังนี้

ลำดับ	ชื่อคัมภีร์	ประเภท	ผู้อาราธนา
๑	สมันตปาสาทิกา	อธิบายพระวินัยปิฎก	พระพุทธสิริ
๒	สุมังคลวิลาสินี	อธิบายทีฆนิกาย	พระทาฐานาคะ
๓	ปปัญจสูทนี	อธิบายมัชฌิมนิกาย	พระพุทธมิตตะ
๔	สารัตถปกาสินี	อธิบายสังยุตตนิกาย	พระโชติปาละ
๕	มโนรถปูรณี	อธิบายอังคุตตรนิกาย	พระโชติปาละ
๖	อรรถกถาธรรมบท	อธิบายธรรมบท	พระกุมารกัสสปะ
๗	ปรมัตถโชติกา	อธิบายขุททกปาฐะ	-
๘	ปรมัตถโชติกา	อธิบายสุตตนิบาต	-
๙	กังขาวิตรณี	อธิบายมาติกา	พระโสณะ
๑๐	อัฏฐสาลินี	อธิบายธรรมสังคณี	พระพุทธโฆสะ
๑๑	สัมโมหวิโนทนี	อธิบายวิภังค์	พระพุทธโฆสะ
๑๒	ปัญจปกรณ์	อธิบายพระอภิธรรม ๕ ปกรณ์	-
๑๓	อรรถกถาชาดก	อธิบายชาดกและพระพุทธเทวะ	พระอัตถทัสสี พระพุทธมิตตะ พระพุทธเทวะ

ในหนังสือมหาวิสุตารามนิกายศาสนวงศ์ (หน้า ๓๒) กล่าวถึงผลงานอีกฉบับหนึ่งของพระพุทธโฆสาจารย์ว่า

“ท่านยังประพันธ์คัมภีร์กาพย์สันสกฤตชื่อปัทยจูฑามณิคือคาถาที่เปรียบเสมือนแก้วยอดมงกุฎ โดยพระเกลาสะได้อ้างตำราประวัติวรรณคดีสันสกฤตที่เขียนด้วยภาษาสิงหลและคำนำภาษาสิงหลของปัทยจูฑามณิว่าได้ระบุผู้แต่งว่าคือพระพุทธโฆสาจารย์”

คัมภีร์ดังกล่าวเป็นเรื่องพุทธวงศ์โดยเริ่มตั้งแต่การประสูติจนถึงการตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณของเจ้าชายสิทธัตถะ แบ่งออกเป็น ๑๐ กัณฑ์ มีโศลก ๖๔๐ บท เนื้อเรื่องของคัมภีร์นี้ไม่เหมือนกับพุทธจริตของอัศวโฆษและลลิตวิสตระที่แต่งตามความเชื่อของมหายาน แต่เป็นตำราที่แต่งตามความเชื่อของเถรวาทโดยสอดคล้องกับพระไตรปิฎกและอรรถกถาทั้งหมด คัมภีร์นี้มีเพียงฉบับที่จัดพิมพ์ด้วยอักษรสิงหลจำนวน ๖๙ หน้า ในคำลงท้ายของทุกกัณฑ์มีข้อความที่ระบุถึงท่านผู้แต่ง เช่น ในกัณฑ์ที่ ๑ มีข้อความว่า

อิติ ศฺรีพุทฺธโฆษาจารฺยวิรจิเต ปทฺยจูฑามณินามฺนิ มหากาวฺเย สิทฺธารฺถจริเต ปฺรถมะสรฺคะ.

“จบ กัณฑ์ที่ ๑ ในมหากาพย์ชื่อปัทยจูฑามณิ ซึ่งแสดงความประพฤติของเจ้าชายสิทธารถ อันพระพุทธโฆษาจารย์ผู้ทรงสิริได้รจนาไว้”

นอกจากนั้น ในหนังสือมหาวิสุตารามนิกายศาสนวงศ์ (หน้า ๒๙-๓๑) ได้นำคาถา ๓๕ บทที่เป็นคำลงท้ายของคัมภีร์อรรถกถาชาดกมากล่าวไว้ ที่จริงแล้วคาถาเหล่านั้นไม่ปรากฏในฉบับสิงหลและฉบับฉัฏฐสังคีติ คงเป็นเพราะท่านผู้ชำระคิดว่าเป็นคาถาที่พบในคำลงท้ายของอรรถกถาชาดกเท่านั้น ไม่ปรากฏในคำลงท้ายของอรรถกถาฉบับอื่น จึงอาจเป็นคาถาที่อนุชนได้เพิ่มเติมขึ้นในภายหลัง เพราะถ้าเป็นคำของพระพุทธโฆสาจารย์ก็ควรมีกล่าวไว้ในทุกคัมภีร์ที่ท่านแต่ง อย่างไรก็ตาม ฉบับโรมันที่ชำระโดยอาศัยฉบับที่จัดพิมพ์แล้วและฉบับใบลานของสิงหลได้ตีพิมพ์คาถาเหล่านี้ไว้

ข้าพเจ้าผู้เขียนบทความนี้คิดว่าคาถาดังกล่าวเป็นวรรณกรรมบาลีที่ทรงคุณค่า ไม่ควรปล่อยให้สูญหายไปตามกาลเวลา จึงนำมาบันทึกไว้ในที่นี้และแปลเป็นภาษาไทยทั้งหมดเพื่อแสดงฉันทะอันประเสริฐของพระอรรถกถาจารย์ผู้ยิ่งใหญ่ในตอนท้ายของบทความ ดังนี้

๑. ชาติทุกฺขาติวตฺตสฺส สุชาตสฺส มเหสิโน
ชาติโย ทีปยนฺตสฺส ชาตกตฺถสฺส วณฺณนา.

๒. อารทฺธา ยา มยา โลเก ธมฺมาโลกสฺส ภูริโน
ปญฺญาจกฺขุปการสฺส อิจฺฉนฺเตน จิรฏฺฐิตึ.

"ข้าพเจ้าผู้ปรารถนาความดำรงมั่นตลอดกาลนานแห่งศาสนาของพระสุคตผู้มีจักษุ ๕ ประการ ผู้ทรงปัญญามีธรรมเป็นแสงสว่าง ได้ปรารภคัมภีร์อธิบายความของชาดก ที่แสดงชาติจำนวนมากของพระพุทธเจ้าผู้ประสูติดีแล้ว ผู้พ้นไปจากชาติทุกข์แล้ว"

๓. สา เอสา วีสติสต- ภาณวาราย ตนฺติยา
วิหาเรสุ วิหารีนํ ภิกฺขูนํ รติวฑฺฒนํ.

"คัมภีร์อธิบายมีคันถะ ๑๒๐ ภาณวาร ย่อมยังความเพลิดเพลินใจให้เจริญแก่เหล่าภิกษุผู้พำนักอยู่ในวัดทั้งหลาย"

๔. อิมินา ปุญฺญกมฺเมน อิโตหํ ทุติเย ภเว
อุปฺปชฺชิตฺวา สุราวาเส สุนฺทเร ตุสิเต ปุเร.

๕. เมตฺเตยฺยโลกนาถสฺส สุณนฺโต ธมฺมเทสนํ
เตน สทฺธึ จิรํ กาลํ วินฺทนฺโต มหตึ สิรึ.

๖. พุทฺเธ ชาเต มหาสตฺเต รมฺเม เกตุมตีปุเร
วิปฺปวํเส ชนิตฺวาน ติเหตุปฏิสนฺธิโก.

๗. จีวรํ ปิณฺฑปาตญฺจ อนคฺฆํ วิปุลํ วรํ
เสนาสนํ จ เภสชฺชํ ทตฺวา ตสฺส มเหสิโน.

๘. สาสเน ปพฺพชิตฺวาน โชเตนฺโต ตมนุตฺตรํ
อิทฺธิมา สติมา สมฺมา ธาเรนฺโต ปิฏกตฺตยํ.

๙. พฺยากโต เตน พุทฺโธยํ เหสฺสตีติ อนาคเต
อุปฺปนฺนุปฺปนฺนพุทฺธานํ ทานํ ทตฺวาน เตหิปิ.

“ด้วยการบำเพ็ญบุญนี้ ในภพที่สองจากภพนี้ไป ขอข้าพเจ้าจงอุบัติเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิตที่งดงาม ได้สดับพระธรรมเทศนาของพระโพธิสัตว์ผู้เป็นที่พึ่งของโลกพระนามว่าเมตไตรย ได้รับสิริอันยิ่งใหญ่ชั่วกาลนานพร้อมกับพระองค์

เมื่อพระพุทธเจ้าเป็นผู้บุคคลยิ่งใหญ่เสด็จอุบัติขึ้นแล้ว ขอข้าพเจ้าจงมีปฏิสนธิที่มีเหตุ ๓ บังเกิดในสกุลพราหมณ์ในเมืองเกตุมตีที่น่ารื่นรมย์ ได้ถวายจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ กับทั้งคิลานเภสัชอันทรงค่าประเสริฐยิ่งแก่พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ได้ออกบวชในพระศาสนาประกาศพระศาสนานั้นให้รุ่งเรือง เป็นผู้ทรงฤทธิ์ มีสติ ทรงพระไตรปิฎกไว้เป็นอย่างดี ได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นว่า บุคคลผู้นี้จักเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ครั้นถวายทานแก่พระพุทธเจ้าผู้ทรงอุบัติขึ้นแล้วๆ ก็ย่อมได้รับพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าเหล่านั้น”

๑๐. สํสาเร สํสรนฺโต จ กปฺปรุกฺโขว ปาณินํ
อิจฺฉิติจฺฉิตมนฺนาทึ ททํ จิตฺตสมาหิโต.

๑๑. สีลเนกฺขมฺมปญฺญาที ปูเรตฺวา สพฺพปารมี
ปารมีสิขรํ ปตฺวา พุทฺโธ หุตฺวา อนุตฺตโร.

๑๒. เทเสตฺวา มธุรํ ธมฺมํ ชนฺตูนํ สิวมาวหํ
สพฺพํ สเทวกํ โลกํ พฺรหา สํสารพนฺธนา
โมจยิตฺวา วรํ เขมํ ปาปุเณยฺยํ สิวํ ปทํ.

“อนึ่ง ข้าพเจ้าผู้ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ จงเป็นผู้มีใจตั้งมั่น ให้ข้าวเป็นต้น ทุกอย่างที่เหล่าสัตว์ต้องการ เปรียบดั่งต้นกัลปพฤกษ์ ได้บำเพ็ญบารมีทั้งปวงมีศีล เนกขัมมะ และปัญญาเป็นต้นแล้วบรรลุถึงที่สุดของบารมีเป็นพระพุทธเจ้าผู้ยอดเยี่ยม ได้แสดงธรรมอันไพเราะนำความเกษมมาให้แก่เหล่าสัตว์ ปลดเปลื้องชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกทั้งหมดจากเครื่องผูกมัดแห่งสงสารอันใหญ่หลวง พึงบรรลุนิพพานที่เป็นแดนเกษมศานติ์อันประเสริฐ”

๑๓. ปุญฺเญนาเนน ปปฺโปมิ นิพฺพุตึ ยาว ตาวหํ
อุปฺปชฺเชยฺยํ กุเล สุทฺเธ สทฺเธ อฑฺเฒ มหทฺธเน.

“ด้วยบุญนี้ ตราบเท่าที่ข้าพเจ้าได้บรรลุนิพพาน จงอุบัติเกิดในสกุลอันหมดจด มีศรัทธา มั่งคั่งมีทรัพย์มาก”

๑๔. อเสสเทสภาสาสุ กลาสุ สกลาสุ จ
กุสโล โลกปณฺฑิจฺเจ จณฺฑนิมฺมทฺทเนสุ จ.

“จงเป็นผู้ที่ฉลาดหลักแหลมในภาษาถิ่นทั้งหมด ในศิลปศาสตร์ทั้งสิ้นในความรอบรู้ทางโลก และการกำราบคนพาล”

๑๕. ปิฏเกสุ จ เวเทสุ เนกพฺยากรเณสุ จ
ตกฺกาทีสุ ปนญฺเญสุ สตฺเถสุ จ วิสารโท.

“จงเป็นผู้แตกฉานในพระไตรปิฎก พระเวท คัมภีร์ไวยากรณ์จำนวนมาก ตรรกศาสตร์เป็นต้น และคัมภีร์อื่น”

๑๖. กวี จาคมโกวิโท ปรวาทปฺปมทฺทโน
เอกสฺสุติธโร เนก- สหสฺสานมฺปิ คนฺถโต.

“จงเป็นนักกวีผู้รอบรู้ปริยัติ ข่มวาทะอื่นได้ สามารถทรงจำคัมภีร์หลายพันเล่มได้ด้วยการฟังเพียงครั้งเดียว”

๑๗. คนฺถสตสหสฺสมฺปิ สุตมตฺเตน ธารเย
อตฺถพฺยญฺชนโต จาปิ สหสฺสนยโตปิ จ.

“อีกทั้งทรงจำคัมภีร์แสนเล่มได้โดยศัพท์และอรรถ และโดยนัยหลายพันด้วยการฟังเท่านั้น”

๑๘. วสา สีหสฺส ปกฺขิตฺตํ ยถา กญฺจนปาติยา
สิลาเลขว เม นิจฺจํ สพฺพํ สุตํ น นาสเย.

“สิ่งที่ข้าพเจ้าได้สดับแล้วจงอย่าพินาศ เหมือนน้ำมันราชสีห์ที่ใส่ไว้ในถ้วยทอง หรือเหมือนสิ่งที่จารึกไว้บนแผ่นศิลา”

๑๙. มหิทฺธิโก มหาเตโช กตญฺญู กุสโล พลี
ธิติมา ชาติสมฺปนฺโน ภเวยฺยํ ชาติชาติยํ.

"ขอข้าพเจ้าจงมีฤทธิ์มาก มีเดชมาก เป็นคนกตัญญู ฉลาดหลักแหลม โอบอ้อมอารี มีใจหนักแน่น เพียบพร้อมด้วยชาติตระกูลในทุกๆ ชาติ"

๒๐. ปโรปิ มํ น หึเสยฺย น หึเสยฺยํ ปรมฺปิ วา
อทณฺเฑน อสตฺเถน ทเมยฺยํ สพฺพปาณิโน.

"แม้ผู้อื่นจงอย่าเบียดเบียนข้าพเจ้าหรือข้าพเจ้าจงอย่าเบียดเบียนผู้อื่น จงฝึกมวลชนได้โดยปราศจากการลงทัณฑ์และอาชญา"

๒๑. กุทิฏฺฐึ ปาปมิตฺตํ จ น เสเวยฺยํ กุทาจนํ
หิตจิตฺเตน สตฺตานํ ภเณยฺยํ มธุรํ คิรํ.

"ข้าพเจ้าจงอย่าคบมิตรชั่วผู้มีความเห็นทรามในกาลไหนๆ จงกล่าวคำที่ไพเราะแก่เหล่าสัตว์ด้วยใจมุ่งประโยชน์เกื้อกูล"

๒๒. นิปุณํ ทุทฺทสํ ปญฺหํ เยน เกนจิ ปุจฺฉิโต
มุหุตฺเตน ปกาเสยฺยํ โตเสนฺโต สกลํ ปชํ.

"เมื่อข้าพเจ้ามีผู้ใดผู้หนึ่งถามปัญหาที่ละเอียดอ่อนเข้าใจยาก พึงตอบแสดงได้โดยพลันทำให้ปวงชนปลาบปลื้มยินดี"

๒๓. อเตกิจฺฉาปิ เย โรคา เต มยา เปกฺขิตกฺขเณ
นิสฺเสสา พฺยปคจฺฉนฺตุ อุทพินฺทูว โปกฺขเร.

"แม้โรคเหล่าใดที่รักษาไม่ได้ โรคทั้งหมดนั้นจงสาบสูญไปดังเช่นหยาดน้ำบนใบบัว ในขณะที่ข้าพเจ้าแลดูเท่านั้น"

๒๔. ทสิกสุตฺตมตฺตมฺปิ ยํ กิญฺจิ มม สนฺตกํ
ราชโจรปฺปิยา สตฺตา อคฺคินา อุทเกน วา.

"สมบัติอย่างใดอย่างหนึ่งของข้าพเจ้า แม้เพียงด้ายชายผ้า จงอย่าพินาศด้วยผู้ปกครองประเทศ โจร เหล่าสัตว์ผู้ไม่เป็นที่รัก ไฟ หรือน้ำ"

๒๕. น วินสฺสนฺตุ เม โภคา มา คยฺห ทุยฺห วุยฺหนฺตุ
โรคพฺยาธนฺตรายา ตุ น ปปฺโปนฺตุ กทาจิ มํ.

"ทรัพย์ของข้าพเจ้าจงอย่าวิบัติไป อย่าถูกผู้ปกครองประเทศ โจร เหล่าสัตว์ผู้ไม่เป็นที่รักแย่งชิงไป อย่าถูกไฟเผาไหม้ อย่าถูกน้ำพัดไป ส่วนโรคภัยไข้เจ็บจงอย่ามาถึงข้าพเจ้าในกาลไหนๆ"

๒๖. เทวา มนุสฺสา อสุรา คนฺธพฺพา ยกฺขรกฺขสา
เตปิ มํ อนุรกฺขนฺตุ ภเว สํสรโต มม.

"เมื่อข้าพเจ้าท่องเที่ยวอยู่ในภพ เทวดา มนุษย์ อสูร คนธรรพ์ ยักษ์ และรากษสเหล่านั้นจงคุ้มครองข้าพเจ้า"

๒๗. อทินฺนํ ปรทารํ จ สุราปานํ วิหึสนํ
อสจฺจํ สุปิเนนาปิ น ภเณยฺยํ กุทาจนํ.

"ข้าพเจ้าพึงหลีกเลี่ยงสิ่งที่เจ้าของมิได้ให้ ภรรยาของผู้อื่น การดื่มสุรา และการเบียดเบียน จงอย่าพูดเท็จในกาลไหนๆ แม้ด้วยการฝัน"

๒๘. ปญฺจานนฺตริยํ กมฺมํ ปญฺจทุจฺจริตมฺปิ จ
มนสาปิ น จินฺเตยฺยํ สพฺพกาลํ อิโต ปรํ.

"ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าไม่พึงคิดทำอนันตริยกรรม ๕ และทุจริต ๕ แม้ด้วยใจเป็นนิตย์"

๒๙. น กเรยฺยํ น กาเรยฺยํ น จินฺเตยฺยํ กุทาจนํ
ปาปกํ อณุมตฺตมฺปิ ตถา ทุกฺขํ จ ปาณินํ.

"ข้าพเจ้าไม่พึงกระทำ พึงให้กระทำ หรือดำริความชั่วแม้เพียงเล็กน้อยในกาลไหนๆ และไม่พึงกระทำ พึงให้กระทำ หรือดำริทุกข์แก่เหล่าสัตว์เช่นเดียวกัน"

๓๐. นิรเย จ ติรจฺฉาเน เปเต อสุรโยนิยํ
ยํ จ ทุกฺขํ จ ตํ สพฺพํ น ผุเสยฺย กุทาจนํ.

"ข้าพเจ้าไม่พึงได้รับทุกข์ทั้งปวงในนรก ดิรัจฉาน เปรต และกำเนิดอสุรกายในกาลไหนๆ"

๓๑. ยานิ สิปฺปานิ โลกสฺมึ อณุํถูลานิ วิชฺชเร
ตานิ สพฺพานิ สิปฺปานิ สยํ สิทฺธา ภวนฺตุ เม.

"ศิลปศาสตร์น้อยใหญ่เหล่าใดมีอยู่ในโลก ศิลปศาสตร์ทั้งมวลนั้นจึงสำเร็จแก่ข้าพเจ้าได้เอง"

๓๒. ปูเรตฺวา โพธิสมฺภาเร พุทฺโธ เหสฺสํ อนาคเต
เทเสตฺวา ชนฺตุนํ ธมฺมํ ปูรยิสฺสํ สิวํ ปทํ.

"ข้าพเจ้าได้บำเพ็ญบารมีโพธิสมภารแล้ว จักตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ครั้นแสดงธรรมโปรดเหล่าสัตว์แล้ว จักยังนิพพานให้เต็ม"

๓๓. ปฏิสนฺธิมานุสี โภคา วาสนา ปิฏกตฺตเย
ทานสีลมยา ปญฺญา มม โหตุ ภวาภเว.

"ทรัพย์ของมนุษย์ที่ปรากฏขึ้นในขณะปฏิสนธิ ความคุ้นเคยในพระไตรปิฎก ปัญญาที่เกิดจากทานและศีล จงมีแก่ข้าพเจ้าในทุกๆ ชาติ"

๓๔. อเนน เม สพฺพภวาภเวสุ
ชาติสฺสโร สพฺพคุณูปปนฺโน
ธเนน ปุญฺเณน กุเลน จาโถ
พุทฺโธ ภวิสฺสามิ อนาคเตสุ.

"ด้วยบุญนี้ของข้าพเจ้า ขอให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ระลึกชาติได้ในภพน้อยภพใหญ่ทั้งปวง เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมทั้งมวล และเพียบพร้อมด้วยทรัพย์ บุญ และชาติตระกูล

จักตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล"

๓๕. สทฺธาสีลาทิปญฺญาสิริธิติสติมา จาคเมตฺตาทยาลุ
สนฺโต ทนฺโต สุจิตฺโต สกลวิคมโก ทสฺสเนยฺยาภิรูโป

เตชสิทฺธิ จ ชาติสฺสรมติ สุวโจ สุสฺสโร'นนฺตโภโค
สทฺธมฺโมเยว ตาโณ ภวตุ ภวาภเว ปาปุเณ ยาว โพธึ.

"ขอข้าพเจ้าจงมีศรัทธา ศีลเป็นต้น ปัญญา สิริ ความหนักแน่น และสติ มีการบริจาค เมตตา และเปี่ยมกรุณา เป็นผู้สงบ ฝึกตน มีใจงาม ปราศจากความชั่วทั้งมวล มีรูปงามน่าทัศนา เป็นผู้สำเร็จเดช มีปัญญาระลึกชาติได้ สอนง่าย มีเสียงไพเราะ มีโภคทรัพย์นับไม่ถ้วน จงมีพระสัทธรรมเป็นที่พึ่งในทุกชาติ ตราบจนได้บรรลุโพธิญาณ"

พระคันธสาราภิวงศ์

โจโร ยถา สนฺธิมุเข คหีโต

สกมฺมุนา หญฺญติ พชฺฌเต จ

เอวํ อยํ เปจฺจ ปชา ปรตฺถ

สกมฺมุนา หญฺญติ พชฺฌเต จ.

ขุ. เถร. ๒๖.๗๘๖.๓๓๖-๓๗

"โจรที่ถูกจับได้ในทางเข้าบ้าน ย่อมถูกฆ่าหรือจองจำด้วยกรรมของตน ฉันใด เหล่าสัตว์สิ้นชีพแล้วย่อมถูกฆ่าหรือจองจำในปรโลกด้วยกรรมของตน ฉันนั้น"

โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสน์

ความเป็นมา

แม้พระบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระธรรมวินัยซึ่งเป็นคำสั่งสอนของพระองค์ยังดำรงอยู่จนถึงปัจจุบันนี้ จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ยังคงดำรงพระชนม์ชีพอยู่เพื่อโปรดเวไนยชนผู้ประพฤติตามคำสอน ทั้งคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาที่อธิบายพระไตรปิฎกซึ่งบุรพาจารย์รจนาไว้เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความหมายอย่างถูกต้องก็มีอยู่ครบถ้วน นับว่าเป็นโชคดีของชาวพุทธที่มีคัมภีร์ทางศาสนาบริบูรณ์

โดยเหตุที่พระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกาจารึกด้วยภาษาบาลี คนในยุคนี้จึงไม่อาจเข้าใจความหมายได้ แม้ว่าในปัจจุบันจะมีคัมภีร์แปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาแล้ว แต่ก็เป็นการแปลตามศัพท์เท่านั้น ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับหลักภาษาและหลักธรรม ทำให้ผู้ที่ไม่มีความรู้ภาษาบาลีและพระอภิธรรมไม่อาจเข้าใจเนื้อหาได้อย่างถ่องแท้ ส่วนคัมภีร์ฎีกาแทบจะไม่มีแปลเป็นภาษาไทย

ดังนั้น การแปลและอธิบายคัมภีร์สำคัญทางศาสนาจึงเป็นศาสนกิจที่สำคัญมาก ทางวัดท่ามะโอได้ดำเนินการแปลคัมภีร์ครบ ๙ เล่มมีเนตติปกรณ์เป็นต้นตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๔๘ - ๒๕๕๔ บัดนี้ จะดำเนินการแปลและอธิบายคัมภีร์อีก ๑๒ เล่มตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๕๔-๒๕๖๐

วัตถุประสงค์

- เพื่อการศึกษาค้นคว้าของพุทธศาสนิกชนทั่วไป
- เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้ทางพระพุทธศาสนา
- เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
- เพื่อสร้างมรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา

- เพื่อสร้างศาสนทายาทที่เพียบพร้อมทั้งด้านปริยัติและปฏิบัติ อันจะเป็นผู้สืบทอดพระศาสนาสืบไป

วิธีดำเนินงาน

คณะศิษย์ของวัดท่ามะโอที่ได้ศึกษาบาลีใหญ่ และมีความเชี่ยวชาญพระอภิธรรมจะร่วมกันดำเนินงานเพื่อให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี โดยมีพระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ) เป็นประธานที่ปรึกษา โดยมีคณะกรรมการแปล ดังนี้

- พระคันธสาราภิวงศ์ (ธรรมาจริยะ, ป.ธ.๙)
- พระมหาประวัติ ถาวรจิตฺโต (ป.ธ. ๗)
- อาจารย์เวทย์ บรรณกรกุล (ป.ธ. ๙)
- อาจารย์จำรูญ ธรรมดา (ป.ธ. ๕)
- อาจารย์นิมิตร โพธิพัฒน์ (ป.ธ. ๙)
- อาจารย์บุญ นพโสภณ (ป.ธ. ๗)

คณะกรรมการฝ่ายอุปถัมภ์ มีดังนี้

- คุณปราณี รัตนกูล
- คุณช่อพิภพ โอสถานุเคราะห์
- คุณสุวรรณา เตชะวิบูลย์
- คุณดรุณี โตสมภาค
- คุณปรางค์มาศ นิติธรรม
- คุณประสิทธิ์ศักดิ์ กลิ่นสุนทร
- คุณเสริมสุข ปัทมสถาน
- คุณสุกาญจนา ลิมปิสวัสดิ์
- คุณเนาวนุช ไตรนรพงศ์
- คุณอรอาภา โรจนภาณุกร

ระยะเวลา

ระยะเวลาในการแปลนั้น ใช้เวลา ๖ ปี ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๔-๒๕๖๐

งบประมาณ

จากการบริจาคโดยมีวัตถุประสงค์ของสาธุชนผู้ให้การสนับสนุนโครงการนี้

ประโยชน์ที่จะได้รับ

- ทำให้พุทธศาสนิกชนเข้าใจหลักธรรมอย่างถูกต้อง
- เป็นตำราค้นคว้าของผู้สนใจใฝ่รู้ในพระพุทธศาสนา
- ทำให้สัทธรรมปฏิรูปเสื่อมสูญไป

- ได้มรดกธรรมไว้ในพระพุทธศาสนา
- ได้ศาสนทายาทที่เพียบพร้อมด้วยปริยัติและปฏิบัติในพระศาสนา

คัมภีร์ในโครงการ

คัมภีร์ที่สำคัญในการแปลและอธิบายในโครงการ ๑๒ คัมภีร์ คือ

๑. พาลาวตาร เป็นตำราเรียนบาลีใหญ่ที่เข้าใจได้ง่าย และไม่พิสดารมากนัก มี ๑๒๖ หน้า

๒. กังขาวิตรณี คัมภีร์อรรถกถาที่แต่งอธิบายวินัยของภิกษุและภิกษุณี มี ๔๑๔ หน้า

๓. สัมโมหวิโนทนี คัมภีร์อธิบายวิภังค์ของพระอภิธรรมปิฎก มี ๕๗๒ หน้า

๔. ปัญจปกรณ์ คัมภีร์อธิบายกถาวัตถุเป็นต้น ๕ คัมภีร์ของพระอภิธรรม-ปิฎก มี ๕๗๖ หน้า

๕. ปฏิสัมภิทามรรค คัมภีร์อธิบายวิปัสสนาญาณ ๑๖ และแนวทางในการบรรลุปฏิสัมภิทาญาณ ท่านพระสารีบุตรภาษิตไว้ นับ เข้าในพระ-สุตตันตปิฎก สาวกภาษิต มี ๔๕๔ หน้า

๖. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา (เล่ม ๑) คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรค มี ๔๐๑ หน้า

๗. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา (เล่ม ๒) คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรค มี ๓๗๖ หน้า

๘. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาคัณฐี คัมภีร์อธิบายปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา มี ๔๐๒ หน้า

๙. วิสุทธิมรรค (เล่ม ๑) มี ๔๑๓ หน้า

๑๐. วิสุทธิมรรค (เล่ม ๒) มี ๔๐๓ หน้า

๑๑. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๑) มี ๕๑๕ หน้า

๑๒. วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (เล่ม ๒) มี ๕๙๑ หน้า

กามนฺธา ชาลสญฺฉนฺนา ตณฺหาฉ
ปมตฺตา พนฺธนาพทฺธา มจฺฉาว กุมินามุเข
ชรามรณมเนฺวนฺติ วจฺโฉ ขีรปโกว มาตรํ.

ขุ. อุ. ๒๕.๖๔.๒๐๖

“เหล่าสัตว์ผู้มืดมนเพราะกาม ถูกตาข่ายตัณหาปกคลุมไว้ ถูกเครื่องมุงคือตัณหาปกปิดไว้ เป็นผู้ประมาทแล้ว ถูกเครื่องผูก[คือกามคุณ]ผูกไว้แล้ว ย่อมไปสู่ชราและมรณะเหมือนปลาที่ปากไซ เหมือนลูกโคที่ยังกินนมเดินไปตามแม่โค ฉะนั้น”

กถามุขํ

๑. กงฺขํ ตริตุกามาปิ สจฺเจสุ ชนตา อยํ
นาลํ วิตรณตฺถาย โหติ สา เยน ตาริตา.

๒. กงฺขาวิตารํ สมฺพุทฺธํ วนฺเท ธมฺมญฺจ พุทฺธชํ
ธมฺมชญฺจ ตถา สงฺฆํ วิปฺปสนฺเนน เจตสา.

๓. มาติกาฏฺฐกถา ยา สา กงฺขาวิตรณีติ วิสฺสุตา
วินเย สารคาหีนํ โสตูนญฺจ หิตาวหา.

๔. พุทฺธโฆเสน เถเรน กวิฏฺฐเจน สุธีมตา
สุปฺปสตฺถปสตฺเถน ถิรํสทสฺสินา กตา.

๕. อตฺถพฺยาขฺยา กตา ตาย สาธิปฺปายา สนิจฺฉยา
ปุรา มรมฺมภาสาย ปุพฺพเกหฺยตฺถวิญฺญุภิ.

๖. นาราเธนฺติ หิตํ ยสฺมา สฺยามรฏฺฐนิวาสินํ
เตน เม ปฏิจฺจ ตา จญฺญา ปาพิสกฺกตวณฺณนา.
สุโพธาภินวา พฺยาขฺยา สฺยามภาสาย สงฺขตา.

๗. วินเย พุทฺธิกามานํ หิตาย วีริยํ มม
สทยา สนฺตุ สนฺโตตฺร วินยณฺณวปารคา.

๘. อุณฺหํ วา ยทิวา สีตํ รวินฺทุอํสุ เขตเล
พหุง วา ยทิวา มนํ กํ มนํ นาภิราธเย.

๙. กลฺลํ วา ยทิวา'กลฺลํ วิภชฺช ปสฺสตํ สตํ
อนุปญฺญาปทาตา'ยํ เหหิติ หิตมาวหํ.

คนฺธสาราภิวํโส

กถามุข

๑. หมู่ชนนี้แม้ประสงค์จะข้ามพ้นความสงสัยในสัจธรรม ก็ไม่อาจข้ามพ้นไปได้ หมู่ชนนั้นอันพระสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดทรงให้ข้ามพ้นแล้ว

๒. ข้าพเจ้าขอนมัสการพระสัมพุทธเจ้าผู้ยังหมู่ชนให้ข้ามพ้น พระธรรมอันเกิดจากพระพุทธเจ้า และพระสงฆ์ผู้เกิดจากพระธรรม ด้วยจิตอันผ่องใส

๓-๔. คัมภีร์อรรถกถาของมาติกาใดปรากฏชื่อว่า กังขาวิตรณี นำประโยชน์เกื้อกูลมาแก่ผู้ถือเอาแก่นสารในพระวินัย และนักศึกษาทั้งหลาย ประพันธ์ไว้โดยพระพุทธโฆสเถระผู้ดำรงอยู่ในฐานะกวี มีปัญญาปราดเปรื่อง ได้รับสดุดีจากบัณฑิตที่มหาชนสรรเสริญแล้ว ผู้เห็นแก่นสารอันมั่นคง

๕. คัมภีร์อธิบายเนื้อความของกังขาวิตรณีนั้น อันเพียบพร้อมด้วยคำอธิบายและด้วยข้อวินิจฉัย ผู้รู้เนื้อความรุ่นก่อนได้ประพันธ์ไว้เป็นภาษาพม่าในกาลก่อน

๖. คัมภีร์เหล่านั้นไม่ให้สำเร็จประโยชน์แก่ประชาชนชาวสยาม ดังนั้น ข้าพเจ้าอาศัยคัมภีร์อธิบายเหล่านั้นและคัมภีร์อธิบายอื่นทั้งภาษาบาลีและสันสกฤตแล้ว จะประพันธ์คัมภีร์อธิบายฉบับใหม่ที่เข้าใจง่ายเป็นภาษาไทย

๗. ความเพียรของข้าพเจ้าย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ผู้ต้องการความรู้พระวินัย ขอบุคคลผู้ถึงฝั่งแห่งสาครคือพระวินัย ผู้เป็นสัตบุรุษ จงมีความเอ็นดูในคัมภีร์นี้เถิด

๘. แสงอาทิตย์บนท้องฟ้าจะร้อน หรือแสงจันทร์จะเย็น มีมากบ้าง น้อยบ้าง จะไม่ยังจิตดวงไหนให้ยินดีหรือไร

๙. เมื่อสัตบุรุษจำแนกความถูกต้องหรือความผิดพลาดแล้วพิจารณาดูอยู่ คัมภีร์ที่ให้ความรู้อันเหมาะสมนี้จักนำประโยชน์เกื้อกูลมาให้

พระคันธสาราภิวงศ์

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

(พระไตรปิฎก = เล่ม/ข้อ/หน้า, อรรถกถาและฎีกา = เล่ม/หน้า)

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	วินยปิฏก มหาวิภงฺค
วิ.ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ.ม.	วินยปิฏก มหาวคฺค
วิ.จู.	วินยปิฏก จูฬวคฺค
วิ.ป.	วินยปิฏก ปริวารวคฺค

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺค
ที.ม.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค
ที.ปา.	ทีฆนิกาย ปาฏิกวคฺค
ม.มู.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส
ม.ม.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส
ม.อุ.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาส
สํ.ส.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค
สํ.นิ.	สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺค
สํ.ข.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺค
สํ.สฬา.	สํยุตฺตนิกาย สฬายตนวคฺค
สํ.ม.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺค
องฺ.เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต
องฺ.ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทุกนิปาต
องฺ.ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย ติกนิปาต
องฺ.จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย จตุกฺกนิปาต
องฺ.ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจกนิปาต
องฺ.ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย ฉกฺกนิปาต
องฺ.สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย สตฺตกนิปาต
องฺ.อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกนิปาต
องฺ.นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย นวกนิปาต
องฺ.ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย ทสกนิปาต
องฺ.เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกาทสกนิปาต
ขุ.ขุ.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาฐ
ขุ.ธ.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท
ขุ.อุ.	ขุทฺทกนิกาย อุทาน
ขุ.อิติ.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก
ขุ.สุ.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต
ขุ.วิ.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ
ขุ.เป.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ
ขุ.เถร.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา
ขุ.เถรี.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา
ขุ.ชา.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก
ขุ.ม.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส
ขุ.จู.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทส
ขุ.ป.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ.อป.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน
ขุ.พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํส
ขุ.จริยา.	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฏก

เนตฺติ.	เนตฺติปกรณ
มิลินฺท.	มิลินฺทปญฺหปกรณ

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สงฺ.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณี
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺค
อภิ.ธา.	อภิธมฺมปิฏก ธาตุกถา
อภิ.ปุ.	อภิธมฺมปิฏก ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ.ก.	อภิธมฺมปิฏก กถาวตฺถุ
อภิ.ย.	อภิธมฺมปิฏก ยมก
อภิ.ป.	อภิธมฺมปิฏก ปฏฺฐาน

คัมภีร์อรรถกถา

วิ.อ.	วินยปิฏก อฏฺฐกถา
ที.อ.	ทีฆนิกาย อฏฺฐกถา
ม.อ.	มชฺฌิมนิกาย อฏฺฐกถา
สํ.อ.	สํยุตฺตนิกาย อฏฺฐกถา
องฺ.อ.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐกถา
ขุ.อ.	ขุทฺทกปาจ อฏฺฐกถา
ขุ.ธ.อ.	ธมฺมปท อฏฺฐกถา
อุทาน.อ.	อุทาน อฏฺฐกถา
อิติวุตฺ.	อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา
สุตฺตนิ.อ.	สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา
วิมาน.อ.	วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา
เปต.อ.	เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา
เถร.อ.	เถรคาถา อฏฺฐกถา
เถรี.อ.	เถรีคาถา อฏฺฐกถา
ชา.อ.	ชาตก อฏฺฐกถา
มหานิ.อ.	มหานิทฺเทส อฏฺฐกถา
จูฬนิ.อ.	จูฬนิทฺเทส อฏฺฐกถา
ป.อ.	ปฏิสมฺภิทามคฺค อฏฺฐกถา
อป.อ.	อปทาน อฏฺฐกถา
พุทฺธวํ.อ.	พุทฺธวํส อฏฺฐกถา
จริยา.อ.	จริยาปิฏก อฏฺฐกถา
เนตฺติ.อ.	เนตฺติ อฏฺฐกถา
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺค
อภิ.อ.	อภิธมฺมปิฏก อฏฺฐกถา
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคห

คัมภีร์ฎีกา

วชิร.ฏีกา	วชิรพุทฺธิ
สารตฺถ.ฏีกา	สารตฺถทีปนี
วิมติ.ฏีกา	วิมติวิโนทนี
กงฺขา.ฏีกา	กงฺขาวิตรณีฏีกา
กงฺขา.นวฏีกา	กงฺขาวิตรณีอภินวฏีกา
ที.ฏีกา	ทีฆนิกาย ฏีกา
สี.ฏีกา	สีลกฺขนฺธวคฺค อภินวฏีกา
ม.ฏีกา	มชฺฌิมนิกาย ฏีกา
สํ.ฏีกา	สํยุตฺตนิกาย ฏีกา
องฺ.ฏีกา	องฺคุตฺตรนิกาย ฏีกา
วิสุทฺธิ.ฏีกา	วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา
มณิมญฺชู.	มณิสารมญฺชูสา
ขุทฺท.ฏีกา	ขุทฺทสิกฺขาฏีกา

คัมภีร์ไวยากรณ์

โมค.	โมคคัลลานไวยากรณ์
นีติ.	สัททนีติปกรณ์
พา.	คัมภีร์พาลาวตาร
นฺยาส.	คัมภีร์นยาสัปปทีปิกา
อภิธาน.	คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา
นิรุตฺติ.	คัมภีร์นิรุตติทีปนี
กจฺ.	กัจจายนไวยากรณ์

สารบัญ

ภิกขุปาติโมกข์

กังขาวิตรณี

ภิกขุปาติโมกข์

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

บุพกรณ์ ๔

สมฺมชฺชนี ปทีโป จ **อุทกํ อาสเนน จ**

อุโปสถสฺส เอตานิ **ปุพฺพกรณนฺติ วุจฺจติ.**

การกระทำ ๔ อย่างเหล่านี้ได้ชื่อว่าบุพกรณ์ (การเตรียมการก่อนประชุมสงฆ์) ของ[การทำ]อุโบสถ คือ

๑. การกวาดโรงอุโบสถ

๒. การจุดประทีป

๓. การเตรียมน้ำฉันน้ำใช้

๔. การปูอาสนะ

[พระพุทธองค์ทรงบัญญัติให้กวาดโรงอุโบสถ จุดประทีป เตรียมน้ำฉันน้ำใช้ และปูอาสนะก่อนพระสงฆ์จะประชุมกันสวดปาติโมกข์ เพราะโรงอุโบสถสกปรกด้วยฝุ่นธุลีเนื่องด้วยมิได้กวาด ภิกษุที่มาทำอุโบสถเหยียบกันเองบ้าง เหยียบจีวรบ้างในที่มืดเพราะมองไม่เห็น ภิกษุอาคันตุกะที่มาจากแดนไกลไม่มีน้ำใช้ล้างเท้าและน้ำฉันบำบัดความกระหาย อีกทั้งสรีระและจีวรของภิกษุที่มาทำอุโบสถก็เปื้อนฝุ่น เพราะมิได้ปูอาสนะ ดังนั้น จึงทรงบัญญัติให้กวาดโรงอุโบสถเป็นต้นไว้ในอุโปสถขันธกะ

เอตานิ กิจฺจานิ อ.กิจ ท. เหล่านั่น *อิติ* คือ *สมฺมชฺชนี* จ อ.ไม้กวาด ด้วย *ปทีโป* จ อ.ประทีป ด้วย *อุทกํ* จ อ.น้ำ ด้วย *(สทฺธึ) อาสเนน* จ กับด้วยอาสนะ ด้วย *ภควตา* อันพระผู้มีพระภาค *วุจฺจติ* ย่อมเรียก *ปุพฺพกรณํ อิติ* ว่าเป็นบุพกรณ์ *อุโปสถสฺส* ของอุโบสถ ฯ

คำว่า สมฺมชฺชนี, ปทีโป, อุทกํ และ อาสเนน ตามศัพท์แปลว่า ไม้กวาด, ประทีป, น้ำ และอาสนะ แต่ในที่นี้มุ่งให้หมายถึงกิริยาอาการที่เกี่ยวกับสิ่งเหล่านั้น คือ การกวาดด้วยไม้กวาด, การตามประทีป, การตั้งน้ำฉันน้ำใช้ และการปูลาดอาสนะ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า *ฐานูปจาระ* คือ สำนวนที่กล่าวถึงสถานที่ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ในสถานที่ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เป็นการเรียกผู้ที่อาศัยว่าเป็นที่อาศัย ฐานูปจาระนี้เป็นความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่ กล่าวคือ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น ดังเช่น คำว่า มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺติ (เตียงนอนกระทำเสียงโห่), มญฺจา โฆสนฺติ (เตียงนอนโห่ร้อง) คำว่า มญฺจา นี้กล่าวถึงผู้ที่อยู่บนเตียงว่าเป็นเตียง หรือดังคำว่า สพฺโพ คาโม อาคโต ตามรูปคำแล้วแปลว่า “บ้านทั้งหมดมา” ตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ “ชาวบ้านทั้งหมดมา” ในภาษาไทยมีการใช้คำในลักษณะนี้เช่นกัน ตัวอย่างเช่น “ศาลตัดสิน” คำว่า ศาล เป็นสถานที่ จะเป็นผู้ตัดสินไม่ได้ ผู้ตัดสินที่แท้จริงคือผู้พิพากษาซึ่งเป็นผู้อยู่ที่ศาล อีกอย่างหนึ่ง คำว่า สมฺมชฺชนี เป็นต้นนั้นเป็นอุตตรโลปสมาส คือ สมาสที่ลบบทหลังออก โดยมีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

- สมฺมชฺชนิยา สมฺมชฺชนํ สมฺมชฺชนี = การกวาดด้วยไม้กวาด ชื่อว่า สัมมัชชนี (ลบ สมฺมชฺชน ศัพท์)
- ปทีเปน อุชฺชลนํ ปทีโป = การจุดด้วยประทีป ชื่อว่า ปทีปะ (ลบ อุชฺชลน ศัพท์)
- อุทกสฺส อุปฏฺฐานํ อุทกํ = การเข้าไปตั้งน้ำไว้ ชื่อว่า อุทกะ (ลบ อุปฏฺฐาน ศัพท์)
- อาสนสฺส ปญฺญปนํ อาสนํ = การปูอาสนะ ชื่อว่า อาสนะ (ลบ ปญฺญปน ศัพท์)

มตินี้กล่าวไว้ในปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนา (หน้า ๑๒-๔) โดยท่านผู้แต่งยกตัวอย่าง เสยฺย ศัพท์ว่ามาจากรูปวิเคราะห์ว่า

- สยนฺติ ภิกฺขู เอตฺถาติ เสยฺโย = วิหารที่นอน ชื่อว่า เสยยะ
- สยนํ เสยฺยา = การนอน ชื่อว่า เสยยา
- เสยฺเย เสยฺยํ เสยฺยํ = การนอนในวิหารที่นอน ชื่อว่า เสยยะ (ลบ เสยฺย ศัพท์หลัง)

คำว่า เสยฺย นี้ แปลว่า “การนอนในวิหารที่นอน” พบในสหเสยยสิกขาบทว่า

โย ปน ภิกฺขุ อนุปสมฺปนฺเนน อุตฺตริทิรตฺตติรตฺตํ สหเสยฺยํ กปฺเปยฺย, ปาจิตฺติยํ.[๑]

“ภิกษุใดทำการนอนในวิหารที่นอนร่วมกับอนุปสัมบันเกินกว่า ๒ หรือ ๓ ราตรี ต้องอาบัติปาจิตตีย์”

คำว่า ปุพฺพกรณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กรียเตติ กรณํ (กร ธาตุ = กระทำ + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- ปุพฺเพ กรณํ ปุพฺพกรณํ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)]

บุพกิจ ๕

ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตุกฺขานํ ภิกฺขุคณนา จ โอวาโท
อุโปสถสฺส เอตานิ ปุพฺพกิจฺจนฺติ วุจฺจติ.

การกระทำ ๕ อย่างเหล่านี้ได้ชื่อว่าบุพกิจ (การเตรียมการก่อนสวดปาติโมกข์) ของ[การทำ]อุโบสถ คือ

๑. การบอกฉันทะ
๒. การบอกปาริสุทธิ
๓. การบอกฤดู
๔. การนับจำนวนภิกษุ
๕. การบอกโอวาท[ที่นางภิกษุณีขอ]

[การบอกฉันทะ คือ การบอกฉันทะของภิกษุที่ไม่อาจมาร่วมทำสังฆกรรมว่า ท่านเห็นด้วยกับสังฆกรรมที่กำลังจะทำนั้น โดยภิกษุนั้นกล่าวว่า

ฉนฺทํ ทมฺมิ, ฉนฺทํ เม หร, ฉนฺทํ เม อาโรเจหิ.

"กระผมให้ฉันทะ ท่านจงนำฉันทะของกระผมไป จงบอกฉันทะของกระผม"

และภิกษุผู้บอกฉันทะกล่าวว่า

ติสฺเสน ภิกฺขุนา ฉนฺโท ทินฺโน, ตมหํ สงฺฆสฺส อาโรเจมิ.

"ภิกษุชื่อติสสะให้ฉันทะแล้ว กระผมบอกฉันทะนั้นแก่สงฆ์"

การบอกปาริสุทธิ คือ การบอกความบริสุทธิ์จากอาบัติของภิกษุที่ไม่อาจมาร่วมทำสังฆกรรมว่า ท่านเป็นผู้บริสุทธิ์จากอาบัติ ไม่ต้องอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยภิกษุนั้นกล่าวว่า

ปาริสุทฺธึ ทมฺมิ, ปาริสุทฺธึ เม หร, ปาริสุทฺธึ เม อาโรเจหิ.

"กระผมให้ปาริสุทธิ ท่านจงนำปาริสุทธิของกระผมไป จงบอกปาริสุทธิของกระผม"

เอตานิ กิจฺจานิ อ.กิจ ท. เหล่านั่น *อิติ* คือ *ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตุกฺขานํ* จ อ.การบอกซึ่งฉันทะ ปาริสุทธิและฤดู ด้วย *ภิกฺขุคณนา* จ อ.การนับซึ่งภิกษุ ด้วย *โอวาโท* จ อ.โอวาท ด้วย *ภควตา* อัน พระผู้มีพระภาค *วุจฺจติ* ย่อมเรียก *ปุพฺพกิจฺจํ อิติ* ว่าเป็นบุพกิจ *อุโปสถสฺส* ของอุโบสถ ฯ

และภิกษุผู้บอกปาริสุทธิกล่าวว่า

ติสฺเสน ภิกฺขุนา ปาริสุทฺธิ ทินฺนา, ตมหํ สงฺฆสฺส อาโรเจมิ.

ภิกษุชื่อติสสะให้ปาริสุทธิแล้ว กระผมบอกปาริสุทธินั้นแก่สงฆ์”

การบอกฤดู คือ การบอกฤดูอย่างนี้ว่า ในฤดูทั้ง ๓ คือ ฤดูหนาว ฤดูร้อน และฤดูฝน ฤดูเพียงเท่านี้ล่วงไปแล้ว ฤดูเพียงเท่านี้ยังเหลืออยู่ และในปักษ์ ๘ ครั้งของแต่ละฤดู ปักษ์เพียงเท่านี้ล่วงไปแล้ว ปักษ์เพียงเท่านี้ยังเหลืออยู่

การนับจำนวนภิกษุ คือ การนับจำนวนภิกษุที่ประชุมกันอยู่ในโรงอุโบสถว่ามีกี่รูป ไม่ใช่การนับจำนวนภิกษุที่อยู่ในวัดทั้งหมด

การบอกโอวาท[ที่นางภิกษุณีขอ] คือ การบอกภิกษุสงฆ์ว่า นางภิกษุณีขอรับโอวาทจากภิกษุที่สงฆ์สมมติให้เป็นผู้สอนนางภิกษุณีแล้วกล่าวว่าสงฆ์สมมติภิกษุนี้ให้เป็นผู้สอนนางภิกษุณี ขอภิกษุณีสงฆ์จงเข้าไปหาภิกษุนั้น ถ้าไม่มีภิกษุรูปไหนสามารถ ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์พึงกล่าวว่า

นตฺถิ โกจิ ภิกฺขุ ภิกฺขุโนวาทโก สมฺมโต, ปาสาทิเกน ภิกฺขุนิสงฺโฆ สมฺปาเทตุ.

“ภิกษุที่สงฆ์สมมติให้สั่งสอนนางภิกษุณีไม่มี ขอภิกษุณีสงฆ์จงบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์ด้วยอาการที่น่าเลื่อมใสเถิด”

หลังจากนั้นจึงให้บอกนางภิกษุณีในวันปาฏิบท คือ วันขึ้น ๑ ค่ำ หรือวันแรม ๑ ค่ำ ถัดจากวันอุโบสถ

บุพกรณ์และบุพกิจมีลักษณะต่างกัน ดังนี้ คือ

๑. บุพกรณ์ คือ การเตรียมการก่อนประชุมสงฆ์ มี ๔ อย่าง

๒. บุพกิจ คือ การเตรียมการก่อนสวดปาติโมกข์ มี ๕ อย่าง

กรรมทั้ง ๒ อย่างนี้ได้ชื่อว่า บุพกิจ (กิจที่ควรทำก่อนอุโบสถกรรม) รวมทั้งหมด ๙ อย่าง ในประโยคว่า กึ สํฆสฺส ปุพฺพกิจฺจํ (ภิกษุทำบุพกิจของสงฆ์แล้วหรือ) เพราะควรทำก่อนอุโบสถกรรม

คำว่า โอวาโท เป็นอุตตรโลปสมาสเหมือน สมฺมชฺชนี เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โอวาทสฺส อาโรจนํ โอวาโท = การบอกโอวาท ชื่อว่า โอวาทะ (ลบ อาโรจน ศัพท์)

คำว่า วุจฺจติ ในประโยคว่า ปุพฺพกรณนฺติ วุจฺจติ (ได้ชื่อว่า บุพกรณ์), ปุพฺพกิจฺจนฺติ วุจฺจติ (ได้ชื่อว่า บุพกิจ) ในกังขาวิตรณีคัณฐี (หน้า ๔๕) กล่าวว่าเป็นวจนวิปัลลาส คือ เปลี่ยนพจน์ หมายความว่าเมื่อควรมีรูปเป็นพหูพจน์ว่า วุจฺจนฺเต ก็กล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า วุจฺจติ ทั้งนี้ก็เพื่อรักษาคณะฉันท์ แม้คัมภีร์ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนาก็กล่าวว่า

วุจฺจนฺเตติ พหุวจเนน วตฺตพฺเพปิ ฉนฺทานุรกฺขณตฺถาย วจนวิปลฺลาเสน วุจฺจตีติ วุตฺตํ. ตสฺส วจนวิปลฺลาสภาโว วาจฺจภูเตน เอตานีติ กมฺมปเทน วิญฺญายติ.[๒]

“แม้ควรกล่าวด้วยพหูพจน์ว่า วุจฺจนฺเต ท่านกล่าวว่า วุจฺจติ ด้วยวจนวิปัลลาส เพื่อรักษาฉันท์ ความเป็นวจนวิปัลลาสของบทนั้นย่อมรู้ได้ด้วยบทกรรมว่า เอตานิ อันเป็นเนื้อความที่ศัพท์พึงกล่าวถึง”

ที่จริงแล้วท่านผู้รจนาอาจเลี่ยงจากวิปัลลาสดังกล่าวด้วยการแปลง อนฺเต เป็น เร แล้วประกอบเป็นรูปว่า วุจฺจเร ก็จะตรงกับพจน์และต้องคณะฉันท์ ดังนั้น คัมภีร์ปาติโมกข์ภาสาฎีกา (หน้า ๖) จึงกล่าวว่า บทนี้มองหาบทอาการะเอกพจน์ว่า ปุพฺพกรณํ และ ปุพฺพกิจฺจํ ใน ปุพฺพกรณนฺติ และ ปุพฺพกิจฺจนฺติ

หมายความว่า โดยทั่วไปประโยคกัตตุวาจกใดที่ปรากฏทั้งปกติกัตตาและวิกติกัตตาทั้ง ๒ อย่างนั้น ท่านให้กระจายบทอาขยาตและบทกิตก์ให้มีพจน์ตามปกติกัตตานั้น ทั้งนี้เพราะถือว่า ปกติกัตตาเป็นประธานของประโยคกัตตุวาจก โดยทำนองเดียวกันนี้ ในประโยคกรรมวาจกใดที่ปรากฏทั้งปกติกรรม (ในบาลีสนามหลวงของไทยเรียกว่า วุตตกรรม) และวิกติกรรม ท่านให้กระจายบทอาขยาตและบทกิตก์ให้มีพจน์ตามปกติกรรมนั้น ทั้งนี้เพราะถือว่า ปกติกรรมเป็นประธานของประโยคกรรมวาจก เช่น

[บทอาขยาต-กัตตุวาจก] ตนฺตโว ปโฏ ภวนฺติ (เส้นด้ายทั้งหลายย่อมกลายเป็นผ้า)

[บทกิตก์-กัตตุวาจก] ตนฺตโว ปโฏ ภูตา (เส้นด้ายทั้งหลายกลายเป็นผ้าแล้ว)

[บทอาขยาต-กรรมวาจก] สุวณฺณานิ กุณฺฑลํ กรียนฺเต (ทองทั้งหลายถูกกระทำให้เป็นตุ้มหู)

[บทกิตก์-กรรมวาจก] สุวณฺณานิ กุณฺฑลํ กตานิ (ทองทั้งหลายถูกกระทำให้เป็นตุ้มหูแล้ว)

ดังข้อความในคัมภีร์กัจจายนสาระว่า

ปกตี วีกตี จาปิ ยตฺร วุตฺตํ ทฺวยมฺปิ จ
วาจโก ปกติสงฺขฺยํ คณฺหาติสฺสา ปธานโต.[๓]

“ท่านกล่าวปกติกัตตา-ปกติกรรม และวิกติกัตตา-วิกติกรรมทั้ง ๒ อย่างนั้นในประโยคใด บทวาจก[คืออาขยาตและกิตก์]ย่อมถือเอาพจน์ของปกติกัตตา-ปกติกรรม เพราะปกติกัตตา-ปกติกรรมนั้นเป็นประธาน[ของประโยค]”

อย่างไรก็ตาม กฎข้างต้นเป็นสิ่งที่นิยมใช้โดยทั่วไปเท่านั้น ในที่บางแห่งอาจประกอบพจน์ของบทอาขยาตและบทกิตก์ตามวิกติกัตตา-วิกติกรรมได้บ้าง ดังนั้น คัมภีร์กัจจายนสารสรูปัตถทีปนี (คำอธิบายคาถา ๗) จึงกล่าวว่า คำว่า วาจโก ปกติสงฺขฺยํ คณฺหาติ (บทวาจกย่อมถือเอาพจน์ของปกติกัตตา-ปกติกรรม) เป็นเยภุยยนัย คือ นัยที่กล่าวไว้โดยมาก แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งเล็กน้อยอย่างอื่น ดังเช่นคำว่า อมฺพวนํ (ป่ามะม่วง) หมายถึง ป่าที่มีต้นมะม่วงมากกว่าต้นไม้อื่น อนึ่ง แม้คำว่า ปุพฺพกรณํ และ ปุพฺพกิจฺจํ จะไม่ใช่วิกติ-กรรมโดยตรง เพราะประกอบด้วย อิติ ศัพท์ แต่ได้ชื่อว่าวิกติกรรมโดยอ้อม เพราะไม่ใช่ปกติกรรมในพากย์

และลงปฐมาวิภัตติเหมือนวิกติกรรม มีตัวอย่างในกังขาวิตรณี (หน้า ๑๘๔-๘๕) ว่า ตํ ปน มหนฺตมฺปิ เอกมฺปิ พหูนิปิ วฏฺฏนฺติ (แต่ผ้าปูที่นอนนั้นใหญ่ก็ตาม ผืนเดียวก็ตาม หลายผืนก็ตาม ควรอยู่) คำว่า วฏฺฏนฺติ มีรูปเป็นพหูพจน์ตาม มหนฺตานิ ที่เป็นวิกติกัตตา ไม่เป็นรูปเอกพจน์ตามปกติกัตตาว่า ตํ (ปจฺจตฺถรณํ)

คำว่า ปุพฺพกิจฺจ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กาตพฺพนฺติ กิจฺจํ (กร ธาตุ = กระทำ + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- ปุพฺเพ กิจฺจํ ปุพฺพกิจฺจํ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)]

ปัตตกัลละ ๔

อุโปสโถ. ยาวติกา จ ภิกฺขู กมฺมปฺปตฺตา. สภาคาปตฺติโย จ น วิชฺชนฺติ. วชฺชนียา จ ปุคฺคลา ตสฺมึ น โหนฺติ. ปตฺตกลฺลนฺติ วุจฺจติ.

๑. เป็นวันอุโบสถ

๒. ภิกษุเพียงใดควรแก่กรรม [ภิกษุเพียงนั้นไม่ละหัตถบาสดำรงอยู่ในสีมาเดียวกัน]

๓. ไม่มีสภาคาบัติ[แก่ภิกษุผู้ร่วมสังฆกรรม]

๔. บุคคลที่ควรเว้นไม่มีในหัตถบาสของสงฆ์นั้น

[อุโบสถกรรมที่รวมไว้ด้วยองค์ ๔] ได้ชื่อว่า ปัตตกัลละ (กรรมที่สมควรแก่กาล)

[ภิกษุในที่นี้ต้องเป็นพระปกตัตตะ คือ เป็นภิกษุปกติไม่ต้องอาบัติปาราชิก, ไม่ถูกสงฆ์ทอดทิ้งโดยไม่ร่วมสังฆกรรมด้วย, มี ๔ รูปเป็นอย่างต่ำ และไม่ละหัตถบาสอยู่ในสีมาเดียวกัน

สภาคาบัติ คือ อาบัติที่เสมอกัน ในเรื่องนี้หมายถึงอาบัติที่มีวัตถุเสมอกัน เช่น ภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูปต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะบริโภคอาหารในยามวิกาล อาบัตินี้ชื่อว่ามีวัตถุคือเหตุให้ต้องอาบัติเสมอกัน

อุโปสโถ อ.วันอุโบสถ (*โหติ* ย่อมมี) ฯ *ยาวติกา ภิกฺขู กมฺมปฺปตฺตา* อ.ภิกษุ ท. ผู้ถึงแล้วซึ่งกรรม มีประมาณเพียงใด (*ตาวติกา ภิกฺขู หตฺถปาสํ อวิชหิตฺวา เอกสีมายํ ฐิตา* จ อ.ภิกษุ ท. มีประมาณเพียงนั้น ไม่ละแล้ว ซึ่งหัตถบาส ดำรงอยู่แล้ว ในสีมาเดียวกัน ด้วย) ฯ *สภาคาปตฺติโย น วิชฺชนฺติ* จ อ.อาบัติที่มีส่วนเสมอกัน ท. ย่อมไม่มี ด้วย ฯ *วชฺชนียา ปุคฺคลา ตสฺมึ น โหนฺติ* อ.บุคคล ท. ผู้อันสงฆ์พึงเว้น ไม่มีอยู่ ในหัตถบาสของสงฆ์นั้น ด้วย ฯ (*อุโปสถกมฺมํ* อ.กรรมคืออุโบสถ *สงฺคหิตํ* ที่อันบุคคลนับเข้าแล้ว *องฺเคหิ* ด้วยองค์ ท. *จตูหิ* สี่) *วุจฺจติ* อันท่าน ย่อมเรียก *ปตฺตกลฺลนฺติ* ว่ามีกาลอันถึงแล้ว ฯ

บุคคลที่ควรเว้นจากหัตถบาสของสงฆ์ มี ๒๑ จำพวก คือ

๑. คฤหัสถ์ (คหฏฺโฐ)
๒. ภิกษุณี (ภิกฺขุนี)
๓. สิกขมานา (สิกฺขมานา)
๔. สามเณร (สามเณโร)
๕. สามเณรี (สามเณรี)
๖. ผู้ลาสิกขาแล้ว (สิกฺขาปจฺจกฺขาตโก)
๗. ผู้ต้องอาบัติปาราชิก (อนฺติมวตฺถุอชฺฌาปนฺนโก)
๘. ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง เพราะไม่เห็นอาบัติ (อาปตฺติยา อทสฺสเน อุกฺขิตฺตโก)
๙. ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง เพราะไม่แก้ไขอาบัติ (อาปตฺติยา อปฺปฏิกมฺเม อุกฺขิตฺตโก)
๑๐. ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง เพราะไม่สละทิฏฐิอันทราม (ปาปิกาย ทิฏฺฐิยา อปฺปฏินิสฺสคฺเค อุกฺขิตฺตโก)
๑๑. บัณเฑาะก์ (ปณฺฑโก)
๑๒. เถยยสังวาส, ผู้ลักสังวาส (เถยฺยสํวาสโก)
๑๓. ผู้เข้ารีตเดียรถีย์ (ติตฺถิยปกฺกนฺตโก)
๑๔. สัตว์ดิรัจฉาน (ติรจฺฉานคโต)
๑๕. ผู้ฆ่ามารดา (มาตุฆาตโก)
๑๖. ผู้ฆ่าบิดา (ปิตุฆาตโก)
๑๗. ผู้ฆ่าพระอรหันต์ (อรหนฺตฆาตโก)
๑๘. ผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณี (ภิกฺขุนิทูสโก)
๑๙. ภิกษุผู้ทำลายสงฆ์ (สงฺฆเภทโก)
๒๐. ผู้ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนห้อพระโลหิต (โลหิตุปฺปาทโก)
๒๑. อุภโตพยัญชนก, คนมีสองเพศ (อุภโตพฺยญฺชนโก)]

คำปฏิญญาในการสวดปาติโมกข์

ปุพฺพกรณปุพฺพกิจฺจานิ สมาเปตฺวา เทสิตาปตฺติกสฺส สมคฺคสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส อนุมติยา ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตุํ อาราธนํ กโรม.

ครั้นกระทำบุพกรณ์และบุพกิจเรียบร้อยแล้ว กระผมจะพยายามเพื่อสวดปาติโมกข์ตามความเห็นชอบของภิกษุสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกันที่ได้แสดงอาบัติแล้ว

มยํ อ.เรา ท. *ปุพฺพกรณปุพฺพกิจฺจานิ* ยังบุพกรณ์และบุพกิจ ท. *สมาเปตฺวา* ให้เสร็จสิ้นแล้ว *กโรม* ย่อมกระทำ *อาราธนํ* ซึ่งความพยายาม *อุทฺทิสิตุํ* เพื่อสวด *ปาติโมกฺขํ* ซึ่งปาติโมกข์ *อนุมติยา* ตามความเห็นชอบ *ภิกฺขุสงฺฆสฺส* ของหมู่แห่งภิกษุ *สมคฺคสฺส* ผู้พร้อมเพรียงกัน *เทสิตาปตฺติกสฺส* ผู้มีอาบัติที่อันตนแสดงแล้ว ฯ

[คำว่า สมาเปตฺวา ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + อา บทหน้า + อป ธาตุ (ปาปุณเน = ถึง) + เณ การิตปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย แปลว่า "ให้จบแล้ว, ให้เสร็จสิ้นแล้ว" ในฉบับพม่าบางฉบับพบรูปว่า สมาทเปตฺวา (ให้ถือเอาแล้ว, ให้สมาทานแล้ว) ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + อา บทหน้า + ทา ธาตุ (ทาเน = ให้) + เณ การิตปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย รูปนี้ไม่สมควรเพราะไม่สอดคล้องกับเนื้อหาในที่นี้

คำว่า อนุมติ (ความเห็นชอบ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มติยา อนุรูปํ อนุมติ = สมควรแก่ความต้องการ ชื่อว่า อนุมติ

แม้บทอัพยยีภาวสมาสส่วนมากมักมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ แต่ก็มีบางศัพท์ที่มีรูปเป็นลิงค์อื่นจากนปุงสกลิงค์ได้บ้าง เช่น ยถาธมฺโม กาเรตพฺโพ (พึงตัดสินตามธรรม) โดยคำว่า ยถาธมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า ธมฺมสฺส อนุรูปํ ยถาธมฺโม (สมควรแก่ธรรม ชื่อว่า ยถาธัมมะ)

คำว่า อาราธนํ มีคำแปล ๒ ประการตามนิสสัยพม่า คือ

๑. ภิกขุปาติโมกข์นิสสัย (หน้า ๓) และ ปาติโมกขเมทินี (หน้า ๒๓)

- ความพยายาม = อา บทหน้า + ราธ = พยายาม + ยุ ปัจจัย

๒. ปาติโมกข์ภาสาฎีกา (หน้า ๑๔)

- การยังหมู่ภิกษุให้พอใจ = อา บทหน้า + ราธ = พอใจ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย

คำว่า อาราธน ที่พบในวรรณกรรมบาลี มีความหมาย ๔ ประการ คือ

๑. การให้สำเร็จ ๒. การถึง

๓. การพอใจ ๔. การให้พอใจ

ความหมาย ๓ อย่างแรกพบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

อาราธนํ สาธเน จ ปตฺติยํ ปริโตสเน.[๔]

"อาราธน ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า การให้สำเร็จ, การถึง, การพอใจ"

ส่วนความหมายหลังเทียบได้กับบทอาขยาตว่า จิตฺตํ อาราเธติ (ย่อมยังจิตให้พอใจ), จิตฺตํ อาราเธยฺย (พึงยังจิตให้พอใจ) พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

อาราเธยฺยาติ ปริโตเสยฺย, อญฺญถา อาราธนํ นาม นตฺถีติ ทสฺเสติ.[๕]

"ปาฐะว่า อาราเธยฺย แปลว่า พึงยังจิตให้พอใจ พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า ขึ้นชื่อว่าการยังจิตให้พอใจโดยประการอื่น หามีไม่"

อญฺญถา อาราธนํ นาม นตฺถีติ อิมินา สปจฺจยนามรูปานํ ยาถาวโต อวโพโธ เอว อิโต พาหิรกานํ นตฺถิ, กุโต ปเวทนาติ ทสฺเสติ. อาราธนนฺติ ยาถาวปเวทเนน จิตฺตสฺส ปริโตสนํ.[๖]

"ท่านแสดงว่าการรู้เห็นรูปนามพร้อมทั้งปัจจัยตามความเป็นจริงทีเดียวไม่มีแก่นักบวชภายนอกจากศาสนานี้ การแสดงให้ผู้อื่นเข้าใจจะมีได้อย่างไร ด้วยคำว่า อญฺญถา อาราธนํ นาม นตฺถิ (ขึ้นชื่อว่าการยังจิตให้พอใจโดยประการอื่น หามีไม่)

คำว่า อาราธนํ (การยังจิตให้พอใจ) หมายความว่า การยังจิตให้พอใจด้วยการแสดงให้ผู้อื่นเข้าใจตามความเป็นจริง"

อย่างไรก็ตาม ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนาแสดงความเห็นว่า ควรมีรูปเป็น อุทฺทิสิสฺสามิ ไม่ควรมีรูปว่า อาราธนํ กโรม เพราะว่าเป็นถ้อยคำของผู้สวดปาติโมกข์ หาใช่ถ้อยคำของผู้เชื้อเชิญให้สวดปาติโมกข์ไม่ โดยกล่าวตามข้อความในคัมภีร์วินยาลังการ

ดังข้อความกล่าวว่า

อิมสฺมึ ฐาเน อุทฺทิสิตุํ อาราธนํ กโรมาติ วา อุทฺทิสิสฺสามีติ วา ปาโฐ อตฺถิ. เตสุ วินยาลงฺการ-ฏีกายํ วุตฺตตฺตา จ สทฺทตฺถยุตฺติภาวโต จ อุทฺทิสิสฺสามีติ ปาฐสฺส อตฺถิภาโว อมฺเหหิ รุจิตพฺโพ.[๗]

"ปาฐะว่า อาราธนํ กโรม หรือว่า อุทฺทิสิสฺสามิ พบในที่นี้ ในบรรดาปาฐะทั้ง ๒ นั้น ข้าพเจ้าชอบใจความมีอยู่แห่งปาฐะว่า อุทฺทิสิสฺสามิ เพราะกล่าวไว้ในวินยาลังการฎีกาและมีความสมควรโดยศัพท์และความหมาย"

ในประเทศพม่าถือว่าภิกษุผู้สวดปาติโมกข์เป็นผู้สวดประโยคนี้ จึงมีคำแปล อาราธน ศัพท์ ๒ ประการข้างต้น แต่ในไทยถือว่าคำนี้เป็นคำอาราธนา และท่านผู้มีอาวุโสอยู่ในที่ประชุมนั้นเป็นผู้อาราธนา ดังนั้นจึงแปลตามขนบนิยมของไทยว่า "อาราธนา, เชื้อเชิญ" (แต่ในฉบับไทยมีปรากฏว่า อชฺเฌสนํ ซึ่งมีความหมายเหมือน อาราธนํ) ผู้แปลเห็นด้วยกับขนบนิยมของไทย ด้วยเหตุผลดังนี้ คือ

๑. คำว่า กโรม ใน อาราธนํ กโรม เป็นรูปพหูพจน์ ถ้าประโยคนี้เป็นคำที่ผู้สวดปาติโมกข์สวดเองก็ควรประกอบใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า กโรมิ ดังคำว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสามิ (ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์)

๒. ผู้สวดปาติโมกข์ไม่ใช่ผู้ทำบุพกรณ์และบุพกิจ แต่เถระในสงฆ์เป็นผู้สั่งให้ภิกษุผู้เหมาะสมกระทำ คำว่า ปุพฺพกรณปุพฺพกิจฺจานิ สมาเปตฺวา (ครั้นกระทำบุพกรณ์และบุพกิจเรียบร้อยแล้ว) จึงเป็นถ้อยคำที่เกี่ยวกับพระเถระ แต่ไม่เกี่ยวกับผู้สวดปาติโมกข์

๓. อาราธน ศัพท์ไม่พบในความหมายว่า ความพยายาม แม้ความหมายว่า การยังหมู่ภิกษุให้พอใจ จะมีใช้ในอรรถกถาและฎีกา บางแห่งก็ใช้น้อยมากจึงไม่ควรมีความหมายดังกล่าวในที่นี้

ดังนั้น ประโยคว่า ปุพฺพกรณปุพฺพกิจฺจานิ ฯเปฯ อาราธนํ กโรม ที่พบในคัมภีร์มูลสิกขา (ข้อ ๑๑๑) จึงน่าจะเป็นคำอาราธนาของพระเถระในสงฆ์ หาใช่คำสวดของผู้สวดปาติโมกข์ตามขนบนิยมในประเทศพม่าไม่

คัมภีร์วินยาลังการที่แต่งขึ้นโดยพระมุนินทโฆสะ (ประเทศพม่าเรียกว่า ตองบีลาสยาดอ = พระอาจารย์ภูเขาขวาง) ใน พ.ศ. ๒๑๙๐ ได้กล่าววิจารณ์เรื่องนี้ไว้ในเล่ม ๑ หน้า ๓๕๐-๕๒ ว่า

๑. คาถา ๒ บทแรกว่า สมฺมชฺชนี ปทีโป จ และ ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตุกฺขานํ พบโดยตรงในคัมภีร์กังขาวิตรณี (หน้า ๑๑๘) และขุททสิกขา (คาถา ๔๑๒, ๔๓๔)

๒. คำว่า ปุพฺพกรณปุพฺพกิจฺจานิ ฯเปฯ กโรม ไม่พบในคัมภีร์อรรถกถาเหล่านั้น เพียงปรากฏในคัมภีร์มูลสิกขาเท่านั้น

๓. พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้ภิกษุอีกรูปหนึ่งเป็นผู้อาราธนาสวดปาติโมกข์ (ธมฺมชฺเฌสก) ดังข้อความในพระบาลี ว่า

น ภิกฺขเว สงฺฆมชฺเฌ อนชฺฌิฏฺเฐน ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพํ. โย อุทฺทิเสยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.๖

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่ได้รับอาราธนาไม่พึงสวดปาติโมกข์ในท่ามกลางสงฆ์ รูปใดสวดต้องอาบัติทุกกฏ"

แต่ในคำว่า ปุพฺพกรณปุพฺพกิจฺจานิ ฯเปฯ กโรม ไม่ได้กล่าวถึงภิกษุผู้อาราธนาสวดปาติโมกข์ เพราะเป็นคำที่ผู้สวดปาติโมกข์สวดเอง

๔. ท่านผู้แต่งคัมภีร์นั้นได้ประพันธ์บาลีใหม่ว่า

ปุพฺพกรณปุพฺพกิจฺจานิ สมฺมา นิฏฺฐาเปตฺวา ปตฺตกลฺลงฺเค สมานีเต สงฺฆสฺส อนุมติยา ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสาม.

"กระผมทำบุพกรณ์และบุพกิจเสร็จด้วยดีแล้ว เมื่อองค์ของกรรมที่สมควรแก่กาลนำมาดีแล้ว จักสวดปาติโมกข์ตามความเห็นชอบของสงฆ์"

๕. ขั้นตอนของการอาราธนาที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วินยาลังการ มีดังต่อไปนี้

ผู้สวด :- สงฺโฆ ภนฺเต เถรํ ปาติโมกฺขุทฺเทสํ อชฺเฌสติ, อุทฺทิสตุ เถโร ปาติโมกฺขํ. ทุติยมฺปิ ภนฺเต สงฺโฆ เถรํ ปาติโมกฺขุทฺเทสํ อชฺเฌสติ, อุทฺทิสตุ เถโร ปาติโมกฺขํ. ตติยมฺปิ ภนฺเต สงฺโฆ เถรํ ปาติโมกฺขุทฺเทสํ อชฺเฌสติ, อุทฺทิสตุ เถโร ปาติโมกฺขํ.

"ท่านผู้เจริญ สงฆ์อาราธนาพระเถระเป็นผู้สวดปาติโมกข์ ขอพระเถระจงสวดปาติโมกข์, ท่านผู้เจริญ แม้ครั้งที่ ๒ สงฆ์อาราธนาพระเถระเป็นผู้สวดปาติโมกข์ ขอพระเถระจงสวดปาติโมกข์, ท่านผู้เจริญ แม้ครั้งที่ ๓ สงฆ์อาราธนาพระเถระเป็นผู้สวดปาติโมกข์ ขอพระเถระจงสวดปาติโมกข์"

ผู้อาราธนา :-

สมฺมชฺชนี ปทีโป จ อุทกํ อาสเนน จ
อุโปสถสฺส เอตานิ ปุพฺพกรณนฺติ วุจฺจตีติ

อฏฺฐกถาจริเยหิ วุตฺตานิ จตฺตาริ ปุพฺพกรณานิ, กึ ตานิ กตานิ.

"พระอรรถกถาจารย์กล่าวบุพกรณ์ ๔ ว่า

สมฺมชฺชนี ฯเปฯ วุจฺจติ บุพกรณ์เหล่านั้นกระทำแล้วหรือ"

ผู้สวด :- อาม ภนฺเต (ขอรับ ท่านผู้เจริญ)

ผู้อาราธนา :-

ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตุกฺขานํ	ภิกฺขุคณนา จ โอวาโท
อุโปสถสฺส เอตานิ	ปุพฺพกิจฺจนฺติ วุจฺจตีติ

อฏฺฐกถาจริเยหิ วุตฺตานิ ปญฺจ ปุพฺพกิจฺจานิ, กึ ตานิ กตานิ.

"พระอรรถกถาจารย์กล่าวบุพกิจ ๕ ว่า

สมฺมชฺชนี ฯเปฯ วุจฺจติ บุพกิจเหล่านั้นกระทำแล้วหรือ"

ผู้สวด :- อาม ภนฺเต (ขอรับ ท่านผู้เจริญ)

ผู้อาราธนา :- อุโปสโถ. ยาวติกา จ ภิกฺขู กมฺมปฺปตฺตา. สภาคาปตฺติโย จ น วิชฺชนฺติ. วชฺชนียา จ ปุคฺคลา ตสฺมึ น โหนฺติ. ปตฺตกลฺลนฺติ วุจฺจตีติ อฏฺฐกถาจริเยหิ วุตฺตานิ จตฺตาริ ปตฺตกลฺลงฺคานิ, กึ ตานิ กตานิ.

"พระอรรถกถาจารย์กล่าวองค์ของกรรมที่สมควรแก่กาล ๔ กรรมที่สมควรแก่กาลเหล่านั้นได้นำมาดีแล้วหรือ"

ผู้สวด :- อาม ภนฺเต. ปุพฺพกรณปุพฺพกิจฺจานิ สมฺมา นิฏฺฐาเปตฺวา ปตฺตกลฺลงฺเค สมานีเต สงฺฆสฺส อนุมติยา ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสาม.

"ขอรับ ท่านผู้เจริญ กระผมทำบุพกรณ์และบุพกิจเสร็จด้วยดีแล้ว เมื่อองค์ของกรรมที่สมควรแก่กาลได้นำมาดีแล้ว จักสวดปาติโมกข์ตามความเห็นชอบของสงฆ์"

ภิกษุสงฆ์ :- สาธุ สาธุ (ดีละๆ)

ผู้สวด :- สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ (ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า) ฯลฯ

อนึ่ง การถามบุพกิจ บุพกรณ์ และปัตตกัลละของภิกษุชาวไทยนิยมกล่าวเป็นภาษาบาลี แต่ภิกษุชาวพม่านิยมกล่าวเป็นภาษาพม่ามีข้อความเป็นภาษาบาลีและคำแปลที่นำมาจากหนังสือภิกขุปาฏิโมกข์แปล ฉบับมาตรฐาน (หน้า ๑๐-๒๐) ดังนี้

อุโปสถกรณโต ปุพฺเพ นววิธํ ปุพฺพกิจฺจํ กาตพฺพํ โหติ- ตณฺจานสมฺมชฺชนญฺจ ตตฺถ ปทีปุชฺชลนญฺจ อาสนปญฺญปนญฺจ ปานียปริโภชนียูปฏฺฐปนญฺจ ฉนฺทารหํ ภิกฺขูนํ ฉนฺทาหรณญฺจ เตสญฺเญว อกตุโปสถานํ ปาริสุทฺธิยาปิ อาหรณญฺจ อุตุกฺขานญฺจ ภิกฺขุคณนา จ ภิกฺขุนีนโมวาโท จาติ. ตตฺถ ปุริมานิ จตฺตาริ ภิกฺขูนํ วตฺตํ ชานนฺเตหิ อารามิเกหิปิ ภิกฺขูหิปิ กตานิ ปรินิฏฺฐิตานิ โหนฺติ.[๙]

"ก่อนแต่ทำอุโบสถพึงทำบุพกิจ ๙ ประการ คือ กวาดสถานที่ทำอุโบสถนั้น ๑ จุดประทีปในที่นั้น ๑ ปูลาดอาสนะ ๑ ตั้งน้ำฉันน้ำใช้ ๑ นำฉันทะของภิกษุผู้ควรแก่ฉันทะ ๑ นำปาริสุทธิของเธอผู้ลงทำอุโบสถไม่ได้ ๑ บอกฤดู ๑ นับภิกษุ ๑ สอนพวกภิกษุณี ๑ ในบุพกิจ ๙ นั้น ๔ ประการเบื้องต้นอันคนเฝ้าอารามและภิกษุทั้งหลายผู้รู้วัตรของพวกภิกษุ ทำสำเร็จแล้ว"

ฉนฺทาหรณปาริสุทฺธิอาหรณานิ ปน อิมิสฺสํ สีมายํ หตฺถปาสํ วิชหิตฺวา นิสินฺนานํ ภิกฺขูนํ อภาวโต นตฺถิ. อุตุกฺขานํ นาม เอตฺตกํ อติกฺกนฺตํ, เอตฺตกํ อวสิฏฺฐนฺติ เอวํ อุตุอาจิกฺขนํ, อุตูนีธ ปน สาสเน เหมนฺตคิมฺหวสฺสานานํ วเสน ตีณิ โหนฺติ. อยํ เหมนฺโตตุ, อิมสฺมิญฺจ อุตุมฺหิ อฏฺฐ อุโปสถา, อิมินา ปกฺเขน เอโก อุโปสโถ สมฺปตฺโต, ปญฺจ อุโปสถา อติกฺกนฺตา, เทฺว อุโปสถา อวสิฏฺฐา อิติ เอวํ สพฺเพหิ อายสฺมนฺเตหิ อุตุกฺขานํ ธาเรตพฺพํ.[๙]

"ส่วนการนำฉันทะ นำปาริสุทธิ ไม่มี เพราะภิกษุทั้งหลายผู้นั่งเว้นหัตถบาสในสีมานี้ไม่มี

การบอกฤดูโดยนัยดังนี้ว่า ล่วงเท่านี้ เหลือเท่านี้ ชื่อว่าบอกฤดู ก็ในศาสนานี้มี ๓ ฤดู ด้วยอำนาจแห่งฤดูหนาว ฤดูร้อน และฤดูฝน ก็ฤดูนี้เป็นฤดูหนาว ในฤดูหนาวนี้ มี ๘ อุโบสถ อุโบสถหนึ่งถึงด้วยปักษ์อันนี้ ล่วงไปแล้ว ๕ อุโบสถ ยังเหลืออีก ๒ อุโบสถ ท่านทั้งปวงพึงจำการบอกฤดูอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้

(ภิกษุสงฆ์รับว่า เอวํ ภนฺเต พร้อมกัน)

ภิกฺขุคณนา นาม อิมสฺมึ อุโปสถคฺเค อุโปสถตฺถาย สนฺนิปติตา ภิกฺขู เอตฺตกาติ ภิกฺขูนํ คณนา. อิมสฺมิมฺปน อุโปสถคฺเค จตฺตาโร ภิกฺขู สนฺนิปติตา โหนฺติ. อิติ สพฺเพหิ อายสฺมนฺเตหิ ภิกฺขุคณนาปิ ธาเรตพฺพา.[๙]

"การนับภิกษุโดยนัยนี้ว่า ภิกษุทั้งหลายผู้ประชุมกันเพื่อประสงค์ทำอุโบสถในโรงอุโบสถนี้ เท่านี้รูป ดังนี้ชื่อว่า การนับภิกษุ ก็ในโรงอุโบสถนี้มีภิกษุประชุมกัน ๔ รูป

ท่านทั้งปวงพึงจำแม้การนับภิกษุ ด้วยประการฉะนี้"

(ภิกษุสงฆ์รับว่า เอวํ ภนฺเต พร้อมกัน)

ภิกฺขุนีนโมวาโท ปน อิทานิ ตาสํ นตฺถิตาย นตฺถิ. อิติ สกรโณกาสานํ ปุพฺพกิจฺจานํ กตตฺตา นิกฺกรโณกาสานํ ปุพฺพกิจฺจานํ ปกติยา ปรินิฏฺฐิตตฺตา เอวนฺตํ นววิธํ ปุพฺพกิจฺจํ ปรินิฏฺฐิตํ โหติ.[๙]

"ก็การสอนภิกษุณีไม่มี เพราะพวกภิกษุณีนั้นในเวลานี้ไม่มี เพราะบุพกิจซึ่งมีโอกาสพอจะกระทำได้ กระทำแล้ว เพราะให้บุพกิจซึ่งหมดโอกาสจะกระทำสำเร็จไปเรียบร้อยแล้วตามปกติ ด้วยประการฉะนี้ บุพกิจ ๙ ประการนั้น จึงเป็นอันสำเร็จเรียบร้อยแล้ว ด้วยประการอย่างนี้"

นิฏฺฐิเต จ ปุพฺพกิจฺเจ สเจ โส ทิวโส จาตุทฺทสี-ปณฺณรสี-สามคฺคีนมญฺญตโร ยถาชฺช อุโปสโถ ปณฺณรโส, ยาวติกา จ ภิกฺขู กมฺมปฺปตฺตา สงฺฆุโปสถารหา จตฺตาโร วา ตโต วา อติเรกา ปกตตฺตา ปาราชิกํ อนาปนฺนา สงฺเฆน วา อนุกฺขิตฺตา, เต จ โข หตฺถปาสํ อวิชหิตฺวา เอกสีมายํ ฐิตา, เตสญฺจ วิกาลโภชนา-ทิวเสน วตฺถุสภาคาปตฺติโย เจ น วิชฺชนฺติ, เตสญฺจ หตฺถปาเส หตฺถปาสโต พหิกรณวเสน วชฺเชตพฺโพ โกจิ วชฺชนียปุคฺคโล เจ นตฺถิ. เอวนฺตํ อุโปสถกมฺมํ อิเมหิ จตูหิ ลกฺขเณหิ สงฺคหิตํ ปตฺตกลฺลํ นาม โหติ กาตุํ ยุตฺตรูปํ. อุโปสถกมฺมสฺส ปตฺตกลฺลตฺตํ วิทิตฺวา อิทานิ กริยมาโน อุโปสโถ สงฺเฆน อนุมาเนตพฺโพ.[๙]

"ก็เมื่อบุพกิจสำเร็จแล้ว ถ้าวันนั้นเป็นวันจาตุททสี หรือวันปัณณรสี หรือเป็นวันสามัคคี วันใดวันหนึ่ง เช่น อุโบสถวันนี้ ๑๕ ค่ำ ก็แลภิกษุผู้ควรแก่สังฆอุโบสถพอกระทำสำเร็จได้ มีกำหนด ๔ รูปก็ดี เกินกว่านั้นก็ดี เป็นปกตัตตะ ไม่ต้องปาราชิก หรือไม่ถูกสงฆ์ยกวัตร ทั้งเธอไม่ละหัตถบาส แลตั้งอยู่ในสีมาเดียวกัน และถ้าเธอไม่มีสภาคาบัติโดยวัตถุ เพราะฉันอาหารในเวลาวิกาล เป็นต้น และถ้าไม่มีบุคคลควรเว้นไรๆ ในหัตถบาส ซึ่งควรเว้นด้วยกันไว้เสียภายนอกหัตถบาส อุโบสถกรรมนั้นกำหนดแล้วด้วยลักษณะทั้ง ๔ นี้ ชื่อว่ามีความพร้อมพรั่งถึงที่แล้ว สมควรทำได้ ด้วยประการฉะนี้

สงฆ์ทราบความพร้อมพรั่งถึงที่แห่งอุโบสถกรรมแล้ว พึงให้อนุมัติอุโบสถที่จะกระทำ ณ กาลบัดนี้"

(รับว่า สาธุ พร้อมกัน)

ในลำดับนี้ ท่านผู้มีอาวุโสอยู่ในที่ประชุมนั้น พึงกล่าวอัชเฌสนา ดังนี้

ปุพฺพกรณปุพฺพกิจฺจานิ สมาเปตฺวา อิมสฺส นิสินฺนสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส อนุมติยา ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตุํ อชฺเฌสนํ กโรมิ.

"ข้าพเจ้าขออัชเฌสนา (เชื้อเชิญ) เพื่อสวดปาติโมกข์ โดยอนุมัติแห่งภิกษุสงฆ์ผู้ทำบุพกรณ์บุพกิจเสร็จแล้ว นั่งอยู่นี้"

ที่ประเทศพม่ามีนิกายทั้งหมด ๙ นิกาย แต่มีนิกายใหญ่ ๓ นิกาย คือ

๑. นิกายชเวจิน ๒. นิกายสุธรรมา ๓. นิกายทวาระ

แต่ละนิกายก็มีวิธีถามและวิธีตอบบุพกิจเป็นต้นที่ต่างกัน ในที่นี้จะขอกล่าวถึงวิธีถามและตอบบุพกิจเป็นต้นตามขนบนิยมของนิกายชเวจิน โดยแปลจากภาษาพม่าเป็นภาษาไทย (การสวดปาติโมกข์ของคณะสงฆ์นิกายชเวจินของพม่าต้องมีภิกษุ ๒ รูปร่วมกันทำหน้าที่ รูปหนึ่งเป็นผู้สวดปาติโมกข์ อีกรูปหนึ่งเป็นผู้อาราธนาให้สวดปาติโมกข์และตอบเรื่องบุพกิจ บุพกรณ์ และปัตตกัลละ) ตามหนังสือเสขิยวัตร ฉบับมหาวิสุทธาราม (หน้า ก-ฆ) ดังนี้

ผู้ตอบ :- สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ, อหํ อายสฺมนฺตํ [ติสฺสํ] ปาติโมกฺขุทฺ-

เทสํ อชฺเฌเสยฺยํ, สงฺโฆ ภนฺเต อายสฺมนฺตํ [ติสฺสํ] ปาติโมกฺขุทฺเทสํ อชฺเฌสติ. อุทฺทิสตุ ภนฺเต อายสฺมา [ติสฺสํ] ปาติโมกฺขํ.

"ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ถ้าความพรั่งพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว กระผมขออาราธนาท่าน[พระติสสะ]เป็นผู้สวดปาติโมกข์ ท่านผู้เจริญ สงฆ์อาราธนาท่าน[พระติสสะ]เป็นผู้สวดปาติโมกข์ ท่านผู้เจริญ ท่าน[พระติสสะ]จงสวดปาติโมกข์"

อุโปสถญัตติ (ญัตติของอุโบสถ)

ผู้ถาม :- สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อชฺชุโปสโถ ปนฺนรโส. [หรือ จาตุทฺทโส] ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ, สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย. ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺย.

"ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า วันนี้เป็นวันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ [หรือ แรม ๑๔ ค่ำ] ถ้าความพรั่งพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว สงฆ์พึงทำอุโบสถ พึงสวดปาติโมกข์"

วินยปุจฉกญัตติ (ญัตติของภิกษุผู้ถามวินัย)

ผู้ถาม :- สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ, อหํ อายสฺมนฺตํ [ทตฺตํ] วินยํ ปุจฺเฉยฺยํ.

"ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ถ้าความพรั่งพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว กระผมขอถามวินัยกับท่าน[พระทัตตะ]"

วินยวิสัชชกญัตติ (ญัตติของภิกษุผู้ตอบวินัย)

ผู้ตอบ :- สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ, อหํ อายสฺมตา [ติสฺเสน] วินยํ ปุฏฺโฐ วิสชฺเชยฺยํ.

"ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ถ้าความพรั่งพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว กระผมอันท่าน [พระติสสะ] ถามวินัยแล้ว พึงตอบ"

ผู้ถาม :- การกวาดโรงอุโบสถ การจุดประทีป การเตรียมน้ำฉันน้ำใช้ และการปูอาสนะ ตามที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้โดยคล้อยตามพระบาลีว่า กึ สงฺฆสฺส ปุพฺพกิจฺจํ (ภิกษุทำบุพกิจของสงฆ์แล้วหรือ) โดยมีข้อความว่า

สมฺมชฺชนี ปทีโป จ อุทกํ อาสเนน จ
อุโปสถสฺส เอตานิ ปุพฺพกรณนฺติ วุจฺจติ.

กิจเหล่านั้นทำเสร็จแล้วหรือ

ผู้ตอบ :- ทำเสร็จแล้ว ขอรับ

ผู้ถาม :- กิจทั้ง ๔ อย่างเหล่านี้เป็นสิ่งที่ควรทำก่อนอุโบสถกรรม จึงได้ชื่อว่า บุพกรณ์

การนำฉันทะ การนำปาริสุทธิ และการบอกฉันทะและปาริสุทธิที่นำมาแล้วแก่สงฆ์ ทำเสร็จแล้วหรือ ตามที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตุกฺขานํ　　ภิกฺขุคณนา จ โอวาโท
อุโปสถสฺส เอตานิ　　ปุพฺพกิจฺจนฺติ วุจฺจติ.

ผู้ตอบ :- ภิกษุผู้อยู่ในสีมาได้มาถึงภายในหัตถบาส ๒ ศอกคืบของสงฆ์แล้ว จึงไม่จำเป็นต้องบอก จัดว่าทำเสร็จแล้ว ขอรับ

ผู้ถาม :- ฤดูมี ๓ อย่าง คือ ฤดูหนาว ฤดูร้อน และฤดูฝน ในบรรดาฤดูเหล่านั้น ฤดูนี้เป็นฤดูไหน

ผู้ตอบ :- (ตอบตามฤดู)

ผู้ถาม :- ในบรรดาปักษ์ทั้ง ๘ ในฤดูนั้น ปักษ์ที่ผ่านมาแล้วมีกี่ปักษ์ ปักษ์ปัจจุบันเป็นปักษ์อะไร และปักษ์ที่เหลือมีกี่ปักษ์

ผู้ตอบ :- (ตอบตามปักษ์)

ผู้ถาม :- ภิกษุที่มาประชุมเพื่อทำอุโบสถภายในสีมา มีจำนวนเท่าไหร่

ผู้ตอบ :- (ตอบตามจำนวนภิกษุ)

ผู้ถาม :- การบอกแก่สงฆ์ถึงโอวาทที่นางภิกษุณีขอว่า นางภิกษุณีขอรับโอวาทจากภิกษุรูปไหน ทำเสร็จแล้วหรือ

ผู้ตอบ :- ปัจจุบันไม่มีภิกษุณี ดังนั้น จึงไม่จำเป็นต้องบอก จัดว่าทำเสร็จแล้ว ขอรับ

ผู้ถาม :- กิจทั้ง ๕ อย่างเหล่านี้เป็นสิ่งที่ควรทำก่อนสวดปาติโมกข์หลังจากที่สงฆ์ประชุมกันแล้ว จึงได้ชื่อว่า บุพกิจ

ผู้ถาม :- ตามที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อุโปสโถ. ยาวติกา จ ภิกฺขู กมฺมปฺปตฺตา. สภาคา-ปตฺติโย จ น วิชฺชนฺติ. วชฺชนียา จ ปุคฺคลา ตสฺมึ น โหนฺติ. ปตฺตกลฺลนฺติ วุจฺจติ

ดังนั้น อุโบสถจึงมีอย่างเดียวโดยลักษณะทั่วไป และจำแนกออกเป็น ๙ อย่าง คือ

๑. อุโบสถ ๓ โดยเนื่องด้วยวัน
- จาตุททสิกอุโบสถ (อุโบสถที่มีในวันแรม ๑๔ ค่ำ)
- ปันนรสิกอุโบสถ (อุโบสถที่มีในวันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ)
- สามัคคีอุโบสถ (อุโบสถที่มีในวันที่สงฆ์สามัคคีกัน)

๒. อุโบสถ ๓ โดยเนื่องด้วยผู้กระทำ
- สังฆอุโบสถ (อุโบสถของสงฆ์ คือ ภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป)
- คณอุโบสถ (อุโบสถของคณะ คือ ภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูป)

- ปุคคลอุโบสถ (อุโบสถของบุคคล คือ ภิกษุรูปเดียว)

๓. อุโบสถ ๓ โดยเนื่องด้วยลักษณะที่ควรกระทำ

- สุตตุทเทสอุโบสถ (อุโบสถที่สวดปาติโมกข์)
- ปาริสุทธิอุโบสถ (อุโบสถที่บอกปาริสุทธิแก่ภิกษุรูปอื่น)
- อธิฏฐานอุโบสถ (อุโบสถที่ภิกษุอธิษฐานในใจด้วยตนเอง)

ในบรรดาอุโบสถทั้ง ๙ อย่างเหล่านั้น อุโบสถที่จักกระทำบัดนี้ เป็นอุโบสถไหนโดยเนื่องด้วยวัน

ผู้ตอบ :- (ตอบตามวันอุโบสถ)

ผู้ถาม :- เป็นอุโบสถไหนโดยเนื่องด้วยผู้ทำ

ผู้ตอบ :- เป็นสังฆอุโบสถ ขอรับ

ผู้ถาม :- เป็นอุโบสถไหนโดยเนื่องด้วยลักษณะที่ควรกระทำ

ผู้ตอบ :- เป็นสุตตุทเทสอุโบสถ ขอรับ

ผู้ถาม :- ถ้าเป็นสุตตุทเทสอุโบสถ ภิกษุ ๔ รูปหรือมากกว่า ๔ รูปผู้ควรแก่สุตตุทเทสอุโบสถกรรม ไม่ละหัตถบาสดำรงอยู่ในสีมาเดียวกันหรือ

ผู้ตอบ :- ดำรงอยู่ ขอรับ

ผู้ถาม :- ภิกษุเหล่านั้นไม่มีอาบัติที่ต้องด้วยวัตถุเสมอกัน เป็นผู้บริสุทธิ์แล้วจากอาบัติหรือ

ผู้ตอบ :- ไม่มีอาบัติ เป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว ขอรับ

ผู้ถาม :- วัชชนียบุคคล ๒๑ จำพวก ถูกเว้นให้อยู่ภายนอกหัตถบาสของสงฆ์แล้วหรือ

ผู้ตอบ :- ถูกเว้นแล้ว ขอรับ

ผู้ถาม :- กรรมที่นับเข้าด้วยองค์ ๔ เหล่านี้ ชื่อว่า กรรมที่สมควรแก่กาล

ปุพฺพกรณปุพฺพกิจฺจานิ สมาเปตฺวา เทสิตาปตฺติกสฺส สมคฺคสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส อนุมติยา ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตุํ อาราธนํ กโรม.

“ครั้นทำบุพกรณ์และบุพกิจเสร็จแล้ว กระผมจะพยายามเพื่อสวดปาติโมกข์ตามความเห็นชอบของภิกษุสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกันที่ได้แสดงอาบัติแล้ว”

พระสงฆ์ :- สาธุ สาธุ สาธุ]

หัวข้อของคำเริ่มเรื่อง

การตั้งญัตติ

สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อชฺชุโปสโถ ปนฺนรโส. ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ, สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย. ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺย.

ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า วันนี้เป็นวันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ ถ้าความพรั่งพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว สงฆ์พึงทำอุโบสถ พึงสวดปาติโมกข์

[ประโยคว่า สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ แปลตามศัพท์ว่า “ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังคำของข้าพเจ้า” โดยคำว่า เม เป็นสัมพันธ์ของปาฐะว่า วจนํ ที่เพิ่มเข้ามา แต่ละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ คำที่ละไว้ในกรณีเช่นนี้เรียกว่า ปาฐเสสะ คือ บทที่เหลือจากบทที่กล่าวไว้โดยตรง

คำว่า ปตฺตกลฺล แปลตามศัพท์ว่า “กรรมที่มีกาลถึงแล้ว” คือ กรรมที่มีกาลสมควรแล้ว คำนี้สัมพันธ์กับคำที่เพิ่มเข้ามาว่า กมฺมํ (กรรม) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปตฺโต กาโล อิมสฺสาติ ปตฺตกาลํ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- ปตฺตกาลเมว ปตฺตกลฺลํ (ปตฺตกาล ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

บทว่า อชฺช มักลง สฺมึ วิภัตติ แปลว่า “ในวันนี้” แต่ในที่นี้ลง สิ ปฐมาวิภัตติในลิงคัตถะ คือ อรรถของนามศัพท์ทั่วไป ไม่มีอรรถสังขยาและการกมีกัตตุการกเป็นต้น]

การถามบุพกิจ

กึ สงฺฆสฺส ปุพฺพกิจฺจํ.

สงฆ์ทำบุพกิจแล้วหรือ

[ถ้าภิกษุไม่ได้ทำบุพกิจ คือ กิจที่ควรทำก่อนอุโบสถกรรม ๙ อย่าง ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวเป็นคาถาข้างต้น ๒ บท ก็ต้องอาบัติทุกกฏ ดังนั้น ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์จึงถามว่าทำบุพกิจแล้วหรือ

ภนฺเต ข้าแต่ท่านผู้เจริญ *สงฺโฆ* อ.สงฆ์ *สุณาตุ* จงฟัง (*วจนํ* ซึ่งคำ) *เม* ของข้าพเจ้า ฯ *อชฺช* อ.วันนี้ *อุโปสโถ* เป็นวันอุโบสถ *ปนฺนรโส* อันเป็นที่เต็มแห่งดิถี ๑๕ ค่ำ (*โหติ* ย่อมเป็น) ฯ *ยทิ* ผิว่า (*กมฺมํ* อ.กรรม) *สงฺฆสฺส* ของสงฆ์ *ปตฺตกลฺลํ* มีกาลอันถึงแล้ว (*สิยา* พึงเป็นไซร้) ฯ (*เอวํ* ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น *สติ* มีอยู่) *สงฺโฆ* อ.สงฆ์ *กเรยฺย* พึงกระทำ *อุโปสถํ* ซึ่งอุโบสถ ฯ *อุทฺทิเสยฺย* พึงสวด *ปาติโมกฺขํ* ซึ่งปาติโมกข์ ฯ

ปุพฺพกิจฺจํ อ.กิจอันเป็นเบื้องแรก *สงฺฆสฺส* อันสงฆ์ *กตํ* กระทำแล้ว *กึ* หรือ ฯ

ฉัฏฐีวิภัตติในบทว่า สงฺฆสฺส ลงในอรรถอนภิหิตกัตตา เรียกว่า ฉัฏฐีกัตตา โดยลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๐๘) ว่า ฉฏฺฐี จ (ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติและสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง) นิยมใช้ในที่ประกอบด้วยกิตก์ปัจจัย คือ กริยากิตก์ที่เป็นภาววาจกและกรรมวาจก เช่น

๑. ตัวอย่างภาววาจก

- โสภณา กจฺจายนสฺส กติ (อันพระกัจจายนะกระทำให้งาม)

๒. ตัวอย่างกรรมวาจก

- รญฺโญ สมฺมโต (อันพระราชาทรงแต่งตั้งแล้ว)
- รญฺโญ ปูชิโต (อันพระราชาทรงบูชาแล้ว)
- รญฺโญ สกฺกโต (อันพระราชาทรงสักการะแล้ว)
- รญฺโญ อปจิโต (อันพระราชาทรงยำเกรงแล้ว)
- รญฺโญ มานิโต (อันพระราชาทรงนับถือแล้ว)
- อมตํ เตสํ ภิกฺขเว อปริภุตฺตํ, เยสํ กายคตาสติ อปริภุตฺตา (ภิกษุทั้งหลาย ชนเหล่าใดมิได้บริโภคกายคตาสติ ชนเหล่านั้นชื่อว่าไม่ได้บริโภคอมตรส)

อนภิหิตกัตตา คือ กัตตาที่ไม่ถูกกล่าวถึงโดยอาขยาตวาจกหรือกิตก์วาจกในประโยคกรรมวาจกและภาววาจก หมายความว่า ประโยคกรรมวาจกเป็นพากย์ที่เน้นกรรมเป็นหลัก จึงลงอาขยาตวิภัตติหรือกิตก์ปัจจัยเพื่อแสดงอรรถกรรม ส่วนอรรถกัตตายังไม่มีแสดงไว้ ดังนั้นจึงลงวิภัตตินามคือตติยาวิภัตติหรือฉัฏฐีวิภัตติท้ายบทนามเพื่อแสดงอรรถกัตตาให้ปรากฏ แม้ในประโยคภาววาจกที่เน้นกิริยาอาการเป็นหลักก็ต้องมีกัตตาผู้ทำกิริยา จึงลงวิภัตติทั้ง ๒ นั้นในอรรถกัตตาเช่นกัน ดังข้อความในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินี

ภิหิเต กมฺมนิ เญยฺยา ปฐมา สาธนญฺญุนา
ตติยา วาถวา ฉฏฺฐี กตฺตริ สพฺพทา สิยา.[๑๐]

"เมื่อกรรมถูกอาขยาตวาจกหรือกิตก์วาจกกล่าวถึง ผู้รู้สาธนะพึงทราบ[การลง]ปฐมาวิภัตติ[ท้ายกรรม] ตติยาวิภัตติหรือฉัฏฐีวิภัตติพึงมีได้ในอรรถกัตตาเสมอ"

ภาวาภิธายเก สนฺเต สกมฺมกาย ธาตุยา
ตติยา วาถวา ฉฏฺฐี กตฺตริ สพฺพทา สิยา.[๑๑]

"เมื่อมีศัพท์แสดงถึงภาววาจก ตติยาวิภัตติหรือฉัฏฐีวิภัตติพึงมีได้ในอรรถกัตตาท้ายสกรรมกธาตุเสมอ"

ภาวาภิธายเก สนฺเต อกมฺมกาย ธาตุยา
ตติยา วาถวา ฉฏฺฐี กตฺตริ สพฺพทา สิยา.[๑๒]

"เมื่อมีศัพท์แสดงถึงภาววาจก ตติยาวิภัตติหรือฉัฏฐีวิภัตติพึงมีได้ในอรรถกัตตาท้ายอกรรมกธาตุเสมอ"]

วิธีในการฟังหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง

ปาริสุทฺธึ อายสฺมนฺโต อาโรเจถ. ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสามิ. ตํ สพฺเพว สนฺตา สาธุกํ สุโณม มนสิ กโรม.

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านจงบอกความบริสุทธิ์ ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์ พวกเราทั้งหมดที่มีอยู่จงฟังให้ดี จงใส่ใจปาติโมกข์นั้น

วิธีในการบอกความบริสุทธิ์

ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย. อสนฺติยา อาปตฺติยา ตุณฺหี ภวิตพฺพํ. ตุณฺหีภาเวน โข ปนายสฺมนฺเต ปริสุทฺธาติ เวทิสฺสามิ.

ท่านรูปใดมีอาบัติ ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย เมื่อไม่มีอาบัติพึงนิ่ง ผลก็คือ ข้าพเจ้าจักทราบว่าท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์เพราะการอยู่นิ่งอีกด้วย

[คำว่า อสนฺติยา อาปตฺติยา (เมื่อไม่มีอาบัติ) ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถลักขณะ (เครื่องกำหนด) คือ

อายสฺมนฺโต ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท. (*ตุมฺเห* อ. ท่าน ท.) *อาโรเจถ* จงบอก *ปาริสุทฺธึ* ซึ่งความบริสุทธิ์ ฯ (*อหํ* อ.ข้าพเจ้า) *อุทฺทิสิสฺสามิ* จักสวด *ปาติโมกฺขํ* ซึ่งปาติโมกข์ ฯ (*มยํ* อ.เรา ท.) *สพฺเพ เอว* ทั้งปวง นั่นเทียว *สนฺตา* ผู้มีอยู่ *สุโณม* จงฟัง *ตํ ปาติโมกฺขํ* ซึ่งปาติโมกข์นั้น *สาธุกํ* ด้วยดี ฯ *กโรม* จงกระทำไว้ *มนสิ* ในใจ ฯ

อาปตฺติ อ.อาบัติ *ยสฺส ภิกฺขุโน* ของภิกษุใด *สิยา* พึงมี ฯ *โส ภิกฺขุ* อ.ภิกษุนั้น *อาวิกเรยฺย* พึงกระทำให้แจ้ง ฯ *อาปตฺติยา* ครั้นเมื่ออาบัติ *อสนฺติยา* ไม่มีอยู่ (*เตน ภิกฺขุนา* อันภิกษุนั้น) *ตุณฺหี* เป็นผู้นิ่ง *ภวิตพฺพํ* พึงเป็น ฯ *ปน = ผลํ วกฺขามิ* อ.ข้าพเจ้า จักกล่าว ซึ่งผล (*อหํ* อ.ข้าพเจ้า) *เวทิสฺสามิ* จักรู้ *อายสฺมนฺเต* ซึ่งท่านผู้มีอายุ ท. *ปริสุทฺธาติ* ว่าเป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว *ตุณฺหีภาเวน โข* เพราะความเป็นผู้นิ่งอีกด้วย ฯ

เครื่องกำหนดกิริยาที่ไม่ปรากฏด้วยกิริยาที่ปรากฏ โดยบทว่า อาปตฺติยา ชื่อว่า ลักขณวันตกัตตา ส่วนบทว่า อสนฺติยา ชื่อว่า ลักขณกริยา ลงสัตตมีวิภัตติด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๑๓) ว่า กาลภาเวสุ จ (ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถกาลและกิริยาด้วย)

ประโยคว่า อสนฺติยา อาปตฺติยา ตุณฺหี ภวิตพฺพํ (เมื่อไม่มีอาบัติพึงนิ่ง) ชื่อว่า ประโยคภาววาจก มีกริยาคุมพากย์ คือ ภวิตพฺพํ และเพิ่มบทอนภิหิตกัตตาว่า "*เตน* อันภิกษุนั้น" บทว่า ภวิตพฺพํ นี้กระจายรูปศัพท์ด้วยการลงวิภัตตินามต่างๆ ไม่ได้ ท่านอนุญาตให้ลงปฐมาวิภัตติ เอกพจน์เท่านั้น บทนี้มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ และประกอบใช้ร่วมกับอนภิหิตกัตตาคือนามศัพท์ที่ลงตติยาวิภัตติ หรือร่วมกับ เอวํ, สทา ศัพท์เป็นต้น ดังสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) กล่าวว่า

ภวิตพฺพปทํ นิจฺจํ สพฺพญฺญุวรสาสเน
ปจเมกวโจ ภาว- วาจกญฺจ นปุํสกํ.
ตติยนฺตปเทเหวํ สทฺทาทีหิ จ ธีมตา
โยเชตพฺพํว สมฺโภติ อิติ วิทฺวา วิภาวเย.[๑๓]

"ผู้มีปัญญาพึงแสดงว่า บทว่า ภวิตพฺพํ ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติเอกพจน์ และเป็นนปุงสกลิงค์ภาววาจกแน่นอน ในศาสนาอันประเสริฐของพระสัพพัญญู บัณฑิตพึงประกอบกับบท[อนภิหิตกัตตา]ที่มีตติยาวิภัตติอยู่ท้าย และศัพท์ว่า เอวํ เป็นต้น"

คำว่า ตุณฺหี เป็นนิบาตในอรรถว่า นิ่ง, ไม่พูด (อภาสน) ดังในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๘๒) กล่าวว่า ตุณฺหี อภาสเน (นิบาตว่า ตุณฺหี ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ไม่พูด) คัมภีร์ปาติโมกข์ภาสาฎีกา (หน้า ๒๔) แปล ตุณฺหี เป็นกริยาวิเสสนะของ ภวิตพฺพํ ว่า "นิ่ง" แต่ในปาติโมกขเมทินี (หน้า ๓๘) แปลเป็นวิกติ-กัตตาว่า "เป็นผู้นิ่ง" ในที่บางแห่งพบรูปว่า ตุณฺหีภูโต, ตุณฺหีภูตา (ผู้ถึงความนิ่ง, ผู้นิ่ง) ในบางแห่งก็พบ ตุณฺหี ศัพท์ใช้เป็นวิกติกัตตาทั้งเอกพจน์และพหูพจน์ เช่น

เอวํ วุตฺเต สุทินฺโน กลนฺทปุตฺโต ตุณฺหี อโหสิ.[๑๔]
"เมื่อมารดาบิดากล่าวอย่างนี้ สุทินกลันทบุตรได้นิ่งเฉยเสีย"

ตุณฺหี อโหสีติ กถานุปฺปพนฺธวิจฺเฉทนตฺถํ นิราลาปสลฺลาโป อโหสิ.[๑๕]
"คำว่า ตุณฺหี อโหสิ (ได้นิ่งเฉย) หมายความว่า เป็นผู้ปราศจากการทักทายและการสนทนาเพื่อตัดการสืบเนื่องของคำ"

เอวํ วุตฺเต เต ปริพฺพาชกา ตุณฺหี อเหสุํ.[๑๖]
"เมื่อโปฏฐปาทะปริพาชกกล่าวอย่างนี้ ปริพาชกเหล่านั้นได้นิ่งเฉย"

ตุณฺหี อเหสุนฺติ โปฏฺฐปาทํ ปริวาเรตฺวา นิสฺสทฺทา นิสีทึสุ.[๑๗]

"คำว่า ตุณฺหี อเหสุํ (ได้นิ่งเฉย) หมายความว่า เป็นผู้เงียบเสียงนั่งแวดล้อมโปฏฐปาทปริพาชก"

ดังนั้น ประโยคว่า อสนฺติยา อาปตฺติยา ตุณฺหี ภวิตพฺพํ จึงเป็นประโยคภาววาจก ส่วนคำว่า ตุณฺหี เป็นวิกติกัตตาของ ภวิตพฺพํ

โข ศัพท์ในคำว่า ตุณฺหีภาเวน ใช้ในความหมายว่า สมฺปิณฺฑน (รวบรวม) และส่วน ปน ศัพท์ ทำหน้าที่ *ผลโชตกะ* คือ แสดงผล แปล หิ ว่า "ผลก็คือ" แปลยกศัพท์ได้ว่า *อหํ* อ.ข้าพเจ้า *วกฺขามิ* จักกล่าว *หิ = ผลํ* ซึ่งผล ท่านจึงใช้ อปิ ศัพท์ที่ปรากฏในอรรถดังกล่าวอธิบาย โข ศัพท์ และใช้ หิ นิบาตอธิบาย ปน นิบาต ดังคัมภีร์กังขาวิตรณีกล่าวว่า

ตุณฺหีภาเวน โข ปนายสฺมนฺเต "ปริสุทฺธา"ติ เวทิสฺสามีติ ตุณฺหีภาเวนาปิ หิ การเณน อหํ อายสฺมนฺเต "ปริสุทฺธา"อิจฺเจว ชานิสฺสามีติ.[๑๘]

"ประโยคว่า ตุณฺหีภาเวน โข ปนายสฺมนฺเต ปริสุทฺธาติ เวทิสฺสามิ (ข้าพเจ้าจักทราบว่าท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์ เพราะการอยู่นิ่ง) หมายความว่า ข้าพเจ้าจักทราบว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์นั่นแหละ เพราะเหตุ คือ ความเป็นผู้นิ่งอีกด้วย"

กังขาโยชนากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อปิสทฺเทน โขสทฺโท อปิสทฺทตฺโถติ. เตน น เกวลํ อาม มยํ ปริสุทฺธาติ วุตฺเตว ปริสุทฺธภาวํ ชานิสฺสามิ, อถ โข ตุณฺหีภาเวนาปีติ สมฺปิณฺฑนตฺถํ ทสฺเสติ. หิสทฺเทน ปนสทฺโท หิสทฺทตฺโถ ผลโชตโกติ ทสฺเสติ.[๑๙]

"ท่านแสดงด้วย อปิ ศัพท์ ว่า โข ศัพท์มีอรรถเหมือน อปิ ศัพท์ ท่านแสดงอรรถสัมปิณฑนะด้วย โข ศัพท์นั้น ว่า 'เมื่อภิกษุกล่าวว่า ขอรับ กระผมเป็นผู้บริสุทธิ์เท่านั้น ข้าพเจ้าจักทราบความเป็นผู้บริสุทธิ์อย่างเดียวหามิได้ โดยที่แท้ ข้าพเจ้าจักทราบความเป็นผู้บริสุทธิ์นั่นแหละเพราะเหตุคือความเป็นผู้นิ่งอีกด้วย' ท่านแสดงด้วย หิ ศัพท์ว่า ปน ศัพท์แสดงผล มีอรรถเหมือน หิ ศัพท์"]

ยถา โข ปน ปจฺเจกปุฏฺฐสฺส เวยฺยากรณํ โหติ, เอวเมวํ เอวรูปาย ปริสาย ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ.

ปน ส่วนว่า *เวยฺยากรณํ* อ.การตอบ (*ภิกฺขุโน* ของภิกษุ) *ปจฺเจกปุฏฺฐสฺส* ผู้อันเขาถามแล้วทีละรูป *โหติ* ย่อมมี *โข* แน่แท้ *ยถา* ฉันใด ฯ (*ปาติโมกฺขํ* อ.ปาติโมกข์) (*มยา*) *อนุสฺสาวิตํ* เป็นของอันข้าพเจ้าให้ได้ยินบ่อยๆ แล้ว *ปริสาย* ในบริษัท *เอวรูปาย* อันมีสภาพอย่างนี้ *ยาวตติยํ* ถึงครั้งที่ ๓ *โหติ* ย่อมเป็น *เอวเมวํ* ฉันนั้น ฯ

ส่วนข้าพเจ้าได้สวดปาติโมกข์ถึงครั้งที่ ๓ ในบริษัทเช่นนี้ เหมือนการตอบของภิกษุที่ถูกถามทีละรูป

[ในประโยคว่า ยถา โข ปน ฯเปฯ ปน ศัพท์เป็นปักขันตรโชตกะ คือ แสดงฝ่ายอื่นจากฝ่ายที่กล่าวมาข้างต้น ส่วน โข ศัพท์เป็นนิบาตในความหมายว่า ตัดสิน (อวธารณ) แปลว่า "แน่แท้" ตามนิสสัยพม่า

ข้อความว่า "ข้าพเจ้าได้สวดปาติโมกข์ถึงครั้งที่ ๓ ในบริษัทเช่นนี้ เหมือนการตอบของบุคคลที่ถูกถามทีละคน" หมายความว่า เมื่อบุคคลหนึ่งถามบุคคลอีกคนหนึ่ง คนที่ถูกถามย่อมรู้ว่าถามเรา จึงตอบฉันใด ภิกษุผู้สวดก็สวดปาติโมกข์โดยถามถึง ๓ ครั้งด้วยคำว่า ตตฺถายสฺมนฺเต เป็นต้นที่จะกล่าวต่อไป แม้เป็นการถามโดยรวมก็เหมือนกับการถามภิกษุทีละรูป ฉันนั้น

คำว่า ปจฺเจกปุฏฺฐ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปจฺเจกํ ปุจฺฉียิตฺถาติ ปจฺเจกปุฏฺโฐ = ภิกษุผู้ถูกถามแล้วทีละรูป ชื่อว่า ปัจเจกปุฏฐะ

คำว่า เวยฺยากรณ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + อา บทหน้า + กร ธาตุ (กรเณ = กระทำ) + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พฺยากรียเต วิสฺสชฺชียเต เวยฺยากรณํ = การตอบ ชื่อว่า เวยยากรณะ

คำว่า เอวรูปาย บาลีสนามหลวงไทยแปลว่า "มีอย่างนี้เป็นรูป" แต่ฉบับนี้แปลตามนิสสัยพม่าว่า "มีสภาพอย่างนี้" โดยถือว่า รูป ศัพท์ใช้ในความหมายว่า "สภาพ" ดังคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนากล่าวว่า

เอวรูปาติ สนฺทิฏฺฐสมฺภตฺตสภาวา.[๒๐]

"คำว่า เอวรูปา (มีสภาพอย่างนี้) คือ มีสภาพของผู้เคยเห็นและผู้สนิทสนม"

ความจริงแล้ว รูป ศัพท์มีอรรถ ๑๐ ประการตามสมควร พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

ขนฺเธ ภเว นิมิตฺตมฺหิ รูปํ วณฺเณ จ ปจฺจเย
สภาวสทฺทสณฺฐาน- รูปชฺฌานวปูสุ จ.[๒๑]

"รูป ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ขันธ์ (รูปขันธ์), ภพ (รูปภพ), เครื่องหมาย, สี, เหตุ, สภาพ, รูปศัพท์, รูปร่าง, รูปฌาน และร่างกาย"

คำว่า ยาวตติย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ยาว ตติยสฺส ยาวตติยํ = ขอบเขตเพียงไรแห่งครั้งที่ ๓ ชื่อว่า ยาวตติยะ, ถึงครั้งที่ ๓

คำว่า อนุสฺสาวิต ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนุ บทหน้า + สุ ธาตุ (สวเน = ฟัง) + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนุ ปุนปฺปุนํ สาวียิตฺถาติ อนุสฺสาวิตํ = ปาติโมกข์อันข้าพเจ้าให้ได้ยินบ่อยๆ แล้ว ชื่อว่า อนุสสาวิตะ

หมายความว่า แม้ผู้สวดได้สวดปาติโมกข์เพียงจบเดียว ก็เหมือนสวด ๓ จบเพราะถามถึง ๓ ครั้งด้วยคำว่า ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา เป็นต้น

คำว่า เอวเมวํ พบในฉบับไทยและฉบับฉัฏฐสังคีติ แต่ในนิสสัยพม่า คือ ภิกขุปาติโมกข์นิสสัย (หน้า ๔) ปาติโมกขเมทินี (หน้า ๔๒) และปาติโมกข์ภาสาฎีกา (หน้า ๒๖) พบรูปว่า เอวเมว ที่จริงแล้วนิบาตคือ เอวเมว ตัดบทเป็น เอวํ + เอว ส่วน เอวเมวํ เป็นนิบาตศัพท์เดียวที่ใช้ในความหมายว่า ปฏิภาค (เปรียบเทียบ) เหมือน เอวเมว จะเห็นได้ว่า ปทรูปสิทธิปกรณ์ได้ระบุถึงนิบาตทั้ง ๒ ศัพท์ไว้ร่วมกันว่า

ยถา ตถา ยเถว ตเถว เอวํ เอวเมว เอวเมวํ เอวมฺปิ ยถาปิ เสยฺยถาปิ เสยฺยถาปินาม วิย อิว ยถริว ตถริว ยถานาม ตถานาม ยถาหิ ตถาหิ ยถาจ ตถาจ อิจฺเจเต ปฏิภาคตฺเถ.[๒๒]

“นิบาตเหล่านี้คือ

ยถา (ฉันใด)	ตถา (ฉันนั้น)	
ยเถว (ฉันใด)	ตเถว (ฉันนั้น)	
เอวํ (ฉันนั้น)	เอวเมว (ฉันนั้นนั่นเทียว)	
เอวเมวํ (ฉันนั้น)	เอวมฺปิ (ฉันนั้น)	
ยถาปิ (ฉันใด)	เสยฺยถาปิ (ฉันใด)	เสยฺยถาปินาม (ฉันใด)
วิย (ราวกะ)	อิว (เพียงดัง)	
ยถริว (ฉันใด)	ตถริว (ฉันนั้น)	
ยถานาม (ฉันใด)	ตถานาม (ฉันนั้น)	
ยถาหิ (ฉันใด)	ตถาหิ (ฉันนั้น)	
ยถาจ (ฉันใด)	ตถาจ (ฉันนั้น)	

ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปฏิภาคะ (เปรียบเทียบ)”

แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาก็กล่าวถึง เอวเมวํ ศัพท์นี้ว่า

ยถา ตถา ยเถเววํ ยถานาม ยถาหิ จ
เสยฺยถาปฺเยวเมวํ วา ตเถว จ ยถาปิ จ.
เอวมฺปิ จ เสยฺยถาปิ- นาม ยถริวาปิ จ
ปฏิภาคตฺเถ ยถาจ วิย ตถริวาปิ จ.[๒๓]

“นิบาตว่า ยถา ตถา ยเถว เอวํ ยถานาม ยถาหิ เสยฺยถาปิ เอวเมวํ ตเถว

ยถาปิ เอวมฺปิ เสยฺยถาปินาม ยถริว ยถาจ วิย และ ตถริว ย่อมเป็นไปในอรรถว่าเปรียบเทียบ”]

การต้องอาบัติในเพราะมิได้บอก

โย ปน ภิกฺขุ ยาวตติยํ อนุสฺสาวิยมาเน สรมาโน สนฺตึ อาปตฺตึ นาวิกเรยฺย, สมฺปชานมุสาวาทสฺส โหติ.

เมื่อกำลังสวดปาติโมกข์ถึงครั้งที่ ๓ อนึ่ง ภิกษุใดระลึกได้ไม่เปิดเผยอาบัติที่มีอยู่ สัมปชานมุสาวาท (การพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่) ย่อมมีแก่ภิกษุนั้น

[คำว่า สมฺปชานมุสาวาทสฺส ตัดบทเป็น สมฺปชานมุสาวาโท + อสฺส

คำว่า สมฺปชานมุสาวาท (การพูดเท็จของผู้รู้เองอยู่โดยประการต่างๆ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺปชานาตีติ สมฺปชาโน.

(สํ บทหน้า + ป บทหน้า + ญา ธาตุ = รู้ + นา ปัจจัย + มาน ปัจจัย)

- สมฺปชานสฺส มุสาวาโท สมฺปชานมุสาวาโท (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

รูปว่า สมฺปชาน มีการลบ ม ของ มาน ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตร ๑๖๒) ว่า มานสฺส มสฺส (ลบ ม ของ มาน ปัจจัยในบางแห่ง) เช่น สยาโน (นอนอยู่ = สิ ธาตุ + อ ปัจจัย + มาน ปัจจัย) ดังคัมภีร์นิรุตติทีปนีกล่าวว่า

นิสินฺโน วา สยาโน วา, สโต สมฺปชาโน, นิจฺจํ มโลโป.[๒๔]

“เช่น นิสินฺโน วา สยาโน วา (นั่งหรือนอนอยู่), สโต สมฺปชาโน (มีสติ รู้ตัวอยู่) ลบ ม อักษรแน่นอน”

อนึ่ง อุปสรรค คือ สํ ใช้ในความหมายว่า สามํ (เอง) และส่วน ป ใช้ในความหมายว่า ปการ (ประการต่างๆ, ต่างๆ) ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์กล่าวไว้ว่า

ปน อนึ่ง (*ปาติโมกฺเข* ครั้นเมื่อปาติโมกข์ *มยา* อันข้าพเจ้า) *อนุสฺสาวิยมาเน* ให้ได้ยินบ่อยๆ อยู่ *ยาวตติยํ* ถึงครั้งที่ ๓ *โย ภิกฺขุ* อ.ภิกษุใด *สรมาโน* ระลึกอยู่ *น อาวิกเรยฺย* ไม่พึงกระทำให้แจ้ง *อาปตฺตึ* ซึ่งอาบัติ *สนฺตึ* ที่มีอยู่ ฯ *สมฺปชานมุสาวาโท* อ.การพูดเท็จของผู้รู้เองอยู่โดยประการต่างๆ *โหติ* ย่อมมี *อสฺส ภิกฺขุโน* แก่ภิกษุนั้น ฯ

ปอิติ อยมุปสคฺโค เอเตสุ ปการาทีสุ อตฺเถสุ วตฺตติ. ยถา ปกาเร ปญฺญา, อาทิกมฺเม วิปฺปกตํ, ปธาเน ปณีตํ, ปธานํ ปธานตฺตํ, อิสฺสริเย ปภู อยํ เทสสฺส, อนฺโตภาเว ปกฺขิตฺตํ, วิโยเค ปวาสี, ตปฺปเร ปาจริโย, ภุสตฺเถ ปวุทฺธกาโย, สมฺภเว หิมวตา คงฺคา ปภวติ, ติตฺติยํ ปหูตมนฺนํ, อนาวิเล ปสนฺนมุทกํ, ปตฺถเน ปณิหิตํ.[๒๕]

“อุปสรรคว่า ‘ป’ นี้ ย่อมเป็นไปในอรรถเป็นต้นว่า ปการ (ต่างๆ) เหล่านี้ เช่น

- ในอรรถว่า ปการ (ต่างๆ) เช่น ปญฺญา (ความรู้ต่างๆ, ความรอบรู้)
- ในอรรถว่า อาทิกมฺม (เบื้องต้น) เช่น วิปฺปกตํ (งานที่เพิ่งเริ่มต้น[ซึ่งยังไม่สำเร็จ])
- ในอรรถว่า ปธาน (ประธาน) เช่น ปณีตํ (นำไปสู่ความเป็นประธาน = ประณีต), ความเป็นประธาน ชื่อว่า ปธานะ
- ในอรรถว่า อิสฺสริย (เป็นใหญ่) เช่น ปภู อยํ เทสสฺส (ท่านผู้นี้เป็นใหญ่ในสถานที่)
- ในอรรถว่า อนฺโตภาว (ความเป็นภายใน) เช่น ปกฺขิตฺตํ (ใส่แล้ว [ใส่ไว้ภายใน])
- ในอรรถว่า วิโยค (พลัดพราก) เช่น ปวาสี (ผู้อยู่แยกกัน = ผู้พลัดพราก)
- ในอรรถว่า ตปฺปร (อื่นจากนั้น) เช่น ปาจริโย (อาจารย์ผู้อื่นจากอาจารย์, อาจารย์ของอาจารย์)
- ในอรรถว่า ภุสตฺถ (อรรถอันยิ่ง) เช่น ปวุทฺธกาโย (ช้างผู้มีกายโตยิ่ง)
- ในอรรถว่า สมฺภว (เริ่มเกิด) เช่น หิมวตา คงฺคา ปภวติ (แม่น้ำคงคาเริ่มเกิดแต่ภูเขาหิมาลัย)
- ในอรรถว่า ติตฺติ (บริบูรณ์) เช่น ปหูตมนฺนํ (อาหารมากมาย)
- ในอรรถว่า อนาวิล (ไม่ขุ่นมัว) เช่น ปสนฺนมุทกํ (น้ำใส)
- ในอรรถว่า ปตฺถน (ปรารถนา) เช่น ปณิหิตํ (ความปรารถนา)”

ปกาเร อภินิปฺผนฺเน อนฺโตภาเว จ ตปฺปเร.
ปธาเน อิสฺสเร เจว วิโยเค สนฺทเนปิ จ.
ภุสตฺเถ ติตฺติยญฺเจว ปตฺถนาย’มนาวิเล.
เอวมาทีสุ อตฺเถสุ ปสทฺโท สมฺปวตฺตติ.[๒๖]

“ป ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถอย่างนี้ว่า

ปการ (ต่างๆ)	อภินิปฺผนฺน (สำเร็จ)	อนฺโตภาว (ความเป็นภายใน)
ตปฺปร (อื่นจากนั้น)	ปธาน (ประธาน)	อิสฺสร (เป็นใหญ่)
วิโยค (พลัดพราก)	สนฺทน (เริ่มเกิด)	ภุสตฺถ (อรรถอันยิ่ง)
ติตฺติ (บริบูรณ์)	ปตฺถนา (ปรารถนา)	อนาวิล (ไม่ขุ่นมัว)

เป็นต้น”]

สมฺปชานมุสาวาโท โข ปนายสฺมนฺโต อนฺตรายิโก ธมฺโม วุตฺโต ภควตา. ตสฺมา สรมาเนน ภิกฺขุนา อาปนฺเนน วิสุทฺธาเปกฺเขน สนฺตี อาปตฺติ อาวิกาตพฺพา. อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหติ.

“ท่านทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคตรัสสัมปชานมุสาวาทว่า เป็นอาบัติที่ทำอันตราย[แก่ฌานและมรรคผล] ดังนั้น ภิกษุต้องอาบัติแล้วรู้อยู่ หวังความบริสุทธิ์ พึงเปิดเผยอาบัติที่มีอยู่ ความผาสุกย่อมมีได้แก่ภิกษุนั้นด้วยอาบัติที่เปิดเผยแล้ว”

[คำว่า อาวิกตา นั้นลงปฐมาวิภัตติในอรรถกรณะ จึงมีความหมายเช่นเดียวกับคำว่า อาวิกตาย (ด้วยอาบัติที่เปิดเผยแล้ว) ดังคัมภีร์กังขาวิตรณีอธิบายว่า

อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหตีติ เอตฺถ อาวิกตาติ อาวิกตาย, ปกาสิตายาติ อตฺโถ. อลชฺชิตาติอาทีสุ วิย หิ อิทมฺปิ กรณตฺเถ ปจฺจตฺตวจนํ.[๒๗]

“ในประโยคว่า อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหติ (ความผาสุกย่อมมีแก่ภิกษุนั้นด้วยอาบัติที่เปิดเผยแล้ว) นี้ คำว่า อาวิกตา แปลว่า ด้วยอาบัติที่เปิดเผยแล้ว หมายความว่า ด้วยอาบัติที่แสดงแล้ว โดยแท้จริงแล้ว แม้บทนี้ก็ลงปฐมาวิภัตติลงในอรรถกรณะ ดังคำว่า อลชฺชิตา (ด้วยความไม่ละอาย) เป็นต้น”

นิสสัยพม่าทุกฉบับแปล อาวิกตา ว่า “เพราะการกระทำให้แจ้ง” แต่ผู้แปลไม่เห็นด้วย เพราะท่านกล่าวว่าให้ลงปฐมาวิภัตติในอรรถกรณะ มิใช่ลงในอรรถเหตุ อีกทั้งมีรูปที่ลงตติยาวิภัตติเป็นอิตถีลิงค์ว่า อาวิกตาย โดยเป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า อาปตฺติยา ถ้าแปลตามนิสสัยพม่า บทนี้ควรมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ และลง สฺมา วิภัตติในอรรถเหตุ จึงมีรูปว่า อาวิกตา ได้ แต่คำแปลนี้ไม่สอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้น

ฎีกาใหม่ กล่าวว่า บทนี้ลงปฐมาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติที่ชื่อว่า กรณะ และลงในอรรถกัตตาโดยมองหา ผาสุ ศัพท์ ดังข้อความว่า

ปน ส่วนว่า *อายสฺมนฺโต* ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท. *สมฺปชานมุสาวาโท* อ.การพูดเท็จของผู้รู้เองอยู่โดยประการต่างๆ *ภควตา* อันพระผู้มีพระภาค *วุตฺโต* ตรัสแล้ว *ธมฺโม* ว่าเป็นอาบัติ *อนฺตรา-ยิโก* อันกระทำซึ่งอันตราย ฯ *ตสฺมา* เพราะเหตุนั้น *อาปตฺติ* อ.อาบัติ *สนฺตี* ที่มีอยู่ *ภิกฺขุนา* อันภิกษุ *อาปนฺเนน* ผู้ต้องแล้ว (*อาปตฺตึ* ซึ่งอาบัติ) *สรมาเนน* ผู้รู้อยู่ *วิสุทฺธาเปกฺเขน* ผู้ต้องการซึ่งเหตุหมดจดโดยพิเศษ *อาวิกาตพฺพา* พึงกระทำให้แจ้ง ฯ *หิ* ก็ *ผาสุ* อ.ความผาสุก *โหติ* ย่อมมี *อสฺส* (*ภิกฺขุโน*) แก่ภิกษุนั้น (*อาปตฺติยา* ด้วยอาบัติ) *อาวิกตา = อาวิกตาย* ที่อันภิกษุกระทำให้แจ้งแล้ว ฯ

กตฺตริ เหตํ ปจฺจตฺตวจนํ โหติ ผาสุสทฺทาเปกฺขาย.[๒๘]

“โดยแท้จริงแล้ว บทนี้ลงปฐมาวิภัตติในอรรถกัตตา โดยมองหา ผาสุ ศัพท์”

ตามความเห็นนี้ถือว่าเป็นวิเสสนะของ ผาสุ ศัพท์ แปลว่า “ความผาสุกที่เปิดเผยอาบัติแล้ว” แต่คัมภีร์อรรถกถาอธิบาย อาวิกตา เป็นบทอิตถีลิงค์ว่า อาวิกตาย ดังนั้น จึงไม่ควรเป็นวิเสสนะของ ผาสุก ศัพท์ที่เป็นนปุงสกลิงค์ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณาความเห็นของฎีกาใหม่ข้างต้น

ส่วน หิ นิบาต คัมภีร์กังขาวิตรณี (หน้า ๑๒๗) อธิบายว่า หีติ นิปาตมตฺตํ (คำว่า หิ เป็นเพียงนิบาต) เพื่อแสดงว่า หิ เป็นปทปูรณนิบาต คือ นิบาตที่ทำบทให้เต็มเพื่อความสละสลวย ไม่มีความหมายใดๆ แต่ในคัมภีร์ปาติโมกข์ภาสาฎีกา (หน้า ๒๙) และปาติโมกขเมทินี (หน้า ๔๓) กล่าวว่า หิ นิบาตทำหน้าที่ผลโชตกะ คือ แสดงผล ตามความเห็นนี้แปลว่า หิ (ผลก็คือ) แปลยกศัพท์ได้ว่า *อหํ* อ.ข้าพเจ้า *วกฺขามิ* จักกล่าว *หิ = ผลํ* ซึ่งผล]

คำลงท้ายของคำเริ่มเรื่อง

อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ. ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา, ทุติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา, ตติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา. ปริสุทฺเธตฺถายสฺมนฺโต. ตสฺมา ตุณฺหี. เอวเมตํ ธารยามีติ.

ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดคำเริ่มเรื่องแล้ว ข้าพเจ้าขอถามท่านทั้งหลายในคำเริ่มเรื่องนั้นว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ

อายสฺมนฺโต ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท. *นิทานํ* อ.คำเริ่มเรื่อง (*มยา* อันข้าพเจ้า) *อุทฺทิฏฺฐํ โข* สวดแล้วแล ฯ (*อหํ* อ.ข้าพเจ้า) *ปุจฺฉามิ* ย่อมถาม *อายสฺมนฺเต* ซึ่งท่านผู้มีอายุ ท. *ตตฺถ นิทาเน* ในคำเริ่มเรื่องนั้น *อิติ* ว่า (*ตุมฺเห* อ.ท่าน ท.) *ปริสุทฺธา* เป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว *กจฺจิ* แลหรือ *อตฺถ* ย่อมเป็น ฯ (*อหํ* อ.ข้าพเจ้า) *ปุจฺฉามิ* ย่อมถาม *ทุติยมฺปิ* แม้ครั้งที่ ๒ *อิติ* ว่า (*ตุมฺเห* อ.ท่าน ท.) *ปริสุทฺธา* เป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว *กจฺจิ* แลหรือ *อตฺถ* ย่อมเป็น ฯ (*อหํ* อ.ข้าพเจ้า) *ปุจฺฉามิ* ย่อมถาม *ตติยมฺปิ* แม้ครั้งที่ ๓ อิติ ว่า (*ตุมฺเห* อ.ท่าน ท.) *ปริสุทฺธา* เป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว *กจฺจิ* แลหรือ *อตฺถ* ย่อมเป็น ฯ *อายสฺมนฺโต* อ.ท่านผู้มีอายุ ท. *ปริสุทฺธา* เป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว *เอตฺถ นิทาเน* ในคำเริ่มเรื่องนี้ *โหนฺติ* ย่อมเป็น ฯ *ตสฺมา* เพราะเหตุนั้น (*อายสฺมนฺโต* อ.ท่านผู้มีอายุ ท.) *ตุณฺหี* เป็นผู้นิ่ง (*โหนฺติ* ย่อมเป็น) ฯ (*อหํ* อ.ข้าพเจ้า) *ธารยามิ* ย่อมทรงไว้ *เอตํ ปริสุทฺธภาวํ* ซึ่งความเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วนั่น *เอวํ* อย่างนี้ *อิติ* ดังนี้แล ฯ

ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๒ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ

ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๓ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ

ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วในคำเริ่มเรื่องนี้ ดังนั้นจึงนิ่ง ข้าพเจ้าขอทรงความเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นไว้อย่างนี้ [คือ ด้วยการนิ่ง] ดังนี้แล

[ในประโยคว่า ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา (ข้าพเจ้าขอถามท่านทั้งหลายในคำเริ่มเรื่องนั้นว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ) ท่านให้ลบ อิติ ศัพท์ท้าย ปริสุทฺธา เพราะควรมีรูปเดิมว่า ปริสุทฺธาติ โดย อิติ ศัพท์ที่ถูกลบไปนี้ใช้ในความหมายว่า อาการะ คือ แสดงอากัปกิริยาทางวาจาหรือใจ การลบ อิติ ศัพท์ดังกล่าวนี้เรียกว่า อิติโลป ส่วน อิติ ศัพท์ที่ถูกลบไปเรียกว่า ลุตตนิททิฏฐะ คือ ศัพท์ที่ถูกแสดงด้วยการลบ

คำว่า เอตํ ในคำว่า เอวเมตํ เพิ่ม ปริสุทฺธภาวํ โดยให้บทว่า ปริสุทฺธา ใน ปริสุทฺเธตฺถายสฺมนฺโต ติดตามมาจากประโยคหน้า อีกทั้งเพิ่ม ภาว ศัพท์เข้ามาประกอบร่วม การเปลี่ยนศัพท์เพียงบางส่วนเช่นนี้ตามหลักภาษาไม่นับว่าเป็นคนละศัพท์กัน แต่ถือว่าเป็นศัพท์เดียวกัน เพราะบทที่เปลี่ยนแปลงไปบางส่วนไม่ถือว่าเป็นบทอื่น ดังกฎทั่วไปในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระว่า

เอกเทสวิกตํ อนญฺญํว.[๒๙]

“บทที่เปลี่ยนแปลงไปบางส่วน ย่อมเป็นเหมือนมิใช่บทอื่น”

ประโยคว่า ตสฺมา ตุณฺหี (ดังนั้นจึงนิ่ง) เพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า โหนฺติ เข้ามาประกอบร่วม เพราะประโยคหน้ามีกริยาคุมพากย์เป็นวัตตมานาวิภัตติว่า อตฺถ จึงควรประกอบใช้วัตตมานาวิภัตติเช่นเดียวกัน หนังสือปาติโมกข์แปล ฉบับฉัฏฐสังคีติ (หน้า ๘) แปลไว้เช่นนี้ แต่คัมภีร์ปาติโมกขเมทินี (หน้า ๕๒) เพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า ภเวยฺยุํ (พึงเป็น) เมื่อตรวจสอบดูแล้วพบว่าท่านผู้แต่งกล่าวตามคัมภีร์ปาติโมกขปทัตถ-อนุวัณณนา (หน้า ๕๘) โดยคัมภีร์ดังกล่าวอ้างคำว่า ตุณฺหี ภวิตพฺพํ (พึงนิ่ง) ในประโยคก่อนว่า อสนฺติยา อาปตฺติยา ตุณฺหี ภวิตพฺพํ (เมื่อไม่มีอาบัติพึงนิ่ง) ดังนั้น จึงเห็นว่าควรเพิ่ม ภเวยฺยุํ เข้ามา เพราะเป็นบทที่แสดงความหมายว่า สมควร คล้ายกับบทว่า ภวิตพฺพํ อย่างไรก็ตาม ผู้แปลคิดว่าควรเพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า โหนฺติ เข้ามาจึงจะสมควรกว่า เพราะไม่จำเป็นต้องประกอบใช้ความหมายว่า สมควร ในประโยคหลังนี้ เนื่องจากเป็นประโยคผลของประโยคเหตุข้างหน้าว่า ปริสุทฺเธตฺถายสฺมนฺโต (ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วในคำเริ่มเรื่องนี้)

อิติ ศัพท์ในคำว่า เอวเมตํ ธารยามีติ (ข้าพเจ้าขอทรงความเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นไว้อย่างนี้ ดังนี้แล)

เป็นไปในอรรถว่า ปริสมาปน (จบ) บาลีไทยนิยมแปลว่า ดังนี้แล คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาแปลว่า อิติ = *ปริสมาปนํ* อ.การจบ [*เวทิตพฺพํ* อันท่าน พึงทราบ] ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

โหตีติ อิติสทฺโท ปริสมาปนตฺโถ. อิติ ปริสมาปนํ เวทิตพฺพนฺติ โยชนา.[๓๐]

"อิติ ศัพท์ในบทว่า โหติ มีอรรถว่าปริสมาปนะ มีการประกอบบทว่า พึงทราบการจบ"]

จบ คำเริ่มเรื่อง

หัวข้อของปาราชิก

ตตฺริเม จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา อุทฺเทสํ อาคจฺฉนฺติ.

ในปาติโมกข์นั้น อาบัติปาราชิก ๔ ข้อเหล่านี้ ย่อมถึงการสวด

[คำว่า ธมฺมา แปลว่า อาบัติ ที่จริงแล้ว ธมฺม ศัพท์มีอรรถ ๑๔ ประการตามสมควร พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

ธมฺโม สภาเว ปริยตฺติปญฺญา-
ญาเยสุ สจฺจปฺปกตีสุ ปุญฺเญ
เญยฺเย คุณาจารสมาธิสูปิ
นิสฺสตฺตตาปตฺติสุ การณาโท.[๓๑]

"ธมฺม ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า สภาพ, สิ่งที่ควรศึกษา (ปริยัติ), ปัญญา, ความเหมาะสม, คำสัตย์, ปกติ, บุญ, เญยยธรรม, คุณธรรม, ความประพฤติ, ความตั้งมั่น, ความไม่ใช่สัตว์บุคคล (สภาวธรรม), อาบัติ และเหตุ เป็นต้น"

ศัพท์บางคำในบาลีมีความหมายหลายอย่างตามบริบท สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) จึงกล่าวว่า "ศัพท์คำเดียวมีอรรถเป็นร้อย คนรู้น้อยหาว่าโตบ้า" ที่จริงแล้ว ศัพท์ที่มีอรรถถึงร้อยอย่างไม่มีอยู่จริง แต่จำนวนร้อยที่กล่าวถึงในที่นี้เป็นอเนกสังขยา คือ สังขยาที่กล่าวถึงจำนวนมาก เช่น สตเตโช (มีเดชนับร้อย), สหสฺสรํสิ (มีรัศมีนับพัน) ดังข้อความในคัมภีร์เถรคาถาว่า

ตตฺร ปาติโมกฺเข ในปาติโมกข์นั้น *อิเม ธมฺมา* อ.อาบัติ ท. เหล่านี้ *ปาราชิกา* ชื่อว่า ปาราชิก *จตฺตาโร* ๔ ข้อ *อาคจฺฉนฺติ* ย่อมถึง *อุทฺเทสํ* ซึ่งความเป็นอาบัติอันภิกษุพึงสวด ฯ

สตลิงฺคสฺส อตฺถสฺส สตลกฺขณธาริโน
เอกงฺคทสฺสี ทุมฺเมโธ สตทสฺสีว ปณฺฑิโต.[๓๒]

"เนื้อความมีเหตุเกิดศัพท์นับร้อยอย่าง ทรงลักษณะนับร้อยอย่าง คนเขลาเห็นเพียงส่วนเดียว แต่ผู้มีปัญญาเห็นตั้งร้อยทีเดียว"

ขอยกตัวอย่างเกี่ยวกับศัพท์วินัยว่า คำว่า ภาชน ไทยมักแปลทับศัพท์ว่า "ภาชนะ" แต่ภาชนะดังกล่าวมีหลายอย่างรวมไปถึงจาน ชาม ถาด พาน แก้วน้ำ ขัน ฯลฯ สมัยพุทธกาลมีเรื่องที่พระธรรมกถึกเข้าห้องน้ำแล้วทิ้งน้ำไว้ในขัน จึงทำให้พระวินัยธรตำหนิว่าพระธรรมกถึกต้องอาบัติทุกกฏ พบในอรรถกถาธรรมบท โกสัมพิยวัตถุว่า

เตสุ ธมฺมกถิโก เอกทิวสํ สรีรวลญฺชํ กตฺวา อุทกโกฏฺฐเก อาจมนอุทกาวเสสํ ภาชเน ฐเปตฺวาว นิกฺขมิ.[๓๓]

"ในบรรดาพระวินัยธรและพระธรรมกถึกเหล่านั้น พระธรรมกถึกตั้งน้ำชำระที่ยังเหลือไว้ในขันภายในห้องน้ำแล้วออกมา"

คำว่า ภาชน คัมภีร์นิสสัยพม่าแปลว่า "ขัน" เพื่อให้ได้ความหมายชัดเจนขึ้น ไม่ได้แปลทับศัพท์ว่า "ภาชนะ" ดังนั้น เมื่อภิกษุสามเณรใช้ขันน้ำแล้วต้องคว่ำทิ้งไว้เสมอ จึงจะถูกพระวินัย คือ ภิกษุไม่ต้องอาบัติทุกกฏ และสามเณรไม่ต้องทัณฑกรรม

นอกจากบทนามแล้ว แม้บทกริยาบางศัพท์ที่สื่อถึงความหมายหลายอย่าง เช่น ปจ ธาตุ มีความหมายว่า ปาเก (หุง) ที่จริงแล้ว ความหมายของ ปาก มีหลายอย่าง ไม่เพียงหมายถึงการหุงเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการต้ม ทอด คั่ว ผัด ปิ้ง เป็นต้น หรือ มาน ธาตุมีความหมายว่า มาเน (นับ) ซึ่งก็คือ การชั่ง ตวง และวัดนั่นเอง]

เมถุนธัมมสิกขาบท

ว่าด้วยการเสพเมถุนธรรม

๑. โย ปน ภิกฺขุ ภิกฺขูนํ สิกฺขาสาชีวสมาปนฺโน สิกฺขํ อปฺปจฺจกฺขาย ทุพฺพลฺยํ อนาวิกตฺวา เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสเวยฺย อนฺตมโส ติรจฺฉานคตายปิ, ปาราชิโก โหติ อสํวาโส.

ภิกษุใดเป็นผู้เข้าถึงสิกขาและสาชีพของภิกษุทั้งหลาย ไม่ลาสิกขา ไม่เปิดเผยความท้อแท้ เสพเมถุนธรรมแม้ในสัตว์ดิรัจฉานตัวเมียเป็นอย่างต่ำ ภิกษุนั้นต้องปาราชิก หาสังวาสมิได้

[ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาของสิกขาบทนี้ไม่ได้อธิบายว่า ปน ศัพท์มีอรรถอะไร การที่ท่านไม่อธิบายไว้โดยตรงเช่นนี้ทำให้สามารถอนุมานรู้ว่า ปน ศัพท์เป็นปทปูรณนิบาต คือ นิบาตทำบทให้เต็มเพื่อความสละสลวย อย่างไรก็ตาม ในกังขาใหม่ของกังขาวิตรณี (คำอธิบายกุฏิการสิกขาบท หน้า ๒๕๒) กล่าวว่า ปนาติ นิปาตมตฺตเมว (บทว่า ปน เป็นเพียงนิบาตเท่านั้น) เพื่อแสดงความเป็นปทปูรณนิบาตดังกล่าว

ข้อความว่า สิกขา คือ อธิศีลสิกขา อันได้แก่ ปาติโมกขสังวร

ข้อความว่า สาชีพ คือ สิกขาบทที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้

ข้อความว่า หาสังวาสมิได้ คือ ไม่มีโอกาสคบหากับภิกษุอื่นโดยร่วมกรรมเดียวกัน (เอกกมฺม) ร่วมอุเทศเดียวกัน (เอกุทฺเทส) และมีสิกขาเสมอกัน (สมสิกฺขตา)

คำว่า ธมฺมํ ใน เมถุนํ ธมฺมํ มีความหมายว่า อัชฌาจาร คือ ความประพฤติชั่ว, การล่วงมรรยาท, การละเมิดประเพณี ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๑๙๕) กล่าวว่า ธมฺโมติ อชฺฌาจาโร (คำว่า ธมฺโม แปลว่า อัชฌาจาร)

คำว่า ติรจฺฉานคตา มีรูปวิเคราะห์ว่

- ติรจฺฉาเนสุ คตา ติรจฺฉานคตา= ตัวเมียที่เกิดในสัตว์ดิรัจฉาน ชื่อว่า ติรัจฉานคตา

โดย คต ศัพท์มีความหมายว่า เกิดขึ้น (อุปฺปนฺน) ดังฎีกาใหม่ อธิบายว่า

ติรจฺฉานคตายาติ ติรจฺฉาเนสุ อุปฺปนฺนาย.[๓๔]

“คำว่า ติรจฺฉานคตาย แปลว่า ในตัวเมียที่เกิดในสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลาย”

คำว่า ติรจฺฉานคตายปิ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ติรจฺฉานคตาย ศัพท์ + ปิ ศัพท์ ตามหลักภาษา ปิ และ อปิ ศัพท์มีความหมายว่า สมุจจยะ เป็นต้นเหมือนกัน ต่างที่ ปิ เป็นนิบาต ส่วน อปิ เป็นอุปสรรค ดังคัมภีร์คันถาภรณะกล่าวว่า

สมุจฺจเย อเปกฺเข จ สมฺภาวเน จ นินฺทายํ
ปิสทฺโท อปิสทฺโท จ จตฺวตฺเถสุ ปกาสิโต.[๓๕]

“ท่านแสดง ปิ และ อปิ ศัพท์ไว้ในอรรถ ๔ อย่าง คือ สมุจจยะ (รวบรวม), อเปกขะ (มองหา), สัมภาวนะ (ชมเชย) และครหะ (ตำหนิ)”]

ปน ก็ *โย ภิกฺขุ* อ.ภิกษุใด *สิกฺขาสาชีวสมาปนฺโน* เป็นผู้เข้าถึงแล้วซึ่งสิกขาและสาชีพ *ภิกฺขูนํ* ของภิกษุ ท. (*หุตฺวา* เป็น) *อปฺปจฺจกฺขาย* ไม่ลาแล้ว *สิกฺขํ* ซึ่งสิกขา *อนาวิกตฺวา* ไม่กระทำให้ปรากฏแล้ว *ทุพฺพลฺยํ* ซึ่งความเป็นผู้มีกำลังน้อย *ปฏิเสเวยฺย* พึงเสพ *ธมฺมํ* ซึ่งอัชฌาจาร *เมถุนํ* อันเป็นของคนคู่ *ติรจฺฉานคตาย อิตฺถิยาปิ* แม้ในตัวเมียอันเกิดแล้วในสัตว์ดิรัจฉาน *อนฺตมโส* โดยส่วนอันมีในที่สุด ฯ *โส ภิกฺขุ* อ.ภิกษุนั้น *ปาราชิโก* เป็นผู้ปราชัยแล้ว *อสํวาโส* เป็นผู้ไม่มีสังวาส (*โหติ* ย่อมเป็น) ฯ

อทินนาทานสิกขาบท
ว่าด้วยการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้

๒. โย ปน ภิกฺขุ คามา วา อรญฺญา วา อทินฺนํ เถยฺยสงฺขาตํ อาทิเยยฺย, ยถารูเป อทินฺนาทาเน ราชาโน โจรํ คเหตฺวา หเนยฺยุํ วา พนฺเธยฺยุํ วา ปพฺพาเชยฺยุํ วา โจโรสิ พาโลสิ มูฬฺโหสิ เถโนสีติ, ตถารูปํ ภิกฺขุ อทินฺนํ อาทิยมาโน อยมฺปิ ปาราชิโก โหติ อสํวาโส.

ภิกษุใดพึงถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ ด้วยกระแสจิตที่คิดจะลัก จากบ้านหรือป่า พระราชาจับโจรได้แล้วพึงทรมานบ้าง จองจำบ้าง เนรเทศบ้าง พึงบริภาษว่า เจ้าเป็นโจร เจ้าเป็นคนพาล เจ้าเป็นคนหลง เจ้าเป็นขโมย เพราะถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้เช่นใด แม้ภิกษุนี้ผู้ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้เช่นนั้น ก็ต้องปาราชิก หาสังวาสมิได้

[คำว่า เถยฺยสงฺขาตํ แปลตามศัพท์ว่า “ด้วยกลุ่มจิตที่เป็นภาวะของขโมย” โดย สงฺขาต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า โกฏฺฐาส (กลุ่ม) และลงปฐมาวิภัตติในอรรถของตติยาวิภัตติ ความหมายก็คือ กระแสจิตที่ทำให้ขโมย ไม่ใช่กระแสจิตที่ถือเอาโดยวิสาสะ (วิสฺสาสคาห) ถือเอาชั่วคราว (ตาวกาลิกคาห) หรือถือเอาก่อนแล้วบอกทีหลัง (อาทิคาห) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เถนสฺส ภาโว เถยฺยํ (เถน ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- เถยฺยญฺจ ตํ สงฺขาตญฺจาติ เถยฺยสงฺขาตํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ปน ก็ *โย ภิกฺขุ* อ.ภิกษุใด *อาทิเยยฺย* พึงถือเอา (*วตฺถุํ* ซึ่งสิ่งของ) (*สามิเกน*) *อทินฺนํ* ที่อันเจ้าของไม่ได้ให้แล้ว *เถยฺยสงฺขาตํ* ด้วยกลุ่มจิตที่เป็นภาวะของขโมย *คามา วา* จากบ้าน ก็ตาม *อรญฺญา วา* จากป่า ก็ตาม ฯ *ราชาโน* อ.พระราชา ท. *คเหตฺวา* จับแล้ว *โจรํ* ซึ่งโจร *อทินฺนาทาเน* ในเพราะการถือเอาสิ่งของที่อันเจ้าของไม่ได้ให้แล้ว *ยถารูเป* อันมีสภาพอย่างใด *หเนยฺยุํ วา* พึงทรมานบ้าง *พนฺเธยฺยุํ วา* พึงจองจำบ้าง (*โจเร*) *ปพฺพาเชยฺยุํ วา* พึงยังโจร ท. ให้พ้นไปแล้ว (*ปริภาเสยฺยุํ* พึงบริภาษ) *อิติ* ว่า (*ตฺวํ* อ.เจ้า) *โจโร* เป็นโจร *อสิ* ย่อมเป็น ฯ *พาโล* เป็นคนพาล *อสิ* ย่อมเป็น ฯ *มูฬฺโห* เป็นคนหลง *อสิ* ย่อมเป็น ฯ *เถโน* เป็นขโมย *อสิ* ย่อมเป็น ฯ *อยมฺปิ ภิกฺขุ* แม้ อ.ภิกษุนี้ *อาทิยมาโน* ผู้ถือเอาอยู่ (*วตฺถุํ* ซึ่งสิ่งของ) (*สามิเกน*) *อทินฺนํ* ที่อันเจ้าของไม่ได้ให้แล้ว *ตถารูปํ* อันมีสภาพอย่างนั้น *ปาราชิโก* เป็นผู้ปราชัยแล้ว *อสํวาโส* เป็นผู้ไม่มีสังวาส (*โหติ* ย่อมเป็น) ฯ

ดังคำอธิบายในกังขาวิตรณีว่า

เถยฺยสงฺขาตนฺติ เอตฺถ เถโนติ โจโร, เถนสฺส ภาโว เถยฺยํ, อวหรณจิตฺตสฺเสตํ นามํ. สงฺขา สงฺขาตนฺติ อตฺถโต เอกํ, โกฏฺฐาสสฺเสตํ นามํ "สญฺญานิทานา หิ ปปญฺจสงฺขา"ติอาทีสุ วิย. เถยฺยญฺจ ตํ สงฺขาตญฺจาติ เถยฺยสงฺขาตํ, เถยฺยจิตฺตสงฺขาโต เอโก จิตฺตโกฏฺฐาโสติ อตฺโถ. กรณตฺเถ เจตํ ปจฺจตฺตวจนํ. ตสฺมา เถยฺยสงฺขาเตนาติ อตฺถโต ทฏฺฐพฺพํ.[๓๖]

"ในคำว่า เถยฺยสงฺขาตํ (ด้วยกระแสจิตที่คิดจะลัก) นี้ พึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า ขโมยชื่อว่า เถนะ ความเป็นแห่งขโมย ชื่อว่า เถยยะ คำนี้เป็นชื่อของจิตอันเป็นเหตุลัก

บททั้ง ๒ ว่า สงฺขา, สงฺขาต มีความหมายเหมือนกัน บททั้งสองนั้นเป็นชื่อของกลุ่ม (กระแส) ดังอุทาหรณ์ว่า สญฺญานิทานา หิ ปปญฺจสงฺขา (กระแสกิเลส [คือ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ]ที่ทำสังสารวัฏให้ยาวนาน มีสัญญาเป็นเหตุนั่นเทียว)

คำว่า เถยยสังขาตะ คือ กระแสจิตที่คิดจะลัก หมายความว่า กระแสจิตอย่างหนึ่งซึ่งเรียกว่าจิตที่ต้องการจะลัก อนึ่ง บทนี้ลงปฐมาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ ดังนั้น พึงกำหนดความหมายว่า ด้วยกระแสจิตที่คิดจะลัก"

ในคัมภีร์ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนากล่าวว่า คำว่า ภิกฺขูนํ สิกฺขาสาชีวสมาปนฺโน สิกฺขํ อปฺปจฺจกฺขาย ทุพฺพลฺยํ อนาวิกตฺวา (เป็นผู้เข้าถึงสิกขาและสาชีพของภิกษุทั้งหลาย ไม่ลาสิกขา ไม่เปิดเผยความท้อแท้) จากสิกขาบทต้นได้ตามมาสู่สิกขาบทนี้และสิกขาบทอื่นทั้งหมดในภิกขุปาติโมกข์ คือ ใช้เติมเข้าในสิกขาบทต่างๆ ต่อจากสิกขาบทนี้ ไปจนจบถึงภิกขุปาติโมกข์ การตามไปในลักษณะเช่นนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า *อธิการนัย* คือ การตามไป ประเภท *นทีโสตนัย* คือ การตามไปอย่างการไหลของแม่น้ำ โดยติดตามไปอย่างต่อเนื่องเหมือนกระแสน้ำที่ไหลไม่ขาดสาย ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ตตฺถ ภิกฺขูนํ สิกฺขาสาชีวสมาปนฺโน โย ปน ภิกฺขุ สิกฺขํ อปฺปจฺจกฺขาย ทุพฺพลฺยํ อนาวิกตฺวา เถยฺยสงฺขาตํ อาทิเยยฺย, อยมฺปิ ปาราชิโก โหตีติ สมฺพนฺโธ. อิธ วิย อิโต ปเรสุปิ ภิกฺขูนํ สิกฺขาสาชีวสมาปนฺโน สิกฺขํ อปฺปจฺจกฺขาย ทุพฺพลฺยํ อนาวิกตฺวาติ ปทานํ อธิกาโร สมฺภวติ. อยํ นทีโสโต อธิกาโรติ เวทิตพฺโพ.[๓๗]

"ในพากย์นั้น มีสัมพันธ์[บทที่ติดตามมา]ว่า ภิกษุใดเป็นผู้เข้าถึงสิกขาและสาชีพของภิกษุทั้งหลาย ไม่ลาสิกขา ไม่เปิดเผยความท้อแท้ พึงถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยกระแสจิตที่คิดจะลัก แม้ภิกษุนี้ก็ต้องปาราชิก

การตามไปของบทว่า ภิกฺขูนํ สิกฺขาสาชีวสมาปนฺโน สิกฺขํ อปฺปจฺจกฺขาย ทุพฺพลฺยํ อนาวิกตฺวา ย่อมมีได้แม้ในสิกขาบทอื่นจากนี้ เหมือนในสิกขาบทนี้ พึงทราบว่าการตามไปนี้ชื่อว่า การตามไปอย่างการไหลของแม่น้ำ (อธิการนัย ประเภทนทีโสตะ)"

อย่างไรก็ตาม ผู้แปลจะไม่แปลบทเหล่านั้นตามที่กล่าวไว้ข้างต้น ทั้งนี้ก็เพื่อให้ข้อความกระชับรัดกุมนั่นเอง]

มนุสสวิคคหสิกขาบท
ว่าด้วยการพรากกายมนุษย์

๓. โย ปน ภิกฺขุ สญฺจิจฺจ มนุสฺสวิคฺคหํ ชีวิตา โวโรเปยฺย, สตฺถหารกํ วาสฺส ปริเยเสยฺย, มรณวณฺณํ วา สํวณฺเณยฺย, มรณาย วา สมาทเปยฺย “อมฺโภ ปุริส กึ ตุยฺหิมินา ปาปเกน ทุชฺชีวิเตน, มตํ เต ชีวิตา เสยฺโย”ติ. อิติ จิตฺตมโน จิตฺตสงฺกปฺโป อเนกปริยาเยน มรณวณฺณํ วา สํวณฺเณยฺย, มรณาย วา สมาทเปยฺย, อยมฺปิ ปาราชิโก โหติ อสํวาโส.

ภิกษุใดจงใจพรากกายมนุษย์จากชีวิต หรือแสวงหาศัสตราที่พรากชีวิต[วางไว้ใกล้]กายมนุษย์นั้น หรือพรรณนาคุณของความตาย หรือชักชวนเพื่อให้ตายว่า แน่ะบุรุษผู้เจริญท่านจะมีชีวิตอย่างลำบากยากเข็ญนี้ไปทำไม ท่านตายเสียดีกว่ามีชีวิตอยู่ เธอมีจิตใจอย่างนี้ มีการตระเตรียมหลากหลายอย่างนี้ พึงพรรณนาคุณของความตายหรือชักชวนเพื่อให้ตายด้วยเหตุมากมาย แม้ภิกษุนี้ก็ต้องปาราชิก หาสังวาสมิได้

ปน ก็ *โย ภิกฺขุ* อ.ภิกษุใด *สญฺจิจฺจ* จงใจพร้อมแล้ว *มนุสฺสวิคฺคหํ* ยังกายของมนุษย์ *โวโรเปยฺย* พึงให้ปลงลง *ชีวิตา* จากชีวิต, *สตฺถหารกํ* (*สมีเป*) *อสฺส มนุสฺสวิคฺคหสฺส ปริเยเสยฺย วา* พึงแสวงหา ซึ่งศัสตราที่พรากไป(ซึ่งชีวิต) ในที่ใกล้ แห่งกายของมนุษย์นั้น ก็ตาม ฯ *มรณวณฺณํ สํ-วณฺเณยฺย วา* พึงพรรณนา ซึ่งคุณของความตาย ก็ตาม ฯ *มรณาย* (*อุปายํ ปุคฺคลํ*) *สมาทเปยฺย วา* พึงยังบุคคลให้ถือเอา ซึ่งอุบาย เพื่อความตาย ก็ตาม *อิติ* ว่า *ปุริส* แน่ะบุรุษ *อมฺโภ* ผู้เจริญ *กึ ปโยชนํ* อ.ประโยชน์อะไร *ตุยฺหํ* แก่ท่าน *อิมินา ทุชฺชีวิเตน* ด้วยการเป็นอยู่อันชั่วนี้ *ปาปเกน* อันทราม ฯ *มตํ* อ.ความตาย *เต* ของท่าน *เสยฺโย* ประเสริฐกว่า *ชีวิตา* กว่าความเป็นอยู่ ฯ *ภิกฺขุ* อ.ภิกษุ *จิตฺตมโน* เป็นผู้มีจิตคือใจ *อิติ* อย่างนี้ *จิตฺตสงฺกปฺโป* เป็นผู้มีการตระเตรียมอันหลากหลาย *อิติ* อย่างนี้ (*หุตฺวา* เป็น) *มรณวณฺณํ สํวณฺเณยฺย วา* พึงพรรณนา ซึ่งคุณของความตาย ก็ตาม ฯ *มรณาย* (*อุปายํ ปุคฺคลํ*) *สมา-ทเปยฺย วา* พึงยังบุคคลให้ถือเอา ซึ่งอุบาย เพื่อความตาย ก็ตาม *อเนกปริยาเยน* ด้วยเหตุอันมิใช่หนึ่ง *อยมฺปิ ภิกฺขุ* แม้ อ.ภิกษุนี้ *ปาราชิโก* เป็นผู้ปราชัยแล้ว *อสํวาโส* เป็นผู้ไม่มีสังวาส (*โหติ* ย่อมเป็น) ฯ

[คำว่า สญฺจิจฺจ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + จิต ธาตุ (สญฺเจตเน = จงใจ, ตั้งใจ) + ตฺวา ปัจจัย อุปสรรคคือ สํ ใช้ในความหมายว่า สทฺธึ (พร้อม) คือ พร้อมกับความสำคัญว่าเป็นสัตว์มีชีวิต ดังกังขาวิตรณีอธิบายว่า

ตตฺเย สญฺจิจฺจาติ สํเจเตตฺวา สทฺธึ เจเตตฺวา. "ปาโณ"ติ สญฺญาย สทฺธึเยว "วธามิ นนฺ"ติ วธกเจตนาย เจเตตฺวา ปกปฺเปตฺวา.[๓๘]

"โปรดทราบเนื้อความในสิกขาบทที่ ๓ ดังนี้

คำว่า สญฺจิจฺจ แปลว่า จงใจแล้วพร้อม[กับความสำคัญว่าเป็นสัตว์มีชีวิต] คือ ตั้งใจแล้ว กล่าวคือ ตัดสินใจแล้ว ด้วยเจตนาจะฆ่าว่าเราจะฆ่ามัน พร้อมกับความสำคัญว่าเป็นสัตว์มีชีวิต"

คำว่า จิตฺตมโน (มีจิตใจอย่างนี้) แปลตามคำอธิบายในกังขาวิตรณีว่า

อิติ จิตฺตมโนติ อิติ จิตฺโต อิติ มโน. "มตํ เต ชีวิตา เสยฺโย"ติ เอตฺถ วุตฺตมรณจิตฺโต มรณมโนติ อตฺโถ. เอตฺถ จ "มโน"ติ อิทํ จิตฺตสฺส อตฺถทีปนตฺถํ วุตฺตํ. เตเนวสฺส ปทภาชเน "ยํ จิตฺตํ, ตํ มโน"ติ อาห.[๓๙]

"คำว่า อิติ จิตฺตมโน แปลว่า ผู้มีจิตอย่างนี้ มีใจอย่างนี้ หมายความว่า มีจิตในการตาย มีใจในการตาย ดังกล่าวแล้วในคำว่า มตํ เต ชีวิตา เสยฺโย (ท่านตายเสียดีกว่ามีชีวิตอยู่)

อนึ่ง ในคำว่า อิติ จิตฺตมโน นี้ บทว่า มโน นี้ ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตฺต ศัพท์ ด้วยเหตุนั้นนั่นเอง ในปทภาชนีย์ของบทนั้นจึงตรัสว่า ยํ จิตฺตํ, ตํ มโน (สภาวธรรมใดชื่อว่า จิต สภาวธรรมนั้นชื่อว่า ใจ)"

คำว่า จิตฺตสงฺกปฺโป (มีการตระเตรียมหลากหลายอย่างนี้) แปลตามคำอธิบายในกังขาวิตรณีว่า

จิตฺตสงฺกปฺโปติ วิจิตฺตสงฺกปฺโป. เอตฺถาปิ อิติ-สทฺโท อาหริตพฺโพ. "สงฺกปฺโป"ติ จ สํวิทหนมตฺตสฺเสตํ นามํ, น วิตกฺกสฺเสว. ตญฺจ สํวิทหนํ อิมสฺมึ อตฺเถ สญฺญาเจตนาธิปฺปาเยหิ สงฺคหํ คจฺฉติ, ตสฺมา "อิติ จิตฺตสงฺกปฺโป"ติ "มตํ เต ชีวิตา เสยฺโย"ติ เอตฺถ วุตฺตมรณสญฺญี มรณเจตโน มรณาธิปฺปาโยติ เอวเมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.[๔๐]

"คำว่า จิตฺตสงฺกปฺโป แปลว่า มีการตระเตรียมหลากหลาย ควรนำ อิติ ศัพท์มาประกอบไว้ในบทนี้อีกด้วย

อนึ่ง คำว่า สงฺกปฺโป นี้ เป็นเพียงชื่อของการตระเตรียมทั่วไป ไม่ใช่เป็นชื่อของความดำริอย่างเดียว และการตระเตรียมนั้นในความหมายนี้ย่อมถึงการนับเข้าด้วยสัญญา เจตนา และความมุ่งหมาย ดังนั้น คำว่า อิติ สงฺกปฺโป นี้ พึงทราบเนื้อความในคำนี้อย่างนี้ว่า ภิกษุเป็นผู้มีความสำคัญจะให้ตาย มีเจตนาจะให้ตาย มีความประสงค์จะให้ตาย ตามที่กล่าวไว้ในคำว่า มตํ เต ชีวิตา เสยฺโย (ท่านตายเสียดีกว่ามีชีวิตอยู่)"]

อุตตริมนุสสธัมมสิกขาบท
ว่าด้วยการกล่าวอวดอุตริมนุสธรรม

๔. โย ปน ภิกฺขุ อนภิชานํ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ อตฺตูปนายิกํ อลมริยญาณทสฺสนํ สมุทาจเรยฺย "อิติ ชานามิ, อิติ ปสฺสามี"ติ, ตโต อปเรน สมเยน สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา อาปนฺโน วิสุทฺธาเปกฺโข เอวํ วเทยฺย "อชานเมวํ อาวุโส อวจํ ชานามิ, อปสฺสํ ปสฺสามิ, ตุจฺฉํ มุสา วิลปินฺ"ติ. อญฺญตฺร อธิมานา. อยมฺปิ ปาราชิโก โหติ อสํวาโส.

ภิกษุใดไม่รู้อยู่ พึงอวดอุตริมนุสธรรมที่มีญาณทัศนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส] เว้นแต่การสำคัญว่าได้บรรลุให้น้อมเข้าในตนว่าข้าพเจ้ารู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้ ในสมัยอื่นแต่นั้น เมื่อภิกษุถูกโจทท้วงก็ตาม ไม่ถูกโจทท้วงก็ตาม เธอผู้ต้องอาบัติแล้วหวังความบริสุทธิ์พึงกล่าวอย่างนี้ว่า ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าไม่รู้อย่างนั้น ได้กล่าวว่ารู้ ข้าพเจ้าไม่เห็นอย่างนั้น ได้กล่าวว่าเห็น ข้าพเจ้ากล่าวคำเท็จอันไร้ความหมาย แม้ภิกษุนี้ก็ต้องปาราชิก หาสังวาสมิได้

[คำว่า อปเรน สมเยน ลงตติยาวิภัตติในอรรถสัตตมีด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๙๐) ว่า สตฺตมฺยตฺเถ จ (ลงตติยาวิภัตติในอรรถของสัตตมีวิภัตติและอื่นๆ) เช่น เตน สมเยน (ในสมัยนั้น), เตน กาเลน (ในเวลานั้น), กาเลน ธมฺมสฺสวนํ (การฟังธรรมในเวลาอันสมควร) เป็นต้น

ปน ก็ *โย ภิกฺขุ* อ.ภิกษุใด *อนภิชานํ* ไม่รู้อยู่ *อญฺญตฺร* เว้น *อธิมานา* ซึ่งการสำคัญอันยิ่ง *สมุทาจเรยฺย* พึงอวด *อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ* ซึ่งธรรมของมนุษย์ผู้ยิ่งยวด *อลมริยญาณทสฺสนํ* อันมีปัญญาเครื่องรู้เห็นอันหมดจดที่สามารถ(ในการกำจัดกิเลส) (*กตฺวา* กระทำ) *อตฺตูปนายิกํ* ให้น้อมเข้าในตน *อิติ* ว่า (*อหํ* อ.ข้าพเจ้า) *ชานาติ* ย่อมรู้ *อิติ* อย่างนี้ ฯ *ปสฺสามิ* ย่อมเห็น *อิติ* อย่างนี้ ฯ *สมเยน* ในสมัย *อปเรน* อื่นอีก *ตโต กาลโต* แต่กาลนั้น (*โส ภิกฺขุ* อ.ภิกษุนั้น) *สมนุคฺคาหิยมาโน วา* ผู้ถูกโจทท้วงอยู่ก็ตาม *อสมนุคฺคาหิยมาโน วา* ผู้ไม่ถูกโจทท้วงอยู่ ก็ตาม *อาปนฺโน* เป็นผู้ต้องแล้ว (*อาปตฺตึ* ซึ่งอาบัติ) *วิสุทฺธาเปกฺโข* เป็นผู้ต้องการซึ่งเหตุหมดจดโดยพิเศษ (*หุตฺวา* เป็น) *วเทยฺย* พึงกล่าว *เอวํ* อย่างนี้ *อิติ* ว่า *อาวุโส* แน่ะผู้มีอายุ (*อหํ* อ.ข้าพเจ้า) *อชานํ* ไม่รู้อยู่ *เอวํ* อย่างนั้น *อวจํ* ได้กล่าวแล้ว *ชานามิ อิติ* ว่าย่อมรู้ ฯ *อปสฺสํ* ไม่เห็นอยู่ *เอวํ* อย่างนั้น *อวจํ* ได้กล่าวแล้ว *ปสฺสามิ อิติ* ว่าย่อมเห็น ฯ (*อหํ* อ.ข้าพเจ้า) *วิลปึ* กล่าวแล้ว *มุสา* ซึ่งคำเท็จ *ตุจฺฉํ* อันไร้ความหมาย ฯ *อยมฺปิ ภิกฺขุ* แม้ อ.ภิกษุนี้ *ปาราชิโก* เป็นผู้ปราชัยแล้ว *อสํวาโส* เป็นผู้ไม่มีสังวาส (*โหติ* ย่อมเป็น) ฯ

คำว่า อตฺตูปนายิก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- น้อมเข้าในตน = อุปเนตีติ อุปนโย (อุป บทหน้า + นี ธาตุ + อ ปัจจัย), อุปนโย เอว อุปนายิโก (อุปนย ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต), อตฺตนิ อุปนายิโก อตฺตูปนายิโก (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

- น้อมตนเข้าไป = อตฺตานํ อุปนายิโก อตฺตูปนายิโก (ทุติยาตัปปุริสสมาส)

ดังคำอธิบายในกังขาวิตรณีว่า

อตฺตูปนายิกนฺติ อตฺตนิ ตํ อุปเนติ “มยิ อตฺถี”ติ สมุทาจรนฺโต, อตฺตานํ วา ตตฺถ อุปเนติ “อหํ เอตฺถ สนฺทิสฺสามี”ติ สมุทาจรนฺโตติ อตฺตูปนายิโก, ตํ อตฺตูปนายิกํ.[๔๑]

“คำว่า อตฺตูปนายิกํ (น้อมเข้าในตน) หมายความว่า ภิกษุใดอวดอยู่ว่ามีในตน ย่อมน้อมอุตริมนุสธรรมนั้นเข้าในตน เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า อัตตูปนายิกะ อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุใดอวดว่าตนปรากฏมีในอุตริมนุสธรรมนี้ น้อมตนเข้าในธรรมดังกล่าว เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า อัตตูปนายิกะ, ให้น้อมอุตริมนุสธรรมนั้นเข้าในตน (หรือให้น้อมตนเข้าไปในอุตริมนุสธรรมนั้น)”

คำว่า อลมริยญาณทสฺสน (มีญาณทัศนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส]) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อริยํ ญาณทสฺสนํ อริยญาณทสฺสนํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- อลํ อริยญาณทสฺสนเมตฺถาติ อลมริยญาณทสฺสโน (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)

- หรือ อลํ อริยญาณทสฺสนมสฺสาติ อลมริยญาณทสฺสโน (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

ดังคำอธิบายในกังขาวิตรณีว่า

อลมริยญาณทสฺสนนฺติ เอตฺถ มหคฺคตโลกุตฺตรปญฺญา ชานนฏฺเฐน ญาณํ, จกฺขุนา จ ทิฏฺฐมิว ธมฺมํ ปจฺจกฺขกรณโต ทสฺสนฏฺเฐน ทสฺสนนฺติ ญาณทสฺสนํ, อริยํ วิสุทฺธํ อุตฺตมํ ญาณทสฺสนนฺติ อริยญาณทสฺสนํ, อลํ ปริยตฺตํ กิเลสวิทฺธํสนสมตฺถํ อริยญาณทสฺสนเมตฺถ ฌานาทิเภเท อุตฺตริมนุสฺสธมฺเม, อลํ วา อริยญาณทสฺสนมสฺสาติ อลมริยญาณทสฺสโน, ตํ อลมริยญาณทสฺสนํ.[๔๒]

“ในคำว่า อลมริยญาณทสฺสนํ (ญาณทัศนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส]) นี้ ปัญญาที่เป็นมหัคคตะและโลกุตตระ ชื่อว่า ญาณ โดยความหมายว่า รู้ และชื่อว่า ทัศนะ โดยความหมายว่า เห็น เพราะกระทำธรรมให้ประจักษ์ประดุจเห็นด้วยตาเนื้อ เหตุนั้น ปัญญานั้นชื่อว่า ญาณทัศนะ (ปัญญารู้เห็น)

ญาณทัศนะอันหมดจด คือ สูงสุด ชื่อว่า อริยญาณทัศนะ

ญาณทัศนะอันหมดจดสามารถ คือ สามารถในการกำจัดกิเลส มีอยู่ในอุตริมนุสธรรมอันจำแนกเป็นฌานเป็นต้นนี้ หรือญาณทัศนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส] ของอุตริมนุสธรรมนั้นมีอยู่ เหตุนั้น อุตริมนุสธรรมนั้นชื่อว่า อลมริยญาณทัศนะ (มีญาณทัศนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส]), [พึงอวด]อุตริมนุสธรรมที่มีญาณทัศนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส]นั้น”]

คำลงท้ายปาราชิก

อุทฺทิฏฺฐา โข อายสฺมนฺโต จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา. เยสํ ภิกฺขุ อญฺญตรํ วา อญฺญตรํ วา อาปชฺชิตฺวา น ลภติ ภิกฺขูหิ สทฺธึ สํวาสํ ยถา ปุเร, ตถา ปจฺฉา. ปาราชิโก โหติ อสํวาโส. ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา, ทุติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา, ตติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา. ปริสุทฺเธตฺถายสฺมนฺโต. ตสฺมา ตุณฺหี. เอวเมตํ ธารยามีติ.

ปาราชิกุทฺเทโส นิฏฺฐิโต.

ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดอาบัติชื่อว่าปาราชิก ๔ ข้อแล้ว ภิกษุต้องอาบัติปาราชิก ๔ ข้อดังกล่าว ข้อใดข้อหนึ่ง ย่อมไม่ได้รับสังวาส[มีอุโบสถกรรมเป็นต้น]ร่วมกับภิกษุทั้งหลายในภายหลัง เหมือนในกาลก่อน[ที่เป็นคฤหัสถ์และสามเณร] ต้องปาราชิก หาสังวาสมิได้

อายสฺมนฺโต ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท. *ธมฺมา* อ.อาบัติ ท. *ปาราชิกา* ชื่อว่า ปาราชิก *จตฺตาโร* ๔ ข้อ [*มยา* อันข้าพเจ้า] *อุทฺทิฏฺฐา โข* สวดแล้วแล ฯ *ภิกฺขุ* อ.ภิกษุ *อาปชฺชิตฺวา* ต้องแล้ว (*ธมฺมํ* ซึ่งอาบัติ) *อญฺญตรํ วา* ข้อใดข้อหนึ่งก็ตาม *อญฺญตรํ วา* ข้อใดข้อหนึ่งก็ตาม *เยสํ ธมฺมานํ* แห่งบรรดาอาบัติ ท. ดังกล่าว *น ลภติ* ย่อมไม่ได้ *สํวาสํ* ซึ่งสังวาส *สทฺธึ* กับ *ภิกฺขูหิ* ด้วยภิกษุ ท. *ปุเร* ในกาลก่อน *ยถา* ฉันใด ฯ *น ลภติ* ย่อมไม่ได้ *สํวาสํ* ซึ่งสังวาส *สทฺธึ* กับ *ภิกฺขูหิ* ด้วยภิกษุ ท. *ปจฺฉา* ในภายหลัง *ตถา* ฉันนั้น ฯ (*ภิกฺขุ* อ.ภิกษุ) *ปาราชิโก* เป็นผู้ปราชัยแล้ว *อสํวาโส* เป็นผู้ไม่มีสังวาส (*โหติ* ย่อมเป็น) ฯ

(*อหํ* อ.ข้าพเจ้า) *ปุจฺฉามิ* ย่อมถาม *อายสฺมนฺเต* ซึ่งท่านผู้มีอายุ ท. *ตตฺถ ปาราชิเกสุ* ในอาบัติปาราชิก ท. เหล่านั้น *อิติ* ว่า (*ตุมฺเห* อ.ท่าน ท.) *ปริสุทฺธา* เป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว *อตฺถ* ย่อมเป็น *กจฺจิ* แลหรือ ฯ (*อหํ* อ.ข้าพเจ้า) *ปุจฺฉามิ* ย่อมถาม ทุติยมฺปิ แม้ครั้งที่ ๒ *อิติ* ว่า (*ตุมฺเห* อ.ท่าน ท.) *ปริสุทฺธา* เป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว *อตฺถ* ย่อมเป็น *กจฺจิ* แลหรือ ฯ (*อหํ* อ.ข้าพเจ้า) *ปุจฺฉามิ* ย่อมถาม *ตติยมฺปิ* แม้ครั้งที่ ๓ *อิติ* ว่า (*ตุมฺเห* อ.ท่าน ท.) *ปริสุทฺธา* เป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว *อตฺถ* ย่อมเป็น *กจฺจิ* แลหรือ ฯ *อายสฺมนฺโต* อ.ท่านผู้มีอายุ ท. *ปริสุทฺธา* เป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว *เอตฺถ ปาราชิเกสุ* ในอาบัติปาราชิก ท. เหล่านี้ *โหนฺติ* ย่อมเป็น ฯ *ตสฺมา* เพราะเหตุนั้น (*อายสฺมนฺโต* อ.ท่านผู้มีอายุ ท.) *ตุณฺหี* เป็นผู้นิ่ง (*โหนฺติ* ย่อมเป็น) ฯ (*อหํ* อ.ข้าพเจ้า) *ธารยามิ* ย่อมทรงไว้ *เอตํ ปริสุทฺธภาวํ* ซึ่งความเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วนั่น *เอวํ* อย่างนี้ *อิติ* ดังนี้แล ฯ

ปาราชิกุทฺเทโส อ.หัวข้อของปาราชิก *นิฏฺฐิโต* จบแล้ว ฯ

ข้าพเจ้าขอถามท่านทั้งหลายในอาบัติปาราชิกเหล่านั้นว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ

ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๒ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ

ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๓ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ

ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วในอาบัติเหล่านี้ ดังนั้นจึงนิ่ง ข้าพเจ้าขอทรงความเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นไว้อย่างนี้ [คือ ด้วยการนิ่ง] ดังนี้แล

จบหัวข้อของปาราชิก

[คำว่า เยสํ ในประโยคว่า เยสํ ภิกฺขุ อญฺญตรํ วา อญฺญตรํ วา อาปชฺชิตฺวา น ลภติ ภิกฺขูหิ สทฺธึ สํวาสํ ยถา ปุเร, ตถา ปจฺฉา (ภิกษุต้องอาบัติปาราชิก ๔ ข้อดังกล่าว ข้อใดข้อหนึ่ง ย่อมไม่ได้รับสังวาสร่วมกับภิกษุทั้งหลายในภายหลัง เหมือนในกาลก่อน[ที่เป็นคฤหัสถ์และสามเณร]) ไม่มี ต ศัพท์ที่แสดงอรรถนิยมะมาประกอบร่วมในประโยคถัดไป จึงแปลว่า "ดังกล่าว" ไม่แปลว่า "เหล่าใด" โดยมีความหมายเหมือน เตสํ (เหล่านั้น) ดังนั้น คัมภีร์ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนาจึงกล่าวว่าเป็น *ปักกันตวิสยะ* คือ มีข้อความที่ผ่านมาแล้วเป็นวิสัย และไม่ต้องมองหา ต ศัพท์เหมือน ย อนิยมะโดยทั่วไป ตามนัยนี้คำว่า เยสํ เพิ่ม ธมฺมานํ แปลตามศัพท์ว่า "แห่งบรรดาอาบัติ ท. ดังกล่าว" ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ ซึ่งแปลว่า "แห่งบรรดา" ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ตตฺถ เยสนฺติ ปทํ เตสนฺติ ปทํ วิย ปกฺกนฺตภูเตน จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมาติ อตฺเถน นิยมิตํ ปทํ โหติ, น อนิยมนํ. ตสฺส ปทสฺส นิทฺธารณภาโว อญฺญตรนฺติ นิทฺธารณียปเทน วิญฺญายติ. เยสํ จตุนฺนํ ปาราชิกานํ ธมฺมานนฺติ อตฺโถ.[๔๓]

"ในเรื่องนั้น บทว่า เยสํ เป็นบทที่กำหนดแน่นอน (บทนิยมะ) โดยมีความหมายว่า อาบัติชื่อว่าปาราชิก ๔ ข้อ อันเป็นปักกันตวิสัย (มีอรรถที่ล่วงมาแล้วเป็นวิสัย) เหมือนบทว่า เตสํ ไม่ใช่บทอนิยมะ ความเป็นนิทธารณะของบทนั้น บุคคลรู้ได้ด้วยบทนิทธารณียะ (บทที่ควรนำออกแสดง) ว่า อญฺญตรํ มีความหมายว่า แห่งบรรดาอาบัติปาราชิก ๔ ข้อดังกล่าว"

ตัวอย่างของ ย ศัพท์ที่เป็นบทนิยมะนี้ ยังพบในประโยคที่มี ย ศัพท์อยู่ในประโยคหลัง และประโยคที่ประกอบด้วยคำว่า สนฺธาย วุตฺตํ นิสสัยพม่าแปล ย ศัพท์ประเภทนี้ว่า "ดังกล่าว" ไม่แปลว่า "ใด" เหมือนคำแปลของ ย ศัพท์โดยทั่วไปที่มองหา ต ศัพท์ เพราะถือว่าเป็นบทนิยมะ เช่น

สมุฏฺฐานวินิจฺฉยนฺติ สพฺพาปตฺตีนํ กาโย วาจา กายวาจา กายจิตฺตํ วาจาจิตฺตํ กายวาจาจิตฺตนฺติ อิมานิ เอกงฺคิกทุวงฺคิกติวงฺคิกานิ ฉ สมุฏฺฐานานิ นาม, ยานิ "สิกฺขาปทสมุฏฺฐานานี"ติปิ วุจฺจนฺติ.[๔๔]

"ประเภทของสมุฏฐาน คือ สมุฏฐาน ๖ อันเป็นเหตุเกิดของอาบัติทั้งหมด อันมีองค์ ๑ องค์ ๒ และองค์ ๓ เหล่านี้ คือ กาย วาจา กายกับวาจา วาจากับจิต และกายวาจากับจิต สมุฏฐานดังกล่าวได้ชื่อว่าเหตุเกิดของสิกขาบท (สิกขาปทสมุฏฐาน) อีกด้วย"

มรณมฺปิ ทุกฺขนฺติ เอตฺถาปิ ทุวิธํ มรณํ สงฺขตลกฺขณญฺจ, ยํ สนฺธาย วุตฺตํ "ชรามรณํ ทฺวีหิ ขนฺเธหิ สงฺคหิตนฺ"ติ. เอกภวปริยาปนฺนชีวิตินฺทฺริยุปจฺเฉโท จ, ยํ สนฺธาย วุตฺตํ "นิจฺจํ มรณโต ภยนฺ"ติ.[๔๕]

"แม้ในคำว่า มรณมฺปิ ทุกฺขํ (แม้มรณะก็เป็นทุกข์) นี้ มรณะก็มี ๒ อย่าง คือ สังขตลักษณะ ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสถึงมรณะดังกล่าวว่า ชรามรณํ ทฺวีหิ ขนฺเธหิ สงฺคหิตํ (ชรามรณะ สงเคราะห์ด้วยขันธ์ ๒) และความขาดไปแห่งกระแสชีวิตินทรีย์ที่นับเข้าในภพหนึ่ง ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสถึงมรณะดังกล่าวว่า นิจฺจํ มรณโต ภยํ (ความกลัวตายมีอยู่เป็นนิตย์)"

ติสฺโส หิ โลกิยปริญฺญา ญาตปริญฺญา ตีรณปริญฺญา ปหานปริญฺญา จ. ยา สนฺธาย วุตฺตํ "อภิญฺญาปญฺญา ญาตฏฺเฐ ญาณํ. ปริญฺญาปญฺญา ตีรณฏฺเฐ ญาณํ. ปหานปญฺญา ปริจฺจาคฏฺเฐ ญาณนฺ"ติ.[๔๖]

"โดยแท้จริงแล้ว โลกิยปริญญา (คือ การกำหนดรู้ขั้นโลกิยะ) มี ๓ ประการ คือ

๑. ญาตปริญญา ๒. ตีรณปริญญา ๓. ปหานปริญญา

ซึ่งพระสารีบุตรกล่าวถึงปริญญาดังกล่าวไว้[ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค]ว่า

- ปัญญาอันรู้ยิ่ง ชื่อว่า ญาตัฏฐญาณ
- ปัญญาอันกำหนดรู้ ชื่อว่า ตีรณัฏฐญาณ
- ปัญญาในการละ ชื่อว่า ปริจจาคัฏฐญาณ"

กังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๘๖) กล่าวถึง ย ศัพท์ที่เป็นบทนิยมะว่าพบในประโยคที่มี ย ศัพท์อยู่ในประโยคหลัง และประโยคที่ประกอบด้วยคำว่า สนฺธาย วุตฺตํ ตามที่กล่าวมาแล้ว อีกทั้งได้อ้างข้อความจากคัมภีร์มณิทีปะว่า

เอเตน จ ตํสทฺทานเปกฺโข ยํสทฺโทปิ อตฺถีติ วิญฺญายติ. น เหตุถ อิมสฺส ยํสทฺทสฺส ตํสทฺทาเปกฺขตา ทิสฺสติ.[๔๗]

"อนึ่ง ข้อความว่า แม้ ย ศัพท์ที่ไม่มองหา ต ศัพท์มีอยู่ บุคคลย่อมทราบได้ด้วยคำนั้น เพราะการที่ ย ศัพท์นี้มองหา ต ศัพท์ ไม่ปรากฏในพากย์นี้"

คัมภีร์มณิทีปะที่นำมาอ้างไว้นี้ มีการจัดพิมพ์เป็นอักษรบาลีพม่าและไทยเพียงบางส่วนเท่านั้น

ยังไม่ครบถ้วน จึงไม่อาจระบุหน้าของฉบับที่จัดพิมพ์แล้วในที่นี้ นอกจากนั้น ข้อความข้างต้นยังอ้างไว้ในปทานุกรมพระไตรปิฎกพม่า (เล่ม ๑๗ หน้า ๔) อีกด้วย

คำว่า อญฺญตรํ วา อญฺญตรํ วา (ข้อใดข้อหนึ่ง) มีใช้น้อยในวรรณกรรมบาลี ส่วนใหญ่มักใช้ศัพท์เดียวโดยที่ไม่มี วา ศัพท์ว่า อญฺญตรํ ในการประกอบใช้ ๒ ศัพท์ในลักษณะนี้ คัมภีร์ปาติโมกขปทัตถ-อนุวัณณนา (หน้า ๑๐๙) กล่าวว่าเป็นการแสดงคำวิจฉา คือ คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ เช่น มหาชโน อตฺตโน อตฺตโน เคหํ คจฺฉติ (มหาชนไปสู่เรือนของตนๆ) มี ๓ อย่าง คือ

๑. ทัพพวิจฉา เช่น คาเม คาเม ปานียํ (น้ำดื่มในแต่ละหมู่บ้าน)

๒. คุณวิจฉา เช่น คาโม คาโม รมณีโย (หมู่บ้านแต่ละแห่งน่ารื่นรมย์)

๓. กิริยาวิจฉา เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ สิญฺจติ (ย่อมรดน้ำต้นไม้แต่ละต้น)

คำว่า วิจฺฉา สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อิสุ ธาตุ (อิจฺฉายํ = ปรารถนา) + ฉ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า พฺยาปิตุํ อิจฺฉา วิจฺฉา (วิจฉา คือ ความปรารถนาเพื่อแผ่ไป) สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) อธิบายลักษณะของวิจฉาว่า

นานาธิกรณานํ ตุ วตฺถุ'เมกกฺขณมฺหิ ยา
อิจฺฉโต พฺยาปิตุํ อิจฺฉา สา วิจฺฉาติ ปกิตฺติตา.[๔๘]

"ความปรารถนาเพื่อแผ่ไปของผู้ต้องการจะกล่าวถึงสถานที่ต่างๆ ในขณะเดียว ท่านเรียกว่า วิจฉา"

แม้คัมภีร์พาลาวตารก็อธิบายว่า

ภินฺนานิ ยานิ วตฺถูนิ กฺริยาย ตุ คุเณน วา
ทพฺเพน วาปิ พฺยาปิตุํ อิจฺฉา วิจฺฉาติ วุจฺจเต.[๔๙]

"วัตถุเหล่าใดต่างกันโดยกิริยา คุณลักษณะ หรือทัพพะ ความปรารถนาเพื่อแผ่ไปสู่วัตถุเหล่านั้น ท่านเรียกว่า วิจฉา"]

หัวข้อของสังฆาทิเสส

อิเม โข ปนายสฺมนฺโต เตรส สงฺฆาทิเสสา ธมฺมา อุทฺเทสํ อาคจฺฉนฺติ.

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อาบัติสังฆาทิเสส ๑๓ ข้อเหล่านี้ ย่อมถึงการสวด

สุกกวิสสัฏฐิสิกขาบท
ว่าด้วยการจงใจทำน้ำอสุจิให้เคลื่อน

๑. สญฺเจตนิกา สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ อญฺญตฺร สุปินนฺตา, สงฺฆาทิเสโส.

การมีเจตนาปล่อยน้ำอสุจิ ยกเว้นฝัน ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

[คำว่า สงฺฆาทิเสโส เพิ่มคำว่า อาปตฺตินิกาโย (กองอาบัติ) เข้ามาแปล เพราะสังฆาทิเสสเป็นชื่อของอาบัติ ไม่ใช่บุคคล แต่ท่านต้องการให้มีรูปเป็นปุงลิงค์ จึงเพิ่ม อาปตฺตินิกาโย ไม่เพิ่ม อาปตฺติ ซึ่งเป็นอิตถีลิงค์ ดังคำอธิบายในคัมภีร์กังขาวิตรณีและฎีกาใหม่ว่า

สงฺฆาทิเสโสติ ยา อญฺญตฺร สุปินนฺตา สญฺเจตนิกา สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ, อยํ สงฺฆาทิเสโส นาม อาปตฺตินิกาโยติ อตฺโถ.[๕๐]

“คำว่า สงฺฆาทิเสโส (สังฆาทิเสส) หมายความว่า การมีเจตนาปล่อยน้ำอสุจิ ยกเว้นฝัน เป็นกองอาบัติชื่อว่าสังฆาทิเสส”

สงฺฆาทิเสโสติ อิมสฺส อาปตฺตินิกายสฺส นามํ. เตนาห “ยา อญฺญตฺร สุปินนฺตา”ติอาทิ.[๕๑]

“คำว่า สงฺฆาทิเสโส เป็นชื่อของกองอาบัตินี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยา อญฺญตฺร สุปินนฺตา เป็นต้น”]

ปน ก็ *อายสฺมนฺโต* ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท. *อิเม โข ธมฺมา* อ.อาบัติ ท. เหล่านี้แล *สงฺฆาทิเสสา* ชื่อว่า สังฆาทิเสส *เตรส* ๑๓ ข้อ *อาคจฺฉนฺติ* ย่อมถึง *อุทฺเทสํ* ซึ่งความเป็นอาบัติอันภิกษุพึงสวด ฯ

(*ยา*) *สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ* อ.การยังน้ำอสุจิให้หลั่งใด *สญฺเจตนิกา* อันมีเจตนาปรากฏอยู่ *อญฺญตฺร* เว้น *สุปินนฺตา* ซึ่งความฝัน ฯ (*อยํ สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ* อ.การยังน้ำอสุจิให้หลั่งนี้ *อาปตฺตินิกาโย* เป็นกองแห่งอาบัติ) *สงฺฆาทิเสโส* ชื่อว่า สังฆาทิเสส (*โหติ* ย่อมเป็น) ฯ

กายสังสัคคสิกขาบท

ว่าด้วยการสัมผัสกายกับมาตุคาม

๒. โย ปน ภิกฺขุ โอติณฺโณ วิปริณเตน จิตฺเตน มาตุคาเมน สทฺธึ กายสํสคฺคํ สมาปชฺเชยฺย หตฺถคฺคาหํ วา เวณิคฺคาหํ วา อญฺญตรสฺส วา อญฺญตรสฺส วา องฺคสฺส ปรามสนํ, สงฺฆาทิเสโส.

ภิกษุใดหยั่งลงสู่ราคะแล้ว มีจิตแปรปรวน ถึงการสัมผัสกายกับมาตุคาม คือ จับมือก็ตาม จับช้องผมก็ตาม หรือลูบคลำอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง เป็นสังฆาทิเสส

ทุฏฐุลลวาจาสิกขาบท

ว่าด้วยการพูดแทะโลมหญิง

๓. โย ปน ภิกฺขุ โอติณฺโณ วิปริณเตน จิตฺเตน มาตุคามํ ทุฏฺฐุลฺลาหิ วาจาหิ โอภาเสยฺย ยถา ตํ ยุวา ยุวตึ เมถุนุปสํหิตาหิ, สงฺฆาทิเสโส.

ภิกษุใดหยั่งลงสู่ราคะแล้ว มีจิตแปรปรวน พูดแทะโลมมาตุคาม ด้วยวาจาชั่วหยาบเหมือนชายหนุ่มพูดแทะโลมหญิงสาวด้วยวาจาพาดพิงเมถุน เป็นสังฆาทิเสส

ปน ก็ *โย ภิกฺขุ* อ.ภิกษุใด (*ราคํ*) *โอติณฺโณ* เป็นผู้หยั่งลงแล้ว(สู่ราคะ) (*หุตฺวา* เป็น) *จิตฺเตน* ด้วยทั้งจิต *วิปริณเตน* อันเปลี่ยนแปลงแล้วอย่างแปรปรวน *สมาปชฺเชยฺย* พึงถึง *กายสํสคฺคํ* ซึ่งการสัมผัสทางกาย *สทฺธึ* กับ *มาตุคาเมน* ด้วยมาตุคาม *สมาปชฺเชยฺย* คือ พึงถึง *หตฺถคฺคาหํ วา* ซึ่งการจับซึ่งมือ ก็ตาม *เวณิคฺคาหํ วา* ซึ่งการจับซึ่งช้องผม ก็ตาม *อญฺญตรสฺส วา อญฺญตรสฺส วา องฺคสฺส ปรามสนํ วา* ซึ่งการลูบคลำซึ่งอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง ก็ตาม ฯ (*อาปตฺตินิกาโย* อ.กองแห่งอาบัติ) *สงฺฆาทิเสโส* ชื่อว่า สังฆาทิเสส (*โหติ* ย่อมมี *ตสฺส ภิกฺขุโน* แก่ภิกษุนั้น) ฯ

ปน ก็ *โย ภิกฺขุ* อ.ภิกษุใด (*ราคํ*) *โอติณฺโณ* เป็นผู้หยั่งลงแล้ว(สู่ราคะ) (*หุตฺวา* เป็น) *จิตฺเตน* ด้วยทั้งจิต *วิปริณเตน* อันเปลี่ยนแปลงแล้วอย่างแปรปรวน *ยุวา* อ.ชายหนุ่ม (*โอภาเสยฺย* พึงพูดครอบงำ) *ยุวตึ* ซึ่งหญิงสาว (*วาจาหิ* ด้วยวาจา ท.) *เมถุนุปสํหิตาหิ* อันประกอบแล้วด้วยเมถุน *ยถา* ฉันใด ฯ *โอภาเสยฺย* พึงพูดครอบงำ *มาตุคามํ* ซึ่งมาตุคาม *วาจาหิ* ด้วยวาจา ท. *ทุฏฺฐุลฺลาหิ* อันชั่วหยาบ *เอวํ* ฉันนั้น ฯ (*อาปตฺตินิกาโย* อ.กองแห่งอาบัติ) *สงฺฆาทิเสโส* ชื่อว่า สังฆาทิเสส (*โหติ* ย่อมมี *ตสฺส ภิกฺขุโน* แก่ภิกษุนั้น) ฯ

[บทว่า ตํ ในคัมภีร์กังขาวิตรณีแสดงว่าเป็นปทปูรณนิบาต คือ นิบาตที่ยังบทให้เต็ม ประกอบไว้เพื่อให้บทสละสลวย ไม่มีความหมายใดๆ จึงไม่ต้องแปล

บทว่า ยถา เป็นนิบาต ในอรรถอุปมานะ คือ แสดงการเปรียบเทียบ ฉะนั้น จึงต้องเพิ่มบทว่า ตถา เข้ามาแปลร่วม เพราะ ยถา เป็นอนิยมวาจกะ (บทที่แสดงความไม่แน่นอน) ซึ่งมองหา ตถา ที่เป็นนิยมวาจกะ (บทที่แสดงความแน่นอน)

ในประโยคอนิยมะว่า ยถา ตํ ยุวา ยุวตึ เมถุนุปสํหิตาหิ นั้นต้องเพิ่มคำว่า วาจาหิ โอภาเสยฺย เข้ามาแปลโดยให้ติดตามมาจากประโยคหน้าโดยอธิการนัย คือ นัยที่ติดตามมา]

อัตตกามปาริจริยาสิกขาบท

ว่าด้วยการให้บำเรอความใคร่แก่ตน

๔. โย ปน ภิกฺขุ โอติณฺโณ วิปริณเตน จิตฺเตน มาตุคามสฺส สนฺติเก อตฺตกามปาริจริยาย วณฺณํ ภาเสยฺย "เอตทคฺคํ ภคินิ ปาริจริยานํ, ยา มาทิสํ สีลวนฺตํ กลฺยาณธมฺมํ พฺรหฺมจารึ เอเตน ธมฺเมน ปริจเรยฺยา"ติ เมถุนุปสํหิเตน, สงฺฆาทิเสโส.

ภิกษุใดหยั่งลงสู่ราคะแล้ว มีจิตแปรปรวน อยู่ใกล้มาตุคาม แล้วกล่าวคุณแห่งการบำเรอกามเพื่อตนด้วยถ้อยคำพาดพิงเมถุนว่า น้องหญิง สตรีใดบำเรอสมณะเช่นเรา ผู้มีศีล ผู้มีกัลยาณธรรม ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ด้วยความประพฤตินั้น นั่นเป็นยอดแห่งการบำเรอทั้งหลาย เป็นสังฆาทิเสส

ปน ก็ *โย ภิกฺขุ* อ.ภิกษุใด (*ราคํ*) *โอติณฺโณ* เป็นผู้หยั่งลงแล้ว (สู่ราคะ) (*หุตฺวา* เป็น) *จิตฺเตน* ด้วยทั้งจิต *วิปริณเตน* อันเปลี่ยนแปลงแล้วอย่างแปรปรวน (*ฐตฺวา* ยืนแล้ว) *สนฺติเก* ในสำนัก *มาตุ-คามสฺส* ของมาตุคาม *ภาเสยฺย* พึงกล่าว *วณฺณํ* ซึ่งคุณ *อตฺตกามปาริจริยาย* แห่งการบำเรอด้วยกามเพื่อตน (*วจเนน* ด้วยคำ) *เมถุนุปสํหิเตน* อันเนื่องแล้วด้วยเมถุน *อิติ* ว่า *ภคินิ* ดูกรน้องหญิง *ยา อิตฺถี* อ.หญิงใด *ปริจเรยฺย* พึงบำเรอ (*สมณํ* ซึ่งสมณะ) *มาทิสํ* ผู้เช่นกับเรา *สีลวนฺตํ* ผู้มีศีล *กลฺยาณธมฺมํ* ผู้มีธรรมอันงาม *พฺรหฺมจารึ* ผู้ประพฤติซึ่งข้อประพฤติอันประเสริฐโดยปกติ *เอเตน ธมฺเมน* ด้วยความประพฤตินั่น ฯ *เอตํ = เอสา ปาริจริยา* อ.การบำเรอนั่น (*ตสฺสา อิตฺถิยา* ของหญิงนั้น) *อคฺคํ = อคฺคา* เป็นยอด *ปาริจริยานํ* แห่งบรรดาการบำเรอทั้งหลาย (*โหติ* ย่อมเป็น) ฯ (*อาปตฺตินิกาโย* อ.กองแห่งอาบัติ) *สงฺฆาทิเสโส* ชื่อว่า สังฆาทิเสส (*โหติ* ย่อมมี *ตสฺส ภิกฺขุโน* แก่ภิกษุนั้น) ฯ

[คำว่า สนฺติเก ใน มาตุคามสฺส สนฺติเก (ใกล้มาตุคาม) สัมพันธ์ในปาฐเสสะว่า ฐตฺวา (ยืนแล้ว) ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า สมีเปติ สวนูปจาเร. ฐตฺวาติ ปาฐเสโส[๕๒] (คำว่า สมีเป (ที่ใกล้) คือ สวนูปจาระ (ที่ใกล้การฟัง, สถานที่ ๑๒ ศอกที่บุคคลได้ยินเสียงพูดปกติได้) มีปาฐเสสะว่า ฐตฺวา (ยืนแล้ว))

คำว่า เอตทคฺคํ (เอตํ + อคฺคํ) เป็นลิงควิปัลลาสนัย คือ นัยเปลี่ยนลิงค์ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นรูปอิตถีลิงค์ว่า เอสา อคฺคา ตาม ปาริจริยา แต่กล่าวเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า เอตํ อคฺคํ ส่วนคำว่า ปาริจริยานํ ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

เอตทคฺคนฺติ เอสา อคฺคา. ปาริจริยานนฺติ ปาริจริยานํ มชฺเฌ, นิทฺธารเณ เจตํ สามิวจนํ.[๕๓]

"คำว่า เอตทคฺคํ แปลว่า 'การบำเรอนั่นเป็นยอด' คำว่า ปาริจริยานํ (แห่งบรรดาการบำเรอทั้งหลาย) หมายความว่า ในระหว่างการบำเรอทั้งหลาย อนึ่ง คำนี้ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ"

โดยทั่วไปแล้วมักอธิบายบทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติหรือสัตตมีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ โดยประกอบใช้ มชฺเฌ, อนฺตเร (ในระหว่าง) เพราะนิทธารณะเป็นการแยกส่วนออกจากหมู่]

สัญจริตตสิกขาบท
ว่าด้วยการชักสื่อ

๕. โย ปน ภิกฺขุ สญฺจริตฺตํ สมาปชฺเชยฺย, อิตฺถิยา วา ปุริสมตึ ปุริสสฺส วา อิตฺถิมตึ ชายตฺตเน วา ชารตฺตเน วา, อนฺตมโส ตงฺขณิกายปิ, สงฺฆาทิเสโส.

ภิกษุใดทำการชักสื่อ [บอก]ความประสงค์ของชายแก่หญิง เพื่อให้เป็นภรรยาก็ตาม [บอก]ความประสงค์ของหญิงแก่ชายเพื่อให้เป็นชู้ก็ตาม โดยที่สุด[บอก]แม้แก่หญิงแพศยาอันจะพึงอยู่ร่วมชั่วขณะ เป็นสังฆาทิเสส

ปน ก็ *โย ภิกฺขุ* อ.ภิกษุใด *สมาปชฺเชยฺย* พึงถึงโดยชอบ *สญฺจริตฺตํ* ซึ่งความเป็นผู้มีการเที่ยวไป ฯ (*อาโรเจยฺย* พึงบอก) *อิตฺถิยา ปุริสมตึ วา* ซึ่งความประสงค์ของบุรุษแก่สตรีก็ดี *ปุริสสฺส อิตฺถิมตึ วา* ซึ่งความประสงค์ของสตรีแก่บุรุษก็ดี *ชายตฺตเน วา* ในเพราะความเป็นภรรยาก็ตาม *ชารตฺตเน วา* ในเพราะความเป็นชู้ก็ตาม *ตงฺขณิกายปิ* แม้แก่หญิงผู้อันบุรุษพึงอยู่ร่วมในขณะนั้น *อนฺตมโส* โดยส่วนอันมีในที่สุด ฯ (*อาปตฺตินิกาโย* อ.กองแห่งอาบัติ) *สงฺฆาทิเสโส* ชื่อว่า สังฆาทิเสส (*โหติ* ย่อมมี *ตสฺส ภิกฺขุโน* แก่ภิกษุนั้น) ฯ

กุฏิการสิกขาบท

ว่าด้วยการสร้างกุฎิ

๖. สญฺญาจิกาย ปน ภิกฺขุนา กุฏึ การยมาเนน อสฺสามิกํ อตฺตุทฺเทสํ ปมาณิกา กาเรตพฺพา, ตตฺริทํ ปมาณํ, ทีฆโส ทฺวาทส วิทตฺถิโย สุคตวิทตฺถิยา, ติริยํ สตฺตนฺตรา, ภิกฺขู อภิเนตพฺพา วตฺถุเทสนาย, เตหิ ภิกฺขูหิ วตฺถุ เทเสตพฺพํ อนารมฺภํ สปริกฺกมนํ. สารมฺเภ เจ ภิกฺขุ วตฺถุสฺมึ อปริกฺกมเน สญฺญาจิกาย กุฏึ กาเรยฺย, ภิกฺขู วา อนภิเนยฺย วตฺถุเทสนาย, ปมาณํ วา อติกฺกาเมยฺย, สงฺฆาทิเสโส.

ภิกษุผู้จะให้สร้างกุฎิอันหาเจ้าของสร้างถวายมิได้เพื่อตนเองด้วยการขอเอง พึงให้สร้างพอประมาณ ขนาดของกุฎินั้นมีดังนี้ [พึงวัด]โดยยาว ๑๒ คืบ ด้วยคืบพระสุคต[จากรอบนอก] โดยกว้างรอบใน ๗ คืบ พึงนำภิกษุทั้งหลายไปเพื่อแสดงที่ ภิกษุเหล่านั้นพึงแสดงที่ไม่มี

ปน อนึ่ง *กุฏิ* อ.กุฎิ *ภิกฺขุนา* อันภิกษุ (*ปุคฺคล*) *การยมาเนน* ผู้ยังบุคคลให้กระทำอยู่ *กุฏึ* ซึ่งกุฎิ *อสฺสามิกํ* อันไม่มีเจ้าของ *อตฺตุทฺเทสํ* อันมีผู้ควรระบุคือตน *สญฺญาจิกาย* ด้วยการขอเอง *กาเรตพฺพา* พึงให้กระทำ *ปมาณิกา* ให้ประกอบด้วยขนาด ฯ *อิทํ วกฺขมานํ ปมาณํ* อ.ขนาดที่อันเราจักกล่าวนี้ *ปมาณํ* เป็นขนาด *ตตฺร กุฏิยา* ของกุฎินั้น (*โหติ* ย่อมเป็น) ฯ *วิทตฺถิโย* อ.คืบ ท. *ทฺวาทส* ๑๒ คืบ *สุคตวิทตฺถิยา* โดยคืบแห่งพระสุคต *ทีฆโส* จากด้านยาว (*มยา มินิตพฺพา* อันท่าน พึงวัด) ฯ (*วิทตฺถิโย* อ.คืบ ท.) *สตฺต* ๗ คืบ *ติริยํ* จากด้านกว้าง (*มินิตพฺพา* อันท่าน พึงวัด) *อนฺตรา* ด้วยภายใน ฯ *ภิกฺขู* อ.ภิกษุ ท. (*เตน ภิกฺขุนา* อันภิกษุนั้น) *อภิเนตพฺพา* พึงนำไป *วตฺถุเทสนาย* เพื่อการแสดงซึ่งพื้นที่ ฯ *วตฺถุ* อ.พื้นที่ *อนารมฺภํ* อันไม่มีอันตราย *สปริกฺกมนํ* อันเป็นไปกับด้วยชานรอบ *เตหิ ภิกฺขูหิ* อันภิกษุ ท. เหล่านั้น *เทเสตพฺพํ* พึงแสดง ฯ *เจ* หากว่า *ภิกฺขุ* อ.ภิกษุ (*ปุคฺคลํ* ยังบุคคล) *กาเรยฺย* พึงให้กระทำ *กุฏึ* ซึ่งกุฎิ *สญฺญาจิกาย* ด้วยการขอเอง *วตฺถุสฺมึ* ในพื้นที่ *สารมฺเภ* อันเป็นไปกับด้วยอันตราย *อปริกฺกมเน* อันไม่มีชานรอบไซร้ ฯ *วา* หรือว่า *เจ* หากว่า *ภิกฺขุ* อ.ภิกษุ *อนภิเนยฺย* ไม่พึงนำไป *ภิกฺขู* ซึ่งภิกษุ ท. *วตฺถุเทสนาย* เพื่อการแสดงซึ่งพื้นที่ไซร้ ฯ *วา* หรือว่า *เจ* หากว่า *ภิกฺขุ* อ.ภิกษุ *ปมาณํ* ยังขนาด *อติกฺกาเมยฺย* พึงให้ล่วงไปไซร้ ฯ (*อาปตฺตินิกาโย* อ.กองแห่งอาบัติ) *สงฺฆาทิเสโส* ชื่อว่า สังฆาทิเสส (*โหติ* ย่อมมี *ตสฺส ภิกฺขุโน* แก่ภิกษุนั้น) ฯ

อันตรายอันมีชานรอบ[ด้วยกรรมวาจา] หากภิกษุสร้างกุฎิด้วยการขอเองในที่มีอันตราย อันหาชานรอบมิได้ หรือไม่นำภิกษุทั้งหลายไปเพื่อแสดงที่ หรือสร้างให้ล่วงประมาณ เป็นสังฆาทิเสส

[คำว่า ตตฺร ลง ตฺร ปัจจัยในอรรถฉัฏฐีวิภัตติ มีอรรถเหมือน ตสฺสา จึงเพิ่ม กุฏิยา เข้ามาแปลร่วม ดังคัมภีร์กังขาวิตรณีอธิบายว่า

ตตฺริทํ ปมาณนฺติ ตสฺสา กุฏิยา อิทํ ปมาณํ[๕๔]

"คำว่า ตตฺริทํ ปมาณํ แปลว่า ขนาดของกุฏินั้นมีดังนี้"

คำว่า อนภิเนยฺย ตัดบทเป็น น + อภิเนยฺย สลับ น และ อ เป็น อน ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โทธสฺส จ (แปลง ธ อักษรเป็น ท อักษรและอักษรอื่นๆ ในเพราะสระหลัง ในบางแห่ง) เนื่องจากคำว่า อภิเนยฺย เป็นบทอาขยาต จึงแปลง น เป็น อนฺ แล้วสำเร็จเป็นรูปว่า อนภิเนยฺย ดังคำว่า อนสฺโส = น + อสฺโส ไม่ได้ เพราะบทอาขยาตเข้าสมาสกับบทหน้าไม่ได้ (ยกเว้นบทพิเศษบางศัพท์ เช่น มนสิกโรติ (ย่อมทำไว้ในใจ), ปาตุภวติ (ย่อมมีปรากฏ) เป็นต้น]

วิหารการสิกขาบท

ว่าด้วยการสร้างวิหาร

๗. มหลฺลกํ ปน ภิกฺขุนา วิหารํ การยมาเนน สสฺสามิกํ อตฺตุทฺเทสํ ภิกฺขู อภิเนตพฺพา วตฺถุ-

---

ปน อนึ่ง *ภิกฺขู* อ.ภิกษุ ท. *ภิกฺขุนา* อันภิกษุ [*ปุคฺคลํ*] *การยมาเนน* ผู้ยังบุคคลให้กระทำอยู่ *วิหารํ* ซึ่งวิหาร *มหลฺลกํ* อันใหญ่ *สสฺสามิกํ* อันเป็นไปกับด้วยเจ้าของ *อตฺตุทฺเทสํ* อันมีผู้ควรระบุคือตน *อภิเนตพฺพา* พึงนำไป *วตฺถุเทสนาย* เพื่อการแสดงซึ่งพื้นที่ ฯ *วตฺถุ* อ.พื้นที่ *อนารมฺภํ* อันไม่มีอันตราย *สปริกฺกมนํ* อันเป็นไปกับด้วยชานรอบ *เตหิ ภิกฺขูหิ* อันภิกษุ ท. เหล่านั้น *เทเสตพฺพํ* พึงแสดง ฯ *เจ* หากว่า *ภิกฺขุ* อ.ภิกษุ [*ปุคฺคลํ* ยังบุคคล] *กาเรยฺย* พึงให้กระทำ *วิหารํ* ซึ่งวิหาร *มหลฺลกํ* อันใหญ่ *วตฺถุสฺมึ* ในพื้นที่ *สารมฺเภ* อันเป็นไปกับด้วยอันตราย *อปริกฺกมเน* อันไม่มีชานรอบไซร้ ฯ *ภิกฺขุ* อ.ภิกษุ *อนภิเนยฺย* ไม่พึงนำไป *ภิกฺขู* ซึ่งภิกษุ ท. *วตฺถุเทสนาย วา* เพื่อการแสดงซึ่งพื้นที่ นั่นเทียว ฯ [*อาปตฺตินิกาโย* อ.กองแห่งอาบัติ] *สงฺฆาทิเสโส* ชื่อว่า สังฆาทิเสส [*โหติ* ย่อมมี *ตสฺส ภิกฺขุโน* แก่ภิกษุนั้น] ฯ

เทสนาย, เตหิ ภิกฺขูหิ วตฺถุ เทเสตพฺพํ อนารมฺภํ สปริกฺกมนํ. สารมฺเภ เจ ภิกฺขุ วตฺถุสฺมึ อปริกฺกมเน มหลฺลกํ วิหารํ กาเรยฺย, ภิกฺขู วา อนภิเนยฺย วตฺถุเทสนาย, สงฺฆาทิเสโส.

ภิกษุผู้จะให้สร้างวิหารใหญ่อันมีเจ้าของสร้างถวายเพื่อตนเอง พึงนำภิกษุทั้งหลายไปเพื่อแสดงที่ ภิกษุเหล่านั้นพึงแสดงที่ไม่มีอันตรายอันมีชานรอบ[ด้วยกรรมวาจา] หากภิกษุสร้างวิหารใหญ่ในที่มีอันตราย อันหาชานรอบมิได้ ไม่นำภิกษุทั้งหลายไปเพื่อแสดงที่ทีเดียว เป็นสังฆาทิเสส

[โดยทั่วไปแล้ว คำว่า มหลฺลก มักใช้ในความหมายว่า "แก่" เช่น มหลฺลกอุปาสก (อุบาสกแก่), มหลฺลกตฺเถร (พระเถระแก่), มหลฺลกราช (กษัตริย์สูงพระวัย) ดังประโยคในคัมภีร์อรรถกถาว่า

เตสํ มหลฺลกราชาโน "อิทํ กาตพฺพํ, อิทํ น กาตพฺพนฺ"ติ โปราณํ ปเวณึ อาจิกฺขนฺติ.[๕๕]

"กษัตริย์สูงวัยย่อมบอกประเพณีอันมีมาแต่ก่อนแก่พระราชาเหล่านั้นว่า สิ่งนี้พึงกระทำ สิ่งนี้ไม่พึงกระทำ"

แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาก็แสดงคำไวพจน์ของศัพท์ที่มีความหมายว่า แก่ ไว้ ๕ ศัพท์ว่า

มหลฺลโก จ วุทฺโธ จ เถโร ชิณฺโณ จ ชิณฺณโก
อคฺคโช ปุพฺพโช เชฏฺโจ กนิโย กนิฏฺโจนุโช.[๕๖]

"คนแก่ ๕ ศัพท์ = มหลฺลก, วุทฺธ, เถร, ชิณฺณ, ชิณฺณก
พี่ชาย ๓ ศัพท์ = อคฺคช, ปุพฺพช, เชฏฺจ
น้องชาย ๓ ศัพท์ = กนิย, กนิฏฺจ, อนุช"

อย่างไรก็ตาม คำว่า มหลฺลก ในสิกขาบทนี้ ประกอบรูปศัพท์มาจาก มหา บทหน้า + ลา ธาตุ + ณฺวุ ปัจจัย ซ้อน ล เป็น ลฺล และทำรัสสะ อา ใน หา เป็น อ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มหนฺตํ ลาติ คณฺหาตีติ มหลฺลโก = วิหารที่ถือเอาความดีเลิศ/ความใหญ่ ชื่อว่า มหัลลกะ

โดยคำนี้ใช้ในความหมาย ๒ ประการว่า ดีเลิศ และใหญ่ ดังคัมภีร์กังขาวิตรณีอธิบายว่า

สตฺตเม มหลฺลกนฺติ สสามิกภาเวน สญฺญาจิตกุฏิโต มหนฺตภาโว เอตสฺส อตฺถีติ มหลฺลโก, ยสฺมา วา วตฺถุํ เทสาเปตฺวา ปมาณาติกฺกเมนาปิ กาตุํ วฏฺฏติ, ตสฺมา ปมาณมหนฺตตายปิ มหลฺลโก, ตํ มหลฺลกํ.[๕๗]

"โปรดทราบรูปวิเคราะห์ของบทว่า มหลฺลกํ ในสิกขาบทที่ ๗ ดังนี้

ความดีเลิศกว่ากุฏิที่ภิกษุขอเอง เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย มีอยู่แก่วิหารนั้น เหตุนั้น วิหารนั้นชื่อว่า มหัลลกะ (ดีเลิศ) อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มหัลลกะ (ใหญ่) แม้โดยความมีขนาดใหญ่ เพราะ

ภิกษุให้สงฆ์แสดงพื้นที่แล้วควรสร้างด้วยการล่วงขนาดได้อีกด้วย, [ภิกษุผู้จะให้สร้าง]วิหารใหญ่นั้น[อันมีเจ้าของสร้างถวายเพื่อตนเอง พึงนำภิกษุทั้งหลายไปเพื่อแสดงที่]"

ในฎีกาใหม่ [๕๘] กล่าวว่า วา ศัพท์ในคำว่า ภิกฺขู วา อนภิเนยฺย ใช้ในความหมายว่า ตัดสิน (อวธารณ) แปลว่า "ทีเดียว, นั่นเอง, เอง" ดังคำว่า อยํ วา โส มหานาโค (ช้างตัวนี้เองเป็นช้างใหญ่ตัวนั้น) แต่คำดังกล่าวไม่พบในพระไตรปิฎกฉบับปัจจุบัน พบเพียงรูปว่า อยเมว โส มหานาโค ในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ [๕๙] โดยประกอบใช้ เอว ศัพท์แทน วา ศัพท์ สันนิษฐานว่าฉบับใบลานที่ท่านผู้แต่งฎีกาใหม่ใช้อ้างอิงคงจะมีรูปว่า อยํ วา ท่านจึงอธิบายไว้อย่างนั้น]

ทุฏฐโทสสิกขาบท

ว่าด้วยภิกษุโจทท้วงด้วยอาบัติปาราชิกที่ไม่มีมูล

๘. โย ปน ภิกฺขุ ภิกฺขุํ ทุฏฺโฐ โทโส อปฺปตีโต อมูลเกน ปาราชิเกน ธมฺเมน อนุทฺธํเสยฺย "อปฺเปว นาม นํ อิมมฺหา พฺรหฺมจริยา จาเวยฺยนฺ"ติ. ตโต อปเรน สมเยน สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา อมูลกญฺเจว ตํ อธิกรณํ โหติ, ภิกฺขุ จ โทสํ ปติฏฺฐาติ, สงฺฆาทิเสโส.

ภิกษุใด ขัดใจ มีโทสะ ไม่แช่มชื่น กำจัดภิกษุด้วยอาบัติปาราชิกไม่มีมูล[คือการเห็น ได้ยิน หรือสงสัย] ด้วยความมุ่งหมายนี้ว่า ไฉนหนอ เราจะยังเธอให้เคลื่อนจากพรหมจรรย์นี้ได้

ปน ก็ *โย ภิกฺขุ* อ.ภิกษุใด (*โทเสน*) *ทุฏฺโฐ* เป็นผู้อันโทสะประทุษร้ายแล้ว *โทโส* เป็นผู้ประทุษร้าย (*ปีติสุขาทีหิ ธมฺเมหิ*) *อปฺปตีโต* เป็นผู้อันธรรม ท. อันมีปีติและสุขเป็นต้น ไม่เข้าถึงแล้ว (*หุตฺวา* เป็น) *อนุทฺธํเสยฺย* พึงกำจัด *ภิกฺขุํ* ซึ่งภิกษุ *ธมฺเมน* ด้วยอาบัติ *ปาราชิเกน* ชื่อว่าปาราชิก *อมูลเกน* อันไม่มีมูล (*อิมินา อธิปฺปาเยน* ด้วยความมุ่งหมายนี้) *อิติ* ว่า *อปฺเปว นาม* ไฉนหนอ *อหํ* อ.เรา *นํ ภิกฺขุํ* ยังภิกษุนั้น *จาเวยฺยํ* พึงให้เคลื่อน *อิมมฺหา พฺรหฺมจริยา* จากความประพฤติอันประเสริฐนี้ ฯ *สมเยน* ในสมัย *อปเรน* อื่นอีก *ตโต สมยโต* แต่สมัยนั้น *ตํ อธิกรณํ อมูลกํ โหติ เจว* อ.อธิกรณ์นั้น เป็นของไม่มีมูล นั่นเทียว ย่อมเป็น ด้วย ฯ *สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา ภิกฺขุ โทสํ ปติฏฺฐาติ จ* อ.ภิกษุ ผู้ถูกไต่สวนอยู่ ก็ตาม ผู้ไม่ถูกไต่สวนอยู่ ก็ตาม ย่อมยืนยันอาศัย ซึ่งความผิด ด้วย ฯ (*อาปตฺตินิกาโย* อ.กองแห่งอาบัติ) *สงฺฆาทิเสโส* ชื่อว่า สังฆาทิเสส (*โหติ* ย่อมมี *ตสฺส ภิกฺขุโน* แก่ภิกษุนั้น) ฯ

ในสมัยอื่นแต่นั้น อธิกรณ์นั้นไม่มีมูล และภิกษุถูกไต่สวนก็ตาม ไม่ถูกไต่สวนก็ตาม ย่อมยอมรับผิด เป็นสังฆาทิเสส”

[ในประโยคว่า ตโต อปเรน สมเยน สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา อมูลกญฺเจว ตํ อธิกรณํ โหติ คำว่า สมนุคฺคาหิยมาโน และ อสมนุคฺคาหิยมาโน เป็นวิเสสนะของ ภิกฺขุ ในประโยคหลังว่า ภิกฺขุ จ โทสํ ปติฏฺฐาติ จึงต้องไปแปลร่วมกับประโยคหลัง]

อัญญภาคิยสิกขาบท

ว่าด้วยภิกษุถือเอาข้ออ้างแล้วโจทท้วงด้วยอาบัติปาราชิก

๙. โย ปน ภิกฺขุ ภิกฺขุํ ทุฏฺโฐ โทโส อปฺปตีโต อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺส กิญฺจิ เทสํ เลสมตฺตํ อุปาทาย ปาราชิเกน ธมฺเมน อนุทฺธํเสยฺย “อปฺเปว นาม นํ อิมมฺหา พฺรหฺมจริยา จาเวยฺยนฺ”ติ, ตโต อปเรน สมเยน สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา อญฺญภาคิยญฺเจว ตํ อธิกรณํ โหติ, โกจิ เทโส เลสมตฺโต อุปาทินฺโน, ภิกฺขุ จ โทสํ ปติฏฺฐาติ, สงฺฆาทิเสโส.

ปน ก็ *โย ภิกฺขุ* อ.ภิกษุใด (*โทเสน*) *ทุฏฺโฐ* เป็นผู้อันโทสะประทุษร้ายแล้ว *โทโส* เป็นผู้ประทุษร้าย (*ปีติสุขาทีหิ ธมฺเมหิ*) *อปฺปตีโต* เป็นผู้อันธรรม ท. อันมีปีติและสุขเป็นต้นไม่เข้าถึงแล้ว (*หุตฺวา* เป็น) *อุปาทาย* ถือเอาแล้ว *เลสมตฺตํ* ซึ่งเหตุสักว่าข้ออ้าง *เทสํ* ที่ถูกแสดงไว้ *กิญฺจิ* บางอย่าง *อธิกรณสฺส* ของที่ตั้ง (*สญฺญาย* แห่งชื่อ) *อญฺญภาคิยสฺส* ที่มีส่วนอื่น *อนุทฺธํเสยฺย* พึงกำจัด *ภิกฺขุํ* ซึ่งภิกษุ *ธมฺเมน* ด้วยอาบัติ *ปาราชิเกน* ชื่อว่าปาราชิก (*อิมินา อธิปฺปาเยน* ด้วยความมุ่งหมายนี้) *อิติ* ว่า *อปฺเปว นาม* ไฉนหนอ *อหํ* อ.เรา *นํ ภิกฺขุํ* ยังภิกษุนั้น *จาเวยฺยํ* พึงให้เคลื่อน *อิมมฺหา พฺรหฺมจริยา* จากความประพฤติอันประเสริฐนี้ ฯ *สมเยน* ในสมัย *อปเรน* อื่นอีก *ตโต สมยโต* แต่สมัยนั้น *ตํ อธิกรณํ อญฺญภาคิยํ โหติ เจว* อ.อธิกรณ์นั้น มีส่วนอื่น นั่นเทียว ย่อมเป็น ด้วย ฯ *เลสมตฺโต* อ.เหตุสักว่าข้ออ้าง *เทโส* ที่ถูกแสดงไว้ *โกจิ* บางอย่าง (*ภิกฺขุนา* อันภิกษุ) *อุปาทินฺโน* ถือเอาแล้ว ฯ *สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา ภิกฺขุ โทสํ ปติฏฺฐาติ จ* อ.ภิกษุ ผู้ถูกไต่สวนอยู่ ก็ตาม ผู้ไม่ถูกไต่สวนอยู่ ก็ตาม ย่อมยืนยันอาศัย ซึ่งความผิด ด้วย ฯ (*อาปตฺตินิกาโย* อ.กองแห่งอาบัติ) *สงฺฆาทิเสโส* ชื่อว่า สังฆาทิเสส (*โหติ* ย่อมมี *ตสฺส ภิกฺขุโน* แก่ภิกษุนั้น) ฯ

ภิกษุใด ขัดใจ มีโทสะ ไม่แช่มชื่น ถือเอาเพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บางอย่างของสิ่งอย่างอื่น กำจัดภิกษุด้วยอาบัติปาราชิกด้วยความมุ่งหมายนี้ว่า ไฉนหนอ เราจะยังเธอให้เคลื่อนจากพรหมจรรย์นี้ได้ ในสมัยอื่นแต่นั้น อธิกรณ์นั้นมีส่วนอื่น ข้ออ้างเท่านั้นที่แสดงไว้บางอย่างถูกถือเอาแล้ว และภิกษุถูกไต่สวนก็ตาม ไม่ถูกไต่สวนก็ตาม ย่อมยอมรับผิด เป็นสังฆาทิเสส

[ประโยคว่า โกจิ เทโส เลสมตฺโต อุปาทินฺโน (ข้ออ้างเท่านั้นที่แสดงไว้บางอย่างถูกถือเอาแล้ว) ถือว่าเป็นประโยคแทรกที่อยู่ในระหว่างประโยคสมุจจยะ ๒ ประโยค คือ อญฺญภาคิยญฺเจว ตํ อธิกรณํ โหติ (อธิกรณ์นั้นมีส่วนอื่น) และ ภิกฺขุ จ โทสํ ปติฏฺฐาติ (และภิกษุย่อมยอมรับผิด) การประกอบประโยคแทรกในลักษณะนี้หาได้ยากมากในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา แต่มีได้ในพระบาลี ทั้งนี้เพราะภาษาในพระบาลีเป็นประโยคพูด เรียกว่า วจนาคติ ส่วนภาษาในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเป็นภาษาเขียน เรียกว่า รจนาคติ จะเห็นได้ว่า การประกอบใช้นิบาตต้นประโยค เช่น ปน มีใช้เฉพาะในประโยคของพระบาลีว่า โย ปน ภิกฺขุ เท่านั้น แต่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักประกอบใช้นิบาตเหล่านี้ตั้งแต่ประโยคที่สองเป็นต้นไป ไม่นิยมประกอบใช้ในต้นประโยคดังกล่าว]

สังฆเภทสิกขาบท

ว่าด้วยการทำสงฆ์ให้แตกกัน

๑๐. โย ปน ภิกฺขุ สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส เภทาย ปรกฺกเมยฺย, เภทนสํวตฺตนิกํ วา อธิกรณํ สมาทาย ปคฺคยฺห ติฏฺเฐยฺย. โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ เอวมสฺส วจนีโย "มายสฺมา สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส เภทาย ปรกฺกมิ, เภทนสํวตฺตนิกํ วา อธิกรณํ สมาทาย ปคฺคยฺห อฏฺฐาสิ, สเมตายสฺมา สงฺเฆน, สมคฺโค หิ สงฺโฆ สมฺโมทมาโน อวิวทมาโน เอกุทฺเทโส ผาสุ วิหรตี"ติ. เอวญฺจ โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ วุจฺจมาโน ตเถว ปคฺคณฺเหยฺย. โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ ยาวตติยํ สมนุภาสิตพฺโพ ตสฺส ปฏินิสฺสคฺคาย. ยาวตติยญฺเจ สมนุภาสิยมาโน ตํ ปฏินิสฺสชฺเชยฺย. อิจฺเจตํ กุสลํ. โน เจ ปฏินิสฺสชฺเชยฺย, สงฺฆาทิเสโส.

ภิกษุใด พยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์ผู้พร้อมเพรียง หรือถือเอาเหตุอันทำให้แตกแยกกัน ยังคงยืนกรานไว้ ภิกษุนั้นพึงถูกภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวอย่างนี้ว่า ท่านอย่าพยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์ผู้พร้อมเพรียง หรือถือเอาเหตุอันทำให้แตกแยกกัน ยังคงยืนกรานไว้

ขอท่านจงพร้อมเพรียงกับสงฆ์ เพราะสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน เป็นผู้พลอยยินดี ไม่วิวาทกัน มีการสวดปาติโมกข์เสมอกัน ย่อมอยู่ผาสุก

ภิกษุนั้นผู้ถูกภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวอย่างนี้แล พึงยืนกรานเหมือนอย่างนั้นเทียว ภิกษุนั้นพึงถูกภิกษุทั้งหลายสวดสมนุภาสน์จนครบสามจบเพื่อให้สละความพยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์นั้น หากเธอถูกสวดสมนุภาสน์จนครบสามจบอยู่ พึงสละความพยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์นั้น การสละนั้นอย่างนี้เป็นการดี หากเธอไม่สละ เป็นสังฆาทิเสส

ปน ก็ *โย ภิกฺขุ* อ.ภิกษุใด *สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส เภทาย ปรกฺกเมยฺย วา* พึงพยายาม เพื่อการแตกแยกของสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน ก็ดี ฯ *เภทนสํวตฺตนิกํ อธิกรณํ สมาทาย ปคฺคยฺห ติฏฺเฐยฺย วา* ถือเอาแล้ว ซึ่งเหตุอันยิ่งที่เป็นไปเพื่อการแตกแยก ยืนกรานแล้ว พึงตั้งไว้ ก็ดี ฯ *โส ภิกฺขุ* อ.ภิกษุนั้น *ภิกฺขูหิ วจนีโย* เป็นผู้อันภิกษุ ท. พึงว่ากล่าว *อสฺส* พึงเป็น *เอวํ* อย่างนี้ *อิติ* ว่า *อายสฺมา* อ.ผู้มีอายุ *มา สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส เภทาย ปรกฺกมิ วา* อย่าพยายามแล้วเพื่อการแตกแยกแห่งสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน ก็ดี ฯ *เภทนสํวตฺตนิกํ อธิกรณํ สมาทาย ปคฺคยฺห อฏฺฐาสิ วา* ถือเอาแล้วซึ่งเหตุอันยิ่งที่เป็นไปเพื่อการแตกแยก ยืนกรานแล้ว ได้ตั้งแล้ว ก็ดี ฯ *อายสฺมา* อ.ผู้มีอายุ *สเมตุ* จงถึงซึ่งการรวมเข้า *สทฺธึ* กับ *สงฺเฆน* ด้วยสงฆ์ ฯ *หิ* เพราะว่า *สงฺโฆ* อ.สงฆ์ *สมคฺโค* ผู้พร้อมเพรียงกัน *สมฺโมทมาโน* เป็นผู้ยินดีด้วยดีอยู่ *อวิวทมาโน* เป็นผู้ไม่วิวาทกันอยู่ *เอกุทฺเทโส* เป็นผู้มีการสวดเสมอกัน (*หุตฺวา* เป็น) *วิหรติ* ย่อมอยู่ *ผาสุ* สบาย ฯ

โส ภิกฺขุ อ.ภิกษุนั้น *ภิกฺขูหิ วุจฺจมาโน* เป็นผู้อันภิกษุ ท. ว่ากล่าวอยู่ *เอวญฺจ* อย่างนี้นั่นเทียว (*หุตฺวา* เป็น) *ปคฺคณฺเหยฺย* พึงยืนกราน *ตถา เอว* เหมือนอย่างนั้น นั่นเทียว ฯ *โส ภิกฺขุ* อ.ภิกษุนั้น *ภิกฺขูหิ* อันภิกษุ ท. *สมนุภาสิตพฺโพ* พึงว่ากล่าวบ่อยๆ *ยาวตติยํ* ถึงครั้งที่สาม *ปฏินิสฺสคฺคาย* เพื่อการสละ *ตสฺส สงฺฆเภทาย ปรกฺกมนสฺส* ซึ่งความพยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์นั้น ฯ *เจ* หากว่า (*โส ภิกฺขุ* อ.ภิกษุนั้น *ภิกฺขูหิ* อันภิกษุ ท.) *สมนุภาสิยมาโน* ว่ากล่าวอยู่บ่อยๆ *ยาวตติยํ* ถึงครั้งที่สาม *ปฏินิสฺสชฺเชยฺย* พึงสละ *ตํ สงฺฆเภทาย ปรกฺกมนํ* ซึ่งความพยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์นั้นไซร้ ฯ (*เอวํ ภาเว* ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น *สติ* มีอยู่) *เอตํ ปฏินิสฺสชฺชนํ* อ.การสละนั่น *อิติ* อย่างนี้ *กุสลํ* เป็นการดี (*โหติ* ย่อมเป็น) ฯ *เจ* หากว่า (*โส ภิกฺขุ* อ.ภิกษุนั้น) *โน ปฏินิสฺสชฺเชยฺย* ไม่พึงสละไซร้ ฯ (*เอวํ ภาเว* ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น *สติ* มีอยู่ *อาปตฺตินิกาโย* อ.กองแห่งอาบัติ) *สงฺฆาทิเสโส* ชื่อว่า สังฆาทิเสส (*โหติ* ย่อมมี *ตสฺส ภิกฺขุโน* แก่ภิกษุนั้น) ฯ

[วา ศัพท์ในคำว่า เภทนสํวตฺตนิกํ วา ทำหน้าที่ วากยวิกัปปนะ คือ แสดงความไม่แน่นอนของประโยค ดังนั้น จึงต้องแปลแยกเป็นสองประโยคว่า

สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส เภทาย ปรกฺกเมยฺย วา เภทนสํวตฺตนิกํ อธิกรณํ สมาทาย ปคฺคยฺห ติฏฺเฐยฺย วา.

เหมือน จ ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่วากยสมุจจยะ คือ รวบรวมประโยค ต้องแปลรวมคำในประโยคเป็นสองตอน

คำว่า อธิกรณ ในสิกขาบทนี้ แปลว่า "เหตุอันยิ่ง" จึงไม่ควรจะแปลทับศัพท์ว่า "อธิกรณ์" ซึ่งหมายถึง คดี

คำว่า อายสฺมา (ผู้มีอายุ) เป็นคำสุภาพที่ภิกษุใช้สื่อสารกัน การประกอบใช้ ตุมฺห ศัพท์โดยทั่วไปถือว่าเป็นคำพูดกลางๆ แต่ถ้าใช้ อายสฺมา จัดเป็นคำสุภาพ ในบางแห่งภิกษุก็ใช้ อายสฺมา ในเวลาพูดกับฆราวาสได้เช่นเดียวกัน แต่ฆราวาสมักเรียกภิกษุว่า อยฺย (พระคุณเจ้า) ไม่ใช้เป็น อายสฺมา

คำว่า สมนุภาสิตพฺโพ ประกอบรูปศัพท์จาก สํ บทหน้า + อนุ บทหน้า + ภาส ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดให้ปรากฏ) + ตพฺพ ปัจจัยในกรรมสาธนะ แปลตามศัพท์ว่า "พึงว่ากล่าวบ่อยๆ" คือ พึงว่ากล่าวด้วยญัตติ ๑ ครั้ง กรรมวาจา ๓ ครั้ง

ในคัมภีร์ปาติโมกขเมทินี กล่าวว่า ต ศัพท์ในคำว่า ตสฺส ปฏินิสฺสคฺคาย และ ตํ ปฏินิสฺสชฺเชยฺย แปลว่า ความพยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์นั้น หมายถึง สงฺฆเภทาย ปรกฺกมสฺส, สงฺฆเภทาย ปรกฺกมํ ส่วนนิสสัยพม่าบางฉบับแปลว่า ความเห็นนั้น หมายถึง ทสฺสนสฺส, ทสฺสนํ

คำว่า ปฏินิสฺสคฺค ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บทหน้า + นิ บทหน้า + สชฺช ธาตุ (วิสฺสคฺเค = สละ) + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ

คำว่า เอตํ เป็นวิเสสนะของปาฐะว่า ปฏินิสฺสชฺชนํ โดยเปลี่ยน ปฏินิสฺสคฺโค เป็น ปฏินิสฺสชฺชนํ เพราะ ยุ ปัจจัยที่ลงในภาวสาธนะมักมีรูปนปุงสกลิงค์แน่นอน เช่น คมนํ (การไป) ฐานํ (การยืน) เป็นต้น

กริยาคุมพากย์ที่ประกอบกับ สเจ, เจ หรือ ยทิ มักลงสัตตมีวิภัตติเป็นส่วนใหญ่ ในที่นี้จึงประกอบรูปศัพท์เป็น ปฏินิสฺสชฺเชยฺย ในสองประโยคท้าย กริยาคุมพากย์นี้แสดงความหมายว่า *ปริกัปปะ* คือ การคาดคะเน ไม่แสดงความแน่นอนเหมือนบทที่ลงวัตตมานาวิภัตติ ดังข้อความในคัมภีร์สัททวุตติว่า

สเจ-เจ-ยทิสทฺเทน	สห ยุตฺตํ กฺริยาปทํ
สกตฺถํ ปริวชฺเชตฺวา	ปริกปฺปตฺถวาจกํ.[๖๐]

"บทกริยาที่ประกอบร่วมกับศัพท์ว่า สเจ, เจ และ ยทิ เป็นบทเว้นอรรถของตนแสดงอรรถปริกัปปะ"]

เภทานุวัตตกสิกขาบท

ว่าด้วยภิกษุประพฤติตามและกล่าวสนับสนุนภิกษุผู้ทำสงฆ์ให้แตกกัน

๑๑. ตสฺเสว โข ปน ภิกฺขุสฺส ภิกฺขู โหนฺติ อนุวตฺตกา วคฺควาทกา เอโก วา เทฺว วา ตโย วา, เต เอวํ วเทยฺยุํ "มายสฺมนฺโต เอตํ ภิกฺขุํ กิญฺจิ อวจุตฺถ. ธมฺมวาที เจโส ภิกฺขุ. วินยวาที เจโส ภิกฺขุ. อมฺหากญฺเจโส ภิกฺขุ ฉนฺทญฺจ รุจิญฺจ อาทาย โวหรติ. ชานาติ โน, ภาสติ. อมฺหากมฺเปตํ ขมตี"ติ. เต ภิกฺขู ภิกฺขูหิ เอวมสฺสุ วจนียา "มายสฺมนฺโต เอวํ อวจุตฺถ. น เจโส ภิกฺขุ ธมฺมวาที. น เจโส

ปน ส่วนว่า *ภิกฺขู* อ.ภิกษุ ท. *เอโก วา* หนึ่งรูปบ้าง *เทฺว วา* สองรูปบ้าง *ตโย วา* สามรูปบ้าง *อนุวตฺตกา* ผู้เป็นไปตาม *วคฺควาทกา* ผู้กล่าวซึ่งฝักฝ่าย *ตสฺส เอว โข ภิกฺขุสฺส* ของภิกษุนั้นนั่นเทียวแล *โหนฺติ* มีอยู่ ฯ *เต ภิกฺขู* อ.ภิกษุ ท. เหล่านั้น *วเทยฺยุํ* พึงกล่าว *เอวํ* อย่างนี้ *อิติ* ว่า *อายสฺมนฺโต* ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท. (*ตุมฺเห* อ.ท่าน ท.) *มา อวจุตฺถ* อย่าได้กล่าวแล้ว *กิญฺจิ* ซึ่งอะไรๆ *เอตํ ภิกฺขุํ* กะภิกษุนั่น ฯ *ธมฺมวาที เอโส ภิกฺขุ โหติ* จ อ.ภิกษุนั่น เป็นผู้มีปกติกล่าวซึ่งความจริง ด้วย ฯ *วินยวาที เอโส ภิกฺขุ โหติ* จ อ.ภิกษุนั่น เป็นผู้มีปกติกล่าวซึ่งความระงับ ด้วย ฯ *อมฺหากํ เอโส ภิกฺขุ ฉนฺทญฺจ รุจิญฺจ อาทาย โวหรติ* จ อ.ภิกษุนั่น ถือเอาแล้ว ซึ่งความต้องการด้วย ซึ่งความชอบใจด้วย ของข้าพเจ้า ท. พูดอยู่ ด้วย ฯ (*เอโส ภิกฺขุ* อ.ภิกษุนั่น) *ชานาติ* ย่อมรู้ (*ฉนฺทญฺจ* ซึ่งความต้องการด้วย *รุจิญฺจ* ซึ่งความชอบใจด้วย) *โน* ของข้าพเจ้า ท. ฯ *ภาสติ* ย่อมกล่าว (*สทฺธึ* กับ *อมฺเหหิ* ด้วยข้าพเจ้า ท. ฯ) *เอตํ กมฺมํ* อ.กรรมนั่น *ขมติ* ย่อมชอบใจ *อมฺหากมฺปิ* แม้แก่ข้าพเจ้า ท. ฯ

เต ภิกฺขู อ.ภิกษุ ท. เหล่านั้น *ภิกฺขูหิ วจนียา* เป็นผู้อันภิกษุ ท. พึงว่ากล่าว *อสฺสุ* พึงเป็น *เอวํ* อย่างนี้ *อิติ* ว่า *อายสฺมนฺโต* ข้าแต่ผู้มีอายุ ท. (*ตุมฺเห* อ.ท่าน ท.) *มา อวจุตฺถ* อย่าได้กล่าวแล้ว *เอวํ* อย่างนี้ *อิติ* ว่า *น เอโส ภิกฺขุ ธมฺมวาที โหติ* จ อ.ภิกษุนั่น เป็นผู้มีปกติกล่าวซึ่งความจริง ย่อมเป็นหามิได้ ด้วย ฯ *น เอโส ภิกฺขุ วินยวาที โหติ* จ อ.ภิกษุนั่น เป็นผู้มีปกติกล่าวซึ่งความระงับ ย่อมเป็นหามิได้ ด้วย ฯ *สงฺฆเภโท* อ.การแตกแยกของสงฆ์ *มา รุจฺจิตฺถ* อย่าชอบใจแล้ว *อายสฺมนฺตานมฺปิ* แม้แก่ท่านผู้มีอายุ ท. ฯ (จิตฺตํ อ.จิต) *อายสฺมนฺตานํ* ของท่านผู้มีอายุ ท. *สเมตุ* จงถึงซึ่งการรวมเข้า (*สทฺธึ* กับ) *สงฺเฆน* ด้วยสงฆ์ ฯ *หิ* เพราะว่า *สงฺโฆ* อ.สงฆ์ *สมคฺโค* ผู้พร้อมเพรียงกัน *สมฺโมทมาโน* เป็นผู้ยินดีด้วยดีอยู่ *อวิวทมาโน* เป็นผู้ไม่วิวาทกันอยู่ *เอกุทฺเทโส* เป็นผู้มีการสวดเสมอกัน (*หุตฺวา* เป็น) *วิหรติ* ย่อมอยู่ *ผาสุ* สบาย ฯ

ภิกฺขุ วินยวาที. มายสฺมนฺตานมฺปิ สงฺฆเภโท รุจฺจิตฺถ. สเมตายสฺมนฺตานํ สงฺเฆน. สมคฺโค หิ สงฺโฆ สมฺโมทมาโน อวิวทมาโน เอกุทฺเทโส ผาสุ วิหรตี”ติ. เอวญฺจ เต ภิกฺขู ภิกฺขูหิ วุจฺจมานา ตเถว ปคฺคณฺเหยฺยุํ. เต ภิกฺขู ภิกฺขูหิ ยาวตติยํ สมนุภาสิตพฺพา ตสฺส ปฏินิสฺสคฺคาย. ยาวตติยญฺเจ สมนุภาสิยมานา ตํ ปฏินิสฺสชฺเชยฺยุํ. อิจฺเจตํ กุสลํ. โน เจ ปฏินิสฺสชฺเชยฺยุํ, สงฺฆาทิเสโส.

ส่วนภิกษุ ๑ รูปบ้าง ๒ รูปบ้าง ๓ รูปบ้าง ผู้พูดแบ่งพวกประพฤติตามภิกษุนั้นแล มีอยู่ พวกเธอพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ขอท่านทั้งหลายอย่าได้กล่าวคำอะไรๆ ต่อภิกษุนั้น ภิกษุนั้นเป็นผู้กล่าวความจริง เป็นผู้กล่าวความระงับ และถือเอาความต้องการและความชอบใจของพวกข้าพเจ้าพูดอยู่ เธอทราบ[ความต้องการและความชอบใจ]ของพวกข้าพเจ้าจึงกล่าวกับพวกข้าพเจ้า กรรม[ที่เธอทำ]นั้นย่อมชอบใจแม้แก่พวกข้าพเจ้า

ภิกษุเหล่านั้นพึงถูกภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวอย่างนี้ว่า ท่านทั้งหลายอย่าได้กล่าวอย่างนั้น ภิกษุนั้นหาใช่ผู้กล่าวความจริงไม่ หาใช่ผู้กล่าวความระงับไม่ การแตกแยกของสงฆ์อย่าได้ชอบใจแม้แก่พวกท่าน จิตของพวกท่านจงพร้อมเพรียงกับสงฆ์เพราะสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน เป็นผู้พลอยยินดี ไม่วิวาทกัน มีการสวดปาติโมกข์เสมอกัน ย่อมอยู่ผาสุก

ภิกษุเหล่านั้นผู้ถูกภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวอย่างนี้แล พึงยืนกรานเหมือนอย่างนั้นเทียว ภิกษุเหล่านั้นพึงถูกภิกษุทั้งหลายสวดสมนุภาสน์จนครบ ๓ จบเพื่อให้สละการประพฤติตามนั้น

เต ภิกฺขู อ.ภิกษุ ท. เหล่านั้น *ภิกฺขูหิ วุจฺจมานา* เป็นผู้อันภิกษุ ท. ว่ากล่าวอยู่ *เอวญฺจ* อย่างนี้ นั่นเทียว (*หุตฺวา* เป็น) *ปคฺคณฺเหยฺยุํ* พึงยืนกราน *ตถา เอว* เหมือนอย่างนั้น นั่นเทียว ฯ *เต ภิกฺขู* อ.ภิกษุ ท. เหล่านั้น *ภิกฺขูหิ* อันภิกษุ ท. *สมนุภาสิตพฺพา* พึงว่ากล่าวบ่อยๆ *ยาวตติยํ* ถึงครั้งที่สาม *ปฏินิสฺสคฺคาย* เพื่อการสละ *ตสฺส อนุวตฺตนสฺส* ซึ่งการประพฤติตามนั้น ฯ *เจ* หากว่า (*เต ภิกฺขู* อ.ภิกษุ ท. เหล่านั้น *ภิกฺขูหิ* อันภิกษุ ท.) *สมนุภาสิยมานา* ว่ากล่าวอยู่บ่อยๆ *ยาวตติยํ* ถึงครั้งที่สาม *ปฏินิสฺสชฺเชยฺยุํ* พึงสละ *ตํ อนุวตฺตนํ* ซึ่งการประพฤติตามนั้นไซร้ ฯ (*เอวํ ภาเว* ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น *สติ* มีอยู่) *เอตํ ปฏินิสฺสชฺชนํ* อ.การสละนั่น *อิติ* อย่างนี้ *กุสลํ* เป็นการดี (*โหติ* ย่อมเป็น) ฯ *เจ* หากว่า (*เต ภิกฺขู* อ.ภิกษุ ท. เหล่านั้น) *โน ปฏินิสฺสชฺเชยฺยุํ* ไม่พึงสละไซร้ ฯ (*เอวํ ภาเว* ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น *สติ* มีอยู่ *อาปตฺตินิกาโย* อ.กองแห่งอาบัติ) *สงฺฆาทิเสโส* ชื่อว่า สังฆาทิเสส (*โหติ* ย่อมมี *เตสํ ภิกฺขูนํ* แก่ภิกษุ ท. เหล่านั้น) ฯ

หากพวกเธอถูกสวดสมนุภาสน์จนครบ ๓ จบอยู่ พึงสละการประพฤติตามนั้น การสละนั้นอย่างนี้เป็นการดี หากพวกเธอไม่สละ เป็นสังฆาทิเสส

[ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗๐) กล่าวว่า โข ศัพท์ในที่นี้เป็นเพียงนิบาต คือ ไม่มีอรรถใดๆ ประกอบใช้เพื่อให้คำสละสลวย ส่วน ปน ศัพท์เป็นวิเสสโชตกะ คือ แสดงความพิเศษ หมายความว่า แสดงความพิเศษยิ่งไปกว่าสิกขาบทก่อนที่กล่าวถึงภิกษุผู้ทำลายสงฆ์ โดยในที่นี้กล่าวถึงภิกษุผู้ประพฤติตามภิกษุนั้น

คำว่า ธมฺมวาที แปลว่า เป็นผู้กล่าวความจริง ส่วนคำว่า วินยวาที แปลว่า เป็นผู้กล่าวความระงับ ตามข้อความในฎีกาใหม่ว่า

ธมฺมวาทีติ ภูตวาที. วินยวาทีติ วูปสมวาที.[๖๑]

“คำว่า ธมฺมวาที แปลว่า เป็นผู้กล่าวความจริง คำว่า วินยวาที แปลว่า เป็นผู้กล่าวความระงับ”

ในประโยคว่า ชานาติ โน, ภาสติ เพิ่มบทกรรมว่า ฉนฺทญฺจ รุจิญฺจ โดยติดตามมาจากประโยคหน้า และ โน ก็สัมพันธ์เข้าใน ฉนฺทํ และ รุจึ นอกจากนั้นแล้ว บทว่า โน เปลี่ยนเป็นบทที่ลงตติยาวิภัตติว่า อมฺเหหิ และเพิ่ม สทฺธึ เข้ามาแปลร่วมกับ ภาสติ โดย อมฺเหหิ เป็นสหาทิโยคะใน สทฺธึ

จ ศัพท์ในคำว่า เอวญฺจ (อย่างนี้ นั่นเทียว) ใช้ในอรรถว่า ตัดสิน (อวธารณ)

ต ศัพท์ในคำว่า ตสฺส ปฏินิสฺสคฺคาย และคำว่า ตํ ปฏินิสฺสชฺเชยฺย แปลว่า “การประพฤติตามนั้น” หมายถึง อนุวตฺตนสฺส, อนุวตฺตนํ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปาติโมกขเมทินี ส่วนนิสสัยพม่าบางฉบับแปลว่า “ความเห็นนั้น” หมายถึง ทสฺสนสฺส, ทสฺสนํ]

ทุพพจสิกขาบท

ว่าด้วยภิกษุเป็นคนว่ายาก

๑๒. ภิกฺขุ ปเนว ทุพฺพจชาติโก โหติ อุทฺเทสปริยาปนฺเนสุ สิกฺขาปเทสุ, ภิกฺขูหิ สหธมฺมิกํ

ปน ก็ *ภิกฺขุ* อ.ภิกษุ *ทุพฺพจชาติโก เอว* เป็นผู้มีสภาพอันเขาพึงว่ากล่าวโดยยาก นั่นเทียว *สิกฺขาปเทสุ* ในสิกขาบท ท. *อุทฺเทสปริยาปนฺเนสุ* ที่ถึงแล้วโดยรอบในปาติโมกข์ *โหติ* ย่อมเป็น ฯ (*โส ภิกฺขุ* อ.ภิกษุนั้น) *ภิกฺขูหิ วุจฺจมาโน* เมื่ออันภิกษุ ท. ว่ากล่าวอยู่ (*สิกฺขาปทํ* ด้วยสิกขาบท) *สหธมฺมิกํ* อันสหธรรมิกพึงประพฤติ *กโรติ* ย่อมกระทำ *อตฺตานํ* ซึ่งตน *อวจนียํ* ให้เป็นคนอันเขาว่ากล่าวไม่ได้ (*วจเนน* ด้วยการกล่าว) *อิติ* ว่า *อายสฺมนฺโต* ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท. (*ตุมฺเห* อ.ท่าน ท.) มา *อวจุตฺถ*

วุจฺจมาโน อตฺตานํ อวจนียํ กโรติ "มา มํ อายสฺมนฺโต กิญฺจิ อวจุตฺถ กลฺยาณํ วา ปาปกํ วา. อหมฺปายสฺมนฺเต น กิญฺจิ วกฺขามิ กลฺยาณํ วา ปาปกํ วา. วิรมถายสฺมนฺโต มม วจนายา"ติ. โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ เอวมสฺส วจนีโย "มา อายสฺมา อตฺตานํ อวจนียํ อกาสิ. วจนียเมวายสฺมา อตฺตานํ กโรตุ. อายสฺมาปิ ภิกฺขู วทตุ สหธมฺเมน. ภิกฺขูปิ อายสฺมนฺตํ วกฺขนฺติ สหธมฺเมน. เอวํ สํวทฺธา หิ ตสฺส ภควโต ปริสา ยทิทํ อญฺญมญฺญวจเนน อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปเนนา"ติ. เอวญฺจ โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ วุจฺจมาโน ตเถว ปคฺคณฺเหยฺย. โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ ยาวตติยํ สมนุภาสิตพฺโพ ตสฺส ปฏินิสฺสคฺคาย. ยาวตติยญฺเจ สมนุภาสิยมาโน ตํ ปฏินิสฺสชฺเชยฺย. อิจฺเจตํ กุสลํ. โน เจ ปฏินิสฺสชฺเชยฺย, สงฺฆาทิเสโส.

ภิกษุเป็นคนว่ายากนั่นแหละในสิกขาบทที่นับเข้าในปาติโมกข์ เมื่อถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนด้วยสิกขาบทอันสหธรรมิกพึงประพฤติ ย่อมทำตัวให้เป็นคนที่เขาตักเตือนไม่ได้โดยกล่าว

อย่าได้ว่ากล่าวแล้ว (*วจนํ* ซึ่งคำ) *กิญฺจิ* อะไรๆ *กลฺยาณํ วา* อันดีก็ตาม *ปาปกํ วา* อันเลวก็ตาม *มํ* กะกระผม ฯ *อหมฺปิ* แม้ อ.กระผม *น วกฺขามิ* จักไม่ว่ากล่าว (*วจนํ* ซึ่งคำ) *กิญฺจิ* อะไรๆ *กลฺยาณํ วา* อันดีก็ตาม *ปาปกํ วา* อันเลวก็ตาม *อายสฺมนฺเต* กะท่านผู้มีอายุ ท. ฯ *อายสฺมนฺโต* ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท. (*ตุมฺเห* อ.ท่าน ท.) *วิรมถ* จงงดเว้น *วจนาย* จากถ้อยคำเครื่องว่ากล่าว *มม* ซึ่งกระผม ฯ

โส ภิกฺขุ อ.ภิกษุนั้น *ภิกฺขูหิ วจนีโย* เป็นผู้อันภิกษุ ท. พึงว่ากล่าว *อสฺส* พึงเป็น *เอวํ* อย่างนี้ *อิติ* ว่า *อายสฺมา* อ.ท่านผู้มีอายุ *มา อกาสิ* อย่าได้กระทำแล้ว *อตฺตานํ* ซึ่งตน *อวจนียํ* ให้เป็นคนอันเขาว่ากล่าวไม่ได้ ฯ *อายสฺมา* อ.ท่านผู้มีอายุ *กโรตุ* จงกระทำ *อตฺตานํ* ซึ่งตน *วจนียํ เอว* ให้เป็นคนอันเขาว่ากล่าวได้ นั่นเทียว ฯ *อายสฺมาปิ* แม้ อ.ท่านผู้มีอายุ *วทตุ* จงว่ากล่าว *ภิกฺขู* ซึ่งภิกษุ ท. (*สิกฺขาปเทน* ด้วยสิกขาบท (*สหธมฺเมน* อันเป็นของสหธรรมิก ฯ *ภิกฺขูปิ* แม้ อ.ภิกษุ ท. *วกฺขนฺติ* จักว่ากล่าว *อายสฺมนฺตํ* ซึ่งท่านผู้มีอายุ (*สิกฺขาปเทน* ด้วยสิกขาบท) *สหธมฺเมน* อันเป็นของสหธรรมิก ฯ *ยทิทํ* (*หิตสฺส*) *อญฺญมญฺญวจนํ* อ.การกล่าว[ซึ่งประโยชน์เกื้อกูล)แก่กันและกันใด *ยทิทํ* (*อาปตฺติโต*] *อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปนํ* อ.การยังกันและกันให้ออกไปจากอาบัติใด (*อตฺถิ* มีอยู่) ฯ *ปริสา* อ.บริษัท *ตสฺส ภควโต* ของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น *สํวทฺธา หิ* เจริญแล้ว นั่นเทียว *เอวํ* อย่างนี้ *เตน* (*หิตสฺส*) *อญฺญมญฺญวจเนน* ด้วยการกล่าว(ซึ่งประโยชน์เกื้อกูล)แก่กันและกันนั้น *เตน* (*อาปตฺติโต*) *อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปเนน* ด้วยการยังกันและกันให้ออกไปจากอาบัตินั้น ฯ

ว่า พวกท่านอย่าว่ากล่าวอะไรกระผม ไม่ว่าดีหรือเลว ถึงกระผมก็จะไม่ว่ากล่าวอะไรพวกท่าน ไม่ว่าดีหรือเลวเหมือนกัน พวกท่านจงงดเว้นว่ากล่าวกระผมเถิด

ภิกษุนั้นพึงถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนอย่างนี้ว่า ท่านอย่าทำตัวให้เป็นคนที่เขาตักเตือนไม่ได้ จงทำตัวให้เป็นคนที่เขาตักเตือนได้ แม้ท่านก็จงตักเตือนภิกษุทั้งหลายด้วยสิกขาบทอันเป็นของสหธรรมิก แม้ภิกษุทั้งหลายก็จะตักเตือนท่านด้วยสิกขาบทอันเป็นของสหธรรมิก เพราะบริษัทของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเจริญแล้วอย่างนี้เทียวด้วยการตักเตือนกันและกัน และด้วยการช่วยเหลือกันและกันให้ออกจากอาบัติ

ภิกษุนั้นผู้ถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนอย่างนี้แล พึงยืนกรานเหมือนอย่างนั้นเทียว ภิกษุนั้นพึงถูกภิกษุทั้งหลายสวดสมนุภาสน์จนครบ ๓ จบเพื่อให้สละการเป็นผู้ว่ายากนั้น หากเธอถูกสวดสมนุภาสน์จนครบ ๓ จบอยู่ พึงสละการเป็นผู้ว่ายากนั้น การสละนั้นอย่างนี้เป็นการดี หากเธอไม่สละ เป็นสังฆาทิเสส

[ชาติ ศัพท์ใน ทุพฺพจชาติโก มีความหมายว่า สภาพ ส่วน ทุ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ทุกฺข (ยาก) คำว่า ทุพฺพจชาติโก จึงแปลตามศัพท์ว่า ผู้มีสภาพอันเขาพึงว่ากล่าวโดยยาก

คำว่า สหธมฺมิกํ นั้นในกังขาวิตรณี (หน้า ๑๗๒) อธิบายว่าลงทุติยาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ หมายถึง สิกขาบท คำนี้มีความหมาย ๒ ประการ คือ

โส ภิกฺขุ อ.ภิกษุนั้น *ภิกฺขูหิ วุจฺจมาโน* เป็นผู้อันภิกษุ ท. ว่ากล่าวอยู่ *เอวญฺจ* อย่างนี้ นั่น-เทียว (*หุตฺวา* เป็น) *ปคฺคณฺเหยฺย* พึงยืนกราน *ตถา เอว* เหมือนอย่างนั้น นั่นเทียว ฯ *โส ภิกฺขุ* อ.ภิกษุนั้น *ภิกฺขูหิ* อันภิกษุ ท. *สมนุภาสิตพฺโพ* พึงว่ากล่าวบ่อยๆ *ยาวตติยํ* ถึงครั้งที่สาม *ปฏินิสฺสคฺคาย* เพื่อการสละ *ตสฺส ทุพฺพจชาติกภาวสฺส* ซึ่งความเป็นผู้มีสภาพอันเขาพึงว่ากล่าวโดยยากนั้น ฯ *เจ* หากว่า (*โส ภิกฺขุ* อ.ภิกษุนั้น *ภิกฺขูหิ* อันภิกษุ ท.) *สมนุภาสิยมาโน* ว่ากล่าวอยู่บ่อยๆ *ยาวตติยํ* ถึงครั้งที่สาม *ปฏินิสฺสชฺเชยฺย* พึงสละ *ตํ ทุพฺพจชาติกภาวํ* ซึ่งความเป็นผู้มีสภาพอันเขาพึงว่ากล่าวโดยยากนั้นไซร้ ฯ (*เอวํ ภาเว* ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น *สติ* มีอยู่) *เอตํ ปฏินิสฺสชฺชนํ* อ.การสละนั่น *อิติ* อย่างนี้ *กุสลํ* เป็นการดี (*โหติ* ย่อมเป็น] ฯ *เจ* หากว่า (*โส ภิกฺขุ* อ.ภิกษุนั้น) *โน ปฏินิสฺสชฺเชยฺย* ไม่พึงสละไซร้ ฯ (*เอวํ ภาเว* ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น *สติ* มีอยู่ *อาปตฺตินิกาโย* อ.กองแห่งอาบัติ) *สงฺฆาทิเสโส* ชื่อว่า สังฆา-ทิเสส (*โหติ* ย่อมมี *ตสฺส ภิกฺขุโน* แก่ภิกษุนั้น) ฯ

- สิกขาบทอันสหธรรมิกพึงประพฤติ = สหธมฺมิเกหิ สิกฺขิตพฺพนฺติ สหธมฺมิกํ.

  (สหธมฺมิก ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน สิกฺขิตพฺพ ตัทธิต)

- สิกขาบทอันเป็นของสหธรรมิก = สหธมฺมิกานํ อิทํ สหธมฺมิกํ.

  (สหธมฺมิก ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อิทํ ตัทธิต)

คำว่า อุทฺเทส มักแปลว่า อุเทศ คือ หัวข้อ ดังคำว่า นิทานุทฺเทส (หัวข้อของคำเริ่มเรื่อง) เป็นต้น ซึ่งในที่นี้ก็คือ ปาติโมกข์ ซึ่งเป็นหัวข้อของปทภาชนีย์ที่จะอธิบายต่อไป (พระบาลีที่อธิบายบทในสิกขาบท เรียกว่า ปทภาชน, ปทภาชนี, ปทภาชนีย = ปทภาชนีย์, เครื่องจำแนกบท) ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗๑) กล่าวว่า อุทฺทิสียตีติ อุทฺเทโส, ปาติโมกฺโข (เนื้อความที่ภิกษุสวด ชื่อว่า อุเทศ คือ ปาติโมกข์)

ต ศัพท์ที่ปรากฏในคำว่า ตสฺส ปฏินิสฺสคฺคาย และ ตํ ปฏินิสฺสชฺเชยฺย แปลว่า "การเป็นผู้ว่ายาก" นั้น หมายถึง ทุพฺพจชาติกภาวสฺส, ทุพฺพจชาติกภาวํ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปาติโมกขเมทินี ส่วนนิสสัยพม่าบางฉบับแปลว่า "ความเห็นนั้น" หมายถึง ทสฺสนสฺส, ทสฺสนํ

คำว่า วจนีย ใน อวจนีย ประกอบรูปศัพท์มาจาก วจ ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดให้ปรากฏ) + อนีย ปัจจัยในกรรมสาธนะและอรรถสักกะ คือ สามารถ ดังนั้น คำว่า อวจนีย จึงแปลว่า คนที่เขาตักเตือนไม่ได้ หรือถ้าลง อนีย ปัจจัยในอรรถอรหะ คือ สมควร ก็แปลว่า คนที่เขาไม่ควรตักเตือน แต่อรรถแรกปรากฏชัดเจนกว่าอรรถหลัง จึงแปลอรรถแรกเป็นหลัก

ในประโยคว่า เอวํ สํวทฺธา หิ ตสฺส ภควโต ปริสา ยทิทํ อญฺญมญฺญวจเนน อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปเนน นิบาต คือ หิ ใช้ในความหมายว่า ตัดสิน (อวธารณ) มีความหมายเหมือน เอว ศัพท์ ส่วน ยทิทํ ศัพท์เพิ่มบทว่า อญฺญมญฺญวจนํ อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปนํ เข้ามา โดยเพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า อตฺถิ เข้ามาเป็นรูปว่า ยทิทํ อญฺญมญฺญวจนํ ยทิทํ (อาปตฺติโต) อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปนํ อตฺถิ, แล้วเพิ่ม เตน ศัพท์เข้ามาแปลร่วมกับ เตน อญฺญมญฺญวจเนน เตน (อาปตฺติโต) อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปเนน

คำว่า วุจฺจมาโน (เมื่อถูกตักเตือน) ประกอบรูปศัพท์มาจาก วจ ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดให้ปรากฏ) + ย ปัจจัย + มาน ปัจจัย ลง มาน ปัจจัยในอรรถลักขณะ กล่าวคือ โดยทั่วไป อนฺต ปัจจัยมักเป็นไปในกัตตุสาธนะ ส่วน มาน ปัจจัยเป็นไปในกัตตุสาธนะ กรรมสาธนะ และภาวสาธนะ แต่ในที่บางแห่งยังแสดงอรรถลักขณะ คือ เครื่องหมายรู้กิริยาอื่น และเหตุ ซึ่งจัดเป็นโชตกัตถะ คือ อรรถที่แสดงโดยอ้อม เหมือนอรรถอรหะและสักกะของกิจจปัจจัย ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

อนฺโต กตฺตริ มาโน ตุ ภาเว กมฺมนิ กตฺตริ
ปจฺจุปฺปนฺเน ลกฺขเณ จ เหตฺวตฺเถ จ ภวนฺติ เต.[๖๒]

"อนฺต ปัจจัยย่อมลงในกัตตุสาธนะ ส่วน มาน ปัจจัยย่อมลงในกัตตุสาธนะ

กรรมสาธนะ และภาวสาธนะ ปัจจัยเหล่านั้นย่อมมีในปัจจุบันกาล อรรถลักขณะ และอรรถเหตุ”

มานนฺตา วตฺตมาเน จ ลกฺขเณ เหตุเก สิยุํ.[๖๓]

“มาน และ อนฺต ปัจจัยพึงลงในปัจจุบันกาล อรรถลักขณะ และอรรถเหตุ”

[ปัจจุบันกาล]

- ติฏฺฐมาโน ปจติ (ยืนอยู่ย่อมสาธยาย)
- ติฏฺฐนฺโต ปจติ (ยืนอยู่ย่อมสาธยาย)

[ลักขณะ]

- สูปกาโร โอทนํ ปจมาโน คายติ (พ่อครัวเมื่อหุงข้าวย่อมขับร้อง)
- สูปกาโร โอทนํ ปจนฺโต คายติ (พ่อครัวเมื่อหุงข้าวย่อมขับร้อง)
- คามํ คจฺฉนฺโต รุกฺขมูลํ อุปาคมิ (เมื่อไปหมู่บ้านได้เข้าไปสู่โคนต้นไม้)
- อุปนิกฺขิตฺตํ ภณฺฑํ เทหิ เม ภณฺฑนฺติ วุจฺจมาโน นาหํ คณฺหามีติ ภณติ, ทุกฺกฏํ (ภิกษุเมื่อถูกเจ้าของทวงภัณฑะที่เขาฝากไว้ว่า ทานจงคืนภัณฑะแก่ฉัน ย่อมกล่าวว่าฉันไม่ได้รับเอา ต้องอาบัติทุกกฏ)

[เหตุ]

- ชยมาโน เวรํ ปสวติ (ย่อมก่อเวรเพราะชัยชนะ)
- ชยํ เวรํ ปสวติ (ย่อมก่อเวรเพราะชัยชนะ)

นอกจากนี้ ยังมีอีกมติหนึ่งที่กล่าวว่า อนฺต และ มาน ปัจจัยควรเป็นไปในอรรถสาธนะ ๗ มีกัตตุสาธนะเป็นต้น ซึ่งเป็นอรรถภายในของกิตก์ปัจจัยทั้งหมด ไม่ควรเป็นไปในอรรถลักขณะ ดังนั้น ตามมตินี้จึงลงปฐมาวิภัตติในอรรถลักขณะซึ่งเป็นอรรถของสัตตมีวิภัตติ ดังข้อความในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีว่า

วิภาวินิยํ ปน “เหตุมฺหิ จายํ ตฺวาปจฺจโย”ติ วุตฺตํ. ตํ น สุนฺทรํ. น หิ พาหิรตฺถภูโต เหตุอตฺโถ กิตกปจฺจยานํ วิสโย โหตีติ. ตสฺมา อิธ ภาวตฺเถ เอว ตฺวาปจฺจโย. ตโต จ เหตุอตฺเถ ปจฺจตฺตวจนนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. เอเตน ยา ลกฺขเณเหตุมฺหิ จ มานนฺตปจฺจยานมฺปิ ปวตฺติ กตฺถจิ วุตฺตา. สาปิ ปฏิกฺขิตฺตา โหติ. น หิ พาหิรตฺถ-ภูตา ลกฺขณเหตุโย เตสํ วิสยา โหนฺตีติ.[๖๔]

“ในคัมภีร์วิภาวนีกล่าวว่า ‘ตฺวา ปัจจัยนี้ย่อมเป็นไปในอรรถเหตุ’ ข้อความนั้นไม่งาม เพราะอรรถเหตุอันเป็นอรรถภายนอกจะเป็นวิสัยแห่งกิตก์ปัจจัยไม่ได้ ดังนั้น ในคำว่า อนุปฺปชฺชิตฺวา นี้ ให้ลง ตฺวา ปัจจัยในภาวสาธนะ และลงปฐมาวิภัตติในอรรถเหตุท้าย ตฺวา ปัจจัยนั้น ข้าพเจ้า[พระฎีกาจารย์]ขอปฏิเสธการลง มาน และ อนฺต ปัจจัยในอรรถลักขณะและเหตุที่กล่าวไว้ในบางคัมภีร์ เพราะอรรถลักขณะและเหตุที่เป็นอรรถภายนอกจะเป็นวิสัยแห่งกิตก์ปัจจัยเหล่านั้นไม่ได้”

คัมภีร์อนุทีปนีที่แต่งโดยท่านผู้แต่งปรมัตถทีปนี ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า หากถือว่าปัจจัย คือ ตฺวา ลงในอรรถเหตุ และ อนฺต มาน ปัจจัย ลงในอรรถลักขณะและเหตุ เพื่อแสดงอรรถพิเศษที่นอกเหนือจากสาธนะ เหมือน กิจฺจ ปัจจัยที่แสดงอรรถว่า สมควร (อรหะ) และสามารถ (สักกะ) ไม่ใช่ปัจจัยที่แสดงอรรถภายในคือสาธนะ ก็ไม่ผิดหลักภาษา ดังข้อความว่า

อปิจ เหตุมฺหิ ตฺวาปจฺจโย ลกฺขเณ เหตุมฺหิ จ มานนฺตปจฺจยา โชตนียฏฺเฐน วุตฺตา, น วจนียฏฺเฐนา-ติ ทฏฺฐพฺพา.[๖๕]

“อีกอย่างหนึ่ง ตฺวา ปัจจัยที่ลงในอรรถเหตุ พร้อมทั้ง มาน และ อนฺต ปัจจัยที่ลงในอรรถลักขณะและเหตุ พึงทราบว่าท่านกล่าวไว้โดยความหมายว่า แสดงให้ปรากฏ ไม่ใช่แสดงไว้โดยความหมายว่ากล่าว[ถึงอรรถใหม่]”]

กุลทูสกสิกขาบท

ว่าด้วยภิกษุผู้ประทุษร้ายตระกูล

๑๓. ภิกฺขุ ปเนว อญฺญตรํ คามํ วา นิคมํ วา อุปนิสฺสาย วิหรติ กุลทูสโก ปาปสมาจาโร. ตสฺส โข ปาปกา สมาจารา ทิสฺสนฺติ เจว สุยฺยนฺติ จ. กุลานิ จ เตน ทุฏฺฐานิ ทิสฺสนฺติ เจว สุยฺยนฺติ จ.

ปน ก็ *ภิกฺขุ* อ.ภิกษุ *อุปนิสฺสาย* อาศัยแล้ว *คามํ วา* ซึ่งหมู่บ้าน ก็ดี *นิคมํ วา* ซึ่งนิคม ก็ดี *อญฺญตรํ* แห่งใดแห่งหนึ่ง *กุลทูสโก เอว* เป็นผู้ประทุษร้ายซึ่งตระกูล นั่นเทียว *ปาปสมาจาโร เอว* เป็นผู้มีความประพฤติอันเลวทราม นั่นเทียว (*หุตฺวา* เป็น) *วิหรติ* ย่อมอยู่ ฯ *สมาจารา* ความประพฤติ ท. *ปาปกา* อันเลวทราม *ตสฺส* (*ภิกฺขุโน*) *โข* ของภิกษุนั้นแล *ทิสฺสนฺติ เจว* อันเขาย่อมเห็น ด้วยนั่นเทียว *สุยฺยนฺติ* จ อันเขาย่อมได้ยิน ด้วย ฯ *โส ภิกฺขุ* อ.ภิกษุนั้น *ภิกฺขูหิ วจนีโย* เป็นผู้อันภิกษุ ท. พึงว่ากล่าว *อสฺส* พึงเป็น *เอวํ* อย่างนี้ *อิติ* ว่า *อายสฺมา โข* อ.ท่านผู้มีอายุแล *กุลทูสโก* เป็นผู้ประทุษร้ายซึ่งตระกูล *ปาปสมาจาโร* เป็นผู้มีความประพฤติอันเลวทราม (*โหติ* ย่อมเป็น) ฯ *สมาจารา* ความประพฤติ ท. *ปาปกา* อันเลวทราม *อายสฺมโต โข* ของท่านผู้มีอายุแล *ทิสฺสนฺติ เจว* อันเขาย่อมเห็น ด้วยนั่นเทียว *สุยฺยนฺติ* จ อันเขาย่อมได้ยิน ด้วย ฯ *อายสฺมตา ทุฏฺฐานิ กุลานิ* จ อ.ตระกูล ท. ที่อันท่านผู้มีอายุประทุษร้ายแล้ว ด้วย *ทิสฺสนฺติ เจว* อันเขาย่อมเห็น ด้วยนั่นเทียว *สุยฺยนฺติ* จ อันเขาย่อมได้ยิน ด้วย ฯ *อายสฺมา* อ.ท่านผู้มีอายุ *ปกฺกมตุ* จงหลีกไป *อิมมฺหา อาวาสา* จากอาวาสนี้ ฯ *อลํ* อย่าเลย *วาเสน* ด้วยการอยู่ *อิธ อาวาเส* ในอาวาสนี้ *เต* แก่ท่าน ฯ

โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ เอวมสฺส วจนีโย “อายสฺมา โข กุลทูสโก ปาปสมาจาโร. อายสฺมโต โข ปาปกา สมาจารา ทิสฺสนฺติ เจว สุยฺยนฺติ จ. กุลานิ จายสฺมตา ทุฏฺฐานิ ทิสฺสนฺติ เจว สุยฺยนฺติ จ. ปกฺกมตายสฺมา อิมมฺหา อาวาสา. อลํ เต อิธ วาเสนา”ติ. เอวญฺจ โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ วุจฺจมาโน เต ภิกฺขู เอวํ วเทยฺย “ฉนฺทคามิโน จ ภิกฺขู. โทสคามิโน จ ภิกฺขู. โมหคามิโน จ ภิกฺขู. ภยคามิโน จ ภิกฺขู. ตาทิสิกาย อาปตฺติยา เอกจฺจํ ปพฺพาเชนฺติ, เอกจฺจํ น ปพฺพาเชนฺตี”ติ, โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ เอวมสฺส วจนีโย “มา อายสฺมา เอวํ อวจ. น จ ภิกฺขู ฉนฺทคามิโน. น จ ภิกฺขู โทสคามิโน. น จ ภิกฺขู โมหคามิโน. น จ ภิกฺขู ภยคามิโน. อายสฺมา โข กุลทูสโก ปาปสมาจาโร. อายสฺมโต โข

โส ภิกฺขุ อ.ภิกษุนั้น *ภิกฺขูหิ วุจฺจมาโน* เป็นผู้อันภิกษุ ท. ว่ากล่าวอยู่ *เอวญฺจ* อย่างนี้นั่นเทียว (*หุตฺวา* เป็น) *วเทยฺย* พึงกล่าว *เต ภิกฺขู* กะภิกษุ ท. เหล่านั้น *เอวํ* อย่างนี้ *อิติ* ว่า *ฉนฺท-คามิโน ภิกฺขู* จ อ.ภิกษุ ท. เป็นผู้ถึง(ซึ่งอคติ)เพราะความพอใจ *โหนฺติ* จ ย่อมเป็น ด้วย ฯ *โทสคามิโน ภิกฺขู* อ.ภิกษุ ท. เป็นผู้ถึง(ซึ่งอคติ)เพราะความขัดเคือง *โหนฺติ* จ ย่อมเป็น ด้วย ฯ *โมหคามิโน ภิกฺขู* อ.ภิกษุ ท. เป็นผู้ถึง(ซึ่งอคติ)เพราะความหลง *โหนฺติ* จ ย่อมเป็น ด้วย ฯ *ภยคามิโน ภิกฺขู* อ.ภิกษุ ท. เป็นผู้ถึง(ซึ่งอคติ)เพราะความกลัว *โหนฺติ* จ ย่อมเป็น ด้วย ฯ (*ภิกฺขุํ*) ยังภิกษุ *เอกจฺจํ* บางรูป *ปพฺพาเชนฺติ* ย่อมให้หลีกออก *อาปตฺติยา* เพราะอาบัติ *ตาทิสิกาย* อันเช่นนั้น ฯ (*ภิกฺขุํ*) ยังภิกษุ *เอกจฺจํ* บางรูป *น ปพฺพาเชนฺติ* ย่อมไม่ให้หลีกออก ฯ *โส ภิกฺขุ* อ.ภิกษุนั้น *ภิกฺขูหิ วจนีโย* เป็นผู้อันภิกษุ ท. พึงว่ากล่าว *อสฺส* พึงเป็น *เอวํ* อย่างนี้ *อิติ* ว่า *อายสฺมา* อ.ท่านผู้มีอายุ *มา อวจ* อย่าได้กล่าวแล้ว *เอวํ* อย่างนี้ ฯ *ฉนฺทคามิโน ภิกฺขู น โหนฺติ* จ อ.ภิกษุ ท. เป็นผู้ถึง(ซึ่งอคติ)เพราะความพอใจ ย่อมไม่เป็น ด้วย ฯ *โทสคามิโน ภิกฺขู น โหนฺติ* จ อ.ภิกษุ ท. เป็นผู้ถึง(ซึ่งอคติ)เพราะความขัดเคือง ย่อมไม่เป็น ด้วย ฯ *โมหคามิโน ภิกฺขู น โหนฺติ* จ อ.ภิกษุ ท. เป็นผู้ถึง(ซึ่งอคติ)เพราะความหลง ย่อมไม่เป็น ด้วย ฯ *ภยคามิโน ภิกฺขู น โหนฺติ* จ อ.ภิกษุ ท. เป็นผู้ถึง(ซึ่งอคติ)เพราะความกลัว ย่อมไม่เป็น ด้วย ฯ *อายสฺมา โข* อ.ท่านผู้มีอายุแล *กุลทูสโก* เป็นผู้ประทุษร้ายซึ่งตระกูล *ปาปสมาจาโร* เป็นผู้มีความประพฤติอันเลวทราม (*โหติ* ย่อมเป็น) ฯ *สมาจารา* ความประพฤติ ท. *ปาปกา* อันเลวทราม *อายสฺมโต โข* ของท่านผู้มีอายุแล *ทิสฺสนฺติ เจว* อันเขาย่อมเห็น ด้วย นั่นเทียว *สุยฺยนฺติ* จ อันเขาย่อมได้ยิน ด้วย ฯ *อายสฺมตา ทุฏฺฐานิ กุลานิ* จ อ.ตระกูล ท. ที่อันท่านผู้มีอายุประทุษร้ายแล้ว *ทิสฺสนฺติ เจว* อันเขาย่อมเห็น ด้วย นั่นเทียว *สุยฺยนฺติ* จ อันเขาย่อมได้ยิน ด้วย ฯ *อายสฺมา* อ.ท่านผู้มีอายุ *ปกฺกมตุ* จงหลีกไป *อิมมฺหา อาวาสา* จากอาวาสนี้ ฯ *อลํ* อย่าเลย *วาเสน* ด้วยการอยู่ *อิธ อาวาเส* ในอาวาสนี้ *เต* แก่ท่าน ฯ

ปาปกา สมาจารา ทิสฺสนฺติ เจว สุยฺยนฺติ จ. กุลานิ จายสฺมตา ทุฏฺฐานิ ทิสฺสนฺติ เจว สุยฺยนฺติ จ. ปกฺกมตายสฺมา อิมมฺหา อาวาสา. อลํ เต อิธ วาเสนา”ติ. เอวญฺจ โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ วุจฺจมาโน ตเถว ปคฺคณฺเหยฺย. โส ภิกฺขุ ภิกฺขูหิ ยาวตติยํ สมนุภาสิตพฺโพ ตสฺส ปฏินิสฺสคฺคาย. ยาวตติยญฺเจ สมนุภาสิยมาโน ตํ ปฏินิสฺสชฺเชยฺย, อิจฺเจตํ กุสลํ. โน เจ ปฏินิสฺสชฺเชยฺย, สงฺฆาทิเสโส.

ภิกษุอยู่อาศัยหมู่บ้านหรือนิคมแห่งใดแห่งหนึ่ง เป็นผู้ประทุษร้ายตระกูล มีความประพฤติเลวทราม ความประพฤติเลวทรามของเธอ เขาได้เห็นและได้ยินกันทั่ว และตระกูลทั้งหลายที่เธอประทุษร้าย เขาก็ได้เห็นและได้ยินกันทั่ว ภิกษุนั้นพึงถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนอย่างนี้ว่า ท่านเป็นผู้ประทุษร้ายตระกูล มีความประพฤติเลวทราม ความประพฤติเลวทรามของท่านเขาได้เห็นและได้ยินกันทั่ว และตระกูลที่ท่านประทุษร้าย เขาก็ได้เห็นและได้ยินกันทั่ว ท่านจงออกจากอาวาสนี้ ท่านอย่าอยู่ที่นี้

ภิกษุนั้นเมื่อถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนอยู่อย่างนี้ พึงโต้ตอบภิกษุทั้งหลายว่า “พวกภิกษุลำเอียงเพราะความพอใจ ลำเอียงเพราะความขัดเคือง ลำเอียงเพราะความหลง และลำเอียงเพราะความกลัว จึงขับภิกษุบางรูป ไม่ขับบางรูป เพราะอาบัติอย่างเดียวกัน” ภิกษุนั้นพึงถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนอย่างนี้ว่า “ท่านอย่าพูดอย่างนั้น ภิกษุทั้งหลายไม่ลำเอียงเพราะความพอใจ ไม่ลำเอียงเพราะความขัดเคือง ไม่ลำเอียงเพราะความหลง และไม่ลำเอียงเพราะความกลัว ท่านเป็นผู้ประทุษร้ายตระกูล มีความประพฤติเลวทราม ความประพฤติเลวทรามของ

โส ภิกฺขุ อ.ภิกษุนั้น *ภิกฺขูหิ วุจฺจมาโน* เป็นผู้อันภิกษุ ท. ว่ากล่าวอยู่ *เอวญฺจ* อย่างนี้นั่นเทียว (*หุตฺวา* เป็น) *ปคฺคณฺเหยฺย* พึงยืนกราน *ตถา เอว* เหมือนอย่างนั้น นั่นเทียว ฯ *โส ภิกฺขุ* อ.ภิกษุนั้น *ภิกฺขูหิ* อันภิกษุ ท. *สมนุภาสิตพฺโพ* พึงว่ากล่าวบ่อยๆ *ยาวตติยํ* ถึงครั้งที่สาม *ปฏินิสฺสคฺคาย* เพื่อการสละ *ตสฺส วจนสฺส* ซึ่งถ้อยคำนั้น ฯ *เจ* หากว่า (*โส ภิกฺขุ* อ.ภิกษุนั้น *ภิกฺขูหิ* อันภิกษุ ท.) *สมนุภาสิยมาโน* ว่ากล่าวอยู่บ่อยๆ *ยาวตติยํ* ถึงครั้งที่สาม *ปฏินิสฺสชฺเชยฺย* พึงสละ *ตํ วจนํ* ซึ่งถ้อยคำนั้นไซร้ ฯ (*เอวํ ภาเว* ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น *สติ* มีอยู่) *เอตํ ปฏินิสฺสชฺชนํ* อ.การสละนั่น *อิติ* อย่างนี้ *กุสลํ* เป็นการดี (*โหติ* ย่อมเป็น) ฯ *เจ* หากว่า (*โส ภิกฺขุ* อ.ภิกษุนั้น) *โน ปฏินิสฺสชฺเชยฺย* ไม่พึงสละไซร้ ฯ (*เอวํ ภาเว* ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น *สติ* มีอยู่ *อาปตฺตินิกาโย* อ.กองแห่งอาบัติ) *สงฺฆาทิเสโส* ชื่อว่า สังฆาทิเสส (*โหติ* ย่อมมี *ตสฺส ภิกฺขุโน* แก่ภิกษุนั้น) ฯ

ท่านเขาได้เห็นและได้ยินกันทั่ว ตระกูลที่ท่านประทุษร้าย เขาก็ได้เห็นและได้ยินกันทั่ว ท่านจงออกจากอาวาสนี้ ท่านอย่าอยู่ที่นี้

ภิกษุนั้นผู้ถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนอย่างนี้แล พึงยืนกรานเหมือนอย่างนั้นเทียว ภิกษุนั้นพึงถูกภิกษุทั้งหลายสวดสมนุภาสน์จนครบ ๓ จบเพื่อให้สละถ้อยคำนั้น หากเธอถูกสวดสมนุภาสน์จนครบสามจบอยู่ พึงสละถ้อยคำนั้น การสละนั้นอย่างนี้เป็นการดี หากเธอไม่สละ เป็นสังฆาทิเสส

[เอว ศัพท์ใน ปเนว ประกอบเข้ากับศัพท์ว่า กุลทูสโก และ ปาปสมาจาโร ทั้งสองศัพท์ เรียกว่า *อัฏฐานปยุตตะ* คือ ศัพท์ที่ประกอบในฐานะอื่นจากฐานะที่ใช้จริง หรือศัพท์ที่ประกอบในฐานะที่ไม่เหมาะสมกับศัพท์ที่ประกอบร่วมในประโยค

คำว่า ปกฺกมตายสฺมา ตัดบทเป็น ปกฺกมตุ + อายสฺมา

คำว่า ทิสฺสนฺติ (อันเขาย่อมเห็น) ประกอบรูปศัพท์มาจาก ทิส ธาตุ + ย ปัจจัย + อนฺเต วิภัตติในกรรมวาจก แปลง อนฺเต เป็น อนฺติ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ทิสฺสนฺตีติ เย ปจฺจกฺขโต ปสฺสนฺติ, เตหิ ทิสฺสนฺติ.[๖๖]

“ในมาติกา คำว่า ทิสฺสนฺติ (อันเขาย่อมเห็น) หมายความว่า บุคคลเหล่าใดย่อมเห็นโดยประจักษ์ อันบุคคลเหล่านั้นย่อมเห็น”

อย่างไรก็ตาม คำนี้เป็นกัตตุวาจก ในที่บางแห่งแปลว่า “ย่อมปรากฏ” โดยลง อนฺติ วิภัตติในกัตตุวาจก คัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักอธิบายคำนี้เป็นรูปกัตตุวาจกว่า ปญฺญายนฺติ (ย่อมปรากฏ) ดังนั้น การจะรู้ความหมายของศัพท์ได้ชัดเจนต้องอาศัยคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเป็นหลัก จึงจะทำให้แปลและเข้าใจศัพท์ได้อย่างถูกต้อง

อลํ ศัพท์แปลว่า อย่าเลย, พอละ เป็นนิบาตที่เป็นไปในความหมายว่า ห้าม (วารณ) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อลํ เต อิธ วาเสนาติ ตว อิธ วาเสน อลํ, มา อิธ ตว วาโส โหตูติ อตฺโถ. วารณตฺโถ หิ อิธ อลํ-สทฺโท.[๖๗]

“คำว่า อลํ เต อิธ วาเสน (ท่านอย่าอยู่ที่นี้) หมายความว่า อย่าเลยด้วยการอยู่ในที่นี้แก่ท่าน ความหมายคือ การอยู่ในที่นี้จงอย่ามีแก่ท่าน โดยแท้จริงแล้ว อลํ ศัพท์ในพากย์นี้เป็นไปในความหมายว่า ห้าม”

อนึ่ง ในที่ประกอบด้วย อลํ ศัพท์ ให้ประกอบตติยาวิภัตติท้ายบทที่ประกอบร่วมกับ อลํ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๘๗) ว่า สหาทิโยเค จ (ลงตติยาวิภัตติในที่ประกอบด้วย สห ศัพท์เป็นต้น และในอรรถอื่นๆ) ดังคำว่า อลํ เม หิรญฺญสุวณฺเณน (พอละด้วยเงินและทองแก่เรา)

คำว่า ฉนฺทคามี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ฉนฺเทน คจฺฉนฺตีติ ฉนฺทคามี = ผู้ถึง[อคติ]เพราะความพอใจ ชื่อว่า ฉันทคามี (ลง ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะธรรมดาที่ไม่ใช่อรรถตัสสีละ (ความเป็นปกติของกิริยานั้น, การปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ) ด้วย จ ศัพท์ในสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๓๒) ว่า ตสฺสีลาทีสุ ณีตฺวาวี จ (ลง ณี, ตุ และ อาวี ปัจจัยในอรรถตัสสีละเป็นต้น และอรรถอื่น [ในกัตตุสาธนะ]) ดังอุทาหรณ์ว่า

- ปณฺฑิตํ อตฺตานํ มญฺญตีติ ปณฺฑิตมานี, พาโล = ผู้ที่สำคัญความว่าตนเองเป็นบัณฑิต ชื่อว่า บัณฑิตมานี คือ คนพาล)

- พหุสฺสุตํ อตฺตานํ มญฺญตีติ พหุสฺสุตมานี = ผู้สำคัญตนเองว่าเป็นพหูสูต ชื่อว่า พหุสสุตมานี]

คำลงท้ายสังฆาทิเสส

อุทฺทิฏฺฐา โข อายสฺมนฺโต เตรส สงฺฆาทิเสสา ธมฺมา. นว ปฐมาปตฺติกา, จตฺตาโร ยาวตติยกา. เยสํ ภิกฺขุ อญฺญตรํ วา อญฺญตรํ วา อาปชฺชิตฺวา ยาวตีหํ ชานํ ปฏิจฺฉาเทติ, ตาวตีหํ เตน ภิกฺขุนา อกามา ปริวตฺถพฺพํ. ปริวุตฺถปริวาเสน ภิกฺขุนา อุตฺตริ ฉารตฺตํ ภิกฺขุมานตฺตาย ปฏิปชฺชิตพฺพํ. จิณฺณมานตฺโต ภิกฺขุ, ยตฺถ สิยา วีสติคโณ ภิกฺขุสงฺโฆ, ตตฺถ โส ภิกฺขุ อพฺเภตพฺโพ. เอเกนปิ เจ อูโน วีสติคโณ ภิกฺขุสงฺโฆ ตํ ภิกฺขุํ อพฺเภยฺย, โส จ ภิกฺขุ อนพฺภิโต, เต จ ภิกฺขู คารยฺหา. อยํ ตตฺถ สามีจิ. ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา, ทุติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา, ตติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา. ปริสุทฺเธตฺถายสฺมนฺโต. ตสฺมา ตุณฺหี. เอวเมตํ ธารยามีติ.

สงฺฆาทิเสสุทฺเทโส นิฏฺฐิโต.

อายสฺมนฺโต ข้าแต่ท่านผู้มีอายุ ท. *ธมฺมา* อ.อาบัติ ท. *สงฺฆาทิเสสา* ชื่อว่า สังฆาทิเสส *เตรส* ๑๓ ข้อ (*มยา* อันข้าพเจ้า) *อุทฺทิฏฺฐา โข* สวดแล้วแล ฯ (*ธมฺมา* อ.อาบัติ ท.) *นว* ๙ ข้อ *ปฐมาปตฺติกา* มีการต้องก่อน (*โหนฺติ* ย่อมเป็น) ฯ (*ธมฺมา* อ.อาบัติ ท.) *จตฺตาโร* ๔ ข้อ *ยาวตติยกา* เป็นไปในสมนุภาสนกรรมถึงครั้งที่สาม (*โหนฺติ* ย่อมเป็น) ฯ

ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดอาบัติชื่อว่าสังฆาทิเสส ๑๓ ข้อแล้ว อาบัติ ๙ ข้อแรก ต้องอาบัติในขณะล่วงละเมิดทีเดียว อาบัติ ๔ ข้อหลังต้องอาบัติเมื่อสวดสมนุภาสน์ถึง ๓ ครั้ง ภิกษุใดต้องอาบัติสังฆาทิเสสข้อใดข้อหนึ่งใน ๑๓ ข้อเหล่านี้แล้ว รู้อยู่แต่ปกปิดไว้สิ้นวันเท่าใด ภิกษุนั้นแม้ไม่ปรารถนาก็ต้องอยู่ปริวาสสิ้นวันเท่านั้น ภิกษุผู้อยู่ปริวาสแล้วต้องประพฤติวัตรเพื่อความนับถือของภิกษุ (มานัต) ๖ ราตรีเพิ่มขึ้น[จากปริวาส] ภิกษุเป็นผู้ประพฤติมานัตแล้ว [ในกาลใด] [ในกาลนั้น]ภิกษุนั้นอันเหล่าภิกษุพึงเรียกเข้าหมู่ในสีมาที่มีภิกษุสงฆ์ ๒๐ รูปนั้น ถ้าภิกษุสงฆ์ ๒๐ รูปขาดไปแม้เพียงรูปเดียว พึงเรียกภิกษุนั้นเข้าหมู่ ภิกษุนั้นไม่เป็นอันสงฆ์เรียกเข้าหมู่ และภิกษุเหล่านั้นควรถูกตำหนิ ข้อปฏิบัตินี้ [คือ การประพฤติปริวาส มานัต และอัพภาน] เป็นวัตรสมควร[แก่โลกุตตรธรรม]ในภิกษุนั้น [ผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสส]

ข้าพเจ้าขอถามท่านทั้งหลายในอาบัติสังฆาทิเสสเหล่านั้นว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ

โย ภิกฺขุ อ.ภิกษุใด *อาปชฺชิตฺวา* ต้องแล้ว (*ธมฺมํ* ซึ่งอาบัติ) *อญฺญตรํ วา* ข้อใดข้อหนึ่งก็ตาม *อญฺญตรํ วา* ข้อใดข้อหนึ่งก็ตาม *เอสํ ธมฺมานํ* แห่งบรรดาอาบัติ ท. เหล่านี้ *ชานํ* รู้อยู่ *ปฏิจฺฉาเทติ* ย่อมปกปิด *ยาวตีหํ* ตลอดวันมีประมาณเพียงใด ฯ *เตน ภิกฺขุนา* อันภิกษุนั้น *อกามา* (*อปิ*) แม้ผู้ไม่ปรารถนา *ปริวตฺถพฺพํ* พึงอยู่โดยรอบ(ด้วยการสมาทานปริวาส) *ตาวตีหํ* ตลอดวันมีประมาณเพียงนั้น ฯ *ภิกฺขุนา* อันภิกษุ *ปริวุตฺถปริวาเสน* ผู้มีปริวาสที่อันตนอยู่โดยรอบแล้ว *ปฏิปชฺชิตพฺพํ* พึงปฏิบัติ *ภิกฺขุมานตฺตาย* เพื่อความนับถือของภิกษุ *ฉารตฺตํ* ตลอด ๖ ราตรี *อุตฺตริ* ยิ่งขึ้นไป ฯ *ภิกฺขุ* อ.ภิกษุ *จิณฺณมานตฺโต* เป็นผู้มีมานัตที่อันตนประพฤติแล้ว (*โหติ* ย่อมเป็น *ยทา* ในกาลใด) ฯ (*ตทา* ในกาลนั้น) *ภิกฺขุสงฺโฆ* อ.หมู่แห่งภิกษุ *วีสติคโณ* ที่มีหมู่ ๒๐ รูป *สิยา* มีอยู่ *ยตฺถ สีมายํ* ในสีมาใด ฯ *โส ภิกฺขุ* อ.ภิกษุนั้น (*ภิกฺขูหิ* อันภิกษุ ท.) *อพฺเภตพฺโพ* พึงเรียกเข้า *ตตฺถ สีมายํ* ในสีมานั้น ฯ *เจ* ถ้าว่า *ภิกฺขุ-สงฺโฆ* อ.หมู่แห่งภิกษุ *วีสติคโณ* ที่มีหมู่ ๒๐ รูป *อูโน* อันหย่อน *เอเกนปิ* แม้ด้วยหนึ่ง *อพฺเภยฺย* พึงเรียกเข้า *ตํ ภิกฺขุํ* ซึ่งภิกษุนั้นไซร้ ฯ (*เอวํ ภาเว* ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น *สติ* มีอยู่) *โส ภิกฺขุ อนพฺภิโต* จ อ.ภิกษุนั้นไม่ชื่อว่าอันภิกษุ ท. เรียกเข้าแล้ว ด้วย ฯ *เต ภิกฺขู คารยฺหา* จ อ.ภิกษุ ท. เหล่านั้นชื่อว่าอันภิกษุ ท. พึงตำหนิ ด้วย ฯ *อยํ ปฏิปทา* อ.ข้อปฏิบัตินี้ *สามีจิ* เป็นข้อปฏิบัติสมควร (*โลกุตฺตรธมฺมสฺส* แก่โลกุตตรธรรม) *ตตฺถ ภิกฺขุสฺมึ* ในภิกษุนั้น ฯ

ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๒ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ

ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๓ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ

ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วในอาบัติเหล่านี้ ดังนั้นจึงนิ่ง ข้าพเจ้าขอทรงความเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นไว้อย่างนี้ [คือ ด้วยการนิ่ง] ดังนี้แล

จบหัวข้อของสังฆาทิเสส

[คำว่า เยสํ ในประโยคว่า เยสํ ภิกฺขุ อญฺญตรํ วา อญฺญตรํ วา ฯเปฯ ตัดบทเป็น โย + เอสํ บทว่า โย เป็นวิเสสนะของ ภิกฺขุ ส่วน เอสํ มาจาก อิม ศัพท์ + นํ วิภัตติ เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะที่เป็นนิทธารณะว่า ธมฺมานํ ดังคัมภีร์ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนาอธิบายว่า

ตตฺถ เยสนฺติ ปทสฺส โย เอสนฺติ ปทจฺเฉโท. โย ภิกฺขุ เอสํ เตรสนฺนํ สงฺฆาทิเสสานํ ธมฺมานนฺติ อตฺโถ. โยติ อนิยมปทสฺส เตน ภิกฺขุนาติ นิยมนํ เวทิตพฺพํ.[๖๘]

“ในเรื่องนั้น บทว่า เยสํ ตัดบทเป็น โย + เอสํ มีความหมายว่า ภิกษุใดต้องอาบัติข้อใดข้อหนึ่งแห่งบรรดาสังฆาทิเสส ๑๓ ข้อเหล่านี้แล้ว พึงทราบบทนิยมะว่า เตน ภิกฺขุนา ของบทอนิยมะว่า โย”

คำว่า อกามา เป็นวิเสสนะของ ภิกฺขุนา ลง สฺมา วิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ และลบ อปิ ศัพท์ เพื่อย่อคำ ศัพท์ที่ถูกลบไปในลักษณะนี้เรียกว่า *ลุตฺตนิทฺทิฏฺฐะ* คือ ศัพท์ที่ถูกแสดงไว้ด้วยการลบ ดังฎีกา

(*อหํ* อ.ข้าพเจ้า) *ปุจฺฉามิ* ย่อมถาม *อายสฺมนฺเต* ซึ่งท่านผู้มีอายุ ท. *ตตฺถ สงฺฆาทิเสเสสุ* ในอาบัติสังฆาทิเสส ท. เหล่านั้น *อิติ* ว่า (*ตุมฺเห* อ.ท่าน ท.) *ปริสุทฺธา* เป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว *อตฺถ* ย่อมเป็น *กจฺจิ* แลหรือ ฯ (*อหํ* อ.ข้าพเจ้า) *ปุจฺฉามิ* ย่อมถาม *ทุติยมฺปิ* แม้ครั้งที่ ๒ *อิติ* ว่า (*ตุมฺเห* อ.ท่าน ท.) *ปริสุทฺธา* เป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว *อตฺถ* ย่อมเป็น *กจฺจิ* แลหรือ ฯ (*อหํ* อ.ข้าพเจ้า) *ปุจฺฉามิ* ย่อมถาม *ตติยมฺปิ* แม้ครั้งที่ ๓ *อิติ* ว่า (*ตุมฺเห* อ.ท่าน ท.) *ปริสุทฺธา* เป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว *อตฺถ* ย่อมเป็น *กจฺจิ* แลหรือ ฯ *อายสฺมนฺโต* อ.ท่านผู้มีอายุ ท. *ปริสุทฺธา* เป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว *เอตฺถ สงฺฆาทิเสเสสุ* ในอาบัติสังฆาทิเสส ท. เหล่านี้ *โหนฺติ* ย่อมเป็น ฯ *ตสฺมา* เพราะเหตุนั้น (*อายสฺมนฺโต* อ.ท่านผู้มีอายุ ท.) *ตุณฺหี* เป็นผู้นิ่ง (*โหนฺติ* ย่อมเป็น) ฯ (*อหํ* อ.ข้าพเจ้า) *ธารยามิ* ย่อมทรงไว้ *เอตํ ปริสุทฺธภาวํ* ซึ่งความเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วนั่น *เอวํ* อย่างนี้ *อิติ* ดังนี้แล ฯ

สงฺฆาทิเสสุทฺเทโส อ.หัวข้อของสังฆาทิเสส *นิฏฺฐิโต* จบแล้ว ฯ

ใหม่อธิบายศัพท์นี้ว่า อนิจฺฉนฺเตนาปิ (แม้ผู้ไม่ปรารถนาอยู่) ตามนัยนี้คำว่า กาม ประกอบรูปศัพท์มาจาก กมุ ธาตุ (กนฺติมฺหิ = ชอบ) + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า กาเมตีติ กาโม (ผู้ปรารถนา ชื่อว่า กามะ) แล้วจึงตั้งรูปวิเคราะห์สมาสต่อไปว่า น กาโม อกาโม (ผู้ไม่ปรารถนา ชื่อว่า อกามะ)

คำว่า สิยา ใน ยตฺถ สิยา วีสติคโณ ภิกฺขุสงฺโฆ เป็นนิบาตที่ใช้ในความหมายว่า อตฺถิ (มีอยู่) ฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณี (หน้า ๖๓) จึงอธิบายบทว่า อตฺถิ ว่าเพื่อแสดงว่าไม่ใช่บทอาขยาตที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก อส ธาตุ (ภุวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ ลบ อ ของ อส ธาตุ และแปลง เอยฺย เป็น อิยา แต่เป็นบทนิบาตในความหมายดังกล่าวนั้น ทั้งนี้ เพราะสัตตมีวิภัตติมักแปลว่า "พึง" ลงในความหมาย ๘ ประการ ดังอุทาหรณ์ว่า

๑. อนุมติ (อนุญาต) = คจฺเฉยฺยาสิ ตฺวํ คามํ (ท่านไปหมู่บ้านได้)

๒. ปริกัป (คาดคะเน) = ภเวยฺย อรหา อยํ (บุคคลนี้พึงเป็นพระอรหันต์)

๓. สัมปุจฉา (ถาม) = กินฺนุ โภ ธมฺม'มชฺเฌยฺยํ, อุทาหุ วินยํ นุ กึ (ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าจะสาธยายธรรมหรือวินัย)

๔. ปัตถนา (ขอพร) = ปรทารํ น คจฺเฉยฺยํ (ขอข้าพเจ้าพึงอย่าล่วงภรรยาของผู้อื่น)

๕. อัชฌิฏฐะ (ขอร้อง) = อชฺฌาเปยฺยาสิ มาณวํ (ท่านพึงยังมาณพให้สาธยาย)

๖. วิธิ (แนะนำ) = เอวํ คจฺเฉยฺย คามํ โภ (ท่านผู้เจริญ พึงไปหมู่บ้านอย่างนี้)

๗. อามันตนะ = นิสีเทยฺย ภวํ อิธ (ท่านผู้เจริญพึงนั่งในที่นี้)

๘. นิมันตนะ (ร้องเรียก) = ภวํ ภุญฺเชยฺย คามสฺมึ (ท่านผู้เจริญโปรดบริโภคในหมู่บ้าน)

อย่างไรก็ตาม บทว่า สิยา ในพากย์นี้ไม่ได้อรรถอย่างใดในอรรถ ๘ ประการเหล่านั้น ท่านจึงกล่าวว่า มีอรรถเหมือน อตฺถิ ซึ่งก็คือเป็นนิบาตในความหมายว่า มีอยู่ นั้นเอง ดังคำอธิบายในคัมภีร์นิรุตติทีปนีว่า

โส สิยา, เต สิยุํ. เอเต เทฺว นิปาตาปิ โหนฺติ. "เวทนากฺขนฺโธ สิยา กุสโล, สิยา อกุสโล, สิยา อพฺยากโต"ติ อาทีสุ เอกจฺโจติ อตฺโถ. "สิยา กุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา"ติอาทีสุ กินฺนูติ อตฺโถ. "ทฺวาทสากุสลา สิยุนฺ"ติอาทีสุ ภวนฺตีติ อตฺโถ.[๖๙]

"บุคคลนั้นพึงมี บุคคลเหล่านั้นพึงมี บททั้ง ๒ เหล่านั้นเป็นนิบาตได้บ้าง มีความหมายว่า

- บางอย่าง (เอกจฺจ) เช่น เวทนากฺขนฺโธ สิยา กุสโล, สิยา อกุสโล, สิยา อพฺยากโต (เวทนาขันธ์บางอย่างเป็นกุศล บางอย่างเป็นอกุศล บางอย่างเป็นอัพยากฤต

- หรือไร (กินฺนุ) เช่น สิยา กุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ กุสโล ธมฺโม อุปฺปชฺเชยฺย เหตุปจฺจยา (กุศลธรรมพึงเกิดขึ้นอาศัยกุศลธรรมด้วยเหตุปัจจัยหรือไร)

- มี (ภวนฺติ) เช่น ทฺวาทสากุสลา สิยุํ (อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง)"

ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีได้กล่าวถึง สิยุํ นิบาตว่า

ทฺวาทสากุสลา สิยุนฺติ เอตฺถ สิยุนฺติ นิปาตปทํ อิธ ทฏฺฐพฺพํ. อกุสลจิตฺตานิ ทฺวาทส ภวนฺตีติ อตฺโถ.[๗๐]

"คำว่า สิยุํ ในบาทคาถาว่า ทฺวาทสากุสลา สิยุํ (อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง) นี้ พึงทราบว่าเป็นบทนิบาตในที่นี้ มีความหมายว่า อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง"

โดยทั่วไป คำว่า สิยุํ ตามปกติสำเร็จรูปมาจาก อส ธาตุ (ภุวิ = มี เป็น) + อ ปัจจัย + เอยฺยุํ วิภัตติ ลบอักษร อ ใน อส ธาตุ และแปลง เอยฺยุํ เป็น อิยุํ เนื่องจาก เอยฺยุํ เป็นสัตตมีวิภัตติที่มักใช้ในความหมายว่า "พึง" ไม่เหมาะสมในที่นี้ ท่านจึงอธิบายว่า สิยุํ เป็นบทนิบาตที่แยกรากศัพท์ไม่ได้]

กังขาวิตรณี

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

คำนอบน้อมพระรัตนตรัย

๑. **พุทฺธํ ธมฺมญฺจ สงฺฆญฺจ วิปฺปสนฺเนน เจตสา**
วนฺทิตฺวา วนฺทนามาน- ปูชาสกฺการภาชนํ.

ข้าพเจ้ามีใจเลื่อมใสแล้ว ขอนมัสการพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ผู้เป็นที่รองรับการกราบไหว้ การนับถือ การบูชา และการสักการะ

[พระพุทธโฆสาจารย์แสดงการนอบน้อมพระรัตนตรัยด้วยคาถานี้เพื่อขจัดอันตรายที่อาจเกิดขึ้นในระหว่างประพันธ์คัมภีร์ หมายความว่า บุคคลย่อมชำระจิตของตนให้ผ่องใสด้วยการนอบน้อมพระรัตนตรัยในขณะที่เกิดมหากุศลจิตนั้น ปัญญาที่มีกระแสจิตอันผ่องใสเป็นที่ตั้งย่อมสามารถชักนำการแต่งคัมภีร์ให้สำเร็จตามต้องการได้ เพราะมีความชัดเจนแก่กล้า นอกจากนั้น กรรมชั่วที่บุคคลได้เคยสั่งสมไว้ในภพก่อนก็ไม่อาจขัดขวางการแต่งคัมภีร์ได้ เพราะขาดปัจจัยที่เกื้อหนุน ทั้งนี้เพราะมหากุศลที่เกิดในขณะนอบน้อมพระรัตนตรัยย่อมทำหน้าที่อุปถัมภ์กรรมดีที่เคยทำมาก่อน และขัดขวางกรรมชั่วในอดีต คำอธิบายนี้กล่าวตามฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณี (หน้า ๑๒๘)

ในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๓-๔) อธิบายเรื่องนี้ตามข้อความข้างต้นว่า

“การนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นกระแสห้วงบุญอันใหญ่หลวงที่ยังกิริยานอบน้อมให้สำเร็จเป็นไปทุกๆ [ชวนจิต] ๗ ขณะตลอดหลายแสนโกฏิครั้ง กระแสบุญนั้นเป็นบุญไพศาลมีอานุภาพมาก มีผลมาก มีอานิสงส์มาก เพราะเจริญในนาบุญอันสูงสุดมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น และพระอนุรุทธาจารย์ได้อบรมบ่มไว้ด้วยคุณ คือ ฉันทะ ศรัทธา และปัญญาที่ใหญ่หลวง บุญอันไพศาลนั้นดำรงอยู่ในความถึงพร้อมด้วยความเพียรกำจัดเหตุวิบัติภายนอก เป็นเหตุให้ได้รับสมบัติ กระทำความเจริญแก่ ธาตุ[ทั้ง ๔] ที่ดำรงอยู่ในร่างกายเกิด

จากอุตุ จิต และอาหารอันประณีต สนับสนุนชนกกรรม ที่ได้รับโอกาสตั้งแต่ปฏิสนธิกาล อีกทั้งให้โอกาสแก่กุศลอื่นที่ยังไม่ได้โอกาส

ลำดับนั้น กระแสรูปนามอันเกิดจากบุญทั้ง ๒ ที่ได้รับกำลังสนับสนุนและได้โอกาส[ส่งผล] มีกำลังยิ่งนักดำเนินไปต่อเนื่องดั่งแม่น้ำใหญ่ ๒ สายในกระแสจิตของพระอนุรุทธาจารย์ ทำให้อุปสรรคคือโรคเป็นต้นที่เป็นผลไม่ดีไม่มีโอกาสเกิดในกระแสจิตของพระเถระที่เต็มเปี่ยมด้วยผลดี ดังนั้น อกุศลกรรมอันจะทำลายผลดีและก่อให้เกิดผลไม่ดีจึงถูกกำจัดไป เพราะกุศลกรรมและอกุศลกรรมย่อมไม่ส่งผลเมื่อไม่มีโอกาสให้ผล

ด้วยเหตุนั้น ธรรมอันเป็นผลดีมีอายุและวรรณะเป็นต้น จึงดำรงอยู่ในฝ่ายเจริญในกระแสจิตจวบจนกระทั่งเวลาแต่งคัมภีร์สำเร็จ หรือแม้ที่สุดแห่งอายุกัป ดังพระพุทธวจนะว่า

อภิวาทนสีลิสฺส นิจฺจํ วุฑฺฒาปจายิโน
จตฺตาโร ธมฺมา วฑฺฒนฺติ อายุ วณฺโณ สุขํ พลํ.[๑]

‘ธรรม ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ย่อมเจริญแก่บุคคลผู้นอบน้อม[ต่อพระรัตนตรัย] และอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่เป็นนิตย์’ ”

คำว่า วิปฺปสนฺเนน เจตสา (มีใจเลื่อมใสแล้ว) ลงตติยาวิภัตติในอรรถอิตถัมภูตลักขณะ โดยคำว่า อิตฺถมฺภูตลกฺขณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิตฺถํ กิญฺจิ ปการํ ภูโต ปตฺโตติ อิตฺถมฺภูโต.
- อิตฺถมฺภูตสฺส ลกฺขณํ อิตฺถมฺภูตลกฺขณํ = อิตถัมภูตลักขณะ คือ เครื่องสังเกตของบุคคลผู้ถึงคุณลักษณะอย่างนี้

หมายถึง เครื่องสังเกตที่เป็นคุณลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งทั้งฝ่ายดีและฝ่ายไม่ดี ในที่นี้ท่านแสดงด้วยตติยาวิภัตติ เวลาแปลให้แปลว่า “มี” เช่นเดียวกับพหุพพีหิสมาส และคำแปลโดยพยัญชนะให้แปลว่า “ด้วยทั้ง” ขณะสัมพันธ์เรียกชื่อสัมพันธ์ว่า อิตถัมภูตลักขณะ (บาลีสนามหลวงไทยใช้ชื่อว่า พหุพพิหิสมาส แต่ในที่นี้ใช้เป็น พหุพพีหิสมาส เพราะมาจากศัพท์เดิมว่า พหุ + วีหิ)

คำว่า วนฺทนามานปูชาสกฺการภาชน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วนฺทนา จ มาโน จ ปูชา จ สกฺกาโร จ วนฺทนามานปูชาสกฺการา.
- วนฺทนามานปูชาสกฺการานํ ภาชนํ วนฺทนามานปูชาสกฺการภาชนํ = ที่รองรับการกราบไหว้ การนับถือ การบูชา และการสักการะ ชื่อว่า วันทนามานปูชาสักการภาชนะ

ในที่นี้ ภาชน ศัพท์อยู่ท้ายทวันทสมาส คือ วนฺทนามานปูชาสกฺการ จึงมีความหมายเนื่องด้วยบทหน้าทั้งหมด นั่นคือ เป็นที่รองรับการกราบไหว้ และเป็นที่รองรับการนับถือ ดังนี้เป็นต้น เพราะศัพท์อยู่

ท้ายทวันทสมาสต้องมีความหมายประกอบกับศัพท์ที่อยู่ข้างหน้าทีละบท (บาลีสนามหลวงไทยใช้ชื่อว่า ทวันทวสมาส ตามไวยากรณ์สันสกฤต แต่ในที่นี้ใช้เป็น ทวันทสมาส ตามไวยากรณ์บาลี)

คำว่า พุทฺธํ วนฺทิตฺวา (นมัสการพระพุทธเจ้า) เป็นใจความในคาถานี้

ส่วนคำว่า ธมฺมญฺจ นั้นกล่าวไว้เพื่อระบุว่า ท่านผู้แต่งไม่เพียงนมัสการพระพุทธเจ้าเท่านั้น ยังนมัสการพระธรรมอีกด้วย แม้คำว่า สงฺฆญฺจ ก็เช่นกัน คือ ระบุว่าท่านผู้แต่งไม่เพียงนมัสการพระพุทธเจ้าและพระธรรมเท่านั้น ยังนมัสการพระสงฆ์อีกด้วย จ ศัพท์ท้าย ธมฺมญฺจ ทำหน้าที่ *สมุจจยะ* คือ รวบรวมพระธรรมโดยตรงและรวบรวมพระพุทธเจ้าโดยอ้อม และแม้ จ ศัพท์ท้าย สงฺฆญฺจ ก็ทำหน้าที่รวบรวมพระ-สงฆ์โดยตรงและยังรวบรวมพระพุทธเจ้ากับพระธรรมโดยอ้อม เช่นเดียวกัน ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

จ-สทฺโท สมุจฺจยตฺโถ. เตน ยถาวุตฺตํ พุทฺธํ อิมญฺจ ธมฺมํ วนฺทิตฺวาติ พุทฺธรตเนน สห วนฺทน-กิริยาย ธมฺมรตนํ สมุจฺจิโนติ.[๒]

“จ ศัพท์มีอรรถรวบรวม ท่านจึงรวบรวมธรรมรัตนะพร้อมทั้งพุทธรัตนะในกิริยานมัสการด้วย จ ศัพท์นั้นว่า ขอนมัสการพระพุทธเจ้าตามที่กล่าวไว้แล้วพร้อมด้วยพระธรรมนี้”

นอกจากนั้น ในคัมภีร์เดียวกันยังได้กล่าวอีกว่า

น เกวลํ อิทํ ทฺวยเมวาติ อาห “สงฺฆญฺจา”ติ.[๓]

“ท่านกล่าวว่า สงฺฆญฺจ เพื่อแสดงว่า ข้าพเจ้าไม่เพียงนมัสการพระพุทธเจ้าและพระธรรมทั้ง ๒ ประการนี้ อย่างเดียวเท่านั้น”

ข้อความข้างต้นแสดงอาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) ในการกล่าวคำว่า สงฺฆญฺจ ตามคำอธิบายในกังขาฎีกาใหม่นี้ คำว่า สงฺฆํ มีวิธีปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า ข้าพเจ้าขอนมัสการพระพุทธเจ้าและพระธรรมด้วยบทว่า พุทฺธํ และ ธมฺมํ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านนมัสการพระพุทธเจ้าและพระธรรมทั้งสองประการนี้เท่านั้นหรือ (อีกอย่างหนึ่ง) การนมัสการพระพุทธเจ้าและพระธรรมเท่านั้นจึงขจัดอันตรายได้หรือ

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรนมัสการรัตนะอื่นนอกจากพุทธรัตนะและธรรมรัตนะอีกด้วย มิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า สงฺฆํ อธิบายว่า ข้าพเจ้ามิได้นมัสการพระพุทธเจ้าและพระธรรมทั้ง ๒ ประการนี้เท่านั้น แต่ยังนมัสการพระสงฆ์อีกด้วย ดังนี้แล

จะเห็นได้ว่า ข้อความในฎีกาใหม่ข้างต้นแสดงถึงปุจฉาตามหลักฐปนาติกะที่กล่าวไว้ข้างต้นนั้น

นอกจากนั้น บทที่ประกอบด้วย จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่สมุจจยะเหมือน ธมฺมญฺจ สงฺฆญฺจ ต้องประกอบใช้อรรถของ เอว ศัพท์ (เท่านั้น) ในปุจฉา ดังที่ฎีกาใหม่ประกอบใช้ เอว ศัพท์ในคำว่า ทฺวยเมว นั้นเอง

อนึ่ง เพื่อให้เข้าใจเรื่องนี้อย่างชัดเจนมากขึ้น ผู้แปลขอกล่าวถึงหลักสัมพันธ์ ๒ ประการ ตามหลักสูตรชั้นธรรมาจริยะของประเทศพม่า ดังนี้

๑. ปทานุสัมพันธ์ (การสัมพันธ์บท) คือ แสดงประโยชน์ของการกล่าวบทในประโยคว่า ท่านกล่าวบทนั้นๆ เพื่อประโยชน์อะไร หรือเหตุใดจึงกล่าวบทนั้นๆ ภาษาพม่าเรียกว่า "อะแถว๊ด" แปลว่า การนำออก คือ การนำบทออกมาจากประโยคเพื่อแสดงประโยชน์ของการกล่าวบทนั้นๆ หรือเหตุใดจึงกล่าวบทนั้นในประโยค

๒. วากยานุสัมพันธ์ (การสัมพันธ์ประโยค) คือ แสดงความเกี่ยวเนื่องกันของประโยคหลังกับประโยคหน้า เพื่อให้เข้าใจว่า ท่านกล่าวประโยคหลังนั้น เพื่อประโยชน์อะไร หรือเหตุใดจึงกล่าวประโยคหลังนั้นๆ ภาษาพม่าเรียกว่า "อะแต๊ด" แปลว่า การนำเข้า คือ การนำเข้าสู่ประโยคเพื่อแสดงประโยชน์ของการกล่าวประโยคนั้นๆ

อนึ่ง วากยานุสัมพันธ์ (การสัมพันธ์ประโยค) มีหลายประเภท ในที่นี้จะกล่าวถึงประเภทที่พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามากที่สุด ๒ อย่าง คือ

๑. ฐปนาติกะ หมวด ๓ ที่ขึ้นต้นด้วยฐปนา คือ ฐปนา ปุจฉา และอาโภคะ นิยมใช้ในการเชื่อมบทในประโยคและระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า

๒. อนุสนธิ การเชื่อมความประโยคหน้าและประโยคหลังเข้าด้วยกัน นิยมใช้ในการเชื่อมประโยคเท่านั้น

วิธีสัมพันธ์ ๒ ประการนี้มีประโยชน์เพื่อให้เข้าใจคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้ชัดเจน เพราะท่านอธิบายสัมพันธ์เหล่านี้ไว้มากมายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ถ้าผู้เรียนเข้าใจเรื่องนี้เป็นอย่างดีจะสามารถเขียนตำราบาลีที่สอดคล้องกับแนวของคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาได้

วิธีสัมพันธ์ตามหลัก ฐปนาติกะ

ปทานุสัมพันธ์และวากยานุสัมพันธ์ตามฐปนาติกะ มีองค์ประกอบ ๓ ส่วน คือ

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ การตั้งบทไว้เป็นมูลฐาน เพื่อถามคำถาม หรือเพื่อแสดงข้อสงสัยของผู้ถามต่อไป เหมือนการจับให้มั่นก่อนจะผูกให้แน่น ส่วนใหญ่มักใช้ประโยคหน้าเป็นฐปนา ในที่บางแห่งก็ใช้บทตั้งจากพระบาลีเป็นฐปนาตามสมควร

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อสงสัยที่เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นมักประกอบใช้คำว่า เหตุใด (กสฺมา), อย่างไร (กถํ), อะไร (กึ), หรือ (นุ) เป็นต้น

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การคาดคะเนข้อสงสัยที่เกิดขึ้นเมื่อไม่ชอบใจข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งในประโยคที่กำลังกล่าวถึง นับว่าสิ่งที่ผู้ถามเข้าใจว่าควรจะเป็นอย่างอื่นจากข้อความที่กล่าวไว้โดยตรง มักประกอบใช้คำว่า มิใช่หรือ (นนุ) ในที่บางแห่งก็ประกอบใช้คำว่า หรือไร

โดยทั่วไปในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักระบุถึงปุจฉาไว้โดยตรง ในที่บางแห่งก็กล่าวถึงอาโภคะไว้บ้าง หรือกล่าวทั้งปุจฉาและอาโภคะบ้าง ส่วนใหญ่แล้วอาโภคะเป็นสิ่งที่ผู้เรียนต้องคิดค้นเอาเองว่าควรเป็นอย่างไร นอกจากนั้น ปุจฉาและอาโภคะอาจอยู่สลับที่กันได้ตามสมควรแก่เนื้อความในสถานที่นั้นๆ

อนึ่ง ทุกบทที่กล่าวไว้ในประโยค อาจประกอบได้ตามหลักปทานุสัมพันธ์ตามที่นำมาแสดงไว้ ทั้งนี้เพื่อระบุถึงประโยชน์ของการกล่าวถึงบทนั้นๆ ในประโยค มิฉะนั้นบทดังกล่าวอาจต้องนิรัตถกโทษ คือ โทษที่ไร้ประโยชน์ ดังคัมภีร์สัทท วุตติกล่าวว่า

ยตฺถ ยตฺถ ปเทเสฺวว ทิฏฺเฐ วิสฺสชฺชเน สติ
ตตฺถ ตตฺถุทฺธริตพฺพา ปุจฺฉา ตาว วิภาวินา.[๙]

“เมื่อคำตอบปรากฏอยู่ในบทใดๆ นั่นเทียว ผู้มีปัญญาพึงยกคำถามขึ้นในบทนั้นๆ”

ผู้ที่ต้องการจะทำปทานุสัมพันธ์ต้องจับกริยาคุมพากย์ หรือกริยาในระหว่างที่ประกอบในประโยคแล้วจึงกล่าวถึงบทที่ต้องการจะนำออกจากประโยคต่อไป ตัวอย่างปทานุสัมพันธ์เพื่อประกอบความเข้าใจว่า

ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หนทาง)

ปทานุสัมพันธ์ของ **ปุริโส**

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คจฺฉติ (ไป)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ใครไป

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สตรีไปหรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านควรระบุว่าใครไปมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ปุริโส อธิบายว่า บุรุษไป ดังนี้แล

ปทานุสัมพันธ์ของ **มคฺคํ**

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คจฺฉติ (ไป)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ไปสู่ที่ไหน

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ไปสู่วัดหรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านควรระบุสถานที่ไปมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า มคฺคํ อธิบายว่า ไปสู่หนทาง ไม่ใช่ไปสู่วัด ดังนี้แล

อหํ พุทฺธํ วนฺทามิ (ข้าพเจ้าไหว้พระพุทธเจ้า)

ปทานุสัมพันธ์ของ **พุทฺธํ**

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า วนฺทามิ (ข้าพเจ้าไหว้)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านไหว้อะไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านไหว้พระพรหมหรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านไหว้พระเจ้าหรือไร

อาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า พุทฺธํ อธิบายว่า ข้าพเจ้าไหว้พระพุทธเจ้า ดังนี้แล

ยังมีวิธีปทานุสัมพันธ์อีกอย่างหนึ่ง โดยมุ่งเอาสัมพันธ์ของศัพท์ในประโยคเป็นหลัก แล้วถามถึงกัตตาและกรรมเป็นต้นตามกฎไวยากรณ์ ตัวอย่างปทานุสัมพันธ์เพื่อประกอบความเข้าใจ ว่า

ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หนทาง)

ปทานุสัมพันธ์ของ **ปุริโส**

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวกริยาคุมพากย์ว่า คจฺฉติ (ไป)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ กัตตาของกริยาคุมพากย์นั้นคืออะไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุกัตตาของกริยาคุมพากย์นั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ปุริโส อธิบายว่า กัตตาของกริยาคุมพากย์นั้น คือ ปุริโส ดังนี้แล

ปทานุสัมพันธ์ของ **มคฺคํ**

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวกริยาคุมพากย์ว่า คจฺฉติ (ไป)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ กรรมของกริยาคุมพากย์นั้นคืออะไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุกรรมของกริยาคุมพากย์นั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า มคฺคํ อธิบายว่า กรรมของกริยาคุมพากย์นั้น คือ มคฺคํ ดังนี้แล

การสัมพันธ์ประโยคมีจุดมุ่งหมายเพื่อแสดงเหตุผลของการกล่าวประโยคต่อมา ผู้ศึกษาต้องทำความเข้าใจลักษณะของประโยคหน้าและประโยคหลังเสียก่อนว่า

- ประโยคหลังแสดงฝ่ายอื่นจากประโยคหน้า (ปักขันตระ)
- ประโยคหลังกล่าวขึ้นเพื่ออธิบายแจกแจงเนื้อความในประโยคหน้าให้ชัดเจน (วิตถาระ)
- ประโยคหลังกล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยอย่างใดอย่างหนึ่ง (วากยารัมภะ)

ดังนี้เป็นต้น จึงจะสามารถเข้าใจวากยานุสัมพันธ์ได้

ตัวอย่าง **ประโยคสังเขปะ-วิตถาระ** มีดังนี้

ก. อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ (เสียง ๔๑ เสียง มีเสียง อ เป็นเสียงแรก ชื่อว่า อักษร ที่กล่าวไว้ในสูตรก่อน)

ข. ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺจ (ในบรรดาอักษรเหล่านั้น เสียง ๘ เสียงมี โอ อยู่ท้ายชื่อว่า สระ)

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ อธิบายอักษรในประโยคหน้าโดยแจกแจงว่า ในบรรดาเสียง ๔๑ เสียงเหล่านั้น เสียง ๘ เสียงมี โอ อยู่ท้ายชื่อว่า สระ

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ คือ แสดงฝ่ายแรกอันได้แก่ เสียง ๔๑ เสียง มีเสียง อ เป็นเสียงแรก ชื่อว่า อักษร

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า เสียง ๔๑ เสียง มีเสียง อ เป็นเสียงแรก ชื่อว่า อักษร ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เสียง ๔๑ เสียงเหล่านั้นมีชื่อเฉพาะอะไรบ้าง

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุถึงมีชื่อเฉพาะของเสียงเหล่านั้นมิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) เสียง ๔๑ เสียงเหล่านั้นไม่มีชื่อเฉพาะหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เสียง ๘ เสียงมี โอ อยู่ท้ายในเสียง ๔๑ เสียงเหล่านั้น ชื่อว่า สระ ดังนี้แล

ตัวอย่าง **ประโยคปักขะ-ปักขันตระ** มีดังนี้

ก. ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หนทาง)

ข. อิตฺถี ปน วิหารํ คตา (แต่สตรีไปวัดแล้ว)

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่ การที่สตรีไปวัดแล้ว

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักขะ คือ แสดงฝ่ายแรกอันได้แก่ การที่บุรุษไปสู่หนทาง

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า บุรุษไปสู่หนทาง ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ สตรีไปสู่ที่ไหน

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สตรีไปสู่หนทางเหมือนบุรุษหรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านควรระบุสถานที่ซึ่งสตรีไปมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เรากล่าวว่า สตรีไปวัดแล้ว ด้วยประโยค ข. ดังนี้แล

ตัวอย่าง **ประโยคปักขะ-ปักขันตระ** ที่กล่าวไว้ในตำราหลักสูตรธรรมาจริยะของพม่า คือ

ก. พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง)

ข. ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระธรรมเป็นที่พึ่ง)

ค. สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ (ข้าพเจ้าขอถึงพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง)

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่ การถึงพระธรรมเป็นที่พึ่ง

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคปักขะ คือ แสดงฝ่ายแรก

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านถึงพระพุทธเจ้าเท่านั้นเป็นที่พึ่งหรือ

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ แม้สวน ต้นไม้ จอมปลวก และป่า ก็เป็นที่พึ่งได้มิใช่หรือ

ท่านประสงค์เฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า ข้าพเจ้ามิได้ถึงพระพุทธเจ้าเท่านั้นเป็นที่พึ่ง แต่ยังถึงพระธรรมเป็นที่พึ่งอีกด้วย ดังนี้แล

ประโยค ค. ชื่อว่า ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่ การถึงพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยคปักขะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า ข้าพเจ้าขอถึงพระธรรมเป็นที่พึ่งด้วยประโยค ข.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านถึงพระธรรมเท่านั้นเป็นที่พึ่งหรือ

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ แม้สวน ต้นไม้ จอมปลวก และป่า ก็เป็นที่พึ่งได้มิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ค. อธิบายว่า ข้าพเจ้ามิได้ถึงพระธรรมเท่านั้นเป็นที่พึ่ง แต่ยังถึงพระสงฆ์เป็นที่พึ่งอีกด้วย ดังนี้แล

วิธีสัมพันธ์ตามหลักอนุสนธิ

ประโยคว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ เป็นต้น ข้างต้นอาจสัมพันธ์ตามวิธีอนุสนธิได้ ดังนี้

ผู้กล่าวได้กล่าวว่า ตนถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง ด้วยประโยค ก. แล้ว (ปุพพานุสนธิ) บัดนี้ จะกล่าวว่า ตนถึงพระธรรมเป็นที่พึ่งอีกด้วย จึงกล่าวประโยค ข. (ปรานุสนธิ) อธิบายว่า ผู้กล่าวไม่ได้ถึงพระพุทธเจ้าเท่านั้นเป็นที่พึ่ง แต่ยังถึงพระธรรมเป็นที่พึ่งอีกด้วย

ผู้กล่าวได้กล่าวว่า ตนถึงพระพุทธเจ้าและพระธรรมเป็นที่พึ่ง ด้วยประโยค ก. และประโยค ข.

แล้ว (ปุพพานุสนธิ) บัดนี้ จะกล่าวว่า ตนถึงพระสงฆ์เป็นที่พึ่งอีกด้วย จึงกล่าวประโยค ค. (ปรานุสนธิ) อธิบายว่า ผู้กล่าวไม่ได้ถึงพระพุทธเจ้าและพระธรรมเท่านั้นเป็นที่พึ่ง แต่ยังถึงพระสงฆ์เป็นที่พึ่งอีกด้วย

การอธิบายความในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า *วิธีสัมพันธ์ประโยคแบบอนุสนธิ* คือ การเชื่อมความประโยคหน้าและประโยคหลังเข้าด้วยกัน แบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ

๑. ปุพพานุสนธิ การเชื่อมความประโยคหน้า เช่น คำว่า เอวํ ฯเปฯ ทสฺเสตฺวา หรือ วตฺวา, ปกาเสตฺวา เป็นต้น โดยมี เอวํ อยู่หน้า และปุพพกาลกริยาอยู่ท้ายประโยคปุพพานุสนธิ

๒. ปรานุสนธิ การเชื่อมความประโยคหลัง คือ คำว่า อิทานิ ฯเปฯ อาห โดยมี อิทานิ อยู่หน้า และ อาห อยู่ท้ายประโยคปรานุสนธิ หรือมีกรรมและกรณะอยู่ท้ายประโยคเป็นรูปว่า อาห ฯเปฯ อาทิ หรือ อาห ฯเปฯ อาทินา ได้บ้าง

ประโยคอนุสนธิเช่นนี้นิยมใช้มากในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา แต่ในบางแห่งก็มีเฉพาะปรานุสนธิ เพราะท่านผู้แต่งเข้าใจว่าผู้อ่านเข้าใจปุพพานุสนธิได้เองแล้ว จึงไม่กล่าวไว้โดยตรง

ความเข้าใจเรื่องการเชื่อมความตามลักษณะของประโยคอนุสนธิ จะทำให้ผู้อ่านเข้าใจข้อความในประโยคได้ชัดเจนขึ้น นอกจากนั้นแล้ว เวลาสอนหนังสือ พระเถระชาวพม่ามักนิยมใช้หลักอนุสนธิในการสอนอีกด้วย เช่น ท่านผู้แต่งได้แสดงข้อความนี้ด้วยประโยคหน้าแล้ว บัดนี้ จะกล่าวข้อความอีกอย่างหนึ่ง จึงกล่าวประโยคหลัง ดังนี้เป็นต้น

คำว่า วิปฺปสนฺเนน เจตสา (มีใจเลื่อมใสแล้ว) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า ท่านผู้แต่งไม่เพียงนมัสการพระรัตนตรัยทางกายทวารและวจีทวารเท่านั้น แต่ยังนมัสการทางมโนทวารอีกด้วย ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า ท่านนมัสการพระรัตนตรัยทางกายทวารและวจีทวารเท่านั้นหรือ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วิปฺปสนฺเนน เจตสา วนฺทิตฺวาติ อรหตาทิอเนกปฺปการคุณวิเสสานุสฺสรณวเสน วิวิเธน, วิเสเสน วา ปสนฺเนน มนสา สทฺธึ กายวาจาหิ กรณภูตาหิ อภิวนฺทิยาติ อตฺโถ, ตีหิ ทฺวาเรหิ นมสฺสิตฺวาติ วุตฺตํ โหติ.[๕]

"คำว่า วิปฺปสนฺเนน เจตสา วนฺทิตฺวา (มีใจเลื่อมใสแล้ว ขอนมัสการ) หมายความว่า ขอนมัสการทางกายและวาจาอันเป็นกรณะ พร้อมทั้งใจที่เลื่อมใสแล้วหลายประการหรือโดยพิเศษ โดยเนื่องด้วยการระลึกถึงคุณพิเศษอเนกประการมีความเป็นผู้ไกลจากกิเลสเป็นต้น ความหมายคือ นมัสการแล้วทางทวาร ๓"

อีกอย่างหนึ่ง กังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๔-๕) กล่าวถึงนัยอื่นจากนัยที่กล่าวไว้ในฎีกาใหม่ว่า

คำว่า วิปฺปสนฺเนน เจตสา (มีใจเลื่อมใสแล้ว) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า ท่านผู้แต่งไม่ใช่นมัสการพระรัตนตรัยด้วยความกลัวหรือมุ่งลาภเป็นต้น แต่นมัสการด้วยใจที่ประกอบด้วยศรัทธาและปัญญา ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า ท่านนมัสการพระรัตนตรัยด้วยความกลัวเป็นต้นหรือ

ภยสมฺโมหทฺทิฏฺฐิ- ปณาโม เนส ทสฺสิโต
ปญฺญาปุพฺพงฺคโม เอโส ปณาโมติ นิทสฺสิโต.

ภยปโรปวาทาทิ- รหิตสฺส นิทสฺสิตุํ
นตสฺส กิริเยหภิ- โยเชสุํ กิร คนฺถกา.[๖]

"การนอบน้อมที่ประกอบด้วยความกลัว ความเขลา และความเห็นผิดนี้ ท่านมิได้แสดงไว้ แต่แสดงว่าการนอบน้อมนี้มีปัญญาเป็นประธาน

ได้สดับมาว่า ท่านผู้รจนาคัมภีร์ทั้งหลายประกอบไว้ด้วยอากัปกิริยา[ทางกาย วาจา และใจ] เพื่อแสดงการนอบน้อมที่ปราศจากความกลัวและการตำหนิของผู้อื่นเป็นต้นไว้"

คำว่า วนฺทนามานปูชาสกฺการภาชน นั้นกล่าวไว้เพื่อระบุว่า พระรัตนตรัยนั้นเป็นที่รองรับการกราบไหว้ การนับถือ การบูชา และการสักการะ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ พระรัตนตรัยที่อาจารย์นอบน้อมนมัสการนั้นมีคุณวิเศษอะไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรนมัสการพระวิษณุหรือพระพรหมเป็นต้นมิใช่หรือ เนื่องจากเทพเจ้าเหล่านั้นเป็นที่เคารพบูชาในโลก

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า พระพุทธเจ้าเป็นต้นนั้นมีคุณวิเศษคือเป็นที่รองรับการกราบไหว้เป็นต้น จึงสามารถขจัดอุปสรรคอันตรายได้ แต่เทพเจ้าเหล่านั้นไม่มีคุณวิเศษดังกล่าว เราจึงไม่นมัสการเทพเจ้า แต่นมัสการพระรัตนตรัย

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กึ วิสิฏฺฐํ พุทฺธํ, ธมฺมํ, สงฺฆญฺจาติ อาห "วนฺทนามานปูชาสกฺการภาชนนฺ"ติ. อิทญฺจ วิเสสนํ ปจฺเจกํ โยเชตพฺพํ "วนฺทนามานปูชาสกฺการภาชนํ พุทฺธํ ฯเปฯ วนฺทนามานปูชาสกฺการภาชนํ สงฺฆญฺจา"ติ. ฯเปฯ อิมินา รตนตฺตยสฺส อรหตาทีหิ คุเณหิ อสมภาวํ ทสฺเสติ. ตนฺทสฺสนมฺปิ ตกฺกตสฺส นิปจฺจการสฺส สสนฺตาน-ปวนาทิวเสน ยถาธิปฺเปตาย อตฺถสํวณฺณนาย นิปฺผาทนสมตฺถภาวทีปนตฺถนฺติ เวทิตพฺพํ.[๗]

"ท่านกล่าวว่า วนฺทนามานปูชาสกฺการภาชนํ เพื่อขจัดความสงสัยว่า ท่านนมัสการพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ที่มีคุณวิเศษอะไรเล่า

อนึ่ง พึงประกอบบทวิเสสนะนี้ทีละบทว่า ขอนมัสการพระพุทธเจ้า ผู้เป็นที่รองรับการกราบไหว้ การนับถือ การบูชา และการสักการะ ฯลฯ ขอนมัสการพระสงฆ์ ผู้เป็นที่รองรับการกราบไหว้ การนับถือ การบูชา และการสักการะ ฯลฯ

ท่านแสดงว่า พระรัตนตรัยเป็นสิ่งที่ไม่มีสิ่งอื่นเสมอเหมือนด้วยคุณมีความเป็นผู้ไกลจากกิเลส

เป็นต้นด้วยบทนี้ พึงทราบว่าแม้การแสดงดังกล่าวก็มีประโยชน์เพื่อแสดงว่า การนอบน้อมที่บุคคลกระทำต่อพระรัตนตรัยนั้นสามารถยังการอธิบายความความตามที่ประสงค์ให้สำเร็จได้ ด้วยการชำระกระแสจิตของตนเป็นต้นได้”

ที่จริงแล้วการกล่าวเพียงบทว่า พุทฺธํ ธมฺมํ สงฺฆํ เป็นเพียงบททั่วไปที่กล่าวถึงในความหมายว่า พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ไม่ได้กล่าวถึงคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าเป็นต้น ดังนั้น ท่านจึงประกอบบทวิเสสนะเพื่อแสดงคุณลักษณะ

ดังข้อความในคัมภีร์มณิสารมัญชูสาว่า

คุเณ อปากเฏเยว อุตฺตานํ นามมตฺตกํ
คุณปฺปกาสนตฺถาย อุทฺธเร ตํ วิเสสนํ.[๘]

“เมื่อคุณลักษณะไม่ปรากฏชัด บทที่เป็นเพียงชื่อย่อมปรากฏ ดังนั้น จึงยกบทวิเสสนะนั้นขึ้นแสดงเพื่อประกาศคุณลักษณะ”

คำว่า พุทฺธ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สพฺพธมฺเม พุชฺฌตีติ พุทฺโธ, ภควา = บุคคลใดย่อมรู้ธรรมทั้งปวง เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า พุทธะ หมายถึง พระผู้มีพระภาค

รูปวิเคราะห์ข้างต้นจำแนกส่วนย่อยออกเป็น ๖ ประการ เรียกว่า *วจนาทิฉักกะ* (หมวด ๖ มีวจนะเป็นต้น) คือ

๑. วจนะ บทสำเร็จ คือ คำว่า พุทฺโธ
๒. วจนัตถะ ตัวรูปวิเคราะห์ คือ คำว่า สพฺพธมฺเม พุชฺฌติ
๓. วจนเหตุ เหตุของบทสำเร็จ คือ กิริยา “รู้”
๔. วจนเหตุโชตกะ คำแสดงเหตุของบทสำเร็จ คือ อิติ ศัพท์
๕. วจนียะ เนื้อความของบทสำเร็จ คือ พระพุทธเจ้า
๖. วจนียัตถะ เนื้อความของวจนียะ คือ คำไวพจน์ว่า ภควา (พระผู้มีพระภาค)

ดังข้อความในคัมภีร์นิรุตติเภทสังคหะว่า

วจนํ วจนตฺถญฺจ ตํเหตุํ ตสฺส โชตกํ
วจนฺยํ วจเนยฺยตฺถํ ฉธา วากฺเยนุยุญฺชเร.
พุชฺฌตีติ พุทฺธาทีสุ พุทฺโธติ ปทํ วจนํ
พุชฺฌตีติ วจนตฺถํ กิริยา วจนเหตุ.

อิติสทฺโท ตชฺโชตโก พุทฺธทพฺพํ วจนียํ
ปริยาโย วจเนยฺยตฺถํ เอวํ สพฺเพสุ คมฺยเต.[๙]

"ผู้มีปัญญาพึงประกอบวจนะ วจนัตถะ เหตุของวจนะนั้น คำแสดงเหตุของวจนะนั้น วจนียะ และวจนียัตถะ ๖ ประการในพากย์

ในรูปวิเคราะห์ว่า พุชฺฌตีติ พุทฺโธ เป็นต้น บทว่า พุทฺโธ ชื่อว่า วจนะ บทว่า พุชฺฌติ ชื่อว่า วจนัตถะ กิริยาเป็นเหตุของวจนะนั้น อิติ ศัพท์คำแสดงเหตุของวจนะนั้น ทัพพะคือพระพุทธเจ้า ชื่อว่า วจนียะ คำไวพจน์ ชื่อว่า วจนียัตถะ ผู้มีปัญญาพึงประกอบไว้ในพากย์ทั้งปวงอย่างนี้"

นอกจากนั้นแล้ว คำว่า พุทฺธ ประกอบรูปศัพท์มาจาก พุธ ธาตุ + ต ปัจจัย ตามหลักสูตรธรรมาจริยะมีวิธีจำแนกองค์ธรรมของธาตุและปัจจัยเป็นต้นในบทสมาส ตัทธิต และกิตก์ เรียกว่า ธาตฺวาทิสรูปวิภาค (การจำแนกองค์ธรรมของธาตุเป็นต้น) ดังนี้

๑. องค์ธรรมของ พุธ ธาตุ จำแนกเป็น

- องค์ธรรมโดยตรง คือ พระสัพพัญญุตญาณที่ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง
- องค์ธรรมโดยอ้อมอย่างที่ ๑ คือ พระญาณที่เกิดก่อน ได้แก่

๑. ปารมีญาณ ๒. วิปัสสนาญาณ
๓. มรรคญาณ ๔. ผลญาณ

มีได้โดย *ผลูปจาระ* คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่ยังหมายรวมถึงเหตุอีกด้วย

- องค์ธรรมโดยอ้อมอย่างที่ ๒ คือ พระญาณที่เกิดภายหลัง ได้แก่

๑. อาสยานุสยญาณ (ญาณรู้เห็นอาสยะคือความคุ้นเคยของจิตและอนุสัย)
๒. อินทริยปโรปริยัตตญาณ (ญาณรู้เห็นความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์)
๓. เทศนาญาณ เป็นต้น

มีได้โดย *การณูปจาระ* คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่ยังหมายรวมถึงผลอีกด้วย

๒. องค์ธรรมของ ต ปัจจัย คือ ทัพพะอันได้แก่รูปนามขันธ์ ๕ ของพระพุทธเจ้าที่จัดเป็นสัตวบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความเป็นสัตว์บุคคล) หรือสันตานบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความสืบต่อ) ซึ่งอบรมด้วยอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ อันบุคคลกำหนดด้วยองค์ธรรมโดยตรงและโดยอ้อมทั้งสองอย่างนั้น

แม้ในที่นี้จะจำแนกอรรถของธาตุและปัจจัยทีละอย่าง แต่บทสำเร็จว่า พุทฺโธ เป็นกัตตุสาธนะที่กล่าวถึงผู้กระทำเป็นประธาน ดังนั้น ทัพพะคือพระพุทธเจ้าจึงจัดได้ว่าเป็นทั้งอรรถของธาตุและปัจจัยทั้ง ๒ อย่าง เพราะธาตุกับปัจจัยต้องประกอบร่วมกันเสมอจะประกอบโดดๆ แยกกันไม่ได้

ความจริงแล้ว ไวยากรณ์เป็นศาสตร์ที่จำแนกส่วนประกอบของศัพท์ออกเป็นส่วนๆ ทั้งนี้เพื่อให้นักศึกษาเข้าใจชัดเจน เหมือนการแยกชิ้นส่วนของรถยนต์ออกจากกัน คือจำแนกว่า กิริยาเป็นอรรถของธาตุ ส่วนกัตตุสาธนะเป็นต้นเป็นอรรถของปัจจัย เมื่อนักศึกษาเข้าใจเช่นนี้ ก็จะสามารถเข้าใจวิธีสร้างคำศัพท์ที่สำเร็จรูปจากธาตุและปัจจัยได้ แต่ความเข้าใจเช่นนี้มีผลใช้ในขณะศึกษาคัมภีร์ไวยากรณ์เท่านั้น ไม่จำเป็นต้องนำมาประกอบใช้ในพากย์ เพราะต้องประกอบธาตุและปัจจัยร่วมกัน เหมือนเมื่อรถยนต์แล่นไปอยู่ชิ้นส่วนต่างๆ ต้องทำงานร่วมกัน การแยกชิ้นส่วนของรถยนต์ในขณะขับอยู่ย่อมเป็นไปไม่ได้ ดังคำอธิบายในคัมภีร์กัจจายนสาระว่า

ปจฺจยตฺโถปิ ภาโวยํ วินา เตนาปสิทฺธิโต
ธาตุรตฺโถปิ เสเสวํ จยตฺโถ เตน สพฺพโก.[๑๐]

“ภาวสาธนะนี้เป็นความหมายของปัจจัยด้วย เพราะความไม่ปรากฏโดยเว้นปัจจัยนั้น และภาวสาธนะนี้ก็เป็นความหมายของธาตุด้วย เพราะความไม่ปรากฏโดยเว้นธาตุนั้น [กัตตุสาธนะเป็นต้น]ที่เหลือนอกนี้ก็เหมือนอย่างนี้ ฉะนั้น ความหมายที่เป็นสาธนะทั้งหมดจึงเป็นความหมายรวม[ของธาตุและปัจจัย]”

สงฺเกตกาลเมวายํ วิภาโค สมฺปวตฺตเต
อตฺโถยํ ปกติเยโส ปจฺจยตฺโถ อิตีทิโส.[๑๐]

“การจำแนกเช่นนี้ว่า ความหมาย[คือกิริยา]นี้เป็นอรรถของธาตุ ความหมาย[คือกัตตาเป็นต้น]นี้เป็นอรรถของปัจจัย ย่อมเป็นไปในกาลเป็นที่หมายรู้[กฎไวยา-กรณ์]เท่านั้น”

คำนอบน้อมบุรพาจารย์

๒. เถรวํสปฺปทีปานํ ถิรานํ วินยกฺกเม
ปุพฺพาจริยสีหานํ นโม กตฺวา กตญฺชลี.

ข้าพเจ้าประคองอัญชลีน้อมไหว้ท่านบุรพาจารย์ผู้ประเสริฐ ผู้เป็นดุจประทีปแห่งเถรวงศ์ ผู้มั่นคงในลำดับพระวินัย

[คาถานี้แสดงการนอบน้อมบุรพาจารย์ คือ พระมหาเถระชาวสิงหลผู้ประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาฉบับเก่า ผู้เป็นดุจประทีปแห่งวงศ์ของพระเถระมีพระมหากัสสปะเป็นต้น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอวํ รตนตฺตยสฺส ปณามํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ อตฺตโน นิสฺสยภูตานํ อฏฺฐกถาจริยานญฺจ ปณามํ ทสฺเสนฺโต "เถรวํสปฺปทีปานนฺ"ติอาทิมาห.[๑๑]

"ท่านแสดงการนอบน้อมพระรัตนตรัยอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงการนอบน้อมพระอรรถกถา-จารย์ผู้เป็นที่อาศัยของตน จึงกล่าวว่า เถรวํสปฺปทีปานํ"

คำว่า เถรวํสปฺปทีปานํ (ผู้เป็นดุจประทีปแห่งเถรวงศ์) นั้นกล่าวขึ้นเพื่อแสดงคุณลักษณะของบุรพาจารย์ผู้ประเสริฐว่าเป็นดุจประทีปแห่งเถรวงศ์ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุรพาจารย์ผู้ประเสริฐที่ท่านกระทำการนอบน้อมเหล่านั้นเป็นเช่นไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ บุรพาจารย์เหล่านั้นเป็นวงศ์ของนิกาย ๑๗ อย่างมีมหา-สังฆิกะเป็นต้นหรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านควรแสดงถึงคุณลักษณะของบุรพาจารย์เหล่านั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า เถรวํสปฺปทีปานํ อธิบายว่า บุรพาจารย์เหล่านั้นเป็นดุจประทีปแห่งเถรวงศ์ ไม่ใช่วงศ์ของนิกาย ๑๗ อย่างมีมหาสังฆิกะเป็นต้น

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กีทิสา เต ปุพฺพาจริยสีหา, เยสํ ตยา นโม กรียตีติ อาห "เถรวํสปฺปทีปานนฺ"ติอาทิ.[๑๒]

"ท่านกล่าวว่า เถรวํสปฺปทีปานํ เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่าบุรพาจารย์ผู้ประเสริฐที่ท่านกระทำการนอบน้อมเหล่านั้นเป็นเช่นไร"

คำอธิบายของฎีกาใหม่ข้างต้นระบุถึงปุจฉาตามหลักฐปนาติกะ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ปุพฺพาจริยสีหานํ นโม กตฺวา กตญฺชลี (ข้าพเจ้าประคองอัญชลีน้อมไหว้บุรพาจารย์ผู้ประเสริฐ)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ บุรพาจารย์ผู้ประเสริฐที่ท่านกระทำการนอบน้อมเหล่านั้นเป็นเช่นไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ บุรพาจารย์เหล่านั้นเป็นวงศ์ของนิกาย ๑๗ อย่างมีมหา-สังฆิกะเป็นต้นหรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า เถรวํสปฺปทีปานํ (ผู้เป็นดุจประทีปแห่งเถรวงศ์) อธิบายว่า บุรพาจารย์เหล่านั้นเป็นดุจประทีปแห่งเถรวงศ์ ไม่ใช่วงศ์ของนิกาย ๑๗ อย่างมีมหา-สังฆิกะเป็นต้น ดังนี้แล

คำว่า เถรวํสปฺปทีปานํ แปลว่า "ผู้เป็นดุจประทีปแห่งเถรวงศ์" ตามข้อความในกังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๑๐) ซึ่งกล่าวว่าเป็นคำแปลที่มาจากบุรพาจารย์ แต่ฎีกาใหม่แปลว่า "ผู้ยังเถรวงศ์ให้สว่างไสว" ตามนัยนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ถิรนฺติ ทฬฺหีภวนฺตีติ ถิรา (ถิร ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) หมายถึง ศีลคุณเป็นต้น

- ถิรา เอเตสํ อตฺถีติ เถรา (ถิร ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต) หมายถึง พระมหากัสสปะ เป็นต้น

- เถรานํ วํโส เถรวํโส (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส) หมายถึง เถรวงศ์

- เถรวํสํ ปทีเปนฺตีติ เถรวํสปฺปทีปา (เถรวํส บทหน้า + ป บทหน้า + ทีป ธาตุ = สว่างไสว + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ) หมายถึง บุรพาจารย์ผู้ประเสริฐชาวสิงหล

คำว่า วินยกฺกเม (ในลำดับพระวินัย) เป็น *นิทัสสนนัย* คือ นัยที่แสดงไว้พอเป็นตัวอย่าง แต่ยังหมายถึงสิ่งอื่นๆ ได้ ซึ่งในที่นี้คือ พระสูตรและพระอภิธรรม ท่านกล่าวถึงพระวินัยไว้ในเรื่องนี้ตามฐานะที่อธิบายพระวินัย ดังนั้น บุรพาจารย์เหล่านั้นจึงเป็นผู้มั่นคงในพระสูตรและพระอภิธรรมอีกด้วย ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

วินยกฺกเมติ อารมฺภานุรูปวจนเมตํ, เต ปน สุตฺตาภิธมฺเมสุปิ ถิรา เอว.[๑๓]

“คำว่า วินยกฺกเม นี้เป็นคำกล่าวตามการเริ่มเรื่อง แต่ท่านบุรพาจารย์เหล่านั้นยังเป็นผู้มั่นคงในพระสูตรและพระอภิธรรมอีกด้วย”

คำว่า นโม เป็นบทนิบาตที่ลงทุติยาวิภัตติ ในที่นี้จัดเป็นกรรมของ กตฺวา ที่จริงแล้ว บทว่า นโม เป็นนิบาตที่ลงปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติทั้ง ๒ อย่างตามฐานะที่เหมาะสม ถ้าสัมพันธ์กับกริยาคุมพากย์ที่เป็นอกรรมกธาตุให้ลงปฐมาวิภัตติ ถ้าสัมพันธ์กับกริยาคุมพากย์ที่เป็นสกรรมกธาตุก็ลงทุติยาวิภัตติ สมดังปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า

ทิวา ภิยฺโย นโม อิจฺเจเต ปจมาย ทุติยาย จ.[๑๔]

“นิบาตเหล่านี้คือ ทิวา (กลางวัน), ภิยฺโย (ยิ่ง), นโม (ความนอบน้อม) ย่อมประกอบด้วยอรรถของปฐมาวิภัตติและทุติยาวิภัตติ”

ตัวอย่างปฐมาวิภัตติ = นมตฺถุ รตนตฺตยสฺส (ขอนอบน้อมแด่พระรัตนตรัย)

ตัวอย่างทุติยาวิภัตติ = นโม กโรหิ นาคสฺส (ขอท่านจงนอบน้อมแด่พระอรหันต์)

คำว่า ปุพฺพาจริยสีห (บุรพาจารย์ผู้ประเสริฐ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปุพฺพา จ เต อาจริยา จาติ ปุพฺพาจริยา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส) หมายถึง บุรพาจารย์

- ปุพฺพาจริยา จ เต สีหา จาติ ปุพฺพาจริยสีหา (วิเสสนุตตรบทกรรมธารยสมาส) หมายถึง บุรพาจารย์ผู้ประเสริฐ

สีห ศัพท์มีความหมายว่า ประเสริฐ มิได้เป็นไปในความหมายว่า ราชสีห์ เหมือนในที่อื่น เพราะศัพท์เหล่านี้ คือ สีห, วสภ, ปุงฺคว, นาค, กุญฺชร และ สทฺทูล เป็นต้น เมื่ออยู่เป็นบทหลังในสมาส มักแสดงความหมายว่า ประเสริฐ มิได้แสดงความหมายเดิมว่า ราชสีห์, โค, ช้าง หรือเสือดาว เช่น มุนิสีโห,

มุนิวสโภ, มุนิปุงฺคโว (มุนีผู้ประเสริฐ), สกฺยสีโห (เจ้าศากยะผู้ประเสริฐ), พุทฺธนาโค (พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ), กวิกุญฺชโร (จอมกวี), ปุริสสทฺทูโล (บุรุษผู้ประเสริฐ), ปุริสวราโห (บุรุษผู้ประเสริฐ)

ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

สีหกุญฺชรสทฺทูลา- ที ตุ สมาสคา ปุเม.[๑๕]

"ศัพท์มี สีห, กุญฺชร และ สทฺทูล เป็นต้น ซึ่งอยู่ในสมาส [แสดงความหมายว่าประเสริฐ] ย่อมเป็นไปในปุงลิงค์"

ข้อความข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์อมรโกษว่า

อุตฺตรสฺมึ ปเท พฺยคฺฆ- ปุงฺคโว'สภกุญฺชรา
สีหสทฺทูลนาคาที ปุเม เสฏฺฐตฺถโคจรา.[๑๖]

"พฺยคฺฆ, ปุงฺคว, อุสภ, กุญฺชร, สีห, สทฺทูล และ นาค เป็นต้น ที่มีความหมายว่าประเสริฐ เป็นที่ตั้ง ย่อมเป็นไปในปุงลิงค์"

ข้อความในสันสกฤตต้นฉบับ มีดังนี้

สฺยุรุตฺตรปเท วฺยาฆฺร- ปุงฺควรฺษภกุญฺชราะ
สึหศารฺทูลนาคาทฺยาะ ปุํสิ เศฺรษฺฐารฺถโคจราะ.

อาทิ ศัพท์ในบาทที่ ๓ คัมภีร์ฎีกาของอมรโกษชื่อจินตามณิกล่าวว่าหมายถึง

สันสกฤต	**บาลี**	**คำแปล**
หสฺติ	หตฺถิ	ช้าง
วราห	วราห	ช้าง
วฤษฺภ	อุสภ	วัว
สวิตฺร	สวิตฺร	พระอาทิตย์
โสม	โสม	พระจันทร์
ธฤรฺษฺย	โธรยฺห	วัว
เธาเรย	โธเรยฺย	วัว
ปทฺม	ปทฺม	ดอกปทุม
จนฺทฺร	จนฺท	พระจันทร์
ปุณฺฑรีก	ปุณฺฑรีก	บัวขาว

สันสกฤต	**บาลี**	**คำแปล**
กลฺป	กปฺป	กัป

นอกจากนั้น ในฎีกาใหม่ (หน้า ๑๓๐) ถือว่า สีห ศัพท์เป็นบทอุปมาที่มีความหมายว่าดั่งราชสีห์ คำว่า ปุพฺพาจริยสีห จึงมีความหมายว่า บุรพาจารย์ผู้องอาจดั่งราชสีห์ เพราะกำจัดกิเลสอันเป็นปฏิปักษ์ และเพราะถูกฝ่ายปรวาทีที่เปรียบเสมือนเนื้อทรายข่มขี่ไม่ได้ ตามมตินี้ สีห ศัพท์มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริสฺสเย สหนฺตีติ สีหา (สห ธาตุ = ทน + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) หมายถึง ราชสีห์
- สีหา วิยาติ สีหา (สีห ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต) หมายถึง บุรพาจารย์

จากนั้นจึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็นอุปมานุตตรบทกรรมธารยสมาสเหมือนอย่างเดิมว่า ปุพฺพาจริยา จ เต สีหา จาติ ปุพฺพาจริยสีหา.

ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ได้กล่าวถึงมติทั้ง ๒ เหล่านี้ว่า

เตน สกฺยปุงฺคโวติอาทีสุ นิสภสงฺขาโต ปุงฺคโว วิยาติ ปุงฺคโว, สกฺยานํ, สกฺเยสุ วา ปุงฺคโว สกฺยปุงฺคโวติอาทินา สมาสปทตฺโถ คเหตพฺโพ. อถ วา อุตฺตรปทตฺเต จิตานํ สีหพฺยคฺฆนาคาทิสทฺทานํ เสฏฺฐวาจกตฺตา สกฺยปุงฺคโวติอาทีนํ สกฺยเสฏฺโฐติอาทินา อตฺโถ คเหตพฺโพ.[๑๗]

“ดังนั้น จึงควรถือเอาเนื้อความของบทสมาสในคำว่า สกฺยปุงฺคโว เป็นต้นโดยนัยว่า ‘คำว่า ปุงควะ คือ ผู้คล้ายกับวัวที่เรียกว่าโค คำว่า สักยปุงควะ คือ ผู้คล้ายกับวัวแห่งเจ้าศากยะหรือในเจ้าศากยะ’ เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง พึงถือเอาเนื้อความของคำว่า สกฺยปุงฺคโว เป็นต้นโดยนัยว่า เจ้าศากยะผู้ประเสริฐ เพราะศัพท์ว่า สีห, พฺยคฺฆ และ นาค เป็นต้นที่ดำรงอยู่ในความเป็นบทหลังแสดงถึงความประเสริฐ”

คำว่า กตญฺชลี มีศัพท์เดิมมาจาก กตญฺชลิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กโต อญฺชลิ เอเตนาติ กตญฺชลิ = ผู้มีกระพุ่มมือที่อันตนกระทำแล้ว ชื่อว่า กตัญชลิ

จากนั้นจึงทำทีฆะ อิ เป็น อี เพื่อให้คำสละสลวยเรียกว่า วาจาสิลิฏฐะ แต่ในบางที่วาจาสิลิฏฐะ ก็ใช้เป็นฉันทานุรักขณะ คือ การรักษาคณะฉันท์ ดังฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณีอธิบายว่า

ฉนฺทานุรกฺขณตฺถํ เหตฺถ ทีโฆ.[๑๘]

“โดยแท้จริงแล้ว การทีฆะย่อมมีในบทนี้ เพื่อรักษาฉันท์”]

ชื่อคัมภีร์ที่จะอธิบาย

๓. **ปาโมกฺขํ อนวชฺชานํ** **ธมฺมานํ ยํ มเหสินา**
มุขํ โมกฺขปฺปเวสาย **ปาติโมกฺขํ ปกาสิตํ.**

พระพุทธเจ้าทรงแสดงปาติโมกข์ใด อันเป็นประธานของธรรมที่ไม่มีโทษทั้งหลาย เป็นทางเพื่อบรรลุโมกษะ

[ใจความของคาถานี้ คือ คำว่า ยํ ปาติโมกฺขํ ปกาสิตํ (ทรงแสดงปาติโมกข์ใด) และท่านผู้แต่งได้แสดงข้อความอื่นๆ ดังต่อไปนี้

- คัมภีร์ที่ท่านกำลังจะอธิบายแสดงไว้ด้วยคำว่า ปาติโมกฺขํ (ปาติโมกข์)
- คุณลักษณะอันเป็นความสำคัญของปาติโมกข์แสดงไว้ด้วยคำว่า ปาโมกฺขํ (เป็นประธาน) และ มุขํ (เป็นทาง)
- บุคคลผู้แสดงปาติโมกข์แสดงไว้ด้วยคำว่า มเหสินา (พระพุทธเจ้า)
- อานิสงส์ของการแสดงปาติโมกข์แสดงไว้ด้วยคำว่า โมกฺขปฺปเวสาย (เพื่อบรรลุโมกษะ)

ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

เอวํ อฏฺฐกถาจริยานมฺปิ ปณามํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ สํวณฺเณตพฺพธมฺมวิเสสสฺส อภิธานานิสํสํ, เทสกสมฺปตฺติโย จ ทสฺเสนฺโต “ปาโมกฺขนฺ”ติอาทิมาห.[๑๙]

“ท่านแสดงการนอบน้อมแม้แก่พระอรรถกถาจารย์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงชื่อและอานิสงส์ของธรรมพิเศษที่ท่านพึงอธิบาย พร้อมทั้งความถึงพร้อมของผู้แสดง จึงกล่าวว่า ปาโมกฺขํ เป็นต้น”

ปาติโมกข์ คือ ศีลอันเป็นสิกขาบทที่เป็นการสำรวมอาบัติ ๗ กอง และยังหมายถึงคัมภีร์อุภโต-วิภังค์ที่กล่าวถึงสิกขาบทเหล่านั้น ดังนั้น คัมภีร์กังขาวิตรณีที่อธิบายปาติโมกข์จึงได้ชื่อว่า มาติกาอรรถกถา คือ อรรถกถาที่อธิบายมาติกา

ข้อความว่า “ประธานของธรรมที่ไม่มีโทษทั้งหลาย” หมายความว่า ศีลเป็นบ่อเกิดของสมาธิและปัญญา เหมือนปฐพีอันเป็นที่ตั้งของพฤกษชาติและเหล่าสัตว์ทั้งหลาย

โดยทั่วไปธรรมที่ไม่มีโทษ คือ ศีล สมาธิ และปัญญา แต่ในที่นี้หมายถึงสมาธิและปัญญา เพราะถือเอาศีลด้วยปาติโมกข์ไว้แล้ว การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า *ปาริเสสนัย* คือ วิธีที่เหลือจากข้อความที่กล่าวมาแล้วหรือจะกล่าวต่อไป เช่นคำว่า มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา (สภาพธรรมทั้งหลายมีใจเป็นใหญ่) แม้คำว่า ธมฺมา (สภาพธรรม) จะเป็นคำกลางๆ หมายถึงส่วนรวมคือนามขันธ์ ๔ แต่ในที่นี้หมายเอานามขันธ์ ๓ นอกจากวิญญาณขันธ์ที่กล่าวมาไว้ในคำว่า มโน

คำว่า มเหสิ หมายถึง พระพุทธเจ้า มีความหมายตามศัพท์ ๓ ประการ คือ

- ผู้แสวงหาหมู่ธรรมอันใหญ่หลวง = มหนฺเต สีลาทิเก ปญฺจ ธมฺมกฺขนฺเธ เอสี คเวสีติ มเหสิ.

(มหนฺต บทหน้า + เอส ธาตุ = แสวงหา + อิ ปัจจัย แปลง มหนฺต ศัพท์เป็น มหา)

- ผู้อันผู้ประเสริฐแสวงหาแล้ว = มหนฺเตหิ เอสิโตติ มเหสิ.

(ตติยาตัปปุริสสมาส เมื่อควรกล่าวว่า มเหสิต ลบ ต อักษรเพื่อย่อคำ)

- พระอริยะผู้ยิ่งใหญ่ = มหนฺโต อิสิ มเหสิ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ในบางที่มีรูปเป็น อี การันต์ว่า มเหสี ตามนัยนี้ให้ทำทีฆะ อิ เป็น อี ดังเช่น คำว่า เสฏฺฐิ, เสฏฺฐี เป็นต้น

ฎีกาใหม่อธิบาย มุขํ ไว้ ๒ ประการ คือ

- ประตูที่เหมือนปาก = มุขมิวาติ มุขํ (มุข ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

- ประตู, ทาง (เป็นศัพท์ปกติ ไม่ใช่อุปมาตัทธิต)

ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

มุขมิวาติ มุขํ, ทฺวารํ. ยถา หิ สตฺตานํ ขชฺชโภชฺชเลยฺยเปยฺยวเสน จตุพฺพิโธปิ อาหาโร มุเขน ปวิสิตฺวา องฺคปจฺจงฺคานิ ผรติ, เอวํ โยคิโนปิ จาตุภูมกกุสลํ สีลมุเขน ปวิสิตฺวา อตฺถสิทฺธึ สมฺปาเทติ. เตน วุตฺตํ “มุขมิวาติ มุขนฺ”ติ. อถ วา มุขํ ทฺวารํ โมกฺขปฺปเวสาย นิพฺพานสจฺฉิกิริยายาติ อตฺโถ.[๒๐]

“สิ่งที่เหมือนปาก ชื่อว่า มุขะ คือ ประตู อุปมาว่า แม้อาหารทั้ง ๔ อย่าง คือ ของควรเคี้ยว ของควรบริโภค ของควรลิ้ม และของควรดื่มของเหล่าสัตว์ เข้าไปทางปากแล้วย่อมแผ่ไปสู่อวัยวะน้อยใหญ่ ฉันใด กุศลที่มีในภูมิ ๔ แม้ของพระโยคาวจรก็เข้าไปทางประตู คือ ศีลแล้ว ย่อมยังความสำเร็จประโยชน์ให้ถึงพร้อม ฉันนั้น ดังนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า มุขมิวาติ มุขํ (สิ่งที่เหมือนปาก ชื่อว่า มุขะ) อีกอย่างหนึ่ง มีความหมายว่า อันเป็นประตูเพื่อการบรรลุโมกษะ คือ เพื่อกระทำพระนิพพานให้แจ้ง”]

ผู้วิงวอนให้แต่งคัมภีร์

๔. สูรเตน นิวาเตน สุจิสลฺเลขวุตฺตินา
วินยาจารยุตฺเตน โสณตฺเถเรน ยาจิโต.

ข้าพเจ้าได้รับวิงวอนแล้วโดยพระโสณเถระผู้รื่นรมย์ในความดี อ่อนน้อม มีปฏิปทาอันหมดจดขัดเกลา[กิเลส] ประกอบด้วยวินัยและความประพฤติ

[ท่านได้แสดงชื่อของธรรมที่พึงอธิบายเป็นต้นด้วยคาถาที่ ๓ แล้ว บัดนี้ กล่าวคาถานี้เพื่อแสดงเหตุของการอธิบายมาติกาว่า พระโสณเถระเป็นผู้วิงวอน ท่านจึงอาศัยคำวิงวอนของพระโสณเถระแต่งคัมภีร์นี้ ไม่ใช่แต่งเพื่อโอ้อวดตน (อตฺตุกฺกํสน) หรือเพื่อข่มผู้อื่น (ปรวมฺภน) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอวํ สํวณฺเณตพฺพธมฺมสฺส อภิธานาทึ ทสฺเสตฺวา อิทานิ สํวณฺณนาย นิมิตฺตํ ทสฺเสตุํ “สูรเตนา”ติ อาทินา จตุตฺถคาถมาห.[๒๑]

“ท่านได้แสดงชื่อของธรรมที่พึงอธิบายเป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ท่านกล่าวคาถาที่ ๔ ด้วยคำว่า สูรเตน เป็นต้นเพื่อแสดงเหตุของการอธิบาย”

ในฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า พระโสณเถระทราบว่าปาติโมกข์เป็นคัมภีร์ที่หยั่งลงได้ยาก เพราะละเอียดลึกซึ้ง และทราบว่าพระพุทธโฆสาจารย์สามารถแต่งคัมภีร์อธิบายปาติโมกข์นั้นได้ จึงวิงวอนโดยเคารพ พร้อมด้วยการแสดงอานิสงส์ว่า ขอท่านโปรดแต่งคัมภีร์อธิบายเนื้อความของปาติโมกข์ เมื่อเป็นดังนี้ จึงจะได้ชื่อว่ากระทำความดำรงมั่นแห่งพระศาสนาตลอดกาลนาน ดังนั้น ท่านผู้แต่งจึงแสดงว่าการวิงวอนของพระโสณเถระเป็นเหตุของการแต่งคัมภีร์นี้

คำว่า สูรเตน (ผู้รื่นรมย์ในความดี) นิวาเตน (อ่อนน้อม สุจิสลฺเลขวุตฺตินา (มีปฏิปทาอันหมดจดขัดเกลา[กิเลส]) วินยาจารยุตฺเตน (ประกอบด้วยวินัยและความประพฤติ) แสดงคุณลักษณะของพระโสณเถระ ดังนี้

- คำว่า สูรต แสดงโสรัจจคุณของพระโสณเถระ
- คำว่า นิวาต แสดงความเป็นผู้อ่อนน้อมถ่อมตน คือ เป็นผู้ขจัดมานะ ขจัดความทะนงตน ผู้เป็นเหมือนผ้าเช็ดเท้า เสมอด้วยวัวที่มีเขาหักแล้ว และเปรียบดั่งงูที่ถูกถอนเขี้ยวแล้ว
- คำว่า สุจิสลฺเลขวุตฺตินา แสดงอินทริยสังวรศีล ปัจจยสันนิสสิตศีล และอาชีวปาริสุทธิศีล
- คำว่า วินยาจารยุตฺเตน แสดงปาติโมกขสังวรศีล

ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ดำริว่า ตนไม่อาจปฏิเสธคำเชื้อเชิญของเพื่อนพรหมจรรย์ผู้เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมตามที่สรรเสริญมานี้ได้ จึงรับการวิงวอนแล้วประพันธ์คัมภีร์นี้

คำว่า สูรต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โสภเน รโตติ สูรโต = ผู้รื่นรมย์แล้วในกรรมอันงาม ชื่อว่า สูรตะ (ทีฆะ อุ เป็น อู)

คำว่า นิวาต (ผู้อ่อนน้อม) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิวตฺโต วาโต ยสฺมาติ นิวาโต = ผู้เปรียบดั่งสถานที่มีลมถอยกลับแล้ว (ปัญจมีพหุพพีหิสมาส)
- นิวาโต วิยาติ นิวาโต = ผู้เปรียบดั่งสถานที่มีลมสงบแล้ว

    (นิวาต ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

คำว่า สุจิสลฺเลขวุตฺติ (ผู้มีปฏิปทาอันหมดจดขัดเกลา) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สุจิ จ สา สลฺเลขา จ สุจิสลฺเลขา (วิเสสโนภยปทกรรมธารยสมาส)
- สุจิสลฺเลขา วุตฺติ เอตสฺสาติ สุจิสลฺเลขวุตฺติ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

คำว่า วินยาจารยุตฺเตน (ประกอบด้วยวินัยและความประพฤติ) ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๓๒) อธิบายว่า

วินัย คือ วาริตตศีล (ศีลที่เป็นข้อห้าม) คือ สิกขาบททีทรงห้ามไว้ในคัมภีร์อุภโตวิภังค์ ส่วนความประพฤติ คือ จาริตตศีล (ศีลที่ควรประพฤติ) คือ ศีลที่ทรงอนุญาตไว้ในคัมภีร์ขันธกะมีอุปัชฌายวัตรเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง วินัย คือ สังวรวินัย (วินัยคือการสำรวมในปาติโมกข์เป็นต้น) ส่วนความประพฤติ คือ ความประพฤติสมณสารูปที่ตรัสไว้ในนิเทศแห่งอาจาระและโคจรในคัมภีร์วิภังค์ว่า

ตตฺถ กตโม อาจาโร. กายิโก อวีติกฺกโม, วาจสิโก อวีติกฺกโม, กายิกวาจสิโก อวีติกฺกโม- อยํ วุจฺจติ อาจาโร. สพฺโพปิ สีลสํวโร อาจาโร. อิเธกจฺโจ น เวฬุทาเนน น ปตฺตทาเนน น ปุปฺผทาเนน น ผลทาเนน น สินานทาเนน น ทนฺตกฏฺฐทาเนน น จาฏุกมฺยตาย น มุคฺคสูปฺยตาย น ปาริภฏฺยตาย น ชงฺฆเปสนิเกน น อญฺญตรญฺญตเรน พุทฺธปฏิกุฏฺเฐน มิจฺฉาอาชีเวน ชีวิกํ กปฺเปติ- อยํ วุจฺจติ อาจาโร.

ตตฺถ กตโม โคจโร. อิเธกจฺโจ น เวสิยาโคจโร โหติ น วิธวาโคจโร น ถุลฺลกุมาริโคจโร น ปณฺฑกโคจโร น ภิกฺขุนิโคจโร น ปานาคารโคจโร, อสํสฏฺโฐ วิหรติ ราชูหิ ราชมหามตฺเตหิ ติตฺถิเยหิ ติตฺถิยสาวเกหิ อนนุโลมิเกน สํสคฺเคน. ยานิ วา ปน ตานิ กุลานิ สทฺธานิ ปสนฺนานิ โอปานภูตานิ กาสาวปชฺโชตานิ อิสิวาตปฏิวาตานิ อตฺถกามานิ หิตกามานิ ผาสุกกามานิ โยคกฺเขมกามานิ ภิกฺขูนํ ภิกฺขุนีนํ อุปาสกานํ อุปาสิกานํ, ตถารูปานิ กุลานิ เสวติ ภชติ ปยิรุปาสติ- อยํ วุจฺจติ โคจโร.[๒๒]

“ในเรื่องนั้น อาจาระ เป็นไฉน คือ ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย ทางวาจา ทั้งทางกายและวาจา นี้เรียกว่า อาจาระ แม้ศีลสังวรทั้งหมดก็เรียกว่า อาจาระ ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้ไม้ไผ่ ให้ใบไม้ ให้ดอกไม้ ให้ผลไม้ ให้เครื่องสนาน ให้ไม้ชำระฟัน การพูดยกย่องเพราะต้องการประจบให้เขารัก การพูดทีเล่นทีจริงเหมือนแกงถั่ว การรับเลี้ยงเด็ก การรับใช้ส่งข่าวสาร หรือด้วยมิจฉาอาชีวะอย่างใดอย่างหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงรังเกียจ นี้เรียกว่า อาจาระ

ในเรื่องนั้น โคจรเป็นไฉน คือ ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ไม่เป็นผู้มีหญิงแพศยาเป็นโคจร ไม่เป็นผู้มีหญิงหม้ายเป็นโคจร ไม่เป็นผู้มีสาวเทื้อเป็นโคจร ไม่เป็นผู้มีบัณเฑาะก์เป็นโคจร ไม่เป็นผู้มีภิกษุณีเป็นโคจร ไม่เป็นผู้มีร้านสุราเป็นโคจร ไม่อยู่คลุกคลีกับพระราชา มหาอำมาตย์ของพระราชา เดียรถีย์ สาวกเดียรถีย์ ด้วยการคลุกคลีกับคฤหัสถ์ที่ไม่สมควร หรือเสพ คบ

เข้าไปนั่งใกล้ตระกูลที่มีศรัทธาเลื่อมใส เป็นดุจบ่อน้ำ รุ่งเรืองไปด้วยผ้ากาสาวะ อบอวลไปด้วยกลิ่นของพระอริยะ ปรารถนาแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ ปรารถนาแต่สิ่งที่เกื้อกูล ปรารถนาแต่สิ่งที่เป็นความผาสุก ปรารถนาแต่ความหลุดพ้นจากโยคะแก่พวกภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกาเช่นนั้น นี้เรียกว่าโคจร”]

ประโยชน์เป็นต้นของคัมภีร์

๕. ตตฺถ สญฺชาตกงฺขานํ ภิกฺขูนํ ตสฺส วณฺณนํ
กงฺขาวิตรณตฺถาย ปริปุณฺณวินิจฺฉยํ.

๖. มหาวิหารวาสีนํ วาจนามคฺคนิสฺสิตํ
วตฺตยิสฺสามิ นาเมน กงฺขาวิตรณึ สุภนฺติ.

ข้าพเจ้าจักประพันธ์คัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์นั้น ชื่อ กังขาวิตรณี ซึ่งมีข้อวินิจฉัยครบถ้วน อาศัยแนวคำสอนของพระเถระผู้พำนักในวัดมหาวิหาร อันงาม[ด้วยศัพท์และเนื้อความ] เพื่อขจัดความสงสัยของภิกษุผู้เกิดความสงสัยแล้วในปาติโมกข์นั้น ดังนี้แล

[ท่านได้แสดงถึงผู้วิงวอนให้แต่งคัมภีร์ที่เรียกว่า อภิยาจกะ อันเป็นสาเหตุของการแต่งคัมภีร์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ประสงค์จะแสดงข้อความ ๕ ประการ เพื่อให้นักศึกษาเกิดความเอื้อเฟื้อในการสดับคัมภีร์นั้น จึงกล่าวคาถา ๒ บทว่า ตตฺถ เป็นต้น ข้อความดังกล่าวมีดังนี้ คือ

ประโยชน์ของคัมภีร์ (ปโยชน) กล่าวไว้ด้วยคำว่า

- สญฺชาตกงฺขานํ ภิกฺขูนํ กงฺขาวิตรณตฺถาย (เพื่อขจัดความสงสัยของภิกษุผู้เกิดความสงสัย)

ลักษณะการประพันธ์ (กรณปฺปการ) กล่าวไว้ด้วยคำว่า

- ปริปุณฺณวินิจฺฉยํ (อันมีข้อวินิจฉัยครบถ้วน)

ที่อาศัยของคัมภีร์ (นิสฺสย) กล่าวไว้ด้วยคำว่า

- มหาวิหารวาสีนํ วาจนามคฺคนิสฺสิตํ (อาศัยแนวคำสอนของพระเถระผู้พำนักในวัดมหาวิหาร)

ชื่อคัมภีร์ (อภิธาน) กล่าวไว้ด้วยคำว่า

- นาเมน กงฺขาวิตรณึ (ชื่อ กังขาวิตรณี)

คุณลักษณะของคัมภีร์ (คุณ) กล่าวไว้ด้วยคำว่า

- สุภํ (งาม)

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอวํ สํวณฺณนาย นิมิตฺตํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ ตสฺสวเน โสตุชนสฺสาทรํ ชเนตุํ ตปฺปโยชนกรณปฺปการนิสฺสยาภิธานาทึ ทสฺเสนฺโต "ตตฺถา"ติอาทิคาถาทฺวยมาห.[๒๓]

"ท่านแสดงเหตุของคัมภีร์อธิบายอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะแสดงประโยชน์ ลักษณะการประพันธ์ ที่อาศัย และชื่อเป็นต้นของคัมภีร์นั้น เพื่อยังความเอื้อเฟื้อให้เกิดขึ้นแก่นักศึกษาในการสดับคัมภีร์อธิบายนั้น จึงกล่าวคาถาสองบทมีคำว่า ตตฺถ เป็นต้น"

คำว่า ปริปุณฺณวินิจฺฉยํ วาจนามคฺคนิสฺสิตํ กงฺขาวิตรณึ สุภํ เป็นวิเสสนะของ วณฺณนํ กล่าวไว้ เพื่อระบุถึงคุณลักษณะดังกล่าว ทั้งนี้เพื่อแก้ความสงสัยว่า คัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์นั้นมีคุณลักษณะ อย่างไร ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

กีฺภูตนฺติ อาห "ปริปุณฺณวินิจฺฉยนฺ"ติอาทิ.[๒๔]

"ท่านกล่าวว่า ปริปุณฺณวินิจฺฉยํ เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า ข้าพเจ้าจักยังคัมภีร์อธิบายของ ปาติโมกข์นั้นซึ่งเป็นอย่างไรให้เป็นไป"

ตามหลักปทานุสัมพันธ์ มีวิธีสัมพันธ์บทดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า ข้าพเจ้าจักประพันธ์คัมภีร์อธิบาย ของปาติโมกข์นั้น ด้วยคำว่า ตสฺส วณฺณนํ วตฺตยิสฺสามิ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์นั้นมีคุณลักษณะอย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคุณลักษณะของคัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์ นั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวบททั้ง ๔ ว่า ปริปุณฺณวินิจฺฉยํ วาจนามคฺคนิสฺสิตํ กงฺขา-วิตรณึ สุภํ อธิบายว่า คัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์นั้นมีคุณลักษณะคือ ชื่อว่ากังขาวิตรณี ซึ่งมีข้อวินิจฉัย ครบถ้วน อาศัยแนวคำสอนของพระเถระผู้พำนักในวัดมหาวิหาร อันงาม[ด้วยศัพท์และเนื้อความ] ดังนี้แล

บทเหล่านั้นมีวิธีปทานุสัมพันธ์ทีละบท ดังนี้

คำว่า **ปริปุณฺณวินิจฺฉยํ** กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านจักประพันธ์คัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์นั้นโดยลักษณะอย่างไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านจักประพันธ์โดยไม่มีหลักการหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ปริปุณฺณวินิจฺฉยํ อธิบายว่า ข้าพเจ้าจักประพันธ์ คัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์นั้น ซึ่งมีข้อวินิจฉัยครบถ้วน

คำว่า **วาจนามคฺคนิสฺสิตํ** กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านจักประพันธ์ตามอัตโนมติของตนหรือ
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ถ้าท่านมีที่อาศัย ก็ควรแสดงถึงที่อาศัยของตนมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า วาจนามคฺคนิสฺสิตํ อธิบายว่า เราประพันธ์โดยอาศัยแนวคำสอน ไม่ใช่ประพันธ์ตามอัตโนมติของตน

คำว่า **มหาวิหารวาสีนํ** กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านประพันธ์โดยอาศัยอาศัยแนวคำสอนของใคร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านประพันธ์โดยอาศัยอาศัยแนวคำสอนของภิกษุคณะอภยคิริวาสีและเชตวนวาสีหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า มหาวิหารวาสีนํ อธิบายว่า เราประพันธ์โดยอาศัยอาศัยแนวคำสอนของพระเถระผู้พำนักในวัดมหาวิหาร

คำว่า **กงฺขาวิตรณี** กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านจักประพันธ์คัมภีร์อธิบายชื่ออะไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คัมภีร์อธิบายนั้นไม่มีชื่อหรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านควรแสดงชื่อของคัมภีร์อธิบายนั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า กงฺขาวิตรณี อธิบายว่า ข้าพเจ้าจักประพันธ์คัมภีร์อธิบายชื่อกังขาวิตรณี

คำว่า **สุภํ** กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ คัมภีร์อธิบายนั้นไม่มีคุณลักษณะหรือ

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคุณลักษณะของคัมภีร์อธิบายนั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า สุภํ อธิบายว่า ข้าพเจ้าประพันธ์คัมภีร์อธิบายอันงามด้วยศัพท์และเนื้อความ

คำว่า **กงฺขาวิตรณตฺถาย** กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านจักประพันธ์คัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์นั้นเพื่อประโยชน์อะไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประโยชน์ของการประพันธ์คัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์นั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า กงฺขาวิตรณตฺถาย อธิบายว่า ข้าพเจ้าจักประพันธ์คัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์นั้นเพื่อขจัดความสงสัย

คำว่า **ภิกฺขูนํ** กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ความสงสัยนั้นเป็นของใคร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ความสงสัยนั้นเป็นของคฤหัสถ์หรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ภิกฺขูนํ อธิบายว่า ความสงสัยนั้นเป็นของภิกษุ ไม่ใช่ของคฤหัสถ์

คำว่า **สญฺชาตกงฺขานํ** กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุดังกล่าวเป็นภิกษุเช่นไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้เชี่ยวชาญปาติโมกข์แล้วหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า สญฺชาตกงฺขานํ อธิบายว่า ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้เกิดความสงสัยแล้วในปาติโมกข์นั้น ไม่ใช่ภิกษุผู้เชี่ยวชาญปาติโมกข์แล้ว

คำว่า **ตตฺถ** กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุเหล่านั้นเกิดความสงสัยแล้วในคัมภีร์ไหน
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุเหล่านั้นเกิดความสงสัยแล้วในคัมภีร์พระสูตรหรือพระอภิธรรมหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ตตฺถ อธิบายว่า ภิกษุเหล่านั้นเกิดความสงสัยแล้วในปาติโมกข์

ข้อความว่า “มีข้อวินิจฉัยครบถ้วน” หมายความว่า มีข้อวินิจฉัยบริบูรณ์ เพราะแสดงข้อวินิจฉัยที่ไม่ทั่วไปโดยเนื่องด้วยขันธกะ ปริวาระ และปทภาชนีย์ เป็นต้น พร้อมทั้งข้อวินิจฉัยทั่วไปของสิกขาบททั้งหมด ๑๗ อย่าง คือ นิทาน เป็นต้น

ข้อความว่า “พระเถระผู้พำนักในวัดมหาวิหาร” คือ พระเถระผู้รักษาคำสอนของศาสนาพุทธฝ่ายเถรวาทไว้อย่างมั่นคง ไม่เปลี่ยนแปลงคำสอนเหมือนคณะนิกายอภยคิริวาสีและเชตวนวาสี

วัดมหาวิหาร เป็นวัดที่ตั้งอยู่ในอุทยานมหาเมฆวัน ซึ่งเป็นสถานที่พระมหินทะและคณะเหาะลงบนเกาะลังกาเป็นครั้งแรก และประดับด้วยต้นพระศรีมหาโพธิ์ของพระศาสดา

คำว่า มหาวิหารวาสี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มหาวิหาเร วสนฺติ สีเลนาติ มหาวิหารวาสี = ผู้พำนักอยู่ในวัดมหาวิหารโดยปกติ ชื่อว่ามหาวิหารวาสี

ข้อความว่า “อาศัยแนวทางคือคำสอน” หมายความว่า แนวทางคือคำสอน หมายถึง นัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลของพระเถระที่พำนักในวัดมหาวิหาร มีพระติปิฏกจูฬนาคะเป็นต้น ที่ท่านอ้างไว้ในคัมภีร์อรรถกถา

ชื่อในภาษาบาลีมี ๒ อย่าง คือ

๑. อันวัตถนาม ชื่อตามความหมาย คือ ชื่อที่มีความหมายตรงตามสภาพที่เป็นจริง เช่น

คนชื่อ "ใหญ่" แล้วตัวใหญ่จริง คำว่า ใหญ่ จึงเป็นชื่อที่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง ท่านประกอบใช้อันวัตถนาม เพื่อแสดงสภาพตามอรรถของชื่อ และเพื่อการเรียกโดยสะดวก ดังนั้น ท่านพระพุทธโฆสาจารย์จึงตั้งชื่อคัมภีร์นี้ว่า กังขาวิตรณี เพื่อให้เข้าใจว่าเป็นคัมภีร์ที่ทำให้ผู้ศึกษาขจัดความสงสัยในปาติโมกข์ได้

๒. รุฬหีนาม นามที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง เช่น คนชื่อว่า สิริวฑฺฒโก (คนเจริญศรี) ถ้าผู้นั้นเป็นทาสหรือคนรับใช้ ก็ถือว่าชื่อนั้นไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง จึงถือว่าเป็นรุฬหีนาม ท่านประกอบใช้รุฬหีนามเพื่อการเรียกโดยสะดวกเท่านั้น

ดังคำอธิบายในคัมภีร์นยาสะว่า

รุฬฺหีอนฺวตฺถวเสน ทฺวิปฺปการาสุ สญฺญาสุ ยา รุฬฺหีสญฺญา, สา โวหารสุขมตฺตเมว สาเธติ. ยา ปน อนฺวตฺถสญฺญา, สา ตญฺเจว สาเธติ, อตฺตโน อตฺถสฺส สภาวญฺจ ทีเปติ.[๒๕]

"ในบรรดาสัญญา ๒ ประการ คือ รุฬหีนาม และอันวัตถนาม รุฬหีนามย่อมให้สำเร็จเพียงความสะดวกเพื่อการเรียกขานเท่านั้น ส่วนอันวัตถนามย่อมให้สำเร็จความสะดวกเพื่อการเรียกขานนั้น และแสดงสภาพตามความหมายของตน"

คำว่า สญฺชาตกงฺข มีรูปวิเคราะห์ว่า สญฺชาตา กงฺขา เยสนฺติ สญฺชาตกงฺขา (ผู้มีความสงสัยอันเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า สัญชาตกังขะ) หมายถึง ผู้เกิดความสงสัยโดยเนื่องด้วยบท อรรถของบท และข้อวินิจฉัย

คำว่า กงฺขาวิตรณตฺถ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กงฺขาย วิตรณํ กงฺขาวิตรณํ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- กงฺขาวิตรณํ เอว อตฺโถ กงฺขาวิตรณตฺโถ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า วณฺณนา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วณฺณียติ อตฺโถ กถียติ เอตายาติ วณฺณนา, อฏฺฐกถา = เนื้อความย่อมถูกอธิบาย คือ ถูกกล่าว ด้วยคัมภีร์อรรถกถานี้ เหตุนั้น คัมภีร์อรรถกถานั้นชื่อว่า วัณณนา หมายถึง คัมภีร์อรรถกถา

คำว่า ปริปุณฺณวินิจฺฉย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริปุณฺโณ วินิจฺฉโย เอตฺถาติ ปริปุณฺณวินิจฺฉยา = ข้อวินิจฉัยอันบริบูรณ์มีอยู่ในคัมภีร์กังขาวิตรณีนี้ เหตุนั้น คัมภีร์กังขาวิตรณีนั้นชื่อว่า ปริปุณณวินิจฉยา

รูปนี้เป็นสัตตมีพหุพพีหิสมาสเพราะเป็นคำแสดงถึงสถานที่ ส่วนใหญ่คำแสดงสถานที่มักใช้เป็นสัตตมีพหุพพีหิสมาส เช่น

- สมฺปนฺนานิ สสฺสานิ ยสฺมึ ชนปเท โสยํ สมฺปนฺนสสฺโส, ชนปโท = ข้าวกล้าอันสมบูรณ์มีอยู่ในแคว้นใด เหตุนั้น แคว้นนั้นชื่อว่า สัมปันนสัสสะ = มีข้าวกล้าอันสมบูรณ์ หมายถึง แคว้น ดังนี้เป็นต้น

แม้บทอัสสัตถิตัทธิตที่แสดงถึงสถานที่ ก็มักใช้ เอตฺถ อตฺถิ แทน อสฺส อตฺถิ เช่น

- นคา รุกฺขา ปพฺพตา วา สนฺติ อสฺมินฺติ นครํ = สิ่งที่ไม่เคลื่อนไป คือ ต้นไม้ หรือภูเขา มีอยู่ในเมืองนี้ เหตุนั้น เมืองนั้นชื่อว่า นคร)

คำว่า กงฺขาวิตรณี แปลตามศัพท์ว่า เครื่องข้ามความสงสัย หรือ ที่ข้ามความสงสัย ประกอบรูปศัพท์มาจาก กงฺขา + วิตรณี (วิ บทหน้า + ตร ธาตุ (ตรเณ = ข้าม) + ยุ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย) คำว่า วิตรณี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- เครื่องข้าม = วิตรติ เอตายาติ วิตรณี (ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- ที่ข้าม = วิตรติ เอตฺถาติ วิตรณี (ลง ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

คำว่า กงฺขาวิตรณี มีรูปวิเคราะห์ฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า

- กงฺขาย วิตรณี กงฺขาวิตรณี = เครื่องข้ามความสงสัย, ที่ข้ามความสงสัย ชื่อว่า กังขาวิตรณี

เพราะบทสมาสที่มีบทหลังเป็นกรณสาธนะ อธิกรณะสาธนะ หรือภาวสาธนะ ต้องเชื่อมสมาสกับบทหน้าเป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสแน่นอนและลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรม มีชื่อเต็มว่า กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส โดยแปลง ตฺถ ใน กมฺมตฺถ เป็น ฏฺฐ ดังคำว่า อฏฺฐกถา = อตฺถกถา เป็นต้น มีตัวอย่างในเรื่องนี้ว่า

- ธมฺมสฺส สํวณฺณนา ธมฺมสํวณฺณนา (เครื่องอธิบายธรรม) โดย สํวณฺณนา ศัพท์มีรูปวิเคราะห์เป็นกรณสาธนะว่า สํวณฺณยติ เอตายาติ สํวณฺณนา (สํ บทหน้า + วณฺณ ธาตุ = แสดง + ยุ ปัจจัยในกรณ-สาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)

- อภิธมฺมตฺถานํ สงฺคหํ อภิธมฺมตฺถสงฺคหํ (คัมภีร์เป็นที่/เครื่องประมวลเนื้อความของพระอภิ-ธรรม) โดย สงฺคห ศัพท์มีรูปวิเคราะห์เป็นกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะว่า สงฺคยฺหนฺติ เอตฺถ เอเตนาติ วา สงฺคหํ (สํ บทหน้า + คห ธาตุ = ถือเอา + อ ปัจจัยในกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะ)

- มรณสฺส สติ มรณสฺสติ (การระลึกถึงความตาย) โดย สติ ศัพท์มีรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะว่า สรณํ สติ (สร ธาตุ = ระลึก + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- รตนตฺตยสฺส ปณาโม รตนตฺตยปฺปณาโม (การนอบน้อมพระรัตนตรัย) โดย ปณาม ศัพท์มีรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะว่า ปณมนํ ปณาโม (ป บทหน้า + นมุ ธาตุ = น้อมไป + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- หตฺถสฺส คาโห หตฺถคฺคาโห (การจับมือ) โดย คาห ศัพท์มีรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะว่า คหณํ คาโห (คห ธาตุ = ถือเอา + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- เวณิยา คาโห เวณิคฺคาโห (การจับมวยผม)

ผู้แปลขอประพันธ์คาถาสรุปความในเรื่องการใช้ฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า

อธิกรเณ จ ภาเว จ สาธเน กรเณ ปเร
ฉฏฺฐีตปฺปุริโส โหติ กมฺเม ฉฏฺฐี ปุเร สิยา.

"เมื่อบทหลังเป็นอธิกรณสาธนะ ภาวสาธนะ และกรณสาธนะ ฉัฏฐีตัปปุริสสมาสย่อมมีได้ พึงลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายบทหน้าในอรรถกรรม"

อนึ่ง แม้ในอุทาหรณ์ที่บทหลังลง ณฺวุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะว่า อาจริยปูชโก (ผู้บูชาอาจารย์) ก็จัดเป็นกัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาสเช่นเดียวกัน เพราะบทกรรมของ ณฺวุ ปัจจัยมักประกอบใช้ฉัฏฐีวิภัตติ ดังคำว่า กมฺมสฺส การโก นตฺถิ วิปากสฺส จ เวทโก (ไม่มีผู้กระทำกรรม และผู้เสวยวิบาก), อวิสํวาทโก โลกสฺส (ผู้ไม่หลอกลวงโลก)

คำว่า วาจนามคฺคนิสฺสิตํ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วาจียเตติ วาจนา (วจ ธาตุ = พูดชัดเจน + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- วาจนา เอว มคฺโค วาจนามคฺโค (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- วาจนามคฺคํ นิสฺสิตา วาจนามคฺคนิสฺสิตา (ทุติยาตัปปุริสสมาส)

คำว่า วาจนา แปลตามศัพท์ว่า "ถ้อยคำอันบุคคลให้พูด" คือ คำสอน หมายความว่า การศึกษาในสมัยก่อนนั้นเป็นการจำแบบมุขปาฐะ (ท่องจำด้วยปากเปล่า) ไม่มีหนังสือหรือใบลานช่วยในการทบทวน ดังนั้น จึงมักนิยมให้ศิษย์ว่าตามครูแล้วจำคำที่ว่าตามไปนั้น ดังนั้น จึงมีศัพท์บาลีว่า ปาจน (การให้อ่าน, การสอน) หรือ ปาจก (ผู้ให้อ่าน, ผู้สอน) ส่วนคำว่า ปจน แปลว่า "การอ่าน, การเรียน" และคำว่า ปจ แปลว่า "ผู้อ่าน, ผู้เรียน"

คำว่า วตฺตยิสฺสามิ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วตุ ธาตุ (หรือ วตฺต ธาตุ) + ณย การิตปัจจัย + สฺสามิ วิภัตติ แปลตามศัพท์ว่า "ให้เป็นไป" รูปนี้ปรากฏในฉบับฉัฏฐสังคีติ แต่ในฎีกาใหม่ปรากฏรูปว่า วณฺณยิสฺสามิ (จักอธิบาย) และท่านยังกล่าวถึงรูปว่า วตฺตยิสฺสามิ ว่าพบในบางฉบับอีกด้วย คัมภีร์กังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๖) กล่าวว่า บทกรรมของคำนี้คือ วณฺณนํ ถ้ากริยาคุมพากย์มีรูปว่า วณฺณยิสฺสามิ ก็จะมีความหมายที่ซ้ำกันว่า วณฺณนํ วณฺณยิสฺสามิ (จักอธิบายคัมภีร์อธิบาย) ท่านจึงเห็นว่า วตฺตยิสฺสามิ สมควรกว่า

การิตปัจจัย คือ ปัจจัยแสดงการบังคับ เป็นปัจจัยลงหน้าวิภัตติอาขยาตในเหตุกัตตุวาจกและเหตุกรรมวาจก หรือลงหน้ากิตก์ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะและเหตุกรรมสาธนะ มี ๔ ศัพท์ คือ เณ, ณย, ณาเป และ ณาปย ลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๓๘) ว่า ธาตูหิ เณณยณาเปณาปยา การิตานิ เหตฺวตฺเถ (ลง เณ, ณย, ณาเป และ ณาปย ปัจจัยท้ายธาตุในอรรถเหตุ และตั้งชื่อเป็นการิตปัจจัย) เช่น

- เณ ปัจจัย

สามิโก ปุริสํ คามํ คเมติ (นายยังบุรุษให้ไปสู่หมู่บ้าน) คเมติ = คมฺ ธาตุ (ไป) + เณ ปัจจัย (ให้) + ติ วิภัตติ

- ณย ปัจจัย

สามิโก ปุริสํ คามํ คมยติ (นายยังบุรุษให้ไปสู่หมู่บ้าน) คมยติ = คมฺ ธาตุ (ไป) + ณย ปัจจัย (ให้) + ติ วิภัตติ

- ณาเป ปัจจัย

สามิโก ปุริสํ คามํ คมาเปติ (นายยังบุรุษให้ไปสู่หมู่บ้าน) คมาเปติ = คมฺ ธาตุ (ไป) + ณาเป ปัจจัย (ให้) + ติ วิภัตติ

- ณาปย ปัจจัย

สามิโก ปุริสํ คามํ คมาปยติ (นายยังบุรุษให้ไปสู่หมู่บ้าน) คมาปยติ = คมฺ ธาตุ (ไป) + ณาปย ปัจจัย (ให้) + ติ วิภัตติ

คำว่า การิต ประกอบรูปศัพท์มาจาก กร ธาตุ + เณ ปัจจัย + ตุ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กาเรตีติ การิตา = บุคคลที่ให้กระทำ ชื่อว่า การิตะ

ส่วน เณ ปัจจัยเป็นต้นได้ชื่อว่า การิต โดยการณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล กล่าวคือ คำว่า การิต แม้จะกล่าวถึงบุคคลที่ให้กระทำ แต่หมายถึงปัจจัยที่แสดงถึงบุคคลนั้น จึงเป็นคำที่กล่าวถึงบุคคลที่ให้กระทำอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงปัจจัยที่แสดงถึงบุคคลนั้นอันเป็นผล ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) กล่าวว่า

เอตฺถ การิตาติ กาเรตีติ กาเรตา. โก โส. เหตุภูโต กตฺตา. กาเรตา เอว การิตา. ตทฺทีปกตฺตา ณาทโย ปจฺจยา การิตา. ยถา ขุทฺทสิกฺขาปกรณํ, ยถา จ วิสุทฺธิมคฺโค อฏฺฐกถา.[๒๖]

“คำว่า การิตา ในสูตรนี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า บุคคลที่ให้กระทำ ชื่อว่า กาเรตะ ถามว่า บุคคลนั้นคือใคร ตอบว่า คือ กัตตาผู้เป็นเหตุ[ให้เกิดกิริยาของสุทธกัตตา] บุคคลที่ให้กระทำนั้นแหละ ชื่อว่า การิตะ (ท่านแสดงการแปลงสระ เอ เป็น อิ เท่านั้น ไม่ใช่มุ่งถึงการลงปัจจัยในอรรถสกัตถ์) ปัจจัยมี ณ ปัจจัยชื่อว่า การิตะ เพราะแสดงถึงบุคคลที่ให้กระทำนั้น เช่น ขุททสิกขาปกรณ์ และอรรถกถาชื่อวิสุทธิมรรค (คำว่า ขุททสิกขา เป็นชื่อของคัมภีร์ที่แสดงสิกขาย่อ ไม่ใช่กล่าวถึงสิกขาย่อ และวิสุทธิมรรคก็เป็นชื่อคัมภีร์ที่แสดงทางอันหมดจด ไม่ใช่กล่าวถึงทางหมดจด)”

อิติ ศัพท์ในคำว่า สุภนฺติ ใช้ในความหมายว่า ปริสมาปน คือ คำลงท้าย หมายถึง เป็นคำลงท้ายของการนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นต้นที่กล่าวมาแล้วตั้งแต่คาถาที่ ๑ เป็นต้นมา]

คำอธิบายหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง

ความหมายของปาติโมกข์

ตตฺถ ปาติโมกฺขนฺติ ปอติโมกฺขํ อติปโมกฺขํ, อติเสฏฺฐํ อติอุตฺตมนฺติ อตฺโถ.

ในบาทแห่งคาถานั้น คำว่า ปาติโมกฺขํ ตัดบทเป็น ป + อติโมกฺขํ หมายความว่า สภาวะที่ประเสริฐโดยประการต่างๆ อย่างยิ่ง ความหมายคือ ประเสริฐยิ่ง ได้แก่ สูงสุดยิ่ง

[ฏีกาใหม่กล่าวเชื่อมความเรื่องนี้กับข้อความที่กล่าวมาก่อน ดังนี้

เอวํ รตนตฺตยปณามาทิสหิตํ สญฺญาทิกํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ “ปาติโมกฺขสฺส วณฺณนํ วณฺณยิสฺสามี”ติ วุตฺตตฺตา ปาติโมกฺขํ ตาว วจนตฺถโต, สรูปเภทโต, คนฺถเภทโต, อุทฺเทสวิภาคโต, อุทฺเทสปริจฺเฉทโต จ ววตฺถเปตฺวา ตทุทฺเทสกฺกเมนายํ วณฺณนา ภวิสฺสตีติ ทสฺเสตุํ “ตตฺถ ปาติโมกฺขนฺ”ติอาทิ อารทฺธํ.[๒๗]

“ท่านแสดงสัญญาเป็นต้นพร้อมกับการนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ปรารภคำว่า ตตฺถ ปาติโมกฺขํ เป็นต้น เพื่อกำหนดปาติโมกข์ก่อนโดยความหมายของศัพท์ ประเภทของสรูปะ[คือปาติโมกข์] ประเภทของคันถปาติโมกข์ การจำแนกหัวข้อ และการกำหนดหัวข้อ แล้วแสดงว่า คำอธิบายนี้จักมีตามลำดับหัวข้อนั้น เพราะกล่าวไว้ว่า ปาติโมกฺขสฺส วณฺณนํ วณฺณยิสฺสามิ (จักประพันธ์คัมภีร์อธิบายของปาติโมกข์)”

ฏีกาใหม่กล่าวว่าคำว่า ตตฺถ เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า คาถาปเท (ในบาทแห่งคาถา) คำว่า ปเท ในที่นี้มีความหมายว่า บาท ไม่ใช่แปลว่า บท

ท่านอธิบาย ปาติโมกฺขํ ดังนี้

๑. คำว่า ปาติโมกฺขํ ตัดบทเป็น ป + อติโมกฺขํ เพราะอธิบายไว้ด้วยคำว่า ปอติโมกฺขํ

๒. เมื่อควรกล่าวว่า อติปโมกฺขํ ตามหลักภาษาทั่วไป แต่ให้สลับบทหน้าและหลังเป็นรูปว่า ปอติโมกฺขํ ด้วยมหาสูตร เพราะอธิบายว่า อติปโมกฺขํ

๓. คำว่า อติปโมกฺขํ (ประเสริฐโดยประการต่างๆ อย่างยิ่ง) มีความหมายว่า ประเสริฐยิ่ง โดย โมกฺข ศัพท์มีความหมายว่า ประเสริฐ ส่วน อติ อุปสรรคนั้นมีความหมายว่า อติเรก (ยิ่ง) เพราะอธิบายว่า อติเสฏฺฐํ (ประเสริฐยิ่ง) โดยเปลี่ยน โมกฺข เป็น เสฏฺฐ

๔. คำว่า อติเสฏฺฐํ เป็นคำไวพจน์ของ อติอุตฺตมํ (สูงสุดยิ่ง) จึงมีความหมายว่า ประเสริฐยิ่ง ไม่ใช่มีความหมายว่า ผู้เป็นไปกับด้วยสิ่งที่น่าต้องการ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อิฏฺเฐน สห โย วตฺตตีติ เสฏฺโฐ เพราะอธิบายว่า อติอุตฺตมํ (สูงสุดยิ่ง) โดยเปลี่ยน เสฏฺฐ เป็น อุตฺตม

สรุปความว่า คำว่า ปาติโมกฺข ตัดบทเป็น ป + อติโมกฺข แต่มีความหมายว่า อติปโมกฺข และมีรูปวิเคราะห์ว่า

- อติวิย ปกาเรน โมกฺขํ ปาติโมกฺขํ = สภาวะที่ประเสริฐโดยประการต่างๆ อย่างยิ่ง ชื่อว่า ปาติโมกข์

ดังคำอธิบายในฏีกาใหม่ว่า

อถวา ปอติโมกฺขนฺติ ปทจฺเฉโท, ตสฺส อุปสคฺคพฺยตฺตเยนตฺถมาห "อติปโมกฺขนฺ"ติ. เอวํ ปเภทโต ปทวณฺณนํ กตฺวา สทฺทตฺถโต วทติ "อติเสฏฺฐํ อติอุตฺตมนฺติ อตฺโถ"ติ.[๒๘]

"อีกอย่างหนึ่ง พึงตัดบทว่า ป + อติโมกฺขํ ท่านกล่าวว่า อติปโมกฺขํ เพื่อกล่าวถึงเนื้อความของบทนั้นด้วยการสลับอุปสรรค

ท่านกระทำการอธิบายบทโดยประเภทอย่างนี้แล้วย่อมกล่าวโดยความหมายของศัพท์ว่า อติเสฏฺฐํ อติอุตฺตมนฺติ อตฺโถ (ความหมายคือ ประเสริฐยิ่ง ได้แก่ สูงสุดยิ่ง)"

อนึ่ง การสลับบทอุปสรรคดังกล่าวนี้ ยังพบในอุทาหรณ์ว่า อวิชฺชาย เตฺวว (ตุ + เอว) ซึ่งความจริงมีรูปว่า อวิชฺชาย เอว ตุ แต่สลับ เอว และ ตุ ศัพท์ จึงมีรูปว่า เตฺวว ดังข้อความในปาจิตยาทิโยชนาว่า

อวิชฺชาย เตฺววาติ เอตฺถ "ภทฺทิโยเตฺววา"ติอาทีสุ วิย "ภทฺทิโย อิติ เอวา"ติ ปทจฺเฉโท กตฺตพฺโพ, น เอวํ "อวิชฺชาย อิติ เอวา"ติ, อถ โข "อวิชฺชาย ตุ เอวา"ติ กาตพฺโพติ อาห "อวิชฺชาย ตุ เอวา"ติ. "ปอติโมกฺขํ อติปโมกฺขนฺ"ติอาทีสุ วิย อุปสคฺคพฺยตฺตเยน วุตฺตํ, เอวมิธ นิปาตพฺยตฺตเยน วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.[๒๙]

"ในคำว่า อวิชฺชาย เตฺวว นี้ ไม่พึงทำการตัดบทว่า อวิชฺชาย อิติ เอว ดังการตัดบทว่า ภทฺทิโย อิติ เอว ในคำว่า ภทฺทิโยเตฺวว แต่ควรทำการตัดบทว่า อวิชฺชาย ตุ เอว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อวิชฺชาย ตุ เอว พึงทราบว่ากล่าวไว้โดยสลับนิบาตในที่นี้ เหมือนบทที่กล่าวสลับอุปสรรค ดังคำว่า ปอติโมกฺขํ อติปโมกฺขํ เป็นต้น"

การแสดงวิธีตัดบทที่เชื่อมสนธิกัน ชื่อว่า ปทัจเฉทสังวัณณนา เป็นสิ่งที่สำคัญที่ช่วยเราให้เข้าใจเนื้อความได้ชัดเจน ถ้าผู้อ่านตัดบทผิดก็จะทำให้ความหมายผิดไปด้วย ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

ปฐมํ กเร ปทจฺเฉทํ สมาสาทึ ตโต กเร
สมาสาโท กเต ปจฺฉา อตฺถํ นิยฺยาถ ปณฺฑิโต.[๓๐]

"ผู้มีปัญญาพึงกระทำการตัดบทก่อนแล้ว จึงกระทำสมาสเป็นต้นต่อจากนั้น
เมื่อกระทำสมาสเป็นต้นแล้ว พึงรู้เนื้อความในภายหลัง"

ปทจฺเฉทํ ปฐมํว กตฺวาน ตทนนฺตรํ
สมาโส กตฺตพฺโพ ปจฺฉา อตฺถํ ชาเนยฺย ปณฺฑิโต.[๓๑]

"ผู้มีปัญญากระทำการตัดบทก่อนแล้วทีเดียว จึงควรกระทำสมาสต่อจากนั้น พึงรู้เนื้อความในภายหลัง"

ในฉบับไทยพบรูปว่า ปาฏิโมกฺขํ บางท่านกล่าววินิจฉัยหลักไวยากรณ์ว่ามาจาก ปติ อุปสรรค + โมกฺข ศัพท์ เมื่อแปลง ปติ เป็น ปฏิ ก็มีรูปเป็น ปาฏิโมกฺขํ แต่ความเห็นนี้ไม่ถูกต้อง เพราะมาจาก ป + อติ + โมกฺข ดังที่กล่าวไว้ข้างต้น

คำว่า ตตฺถ ฯเปฯ อติปโมกฺขํ (ในบาทแห่งคาถานั้น คำว่า ปาติโมกฺขํ ตัดบทเป็น ป + อติโมกฺขํ หมายความว่า สภาวะที่ประเสริฐโดยประการต่างๆ อย่างยิ่ง) กล่าวไว้เพื่อแสดงความหมายของ ปาติโมกฺข ศัพท์ที่กล่าวไว้ในบาทคาถาว่า ปาติโมกฺขํ ปกาสิตํ ของคาถาว่า ปาโมกฺขํ อนวชฺชานํ เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ความหมายของ ปาติโมกฺข ศัพท์ที่กล่าวไว้ในบาทคาถานั้นคืออะไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงความหมายของ ปาติโมกฺข ศัพท์ที่กล่าวไว้ในบาทคาถานั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า ตตฺถ ฯเปฯ อติปโมกฺขํ อธิบายว่า เราได้แสดงความหมายของ ปาติโมกฺข ศัพท์ที่กล่าวไว้ในบาทคาถานั้นด้วยคำนี้

คำว่า อติเสฏฺฐํ ฯเปฯ อตฺโถ (ความหมายคือ ประเสริฐยิ่ง ได้แก่ สูงสุดยิ่ง) กล่าวไว้เพื่อแสดงความหมายของ อติ อุปสรรคและ โมกฺข ศัพท์ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ความหมายของ อติ อุปสรรคและ โมกฺข ศัพท์คืออะไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงความหมายของ อติ อุปสรรคและ โมกฺข ศัพท์มิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อติเสฏฺฐํ ฯเปฯ อตฺโถ อธิบายว่า เราได้แสดงความหมายของ อติ อุปสรรคและ โมกฺข ศัพท์ด้วยคำนี้]

ประเภทของสรูปะคือปาติโมกข์

อิติ อิมินา วจนตฺเถน เอกวิธมฺปิ สีลคนฺถเภทโต ทุวิธํ โหติ. ตถา หิ "ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต วิหรตี"ติ จ "อาทิเมตํ มุขเมตํ ปมุขเมตํ กุสลานํ ธมฺมานํ, เตน วุจฺจติ ปาติโมกฺขนฺ"ติ จ อาทีสุ สีลํ ปาติโมกฺขนฺติ วุจฺจติ, "อุภยานิ โข ปนสฺส ปาติโมกฺขานิวิตฺถาเรน สฺวาคตานิ โหนฺตี"ติอาทีสุ คนฺโถ ปาติโมกฺขนฺติ วุจฺจติ. ตตฺถ สีลํ โย นํ ปาติ รกฺขติ, ตํ โมกฺเขติ โมจยติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหิ

อตฺตานุวาทาทีหิ วา ภเยหีติ ปาติโมกฺขํ. คนฺโถ ปน ตสฺส ปาติโมกฺขสฺส โชตกตฺตา ปาติโมกฺขนฺติ วุจฺจติ. อาทิมฺหิ ปน วุตฺโต วจนตฺโถ อุภินฺนมฺปิ สาธารโณ โหติ. ตตฺถายํ วณฺณนา สีลปาติโมกฺขสฺสาปิ ยุชฺชติ คนฺถปาติโมกฺขสฺสาปิ. คนฺเถ หิ วณฺณิเต ตสฺส อตฺโถ วณฺณิโตว โหติ.

แม้ปาติโมกข์จะมีอย่างเดียว [คือ สภาวะที่ประเสริฐยิ่ง] ตามความหมายของศัพท์นั้นอย่างนี้ ก็แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง กล่าวคือ

๑. ศีล (การสำรวมกายและวาจา) เช่น ปาติโมกฺขสํวรสํวุโต วิหรติ (ภิกษุเป็นผู้สำรวมด้วยปาติโมกขสังวรศีลอยู่), อาทิเมตํ มุขเมตํ ปมุขเมตํ กุสลานํ ธมฺมานํ, เตน วุจฺจติ ปาติโมกฺขํ (ศีลนี้เป็นเบื้องต้น เป็นทางไป เป็นประธานแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นจึงเรียกว่า ปาติโมกข์)

๒. คันถะ (คัมภีร์แสดงปาติโมกข์) เช่น อุภยานิ โข ปนสฺส ปาติโมกฺขานิ วิตฺถาเรน สฺวาคตานิ โหนฺติ (ภิกษุผู้สั่งสอนนางภิกษุณีนั้นย่อมทรงปาติโมกข์ทั้ง ๒ [ของภิกษุและภิกษุณี] ไว้เป็นอย่างดีพร้อมด้วยความพิสดาร [อุภโตวิภังค์])

ในบรรดาปาติโมกข์ทั้งสองอย่างนั้น :-

ศีล ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะเป็นสภาวะยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้นและภัยมีการตำหนิตนเป็นต้น

คัมภีร์ ย่อมเรียกว่า ปาติโมกข์ เพราะแสดงปาติโมกข์[คือศีล]นั้น

อนึ่ง ความหมายของศัพท์ที่กล่าวไว้ข้างต้น[ว่าปาติโมกข์คือสภาวะที่ประเสริฐโดยประการต่างๆ อย่างยิ่ง] ย่อมมีทั่วไปแก่ศีลและคัมภีร์ทั้งสอง

ในปาติโมกข์ทั้ง ๒ นั้น คำอธิบายนี้ย่อมเหมาะสมแก่ปาติโมกข์ คือ ศีลและคัมภีร์ เพราะเมื่ออธิบายคัมภีร์แล้ว ก็เป็นอันอธิบายเนื้อความของศีลเช่นเดียวกัน

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ ปาติโมกฺข ศัพท์แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า อิติ อิมินา เป็นต้นเพื่อแสดงประเภทของปาติโมกข์ อธิบายว่า แม้ปาติโมกข์จะมีอย่างเดียวตามความหมายของคำอย่างนี้ ก็แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง

คำว่า วจนตฺถ (ความหมายของศัพท์) ก็คือรูปวิเคราะห์นั้นเอง คำนี้เป็นคำไวพจน์ของ วิคฺคห (รูปวิเคราะห์) ซึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิปฺผนฺนสฺส อตฺโถ วิเสเสน คยฺหติ เอเตนาติ วิคฺคโห = เนื้อความของบทสำเร็จ บุคคลย่อมถือเอาโดยพิเศษด้วยรูปวิเคราะห์นี้ เหตุนั้น รูปวิเคราะห์นั้นชื่อว่า วิคคหะ

คำว่า ตถา หิ ฯเปฯ ปาติโมกฺขนฺติ วุจฺจติ กล่าวอธิบายปาติโมกข์ทั้ง ๒ อย่างโดยยกหลักฐานจากพระบาลี ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ การที่ปาติโมกข์มี ๒ อย่างนั้น ท่านทราบได้ด้วยปัจจักขญาณหรือไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ถ้าไม่มีความเหมาะสมหรือหลักฐาน ถ้อยคำของท่านจะควรเชื่อถืออย่างไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า ตถา หิ ฯเปฯ ปาติโมกฺขนฺติ วุจฺจติ อธิบายว่า เราได้ยกหลักฐานจากพระบาลีมาแสดงไว้

คำว่า ตตฺถ สีลํ ฯเปฯ ปาติโมกฺขํ (ศีล ย่อมเรียกว่า ปาติโมกข์ เพราะเป็นสภาวะยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้นและภัยมีการตำหนิตนเป็นต้น) กล่าวไว้เพื่ออธิบายรูปวิเคราะห์ของ ปาติโมกฺข ศัพท์ที่หมายถึงศีล ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ปาติโมกข์คือศีลมีรูปวิเคราะห์อย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ตามที่กล่าวไว้ข้างต้นว่า อติเสฏฺฐํ เป็นต้นหรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านควรแสดงรูปวิเคราะห์ของปาติโมกข์คือศีลมิใช่หรือ

ท่านประสงค์เฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า ตตฺถ สีลํ ฯเปฯ ปาติโมกฺขํ อธิบายว่า ศีลเรียกว่า ปาติโมกข์ตามรูปวิเคราะห์ว่า เป็นสภาวะยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้นและภัยมีการตำหนิตนเป็นต้น

คำว่า คนฺโถ ปน ฯเปฯ ปาติโมกฺขนฺติ วุจฺจติ (คัมภีร์ ย่อมเรียกว่า ปาติโมกข์ เพราะแสดงปาติโมกข์[คือศีล]นั้น) กล่าวไว้เพื่อแสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่ เหตุที่คัมภีร์ชื่อว่า ปาติโมกข์ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ คัมภีร์ชื่อว่า ปาติโมกข์ อย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำนี้มีรูปวิเคราะห์เหมือนศีลหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า คนฺโถ ปน ฯเปฯ ปาติโมกฺขนฺติ วุจฺจติ อธิบายว่า คัมภีร์ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะแสดงปาติโมกข์[คือศีล]นั้น โดย *การณูปจาระ* คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่ยังหมายรวมถึงผลด้วย คำว่า ตสฺส ปาติโมกฺขสฺส โชตกตฺตา (เพราะแสดงปาติโมกข์[คือศีล]นั้น) หมายความว่า รูปวิเคราะห์ของ ปาติโมกฺข ที่กล่าวมาแล้วเหมาะสมกับศีลที่คุ้มครองผู้รักษาให้หลุดพ้นจากทุกข์ภัยเหล่านั้น แต่คัมภีร์ที่แสดงปาติโมกข์ก็ได้ชื่อว่าปาติโมกข์เช่นกัน ในเรื่องนี้มีความเห็นต่างกัน ๔ ประการ คือ

๑. การณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่ยังหมายรวมถึงผลอีกด้วย ซึ่งในที่นี้เป็น

การกล่าวถึงศีลอันเป็นเหตุ แต่ยังหมายรวมถึงคัมภีร์ที่แสดงศีลอันเป็นผล ดังเช่นอุทาหรณ์ว่า จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ (ย่อมเห็นรูปด้วยจักษุ) ตามรูปศัพท์แล้วคำว่า จกฺขุนา แปลว่า จักษุ (ตา) แต่ตามปกติคนจะเห็นรูปด้วยจักษุไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณจิตซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยจักษุ การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงเหตุ แต่เจตนาหมายรวมถึงผลด้วย (เหตุ = จักษุ, ผล = จักขุวิญญาณ) ความเห็นนี้กล่าวไว้ในกังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๒)

๒. ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่ยังหมายรวมถึงเหตุอีกด้วย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงคัมภีร์ที่แสดงศีลอันเป็นเหตุ แต่ยังหมายรวมถึงศีลอันเป็นผล ดังเช่นอุทาหรณ์ว่า โอทโน ปจฺจเต (ย่อมหุงข้าว) ตามปกติคำว่า โอทโน คือ ข้าวสุก การหุงข้าวสุกก็คือการหุงเป็นข้าวต้ม แต่ความหมายที่แท้จริงของคำนี้คือข้าวสาร ดังนั้น คำว่า โอทโน จึงกล่าวถึงข้าวสุก แต่เจตนาหมายถึงข้าวสาร ความเห็นนี้กล่าวไว้ในถามตอบกังขา ฯ (เล่ม ๑ หน้า ๓) ซึ่งคงมาจากข้อความในคัมภีร์เภทจินตาทีปนี (คำอธิบายคาถา ๓๐) ว่า สทฺโท ญาปกเหตุ, อตฺโถ ญาเปตพฺพผลํ (ศัพท์เป็นเหตุให้รู้ความหมาย ส่วนความหมายเป็นผลที่ศัพท์พึงแสดงให้รู้) กล่าวคือ คัมภีร์เป็นเหตุให้เข้าใจถึงศีลและสามารถรักษาศีลได้ ส่วนศีลเป็นผลจากการศึกษาคัมภีร์

๓. รูปวิเคราะห์ตัทธิตว่า

- ปาติโมกฺขํ โชเตตีติ ปาติโมกฺขํ = คัมภีร์ที่แสดงปาติโมกข์ ชื่อว่า ปาติโมกข์

ปาติโมกฺข ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน โชเตติ ตัทธิต ความเห็นนี้กล่าวไว้ในคู่มือสอนกังขา (เล่ม ๑ หน้า ๓๒)

๔. รูปวิเคราะห์ตัทธิตว่า

- ปาติโมกฺขเมว ปาติโมกฺโข = ปาติโมกขะนั้นแหละ มีรูปว่า ปาติโมกข์ หมายถึง คนฺโถ (คัมภีร์)

ปาติโมกฺข ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต การลง ณ ปัจจัยในอรรถสกัตถ์เช่นนี้มีประโยชน์เพื่อการเปลี่ยนลิงค์ คือ เพื่อให้เปลี่ยนจากนปุงสกลิงค์ที่หมายถึง สีลํ เป็นปุงลิงค์ที่หมายถึง คนฺโถ ความเห็นนี้กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๖๗๕) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

เอตฺถ จาขฺยาตคฺคหณํ กสฺมา น กตํ, นนุ อาขฺยาตสฺมิมฺปิ สมาโส ทิสฺสติ โย นํ ปาติ รกฺขติ, ตํ โมกฺเขติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหิ โมเจตีติ ปาติโมกฺโขติ สนิพฺพจนสฺส ปทสฺส ทสฺสนโตติ. ตนฺน, ตสฺมิญฺหิ นิพฺพจเน ปาติโมกฺโขติ ปทํ ตทฺธิตวเสน สิชฺฌติ, น สมาสวเสน เอหิปสฺสิโกติ ปทมิวาติ. นนุ จ โภ เอหิ-ปสฺสิโกติ เอตฺถ เอหิ ปสฺสาติ อิมํ วิธึ อรหตีติ อตฺเถ ตทฺธิโต ณิกปจฺจโย ทิสฺสติ, ปาติโมกฺโขติ เอตฺถ ปน ตทฺธิโต ปจฺจโย น ทิสฺสตีติ. ทิสฺสติ เอว ปาติโมกฺโขติ เอตฺถ สกตฺเถ ณปจฺจโย ภวตีติ. นนุ จ โภ ณปจฺจโย อปจฺจเยว ทิสฺสตีติ. น อปจฺเจเยว เตน รตฺตมิจฺจาทีสฺวตฺเถสุปิ ทิสฺสนโต. ณ ราคา ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จาติ หิ ลกฺขณํ วุตฺตนฺติ.[๓๒]

"ถามว่า : เหตุใดจึงไม่กระทำ อาขฺยาต ศัพท์ไว้ในสูตรนี้ สมาสย่อมปรากฏแม้ในอาขยาตมิใช่หรือ เพราะพบบทที่มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โย นํ ปาติ รกฺขติ, ตํ โมกฺเขติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหิ โมเจตีติ ปาติโมกฺโข = บุคคลใดย่อมรักษาศีลนั้น ศีลย่อมยังบุคคลนั้นให้พ้นไปจากทุกข์มีทุกข์ในอบายเป็นต้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า ปาติโมกข์

ตอบว่า : คำนั้นไม่สมควร เพราะบทว่า ปาติโมกฺโข ในรูปวิเคราะห์นั้นสำเร็จได้ด้วยความเป็นตัทธิต มิใช่สำเร็จด้วยความเป็นสมาสดังบทว่า เอหิปสฺสิโก

ถามว่า : ท่านผู้เจริญ ในอุทาหรณ์ว่า เอหิปสฺสิโก นี้ ณิก ปัจจัยที่เป็นตัทธิตย่อมปรากฏในความหมายว่า เอหิ ปสฺสาติ อิมํ วิธึ อรหติ (ย่อมควรแก่การกระทำอย่างนี้ว่า ขอท่านจงมาดู) ส่วนในบทว่า ปาติโมกฺโข นี้ ตัทธิตปัจจัยย่อมไม่ปรากฏมิใช่หรือ

ตอบว่า : ย่อมปรากฏโดยแท้ ในบทว่า ปาติโมกฺโข นี้ ณ ปัจจัยย่อมลงในอรรถสกัตถ์

ถามว่า : ท่านผู้เจริญ ณ ปัจจัยย่อมปรากฏในอปัจจตัทธิตมิใช่หรือ

ตอบว่า : ย่อมไม่ปรากฏในอปัจจตัทธิตเพียงอย่างเดียว เพราะพบแม้ในอรรถว่า เตน รตฺตํ (ย้อมแล้วด้วยสิ่งนั้น) เป็นต้น สมจริงดังสูตร[ในกัจจายนไวยากรณ์]กล่าวว่า ณ ราคา ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ (ลง ณ ปัจจัยและปัจจัยอื่น ท้ายนามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย้อม ในความหมายว่า สิ่งนี้เป็นของบุคคลนั้น และในความหมายอื่นๆ ได้บ้าง)"

ผู้แปลเห็นว่า รูปวิเคราะห์ว่า ปาติโมกฺขํ โชเตตีติ ปาติโมกฺขํ ตามความเห็นที่ ๓ ไม่สมควร เพราะหมายถึงบทปุงลิงค์ว่า คนฺโถ จึงควรตั้งรูปวิเคราะห์ปุงลิงค์ว่า ปาติโมกฺขํ โชเตตีติ ปาติโมกฺโข จึงจะถูก แต่รูปวิเคราะห์ปุงลิงค์ดังกล่าวก็ไม่สมควร เพราะไม่พบบทปุงลิงค์ว่า ปาติโมกฺโข ในวรรณกรรมบาลีใดๆ ดังนั้น แม้รูปวิเคราะห์ของสัททนีติปกรณ์ว่า ปาติโมกฺขเมว ปาติโมกฺโข ก็ไม่สมควรด้วยเช่นเดียวกัน เพราะไม่มีบทปุงลิงค์ดังกล่าว อีกทั้ง ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิตก็ไม่สามารถสื่อให้หมายถึงคัมภีร์ได้

นอกจากนั้น การกล่าวว่าเป็นผลูปจาระตามความเห็นที่ ๒ ก็ไม่สมควร เพราะคำว่า ปาติโมกฺข เป็นชื่อของศีลที่เป็นเหตุ เนื่องจากศีลเป็นสภาวะยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้น และภัยมีการตำหนิตนเป็นต้น ไม่ใช่คัมภีร์ แต่ต่อมาเป็นชื่อของคัมภีร์ที่กล่าวถึงศีลได้โดยอ้อม ดังนั้น การกล่าวว่าเป็นการณูปจาระตามความเห็นที่ ๑ จึงสมควรกว่าความเห็นอื่น ที่จริงแล้ว การประกอบใช้ วุจฺจติ (ย่อมเรียก) มีได้ในฐานะที่ต้องการแสดงอุปจาระเท่านั้น ดังคัมภีร์ตองตวินนิยาม (ข้อ ๖๒) กล่าวว่า "ในที่มีคำว่า วุจฺจติ, วุตฺตํ และ นามํ จัดเป็นอุปจาระ"

คำว่า อาทิมฺหิ ปน วุตฺโต ฯเปฯ สาธารโณ โหติ (อนึ่ง ความหมายของศัพท์ที่กล่าวไว้ข้างต้น[ว่าปาติโมกข์คือสภาวะที่ประเสริฐยิ่ง] ย่อมทั่วไปแก่ศีลและคัมภีร์ทั้ง ๒) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ รูปวิเคราะห์ที่สมควรแก่ปาติโมกข์ทั้งสอง ไม่มีหรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) รูปวิเคราะห์ที่กล่าวไว้ก่อนว่า อติเสฏฺฐํ เป็นต้นสมควรแก่ปาติโมกข์คือศีลเท่านั้นหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า ความหมายของศัพท์ที่กล่าวไว้ข้างต้น ย่อมทั่วไปแก่ศีลและคัมภีร์ทั้ง ๒

ข้อความข้างต้นหมายความว่า ความหมายของปาติโมกข์ที่แสดงไว้ก่อนว่าปาติโมกข์คือสภาวะที่ประเสริฐยิ่งด้วยคำว่า อติเสฏฺฐํ (ประเสริฐยิ่ง) อติอุตฺตมํ (สูงสุดยิ่ง) เนื่องด้วยศีลและคัมภีร์ทั้ง ๒ อย่าง เพราะศีลเป็นสภาวะที่ประเสริฐ เนื่องจากเป็นมูลเหตุของคุณธรรมทั้งปวง แม้คัมภีร์ก็เป็นสภาวะที่ประเสริฐ เนื่องจากเป็นไปพร้อมกับคุณอันประเสริฐคือศีลนั่นเอง ตามหลักภาษาเรียกว่า *สหจรณนัย* คือ นัยที่เป็นไปร่วมกัน ดังคำว่า ยฏฺฐึ ปเวสย (จงอนุญาตคนถือไม้เท้าให้เข้าไป), กุนฺเต ปเวสย (จงอนุญาตทหารถือหอกให้เข้าไป) ที่จริงแล้วคำว่า ยฏฺฐึ หมายถึงไม้เท้าเท่านั้น แม้คำว่า กุนฺเต ก็คือหอกเท่านั้น หากแต่คำนี้ยังหมายถึงคนถือไม้เท้าและทหารถือหอกที่เป็นไปร่วมกับไม้เท้าและหอกอีกด้วย ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อุภินฺนมฺปิ สาธารโณ โหติ สีลปาติโมกฺขํ สพฺพคุณานํ มูลภาวโต เสฏฺฐํ, คนฺถปาติโมกฺขํ เสฏฺฐคุณสหจรณโต เสฏฺฐนฺติ.[๓๓]

"คำว่า อุภินฺนมฺปิ สาธารโณ โหติ (ย่อมทั่วไปแก่ศีลและคัมภีร์ทั้ง ๒) หมายความว่า ปาติโมกข์ คือ ศีลเป็นสภาวะที่ประเสริฐ เพราะเป็นมูลเหตุของคุณธรรมทั้งปวง ส่วนปาติโมกข์ คือ คัมภีร์เป็นสภาวะที่ประเสริฐ เพราะเป็นไปพร้อมกับคุณอันประเสริฐ"

จะเห็นได้ว่า ในฎีกาใหม่ได้อธิบายเพิ่มเติม โดยระบุเหตุของความประเสริฐในปาติโมกข์ คือ ศีล ว่า สพฺพคุณานํ มูลภาวโต (เพราะเป็นมูลเหตุของคุณธรรมทั้งปวง), ระบุเหตุของความประเสริฐในปาติโมกข์ คือ คัมภีร์ว่า เสฏฺฐคุณสหจรณโต (เพราะเป็นไปพร้อมกับคุณอันประเสริฐ) โดยที่คัมภีร์อรรถกถาจะมิได้กล่าวถึงก็ตาม ทั้งนี้เพราะเมื่อบุคคลถือเอาสิ่งที่เป็นผลแล้ว ก็เป็นอันถือเอาเหตุโดยอ้อมด้วยอวินาภาวนัย คือ นัยที่เป็นไปโดยไม่แยกจากกัน อีกทั้งแม้พระอรรถกถาจารย์จะมิได้ระบุเหตุไว้ พระฎีกาจารย์ก็ควรนำเหตุมาแสดงเพื่อความชัดเจน ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

การเณ หิ คหิเต ผลมฺปิ คหิตเมว โหตีติ.[๓๔]

"โดยแท้จริงแล้ว เมื่อเหตุถูกถือเอาแล้ว แม้ผลก็เป็นอันถือเอาแล้วทีเดียว"

ตตฺถ อวุตฺเตปิ อวสฺสํ วตฺตพฺพตาย สพฺพตฺถ จสทฺโท อชฺฌาหริตพฺโพ.[๓๕]

"ในคาถานั้น แม้เมื่อศัพท์มิได้กล่าวไว้[โดยตรง] จ ศัพท์ย่อมถูกประกอบไว้ในบททั้งหมด เพราะเป็นศัพท์ที่ควรกล่าว[เพื่อแสดงการรวบรวม]"

คำว่า ตตฺถายํ ฯเปฯ คนฺถปาติโมกฺขสฺสาปิ (ในปาติโมกข์ทั้ง ๒ นั้น คำอธิบายนี้ย่อมเหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือศีลและคัมภีร์) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำอธิบายนี้ควรเหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือคัมภีร์เท่านั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า ตตฺถายํ ฯเปฯ คนฺถปาติโมกฺขสฺสาปิ อธิบายว่า คำอธิบายนี้ย่อมเหมาะสมแก่ปาติโมกข์ คือ ศีลและคัมภีร์ทั้ง ๒ อย่าง

คำว่า คนฺเถ หิ ฯเปฯ วณฺณิโตว โหติ (เพราะเมื่ออธิบายคัมภีร์แล้วก็เป็นอันอธิบายเนื้อความของศีลเช่นเดียวกัน) กล่าวไว้เพื่อแสดงเหตุในการที่คำอธิบายนี้เหมาะสมแก่ปาติโมกข์ คือ ศีลและคัมภีร์ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ
  คำอธิบายนี้เหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือศีลอย่างไร (ฎีกาใหม่)
  เหตุใดคำอธิบายนี้จึงเหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือศีลและคัมภีร์ทั้ง ๒ อย่าง (กังขาวิตรณีคัณฐิ)
  เหตุใดคำอธิบายนี้จึงเหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือศีลเล่าเพราะศีลเป็นปรมัตถ์ (แนวสอนกังขา)
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำอธิบายนี้ควรเหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือคัมภีร์เท่านั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า คนฺเถ หิ ฯเปฯ วณฺณิโตว โหติ อธิบายว่า เมื่ออธิบายคัมภีร์แล้วก็เป็นอันอธิบายเนื้อความของศีลเช่นเดียวกัน ดังนั้น คำอธิบายนี้จึงเหมาะสมแก่ปาติโมกข์ คือศีลและคัมภีร์ ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

คนฺถปาติโมกฺขสฺส ตาว ยุชฺชตุ, กถํ สีลปาติโมกฺขสฺส ยุชฺชตีติ อาห "คนฺเถ หี"ติอาทิ. หีติ การณตฺเถ นิปาโต.[๓๖]

"ท่านกล่าวว่า คนฺเถ หิ เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า คำอธิบายนี้จงเหมาะสมแก่ปาติโมกข์ คือคัมภีร์ก่อน แต่เหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือศีลอย่างไร นิบาตคือ หิ เป็นไปในอรรถว่าการณะ"

ข้อความว่า "เมื่ออธิบายคัมภีร์แล้วก็เป็นอันอธิบายเนื้อความของศีลเช่นเดียวกัน" หมายความว่า การอธิบายคัมภีร์นับว่าเป็นการอธิบายเนื้อความของศีลโดยอ้อม เพราะอธิบายถึงเนื้อความโดยมุ่งอธิบายคัมภีร์เป็นหลัก ตามหลักภาษาเรียกว่า อวินาภาวนัย คือ นัยที่เป็นไปโดยไม่แยกจากกัน ดังข้อความในคัมภีร์สุโพธาลังการว่า

มุนินฺทวทนมฺโภช- คพฺภสมฺภวสุนฺทรี
สรณํ ปาณินํ วาณี มยฺหํ ปีณยตํ มนํ.[๓๗]

"ขอพระสัทธรรมอันงามบังเกิดในห้องแห่งบงกชคือพระโอษฐ์ของพระจอมมุนี
ซึ่งเป็นที่พึ่งของปราณชาติทั้งหลาย จงยังใจของข้าพเจ้าให้เอิบอิ่ม"

จะเห็นได้ว่า คาถานี้กล่าวนอบน้อมพระธรรมเท่านั้น มิได้เอ่ยถึงพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ แต่ก็นับว่าท่านได้นอบน้อมพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์โดยอ้อม เพราะผู้ที่เคารพพระธรรมต้องมีความเคารพในพระพุทธเจ้าผู้เป็นบ่อเกิดของพระธรรม และมีความเคารพในพระสงฆ์ผู้รู้แจ้งพระธรรมนั้น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ของสุโพธาลังการว่า

ตถา หิ โลกุตฺตรธมฺมนิสฺสิตปริยตฺติธมฺมสงฺขาตสพฺพญฺญุภาสิตฺตํ มโนสมฺปีณนาสีสนาปเทเสน อตฺตโน นิสฺเสสธมฺมรตเน ปสาโท ปกาสิโต. โส ปน ธมฺมปฺปสาโท ตทวินาภาวโต พุทฺธสํเฆสุปิ สิทฺโธติ รตนตฺตยวิสยํ ปณามํ วงฺกวุตฺติยา ทสฺเสติ.[๓๘]

"ดังจะกล่าวโดยพิสดาร ความเลื่อมใสของตนในธรรมรัตน์ทั้งปวง ท่านแสดงไว้ด้วยการแสดงความปรารถนาในการยังใจให้อิ่มเอิบของพระพุทธดำรัส กล่าวคือ ปริยัติธรรมอันโลกุตตรธรรมอาศัยแล้ว อนึ่ง ความเลื่อมใสในพระธรรมนั้นสำเร็จได้แม้ในพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ เพราะไม่เป็นไปโดยแยกจากพระธรรมนั้น ดังนั้น ท่านจึงแสดงการนอบน้อมที่มีพระรัตนตรัยเป็นวิสัยด้วยวังกพฤติ"

ในฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณีอธิบายเรื่องนี้ว่า

วณฺณิโตว โหตีติ คนฺถวณฺณนามุเขน อตฺถสฺเสว วณฺณนโต. อิทํ วุตฺตํ โหติ- ยสฺมา คนฺเถ วณฺณิเต ตทวินาภาวโต ตสฺสตฺโถ วณฺณิโต โหติ, ตสฺมา สีลปาติโมกฺขสฺสปิ ยุชฺชตีติ.[๓๙]

"คำว่า วณฺณิโตว โหติ (ก็เป็นอันอธิบายเนื้อความของศีลเช่นเดียวกัน) หมายความว่า ก็เป็นอันอธิบายเนื้อความของศีลเช่นเดียวกัน เพราะอธิบายถึงเนื้อความ[ของศีล]ทีเดียว โดยมุ่งอธิบายคัมภีร์เป็นหลัก ความหมายคือ เมื่ออธิบายคัมภีร์แล้ว ก็เป็นอันอธิบายเนื้อความของศีลนั้น เพราะคัมภีร์ไม่แยกไปจากศีลนั้น ดังนั้น คำอธิบายนี้จึงเหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือศีลอีกด้วย"

ประโยคว่า คนฺเถ หิ ฯเปฯ วณฺณิโตว โหติ มีชื่อว่า ประโยคการณะ คือ ประโยคแสดงเหตุ ท่านประกอบไว้หลังประโยคผลว่า ตตฺถายํ วณฺณนา ฯเปฯ คนฺถปาติโมกฺขสฺสาปิ คู่มือสอนกังขา ฯ (เล่ม ๑ หน้า ๓๕) กล่าวว่า เหตุมี ๒ ประเภท คือ

๑. สกปฏิพัทธเหตุ (เหตุเนื่องด้วยตน) คือ เหตุของใจความในประโยคผล ท่านมักใช้ในที่มีประโยคเหตุอยู่หน้าประโยคผล โดยมีศัพท์ว่า ยสฺมา, ยโต เป็นต้นในต้นประโยค เช่น ประโยคในกังขาวิตรณี (หน้า ๑๐๗) ว่า ยสฺมา ปเนตฺถ ภิกฺขุปาติโมกฺขํ ปฐมํ, ตสฺมา ตสฺส ตาว วณฺณนตฺถมิทํ วุจฺจติ (อนึ่ง ในบรรดาปาติโมกข์ทั้ง ๒ เหล่านี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวคาถานี้ไว้เพื่ออธิบายภิกขุปาติโมกข์นั้นก่อน เพราะเป็นลำดับแรก) จะเห็นได้ว่า เหตุดังกล่าวเป็นเหตุของ วุจฺจติ อันเป็นใจความในประโยคต่อมา

๒. ปรปฏิพัทธเหตุ (เหตุเนื่องด้วยผู้อื่น) คือ เหตุของข้อความบางส่วนในประโยคผล ท่านมักใช้ในที่มีประโยคผลอยู่หน้าประโยคเหตุ โดยมี หิ ศัพท์เป็นต้นในต้นประโยค เช่น ตตฺถายํ วณฺณนา สีลปาติโมกฺขสฺสาปิ ยุชฺชติ คนฺถปาติโมกฺขสฺสาปิ. คนฺเถ หิ วณฺณิเต ตสฺส อตฺโถ วณฺณิโตว โหติ (ในปาติโมกข์ทั้ง ๒ นั้น คำอธิบายนี้ย่อมเหมาะสมแก่ปาติโมกข์คือศีลและคัมภีร์ เพราะเมื่ออธิบายคัมภีร์แล้วก็เป็นอันอธิบายเนื้อความของศีลเช่นเดียวกัน) จะเห็นได้ว่า เหตุดังกล่าวเป็นเหตุของการที่คำอธิบายนี้เหมาะสมแก่ปาติโมกข์ คือ ศีลและคัมภีร์

ประโยคว่า สีลํ โย นํ ปาติ รกฺขติ, ตํ โมกฺเขติ โมจยติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหิ อตฺตานุวาทาทีหิ วา ภเยหีติ ปาติโมกฺขํ (ศีล ชื่อว่า ปาติโมกข์ เพราะเป็นสภาวะยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้นและภัยมีการตำหนิตนเป็นต้น) แสดงรูปวิเคราะห์ของ ปาติโมกฺข ศัพท์ว่า

- ปาติ รกฺขตีติ ปาติ (ปา ธาตุ = รักษา + ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า รกฺขติ ใน ปาติ รกฺขติ อธิบาย ปา ธาตุว่าใช้ในความหมายว่า รักษา

- ปาตึ โมกฺเขติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหิ อตฺตานุวาทาทีหิ วา ภเยหีติ ปาติโมกฺขํ.

(ปาติ บทหน้า + โมกฺข ธาตุ = พ้น + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

ตามรูปวิเคราะห์ของศัพท์ว่า ปาติโมกข์ ข้างต้น แปลตามศัพท์ว่า

“สภาวะยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้นและภัยมีการตำหนิตนเป็นต้น”

คำว่า โมจยติ ใน โมกฺเขติ โมจยติ อธิบาย โมกฺข ธาตุว่าใช้ในความหมายว่า พ้น เพราะเปลี่ยนจาก โมกฺข เป็น มุจ โดยใช้ธาตุที่ชัดเจนกว่าเป็นตัวอธิบาย

รูปวิเคราะห์นี้ยังพบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

- ปาตึ โมกฺเขติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหีติ ปาติโมกฺขํ = สภาวะยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้น ชื่อว่า ปาติโมกข์

ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ตญฺหิ โย นํ ปาติ รกฺขติ, ตํ โมกฺเขติ โมจยติ อาปายิกาทีหิ ทุกฺเขหิ, ตสฺมา ปาติโมกฺขนฺติ วุจฺจติ.[๙๐]

“โดยแท้จริงแล้ว ศีลคือสิกขาบทนั้นย่อมเรียกว่า ปาติโมกข์ เพราะเป็นสภาวะยังผู้รักษาให้พ้นจากทุกข์ในอบายเป็นต้น

อนึ่ง รูปที่ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๒๔) ว่า ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ (เมื่อมีกรรมอยู่หน้า ลง ณ ปัจจัยท้ายธาตุ) หรือลงปัจจัยอื่นด้วยสูตรอื่น ในที่มีกรรมเป็นอุปบทอยู่ข้างหน้า ชื่อว่า กิตันตสมาส คือ สมาสที่มีกิตก์ปัจจัยอยู่ท้าย นิยมใช้กับศัพท์เฉพาะที่ระบุชื่อ (นามศัพท์) เท่านั้น เช่น กุมฺภกาโร (ช่างปั้นหม้อ), กมฺมกาโร (คนงาน) เป็นต้น ในศัพท์ ๕ ประเภท คือ

๑. นามศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยชื่อ เช่น เทวทตฺโต (เทวทัต) คำนี้มีเหตุเกิดคือชื่อว่าเทวทัต

๒. ชาติศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยประเภทของสิ่งที่มีลักษณะเหมือนกัน เช่น โค (วัว) คำนี้มีเหตุเกิดคือชาติวัว

๓. ทัพพศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยรูปธรรมที่คำนั้นมุ่งสื่อถึง เช่น ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า) คำนี้มีเหตุเกิดคือไม้เท้า (ทณฺฑ)

๔. กริยาศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยกิริยา เช่น ปาจโก (ผู้หุง) คำนี้มีเหตุเกิดคือกิริยาหุง

๕. คุณศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยคุณลักษณะ เช่น สุกฺกํ (ผ้าขาว) คำนี้มีเหตุเกิด คือสีขาว

อาทิ ศัพท์ใน อาปายิกาทีหิ (ทุกข์ที่มีในอบายเป็นต้น) ละข้อความว่า ชาติทุกข์ และชราทุกข์เป็นต้น

อาทิ ศัพท์ใน อตฺตานุวาทาทีหิ (ภัยมีการตำหนิตนเป็นต้น) ละข้อความว่า ปรานุวาทภัย (ภัยคือการตำหนิของผู้อื่น) ทัณฑภัย (ภัยคืออาชญา) และทุคติภัย (ภัยในทุคติ)

คำว่า อุภินฺนมฺปิ สาธารโณ (ย่อมมีทั่วไปแก่ศีลและคัมภีร์ทั้งสอง) ในที่ประกอบด้วย สาธารณศัพท์ มีมติ ๓ ประการ คือ

๑. ลงฉัฏฐีวิภัตติในสหัตถะ	แปลว่า	“มีทั่วไปกับ”
๒. ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถสัมปทาน	แปลว่า	“มีทั่วไปแก่”
๓. ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสามี	แปลว่า	“มีทั่วไปแห่ง”

ดังข้อความในคัมภีร์มณิสารมัญชูสาว่า

สหตฺเถ หิ สามิวจนํ. สมฺปทานตฺเถ สมฺปทานวจนนฺติ เกจิ. สามฺยตฺเถ สามิวจนนฺติ อปเร.[๙๑]

“โดยแท้จริงแล้ว ฉัฏฐีวิภัตติย่อมลงในสหัตถะ บางท่านกล่าวว่าลงจตุตถีวิภัตติในอรรถสัมปทาน อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่าลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสามี”

คำว่า โชตกตฺตา ในประโยคว่า คนฺโถ ปน ตสฺส ปาติโมกฺขสฺส โชตกตฺตา ปาติโมกฺขนฺติ วุจฺจติ (คัมภีร์ย่อมเรียกว่า ปาติโมกข์ เพราะแสดงปาติโมกข์[คือศีล]นั้น) ภาวาทิสัมพันธ์ของ ตฺต ปัจจัย คือ คนฺถสฺส โดยต้องเปลี่ยนประธานในประโยคกัตตุวาจกหรือกรรมในประโยคกรรมวาจกเป็นภาวาทิสัมพันธ์ของ ตฺต ปัจจัยแน่นอน

ดังนั้น คำว่า โชตก จึงมีรูปวิเคราะห์ปุงลิงค์ว่า โชเตตีติ โชตโก, คนฺโถ โดยบทที่อยู่หน้า ตฺต ปัจจัยต้องมีลิงค์และพจน์เหมือนประธานในประโยคแน่นอน]

ประเภทของคันถปาติโมกข์

ตํ ปเนตํ คนฺถปาติโมกฺขํ ภิกฺขุปาติโมกฺขํ ภิกฺขุนิปาติโมกฺขนฺติ ทุวิธํ โหติ. ตตฺถ "สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ"ติอาทิกํ ปญฺจหิ อุทฺเทสปริจฺเฉเทหิ ววตฺถิตํ ภิกฺขุปาติโมกฺขํ, "สุณาตุ เม อยฺเย สงฺโฆ"ติอาทิกํ จตูหิ อุทฺเทสปริจฺเฉเทหิ ววตฺถิตํ ภิกฺขุนิปาติโมกฺขํ.

อนึ่ง ปาติโมกข์คือคัมภีร์นั้นมี ๒ ประเภท คือ

๑. ภิกขุปาติโมกข์ (ปาติโมกข์ของภิกษุ) กำหนดด้วยอุเทศ ๕ ปริจเฉท มีคำว่า สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ (ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า) เป็นต้น

๒. ภิกขุนีปาติโมกข์ (ปาติโมกข์ของภิกษุณี) กำหนดด้วยอุเทศ ๔ ปริจเฉท มีคำว่า สุณาตุ เม อยฺเย สงฺโฆ (แม่เจ้าทั้งหลาย ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า) เป็นต้น

การจำแนกหัวข้อ

ตตฺถ ภิกฺขุปาติโมกฺเข ปญฺจ อุทฺเทสา นาม นิทานุทฺเทโส ปาราชิกุทฺเทโส สงฺฆาทิเสสุทฺ-เทโส อนิยตุทฺเทโส วิตฺถารุทฺเทโสติ.

ในภิกขุปาติโมกข์มีอุเทศ ๕ ปริจเฉท คือ

๑. หัวข้อของคำเริ่มเรื่อง (ข้อความเบื้องต้น)

๒. หัวข้อของปาราชิก

๓. หัวข้อของสังฆาทิเสส

๔. หัวข้อของอนิยต

๕. หัวข้อของวิตถาระ

[ท่านแสดงปาติโมกข์โดย *สรูปะ* คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง ซึ่งในที่นี้คือปาติโมกข์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า ตํ ปเนตํ เป็นต้นเพื่อกำหนดปาติโมกข์โดยประเภทของคันถปาติโมกข์ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอวํ สรูปเภทโต ววตฺถเปตฺวา อิทานิ คนฺถเภทโต ววตฺถเปตุํ "ตํ ปเนตนฺ"ติอาทิมาห.[๔๒]

"ท่านกำหนด[ปาติโมกข์]โดยประเภทของสรูปะอย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า ตํ ปเนตํ เป็นต้นเพื่อกำหนด[ปาติโมกข์นั้น]โดยประเภทของคันถปาติโมกข์"

คำว่า ตตฺถ ฯเปฯ ภิกฺขุนิปาติโมกฺขํ เป็นประโยควิตถาระ โดยอธิบายว่าปาติโมกข์คือคัมภีร์ทั้งสองนั้นคืออะไร กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ปาติโมกข์คือคัมภีร์ทั้งสอง นั้น คืออะไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงถึงปาติโมกข์คือคัมภีร์ทั้งสอง นั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า ตตฺถ ฯเปฯ ภิกฺขุนิปาติโมกฺขํ อธิบายว่า เราได้แสดงว่า ภิกขุปาติโมกข์ (ปาติโมกข์ของภิกษุ) กำหนดด้วยอุเทศ ๕ ปริจเฉท ส่วนภิกขุนีปาติโมกข์ (ปาติโมกข์ของภิกษุณี) กำหนดด้วยอุเทศ ๔ ปริจเฉท

ในคู่มือสอนกังขา ฯ (เล่ม ๑ หน้า ๓๗) กล่าวว่า ประโยควิตถาระมี ๒ ประเภท คือ

๑. วิตถาระที่มีวากยารัมภะอยู่ภายใน คือ มีประโยควากยารัมภะประกอบร่วมอยู่โดยวางไว้ถัดจากประโยคต้น ท่านนิยมวาง หิ ศัพท์เป็นต้น ซึ่งทำหน้าที่วิตถารโชตกะไว้ในประโยคต้นนั้น

๒. วิตถาระที่มีปักขันตระอยู่ภายใน คือ มีประโยคปักขันตระประกอบร่วมอยู่โดยวางไว้ถัดจากประโยคต้น ท่านนิยมวาง ตตฺถ ไว้ในประโยคต้นนั้น

ประโยคปักขันตระ คือ คำว่า สุณาตุ เม อยฺเย ฯเปฯ ภิกฺขุนิปาติโมกฺขํ.

ประโยคปักขะ คือ สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆติอาทิกํ ฯเปฯ ภิกฺขุปาติโมกฺขํ.

คำว่า ตตฺถ ภิกฺขุปาติโมกฺเข ฯเปฯ วิตฺถารุทฺเทโสติ กล่าวไว้เพื่อแสดงปฏิวิตถาระ คือ การขยายความซ้ำอีกโดยจำแนกอุเทศของภิกขุปาติโมกข์ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอวํ คนฺถเภทโต ววตฺถเปตฺวา อิทานิ อุทฺเทสวิภาคโต ววตฺถเปตุํ "ตตฺถา"ติอาทิมาห.[๔๓]

"ท่านกำหนด[ปาติโมกข์]โดยประเภทของคันถปาติโมกข์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า ตตฺถ เป็นต้น เพื่อกำหนด[ปาติโมกข์นั้น]โดยการจำแนกหัวข้อ"]

ประโยคว่า ตตฺถ ภิกฺขุปาติโมกฺเข ฯเปฯ วิตฺถารุทฺเทโสติ นั้น มีวิธีวากยานุสัมพันธ์ว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกำหนดปาติโมกข์โดยประเภทของคัมภีร์ด้วยประโยคว่า ตตฺถ สุณาตุ ฯเปฯ ภิกฺขุนิปาติโมกฺขํ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การกำหนดปาติโมกข์โดยการจำแนกหัวข้อคืออะไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรกำหนดปาติโมกข์โดยการจำแนกหัวข้อมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคนี้ อธิบายว่า เราได้กำหนดปาติโมกข์โดยการจำแนกหัวข้อด้วยประโยคนี้ ดังนี้แล

คำว่า ววตฺถิต ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + อว บทหน้า + ถา ธาตุ + เณ การิตปัจจัย

+ ต ปัจจัย มีรูปอาขยาตว่า ววตฺถเปติ (วิ บทหน้า + อว บทหน้า + ถา ธาตุ + ณาเป การิตปัจจัย + ต ปัจจัย) แปลตามศัพท์ว่า ให้ตั้งไว้แล้ว คือ กำหนดแล้ว]

การกำหนดหัวข้อ

ตตฺถ นิทานุทฺเทโส ตาว "สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ ฯเปฯ อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหติ. อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ. ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา. ทุติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา. ตติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา. ปริสุทฺเธตฺถายสฺมนฺโต. ตสฺมา ตุณฺหี. เอวเมตํ ธารยามี"ติ วตฺวา "อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานนฺ"ติอาทินา นเยน อวเสเส สุเตน สาวิเต อุทฺทิฏฺโฐ โหติ.

ในบรรดาอุเทศเหล่านั้น ลำดับแรก หัวข้อของคำเริ่มเรื่องย่อมสวดโดยภิกษุที่กล่าวว่า

สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ ฯเปฯ อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหติ. อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ. ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา. ทุติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา. ตติยมฺปิ ปุจฺฉามิ กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา. ปริสุทฺเธตฺถายสฺมนฺโต. ตสฺมา ตุณฺหี. เอวเมตํ ธารยามิ.

"ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ฯลฯ เพราะความผาสุกย่อมมีแก่ภิกษุนั้นด้วยการเปิดเผยอาบัติ ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดคำเริ่มเรื่องแล้ว ข้าพเจ้าขอถามท่านทั้งหลายในคำเริ่มเรื่องนั้นว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๒ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๓ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วในคำเริ่มเรื่องนี้ ดังนั้นจึงนิ่ง ข้าพเจ้าขอทรงความบริสุทธิ์นั้นไว้เป็นมติอย่างนี้"

เมื่อสวดอุเทศที่เหลือด้วยสุตบท (บทที่เคยได้สดับมาแล้ว) ตามนัยว่า อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ (ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าสวดคำเริ่มเรื่องแล้ว) เป็นต้น จึงเป็นอันสวดแล้ว

[ท่านกล่าวว่า ตตฺถ นิทานุทฺเทโส ตาว เป็นต้น โดยประกอบใช้ ตตฺถ ศัพท์อีกครั้งหนึ่งเพื่อแสดงการกำหนดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องเป็นต้นในอุเทศ ๕ ปริจเฉทที่กล่าวไว้แล้ว ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิทานิ นิทานุทฺเทสาทีนํ ปริจฺเฉทสฺสนตฺถํ "ตตฺถ นิทานุทฺเทโส"ติอาทิ อารทฺธํ.[๔๔]

“บัดนี้ ท่านปรารภคำว่า ตตฺถ นิทานุทฺเทโส เป็นต้น เพื่อแสดงการกำหนดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องเป็นต้น”

คำว่า อวเสเส สุเตน สาวิเต (เมื่อสวดอุเทศที่เหลือด้วยสุตบท) หมายถึง การสวดย่อปาราชิกเป็นต้นโดยกล่าวว่า อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ (ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าสวดคำเริ่มเรื่องแล้ว), สุตา โข ปนายสฺมนฺเตหิ จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา (ท่านผู้เจริญทั้งหลายได้ฟังอาบัติปาราชิก ๔ แล้ว), สุตา เตรส สงฺฆาทิเสสา ธมฺมา (ได้ฟังอาบัติสังฆาทิเสส ๑๓ แล้ว) ฯลฯ สุตา สตฺต อธิกรณสมถา ธมฺมา (ได้ฟังอาบัติอธิกรณสมถะ ๗ แล้ว) เอตฺตกํ ตสฺส ภควโต ฯเปฯ สิกฺขิตพฺพํ. นิทานุทฺเทโส นิฏฺฐิโต ถ้าเป็นการสวดย่อเฉพาะหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง ให้ลงท้ายด้วยประโยคว่า “นิทานุทฺเทโส นิฏฺฐิโต” แต่ถ้าเป็นการสวดโดยพิสดารให้ลงท้ายด้วยประโยคว่า “วิตฺถารุทฺเทโส นิฏฺฐิโต” อนึ่ง ในประโยคลงท้ายของคำเริ่มเรื่องให้สวดว่า “นิทานํ นิฏฺฐิตํ” (จบคำเริ่มเรื่อง)

สุตบท คือ บทที่เคยได้สดับมาแล้วในขณะฟังหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง หมายความว่า ในขณะที่สวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง มีประโยคว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย (ท่านรูปใดมีอาบัติ ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย) ที่กล่าวถึงการเปิดเผยอาบัติทั้งหมด ดังนั้น แม้จะสวดปาติโมกข์ย่อ โดยหยุดอยู่ที่ตอนจบของหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง หัวข้อของปาราชิก หรือหัวข้อของสังฆาทิเสส เป็นต้น ก็ถือว่าถูกต้อง เพราะผู้สวดปาติโมกข์ได้กล่าวถึงอาบัติทั้งหมดไว้แล้วด้วยประโยคข้างต้น

การสวดปาติโมกข์ในเมืองไทยปัจจุบัน หัวข้อของคำเริ่มเรื่องจบลงที่ประโยคว่า อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหติ (เพราะความผาสุกย่อมมีแก่ภิกษุนั้นด้วยการเปิดเผยอาบัติ) ไม่มีประโยคต่อมาว่า อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ (ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดคำเริ่มเรื่องแล้ว) เป็นต้นไปจนถึงประโยคว่า นิทานํ นิฏฺฐิตํ (จบคำเริ่มเรื่อง) แต่ในคัมภีร์กังขาวิตรณี ฉบับปัจจุบัน พบข้อความที่สมบูรณ์ดังที่กล่าวไว้ข้างต้น

ความจริงแล้ว ในคัมภีร์กังขาวิตรณีฎีกาใหม่ (หน้า ๑๓๖-๓๗) ก็พบข้อความเหมือนฉบับไทย โดยลงท้ายที่ประโยคว่า อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหติ (เพราะความผาสุกย่อมมีแก่ภิกษุนั้นด้วยการเปิดเผยอาบัติ) แต่ท่านผู้แต่งได้อธิบายเพิ่มว่าผู้สวดปาติโมกข์จำเป็นต้องสวดประโยคว่า อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ อีกด้วย ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ยํ ปเนตฺถ นิทานุทฺเทสปริจฺเฉทํ ทสฺเสนฺเตน “สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ ฯเปฯ อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหตี”ติ อิธาคตนิทานปาฬึ ทสฺเสตฺวา ตทนนฺตรํ อุทฺเทสกาเล วตฺตพฺพสฺสาปิ “อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานนฺ”ติ อิมสฺส ปาฐสฺส โยชนํ อกตฺวา “ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามี”ติอาทินา อนุสฺสาวนาทิกเมว โยเชตฺวา ทสฺสิตํ, ตํ ปน อปริปุณฺณนิทานปาฬิทสฺสนปุพฺพกนิทานุทฺเทสปริจฺเฉททสฺสนตฺถํ, ขุทฺทกเปยฺยาลวเสน วา ปากฏตฺตา ตสฺส อโยชนํ กตนฺติ เวทิตพฺพํ, อุทฺเทสกาเล ปน โยเชตฺวาว วตฺตพฺพํ. วกฺขติ หิ “ตํ ปเนตํ ปาราชิกาทีนํ อวสาเน ทิสฺสติ, น นิทานาวสาเน. กิญฺจาปิ น ทิสฺสติ, อถ โข อุทฺเทสกาเล ‘อาวิกตา หิสฺส ผาสุ

โหตี’ติ วตฺวา ‘อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ, ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามี’ติอาทินา นเยน วตฺตพฺพเมวา”ติ-อาทิ.[๔๕]

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ พระอรรถกถาจารย์ผู้จะแสดงปริจเฉท คือ หัวข้อของคำเริ่มเรื่อง ได้แสดงพระบาลีคำเริ่มเรื่องที่มาแล้วในประโยคนี้ว่า สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ ฯเปฯ อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหติ (ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ฯลฯ เพราะความผาสุกย่อมมีแก่ภิกษุนั้นด้วยการเปิดเผยอาบัติ) มิได้ทำการประกอบปาฐะนี้ว่า อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ (ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดคำเริ่มเรื่องแล้ว) ที่แม้จะพึงกล่าวไว้ในเวลาสวดต่อจากพระบาลีคำเริ่มเรื่องนั้น ได้ประกอบการสวดประกาศเป็นต้น แสดงไว้ด้วยประโยคว่า ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามิ ฯเปฯ (ข้าพเจ้าขอถามท่านทั้งหลายในคำเริ่มเรื่องนั้น ฯลฯ) การสวดประกาศเป็นต้นนั้นมีประโยชน์เพื่อแสดงปริจเฉท คือ หัวข้อของคำเริ่มเรื่องอันมีการแสดงพระบาลีคำเริ่มเรื่องอันไม่บริบูรณ์เป็นเบื้องต้น หรือพึงทราบว่าท่านมิได้กระทำการประกอบปาฐะนั้นไว้ เพราะเป็นสิ่งที่ปรากฏแล้วโดยเนื่องด้วยไปยาลน้อย (การละคำ) แต่ในเวลาสวดก็ต้องประกอบสวดโดยแท้ ดังท่านจักกล่าวว่า ตํ ปเนตํ ปาราชิกาทีนํ อวสาเน ทิสฺสติ, น นิทานาวสาเน. กิญฺจาปิ น ทิสฺสติ, อถ โข อุทฺเทสกาเล ‘อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหตี’ติ วตฺวา ‘อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ, ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามี’ติอาทินา นเยน วตฺตพฺพเมว (อนึ่ง คำว่า ตตฺถายสฺมนฺเต เป็นต้นนั้นพบในตอนท้ายของปาราชิกเป็นต้น ไม่พบในตอนท้ายของคำเริ่มเรื่อง แม้จะไม่พบก็ต้องสวดตามนัยว่า อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามิ เป็นต้นหลังจากสวดว่า อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหติ ในเวลาสวดปาติโมกข์)”

คำว่า นิทานุทฺเทโส เป็นปกติกัตตาใน โหติ ที่อยู่ท้ายประโยค แม้บทนี้จะอยู่ห่างกันมาก เพราะมีบทอื่นมาคั่นอยู่ แต่ก็ไม่นับว่าเป็นพยากิณณโทษ (โทษสับสน) เนื่องด้วยมีเนื้อความปรากฏชัดเจน (เทียบดู สุโพธาลังการ คาถา ๔๓-๔) ดังคัมภีร์นยาสะกล่าวว่า

เยน ยสฺส หิ สมฺพนฺโธ ทูรฏฺฐมฺปิ จ ตสฺส ตํ
อตฺถโต หฺยสมานานํ อาสนฺนตฺต’มการณํ.[๔๖]

“การสัมพันธ์ของบท[ที่อยู่ไกล]ใดกับบทใดมีอยู่ แม้บท[ที่อยู่ไกล]นั้นจะตั้งอยู่ไกลจากบทที่สัมพันธ์กันนั้นก็ควร เพราะความใกล้กันของบทที่ไม่เสมอกัน โดยเนื้อความไม่ใช่เหตุอันสมควร”]

ปาราชิกุทฺเทสาทีนํ ปริจฺเฉทา นิทานสฺส อาทิโต ปฏฺฐาย ปาราชิกาทีนิ โอสาเปตฺวา โยเชตพฺพา. วิตฺถาโร วิตฺถาโรเยว. “อวเสสํ สุเตน สาเวตพฺพนฺ”ติ วจนโต ปน ปาราชิกุทฺเทสาทีสุ ยสฺมึ วิปฺปกเต อนฺตราโย อุปฺปชฺชติ, เตน สทฺธึ อวเสสํ สุเตน สาเวตพฺพํ. นิทานุทฺเทเส ปน

อนิฏฺฐิเต สุเตน สาเวตพฺพํ นาม นตฺถิ. ภิกฺขุนิปาติโมกฺเข ปน อนิยตุทฺเทโส ปริหายติ. เสสํ วุตฺตนยเมว.

ปริจเฉทในหัวข้อของปาราชิกเป็นต้น พึงประกอบโดยสวดปาราชิกเป็นต้นให้จบตั้งแต่คำเริ่มเรื่องเป็นต้นไป วิตถาระเป็นข้อความพิสดารนั่นแหละ

อนึ่ง อันตรายย่อมเกิดขึ้นเมื่อสวดอุเทศใดในหัวข้อของปาราชิกเป็นต้นค้างไว้ พึงสวดปาติโมกข์ที่เหลือพร้อมกับอุเทศที่สวดแล้วนั้นด้วยสุตบท ดังพระพุทธดำรัสว่า อวเสสํ สุเตน สาเวตพฺพํ [๔๗] (พึงสวดอุเทศที่เหลือด้วยสุตบท) แต่เมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ ก็ไม่ควรสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องด้วยสุตบท

ส่วนในภิกขุนีปาติโมกข์ หัวข้อของอนิยตย่อมลดไป [เพราะไม่มีการบัญญัติอนิยตสิกขาบทแก่ภิกษุณีทั้งหลาย] วิธีที่เหลือมีนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

[โดยทั่วไปการสวดปาติโมกข์นี้เป็นพุทธานุญาตที่ตรัสสอนให้สวดครบทั้งหมด แต่ถ้ามีอันตราย ๑๐ อย่างของการลงอุโบสถ คือ

๑. พระราชาเสด็จมา
๒. โจรปล้น
๓. ไฟไหม้
๔. น้ำท่วม
๕. มนุษย์มารบกวน
๖. อมนุษย์มารบกวน
๗. มีสัตว์ร้ายเบียดเบียน
๘. มีงูเข้ามาในโรงอุโบสถ
๙. มีอันตรายแก่ชีวิต
๑๐. มีอันตรายแก่พรหมจรรย์

ก็ทรงอนุญาตให้สวดย่อได้ เช่น ในขณะสวดปาราชิก ๔ อยู่ อันตรายได้เกิดขึ้น ภิกษุสามารถสวดโดยย่อได้ทันทีว่า อุทฺทิฏฺฐํ โข ปนายสฺมนฺโต นิทานํ, สุตา โข ปนายสฺมนฺเตหิ จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา เป็นต้น ถ้ายังสวดคำเริ่มเรื่องไม่จบ ก็ไม่ควรสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องด้วยสุตบท แต่ต้องหยุดการสวดปาติโมกข์ชั่วคราว จากนั้นจึงสวดใหม่ในภายหลัง โดยไม่ต้องอาบัติเพราะการหยุดสวด เพราะมีอันตรายดังกล่าว ดังนั้น วิธีแสดงปาติโมกข์ย่อจึงมี ๔ อย่าง คือ

๑. วิธีแสดงหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง คือ ภิกษุสวดคำเริ่มเรื่องจบแล้ว ก็พึงบอกละปาติโมกข์ที่เคยได้ฟังมาแต่ก่อนแล้วว่า

อุทฺทิฏฺฐํ โข ปนายสฺมนฺโต นิทานํ, สุตา โข ปนายสฺมนฺเตหิ จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา, สุตา เตรส สงฺฆาทิเสสา ธมฺมา, สุตา เทฺว อนิยตา ธมฺมา, สุตา ตึส นิสฺสคฺคิยา ปาจิตฺติยา ธมฺมา, สุตา เทฺวนวุติ ปาจิตฺติยา ธมฺมา, สุตา จตฺตาโร ปาฏิเทสนียา ธมฺมา, สุตา เสขิยา ธมฺมา, สุตา สตฺต อธิกรณสมถา ธมฺมา.

เอตฺตกํ ตสฺส ภควโต สุตฺตาคตํ สุตฺตปริยาปนฺนํ อนฺวฑฺฒมาสํ อุทฺเทสํ อาคจฺฉติ. ตตฺถ สพฺเพเหว สมคฺเคหิ สมฺโมทมาเนหิ อวิวทมาเนหิ สิกฺขิตพฺพนฺติ.

เท่านี้ก็ได้ชื่อว่า จบการสวดปาติโมกข์โดยย่อด้วยสุตบท

๒. วิธีแสดงหัวข้อของปาราชิก คือ ภิกษุสวดปาติโมกข์ตั้งแต่ต้นจนจบปาราชิก แล้วก็บอกละเสียว่า

อุทฺทิฏฺฐํ โข ปนายสฺมนฺโต นิทานํ, อุทฺทิฏฺฐา จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา, สุตา โข ปนายสฺมนฺเตหิ เตรส สงฺฆาทิเสสา ธมฺมา, สุตา เทฺว อนิยตา ธมฺมา, สุตา ตึส นิสฺสคฺคิยา ปาจิตฺติยา ธมฺมา, สุตา เทฺวนวุติ ปาจิตฺติยา ธมฺมา, สุตา จตฺตาโร ปาฏิเทสนียา ธมฺมา, สุตา เสขิยา ธมฺมา, สุตา สตฺต อธิกรณสมถา ธมฺมา. เอตฺตกํ ตสฺส ภควโต สุตฺตาคตํ สุตฺตปริยาปนฺนํ อนฺวฑฺฒมาสํ อุทฺเทสํ อาคจฺฉติ. ตตฺถ สพฺเพเหว สมคฺเคหิ สมฺโมทมาเนหิ อวิวทมาเนหิ สิกฺขิตพฺพนฺติ.

๓. วิธีแสดงหัวข้อของสังฆาทิเสส คือ ภิกษุสวดปาติโมกข์ตั้งแต่ต้นจนจบสังฆาทิเสส แล้วก็บอกละเสียว่า

อุทฺทิฏฺฐํ โข ปนายสฺมนฺโต นิทานํ, อุทฺทิฏฺฐา จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา, อุทฺทิฏฺฐา เตรส สงฺฆาทิเสสา ธมฺมา, สุตา โข ปนายสฺมนฺเตหิ เทฺว อนิยตา ธมฺมา, สุตา ตึส นิสฺสคฺคิยา ปาจิตฺติยา ธมฺมา, สุตา เทฺวนวุติ ปาจิตฺติยา ธมฺมา, สุตา จตฺตาโร ปาฏิเทสนียา ธมฺมา, สุตา เสขิยา ธมฺมา, สุตา สตฺต อธิกรณสมถา ธมฺมา. เอตฺตกํ ตสฺส ภควโต สุตฺตาคตํ สุตฺตปริยาปนฺนํ อนฺวฑฺฒมาสํ อุทฺเทสํ อาคจฺฉติ. ตตฺถ สพฺเพเหว สมคฺเคหิ สมฺโมทมาเนหิ อวิวทมาเนหิ สิกฺขิตพฺพนฺติ.

๔. วิธีแสดงหัวข้อของอนิยต คือ ภิกษุสวดปาติโมกข์ตั้งแต่ต้นจนจบอนิยต แล้วก็บอกละเสียว่า

อุทฺทิฏฺฐํ โข ปนายสฺมนฺโต นิทานํ, อุทฺทิฏฺฐา จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา, อุทฺทิฏฺฐา เตรส สงฺฆาทิเสสา ธมฺมา, อุทฺทิฏฺฐา เทฺว อนิยตา ธมฺมา, สุตา โข ปนายสฺมนฺเตหิ ตึส นิสฺสคฺคิยา ปาจิตฺติยา ธมฺมา, สุตา เทฺวนวุติ ปาจิตฺติยา ธมฺมา, สุตา จตฺตาโร ปาฏิเทสนียา ธมฺมา, สุตา เสขิยา ธมฺมา, สุตา สตฺต อธิกรณสมถา ธมฺมา. เอตฺตกํ ตสฺส ภควโต สุตฺตาคตํ สุตฺตปริยาปนฺนํ อนฺวฑฺฒมาสํ อุทฺเทสํ อาคจฺฉติ. ตตฺถ สพฺเพเหว สมคฺเคหิ สมฺโมทมาเนหิ อวิวทมาเนหิ สิกฺขิตพฺพนฺติ

อนิยตสิกขาบทไม่ใช่อาบัติโดยเฉพาะเหมือนปาราชิกเป็นต้น เป็นเพียงคำบัญญัติเพื่อให้ตัดสินวินัยในการที่ภิกษุอยู่ร่วมกับมาตุคามเท่านั้น จึงไม่เกี่ยวกับภิกษุณีแต่อย่างใด

ข้อความว่า "วิธีที่เหลือมีนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ" หมายความว่า อุเทศ ๔ ของภิกษุณียกเว้นหัวข้อของอนิยตที่ลดไป และอุเทศ ๔ ปริจเฉทที่เหลือ เหมือนกับวิธีที่กล่าวไว้ในภิกขุปาติโมกข์

คำว่า ปาราชิกุทฺเทสาทีนํ ฯเปฯ โยเชตพฺพา (ปริจเฉทในหัวข้อของปาราชิกเป็นต้น พึงประกอบ

โดยสวดปาราชิกเป็นต้นให้จบตั้งแต่คำเริ่มเรื่องเป็นต้นไป) กล่าวไว้เพื่อแสดงฝ่ายอื่นจากปริจเฉทในหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ปริจเฉทในหัวข้อของปาติโมกข์ ๓ อย่างที่เหลือ บุคคลพึงทราบได้อย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ปริจเฉทในหัวข้อของปาติโมกข์ ๓ อย่างที่เหลือ ภิกษุพึงสวดตั้งแต่หัวข้อของตนๆ หรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า ปาราชิกุทฺเทสาทีนํ ฯเปฯ โยเชตพฺพา อธิบายว่า ภิกษุพึงสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง พร้อมทั้งหัวข้อของปาราชิกแล้วพึงสวดข้อความที่เหลือด้วยสุตบท พึงสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องและปาราชิก พร้อมทั้งหัวข้อของสังฆาทิเสส แล้วพึงสวดข้อความที่เหลือด้วยสุตบท ดังนี้เป็นต้น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอเตเนว นเยน เสสา ตโย ปาติโมกฺขุทฺเทสปริจฺเฉทา เวทิตพฺพาติ ทสฺเสตุํ “ปาราชิกุทฺเทสาทีนนฺ”ติอาทิมาห.[๘๘]

“ท่านกล่าวว่า ปาราชิกุทฺเทสาทีนํ เป็นต้น เพื่อแสดงว่า ปริจเฉทในหัวข้อของปาติโมกข์ ๓ อย่างที่เหลือ บุคคลพึงทราบได้ตามนัยนี้นั่นเอง”

คำว่า วิตฺถาโร วิตฺถาโรเยว (วิตถาระเป็นข้อความพิสดารนั่นแหละ) กล่าวไว้เพื่อแสดงฝ่ายอื่น คือ หัวข้อของวิตถาระ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุพึงสวดหัวข้อของวิตถาระอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พึงสวดหัวข้อของวิตถาระด้วยสุตบท เหมือนหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง และหัวข้อของปาราชิกเป็นต้นหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่าคำนี้ว่า อธิบายว่า พึงสวดหัวข้อของวิตถาระตั้งแต่ต้นจนจบ ไม่พึงสวดด้วยสุตบท

คำว่า อวเสสํ สุเตน ฯเปฯ สาเวตพฺพํ (อนึ่ง อันตรายย่อมเกิดขึ้นเมื่อสวดอุเทศใดในหัวข้อของปาราชิกเป็นต้นค้างไว้ พึงสวดปาติโมกข์ที่เหลือพร้อมกับอุเทศที่สวดแล้วนั้นด้วยสุตบท ดังพระพุทธดำรัสว่า อวเสสํ สุเตน สาเวตพฺพํ) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ เมื่อมีอันตรายเกิดขึ้น พึงรวมปาติโมกข์ที่เหลือพร้อมกับอุเทศที่สวดแล้วนั้นด้วยสุตบทได้หรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำว่า อวเสสํ สุเตน ฯเปฯ สาเวตพฺพํ อธิบายว่า เมื่อมีอันตรายเกิดขึ้น พึงรวมปาติโมกข์ที่เหลือพร้อมกับอุเทศที่สวดแล้วนั้นด้วยสุตบทได้

คำว่า นิทานุทฺเทเส ฯเปฯ นตฺถิ (แต่เมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ ก็ไม่ควรสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องด้วยสุตบท) กล่าวเพื่อแสดงฝ่ายอื่นคือการไม่รวมไว้ด้วยสุตบท ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ เมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ ก็ควรรวมไว้ด้วยสุตบทได้หรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า นิทานุทฺเทเส ฯเปฯ นตฺถิ อธิบายว่า เมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ ก็ไม่ควรสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องด้วยสุตบท

คำว่า ภิกฺขุนิปาติโมกฺเข ปน ฯเปฯ ปริหายติ (ส่วนในภิกขุนีปาติโมกข์ หัวข้อของอนิยตย่อมลดไป) กล่าวไว้เพื่อแสดงฝ่ายอื่น คือ หัวข้อและจำนวนหัวข้อของภิกขุนีปาติโมกข์ นอกไปจากหัวข้อและจำนวนหัวข้อของภิกขุปาติโมกข์ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ หัวข้อและจำนวนหัวข้อของภิกขุนีปาติโมกข์ เหมือนกับหัวข้อและจำนวนหัวข้อของภิกขุปาติโมกข์หรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า ภิกฺขุนิปาติโมกฺเข ปน ฯเปฯ ปริหายติ อธิบายว่า ส่วนในภิกขุนีปาติโมกข์ หัวข้อของอนิยตย่อมลดไป ดังนั้นจึงมีเพียง ๔ หัวข้อ

คำว่า เสสํ วุตฺตนยเมว (วิธีที่เหลือมีนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อระบุว่า วิธีที่เหลือมีนัยที่ได้กล่าวไว้แล้ว ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ วิธีที่เหลือต่างจากนัยที่กล่าวไว้แล้วหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า เสสํ วุตฺตนยเมว อธิบายว่า วิธีที่เหลือก็เหมือนกับนัยที่กล่าวไว้ข้างต้น

ในคำว่า วิตฺถาโร วิตฺถาโรเยว คำว่า วิตฺถาโร เป็นคำย่อของ วิตฺถารุทฺเทโส (หัวข้อของวิตถาระ) อนึ่ง การประกอบ เอว ศัพท์มีใช้ในฐานะ ๓ ประการ กล่าวไว้ในคู่มือสอนกังขา ฯ (เล่ม ๑ หน้า ๔๑) คือ

๑. ย้ำอรรถ เช่น วิตฺถาโรเยว (เป็นข้อความพิสดารนั่นแหละ) ใช้ในกรณีที่อธิบายด้วยศัพท์เดิมและระบุถึงเนื้อความ โดยคำว่า วิตฺถาร มีรูปวิเคราะห์ว่า วิตฺถาเรตพฺโพติ วิตฺถาโร (เนื้อความที่บุคคลพึงให้พิสดาร ชื่อว่า วิตถาระ)

๒. ย้ำศัพท์ เช่น มกสาติ มกสาว (คำว่า มกสา คือ ยุงนั่นแหละ) ใช้ในกรณีที่อธิบายด้วยศัพท์เดิม ไม่เปลี่ยนไปใช้คำไวพจน์อื่น

๓. ห้ามอรรถอื่น แบ่งออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๓.๑ ห้ามคุณลักษณะ เช่น ติสฺโส ธนุธโร เอว (นายติสสะทรงศิลปะธนูเท่านั้น) เอว ศัพท์ห้ามคุณลักษณะคือการทรงศิลปะอื่นจากธนู อันมีศิลปะการขี่ช้าง เป็นต้น

๓.๒ ห้ามทัพพะ เช่น กาโล เอว ธนุธโร (นายกาละเท่านั้นทรงศิลปะธนู) เอว ศัพท์ห้ามทัพพะคือบุคคลอื่นนอกจากนายกาละ

๓.๓ ห้ามกิริยา เช่น อตฺเถว กาโก เสโตปิ (กาเผือกก็มีได้เท่านั้น) เอว ศัพท์ห้ามกิริยาความไม่มีแห่งกาเผือก]

คำปฏิญญาในการอธิบายภิกขุปาติโมกข์ก่อน

เอวเมเตสํ ปญฺจหิ เจว จตูหิ จ อุทฺเทสปริจฺเฉเทหิ ววตฺถิตานํ ทฺวินฺนมฺปิ ปาติโมกฺขานํ อยํ วณฺณนา ภวิสฺสติ. ยสฺมา ปเนตฺถ ภิกฺขุปาติโมกฺขํ ปฐมํ, ตสฺมา ตสฺส ตาว วณฺณนตฺถมิทํ วุจฺจติ.

โดยประการดังนี้ คัมภีร์อธิบายที่จะกล่าวต่อไปจักเป็นของปาติโมกข์ทั้งสองเหล่านั้นที่กำหนดไว้ด้วยอุเทศ ๕ และ ๔ ปริจเฉท

อนึ่ง ข้าพเจ้าจะกล่าวคาถานี้ไว้เพื่ออธิบายภิกขุปาติโมกข์นั้นก่อน เพราะเป็นลำดับแรกในปาติโมกข์ทั้ง ๒ เหล่านี้

[คำว่า เอวเมเตสํ ฯเปฯ ภวิสฺสติ (โดยประการดังนี้ คัมภีร์อธิบายที่จะกล่าวต่อไปจักเป็นของปาติโมกข์ทั้ง ๒ เหล่านั้นที่กำหนดไว้ด้วยอุเทศ ๕ และ ๔ ปริจเฉท) กล่าวไว้เพื่อแสดงฝ่ายอื่นว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ท่านได้แสดงว่าปาติโมกข์คือคัมภีร์มี ๒ อย่าง คือ ภิกขุปาติโมกข์ และภิกขุนีปาติโมกข์ ด้วยประโยคต้นแล้ว

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ คัมภีร์อธิบายที่จะกล่าวต่อไปจักเป็นของปาติโมกข์อะไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คัมภีร์อธิบายที่จะกล่าวต่อไปจักเป็นของภิกขุปาติโมกข์เท่านั้นหรือ (อีกอย่างหนึ่ง) จักเป็นของภิกขุนีปาติโมกข์เท่านั้นหรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า เอวเมเตสํ ฯเปฯ ภวิสฺสติ อธิบายว่า คัมภีร์อธิบายที่จะกล่าวต่อไปจักเป็นของปาติโมกข์ทั้ง ๒ เหล่านั้น

คำว่า ยสฺมา ปเนตฺถ ฯเปฯ วุจฺจติ (อนึ่ง ในบรรดาปาติโมกข์ทั้ง ๒ เหล่านี้ ข้าพเจ้าจะกล่าว

คาถานี้ไว้เพื่ออธิบายภิกขุปาติโมกข์นั้นก่อน เพราะเป็นลำดับแรก) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงเหตุในการอธิบายภิกขุปาติโมกข์นั้นก่อน ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านอธิบายปาติโมกข์ไหนก่อน และเหตุใดจึงอธิบายปาติโมกข์นั้นก่อน

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุว่าจะอธิบายปาติโมกข์ไหนก่อน และแสดงเหตุในการอธิบายปาติโมกข์นั้นก่อนมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า ยสฺมา ปเนตฺถ ฯเปฯ วุจฺจติ อธิบายว่า เราอธิบายภิกขุปาติโมกข์ก่อน เพราะเป็นลำดับแรก

คำว่า ตสฺมา เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า ภิกฺขุปาติโมกฺขสฺส ปฐมตฺตา (เพราะภิกขุปาติโมกข์เป็นลำดับแรก) อนึ่ง การใช้ ตสฺมา มี ๓ ลักษณะ กล่าวไว้ในคู่มือสอนกังขา ฯ (เล่ม ๑ หน้า ๔๕) คือ

๑. แสดงเหตุ เช่น ตสฺมา ตสฺส ตาว วณฺณนตฺถมิทํ วุจฺจติ (ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวคาถานี้ไว้เพื่ออธิบายภิกขุปาติโมกข์นั้นก่อน) วิเสสยะของ ตสฺมา ต้องโยกใจความในประโยค ยสฺมา เข้ามา โดยเปลี่ยนกิริยาคุมพากย์หรือประธานเป็นบทเหตุที่ลงปัญจมีวิภัตติ

๒. แสดงลัทธคุณะ คือ ผลพลอยได้ เช่น ประโยคในกังขาวิตรณี (หน้า ๑๔๑) ว่า กรณตฺเถ เจตํ ปจฺจตฺตวจนํ. ตสฺมา เถยฺยสงฺขาเตนาติ อตฺถโต ทฏฺฐพฺพํ (อนึ่ง บทนี้ลงปฐมาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ ดังนั้น พึงกำหนดความหมายว่า ด้วยกระแสจิตที่คิดจะลัก) คำว่า ตสฺมา แสดงลัทธคุณะ คือ ผลพลอยได้จากการลงปฐมาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ นั่นคือ คำว่า เถยฺยสงฺขาตํ มีความหมายว่า ด้วยกระแสจิตที่คิดจะลัก

๓. แสดงนิคมนะ คือ คำลงท้าย เช่น ตสฺมา วุตฺตํ ในประโยคของสมันตปาสาทิกา (เล่ม ๑ หน้า ๗๙) ว่า ตสฺมา วุตฺตํ "เตน จ สมเยน ถูปาราเม ปุริมกานํ ติณฺณํ สมฺมาสมฺพุทฺธานํ ปริโภคเจติยฏฺฐานํ โหตี"ติ (ฉะนั้นจึงกล่าวว่า และในสมัยนั้น ที่ตั้งแห่งปริโภคเจดีย์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๓ พระองค์ก่อนมีอยู่ในถูปาราม) ส่วนใหญ่ประโยคนิคมนะเช่นนี้มักประกอบใช้ เตน วุตฺตํ มากกว่า ตสฺมา วุตฺตํ]

คำปฏิญญาในการอธิบายบทว่า สุณาตุ เม เป็นต้น

สุณาตุ เมติอาทีนํ ปทานํ อตฺถนิจฺฉยํ
ภิกฺขโว สีลสมฺปนฺนา สิกฺขากามา สุณนฺตุ เม.

ภิกษุผู้ทรงศีลใคร่สิกขา โปรดสดับการวินิจฉัยเนื้อความของบทว่า
สุณาตุ เม เป็นต้นจากข้าพเจ้าเถิด

[คาถาข้างต้นอาจแต่งเป็นประโยคจุณณิยะ (ร้อยแก้ว) ว่า

สีลสมฺปนฺนา สิกฺขากามา ภิกฺขโว เม สุณาตุ เมติอาทีนํ ปทานํ อตฺถนิจฺฉยํ สุณนฺตุ.

ถ้าสังเกตให้ดีจะพบว่า บทที่เรียงไว้ในคาถาแม้จะไม่เหมือนบทในประโยคร้อยแก้ว ก็มักอยู่ชิดกัน ยกเว้นจะมีบทอื่นที่เกี่ยวข้องกันมาคั่นอยู่ เช่น คำว่า เม เป็นสามีสัมพันธ์ของ อตฺถนิจฺฉยํ มีบท ๒ บท คือ สุณาตุ เมติอาทีนํ ปทานํ มาคั่นอยู่ แต่ไม่ถือว่าห่าง เพราะเป็นธรรมเนียมของภาษา

คำว่า อตฺถนิจฺฉย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การวินิจฉัยเนื้อความ = นิจฺฉยนํ นิจฺฉโย, อตฺถสฺส นิจฺฉโย อตฺถนิจฺฉโย.
  (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- เนื้อความและคำวินิจฉัย = นิจฺฉินฺโนติ นิจฺฉโย, อตฺโถ จ นิจฺฉโย จ อตฺถนิจฺฉโย.
  (สมาหารทวันทสมาส)

อนึ่ง เนื้อความที่ท่านกล่าวถึงในเรื่องนี้ คือ เนื้อความที่ศัพท์พึงกล่าวถึงโดยตรง (อภิเธยฺยตฺถ) และเนื้อความที่ศัพท์ระบุถึง ซึ่งมิได้กล่าวไว้โดยตรง (อธิปฺปายตฺถ) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อตฺถนิจฺฉยนฺติ อภิเธยฺยตฺถสฺส เจว อธิปฺปายตฺถสฺส จ นิจฺฉยนํ, ววตฺถาปนนฺติ อตฺโถ. อิมาย หิ อฏฺฐกถาย เตสํ อภิเธยฺยตฺโถ เจว อธิปฺปายตฺโถ จ อเนกธา ววตฺถาปียติ.[๔๙]

"คำว่า อตฺถนิจฺฉยํ (การวินิจฉัยเนื้อความ) หมายความว่า การวินิจฉัย คือ การกำหนดเนื้อความที่ศัพท์พึงกล่าวถึง[โดยตรง] และเนื้อความที่ศัพท์ระบุถึง แท้จริงแล้ว เนื้อความที่ศัพท์พึงกล่าวถึง[โดยตรง] และเนื้อความที่ศัพท์ระบุถึงของบทเหล่านั้น ท่านได้กำหนดไว้โดยอเนกประการในคัมภีร์อรรถกถานี้"

คำว่า สีลสมฺปนฺน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้มีศีลอันบริบูรณ์ = สมนฺตโต ปนฺนํ ปตฺตํ ปุณฺณนฺติ สมฺปนฺนํ, สีลํ สมฺปนฺนเมเตสนฺติ สีลสมฺปนฺนา.
  (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล = สมฺมเทว ปนฺนา คตา อุปาคตาติ สมฺปนฺนา, สีเลน สมฺปนฺนา สีลสมฺปนฺนา.
  (ตติยาตัปปุริสสมาส)

ตามนัยแรก คำว่า สมฺปนฺน มีความหมายว่า บริบูรณ์ (สมฺปุณฺณ) ส่วนตามนัยหลังมีความหมายว่า ถึงพร้อม (สมงฺคี) ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงอรรถของ สมฺปนฺน ศัพท์ไว้ ๓ ประการว่า

สมฺปนฺโน ตีสุ สมฺปุณฺเณ มธุเร จ สมงฺคินิ.[๕๐]

"สมฺปนฺน ศัพท์ย่อมเป็นไปในไตรลิงค์ ใช้ในความหมายว่า บริบูรณ์ หวาน และถึงพร้อม"

คำว่า สิกฺขากาม (ผู้ใคร่สิกขา) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สิกฺขิตพฺพาติ สิกฺขา (สิกฺข ธาตุ = ถือเอาวิชา + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- สิกฺขํ กาเมนฺตีติ สิกฺขากามา (สิกฺขา บทหน้า + กมฺ ธาตุ = ใคร่ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า สุณนฺตุ เม (โปรดสดับจากข้าพเจ้าเถิด) คำว่า เม เป็นบทสัมพันธ์ของปาฐเสสะว่า สนฺติกา (จากสำนัก) ไม่ใช่สัมพันธ์ของปาฐเสสะว่า วจนํ (คำ) ดังคำว่า สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ (ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังคำของข้าพเจ้า)

ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

สุณนฺตุ เมติ เต สพฺเพปิ ภิกฺขโว มม สนฺติกา นิสาเมนฺตุ. อิมินา อตฺตโน สํวณฺณนาย สกฺกจฺจํ สวเน นิโยเชติ. สกฺกจฺจสวนปฏิพทฺธา หิ สพฺพาปิ สาสนสมฺปตฺตีติ.[๕๑]

“คำว่า สุณนฺตุ เม (โปรดสดับจากข้าพเจ้าเถิด) หมายความว่า แม้ภิกษุทั้งหมดนั้นจงสดับจากสำนักของข้าพเจ้า ท่านเชื้อเชิญในการฟังคัมภีร์อธิบายของตนโดยเคารพด้วยคำนี้ เพราะความถึงพร้อมแห่งคำสอนทั้งหมดเนื่องด้วยการฟังโดยเคารพ ดังนี้แล”

ฎีกาใหม่ข้างต้นได้แสดงถึงประโยชน์ของการกล่าววิเสสนะ ๒ บท คือ สีลสมฺปนฺนา และ สิกฺขา-กามา ไว้ในคาถานั้น ดังนี้

เอตฺถ จ สีลสมฺปนฺนานํ สิกฺขากามานํเยว ภิกฺขูนํ คหณํ ตทญฺเญสํ อิมิสฺสา สํวณฺณนาย อภาชน-ภาวโต. น หิ เต วินยํ โสตพฺพํ, ปฏิปชฺชิตพฺพญฺจ มญฺญิสฺสนฺติ.[๕๒]

“อนึ่ง การถือเอาภิกษุที่ทรงศีล ใคร่สิกขาเท่านั้นในเรื่องนี้ มีได้ เพราะภิกษุอื่นจากนั้นไม่ใช่ที่รองรับคำอธิบายนี้

เนื่องด้วยภิกษุเหล่านั้นจักไม่สำคัญพระวินัยว่า ควรสดับและควรปฏิบัติ”

แม้ในคัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกายก็กล่าวว่า

อยํ หิ ยสฺมา อสฺสทฺธสฺส สทฺธากถา ทุกฺกถา โหติ ทุสฺสีลาทีนํ สีลาทิกถา วิย, ตสฺมา เตสํ ยกฺขานํ สนฺติกา ภควโต ปสํสํ สุตฺวาเยว อคฺคิมฺหิ ปกฺขิตฺตโลณสกฺขรา วิย อพฺภนฺตเร โกเปน ตฏตฏายมานหทโย หุตฺวา “โก โส ภควา นาม, โย มม ภวนํ ปวิฏฺโฐ”ติ อาห.[๕๓]

“อนึ่ง คนไม่มีศรัทธาจะพูดเรื่องศรัทธาพูดได้ยาก เหมือนคนทุศีลเป็นต้น จะพูดเรื่องศีลเป็นต้นก็พูดได้ยาก ดังนั้น อาฬวกยักษ์นี้สดับการสรรเสริญพระผู้มีพระภาคเจ้าจากสำนักของยักษ์เหล่านั้นแล้ว เป็นผู้มีใจเดือดพล่านอยู่เพราะโกรธภายในเหมือนก้อนเกลือที่ใส่ในไฟจึงพูดว่า ใครเล่าเป็นพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ซึ่งเข้าไปยังที่อยู่ของเรา”]

คำอธิบาย สุณาตุ

เอตฺถ หิ สุณาตูติ อิทํ สวนาณตฺติวจนํ.

กล่าวโดยพิสดารว่า ในบาทคาถานี้ คำว่า สุณาตุ (จงฟัง) นี้ เป็นคำบังคับให้ฟัง

[คันถรจนาจารย์ได้เชื้อเชิญให้สดับคำอธิบายของตนโดยเคารพแล้ว บัดนี้ กล่าวว่า เอตฺถ หิ เป็นต้น เพื่อแสดงคำอธิบายตามที่ได้ปฏิญญาไว้

หิ ศัพท์ทำหน้าที่ *วิตถารโชตกะ* คือ แสดงความพิสดาร ประโยคที่ประกอบด้วย หิ นิบาตนี้ชื่อว่า *ประโยควิตถาระ* คือ ประโยคขยายความ ส่วนประโยคหน้าชื่อว่า *ประโยคสังเขปะ*

ประโยคข้างต้นกล่าวขึ้นเพื่อแสดงอรรถของ ตุ ปัญจมีวิภัตติใน สุณาตุ ว่าใช้ในความหมายว่า อาณตฺติ (สั่ง) ไม่ใช่เป็นไปในความหมายอื่นจากนี้ ดังกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๑๕) กล่าวว่า อาณตฺยาสิฏฺเฐนุตฺตกาเล ปญฺจมี (ลงปัญจมีวิภัตติในการสั่งและความปรารถนา ในกาลที่ระบุไม่ได้) หมายความว่า คำว่า สุณาตุ แปลว่า จงฟัง โดยประกอบด้วยอรรถอาณัตติ (สั่ง)

ฎีกาใหม่อธิบายว่า การบังคับดังกล่าวเป็นอาณัติของพระผู้มีพระภาค เพราะทรงบัญญัติว่าให้ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์กล่าวประโยคนี้ ดังนั้น แม้ภิกษุผู้มีพรรษาอ่อนกว่าก็กล่าวว่า สุณาตุ ในลักษณะของการบังคับได้ ไม่ถือว่าเป็นการไม่เคารพพระเถระในสงฆ์ ดังข้อความกล่าวว่า

กิญฺจาปิ สวนาณตฺติวจนํ, ตถาปิ ปาติโมกฺขุทฺเทสเกน เอวํ วตฺตพฺพนฺติ ภควตา วุตฺตตฺตา ภควโต อาณตฺติ, น อุทฺเทสกสฺสาติ นวกตเรนาปิ อิทํ วตฺตุํ วฏฺฏติ.[๕๔]

"คำว่า สุณาตุ นี้ เป็นคำบังคับให้ฟังแม้ก็จริง แต่เป็นอาณัติของพระผู้มีพระภาค เพราะพระองค์ตรัสว่า ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์พึงกล่าวอย่างนี้ ไม่ใช่อาณัติของผู้สวด ดังนั้น แม้ภิกษุผู้มีพรรษาอ่อนกว่าก็ควรกล่าวคำนี้ได้"

ตามคำอธิบายของฎีกาใหม่ข้างต้น คำว่า อาณตฺติ ใช้ในความหมายว่า สั่ง นิยมใช้ในลักษณะของการใช้งานอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) กล่าวว่า อาณตฺติ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ให้ประกอบ, ใช้ (นิโยค) มี ๒ ประการ คือ

๑. การใช้ที่ไม่เคารพ คือ การสั่ง

๒. การใช้โดยเคารพ คือ การเชิญชวน

ตามความหมายข้างต้น คำว่า สวณาณตฺติวจนํ ควรแปลว่า คำเชิญชวนให้ฟัง และคำว่า สุณาตุ ควรแปลว่า โปรดฟัง โดยมีลักษณะที่มีการเคารพเป็นเบื้องหน้า ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อาณาปนํ อาณตฺติ. สา เอว สทฺทสตฺเถ นิโยโคติ นามํ วุตฺตํ. นิโยโค จ นาม อนาทรปุพฺพโก สทฺทสตฺเถ อธิปฺเปโต. อิธ ปน อนาทรปุพฺพโก วา โหตุ อาทรปุพฺพโก วา, อุภยถาปิ อาณตฺติลกฺขโณ นิโยโค อธิปฺเปโต.[๕๕]

“การสั่ง ชื่อว่า อาณัตติ อาณัตตินั้นกล่าวเป็นชื่อว่า นิโยคะ (การให้ประกอบ, การใช้) ในคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต] อนึ่ง ขึ้นชื่อว่า นิโยคะ ประสงค์เอาการสั่งที่มีความไม่เคารพเป็นเบื้องหน้าในคัมภีร์ไวยากรณ์ แต่ในปกรณ์นี้ข้าพเจ้าประสงค์เอาการสั่งที่มีลักษณะของอาณัตติโดยประการทั้ง ๒ ซึ่งมีความไม่เคารพเป็นเบื้องหน้าหรือมีความเคารพเป็นเบื้องหน้าก็ตาม”

ฎีกาใหม่กล่าวว่า คำว่า เอตฺถ เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า คาถาปเท (ในบาทแห่งคาถา) หรือ ปเทสุ (ในบรรดาบททั้งหลาย) คำว่า ปเท ในที่นี้มีความหมายว่า บาท ไม่ใช่แปลว่า บท เพราะท่านจะกล่าวถึงบทตามนัยที่ ๒ ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถาติ เอตสฺมึ คาถาปเท, เอเตสํ วา คาถาย สงฺคหิตานํ “สุณาตุ เม”ติอาทีนํ ปทานมนฺตเร.[๕๖]

“คำว่า เอตฺถ หมายความว่า ในบาทคาถานี้ หรือในระหว่างบทว่า สุณาตุ เม เป็นต้นเหล่านั้นที่นับเข้าในคาถา”

ในข้อความข้างต้น คำว่า ปทานมนฺตเร (ในระหว่างบท) ระบุว่าให้เพิ่มบทนิทธารณะว่า ปเทสุ เข้ามาเป็นวิเสสยะ เพราะประกอบใช้ อนฺตร ศัพท์ เนื่องด้วย อนฺตร และ มชฺฌ ศัพท์เป็นศัพท์ที่นิยมใช้เพื่อแสดงอรรถนิทธารณะของสัตตมีวิภัตตินั้นเอง ความหมายว่า บาทคาถา ของ ปท ศัพท์พบในคัมภีร์ฎีกาว่า

ปทโตติ เอตฺถ อฏฺฐกฺขโร คาถาปาโท ปทนฺติ อธิปฺเปโต.[๕๗]

“บาทคาถาที่มี ๘ พยางค์ พึงทราบว่าเป็น ปท ในคำว่า ปทโต (โดยบาทคาถา) นี้”

แม้ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ก็พบข้อความที่ ปท ศัพท์มีความหมายว่า บาท ดังข้อความว่า

อฏฺฐกฺขรา เอกปทํ เอกา คาถา จตุปฺปทํ
คาถา เจกา มโต คนฺโถ คนฺโถ พาตฺตึสตกฺขโร.

พาตฺตึสตกฺขรคนฺถานํ ปญฺญาสํ ทฺวิสตํ ปน
ภาณวาโร มโต เอโก สฺวฏฺฐกฺขรสหสฺสโก.[๕๘]

“๘ พยางค์เป็น ๑ บาท, ๔ บาทเป็น ๑ คาถา และคาถาหนึ่งพึงทราบว่าเป็น คันถะ คันถะหนึ่งมี ๓๒ พยางค์

พึงทราบ ๒๕๐ คันถะที่มีคาถา ๓๒ พยางค์ว่าเป็นหนึ่งภาณวาร ภาณวารนั้น มี ๘,๐๐๐ พยางค์”

อิติ ศัพท์ในคำว่า สุณาตูติ อิทํ (คำว่า สุณาตุ นี้) ใช้ในความหมายว่า ปทัตถวิปัลลาส คือ เปลี่ยนเนื้อความของบท กล่าวคือ ไม่ต้องแปล สุณาตุ ว่า จงฟัง แต่ให้แปลทับศัพท์ไปตามตัว นอกจากนั้น บทว่า สุณาตุ นี้เรียกว่า สัททปทัตถกะ คือ มีศัพท์เป็นอรรถของบท (สทฺโทเยว ปทตฺโถ ยสฺสาติ สทฺทปทตฺถโก) ซึ่งก็คือการแปลทับศัพท์นั่นเอง เหมือนสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๓๕) ว่า ราชสฺส รญฺโญราชิโน เส (ในเพราะ ส วิภัตติ แปลง ราช ศัพท์เป็น รญฺโญ และ ราชิโน) ซึ่งแปล ราชสฺส ว่า ราช ศัพท์ ไม่แปลว่า แห่งพระราชา

ส่วนคำที่แปลออกความหมายโดยทั่วไปเรียกว่า อัตถปทัตถกะ คือ มีเนื้อความเป็นอรรถของบท (อตฺโถเยว ปทตฺโถ ยสฺสาติ อตฺถปทตฺถโก) หมายถึง ศัพท์ทั่วไปที่มิได้ประกอบกับ อิติ ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่ปทัตถวิปัลลาส และไม่ใช่คำที่ใช้ในสูตรไวยากรณ์ ดังข้อความในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินีว่า

เกวลํ อิติสทฺเทนา- สมฺมิสฺโส อตฺถปทตฺถโก
อิติสทฺเทน เจ ยุตฺโต ภเว สทฺทปทตฺถโก.[๕๙]

“ศัพท์ที่ไม่ระคนด้วย อิติ ศัพท์ล้วนๆ ชื่อว่า อัตถปทัตถกะ ถ้าศัพท์ประกอบด้วย อิติ ศัพท์ ก็ชื่อว่า สัททปทัตถกะ”

ข้อความข้างต้นกล่าวถึงบทที่ประกอบกับ อิติ ศัพท์ซึ่งจัดเป็นสัททปทัตถกะ แต่บทที่เป็นคำในสูตรซึ่งได้ชื่อว่าสัททปทัตถกะ พบในคัมภีร์นิรุตติทีปนีว่า

สทฺทปทตฺถกปทานิ นาม ราชสฺส, สขสฺส, ปุมสฺส อิจฺจาทีนิ. เอตฺถ จ ราชสฺสอิจฺจาทีนิ สทฺทสุตฺเต สทฺทปทตฺถกานิ โหนฺติ, ปโยเค อตฺถปทตฺถกานิ. ธาตุปจฺจยวิภตฺติปทานิ ปน นิจฺจํ สทฺทปทตฺถกานิ เอว โหนฺติ, สทฺทสุตฺเตสฺเวว จ ลพฺภนฺติ, น ปโยเคติ อิทํ ทฺวินฺนํ นานตฺตํ.[๖๐]

“ที่ชื่อว่า บทที่เป็นสัททปทัตถกะ คือ บทว่า ราชสฺส (ของ ราช ศัพท์), สขสฺส (ของ สข ศัพท์), ปุมสฺส (ของ ปุม ศัพท์) เป็นต้น อนึ่ง ในเรื่องนี้ บทว่า ราชสฺส เป็นต้นเป็นสัททปทัตถกะในสูตรทางไวยากรณ์ แต่ในตัวอย่างเป็นอัตถปทัตถกะ ส่วนกลุ่มธาตุ, ปัจจัย และวิภัตติ เป็นสัททปทัตถกะแน่นอนทีเดียว และมีได้ในสูตรทางไวยากรณ์เท่านั้น ไม่มีในตัวอย่าง ข้อนี้เป็นความต่างกันระหว่างสัททปทัตถกะและอัตถปทัตถกะทั้งสอง”

คำว่า สวนาณตฺติวจน (ศัพท์กล่าวซึ่งการเชิญชวนในการฟัง) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สูยเต สวนํ (สุ ธาตุ = ฟัง + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- อาณาปนํ อาณตฺติ (อาณ ธาตุ = ใช้ + ณาเป ปัจจัย + ติ ปัจจัยภาวสาธนะ)
- สวเน อาณตฺติ สวนาณตฺติ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)
- สวนาณตฺติยา วจนํ สวนาณตฺติวจนํ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า อาณตฺติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อาณ ธาตุ (เปสเน = ใช้) + ณาเป ปัจจัย + ติ วิภัตติ ความเห็นนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์เหล่านี้ คือ

คัมภีร์นยาสะ (สูตร ๖๔๑) แสดงรูปกิตก์ว่า อาณาปนํ

ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๗๒) แสดงรูปอาขยาตตามคัมภีร์นยาสะที่แต่งก่อนว่า อาณาเปสิ (ใช้แล้ว), อาณาเปติ (ใช้อยู่), อาณาเปสฺสติ (จักใช้) และรูปกิตก์ว่า อาณาปโก (ผู้ใช้)

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘๘๐) กล่าวว่า อาณาปนํ อาณตฺติ (การใช้ ชื่อว่า อาณัตติ) แม้ท่านจะไม่ระบุว่าเป็น อาณ ธาตุไว้ในธาตุมาลา ก็น่าจะกล่าวตามคัมภีร์นยาสะและปทรูปสิทธิปกรณ์ เพราะถ้าท่านมีความเห็นต่างก็ควรจะกล่าวแย้งไว้ในคัมภีร์นั้น

อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๓๔๕) กล่าวว่า อาณ เปสเน, ภาเว อ, อาณา (อาณ ธาตุเป็นไปในการใช้ ลง อ ปัจจัยในภาวสาธนะ ได้รูปว่า อาณา = การสั่ง)

ธาตวัตถสังคหะ (คาถา ๑๘) กล่าวว่า อาโณ ตุ ภู จุ เปสเน (อาณ ธาตุ เป็นภูวาทิคณะและจุรา-ทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า ใช้)

อย่างไรก็ตาม รูปที่ลง อ ปัจจัยหรือลง เณ, ณย ปัจจัยท้ายธาตุนี้ไม่ปรากฏเป็นรูปว่า อาณติ, อาเณติ, อาณยติ มีเพียงรูปอาขยาตที่ลง ณาเป ปัจจัยว่า อาณาเปติ เท่านั้น ดังนั้น ณาเป ปัจจัยในรูปว่า อาณตฺติ, อาณาเปติ เป็นต้นจึงถือว่าเป็นปัจจัยพิเศษที่ใช้เหมือนวิกรณปัจจัย ไม่มีอรรถการิตปัจจัยดังที่นิยมใช้โดยทั่วไป โดยลง ณาเป ปัจจัยด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือ (โยควิภาคะ) ว่า ธาตูหิ เณณยณาเปณาปยา การิตานิ (ลง เณ, ณย, ณาเป และ ณาปย ปัจจัยท้ายธาตุ และตั้งชื่อเป็นการิตปัจจัย) ในสูตรในกัจจายน-ไวยากรณ์ (สูตร ๔๓๘) ว่า ธาตูหิ เณณยณาเปณาปยา การิตานิ เหตฺวตฺเถ (ลง เณ, ณย, ณาเป และ ณาปย ปัจจัยท้ายธาตุในอรรถเหตุ และตั้งชื่อเป็นการิตปัจจัย) ดังคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนากล่าวว่า

อาณาเปตฺวาติ เอตฺถ อาณ เปสเนติ ธาตุปาเจสุ วุตฺตตฺตา อาณธาตุเยว เปสนสงฺขาตํ เหตฺวตฺถํ วทติ, น ณาเปปจฺจโย. โส ปน ธาตฺวตฺเถเยว วตฺตติ. น หิ ตสฺส วิสุํ วุตฺโต อภิเธยฺโย อตฺถิ ธาตฺวตฺถโต อญฺญสฺส อภิเธยฺยสฺสาภาวา.[๖๑]

"ในคำว่า อาณาเปตฺวา นี้ อาณ ธาตุนั่นเทียวย่อมแสดงอรรถเหตุที่เรียกว่า การใช้ เพราะกล่าวไว้ในคัมภีร์ธาตุทั้งหลายว่า อาณ เปสเน (อาณ ธาตุเป็นไปในการใช้) ไม่ใช่ ณาเป ปัจจัย แต่ปัจจัยดังกล่าวย่อมเป็นไปในอรรถของธาตุอย่างเดียว เพราะไม่มีเนื้อความที่ปัจจัยนั้นกล่าวไว้โดยเฉพาะ เนื่องด้วยไม่มีเนื้อความอื่นจากอรรถของธาตุ"

คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๗๓๐) เห็นว่าควรเป็น ณาป ธาตุ จุราทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า ใช้ โดยกล่าวว่า อาปุพฺโพ ณาป เปสเน, อาณาปียิตฺถาติ อาณตฺโต (ณาป ธาตุที่มี อา อยู่หน้า เป็นไปในการใช้,

ผู้อันเขาใช้แล้ว ชื่อว่า อาณัตตะ) และในสูตร ๗๙๑ ก็กล่าวว่า ณาป เปสเน, อาณาเปตีติ อาณาปโก (ณาป ธาตุ เป็นไปในการใช้, บุคคลใดย่อมใช้ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า อาณาปกะ = ผู้ใช้)

อย่างไรก็ตาม สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ปฏิเสธธาตุที่ขึ้นต้นด้วย ฒ, ณ และ ฬ ว่าไม่มีใช้ในพระพุทธพจน์ด้วยคาถาว่า

มเต สตฺถุสฺส ฒณฬา ปทาทิมฺหิ น ทิสฺสเร
เตเนกสฺสรธาตูสุ ฒณฬา น กถียเร.[๖๒]

"ในมติของพระศาสดา ฒ, ณ และ ฬ อักษรย่อมไม่ปรากฏในเบื้องต้นของบท
ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่กล่าว ฒ, ณ และ ฬ อักษรไว้ในธาตุที่มีสระมาก"

อนึ่ง ท่านผู้แต่งนิรุตติทีปนี คือ แลดีสยาดอ (พระญาณธชะ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือรวมถามตอบปัญหาแลดี (เล่ม ๒ หน้า ๔๐๖-๗) ว่า รูปเหล่านั้นอาจประกอบรูปศัพท์มาจาก ณป หรือ ณาป ธาตุก็ได้ แม้ธาตุนี้จะไม่พบในภาษาสันสกฤต ก็มีใช้ในพระไตรปิฎก เนื่องจากพระไตรปิฎกนั้นเป็นถ้อยคำของท่านผู้ทรงปฏิสัมภิทาญาณ จึงมีรูปศัพท์ละเอียดลึกซึ้ง อีกทั้งบรรจุคำที่ใช้ในมนุษย์โลก เทวโลก พรหมโลก อบายภูมิ รวมไปถึงคำที่ใช้ในกัปอื่นอีกด้วย

พระโกสัลลาภิวงศ์ (อัครมหาบัณฑิต) อดีตเจ้าคณะซีเซียน วัดมหาวิสุทธาราม จังหวัดมันดเลย์ ผู้เป็นอาจารย์ของหลวงพ่อธัมมานันทมหาเถระแห่งวัดท่ามะโอ ได้กล่าวไว้ในหนังสือวิสุทธาโยงปิฏกอภิธาน (เล่ม ๑ หน้า ๑๔๓) และปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (หน้า ๕๑๓) ว่า คำว่า อาณตฺติ แยกรากศัพท์ได้ ๒ ประการ

๑. อา บทหน้า + ญป ธาตุ (เปรเณ โพธเน วา = ในการใช้หรือรู้) + เณ ปัจจัย + ติ ปัจจัย เมื่อประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของกิตก์จนสำเร็จเป็นรูปว่า อาญตฺติ แล้ว ให้แปลง ญ เป็น ณ ดังคำว่า ปญฺญาส = ปณฺณาส (๕๐), ปญฺญตฺติ = ปณฺณตฺติ (บัญญัติ) ดังนั้น คำว่า อาณตฺติ ตามนัยนี้แปลว่า "การใช้"

๒. อา บทหน้า + ญา ธาตุ (อวโพธเน = รู้) + ณาเป ปัจจัย + ติ ปัจจัย เมื่อประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของกิตก์จนสำเร็จเป็นรูปว่า อาญตฺติ แล้ว ให้แปลง ญ เป็น ณ เหมือนวิธีข้างต้น ดังนั้น คำว่า อาณตฺติ ตามนัยนี้แปลว่า "การให้รู้" คือ การใช้นั่นเอง นอกจากนั้น ชฺญา ธาตุอาจเป็นไปในความหมายว่า "ส่งไป" อีกด้วย ตามนัยนี้แปลว่า "การให้ส่งไป" คือ การใช้ ดังคัมภีร์ปาณินียธาตุปาฐะ (หมวดจุราทิ ข้อ ๑๙๙) กล่าวว่า ชฺญา นิโยเค (ชฺญา ธาตุในความหมายว่า ส่งไป) อนึ่ง ความหมายของ ญา ธาตุ (สันสกฤตเป็น ชฺญา) ในอรรถว่า ส่งไป ยังพบในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) อีกด้วย แต่ท่านเห็นว่าไม่มีใช้ในภาษาบาลี จึงไม่ได้แสดงรูปสำเร็จไว้ ดังข้อความกล่าวว่า

สทฺทสตฺเถ ปน "ญา นิโยชเน"ติ ปฐนฺติ. รูปํ ปน พุทฺธวจนานุกูลํ น ภวติ, ตสฺมา น ทสฺสิตํ อมฺเหหิ.[๖๓]

“ส่วนในคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต] กล่าวว่า ญา นิโยชเน (ญา ธาตุในความหมายว่า ส่งไป) แต่ไม่มีรูปที่เกื้อกูลแก่พระพุทธพจน์ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงมิได้แสดงไว้”

ผู้แปลคิดว่ารูปที่ประกอบมาจาก ญา ธาตุในความหมายว่า ส่งไป ก็คือรูปว่า อาณา, อาณตฺติ, อาณาเปติ เป็นต้นนั่นเอง แต่ท่านผู้แต่งสัททนีติปกรณ์เห็นว่าเป็น อาณ ธาตุตามปทรูปสิทธิปกรณ์ จึงกล่าวว่าไม่มีรูปดังกล่าวปรากฏในพระบาลี

โดยเหตุที่คำว่า อาณาเปติ สันสกฤตมีรูปว่า อาชฺญาเปติ (อา บทหน้า + ชฺญา ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ติ วิภัตติ) แม้คำบาลีว่า อาณา, อาณตฺติ ก็มีรูปสันสกฤตว่า อาชฺญา, อาชฺญาปฺติ ดังนั้น นัยที่ ๒ จึงสอดคล้องกับสันสกฤต และสอดคล้องกับคำอธิบายในกังขาฎีกาใหม่ว่า อาณาปนํ ปญฺญาปนํ อาณา (การให้รู้ ชื่อว่า อาณา) จะเห็นได้ว่า ท่านอธิบาย อาณาปนํ ว่า ปญฺญาปนํ โดยประกอบใช้ ญา ธาตุ และ ณาเป ปัจจัยเพื่อแสดงว่า คำว่า อาณาปนํ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อา บทหน้า + ญา ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ยุ ปัจจัย (คำว่า ปญฺญาปนํ อธิบายคำแปลโดยตรงของ อาณาปนํ จึงแปลพร้อมกันไป)

คำว่า อาชฺญา พบในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิว่า

อาชฺญา สฺตฺรี. อา + ชฺญา + องฺ. นิเทเศ, อิทํ กฺริยตามิติ ศาสเน, โชฺยติษปฺรสิทฺเธ ลคฺนาตฺ ทศเม สฺถาเน จ.[๖๔]

“อาชฺญา อิตถีลิงค์. อา บทหน้า + ชฺญา ธาตุ + องฺ ปัจจัย เป็นไปในความหมายว่า การบังคับ, การสั่งสอนว่า จงกระทำสิ่งนี้ และในฐานะที่ ๑๐ จากลัคนาที่ปรากฏในคัมภีร์ชโยติษ (ชื่อคัมภีร์โหราศาสตร์ของพราหมณ์)”

นอกจากนั้น พระโกสัลลาภิวงศ์ ยังแสดงความเห็นของท่านไว้ในหนังสือวิสุทธาโยงปิฏกอภิธานและปทรูปสิทธินิสสัยใหม่นั้นว่า อาณ ธาตุไม่พบในธาตุสันสกฤต และไม่มีใช้ในบาลี อีกทั้งพระพุทธัปปิยะกล่าวถึงรูปว่า อาณตฺติ เกี่ยวกับรูปของ ญา ธาตุในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๗๒) ดังนั้น ปาฐะเดิมของคำว่า อาณ เปสเน ในคัมภีร์นั้นน่าจะมีรูปว่า อาณา เปสเน (อาณา ธาตุ เป็นไปในการใช้) โดย อาณา ธาตุมาจาก อา บทหน้า + ญา ธาตุนั้นเอง แต่เปลี่ยน ญ เป็น ณ แล้ว จึงมีรูปเป็น อาณา ธาตุ เมื่อเป็นดังนี้ก็จะสอดคล้องกับสันสกฤต และมีวิธีใช้ในภาษาบาลี ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำอธิบาย เม

เมติ โย สาเวติ, ตสฺส อตฺตนิทฺเทสวจนํ.

คำว่า เม (ข้าพเจ้า) เป็นศัพท์แสดงตนของผู้สวด

[ท่านอธิบายว่า คำว่า เม เป็นบทสรรพนามที่สำเร็จรูปมาจาก อมฺห ศัพท์ ไม่ใช่บทนิบาตดังที่พบในทีฆนิกาย อาฏานาฏิยสูตรว่า

ปุตฺตาปิ ตสฺส พหโว เอกนามาติ เม สุตํ
อสีติ ทส เอโก จ อินฺทนามา มหพฺพลา.[๖๕]

"แม้โอรสของท้าวธตรฐจะมีมากก็มีพระนามเดียวกัน คือ ทั้ง ๙๑ องค์ มีพระนามว่าอินทะ ต่างมีพลังมาก เรื่องนี้ปรากฏแล้ว[ในโลก]"

คัมภีร์ฎีกาของพระสูตรข้างต้นกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

เม สุตนฺติ เอตฺถ เมติ นิปาตมตฺตํ.[๖๖]

"คำว่า เม ในคำว่า เม สุตํ นี้ เป็นเพียงนิบาต"

ในประโยคว่า เมติ โย สาเวติ, ตสฺส อตฺตนิทฺเทสวจนํ (คำว่า เม เป็นศัพท์แสดงตนของผู้สวด) คำว่า ตสฺส เพิ่มคำว่า สาเวนฺตสฺส เข้ามา โดยเปลี่ยนกริยาคุมพากย์ว่า สาเวติ เป็นบทกิตก์ว่า สาเวนฺตสฺส ตาม ตสฺส ที่จริงแล้ว ท่านไม่เขียนว่า สาเวนฺตสฺส โดยตรง เพราะธรรมเนียมการแต่งบาลีนั้น ถ้าท่านผู้แต่งประกอบใช้ประโยค ย และ ต จะทำให้ข้อความชัดเจนมากกว่าเดิม ถือว่าเป็นธรรมเนียมที่สำคัญอย่างหนึ่งของภาษาบาลี แต่ในการแปลตามพยัญชนะของไทยอาจต้องแปลรวบ ซึ่งทำให้แปลยากกว่าเดิม]

คำอธิบาย ภนฺเต

ภนฺเตติ สคารวสปฺปติสฺสวจนํ.

บทว่า ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ) เป็นคำกล่าวพร้อมด้วยความเคารพและนับถือ

[ท่านอธิบาย ภนฺเต ว่าเป็นบทนิบาตในความหมายว่า อาลปนะ ไม่ใช่บทกิตก์ที่มาจาก ภมุ ธาตุ (อนวฏฺฐาเน = หมุน) + ต ปัจจัย + สฺมึ วิภัตติ ความจริงแล้ว คำว่า ภนฺเต เป็นบทนิบาตที่ร้องเรียกภิกษุผู้มีพรรษาแก่กว่าด้วยความเคารพ ส่วน อาวุโส เป็นนิบาตที่ใช้ร้องเรียกผู้อ่อนกว่า ดังข้อความในคัมภีร์วิมติวิโนทนีว่า

ภนฺเตติ อาลปนตฺเถ วุฑฺเฒสุ สคารววจนํ. อาวุโสติ ปทํ ปน นวเกสุ. ตทุภยมฺปิ นิปาโต "ตุมฺเห ภนฺเต, ตุมฺเห อาวุโส"ติ พหูสุปิ สมานรูปตฺตา.[๖๗]

"บทว่า ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ) เป็นคำกล่าวพร้อมด้วยความเคารพในภิกษุผู้แก่กว่า

ส่วนบทว่า อาวุโส (ผู้มีอายุ) เป็นคำกล่าวพร้อมด้วยความเคารพในภิกษุใหม่

ทั้ง ๒ บทนั้นเป็นนิบาต เพราะมีรูปเสมอกันแม้ในภิกษุจำนวนมากว่า ตุมฺเห ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ ท่านทั้งหลาย), ตุมฺเห อาวุโส (ผู้มีอายุ ท่านทั้งหลาย)"

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ผู้สวดปาติโมกข์เรียกสงฆ์ผู้นั่งอยู่ในหัตถบาสว่า ภนฺเต เพื่อแสดงความเคารพและนับถือสงฆ์ คัมภีร์วชิรพุทธิกล่าวไว้ว่า พระพุทธองค์ตรัสว่า ภนฺเต โดยมองหาสงฆ์ แต่หากพระเถระในสงฆ์สวดปาติโมกข์เอง ก็อาจใช้คำว่า อาวุโส โดยมองหาบุคคล คือ ภิกษุทีละรูปที่มีพรรษาอ่อนกว่าตน หรืออาจใช้เป็น ภนฺเต โดยมองหาสงฆ์ก็ได้ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

สงฺฆสฺส คารวยุตฺตวจนารหตาทสฺสนตฺถญฺจ "สุณาตุ เม ภนฺเต"ติ อาห. ตตฺถ สยํ เจ เถโร, ภิกฺขุํ สนฺธาย "อาวุโส"ติ วตฺตุํ ยุชฺชติ ฯเปฯ สงฺฆํ อุปาทาย สงฺฆตฺเถเรนาปิ "สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ"ติ วตฺตพฺพํ, ภิกฺขุํ อุปาทาย "อาวุโส"ติ มหากสฺสปสฺส กมฺมวาจาย ปโยคทสฺสนโต.[๖๘]

"อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสว่า สุณาตุ เม ภนฺเต เพื่อแสดงว่าสงฆ์เป็นผู้ควรแก่ถ้อยคำที่ประกอบด้วยความเคารพ ในเรื่องนั้น ถ้าพระเถระสวดปาติโมกข์เองควรกล่าวว่า อาวุโส โดยหมายถึงภิกษุ ฯลฯ แม้พระเถระในสงฆ์อาจกล่าวว่า สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ โดยหมายถึงสงฆ์ เพราะพบตัวอย่างกรรมวาจาของพระมหากัสสปะว่า อาวุโส โดยหมายถึง ภิกษุ"

คัมภีร์วิมติวิโนทนีกล่าวว่า ถ้าพระนวกะกล่าวว่า อาวุโส ไม่ใช้เป็น ภนฺเต หรือพระนวกะกล่าวว่า ภนฺเต ไม่ใช้เป็น อาวุโส กรรมไม่เป็นอันวิบัติ ทั้งนี้คงเป็นเพราะคำนี้เป็นเพียงอาลปนะคือคำร้องเรียก ไม่ใช่ข้อความที่เกี่ยวกับสังฆกรรม ดังคำอธิบายในคัมภีร์นั้นว่า

สเจ ปน อนุสฺสาวโก สพฺเพหิ ภิกฺขูหิ วุฑฺฒตโร โหติ, "สุณาตุ เม อาวุโส สงฺโฆ"ติ วตฺตพฺพํ. โสปิ เจ "ภนฺเต"ติ วเทยฺย, นวกตโร วา "อาวุโส"ติ, กมฺมโกโป นตฺถิ.[๖๙]

"ถ้าผู้สวดมีพรรษาแก่กว่าภิกษุทั้งหมด พึงกล่าวว่า สุณาตุ เม อาวุโส สงฺโฆ ถ้าแม้ผู้สวดนั้นกล่าวว่า ภนฺเต หรือภิกษุผู้อ่อนพรรษากว่ากล่าวว่า อาวุโส กรรมไม่วิบัติ"

คำว่า สคารวสปฺปติสฺสวจน (คำเครื่องกล่าวอันเป็นไปกับด้วยความเคารพและความนับถือ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สห คารเวน ยํ วตฺตตีติ สคารวํ (สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส)
- ปติสฺสยนํ ปติสฺโส (ปติ บทหน้า + สิ ธาตุ = พึ่งพิง, อาศัย + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- สห ปติสฺเสน ยํ วตฺตตีติ สปฺปติสฺสํ (สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส)
- สคารวํ จ ตํ สปฺปติสฺสํ จาติ สคารวสปฺปติสฺสํ (วิเสสโนภยปทกรรมธารยสมาส)
- วุจฺจติ เอเตนาติ วจนํ (วจ ธาตุ + ยุ ปัจจัยในอวุตตกัตตุสาธนะ)
- สคารวสปฺปติสฺสํ จ ตํ วจนํ จาติ สคารวสปฺปติสฺสวจนํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

คำอธิบาย สงฺโฆ

สงฺโฆติ ปุคฺคลสมูหวจนํ.

คำว่า สงฺโฆ (สงฆ์) เป็นคำแสดงถึงกลุ่มบุคคล

[ข้อความนี้แสดงว่า สงฺฆ ศัพท์เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยความเป็นสมาส ตัทธิต หรือกิตก์ จึงตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้ ดังคำว่า ฆฏ (หม้อ), ปฏ (ผ้า) เป็นต้น คำว่า สงฺฆ นี้ปรากฏในความหมายว่า หมู่ ซึ่งอาจจะเป็นหมู่บุคคลหรือหมู่สัตว์ก็ได้ แต่ในที่นี้หมายถึงกลุ่มบุคคลซึ่งก็คือภิกษุ ๔ รูปขึ้นไป ที่จริงแล้วในภาษาบาลีมีศัพท์บางศัพท์กล่าวถึงหมู่หลายลักษณะ ดังข้อความในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

สมานานํ คโณ วคฺโค สงฺโฆ สตฺโถ ตุ ชนฺตุนํ
สชาติกานํ ตุ กุลํ นิกาโย ตุ สธมฺมินํ
ยูโถ'นิตฺถี สชาติย- ติรจฺฉานานมุจฺจเต.[๗๐]

"หมู่ของสิ่งที่เสมอเหมือนกัน ชื่อว่า วคฺค (วรรค) [เช่น ก วรรค คือ กลุ่มอักษรอันเกิดขึ้นที่กัณฐฐาน เป็นต้น]

หมู่ของเหล่าสัตว์ ชื่อว่า สงฺฆ, สตฺถ (หมู่) [เช่น สกุณสงฺฆ (หมู่นก)]

หมู่ของบุคคลผู้มีตระกูลเสมอกัน ชื่อว่า กุล (ตระกูล)

หมู่ของบุคคลผู้มีธรรมเสมอกัน ชื่อว่า นิกาย (นิกาย)

หมู่ของสัตว์ดิรัจฉานที่มีชาติเสมอกัน ชื่อว่า ยูถ (ฝูง) ไม่ใช่อิตถีลิงค์ [เช่น โคยูโถ (ฝูงโค)]"

นอกจากนั้นแล้ว คำว่า สงฺฆ ยังจัดเป็นนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่สำเร็จด้วยการแยกรากศัพท์ได้เช่นกัน ดังจะกล่าวไว้ต่อไป]

สพฺพเมว เจตํ ปาติโมกฺขุทฺเทสเกน ปฐมํ วตฺตพฺพวจนํ. ภควตา หิ ปาติโมกฺขุทฺเทสํ อนุชานนฺเตน ราชคเห วุตฺตํ.

อนึ่ง คำทั้งหมดนั้นเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อน เพราะพระผู้มีพระภาคผู้ทรงอนุญาตการสวดปาติโมกข์ได้ตรัสคำนั้นไว้ในกรุงราชคฤห์

[คำเป็นต้นว่า สพฺพเมว เจตํ (อนึ่ง คำทั้งหมดนั้นเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อน) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ คำทั้งหมดนั้นเป็นคำที่ภิกษุไหนพึงสวด
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำทั้งหมดนั้นเป็นคำที่ภิกษุผู้ฟังปาติโมกข์พึงสวดหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า สพฺพเมว เจตํ อธิบายว่า คำดังกล่าวเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อนญัตติที่เหลือ

นิบาต คือ จ ศัพท์ ในคำเป็นต้นว่า สพฺพเมว เจตํ นี้ ทำหน้าที่วากยารัมภโชตกะ คือ แสดงวากยารัมภะ

คำเป็นต้นว่า ภควตา หิ (โดยแท้จริงแล้ว พระผู้มีพระภาคผู้ทรงอนุญาตการสวดปาติโมกข์ได้ตรัสคำนั้นไว้ในกรุงราชคฤห์) กล่าวไว้เพื่อแสดงเหตุในการที่คำดังกล่าวนั้น เป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อน ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดคำดังกล่าวเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อน
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุของการที่คำดังกล่าวเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อนมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า ภควตา หิ อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคผู้ทรงอนุญาตการสวดปาติโมกข์ได้ตรัสคำนั้นไว้ในกรุงราชคฤห์ ดังนั้น คำดังกล่าวจึงเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อน

คำว่า ปาติโมกฺขุทฺเทสก (ผู้สวดปาติโมกข์) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุทฺทิสตีติ อุทฺเทสโก (อุ บทหน้า + ทิส ธาตุ = อุจฺจารเณ สวด + ณฺวุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- ปาติโมกฺขสฺส อุทฺเทสโก ปาติโมกฺขุทฺเทสโก (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตการสวดปาติโมกข์ไว้ด้วยพระพุทธดำรัสว่า

อนุชานามิ ภิกฺขเว ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตุํ. เอวญฺจ ปน ภิกฺขเว อุทฺทิสิตพฺพํ. พฺยตฺเตน ภิกฺขุนา ปฏิพเลน สงฺโฆ ญาเปตพฺโพ- สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆติ.[๗๑]

“ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตสวดปาติโมกข์ ก็แลพึงสวดอย่างนี้ ภิกษุผู้ฉลาดสามารถพึงประกาศให้สงฆ์ทราบว่า สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ (ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังคำของข้าพเจ้า)”]

ตสฺมา โย ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสติ, เตน สเจ สงฺฆตฺเถโร โหติ, “อาวุโส”ติ วตฺตพฺพํ. สเจ นวกตโร โหติ, ปาฬิยํ อาคตนเยเนว “ภนฺเต”ติ วตฺตพฺพํ. สงฺฆตฺเถโร วา หิ ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺย

“เถราธิกํ ปาติโมกฺขนฺ”ติ วจนโต นวกตโร วา “อนุชานามิ ภิกฺขเว โย ตตฺถ ภิกฺขุ พฺยตฺโต ปฏิพโล, ตสฺสาเธยฺยํ ปาติโมกฺขนฺ”ติ วจนโต.

ดังนั้น ภิกษุใดจะสวดปาติโมกข์ ถ้าภิกษุนั้นเป็นพระสังฆเถระควรกล่าวว่า อาวุโส (ผู้มีอายุ) ถ้าเป็นผู้อ่อนพรรษากว่าก็ควรกล่าวว่า ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ) ตามนัยที่พบในพระบาลี

โดยแท้จริงแล้ว พระสังฆเถระควรสวดปาติโมกข์เอง ดังพระพุทธดำรัสว่า เถราธิกํ ปาติโมกฺขํ (เราอนุญาตปาติโมกข์ให้เนื่องด้วยพระเถระ)[๗๒] หรือพระนวกะจะสวดก็ได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว โย ตตฺถ ภิกฺขุ พฺยตฺโต ปฏิพโล, ตสฺสาเธยฺยํ ปาติโมกฺขํ (ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตปาติโมกข์ให้เนื่องด้วยภิกษุผู้ฉลาดสามารถในบริษัทนั้น)[๗๓]

[ถ้าภิกษุที่สวดปาติโมกข์เป็นสังฆเถระ คือ พระมหาเถระที่มีพรรษามากที่สุด ควรกล่าวว่า อาวุโส แทน ภนฺเต ถ้าเป็นพระเถระที่มีพรรษารองลงมาจากพระมหาเถระเป็นต้นไป ก็ควรกล่าวว่า ภนฺเต ตามที่ตรัสไว้ในพระบาลี

คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น) หมายถึง เพราะคำทั้งหมดนั้นเป็นคำที่ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดก่อน โดยเพิ่มปาฐเสสะที่เป็นวิเสสนะว่า วตฺตพฺพวจนตฺตา ที่มาจากประโยคว่า สพฺพเมว เจตํ เป็นต้น มีประโยคเต็มว่า สพฺพสฺส เอตสฺส ปาติโมกฺขุทฺเทสเกน ปฐมํ วตฺตพฺพวจนตฺตา ด้วยเหตุนี้ ประโยคว่า ตสฺมา โย ฯเปฯ “ภนฺเต”ติ วตฺตพฺพํ จึงเป็น *ประโยคลัทธคุณะ* คือ แสดงผลพลอยได้จากประโยคว่า สพฺพเมว เจตํ เป็นต้น

คำเป็นต้นว่า สงฺฆตฺเถโร วา หิ ปาติโมกฺขํ (โดยแท้จริงแล้ว พระสังฆเถระควรสวดปาติโมกข์เอง ดังพระพุทธดำรัสว่า เถราธิกํ ปาติโมกฺขํ หรือพระนวกะจะสวดก็ได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว โย ตตฺถ ภิกฺขุ พฺยตฺโต ปฏิพโล, ตสฺสาเธยฺยํ ปาติโมกฺขํ) ทำหน้าที่ย้ำความในประโยคต้น ชื่อว่า *ประโยคทัฬหีกรณะ* ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดภิกษุทั้ง ๒ จำพวกเหล่านั้นจึงสวดปาติโมกข์ได้ จึงควรกล่าวอย่างนี้

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระนวกะเท่านั้นควรสวดปาติโมกข์ เพราะในพระบาลีพบคำว่า ภนฺเต ที่พระนวกะพึงกล่าว มิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า สงฺฆตฺเถโร วา หิ อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้พระสังฆเถระและพระนวกะผู้ฉลาดสามารถสวดปาติโมกข์ เพราะฉะนั้น ภิกษุทั้ง ๒ จำพวกเหล่านั้นจึงสวดปาติโมกข์ได้ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กึ เต อุโภปิ ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสนฺติ, เตเนวํ วตฺตพฺพนฺติ อาห “สงฺฆตฺเถโร วา หี”ติอาทิ.[๗๔]

“ท่านกล่าวว่า สงฺฆตฺเถโร วา หิ เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า เหตุใดภิกษุทั้ง ๒ ประเภทเหล่านั้นจึงสวดปาติโมกข์ได้ ดังนั้น จึงควรกล่าวอย่างนี้[ว่า อาวุโส หรือ ภนฺเต]”

คำว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว เถราธิกํ ปาติโมกฺขํ (เราอนุญาตปาติโมกข์ให้เนื่องด้วยพระเถระ) หมายความว่า แม้พระพุทธองค์จะทรงอนุญาตให้ภิกษุผู้ฉลาดสามารถสวดปาติโมกข์ แต่ถ้าหากพระเถระสามารถทรงจำปาติโมกข์ได้ ๒ อุเทศ คือ หัวข้อของนิทาน และหัวข้อของปาราชิก การสวดปาติโมกข์ก็เนื่องด้วยพระเถระ แต่หากพระเถระจำ ๒ อุเทศไม่ได้ ปาติโมกข์จึงจะเนื่องด้วยภิกษุผู้ฉลาดสามารถในบริษัทนั้น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ จ กิญฺจาปิ ทหรสฺสาปิ พฺยตฺตสฺส ปาติโมกฺโข อนุญฺญาโต, อถ โข เอตฺถายํ อธิปฺปาโย- สเจ เถรสฺส ปญฺจ วา จตฺตาโร วา ตโย วา ปาติโมกฺขุทฺเทสา นาคจฺฉนฺติ, เทฺว ปน อกฺขณฺฑา สุวิสทา วาจุคฺคตา โหนฺติ, เถรายตฺโตว ปาติโมกฺโข. สเจ ปน เอตฺตกมฺปิ วิสทํ กาตุํ น สกฺโกติ, พฺยตฺตสฺส ภิกฺขุโน อายตฺโตติ.[๗๕]

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ พระพุทธองค์ทรงอนุญาตปาติโมกข์แม้แก่ภิกษุหนุ่มผู้ฉลาดก็จริง แต่ทรงมีความประสงค์ดังนี้ว่า ถ้าอุเทศของปาติโมกข์ ๕ อย่าง ๔ อย่าง หรือ ๓ อย่างไม่มาถึงพระเถระ แต่อุเทศ ๒ อย่างเป็นของไม่ขาด ปรากฏชัดเจนดีคล่องปาก ปาติโมกข์ย่อมเนื่องด้วยพระเถระนั่นแล แต่ถ้าพระเถระไม่อาจทำปาติโมกข์เพียงเท่านี้ให้ปรากฏชัดเจนได้ ปาติโมกข์ย่อมเนื่องด้วยภิกษุผู้ฉลาด”

พระพุทธองค์ทรงอนุญาตการสวดปาติโมกข์ย่อไว้โดยตรงว่า ถ้าพระเถระสวดปาติโมกข์เต็มไม่ได้ แต่จำได้เพียง ๒ อุเทศเป็นอย่างต่ำ ท่านก็อาจสวดปาติโมกข์ย่อได้ ไม่ผิดวินัย นอกจากนั้น ภิกษุที่พระเถระมอบหมายให้สวดปาติโมกข์ หากสวดโดยพิสดารไม่ได้ก็อาจสวดย่อได้แม้จะไม่มีอันตรายทั้ง ๑๐ อย่าง ดังข้อความในคัมภีร์มหาวรรคว่า

เตหิ ภิกฺขเว ภิกฺขูหิ เอโก ภิกฺขุ สามนฺตา อาวาสา สชฺชุกํ ปาเหตพฺโพ- คจฺฉาวุโส สํขิตฺเตน วา วิตฺถาเรน วา ปาติโมกฺขํ ปริยาปุณิตฺวาน อาคจฺฉาหีติ.[๗๖]

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นพึงส่งภิกษุรูปหนึ่งไปยังอาวาสใกล้เคียง พอจะกลับมาทันในวันนั้นด้วยสั่งว่า ผู้มีอายุ ท่านจงไปเรียนปาติโมกข์โดยย่อหรือโดยพิสดารมาเถิด”

อนึ่ง อธิก ศัพท์ในคำว่า เถราธิกํ เป็นคำไวพจน์ของ อธีน (เนื่อง, เกี่ยวข้อง) ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๑๔๐) กล่าวว่า เถราธิกนฺติ เถราธีนํ (คำว่า เถราธิกํ แปลว่า เนื่องด้วยพระเถระ)

คำว่า พฺยตฺโต (ผู้ฉลาด) คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยความเฉลียวฉลาดแห่งปัญญา หมายถึง ผู้ท่องได้ขึ้นใจ

คำว่า ปฏิพโล (ผู้สามารถ) คือ ผู้สวดปาติโมกข์ได้ถูกต้องไม่ผิดอักขระ ไม่ประหม่า

ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกากล่าวถึงภิกษุผู้ฉลาดผู้สามารถในการสวดกรรมวาจาเพื่ออุปสมบทว่า

พฺยตฺเตน ภิกฺขุนา ปฏิพเลนาติ เอตฺถ พฺยตฺโต นาม ยสฺส สาฏฺฐกถํ วินยปิฏกํ วาจุคฺคตํ ปวตฺตติ, ตสฺมึ อสติ ยสฺส อนฺตมโส อิทํ ญตฺติจตุตฺถกมฺมวาจามตฺตมฺปิ สุคฺคหิตํ โหติ, วาจุคฺคตํ ปวตฺตติ, อยมฺปิ อิมสฺมึ อตฺเถ พฺยตฺโต. โย ปน กาสโสสเสมฺหาทินา วา เคลญฺเญน โอฏฺฐจฺฉินฺนตชิวฺหาทีนํ วา อสมฺปตฺติยา ปริยตฺติยํ วา อกตปริจยตฺตา น สกฺโกติ ปริมณฺฑเลหิ ปทพฺยญฺชเนหิ กมฺมวาจํ สาเวตุํ, พฺยญฺชนํ วา ปทํ วา หาเปติ, อญฺญถา วา วตฺตพฺพํ อญฺญถา วทติ, อยํ อปฺปฏิพโล. ตพฺพิปรีโต อิมสฺมึ อตฺเถ "ปฏิพโล"ติ เวทิตพฺโพ.[๗๗]

"ในคำว่า พฺยตฺเตน ภิกฺขุนา ปฏิพเลน นี้ มีวินิจฉัยว่าวินัยปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาของภิกษุใดช่ำชองคล่องปาก ภิกษุนั้นจัดว่าเป็นผู้ฉลาด เมื่อไม่มีภิกษุเช่นนั้น พุทธวจนะแม้เพียงญัตติจตุตถกรรม-วาจานี้เป็นอย่างต่ำของภิกษุใด เป็นของที่จำได้ถูกต้องช่ำชองคล่องปาก แม้ภิกษุนี้ก็จัดว่า เป็นผู้ฉลาดในความหมายนี้

ส่วนภิกษุใดไม่สามารถสวดกรรมวาจาด้วยบทพยัญชนะอันเรียบร้อย คือ ทำพยัญชนะหรือบทให้เสีย หรือควรจะว่าอย่างหนึ่งก็ว่าเป็นอีกอย่างหนึ่ง เพราะโรคไอ หืด หรือเสมหะ เป็นต้น หรือเพราะอวัยวะมีริมฝีปาก ฟัน และลิ้น เป็นต้น ไม่สมบูรณ์ หรือเพราะไม่ได้ทำความคุ้นเคยในปริยัติ ภิกษุนี้จัดว่าเป็นผู้ไม่สามารถ ภิกษุผู้ตรงกันข้ามจากนั้น พึงทราบว่าเป็นผู้สามารถในความหมายนี้"

คำว่า พฺยตฺต ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + อญฺช ธาตุ (คติพฺยตฺตีสุ = ไป, ปรากฏ) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พฺยญฺชยตีติ พฺยตฺโต = ผู้ปรากฏโดยพิเศษ ชื่อว่า พยัตตะ

หรือเป็นบทสมาสที่มาจาก วิ ศัพท์ + อตฺต ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิสิฏฺโฐ อตฺตา ยสฺสาติ พฺยตฺโต = ผู้มีตนอันพิเศษ ชื่อว่า พยัตตะ

คำว่า ปฏิพล มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปติรูปํ พลํ ยสฺสาติ ปฏิพโล = ผู้มีกำลังอันสมควร ชื่อว่า ปฏิพละ

ตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาข้างต้น ภิกษุผู้ฉลาดต้องเป็นผู้ทรงจำกรรมวาจาได้เป็นอย่างต่ำ แต่การสวดกรรมวาจาให้ถูกอักขระตามพยัญชนพุทธิ ๑๐ มีสิถิล ธนิต เป็นต้น เป็นเรื่องสำคัญที่อาจทำให้กรรมวาจาวิบัติได้ ดังนั้น พระพม่าจึงไม่นิยมท่องจำกรรมวาจา แต่มักถือใบลานอ่านกรรมวาจาช้าๆ ทีละคำในสังฆกรรมต่างๆ ทั้งนี้เพื่อป้องกันไม่ให้อักขระวิบัติไปด้วยการออกเสียงสวดเร็วๆ ตามนัยนี้ความเป็นผู้ฉลาด คือ การสามารถอ่านกรรมวาจาและเข้าใจความหมายได้]

"สงฺโฆ"ติ อิมินา ปน ปเทน กิญฺจาปิ อวิเสสโต ปุคฺคลสมูโห วุตฺโต, อถ โข โส

ทกฺขิเณยฺยสงฺโฆ, สมฺมุติสงฺโฆ จาติ ทุวิโธ โหติ. ตตฺถ ทกฺขิเณยฺยสงฺโฆติ อฏฺฐ อริยปุคฺคลสมูโห วุจฺจติ. สมฺมุติสงฺโฆติ อวิเสเสน ภิกฺขุสมูโห. โส อิธ อธิปฺเปโต.

อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสถึงกลุ่มบุคคลโดยสามัญทั่วไปด้วยบทว่า สงฺโฆ (สงฆ์) นี้ก็จริง แต่สงฆ์นั้นจำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ทักขิไณยสงฆ์ (สงฆ์ผู้ควรแก่ทักษิณา) คือ กลุ่มอริยบุคคล ๘

๒. สมมุติสงฆ์ (สงฆ์โดยสมมติ) คือ หมู่ภิกษุโดยทั่วไป [หมายถึง พระภิกษุผู้ได้รับการอุปสมบทตามวินัยกรรม ซึ่งอาจจะเป็นปุถุชนหรือพระอริยบุคคลก็ได้]

พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาสมมุติสงฆ์นั้นในญัตติของอุโบสถนี้[ว่า สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ]

[ท่านแสดงอรรถของ ภนฺเต ศัพท์แล้ว บัดนี้ กล่าวว่า “สงฺโฆ”ติ อิมินา ปน ปเทน เป็นต้น เพื่อแสดงระบุถึงสงฆ์ที่พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาในที่นี้ เพราะตรัสไว้โดยสามัญทั่วไปว่า สงฺโฆ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อิทานิ “สงฺโฆ”ติ อวิเสเสน วุตฺตตฺตา อิธาธิปฺเปตสงฺฆํ วิเสเสตฺวา ทสฺเสตุํ “สงฺโฆติ อิมินา ปน ปเทนา”ติอาทิมาห.[๗๘]

“บัดนี้ ท่านกล่าวว่า สงฺโฆติ อิมินา ปน ปเทน เป็นต้น เพื่อแสดงระบุถึงสงฆ์ที่พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาในที่นี้ เพราะตรัสไว้โดยสามัญทั่วไปว่า สงฺโฆ”

คำว่า อวิเสสโต ปุคฺคลสมูโห วุตฺโต (ตรัสถึงกลุ่มบุคคลโดยสามัญทั่วไป) หมายความว่า ไม่ได้ระบุว่าเป็นพระอริยะหรือปุถุชน แต่ก็หมายถึงสมมุติสงฆ์ คือ หมู่ภิกษุโดยสมมติซึ่งอาจเป็นพระอริยะหรือปุถุชนก็ได้ เพราะเป็นฐานะที่กล่าวถึงการลงอุโบสถของหมู่ภิกษุ ไม่ได้ระบุว่าเป็นทักขิไณยสงฆ์ คือ กลุ่มอริยบุคคล ๘ เท่านั้น

ถ้าประโยคหน้าที่ขึ้นต้นด้วย กิญฺจาปิ ใช้เพื่อแสดงการยกย่อง ประโยคหลังที่ขึ้นต้นด้วย อถ โข ก็ใช้เพื่อแสดงการตำหนิ ในทางตรงข้าม หากประโยคหน้าที่ขึ้นต้นด้วย กิญฺจาปิ ใช้เพื่อแสดงการตำหนิ ประโยคหลังที่ขึ้นต้นด้วย อถ โข ก็ใช้เพื่อแสดงการยกย่อง

จะเห็นว่าในเรื่องนี้ ท่านยกย่อง สงฺฆ ศัพท์ว่ากล่าวถึงหมู่บุคคลโดยสามัญทั่วไปทั้งสมมุติสงฆ์และทักขิไณยสงฆ์ แล้วแสดงการตำหนิว่าหมายถึงสมมุติสงฆ์อย่างเดียวใน ๒ จำพวกเหล่านั้น ดังนั้น ประโยคว่า “สงฺโฆ”ติ อิมินา ปน ปเทน ฯเปฯ จึงชื่อว่า *ประโยคสัมภาวนา* คือ แสดงการชมเชยด้วยการ

แสดงความมีมากของกลุ่มบุคคล กิญฺจาปิ ศัพท์ทำหน้าที่ *สัมภาวนาโชตกะ* คือ แสดงการชมเชยด้วยการแสดงความมีมากหรือความประเสริฐ ส่วนประโยคหลังว่า อถ โข โส ฯเปฯ ชื่อว่า *ประโยคครหา* คือ แสดงการตำหนิ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

กิญฺจาปีติ อนุคฺคหตฺเถ นิปาโต, ตสฺส ยทิ นามาติ อตฺโถ เวทิตพฺโพ.[๗๙]

"ศัพท์ว่า กิญฺจาปิ เป็นนิบาตในอรรถว่า ยกย่อง พึงทราบอรรถของศัพท์นั้นว่า แม้ก็จริง"

คำว่า ตตฺถ ทกฺขิเณยฺยสงฺโฆติ ฯเปฯ อวิเสเสน ภิกฺขุสมูโห กล่าวไว้เพื่อแจกแจงสงฆ์ทั้ง ๒ จำพวกนั้นว่าคืออะไร จัดเป็น *ประโยควิตถาระ* ส่วนประโยคต้นชื่อว่า *ประโยคสังเขปะ*

คำว่า โส อิธ อธิปฺเปโต (พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาสมมุติสงฆ์นั้นในญัตติของอุโบสถนี้) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาสงฆ์ประเภทไหนในเรื่องนี้
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ทรงประสงค์เอาสงฆ์ทั้งสองจำพวกหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า อธิบายว่า พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาสมมุติสงฆ์เท่านั้นในเรื่องนี้ ไม่ประสงค์เอาทักขิไณยสงฆ์

คำว่า สงฺฆ มีความหมาย ๒ ประการตามคำอธิบายในฎีกาใหม่ (หน้า ๑๒๙) ว่า

- ผู้ประชุมกันด้วยความเสมอกันแห่งทิฏฐิและศีล = ทิฏฺฐิสีลสามญฺเญน สํหโตติ สงฺโฆ.

(สํ บทหน้า + หน ธาตุ = ประชุมกัน + ร ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อุปสรรคคือ สํ คล้อยตามอรรถของ หน ธาตุ)

- ผู้กำจัดกิเลสความเร่าร้อนโดยชอบด้วยมรรคผลนั้นๆ = เตหิ เตหิ มคฺคผเลหิ สมฺมเทว กิเลสทรเถ หนิตฺถาติ สงฺโฆ (สํ บทหน้า + หน ธาตุ = เบียดเบียน + ร ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อุปสรรคคือ สํ มีอรรถว่า โดยชอบ)

รูปวิเคราะห์ที่ ๒ ข้างต้นนี้คล้ายกับรูปวิเคราะห์ในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๙๕) ว่า สมฺมเทว กิเลสทรเถ หนตีติ สงฺโฆ (ผู้ที่กำจัดกิเลสความเร่าร้อนโดยชอบนั่นเทียว ชื่อว่า สงฆ์)

ทักขิไณยสงฆ์ คือ พระอริยบุคคลผู้มีทิฏฐิและศีลเสมอกัน ทิฏฐิในที่นี้คือความเห็นชอบที่เป็นปัญญาอันเกิดจากการบรรลุมรรคผล และมีศีลมั่นคงไม่ตั้งใจล่วงละเมิดศีลด้วยชีวิต ท่านเหล่านั้นเป็นผู้ควรแก่ทักษิณา เพราะท่านสามารถขจัดกิเลสได้เป็นสมุจเฉทประหาณด้วยมรรคผล ต่างจากปุถุชนที่เต็มไปด้วยกิเลสคือสักกายทิฏฐิและวิจิกิจฉาที่เหมือนหญ้าทำลายนาข้าวสาลี ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีว่า

โส จ สงฺโฆ ทุวิโธ สมฺมุติสํโฆ, ทกฺขิเณยฺยสํโฆติ. ตตฺถ สมคฺเคน สงฺเฆน กตํ อุปสมฺปทากมฺมํ สมฺมุติ นาม. ตาย สมฺมุติยา อุปสมฺปนฺนภูมึ ปตฺวา ฐิโต ภิกฺขุสงฺโฆ สมฺมุติสํโฆ นาม. โส วินยกมฺเมสุ

ปสิทฺโธ. ทกฺขิเณยฺยสงฺโฆ นาม อฏฺฐอริยปุคฺคลสมูโห. โส ปน กิญฺจาปิ สมฺมุติสงฺเฆปิ อนฺโตคโธเยว โหติ. ตถาปิ สรณคมนวนฺทนามานปูชาสกฺการานุสฺสติฏฺฐาเนสุ อนุตฺตรปุญฺญกฺเขตฺตวิเสสปริคฺคหตฺถํ ภควตา ตถา ตถา สํวณฺเณตฺวา โส วิสุํ วุตฺโตติ ทฏฺฐพฺโพ. ปุถุชฺชนสํโฆ หิ ปุญฺญกฺเขตฺตํ สมาโนปิ อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ น โหติ. กสฺมา. สาลิกฺเขตฺเต ติณานํ วิย เขตฺตทุฏฺฐานํ สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉานุสยานํ สพฺภาวาติ.[๘๐]

"สงฆ์มี ๒ ประเภท คือ สมมุติสงฆ์ (สงฆ์โดยสมมุติ) และทักขิไณยสงฆ์ (สงฆ์ผู้ควรรับทักษิณา)

คำว่า สมมุติ คือ อุปสมบทกรรมอันสงฆ์พร้อมเพรียงกันกระทำ

สมมุติสงฆ์ คือ ภิกษุสงฆ์ผู้ถึงฐานะของผู้อุปสมบทด้วยสมมุติกรรม สมมุติสงฆ์นั้นปรากฏในวินัยกรรม ทักขิไณยสงฆ์ คือ หมู่อริยบุคคล ๘ แม้ทักขิไณยสงฆ์ก็จัดว่าเป็นสมมุติสงฆ์ แต่ได้รับการยกย่องโดยประการนั้นๆ แล้วกล่าวไว้เฉพาะ เพื่อกำหนดนาบุญอันประเสริฐ ในฐานะเป็นที่เข้าถึงสรณะ กราบไหว้ เคารพบูชา สักการะ และระลึกถึงเป็นนิตย์ ที่จริงแล้วสงฆ์ปุถุชนแม้เป็นนาบุญก็หาใช่นาบุญอันประเสริฐไม่

ถามว่า : เหตุใดสงฆ์ปุถุชนจึงไม่ใช่นาบุญอันประเสริฐ

ตอบว่า : เพราะมีอนุสัยกิเลสคือสักกายทิฏฐิและวิจิกิจฉาซึ่งเปรียบเสมือนหญ้าในนาข้าวสาลีที่ทำให้นาเสียหาย"

อย่างไรก็ตาม ภิกษุผู้เป็นปุถุชนก็ได้ชื่อว่าสงฆ์โดยอ้อม เพราะดำรงอยู่ในปฏิปทาเบื้องต้นเพื่อจะเป็นทักขิไณยสงฆ์ต่อไป เหมือนบุพเจตนาก่อนจะให้ทานก็นับว่า เป็นทานกุศลโดยอ้อมเช่นเดียวกัน ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

โปถุชฺชนิกสงฺฆสฺสาปิ ปุพฺพภาคปฺปฏิปทาย ฐิตตฺตา ปุริมเจตนาย วิย ทาเน เอตฺเถว สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ. โสปิ หิ กิญฺจาปิ อริเยน ทิฏฺฐิสีลสามญฺเญน อสํหโต, นิยฺยานิกปกฺขิเยน ปน โปถุชฺชนิเกน สํหตตฺตา ทกฺขิเณยฺยปณิปาตารโห สงฺโฆเยวาติ.[๘๑]

"พึงทราบการนับแม้สงฆ์ปุถุชนเข้าในทักขิไณยสงฆ์นี้นั่นเอง เพราะดำรงอยู่ในปฏิปทาเบื้องต้นเหมือนบุพเจตนานับเข้าในทาน กล่าวคือ แม้สงฆ์ปุถุชนนั้นไม่ได้ประชุมกันด้วยความเสมอกันแห่งทิฏฐิและศีลอันประเสริฐ แต่เป็นสงฆ์ผู้ควรแก่ทักษิณาและการนอบน้อมทีเดียว เพราะเป็นผู้ประชุมกันด้วยความเสมอกันแห่งทิฏฐิและศีลของปุถุชนอันมีในฝ่ายพ้นไปจากวัฏฏะ"

ดังนั้น คำว่า สงฺฆ จึงหมายถึงทักขิไณยสงฆ์โดยตรง และยังหมายถึงสงฆ์ปุถุชนโดยอ้อม โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า สงฺโฆ วิยาติ สงฺโฆ (ผู้เสมอเหมือน[อริย]สงฆ์ ชื่อว่า สงฆ์) แต่สงฆ์ปุถุชนมีรูปวิเคราะห์โดยตรงได้ตามข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๙๕) ว่า สํหนติ สมคฺคํ กมฺมํ สมุปคจฺฉตีติ สงฺโฆ (ผู้เข้าถึงกรรมที่พร้อมเพรียงกัน ชื่อว่า สงฆ์) ตามนัยนี้ หน ธาตุที่มี สํ อยู่หน้าใช้ในความหมายว่า "เข้าถึง"

ข้อความว่า "ทักขิไณยสงฆ์ คือ กลุ่มอริยบุคคล ๘" หมายถึง ผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค-ผล ผู้ดำรงอยู่ในสกทาคามิมรรค-ผล ผู้ดำรงอยู่ในอนาคามิมรรค-ผล และผู้ดำรงอยู่ในอรหัตตมรรค-ผล

ข้อความว่า "สมมุติสงฆ์ คือ หมู่ภิกษุโดยทั่วไป" หมายถึง หมู่ภิกษุที่ประกอบด้วยพระปุถุชนและพระอริยะที่สมมติว่าเป็นสงฆ์ด้วยวินัยบัญญัติมีสงฆ์จตุวรรคเป็นต้น

ปัจจุบันนี้ในเมืองไทยมีผู้คนจำนวนมากเข้าใจว่า อริยสงฆ์ คือ พระภิกษุที่เป็นอริยบุคคล ส่วนสมมุติสงฆ์ คือ ปุถุชนทั่วไปนอกจากพระอริยบุคคล ความเข้าใจอย่างนี้ไม่ถูกต้อง เพราะสมมุติสงฆ์ยังหมายรวมถึงพระอริยบุคคลที่เป็นภิกษุอีกด้วย

คำว่า ทกฺขิเณยฺย ประกอบรูปศัพท์มาจาก ทกฺขิณา ศัพท์ + เณยฺย ปัจจัย ลง เณยฺย ปัจจัยด้วย จ ศัพท์ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๕๒) ว่า ณ ราคา เตน รตฺตํ ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ (ลง ณ ปัจจัยและปัจจัยอื่น ท้ายนามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย้อม ในความหมายว่า ย้อมแล้วด้วยสิ่งนั้น, ในความหมายว่า สิ่งนี้เป็นของบุคคลนั้น และในความหมายอื่นๆ ได้บ้าง)

คำว่า ทกฺขิณา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทกฺขนฺติ เอตาย สตฺตา ยถาธิปฺเปตาหิ สมฺปตฺตีหิ วฑฺฒนฺตีติ ทกฺขิณา, ปรโลกํ สทฺทหิตฺวา ทาตพฺพํ ทานํ = ทักษิณา คือ ทานทำให้เหล่าสัตว์เจริญด้วยสมบัติตามที่ปรารถนา หมายถึง ทานที่พึงให้โดยเชื่อปรโลก

ส่วนคำว่า ทกฺขิเณยฺย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้ควรแก่ทักษิณา = ทกฺขิณํ อรหตีติ ทกฺขิเณยฺโย.
  (ทกฺขิณา ศัพท์ + เณยฺย ปัจจัยใน อรหติ ตัทธิต)
- ผู้เกื้อกูลแก่ทักษิณา = ทกฺขิณาย หิโตติ ทกฺขิเณยฺโย.
  (ทกฺขิณา ศัพท์ + เณยฺย ปัจจัยใน หิต ตัทธิต)

คำว่า ทกฺขิเณยฺยสงฺฆ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทกฺขิเณยฺโย จ โส สงฺโฆ จาติ ทกฺขิเณยฺยสงฺโฆ = สงฆ์ผู้ควรแก่ทักษิณา ชื่อว่า ทักขิเณยยสงฆ์

คำว่า สมฺมุติสงฺฆ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺมุติยา สิทฺโธ สงฺโฆ สมฺมุติสงฺโฆ = สงฆ์ผู้สำเร็จแล้วด้วยการสมมติ ชื่อว่า สมมุติสงฆ์]

โส ปเนส กมฺมวเสน ปญฺจวิโธ โหติ "จตุวคฺโค ปญฺจวคฺโค ทสวคฺโค วีสติวคฺโค อติเรก-วีสติวคฺโค"ติ. ตตฺถ จตุวคฺเคน ฐเปตฺวา อุปสมฺปทปวารณอพฺภานานิ สพฺพํ สงฺฆกมฺมํ กาตุํ วฏฺฏติ. ปญฺจวคฺเคน ฐเปตฺวา มชฺฌิเมสุ ชนปเทสุ อุปสมฺปทญฺจ อพฺภานกมฺมญฺจ สพฺพํ สงฺฆกมฺมํ กาตุํ

วฏฺฏติ. ทสวคฺเคน อพฺภานกมฺมมตฺตํ ฐเปตฺวา สพฺพํ สงฺฆกมฺมํ กาตุํ วฏฺฏติ. วีสติวคฺเคน น กิญฺจิ สงฺฆกมฺมํ กาตุํ น วฏฺฏติ, ตถา อติเรกวีสติวคฺเคน. โส ปน จตุวคฺคาทินา สงฺเฆน กตฺตพฺพํ กมฺมํ อูนกตเรน กาตุํ น วฏฺฏติ, อติเรเกน ปน วฏฺฏตีติ ทสฺสนตฺถํ วุตฺโต. อิมสฺมึ ปนตฺเถ จตุวคฺคํ อุปาทาย สพฺโพปิ สมฺมุติสงฺโฆ อธิปฺเปโต.

อนึ่ง สมมุติสงฆ์นั้นมี ๕ ประเภทโดยเนื่องด้วย[วินัย]กรรม คือ

๑. สงฆ์จตุวรรค (กลุ่มภิกษุ ๔ รูป) ทำสังฆกรรมได้ทั้งหมด ยกเว้นอุปสมบท ปวารณา และอัพภาน

๒. สงฆ์ปัญจวรรค (กลุ่มภิกษุ ๕ รูป) ทำสังฆกรรมได้ทั้งหมด ยกเว้นอุปสมบทในแว่นแคว้นมัชฌิมประเทศ และอัพภานกรรม [เพราะอุปสมบทในแว่นแคว้นมัชฌิมประเทศพึงกระทำด้วยกลุ่มภิกษุ ๑๐ รูป]

๓. สงฆ์ทสวรรค (กลุ่มภิกษุ ๑๐ รูป) ทำสังฆกรรมได้ทั้งหมด ยกเว้นอัพภานกรรม

๔. สงฆ์วีสติวรรค (กลุ่มภิกษุ ๒๐ รูป) ทำสังฆกรรมได้ทั้งหมด

๕. สงฆ์อติเรกวีสติวรรค (กลุ่มภิกษุ ๒๐ กว่ารูป) ทำสังฆกรรมได้ทั้งหมดเช่นกัน

อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสสงฆ์อติเรกวีสติวรรคเพื่อแสดงว่า กรรมที่สงฆ์จตุวรรคเป็นต้นพึงกระทำ ไม่อาจทำโดยสงฆ์ที่มีจำนวนน้อยกว่าได้ แต่สงฆ์ที่มีจำนวนมากกว่าทำได้

ก็ พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาสมมุติสงฆ์ทั้งหมด ตั้งแต่สงฆ์จตุวรรคเป็นต้นไปในเรื่อง[อุโบสถ]นี้

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อจำแนกสงฆ์ ๕ ประเภทโดยเนื่องด้วยวินัยกรรม และพระผู้มีพระภาคก็ทรงหมายเอาสมมุติสงฆ์ทั้งหมดตั้งแต่สงฆ์จตุวรรคเป็นต้นไป ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

นนุ จ โสปิ ปญฺจวิโธ โหติ, ตตฺถ กตโม อิธาธิปฺเปโตติ อนุโยคํ สนฺธายาห "โส ปเนสา"ติอาทิ.[๔๒]

"ท่านหมายเฉพาะคำถามว่าแม้สมมุติสงฆ์นั้นก็มี ๕ ประเภทมิใช่หรือ ในเรื่องนี้พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาสงฆ์ประเภทไหนในสงฆ์เหล่านั้น จึงกล่าวว่า โส ปเนส เป็นต้น"

คำว่า กมฺมวเสน (โดยเนื่องด้วยวินัยกรรม) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า สงฆ์จตุวรรคเป็นต้นเป็นกลุ่มภิกษุที่รวมกันโดยเนื่องด้วยวินัยกรรม หากไม่ใช่รวมกันโดยเนื่องด้วยฉันทะที่เสมอกัน เหมือนกับกลุ่มภิกษุฉัพพัคคีย์ (ภิกษุมีพวก ๖)

คำว่า ตตฺถ จตุวคฺเคน เป็นต้น กล่าวไว้เพื่ออธิบายว่า :-

มติของกังขาวิตรณีคัณฐิ

- กรรมอันเป็นเหตุให้สงฆ์ต่างกันเป็น ๕ ประเภท อีกอย่างหนึ่ง กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า กรรมที่สงฆ์เหล่านั้นกระทำ เป็นกรรมอย่างเดียวกันหรือไร

มติของคู่มือสอนกังขา

- กรรมอันเป็นเหตุให้สงฆ์ต่างกันเป็น ๕ ประเภท คืออะไร

มติของกังขาวิตรณีคัณฐิ

- กรรมอันเป็นเหตุให้สงฆ์ต่างกันเป็น ๕ ประเภท เป็นกรรมอย่างเดียวกันหรือไร

มติของคู่มือสอนกังขา

- สมมุติสงฆ์ ๕ ประเภทนั้นมีลักษณะเหมือนกันโดยเนื่องด้วยกรรมหรือไร

อธิบายว่า กรรมที่สงฆ์เหล่านั้นกระทำ เป็นกรรมต่างกัน เช่น สงฆ์จตุวรรค (กลุ่มภิกษุ ๔ รูป) ทำสังฆกรรมทั้งหมดได้ยกเว้นอุปสมบท ปวารณา และอัพภาน ดังนี้เป็นต้น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิทานิ เยสํ กมฺมานํ วเสนายํ ปญฺจวิโธ โหติ, ตานิ วิเสเสตฺวา ทสฺเสตุํ “ตตฺถา”ติอาทิมาห.[๘๓]

“บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ตตฺถ เป็นต้นเพื่อแสดงระบุถึงกรรมที่ทำให้สมมุติสงฆ์นี้มี ๕ ประเภท”

คำเป็นต้นว่า โส ปน จตุวคฺคาทินา (อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสสงฆ์อติเรกวีสติวรรคไว้เพื่อแสดงว่า กรรมที่สงฆ์จตุวรรคเป็นต้นพึงกระทำ ไม่อาจทำโดยสงฆ์ที่มีจำนวนน้อยกว่าได้ แต่สงฆ์ที่มีจำนวนมากกว่าทำได้) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ สงฆ์อติเรกวีสติวรรคทำสังฆกรรมทั้งหมดได้ เมื่อเป็นเช่นนั้นพระพุทธองค์ตรัสสงฆ์อติเรกวีสติวรรคเพื่อประโยชน์อะไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การตรัสเช่นนั้นไม่มีประโยชน์มิใช่หรือ

กล่าวคือ ในเวลาแสดงถึงวินัยกรรมที่พึงกระทำด้วยสงฆ์ต่างๆ พบกรรมเฉพาะที่กระทำโดยสงฆ์นั้นๆ ตั้งแต่สงฆ์จตุวรรคจนถึงสงฆ์วีสติวรรค ไม่พบสงฆ์สงฆ์อติเรกวีสติวรรค ท่านจึงกล่าวประโยคข้างต้นก็เพื่อแสดงว่า สงฆ์จำนวนมากกว่าที่กำหนดไว้สามารถทำกรรมนั้นๆ ได้ แต่สงฆ์จำนวนน้อยกว่าทำไม่ได้ เช่น ภิกษุไม่ครบ ๔ รูปทำกรรมของสงฆ์จตุวรรคไม่ได้ สงฆ์จตุวรรคก็ทำกรรมของสงฆ์ปัญจวรรคไม่ได้ แต่สงฆ์ปัญจวรรคทำกรรมของสงฆ์จตุวรรคได้ ดังนี้เป็นต้น ดังนั้น กรรมที่สงฆ์จตุวรรคเป็นต้นพึงกระทำไม่อาจทำโดยสงฆ์ที่มีจำนวนน้อยกว่าได้ แต่สงฆ์ที่มีจำนวนมากกว่าทำได้

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยทิ เอวํ กิมตฺถํ อติเรกวีสติวคฺโค วุตฺโตติ อาห “โส ปนา”ติอาทิ.[๘๔]

“ท่านกล่าวว่า โส ปน เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า ถ้าเมื่อเป็นเช่นนั้น พระพุทธองค์ตรัสสงฆ์อติเรกวีสติวรรคไว้เพื่อประโยชน์อะไร”

คำว่า ยทิ และ เอวํ เป็นคำย่อของประโยคว่า ยทิ ตถา อติเรกวีสติวคฺเคน (ถ้าสงฆ์อติเรกวีสติวรรคทำสังฆกรรมทั้งหมดได้เช่นกัน) เอวํ สติ (เมื่อเป็นเช่นนั้น) การประกอบใช้บทลักขณะว่า สติ ใน เอวํ สติ มีประโยชน์เพื่อทำให้เนื้อความที่ไม่ชัดเจนได้ปรากฏชัดเจน กล่าวคือ บทลักขณะเป็นเครื่องกำหนดกิริยาที่ไม่ปรากฏด้วยกิริยาที่ปรากฏ เช่น อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ (เมื่อมีเหตุอย่างนี้ ผลก็มีอย่างนี้) ในเรื่องนี้ผลเกิดขึ้นในขณะที่มีเหตุเกิดขึ้น การบังเกิดของเหตุจึงเป็นลักขณกริยา คือ กริยาที่เป็นเครื่องกำหนด ส่วนการบังเกิดของผลเป็นลักขยกริยา คือ กริยาที่ถูกกำหนด ที่จริงแล้วการประกอบใช้บทลักขณะมีประโยชน์เพื่อแสดงถึงเวลาเกิดขึ้นของกิริยาที่ถูกกำหนด ดังนั้น พระฎีกาจารย์จึงกล่าวว่า ยทิ เอวํ ในพากย์ข้างต้นดังข้อความกล่าวว่า

ลกฺขเณหิ ลกฺขิเต อปากโฏ ปากโฏเยว โหติ.

“เมื่อศัพท์ถูกกำหนดแล้วด้วยลักขณะ เนื้อความที่ไม่ปรากฏย่อมปรากฏชัดเจนทีเดียว”

ข้อความนี้พบในคู่มือสอนกังขา ฯ (เล่ม ๑ หน้า ๕๘) แต่ผู้แปลยังไม่พบว่าท่านอ้างมาจากคัมภีร์อรรถกถาหรือฎีกาฉบับใด สันนิษฐานว่า คงเป็นคำประพันธ์ของท่านผู้แต่งเองมากกว่า เพราะไม่พบในคัมภีร์ใดๆ ผู้แปลขอประพันธ์ข้อความข้างต้นเป็นคาถาท่องจำว่า

สทฺเท ลกฺขณกิริยาย ลกฺขิตสฺมึ อปากเฏ
โย โส อปากโฏ อตฺโถ ปากโฏเยว โส ภเว.

“เมื่อศัพท์อันไม่ปรากฏชัดเจนถูกกำหนดแล้วด้วยลักขณกิริยา เนื้อความใดไม่ปรากฏชัดเจน เนื้อความนั้นย่อมปรากฏชัดเจนทีเดียว”

ประโยคข้างต้นมีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า สงฆ์จตุวรรค (กลุ่มภิกษุ ๔ รูป) ทำสังฆกรรมทั้งหมดได้ยกเว้นอุปสมบท ปวารณา และอัพภาน ฯลฯ ด้วยประโยคว่า ตตฺถ จตุวคฺเคน เป็นต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ พระพุทธองค์ตรัสสงฆ์อติเรกวีสติวรรคเพื่อประโยชน์อะไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การตรัสเช่นนั้นไม่มีประโยชน์มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคนี้ อธิบายว่า พระพุทธองค์ตรัสสงฆ์อติเรกวีสติวรรคไว้เพื่อแสดงว่ากรรมที่สงฆ์จตุวรรคเป็นต้นพึงกระทำ ไม่อาจกระทำโดยสงฆ์ที่มีจำนวนน้อยกว่าได้ แต่สงฆ์ที่มีจำนวนมากกว่ากระทำได้ ดังนี้แล

คำเป็นต้นว่า อิมสฺมึ ปนตฺเถ (ก็พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาสมมุติสงฆ์ทั้งหมดตั้งแต่สงฆ์จตุ-วรรคเป็นต้นไปในเรื่อง[อุโบสถ]นี้) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

มติของคู่มือสอนกังขา ฯ

- พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาสงฆ์ประเภทไหน ทรงหมายเอาสงฆ์จตุวรรคเท่านั้นหรือไร

มติของกังขาวิตรณีคัณฐิ

- ทรงหมายเอาสมมุติสงฆ์อย่างใดอย่างหนึ่งใน ๕ ประเภท หรือไร เหมือนที่ทรงหมายเอาสมมุติสงฆ์เท่านั้นในทักขิไณยสงฆ์และสมมุติสงฆ์ทั้ง ๒ จำพวก

อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาสมมุติสงฆ์ทั้งหมดตั้งแต่สงฆ์จตุวรรคเป็นต้นไปในเรื่องอุโบสถนี้

ในมติแรกนั้นประกอบ เอว ศัพท์เพื่อแสดงอาโภคะ โดยเพ่งถึง ปิ ศัพท์ที่ทำหน้าที่ *สมุจจยะ* หมายความว่า ถ้ามี ปิ หรือ จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่สมุจจยะในประโยค ให้ประกอบ เอว ศัพท์ที่มีความหมายตรงข้ามกับศัพท์เหล่านั้น เพราะอาโภคะเป็นการแสดงจุดมุ่งหมายอื่นนอกไปจากข้อความที่ปรากฏโดยตรง

อนึ่ง ตั้งแต่ประโยคว่า โส ปเนส เป็นต้น ท่านแสดง *อัตถุทธาระ* คือ การยกเนื้อความเท่าที่มีได้ขึ้นแสดงไว้ใน สงฺฆ ศัพท์ ส่วนประโยคที่ขึ้นต้นว่า อิมสฺมึ ปนตฺเถ กล่าวไว้เพื่อแสดง *อัตถุทเทสะ* คือ แสดงระบุถึงเนื้อความที่ประสงค์เอาในที่นี้ ซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า *อธิปเปตัตถะ* คือ เนื้อความที่ประสงค์เอา คันถรจนาจารย์นิยมกล่าวถึงประโยคอัตถุทเทสะไว้ก่อนประโยคอัตถุทธาระเสมอ

ในประโยคว่า โส ปเนส กมฺมวเสน ปญฺจวิโธ โหติ (สมมุติสงฆ์นั้นมี ๕ ประเภทโดยเนื่องด้วย[วินัย]กรรม) ท่านประกอบใช้สรรพนามซ้อนกัน ๒ ศัพท์ คือ โส และ เอส ฉบับไทยนิยมแปลว่า “นี้นั้น” แต่ความจริงควรแปลเพียง ต ศัพท์ว่า “นั้น” ก็พอ เพราะสรรพนามศัพท์แรกชื่อว่า อรรถปทะ คือ บทที่แสดงความหมายได้ ส่วนสรรพนามบทหลังเรียกว่า ปทาลังการ, ปทโสภณ, ปทปาริผุลละ คือ คำประดับบท, วจนาลังการ คือ เครื่องประดับคำ หรือวาจาสิลิฏฐะ คือ ศัพท์ทำให้คำสละสลวย มีอุทาหรณ์อื่นๆ ว่า

- โย โส ภควา (พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด)
- เย อิเม มนุสฺสา (มนุษย์เหล่าใด)
- เย เต มนุสฺสา (มนุษย์เหล่าใด)
- ยํ เอตํ ธมฺมํ (พระธรรมใด)

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ ฎีกา และโยชนาว่า

ทฺวีสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพเมว ปธานํ.[๘๕]

“สรรพนามต้นเป็นประธานในสรรพนามทั้ง ๒ ศัพท์”

ตตฺถ ตเมนนฺติ ตํ อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ. เอตสทฺโท หิ ปทาลงฺการมตฺตํ. อยญฺหิ สทฺทปกติ, ยทิทํ ทฺวีสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพปทสฺเสว อตฺถปทตา.[๘๖]

"ในพากย์นั้น คำว่า ตเมนํ แปลว่า ท่านพระอานนท์นั้น เพราะ เอต ศัพท์เป็นเพียงคำประดับบท โดยแท้จริงแล้ว การที่บทหน้าในสรรพนามสองศัพท์เป็นบทแสดงเนื้อความนี้ เป็นธรรมเนียมของศัพท์"

ตํ ปเนตนฺติ เอตฺถ เอตสทฺโท วจนาลงฺกาโร ทฺวีสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพสฺเสว เยภุยฺเยน ปธานตฺตา.[๘๗]

"เอต ศัพท์ในคำว่า ตํ ปเนตํ นี้เป็นเครื่องประดับคำ เพราะสรรพนามต้นเท่านั้นมักเป็นประธานโดยมากในสรรพนามทั้ง ๒ ศัพท์"

คำว่า อยํ โส ในฉบับไทยมักแปลว่า "นี้นั้น" แม้ไม่สอดคล้องกับคำอธิบายข้างต้น แต่ก็ได้รับอนุญาตไว้ในคัมภีร์นิรุตติทีปนีว่า

อยํ โส สารถิ เอตีติ เอตฺถ ปน เทฺวปิ วิสุํ วิสุํ อตฺถปทานิ เอวาติ.[๘๘]

"ส่วนในอุทาหรณ์ว่า อยํ โส สารถิ เอติ (สารถีนี้นั้นย่อมมา) แม้สรรพนามทั้ง ๒ ศัพท์ก็เป็นบทแสดงเนื้อความทีละบทได้โดยแท้"

ข้อความว่า "สารถีนี้" แสดงว่าสารถีอยู่ใกล้กับพระโพธิสัตว์ เพราะ อิม ศัพท์แสดงถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ๆ ส่วนข้อความว่า "นั้น" แสดงว่าเป็นสารถีที่ได้กล่าวถึงในประโยคก่อนนั่นเอง

อนึ่ง วิธีใช้สรรพนามซ้ำกันพบในฐานะ ๔ อย่าง คือ

๑. ปทาลังการ คำประดับบท เช่น โย โส, ยา สา, ยํ ตํ, ยฺวายํ, โยยํ, ยายํ, ยทิทํ, โย เอส, ยา เอสา, ยเมตํ, สฺวายํ, โสยํ, สายํ, ตยิทํ เป็นต้น

๒. วิจฉา คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ เช่น โย โย (ใดๆ), โส โส (นั้นๆ), ยํ ยํ (ใดๆ), ตํ ตํ (นั้นๆ)

๓. พยติหาระ การกระทำกิริยาชนิดเดียวกันต่อกันและกัน เช่น อญฺญมญฺญํ (ซึ่งกันและกัน), อิตรีตรํ, อิตเรตรํ (ซึ่งกันและกัน), อิโต จิโต (จากที่นี้และที่นี้), อสุโก จ อสุโก จ (คนโน้นและคนโน้น)

๔. อัตถวิเสสะ ความหมายพิเศษไปกว่าเดิม เช่น โย โกจิ (บุรุษคนใดคนหนึ่ง), ยา กาจิ (หญิงคนใดคนหนึ่ง), ยํ กิญฺจิ (สกุลแห่งใดแห่งหนึ่ง)

คำว่า ปญฺจวิธ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจ วิธา อสฺสาติ ปญฺจวิโธ (สมมุติสงฆ์ที่มี ๕ ประเภท ชื่อว่า ปัญจวิธะ) ศัพท์ว่า วิธ เป็นคำไวพจน์ของ ยุตฺต, คต และ ปการ แปลว่า ประเภท ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ปญฺจ วิธา ปการา อสฺส สมฺมุติสงฺฆสฺสาติ ปญฺจวิโธ. ตถา หิ วิธยุตฺตคตปฺปการสทฺเท สมานตฺเถ วณฺณยนฺติ.[๘๙]

“ประเภท ๕ อย่างมีอยู่แก่สมมุติสงฆ์นั้น เหตุนั้น สมมุติสงฆ์นั้นเรียกว่า ปัญจวิธะ โดยแท้จริงแล้ว อาจารย์ทั้งหลายย่อมอธิบายศัพท์ว่า วิธ, ยุตฺต, คต และ ปการ ว่า มีเนื้อความเสมอกัน”

คำว่า จตุวคฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- กลุ่มแห่งภิกษุ ๔ รูป = จตุนฺนํ วคฺโค จตุวคฺโค (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- กลุ่มที่ประกอบด้วยภิกษุมีจำนวน ๔ รูป = จตุปริมาณยุตฺโต วคฺโค จตุวคฺโค.
  (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส ลบ ปริมาณยุตฺต ศัพท์ท่ามกลางสมาส)

ในประโยคว่า

จตุวคฺเคน ฐเปตฺวา อุปสมฺปทปวารณอพฺภานานิ สพฺพํ สงฺฆกมฺมํ กาตุํ วฏฺฏติ.

บาลีสนามหลวงไทยแปลโดยพยัญชนะรวบประโยคว่า

“อ.อัน อันกลุ่มแห่งภิกษุ ๔ รูป กระทำซึ่งกรรมแห่งสงฆ์ทั้งปวง เว้นซึ่งอุปสมบท ปวารณา และอัพภาน ท. ย่อมควร”

ตามนัยนี้คำว่า กาตุํ ลง ตุํ ปัจจัยในภาวสาธนะ และลง สิ ปฐมาวิภัตติท้าย กาตุํ อย่างไรก็ตามบทอนภิหิตกัตตาที่ลงตติยาวิภัตติอาจแปลว่า “โดย” เหมือนคำในอังกฤษว่า By จึงควรแปลประโยคข้างต้นทีละบทเพื่อให้เข้าใจง่ายว่า

“อ.การกระทำ ซึ่งกรรมแห่งสงฆ์ทั้งปวง เว้นซึ่งอุปสมบท ปวารณา และอัพภาน ท. โดยกลุ่มแห่งภิกษุ ๔ รูป ย่อมควร” (คำว่า จตุวคฺเคน สัมพันธ์เป็นอนภิหิตกัตตา แต่แปลว่า “โดย” เหมือน “อัน” ที่บาลีสนามหลวงบัญญัติใช้)

ประโยคว่า “วีสติวคฺเคน น กิญฺจิ สงฺฆกมฺมํ กาตุํ น วฏฺฏติ” แปลตามศัพท์ว่า “กลุ่มภิกษุ ๒๐ รูปไม่ควรทำสังฆกรรมอะไรๆ หามิได้”

ความหมายคือ กลุ่มภิกษุ ๒๐ รูปกระทำสังฆกรรมทั้งหมดได้ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นการใช้ปฏิเสธซ้อนปฏิเสธ ทำให้มีความหมายในเชิงบวก คือ ปฏิเสธ + ปฏิเสธ = ยอมรับ การใช้คำดังกล่าวมีประโยชน์เพื่อย้ำความ ดังคำอธิบายในฎีกาของสีลักขันธวรรคว่า

ทฺวิปฏิเสโธ หิ สห อติสเยน ปกตฺยตฺถทีปโก.[๙๐]

“โดยแท้จริงแล้ว การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติกับด้วยการยิ่งเกิน”

ทฺวิปฏิเสโธ หิ ปกติยตฺถญาปโก.[๙๑]

“โดยแท้จริงแล้ว การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติ”

ในคัมภีร์กังขาวิตรณีคัณฐิพบข้อความว่า

ทฺวิปฏิเสโธ ปกตฺยตฺถวาจโก, เอวสทฺโท โยเชตพฺโพ.[๙๒]

"การปฏิเสธสองครั้งแสดงอรรถปกติ พึงประกอบ เอว ศัพท์ [คือ แปลเพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาอีกประโยคหนึ่ง]"

ขอยกอุทาหรณ์ของเรื่องนี้จากคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกายมาแสดงว่า

กึ อานนฺโท นปฺปโหตีติ. โน นปฺปโหติ.[๙๓]

"ถามว่า : ท่านพระอานนท์ไม่สามารถหรือ

ตอบว่า : ไม่สามารถหามิได้ ย่อมสามารถนั่นเทียว"

คำว่า โน นปฺปโหติ (ไม่สามารถหามิได้) เป็นคำปฏิเสธที่ซ้อนปฏิเสธ จึงมีความหมายเป็นปกติว่าย่อมสามารถ นอกจากนั้น โบราณาจารย์พม่ายังบัญญัติให้เพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาแปลร่วมกับกริยาคุมพากย์ อีกทั้งตัดคำปฏิเสธทิ้งไปเป็นรูปว่า ปโหติ เอว (ย่อมสามารถนั่นเทียว)

ในประโยคว่า ตถา อติเรกวีสติวคฺเคน (กลุ่มภิกษุ ๒๐ กว่ารูปทำสังฆกรรมทั้งหมดได้เช่นกัน) ตถา ศัพท์เป็นนิบาตทำหน้าที่ *อนุกัฑฒนะ* คือ ดึงคำว่า น กิญฺจิ สงฺฆกมฺมํ กาตุํ น วฏฺฏติ ที่อยู่ในประโยคหน้าเข้ามาแปลร่วมกับประโยคนี้ ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย ตถา ศัพท์ในลักษณะนี้มีชื่อว่า *ประโยคอติเทสสังวัณณนา* คือ ประโยคชี้แนะว่าเหมือนกับข้อความที่กล่าวมาแล้ว ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

"ตถา"ติ อิมินา "น กิญฺจิ สงฺฆกมฺมํ กาตุํ น วฏฺฏตี"ติ อิมมตฺถํ อติทิสติ.[๙๔]

"ท่านแสดงเนื้อความนี้ว่า ทำสังฆกรรมทั้งหมดได้ ด้วยคำว่า ตถา นี้"

คำว่า ฐเปตฺวา ในประโยคว่า ฐเปตฺวา อุปสมฺปทปวารณอพฺภานานิ (ยกเว้นอุปสมบท ปวารณาและอัพภาน) เป็นต้นทั้ง ๓ ประโยค ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า สพฺพ ศัพท์ใน สพฺพํ สงฺฆกมฺมํ กาตุํ วฏฺฏติ (ทำสังฆกรรมทั้งหมดได้) เป็น สาวเสสสัพพะ คือ สัพพะที่มีส่วนเหลือ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ สพฺพ ศัพท์ในที่นี้เป็น สพฺพ ศัพท์ประเภทไหน
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ จัดว่าเป็นนิรวเสสสัพพะคือสัพพะที่ไม่มีส่วนเหลือหรือไร

อธิบายว่า สพฺพ ศัพท์ในที่นี้เป็นสาวเสสสัพพะ

การใช้ สพฺพ ศัพท์ในพระบาลี มี ๒ ประเภท คือ

๑. สาวเสสสัพพะ สัพพะที่มีส่วนเหลือ หมายความว่า มีข้อยกเว้นเป็นกรณีพิเศษในบางแห่ง เช่น สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน (ทุกคนกลัวอาชญา ทุกคนกลัวความตาย) สพฺพ ศัพท์ในที่นี้ยกเว้นพระอนาคามี, พระอรหันต์, บุรุษอาชาไนย, ช้างอาชาไนย และราชสีห์ จึงมีส่วนเหลือ

๒. อนวเสสสัพพะ สัพพะที่ไม่มีส่วนเหลือ เช่น สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา (ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา) สพฺพ ศัพท์ในที่นี้รวมธรรมทุกประการที่เป็นบัญญัติและปรมัตถ์ไว้ จึงไม่มีส่วนเหลือ

ในคำว่า โส ปน จตุวคฺคาทินา สงฺเฆน เป็นต้น นิบาตคือ ปน หรือ จ ที่แปลว่า "อนึ่ง, ก็" ทำหน้าที่ *วากยารัมภโชตกะ* คือ แสดงการสืบเนื่องประโยค โดยกล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อให้มีเนื้อความชัดเจนขึ้น ประโยคที่ประกอบด้วยนิบาตเหล่านี้ชื่อว่า *ประโยควากยารัมภะ* คือ ประโยคสืบเนื่องจากประโยคหน้า ส่วนประโยคหน้าชื่อว่า *ประโยคอารัทธะ* คือ ประโยคที่ปรารภขึ้นก่อน]

คำอธิบาย อชฺชุโปสโถ, ปนฺนรโส

อชฺชุโปสโถติ อชฺช อุโปสถทิวโส, เอเตน อนุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปติ. ปนฺนรโสติ อิมินา อญฺญํ อุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปติ.

คำว่า อชฺชุโปสโถ แปลว่า วันนี้เป็นวันอุโบสถ พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยคำนั้น พระพุทธองค์ทรงห้ามวันอุโบสถอื่นด้วยคำว่า ปนฺนรโส (๑๕ ค่ำ) นี้

[ท่านอธิบาย อชฺชุโปสโถ ดังนี้

๑. คำว่า อชฺชุโปสโถ ตัดบทเป็น อชฺช + อุโปสโถ

๒. คำว่า อุโปสโถ ใช้ในความหมายว่า วันอุโบสถ มิได้เป็นไปในความหมายอื่นคือ การสวดปาติโมกข์, ช้างชื่ออุโบสถ, การจำศีล และศีลที่มีองค์ ๘

อิธาปิ ทิวเสเยว วตฺตมาโน อธิปฺเปโตติ อาห "อชฺช อุโปสถทิวโส"ติอาทิ.[๙๕]

"พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอา อุโปสถ ศัพท์ที่ดำเนินไปในวันเท่านั้นแม้ในที่นี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อชฺช อุโปสถทิวโส เป็นต้น"

อนึ่ง การที่ท่านระบุว่า อุโปสถ ศัพท์ในที่นี้เป็นไปในวันอุโบสถ ก็เพราะว่าได้อ้างอิงสัททันตริก คือศัพท์ใกล้ หรือบริบท ว่า ปนฺนรโส (๑๕ ค่ำ) นั่นเอง

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงอรรถของ อุโปสถ ศัพท์ไว้ ๕ ประการว่า

อุทฺเทเส ปาติโมกฺขสฺส ปณฺณตฺติย'มุโปสโถ
อุปวาเส จ อฏฺฐงฺเค อุโปสถทิเน สิยา.[๙๖]

"อุโปสถ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า การสวดปาติโมกข์ บัญญัติ[คือช้างชื่ออุโบสถ] การจำศีล ศีลที่มีองค์ ๘ และวันอุโบสถ"

คำว่า อุโปสถ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุป บทหน้า + วส ธาตุ (นิวาเส = อยู่) + ถ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ) มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปวสนฺติ เอตฺถาติ อุโปสโถ โดย อุป ศัพท์ใช้ความหมายว่า อุเปต (ประกอบ) จึงอาจตั้งรูปวิเคราะห์พิสดารว่า

- อุโบสถ คือ วันที่บุคคลประกอบด้วยศีลอยู่ = สีเลน อุเปตา หุตฺวา วสนฺติ เอตฺถาติ อุโปสโถ. หมายถึง วันอุโบสถของชาวพุทธ

หรือมีรูปวิเคราะห์อีกอย่างหนึ่งว่า

- อุโบสถ คือ วันที่บุคคลประกอบด้วยการอดอาหารอยู่ = อนสเนน อุเปตา หุตฺวา วสนฺติ เอตฺถาติ อุโปสโถ หมายถึง การถือศีลอดของชาวฮินดู

คำว่า เอเตน อนุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปติ (พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยคำนั้น) หมายความว่า โดยทั่วไปในประโยคบาลี ถ้าท่านผู้แต่งมิได้ประกอบ เอว ศัพท์เพื่อห้ามเนื้อความอื่นแล้ว เนื้อความอื่นอาจถูกนำมาพูดให้เกี่ยวเนื่องกันได้โดย *ปธานนัย* คือ นัยที่ระบุถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ อีกด้วย เช่น คำว่า ราชา อาคจฺฉติ (พระราชาเสด็จมา) กล่าวถึงพระราชาเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงข้าราชบริพารอื่นๆ อีกด้วย, คำว่า ลทฺธาตปตฺโต ราชกุมาโร (ราชกุมารได้รับเศวตฉัตรแล้ว) จัดเป็น *อุปลักขณนัย* คือ นัยที่กล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งพอเป็นเครื่องสังเกต แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด คำนี้ยังหมายถึง พระราชกุมารได้เครื่องราชกกุธภัณฑ์อื่นมีพระแสงขรรค์เป็นต้นอีกด้วย ดังนั้น เพื่อห้ามข้อความอื่นที่ไม่พึงประสงค์ จึงอาจเพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาแปลร่วมกันได้เป็นรูปว่า อชฺชุโปสโถ เอว (วันนี้เป็นวันอุโบสถเท่านั้น) การเพิ่ม เอว ศัพท์มาแปลนี้จัดเป็นผลของ เอว ศัพท์ที่อาจประกอบได้ในทุกศัพท์ หรือแม้จะไม่เพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาแปลร่วม ก็อาจห้ามข้อความอื่นได้ด้วย *อัญญัตถาโปหนนัย* คือ นัยที่ปฏิเสธข้อความอื่น (อญฺญ + อตฺถ + อป + โอหน) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เอเตน อนุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปติ (พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยคำนั้น)

สรุปว่า คำว่า อุโปสโถ (วันอุโบสถ) มีเนื้อความของ เอว ศัพท์ประกอบร่วมเป็นรูปว่า อุโปสโถ เอว (วันอุโบสถเท่านั้น) เพราะถ้อยคำทั้งปวงประกอบด้วยเนื้อความของ เอว ศัพท์ ตามกฎทั่วไปว่า สพฺพ-วากฺยํ สาวธารณํ (ถ้อยคำทั้งหมดเป็นไปกับด้วยอวธารณะ) หรือมีเนื้อความโดยอ้อมว่า อนุโปสโถ น โหติ (มิใช่วันอุโบสถหามิได้) ตามกฎทั่วๆ ไปว่า สทฺทนฺตรตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทติ (ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น)

ด้วยเหตุนี้ คำว่า อชฺชุโปสโถ มีคำแปล ๒ ประการ คือ

๑. “วันนี้เป็นวันอุโบสถเท่านั้น” เพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาเป็นปาฐเสสะร่วมกับ อุโปสโถ เป็น อุโปสโถ เอว ‘วันอุโบสถเท่านั้น’ และ เอว ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถ

๒. “วันนี้เป็นวันอุโบสถ” คำว่า อุโปสโถ ห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยอัญญัตถาโปหนนัย

ด้วยเหตุนี้ ฎีกาใหม่จึงแสดงบทเหตุไว้ ๒ ประการว่า สพฺเพสมฺปิ วากฺยานํ เอวการตฺถสหิตตฺตา (เพราะถ้อยคำทั้งปวงประกอบด้วยเนื้อความของ เอว ศัพท์) และ สทฺทนฺตรตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทติ (ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น) ดังข้อความว่า

สพฺเพสมฺปิ วากฺยานํ เอวการตฺถสหิตตฺตา "อุโปสโถ"ติ เอตสฺส "อุโปสโถ เอวา"ติ อยมตฺโถ ลพฺภตีติ อาห "เอเตน อนุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปตี"ติ. อิมินา อวธารเณน นิราทตํ ทสฺเสติ, อถ วา สทฺทนฺตรตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทตีติ "อุโปสโถ"ติ เอตสฺส "อนุโปสโถ น โหตี"ติ อยมตฺโถติ วุตฺตํ "เอเตน อนุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปตี"ติ. เอส นโย ปนฺนรโสติ อิมินา อญฺญํ อุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปตีติ เอตฺถาปิ.[๙๗]

"คำว่า อุโปสโถ นี้มีข้อความอย่างนี้ว่า วันอุโบสถเท่านั้น เพราะถ้อยคำทั้งปวงประกอบด้วยเนื้อความของ เอว ศัพท์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอเตน อนุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปติ (พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยคำนั้น) คำอวธารณะนี้แสดงการห้าม

อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น ดังนั้น คำว่า อุโปสโถ นี้จึงมีเนื้อความอย่างนี้ว่า มิใช่วันอุโบสถหามิได้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอเตน อนุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปติ (พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยคำนั้น)

แม้คำว่า ปนฺนรโสติ อิมินา อญฺญํ อุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปติ (พระพุทธองค์ทรงห้ามวันอุโบสถอื่นด้วยคำว่า ปนฺนรโส นี้) ก็มีนัยเดียวกัน"

ข้อความว่า ถ้อยคำทั้งปวงประกอบด้วยเนื้อความของ เอว ศัพท์ หมายความว่า แม้ในพระบาลีจะไม่ประกอบ เอว ศัพท์ไว้โดยตรงใน ปนฺนรโส แต่ศัพท์ทุกศัพท์ในภาษาบาลีอาจประกอบด้วยอวธารณะ คือ การห้ามอรรถอื่นที่ไม่พึงประสงค์ได้ ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

สพฺพวากฺยํ สาวธารณํ.[๙๘]

"ถ้อยคำทั้งหมดเป็นไปกับด้วยอวธารณะ"

ข้อความข้างต้นไม่พบในไวยากรณ์บาลีหรือสันสกฤต สันนิษฐานว่าคงเป็นปริภาสาหรือกฎทั่วไปที่ท่านผู้แต่งคัมภีร์นั้นได้บัญญัติขึ้นเอง โดยอ้างอิงข้อความจากคัมภีร์ฎีกาว่า

สพฺเพสมฺปิ ปทานํ อวธารณผลตฺตา วินาปิ เอวการํ อวธารณตฺโถ วิญฺญายตีติ อาห "เตเนว อชฺฌาจาเรนา"ติ.[๙๙]

"บุคคลย่อมรู้อรรถอวธารณะได้โดยปราศจาก เอว ศัพท์ เพราะบททั้งหมดมีผลของอวธารณะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เตเนว อชฺฌาจาเรน (ด้วยอัชฌาจารนั้นนั่นเอง)"

สพฺพมฺปิ วากฺยํ อวธารณผลตฺตา อนฺโตคธาวธารณนฺติ อาห "ปทปูรณมตฺเต วา นิปาโต"ติ.[๑๐๐]

"แม้ถ้อยคำทั้งหมดก็มีอวธารณะอยู่ภายใน เพราะมีผลของอวธารณะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปทปูรณมตฺเต วา นิปาโต (หรือเป็นนิบาตในการยังบทให้เต็มเท่านั้น)"

อวธารณผลตฺตา สทฺทปโยคสฺส สพฺพมฺปิ วากฺยํ อนฺโตคธาวธารณํ.[๑๐๑]

"แม้ถ้อยคำทั้งหมดก็มีอวธารณะอยู่ภายใน เพราะการประกอบศัพท์มีผลของอวธารณะ"

คำว่า สทฺทนฺตรตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทติ (ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น) เป็นปริภาสาที่ไม่ปรากฏในไวยากรณ์สันสกฤต พบในคัมภีร์ฎีกาว่า

สทฺทนฺตรตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทตีติ "เกสา"ติ วุตฺเต "อเกสา น โหนฺตี"ติ อยมตฺโถ วิญฺญายติ.[๑๐๒]

"ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น ดังนั้น เมื่อกล่าวว่า เกสา (ผม) บุคคลย่อมรู้เนื้อความอย่างนี้ว่า มิใช่ผมหามิได้"

อถ วา สทฺทนฺตรตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทติ, ตสฺมา "สุตนฺ"ติ เอตสฺส อสุตํ น โหตีติ อยมตฺโถ ลพฺภตีติ สนฺธาย "อสฺสวนภาวปฏิกฺเขปโต"ติ วุตฺตํ.[๑๐๓]

"อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความโดยเนื่องด้วยการห้ามอรรถของศัพท์อื่น ดังนั้น จึงหมายความว่า คำว่า สุตํ นี้ได้เนื้อความอย่างนี้ว่า มิใช่สดับมาแล้วหามิได้ จึงกล่าวว่า อสฺสวนภาวปฏิกฺเขปโต (โดยห้ามการไม่ได้สดับ)"

แม้คำว่า ปนฺนรโส ก็ห้ามวันอุโบสถอื่นโดยเป็นผลของ เอว ศัพท์ หรือโดยอัญญัตถาโปหนนัย ตามที่กล่าวไว้แล้ว จึงมีคำแปล ๒ ประการ คือ

๑. "ขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำเท่านั้น" เพิ่ม เอว ศัพท์เข้ามาเป็นปาฐเสสะร่วมกับ ปนฺนรโส เป็น ปนฺนรโส เอว 'ขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำเท่านั้น' และ เอว ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามวันอุโบสถอื่น

๒. "ขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ" คำว่า ปนฺนรโส ห้ามอุโบสถอื่นด้วยอัญญัตถาโปหนนัย

ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์ทรงย้ำความว่าเป็นวันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำด้วยคำว่า อุโปสโถ และห้ามวันอุโบสถ ๑๔ ค่ำและสามัคคีอุโบสถ ด้วยคำว่า ปนฺนรโส

แม้คัมภีร์สัททัตถเภทจินตา (คาถา ๑๐๒) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

สทฺโท'ปลกฺขณาทีหิ ปตีตตฺเถ นิวตฺติตํ
กโรเตวผลตฺเตน อญฺญตฺถาโปหเนน วา.[๑๐๔]

"ศัพท์ย่อมกระทำการห้ามเนื้อความที่ปรากฏด้วยอุปลักขณนัย (การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด) เป็นต้นด้วยความเป็นศัพท์ที่มีผลของ

เอว ศัพท์ หรือด้วยการห้ามเนื้อความอื่น (คือเพิ่มประโยคปฏิเสธเข้ามาเป็นปาฐ-เสสะอีกหนึ่งประโยค เช่น ปุริโส อาคจฺฉติ = บุรุษมา เพิ่มปาฐเสสะว่า น อิตฺถี อาคจฺฉติ = สตรีไม่มา)”

ในคาถาข้างต้น คำว่า เอวผลตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอวสฺส ผลํ เอวผลํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- เอวผลํ เอตสฺมึ อตฺถีติ เอวผลํ (เอวผล ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)
- เอวผลสฺส ภาโว เอวผลตฺตํ (เอวผล ศัพท์ + ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต)

คำว่า อญฺญตฺถาโปหน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อโปหียเต อปนียเต อโปหนํ (อป บทหน้า + อูห ธาตุ = ดำริ + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- อญฺญตฺถสฺส อโปหนํ อญฺญตฺถาโปหนํ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า อชฺชุโปสโถ แปลว่า วันนี้เป็นวันอุโบสถ พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยคำนั้น พระพุทธองค์ทรงห้ามวันอุโบสถอื่นด้วยคำว่า ปนฺนรโส (๑๕ ค่ำ) นี้]

วันอุโบสถและวันปวารณา ๓ อย่าง

ทิวสวเสน หิ ตโย อุโปสถา จาตุทฺทสิโก ปนฺนรสิโก สามคฺคิอุโปสโถติ. เอวํ ตโย อุโปสถา วุตฺตา. ตตฺถ เหมนฺตคิมฺหวสฺสานานํ ติณฺณํ อุตูนํ ตติยสตฺตมปกฺเขสุ เทฺว เทฺว กตฺวา ฉ จาตุทฺทสิกา, อวเสสา อฏฺฐารส ปนฺนรสิกาติ เอวํ เอกสํวจฺฉเร จตุวีสติ อุโปสถา. อิทํ ตาว ปกติ-จาริตฺตํ. “อนุชานามิ ภิกฺขเว สกึ ปกฺขสฺส จาตุทฺทเส วา ปนฺนรเส วา ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตุนฺ”ติ วจนโต ปน “อาคนฺตุเกหิ อาวาสิกานํ อนุวตฺติตพฺพนฺ”ติอาทิวจนโต จ ตถารูปปจฺจเย สติ อญฺญสฺมิมฺปิ จาตุทฺทเส อุโปสถํ กาตุํ วฏฺฏติ. ปุริมวสฺสํวุตฺถานํ ปน ปุพฺพกตฺติกปุณฺณมา วา, เตสํเยว สเจ ภณฺฑนการเกหิ อุปทฺทุตา ปวารณํ ปจฺจุกฺกฑฺฒนฺติ, อถ ปุพฺพกตฺติกมาสสฺส กาฬปกฺขจาตุทฺทโส วา, ปจฺฉิมกตฺติกปุณฺณมา วา, ปจฺฉิมวสฺสํวุตฺถานญฺจ ปจฺฉิมกตฺติกปุณฺณมา เอวาติ อิเม ตโย ปวารณาทิวสาปิ โหนฺติ, อิทมฺปิ ปกติจาริตฺตเมว. ตถารูปปจฺจเย ปน สติ ทฺวินฺนํ กตฺติกปุณฺณมานํ ปุริเมสุ จาตุทฺทเสสุปิ ปวารณํ กาตุํ วฏฺฏติ. ยทา ปน โกสมฺพกกฺขนฺธเก อาคต-นเยน ภินฺเน สงฺเฆ โอสาริเต ตสฺมึ ภิกฺขุสฺมึ สงฺโฆ ตสฺส วตฺถุสฺส วูปสมาย สงฺฆสฺส สามคฺคึ กโรติ, ตทา “ตาวเทว อุโปสโถ กาตพฺโพ, ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพนฺ”ติ วจนโต ฐเปตฺวา จาตุทฺทสปนฺน-

รเส, อญฺโญปิ โย โกจิ ทิวโส สามคฺคิอุโปสถทิวโส นาม โหติ. ปุริมวสฺสํวุตฺถานํ ปน กตฺติกมาสพฺภนฺตเร อยเมว สามคฺคิปวารณาทิวโส นาม โหติ.

กล่าวโดยพิสดารว่า อุโบสถมี ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยวัน คือ

๑. จาตุททสิกะ (วันแรม ๑๔ ค่ำ)

๒. ปันนรสิกะ (วันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ)

๓. สามัคคีอุโบสถ

พระพุทธองค์ตรัสอุโบสถไว้ ๓ อย่างดังนี้[ในอุโปสถขันธกะ] บรรดาอุโบสถเหล่านั้นในปีหนึ่งมีวันอุโบสถ ๒๔ วันอย่างนี้ คือ

๑. จาตุททสิกะ (วันแรม ๑๔ ค่ำ) มี ๖ วันโดยนับเอาวันอุโบสถ ๒ วันๆ ในปักษ์ที่ ๓ และที่ ๗ ของฤดูทั้ง ๓ คือ ฤดูเหมันต์ ฤดูคิมหันต์ และฤดูฝน

๒. ปันนรสิกะ (วันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ) มี ๑๘ วันที่เหลือ

๓. สามัคคีอุโบสถ อุโบสถที่ทำในวันที่สงฆ์พร้อมเพรียงกัน

ข้อนี้เป็นธรรมเนียมปกติก่อน แต่เมื่อมีเหตุอันจำเป็นเช่นนั้นก็ทำอุโบสถในวัน ๑๔ ค่ำอื่นได้ ดังพระพุทธดำรัสว่า

อนุชานามิ ภิกฺขเว สกึ ปกฺขสฺส จาตุทฺทเส วา ปนฺนรเส วา ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตุํ.[๑๐๕]

“ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้สวดปาติโมกข์ปักษ์ละครั้งในวันแรม ๑๔ ค่ำ หรือวันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ”

อาคนฺตุเกหิ อาวาสิกานํ อนุวตฺติตพฺพํ.[๑๐๖]

“ภิกษุอาคันตุกะพึงประพฤติตามภิกษุเจ้าถิ่น”

สามัคคีอุโบสถ (อุโบสถที่ทำในวันที่สงฆ์พร้อมเพรียงกัน) คือ วันใดวันหนึ่งนอกจากวัน ๑๔ ค่ำหรือ ๑๕ ค่ำ เมื่อสงฆ์ทำความพร้อมเพรียงแห่งสงฆ์เพื่อระงับอธิกรณ์นั้น ในขณะที่สงฆ์แตกแยกกันและสงฆ์เรียกภิกษุ[ผู้ถูกทอดทิ้งจากฐานะที่มีสังวาสเสมอกัน]นั้นเข้าหมู่ ตามนัยที่ปรากฏในโกสัมพกขันธกะ ดังพระพุทธดำรัสว่า

ตาวเทว อุโปสโถ กาตพฺโพ, ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพํ.[๑๐๗]

"สงฆ์พึงทำอุโบสถในวันนั้นนั่นเอง พึงสวดปาติโมกข์"

อนึ่ง วันปวารณามี ๓ วันเหล่านี้ คือ

๑. วันเพ็ญเดือน ๑๑ ของภิกษุผู้จำพรรษาแรก

๒. วันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑ หรือวันเพ็ญเดือน ๑๒ ของภิกษุ[ผู้จำพรรษาแรก] เหล่านั้นที่ถูกเบียดเบียนโดยภิกษุผู้ก่อความบาดหมางกันแล้วเลื่อนวันปวารณา

๓. วันเพ็ญเดือน ๑๒ เท่านั้นของภิกษุผู้จำพรรษาหลัง

แม้ข้อนี้ก็เป็นธรรมเนียมปกติ แต่เมื่อมีเหตุอันจำเป็นเช่นนั้นก็ควรทำปวารณาในวันขึ้น ๑๔ ค่ำก่อนวันเพ็ญเดือนกัตติกะทั้ง ๒ [คือ เดือน ๑๑ และเดือน ๑๒]

อนึ่ง **สามัคคีปวารณา** (ปวารณาที่ทำในวันที่สงฆ์พร้อมเพรียงกัน) คือ วันที่สงฆ์พร้อมเพรียงกันระหว่างเดือนกัตติกะ [วันแรม ๑ ค่ำเดือน ๑๑ ถึงวันเพ็ญเดือน ๑๒ ยกเว้นวัน ๑๔ ค่ำและ ๑๕ ค่ำที่ทำปวารณาได้] ย่อมมีแก่ภิกษุผู้จำพรรษาแรก

[คำเป็นต้นว่า ทิวสวเสน หิ (กล่าวโดยพิสดารว่า อุโบสถมี ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยวัน) กล่าวอธิบายวันอุโปสถที่กล่าวไว้โดยย่อข้างต้นโดยพิสดาร (หิ ศัพท์ทำหน้าที่วิตถารโชตกะ) ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ วันอุโบสถมีจำนวนเท่าไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงจำนวนของวันอุโบสถมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า อุโบสถมี ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยวัน

ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

ปนฺนรโสติ อิมินา อญฺญํ อุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปตี"ติ สงฺขิตฺเตน วุตฺตมตฺถํ วิตฺถารโต ทสฺเสตุํ "ทิวสวเสน หี"ติอาทิมาห.[๑๐๘]

"ท่านกล่าวว่า ทิวสวเสน หิ เป็นต้นเพื่อแสดงเนื้อความที่กล่าวไว้โดยย่อว่า ปนฺนรโสติ อิมินา อญฺญํ อุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปติ (พระพุทธองค์ทรงห้ามวันอุโบสถอื่นด้วยคำว่า ปนฺนรโส นี้) โดยพิสดาร"

ประโยคว่า เอวํ ตโย อุโปสถา วุตฺตา (อุโบสถตรัสไว้ ๓ อย่างดังนี้) ชื่อว่า *ประโยคนิคมนะ* กล่าวไว้เพื่อลงท้ายประโยควิตถาระข้างต้น

ประโยคว่า ตตฺถ เหมนฺตคิมฺหวสฺสานานํ (บรรดาอุโบสถเหล่านั้น ในปีหนึ่งมีวันอุโบสถ ๒๔ วัน

อย่างนี้) ชื่อว่า ปฏินิเทศ หรือปฏิวิตถาระ (ประโยคนี้ก็นับเข้าในประโยควิตถาระเช่นเดียวกัน) คือ ขยายความซ้ำอีกเพื่อระบุจำนวนวันอุโบสถ ๑๔ ค่ำและ ๑๕ ค่ำว่า วันอุโบสถ ๑๔ ค่ำมี ๖ วัน ส่วนวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำมี ๑๘ วันที่เหลือ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ วันอุโบสถ ๑๔ ค่ำและ ๑๕ ค่ำ มีจำนวนเท่ากันหรือ
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุจำนวนวันอุโบสถทั้งสองนั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า ปักษ์ที่ ๓ ของฤดูเหมันต์ คือ วันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑ ส่วนปักษ์ที่ ๗ คือ วันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๓

ปักษ์ที่ ๓ ของฤดูคิมหันต์ คือ วันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๕ ส่วนปักษ์ที่ ๗ คือ วันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๗

ปักษ์ที่ ๓ ของฤดูฝน คือ วันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๙ ส่วนปักษ์ที่ ๗ คือ วันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑

คำว่า อิทํ ตาว ปกติจาริตฺตํ (ข้อนี้เป็นธรรมเนียมปกติก่อน) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อระบุว่า ข้อนี้เป็นธรรมเนียมปกติ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อนี้เป็นธรรมเนียมผิดปกติของอุโบสถหรือ เพราะภิกษุอาคันตุกะมีจำนวนมากกว่าภิกษุเจ้าถิ่น หรือภิกษุเจ้าถิ่นมีจำนวนมากกว่าภิกษุอาคันตุกะ
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุว่าเป็นธรรมเนียมปกติหรือธรรมเนียมผิดปกติมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า ข้อนี้เป็นธรรมเนียมปกติก่อน

คำเป็นต้นว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว (แต่เมื่อมีเหตุอันจำเป็นเช่นนั้นก็ทำอุโบสถในวัน ๑๔ ค่ำอื่นได้) กล่าวไว้เพื่อแสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่ ฝ่ายธรรมเนียมผิดปกติของอุโบสถ โดยอ้างอิงพระพุทธดำรัส ๒ แห่งว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว สกึ ปกฺขสฺส จาตุทฺทเส วา ปนฺนรเส วา ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตุํ และ อาคนฺตุเกหิ อาวาสิกานํ อนุวตฺติตพฺพํ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ วันอุโบสถควรมี ๒๔ วันเท่านั้นหรือ
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ถ้าท่านแสดงเพียงธรรมเนียมปกติของอุโบสถ แต่ไม่แสดงธรรมเนียมผิดปกติ ก็ควรต้องอัพยาปิตโทษ คือ โทษไม่ครอบคลุม มิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า ข้อความว่า “เหตุอันจำเป็นเช่นนั้น” หมายความว่า ถ้าวันอุโบสถเป็นวันขึ้น/แรม ๑๔ ค่ำของภิกษุเจ้าถิ่น แต่ภิกษุอาคันตุกะที่มาจากต่างรัฐนับเป็นวันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ หากภิกษุเจ้าถิ่นมีมากกว่า ภิกษุอาคันตุกะพึงประพฤติตามภิกษุเจ้าถิ่น แต่หากทั้ง ๒ ฝ่ายมีจำนวนเท่ากัน ภิกษุอาคันตุกะพึงประพฤติตามภิกษุเจ้าถิ่น ถ้าภิกษุเจ้าถิ่นมีน้อยกว่าก็พึงประพฤติตามภิกษุอาคันตุกะ

ธรรมเนียมตามที่กล่าวข้างต้นนี้เรียกว่า วิกติจาริตตะ คือ ธรรมเนียมผิดปกติจากวัน ๑๔ ค่ำที่มีเพียง ๖ วันในแต่ละปี แต่เป็นวัน ๑๔ ค่ำอื่นจากวัน ๑๔ ค่ำเหล่านั้น

ใน ๑ ปีมีวันอุโบสถ ๒๔ วัน แต่ทำอุโบสถกรรม ๒๓ ครั้ง ทำปวารณากรรม ๑ ครั้งในวันเพ็ญเดือน ๑๒ อันเป็นวันออกพรรษา

คัมภีร์กังขาวิตรณี (หน้า ๑๐๘) กล่าวถึงวันปวารณาต่อจากวันอุโบสถ ๑๔ ค่ำ และ ๑๕ ค่ำด้วยคำว่า ปุริมวสฺสํวุตฺถานํ ปน ฯเปฯ อิเม ตโย ปวารณาทิวสาปิ โหนฺติ (อนึ่ง วันปวารณามี ๓ วันเหล่านี้) โดยกล่าวถึงธรรมเนียมปกติของปวารณา แล้วกล่าวธรรมเนียมผิดปกติของปวารณา ด้วยคำเป็นต้นว่า ตถารูปปจฺจเย ปน (แต่เมื่อมีเหตุอันจำเป็นเช่นนั้นก็ควรทำปวารณาในวันขึ้น ๑๔ ค่ำก่อนวันเพ็ญเดือนกัตติกะทั้ง ๒) ในตอนท้ายจึงกล่าวถึงสามัคคีอุโบสถและสามัคคีปวารณาไว้ร่วมกัน เพราะท่านต้องการจะแสดงว่าวันปวารณาก็มี ๓ อย่างเช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ อุโบสถเท่านั้นมี ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยวันหรือ
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงวินัยกรรมอื่นที่มี ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยวันเหมือนอุโบสถมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า วันปวารณามี ๓ วันเหล่านี้ ฯลฯ อย่างไรก็ตาม ในฉบับแปลนี้นำสามัคคีอุโบสถมาแสดงไว้ก่อนเพื่อให้เข้าใจง่าย

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

น เกวลํ อุโปสถทิวสาว โหนฺตีติ อาห "ปุริมวสฺสํวุตฺถานํ ปนา"ติอาทิ.[๑๐๙]

"ท่านกล่าวว่า ปุริมวสฺสํวุตฺถานํ ปน เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า วันอุโบสถอย่างเดียวเท่านั้นไม่ใช่มี ๓ อย่าง"

โดยทั่วไปวันเพ็ญเดือน ๑๑ เป็นวันปวารณาที่สงฆ์เปิดโอกาสให้ว่ากล่าวตักเตือนกันแทนการทำอุโบสถ แต่ถ้าภิกษุในวัดได้ยินว่ามีภิกษุในวัดข้างเคียงที่เกิดความบาดหมางกันต้องการจะมาคัดค้านพิธีทำปวารณา โดยอ้างว่าแม้ว่าจะเปิดโอกาสให้ตักเตือนกันก็ไม่อาจกระทำเช่นนั้นได้ ก็ควรรีบทำปวารณาให้เสร็จโดยเร็วก่อนที่ภิกษุเหล่านั้นจะเดินทางมาถึง แต่ถ้าพบอุปสรรคดังกล่าว ก็อาจเลื่อนวันปวารณาจากวันเพ็ญเดือน ๑๑ เป็นวันแรม ๑๔ ค่ำเดือน ๑๑ โดยเลื่อนจากเดิม ๑๔ วัน แต่ถ้าอธิกรณ์ยังไม่สงบ ก็อาจเลื่อนไปอีก ๑๕ วันโดยทำปวารณาในวันเพ็ญเดือน ๑๒ การเลื่อนวันปวารณาดังกล่าวนี้ต้องทำด้วยการสวดญัตติหลังจากลงอุโบสถแล้ว ข้อความของการสวดญัตติเหล่านั้น คือ

สุณนฺตุ เม อายสฺมนฺโต อาวาสิกา. ยทายสฺมนฺตานํ ปตฺตกลฺลํ, อิทานิ อุโปสถํ กเรยฺยาม, ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺยาม. อาคเม กาเฬ ปวาเรยฺยาม.[๑๑๐]

“ข้าแต่ภิกษุผู้อยู่ในอาวาส ท่านผู้มีอายุจงสดับคำของข้าพเจ้า ถ้ากาลที่สมควรแล้วพึงมีอยู่แก่ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พวกเราพึงกระทำอุโบสถในกาลนี้ พึงสวดปาติโมกข์ พึงปวารณาในกาฬปักษ์ที่จะมา”

สุณนฺตุ เม อายสฺมนฺโต อาวาสิกา. ยทายสฺมนฺตานํ ปตฺตกลฺลํ, อิทานิ อุโปสถํ กเรยฺยาม, ปาติ-โมกฺขํ อุทฺทิเสยฺยาม, อาคเม ชุณฺเห ปวาเรยฺยาม.[๑๑๑]

“ข้าแต่ภิกษุผู้อยู่ในอาวาส ท่านผู้มีอายุจงสดับคำของข้าพเจ้า ถ้าท่านผู้มีอายุทั้งหลายพร้อมกันแล้ว พวกเราพึงกระทำอุโบสถในกาลนี้ พึงสวดปาติโมกข์ พึงปวารณาในชุณหปักษ์ที่จะมา”

ส่วนภิกษุผู้จำพรรษาหลัง มีวันปวารณาเพียงวันเดียว คือ วันเพ็ญเดือน ๑๒ ไม่อาจเลื่อนวันปวารณาไปอีก เพราะเวลาภายหลังจากวันเพ็ญเดือน ๑๒ ไม่ใช่เขตแห่งการทำปวารณา ท่านจึงประกอบใช้ เอว ศัพท์ในคำว่า ปจฺฉิมกตฺติกปุณฺณมา เอว (วันเพ็ญเดือน ๑๒ เท่านั้น) ถ้าภิกษุทำปวารณาหลังวันเพ็ญเดือน ๑๒ ก็พึงต้องอาบัติทุกกฏ ดังพระพุทธดำรัสว่า

น จ ภิกฺขเว อปวารณาย ปวาเรตพฺพํ อญฺญตฺร สงฺฆสามคฺคิยา.[๑๑๒]

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงทำปวารณาในวันอื่นที่มิใช่วันปวารณา ยกเว้นความสามัคคีของสงฆ์”

หากมีเหตุอันจำเป็น คือ ความบาดหมางของภิกษุในวัดข้างเคียง ภิกษุผู้จำพรรษาแรกควรทำปวารณาในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๑ โดยทำปวารณาล่วงหน้าได้ ๑ วัน ส่วนภิกษุผู้จำพรรษาหลังควรทำปวารณาในวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๒ โดยทำปวารณาล่วงหน้าได้ ๑ วันเช่นเดียวกัน

คำว่า ปนฺนรส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปญฺจทสนฺนํ ปูรโณ ปนฺนรโส (ปนฺนรส ศัพท์ + ฑ ปัจจัย ในปูรณตัทธิต)

ลง ฑ ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๕๑) ว่า ตสฺส ปูรเณกาทสาทิโต วา (ลง ฑ ปัจจัยท้าย เอกาทส ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า เหตุเต็มของสิ่งนั้นได้บ้าง)

คำว่า จาตุทฺทสิก (วันที่ประกอบในดิถีที่ ๑๔) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- จตุทฺทสนฺนํ ปูรณี จาตุทฺทสี, จาตุทฺทสิยํ นิยุตฺโต จาตุทฺทสิโก.

(จาตุทฺทสี ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)

คำว่า ปนฺนรสิก (วันที่ประกอบในดิถีที่ ๑๕) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปญฺจทสนฺนํ ปูรณี ปนฺนรสี, ปนฺนรสิยํ นิยุตฺโต ปนฺนรสิโก.

(ปนฺนรสี ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)

คำว่า สามคฺคิอุโปสถ (วันที่สงฆ์พึงกระทำในวันสามัคคี) มีรูปวิเคราะห์ว่า

สามคฺคิยํ กาตพฺโพ อุโปสโถ สามคฺคิอุโปสโถ (มัชเฌโลปีสัตตมีตัปปุริสสมาส)

วา ศัพท์มักทำหน้าที่ วิกัปปะ หรือ วิกัปปนะ คือ กระทำเฉพาะๆ ให้แตกต่างกัน ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + กปฺป ธาตุ = กระทำ + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิสุํ วิสุํ กปฺปียเตติ วิกปฺโป = เนื้อความที่ถูกทำเฉพาะๆ ชื่อว่า วิกัปปะ

ส่วน จ ศัพท์มักทำหน้าที่สมุจจยะ คือ รวบรวมให้เป็นอย่างเดียวกัน ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + อุ บทหน้า + จิ ธาตุ = สั่งสม + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมุจฺจียเตติ สมุจฺจโย = เนื้อความที่ถูกรวบรวม ชื่อว่า สมุจจยะ

ดังข้อความในคู่มือสอนกังขา ฯ ว่า

วุตฺตตฺเถสุ วิกปฺเปน เอเกโกเยว คยฺหเต
สมุจฺจเยน สพฺโพว ลกฺเขยฺย อตฺถเภทกํ.[๑๑๓]

"ในบรรดาเนื้อความที่กล่าวไว้แล้ว เนื้อความทีละอย่าง ย่อมถูกถือเอาด้วยอรรถวิกัปปนะ ส่วนเนื้อความทั้งหมดเทียว ย่อมถูกถือเอาด้วยอรรถสมุจจยะ ผู้มีปัญญาพึงกำหนดความต่างกันแห่งเนื้อความ[อย่างนี้]"

ในประเทศอินเดีย ฤดูจำแนกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. ฤดูเหมันต์ เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔
๒. ฤดูคิมหันต์ เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘
๓. ฤดูฝน เริ่มตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒

วันอุโบสถที่เป็นจาตุทฑสิกะ มี ๖ วัน ส่วนอุโบสถที่เป็นปันนรสิกะ มี ๑๘ วัน รวมเป็นวันอุโบสถ ๒๔ วัน โดยแต่ละฤดูมีวันอุโบสถฤดูละ ๘ วัน ดังคำสรุปในฎีกาใหม่ว่า

กตฺติกสฺส จ กาฬมฺหา ยาว ผคฺคุนปุณฺณมา
เหมนฺตกาโลติ วิญฺเญยฺโย อฏฺฐ โหนฺติ อุโปสถา.
ผคฺคุนสฺส จ กาฬมฺหา ยาว อาสาฬฺหปุณฺณมา
คิมฺหกาโลติ วิญฺเญยฺโย อฏฺฐ โหนฺติ อุโปสถา.
อาสาฬฺหสฺส จ กาฬมฺหา ยาว กตฺติกปุณฺณมา
วสฺสกาโลติ วิญฺเญยฺโย อฏฺฐ โหนฺติ อุโปสถา.[๑๑๔]

"เวลาตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ พึงทราบว่าเป็นฤดูเหมันต์ มีวันอุโบสถ ๘ วัน เวลาตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ พึงทราบว่าเป็นฤดูคิมหันต์ มีวันอุโบสถ ๘ วัน เวลาตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ พึงทราบว่าเป็นฤดูฝน มีวันอุโบสถ ๘ วัน"

คำว่า วสฺสํวุตฺถ ในฉบับฉัฏฐสังคีติของกังขาวิตรณีพบรูปว่า วสฺสํวุฏฺฐ แต่รูปว่า วสฺสํวุตฺถ จึงถูกต้อง เพราะปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๖๑๓) กล่าวว่า เมื่อลง ต ปัจจัยท้าย วส ธาตุแล้ว อาจแปลง ต ปัจจัยกับ ส ของ วส ธาตุเป็น ฏฺฐ สำเร็จรูปเป็น วุฏฺโฐ แต่พระกัจจายนะได้กล่าวสูตรว่า วสโต อุตฺถ ต่อจากสูตรว่า สาทิสนฺตปุจฺฉภนฺชหํสาทีหิ ฏฺโฐ (แปลง ต ปัจจัยท้ายธาตุที่มี ส เป็นที่สุด, ปุจฺฉ ธาตุ, ภนฺช ธาตุ และ หํส ธาตุเป็นต้นกับพยัญชนะที่อยู่หน้า [ต นั้น]เป็น ฏฺฐ) เพื่อปฏิเสธการแปลงเป็น ฏฺฐ ท้าย วส ธาตุ ดังนั้น รูปว่า วสฺสํวุตฺโถ ที่พบส่วนใหญ่ในฉบับฉัฏฐสังคีติ จึงถูกต้อง แต่ในฉบับฉัฏฐสังคีติบางแห่ง ฉบับพม่าบางฉบับ และฉบับไทย ก็พบรูปว่า วสฺสํวุฏฺโฐ โดยประกอบรูปศัพท์ตามสูตรว่า สาทิสนฺต เป็นต้น รูปศัพท์นี้ไม่ถูกต้อง ตามเหตุผลที่กล่าวมาแล้ว แม้สัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๑๗๗) ก็ระบุถึงการแปลงเป็น อุตฺถ ว่า อุตฺโถ วสา (แปลง ต ปัจจัยกับพยัญชนะต้นเป็น อุตฺถ ท้าย วส ธาตุ)

คำว่า วสฺสํ และ วุตฺโถ ต้องติดกันเป็นบทเดียว เพราะถือว่าเป็นอลุตตกิตันตสมาส คือ สมาสที่มีกิตก์ปัจจัยอยู่ท้ายซึ่งไม่ลบวิภัตติ ตามที่ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๖๑๓) กล่าวว่า วสฺสํ อวสีติ อตฺเถ ตปฺปจฺจโย (ลง ต ปัจจัยในความหมายว่า อยู่อาศัยตลอดฤดูฝนแล้ว) มีรูปวิเคราะห์ว่า วสฺสํ อวสีติ วสฺสํวุตฺโถ ดังนั้น คำว่า วสฺสํวุตฺโถ จึงควรเป็นบทเดียวกัน แม้คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาก็กล่าวไว้ตามคำอธิบายนี้ว่า

วสฺสํวุตฺถสํฆสฺสาติ วสฺสํ วสิตฺถาติ วสฺสํวุตฺโถ, อลุตฺตกิตนฺตสมาโสยํ. โสเยว สํโฆ วสฺสํวุตฺถสํโฆ, ตสฺส.[๑๑๕]

"คำว่า วสฺสํวุตฺถสํฆสฺส มีรูปวิเคราะห์ว่า ผู้อยู่อาศัยตลอดฤดูฝนแล้ว ชื่อว่า วัสสังวุตถะ บทนี้เป็นกิตันตสมาสที่ไม่ลบวิภัตติ สงฆ์คือผู้อยู่อาศัยตลอดฤดูฝนแล้ว ชื่อว่า วัสสังวุตถสังฆะ [พึงถวาย]แก่สงฆ์ผู้อยู่อาศัยตลอดฤดูฝนแล้วนั้น"

แม้ในคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๗๔๙) ก็แสดงรูปวิเคราะห์เป็นอลุตตกิตันตสมาสว่า วสฺสํ วสิตฺถาติ วสฺสํวุตฺโถ เหมือนข้อความในปาจิตยาทิโยชนาข้างต้น

คำว่า โอสาริเต แปลตามศัพท์ว่า "อันสงฆ์ให้เข้าไปแล้ว" คือ การเรียกภิกษุที่ถูกสงฆ์ทอดทิ้งจากฐานะที่มีสังวาสเสมอกันที่ได้ชื่อว่า อุกขิตตกะ ให้เข้าหมู่ด้วยการนำไปสู่สีมา ให้แสดงอาบัติ และสวดกรรมวาจาระงับความเป็นผู้ถูกทอดทิ้ง

คำว่า วตฺถุ ในคำว่า ตสฺส วตฺถุสฺส วูปสมาย (เพื่อระงับอธิกรณ์นั้น) แปลว่า อธิกรณ์ มีรูปวิเคราะห์ว่า อนตฺถา วสนฺติ เอตฺถาติ วตฺถุ (ที่ตั้งของโทษ ชื่อว่า วัตถุ)

คำว่า ตาวเทว มักแปลว่า ในขณะนั้นนั่นเอง แต่ฎีกาใหม่[๑๑๖] แปลว่า ตํ ทิวสเมว (ในวันนั้นนั่นเอง) ถือว่า ตาว ศัพท์ในที่นี้เป็นนิบาตที่ใช้ในความหมายว่า ในวันนั้น

คำว่า ปุณฺณมา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุณฺโณ มา เอตฺถาติ ปุณฺณมา (วันที่มีพระจันทร์เต็มดวง, วันเพ็ญ)

พระจันทร์เพ็ญมีปกติโคจรมาประกอบร่วมกับดาวกัตติกา (ดาวลูกไก่) ในเดือน ๑๒ เดือน ๑๒ นี้จึงได้ชื่อว่า เดือนกัตติกะ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- กตฺติกาย ปุณฺณจนฺทยุตฺตาย ยุตฺโต มาโส กตฺติโก = เดือนประกอบด้วยดาวกัตติกาซึ่งมีพระจันทร์เต็มดวง ชื่อว่า กัตติกะ

อย่างไรก็ตาม ดาวกัตติกาก็มี ๒ อย่าง คือ

๑. ปุพพกัตติกะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุพฺพกตฺติกาย ยุตฺโต ปุพฺพกตฺติโก (เดือนที่ประกอบด้วยดาวกัตติกาต้น) คือ เดือน ๑๑ หรือมีชื่ออื่นว่า เดือนอัสสยุชะ

๒. ปัจฉิมกัตติกะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปจฺฉิมกตฺติกาย ยุตฺโต ปจฺฉิมกตฺติโก (เดือนที่ประกอบด้วยดาวกัตติกาหลัง) คือ เดือน ๑๒ หรือมีชื่ออื่นว่า เดือนกัตติกะ

เดือนในสมัยพุทธกาลมี ๑๒ เดือน เริ่มตั้งแต่เดือน ๕ ในราวเดือนเมษายนที่เริ่มเปลี่ยนเป็นปีใหม่ในช่วงสงกรานต์ (สํกฺรานฺต = ย้ายปี) คือ

๑. เดือนจิตตะ (เดือน ๕)	๒. เดือนเวสาขะ (เดือน ๖)
๓. เดือนเชฏฐะ (เดือน ๗)	๔. เดือนอาสาฬหะ (เดือน ๘)
๕. เดือนสาวณะ (เดือน ๙)	๖. เดือนโปฏฐปาทะ (เดือน ๑๐)
๗. เดือนอัสสยุชะ (เดือน ๑๑)	๘. เดือนกัตติกะ (เดือน ๑๒)
๙. เดือนมาคสิระ (เดือน ๑)	๑๐. เดือนผุสสะ (เดือน ๒)
๑๑. เดือนมาฆะ (เดือน ๓)	๑๒. เดือนผัคคุณะ (เดือน ๔)

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

จิตฺโต เวสาขเชฏฺฐา จา- สาฬฺโห ทฺวีสุ จ สาวโณ
โปฏฺฐปาทสฺสยุชา จ มาสา ทฺวาทส กตฺติโก.
มาคสิโร ตถา ผุสฺโส กเมน มาฆ-ผคฺคุณา
กตฺติกสฺสยุชา มาสา ปจฺฉิม-ปุพฺพกตฺติกา.[๑๑๗]

“เดือน ๑๒ ตามลำดับ คือ จิตฺต (เดือน ๕) เวสาข (เดือน ๖) เชฏฺฐ (เดือน ๗) อาสาฬฺห (เดือน ๘) คำนี้เป็นไปในลิงค์ทั้งสอง [คือ อาสาฬฺห และ อาสาฬฺหี] สาวณ (เดือน ๙) โปฏฺฐปาท (เดือน ๑๐) อสฺสยุช (เดือน ๑๑) กตฺติก (เดือน ๑๒) มาคสิร (เดือน ๑) ผุสฺส (เดือน ๒) มาฆ (เดือน ๓) ผคฺคุณ (เดือน ๔)

เดือนกัตติกะและเดือนอัสสยุชะ ชื่อว่า เดือนกัตติกะปลาย (ปัจฉิมกัตติกะ) และเดือนกัตติกะต้น (ปุพพกัตติกะ)”]

คำลงท้ายของ อชฺชุโปสโถ ปนฺนรโส

อิติ อิเมสุ ตีสุ ทิวเสสุ "ปนฺนรโส"ติ อิมินา อญฺญํ อุโปสถทิวสํ ปฏิกฺขิปติ. ตสฺมา ยฺวายํ "อชฺชุโปสโถ"ติ วจเนน อนุโปสถทิวโส ปฏิกฺขิตฺโต, ตสฺมึ อุโปสโถ น กาตพฺโพเยว. โย ปนายํ อญฺโญ อุโปสถทิวโส, ตสฺมึ อุโปสโถ กาตพฺโพ. กโรนฺเตน ปน สเจ จาตุทฺทสิโก โหติ, "อชฺชุโปสโถ จาตุทฺทโส"ติ วตฺตพฺพํ. สเจ ปนฺนรสิโก โหติ, "อชฺชุโปสโถ ปนฺนรโส"ติ วตฺตพฺพํ. สเจ สามคฺคิ-อุโปสโถ โหติ, "อชฺชุโปสโถ สามคฺคี"ติ วตฺตพฺพํ.

โดยประการดังนี้ ในวันทั้ง ๓ เหล่านี้ พระพุทธองค์ทรงห้ามวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถด้วยคำว่า ปนฺนรโส นี้ ดังนั้น ภิกษุจึงไม่ควรทำอุโบสถในวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถนั้นซึ่งถูกห้ามไว้ด้วยคำว่า อชฺชุโปสโถ แต่พึงทำอุโบสถในวันอุโบสถอื่นได้

อนึ่ง เมื่อจะทำอุโบสถ ถ้าเป็นวันแรม ๑๔ ค่ำ ต้องกล่าวว่า

อชฺชุโปสโถ จาตุทฺทโส (วันนี้เป็นวันอุโบสถแรม ๑๔ ค่ำ)

ถ้าเป็นวันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ ต้องกล่าวว่า

อชฺชุโปสโถ ปนฺนรโส (วันนี้เป็นวันอุโบสถขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ)

ถ้าเป็นสามัคคีอุโบสถ ต้องกล่าวว่า

อชฺชุโปสโถ สามคฺคี (วันนี้เป็นวันสามัคคีอุโบสถ)

[คำว่า ตสฺมา แปลโดยทั่วไปว่า เพราะเหตุนั้น ในที่นี้ก็คือ เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงห้ามวันอุโบสถอื่นนั้น ส่วนใหญ่คำว่า ตสฺมา ที่อยู่ต้นประโยคมักหมายถึงกริยาคุมพากย์เป็นใจความสำคัญ จึงต้องเพิ่มข้อความเต็มของคำว่า ตสฺมา ว่า ตสฺมา อญฺญสฺส อุโปสถทิวสสฺส ปฏิกฺขิตฺตตฺตา (เพราะความที่แห่งวันอุโบสถอื่นอันพระพุทธเจ้าทรงห้ามแล้วนั้น) โดยเปลี่ยน ปฏิกฺขิปติ เป็นบทนามแล้วลงภาวตัทธิตปัจจัยเป็นรูปว่า ปฏิกฺขิตฺตตฺตา

คำว่า โหติ ในภาษาไทยแปลได้ ๒ อย่างว่า ย่อมมี หรือ ย่อมเป็น โดยขึ้นอยู่กับประธาน ถ้ามีประธาน ๑ ศัพท์ ให้แปลว่า "ย่อมมี" ถ้ามีบทนามประกอบด้วยบทหนึ่งเป็นประธาน และอีกบทหนึ่งเป็นบทขยายที่มักมีลิงค์ วิภัตติเดียวกัน ให้แปลว่า "ย่อมเป็น" โดยสัมพันธ์เป็นปกติกัตตา-วิกติกัตตา (หรือสามัญญกัตตา-วิเสสกัตตา) เช่น

- ทารโก คาเม โหติ (เด็กมีอยู่ในหมู่บ้าน)
- ทารโก สามเณโร โหติ (เด็กเป็นสามเณร)

การใช้ โหติ ที่แปลว่า “ย่อมเป็น” ก็คือประโยคที่เรียกว่า Verb to Be ในภาษาอังกฤษนั่นเอง ต้องมี Complement คือ สิ่งที่ทำให้เต็มหรือสมบูรณ์ ส่วนประโยคที่มีประธาน ๑ ศัพท์ ก็คือประโยค Verb to Have

คำว่า อชฺชุโปสโถ จาตุทฺทโส แปลว่า วันนี้เป็นวันอุโบสถ ๑๔ ค่ำ หรือคำว่า อชฺชุโปสโถ ปนฺนรโส แปลว่า วันนี้เป็นวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำ โดย อชฺช ลงปฐมาวิภัตติแล้วลบไป แม้ อชฺช ศัพท์เป็นศัพท์ที่มักลงสัตตมีวิภัตติ แปลว่า ในวันนี้ แต่ในที่นี้ควรลงปฐมาวิภัตติ จึงจะทำให้ความหมายชัดเจน ถ้าลงสัตตมีวิภัตติก็มีความหมายว่า วันอุโบสถ ๑๔ ค่ำมีอยู่ในวันนี้ หรือ วันอุโบสถ ๑๕ ค่ำมีอยู่ในวันนี้ แม้มีความหมายเหมือนกัน แต่ไม่ถูกหลักภาษา เพราะบทที่ลงวิภัตติต่างกันต้องหมายถึงสิ่งที่แตกต่างกัน เช่น ภิกฺขุ วิหาเร วสติ (ภิกษุอยู่ในวัด) จะเห็นได้ว่า ภิกษุและวัดเป็นคนละอย่างกัน แต่ในประโยคว่า อชฺชุโปสโถ จาตุทฺทโส หรือ อชฺชุโปสโถ ปนฺนรโส คำว่า อชฺช และ อุโปสโถ เป็นสิ่งเดียวกัน ดังนั้น จึงแปลตามนิสสัยพม่าโดยลงปฐมาวิภัตติท้าย อชฺช ศัพท์ แม้สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ก็กล่าวว่า

อายสฺมตา ปน มหากจฺจายเนน นิรุตฺติปิฏเก สพฺเพสมฺปิ วีสติยา อุปสคฺคานํ อวิภตฺติกตฺตํ วุตฺตํ. นิปาเตสุ ปน เอกจฺจานํ สวิภตฺติกตฺตํ, เอกจฺจานํ อวิภตฺติกตฺตํ. มยํ ปน พฺยาสปเทสุ เอกจฺจานํ อุปสคฺคานํ สวิภตฺติกตฺตํ, เอกจฺจานํ อวิภตฺติกตฺตํ, “ปภวติ ปราภวตี”ติอาทีสุ สพฺเพสุปิ กฺริยาปเทสุ สพฺพถา อวิภตฺติกตฺตํ อิจฺฉาม. สมาสปเทสุ ปน สพฺพถา วิภตฺติกตฺตํ อิจฺฉาม. นิปาเตสุ ปน ยถาวุตฺตเมว นยํ อิจฺฉาม.[๑๑๘]

“อนึ่ง ท่านพระมหากัจจายนะกล่าวว่า อุปสรรค ๒๐ ศัพท์ทั้งหมดไม่ลงวิภัตติไว้ในคัมภีร์นิรุตติ-ปิฎก แต่กล่าวว่า นิบาตบางศัพท์ในนิบาตทั้งหลายลงวิภัตติได้ บางศัพท์ไม่ลงวิภัตติ แต่ข้าพเจ้าปรารถนาว่า อุปสรรคบางศัพท์ในบทพิสดาร [คือ บทที่ลงวิภัตติโดยไม่เชื่อมสมาส]ลงวิภัตติได้ บางศัพท์ลงวิภัตติไม่ได้ และปรารถนาบทกริยาทั้งหมดมีอาทิว่า ปภวติ (ย่อมเกิดก่อน), ปราภวติ (ย่อมแพ้) ว่าไม่ลงวิภัตติโดยสิ้นเชิง แต่ปรารถนาการลงวิภัตติในบทสมาสทั้งหมดโดยสิ้นเชิง ส่วนในนิบาตทั้งหลาย ข้าพเจ้าปรารถนานัยตามที่กล่าวไว้แล้ว [คือ ลงวิภัตติและไม่ลงวิภัตติตามสมควร]”

กรรมที่ควรแก่กาล

ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลนฺติ เอตฺถ ปตฺโต กาโล อิมสฺส กมฺมสฺสาติ ปตฺตกาลํ, ปตฺตกาลเมว ปตฺตกลฺลํ.

ในคำว่า ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ (ถ้าความพรั่งพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว) นี้ พึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า

- ปตฺโต กาโล อิมสฺส กมฺมสฺสาติ ปตฺตกาลํ = คำว่า ปัตตกาละ คือ กรรมที่ถึงเวลาทำแล้ว

- ปตฺตกาลเมว ปตฺตกลฺลํ = คำว่า ปัตตกาละนั้นแหละ มีรูปว่า ปัตตกัลละ

[คำว่า ปตฺตกลฺล แปลตามศัพท์ว่า "กรรมที่มีกาลถึงแล้ว" คือ กรรมที่ถึงเวลาสมควรทำแล้ว

คำว่า ปตฺโต กาโล อิมสฺส กมฺมสฺสาติ ปตฺตกาลํ แสดงรูปวิเคราะห์ของ ปตฺตกาล ศัพท์ว่าเป็นพหุพพีหิสมาส ทั้งนี้เพื่อห้ามรูปวิเคราะห์กรรมธารยสมาสว่า ปตฺโต กาโล ปตฺตกาโล

คำว่า ปตฺตกาลเมว ปตฺตกลฺลํ แสดงการลง ณฺย ปัจจัย ในสกัตถตัทธิตที่ไม่มีความหมายใดๆ และแสดงรูปวิเคราะห์สกัตถตัทธิตว่า ปตฺตกาลเมว ปตฺตกลฺลํ ทั้งนี้เพื่อห้ามการลง ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต และมีรูปวิเคราะห์ว่า ปตฺตกาลสฺส ภาโว ปตฺตกลฺลํ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

"ปตฺตกาลเมว ปตฺตกลฺลนฺ"ติ อิมินา สกตฺเถ ภาวปฺปจฺจโยติ ทสฺเสติ.[๑๑๙]

"ท่านแสดงว่า ภาวปัจจัยย่อมลงในอรรถสกัตถ์ด้วยคำว่า ปตฺตกาลเมว ปตฺตกลฺลํ นี้"]

ตเทตํ อิธ จตูหิ องฺเคหิ สงฺคหิตํ. ยถาหุ อฏฺฐกถาจริยา- "อุโปสโถ. ยาวติกา จ ภิกฺขู กมฺมปฺปตฺตา. สภาคาปตฺติโย จ น วิชฺชนฺติ. วชฺชนียา จ ปุคฺคลา ตสฺมึ น โหนฺติ. ปตฺตกลฺลนฺติ วุจฺจตี"ติ.

กรรมที่ถึงเวลาทำแล้วนั้นรวมไว้ด้วยองค์ ๔ ในเรื่องอุโบสถกรรมนี้ สมจริงดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า

๑. เป็นวันอุโบสถ

๒. ภิกษุเพียงใดควรแก่กรรม [ภิกษุเพียงนั้นไม่ละหัตถบาสดำรงอยู่ในสีมาเดียวกัน]

๓. ไม่มีสภาคาบัติ

๔. บุคคลที่ควรเว้นไม่มีในหัตถบาสของสงฆ์นั้น

[อุโบสถกรรมที่รวมไว้ด้วยองค์ ๔] ได้ชื่อว่า ปัตตกัลละ

[คำว่า ตเทตํ ฯเปฯ สงฺคหิตํ (กรรมที่ถึงเวลาทำแล้วนั้นรวมไว้ด้วยองค์ ๔ ในเรื่องอุโบสถกรรมนี้) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ กรรมที่ถึงเวลาทำแล้วที่มีลักษณะอย่างไรจึงชื่อว่า ปัตตกัลละ

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ กรรมที่มีองค์ ๑ องค์ ๒ หรือองค์ ๓ ชื่อว่าปัตตกัลละหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า กรรมที่ถึงเวลาทำแล้วนั้นรวมไว้ด้วยองค์ ๔ ในเรื่องอุโบสถกรรมนี้จึงชื่อว่า ปัตตกัลละ

คำว่า ยถาหุ ฯเปฯ วุจฺจตีติ (สมจริงดังพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ฯลฯ) กล่าวไว้เพื่อย้ำความโดยอ้างหลักฐานจากคัมภีร์ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ การที่กรรมที่ถึงเวลาทำแล้วนั้นรวมไว้ด้วยองค์ ๔ ในเรื่องอุโบสถกรรมนี้บุคคลย่อมทราบได้อย่างไร (อีกอย่างหนึ่ง) บุคคลย่อมทราบเรื่องนั้นด้วยหลักฐานอะไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านอาจารย์ทราบได้ด้วยปัจจักขญาณหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า บุคคลย่อมทราบได้ตามที่พระอรรถ-กถาจารย์กล่าวไว้

โดยทั่วไปการประกอบ จ ศัพท์ในภาษาบาลี มักวางไว้ท้ายศัพท์ทุกศัพท์ที่ควรรวบรวม หรือวางไว้ท้ายศัพท์สุดท้าย แต่ในที่นี้ท่านประกอบไว้ท้าย ๓ ประโยคที่ควรรวบรวม คือ

๑. ยาวติกา จ ภิกฺขู กมฺมปฺปตฺตา.

๒. สภาคาปตฺติโย จ น วิชฺชนฺติ.

๓. วชฺชนียา จ ปุคฺคลา ตสฺมึ น โหนฺติ.

แต่ไม่วางไว้ท้ายศัพท์ต้นคือ อุโปสโถ ถือว่าเป็นข้อยกเว้นเล็กน้อย มีกฎการวาง จ ศัพท์กล่าวไว้ในฎีกาใหม่ของสุโพธาลังการว่า

จสทฺทํ ปยุญฺชนฺเตน อาโท เอว วา อนฺเต เอว วา ปจฺเจกํ วา โยเชตพฺพํ โหติ.[๑๒๐]

“ผู้ประกอบใช้ จ ศัพท์พึงประกอบ

- ในศัพท์ต้นอย่างเดียว

- ศัพท์ท้ายอย่างเดียว

- หรือ ทีละศัพท์”

ในคำว่า “ยถาหุ อฏฺฐกถาจริยา” คำว่า ยถา เป็นนิบาตที่มีอรรถเหมือน เยน การเณน และควรนำประโยคหน้าเข้ามาแปลร่วมกับ ยถา เป็นรูปว่า “ยถา = เยน การเณน ตเทตํ อิธ จตูหิ องฺเคหิ สงฺคหิตํ” หลังจากนั้นจึงเพิ่มคำว่า “ตถา = เตน การเณน” เข้ามาแปลร่วมกับ “อฏฺฐกถาจริยา อาหุ” โดยแปลว่า “กรรมดังกล่าวรวมไว้ด้วยองค์ ๔ ในเรื่องอุโบสถกรรมนี้ เพราะเหตุใด พระอรรถกถาจารย์กล่าวแล้วว่า เป็นวันอุโบสถ ฯลฯ เพราะเหตุนั้น”

เวลาแปลประโยคว่า ยาวติกา จ ภิกฺขู กมฺมปฺปตฺตา ให้แปล จ ศัพท์เข้ากับประโยคที่เพิ่มเข้ามาว่า ตาวติกา ภิกฺขู หตฺถปาสํ อวิชหิตฺวา เอกสีมายํ ฐิตา จ (และภิกษุมีประมาณเพียงนั้นไม่ละหัตถบาสดำรงอยู่ในสีมาเดียวกัน)]

วันอุโบสถ

ตตฺถ อุโปสโถติ ตีสุ อุโปสถทิวเสสุ อญฺญตรอุโปสถทิวโส. ตสฺมิญฺหิ สติ อิทํ สงฺฆสฺส อุโปสถกมฺมํ ปตฺตกลฺลํ นาม โหติ, นาสติ. ยถาห "น จ ภิกฺขเว อนุโปสเถ อุโปสโถ กาตพฺโพ, โย กเรยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสา"ติ.

ในเรื่องนั้น คำว่า อุโปสโถ (เป็นวันอุโบสถ) คือ เป็นวันอุโบสถ ๓ วัน วันใดวันหนึ่ง

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อวันอุโบสถนั้นมีอยู่ อุโบสถกรรมของสงฆ์จึงได้ชื่อว่า ถึงเวลาที่เหมาะสม ถ้าไม่ใช่วันอุโบสถ ก็ไม่ชื่อว่าถึงเวลาที่เหมาะสม ดังพระพุทธดำรัสว่า

น จ ภิกฺขเว อนุโปสเถ อุโปสโถ กาตพฺโพ. โย กเรยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.[๑๒๑]

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงทำอุโบสถในวันที่ไม่ใช่วันอุโบสถ รูปใดทำ ต้องอาบัติทุกกฏ"

[คำว่า อุโปสโถติ ฯเปฯ อุโปสถทิวโส (คำว่า อุโปสโถ คือ เป็นวันอุโบสถ ๓ วัน วันใดวันหนึ่ง) อธิบาย อุโปสถ ศัพท์ว่า ใช้ในความหมายว่า วันอุโบสถ มิได้เป็นไปในความหมายอื่นคือ การสวดปาติโมกข์ ช้างชื่ออุโบสถ การจำศีล และศีลที่มีองค์ ๘

คำว่า ตสฺมิญฺหิ สติ ฯเปฯ นาสติ (โดยแท้จริงแล้ว เมื่อวันอุโบสถนั้นมีอยู่ อุโบสถกรรมของสงฆ์จึงได้ชื่อว่าถึงเวลาที่เหมาะสม ถ้าไม่ใช่วันอุโบสถ ก็ไม่ชื่อว่าถึงเวลาที่เหมาะสม) กล่าวไว้เพื่อย้ำความในประโยคต้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ฐปนา (บทตั้ง) คือ ท่านผู้แต่งกล่าวว่า อุโปสถ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วันอุโบสถ ด้วยประโยคต้น

- ปุจฉา (คำถาม) คือ การกล่าวว่า อุโปสถ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วันอุโบสถ ย่อมสมควรอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ อุโปสถ ศัพท์ใช้ในความหมายอื่นได้อีกมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า เราได้แสดงความเหมาะสมในเรื่องนี้ว่า โดยแท้จริงแล้ว เมื่อวันอุโบสถนั้นมีอยู่ อุโบสถกรรมของสงฆ์จึงได้ชื่อว่าถึงเวลาที่เหมาะสม ถ้าไม่ใช่วัน

อุโบสถ ก็ไม่ชื่อว่าถึงเวลาที่เหมาะสม ดังนี้แล ตามนัยนี้ประโยคนี้ชื่อว่า ยุตติทัฬหีกรณะ คือ ย้ำความโดยอ้างความเหมาะสม ส่วนประโยคต้นชื่อว่า *ประโยคทัฬหิยะ* (หิ ศัพท์ทำหน้าที่ทัฬหีกรณโชตกะ)

อีกอย่างหนึ่ง ประโยคนี้มีชื่อว่า *ประโยคการณะ* คือ แสดงเหตุในการที่ อุโปสถ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วันอุโบสถ ส่วนประโยคต้นชื่อว่า *ประโยคผล* (หิ ศัพท์ทำหน้าที่การณโชตกะ คือ แสดงเหตุ) ท่านกล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ฐปนา (บทตั้ง) คือ ท่านผู้แต่งกล่าวว่า อุโปสถ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วันอุโบสถ ด้วยประโยคต้น
- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดท่านจึงกล่าวว่า อุโปสถ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วันอุโบสถ
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุที่ อุโปสถ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วันอุโบสถ มิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า เราได้แสดงเหตุในเรื่องนี้ว่า เพราะเมื่อวันอุโบสถนั้นมีอยู่ อุโบสถกรรมของสงฆ์จึงได้ชื่อว่าถึงเวลาที่เหมาะสม ถ้าไม่ใช่วันอุโบสถ ก็ไม่ชื่อว่าถึงเวลาที่เหมาะสม ดังนี้แล

หิ ศัพท์ในบางประโยคอาจทำหน้าที่ทัฬหีกรณะหรือการณะก็ได้ตามสมควร ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมแก่เนื้อความในที่นั้นๆ

คำว่า นาสติ (ถ้าไม่ใช่วันอุโบสถ ก็ไม่ชื่อว่าถึงเวลาที่เหมาะสม) เรียกชื่อว่า *ประโยคพยติเรกะ* คือ ประโยคแสดงความขัดแย้ง เพราะประกอบด้วย น ปฏิเสธ ส่วนประโยคว่า ตสฺมิญฺหิ สติ ฯลฯ เรียกชื่อว่า *ประโยคอันวยะ* คือ แสดงความคล้อยตาม มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงประโยคอันวยะด้วยประโยคต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ประโยคพยติเรกะของประโยคอันวยะนั้นคืออะไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประโยคพยติเรกะของประโยคอันวยะนั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคนี้ อธิบายว่า เราได้แสดงประโยคพยติเรกะของประโยคอันวยะนั้น ดังนี้แล ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

นาสตีติ อนฺวยโต วุตฺตเมว พฺยติเรกโต ทฬฺหํ กโรติ.[๑๒๒]

“ท่านย้ำข้อความที่กล่าวไว้โดยคล้อยตามให้มั่นคงโดยตรงกันข้ามว่า นาสติ”

คำว่า ยถาห “น จ ฯเปฯ ทุกฺกฏสฺสา”ติ (ดังพระพุทธดำรัสว่า ฯลฯ) กล่าวไว้เพื่อย้ำความโดยอ้างหลักฐานจากคัมภีร์ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ การที่เมื่อวันอุโบสถนั้นมีอยู่ อุโบสถกรรมของสงฆ์จึงได้ชื่อว่าถึงเวลาที่เหมาะสม ถ้าไม่ใช่วันอุโบสถ ก็ไม่ได้ชื่อ[อย่างนั้น] บุคคลย่อมทราบได้อย่างไร (อีกอย่างหนึ่ง) บุคคลย่อมทราบเรื่องนั้นด้วยหลักฐานอะไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านอาจารย์ทราบได้ด้วยปัจจักขญาณหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า บุคคลย่อมทราบได้ตามที่พระพุทธองค์ตรัสไว้

ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย หิ ศัพท์ ที่แปลว่า “โดยแท้จริงแล้ว, จริงอยู่, ดังจะเห็นได้ว่า” ชื่อว่า *ประโยคทัฬหีกรณะ* คือ ประโยคย้ำความ ส่วนประโยคหน้าที่ติดกับประโยคดังกล่าว ชื่อว่า *ประโยคทัฬหิยะ* คือ ประโยคที่ควรย้ำความ

ประโยคยุตติทัฬหีกรณะ ต้องอยู่หน้า *ประโยคอาคมทัฬหีกรณะ* เสมอ จะเห็นได้ว่า ประโยคว่า ตสฺมิญฺหิ สติ ฯลฯ เป็นประโยคยุตติทัฬหีกรณะที่อยู่หน้าประโยคอาคมทัฬหีกรณะว่า ยถาห ฯลฯ

ประโยคสั้นๆ ว่า นาสติ ต้องเพิ่มลักขณวันตกัตตาของ อสติ โดยนำมาจากประโยคหน้าว่า “ตสฺมึ อุโปสเถ” และเพิ่มประธานกับกริยาของ น เป็นรูปว่า “อิทํ สงฺฆสฺส อุโปสถกมฺมํ ปตฺตกลฺลํ นาม น โหติ” การเพิ่มถ้อยคำจากประโยคหน้ามาได้นี้ก็เนื่องจากภาษาบาลีเป็นภาษาที่กระชับ ถ้อยคำจากประโยคหน้าจึงอาจติดตามมาประโยคหลังได้โดย *อธิการนัย* คือ วิธีติดตามมา โดยศัพท์หลังในประโยคเดียวกันอาจติดตามมาสู่ศัพท์หน้า หรือศัพท์หน้าในประโยคเดียวกันอาจติดตามมาสู่ศัพท์หลัง หรือศัพท์ในประโยคหน้าอาจติดตามมาสู่ประโยคหลัง หรือศัพท์ในประโยคหลังอาจติดตามมาสู่ประโยคหน้าได้ ดังมีกฎทั่วไปกล่าวว่า

สุตานุมิเตสุ สุตสมฺพนฺโธ พลวา.[๑๒๓]

“ในบรรดาศัพท์ที่สดับมาและศัพท์ที่อนุมานรู้ การเกี่ยวเนื่องกับศัพท์ที่ได้สดับมามีกำลังกว่า”

กฎทั่วไปหรือปริภาสานั้น ส่วนใหญ่เป็นกฎที่มาจากไวยากรณ์สันสกฤต ชื่อ ปริภาเษนทุเศขระ ซึ่งแปลว่า “คัมภีร์ที่มีเครื่องประดับคือปริภาสาอันเปรียบดั่งดวงจันทร์” แต่งโดยท่านนาเคศภัฏฏะ มีจำนวน ๑๓๓ ข้อ นอกจากนั้น ในภาคผนวกของหนังสือเล่มนั้นมีปริภาสาสูตรจากไวยากรณ์สันสกฤตต่างๆ มีกาตันตระเป็นต้นเพิ่มเติมอีกด้วย แม้คัมภีร์มุคธโพธฎีกาก็อ้างปริภาสาจำนวนมากจากไวยากรณ์สันสกฤต โดยประกอบใช้ศัพท์ว่า นฺยาย (นัย, วิธี) เพื่อระบุว่า เป็นกฎทั่วไป อนึ่ง ในคัมภีร์ฎีกาก็บัญญัติกฎทั่วไปบางข้อในภาษาบาลี ดังที่ได้กล่าวไว้ในเรื่อง เอว ศัพท์ที่มีอรรถอวธารณะในคำว่า อชฺชุโปสโถ ปนฺนรโส และคำว่า โอวาโท ที่จะกล่าวถึงต่อไป

คำว่า ยถาห ในคัมภีร์อนุทีปนีแสดงคำแปลว่า ยถา มีความหมายเหมือน กถํ (อย่างไร) แล้วเพิ่มบทอื่นเข้ามาแปลร่วมกันตามสมควรแก่หลักฐานว่ามาจากพระบาลี อรรถกถา หรือฎีกาว่า อนนฺตเร

วุตฺตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ กถํ ปาฬิยํ อาห (พระพุทธเจ้าตรัสพระดำรัสที่เป็นสาธกของเนื้อความที่เรากล่าวไว้ในประโยคที่ต่อเนื่องกันไว้อย่างไรในพระบาลี) แล้วเพิ่มประโยคว่า ภควา อาห (พระผู้มีพระภาคตรัสไว้) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ตตฺถ ยถาหาติ กถํ อาห อิจฺเจวตฺโถ. อนนฺตเร วุตฺตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ กถํ ปาฬิยํ อาห, กถํ อฏฺฐกถายํ อาห, กถํ ฏีกายํ อาหาติ เอวํ ยถารหํ อตฺโถ เวทิตพฺโพ.[๑๒๔]

"ในพากย์นั้นคำว่า ยถาห มีความหมายว่า 'ตรัสไว้อย่างไร' พึงทราบเนื้อความตามสมควรอย่างนี้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสพระดำรัสที่เป็นสาธกของเนื้อความที่เรากล่าวไว้ในประโยคที่ต่อเนื่องกันไว้อย่างไรในพระบาลี พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้อย่างไรในคัมภีร์อรรถกถา พระฎีกาจารย์กล่าวไว้อย่างไรในคัมภีร์ฎีกา"

คำว่า อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส มีคำแปล ๒ ประการ คือ

๑. "อาบัติชื่อว่าทุกกฏย่อมมีแก่ภิกษุนั้น" ทุกฺกฏสฺส ตัดบทเป็น ทุกฺกฏา + อสฺส คำว่า อสฺส เป็นบทสัมปทาน แปลว่า แก่ภิกษุนั้น และเพิ่มปาฐเสสะว่า โหติ (ย่อมมี) เป็นกริยาคุมพากย์

๒. "การต้องอาบัติทุกกฏย่อมมีแก่ภิกษุนั้น" ทุกฺกฏสฺส ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรม และเพิ่มปาฐเสสะว่า โหติ (ย่อมมี) เป็นกริยาคุมพากย์ อีกทั้งต้องเพิ่มสัมปทานว่า อสฺส เข้ามา เพื่อให้สอดคล้องกับ ย ศัพท์ที่แสดงอนิยมะว่า โย กเรยฺย (รูปใดพึงทำ)

มีหลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้

อาปตฺติ ปาราชิกสฺสาติ อาปตฺติ ปาราชิกา อสฺส โหตีติ อตฺโถ. อถ วา อาปตฺตีติ อาปชฺชนํ โหติ.[๑๒๕]

"คำว่า อาปตฺติ ปาราชิกสฺส แปลว่า อาบัติชื่อว่าปาราชิกย่อมมีแก่ภิกษุนั้น อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อาปตฺติ แปลว่า การต้อง[อาบัติปาราชิก]ย่อมมี"]

ภิกษุผู้ควรแก่กรรม

ยาวติกา จ ภิกฺขู กมฺมปฺปตฺตาติ ยตฺตกา ภิกฺขู ตสฺส อุโปสถกมฺมสฺส ปตฺตา ยุตฺตา อนุรูปา, สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน จตฺตาโร ปกตตฺตา, เต จ โข หตฺถปาสํ อวิชหิตฺวา เอกสีมายํ ฐิตา.

ประโยคว่า ยาวติกา จ ภิกฺขู กมฺมปฺปตฺตา (ภิกษุเพียงใดควรแก่กรรม) หมายความว่า ภิกษุเพียงใดควรแก่อุโบสถกรรมนั้น คือ ภิกษุ ๔ รูปเป็นอย่างต่ำที่เป็นพระปกตัตตะ (ภิกษุปกติไม่ต้องอาบัติปาราชิก ไม่ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง) ภิกษุเหล่านั้นไม่ละหัตถบาสอยู่ในสีมาเดียวกัน

[คำเป็นต้นว่า สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน (คือ ภิกษุ ๔ รูปเป็นอย่างต่ำที่เป็นพระปกตัตตะ) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุเพียงใดจึงควรแก่กรรม

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงจำนวนของภิกษุผู้ควรแก่กรรมมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า ภิกษุ ๔ รูปเป็นอย่างต่ำ ที่เป็นพระปกตัตตะ เป็นผู้ควรแก่กรรม

คำเป็นต้นว่า เต จ โข (ภิกษุเหล่านั้นไม่ละหัตถบาสอยู่ในสีมาเดียวกัน) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ เพียงภิกษุ ๔ รูปเป็นอย่างต่ำที่เป็นพระปกตัตตะเท่านั้นก็ควรแก่กรรมหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ว่า อธิบายว่า หมู่ภิกษุเหล่านั้นต้องไม่ละหัตถบาสอยู่ในสีมาเดียวกัน จึงควรแก่กรรม ถ้าละหัตถบาสอยู่ในสีมาเดียวกัน ก็ไม่ควรแก่กรรม

จะเห็นได้ว่า ถ้ามี ปิ, อปิ หรือ จ ศัพท์ที่ทำหน้าที่สมุจจยะ ต้องประกอบ เอว ศัพท์ที่ทำหน้าที่อวธารณะ (ตัดสิน) ซึ่งมีเนื้อความขัดแย้งกับอรรถสมุจจยะไว้เป็นอาโภคะ ดังคู่มือสอนกังขา ฯ กล่าวว่า

ปจฺฉิเม สมุจฺจยตฺถํ สทฺทํ ทิสฺวาว สพฺพทา
เอวตฺถํ อาโรเปตฺวาน ปุพฺพโต โจทนํ กเร.[๑๒๖]

"เมื่อเห็นศัพท์ที่มีอรรถสมุจจยะในบทหลังทีเดียว พึงยกอรรถของ เอว ศัพท์ขึ้นแล้วทำการโจทในบทหน้าเสมอ"

คู่มือสอนกังขา ฯ กล่าวว่า ท่านนำข้อความนี้มาจากไวยากรณ์น้อยภาษาบาลี แต่ไม่ได้ระบุไว้ว่าคือฉบับไหน อย่างไรก็ตาม คาถาข้างต้นไม่พบในไวยากรณ์น้อยภาษาบาลีที่จัดพิมพ์แล้ว ๒ เล่ม คาดว่าน่าจะเป็นตำราที่ยังไม่ได้รับการจัดพิมพ์มาก่อน

การทำอุโบสถกรรมนี้เป็นสังฆกรรมที่ต้องมีภิกษุอย่างน้อย ๔ รูปมาร่วมกันทำกรรม ถ้ามีภิกษุเพียง ๓ รูปแล้วนำฉันทะและปาริสุทธิของภิกษุอีกรูปหนึ่งมา ก็ถือว่าไม่ครบ ๔ รูป จึงทำกรรมนี้ไม่ได้ ถ้ามีภิกษุครบ ๔ รูปแล้ว จะนำฉันทะและปาริสุทธิของภิกษุอื่นจำนวนเป็นร้อยหรือเป็นพันรูปมา ก็ทำได้เช่นกัน การนำฉันทะและปาริสุทธิของภิกษุอื่นมานี้ ระบุถึงวัดที่อยู่ในมหาสีมา ถือว่าทั้งวัดอยู่ในบริเวณสีมา แม้จะไม่มีโบสถ์โดยตรงก็ไม่สำคัญ จึงต้องนำฉันทะและปาริสุทธิของภิกษุอื่นที่อยู่ในมหาสีมามาด้วย แต่ถ้าเป็นวัดที่ขอนุญาตวิสุงคามสีมาแล้วผูกเป็นพัทธสีมาแล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องนำฉันทะและปาริสุทธิของภิกษุอื่นมา

ท่านอธิบาย ยาวติกา ศัพท์เป็นต้น ดังนี้

๑. คำว่า ยาวติก เป็นคำไวพจน์ของ ยตฺตก (มีจำนวนเท่าใด, เพียงใด) เพราะอธิบายไว้ด้วยคำว่า ยตฺตกา

๒. คำว่า กมฺมปฺปตฺตา มีรูปวิเคราะห์เป็นจตุตถีตัปปุริสสมาสว่า กมฺมสฺส ปตฺตา กมฺมปฺปตฺตา เพราะอธิบายว่า ตสฺส อุโปสถกมฺมสฺส ปตฺตา

๓. คำว่า กมฺม หมายถึงอุโบสถกรรมเท่านั้น ไม่ใช่กรรมอื่น เพราะอธิบายว่า อุโปสถกมฺมสฺส

๔. คำว่า ปตฺต มีความหมายว่า สมควร ไม่ใช่มีความหมายว่า ถึง เพราะอธิบายว่า ยุตฺตา

๕. คำว่า ยุตฺต มีความหมายว่า สมควร ไม่ใช่มีความหมายว่า ประกอบ เพราะอธิบายว่า อนุรูปา

ดังนั้น จึงต้องแปลร่วมกันทั้ง ๓ ศัพท์พร้อมกันว่า สมควร โดยถือว่าศัพท์หลังเป็นคำแปลของศัพท์หน้า ตามคำอธิบายในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

สลยนฺติ ฯเปฯ วิทฺธํเสนฺตีติ เอตฺถ ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ อตฺถวจนํ.[๑๒๗]

“ในประโยคว่า สลยนฺติ ฯเปฯ วิทฺธํเสนฺติ (ให้หวั่นไหว คือ ทำลาย) คำหลังๆ เป็นคำแสดงเนื้อความของคำหน้าๆ”

ข้อความว่า สลยนฺติ ฯเปฯ วิทฺธํเสนฺติ พบในคัมภีร์อัฏฐสาลินีมีข้อความเต็มว่า

กุจฺฉิเต ปาปเก ธมฺเม สลยนฺติ จลยนฺติ กมฺเปนฺติ วิทฺธํเสนฺตีติ กุสลา.[๑๒๘]

“กุศล คือ สภาวะยังบาปธรรมอันน่าตำหนิให้หวั่นไหว กล่าวคือ กำจัด”

หมายความว่า

- กุ ศัพท์ใน กุสล ใช้ในความหมายว่า น่าตำหนิ (แสดงไว้ด้วย กุจฺฉิเต)
- สิ่งที่น่าตำหนิที่ กุ ศัพท์หมายถึง คือ บาปธรรม (แสดงไว้ด้วย ปาปเก ธมฺเม)
- คำว่า กุสลา มีรากศัพท์มาจาก กุ บทหน้า + สล ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย (แสดงไว้ด้วย สลยนฺติ ที่มาจาก สล ธาตุ)
- สล ธาตุใช้ในความหมายว่า หวั่นไหว (แสดงไว้ด้วย จลยนฺติ ที่มาจาก จล ธาตุ)
- จล ธาตุในที่นี้ใช้ในความหมายว่า หวั่นไหว (แสดงไว้ด้วย กมฺเปนฺติ ที่มาจาก กปิ ธาตุซึ่งปรากฏในความหมายว่า หวั่นไหว)
- ความหมายว่า ให้หวั่นไหว คือ กำจัด (แสดงไว้ด้วย วิทฺธํเสนฺติ ที่มาจาก ธํส ธาตุ)

ดังนั้น คำว่า จลยนฺติ กมฺเปนฺติ จึงต้องแปลร่วมกับ สลยนฺติ เพราะเป็นคำแสดงอรรถของธาตุที่อยู่ข้างหน้า ส่วนคำว่า วิทฺธํเสนฺติ เป็นคำอธิบายอีกทอดหนึ่ง ไม่ใช่แสดงคำแปลโดยตรง จึงแปลแยกไว้ต่อมา

คำว่า ยาวติก ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยาว ศัพท์ + ติก ปัจจัยในปริมาณตัทธิตเหมือน ตฺตก ปัจจัยใน ยตฺตก มีรูปวิเคราะห์ว่า ยํ ปริมาณํ เอเตสนฺติ ยาวติกา และเหมือน ยตฺตก ที่มีรูปวิเคราะห์ว่า ยํ ปริมาณํ เอเตสนฺติ ยตฺตกา (มีจำนวนเท่าใด, เพียงใด) ลง ติก ปัจจัยด้วย จ ศัพท์ในสูตรของโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๓) ว่า สพฺพา จาวนฺตุ (ลง อาวนฺตุ ปัจจัยและอื่นๆ ท้าย สพฺพ ศัพท์)

คำว่า ปกตตฺต ตัดบทเป็น ปกต + อตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกโต อตฺตา เยสนฺติ ปกตตฺตา (ผู้มีสภาพที่ตนกระทำแล้วก่อน หรือผู้มีสภาพอันเป็นปกติ) คือ ผู้มีศีลที่ตนกระทำแล้วก่อนเหมือนในเวลาเริ่มอุปสมบท หรือผู้มีศีลอันเป็นปกติไม่ต้องอาบัติปาราชิก และไม่ถูกสงฆ์ทอดทิ้งจากฐานะที่มีสังวาสเสมอกัน เพราะไม่เห็นอาบัติ ไม่แก้ไขอาบัติ และไม่สละความเห็นผิด ตามนัยแรก ปกต แปลว่า “กระทำแล้วก่อน” ส่วนนัยหลังแปลว่า “ปกติ” คือ ธรรมชาติเดิมของภิกษุทั่วไป

คำว่า สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน (เป็นอย่างต่ำ) ระบุว่า จำนวน ๔ รูป ในคำว่า จตฺตาโร เป็นสังขยาที่ถือเอาจำนวนมากกว่า และ ห้ามจำนวนน้อยกว่า เป็นสังขยาชนิดหนึ่งในสังขยาทั้ง ๓ ประเภท คือ

๑. สังขยาที่อนุญาตจำนวนมากกว่า และ ห้ามจำนวนน้อยกว่า เช่น จตฺตาโร (๔) อนุญาตภิกษุจำนวน ๔ รูปขึ้นไป และห้ามภิกษุจำนวนน้อยกว่า ๔ รูป แม้คำว่า จตุวคฺโค (สงฆ์จตุวรรค, กลุ่มภิกษุ ๔ รูป) เป็นต้นก็เช่นเดียวกัน

๒. สังขยาที่อนุญาตจำนวนน้อยกว่า และ ห้ามจำนวนมากกว่า เช่น เตจีวริโก (ผู้ทรงไตรจีวร) คือ ภิกษุผู้ทรงธุดงค์ต้องมีจีวรเพียง ๓ ผืน คือ อันตรวาสก อุตตราสงค์ และสังฆาฏิ แต่ในบางวันอาจทรงจีวรเพียง ๒ ผืนเท่านั้น คือ อันตรวาสก และ อุตตราสงค์ คำนี้จึงห้ามจำนวนจีวรมากกว่า ๓ ผืน

๓. สังขยาที่ห้ามจำนวนมากกว่า และ น้อยกว่า เช่น ปญฺจกฺขนฺธา (ขันธ์ ๕) ห้ามขันธ์จำนวนมากกว่ามีขันธ์ ๖ เป็นต้น และ ขันธ์จำนวนน้อยกว่ามีขันธ์ ๑ เป็นต้น

สังขยาทั้ง ๓ ประเภทเหล่านี้กล่าวไว้ในคู่มือสอนกังขา ฯ (เล่ม ๑ หน้า ๘๔) แต่ท่านไม่ได้นำตัวอย่างของสังขยาที่ ๒ มาแสดงไว้ ขอฝากให้ผู้รู้สืบค้นตัวอย่างต่อไป

คำว่า สพฺพนฺติม ใน สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน (โดยขอบเขตที่ประกอบในที่สุดแห่งภิกษุทั้งปวง, โดยขอบเขตอย่างต่ำ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สพฺเพสํ อนฺโต สพฺพนฺโต (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- สพฺพนฺเต นิยุตฺโต สพฺพนฺติโม (สพฺพนฺติม ศัพท์ + อิม ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต)

คำว่า หตฺถปาส (หัตถบาส) คือ สถานที่ระยะ ๒ ศอกคืบ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. บ่วงแห่งมือ = หตฺถสฺส ปาโส หตฺถปาโส.

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส คือ สถานที่ซึ่งสามารถไปถึงได้ด้วยมือที่ประสานกันเป็นบ่วง)

๒. ที่ใกล้แห่งมือ = หตฺถสฺส ปาโส หตฺถปาโส.

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส โดย ปาส ศัพท์ใช้ในความหมายว่า สมีป (ที่ใกล้))

๓. ที่กระทบมือ = หตฺโถ ปสติ ผุสติ อสฺมึ จาเนติ หตฺถปาโส.

(หตฺถ บทหน้า + ปส ธาตุ = กระทบ + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

ความหมายว่า บ่วงแห่งมือ กล่าวไว้ในคัมภีร์กังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๘) ส่วนความหมาย ๒ ประการหลังพบในคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาว่า

หตฺถปาโสติ หตฺถสฺส ปาโส สมีโป หตฺถปาโส, หตฺโถ ปสติ ผุสติ อสฺมึ จาเนติ วา หตฺถปาโส, อฑฺฒเตยฺยหตฺโถ ปเทโส.[๑๒๙]

“คำว่า หตฺถปาโส มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ใกล้แห่งมือ ชื่อว่า หัตถบาส อีกอย่างหนึ่ง มือย่อมกระทบในสถานที่นี้ เหตุนั้น สถานที่นั้นชื่อว่า หัตถบาส หมายถึง สถานที่สองศอกครึ่ง”

ในฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณีกล่าวว่า

หตฺถปาโส นาม ทิยฑฺฒหตฺถปฺปมาโณ.[๑๓๐]

“ระยะสองศอกกึ่งหนึ่ง (สองศอกคืบ) ชื่อว่า หัตถบาส”

โดยทั่วไปคำว่า ทิยฑฺฒ แปลว่า หนึ่งครึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า อฑฺเฒน ทุติโย ทิยฑฺโฒ (ที่ ๒ กับกึ่งหนึ่ง ชื่อว่า ทิยัฑฒะ, หนึ่งครึ่ง) แปลง ทุติย กับ อฑฺฒ เป็น ทิยฑฺฒ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๘๗) ว่า เตสมฑฺฒูปปเทน อฑฺฒุฑฺฒ-ทิวฑฺฒ-ทิยฑฺฒฑฺฒติยา (แปลง จตุตฺถ, ทุติย และ ตติย ศัพท์เหล่านั้นกับ อฑฺฒ ซึ่งเป็นบทใกล้เป็น อฑฺฒุฑฺฒ, ทิวฑฺฒ, ทิยฑฺฒ และ อฑฺฒติย) แต่ในที่เกี่ยวกับหัตถบาส แปลว่า สองครึ่ง (๒.๕) มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๕๕๙) ว่า เทฺว จ อฑฺโฒ จ ทิยฑฺฒา (สองและกึ่งหนึ่ง ชื่อว่า ทิยัฑฒะ) ศัพท์นี้จัดเป็นศัพท์พิเศษที่แปลได้ ๒ อย่างโดยมีรูปวิเคราะห์ต่างกัน ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับหัตถปาสที่กล่าวไว้ในสมันตปาสาทิกาว่า

อฑฺฒเตยฺยหตฺโถ “หตฺถปาโส”ติ เวทิตพฺโพ.[๑๓๑]

“ระยะสองศอกคืบ พึงทราบว่าเป็นหัตถบาส”]

สีมา ๒ ประเภท

สีมา จ นาเมสา พทฺธสีมา อพทฺธสีมาติ ทุวิธา โหติ.

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าสีมานั้นมี ๒ ประเภท คือ

๑. พัทธสีมา สีมาที่ผูกไว้[ด้วยกรรมวาจา]

๒. อพัทธสีมา สีมาที่มิได้ผูกไว้[ด้วยกรรมวาจา]

[ข้อความนี้กล่าวถึงประเภทของสีมาเกี่ยวเนื่องกับคำว่า เอกสีมายํ (ในสีมาเดียวกัน) ที่กล่าวไว้ในประโยคก่อน

คำว่า สีมา ประกอบรูปศัพท์มาจาก สิ ธาตุ + ม ปัจจัยในกรรมสาธนะ ทำทีฆะ อิ ใน สิ เป็น อี มีรูปวิเคราะห์ว่า สียเต พชฺฌเตติ สีมา (ขอบเขตที่ถูกกำหนดไว้) ขอบเขตดังกล่าวเป็นสิ่งที่ถูกกำหนดไว้โดยเฉพาะด้วยการสมมติด้วยญัตติทุติยกรรมวาจาก็ตาม หรือด้วยการมิได้สมมติด้วยกรรมวาจานั้นก็ตาม ล้วนจัดเป็นสีมาทั้งสิ้น]

พัทธสีมา

ตตฺถ เอกาทส วิปตฺติสีมาโย อติกฺกมิตฺวา ติวิธสมฺปตฺติยุตฺตา นิมิตฺเตน นิมิตฺตํ สมฺพนฺธิตฺวา สมฺมตา สีมา พทฺธสีมา นาม.

ในเรื่องนั้น **พัทธสีมา** คือ สีมาที่พ้นจากสีมาวิบัติ ๑๑ อย่าง ประกอบด้วยสมบัติ ๓ ผูกนิมิตเชื่อมด้วยนิมิตสมมติไว้

[ท่านกล่าวข้อความนี้ไว้เพื่อแสดงถึงลักษณะของพัทธสีมาก่อน จากนั้นจึงจะแสดงลักษณะของอพัทธสีมาต่อไป ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ สีมาที่ภิกษุไม่ละหัตถบาสอยู่เป็นผู้ควรแก่กรรม คืออะไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรระบุถึงสีมาดังกล่าวมิใช่หรือ

อธิบายว่า พัทธสีมาต้องเป็นสีมาที่พ้นจากสีมาวิบัติ ๑๑ อย่าง มีสีมาเล็กเกินไป เป็นต้น ประกอบด้วยสมบัติ ๓ คือ นิมิต บริษัท และกรรมวาจา อีกทั้งเป็นสีมาที่ต้องผูกนิมิตเชื่อมด้วยนิมิต จะมีนิมิตที่ไม่เชื่อมต่อกันไม่ได้ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สีมา จ นาเมสา กตมา, ยตฺถ หตฺถปาสํ อวิชหิตฺวา ฐิตา กมฺมปฺปตฺตา นาม โหนฺตีติ อนุโยคํ สนฺธาย สีมํ ทสฺเสนฺโต วิภาควนฺตานํ สภาววิภาวนํ วิภาคทสฺสนมุเขเนว โหตีติ "สีมา จ นาเมสา"ติอาทิมาห.[๑๓๒]

"อนึ่ง ท่านจะแสดงสีมาโดยระบุถึงคำถามว่า ขึ้นชื่อว่าสีมา ซึ่งเป็นที่อันภิกษุไม่ละหัตถบาสอยู่

ชื่อว่าเป็นผู้ควรแก่กรรม จึงกล่าวว่า สีมา จ นาเมสา เป็นต้น เพื่อแสดงข้อความนี้ว่า การจำแนกลักษณะของสิ่งที่มีประเภท ย่อมมีได้ด้วยการแสดงประเภทเป็นหลักนั่นเทียว”]

“อติขุทฺทกา, อติมหตี, ขณฺฑนิมิตฺตา, ฉายานิมิตฺตา, อนิมิตฺตา, พหิสีเม จิตา สมฺมตา, นทิยา สมฺมตา, สมุทฺเท สมฺมตา, ชาตสฺสเร สมฺมตา, สีมาย สีมํ สมฺภินฺทนฺเตน สมฺมตา, สีมาย สีมํ อชฺโฌตฺถรนฺเตน สมฺมตา”ติ อิมา หิ “เอกาทสหิ อากาเรหิ สีมโต กมฺมานิ วิปชฺชนฺตี”ติ วจนโต เอกาทส วิปตฺติสีมาโย นาม. ตตฺถ อติขุทฺทกา นาม ยตฺถ เอกวีสติ ภิกฺขู นิสีทิตุํ น สกฺโกนฺติ. อติมหตี นาม ยา อนฺตมโส เกสคฺคมตฺเตนาปิ ติโยชนํ อติกฺกมิตฺวา สมฺมตา. ขณฺฑนิมิตฺตา นาม อฆฏิตนิมิตฺตา วุจฺจติ. ปุรตฺถิมาย ทิสาย นิมิตฺตํ กิตฺเตตฺวา อนุกฺกเมเนว ทกฺขิณาย ปจฺฉิมาย อุตฺตราย ทิสาย กิตฺเตตฺวา ปุน ปุรตฺถิมาย ทิสาย ปุพฺพกิตฺติตํ ปฏิกิตฺเตตฺวา ฐเปตุํ วฏฺฏติ, เอวํ อกฺขณฺฑนิมิตฺตา โหติ. สเจ ปน อนุกฺกเมน อาหริตฺวา อุตฺตราย ทิสาย นิมิตฺตํ กิตฺเตตฺวา ตตฺเถว ฐเปติ, ขณฺฑนิมิตฺตา นาม โหติ. อปราปิ ขณฺฑนิมิตฺตา นาม ยา อนิมิตฺตุปคํ ตจสารรุกฺขํ วา ขาณุกํ วา ปํสุปุญฺชวาลุกปุญฺชานํ วา อญฺญตรํ อนฺตรา เอกํ นิมิตฺตํ กตฺวา สมฺมตา. ฉายานิมิตฺตา นาม ปพฺพตจฺฉายาทีนํ ยํ กิญฺจิ ฉายํ นิมิตฺตํ กตฺวา สมฺมตา. อนิมิตฺตา นาม สพฺเพนสพฺพํ นิมิตฺตานิ อกิตฺเตตฺวา สมฺมตา. พหิสีเม จิตสมฺมตา นาม นิมิตฺตานิ กิตฺเตตฺวา นิมิตฺตานํ พหิ-จิเตน สมฺมตา. นทิยา สมุทฺเท ชาตสฺสเร สมฺมตา นาม เอเตสุ นทิอาทีสุ สมฺมตา. สา หิ เอวํ สมฺมตาปิ “สพฺพา ภิกฺขเว นที อสีมา, สพฺโพ สมุทฺโท อสีโม, สพฺโพ ชาตสฺสโร อสีโม”ติ วจนโต อสมฺมตาว โหติ. สีมาย สีมํ สมฺภินฺทนฺเตน สมฺมตา นาม อตฺตโน สีมาย ปเรสํ สีมํ สมฺภินฺทนฺเตน สมฺมตา. สเจ หิ โปราณกสฺส วิหารสฺส ปุรตฺถิมาย ทิสาย อมฺโพ เจว ชมฺพู จาติ เทฺว รุกฺขา อญฺญมญฺญํ สํสฏฺฐวิฏปา โหนฺติ, เตสุ อมฺพสฺส ปจฺฉิมทิสาภาเค ชมฺพู, วิหารสีมา จ ชมฺพุํ อนฺโต กตฺวา อมฺพํ กิตฺเตตฺวา พทฺธา โหติ, อถ ปจฺฉา ตสฺส วิหารสฺส ปุรตฺถิมาย ทิสาย วิหาเร กเต สีมํ พนฺธนฺตา ภิกฺขู ตํ อมฺพํ อนฺโต กตฺวา ชมฺพุํ กิตฺเตตฺวา พนฺธนฺติ, สีมาย สีมํ สมฺภินฺนา โหติ. สีมาย สีมํ อชฺโฌตฺถรนฺเตน สมฺมตา นาม อตฺตโน สีมาย ปเรสํ สีมํ อชฺโฌตฺถรนฺเตน สมฺมตา. สเจ หิ ปเรสํ พทฺธสีมํ สกลํ วา ตสฺสา ปเทสํ วา อนฺโต กตฺวา อตฺตโน สีมํ สมฺมนนฺติ, สีมาย สีมํ อชฺโฌตฺถริตา นาม โหติ. อิติ อิมา เอกาทส วิปตฺติสีมาโย อติกฺกมิตฺวา สมฺมตา.

สีมาวิบัติมี ๑๑ อย่างดังพระพุทธดำรัสว่า เอกาทสหิ อากาเรหิ สีมโต กมฺมานิ วิปชฺชนฺติ (กรรมย่อมวิบัติไปโดยสีมาด้วยเหตุ ๑๑ อย่าง) มีดังนี้ คือ

๑. สีมาเล็กเกินไป (อติขุทฺทกา)

สีมาที่ภิกษุ ๒๑ รูปไม่พอนั่ง [เพราะอัพภานกรรมเป็นสังฆกรรมที่ต้องใช้ภิกษุ ๒๑ รูป เป็นอย่างต่ำ สีมาจึงต้องไม่เล็กเกินกว่าจะทำอัพภานกรรมได้]

๒. สีมาใหญ่เกินไป (อติมหตี)

สีมาที่สมมติเกิน ๓ โยชน์ไปแม้เพียงปลายเส้นผม [เพราะพระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้สมมติสีมาใหญ่ที่สุดเพียง ๓ โยชน์ไว้ในอุโปสถขันธกะ[๑๓๔]ว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว ติโยชนปรมํ สีมํ สมฺมนฺนิตุํ (ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้สมมติสีมาใหญ่ที่สุด ๓ โยชน์)]

๓. สีมามีนิมิตขาด (ขณฺฑนิมิตฺตา)

มีนิมิตขาดช่วงไป กล่าวคือ ภิกษุทักนิมิตในทิศตะวันออกแล้ว ทักในทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือตามลำดับ แล้วต้องทักนิมิตในทิศตะวันออกซ้ำอีกแล้วจึงหยุดพัก เมื่อทักนิมิตอย่างนี้ สีมาจึงมีนิมิตไม่ขาดช่วง ถ้าทักนิมิตในทิศเหนือมาตามลำดับแล้ว หยุดไว้ที่นิมิตในทิศเหนือนั้น นั่นแหละ จึงชื่อว่ามีนิมิตขาดช่วง

อีกอย่างหนึ่ง สีมามีนิมิตขาดอย่างอื่น คือ สีมาที่เอาต้นไม้มีเปลือกเป็นแก่น[มีต้นตาลเป็นต้น] ตอไม้ กองดิน หรือกองทรายอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ใช้เป็นนิมิตไม่ได้ทำให้เป็นนิมิต แล้วสมมติไว้ในระหว่าง[นิมิตอื่น]

๔. สีมามีเงาเป็นนิมิต (ฉายานิมิตฺตา)

ทำเงาของภูเขาหรือต้นไม้เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นนิมิตสมมติไว้

๕. สีมาไม่มีนิมิต (อนิมิตฺตา)

มิได้ทักนิมิตโดยประการทั้งปวงสมมติไว้

๖. สีมาที่ภิกษุผู้อยู่นอกสีมาสมมติไว้ (พหิสีเม ฐิตสมฺมตา)

สีมาที่ภิกษุทักนิมิตเสร็จแล้วยืนอยู่นอกนิมิตสมมติไว้

๗. สีมาสมมติในแม่น้ำ (นทิยา สมฺมตา)

๘. สีมาสมมติในทะเล (สมุทฺเท สมฺมตา)

๙. สีมาสมมติในสระธรรมชาติ (ชาตสฺสเร สมฺมตา)

ความจริงแล้วสีมาที่สมมติไว้ในแม่น้ำเป็นต้นนั้นอย่างนี้ก็ไม่เป็นอันสมมติอยู่นั่นแหละ

ดังพระพุทธดำรัสว่า สพฺพา ภิกฺขเว นที อสีมา, สพฺโพ สมุทฺโท อสีโม, สพฺโพ ชาตสฺสโร อสีโม [๑๓๔] (ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำทั้งหมดไม่ใช่สีมา ทะเลทั้งหมดไม่ใช่สีมา สระธรรมชาติทั้งหมดไม่ใช่สีมา)

๑๐. สีมาคาบเกี่ยวสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน] (สีมาย สีมํ สมฺภินฺทนฺเตน สมฺมตา)

สีมาคาบเกี่ยวสีมาของภิกษุอื่นด้วยสีมาของตน กล่าวคือ ถ้าทิศตะวันออกของวัดเก่ามีต้นไม้ ๒ ต้น คือ ต้นมะม่วงและต้นหว้า ซึ่งมีคาคบไม้เกี่ยวกันในต้นไม้เหล่านั้น ต้นหว้าอยู่ทางทิศตะวันตกของต้นมะม่วง และสีมาในวัดของภิกษุก็ผูกไว้โดยทักต้นมะม่วงเป็นนิมิตทำต้นหว้าอยู่ด้านใน ต่อมาภายหลังเมื่อสร้างวัดใหม่ในทิศตะวันออกของวัดเก่านั้น ภิกษุผู้ผูกสีมาได้ทักต้นหว้าเป็นนิมิตโดยทำต้นมะม่วงอยู่ด้านในผูกสีมาไว้ จึงชื่อว่า คาบเกี่ยวสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน]

๑๑. สีมาทับสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน] (สีมาย สีมํ อชฺโฌตฺถรนฺเตน สมฺมตา)

ทับสีมาของภิกษุอื่นด้วยสีมาของตน กล่าวคือ ถ้าสมมติสีมาของตนโดยทำพัทธสีมาทั้งหมดของภิกษุอื่นหรือบางส่วนแห่งพัทธสีมานั้นไว้ด้านใน จึงชื่อว่าทับสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน]

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่ออธิบายลักษณะของสีมาวิบัติ ๑๑ อย่างโดยประกอบใช้ หิ นิบาตท้ายคำว่า อิมา ศัพท์ หิ นิบาตนี้ทำหน้าที่ *วิตถารโชตกะ* คือ แสดงความพิสดาร ประโยคที่ประกอบด้วย หิ นิบาตนี้ชื่อว่า *ประโยควิตถาระ* คือ ประโยคขยายความ ส่วนประโยคหน้าก่อนถึงประโยคนี้เรียกว่า *ประโยคสังเขปะ* ในคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๙) ได้แสดงคำแปลของ หิ ศัพท์ ในอรรถนี้ไว้ว่า หิ = ตํ วจนํ วิตฺถารยิสฺสามิ (ข้าพเจ้าจักยังคำนั้นให้พิสดาร) หรือ วิตฺถาโร มยา วุจฺจเต (ความพิสดารอันข้าพเจ้าจะกล่าว) ส่วนคัมภีร์เภทจินตาทีปนี (คำอธิบายคาถา ๒) แปลว่า หิ = วิตฺถารวจนมิทํ (คำนี้เป็นคำกล่าวโดยพิสดาร)

ในข้อ ๓ (สีมามีนิมิตขาด) เมื่อภิกษุจะเริ่มสมมติสีมาให้ตั้งสีมานิมิต ๘ อย่างตามที่หามาได้ไว้ในทิศทั้ง ๔ ก่อน (ท่านจะกล่าวถึงสีมานิมิตต่อไป) หลังจากนั้นจึงประชุมสงฆ์ ถ้าหากมีสีมาเก่าหรือโบสถ์เก่าอยู่ก่อนก็ควรสวดกรรมวาจาถอนสีมา เพื่อป้องกันไม่ได้สีมาเก่าคาบเกี่ยวหรือทับกับสีมาใหม่ ครั้นถอนสีมาแล้วจึงทักนิมิตต่อไป โดยเริ่มทักนิมิตในทิศตะวันออกก่อน แล้วเวียนไปหาทิศใต้ ทิศตะวันตก และทิศเหนือ หลังจากนั้นจึงเวียนมาทักนิมิตทางทิศตะวันออกอีกครั้งเพื่อให้นิมิตต่อเนื่องกันไม่มีช่วงว่าง

การทักนิมิตนั้น พระวินัยธรควรถามภิกษุรูปใดรูปหนึ่งที่เข้าใจนิมิตอย่างดี โดยถามตอบกันว่า

พระวินัยธร : ปุรตฺถิมาย ทิสาย กึ นิมิตฺตํ (อะไรเป็นนิมิตทางทิศตะวันออก)

ภิกษุ : ปาสาโณ ภนฺเต (ก้อนหิน ขอรับ)

พระวินัยธร : เอโส ปาสาโณ นิมิตฺตํ (ก้อนหินนั่นเป็นนิมิต)

ในข้อ ๓ (สีมามีนิมิตขาด) อีกอย่างหนึ่ง คือ สีมาที่มีต้นไม้ที่มีเปลือกเป็นแก่นมีต้นตาลเป็นต้น ซึ่งไม่ใช่ไม้ยืนต้น หรือตอไม้ กองดิน หรือกองทรายอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ไม่ควรใช้เป็นนิมิต มาทำให้เป็นนิมิต อนึ่ง ในฎีกาใหม่ (หน้า ๑๔๖) อธิบายเพิ่มเติมว่า ในสีมาที่สมมติเป็นรูปสามเหลี่ยม ถ้ามีนิมิตอย่างหนึ่งวิบัติไป จัดว่ามีนิมิตขาด แต่ถ้าเป็นสีมาที่สมมตินิมิต ๔ หรือ ๕ อย่างเป็นต้นแล้วนิมิตอย่างหนึ่งวิบัติไป ไม่นับว่ามีนิมิตขาด เพราะยังเชื่อมกับนิมิตอื่นจนเป็นรูปสามเหลี่ยมได้

ในข้อ ๗-๙ พระดำรัสว่า สพฺพา ภิกฺขเว นที อสีมา, สพฺโพ สมุทฺโท อสีโม, สพฺโพ ชาตสฺสโร อสีโม ตรัสไว้ในอุโปสถขันธกะ ในคัมภีร์อรรถกถาของเรื่องนี้ (เล่ม ๓ หน้า ๑๒๕) อธิบายเพิ่มเติมว่า แม่น้ำเป็นต้นเหล่านั้นเป็นสีมาโดยธรรมชาติเหมือนพัทธสีมาจัดว่านับเข้าในอุทกุกเขปสีมา จึงเป็นที่ทำสังฆกรรมได้โดยไม่ต้องสมมติโดยเฉพาะ ดังข้อความว่า

สพฺพา ภิกฺขเว นที อสีมาติ ยา กาจิ นทีลกฺขณปฺปตฺตา นที นิมิตฺตานิ กิตฺเตตฺวา "เอตํ พทฺธสีมํ กโรมา"ติ กตาปิ อสีมาว โหติ, สา ปน อตฺตโน สภาเวเนว พทฺธสีมาสทิสา, สพฺพเมตฺถ สงฺฆกมฺมํ กาตุํ วฏฺฏติ. สมุทฺทชาตสฺสเรสุปิ เอเสว นโย.[๑๓๕]

"ปาฐะว่า สพฺพา ภิกฺขเว นที อสีมา (ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำทั้งหมดไม่ใช่สีมา) หมายความว่า แม้สีมาที่ภิกษุทักแม่น้ำที่ถึงลักษณะของแม่น้ำให้เป็นนิมิตผูกไว้ก็ไม่เป็นสีมา เพราะแม่น้ำนั้นเป็นเช่นกับพัทธสีมาตามสภาพเดิมของตน การทำสังฆกรรมทั้งหมดในแม่น้ำนี้ย่อมควร แม้ทะเลและสระธรรมชาติก็มีนัยเดียวกันนั่นแหละ"

ข้อความว่า "ไม่ใช่สีมา" หมายความว่า ไม่ใช่สีมาโดยสมมติ แต่เป็นสีมาโดยธรรมชาติอยู่แล้ว แม้ถูกสมมติก็ไม่เป็นอันสมมติเหมือนสีมาบนดิน

คำว่า สีมา เป็นศัพท์อิตถีลิงค์แน่นอน แต่ในที่นี้มีรูปปุงลิงค์ว่า อสีโม ตามศัพท์ว่า สมุทฺโท และ ชาตสฺสโร เนื่องจากพระบาลีทุกฉบับมีรูปเช่นนี้ จึงถือว่าเป็นลิงควิปัลลาส คือ เมื่อควรกล่าวเป็นรูปอิตถีลิงค์ว่า อสีมา ก็กล่าวเป็นรูปปุงลิงค์ว่า อสีโม แต่กังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๔๔) แสดงความเห็นว่าควรมีรูปเดิมว่า อสีมา เพราะท่านถือว่าเป็นศัพท์อิตถีลิงค์

ในข้อ ๑๐ (สีมาคาบเกี่ยวสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน]) คำว่า สมฺภินฺน ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + ภิทิ ธาตุ (วิทารเณ = ทำลาย) + ต ปัจจัย ในที่นี้มีอรรถว่า สงฺคต (เนื่องกัน, ผสมกัน, คาบเกี่ยว) ด้วยอำนาจของอุปสรรคคือ สํ ดังคำว่า อสมฺภินฺนขตฺติโย (กษัตริย์ผู้ไม่ระคนกับตระกูลอื่น คือ แต่งงานกับพี่น้องของตนเอง)

ในข้อ ๑๑ (สีมาทับสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน]) ข้อความว่า "บางส่วนแห่งพัทธสีมานั้น" หมายถึงบางส่วนที่ภิกษุ ๔ รูปสามารถนั่งทำสังฆกรรมได้ ถ้าทับพื้นที่ไม่ถึงสถานที่ดังกล่าว ก็จัดเป็นสีมาคาบเกี่ยวในข้อ ๑๐

ที่จริงแล้วสีมาที่ภิกษุสมมติขึ้นนี้อาจพ้นจากความเป็นสีมาได้ด้วยการสวดถอนโดยใช้กรรมวาจา หรือด้วยการอันตรธานแห่งพระศาสนา ดังนั้น แม้จะมีสีมาใหม่ที่ภิกษุสมมติขึ้นมาคาบเกี่ยวหรือทับสีมาเก่า สีมาเก่าก็ยังอยู่คงเดิม แต่สีมาใหม่นับว่าวิบัติไป เพราะเป็นสิ่งที่สมมติขึ้นภายหลัง

คำว่า “เอกาทสหิ อากาเรหิ สีมโต กมฺมานิ วิปชฺชนฺตี”ติ วจนโต (ดังพระพุทธดำรัสว่า เอกาทสหิ อากาเรหิ สีมโต กมฺมานิ วิปชฺชนฺติ) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

เหตุใดสีมาเล็กเกินไปเป็นต้นจึงเป็นสีมาวิบัติ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เพื่อแสดงเหตุที่สีมาเล็กเกินไปเป็นต้น เป็นสีมาวิบัติ หมายความว่า สีมาเหล่านี้ชื่อว่า สีมาวิบัติ ตามพุทธบัญญัติในพระวินัยปิฎก ไม่ใช่สีมาวิบัติตามความเห็นของพระอรรถกถาจารย์

คำว่า ปุรตฺถิมาย ทิสาย ฯเปฯ ขณฺฑนิมิตฺตา นาม โหติ (ภิกษุทักนิมิตในทิศตะวันออก ฯลฯ) กล่าวไว้เพื่อแสดงลักษณะของสีมามีนิมิตขาด ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ สีมาอย่างไรจึงเป็นสีมามีนิมิตขาด
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะของสีมามีนิมิตขาดมิใช่หรือ

อธิบายว่า ภิกษุทักนิมิตในทิศตะวันออกแล้ว ทักในทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือตามลำดับแล้ว ต้องทักนิมิตในทิศตะวันออกซ้ำอีก แล้วจึงหยุดพัก เมื่อทักนิมิตอย่างนี้ สีมาจึงมีนิมิตไม่ขาด ถ้าทักนิมิตในทิศเหนือมาตามลำดับแล้วหยุดไว้ที่นิมิตในทิศเหนือนั้นนั่นแหละ จึงชื่อว่ามีนิมิตขาด

คำว่า อปราปิ ขณฺฑนิมิตฺตา ฯเปฯ สมฺมตา (สีมามีนิมิตขาดอย่างอื่น ฯลฯ) กล่าวไว้เพื่อแสดงลักษณะของสีมามีนิมิตขาดอีกอย่างหนึ่ง ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ สีมาที่ท่านกล่าวไว้ก่อนนี้เท่านั้นจึงชื่อว่าสีมามีนิมิตขาดหรือ
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะของสีมามีนิมิตขาดอีกอย่างหนึ่งมิใช่หรือ

อธิบายว่า แม้สีมาที่สมมติโดยใช้ต้นไม้มีเปลือกเป็นแก่นเป็นต้นเป็นนิมิต ก็จัดเป็นสีมามีนิมิตขาดเช่นเดียวกัน

คำว่า สา หิ ฯเปฯ อสมฺมตาว โหติ (ความจริงแล้วสีมา ฯลฯ) กล่าวไว้เพื่อย้ำความในประโยคต้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดสีมาที่สมมติในแม่น้ำเป็นต้นจึงไม่เป็นอันสมมติ
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สีมาดังกล่าวควรเหมือนกับสีมาที่สมมติบนพื้นดินมิใช่หรือ

อธิบายว่า สีมาที่สมมติในแม่น้ำเป็นต้นไม่เป็นอันสมมติตามพระพุทธดำรัสว่า สพฺพา ภิกฺขเว นที อสีมา เป็นต้น

คำว่า สเจ หิ โปราณกสฺส ฯเปฯ พนฺธนฺติ (สีมาคาบเกี่ยวสีมา ฯลฯ) กล่าวไว้เพื่ออธิบายลักษณะของสีมาที่คาบเกี่ยวสีมาอื่น หิ ศัพท์ทำหน้าที่วิตถารโชตกะ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ สีมาที่คาบเกี่ยวสีมาอื่นมีลักษณะอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรอธิบายลักษณะของสีมาที่คาบเกี่ยวสีมาอื่นมิใช่หรือ

อธิบายว่า ถ้าในทิศตะวันออกของวัดเก่ามีต้นไม้ ๒ ต้น คือ ต้นมะม่วงและต้นหว้าซึ่งมีคาคบไม้เกี่ยวกันในต้นไม้เหล่านั้น ต้นหว้าอยู่ทางทิศตะวันตกของต้นมะม่วง และสีมาในวัดของภิกษุก็ผูกไว้โดยทักต้นมะม่วงเป็นนิมิตทำต้นหว้าอยู่ด้านใน ต่อมาภายหลัง เมื่อสร้างวัดใหม่ในทิศตะวันออกของวัดเก่านั้น ภิกษุผู้ผูกสีมาได้ทักต้นหว้าเป็นนิมิตโดยทำต้นมะม่วงอยู่ด้านในผูกสีมาไว้ จึงชื่อว่า คาบเกี่ยวสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน]]

อิติ อิมา เอกาทส วิปตฺติสีมาโย อติกฺกมิตฺวา สมฺมตา.

โดยประการดังนี้ สีมาที่สมมติไว้โดยพ้นจากสีมาวิบัติ ๑๑ อย่างนี้ชื่อว่า พัทธสีมา

[ประโยคนี้ชื่อว่า *ประโยคนิคมนะ* หรือ *ประโยคนิคม* กล่าวไว้เพื่อแสดงคำลงท้ายเรื่องสีมาวิบัติ การเขียนประโยคนิคมนะนี้เป็นธรรมเนียมอย่างหนึ่ง ทั้งนี้ก็เพื่อกล่าวสรุปความที่อธิบายมาแล้วด้วยประโยควิตถาระข้างต้น]

ติวิธสมฺปตฺติยุตฺตาติ นิมิตฺตสมฺปตฺติยา ปริสาสมฺปตฺติยา กมฺมวาจาสมฺปตฺติยา จ ยุตฺตา.

คำว่า ติวิธสมฺปตฺติยุตฺตา (ประกอบด้วยสมบัติ ๓) [ที่กล่าวไว้ในพัทธสีมา] หมายความว่า ประกอบด้วยความสมบูรณ์ด้วยนิมิต บริษัท และกรรมวาจา

สีมาที่สมบูรณ์ด้วยนิมิต

ตตฺถ นิมิตฺตสมฺปตฺติยา ยุตฺตา นาม ปพฺพตนิมิตฺตํ, ปาสาณนิมิตฺตํ, วนนิมิตฺตํ, รุกฺขนิมิตฺตํ, มคฺคนิมิตฺตํ, วมฺมิกนิมิตฺตํ, นทินิมิตฺตํ, อุทกนิมิตฺตนฺติ เอวํ วุตฺเตสุ อฏฺฐสุ นิมิตฺเตสุ ตสฺมึ ตสฺมึ ทิสาภาเค ยถาลทฺธานิ นิมิตฺตุปคานิ นิมิตฺตานิ "ปุรตฺถิมาย ทิสาย กึ นิมิตฺตํ, ปพฺพโต ภนฺเต, เอโส ปพฺพโต นิมิตฺตนฺ"ติอาทินา นเยน สมฺมา กิตฺเตตฺวา สมฺมตา.

ในเรื่องนั้น **สีมาที่สมบูรณ์ด้วยนิมิต** คือ สีมาที่สมมติโดยทักนิมิตด้วยดีซึ่งควรเป็น

นิมิตตามแต่จะหาได้ในแต่ละทิศ ในบรรดานิมิต ๘ ที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า ภูเขา ก้อนหิน ป่า ต้นไม้ หนทาง จอมปลวก แม่น้ำ และน้ำ ตามนัยเป็นต้นว่า

ปุรตฺถิมาย ทิสาย กึ นิมิตฺตํ. ปพฺพโต ภนฺเต. เอโส ปพฺพโต นิมิตฺตํ.[๑๓๖]

"ภิกษุผู้ทักถามว่า ทิศตะวันออกมีอะไรเป็นนิมิต ภิกษุผู้ตอบได้ตอบว่า ภูเขา ขอรับ ผู้ทักกล่าวว่า ภูเขานั่นเป็นนิมิต"

[ข้อความว่า "นิมิตตามแต่จะหาได้" หมายความว่า ควรใช้นิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งในนิมิต ๘ อย่าง ตามสมควรที่พบในทิศ ๔ หรือทิศ ๔ ให้เป็นนิมิตของสีมา โดยอาจเป็นต้นไม้อย่างเดียว หรือน้ำอย่างเดียวก็ได้ หรือเป็นนิมิตระคนกันโดยเป็นต้นไม้ในทิศตะวันออก ป่าในทิศใต้ ภูเขาในทิศตะวันตก และน้ำในทิศเหนืออย่างไรก็ตาม ไม่ควรใช้นิมิตหนึ่งหรือ ๒ อย่าง เพราะไม่อาจทำให้รู้ขอบเขตของสีมาได้ จึงควรใช้นิมิต ๓ อย่างขึ้นไปให้เป็นรูปสามเหลี่ยมเป็นต้น ส่วนใหญ่ในปัจจุบันนิยมใช้นิมิต ๘ อย่างในทิศทั้ง ๘

ข้อความว่า "ทักนิมิตด้วยดี" หมายความว่า ทักนิมิตด้วยชื่อเดิมที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ ไม่ใช้คำไวพจน์อื่นมาแทนชื่อเหล่านั้น

ข้อความว่า "สมมติ" คือ การออกเสียงสวดกรรมวาจาให้สงฆ์รับรู้ว่า เป็นสีมา แม้การผูกสีมาก็คือการสวดกรรมวาจานั้นเอง ภิกษุผู้สวดกรรมวาจาต้องประกอบด้วยองค์ ๒ คือ เป็นผู้ฉลาด (พฺยตฺต) คือ ทรงจำกรรมวาจาได้ และสามารถ (ปฏิพล) คือ ออกเสียงสวดกรรมวาจาอย่างถูกต้องตามฐานกรณ์ไม่ผิดอักขระ ตามธรรมเนียมของพม่านิยมอ่านใบลานสวดกรรมวาจา ทั้งนี้เพื่อป้องกันไม่ได้เกิดข้อผิดพลาดในการสวด เพราะการอ่านออกเสียงให้ถูกฐานกรณ์เป็นสิ่งที่ยาก และอาจเกิดความพลั้งเผลอได้ง่าย]

ตตฺเรวํ สงฺเขปโต นิมิตฺตุปคตา เวทิตพฺพา- สุทฺธปํสุสุทฺธปาสาณอุภยมิสฺสกวเสน หิ ติวิโธปิ ปพฺพโต หตฺถิปฺปมาณโต ปฏฺฐาย อุทฺธํ นิมิตฺตุปโค, ตโต โอมกตโร น วฏฺฏติ.

โปรดทราบการถึงความเป็นนิมิตในนิมิตเหล่านั้นโดยสังเขป ดังต่อไปนี้

นิมิต คือ ภูเขา มี ๓ ประเภท คือ ภูเขาดินล้วน ภูเขาหินล้วน และภูเขาหินปนดิน ขนาดใหญ่เท่าช้างขึ้นไป จึงควรเป็นนิมิตได้ เล็กกว่านั้นใช้ไม่ได้

[คำว่า สุทฺธปํสุสุทฺธปาสาณอุภยมิสฺสกวเสน แปลว่า โดยจำแนกตามภูเขาที่มีดินล้วน ภูเขาที่มีหินล้วน และภูเขาที่ผสมทั้ง ๒ อย่าง ในคัมภีร์ฎีกาแสดงอรรถของ วส ในที่นี้ว่า คือ ประเภท จึงแปลยกศัพท์ว่า โดยประเภทแห่งภูเขาที่มีดินล้วน ภูเขาที่มีหินล้วน และภูเขาที่ผสมทั้ง ๒ อย่าง

ข้อความว่า “ขนาดใหญ่เท่าช้างขึ้นไป” ฎีกาใหม่อธิบายว่า ช้างสูง ๗ ศอกหรือ ๗.๕ ศอก ภูเขาที่เล็กสุดจึงควรมีส่วนสูงตามที่กล่าวไว้ข้างต้น ถ้ามีขนาดเล็กกว่านี้ก็นับเข้าในก้อนหิน ถ้าเป็นภูเขาที่ติดกันเป็นเทือกเขาต้องทำเป็นนิมิตอย่างเดียว จะทำให้เป็นนิมิต ๒ หรือ ๓ อย่างไม่ควร ถ้าบางส่วนของภูเขาอยู่ในเขตสีมา ไม่ควรสมมติภูเขานั้นให้เป็นสีมา แต่ควรสมมติต้นไม้บนภูเขาเป็นนิมิต เพราะนิมิตเป็นเครื่องหมายให้รู้ถึงขอบเขตของสีมา จึงต้องอยู่ภายนอกสีมาเท่านั้น

คำว่า หตฺถิปฺปมาณ (มีขนาดแห่งช้าง) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- หตฺถิโน ปมาณํ หตฺถิปฺปมาณํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- หตฺถิปฺปมาณํ อสฺส อตฺถีติ หตฺถิปฺปมาโณ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

ปาสาณนิมิตฺเต อโยคุฬมฺปิ ปาสาณสงฺขเมว คจฺฉติ, ตสฺมา โย โกจิ ปาสาโณ อุกฺกํส-วเสน หตฺถิปฺปมาณโต โอมกตรํ อาทึ กตฺวา เหฏฺฐิมปริจฺเฉเทน ทฺวตฺตึสปลคุฬปิณฺฑปริมาโณ นิมิตฺตุปโค, น ตโต ขุทฺทกตโร. ปิฏฺฐิปาสาโณ ปน อติมหนฺโตปิ วฏฺฏติ.

นิมิต คือ ก้อนหิน แม้ก้อนเหล็กก็นับว่าเป็นหินเหมือนกัน ดังนั้น ก้อนหินอย่างใดอย่างหนึ่ง ขนาดใหญ่ที่สุดเล็กกว่าช้างหน่อยหนึ่ง เล็กที่สุดขนาดเท่ากับก้อนน้ำอ้อยหนัก ๓๒ ตำลึง จึงควรเป็นนิมิตได้ เล็กกว่านั้นใช้ไม่ได้ อนึ่ง หินดาดแม้จะใหญ่มากก็ใช้เป็นนิมิตได้

วนนิมิตฺเต อนฺโตสาเรหิ วา อนฺโตสารมิสฺสเกหิ วา รุกฺเขหิ จตุปญฺจรุกฺขมตฺตมฺปิ วนํ นิมิตฺตุปคํ, ตโต อูนกตรํ น วฏฺฏติ.

นิมิต คือ ป่า เป็นป่าที่มีต้นไม้เพียง ๔-๕ ต้น ด้วยต้นไม้ที่มีแก่นข้างในหรือแซมด้วยต้นไม้มีแก่นข้างใน [โดยมีต้นไม้ชนิดนั้น ๓ ต้นเป็นอย่างน้อย] ควรเป็นนิมิตได้ น้อยกว่านั้นใช้เป็นนิมิตไม่ได้

[ต้นไม้ที่มีแก่นข้างใน คือ ไม้ยืนต้น เช่น ต้นหว้า ต้นมะม่วง ต้นขนุน หรือต้นมะขาม เป็นต้น ภาษาบาลีเรียกว่า อนฺโตสาร = อนฺโต สาโร เยสนฺติ อนฺโตสารา (มีแก่นในภายใน) ตรงกันข้ามกับต้นไม้ที่ไม่มีแก่น เรียกว่า ตจสาร = ตโจ สาโร เยสนฺติ ตจสารา (มีเปลือกเป็นแก่น)]

รุกฺโข ชีวนฺโตเยว อนฺโตสาโร ภูมิยํ ปติฏฺฐิโต, อนฺตมโส อุพฺเพธโต อฏฺฐงฺคุโล, ปริณาห-โต สูจิทณฺฑกปฺปมาโณปิ นิมิตฺตุปโค, ตโต โอมกตโร น วฏฺฏติ.

นิมิตคือต้นไม้ มีแก่นข้างในงอกงามตั้งอยู่บนพื้นดิน ถึงจะสูงเพียง ๘ นิ้วเป็นอย่างต่ำ ลำต้นมีขนาดเท่าด้ามเหล็กจาร[คือเท่ากับนิ้วก้อย] ใช้เป็นนิมิตได้ เล็กกว่านั้นใช้ไม่ได้

[ข้อความว่า "งอกงาม" คือ ห้ามต้นไม้ที่ตายแล้ว

ข้อความว่า "มีแก่นข้างใน" คือ ห้ามต้นไม้ที่มีเปลือกเป็นแก่น

ข้อความว่า "ตั้งอยู่บนพื้นดิน" คือ ห้ามต้นไม้ที่ปลูกไว้ในกระถาง

ดังนั้น ต้นไม้ที่ควรใช้เป็นนิมิตต้องเป็นไม้มีแก่นที่ปลูกอยู่บนพื้นดินเท่านั้น โบราณาจารย์มักทำนิมิตต้นไม้ด้วยการนำต้นไม้ที่มีแก่นใส่กระถางมาปลูกโดยขุดหลุมไว้ในดินแล้วทำเป็นนิมิต โดยไม่จำเป็นต้องรอให้ออกรากหรือผลิใบใหม่]

มคฺโค ชงฺฆมคฺโค วา โหตุ สกฏมคฺโค วา, โย วินิวิชฺฌิตฺวา เทฺวตีณิ คามเขตฺตานิ คจฺฉติ, ตาทิโส ชงฺฆสตฺถสกฏสตฺเถหิ วลญฺชิยมาโนเยว นิมิตฺตุปโค, อวลญฺชิโต น วฏฺฏติ.

นิมิต คือ หนทาง จะเป็นทางเท้าหรือทางเกวียนก็ตาม ทางที่ตัดผ่านเขตบ้าน ๒ หรือ ๓ แห่ง [คือ ไม่ใช่ทางสั้นๆ ในบริเวณหมู่บ้านหรือทางไปสู่ป่า] ซึ่งพ่อค้าเดินเท้าและพ่อค้าเกวียนใช้สัญจรอยู่ใช้เป็นนิมิตได้ แต่ที่ไม่ได้ใช้สัญจรใช้ไม่ได้

[คำว่า ชงฺฆมคฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ชงฺฆาหิ คโต มคฺโค ชงฺฆมคฺโค = ทางที่ไปแล้วด้วยลำแข้ง, ทางเท้า

คำว่า สกฏมคฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สกเฏหิ คโต มคฺโค สกฏมคฺโค = ทางที่ไปแล้วด้วยเกวียน, ทางเกวียน

คำว่า ชงฺฆสตฺถ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ชงฺฆาหิ คจฺฉนฺโต สตฺโถ ชงฺฆสตฺโถ = พ่อค้าที่เดินทางด้วยลำแข้ง, พ่อค้าเดินเท้า

คำว่า สกฏสตฺถ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สกเฏหิ คจฺฉนฺโต สตฺโถ สกฏสตฺโถ = พ่อค้าที่เดินทางด้วยเกวียน, พ่อค้าเดินเกวียน

คำว่า สตฺถ โดยทั่วไปแปลว่า คัมภีร์ เป็นนปุงสกลิงค์ แต่ในที่นี้แปลว่า พ่อค้า เป็นปุงลิงค์ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- สห อตฺเถน โย วตฺตตีติ สตฺโถ = ผู้เป็นไปกับด้วยทรัพย์, พ่อค้า

คำว่า วลญฺชิยมาโน (ใช้สัญจรอยู่) หมายถึง ทางที่กำลังใช้อยู่ในปัจจุบันเท่านั้น ไม่ใช่ทางรกร้างที่ปราศจากผู้สัญจร เพราะประกอบใช้ มาน ปัจจัยที่แสดงปัจจุบันกาลในบทนี้

คำว่า เทฺวตีณิ (สองหรือสามแห่ง) เป็นสังขโยภยปทพหุพพีหิสมาส มีรูปวิเคราะห์ว่า เทฺว วา ตีณิ วา เทฺวตีณิ ในฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปแยกเป็น ๒ บทว่า เทฺว ตีณิ ถือว่าไม่ถูกหลักภาษา เพราะในพระบาลีมีอุทาหรณ์ในลักษณะนี้ว่า

อนุชานามิ ภิกฺขเว เทฺวตโย เอกานุสฺสาวเน กาตุํ.[๑๓๗]

"ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตทำอุปสัมปทาเปกขะสองหรือสามคนให้มีกรรมวาจาร่วมกัน"

อนุชานามิ ภิกฺขเว เทฺวติสฺโส ภิกฺขุนิโย โอวาทํ คนฺตุํ.[๑๓๘]

"ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุณีสองหรือสามรูปไปรับโอวาท"

เทฺวติสฺโส รตฺติโย วสติ.[๑๓๙]

"อยู่สองหรือสามราตรี"

แม้ในที่นี้จะกล่าวโดยไม่แน่นอนว่า สองหรือสาม ก็ให้หมายถึงจำนวนมากที่สุด คือ สาม ส่วนข้อความว่า สอง เป็นเพียงคำกล่าวเพื่อความสละสลวยตามภาษาเท่านั้น ดังคำว่า ฉปฺปญฺจวาจา (คำห้าหกคำ) หมายถึงคำหกคำเป็นหลัก ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาว่า

ฉปฺปญฺจวาจาหีติ เอตฺถ ปญฺจาติ วาจาสิลิฏฺฐวเสน วุตฺตํ กสฺสจิ ปโยชนาภาวา.[๑๔๐]

"ในคำว่า ฉปฺปญฺจวาจาหิ นี้ คำว่า ปญฺจ กล่าวไว้โดยความสละสลวย เพราะไม่มีประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง"]

วมฺมิโก ปน เหฏฺฐิมปริจฺเฉเทน ตํทิวสํ ชาโต อฏฺฐงฺคุลุพฺเพโธ โควิสาณมตฺโตปิ วมฺมิโก นิมิตฺตุปโค, ตโต โอมกตโร น วฏฺฏติ. ยํ ปน อพทฺธสีมาลกฺขเณ นที วกฺขาม, สา นิมิตฺตุปคา, อญฺญา น วฏฺฏติ. อุทกํ ยํ อสนฺทมานํ อาวาฏโปกฺขรณีตฬากชาตสฺสรโลณิสมุทฺทาทีสุ จิตํ, ตํ อาทึ กตฺวา อนฺตมโส ตงฺขเณเยว ปถวิยํ ขณิเต อาวาฏเก ฆเฏหิ อาหริตฺวา ปูริตมฺปิ ยาว กมฺมวาจา-ปริโยสานา สณฺฐมานกํ นิมิตฺตุปคํ, อิตรํ สนฺทมานํ วา วุตฺตปริจฺเฉทกาลํ อติฏฺฐนฺตํ วา ภาชนคตํ วา น วฏฺฏตีติ.

นิมิต คือ จอมปลวก สูงเพียง ๘ นิ้ว กว้างขนาดเท่าเขาโค ซึ่งเกิดขึ้นในวันนั้นเป็นอย่างต่ำใช้เป็นนิมิตได้ เล็กกว่านั้นใช้ไม่ได้

นิมิต คือ แม่น้ำ เป็นแม่น้ำที่จะกล่าวถึงในลักษณะแห่งอพัทธสีมา ใช้เป็นนิมิตได้ แม่น้ำอื่นใช้ไม่ได้

นิมิต คือ น้ำ นับตั้งแต่น้ำที่ไม่ไหลขังอยู่ในบ่อ สระ บึง สระธรรมชาติ และสระน้ำเค็มเป็นต้น อย่างต่ำสุดแม้เพียงน้ำที่บุคคลเอาหม้อตักมาใส่ให้เต็มไว้ในหลุมที่ขุดไว้เดี๋ยวนั้น ขังอยู่ไม่ซึมหมดไปก่อนสวดกรรมวาจาจบใช้เป็นนิมิตได้ น้ำที่ไหลได้ น้ำที่ไม่ขังอยู่ตลอดกำหนดเวลาที่กล่าวไว้ หรือน้ำที่อยู่ในภาชนะใช้เป็นนิมิตไม่ได้

[คำว่า โลณิสมุทฺท (สระน้ำเค็ม) แปลตามศัพท์ว่า ทะเลที่มีเกลือ ไม่ใช่มหาสมุทรจริงๆ แต่เป็นสระน้ำกร่อยที่ไหลแยกออกมาจากมหาสมุทร ดังคัมภีร์วิมติวิโนทนีกล่าวว่า

โลณีติ สมุทฺโททกสฺส อุปฺปตฺติเวคนินฺโน มาติกากาเรน ปวตฺตนโก.[๔๑]

"สระน้ำที่ดำเนินไปโดยลักษณะเป็นเหมืองน้ำที่ลาดลุ่มไปด้วยแรงน้ำอันเกิดจากน้ำในมหาสมุทร"]

สีมาที่สมบูรณ์ด้วยบริษัท

ปริสาสมฺปตฺติยา ยุตฺตา นาม สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน จตูหิ ภิกฺขูหิ สนฺนิปติตฺวา ยาวติกา ตสฺมึ คามเขตฺเต พทฺธสีมํ วา นทิสมุทฺทชาตสฺสเร วา อโนกฺกมิตฺวา ฐิตา ภิกฺขู, เต สพฺเพ หตฺถปาเส วา กตฺวา ฉนฺทํ วา อาหริตฺวา สมฺมตา.

สีมาที่สมบูรณ์ด้วยบริษัท คือ สีมาที่ภิกษุ ๔ รูปอย่างต่ำประชุมกัน นำภิกษุทุกรูปที่ไม่ได้อยู่ในพัทธสีมาในเขตบ้านนั้น หรือที่ไม่ได้อยู่ในแม่น้ำ ทะเล หรือสระธรรมชาติ มาเข้าในหัตถบาส หรือนำฉันทะมา แล้วสมมติไว้

[คำว่า ยาวติกา ตสฺมึ คามเขตฺเต ฯเปฯ อาหริตฺวา (สีมาที่ภิกษุ ๔ รูปอย่างต่ำประชุมกัน นำภิกษุทุกรูปที่ไม่ได้อยู่ในพัทธสีมาในเขตบ้านนั้น หรือที่ไม่ได้อยู่ในแม่น้ำ ทะเล หรือสระธรรมชาติ มาเข้าในหัตถบาส หรือนำฉันทะมา) กล่าวไว้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า สีมาที่สมบูรณ์ด้วยบริษัท เป็นสีมาที่ภิกษุ ๔ รูปประชุมกันสมมติขึ้น

เขตบ้าน คือ สถานที่ซึ่งกำนันสามารถเก็บภาษีจากชาวบ้านได้ ไม่ใช่หมู่บ้านร้าง แม้จะมี ๒ หรือ ๓ หมู่บ้านเป็นอย่างต่ำก็นับเป็นเขตบ้านหนึ่ง เขตบ้านที่ภิกษุประชุมกันทำกรรมนั้นจัดเป็นคามสีมา

พิธีสมมติสีมาเป็นพิธีใหญ่ เพราะจะต้องได้รับความเห็นชอบจากสงฆ์ในเขตบ้าน การจะสมมติคามสีมา คือ สีมาในหมู่บ้าน ต้องประชุมสงฆ์ในหมู่บ้านดังกล่าว ปัจจุบันประเทศพม่านิยมประชุมพระสงฆ์ทั้งตำบล ถ้าพระรูปใดมาไม่ได้ ต้องให้ฉันทะคือความเห็นชอบในการสมมติสีมาโดยกล่าวคำให้ฉันทะฝากมา

กับภิกษุรูปอื่น และเพื่อไม่ให้มีพระอาคันตุกะเดินทางผ่านมาในตำบลที่กำลังทำพิธี ชาวบ้านจึงตั้งด่านตรวจรถที่เข้าออกทุกคันเพื่อห้ามพระไม่ให้เข้ามาในขณะทำสังฆกรรม ดังนั้น การสมมติคามสีมาจึงต้องทำในเวลากลางคืนที่พระอาคันตุกะเดินทางมาไม่มากนัก แต่เมืองไทยในปัจจุบันมีการขอวิสุงคามสีมา คือ สีมาในหมู่บ้านที่ได้รับเป็นพิเศษ จึงไม่จำเป็นต้องประชุมพระสงฆ์ทั้งตำบลเหมือนในพม่า เพราะในพม่าไม่มีธรรมเนียมการขอวิสุงคามสีมา อย่างไรก็ตาม เมื่อทางวัดได้รับวิสุงคามสีมาแล้วมักนิยมผูกเป็นพัทธสีมาอีกครั้งหนึ่งโดยไม่ต้องนำภิกษุทั้งตำบลมาชุมนุมกัน เพราะถ้าหากรัฐบาลหรือผู้มีอำนาจสั่งเวนคืนสถานที่นั้นความเป็นวิสุงคามสีมาก็จะหมดไป พระเถระพม่าบางรูปจึงนิยมสมมติพัทธสีมาด้วยการประชุมพระสงฆ์ทั้งตำบล ไม่ชอบขอวิสุงคามสีมา

ในเรื่องนี้กล่าวถึงคามสีมาตามปกติ จึงต้องนำภิกษุที่มิได้อยู่ในพัทธสีมาในเขตบ้านก็ตาม หรือมิได้อยู่ในแม่น้ำ ทะเล สระธรรมชาติซึ่งเป็นอพัทธสีมาก็ได้ ให้มาอยู่ในหัตถบาส หรือนำฉันทะของภิกษุเหล่านั้นมาบอกท่ามกลางสงฆ์]

สีมาที่สมบูรณ์ด้วยกรรมวาจา

กมฺมวาจาสมฺปตฺติยา ยุตฺตา นาม “สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ, ยาวตา สมนฺตา นิมิตฺตา กิตฺติตา”ติอาทินา นเยน วุตฺตาย ปริสุทฺธาย ญตฺติทุติยกมฺมวาจาย สมฺมตา.

สีมาที่สมบูรณ์ด้วยกรรมวาจา คือ สีมาที่สมมติด้วยญัตติทุติยกรรมวาจาอย่างถูกต้องตามที่ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า

สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. ยาวตา สมนฺตา นิมิตฺตา กิตฺติตา. ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ. สงฺโฆ เอเตหิ นิมิตฺเตหิ สีมํ สมฺมนฺเนยฺย สมานสํวาสํ เอกูโปสถํ. เอสา ญตฺติ.[๑๔๒]

“ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า นิมิตเพียงใดได้ทักไว้แล้วโดยรอบ ถ้าความพรั่งพร้อมของสงฆ์ถึงที่แล้ว สงฆ์พึงสมมติสีมาที่มีสังวาสเสมอกัน มีอุโบสถเป็นอันเดียวกันด้วยนิมิตเหล่านั้น นี้เป็นญัตติ”

เอวํ เอกาทส วิปตฺติสีมาโย อติกฺกมิตฺวา ติวิธสมฺปตฺติยุตฺตา นิมิตฺเตน นิมิตฺตํ สมฺพนฺธิตฺวา สมฺมตา สีมา “พทฺธสีมา”ติ เวทิตพฺพา.

โดยประการดังนี้ สีมาที่พ้นจากสีมาวิบัติ ๑๑ อย่าง ประกอบด้วยสมบัติ ๓ ผูกนิมิตเชื่อมด้วยนิมิตสมมติไว้ พึงทราบว่าเป็นพัทธสีมา

[ประโยคนี้เป็นคำลงท้ายของพัทธสีมาที่กล่าวโดยพิสดารมาแล้วด้วยประโยคข้างต้น]

พัทธสีมา ๓ ประเภท

ขณฺฑสีมา สมานสํวาสสีมา อวิปฺปวาสสีมาติ ตสฺสาเยว ปเภโท.

พัทธสีมานั้นนั่นแหละแบ่งออกเป็น :-

๑. ขัณฑสีมา สีมาเล็ก

๒. สมานสังวาสสีมา สีมาที่มีสังวาสเสมอกัน

๓. อวิปปวาสสีมา สีมาที่อยู่ไม่ปราศจากไตรจีวร

[คำว่า ขณฺฑสีมา ฯเปฯ ปเภโท (พัทธสีมานั้นนั่นแหละแบ่งออกเป็น ฯลฯ) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงประเภทของพัทธสีมา ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ พัทธสีมามีประเภทเดียวหรือ
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประเภทของพัทธสีมามิใช่หรือ

อธิบายว่า เราได้แสดงประเภทของพัทธสีมาว่ามี ๓ อย่าง คือ ขัณฑสีมา สมานสังวาสสีมา และอวิปปวาสสีมา

ขัณฑสีมา คือ สีมาเล็ก หมายความว่า การสมมติวัดทั้งวัดให้เป็นพัทธสีมา ชื่อว่า มหาสีมา มีความยาว ๓ โยชน์ (๔๘ กม.) เป็นอย่างมาก เมื่อสมมติวัดทั้งวัดเป็นมหาสีมาแล้ว สังฆกรรมน้อยใหญ่ที่ไม่ต้องใช้พระสงฆ์ทั้งวัด เช่น การบรรพชา หรืออุปสมบท เป็นต้นก็เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก เพราะต้องประชุมสงฆ์ร่วมกันทำทั้งวัด มิฉะนั้นแล้ว จะเป็นวรรคกรรม (กรรมที่ทำเป็นพวก) เนื่องด้วยอยู่ในสีมาเดียวกัน ดังนั้น เพื่อให้ทำสังฆกรรมได้ง่ายขึ้นโดยไม่ต้องประชุมสงฆ์ทั้งวัด จึงต้องสมมติสีมาเล็กอีก ๒-๓ แห่งหรือมากกว่านั้น สีมาเล็กดังกล่าวชื่อว่า ขัณฑสีมา มีขนาดจุภิกษุ ๒๑ รูปเป็นอย่างต่ำ หรือจุภิกษุตั้งพันรูปก็ได้ เมื่อสมมติขัณฑสีมาแล้ว ให้สมมติมหาสีมาต่อไป โดยเว้นขัณฑสีมาและสีมันตริก คือ ที่ระหว่างสีมาทั้ง ๒ เพื่อไม่ให้ปะปนกัน โดยเป็นก้อนหินที่มีขนาดหนึ่งคืบ ๔ นิ้วเป็นอย่างต่ำ

ภิกษุที่สมมติขัณฑสีมาต้องยืนอยู่ในบริเวณขัณฑสีมาแล้วจึงสมมติ จะยืนอยู่ในบริเวณมหาสีมาไม่ได้ ส่วนภิกษุที่สมมติมหาสีมาก็ต้องยืนอยู่ในบริเวณมหาสีมาแล้วจึงสมมติ จะยืนอยู่ในบริเวณขัณฑสีมาไม่ได้

สมานสังวาสสีมา คือ สีมาที่มีสังวาสเสมอกัน โดยสังวาสนั้นก็คือกรรมน้อยใหญ่นั้นเอง สีมา

ประเภทนี้จึงเป็นสถานที่กระทำกรรมน้อยใหญ่พร้อมเพรียงกัน ความจริงสีมานี้แหละชื่อว่า พัทธสีมา คือ สีมาที่ผูกขึ้นด้วยกรรมวาจา และกรรมวาจาดังกล่าวก็คือสมานสังวาสกรรมวาจา

อวิปปวาสสีมา คือ สีมาที่ไม่อยู่ปราศจากไตรจีวร หมายความว่า เมื่อภิกษุสมมติพัทธสีมาด้วยสมานสังวาสกรรมวาจาแล้วต้องสมมติอีกครั้งหนึ่งด้วยอวิปปวาสกรรมวาจา การสมมติเช่นนี้จะทำให้ภิกษุที่อธิษฐานเป็นไตรจีวร (เตจีวริกอธิษฐาน) คือ มีไตรจีวร ๓ ผืนเท่านั้นด้วยการอธิษฐานว่า อิมํ สงฺฆาฏึ อธิฏฺฐามิ (เราอธิษฐานผ้าสังฆาฏินี้) เป็นต้น สามารถเก็บจีวรในสถานที่อื่นได้โดยไม่ต้องครองผ้าให้ครบ ๓ ผืนในเวลาอรุณขึ้นภายในสีมาแห่งนี้ แต่ถ้าเป็นภิกษุที่อธิษฐานจีวรเป็นปริกขารโจฬะ คือ ผ้าบริขาร ก็ไม่จำเป็นต้องเก็บจีวรให้ครบสามผืนในเวลาอรุณขึ้นภายในสีมา นอกจากนั้น การสมมติเป็นอวิปปวาสสีมาอีกครั้งหนึ่งมีประโยชน์เพื่อให้ถอนสีมายากขึ้น กล่าวคือ ภิกษุในภายหลังไม่อาจถอนสีมาแห่งนี้ได้โดยมิได้สวดถอนด้วยอวิปปวาสกรรมวาจาโดยเฉพาะ ถ้าเพียงสวดถอนด้วยสมานสังวาสกรรมวาจา ก็ถือว่าการสวดถอนนั้นไม่สำเร็จกรรม

สีมาเป็นเขตแดนที่ทำให้หมายรู้ว่าเป็นสถานที่สงฆ์กระทำสังฆกรรมร่วมกัน ในปัจจุบันนิยมทำใบสีมาเพื่อเป็นเครื่องสังเกตว่าเป็นสีมา ส่วนโรงอุโบสถเป็นสถานที่อยู่ในสีมาเพื่อป้องกันลมแดดในเวลากระทำสังฆกรรม

วัดทั่วไปที่มีพัทธสีมาแห่งเดียว มักประชุมลงอุโบสถพร้อมกันในตอนเช้า บ่าย หรือเย็น ประเทศไทยมักนิยมลงอุโบสถในตอนเย็น แต่ในพม่ามีบางวัดนิยมลงอุโบสถในตอนเช้า สมมติว่า พระบางรูปไปกิจนิมนต์ ไม่ได้ลงอุโบสถ หากกลับมาวัดแล้วต้องทำอธิษฐานอุโบสถในกรณีที่อยู่รูปเดียว แต่ถ้ามีพระอยู่ร่วมกันก็ให้ทำปาริสุทธิอุโบสถ หรือถ้าพระที่ออกไปข้างนอกมีหลายรูป ก็อาจลงอุโบสถได้อีกครั้งหนึ่ง โดยไม่จัดว่าเป็นวรรคกรรม คือ กรรมที่ทำเป็นพวก เพราะมิได้สมมติทั้งวัดให้เป็นมหาสีมา หรือถ้าหากเป็นวัดที่สมมติเป็นมหาสีมา แต่มีขัณฑสีมาอยู่ในวัดด้วย ก็ประพฤติตามที่กล่าวมานี้ได้]

อพัทธสีมา

อพทฺธสีมา ปน คามสีมา สตฺตพฺภนฺตรสีมา อุทกุกฺเขปสีมาติ ติวิธา.

อพัทธสีมา มี ๓ ประเภท คือ

๑. คามสีมา สีมาคือเขตบ้าน

๒. สัตตัพภันตรสีมา สีมาอยู่ในพื้นที่ ๗ อัพภันดร

๓. อุทกุกเขปสีมา สีมาอยู่ในพื้นที่วักน้ำสาด

คามสีมา

ตตฺถ ยาวตา เอกํ คามกฺเขตฺตํ, อยํ คามสีมา นาม.

ในเรื่องนั้น **คามสีมา** คือ เขตแดนแห่งหมู่บ้านหนึ่งทั้งหมด

[คำว่า คามสีมา มีรูปวิเคราะห์ว่า คาโม เอว สีมา คามสีมา (สีมาคือเขตบ้าน) คำว่า คาม ในภาษาบาลีหมายถึง หมู่บ้าน แต่คำไทยสมัยก่อนมักเรียกหมู่บ้านสั้นๆ ว่า บ้าน ถ้าเป็นบ้านหลังเดียวต้องใช้เป็น เคห หรือ ฆร ในที่นี้ คาม ศัพท์ยังหมายรวมถึงนิคม (สถานที่มีร้านตลาด แต่ไม่มีกำแพงเมือง) และนคร (สถานที่มีทั้งร้านตลาดและกำแพงเมือง) ด้วย คามสีมานี้เป็นสถานที่ซึ่งเก็บภาษีจากชาวบ้านได้ จะมีขนาดเล็กหรือใหญ่ก็ได้ชื่อว่าหมู่บ้าน

คำว่า คามเขตฺต (เขตแดนแห่งหมู่บ้าน) หมายถึง เขตแดนที่อำนาจของกำนันแผ่ไปถึง เหมือนชาติเขต (เขตแดนในขณะประสูติของพระโพธิสัตว์) หรืออาณาเขต (เขตแดนที่อำนาจแผ่ไปถึง) เขตแดนแห่งหมู่บ้านนี้นับเป็นคามเขตหนึ่งโดยขึ้นอยู่กับกำนัน นั่นก็คือ ตำบลแห่งหนึ่งนั่นเอง]

สัตตัพภันตรสีมา

อคามเก อรญฺเญ สมนฺตา สตฺตพฺภนฺตรา สตฺตพฺภนฺตรสีมา นาม. ตตฺถ อคามกํ นาม อรญฺญํ วิญฺฌาฏวิอาทีสุ วา สมุทฺทมชฺเฌ วา มจฺฉพนฺธานํ อคมนปเถสุ ทีปเกสุ ลพฺภติ.

สัตตัพภันตรสีมา คือ พื้นที่ ๗ อัพภันดร (๒๘ ศอก) โดยรอบในป่าที่ไม่มีหมู่บ้าน ขึ้นชื่อว่าป่าที่ไม่มีหมู่บ้านเป็นป่าที่พบได้ในป่าวินธัยเป็นต้น หรือในเกาะกลางทะเลที่ไม่ใช่ทางสัญจรของชาวประมง [คือไปกลับไม่ทันภายในวันเดียว]

[ประเทศอินเดียมีเทือกเขาใหญ่ ๒ แห่ง คือ

๑. เทือกเขาวินธัย อยู่ทางทิศใต้

๒. เทือกเขาหิมาลัย อยู่ทางทิศเหนือ

ส่วนทิศตะวันออกและตะวันตกของอินเดียอยู่ติดกับมหาสมุทร ป่าที่อยู่ในเทือกเขาเหล่านั้นได้ชื่อว่าป่าวินธัยและป่าหิมาลัย (ในวรรณกรรมบาลีมักเรียกว่า ป่าหิมพานต์)]

สมนฺตา สตฺตพฺภนฺตราติ มชฺเฌ ฐิตานํ สพฺพทิสาสุ สตฺตพฺภนฺตรา วินิพฺเพเธน จุทฺทส

โหนฺติ. ตตฺถ เอกํ อพฺภนฺตรํ อฏฺฐวีสติหตฺถปฺปมาณํ โหติ, อยญฺจ สีมา ปริสาวเสน วฑฺฒติ, ตสฺมา สมนฺตา ปริสาปริยนฺตโต ปฏฺฐาย อพฺภนฺตรปริจฺเฉโท กาตพฺโพ. สเจ ปน เทฺว สงฺฆา วิสุํ อุโปสถํ กโรนฺติ, ทฺวินฺนํ สตฺตพฺภนฺตรานํ อนฺตเร อญฺญเมกํ สตฺตพฺภนฺตรํ อุปจารตฺถาย ฐเปตพฺพํ.

คำว่า “พื้นที่ ๗ อัพภันดรโดยรอบ” หมายความว่า ๗ อัพภันดรในทุกๆ ทิศของพวกภิกษุผู้อยู่ตรงกลางนับเป็น ๑๔ อัพภันดรโดยทแยงมุม ในเรื่องนั้น ๑ อัพภันดรมีระยะเท่ากับ ๒๘ ศอก และสีมานี้ก็ขยายตามบริษัทได้ ดังนั้นจึงควรกำหนดอัพภันดรตั้งแต่ท้ายบริษัทโดยรอบ ถ้าสงฆ์สองฝ่ายแยกกันทำอุโบสถควรกำหนดอีก ๗ อัพภันดรหนึ่งไว้คั่นกลาง ๗ อัพภันดรทั้ง ๒ เพื่อเป็นอุปจาระ[ของสีมา]

[๑ อัพภันดร = ๒๘ ศอก ฉะนั้น พื้นที่รวมทั้งหมดจึงเท่ากับ ๒๕,๒๒๑.๒๑ ตารางเมตร (๓.๑๔ x ๘๙.๖๐[๒]) โดยเป็นพื้นที่วงกลมทั้งหมดรัศมี ๘๙.๖๐ เมตร หรือเส้นผ่าศูนย์กลาง ๑๗๓.๒๐ เมตร จัดเป็นสัตตัพภันตรสีมา ดังนั้น จึงต้องอยู่ในป่าใหญ่ หรืออาจจะอยู่ในเกาะกลางทะเลที่ชาวประมงไปกลับไม่ทันภายในหนึ่งวัน ถ้าสามารถไปกลับทันภายในหนึ่งวัน ก็นับเข้าในคามสีมา เพราะถือว่าอยู่ใกล้หมู่บ้าน

คำว่า อพฺภนฺตร มีรูปสันสกฤตว่า อภฺยนฺตร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อภิคตมนฺตรํ อพฺภนฺตรํ = สถานที่ระหว่างอันบุคคลถึงเฉพาะ ชื่อว่า อัพภันตระ

ดังคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิอธิบายว่า

อพฺภนฺตร น. อภิคตมนฺตรํ, อนฺตราเล, มชฺฌฏฺฐาเน.[๑๔๗]

“อพฺภนฺตร นปุงสกลิงค์. สถานที่ระหว่างอันบุคคลถึงเฉพาะ [ชื่อว่า อัพภันตระ] ย่อมเป็นไปในระหว่างอันบุคคลถึงเฉพาะ, สถานที่ท่ามกลาง”

สถานที่ดังกล่าวนั้น ก็คืออรัญญสีมาที่ภิกษุทั้งหลายถึงเฉพาะเพื่อทำกรรมนั้นเอง

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาและอภิธานฎีกาอธิบายความหมายของ อพฺภนฺตร ศัพท์ว่า

อพฺภนฺตรํ ตุ หตฺถาน- มฏฺฐวีสปฺปมาณโต.[๑๔๔]

“ชื่อว่าอัพภันดรย่อมมีโดยระยะ ๒๘ ศอก”

อพฺภนฺตเร อนฺโตโกฏฺฐาเส ชาตํ, น พหิโกฏฺฐาเสติ อพฺภนฺตรํ. ยตฺถ ยตฺถ หิ โย โย ฐิโต, นิสินฺโน วา, ตตฺถ ตตฺถ สมนฺตา อฏฺฐวีสติหตฺถปฺปมาณํ ฐานํ ตสฺส ตสฺส อพฺภนฺตรํ ฐานํ นาม.[๑๔๕]

“สถานที่ซึ่งมีในภายในส่วน ไม่มีภายนอกส่วน ชื่อว่า อัพภันดร กล่าวคือ บุคคลใดยืนหรือนั่งในที่ใดๆ สถานที่ระยะ ๒๘ ศอกโดยรอบ ชื่อว่า สถานที่อัพภันดรของบุคคลนั้นๆ ในที่นั้น”

ข้อความข้างต้นแสดงรูปวิเคราะห์ของ อพฺภนฺตร ว่า

- อนฺตรสฺส โกฏฺฐาสสฺส อนฺโต อพฺภนฺตรํ

(ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส อภิ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อนฺโต (ภายใน), อนฺตร ศัพท์ใช้ในความหมายว่า โกฏฺฐาส (ส่วน)

- อพฺภนฺตเร ชาตํ อพฺภนฺตรํ (อพฺภนฺตร ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ชาต ตัทธิต)

ตามคำอธิบายนี้ คำว่า อพฺภนฺตร แปลตามศัพท์ว่า "สถานที่มีในภายในส่วน" คือ มีอยู่ภายในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง]

อุทกุกเขปสีมา

ยา ปเนสา "สพฺพา ภิกฺขเว นที อสีมา"ติอาทินา นเยน นทิอาทีนํ สีมภาวํ ปฏิกฺขิปิตฺวา ปุน "นทิยา วา ภิกฺขเว สมุทฺเท วา ชาตสฺสเร วา ยํ มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส สมนฺตา อุทกุกฺเขปา, อยํ ตตฺถ สมานสํวาสา เอกูโปสถา"ติ วุตฺตา อยํ อุทกุกฺเขปสีมา นาม.

อุทกุกเขปสีมา คือ สีมาที่พระผู้มีพระภาคทรงห้ามไม่ให้สมมติแม่น้ำ เป็นต้น เป็นพัทธสีมาด้วยพระดำรัสว่า สพฺพา ภิกฺขเว นที อสีมา (ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำทั้งหมดไม่ใช่สีมา) เป็นต้น แล้วตรัสอีกว่า

นทิยา วา ภิกฺขเว สมุทฺเท วา ชาตสฺสเร วา ยํ มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส สมนฺตา อุทกุกฺเขปา, อยํ ตตฺถ สมานสํวาสา เอกูโปสถา.[๑๔๖]

"ภิกษุทั้งหลาย สถานที่ใดในแม่น้ำ ทะเล หรือสระธรรมชาติ [ถูกกำหนด]ด้วยการวักน้ำสาดไปรอบๆ ของบุรุษมีกำลังปานกลาง สีมา คือ สถานที่นี้มีสังวาสเสมอกัน และมีอุโบสถเป็นอันเดียวกันในแม่น้ำ ทะเล และสระธรรมชาติเหล่านั้น"

[คามสีมานับเข้าในอพัทธสีมาที่ไม่ต้องสมมติด้วยกรรมวาจา แต่ทำยาก เพราะต้องประชุมสงฆ์ทั้งตำบล อัพภันตรสีมาก็เป็นอพัทธสีมาเช่นกัน แต่อยู่ไกลต้องไปทำในป่าทึบ ดังนั้น การทำอุทกุกเขปสีมาจึงง่ายกว่า ข้อความว่า "แม่น้ำทั้งหมดไม่ใช่สีมา" คือ ไม่ใช่พัทธสีมาที่สามารถผูกได้ตามที่กล่าวไว้แล้ว แต่เป็นอพัทธสีมาที่เป็นสีมาตามธรรมชาติ

คำว่า สมานสํวาสา ในฎีกาใหม่แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

- สมาโน สํวาโส เอตฺถาติ สมานสํวาสา = สีมามีสังวาสเสมอกัน

ในที่นี้ สังวาส คือ สังฆกรรมอื่นจากอุโบสถกรรม เพราะท่านจะระบุถึงอุโบสถกรรมด้วยคำว่า เอกูโปสถา ต่อมา การกล่าวถึงสิ่งที่เหลือจากข้อความที่กล่าวไว้หรือจักกล่าวต่อไป เรียกว่า *ปาริเสสนัย* คือ นัยที่กล่าวถึงสิ่งอื่นที่เหลืออยู่ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ จ อุโปสถสฺส วิสุํ คหิตตฺตา อวเสสกมฺมวเสน สมานสํวาสตา เวทิตพฺพา.[๑๔๗]

"อนึ่งในเรื่องนี้ พึงทราบความเป็นสมานสังวาสโดยเนื่องด้วยกรรมที่เหลือ เพราะถือเอาอุโบสถกรรมไว้โดยเฉพาะ"

เห็นได้ว่า ท่านแสดงรูปวิเคราะห์เป็นสัตตมีพหุพพีหิสมาสในบทว่า สมานสํวาสา เพื่อระบุสถานที่ ศัพท์ที่แสดงสถานที่มักตั้งรูปวิเคราะห์เป็นสัตตมีพหุพพีหิสมาส หรืออัสสัตถิตัทธิตที่ประกอบใช้ เอตฺถ อตฺถิ ในรูปวิเคราะห์ เช่น นคา เอตฺถ สนฺตีติ นครํ (สถานที่มีปราสาทเป็นต้น ชื่อว่า นคร)

คำว่า เอกูโปสถา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอโก อุโปสโถ เอตฺถาติ เอกูโปสถา = สีมามีอุโบสถเป็นอันเดียวกัน ชื่อว่า เอกูโปสถา

ในบางฉบับมีรูปว่า เอกุโปสถา รูปนี้ไม่ผิด เพราะอาจลบสระหน้าและทำปกติสระหลังก็ได้

คำว่า อุทกุกฺเขปา ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถตติยา ดังคำว่า มตฺตา สุขปริจฺจาคา (ด้วยการสละสุขเล็กน้อย) บทนี้สัมพันธ์กับปาฐเสสะที่เป็นกริยาคุมพากย์ว่า ปริจฺฉินฺนํ (ถูกกำหนด)

คำว่า อยํ หมายถึง ฐานภูตา สีมา (สีมาคือสถานที่) ใช้เป็นอิตถีลิงค์เพื่อให้หมายถึงสีมา และเพื่อให้สอดคล้องกับ ยํ ฐานํ ในประโยคต้น จึงต้องเพิ่มคำว่า ฐานภูตา เข้ามาแปล]

ตตฺถ ยสฺสา ธมฺมิกานํ ราชูนํ กาเล อนฺวฑฺฒมาสํ อนุทสาหํ อนุปญฺจาหํ อนติกฺกมิตฺวา เทเว วสฺสนฺเต วลาหเกสุ วิคตมตฺเตสุ โสตํ ปจฺฉิชฺชติ, อยํ นทิสงฺขฺยํ น คจฺฉติ. ยสฺสา ปน อีทิเส สุวุฏฺฐิกาเล วสฺสานสฺส จตุมาเส โสตํ น ปจฺฉิชฺชติ, ยตฺถ ติตฺเถน วา อติตฺเถน วา สิกฺขากรณีเย อาคตลกฺขเณน ติมณฺฑลํ ปฏิจฺฉาเทตฺวา อนฺตรวาสกํ อนุกฺขิปิตฺวา อุตฺตรนฺติยา ภิกฺขุนิยา เอกทฺวงฺคุลมตฺตมฺปิ อนฺตรวาสโก เตมิยติ, อยํ สมุทฺทํ วา ปวิสตุ ตฬากํ วา, ปภวโต ปฏฺฐาย นที นาม. สมุทฺโท ปากโฏเยว.

แม่น้ำ คือ เมื่อฝนตกทุกๆ ครึ่งเดือน ๑๐ วัน หรือ ๕ วัน ในรัชสมัยของพระราชาผู้ทรงธรรม พอกลุ่มเมฆหายไป กระแสของแม่น้ำใดขาดไปด้วย แม่น้ำเช่นนี้ไม่จัดเป็นแม่น้ำ ส่วนแม่น้ำที่มีกระแสน้ำไหลไม่ขาดสายตลอด ๔ เดือนแห่งฤดูฝนในเวลาฝนตกชุกอย่างนั้น และทำให้สบงเปียกราว ๑ หรือ ๒ นิ้วของภิกษุณีผู้ปกปิดมณฑล ๓ [คือ เข่าทั้งสอง และสะดือ] ตาม

ลักษณะที่ปรากฏในเสขิยสิกขาบท ไม่ยกสบงขึ้นแล้วเดินข้ามขึ้นที่ท่าก็ดี ที่ไม่ใช่ท่าก็ดี แม่น้ำนี้จะไหลลงทะเลหรือบึงก็ตามแต่ จัดเป็นแม่น้ำนับตั้งแต่ต้นน้ำ

ทะเล ปรากฏชัดแล้ว

[ท่านกล่าวถึงแม่น้ำที่ไม่จัดเป็นแม่น้ำด้วยคำว่า ตตฺถ ยสฺสา ธมฺมิกานํ (แม่น้ำ คือ เมื่อฝนตกทุกๆ ครึ่งเดือน) เป็นต้นแล้ว บัดนี้กล่าวคำว่า ยสฺสา ปน (ส่วนแม่น้ำที่มีกระแสน้ำไหล) เป็นต้นเพื่อแสดงความคล้อยตามที่ชื่อว่า *อันวยะ* (ปน ศัพท์ทำหน้าที่อันวยโชตกะ คือ แสดงความคล้อยตาม เพราะไม่ประกอบด้วย น ปฏิเสธ) โดยกล่าวถึงแม่น้ำที่จัดเป็นแม่น้ำ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ แม่น้ำที่จัดเป็นแม่น้ำมีลักษณะอย่างไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะของแม่น้ำที่จัดเป็นแม่น้ำมิใช่หรือ

อธิบายว่า แม่น้ำที่มีกระแสน้ำไหลไม่ขาดสายตลอด ๔ เดือนแห่งฤดูฝนในเวลาฝนตกชุกอย่างนั้นและทำให้สบงเปียกราว ๑ หรือ ๒ นิ้วของภิกษุณีผู้ปกปิดมณฑล ๓ [คือเข่าทั้งสองและสะดือ] ตามลักษณะที่ปรากฏในเสขิยสิกขาบท ไม่ยกสบงขึ้นแล้วเดินข้ามขึ้นที่ท่าก็ดี ที่ไม่ใช่ท่าก็ดี แม่น้ำนี้จะไหลลงทะเลหรือบึงก็ตามแต่ จัดเป็นแม่น้ำนับตั้งแต่ต้นน้ำ

แม่น้ำที่ใช้เป็นนทีสีมาได้ ประกอบด้วยองค์ ๒ คือ

๑. มีน้ำไหลตลอดฤดูฝน ๔ เดือน

๒. มีน้ำสูงราวครึ่งแข้ง เพราะสบงของภิกษุและภิกษุณีต้องยาวลงจากเข่าราว ๘ นิ้ว ส่วนจีวรต้องยาวลงจากเข่า ๔ นิ้ว

คำว่า อนฺวฑฺฒมาส มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า

- อนุ อนุ อฑฺฒมาสํ อนฺวฑฺฒมาสํ = ทุกๆ กึ่งเดือน

โดย อนุ ใช้ในความหมายว่า วิจฉา คือ คำซ้ำที่หมายถึงสถานที่ต่างกัน แต่ในปทรูปสิทธิปกรณ์แสดงรูปวิเคราะห์ด้วย อนุ ศัพท์เดียว แต่ประกอบใช้ อฑฺฒมาส สองศัพท์ว่า อฑฺฒมาสํ อฑฺฒมาสํ อนุ อนฺวฑฺฒมาสํ รูปวิเคราะห์ทั้ง ๒ อย่างถือว่าถูกไวยากรณ์ เพราะประกอบ อนุ หรือ อฑฺฒมาส ไว้ ๒ ศัพท์เพื่อแสดงความเป็นวิจฉา

คำว่า ภิกฺขุนิยา (ของภิกษุณี) กล่าวไว้ เพราะพระพุทธองค์ตรัสลักษณะของแม่น้ำไว้ในภิกขุนีวิภังค์ จึงระบุถึงภิกษุณีในเรื่องนี้ แต่ก็ยังหมายรวมถึงภิกษุอีกด้วย]

โย ปน เกนจิ ขณิตฺวา อกโต สยํ ชาโต โสพฺโภ สมนฺตโต อาคเตน อุทเกน ปูริโต ติฏฺฐติ,

ยตฺถ นทิยํ วุตฺตปฺปกาเร วสฺส กาเล อุทกํ สนฺติฏฺฐติ, อยํ ชาตสฺสโร นาม. โยปิ นทึ วา สมุทฺทํ วา ภินฺทิตฺวา นิกฺขนฺตอุทเกน ขโต โสพฺโภ เอตํ ลกฺขณํ ปาปุณาติ, อยมฺปิ ชาตสฺสโรเยว.

สระธรรมชาติ คือ สระที่ไม่มีผู้ใดขุดขึ้น เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ มีน้ำเต็มที่ไหลมาโดยรอบ และสระที่มีน้ำขังอยู่ตลอดฤดูฝนอย่างที่กล่าวไว้แล้วในเรื่องแม่น้ำ อีกทั้งสระที่ถูกขุดด้วยน้ำ ซึ่งเซาะแม่น้ำหรือทะเลแล้วไหลออกย่อมมีลักษณะสระธรรมชาตินี้ แม้สระนี้ก็เป็นสระธรรมชาติเหมือนกัน

[สระธรรมชาติ คือ สระน้ำที่เกิดขึ้นเองด้วยน้ำที่ไหลจากภูเขาเป็นต้น และมีน้ำเต็มตลอดฤดูฝน ๔ เดือน หรือเป็นสระที่ถูกน้ำเซาะแม่น้ำหรือทะเลแล้วกลายเป็นสระในเวลาต่อมาโดยมิได้เชื่อมกับแม่น้ำหรือทะเลต้นสาย

คำว่า ชาตสฺสร มีรูปวิเคราะห์ว่า ชาโต สโร ชาตสฺสโร (สระที่เกิดขึ้น[เอง] ชื่อว่า ชาตัสสระ)]

ยํ มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส สมนฺตา อุทกุกฺเขปาติ ยํ ฐานํ ถามมชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส สมนฺตโต อุทกุกฺเขเปน ปริจฺฉินฺนํ, ตตฺถ ยถา อกฺขธุตฺตา ทารุคุฬํ ขิปนฺติ, เอวํ อุทกํ วา วาลุกํ วา หตฺเถน คเหตฺวา มชฺฌิเมน ปุริเสน สพฺพถาเมน ขิปิตพฺพํ, ตตฺถ ยตฺถ เอวํ ขิตฺตํ อุทกํ วา วาลุกํ วา ปตติ, อยํ อุทกุกฺเขโป นาม.

พระดำรัสว่า ยํ มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส สมนฺตา อุทกุกฺเขปา แปลว่า สถานที่ใดถูกกำหนดด้วยการวักน้ำสาดไปรอบๆ ของบุรุษผู้กำลังปานกลาง [สีมาคือสถานที่นี้มีสังวาสเสมอกัน และมีอุโบสถเป็นอันเดียวกันในแม่น้ำ ทะเล และสระธรรมชาติเหล่านั้น]

ในเรื่องนั้น บุรุษมีกำลังปานกลางใช้มือพุ้ยน้ำหรือทรายวักไปเต็มแรงอย่างนักเลงสกาทอดลูกสกา สถานที่ซึ่งน้ำหรือทรายตกไปในการวักอย่างนี้ ชื่อว่า อุทกุกเขปสีมา

[ในประโยคก่อนท่านอธิบายพระบาลีว่า นทิยา วา เป็นต้นแล้ว บัดนี้ท่านได้อธิบายประโยคว่า ยํ มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส เป็นต้น โดยอธิบายว่า

๑. คำว่า ยํ เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า ฐานํ เพราะอธิบายว่า ยํ ฐานํ

๒. คำว่า ยํ สัมพันธ์กับปาฐเสสะที่เป็นกริยาคุมพากย์ว่า ปริจฺฉินฺนํ (ถูกกำหนด) เพราะอธิบายว่า ปริจฺฉินฺนํ

๓. คำว่า มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส (บุรุษปานกลาง) นั้นไม่ใช่บุรุษผู้มีส่วนสูงปานกลาง แต่มีกำลัง

ปานกลาง ซึ่งเรียกว่า ถามมัชฌิมบุรุษ (บุรุษผู้กำลังปานกลาง) ดังนั้น คำนี้จึงห้ามปมาณมัชฌิมบุรุษ (บุรุษผู้มีส่วนสูงปานกลาง) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

มชฺฌิเมน ปุริเสนาติ ถามมชฺฌิเมน ปุริเสน.[๑๔๙]

"คำว่า มชฺฌิเมน ปุริเสน คือ บุรุษผู้มีกำลังปานกลาง"

๔. คำว่า อุทกุกฺเขปา ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถตติยา เพราะอธิบายด้วยบทที่ลงตติยาวิภัตติว่า อุทกุกฺเขเปน (ด้วยการวักน้ำสาด) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อุทกุกฺเขปาติ กรณตฺเถ นิสฺสกฺกวจนนฺติ อาห "อุทกุกฺเขเปนา"ติ.[๑๕๐]

"คำว่า อุทกุกฺเขปา ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถตติยา ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุทกุกฺเขเปน"

คำว่า อุทกุกฺเขป มีรูปวิเคราะห์ในกังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๖๑) ว่า

- อุกฺขิปียติ เอตฺถาติ อุกฺเขโป (อุ บทหน้า + ขิป ธาตุ = ซัด, ทิ้ง + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- อุทกสฺส อุกฺเขโป อุทกุกฺเขโป (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

ตามรูปวิเคราะห์ข้างต้น ท่านตั้งรูปวิเคราะห์ อุกฺเขป ศัพท์เป็นอธิกรณสาธนะ ตามบทอาธาระว่า ยตฺถ ในคำว่า ยตฺถ เอวํ ขิตฺตํ อุทกํ วา วาลุกํ วา ปตติ, อยํ อุทกุกฺเขโป นาม (สถานที่ซึ่งน้ำหรือทรายตกไปในการวักอย่างนี้ ชื่อว่า อุทกุกเขปสีมา) อย่างไรก็ตาม ในกังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๓๙) แสดงรูปวิเคราะห์กิตันตสมาสว่า อุทกํ อุกฺขิปิตฺวา ขิปติ เอตฺถาติ อุทกุกฺเขโป (สถานที่วักน้ำสาด ชื่อว่า อุทกุกเขปะ)

คำว่า ยถา อกฺขธุตฺตา เป็นต้นกล่าวถึงวิธีวักน้ำหรือวักทรายว่า ให้ปล่อยมือลงแล้ววักน้ำหรือทราย เหมือนนักเลงสกาทอดสกาซึ่งต้องวางมือทอดสกา ไม่ต้องยกมือขว้างออกไปเหมือนขว้างก้อนหินขึ้นอากาศ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุรุษผู้มีกำลังปานกลางพึงวักน้ำสาดอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะในการวักน้ำสาดของบุรุษผู้มีกำลังปานกลางมิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ลักษณะในการวักน้ำสาดของบุรุษผู้มีกำลังปานกลาง พวกเรายังไม่ทราบมิใช่หรือ

อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะในการวักน้ำสาดของบุรุษผู้มีกำลังปานกลางว่า บุรุษผู้มีกำลังปานกลางใช้มือพุ้ยน้ำหรือทรายวักไปเต็มแรงเช่นเดียวกับนักเลงสกาทอดลูกสกา สถานที่ซึ่งน้ำหรือทรายตกไปในการวักอย่างนี้ ชื่อว่า อุทกุกเขปสีมา ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กถํ ปน อุทกํ ขิปิตพฺพนฺติ อาห "ตตฺถา"ติอาทิ.[๑๕๑]

"ท่านกล่าวว่า ตตฺถ เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า บุรุษผู้มีกำลังปานกลางพึงวักน้ำสาดอย่างไร"]

อยํ ตตฺถ สมานสํวาสา เอกูโปสถาติ อยํ เตสุ นทิอาทีสุ อุทกุกฺเขปปริจฺฉินฺนา สีมา สมานสํวาสา เจว เอกูโปสถา จ. อยํ ปน เอเตสํ นทิอาทีนํ อนฺโตเยว ลพฺภติ, น พหิ. ตสฺมา นทิยา วา ชาตสฺสเร วา ยตฺตกํ ปเทสํ ปกติวสฺสกาเล จตูสุ มาเสสุ อุทกํ โอตฺถรติ, สมุทฺเท ยสฺมึ ปเทเส ปกติวีจิโย โอตฺถริตฺวา สณฺจหนฺติ, ตโต ปฏฺฐาย กปฺปิยภูมิ, ตตฺถ ฐตฺวา อุโปสถาทิกมฺมํ กาตุํ วฏฺฏติ. ทุพฺพุฏฺฐิกาเล วา คิมฺเห วา นทิชาตสฺสเรสุ สุกฺเขสุปิ สา เอว กปฺปิยภูมิ, สเจ ปน สุกฺเข ชาตสฺสเร วาปึ วา ขณนฺติ, วปฺปํ วา กโรนฺติ, ตํ ฐานํ คามกฺเขตฺตํ โหติ.

พระดำรัสว่า อยํ ตตฺถ สมานสํวาสา เอกูโปสถา (สีมาคือสถานที่นี้มีสังวาสเสมอกัน และมีอุโบสถเป็นอันเดียวกันในแม่น้ำ ทะเล และสระธรรมชาติเหล่านั้น) หมายความว่า สีมาที่กำหนดด้วยการวักน้ำสาด[คืออุทกุกเขปสีมา]นี้ในแม่น้ำเป็นต้นนั้น มีสังวาสเสมอกัน และมีอุโบสถเป็นอันเดียวกัน อนึ่ง สีมาประเภทนี้มีได้ภายในแม่น้ำเท่านั้น ไม่มีภายนอก

เพราะเหตุนั้น สถานที่ซึ่งมีน้ำขังอยู่ในแม่น้ำหรือสระธรรมชาติตลอด ๔ เดือนช่วงฤดูฝนปกติ และสถานที่ในทะเลซึ่งถูกคลื่นตามปกติซัดอยู่จึงชื่อว่า กัปปิยภูมิ นับตั้งแต่สถานที่นั้นไป ภิกษุผู้อยู่ในกัปปิยภูมินั้นทำอุโบสถกรรมเป็นต้นได้ แม้แม่น้ำและสระธรรมชาติจะแห้งไปในคราวฝนแล้ง[คือฤดูฝนและฤดูหนาว]หรือในฤดูร้อน พื้นที่นั้นก็ยังเป็นกัปปิยภูมิอยู่เหมือนเดิม แต่ถ้าหากชาวบ้านขุดสระน้ำหรือทำการเพาะปลูกในสระธรรมชาติที่แห้งแล้ว สถานที่นั้นนับเป็นเขตบ้าน

[ท่านอธิบายประโยคว่า อยํ ตตฺถ ดังนี้

๑. คำว่า อยํ อันเป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า สีมา หมายถึง สีมาที่กำหนดด้วยการวักน้ำสาด เพราะอธิบายว่า อุทกุกฺเขปปริจฺฉินฺนา สีมา

๒. คำว่า ตตฺถ ลง ถ ปัจจัยในอรรถสัตตมีวิภัตติ พหูพจน์ เพราะอธิบายว่า เตสุ และคำนี้ก็หมายถึงแม่น้ำเป็นต้น เพราะอธิบายว่า นทิอาทีสุ

๓. คำว่า สมานสํวาสา เอกูโปสถา มีอรรถสมุจจยะเป็นปาฐเสสะในเรื่องนี้ ท่านจึงประกอบใช้ เจว และ จ ศัพท์ในคำว่า สมานสํวาสา เจว เอกูโปสถา จ ที่จริงแล้วการไม่ประกอบใช้อรรถสมุจจยะนี้มีได้ในบางแห่ง ส่วนใหญ่มักใช้ในคาถา ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ว่า

เตสุ อตฺถปูรณนฺติ ปทนฺตเรน ปกาสิตสฺเสวตฺถสฺส โชตนวเสน อธิกภาวกรณํ. ตถา หิ "ขตฺติโย พฺราหฺมโณ เวสฺโส สุทฺโท"ติ วุตฺเตปิ "ขตฺติโย จ พฺราหฺมโณ จ เวสฺโส จ สุทฺโท จา"ติ อยมตฺโถ วุตฺโตเยว

โหติ. เอส นโย ยถารหํ เนตพฺโพ. ปทนฺตเรนาติ อิทํ ปน น สพฺพตฺถกํ อตฺถิสกฺกาลพฺภาอิจฺเจวมาทีสุ อนุปปตฺติโต. ปทปูรณนฺติ อสติปิ อตฺถวิเสสาภิธาเน วาจาสิลิฏฺฐตาย ปทสฺส ปูรณํ.[๑๕๒]

“ในอัตถปูรณะ (การยังอรรถให้เต็ม) และปทปูรณะ (การยังบทให้เต็ม) เหล่านั้น อัตถปูรณะ คือ การกระทำความยิ่งเกินด้วยการแสดงเนื้อความที่บทอื่นแสดงไว้ให้ปรากฏ กล่าวคือ แม้เมื่อกล่าวว่า ขตฺติโย พฺราหฺมโณ เวสฺโส สุทฺโท (กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ ศูทร) ก็เป็นอันกล่าวถึงเนื้อความนี้ว่า ขตฺติโย จ พฺราหฺมโณ จ เวสฺโส จ สุทฺโท จ (กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ และศูทร) ทีเดียว พึงทราบนัยนี้ตามสมควร

ส่วนคำว่า ปทนฺตเรน (บทอื่น) นี้ ไม่มีในที่ทั้งหมด เพราะไม่ควรมีในบทเป็นต้นอย่างนี้ว่า อตฺถิ (มีอยู่), สกฺกา (สามารถ) และ ลพฺภา (ได้) การยังบทให้เต็ม คือ การทำบทให้เต็มเพื่อความสละสลวยแห่งถ้อยคำเมื่อไม่มีการแสดงเนื้อความพิเศษ”

คำว่า อยํ ปน ฯเปฯ น พหิ (อนึ่ง สีมาประเภทนี้มีได้ภายในแม่น้ำเท่านั้น ไม่มีภายนอก) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อระบุว่า สีมาประเภทนี้มีได้ภายในแม่น้ำเท่านั้น ไม่มีภายนอก ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลควรกำหนดข้อความนั้นอย่างไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สีมาประเภทนี้มีได้ทั้งภายในและภายนอกแม่น้ำหรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) สีมาประเภทนี้มีได้ในภายนอกแม่น้ำเท่านั้นหรือไร

อธิบายว่า สีมาประเภทนี้มีได้ภายในแม่น้ำเท่านั้น ไม่มีภายนอก ดังนั้น สถานที่ซึ่งมีน้ำขังตลอด ๔ เดือนในแม่น้ำและสระธรรมชาติ และสถานที่ซึ่งถูกคลื่นตามปกติซัดในทะเล จึงชื่อว่า กัปปิยภูมิ

อนึ่ง ประโยคนี้ชื่อว่า *ประโยควากยารัมภะ* โดย ปน ศัพท์ทำหน้าที่ *วากยารัมภโชตกะ*

นอกจากนั้นแล้ว ประโยคนี้ยังจัดเป็น *ประโยคการณะ* ของประโยคถัดไปอีกด้วย เพราะแสดงเหตุของความเป็นกัปปิยภูมิ ที่จริงแล้ววิธีสัมพันธ์ประโยคเป็นหลักการแสดงความเกี่ยวเนื่องของประโยคต่างๆ จึงอาจมีหลายชื่อได้ตามเนื้อความของประโยคหน้าและประโยคถัดไป เหมือนบุรุษผู้หนึ่งอาจเป็นทั้งบิดาและบุตรได้ทั้ง ๒ อย่าง

คันถรจนาจารย์ได้แสดงลักษณะของแม่น้ำ ทะเล และสระธรรมชาติ พร้อมทั้งแสดงหลักฐานจากพระบาลีว่า นทิยา วา ภิกฺขเว เป็นต้น ดังที่กล่าวไว้แล้ว บัดนี้ ท่านประสงค์จะแสดงสถานที่อันควรทำอุทกุกเขปสีมาในแม่น้ำ ทะเล และสระธรรมชาติเหล่านั้น จึงกล่าวว่า ตสฺมา นทิยา วา ฯเปฯ กปฺปิยภูมิ (เพราะเหตุนั้น สถานที่ซึ่งมีน้ำขังอยู่ในแม่น้ำหรือสระธรรมชาติตลอด ๔ เดือนช่วงฤดูฝนปกติ และสถานที่ในทะเลซึ่งถูกคลื่นตามปกติซัดอยู่ จึงชื่อว่า กัปปิยภูมิ นับตั้งแต่สถานที่นั้นไป)

คำว่า ตสฺมา โยกปาฐเสสะว่า อิมิสฺสา สีมาย อนฺโตเยว ลพฺภมานตฺตา (เพราะสีมาประเภทนี้

มีได้ภายในแม่น้ำเท่านั้น) โดยเปลี่ยน “ลพฺภติ” เป็น “ลพฺภมานตฺตา” และเปลี่ยนบทประธานว่า “อยํ สีมา” เป็น “อิมิสฺสา สีมาย”

กัปปิยภูมิ แปลตามศัพท์ว่า “พื้นที่อันสมควร” คือ สมควรทำอุทกุกเขปสีมา โดย กปฺปิย ศัพท์แปลสั้นๆ ว่า สมควร ประกอบรูปศัพท์มาจาก กปฺป ศัพท์ + อิย ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า กปฺโป อสฺส อตฺถีติ กปฺปิโย (มีการกระทำให้สมควรแก่พระวินัย)

ข้อความว่า “นับตั้งแต่สถานที่นั้นไป” คือ สถานที่ซึ่งมีน้ำขังตลอด ๔ เดือนในแม่น้ำและสระธรรมชาติ และสถานที่ซึ่งถูกคลื่นตามปกติซัดในทะเล คำว่า ตโต เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า “อุทกสฺส โอตฺถรณปเทสโต จ ปกติวีจีนํ โอตฺถริตฺวา สณฺจหนปเทสโต จ” โดยเปลี่ยนบทประธานและกริยาว่า “อุทกํ โอตฺถรติ เป็น อุทกสฺส โอตฺถรณปเทสโต” และเปลี่ยน “ปกติวีจิโย โอตฺถริตฺวา สณฺจหนฺติ” เป็น ปกติ-วีจีนํ โอตฺถริตฺวา สณฺจหนปเทสโต” กล่าวโดยย่อคือ เปลี่ยน “โอตฺถรติ” เป็น “โอตฺถรณปเทสโต” และเปลี่ยน “สณฺจหนฺติ” เป็น “สณฺจหนปเทสโต” ส่วนบทอื่นๆ ก็เปลี่ยนวิภัตติตามไปด้วย

คำว่า ตตฺถ ฯเปฯ วฏฺฏติ (ภิกษุอยู่ในกัปปิยภูมินั้นทำอุโบสถกรรมเป็นต้นได้) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงประโยชน์ที่ได้รับจากความเป็นกัปปิยภูมิ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อสถานที่นั้นเป็นกัปปิยภูมิ ก็จะมีประโยชน์อะไรเล่า
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงประโยชน์ของการที่สถานที่นั้นเป็นกัปปิย-ภูมิใช่หรือ

อธิบายว่า สถานที่นั้นมีประโยชน์ คือ ภิกษุอยู่ในกัปปิยภูมินั้นทำอุโบสถกรรมเป็นต้นได้

คำว่า ทุพฺพุฏฺฐิกาเล วา ฯเปฯ สา เอว กปฺปิยภูมิ (แม้แม่น้ำและสระธรรมชาติจะแห้งไปในคราวฝนแล้งหรือในฤดูร้อน พื้นที่นั้นก็ยังเป็นกัปปิยภูมิอยู่เหมือนเดิม) กล่าวต่อจากประโยคหน้า ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ แม่น้ำและสระธรรมชาติที่มีน้ำไม่แห้งเสมอ พึงกำหนดอย่างไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ แม่น้ำและสระธรรมชาติจะต้องมีน้ำไม่แห้งเสมอ จึงเป็นกัปปิยภูมิหรือไร

อธิบายว่า แม้แม่น้ำและสระธรรมชาติจะแห้งไปในคราวฝนแล้งหรือในฤดูร้อน พื้นที่นั้นก็ยังเป็นกัปปิยภูมิอยู่เหมือนเดิม

คำว่า สเจ ปน ฯเปฯ คามกฺเขตฺตํ โหติ (แต่ถ้าชาวบ้านขุดสระน้ำหรือทำการเพาะปลูกในสระธรรมชาติที่แห้งแล้ว สถานที่นั้นนับเป็นเขตบ้าน) กล่าวต่อจากประโยคหน้า ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ พื้นที่นั้นบุคคลพึงกำหนดอย่างไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พื้นที่นั้นจัดเป็นกัปปิยภูมิตลอดไปหรือไร

อธิบายว่า พื้นที่นั้นไม่ใช่กัปปิยภูมิตลอดไป ถ้าชาวบ้านขุดสระน้ำหรือทำการเพาะปลูกในสระธรรมชาติที่แห้งแล้ว สถานที่นั้นนับเป็นเขตบ้าน

คำว่า ตํ ฐานํ คามกฺเขตฺตํ โหติ (สถานที่นั้นนับเป็นเขตบ้าน) คือ สถานที่ซึ่งชาวบ้านขุดสระน้ำหรือทำการเพาะปลูกแล้ว ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ตํ ฐานนฺติ ยตฺถ วาปิอาทิกํ กตํ, ตํ ฐานํ. อญฺญํ ปน กปฺปิยภูมิ.[๑๕๓]

"คำว่า ตํ ฐานํ (สถานที่นั้น) คือ สถานที่ซึ่งชาวบ้านขุดสระเป็นต้น ส่วนที่อื่นเป็นกัปปิยภูมิ"

แม้วิมติวิโนทนีก็อธิบายคำนี้ว่า

ตํ ฐานนฺติ อาวาฏาทีนํ กตฏฺฐานเมว, น อกตนฺติ อตฺโถ.[๑๕๔]

คำว่า ตํ ฐานํ (สถานที่นั้น) หมายความว่า สถานที่ทำบ่อน้ำเป็นต้น ไม่ใช่สถานที่ยังมิได้กระทำ]

ยา ปเนสา "กปฺปิยภูมี"ติ วุตฺตา, ตโต พหิ อุทกุกฺเขปสีมา น คจฺฉติ, อนฺโตเยว คจฺฉติ, ตสฺมา ตสฺสา อนฺโต ปริสาปริยนฺตโต ปฏฺฐาย สมนฺตา อุทกุกฺเขปปริจฺเฉโท กาตพฺโพ. สเจ ปน เทฺว สงฺฆา วิสุํ วิสุํ อุโปสถาทิกมฺมํ กโรนฺติ, ทฺวินฺนํ อุทกุกฺเขปานํ อนฺตเร อญฺโญ เอโก อุทกุกฺเขโป อุปจารตฺถาย ฐเปตพฺโพ. อยญฺหิ สตฺตพฺภนฺตรสีมา จ อุทกุกฺเขปสีมา จ ภิกฺขูนํ ฐิโตกาสโต ปฏฺฐาย ลพฺภติ. ปริจฺเฉทพฺภนฺตเร หตฺถปาสํ วิชหิตฺวา ฐิโตปิ ปริจฺเฉทโต พหิ อญฺญํ ตตฺตกํเยว ปริจฺเฉทํ อนติกฺกมิตฺวา ฐิโตปิ กมฺมํ โกเปติ, อิทํ สพฺพอฏฺฐกถาสุ สนฺนิฏฺฐานํ. เอวํ อพทฺธสีมา เวทิตพฺพา.

อนึ่ง อุทกุกเขปสีมาย่อมไปไม่ถึงภายนอกพื้นที่ซึ่งเรียกว่ากัปปิยภูมิ ถึงเพียงภายในเท่านั้น ดังนั้น พึงกำหนดการวักน้ำสาดโดยรอบตั้งแต่ท้ายบริษัทภายในกัปปิยภูมินั้น

ถ้าสงฆ์สองฝ่ายแยกกันทำอุโบสถกรรมเป็นต้น ควรกำหนดช่วงวักน้ำสาดอีกช่วงหนึ่งไว้คั่นกลางช่วงวักน้ำสาดทั้งสองเพื่อเป็นอุปจาระ[ของสีมา] เพราะสัตตัพภันตรสีมาและอุทกุกเขปสีมานี้มีได้ตั้งแต่สถานที่ซึ่งภิกษุดำรงอยู่ ภิกษุที่ละหัตถบาสภายในขอบเขตแล้วดำรงอยู่ และภิกษุที่ดำรงอยู่ไม่เลยขอบเขตเพียงนั้นอื่นนอกไปจากขอบเขต[ของ ๗ อัพภันดรและการวักน้ำสาด] ย่อมทำให้กรรมวิบัติ ข้อนี้เป็นคำตัดสินในคัมภีร์อรรถกถาทั้งปวง พึงทราบอพัทธสีมาอย่างนี้

[คำว่า ยา ปเนสา ฯเปฯ อนฺโตเยว คจฺฉติ (อนึ่ง อุทกุกเขปสีมาย่อมไปไม่ถึงภายนอกพื้นที่ซึ่งเรียกว่ากัปปิยภูมิ ถึงเพียงภายในเท่านั้น) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงกัปปิยภูมิที่ควรเป็นอุทกุกเขปสีมา

คำว่า ตสฺมา ฯเปฯ อุทกุกฺเขปปริจฺเฉโท กาตพฺโพ (ดังนั้น พึงกำหนดการวักน้ำสาดโดยรอบตั้งแต่ท้ายบริษัทภายในกัปปิยภูมินั้น) กล่าวขึ้นเพื่อแสดงขอบเขตของอุทกุกเขปสีมา ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดอุทกุกเขปสีมานั้นตั้งแต่สถานที่ไหน

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดอุทกุกเขปสีมานั้นตั้งแต่ต้นบริษัทภายในกัปปิยภูมินั้นหรือไร

อธิบายว่า บุคคลพึงกำหนดอุทกุกเขปสีมานั้นตั้งแต่ท้ายบริษัทภายในกัปปิยภูมินั้น

คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น) ให้เพิ่มปาฐเสสะจากประโยคหน้าโดยเปลี่ยนกริยาคุมพากย์เป็นบทนามและประกอบภาวตัทธิตปัจจัยอยู่ท้ายว่า ตโต พหิ อุทกุกฺเขปสีมาย อคตตฺตา อนฺโตเยว คตตฺตา จ (เพราะความที่อุทกุกเขปสีมาไปไม่ถึงภายนอกพื้นที่ซึ่งเรียกว่ากัปปิยภูมิ และถึงเพียงภายในเท่านั้น) ประโยคหน้าคือ ยา ปเนสา ฯเปฯ คจฺฉติ จึงเป็น *ประโยคการณะ* กล่าวไว้เพื่อแสดงเหตุในการกำหนดการวักน้ำสาดภายในกัปปิยภูมิ

คำว่า สเจ ปน ฯเปฯ ฐเปตพฺโพ (ถ้าสงฆ์สองฝ่ายแยกกันทำอุโบสถกรรมเป็นต้น ควรกำหนดช่วงวักน้ำสาดอีกช่วงหนึ่งไว้คั่นกลางช่วงวักน้ำสาดทั้งสองเพื่อเป็นอุปจาระ[ของสีมา]) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อสงฆ์สองฝ่ายแยกกันทำอุโบสถกรรมเป็นต้น ควรกำหนดช่วงวักน้ำสาดอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงการกำหนดในเรื่องนี้มิใช่หรือ

อธิบายว่า ถ้าสงฆ์สองฝ่ายแยกกันทำอุโบสถกรรมเป็นต้น ควรกำหนดช่วงวักน้ำสาดอีกช่วงหนึ่งไว้คั่นกลางช่วงวักน้ำสาดทั้งสองเพื่อเป็นอุปจาระของสีมา

คำว่า อยญฺหิ ฯเปฯ กมฺมํ โกเปติ (เพราะสัตตัพภันตรสีมาและอุทกุกเขปสีมานี้มิได้ตั้งแต่สถานที่ซึ่งภิกษุดำรงอยู่ ภิกษุที่ละหัตถบาสภายในขอบเขตแล้วดำรงอยู่ และภิกษุที่ดำรงอยู่ไม่เลยขอบเขตเพียงนั้นอื่นนอกไปจากขอบเขต[ของ ๗ อัพภันดรและการวักน้ำสาด] ย่อมทำให้กรรมวิบัติ) แสดงเหตุในการกำหนดช่วงวักน้ำสาดอีกช่วงหนึ่งไว้คั่นกลางช่วงวักน้ำสาดทั้ง ๒ เพื่อใช้เป็นอุปจาระของสีมา เมื่อมีสงฆ์สองฝ่ายแยกกันทำอุโบสถกรรมเป็นต้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงควรกำหนดช่วงวักน้ำสาดอีกช่วงหนึ่งไว้คั่นกลางช่วงวักน้ำสาดทั้ง ๒ เพื่อเป็นอุปจาระของสีมา เมื่อสงฆ์สองฝ่ายแยกกันทำอุโบสถกรรมเป็นต้น

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ แม้จะไม่กำหนดช่วงวักน้ำสาดอีกช่วงหนึ่งไว้คั่นกลางช่วงวักน้ำสาดทั้ง ๒ ก็สมควรได้มิใช่หรือ

อธิบายว่า เพราะสัตตัพภันตรสีมาและอุทกุกเขปสีมานี้มีได้ตั้งแต่สถานที่ซึ่งภิกษุดำรงอยู่ ภิกษุที่ละหัตถบาสภายในขอบเขตแล้วดำรงอยู่ และภิกษุที่ดำรงอยู่ไม่เลยขอบเขตเพียงนั้นอื่นนอกไปจากขอบเขตของ ๗ อัพภันดรและการวักน้ำสาด ย่อมทำให้กรรมวิบัติ

คำว่า อิทํ สพฺพอฏฺฐกถาสุ สนฺนิฏฺฐานํ (ข้อนี้เป็นคำตัดสินในคัมภีร์อรรถกถาทั้งปวง) หมายความว่า การกำหนดว่าทำให้กรรมวิบัตินี้เป็นคำตัดสินของคัมภีร์มหาอรรถกถาเป็นต้น คัมภีร์มหาอรรถกถานั้นมีชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า มูลอรรถกถา (อรรถกถาดั้งเดิม) ประกอบด้วยปกิณกเทศนาของพระพุทธเจ้าและคำอธิบายของพระสาวกมีพระอานนท์ พระสารีบุตร และพระมหากัจจายนะ เป็นต้น ท่านกล่าวคำนี้กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ พวกเราจะเชื่อคำที่กล่าวไว้นั้นอย่างไร (อีกอย่างหนึ่ง) บุคคลย่อมเข้าใจเนื้อความนั้นอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำที่ท่านกล่าวไว้นั้นเป็นเพียงอัตโนมติของท่านหรือไร

อธิบายว่า คำที่เรากล่าวนั้นเป็นคำตัดสินในคัมภีร์อรรถกถาทั้งปวง ไม่ใช่อัตโนมติของเรา ดังนั้นจึงควรเชื่อถือ

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กถเมตํ วิญฺญายตีติ อาห “อิทํ สพฺพอฏฺฐกถาสุ สนฺนิฏฺฐานนฺ”ติ.[๑๕๕]

“ท่านกล่าวว่า อิทํ สพฺพอฏฺฐกถาสุ สนฺนิฏฺฐานํ (ข้อนี้เป็นคำตัดสินในคัมภีร์อรรถกถาทั้งปวง) เพื่อขจัดความสงสัยว่า บุคคลย่อมเข้าใจเนื้อความนั้นอย่างไร”

คำว่า เอวํ อพทฺธสีมา เวทิตพฺพา (พึงทราบอพัทธสีมาอย่างนี้) เป็นประโยคนิคมนะของอพัทธ-สีมา กล่าวไว้เพื่อแสดงคำลงท้ายอพัทธสีมา ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ คำลงท้ายของเรื่องอพัทธสีมานั้นคืออะไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคำลงท้ายของเรื่องอพัทธสีมานั้นมิใช่หรือ

อธิบายว่า เราได้แสดงคำลงท้ายของเรื่องอพัทธสีมานั้นด้วยประโยคนี้ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

“อิติ อิมนฺ”ติอาทิ ยถาวุตฺตสฺส นิคมนํ.[๑๕๖]

“คำว่า อิติ อิมํ เป็นต้นเป็นคำลงท้ายข้อความตามที่กล่าวไว้แล้ว”

การกำหนดระยะ ๗ อัพภันดรและช่วงวักน้ำสาดของสีมาทั้งสองอีกช่วงหนึ่งนับจากท้ายบริษัทโดยรอบ มีประโยชน์เพื่อให้เป็นอุปจาระ คือ สถานที่ใกล้ หมายความว่า การกำหนด ๒ อย่างนั้นมีได้ตั้งแต่ท้ายบริษัทเป็นต้นไป และภิกษุบริษัทก็มีจำนวนมากบ้างน้อยบ้าง อาจเพิ่มขึ้นหรือลดลงตามเวลา ถ้ามิได้กำหนดอุปจาระเช่นนี้ ครั้นภิกษุบริษัทเพิ่มขึ้นก็จะเป็นสีมาคาบเกี่ยวจึงต้องกำหนดระยะอีกช่วงหนึ่งขึ้นมา

เพื่อเว้นระยะห่างจากสีมาอื่นที่อาจมีขึ้นได้ในภายหลัง เพราะภิกษุ ๒ กลุ่มอาจทำกรรมพร้อมกันได้ในสัตตัพภันตรสีมาและอุทกุกเขปสีมา]

อิติ อิมํ พทฺธสีมาพทฺธสีมาวเสน ทุวิธํ สีมํ สนฺธาเยตํ วุตฺตํ “เต จ โข หตฺถปาสํ อวิชหิตฺวา เอกสีมายํ ฐิตา”ติ.

โดยประการดังนี้ ข้อความว่า “ภิกษุเหล่านั้นไม่ละหัตถบาสดำรงอยู่ในสีมาเดียวกัน” [ในคำอธิบายของพระดำรัสว่า ยาวติกา จ ภิกฺขู กมฺมปฺปตฺตา] นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสระบุถึงสีมาทั้ง ๒ อย่างนี้ โดยจำแนกเป็นพัทธสีมาและอพัทธสีมา

[จะเห็นว่าในตอนจบพัทธสีมา ท่านได้กล่าวคำลงท้ายว่า เอวํ เอกาทส วิปตฺติสีมาโย อติกฺกมิตฺวา ฯเปฯ “พทฺธสีมา”ติ เวทิตพฺพา (โดยประการดังนี้ สีมาที่พ้นจากสีมาวิบัติ ๑๑ อย่าง ประกอบด้วยสมบัติ ๓ ผูกนิมิตเชื่อมด้วยนิมิตสมมติไว้ พึงทราบว่าเป็นพัทธสีมา) และในตอนจบอพัทธสีมา ท่านได้กล่าวคำลงท้ายอีกว่า เอวํ อพทฺธสีมา เวทิตพฺพา คำลงท้ายทั้ง ๒ นั้น ชื่อว่า จูฬนิคมนะ (คำลงท้ายเล็ก) เป็นคำลงท้ายเรื่องที่กำลังกล่าวถึงเท่านั้น บัดนี้ ท่านกล่าวว่า อิติ อิมํ ฯเปฯ เอกสีมายํ ฐิตา เพื่อแสดงมหานิคมนะ (คำลงท้ายใหญ่) โดยกล่าวลงท้ายพัทธสีมาและอพัทธสีมาทั้ง ๒ อย่าง ที่เริ่มกล่าวไว้ตั้งแต่ประโยคว่า สีมา จ นาเมสา (อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าสีมานั้นมี ๒ ประเภท) เป็นต้นไป

คำว่า เอตํ เพิ่มปาฐเสสะที่เป็นวิเสสยะว่า อตฺถชาตํ เข้ามา โดย ชาต ศัพท์ไม่มีความหมายใดๆ ตามหลักภาษาถือว่าเป็นศัพท์ ตัพภาวะ คือ ศัพท์ที่มีเนื้อความของบทหน้าที่ประกอบร่วมกันนั้น ท่านนิยมใช้ศัพท์ตัพภาวะเพื่อเปลี่ยนลิงค์หรือเพื่อให้คำสละสลวย จะเห็นได้ว่า อตฺถ ศัพท์เป็นปุงลิงค์ เมื่อประกอบ ชาต ศัพท์ก็เป็นนปุงสกลิงค์ หรือถ้าต้องการให้ อตฺถ ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ ก็ประกอบ ชาติ ศัพท์เป็นรูปว่า อตฺถชาติ ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า อนฺตคตาทีนิ ปตนฺติ ปทนฺเต (อนฺต และ คต ศัพท์เป็นต้นย่อมวางไว้ท้ายบท) ส่วนในรูปวิเคราะห์มักจะประกอบ เอว ศัพท์เพื่อแสดงอรรถตัพภาวะ ดังอุทาหรณ์ว่า

- สุตฺตํ เอว สุตฺตนฺโต (สูตรนั้นแหละ ชื่อว่า สุตตันตะ)
- กมฺมํ เอว กมฺมนฺโต (กรรมนั้นแหละ ชื่อว่า กัมมันตะ)
- คูโถ เอว คูถคตํ (คูถนั้นแหละ ชื่อว่า คูถคตะ)
- อนฺโต เอว อนฺตคตํ (ที่สุดนั้นแหละ ชื่อว่า อันตคตะ)
- ทิฏฺฐิ เอว ทิฏฺฐิคตํ (ความเห็นผิดนั้นแหละ ชื่อว่า ทิฏฐิคตะ)
- อตฺโถ เอว อตฺถชาตํ (อรรถนั้นแหละ ชื่อว่า อัตถชาตะ)

- ธมฺโม เอว ธมฺมชาตํ (ธรรมนั้นแหละ ชื่อว่า ธัมมชาตะ)

รูปวิเคราะห์เหล่านี้ แม้ประกอบด้วย เอว ศัพท์ ก็ไม่จัดเป็นอวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส แต่ชื่อว่า ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส คือ กรรมธารยสมาสที่เป็นไปในตัพภาวะ (ภาว ศัพท์มีความหมายว่า เนื้อความ, ตสฺส ภาโว ตพฺภาโว = อรรถของบทหน้านั้น ชื่อว่า ตัพภาวะ) ตัพภาวะนี้เป็นอรรถที่ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า

ฎีกาใหม่ประพันธ์คาถาสรุปความเรื่องสีมาทั้ง ๒ อย่างว่า

พทฺธาพทฺธวเสเนธ สีมา นาม ทฺวิธา ตหึ
ติสมฺปตฺติยุตฺตา วชฺชิ- เตกาทสวิปตฺติกา
พทฺธสีมา ติธา ขณฺฑา- ทิโต คามาทิโต ปรา.[๑๕๗]

“ในพระวินัยนี้ ขึ้นชื่อว่าสีมามี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นพัทธสีมาและอพัทธสีมา ในบรรดาสีมาเหล่านั้น สีมาที่ประกอบด้วยความสมบูรณ์ ๓ และเว้นจากสีมาวิบัติ ๑๑ ชื่อว่า พัทธสีมา มี ๓ อย่างโดยขัณฑสีมาเป็นต้น อพัทธสีมาอื่นมี ๓ อย่างโดยคามสีมาเป็นต้น”]

คำลงท้ายของเรื่องภิกษุผู้ควรแก่กรรม

เตสุ หิ จตูสุ ภิกฺขูสุ เอกสีมายํ หตฺถปาสํ อวิชหิตฺวา ฐิเตสฺเวเวตํ สงฺฆสฺส อุโปสถกมฺมํ ปตฺตกลฺลํ นาม โหติ, น อิตรถา. ยถาห “อนุชานามิ ภิกฺขเว จตุนฺนํ ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตุนฺ”ติ.

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อภิกษุ ๔ รูปเหล่านั้นไม่ละหัตถบาส ดำรงอยู่ในสีมาเดียวกัน อุโบสถกรรมของสงฆ์นั้นจึงชื่อว่าถึงเวลาทำกรรมแล้ว มิฉะนั้นแล้ว ก็ไม่ชื่อว่าถึงเวลาทำกรรม ดังพระพุทธดำรัสว่า

อนุชานามิ ภิกฺขเว จตุนฺนํ ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตุํ.[๑๕๘]

“ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตการสวดปาติโมกข์แก่ภิกษุ ๔ รูป”

[ประโยคว่า เตสุ หิ เป็นต้นเป็นประโยคย้ำความโดยอ้างความเหมาะสม ชื่อว่า *ยุตติทัฬหีกรณะ* คือ ย้ำความว่า ภิกษุเหล่านั้นไม่ละหัตถบาส ดำรงอยู่ในสีมาเดียวกัน จะละหัตถบาสภายในสีมาไม่ได้ อุโบสถกรรมของสงฆ์นั้นจึงชื่อว่า ถึงเวลาทำกรรมแล้ว มิฉะนั้น ก็ไม่ชื่อว่าถึงเวลาทำกรรม ส่วนประโยคว่า ยถาห เป็นต้น ย้ำความโดยอ้างหลักฐานจากคัมภีร์ ชื่อว่า *อาคมทัฬหีกรณะ* โดยทั่วไปท่านผู้รจนาอาจ

ประกอบใช้ยุตติทัพหีกรณะหรืออาคมทัพหีกรณะได้ตามสมควร แต่ถ้าท่านกล่าวไว้ร่วมกันต้องวางประโยคอาคมทัพหีกรณะอยู่ท้ายยุตติทัพหีกรณะแน่นอน

ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย น ปฏิเสธเป็นรูปว่า นาสติ, น อิตรถา เป็นต้น แสดงความขัดแย้ง ชื่อว่า *ประโยคพยติเรกะ* ส่วนประโยคหน้าของประโยคนี้ชื่อว่า *ประโยคอันวยะ* คือ ประโยคแสดงความคล้อยตาม

คำว่า อิตรถา (โดยประการอื่น) สัมพันธ์ในปาฐเสสะว่า อตฺเถ คยฺหมาเน (ครั้นเมื่อเนื้อความอันบุคคลถือเอาอยู่) และบทนี้ก็มองหาอปาทาน คือ วุตฺตปฺปการโต (จากประการที่กล่าวแล้ว) ซึ่งก็คือประโยคหน้าที่เป็นอันวยะ ได้แก่ การที่ภิกษุ ๔ รูปไม่ละหัตถบาสดำรงอยู่ในสีมาเดียวกัน แม้บทว่า อญฺญถา ก็มีคำแปลเหมือน อิตรถา]

สภาคาบัติ

สภาคาปตฺติโย จ น วิชฺชนฺตีติ เอตฺถ ยํ สพฺโพ สงฺโฆ วิกาลโภชนาทินา สภาควตฺถุนา ลหุกาปตฺตึ อาปชฺชติ, เอวรูปา วตฺถุสภาคา "สภาคา"ติ วุจฺจติ. วิกาลโภชนปจฺจยา อาปนฺนํ ปน อาปตฺติสภาคํ อนติริตฺตโภชนปจฺจยา อาปนฺนสฺส สนฺติเก เทเสตุํ วฏฺฏติ.

ในประโยคว่า สภาคาปตฺติโย จ น วิชฺชนฺติ (ไม่มีสภาคาบัติ) นี้ [พึงทราบข้อวินิจฉัยดังนี้]

สงฆ์ทั้งหมดต้องลหุกาบัติใดด้วยวัตถุเสมอกันมีการบริโภคในยามวิกาลเป็นต้น อาบัติที่มีวัตถุเสมอกันเช่นนี้ชื่อว่า สภาคาบัติ (อาบัติที่เสมอกัน[โดยวัตถุ]) อนึ่ง ภิกษุจะแสดงอาปัตติ-สภาคาบัติ (อาบัติข้อเดียวกัน[ที่มีวัตถุต่างกัน]) ที่ต้องเพราะการบริโภคในยามวิกาลในสำนักของภิกษุผู้ต้องอาบัติเพราะการบริโภคที่ไม่ได้ทำให้สมควร ย่อมควร

[สภาคาบัติ คือ อาบัติที่เสมอกัน มี ๒ อย่าง คือ

๑. วัตถุสภาคาบัติ (อาบัติที่มีวัตถุเสมอกัน) คือ อาบัติข้อเดียวกัน และวัตถุคือเหตุให้ต้องอาบัติเสมอกัน เช่น ภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูปต้องอาบัติปาจิตตีย์เพราะบริโภคอาหารในยามวิกาล

๒. อาปัตติสภาคาบัติ (อาบัติที่มีอาบัติเสมอกัน) คือ อาบัติข้อเดียวกัน แต่วัตถุต่างกัน เช่น ภิกษุรูปหนึ่งต้องอาบัติปาจิตตีย์เพราะบริโภคอาหารในยามวิกาล อีกรูปหนึ่งต้องอาบัติปาจิตตีย์เพราะบริโภคโภชนะที่เป็นอนติริตตะ (ยังมิได้ทำให้สมควรตามวินัยกรรม)

คำว่า วิกาลโภชนปจฺจยา ฯเปฯ เทเสตุํ วฏฺฏติ (อนึ่ง ภิกษุจะแสดงอาบัติข้อเดียวกัน[ที่มีวัตถุ

ต่างกัน] ที่ต้อง เพราะการบริโภคในยามวิกาลในสำนักของภิกษุผู้ต้องอาบัติ เพราะการบริโภคที่ไม่ได้ทำให้สมควร ย่อมควร) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ แม้อาปัตติสภาคาบัติก็ควรประสงค์เอามิใช่หรือ เพราะตรัสไว้ด้วยคำสามัญทั่วไปว่า สภาคาปตฺติโย

อธิบายว่า แม้ในที่นี้จะกล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปว่า สภาคาปตฺติโย ก็หมายถึงวัตถุสภาคาบัติเท่านั้น มิได้หมายถึงอาปัตติสภาคาบัติ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สภาคาปตฺติ จ นาเมสา ทุวิธา วตฺถุสภาคา อาปตฺติสภาคาติ. ตตฺถ อิธ วตฺถุสภาคา อธิปฺเปตา, เนตราติ ทสฺเสตุํ "ยํ สพฺโพ สงฺโฆ วิกาลโภชนาทินา"ติอาทิมาห.[๑๕๙]

"อนึ่ง ท่านกล่าวว่า ยํ สพฺโพ สงฺโฆ วิกาลโภชนาทินา เป็นต้นเพื่อแสดงว่า ขึ้นชื่อว่าสภาคาบัติมี ๒ อย่าง คือ วัตถุสภาคาบัติ และอาปัตติสภาคาบัติ ในสภาคาบัติทั้ง ๒ นั้น ทรงประสงค์เอาวัตถุสภาคาบัติในเรื่องนี้ มิได้ประสงค์เอาอาปัตติสภาคาบัติอื่น"

ลหุกาบัติ คือ อาบัติเบา หมายถึง อาบัติที่ชำระได้ด้วยวินัยกรรมที่เบา โดยที่ไม่ต้องอยู่ปริวาสเป็นต้น เหมือนกับการต้องอาบัติสังฆาทิเสส ได้แก่ อาบัติ ๕ ประเภท คือ ถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนีย์ ทุกกฏ และทุพภาสิต ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ลหุกาปตฺตินฺติ ลหุเกน วินยกมฺเมน วิสุชฺฌนโต ลหุกา ถุลฺลจฺจยปาจิตฺติยปาฏิเทสนียทุกฺกฏ-ทุพฺภาสิตสงฺขาตา ปญฺจาปตฺติโย.[๑๖๐]

"คำว่า ลหุกาปตฺตึ (ลหุกาบัติ) คือ อาบัติ ๕ ประเภทที่เรียกว่า ถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนีย์ ทุกกฏ และทุพภาสิต อันเป็นอาบัติเบา เพราะชำระได้ด้วยวินัยกรรมที่เบา"

คำว่า สภาคาปตฺติ (อาบัติที่มีส่วนเสมอกัน) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมาโน ภาโค เอติสฺสาติ สภาคา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

- สภาคา จ สา อาปตฺติ จาติ สภาคาปตฺติ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

บทวิเสสนะว่า สภาค (มีส่วนเสมอกัน) ห้ามอาบัติที่มีส่วนไม่เสมอกันโดยวัตถุ (อาปัตติวิสภาคาบัติ) นั่นคือ อาบัติข้อเดียวกัน แต่มีวัตถุต่างกัน หมายถึง อาปัตติสภาคาบัตินั่นเอง

การประกอบใช้วิเสสนะในภาษาบาลีมีประโยชน์ในฐานะ ๒ ประการ คือ

๑. สัมภวะ ความมีอยู่โดยสามัญทั่วไป

๒. พยภิจาระ ความเคลือบแคลง, ความไม่แน่นอน

เนื้อความสามัญทั่วไปเป็นเหตุ ส่วนเนื้อความผสมที่ไม่แน่นอนเป็นผล ถ้าหากในที่นี้ท่านกล่าวว่า อาปตฺติโย โดยไม่ระบุว่าเป็น สภาคาปตฺติโย ก็จะหมายถึงเนื้อความสามัญทั่วไปว่าเป็นอาบัติทั้งหมด และมีเนื้อความผสมที่ไม่แน่นอนว่า คือวัตถุสภาคาบัติ เมื่อมีสัมภวะและพยภิจาระ ท่านจึงประกอบใช้บทวิเสสนะเพื่อชี้ชัดข้อความที่ประสงค์เอาว่าคืออะไร ดังข้อความในคัมภีร์ฎีกาว่า

สติ หิ สมฺภเว พฺยภิจาเร จ วิเสสนํ สาตฺถกํ โหติ.[๑๖๑]

“โดยแท้จริงแล้ว เมื่อปรากฏความมีอยู่โดยสามัญทั่วไปและความเคลือบแคลง บทวิเสสนะย่อมมีประโยชน์”

สติ หิ สมฺภเว พฺยภิจาเร จ วิเสสนํ สาตฺถกํ สิยา.[๑๖๒]

“โดยแท้จริงแล้ว เมื่อปรากฏความมีอยู่โดยสามัญทั่วไปและความเคลือบแคลง บทวิเสสนะพึงมีประโยชน์ได้”

สติ หิ พฺยภิจาเร วิเสสนํ อิจฺฉิตพฺพํ.[๑๖๓]

“โดยแท้จริงแล้ว เมื่อปรากฏความเคลือบแคลง จึงควรต้องการบทวิเสสนะ”

สมฺภเว พฺยภิจาเร จ วิเสสนํ สาตฺถกํ สิยา
สมฺภโว นาม สามญฺญํ พฺยภิจาโร ตุ ตปฺผลํ.[๑๖๔]

“เมื่อปรากฏความมีอยู่โดยสามัญทั่วไปและความเคลือบแคลง บทวิเสสนะพึงมีประโยชน์ได้ ชื่อว่า สัมภวะ คือ ความมีอยู่โดยสามัญทั่วไป

ส่วนพยภิจาระ (ความเคลือบแคลง, ความไม่แน่นอน) เป็นผลของสัมภวะนั้น”

คำว่า สมฺภว และ พฺยภิจาร พบรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์นิรุตติสารมัญชูสาว่า

เอตฺถ จ สมฺภโวติ สํ สามญฺเญน ภวนํ สมฺภโว. เอตฺถ จ สํกาโร สมนฺตตฺเถ, สมนฺตตฺเถติ จ สามญฺญตฺเถ. พฺยภิจาโรติ อภิ วิเสเสน จรณํ ปวตฺตนํ อภิจาโร, อญฺเญหิ อตฺเถหิ อสมฺมิสฺโส เอกนฺตตฺโถ. วิคโต อภิจาโร พฺยภิจาโร, อญฺเญหิ อตฺเถหิ อสมฺมิสฺโส สามญฺญตฺโถ อเนกนฺติโก อตฺโถตฺยธิปฺปาโย.[๑๖๕]

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ คำว่า สัมภวะ คือ ความมีอยู่โดยสามัญทั่วไป ก็ในบทนี้ สํ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า รอบๆ และความหมายว่า รอบๆ ก็คือ ความสามัญทั่วไป

ในคำว่า พยภิจาระ คำว่า อภิจาระ คือ ความเป็นไปโดยพิเศษ หมายถึง อรรถแน่นอนที่ไม่ระคนกับอรรถอื่น

คำว่า พยภิจาระ คือ อรรถที่ไม่มีความเป็นไปโดยพิเศษ ความหมายคือ อรรถไม่แน่นอนอันเป็นอรรถสามัญทั่วไปที่ไม่ระคนกับอรรถอื่น”

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า สมฺภว ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า = รอบๆ, สามัญทั่วไป + ภู ธาตุ + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สํ สามญฺเญน ภวนํ สมฺภโว = ความมีอยู่โดยสามัญทั่วไป ชื่อว่า สัมภวะ

คำว่า พฺยภิจาร ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ + อภิจาร (อภิ บทหน้า = พิเศษ + จร ธาตุ = เป็นไป + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อภิ วิเสเสน จรณํ ปวตฺตนํ อภิจาโร = ความเป็นไปโดยพิเศษ ชื่อว่า อภิจาระ

- วิคโต อภิจาโร พฺยภิจาโร = ความเป็นไปโดยพิเศษอันปราศจากแล้ว ชื่อว่า พยภิจาระ

นอกจากนั้น คัมภีร์อนุทีปนีได้กล่าวถึงบทวิเสสนะในภาษาบาลี ๒ ประเภท คือ

๑. ภูตกถนวิเสสนะ บทวิเสสนะที่แสดงสิ่งที่มีจริง เช่น กณฺโห กาโก (กาดำ), เสโต พโก (นกกระยางขาว), กุฏิลตุณฺฑิโล สุโว (นกแก้วมีจงอยปากงอ), จิตฺรปกฺโข มยูโร (นกยูรมีปีกวิจิตร) ในที่บางแห่งใช้เป็น ยถาภูตกถนวิเสสนะ

๒. พยวัจเฉทกวิเสสนะ บทวิเสสนะที่ห้ามสิ่งอื่น เช่น นีโล ปโฏ (ผ้าเขียว), นีลํ ปุปฺผํ (ดอกไม้เขียว), พุทฺธํ วิสุทฺธํ (พระพุทธเจ้าผู้หมดจดโดยพิเศษ)

ตามนัยนี้ คำว่า สภาค จัดเป็นพยวัจเฉทกวิเสสนะ โดยห้ามอาบัติที่ไม่มีส่วนเสมอกันโดยวัตถุ (อาปัตติวิสภาคาบัติ) มีข้อความเกี่ยวกับบทวิเสสนะทั้ง ๒ ประเภทนั้นในคัมภีร์อนุทีปนีว่า

วิเสสนปทํ นาม กตฺถจิ ภูตกถนตฺถาย วา ปยุชฺชติ กณฺโห กาโก, เสโต พโกติ. กตฺถจิ อญฺญนิวตฺตนตฺถาย วา ปยุชฺชติ นีโล ปโฏ, นีลํ ปุปฺผนฺติ. อิธ ปน อญฺญนิวตฺตนตฺถายาติ ทสฺเสตุํ “ทุวิธานิ หิ สจฺจานี”ติอาทิมาห.[๑๖๖]

“ธรรมดาว่าบทวิเสสนะย่อมถูกประกอบไว้เพื่อกล่าวสภาพที่มีจริงในที่บางแห่ง เช่น กณฺโห กาโก (กาดำ) เสโต พโก (นกกระยางขาว) ในบางที่ก็ถูกประกอบไว้เพื่อห้ามข้อความอื่น เช่น นีโล ปโฏ (ผ้าเขียว) นีลํ ปุปฺผํ (ดอกไม้เขียว) แต่บทวิเสสนะในที่นี้ว่า ปรมตฺถ (โดยปรมัตถ์) ประกอบไว้เพื่อห้ามข้อความอื่น [คือโดยสมมุติ]”

อีกอย่างหนึ่ง สัมภวะ คือ ความสมควร ส่วนพยภิจาระ คือ การห้าม ทั้ง ๒ อย่างนี้ประกอบกับวิเสสนะทั้งสองประเภทข้างต้น

ตามข้อความในขุททสิกขานิสสัยว่า

ภูตกถา พฺยวจฺเฉโท วิเสสนํ ทุธา'ถวา
สมฺภโว ภูตกถนํ พฺยภิจาโร พฺยวจฺฉิโท
ยุตฺติว สมฺภโว นาม คหณเหตุภาวโต.[๑๖๗]

"อีกอย่างหนึ่ง วิเสสนะมี ๒ ประเภท คือ ภูตกถนวิเสสนะ และพยวัจเฉทก-วิเสสนะ สัมภวะ (ความสมควร) ชื่อว่า ภูตกถนวิเสสนะ พยภิตาระ (การห้าม) ชื่อว่า พยวัจเฉทกวิเสสนะ ความสมควรนั่นแหละชื่อว่า สัมภวะ เพราะเป็นเหตุให้ถือเอา"

คหิเต นิวตฺติเต วา เภทกํ สาตฺถกํ สิยา
สมฺภโว คหิโต นาม พฺยภิจาโร นิวตฺติโต.[๑๖๘]

"เมื่อมีเนื้อความที่ควรถือเอาหรือควรห้าม บทวิเสสนะพึงมีประโยชน์ได้ สัมภวะ ชื่อว่า เนื้อความที่ควรถือเอา พยภิจาระ ชื่อว่า เนื้อความที่ควรห้าม"]

สภาคาปตฺติยา ปน สติ เตหิ ภิกฺขูหิ เอโก ภิกฺขุ สามนฺตา อาวาสา สชฺชุกํ ปาเหตพฺโพ "คจฺฉาวุโส, ตํ อาปตฺตึ ปฏิกริตฺวา อาคจฺฉ, มยํ เต สนฺติเก อาปตฺตึ ปฏิกริสฺสามา"ติ, เอวญฺเจตํ ลเภถ, อิจฺเจตํ กุสลํ.

แต่เมื่ออาบัติที่มีวัตถุเสมอกัน (วัตถุสภาคาบัติ) มีอยู่ ภิกษุเหล่านั้นพึงส่งภิกษุรูปหนึ่งไปยังวัดใกล้เคียงให้กลับทันในวันนั้นโดยกล่าวว่า ไปเถอะคุณ แสดงอาบัตินั้นแล้วจงมา พวกเราจักแสดงอาบัติในสำนักของคุณ ถ้าได้การส่งไปนั้นอย่างนี้ก็เป็นการดี

[ถ้าภิกษุมีสภาคาบัติโดยวัตถุไม่ควรปลงอาบัติซึ่งกันและกัน คือ ผู้เริ่มแสดงอาบัติก็ไม่ควรแสดง ผู้รับก็ไม่ควรรับ เพราะทำให้ผู้แสดงและผู้รับต้องอาบัติทุกกฏ ดังนั้น ถ้ามีสภาคาบัติดังกล่าว พึงส่งภิกษุรูปหนึ่งไปปลงอาบัติในวัดใกล้เคียงก่อน แล้วจึงปลงอาบัติในสำนักของภิกษุนั้นอีกทอดหนึ่ง แต่ถ้าหนทางไกลไม่อาจกลับทันภายในวันเดียว หรือมีอันตรายในระหว่างทาง ก็ไม่อาจส่งภิกษุไปปลงอาบัติได้ เมื่อเป็นเช่นนี้พึงตั้งญัตติให้สงฆ์ทราบตามที่พระอรรถกถาจารย์จะกล่าวต่อไป แล้วลงอุโบสถได้

คำว่า สามนฺตา อาวาสา (สู่วัดใกล้เคียง) ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถทุติยาวิภัตติ จึงมีความหมายเป็นกรรมว่า สามนฺตอาวาสํ

ในคำว่า สชฺชุกํ ปาเหตพฺโพ (พึงส่งไปให้กลับทันในวันนั้น) คำว่า สชฺชุกํ เป็นบทกริยาวิเสสนะที่ลง อํ ทุติยาวิภัตติ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมาโน อชฺชุ ยสฺสาติ สชฺชุกํ (มีวันที่เสมอกัน) แปลตามศัพท์โดยเพิ่ม กตฺวา เข้ามาว่า "กระทำให้มีวันที่เสมอกัน"

ในประโยคว่า เอวญฺเจตํ ลเภถ นั้น คำว่า เอตํ คือ ภิกฺขุปหิณนํ (การส่งภิกษุ) โดยเปลี่ยนบทกริยา ปาเหตพฺโพ เป็น ปหิณนํ และในประโยคต่อมาว่า อิจฺเจตํ กุสลํ คำว่า เอตํ คือ ลภนํ (การได้) โดยเปลี่ยนบทกริยา ลเภถ เป็น ลภนํ]

โน เจ ลเภถ, พฺยตฺเตน ภิกฺขุนา ปฏิพเลน สงฺโฆ ญาเปตพฺโพ "สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อยํ สพฺโพ สงฺโฆ สภาคํ อาปตฺตึ อาปนฺโน. ยทา อญฺญํ ภิกฺขุํ สุทฺธํ อนาปตฺติกํ ปสฺสิสฺสติ, ตทา ตสฺส สนฺติเก ตํ อาปตฺตึ ปฏิกริสฺสตี"ติ วตฺวา อุโปสโถ กาตพฺโพ.

ถ้าไม่ได้[อย่างนั้น] ภิกษุผู้ฉลาดสามารถก็พึงสวดประกาศให้สงฆ์ทราบแล้วทำอุโบสถว่า

สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อยํ สพฺโพ สงฺโฆ สภาคํ อาปตฺตึ อาปนฺโน. ยทา อญฺญํ ภิกฺขุํ สุทฺธํ อนาปตฺติกํ ปสฺสิสฺสติ, ตทา ตสฺส สนฺติเก ตํ อาปตฺตึ ปฏิกริสฺสติ.[๑๖๙]

"ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า สงฆ์ทั้งหมดนี้ต้องสภาคาบัติ เมื่อใดจักเห็นภิกษุอื่นผู้บริสุทธิ์ไม่ต้องอาบัติ เมื่อนั้น จักแสดงอาบัตินั้นในสำนักของภิกษุนั้น"

สเจ ปน เวมติโก โหติ, "สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อยํ สพฺโพ สงฺโฆ สภาคาย อาปตฺติยา เวมติโก, ยทา นิพฺเพมติโก ภวิสฺสติ, ตทา ตํ อาปตฺตึ ปฏิกริสฺสตี"ติ วตฺวา อุโปสโถ กาตพฺโพ.

อนึ่ง ถ้าหากสงฆ์มีความสงสัย ภิกษุผู้ฉลาดสามารถพึงประกาศให้สงฆ์ทราบแล้วทำอุโบสถว่า

สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อยํ สพฺโพ สงฺโฆ สภาคาย อาปตฺติยา เวมติโก. ยา นิพฺเพมติโก ภวิสฺสติ, ตทา ตํ อาปตฺตึ ปฏิกริสฺสติ.[๑๗๐]

"ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า สงฆ์ทั้งหมดนี้มีความสงสัยในสภาคาบัติ เมื่อใดจักเป็นผู้หมดความสงสัย เมื่อนั้นจักแสดงอาบัตินั้น"

[คำว่า เวมติก ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิมติ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า วิมติยา นิยุตฺโต เวมติโก (ผู้ประกอบแล้วด้วยความสงสัย)

คำว่า นิพฺเพมติก มีรูปวิเคราะห์ว่า นิคฺคตา วิมติ อสฺมาติ นิพฺเพมติโก (ผู้ปราศจากความสงสัยชื่อว่า นิพเพมติกะ)]

สเจ ปเนตฺถ โกจิ ตํ สภาคํ อาปตฺตึ เทเสตุํ วฏฺฏตีติ มญฺญมาโน เอกสฺส สนฺติเก เทเสติ, เทสิตา สุเทสิตาว. อญฺญํ ปน เทสนาปจฺจยา เทสโก, ปฏิคฺคหณปจฺจยา ปฏิคฺคาหโก จาติ อุโภปิ ทุกฺกฏํ อาปชฺชนฺติ, ตํ นานาวตฺถุกํ โหติ, ตสฺมา อญฺญมญฺญํ เทเสตพฺพํ. เอตฺตาวตา เต เทฺว นิราปตฺติกา โหนฺติ, เตสํ สนฺติเก เสเสหิ สภาคาปตฺติโย เทเสตพฺพา วา อาโรเจตพฺพา วา.

ถ้าภิกษุบางรูปในสงฆ์ที่ต้องสภาคาบัตินี้สำคัญว่า การแสดงสภาคาบัตินั้นควรอยู่ จึงแสดงในสำนักของภิกษุรูปหนึ่ง อาบัติที่แสดงแล้วเป็นอันแสดงไว้ดีแล้ว แต่ภิกษุทั้ง ๒ รูปนั้นย่อมต้องอาบัติทุกกฏ คือ ผู้แสดงต้องอาบัติเพราะมีการแสดงอาบัติเป็นเหตุ ผู้รับต้องอาบัติเพราะมีการรับอาบัติเป็นเหตุ โดยเหตุที่อาบัติทุกกฏนั้นมีวัตถุต่างกัน จึงควรแสดงอาบัติแก่กันและกันอีกภิกษุทั้ง ๒ นั้นเป็นผู้ไม่มีอาบัติด้วยการแสดงอาบัติเพียงเท่านั้น ภิกษุที่เหลือพึงแสดงหรือบอกสภาคาบัติในสำนักของภิกษุเหล่านั้น

[ถ้าภิกษุรูปใดรูปหนึ่งในสงฆ์ที่ต้องสภาคาบัติทั้งวัดนั้นสำคัญว่า ปลงอาบัติได้แล้ว แสดงอาบัติแก่กันและกัน อาบัติที่แสดงก็เป็นอันแสดงดีแล้ว คือ เป็นผู้บริสุทธิ์จากอาบัติที่ต้องแล้ว แต่ภิกษุผู้แสดงและผู้รับต้องอาบัติทุกกฏเพิ่มอีกอย่างหนึ่งตามพุทธบัญญัติว่า

น ภิกฺขเว สภาคา อาปตฺติ เทเสตพฺพา. โย เทเสยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.[๑๗๑]

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงแสดงสภาคาบัติ รูปใดแสดง ต้องอาบัติทุกกฏ”

น ภิกฺขเว สภาคา อาปตฺติ ปฏิคฺคเหตพฺพา. โย ปฏิคฺคณฺเหยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.[๑๗๒]

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงรับสภาคาบัติ รูปใดรับ ต้องอาบัติทุกกฏ”

อย่างไรก็ตาม อาบัติทุกกฏของภิกษุทั้ง ๒ นั้นมีวัตถุต่างกัน เพราะต้องอาบัติด้วยการแสดงและการรับ สมมติว่า พระติสสะและพระนาคะต้องอาบัติปาจิตตีย์เพราะบริโภคยามวิกาล พระติสสะแสดงอาบัติแก่พระนาคะ และพระนาคะก็แสดงอาบัติแก่พระติสสะ อาบัติปาจิตตีย์ของทั้ง ๒ รูปถือว่าบริสุทธิ์ไป แต่พระติสสะต้องอาบัติทุกกฏเพิ่มเพราะการแสดงสภาคาบัติ และพระนาคะก็ต้องอาบัติทุกกฏเพิ่มเพราะการรับสภาคาบัติ เมื่อพระนาคะแสดงอาบัติแก่พระติสสะแล้ว ท่านก็เป็นอันหมดจดจากอาบัติทั้งหมด ดังนั้นพระติสสะจึงควรแสดงอาบัติอีกครั้งหนึ่งเพื่อปลงอาบัติทุกกฏที่ต้องเพิ่มขึ้นมานั้น

ที่จริงแล้ววิธีแสดงอาบัตินี้มีกล่าวไว้โดยตรงในพระวินัยปิฎก โดยพระพุทธเจ้าทรงระบุว่าให้ระบุอาบัติที่ต้องว่าคืออาบัติอะไร กี่อย่าง แต่มาถึงยุคต่อมา ภิกษุมีสติปัญญาลดลงและมักพลั้งเผลอลืมสติทำให้ต้องอาบัติได้ง่าย โบราณาจารย์จึงแนะนำว่าไม่ต้องระบุอาบัติว่าคืออะไร แต่ให้กล่าวรวมเป็นกลางๆ ว่า สพฺพา อาปตฺติโย (อาบัติทั้งหมด) ในพม่าใช้เป็น สมฺพหุลา นานาวตฺถุกา สพฺพา อาปตฺติโย (อาบัติจำนวนมากที่มีวัตถุต่างกันทั้งหมด) ส่วนไทยใช้เป็น สพฺพา ตา อาปตฺติโย (อาบัติทั้งหมดนั้น)

คำปลงอาบัติของไทยและพม่านั้นมีข้อความที่ต่างกันเล็กน้อย แต่คำปลงอาบัติของภิกษุพม่ามีความสอดคล้องกับข้อความในคัมภีร์มูลสิกขา (หน้า ๔๑๖) ดังนี้

คำปลงอาบัติของภิกษุไทย

พรรษาอ่อนว่า : สพฺพา ตา อาปตฺติโย อาโรเจมิ (กระผมบอกอาบัติทั้งปวงเหล่านั้น)

สพฺพา ครุลหุกา อาปตฺติโย อาโรเจมิ (กระผมบอกอาบัติที่หนักและเบาทั้งปวง)

<ว่า ๓ หน>

อหํ ภนฺเต สมฺพหุลา นานาวตฺถุกาโย อาปตฺติโย อาปชฺชึ, ตา ตุมฺหมูเล ปฏิเทเสมิ (ท่านผู้เจริญ กระผมต้องอาบัติจำนวนมากที่มีวัตถุต่างกัน ขอแสดงอาบัติเหล่านั้นในสำนักของท่าน)

พรรษาแก่ว่า : ปสฺสสิ อาวุโส ตา อาปตฺติโย (ผู้มีอายุ ท่านเห็นอาบัติเหล่านั้นไหม)

พรรษาอ่อนว่า : อุกาส อาม ภนฺเต ปสฺสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมเห็น)

พรรษาแก่ว่า : อายตึ อาวุโส สํวเรยฺยาสิ (ผู้มีอายุ ท่านพึงสำรวมต่อไป)

พรรษาอ่อนว่า : สาธุ สุฏฺฐุ ภนฺเต สํวริสฺสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมจักสำรวมให้ดี)

ทุติยมฺปิ สาธุ สุฏฺฐุ ภนฺเต สํวริสฺสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมจักสำรวมให้ดีแม้ครั้งที่ ๒)

ตติยมฺปิ สาธุ สุฏฺฐุ ภนฺเต สํวริสฺสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมจักสำรวมให้ดีแม้ครั้งที่ ๓)

น ปุเนวํ กริสฺสามิ (กระผมจักไม่กระทำอย่างนี้อีก)

น ปุเนวํ ภาสิสฺสามิ (กระผมจักไม่พูดอย่างนี้อีก)

น ปุเนวํ จินฺตยิสฺสามิ (กระผมจักไม่คิดอย่างนี้อีก)

พรรษาแก่ว่า : สพฺพา ตา อาปตฺติโย อาโรเจมิ (กระผมบอกอาบัติทั้งปวงเหล่านั้น)

สพฺพา ครุลหุกา อาปตฺติโย อาโรเจมิ (กระผมบอกอาบัติที่หนักและเบาทั้งปวง)

<ว่า ๓ หน>

อหํ อาวุโส สมฺพหุลา นานาวตฺถุกาโย อาปตฺติโย อาปชฺชึ, ตา ตุยฺหมูเล ปฏิเทเสมิ (ผู้มีอายุ กระผมต้องอาบัติจำนวนมากที่มีวัตถุต่างกัน ขอแสดงอาบัติเหล่านั้นในสำนักของท่าน)

พรรษาอ่อนว่า : ปสฺสสิ ภนฺเต ตา อาปตฺติโย (ท่านผู้เจริญ ท่านเห็นอาบัติเหล่านั้นไหม)

พรรษาแก่ว่า : อุกาส อาม อาวุโส ปสฺสามิ (ผู้มีอายุ ขอรับ กระผมเห็น)

พรรษาอ่อนว่า : อายตึ ภนฺเต สํวเรยฺยาสิ (ท่านผู้เจริญ ท่านพึงสำรวมต่อไป)

พรรษาแก่ว่า : สาธุ สุฏฺฐุ อาวุโส สํวริสฺสามิ (ผู้มีอายุ ขอรับ กระผมจักสำรวมให้ดี)

ทุติยมฺปิ สาธุ สุฏฺฐุ อาวุโส สํวริสฺสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมจักสำรวมให้ดีแม้ครั้งที่ ๒)

ตติยมฺปิ สาธุ สุฏฺฐุ อาวุโส สํวริสฺสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมจักสำรวมให้ดีแม้ครั้งที่ ๓)

น ปุเนวํ กริสฺสามิ (กระผมจักไม่กระทำอย่างนี้อีก)

น ปุเนวํ ภาสิสฺสามิ (กระผมจักไม่พูดอย่างนี้อีก)

น ปุเนวํ จินฺตยิสฺสามิ (กระผมจักไม่คิดอย่างนี้อีก)

คำปลงอาบัติของภิกษุพม่า

พรรษาอ่อนว่า : อหํ ภนฺเต สพฺพา อาปตฺติโย อาวิกโรมิ (ท่านผู้เจริญ กระผมบอกอาบัติทั้งปวง)

พรรษาแก่ว่า : สาธุ อาวุโส สาธุ (ผู้มีอายุ ดีละๆ)

พรรษาอ่อนว่า : อหํ ภนฺเต สมฺพหุลา นานาวตฺถุกา สพฺพา อาปตฺติโย อาปชฺชึ, ตา ตุมฺหมูเล ปฏิเทเสมิ (ท่านผู้เจริญ กระผมต้องอาบัติจำนวนมากที่มีวัตถุต่างกันทั้งหมด ขอแสดงอาบัติเหล่านั้นในสำนักของท่าน)

พรรษาแก่ว่า : ปสฺสสิ อาวุโส ตา อาปตฺติโย (ผู้มีอายุ ท่านเห็นอาบัติเหล่านั้นไหม)

พรรษาอ่อนว่า : อาม ภนฺเต ปสฺสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมเห็น)

พรรษาแก่ว่า : อายตึ อาวุโส สํวเรยฺยาสิ (ผู้มีอายุ ท่านพึงสำรวมต่อไป)

พรรษาอ่อนว่า : สาธุ สุฏฺฐุ ภนฺเต สํวริสฺสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมจักสำรวมให้ดี)

พรรษาแก่ว่า : สาธุ อาวุโส สาธุ (ผู้มีอายุ ดีละๆ)

พรรษาแก่ว่า : อหํ อาวุโส สพฺพา อาปตฺติโย อาวิกโรมิ (ผู้มีอายุ ผมบอกอาบัติทั้งปวง)

พรรษาอ่อนว่า : สาธุ ภนฺเต สาธุ (ดีละๆ)

พรรษาแก่ว่า : อหํ อาวุโส สมฺพหุลา นานาวตฺถุกา สพฺพา อาปตฺติโย อาปชฺชึ, ตา ตุยฺหมูเล ปฏิเทเสมิ (ผู้มีอายุ ผมต้องอาบัติจำนวนมากที่มีวัตถุต่างกันทั้งหมด ขอแสดงอาบัติเหล่านั้นในสำนักของท่าน)

พรรษาอ่อนว่า : ปสฺสถ ภนฺเต ตา อาปตฺติโย (ท่านผู้เจริญ ท่านเห็นอาบัติเหล่านั้นไหม)

พรรษาแก่ว่า : อาม อาวุโส ปสฺสามิ (ผู้มีอายุ ครับ ผมเห็น)

พรรษาอ่อนว่า : อายตึ ภนฺเต สํวเรยฺยาถ (ท่านผู้เจริญ ท่านพึงสำรวมต่อไป)

พรรษาแก่ว่า : สาธุ สุฏฺฐุ อาวุโส สํวริสฺสามิ (ผู้มีอายุ ครับ ผมจักสำรวมให้ดี)

พรรษาอ่อนว่า : สาธุ ภนฺเต สาธุ (ท่านผู้เจริญ ดีละๆ)

พรรษาอ่อนว่า : อหํ ภนฺเต สมฺพหุลา นานาวตฺถุกา สพฺพา อาปตฺติโย อาปชฺชึ, ตา ตุมฺหมูเล ปฏิเทเสมิ (ท่านผู้เจริญ กระผมต้องอาบัติจำนวนมากที่มีวัตถุต่างกันทั้งหมด ขอแสดงอาบัติเหล่านั้นในสำนักของท่าน)

พรรษาแก่ว่า : ปสฺสสิ อาวุโส ตา อาปตฺติโย (ผู้มีอายุ ท่านเห็นอาบัติเหล่านั้นไหม)

พรรษาอ่อนว่า : อาม ภนฺเต ปสฺสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมเห็น)

พรรษาแก่ว่า : อายตึ อาวุโส สํวเรยฺยาสิ (ผู้มีอายุ ท่านพึงสำรวมต่อไป)

พรรษาอ่อนว่า : สาธุ สุฏฺฐุ ภนฺเต สํวริสฺสามิ (ท่านผู้เจริญ ขอรับ กระผมจักสำรวมให้ดี)

พรรษาแก่ว่า : สาธุ อาวุโส สาธุ (ผู้มีอายุ ดีละๆ)

มีข้อสังเกตว่า พระนวกะ (พรรษาอ่อนกว่า) ใช้คำว่า ตุมฺหมูเล ส่วนพระเถระใช้คำว่า ตุยฺหมูเล เพราะถือว่า ตุมฺหมูล และ ตุยฺหมูล มีศัพท์เดิมมาจาก ตุมฺหํ + มูล และ ตุยฺหํ + มูล, ลบนิคคหิตท่ามกลางสมาส มีรูปวิเคราะห์ว่า ตุมฺหํ มูลํ ตุมฺหมูลํ, ตุยฺหํ มูลํ ตุยฺหมูลํ คำว่า ตุมฺหํ (ตุมฺห + ส แปลง ส เป็น อํ) เป็นพหูพจน์ที่ประกอบใช้ในบุคคลผู้เดียวเพื่อแสดงความยกย่องผู้อื่น ซึ่งในที่นี้เป็นการยกย่องภิกษุผู้ที่มีพรรษามากกว่า ส่วนคำว่า ตุยฺหํ (ตุมฺห + ส แปลง ตุมฺห กับ ส เป็น ตุยฺหํ) เป็นรูปเอกพจน์

นอกจากนั้น ถ้าภิกษุที่ต้องอาบัติทั้ง ๒ รูปไม่ต้องสภาคาบัติ พระนวกะ (พรรษาอ่อนกว่า) ก็แสดงอาบัติครั้งเดียวเท่านั้น แต่ถ้าภิกษุเหล่านั้นต้องสภาคาบัติ พระนวกะ (พรรษาอ่อนกว่า) เป็นผู้แสดงอาบัติก่อน ต่อมาภิกษุผู้แก่กว่าได้แสดงอาบัติ หลังจากนั้น ภิกษุผู้อ่อนกว่าจึงแสดงอาบัติอีกรอบหนึ่ง จึงจะทำให้พ้นไปจากสภาคาบัติได้ ดังคัมภีร์ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนากล่าวว่า

เอตรหิ ปน สภาคาปตฺติปริสุทฺธตฺถาย ปฐมเทสโก ภิกฺขุ ทฺวิกฺขตฺตุํ เทเสติ. ทุติยเทสนากาเล เทสนาปจฺจยา อาปชฺชมานํ เอกํว ทุกฺกฏาปตฺตึ พหุวจเนน เทสนาโรจนํ สุขุจฺจารณมตฺตเมว โหติ, น สภาวโต. ปฏิคฺคาหโก ปน ภิกฺขุ เอกกฺขตฺตุํ เทสนาโรจเนน ปฏิคฺคหณปจฺจยา อาปชฺชมานทุกฺกฏาปตฺติโต จ ปุพฺเพ อาปนฺนาปตฺติโต จ สุชฺฌติ.[๑๗๓]

“อนึ่ง ในบัดนี้ ภิกษุที่แสดงอาบัติก่อนย่อมแสดง ๒ ครั้งเพื่อให้หมดจดจากสภาคาบัติ การบอกแสดงอาบัติทุกกฏข้อหนึ่งที่ต้องเพราะการแสดงเป็นเหตุในการแสดงครั้งที่ ๒ ด้วยคำพหูพจน์ เป็นเพียงการออกเสียงโดยสะดวกเท่านั้น ไม่ใช่การบอกแสดงตามสภาวะจริง ส่วนภิกษุผู้รับอาบัติย่อมหมดจดจากอาบัติที่ต้องมาก่อน และจากอาบัติทุกกฏที่ต้องเพราะการรับ[สภาคาบัติ] ด้วยการบอกแสดงครั้งเดียว”

อนึ่ง บุคคลที่ไม่ต้องอาบัติมีเพียง ๒ เท่านั้น คือ พระพุทธเจ้า และ พระปัจเจกพุทธเจ้า แม้พระอรหันต์ก็อาจต้องอาบัติที่เป็นปัณณัตติวัชชะได้โดยไม่จงใจหรือไม่รู้บัญญัติ จะป่วยกล่าวไปไยถึงภิกษุปุถุชนทั่วไป ดังข้อความในคัมภีร์บริวารว่า

เทฺว ปุคฺคลา อภพฺพา อาปตฺตึ อาปชฺชิตุํ พุทฺธา จ ปจฺเจกพุทฺธา จ.[๑๗๔]

“บุคคล ๒ จำพวก คือ พระพุทธเจ้า และ พระปัจเจกพุทธเจ้า ไม่ควรต้องอาบัติ”

เทฺว ปุคฺคลา ภพฺพา อาปตฺตึ อาปชฺชิตุํ ภิกฺขู จ ภิกฺขุนิโย จ.[๑๗๕]

“บุคคล ๒ จำพวก คือ ภิกษุ และ ภิกษุณี ควรต้องอาบัติได้”

ข้อความว่า “พึงแสดงหรือบอกสภาคาบัติ” หมายความว่า พึงแสดงลหุกาบัติหรือบอกครุกาบัติ

คือสังฆาทิเสสในสำนักของภิกษุเหล่านั้น ส่วนครุกาบัติคือปาราชิก ต้องแก้ไขด้วยการลาสิกขาเท่านั้น ดังคัมภีร์ขุททสิกขากล่าวว่า

จาโค โย ภิกฺขุภาวสฺส สา ปาราชิกเทสนา
ยถาวุตฺเตน วุฏฺฐานํ ครุกาปตฺติเทสนา.[๑๗๖]

"การสละภาวะของภิกษุใดมีอยู่ การสละนั้นเป็นการแสดงอาบัติปาราชิก การออก[จากอาบัติ]ตามวิธีที่กล่าวไว้แล้ว เป็นการแสดงครุกาบัติ [คือ สังฆาทิเสส]"

ที่จริงแล้วอาบัติปาราชิกเป็นอาบัติที่แก้ไขไม่ได้เมื่อยังอยู่ในสมณเพศอยู่ เพราะไม่อาจแก้ไขด้วยการอยู่กรรมหรือปลงอาบัติได้ แต่ถ้าลาสิกขาไปก็ถือว่าการลาสิกขาเป็นการแก้ไขอาบัติปาราชิก เห็นได้ว่าในอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๖๐) มีเรื่องที่กล่าวถึงภิกษุหลายรูปต้องอาบัติปาราชิก เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงอัคคิกขันโธปมสูตร ภิกษุเหล่านั้นได้สดับแล้วจึงลาสิกขาไปบ้าง บวชเป็นสามเณรบ้าง ท่านเหล่านั้นรักษาศีลของตนแล้วปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่โลกุตตรธรรม จึงบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันบ้าง พระสกทาคามีบ้าง พระอนาคามีบ้าง หรือไปเกิดในสวรรค์หลังจากสิ้นชีวิตแล้วบ้าง แม้ในฎีกาเก่าของคัมภีร์ขุททสิกขาก็อธิบายเพิ่มเติมว่า

ภิกฺขุภาวสฺส โย จาโค, สา ปาราชิกเทสนาติ อตฺโถ. วุตฺตเญฺหตํ "วิสุทฺธาเปกฺโขติ คิหิ วา โหตุกาโม อุปาสโก วา โหตุกาโม อารามิโก วา โหตุกาโม สามเณโร วา โหตุกาโม"ติ. ตสฺมา คิหิภาวาทิกํเยว ปาราชิกํ อาปนฺนสฺส วิสุทฺธิ นาม, อญฺญตรสฺส วิสุทฺธิ เอว นตฺถิ.[๑๗๗]

"พึงทราบความหมายว่า การสละภาวะของภิกษุใดมีอยู่ การสละนั้นเป็นการแสดงอาบัติปาราชิก สมจริงดังพระพุทธดำรัส[ในวิภังค์ของสิกขาบทนี้] ว่า

วิสุทฺธาเปกฺโขติ คิหิ วา โหตุกาโม อุปาสโก วา โหตุกาโม อารามิโก วา โหตุกาโม สามเณโร วา โหตุกาโม.[๑๗๘]

'คำว่า หวังความบริสุทธิ์ คือ ประสงค์จะเป็นคฤหัสถ์ อุบาสก อารามิก [คนวัด] หรือสามเณร'

ดังนั้น ความเป็นคฤหัสถ์เป็นต้นเท่านั้น จึงชื่อว่า ความบริสุทธิ์ของผู้ต้องอาบัติปาราชิก ไม่มีความบริสุทธิ์ของภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง[ผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว]แน่นอน"

โดยทั่วไป บทวิเสสยะของ ย และ ต ต้องเป็นบทเดียวกันที่มีลิงค์เหมือนกัน แต่ในคาถาข้างต้น ย ศัพท์หมายถึงบทปุงลิงค์ คือ จาโค แต่ ต ศัพท์หมายถึงบทอิตถีลิงค์ คือ เทสนา การใช้ลิงค์ต่างกันเช่นนี้ขึ้นอยู่กับลิงค์ของบทหลังที่ประกอบกับ ต ศัพท์ โดย ต ศัพท์มักคล้อยตามลิงค์ของบทหลังที่เป็นวิกติกัตตาในประโยค ต ดังนั้น ในที่นี้จึงประกอบใช้เป็น สา ไม่ใช้เป็น โส และเพื่อให้หมายถึง จาโค ที่กล่าวไว้ใน

ประโยคต้นว่า จาโค โย จึงต้องเพิ่มบทตัพภาวะเข้ามาประกอบร่วมกับ จาค เป็น จาคชาติ เพื่อเปลี่ยนรูปให้เป็นอิตถีลิงค์ตาม เทสนา ดังคำอธิบายในขุททสิกขาฎีกาใหม่ว่า

“โย”ติ วุตฺตตฺตา “โส”ติ วตฺตุํ ยุตฺตํ, ตถาปิ สพฺพาทีหิ วุตฺตสฺส วา ลิงฺคมาทิยเต วกฺขมานสฺส วาติ วกฺขมานเทสนาเปกฺขาย “สา”ติ วุตฺตํ.[๑๗๙]

“ท่านควรกล่าวว่า โส เพราะได้กล่าวว่า โย แต่ลิงค์ของบทที่ถูกสรรพนามมี สพฺพ ศัพท์เป็นต้นกล่าวไว้ หรือจะกล่าว ย่อมถูกถือเอาได้ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สา โดยมองหา เทสนา ที่จักกล่าว”

ขุททสิกขานิสสัยกล่าวสรุปความในเรื่องนี้เป็นคาถาท่องจำว่า

วุตฺตสฺส วกฺขมานสฺส สพฺพาทิ ลิงฺค’มาทิยิ
วุตฺตสฺส สมาเส วากฺเย อภิธมฺโม จ โส อิติ
อิตเร วกฺขมานสฺส โย จาโค สาว เทสนา.[๑๘๐]

“สรรพนามมี สพฺพ เป็นต้นถือเอาลิงค์ของเนื้อความที่ถูกกล่าวมาแล้วหรือจักกล่าว สรรพนามดังกล่าวถือเอาลิงค์ของเนื้อความที่ถูกกล่าวมาแล้วในพากย์ที่เป็นสมาส[คือรูปวิเคราะห์] เช่น อภิธมฺโม จ โส [ปิฏกญฺจาติ อภิธมฺมปิฏกํ] (ทั้งอภิธรรมนั้นก็เป็นปิฎก จึงชื่อว่า อภิธรรมปิฎก) หรือถือเอาลิงค์ของเนื้อความที่จักกล่าวในพากย์อื่นจากสมาส เช่น โย จาโค สาว เทสนา (การสละภาวะของภิกษุใดมีอยู่ การสละนั้นเป็นการแสดงอาบัติปาราชิก)”

อนึ่ง ตัวอย่างอื่นที่พบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์อื่นๆ เช่น

ยา ปน อาชีวเหตุปญฺญตฺตานํ ฉนฺนํ สิกฺขาปทานํ วีติกฺกมสฺส “กุหนา ลปนา เนมิตฺติกตา นิปฺเปสิกตา ลาเภน ลาภํ นิชิคีสนตา”ติ เอวมาทีนญฺจ ปาปธมฺมานํ วเสน ปวตฺตา มิจฺฉาชีวา **วิรติ, อิทํ** อาชีวปาริสุทฺธิสีลํ.[๑๘๑]

“อนึ่ง การวิรัติจากมิจฉาอาชีพอันใด ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจแห่งการล่วงละเมิดสิกขาบท ๖ ข้อที่ทรงบัญญัติไว้ เพราะมีอาชีวะเป็นเหตุ และด้วยอำนาจบาปธรรมทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ ‘การหลอกลวง การพูดเลาะเล็ม การกระทำนิมิต การด่าแช่ง การแสวงหาลาภด้วยลาภ’ นี้จัดเป็นอาชีวปาริสุทธิศีล”

คำว่า อิทํ ในพากย์นี้หมายถึงบทอิตถีลิงค์ว่า วิรติ แต่มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตาม สีลํ จึงควรเพิ่มปาฐเสสะว่า วิรติชาตํ โดยประกอบ ชาต ศัพท์ที่เป็นตัพภาวศัพท์ คือ ศัพท์ที่มีเนื้อความของบทหน้าที่ประกอบร่วมกันนั้น เพื่อเปลี่ยนลิงค์ให้สอดคล้องกับ สีลํ

ยา ตสฺมา สพฺพปฺปการาปิ มิจฺฉาชีวา **วิรติ, อิทํ** อาชีวปาริสุทฺธิสีลํ.[๑๘๒]

“การงดเว้นจากมิจฉาอาชีพแม้ทุกๆ ประการนั้น อันใด อันนี้ชื่อว่า อาชีวปาริสุทธิศีล”

คำว่า อิทํ ในพากย์นี้หมายถึงบทอิตถีลิงค์ว่า วิรติ แต่มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตาม สีลํ จึงควรเพิ่มปาฐเสสะว่า วิรติชาตํ

ยานิ วา **สิกฺขาปทานิ** ขุทฺทานุขุทฺทกานีติ วุตฺตานิ, **อิทํ** อาภิสมาจาริกสีลํ.[๑๘๓]

“อีกอย่างหนึ่ง สิกขาบทเหล่าใดที่ตรัสไว้ว่าเป็นสิกขาบทเล็กน้อย สิกขาบทนี้จัดเป็นอาภิสมาจาริกศีล”

คำว่า อิทํ ในพากย์นี้หมายถึงบทนปุงสกลิงค์ พหูพจน์ว่า สิกฺขาปทานิ แต่มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์ ตาม สีลํ จึงควรเพิ่มปาฐเสสะว่า สิกฺขาปทสีลํ (ศีลคือสิกขาบท) เพื่อให้เป็นเอกพจน์ตรงกับ สีลํ

อเสวนา จ พาลานํ ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา
ปูชา จ ปูชนียานํ **เอตํ** มงฺคลมุตฺตมํ.[๑๘๔]

“การไม่คบคนพาล การคบบัณฑิต และการบูชาคนที่ควรบูชา กรรมทั้ง ๓ อย่างนี้เป็นมงคลอันสูงสุด”

คำว่า เอตํ เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า ติวิธกมฺมํ (กรรมทั้ง ๓ อย่าง) โดยมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ตาม มงฺคลํ ไม่มีรูปเป็นอิตถีลิงค์ตาม อเสวนา, เสวนา และ ปูชา]

สเจ เต เอวํ อกตฺวา อุโปสถํ กโรนฺติ, “ปาริสุทฺธึ อายสฺมนฺโต อาโรเจถา”ติอาทินา นเยน สาปตฺติกสฺส อุโปสถกรเณ ปญฺญตฺตํ ทุกฺกฏํ อาปชฺชนฺติ.

ถ้าพวกเธอไม่ทำอย่างนี้แล้วขืนทำอุโบสถ ย่อมจะต้องอาบัติทุกกฏที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ในการทำอุโบสถของภิกษุผู้ต้องอาบัติตามนัยเป็นต้นว่า ปาริสุทฺธึ อายสฺมนฺโต อาโรเจถ (ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านจงบอกความบริสุทธิ์)

[ข้อความว่า “ถ้าพวกเธอไม่ทำอย่างนี้แล้วขืนทำอุโบสถ” คือ ภิกษุในวัดมิได้กระทำวิธี ๓ อย่างตามที่กล่าวแล้ว คือ

๑. การที่ภิกษุรูปหนึ่งแสดงสภาคาบัติ

๒. การที่ภิกษุผู้แสดงและผู้รับอาบัติปลงอาบัติซึ่งกันและกัน

๓. การที่ภิกษุที่เหลือแสดงอาบัติในสำนักของภิกษุทั้งสองรูปนั้น

แล้วขืนทำอุโบสถ ก็จะต้องอาบัติทุกกฏ ที่จริงแล้วพระพุทธองค์มิได้ทรงบัญญัติอาบัติว่า ภิกษุ

ที่ต้องอาบัติอยู่แล้วขึ้นลงอุโบสถจะต้องอาบัติทุกกฏ แต่พระดำรัสว่า ปาริสุทฺธํ อายสฺมนฺโต อาโรเจถ (พวกท่านจงบอกความบริสุทธิ์) เป็นคำเชื้อเชิญให้บอกความเป็นผู้บริสุทธิ์ อีกทั้งยังเป็นการบัญญัติอาบัติทุกกฏโดยอ้อม เพราะผู้ที่มิได้กระทำตามคำเชื้อเชิญนี้ย่อมจะต้องอาบัติทุกกฏอันเป็นโทษทั่วไปที่เกี่ยวกับพระวินัย

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ปาริสุทฺธึ อายสฺมนฺโต อาโรเจถาติอาทินา นเยน (ตามนัยเป็นต้นว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านจงบอกความบริสุทธิ์) ละประโยคว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย (ท่านรูปใดมีอาบัติ ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย) เพราะการไม่เปิดเผยทั้งที่มีอาบัติอยู่ก็ตาม การมีอาบัติอยู่แล้วแสดงความเป็นผู้บริสุทธิ์ก็ตาม หรือการทำปาริสุทธิอุโบสถทั้งที่มีอาบัติอยู่ก็ตาม ก็เป็นการทำผิดคำเชื้อเชิญข้างต้นนี้ คำดังกล่าวจึงจัดเป็นการบัญญัติว่า ต้องอาบัติทุกกฏโดยอ้อมเหมือนกับประโยคว่า ปาริสุทฺธึ เป็นต้น

ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยและฎีกาว่า

ภควตา ปญฺญตฺตํ "น สาปตฺติเกน อุโปสโถ กาตพฺโพ"ติ อิทํ "ยสฺส สิยา อาปตฺตี"ติอาทิวจเนเนว ปาริสุทฺธิทานปญฺญาปเนน จ ปาริสุทฺธิอุโปสถปญฺญาปเนน จ ปญฺญตฺตํ โหตีติ เวทิตพฺพํ.[๑๘๕]

"พระดำรัสอันพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ว่า น สาปตฺติเกน อุโปสโถ กาตพฺโพ (ภิกษุผู้มีอาบัติไม่พึงทำอุโบสถ) นี้ พึงทราบว่าบัญญัติไว้ด้วยการบัญญัติการให้ความเป็นผู้บริสุทธิ์ตามพระดำรัสว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ (รูปใดมีอาบัติ) และการบัญญัติปาริสุทธิอุโบสถ"

นนุ จ "น ภิกฺขเว สาปตฺติเกน อุโปสโถ กาตพฺโพ, โย กเรยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสา"ติ เอวํ สาปตฺติกสฺส อุโปสถกรเณ วิสุํ ปญฺญตฺตา อาปตฺติ น ทิสฺสติ, ตสฺมา "ภควตา ปญฺญตฺตํ 'น สาปตฺติเกน อุโปสโถ กาตพฺโพ'ติ อิทํ กสฺมา วุตฺตนฺ"ติ อาห "ยสฺส สิยา อาปตฺติ ฯเปฯ ปญฺญตฺตํ โหตีติ เวทิตพฺพนฺ"ติ. กิญฺจาปิ วิสุํ ปญฺญตฺตา อาปตฺติ น ทิสฺสติ, อถ โข "ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺยา"ติอาทึ วทนฺเตน อตฺถโต ปญฺญตฺตาเยวาติ อธิปฺปาโย.[๑๘๖]

"ถามว่า : อาบัติที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้โดยเฉพาะในการทำอุโบสถของภิกษุผู้มีอาบัติมิได้ปรากฏอย่างนี้ว่า น ภิกฺขเว สาปตฺติเกน อุโปสโถ กาตพฺโพ, โย กเรยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส (ภิกษุทั้งหลายผู้มีอาบัติไม่พึงทำอุโบสถ รูปใดทำ ต้องอาบัติทุกกฏ) มิใช่หรือ

ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ ฯเปฯ ปญฺญตฺตํ โหตีติ เวทิตพฺพํ (พึงทราบว่า บัญญัติไว้ด้วยการบัญญัติการให้ความเป็นผู้บริสุทธิ์ตามพระดำรัสว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ และการบัญญัติปาริสุทธิอุโบสถ) เพื่อขจัดความสงสัยว่า เหตุใดจึงกล่าวคำนี้ว่า พระดำรัสอันพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ว่า น สาปตฺติเกน อุโปสโถ กาตพฺโพ (ภิกษุผู้มีอาบัติไม่พึงทำอุโบสถ) ความหมายคือ อาบัติที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้โดยเฉพาะไม่มีแม้ก็จริง แต่พระพุทธองค์ผู้ตรัสอยู่ว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย ก็เป็นอันบัญญัติไว้นั่นเทียวโดยเนื้อความ[ที่สามารถเข้าใจได้โดยอ้อม]"

คำว่า อตฺถโต (โดยเนื้อความ) คือ สามัตถิยัตถะ หมายถึง เนื้อความที่สามารถเข้าใจได้โดยอ้อม ในบางแห่งเรียกว่า *อัญญถานุปปัตตินัย* คือ นัยที่มิได้เป็นไปโดยประการอื่น นั่นคือ เป็นไปได้โดยประการนี้เท่านั้น

คำว่า อธิปฺปาย มักแปลทับศัพท์เป็นภาษาไทยว่า "การอธิบาย" คือ การขยายความให้แจ่มแจ้ง แต่นิสสัยพม่าแปลตามศัพท์ว่า "เนื้อความที่บุคคลประสงค์" และแปลโดยอรรถว่า "ความหมายที่ต้องการกล่าวถึงคือ, ความหมายคือ" เพราะเป็นคำที่มุ่งแสดงถึงจุดมุ่งหมายของคำซึ่งก็คือใจความของบทหรือพากย์ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อธิปฺปียเตติ อธิปฺปาโย[๑๘๗] = เนื้อความที่บุคคลประสงค์ ชื่อว่า อธิปปายะ

  (อธิ บทหน้า + อป บทหน้า + อิ ธาตุ (คติยํ = ไป) + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- อธิปยติ จิตฺเตติ อธิปฺปาโย[๑๘๘] = เนื้อความที่เป็นไปในจิต ชื่อว่า อธิปปายะ

  (อธิ บทหน้า + ปย ธาตุ (คติยํ = ไป) + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงคำไวพจน์ของ อธิปฺปาย ศัพท์ว่า

อชฺฌาสโย อธิปฺปาโย อาสโย จาภิสนฺธิ จ
ภาโว'ธิมุตฺติ ฉนฺโทถ โทโส อาทีนโว ภเว.[๑๘๙]

"ความประสงค์, จุดมุ่งหมาย = อชฺฌาสย, อธิปฺปาย, อาสย, อภิสนฺธิ, ภาว, อธิมุตฺติ, ฉนฺท

โทษ = โทส, อาทีนว"

ขอยกข้อความจากคัมภีร์สมันตปาสาทิกามาอ้างไว้เป็นหลักฐานในเรื่องนี้ว่า

อทฺธคโตติ อทฺธานํ คโต, เทฺวตโย ราชปริวฏฺเฏ อตีโตติ อธิปฺปาโย.[๑๙๐]

"คำว่า อทฺธคโต แปลว่า ล่วงกาล ความหมายคือ ล่วงการเปลี่ยนแปลงแห่งพระราชา ๒-๓ พระองค์"

คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาอธิบายเรื่องนี้ว่า

อธิปฺปาโยติ ภควโต อภิสนฺธิ.[๑๙๑]

"คำว่า อธิปฺปาโย (ความประสงค์) คือ ความประสงค์ของพระผู้มีพระภาค"

อธิปฺปาโยติ นีตตฺโถ อธิปฺปาโย, นิปฺปริยาเยน อิตตฺโถ ญาตตฺโถ อธิปฺปาโยติ วุตฺตํ โหติ.[๑๙๒]

"คำว่า อธิปฺปาโย หมายความว่า เนื้อความที่บุคคลประสงค์ ซึ่งเป็นอรรถโดยตรง ความหมายคือ เนื้อความที่บุคคลรู้ได้โดยตรง คือ เนื้อความที่บุคคลเข้าใจได้โดยตรง ชื่อว่า อธิปปายะ"

การประกอบใช้ อธิปฺปาโย นี้ อาจอยู่ท้ายพากย์เป็นรูปว่า อิติ อธิปฺปาโย หรืออยู่ต้นพากย์เป็นรูปว่า อยเมตฺถาธิปฺปาโย (คำที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นใจความในพากย์นี้), อยญฺเหตฺถาธิปฺปาโย (โดยแท้จริงแล้วคำที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นใจความในพากย์นี้) ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมตามเนื้อหาในฐานะนั้นๆ]

สเจ สพฺโพ สงฺโฆ สภาคาปตฺติยา สติ วุตฺตวิธึ อกตฺวา อุโปสถํ กโรติ, วุตฺตนเยเนว สพฺโพ สงฺโฆ อาปตฺตึ อาปชฺชติ, ตสฺมา สภาคาปตฺติยา สติ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ นาม น โหติ. เตน วุตฺตํ "สภาคาปตฺติโย จ น วิชฺชนฺตี"ติ. เอตาสุ หิ สภาคาปตฺตีสุ อวิชฺชมานาสุ วิสภาคาปตฺตีสุ วิชฺชมานาสุปิ ปตฺตกลฺลํ โหติเยว.

ถ้าหากสงฆ์ทั้งหมดยังมีสภาคาบัติอยู่ ไม่ประพฤติตามวิธีที่กล่าวมา ขึนทำอุโบสถ สงฆ์ทั้งหมดก็จะต้องอาบัติตามนัยที่กล่าวไว้ ดังนั้น เมื่อมีสภาคาบัติ กรรมของสงฆ์จึงไม่ชื่อว่ามีกาลที่สมควรแล้ว สมจริงดังคำกล่าวว่า สภาคาปตฺติโย จ น วิชฺชนฺติ (ไม่มีสภาคาบัติ) โดยแท้จริงแล้ว เมื่อไม่มีสภาคาบัติ[โดยวัตถุ]เหล่านั้น แม้จะมีอาบัติที่ไม่เสมอกัน[โดยวัตถุ] กรรมก็ชื่อว่า มีกาลที่สมควรแล้วโดยแท้

[ประโยคว่า เตน วุตฺตํ "สภาคาปตฺติโย จ น วิชฺชนฺตี"ติ นั้นเป็นคำลงท้ายของการอธิบายคำว่า สภาคาปตฺติโย จ น วิชฺชนฺติ

ประโยคว่า เอตาสุ หิ ฯเปฯ ปตฺตกลฺลํ โหติเยว (โดยแท้จริงแล้ว เมื่อไม่มีสภาคาบัติ[โดยวัตถุ] เหล่านั้น แม้จะมีอาบัติที่ไม่เสมอกัน[โดยวัตถุ] ก็ชื่อว่า มีกาลที่สมควรแล้วโดยแท้) กล่าวไว้เพื่อย้ำความในประโยคหน้า ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงกล่าวถึงอาปัตติสภาคาบัติเท่านั้น
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระพุทธองค์ตรัสไว้โดยสามัญทั่วไปว่า สภาคาปตฺติโย มิใช่หรือ

อธิบายว่า เมื่อไม่มีสภาคาบัติ[โดยวัตถุ]เหล่านั้น แม้จะมีอาบัติที่ไม่เสมอกัน[โดยวัตถุ] กรรมก็ชื่อว่ามีกาลที่สมควรแล้วโดยแท้ เพราะเมื่อมีอาบัติที่ไม่เสมอกัน[โดยวัตถุ] ก็เป็นอาบัติของบุคคล ไม่ใช่อาบัติของสงฆ์ ดังนั้น กรรมของสงฆ์จึงชื่อว่ามีกาลที่สมควรแล้ว ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วิสภาคาปตฺตีสุ วิชฺชมานาสุปิ ปตฺตกลฺลํ โหติเยวาติ วิสภาคาสุ ปน วิชฺชมานาสุ เตสํเยว ปุคฺคลานํ อาปตฺติ, น สงฺฆสฺสาติ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ โหติเยว.[๑๙๓]

"คำว่า วิสภาคาปตฺตีสุ วิชฺชมานาสุปิ ปตฺตกลฺลํ โหติเยว (แม้จะมีอาบัติที่ไม่เสมอกัน[โดยวัตถุ] ก็

ชื่อว่ามีกาลที่สมควรแล้วโดยแท้) หมายความว่า เมื่อมีอาบัติที่ไม่เสมอกัน[โดยวัตถุ] ก็เป็นอาบัติของบุคคล ไม่ใช่อาบัติของสงฆ์ ดังนั้น กรรมจึงชื่อว่ามีกาลที่สมควรแล้วโดยแท้"

นอกจากนั้น ฎีกาใหม่กล่าวถึงปุจฉาตามหลักวากยานุสัมพันธ์ว่า

กสฺมา สภาคาปตฺติเยว วุตฺตาติ อาห "เอตาสุ หี"ติอาทิ.[๑๙๔]

"ท่านกล่าวว่า เอเตสุ หิ เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า เหตุใดจึงกล่าวถึงอาบัตติสภาคาบัติเท่านั้น"

ในประโยคว่า ตสฺมา สภาคาปตฺติยา สติ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ นาม น โหติ (ดังนั้น เมื่อมีสภาคาบัติ กรรมของสงฆ์จึงไม่ชื่อว่ามีกาลที่สมควรแล้ว) คำว่า ตสฺมา ที่แปลว่า "ดังนั้น, เพราะเหตุนั้น" เป็นคำแปลโดยย่อเท่านั้น แต่ความจริงแล้ว ผู้อ่านต้องเข้าใจให้ละเอียดมากกว่าคำแปลดังกล่าว ในเรื่องนี้ ตสฺมา เพิ่มการณา (เพราะเหตุ) เข้ามา แต่ถ้าให้เพิ่มยาวๆ ต้องเปลี่ยนบทกริยาจากประโยคหน้าเป็นบทนามแล้วเป็นวิเสสยะของ ตสฺมา ซึ่งในที่นี้ก็คือ สพฺพสฺส สงฺฆสฺส อาปตฺตึ อาปชฺชนกตฺตา (เพราะสงฆ์ทั้งหมดเป็นผู้ต้องอาบัติ) โดยเปลี่ยน อาปชฺชติ เป็น อาปชฺชนกตฺตา ที่เป็นบทนามลงภาวปัจจัยและปัญจมีวิภัตติ การแปลบทนิยมะที่แสดงเหตุว่า เตน, ตสฺมา พึงทราบตามนัยนี้ในทุกแห่ง

สรุปความในเรื่องนี้ว่า ถ้ามีสภาคาบัติโดยวัตถุ สงฆ์ไม่พึงแสดงอาบัติซึ่งกันและกัน และไม่พึงทำอุโบสถกรรม แต่ถ้าสงฆ์ต้องวิสภาคาบัติ คือ อาบัติที่ไม่เหมือนกันโดยวัตถุ กรรมของสงฆ์ก็ชื่อว่ามีกาลที่สมควรแล้วโดยแท้ เพราะการต้องวิสภาคาบัติเป็นอาบัติเฉพาะตัวของภิกษุที่ล่วงละเมิด ไม่ใช่อาบัติของสงฆ์ เนื่องจากมีวัตถุต่างกัน ดังนั้น สงฆ์จึงทำอุโบสถกรรมได้]

บุคคลที่ควรเว้นในหัตถบาส

วชฺชนียา จ ปุคฺคลา ตสฺมึ น โหนฺตีติ "น ภิกฺขเว สคหฏฺจาย ปริสาย ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพํ, โย อุทฺทิเสยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสา"ติ วจนโต คหฏฺโจ, "น ภิกฺขเว ภิกฺขุนิยา นิสินฺนปริสาย ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพนฺ"ติอาทินา นเยน วุตฺตา ภิกฺขุนี, สิกฺขมานา, สามเณโร, สามเณรี, สิกฺขาปจฺจกฺขาตโก, อนฺติมวตฺถุอชฺฌาปนฺนโก, อาปตฺติยา อทสฺสเน อุกฺขิตฺตโก, อาปตฺติยา อปฺปฏิกมฺเม อุกฺขิตฺตโก, ปาปิกาย ทิฏฺฐิยา อปฺปฏินิสฺสคฺเค อุกฺขิตฺตโก, ปณฺฑโก, เถยฺยสํวาสโก, ติตฺถิยปกฺกนฺตโก, ติรจฺฉานคโต, มาตุฆาตโก, ปิตุฆาตโก อรหนฺตฆาตโก, ภิกฺขุนิทูสโก, สงฺฆเภทโก, โลหิตุปฺปาทโก, อุภโตพฺยญฺชนโกติ อิเม วีสติ จาติ เอกวีสติ ปุคฺคลา วชฺชนียา นาม. เต หตฺถปาสโต พหิกรณวเสน วชฺเชตพฺพา. เอเตสุ หิ ติวิเธ อุกฺขิตฺตเก สติ อุโปสถํ

กโรนฺโต สงฺโฆ ปาจิตฺติยํ อาปชฺชติ, เสเสสุ ทุกฺกฏํ. เอตฺถ จ ติรจฺฉานคโตติ ยสฺส อุปสมฺปทา ปฏิกฺขิตฺตา. ติตฺถิยา คหฏฺเฐเนว สงฺคหิตา. เอเตปิ หิ วชฺชนียา นาม. เอวํ ปตฺตกลฺลํ อิเมหิ จตูหิ องฺเคหิ สงฺคหิตนฺติ เวทิตพฺพํ.

ประโยคว่า วชฺชนียา จ ปุคฺคลา ตสฺมึ น โหนฺติ (บุคคลที่ควรเว้นไม่มีในหัตถบาสของสงฆ์นั้น) หมายความว่า บุคคลที่ควรเว้นมี ๒๑ จำพวก คือ

๑. คฤหัสถ์ (คหฏฺโฐ) พบในพระพุทธดำรัสว่า น ภิกฺขเว สคหฏฺฐาย ปริสาย ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพํ. โย อุทฺทิเสยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.[๑๙๕] (ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงสวดปาติโมกข์ในบริษัทที่มีคฤหัสถ์อยู่ รูปใดสวด ต้องอาบัติทุกกฏ)

๒. ภิกษุณี (ภิกฺขุนี) พบในพระพุทธดำรัสเป็นต้นว่า น ภิกฺขเว ภิกฺขุนิยา นิสินฺน-ปริสาย ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพํ [๑๙๖] (ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงสวดปาติโมกข์ในบริษัทที่มีนางภิกษุณีนั่งอยู่)

๓. สิกขมานา (สิกฺขมานา)

๔. สามเณร (สามเณโร)

๕. สามเณรี (สามเณรี)

๖. ผู้ลาสิกขาแล้ว (สิกฺขาปจฺจกฺขาตโก)

๗. ผู้ต้องอาบัติปาราชิก (อนฺติมวตฺถุอชฺฌาปนฺนโก)

๘. ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้งเพราะไม่เห็นอาบัติ (อาปตฺติยา อทสฺสเน อุกฺขิตฺตโก)

๙. ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้งเพราะไม่แก้ไขอาบัติ (อาปตฺติยา อปฺปฏิกมฺเม อุกฺขิตฺตโก)

๑๐. ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้งเพราะไม่สละทิฏฐิอันทราม (ปาปิกาย ทิฏฺฐิยา อปฺปฏินิสฺ-สคฺเค อุกฺขิตฺตโก)

๑๑. บัณเฑาะก์ (ปณฺฑโก)

๑๒. ผู้ลักสังวาส (เถยฺยสํวาสโก)

๑๓. ผู้เข้ารีตเดียรถีย์ (ติตฺถิยปกฺกนฺตโก)

๑๔. สัตว์ดิรัจฉาน (ติรจฺฉานคโต)

๑๕. ผู้ฆ่ามารดา (มาตุฆาตโก)

๑๖. ผู้ฆ่าบิดา (ปิตุฆาตโก)

๑๗. ผู้ฆ่าพระอรหันต์ (อรหนฺตฆาตโก)

๑๘. ผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณี (ภิกฺขุนิทูสโก)

๑๙. ภิกษุผู้ทำลายสงฆ์ (สงฺฆเภทโก)

๒๐. ผู้ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนห้อพระโลหิต (โลหิตุปฺปาทโก)

๒๑. อุภโตพยัญชนก, คนมีสองเพศ (อุภโตพฺยญฺชนโก)

บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้น โดยทำให้อยู่นอกหัตถบาส เพราะถ้าสงฆ์ที่ทำอุโบสถกรรม เมื่อมีภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง ๓ จำพวกในบุคคลเหล่านั้น จะต้องอาบัติปาจิตตีย์ เมื่อมีบุคคล ๑๘ จำพวกที่เหลือ จะต้องอาบัติทุกกฏ

อนึ่ง ในเรื่องบุคคลที่ควรเว้นนี้ สัตว์ดิรัจฉาน คือ ผู้ที่ถูกห้ามการอุปสมบท

เดียรถีย์นับเข้าในคฤหัสถ์นั่นแหละ เพราะแม้พวกเขาก็ชื่อว่าผู้ที่ควรเว้น

โดยประการดังนี้ [อุโบสถ]กรรมที่ประกอบด้วยองค์ ๔ เหล่านี้ [มีวันอุโบสถเป็นต้น] พึงทราบว่าเป็นกรรมที่สมควรแก่กาล

[วัชชนียบุคคล คือ บุคคลที่ควรเว้นในหัตถบาสของสงฆ์ผู้ทำสังฆกรรมอยู่ เรื่องนี้ท่านแสดงไว้ ๒๑ จำพวก โดยคฤหัสถ์เป็นจำพวกแรก และอีก ๒๐ จำพวกคือภิกษุณีเป็นต้น การจำแนกออกไว้ ๒ กลุ่มเช่นนี้ก็เนื่องจากในคัมภีร์มหาวรรค อุโปสถขันธกะ ได้กล่าวถึงคฤหัสถ์โดยเฉพาะก่อน ต่อมาจึงกล่าวถึงภิกษุณีเป็นต้น ๒๐ จำพวกไว้ในตอนท้าย

คำว่า วชฺชนีย ประกอบรูปศัพท์มาจาก วชฺช ธาตุ (วชฺชเน = เว้น) + อนีย ปัจจัยในกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า วชฺเชตพฺพาติ วชฺชนียา (บุคคลผู้อันสงฆ์พึงเว้น)

ตั้งแต่บัณเฑาะก์ในข้อ ๑๑ จนถึงอุภโตพยัญชนกในข้อ ๒๑ เรียกว่า อภัพพบุคคล (บุคคลผู้ไม่ควรบวชในพระศาสนา)

ภิกษุผู้ทำกรรมทั้งที่รู้ว่า มีภิกษุที่ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง (อุกขิตตกะ) ๓ จำพวก อยู่ในหัตถบาส ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ตามที่ตรัสไว้ในอุกขิตตสัมโภคสิกขาบท

ส่วนภิกษุผู้ทำกรรมทั้งที่รู้ว่ามีคฤหัสถ์เป็นต้นอยู่ในหัตถบาส ต้องอาบัติทุกกฏ ตามพระดำรัสที่ตรัสห้ามว่า น ภิกฺขเว สคหฏฺฐาย ปริสาย ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพํ. โย อุทฺทิเสยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส (ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงสวดปาติโมกข์ในบริษัทที่มีคฤหัสถ์อยู่ รูปใดสวด ต้องอาบัติทุกกฏ) เป็นต้น

คำว่า อุกฺขิตฺตก ไทยนิยมแปลว่า "ผู้ถูกสงฆ์ยกวัตร" โดยถือว่า ขิป ธาตุที่มี อุ อยู่หน้าใช้ในความหมายว่า ยก, ยกขึ้น พม่านิยมแปลว่า "ผู้ถูกสงฆ์ขับไล่" คือ ขับไล่ออกจากหมู่สงฆ์โดยภิกษุอื่นไม่คบหาสมาคมด้วย แต่คำแปลนี้ใกล้เคียงกับคำว่า ปพฺพาชนีย ที่หมายถึง ขับไล่ออกจากวัดหรือขับไล่ออกจากหมู่บ้านที่อยู่ ดังนั้น ในฉบับนี้จึงแปลว่า "ผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง" ดังคัมภีร์วชิรพุทธิ (หน้า ๘๕๐) อธิบาย

อุกฺขิปิยติ ว่า สมานสํวาสกภูมิโต ฉฑฺฑียติ (ถูกทอดทิ้งจากฐานะที่มีสังวาสเสมอกัน) หมายความว่า ภิกษุอื่นไม่คบหาสมาคมกับรูปภิกษุดังกล่าวด้วยอามิสสัมโภคะ คือ การใช้สอยสิ่งของร่วมกัน มีการฉันอาหารร่วมกัน เป็นต้น และด้วยธัมมสัมโภคะ คือ การอยู่ร่วมกันด้วยธรรม มีการเรียนการสอนร่วมกัน เป็นต้น

คำว่า ติตฺถิย ประกอบรูปศัพท์มาจาก ติตฺถ ศัพท์ + อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต แปลง ก เป็น ย มีรูปวิเคราะห์ว่า ติตฺถํ เอเตสํ อตฺถีติ ติตฺถิยา (ผู้มีลัทธิ ชื่อว่า ติตถิยะ) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ติตฺถํ วุจฺจติ ลทฺธิ, ตํ เอเตสํ อตฺถีติ ติตฺถิกา, ติตฺถิกา เอว ติตฺถิยา, อิโต อญฺญลทฺธิกาติ อตฺโถ.[๑๙๗]

"ความเห็นได้ชื่อว่า ติตถะ ความเห็นนั้นมีอยู่แก่บุคคลเหล่านั้น เหตุนั้น บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า ติตถิกะ ผู้มีความเห็นนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า ติตถิยะ [โดยแปลง ก เป็น ย] หมายถึง ผู้มีความเห็นอื่นจากพระศาสนานี้"

ข้อความจากฎีกาข้างต้น คำว่า ติตฺถิกา เอว ติตฺถิยา (ผู้มีความเห็นนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า ติตถิยะ) กล่าวถึงการแปลง ก ใน ติตฺถิก เป็น ย จึงได้รูปว่า ติตฺถิย ไม่ใช่การลงสกัตถตัทธิตแต่อย่างใด ดังนั้น จึงควรตั้งรูปวิเคราะห์จริงเพียงครั้งเดียวว่า ติตฺถํ เอเตสํ อตฺถีติ ติตฺถิยา ไม่จำเป็นต้องตั้งรูปวิเคราะห์ ๒ ครั้งเหมือนที่กล่าวในฎีกาใหม่ นอกจากนั้นแล้ว ท่านกล่าวถึงการลง อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตตามสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๖๖) ว่า ทณฺฑาทิโต อิกอี (ลง อิก ปัจจัยหรือ อี ปัจจัยท้าย ทณฺฑ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น) เพราะกัจจายนไวยากรณ์ไม่ได้กล่าวถึงการลง อิย ปัจจัยไว้ในอัสสัตถิตัทธิตไว้ แต่ความจริงอาจลง อิย ปัจจัยได้โดยตรงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๕๓) ว่า ชาตาทีนมิมิยา จ (ลง อิม และ อิย ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในความหมายของ ชาต ศัพท์เป็นต้นได้บ้าง) ตามอุทาหรณ์ที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๗๘) ว่า

- กปฺโป อสฺส อตฺถีติ กปฺปิโย = การกระทำให้สมควรมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า กัปปิยะ (ผู้มีการกระทำให้สมควร, กัปปิยการก)

- ชฏา อสฺส อตฺถีติ ชฏิโย = มุ่นผมมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ชฎิยะ

- หานภาโค อสฺส อตฺถีติ หานภาคิโย = ส่วนแห่งความเสื่อมมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า หานภาคิยะ

- ฐิติภาโค อสฺส อตฺถีติ ฐิติภาคิโย (ส่วนแห่งความตั้งมั่นมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ฐิติภาคิยะ (ผู้มีส่วนแห่งความตั้งมั่น)

คำว่า วชฺชนียา จ ปุคฺคลา ฯเปฯ วชฺชนียา นาม กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อระบุถึงบุคคลที่ควรเว้น ๒๑ จำพวก ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลที่ควรเว้นคือใคร (อีกอย่างหนึ่ง) บุคคลที่ควรเว้นมีกี่จำพวก

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านกล่าวระบุถึงบุคคลที่ควรเว้นในเรื่องนี้มิใช่หรือ

อธิบายว่า เราได้ระบุว่า บุคคลที่ควรเว้นในเรื่องนี้มี ๒๑ จำพวก

คำว่า เต หตฺถปาสโต ฯเปฯ วชฺเชตพฺพา (บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกหัตถบาส) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกสถานที่ไหน

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกสีมาหรือไร

อธิบายว่า บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกหัตถบาส ไม่ใช่ทำให้อยู่นอกสีมา

คำว่า เอเตสุ ฯเปฯ เสเสสุ ทุกฺกฏํ (เพราะถ้าสงฆ์ที่ทำอุโบสถกรรมเมื่อมีภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง ๓ จำพวกในบุคคลเหล่านั้น จะต้องอาบัติปาจิตตีย์ เมื่อมีบุคคล ๑๘ จำพวกที่เหลือ จะต้องอาบัติทุกกฏ) กล่าวไว้ เพื่อแสดงเหตุในการที่บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกหัตถบาส ไม่ใช่ทำให้อยู่นอกสีมา ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อไม่เว้นบุคคลเหล่านั้น จะมีโทษอะไรเล่า (อีกอย่างหนึ่ง) เมื่อไม่เว้นบุคคลเหล่านั้น จะมีโทษเสมอกันหรือ

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุในการที่บุคคลดังกล่าวพึงถูกเว้นโดยทำให้อยู่นอกหัตถบาส ไม่ใช่ทำให้อยู่นอกสีมา มิใช่หรือ

อธิบายว่า เมื่อไม่เว้นบุคคลเหล่านั้น จะมีโทษคือ เมื่อมีภิกษุผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง ๓ จำพวกในบุคคลเหล่านั้น จะต้องอาบัติปาจิตตีย์ เมื่อมีบุคคล ๑๘ จำพวกที่เหลือ จะต้องอาบัติทุกกฏ

คำว่า เอตฺถ จ ฯเปฯ สงฺคหิตา (อนึ่ง ในเรื่องบุคคลที่ควรเว้นนี้ สัตว์ดิรัจฉาน คือ ผู้ที่ถูกห้ามการอุปสมบท) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ สัตว์ดิรัจฉานในเรื่องนี้คืออะไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สัตว์ดิรัจฉานดังกล่าวควรเป็นวัวควายเป็นต้นมิใช่หรือ

อธิบายว่า สัตว์ดิรัจฉานในเรื่องนี้ คือ ผู้ที่ถูกห้ามการอุปสมบท ซึ่งก็คือครุฑหรือนาคเป็นต้นที่สามารถแปลงร่างเป็นมนุษย์ได้

ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ติรจฺฉานคโตติ อนฺตมโส สกฺกํ เทวราชานํ อุปาทาย โย โกจิ นาคมาณวกาทิโก อมนุสฺสชาติโก เวทิตพฺโพ, น อสฺสโคณาทโย. เตนาห "เอตฺถ จา"ติอาทิ.[๑๙๘]

"บุคคลใดบุคคลหนึ่งผู้มีชาติเป็นอมนุษย์ มีนาคมาณพเป็นต้น จนถึงท้าวสักกเทวราช พึงทราบว่าเป็นสัตว์ดิรัจฉาน มิใช่ม้าและโคเป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอตฺถ จ เป็นต้น"

คำว่า ติตฺถิยา คหฏฺเฐเนว สงฺคหิตา (เดียรถีย์นับเข้าในคฤหัสถ์นั่นแหละ) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดข้อความนั้นอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระพุทธองค์มิได้ตรัสเดียรถีย์ไว้มิใช่หรือ เดียรถีย์จึงไม่ใช่บุคคลที่ควรเว้นหรือไร

อธิบายว่า เดียรถีย์นับเข้าในคฤหัสถ์นั่นแหละ ดังนั้น จึงเป็นคนที่ควรเว้น

คำว่า เอเตปิ หิ ฯเปฯ นาม (เพราะแม้พวกเขาก็ชื่อว่าผู้ที่ควรเว้น) กล่าวไว้เพื่อแสดงเหตุในการที่เดียรถีย์นับเข้าในคฤหัสถ์ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงนับเดียรถีย์เข้าในคฤหัสถ์

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุในการที่เดียรถีย์นับเข้าในคฤหัสถ์มิใช่หรือ

อธิบายว่า เดียรถีย์ก็ชื่อว่าผู้ที่ควรเว้น จึงนับเข้าในคฤหัสถ์

คำว่า เอวํ ปตฺตกลฺลํ ฯเปฯ เวทิตพฺพํ (โดยประการดังนี้ [อุโบสถ]กรรมที่ประกอบด้วยองค์ ๔ เหล่านี้ [มีวันอุโบสถเป็นต้น] พึงทราบว่าเป็นกรรมที่สมควรแก่กาล) กล่าวไว้เพื่อแสดงนิคมนะของเรื่องนี้ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ คำลงท้ายของข้อความนั้นคืออะไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงคำลงท้ายของข้อความนั้นมิใช่หรือ

อธิบายว่า เราได้แสดงคำลงท้ายของข้อความนั้นด้วยประโยคนี้]

คำอธิบาย สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย

สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺยาติ อิมินา เย เต “อปเรปิ ตโย อุโปสถา สงฺเฆ อุโปสโถ, คเณ อุโปสโถ, ปุคฺคเล อุโปสโถ”ติ, เอวํ การกวเสน ตโย อุโปสถา วุตฺตา, เตสุ อิตเร เทฺว ปฏิกฺขิปิตฺวา สงฺเฆ อุโปสถเมว ทีเปติ.

พระผู้มีพระภาคตรัสอุโบสถ ๓ ไว้โดยเนื่องด้วยผู้กระทำอย่างนี้[ในคัมภีร์บริวาร]ว่า

อปเรปิ ตโย อุโปสถา สงฺเฆ อุโปสโถ, คเณ อุโปสโถ, ปุคฺคเล อุโปสโถ.[๑๙๙]

“อุโบสถ ๓ อย่างอื่น คือ

๑. อุโบสถของสงฆ์ ๒. อุโบสถของคณะ ๓. อุโบสถของบุคคล”

ในอุโบสถเหล่านั้น พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธอุโบสถสองอย่างอื่นแล้วแสดงอุโบสถของสงฆ์เท่านั้น ด้วยพระดำรัสว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย (สงฆ์พึงทำอุโบสถ) นี้

[ในคัมภีร์บริวาร เอกุตตริกนยติกะ พระพุทธองค์ทรงแสดงอุโบสถ ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยวัน คือ จาตุทฺทสิก (วันแรม ๑๔ ค่ำ), ปนฺนรสิก (วันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ) และ สามคฺคี (วันสามัคคี) แล้ว ได้ทรงแสดงสังฆอุโบสถเป็นต้น ๓ อย่างโดยเนื่องด้วยผู้ทำอุโบสถ โดยตรัสว่า อปเรปิ ตโย อุโปสถา เป็นต้น

ใจความของประโยคข้างต้น คือ สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺยาติ อิมินา สงฺเฆ อุโปสถเมว ทีเปติ (พระพุทธองค์ทรงแสดงอุโบสถของสงฆ์เท่านั้น ด้วยพระดำรัสว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย นี้) กล่าวไว้เพื่อแสดงฝ่ายอื่น อันได้แก่ คำอธิบายของ สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย ทั้งนี้เพื่อระบุประโยชน์ของบทประธานว่า สงฺโฆ ในประโยค โดยหลีกเลี่ยงความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดพระพุทธองค์จึงตรัสบทประธานว่า สงฺโฆ ในประโยคว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย เล่า

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระพุทธองค์ควรตรัสว่า อุโปสถํ กเรยฺย (พึงทำอุโบสถ) เท่านั้นมิใช่หรือ

อธิบายว่า บทประธานว่า สงฺโฆ ตรัสไว้เพื่อระบุอุโบสถของสงฆ์เท่านั้น]

คำอธิบาย ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺย

ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺยาติ อิมินา เย เต “อปเรปิ ตโย อุโปสถา สุตฺตุทฺเทโส, ปาริสุทฺธิอุโปสโถ, อธิฏฺฐานอุโปสโถ”ติ, เอวํ กตฺตพฺพาการวเสน ตโย อุโปสถา วุตฺตา, เตสุ อิตเร เทฺว ปฏิกฺขิปิตฺวา สุตฺตุทฺเทสเมว ทีเปติ.

พระผู้มีพระภาคตรัสอุโบสถ ๓ ไว้โดยเนื่องด้วยลักษณะที่ควรกระทำอย่างนี้[ในคัมภีร์บริวาร]ว่า

อปเรปิ ตโย อุโปสถา สุตฺตุทฺเทโส, ปาริสุทฺธิอุโปสโถ, อธิฏฺฐานอุโปสโถ.[๒๐๐]

“อุโบสถ ๓ อย่างอื่น คือ

๑. การสวดปาติโมกข์ ๒. การบอกความบริสุทธิ์ ๓. การอธิษฐาน”

ในอุโบสถเหล่านั้น พระพุทธองค์ทรงปฏิเสธอุโบสถสองอย่างอื่นแล้วแสดงการสวดปาติโมกข์เท่านั้น ด้วยพระดำรัสว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺย (พึงสวดปาติโมกข์) นี้

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงตรัสว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺย อีกเล่า

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ เมื่อตรัสว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย แล้ว เนื้อความที่ทรงต้องการย่อมสำเร็จมิใช่หรือ

อธิบายว่า การตรัสเช่นนี้มีประโยชน์เพื่อแสดงการสวดปาติโมกข์เท่านั้น มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระพุทธองค์ตรัสว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺย (พึงแสดงปาติโมกข์)

๒. อาโภคะ (จุดมุ่งหมาย) คือ เมื่อพระพุทธองค์ตรัสว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย แล้ว เนื้อความที่ต้องการย่อมสำเร็จมิใช่หรือ

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงตรัสว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺย อีกเล่า

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺยาติ อิมินา เป็นต้น อธิบายว่า การตรัสเช่นนี้มีประโยชน์เพื่อแสดงการสวดปาติโมกข์เท่านั้น ดังนี้แล

คำว่า สุตฺตุทฺเทส มีรูปวิเคราะห์ว่า สุตฺตสฺส อุทฺเทโส สุตฺตุทฺเทโส (การสวดพระบาลี ชื่อว่าสุตตุทเทสะ) พระบาลีในที่นี้ ก็คือ ปาติโมกข์นั่นเอง

คำว่า ปาริสุทฺธิอุโปสถ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปาริสุทฺธิยา อาโรจนํ ปาริสุทฺธิ, ปาริสุทฺธิ เอว อุโปสโถ ปาริสุทฺธิอุโปสโถ = อุโบสถคือการบอกความบริสุทธิ์

คำว่า อธิฏฺฐานอุโปสถ มีรูปวิเคราะห์ว่า

อธิฏฺฐานํ เอว อุโปสโถ อธิฏฺฐานอุโปสโถ = อุโบสถคือการอธิษฐาน

สรุปความว่า อุโบสถมี ๙ อย่าง โดยเนื่องด้วยวัน ๓ ผู้ทำ ๓ และลักษณะที่ควรกระทำ ๓ คือ

อุโบสถ ๓ โดยเนื่องด้วยวัน

- จาตุททสิกอุโบสถ อุโบสถที่มีในวันแรม ๑๔ ค่ำ มี ๖ วันในหนึ่งปี คือ ในปักษ์ที่ ๓ และที่ ๗ ของฤดูทั้ง ๓
- ปันนรสิกอุโบสถ อุโบสถที่มีในวันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ คือ ๑๘ วันที่เหลือ
- สามัคคีอุโบสถ อุโบสถที่มีในวันที่สงฆ์สามัคคีกัน

อุโบสถ ๓ โดยเนื่องด้วยผู้ทำ

- สังฆอุโบสถ อุโบสถของสงฆ์ คือ ภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป
- คณอุโบสถ อุโบสถของคณะ คือ ภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูป

- ปุคคลอุโบสถ อุโบสถของบุคคล คือ ภิกษุรูปเดียว

อุโบสถ ๓ โดยเนื่องด้วยลักษณะที่ควรกระทำ

- สุตตุทเทสอุโบสถ อุโบสถที่สวดปาติโมกข์ คู่กับสังฆอุโบสถ
- ปาริสุทธิอุโบสถ อุโบสถที่บอกปาริสุทธิแก่ภิกษุรูปอื่น คู่กับคณอุโบสถ โดยกล่าวว่า ปริ-สุทฺโธ อหํ ภนฺเต ปริสุทฺโธติ มํ ธาเรถ (ท่านผู้เจริญ กระผมเป็นผู้บริสุทธิ์ ท่านจงจำกระผมว่าเป็นผู้บริสุทธิ์)
- อธิฏฐานอุโบสถ อุโบสถที่ภิกษุอธิษฐานในใจด้วยตนเองว่า อชฺช เม อุโปสโถ ปนฺนรโส, อธิฏฺฐามิ (วันนี้เป็นวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำของเรา เราอธิษฐานอุโบสถ) คู่กับปุคคลอุโบสถ]

การสวดปาติโมกข์ ๒ ประเภท

สุตฺตุทฺเทโส นาม ปาติโมกฺขุทฺเทโส วุจฺจติ. โส ทุวิโธ โอวาทปาติโมกฺขุทฺเทโส จ อาณาปาติโมกฺขุทฺเทโส จ. ตตฺถ-

"ขนฺตี ปรมํ ตโป ติติกฺขา ฯเปฯ

"สพฺพปาปสฺส อกรณํ ฯเปฯ

"อนูปวาโท อนูปฆาโต"ติอาทินา นเยน วุตฺตา ติสฺโส คาถาโย โอวาทปาติโมกฺขํ นาม, ตํ พุทฺธา เอว อุทฺทิสนฺติ, น สาวกา.

การสวดปาติโมกข์ ชื่อว่า สุตตุทเทสะ มี ๒ ประเภท คือ

๑. การสวดโอวาทปาติโมกข์ (ปาติโมกข์ คือ โอวาท)

๒. การสวดอาณาปาติโมกข์ (ปาติโมกข์ คือ พระบัญญัติ)

ในการสวดปาติโมกข์ทั้ง ๒ นั้น:-

โอวาทปาติโมกข์ คือ คาถา ๓ บทที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยนัยว่า[๒๐๑]

ขนฺตี ปรมํ ตโป ติติกฺขา
นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา
น หิ ปพฺพชิโต ปรูปฆาตี
น สมโณ โหติ ปรํ วิเหฐยนฺโต.

"ขันติคือความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยอด พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัส

พระนิพพานว่าเป็นธรรมสูงสุด ผู้ที่ยังทำร้ายผู้อื่นอยู่ ไม่จัดเป็นบรรพชิต ผู้ที่ยังเบียดเบียนคนอื่นอยู่ ไม่จัดเป็นสมณะ”

สพฺพปาปสฺส อกรณํ กุสลสฺส อุปสมฺปทา
สจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนํ.

“ไม่ควรกระทำความชั่วทุกชนิด ทำแต่ความดี ทำใจของตนให้ผ่องใส นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย”

อนูปวาโท อนูปฆาโต ปาติโมกฺเข จ สํวโร
มตฺตญฺญุตา จ ภตฺตสฺมึ ปนฺตญฺจ สยนาสนํ.
อธิจิตฺเต จ อาโยโค เอตํ พุทฺธาน สาสนํ.

“ไม่ว่าร้ายผู้ใด ไม่ทำร้ายผู้ใด ระมัดระวังในปาติโมกข์ บริโภคพอประมาณ อยู่ในสถานที่สงัด ฝึกหัดจิตให้สงบ นี้คือคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย”

พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์นั้น มิใช่พระสาวก

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อระบุว่า สุตตุทเทสะคือการสวดปาติโมกข์ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า สุตตุทเทสะคืออะไร (ปุจฉา) ท่านควรแสดงสุตตุทเทสะมิใช่หรือ (อาโภคะ)

ในทีฆนิกาย มหาวรรค[๒๐๒] พบลำดับตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ ส่วนในคัมภีร์ธรรมบท[๒๐๓] พบคาถาที่ ๒ เรียงไว้เป็นคาถาที่ ๑

คาถาว่า ขนฺตี ปรมํ ตโป ติติกฺขา (ขันติคือความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยอด) เป็นต้น เป็นเพียงคำแสดงประโยชน์ของขันติ ฯลฯ มิได้แนะนำให้บำเพ็ญขันติ กระนั้นก็ตาม จัดว่าเป็นคำแนะนำให้บำเพ็ญขันติโดยอ้อม ตามหลักของเทสนาหาระในเนตตินัย เรียกว่า *อาณัตติ* คือ การแนะนำให้ทำสิ่งที่แสดงคุณ-ประโยชน์ไว้ หรือแนะนำให้งดเว้นจากสิ่งที่แสดงโทษไว้

ในคาถาที่ ๑ ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า ติติกฺขา แต่ฉบับไทยพบรูปว่า ตีติกฺขา รูปนี้ไม่ถูกต้อง เพราะการทีฆะ อิ ใน ติ เป็นรูปว่า ตี ทำให้เสียคณะฉันท์ กล่าวคือ คาถานี้ชื่อว่า โอปัจฉันทสกะ นับเข้าในมาตราพฤติ ประกอบด้วยลักษณะเหล่านี้ คือ

๑. มี ๖ มาตราอยู่หน้าในวิสมบาท

๒. มี ๘ มาตราอยู่หน้าในสมบาท

๓. มี ร ย คณะ ท้าย ๖ และ ๘ มาตราเหล่านั้น

๔. ไม่มีลหุ ๖ พยางค์ติดต่อกันใน ๘ มาตราแรกของสมบาท

จะเห็นได้ว่า คำว่า ขนฺตี ปร = ๖ มาตรา, มํ ตโป = ร คณะ, ติติกฺขา = ย คณะ ดังนั้น รูปว่า ติติกฺขา ตามฉบับฉัฏฐสังคีติจึงต้องคณะฉันท์ตามหลักมาตราพฤติ

คาถาที่ ๒ ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า กุสลสฺส อุปสมฺปทา แต่ในฉบับไทยพบรูปว่า กุสลสฺสูปสมฺปทา ในที่นี้ขอชี้แจงว่า รูปว่า กุสลสฺส อุปสมฺปทา มี ๙ พยางค์ ส่วนรูปว่า กุสลสฺสูปสมฺปทา มี ๘ พยางค์ แม้รูปตามฉบับไทยจะต้องคณะฉันท์โดยทั่วไป แต่ผู้แปลเห็นว่า รูปว่า กุสลสฺส อุปสมฺปทา ตามฉบับสังคีติสมควรกว่า เพราะมีเนื้อความปรากฏชัดเจนกว่ารูปที่เชื่อมสนธิว่า กุสลสฺสูปสมฺปทา จะเห็นได้ว่า แม้บาทคาถาว่า สพฺพปาปสฺส อกรณํ ก็ไม่เชื่อมสนธิเป็นรูปว่า สพฺพปาปสฺสากรณํ ทั้งนี้เพื่อให้เนื้อความปรากฏชัดเจน ถ้ารูปว่า กุสลสฺสูปสมฺปทา เป็นปาฐะเดิม ก็ควรมีรูปสนธิในบาทที่ ๑ ว่า สพฺพปาปสฺสากรณํ แต่ไม่มีรูปเช่นนั้นในฉบับทั้งหมด

นอกจากนั้น ตามฉันทลักษณ์มีข้อยกเว้นพิเศษที่สามารถรวมพยางค์ที่เกินจาก ๘ พยางค์ โดยรวม ๒ พยางค์เป็นพยางค์เดียวและถือว่าเป็นครุ ดังนั้น คำว่า สพฺพปาปสฺส อกรณํ และ กุสลสฺส อุปสมฺปทา แม้มีพยางค์เกินจำนวนมา ๑ พยางค์ ก็ไม่ต้องโทษตามฉันทลักษณ์ ดังอุทาหรณ์ในมงคลสูตรว่า

ตโป จ พฺรหฺมจริยญฺจ	อริยสจฺจาน ทสฺสนํ
๑ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑	๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒
นิพฺพานสจฺฉิกิริยา จ	เอตํ มงฺคลมุตฺตมํ.
๒ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑	๒ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๒

บทที่ประกอบด้วย อริย, จริยา, กิริยา, วีริย, อาจริย, วิปริยาย, อรห เป็นต้น อาจมีพยางค์เกินจำนวนได้ ดังนั้น คำว่า จริ ในบาทที่ ๑ และ กิริ ในบาทที่ ๓ จึงรวมเป็นครุ ๑ พยางค์ ทำให้คาถานี้นับเข้าในคาถา ๘ พยางค์ได้ ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตฺตมาลา) กล่าวว่า

คาถาปเทสุ อริยารหจริยาทิโยเค อธิกกฺขโรปิ ปาโท อนุปวชฺโช.[๒๐๔]

“แม้บาทที่มีพยางค์เกินในที่ประกอบกับ อริย, อรห และ จริยา เป็นต้น ในบทที่พบในคาถา ก็หาโทษมิได้”

นนุ จ โภ ปาวจนวิสเย สพฺพถาปิ อธิกกฺขโรปิ ปาโท อนุปวชฺโชเยว, อถ กิมตฺถํ อิทํ วุตฺตํ. ปาวจนสฺมิญฺหิ “สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ, จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยนฺ”ติ จ, “อิเม มจฺจา กิมกํสุ ปาปํ [๒๐๕], เยเม ชนา อธิมตฺตา ทุกฺขา ติพฺพา, ขรา กฏุกา เวทนา เวทิยนฺตี”[๒๐๖]ติ จ เอวมาทโย อจฺจนฺตาธิกกฺ-

ขราปิ ปาทา อนุปวชฺชา ปูชารหาเยว โหนฺตีติ. สจฺจํ. อิทํ ปน กวิสมเย สาสนิกานํ คาถาปาทํ สนฺธาย วุตฺตํ. ตถา หิ กวิสมเย อริยาทิโยเค สาสนิเกหิ รจิโต อธิกกฺขโรปิ ปาโท อนุปวชฺโช ปูชารโหว โหติ. ตํ ยถา. เขตฺตํ ชนานํ กุสลตฺถิกานํ, ตมริยสํฆํ สิรสา นมามิ [๒๐๗] อิจฺเจวมาทิ.[๒๐๘]

"ถามว่า : แม้บาทที่มีพยางค์เกินโดยสิ้นเชิงในวิสัยแห่งปาพจน์ก็หาโทษมิได้มิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านกล่าวคำนี้เพื่ออะไร เพราะแม้บาทที่มีพยางค์เกินอย่างยิ่งในปาพจน์มีบาทคาถาว่า

สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ จิตฺตํ ปญฺญญฺจ ภาวยํ.
อิเม นุ มจฺจา กิมกํสุ ปาปํ เยเม ชนา อธิมตฺตา ทุกฺขา ติพฺพา
ขรา กฏุกา เวทนา เวทิยนฺติ.

เป็นต้น ก็หาโทษมิได้ ควรบูชานั่นเทียว

ตอบว่า : ข้อนั้นจริง แต่เรากล่าวคำนี้ไว้หมายถึงบาทคาถาของชาวพุทธในความเห็นของกวี กล่าวคือ แม้บาทที่มีพยางค์เกินซึ่งชาวพุทธรจนาไว้ในที่ประกอบกับ อริย ศัพท์เป็นต้นในความเห็นของกวีก็หาโทษมิได้ ควรบูชานั่นเทียว ดังอุทาหรณ์ว่า

เขตฺตํ ชนานํ กุสลตฺถิกานํ ตมริยสํฆํ สิรสา นมามิ"

ในคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

กิริยารหาทิโยเค วิย จ อนุตฺตรโยเค อธิกกฺขรปาโท อนุปวชฺโช.[๒๐๙]

"อนึ่ง บาทที่มีพยางค์เกินในการประกอบกับ อนุตฺตร ศัพท์ ย่อมไม่มีโทษ เหมือนในที่ประกอบกับ กิริยา และ อรห เป็นต้น"]

"สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ"ติอาทินา นเยน วุตฺตํ อาณาปาติโมกฺขํ นาม, ตํ สาวกา เอว อุทฺทิสนฺติ, น พุทฺธา. อิทเมว จ อิมสฺมึ อตฺเถ "ปาติโมกฺขนฺ"ติ อธิปฺเปตํ.

อาณาปาติโมกข์ คือ ปาติโมกข์ที่ตรัสไว้โดยนัยว่า สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ (ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า) พระสาวกทั้งหลายสวดอาณาปาติโมกข์นั้น มิใช่พระพุทธเจ้า

อนึ่ง อาณาปาติโมกข์นั้นประสงค์เอาว่าเป็นปาติโมกข์ในความหมายนี้ [คือความหมายของคำว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺย (พึงสวดปาติโมกข์)]

[คำว่า ตํ สาวกา เอว อุทฺทิสนฺติ, น พุทฺธา (พระสาวกทั้งหลายสวดอาณาปาติโมกข์นั้น มิใช่พระพุทธเจ้า) แสดงเหตุที่อาณาปาติโมกข์นั้นประสงค์เอาว่าเป็นปาติโมกข์ในความหมายนี้]

ปาริสุทธิอุโบสถ

เย ปน อิตเร เทฺว อุโปสถา, เตสุ ปาริสุทฺธิอุโปสโถ ตาว อญฺเญสญฺจ สนฺติเก, อญฺญ-มญฺญญฺจ อาโรจนวเสน ทุวิโธ. ตตฺถ ยฺวายํ อญฺเญสํ สนฺติเก กรียติ, โสปิ ปวาริตานญฺจ อปฺ-ปวาริตานญฺจ สนฺติเก กรณวเสน ทุวิโธ. ตตฺถ มหาปวารณาย ปวาริตานํ สนฺติเก ปจฺฉิมิกาย อุปคเตน วา อนุปคเตน วา ฉินฺนวสฺเสน วา จาตุมาสินิยํ ปน ปวาริตานํ สนฺติเก ปุริมิกาย อุปคเตน วา อนุปคเตน วา ฉินฺนวสฺเสน วา กายสามคฺคึ ทตฺวา “ปริสุทฺโธ อหํ ภนฺเต ‘ปริสุทฺโธ’ติ มํ ธาเรถา”ติ ติกฺขตฺตุํ วตฺวา กาตพฺโพ, ฐเปตฺวา จ ปน ปวารณาทิวสํ อญฺญสฺมึ กาเล อาวาสิเกหิ อุทฺทิฏฺฐมตฺเต ปาติโมกฺเขอวุฏฺฐิตาย วา เอกจฺจาย วุฏฺฐิตาย วา สพฺพาย วา วุฏฺฐิตาย ปริสาย เย อญฺเญ สมสมา วา โถกตรา วา อาคจฺฉนฺติ, เตหิ เตสํ สนฺติเก วุตฺตนเยเนว ปาริสุทฺธิ อา-โรเจตพฺพา. โย ปนายํ อญฺญมญฺญํ อาโรจนวเสน กรียติ, โส ญตฺตึ ฐเปตฺวา จ อฐเปตฺวา จ กรณวเสน ทุวิโธ. ตตฺถ ยสฺมึ อาวาเส ตโย ภิกฺขู วิหรนฺติ, เตสุ อุโปสถทิวเส สนฺนิปติเตสุ เอเกน ภิกฺขุนา “สุณนฺตุ เม อายสฺมนฺตา อชฺชุโปสโถ จาตุทฺทโส”ติ วา “ปนฺนรโส”ติ วา วตฺวา “ยทายสฺมนฺตานํ ปตฺตกลฺลํ มยํ อญฺญมญฺญํ ปาริสุทฺธิอุโปสถํ กเรยฺยามา”ติญตฺติยา ฐปิตาย เถเรน ภิกฺขุนา เอกํสํ อุตฺตราสงฺคํ กริตฺวา อุกฺกุฏิกํ นิสีทิตฺวา อญฺชลึ ปคฺคเหตฺวา “ปริสุทฺโธ อหํ อาวุโส ‘ปริสุทฺโธ’ติ มํ ธาเรถา”ติ ติกฺขตฺตุํ วตฺตพฺพํ. อิตเรหิ “ภนฺเต”ติ วตฺวา เอวเมว วตฺตพฺพํ. เอวํ ญตฺตึ ฐเปตฺวา กาตพฺโพ. ยตฺถ ปน เทฺว ภิกฺขู วิหรนฺติ, ตตฺร ญตฺตึ อฐเปตฺวา วุตฺตนเยเนว ปาริสุทฺธิ อาโรเจตพฺพาติ อยํ ปาริสุทฺธิอุโปสโถ.

ปาริสุทธิอุโบสถ (การบอกความบริสุทธิ์) ที่แสดงไว้ก่อนในอุโบสถ ๒ อย่างอื่น[จากสุตตุทเทสอุโปสถ] จำแนกเป็น ๒ ประการ ดังนี้

๑. การบอกปาริสุทธิแก่ภิกษุอื่น แบ่งออกเป็น ๒ คือ

๑.๑ การบอกปาริสุทธิแก่ภิกษุผู้ปวารณาแล้ว คือ ภิกษุผู้จำพรรษาหลัง ภิกษุผู้ไม่ได้จำพรรษาหรือภิกษุผู้มีพรรษาขาด ครั้นให้กายสามัคคี[คืออยู่ในหัตถบาส]แล้ว พึงทำปาริสุทธิ-อุโบสถในสำนักของภิกษุผู้ทำปวารณาแล้วในวันมหาปวารณา [วันเพ็ญเดือน ๑๑] โดยกล่าว ๓ ครั้งว่า ปริสุทฺโธ อหํ ภนฺเต ปริสุทฺโธติ มํ ธาเรถ (ท่านผู้เจริญ กระผมเป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว ท่านจงจำกระผมว่าเป็นผู้บริสุทธิ์แล้ว) ส่วนภิกษุผู้จำพรรษาแรก ภิกษุผู้ไม่ได้จำพรรษา หรือภิกษุผู้มี

พรรษาขาด ครั้นให้กายสามัคคีแล้วพึงทำปาริสุทธิอุโบสถ[โดยนัยนั้น]ในสำนักของภิกษุผู้ทำปวารณาแล้วในวันเพ็ญเดือน ๑๒

๑.๒ การบอกปาริสุทธิแก่ภิกษุผู้มิได้ปวารณา คือ ในกาลอื่นยกเว้นวันปวารณา เมื่อภิกษุเจ้าถิ่นสวดปาติโมกข์เสร็จแล้วหมู่ภิกษุยังไม่ลุกขึ้นก็ดี บางส่วนลุกขึ้นแล้วก็ดี ทั้งหมดลุกขึ้นแล้วก็ดี ภิกษุ[อาคันตุกะ]อื่นที่มีจำนวนเท่ากันก็ตาม น้อยกว่าก็ตามได้มาถึง[ภายหลัง] ต้องบอกปาริสุทธิในสำนักของภิกษุเจ้าถิ่นนั้นตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว [แต่ถ้าภิกษุที่มาภายหลังมีจำนวนมากกว่า ต้องสวดปาติโมกข์ใหม่]

๒. การบอกปาริสุทธิแก่กันและกัน แบ่งออกเป็น ๒ คือ

๒.๒ การบอกปาริสุทธิโดยตั้งญัตติ คือ ในวัดที่มีภิกษุอยู่ ๓ รูป เมื่อภิกษุเหล่านั้นประชุมกันในวันอุโบสถแล้ว ภิกษุรูปหนึ่งสวดว่า สุณนฺตุ เม อายสฺมนฺตา อชฺชุโปสโถ จาตุทฺทโส (ท่านผู้มีอายุทั้งหลายจงฟังข้าพเจ้า วันนี้เป็นวันอุโบสถแรม ๑๔ ค่ำ) หรือสวดว่า สุณนฺตุ เม อายสฺมนฺตา อชฺชุโปสโถ ปนฺนรโส (ท่านผู้มีอายุทั้งหลายจงฟังข้าพเจ้า วันนี้เป็นวันอุโบสถขึ้น ๑๕ ค่ำ) แล้วตั้งญัตติว่า ยทายสฺมนฺตานํ ปตฺตกลฺลํ, มยํ อญฺญมญฺญํ ปาริสุทฺธิอุโปสถํ กเรยฺยาม (ถ้ากรรมของท่านทั้งหลายมีกาลที่สมควรแล้ว พวกเราพึงทำปาริสุทธิอุโบสถซึ่งกันและกัน) ภิกษุผู้เป็นพระเถระห่มผ้าเฉวียงบ่า นั่งกระโหย่งประนมมือแล้วพึงกล่าว ๓ ครั้งว่า ปริสุทฺโธ อหํ อาวุโส ปริสุทฺโธติ มํ ธาเรถ (ผู้มีอายุ กระผมเป็นผู้บริสุทธิ์ พวกคุณจงจำกระผมว่าเป็นผู้บริสุทธิ์) ภิกษุ ๒ รูปอื่นก็พึงบอกอย่างนั้นเหมือนกันโดยกล่าวว่า ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ) ภิกษุพึงทำปาริสุทธิอุโปสถโดยตั้งญัตติอย่างนี้

๒.๒ การบอกปาริสุทธิโดยไม่ตั้งญัตติ คือ ในวัดที่มีภิกษุอยู่ ๒ รูป ภิกษุเหล่านั้นพึงบอกปาริสุทธิอย่างเดียวโดยไม่ต้องตั้งญัตติตามนัยที่กล่าวไว้นั่นแหละ

ข้อความที่กล่าวมานี้เป็นปาริสุทธิอุโบสถ

[ปาริสุทธิอุโบสถมี ๒ ประการ คือ

๑. อัญญาโรจนะ การบอกปาริสุทธิแก่ภิกษุอื่น คือ การบอกปาริสุทธิในสำนักของภิกษุอื่นที่มิใช่ผู้บอกปาริสุทธิร่วมกับตน ซึ่งก็คือ ภิกษุผู้ปวารณาในวันเพ็ญเดือน ๑๑ หรือเดือน ๑๒

อัญญาโรจนะแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑.๑ การบอกปาริสุทธิแก่ภิกษุผู้ปวารณาแล้ว จำแนกเป็น

- ภิกษุผู้จำพรรษาหลัง ภิกษุผู้ไม่ได้จำพรรษา หรือภิกษุผู้มีพรรษาขาด พึงทำปาริสุทธิอุโบสถในสำนักของภิกษุผู้ทำปวารณาแล้วในวันเพ็ญเดือน ๑๑

- ภิกษุผู้จำพรรษาแรก ภิกษุผู้ไม่ได้จำพรรษา หรือภิกษุผู้มีพรรษาขาด พึงทำปาริสุทธิอุโบสถในสำนักของภิกษุผู้ทำปวารณาแล้วในวันเพ็ญเดือน ๑๒

ข้อความว่า "ภิกษุผู้จำพรรษาหลัง" คือ ภิกษุที่เข้าพรรษาแรกไม่ทัน เนื่องจากการเดินทางไกลเป็นต้น ก็อาจเข้าพรรษาหลังได้โดยอธิษฐานพรรษาในวันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๙

ข้อความว่า "ภิกษุผู้ไม่ได้จำพรรษา" คือ บุคคลที่บวชเป็นสามเณรแล้วบวชเป็นภิกษุเมื่อล่วงวันเข้าพรรษาคือวันแรม ๘ ค่ำไปแล้ว หรือเป็นภิกษุที่ลืมเข้าพรรษาเพราะขาดสติหลงลืมไป หรือเป็นผู้ที่บวชเป็นพระภิกษุหลังวันเข้าพรรษาแล้ว ส่วนผู้ที่บวชเป็นสามเณรก่อนถึงวันเข้าพรรษา ถ้าบวชพระภายในพรรษาก่อนถึงวันปวารณา ก็ทำปวารณาในวันออกพรรษาได้ และได้รับอานิสงส์กฐินเหมือนภิกษุทั่วไป

ข้อความว่า "ภิกษุผู้มีพรรษาขาด" คือ ภิกษุผู้จำพรรษาแล้วออกเดินทางภายในพรรษาโดยไม่มีเหตุอันควรอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น การนิมนต์ การอาพาธของอุปัชฌาย์ เป็นต้น

๑.๒ การบอกปาริสุทธิแก่ภิกษุผู้มิได้ปวารณา คือ ในวัดที่สมมติเป็นมหาสีมา เมื่อภิกษุเจ้าถิ่นลงอุโบสถแล้วยังไม่ลุกขึ้นก็ดี ลุกขึ้นบางส่วนก็ดี หรือลุกขึ้นแล้วทั้งหมดก็ดี ถ้ามีภิกษุอาคันตุกะที่มีจำนวนเท่ากันหรือน้อยกว่ามาถึงวัดดังกล่าว ต้องบอกปาริสุทธิในสำนักของภิกษุเจ้าถิ่นที่ยังนั่งอยู่ โดยไม่ต้องไปเรียกภิกษุเจ้าถิ่นที่ลุกขึ้นแล้ว อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๒๒๗) อ้างถึงมติของอาจารย์ท่านอื่นว่า ให้ภิกษุอาคันตุกะที่ยังมิได้อธิษฐานอุโบสถไปบอกปาริสุทธิแก่ภิกษุเจ้าถิ่นในภายนอกสีมา แต่ท่านมิได้กล่าวแย้งหรือแสดงความเห็นด้วยกับมติดังกล่าว ดังนั้น การบอกปาริสุทธิแก่ภิกษุเจ้าถิ่นจึงอาจบอกภายในสีมาหรือภายนอกสีมาก็ได้ นอกจากนั้น ถ้าภิกษุเจ้าถิ่นลุกขึ้นกลับไปหมดแล้ว และไม่อาจประชุมภิกษุทั้งวัดในมหาสีมา ภิกษุอาคันตุกะอาจประชุมภิกษุเจ้าถิ่นบางรูปแล้วบอกปาริสุทธิได้

๒. อัญญมัญญาโรจนะ การบอกปาริสุทธิแก่กันและกัน

อัญญมัญญาโรจนะ แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๒.๑ การบอกปาริสุทธิโดยตั้งญัตติ คือ ภิกษุ ๓ รูปประชุมกันในสีมาในวันอุโบสถ ภิกษุรูปหนึ่งตั้งญัตติว่า สุณนฺตุ เม อายสฺมนฺตา อชฺชุโปสโถ จาตุทฺทโส/ปนฺนรโส, ยทายสฺมนฺตานํ ปตฺตกลฺลํ, มยํ อญฺญมญฺญํ ปาริสุทฺธิอุโปสถํ กเรยฺยาม (ท่านผู้มีอายุทั้งหลายจงฟังข้าพเจ้า วันนี้เป็นวันอุโบสถแรม ๑๔ ค่ำ/๑๕ ค่ำ ถ้ากรรมของท่านทั้งหลายมีกาลที่สมควรแล้ว พวกเราพึงทำปาริสุทธิอุโบสถซึ่งกันและกัน) แล้วภิกษุผู้เป็นพระเถระพึงห่มผ้าเฉวียงบ่า นั่งกระโหย่งประนมมือแล้วกล่าว ๓ ครั้งว่า ปริสุทฺโธ อหํ อาวุโส ปริสุทฺโธติ มํ ธาเรถ (ผู้มีอายุ กระผมเป็นผู้บริสุทธิ์ พวกคุณจงจำกระผมว่าเป็นผู้บริสุทธิ์) หลังจากนั้น ภิกษุ

ผู้อ่อนพรรษากว่าพึงบอกปาริสุทธิเหมือนอย่างนั้น โดยกล่าวว่า ภนฺเต (ท่านผู้เจริญ) แทนคำว่า อาวุโส (ผู้มีอายุ)

๒.๒ การบอกปาริสุทธิโดยไม่ตั้งญัตติ คือ ภิกษุ ๒ รูปพึงบอกปาริสุทธิแก่กันและกันหลังจากปลงอาบัติแล้วโดยไม่ต้องตั้งญัตติ ดังนั้น การบอกปาริสุทธิตามวิธีนี้จึงอาจทำภายนอกสีมาได้ เพราะไม่มีการตั้งญัตติ

คำว่า เอกํสํ อุตฺตราสงฺคํ กริตฺวา (ห่มผ้าเฉวียงบ่า) หมายถึง กระทำผ้าอุตตราสงค์บนบ่าข้างหนึ่งไว้ด้วยดี นั่นคือ การเปลี่ยนจากเฉวียงบ่าตามปกติโดยพาดจีวรไว้ที่ไหล่ซ้าย มาเป็นการเฉวียงบ่าโดยคลุมแขนด้านซ้ายทั้งหมดไว้เหมือนรูปปั้นพระพุทธรูปสมัยโปโรนนรุวะ ที่จริงแล้วการห่มผ้าเฉวียงบ่าโดยปกติที่ไม่บิดเป็นลูกบวบ ดังที่นิยมห่มกันในพม่า อินเดีย และศรีลังกา รวมไปถึงการห่มสมัยก่อนของไทยจัดเป็นการห่มอย่างไม่เป็นทางการ (Informal) ส่วนการห่มเฉวียงบ่าโดยคลุมแขนด้านซ้ายทั้งหมด เป็นการห่มอย่างเป็นทางการ (Formal) ส่วนเรื่องวิธีการห่มจีวรโดยละเอียด จะกล่าวถึงต่อไปในเสขิยวัตร ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

เอกํสํ อุตฺตราสงฺคํ กริตฺวาติ เอกสฺมึ อํเส สาธุกํ อุตฺตราสงฺคํ กริตฺวาติ อตฺโถ.[๒๑๐]

“คำว่า เอกํสํ อุตฺตราสงฺคํ กริตฺวา (ห่มผ้าเฉวียงบ่า) หมายความว่า กระทำผ้าอุตตราสงค์ไว้บนบ่าข้างหนึ่งด้วยดี”

กรณีที่มีภิกษุ ๒ รูป ควรประกอบใช้ อายสฺมนฺตา ถ้ามีภิกษุ ๓ รูปขึ้นไป ให้ใช้เป็น อายสฺมนฺโต บททั้งสองนี้เป็นรูปพิเศษที่ใช้ต่างกันในพระวินัยปิฎก ตามที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ว่า

อปิเจตฺถ “อายสฺมนฺตา”ติ ทฺวินฺนํ วตฺตพฺพวจนํ, “อายสฺมนฺโต”ติ พหูนํ วตฺตพฺพวจนนฺติ อยมฺปิ วิเสโส เวทิตพฺโพ. ตถา หิ “ทฺวินฺนํ อาโรเจนฺเตน ‘อายสฺมนฺตา ธาเรนฺตู’ติ, ติณฺณํ อาโรเจนฺเตน ‘อายสฺมนฺโต ธาเรนฺตู’ติ วตฺตพฺพนฺ”ติ วุตฺตํ. “ติณฺณนฺ”ติ เจตฺถ กถาสีสมตฺตํ, เตน จตุนฺนมฺปิ ปญฺจนฺนมฺปิ อติเรกสตานมฺปีติ ทสฺสิตํ โหติ. พหโว หิ อุปาทาย “อุทฺทิฏฺฐา โข อายสฺมนฺโต จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา”ติอาทิกา ปาฬิโย จปิตา. ตตฺถ “อายสฺมนฺตา”ติทํ วินยโวหารวเสน เทฺวเยว สนฺธาย วุตฺตตฺตา น สพฺพสาธารณํ วินยโวหารญฺหิ วชฺเชตฺวา อญฺญสฺมึ โวหาเร น ปวตฺตตีติ. “อายสฺมนฺโต”ติทํ ปน สพฺพตฺถ ปวตฺตตีติ ทฺวินฺนํ วิเสโส เวทิตพฺโพ.[๒๑๑]

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบแม้วิธีพิเศษนี้ว่า บทว่า อายสฺมนฺตา เป็นคำที่ควรกล่าวแก่ภิกษุ ๒ รูป บทว่า อายสฺมนฺโต เป็นคำที่ควรกล่าวแก่ภิกษุ ๓ รูป ดังคำกล่าว[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า ทฺวินฺนํ อาโรเจนฺเตน ‘อายสฺมนฺตา ธาเรนฺตู’ติ, ติณฺณํ อาโรเจนฺเตน ‘อายสฺมนฺโต ธาเรนฺตู’ติ วตฺตพฺพํ (ภิกษุผู้บอกแก่ภิกษุ ๒ รูป ควรกล่าวว่า อายสฺมนฺตา ธาเรนฺตุ = ท่านผู้มีอายุทั้งหลายโปรดทรงจำ ส่วนภิกษุผู้บอกแก่ภิกษุ ๓ รูป ควรกล่าวว่า อายสฺมนฺโต ธาเรนฺตุ (ท่านผู้มีอายุทั้งหลายโปรดทรงจำ)

ก็คำว่า ติณฺณํ ในที่นี้เป็นเพียงคำตัวอย่าง ท่านจึงแสดงว่า[ภิกษุผู้บอก]แก่ภิกษุ ๔ รูป ๕ รูป และร้อยกว่ารูป [ควรกล่าวว่า อายสฺมนฺโต ธาเรนฺตุ] ดังจะเห็นได้ว่า พระบาลีว่า อุทฺทิฏฺฐา โข อายสฺมนฺโต จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา เป็นต้น ตั้งไว้หมายถึงภิกษุจำนวนมาก

ในเรื่องนั้น พึงทราบความต่างกันของบททั้ง ๒ ว่า บทว่า อายสฺมนฺตา นี้ ไม่ใช่คำสามัญทั่วไปแก่คำทั้งหมด เพราะกล่าวไว้หมายถึงภิกษุ ๒ รูปเท่านั้นโดยเนื่องด้วยวินัยโวหาร เนื่องด้วยไม่เป็นไปในคำอื่นยกเว้นวินัยโวหาร แต่คำว่า อายสฺมนฺโต นี้ย่อมเป็นไปในโวหารทั้งปวง"

ประโยคว่า เย ปน อิตเร เทฺว อุโปสถา ไม่มีกริยาคุมพากย์ จึงจำเป็นต้องเพิ่มกริยาคุมพากย์เข้ามา ตามกฎทั่วไปในไวยากรณ์สันสกฤตว่า

น หิ กฺริยารหิตํ วากฺยมตฺถิ.[๒๑๒]

"โดยแท้จริงแล้ว พากย์ที่ปราศจากกริยาย่อมไม่มี"

ดังนั้น ในที่นี้จึงเพิ่มกริยาคุมพากย์ว่า สนฺติ (มีอยู่) เข้ามาเพื่อแปลร่วมกับประธาน คือ อุโปสถา การที่มิได้ระบุถึงกิริยา 'มีอยู่' ก็เพราะว่าอรรถของ ภู ธาตุหรือ กร ธาตุอาจแผ่ไปได้ในอรรถของธาตุทั่วไป คือ แม้ไม่ได้ระบุไว้ก็อาจอนุมานรู้ได้ นอกจากนั้น ผู้แต่งอาจใช้ธาตุทั้ง ๒ ศัพท์นี้อธิบายอรรถของธาตุอื่นได้ เช่น คจฺฉติ (ย่อมไป) อธิบายได้ว่า คจฺฉตีติ คมนํ ภวติ (คำว่า คจฺฉติ หมายความว่า การไปย่อมมี) หรือ คจฺฉตีติ คมนํ กโรติ (คำว่า คจฺฉติ หมายความว่า ย่อมทำการไป) ดังข้อความในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

ภูกรา สพฺพธาตฺวตฺถพฺยาปกา.[๒๑๓]

"ภู และ กร ธาตุแผ่ไปในอรรถของธาตุทั้งปวง"

ภูกรา สพฺพธาตฺวตฺถ- พฺยาปกาติ วิสฺสุตา.[๒๑๔]

"ภู และ กร ธาตุ ปรากฏว่าแผ่ไปในอรรถของธาตุทั้งปวง"

ภูกรา สพฺพธาตฺวตฺเถเสฺวว สนฺติ.[๒๑๕]

"ภู และ กร ธาตุมีอยู่ในอรรถของธาตุทั้งปวงนั่นเทียว"

ภูกราสา สพฺพธาตฺวตฺถคพฺภา.[๒๑๖]

"ภู, กร และ อส ธาตุ มีอรรถของธาตุอยู่ภายใน"

สตฺตากรณรูปา หิ ธาตฺวตฺถา สกลา ตโต
ภาโว กฺริยา จ สามญฺญํ สกเลสฺวว คมฺยเต.[๒๑๗]

"อรรถของธาตุทั้งหมดมีสภาพของความเป็นและการกระทำ ดังนั้น ความเป็นและการกระทำจึงเป็นอรรถทั่วไป บุคคลย่อมรู้ได้ในธาตุทั้งปวง"

ภฺวาสกรา ธาตู เอเต กฺริยาสามญฺญวาจกา
คมุปจาทิกา ธาตู กฺริยาวิเสสวาจกา.[๒๑๘]

"ธาตุเหล่านี้คือ ภู, อส และ กร ธาตุ แสดงกิริยาสามัญทั่วไป ส่วน คมฺ และ ปจ ธาตุเป็นต้น แสดงกิริยาพิเศษ"

นอกจากนั้น ยังมีข้อความที่กล่าวถึงการเพิ่ม อตฺถิ หรือ ภวติ เข้ามาแปลในประโยคที่ไม่มีกริยาคุมพากย์ว่า

ยตฺถ หิ กิริยาปทํ น สูยติ, ตตฺถ อตฺถิ, ภวตีติ สมฺพนฺโธ.[๒๑๙]

"โดยแท้จริงแล้ว บทกริยาย่อมไม่ได้สดับในพากย์ใด พึงกระทำสัมพันธ์ในพากย์นั้นว่า อตฺถิ, ภวติ"

คำว่า จาตุมาสินี มีรูปวิเคราะห์ว่า จตฺตาโร มาสา จตุมาสํ, จตุมาสสฺส ปูรณี จาตุมาสินี (จำนวนเต็มแห่ง ๔ เดือน, วันเพ็ญเดือน ๑๒ ที่ครบฤดูฝน ๔ เดือน ชื่อว่า จาตุมาสินี) ลง ฑ ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๕๑) ว่า ตสฺส ปูรเณกาทสาทิโต วา (ลง ฑ ปัจจัยท้าย เอกาทส ศัพท์เป็นต้น ในความหมายว่า เต็ม ของจำนวนนั้นได้บ้าง) แล้วจึงลง อี อิตถีปัจจัย ได้รูปว่า จาตุมาสี หรือ เมื่อลง อินี อิตถีปัจจัย ก็ได้รูปว่า จาตุมาสินี]

อธิษฐานอุโบสถ

สเจ ปน เอโกว ภิกฺขุ โหติ, สพฺพํ ปุพฺพกรณียํ กตฺวา อญฺเญสํ อนาคมนํ ญตฺวา "อชฺช เม อุโปสโถ จาตุทฺทโส"ติ วา "ปนฺนรโส"ติ วา วตฺวา "อธิฏฺฐามี"ติ วตฺตพฺพํ. อยํ อธิฏฺฐานุโปสโถติ เอวํ กตฺตพฺพาการวเสน ตโย อุโปสถาติ เวทิตพฺพา. เอตฺตาวตา นว อุโปสถา ทีปิตา โหนฺติ.

อธิษฐานอุโบสถ (การอธิษฐาน) คือ ถ้าภิกษุอยู่รูปเดียว เธอพึงทำกิจที่ควรทำก่อนให้เสร็จ รู้ว่าไม่มีภิกษุอื่นมาจึงกล่าวว่า อชฺช เม อุโปสโถ จาตุทฺทโส (วันนี้ เป็นวันอุโบสถแรม ๑๔ ค่ำของเรา) หรือ อชฺช เม อุโปสโถ ปนฺนรโส (วันนี้ เป็นวันอุโบสถขึ้น ๑๕ ค่ำของเรา) แล้วกล่าวว่า อธิฏฺฐามิ (เราขออธิษฐาน)

อุโบสถที่กล่าวมานี้ชื่อว่า อธิษฐานอุโบสถ

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าอุโบสถมี ๓ โดยเนื่องด้วยลักษณะที่ควรกระทำ

ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ ข้าพเจ้าได้แสดงอุโบสถ ๙ ประการ

[คำว่า ปุพฺพกรณียํ (กิจที่ควรทำก่อน) คือ การกวาดวัด การตั้งน้ำใช้น้ำฉัน เป็นต้น ในคัมภีร์มหาวรรค (ข้อ ๑๖๘ หน้า ๑๗๗) ตรัสว่า ให้ภิกษุรูปหนึ่งนั้นกวาดสถานที่ซึ่งภิกษุอื่นอาจมาทำอุโบสถ ตั้งน้ำใช้น้ำฉัน ปูลาดอาสนะ และตามประทีป แต่ในฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณี (หน้า ๑๖๔) กล่าวว่า เป็นบุพกิจ ๙ อย่างมีการกวาดวัดเป็นต้น แต่การนำฉันทะและปาริสุทธิเป็นต้นไม่อาจทำได้ในเรื่องนี้ จึงควรมีเพียงบุพกรณ์ ๕ อย่างเท่านั้น

คำว่า อญฺเญสํ อนาคมนํ ญตฺวา (รู้ว่าไม่มีภิกษุอื่นมา) หมายความว่า ภิกษุนั้นต้องรอว่ามีภิกษุอื่นจะมาร่วมทำอุโบสถหรือไม่ ถ้ารู้ว่าไม่มีแล้วจึงทำอธิษฐานอุโบสถ ในพระบาลีตรัสถึงการอธิษฐานทางใจว่า อชฺช เม อุโปสโถ (วันนี้ เป็นวันอุโบสถของเรา) แต่ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาเพิ่มการระบุว่า เป็นวันแรม ๑๔ ค่ำหรือวันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ ส่วนคัมภีร์กังขาวิตรณีระบุว่า ให้อธิษฐานโดยเปล่งวาจาอีกด้วย

ข้อความว่า “อุโบสถที่กล่าวมานี้ชื่อว่า อธิษฐานอุโบสถ” เป็นคำสรุปของอธิษฐานอุโบสถ

ข้อความว่า “โดยประการดังนี้ พึงทราบว่าอุโบสถมี ๓ โดยเนื่องด้วยลักษณะที่ควรกระทำ” เป็นคำสรุปของอุโบสถ ๓ โดยเนื่องด้วยลักษณะที่ควรกระทำ

ส่วนข้อความว่า “ด้วยถ้อยคำเพียงเท่านี้ ข้าพเจ้าได้แสดงอุโบสถ ๙ ประการ” เป็นคำสรุปของอุโบสถ ๙ ประการ การประพันธ์ประโยคบาลีโดยสรุปความที่กล่าวมาแล้วนั้นอาจมีหลายอย่างได้ตามเนื้อหาที่กล่าวถึง คำสรุปที่กล่าวก่อนเรียกว่า จูฬนิคม (คำสรุปเล็ก) ส่วนคำสรุปในประโยคสุดท้ายเรียกว่า มหานิคม (คำสรุปใหญ่)

ดังคำสรุปในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (ข้อ ๗ และ ๘) ว่า

อิจฺเจวํ สพฺพถาปิ ทฺวาทสากุสลานิ สมตฺตานิ.[๒๒๐]

“จบอกุศลจิต ๑๒ ดวง โดยประการทั้งปวงอย่างนี้”

อฏฺฐธา โลภมูลานิ โทสมูลานิ จ ทฺวิธา
โมหมูลานิ จ เทฺวติ ทฺวาทสากุสลา สิยุํ.[๒๒๑]

“อกุศลจิตมี ๑๒ ดวง คือ โลภมูลจิต ๘ ดวง โทสมูลจิต ๒ ดวง และโมหมูลจิต ๒ ดวง”]

คำลงท้ายเรื่องอุโบสถ

เตสุ ทิวสวเสน ปนฺนรสิโก, การกวเสน สงฺฆุโปสโถ, กตฺตพฺพาการวเสน สุตฺตุทฺเทโสติ เอวํ ติลกฺขณสมฺปนฺโน อุโปสโถ อิธ นิทฺทิฏฺโฐติเวทิตพฺโพ. ตสฺมึ ปวตฺตมาเน อุโปสถํ

อกตฺวา ตทหุโปสเถ อญฺญํ อภิกฺขุกํ นานาสํวาสเกหิ วา สภิกฺขุกํ อาวาสํ วา อนาวาสํ วา วาสตฺถาย อญฺญตฺร สงฺเฆน, อญฺญตฺร อนฺตรายา คจฺฉนฺตสฺส ทุกฺกฏํ โหติ.

ในบรรดาอุโบสถเหล่านั้น พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอุโบสถที่สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๓ ไว้ในญัตตินี้[ว่า สุณาตุ เม เป็นต้น] ดังนี้คือ

๑. เป็นวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำ ตามวัน

๒. เป็นอุโบสถของสงฆ์ ตามผู้กระทำ

๓. เป็นการสวดปาติโมกข์ ตามลักษณะที่ควรกระทำ

เมื่อการสวดปาติโมกข์นั้นมีอยู่[ในวัด] ภิกษุไม่ทำอุโบสถ ไปยังอาวาสซึ่งไม่มีภิกษุหรือมีภิกษุผู้มีสังวาสต่างกัน หรือไปยังสถานที่ไม่ใช่อาวาสอื่น[มีศาลาพักชั่วคราวเป็นต้น]ในวันอุโบสถนั้น เพื่ออยู่ค้างคืนโดยปราศจากสงฆ์หรือมีอันตราย ต้องอาบัติทุกกฏ

[ก็ภิกษุผู้ไม่ทำอุโบสถในวัดของตน แต่ไปสู่วัดที่ไม่มีภิกษุเพื่อค้างคืนโดยกลับมาทำอุโบสถไม่ทัน หรือไปสู่วัดที่มีภิกษุผู้มีสังวาสต่างกันซึ่งทำกรรมร่วมกันไม่ได้ หรือไปสู่ศาลาพักชั่วคราวเป็นต้นที่มิใช่วัดในวันอุโบสถ โดยปราศจากภิกษุผู้ร่วมทำกรรม หรือปราศจากอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่งในอันตราย ๑๐ ที่กล่าวมาแล้ว คือ พระราชาเสด็จมา โจรปล้น ไฟไหม้ เป็นต้น ภิกษุนั้นต้องอาบัติทุกกฏ

คำว่า ตทหุโปสเถ ตัดบทเป็น ตทหุ + อุโปสเถ ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า "ในวันนั้นอันเป็นวันอุโบสถ" คำว่า ตทหุ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โสเยว อโห ตทโห = วันนั้น ชื่อว่า ตทหะ

(แปลง สฺมึ เป็น อุ ท้าย อห ศัพท์ด้วยมหาสูตร) ดังคัมภีร์นิรุตติทีปนีกล่าวว่า

มหาวุตฺตินา อหมฺหา สฺมึโน นิ จ อุ จ โหติ, ตทหนิ, ตทหุ.[๒๒๒]

"แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย อห ศัพท์เป็น นิ และ อุ ด้วยมหาสูตร เช่น ตทหนิ, ตทหุ (ในวันนั้น)"

คำว่า อญฺญตฺร สงฺเฆน, อญฺญตฺร อนฺตรายา (โดยปราศจากสงฆ์หรือมีอันตราย) ท่านประกอบใช้ สงฺเฆน เป็นตติยาวิภัตติ และ อนฺตรายา เป็นปัญจมีวิภัตติเพื่อให้คำสละสลวย ความจริงศัพท์ที่ประกอบกับ อญฺญตฺร หรือ วินา อาจจะลงวิภัตติได้ ๓ หมวด คือ ทุติยาวิภัตติ ตติยาวิภัตติ และปัญจมีวิภัตติ (บาลีสนามหลวงไทยบัญญัติให้แปลว่า "จาก") สมดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๐) กล่าวไว้ว่า วินาญฺญตร ตติยา จ (ลงตติยาวิภัตติและวิภัตติอื่นๆ ท้าย วินา และ อญฺญตร ศัพท์) เช่น

- วินา วาเตน, วินา วาตํ, วินา วาตสฺมา (เว้นจากลม)

- อญฺญตฺร เอเกน ปิณฺฑปาตนีหารเกน (เว้นจากภิกษุรูปหนึ่งผู้นำบิณฑบาต), อญฺญตฺร ธมฺมํ, อญฺญตฺร ธมฺมา (เว้นจากธรรม)

ข้อความว่า "ภิกษุผู้มีสังวาสต่างกัน" (นานาสํวาสก) คือ ภิกษุผู้มีสังวาสต่างกันแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. กัมมนานาสังวาสกะ (ผู้มีสังวาสต่างกันโดยกรรม) คือ อุกขิตตกภิกษุที่ถูกสงฆ์ทอดทิ้งจากฐานะที่มีสังวาสเสมอกัน เพราะไม่เห็นอาบัติ ไม่แก้ไขอาบัติ และไม่สละความเห็นผิดเหมือนพระอริฏฐะ

๒. ลัทธินานาสังวาสกะ (ผู้มีสังวาสต่างกันโดยความเห็น) คือ ภิกษุผู้เห็นว่าอุกขิตตกภิกษุนั้นถูกสงฆ์ทอดทิ้งโดยมิชอบ แต่เป็นพระธรรมวาที จึงไม่ทำกรรมร่วมกับสงฆ์ผู้ทำอุกเขปนียกรรม เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า อุกขิตตานุวัตตกะ คือ ผู้คล้อยตามอุกขิตตกภิกษุ เหมือนกันกับศิษย์ของภิกษุวินัยธรที่เห็นว่าพระวินัยธรผู้เป็นอาจารย์ของตนไม่ผิด จึงไม่ทำกรรมร่วมกับภิกษุธรรมกถึก]

บุพกิจ ๙

กึ สงฺฆสฺส ปุพฺพกิจฺจนฺติ "สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺยา"ติ เอวํ อุโปสถกรณสมฺพนฺเธเนว วุตฺตสฺส สงฺฆสฺส อุโปสเถ กตฺตพฺเพ ยํ ตํ "อนุชานามิ ภิกฺขเว อุโปสถาคารํ สมฺมชฺชิตุนฺ"ติอาทินา นเยน ปาฬิยํ อาคตํ, อฏฺฐกถาสุ จ-

"สมฺมชฺชนี ปทีโป จ อุทกํ อาสเนน จ
อุโปสถสฺส เอตานิ ปุพฺพกรณนฺติ วุจฺจติ.

"ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตุกฺขานํ ภิกฺขุคณนา จ โอวาโท
อุโปสถสฺส เอตานิ ปุพฺพกิจฺจนฺติ วุจฺจตี"ติ

เอวํ ทฺวีหิ นาเมหิ นววิธํ ปุพฺพกิจฺจํ ทสฺสิตํ, กึ ตํ กตนฺติ ปุจฺฉติ. น หิ ตํ อกตฺวา อุโปสถํ กาตุํ วฏฺฏติ.

เมื่อสงฆ์ที่กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยการทำอุโบสถอย่างนี้ว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย (สงฆ์พึงทำอุโบสถ) พึงทำอุโบสถ [ภิกษุผู้สวด]ย่อมถามด้วยคำว่า กึ สงฺฆสฺส ปุพฺพกิจฺจํ (ภิกษุทำบุพกิจของสงฆ์แล้วหรือ) ดังนี้ว่า สงฆ์ดังกล่าวได้ทำบุพกิจ (กรรมที่ควรทำก่อนอุโบสถกรรม) นั้นแล้วหรือ อันปรากฏในพระบาลีตามนัยเป็นต้นว่า

อนุชานามิ ภิกฺขเว อุโปสถาคารํ สมฺมชฺชิตุํ.[๒๒๓]

“ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตการกวาดโรงอุโบสถ”

และแสดงไว้ ๙ อย่างเป็นสองชื่อในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายอย่างนี้ว่า

สมฺมชฺชนี ปทีโป จ อุทกํ อาสเนน จ
อุโปสถสฺส เอตานิ ปุพฺพกรณนฺติ วุจฺจติ.

“การกระทำ ๔ อย่างเหล่านี้ได้ชื่อว่าบุพกรณ์ของอุโบสถ คือ

๑. การกวาดโรงอุโบสถ ๒. การจุดประทีป
๓. การเตรียมน้ำใช้น้ำฉัน ๔. การปูอาสนะ”

ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตุกฺขานํ ภิกฺขุคณนา จ โอวาโท
อุโปสถสฺส เอตานิ ปุพฺพกิจฺจนฺติ วุจฺจติ.

“การกระทำ ๕ อย่างเหล่านี้ได้ชื่อว่าบุพกิจของอุโบสถ คือ

๑. การบอกฉันทะ ๒. การบอกปาริสุทธิ
๓. การบอกฤดู ๔. การนับจำนวนภิกษุ
๕. การบอกโอวาท[ที่นางภิกษุณีขอ]”

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อยังมิได้กระทำบุพกิจนั้นก็ไม่ควรทำอุโบสถ

[ข้อความข้างต้นอธิบาย กึ สงฺฆสฺส ปุพฺพกิจฺจํ ดังนี้

๑. คำว่า กึ เป็นนิบาตในความหมายว่า ถาม (ปุจฺฉา) เพราะอธิบายว่า กึ ตํ กตนฺติ ปุจฺฉติ (สงฆ์ดังกล่าวได้ทำบุพกิจนั้นแล้วหรือ)

๒. คำว่า สงฺฆสฺส (สงฆ์) แม้จะเป็นคำสามัญทั่วไป แต่ในที่นี้หมายถึงสงฆ์ที่เนื่องด้วยการทำอุโบสถ เพราะอธิบายว่า “สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺยา”ติ เอวํ อุโปสถกรณสมฺพนฺเธเนว วุตฺตสฺส สงฺฆสฺส (สงฆ์ที่กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยการทำอุโบสถอย่างนี้ว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย)

๓. คำว่า ปุพฺพกิจฺจํ (บุพกิจ) หมายถึง บุพกิจ ๙ อย่าง มีการกวาดโรงอุโบสถ เป็นต้น ไม่ใช่บุพกิจ ๕ อย่างมีการบอกฉันทะเป็นต้น เพราะอธิบายว่า นววิธํ ปุพฺพกิจฺจํ (บุพกิจ ๙ อย่าง)

จ ศัพท์ในคำว่า อฏฺฐกถาสุ จ นั้นทำหน้าที่รวบรวมใจความว่า ปาฬิยํ อาคตญฺจ อฏฺฐกถาสุ ทสฺสิตญฺจ (อันปรากฏในพระบาลี และแสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย) ส่วนบทอื่นจากนี้ถือเป็นพลความ

ใจความในประโยคข้างต้น คือ กึ ตํ กตนฺติ ปุจฺฉติ ([ภิกษุผู้สวด]ย่อมถามว่า สงฆ์ดังกล่าวได้ทำ

บุพกิจแล้วหรือ) เพราะประโยค ต เป็น *ประโยคนิยมะ* ที่เป็นใจความของพากย์ ส่วนประโยค ย จัดเป็น *ประโยคอนิยมะ* ที่เป็นคำขยาย ดังคำว่า โย กุณฺฑลี, โส เทวทตฺโต (ผู้ใดมีตุ้มหู ผู้นั้นชื่อเทวทัต) ประโยคต้นทำหน้าที่ขยายเทวทัตว่าเป็นผู้มีตุ้มหู ส่วนเทวทัตเป็นบุคคลที่ถูกขยาย

บุพกิจ คือ กิจที่ควรทำก่อนอุโบสถกรรม มี ๙ อย่าง โดยจำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. บุพกรณ์ คือ การเตรียมการก่อนประชุมสงฆ์

๒. บุพกิจ คือ การเตรียมการก่อนสวดปาติโมกข์

กรรมทั้ง ๒ อย่างนี้ได้ชื่อว่า บุพกิจ ในประโยคว่า กึ สํฆสฺส ปุพฺพกิจฺจํ (ภิกษุทำบุพกิจของสงฆ์แล้วหรือ) เพราะควรทำก่อนอุโบสถกรรม ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

สงฺฆสนฺนิปาตโต ปฐมํ กตฺตพฺพํ ปุพฺพกรณํ. ปุพฺพกรณโต ปจฺฉา กตฺตพฺพมฺปิ อุโปสถกมฺมโต ปฐมํ กตฺตพฺพตฺตา ปุพฺพกิจฺจํ. อุภยมฺปิ เจตํ อุโปสถกมฺมโต ปฐมํ กตฺตพฺพตฺตา “ปุพฺพกิจฺจ”มิจฺเจว เอตฺถ วุตฺตนฺติ อาห “เอวํ ทฺวีหิ นาเมหิ นววิธํ ปุพฺพกิจฺจํ ทสฺสิตนฺ”ติ.[๒๒๔]

“กรรมที่ภิกษุควรทำก่อนการประชุมของสงฆ์ ชื่อว่า บุพกรณ์ กรรมที่แม้จะควรทำภายหลังบุพกรณ์ ก็ชื่อว่า บุพกิจ เพราะควรทำก่อนอุโบสถกรรม

อนึ่ง กรรมทั้ง ๒ อย่างนั้นชื่อว่า บุพกิจนั่นเทียวในที่นี้ เพราะควรทำก่อนอุโบสถกรรม ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอวํ ทฺวีหิ นาเมหิ นววิธํ ปุพฺพกิจฺจํ ทสฺสิตํ (แสดงไว้ ๙ อย่างเป็นสองชื่อในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายอย่างนี้)”

ภิกษุที่อยู่ภายในสีมาจะเป็นภิกษุอาพาธ หรือมีภารกิจอื่นอยู่ก็ตาม ซึ่งไม่อาจมาร่วมสังฆกรรมได้ ต้องให้ฉันทะและปาริสุทธิแก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งที่จะเข้าร่วมสังฆกรรม มิฉะนั้นถือว่ากรรมเสีย เพราะมีภิกษุอื่นอยู่นอกหัตถบาสภายในสีมา (ซึ่งในที่นี้เป็นมหาสีมา)

คำว่า ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตุกฺขาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ฉนฺโท จ ปาริสุทฺธิ จ อุตุ จ ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตุโย (อสมาหารทวันทสมาส)
- ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตูนํ อกฺขานํ ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตุกฺขานํ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

บทว่า อกฺขาน อยู่ท้ายทวันทสมาสคือ ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตุ จึงต้องมีความหมายประกอบร่วมกันกับบทหน้าทีละบท โดยมีความหมายว่า การบอกฉันทะ การบอกปาริสุทธิ และการบอกฤดู ดังกฎทั่วไปในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

ทฺวนฺทโต ปรํ ยํ สุยฺยมานํ, ตํ ปจฺเจกมภิสมฺพชฺฌเต.[๒๒๕]

“บทใดได้ยินท้ายทวันทสมาส บทนั้นย่อมถูกประกอบไว้ทีละบท”

กฎทั่วไปข้างต้นพบในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระว่า

ทฺวนฺทโต ปโร ปจฺเจกมภิสมฺพชฺฌเต.[๒๒๖]

“ศัพท์ที่อยู่ท้ายทวันทสมาส ย่อมถูกประกอบไว้ทีละศัพท์”

แม้ในมุคธโพธฎีกาก็พบข้อความที่คล้ายคลึงกันนี้ว่า

ทฺวนฺทโต ปโร สุยฺยมาโน สทฺโท ปจฺเจกมภิสมฺพชฺฌเต.[๒๒๗]

การกล่าวว่าบทที่อยู่ท้ายทวันทสมาส ต้องถูกประกอบไว้ทีละบท เป็นการกล่าวโดยมาก แม้บทที่อยู่หน้าทวันทสมาสก็ต้องถูกประกอบไว้ทีละบทเหมือนกัน คัมภีร์สัมพันธจินตาคัณฐิใหม่ประพันธ์คาถาสรุปความในเรื่องนี้ว่า

ทฺวนฺทโต ปุพฺพาปเรสุ สุยฺยมานํ ปทํ ปทํ
ปเท ปเท ปยุชฺชิตํ อตฺถํ ตุลิย วิญฺญุนา.[๒๒๘]

“บททุกบทที่บุคคลได้ยินในหนต้นหรือหนปลายจากทวันทสมาส ผู้มีปัญญาพิจารณาเนื้อความแล้วประกอบไว้ในทุกๆ บท”

ตัวอย่างของบทที่อยู่หน้าทวันทสมาส ซึ่งถูกประกอบไว้ทีละบทตามบทหลังที่เป็นทวันทสมาส เช่นคำว่า จณฺฑหตฺถิ-อสฺส-มิค-โคณ-กุกฺกุร-อหิ-วิจฺฉิก-มณิสปฺป-ทีปิ-อจฺฉ-ตรจฺฉ-สูกร-มหึส-ยกฺข-รกฺขสาทีหิ (จากช้าง ม้า กวาง วัว สุนัข งู แมงป่อง งูเขียว เสือดาว หมี หมาป่า หมู กระบือ ยักษ์ และรากษสเป็นต้นที่ดุร้าย) จะเห็นได้ว่า คำว่า หตฺถิ-อสฺส เป็นต้นเป็นทวันทสมาส และมี จณฺฑ อยู่หน้า คำว่า จณฺฑ ประกอบร่วมกับบททวันทสมาสมี หตฺถิ และ อสฺส เป็นต้นทีละบท จึงมีความหมายว่า ช้างที่ดุร้าย ม้าที่ดุร้าย ดังนี้เป็นต้น คำดังกล่าวพบในบทชุมนุมเทวดาของหนังสือพระปริตรธรรมว่า

ราชโต วา โจรโต วา มนุสฺสโต วา อมนุสฺสโต วา อคฺคิโต วา อุทกโต วา ปิสาจโต วา ขาณุกโต วา กณฺฏกโต วา นกฺขตฺตโต วา ชนปทโรคโต วา อสทฺธมฺมโต วา อสทฺทิฏฺฐิโต วา อสปฺปุริสโต วา จณฺฑหตฺถิ-อสฺส-มิค-โคณ-กุกฺกุร-อหิ-วิจฺฉิก-มณิสปฺป-ทีปิ-อจฺฉ-ตรจฺฉ-สูกร-มหึส-ยกฺข-รกฺขสาทีหิ นานาภยโต วา นานา-โรคโต วา นานาอุปทฺทวโต วา อารกฺขํ คณฺหนฺตุ.[๒๒๙]

“ขอชาวโลกจงได้รับการคุ้มครองจากอันตรายที่เกิดจากผู้ปกครองประเทศ โจร มนุษย์ อมนุษย์ ไฟ น้ำ ปีศาจ ตอไม้ หนาม เคราะห์ร้าย โรคระบาดในถิ่นมนุษย์ ความประพฤติของคนทราม ความเห็นผิด คนร้าย ภยันตราย โรค และอุปัทวะต่างๆ อันเกิดจากช้าง ม้า กวาง วัว สุนัข งู แมงป่อง งูเขียว เสือดาว หมี หมาป่า หมู กระบือ ยักษ์ และรากษสเป็นต้น ที่ดุร้าย”

แม้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคก็พบอุทาหรณ์ที่คล้ายคลึงกันนี้ว่า

ตโต คามทฺวาเร ฐตฺวา จณฺฑหตฺถิอสฺสาทิปริสฺสยปริวชฺชนตฺถํ คามรจฺฉา โอโลเกตพฺพา โหนฺติ.[๒๓๐]

“แต่นั้นเธอยืนที่ประตูบ้านต้องแลดูตรอกตามบ้าน เพื่อหลีกเลี่ยงอันตรายมีช้างม้าที่ดุร้ายเป็นต้น”]

ตสฺมา เถเรน อาณตฺเตน อคิลาเนน ภิกฺขุนา อุโปสถาคารํ สมฺมชฺชิตพฺพํ. ปานียํ ปริโภชนียํ อุปฏฺฐาเปตพฺพํ. อาสนํ ปญฺญาเปตพฺพํ. ปทีโป กาตพฺโพ. อกโรนฺโต ทุกฺกฏํ อาปชฺชติ. เถเรนาปิ ปติรูปํ ญตฺวา อาณาเปตพฺพํ.

ดังนั้น ภิกษุผู้ไม่อาพาธจึงควรทำการปัดกวาดโรงอุโบสถ ตั้งน้ำใช้น้ำฉัน ปูลาดอาสนะ จุดประทีป ตามคำสั่งของพระเถระ หากไม่กระทำก็ต้องอาบัติทุกกฏ ถึงพระเถระก็ควรสั่งภิกษุที่เหมาะสม

[ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย น หิ มักแสดงความขัดแย้งที่เรียกว่า พยติเรกะ ดังนั้น ประโยคดังกล่าวจึงชื่อว่า *ประโยคพยติเรกะ* คือ ประโยคแสดงความขัดแย้ง หิ ศัพท์ทำหน้าที่พยติเรกโชตกะ แต่ในที่นี้มี *ประโยคผล* ที่ขึ้นต้นด้วย ตสฺมา ต่อมาว่า ตสฺมา ฯเปฯ อุโปสถาคารํ สมฺมชฺชิตพฺพํ (ดังนั้น ภิกษุผู้ไม่อาพาธจึงควรทำปัดกวาดโรงอุโบสถ) ด้วยเหตุนี้ ประโยค น หิ ในที่นี้จึงเป็น *ประโยคการณะ* คือ ประโยคแสดงเหตุ หิ ศัพท์ทำหน้าที่การณโชตกะ

ข้อความว่า “ควรทำการปัดกวาดโรงอุโบสถ” หมายความว่า ก่อนที่พระพุทธองค์จะทรงบัญญัติให้กวาดโรงอุโบสถ ภิกษุเจ้าถิ่นมิได้กวาด พระอาคันตุกะที่มาทำอุโบสถก็ตำหนิ เพราะในโรงอุโบสถสกปรกด้วยฝุ่นธุลี พระพุทธองค์จึงทรงบัญญัติให้กวาดโรงอุโบสถ โดยพระเถระต้องมอบหมายให้ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งทำ ถ้าไม่มีไม้กวาดก็ให้สามเณรเป็นต้นทำกัปปิยะ[คือ ตัด] กิ่งไม้แล้วใช้กิ่งไม้กวาดแทนไม้กวาด ยกเว้นบางสถานที่ซึ่งกวาดไม่ได้ ก็คงไว้อย่างเดิม

ข้อความว่า “ตั้งน้ำใช้น้ำฉัน” หมายความว่า พระอาคันตุกะไม่มีน้ำใช้ล้างเท้าและน้ำดื่มในวันลงอุโบสถ จึงตำหนิภิกษุเจ้าถิ่น พระพุทธองค์จึงทรงบัญญัติให้ตั้งน้ำฉันน้ำใช้ ที่จริงแล้วในสมัยพุทธกาลเมืองราชคฤห์ทั้งหมดเป็นมหาสีมา ภิกษุจากวัดทั้งหมดในเมืองจึงต้องมาประชุมทำอุโบสถพร้อมกัน ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

ราชคหญฺหิ ปริกฺขิปิตฺวา อฏฺฐารส มหาวิหารา สพฺเพ เอกสีมา, ธมฺมเสนาปตินา เนสํ สีมา พทฺธา.[๒๓๑]

“จริงอยู่ มหาวิหาร ๑๘ ตำบลรอบกรุงราชคฤห์มีสีมาอันเดียวกันทั้งหมด สีมาแห่งมหาวิหารเหล่านั้น พระธรรมเสนาบดีผูก”

ข้อความว่า “ปูลาดอาสนะ” หมายความว่า พระพุทธองค์ทรงบัญญัติให้ปูลาดอาสนะเพื่อพระ

อาคันตุกะที่มาทำอุโบสถ เพราะพระอาคันตุกะเหล่านั้นไม่มีอาสนะไว้นั่ง จึงตำหนิภิกษุเจ้าถิ่นว่าไม่ปูลาดอาสนะไว้ ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๓ หน้า ๑๓๕) กล่าวว่าถ้าในวัดไม่มีอาสนะก็ควรยืมมาจากวัดอื่น ถ้าไม่มีอาสนะ ให้ปูลาดเสื่อละเอียด เสื่อหยาบ หรือกิ่งไม้ตามสมควร ส่วนฎีกาใหม่ (หน้า ๑๖๕) กล่าวถึงอาสนะตามลำดับว่าเป็นเก้าอี้ (ปีฐ) แผ่นกระดาน (ผลก) เสื่อละเอียด (กฏสารก) เสื่อหยาบ (ตฏฺฏิกา) กิ่งไม้ (สาขาภงฺค) คัมภีร์ปาติโมกข์ภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๘๖) แสดงความเห็นว่า ตามข้อความในคัมภีร์ฎีกาข้างต้น ทำให้อนุมานได้ว่า ในสมัยก่อนพระสิงหลคงนั่งเก้าอี้แล้วสวดปาติโมกข์โดยพิสดาร เพราะท่านกล่าวถึงเก้าอี้ไว้ก่อนอาสนะอย่างอื่น อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๓ หน้า ๑๓๕) กล่าวถึงผ้าปูนั่ง (อาสน) เสื่อละเอียด เสื่อหยาบ และกิ่งไม้ ไม่ได้เอ่ยถึงเก้าอี้และแผ่นกระดานไว้

ข้อความว่า "จุดประทีป" หมายความว่า ในสมัยพุทธกาล มีบางวัดทำอุโบสถในเวลากลางคืน เพื่อรอภิกษุอาคันตุกะที่มาจากแดนไกล เนื่องจากในเมืองราชคฤห์มีมหาสีมาซึ่งต้องรวมภิกษุที่อยู่ในวัดทั้งหมดภายในมหาสีมานั้นมาลงอุโบสถร่วมกันในที่แห่งเดียว ยกเว้นภิกษุที่ทำอุโบสถในขัณฑสีมาเท่านั้น ดังนั้น จึงทรงบัญญัติให้จุดไฟเพื่อไม่ให้ภิกษุเหยียบกันในที่มืด แต่ถ้าเป็นเวลากลางวัน ก็ไม่จำเป็นต้องจุดประทีป เพราะมีแสงสว่างอยู่แล้ว

ข้อความว่า "ถึงพระเถระก็ควรสั่งผู้ที่เหมาะสม" หมายความว่า พระเถระไม่ควรสั่งภิกษุที่กำลังทำงานอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่, ผู้มีภาระหน้าที่, ผู้สาธยายพระพุทธพจน์, พระธรรมกถึก หรือผู้สอนหนังสือเป็นต้น แต่ควรใช้ภิกษุอื่นที่ว่างพอจะทำบุพกิจได้]

การบอกฉันทะ

ฉนฺทปาริสุทฺธีติ เอตฺถ อุโปสถกรณตฺถํ สนฺนิปติเต สงฺเฆ พหิ อุโปสถํ กตฺวา อาคเตน สนฺนิปติตฏฺฐานํ คนฺตฺวา กายสามคฺคึ อเทนฺเตน ฉนฺโท ทาตพฺโพ. โยปิ คิลาโน วา โหติ กิจฺจปฺปสุโต วา, เตนาปิ ปาริสุทฺธึ เทนฺเตน ฉนฺโทปิ ทาตพฺโพ.

โปรดทราบเนื้อความในคำว่า ฉนฺทปาริสุทฺธิ (ฉันทะและปาริสุทธิ) นี้ ดังนี้

ฉันทะ พึงให้โดยภิกษุผู้ทำอุโบสถภายนอกแล้ว[ในแม่น้ำหรือสีมาแห่งใดแห่งหนึ่ง] ไม่ต้องการไปยังสถานที่สงฆ์ประชุมกันให้กายสามัคคี และโดยภิกษุผู้อาพาธหรือผู้ขวนขวายในกิจสงฆ์ [คือ ผู้ดูแลภิกษุเป็นต้น] แม้เมื่อภิกษุนั้นให้ปาริสุทธิแล้วก็ควรให้ฉันทะอีกด้วย

[ภิกษุผู้ควรให้ฉันทะและปาริสุทธิต้องเป็นผู้ที่อยู่ภายในมหาสีมา คือ สีมาใหญ่ ซึ่งอาจมีวัดจำนวน

มากอยู่ภายใน ในสมัยพุทธกาลมีมหาสีมาในกรุงราชคฤห์กว้าง ๑๘ โยชน์ สมมติโดยพระสารีบุตร ดังที่ปรากฏในคัมภีร์ [๒๓๑]

ระยะทาง ๑ โยชน์ ปัจจุบันถือว่าเทียบได้กับ ๑๖ กิโลเมตร โดยวัดจากทางระหว่างราชคฤห์กับนาลันทา ซึ่งในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๓๕) ระบุว่า มีระยะทาง ๑ โยชน์ เมื่อเทียบกับมาตราวัดของไทย คือ ๑๒ นิ้ว = ๑ คืบ, ๒ คืบ = ๑ ศอก, ๔ ศอก = ๑ วา, ๒๐ วา = ๑ เส้น, ๔๐๐ เส้น = ๑ โยชน์ ก็จะเท่ากับ ๑๖ กิโลเมตร แต่มาตราวัดสมัยพุทธกาลไม่เหมือนกับของไทย จึงควรนับจากมาตราวัดในสมัยก่อน จะทำให้ได้ระยะทางที่แน่นอน กล่าวคือ

๗ เมล็ดข้าวเปลือก	=	๑ นิ้ว
๑๒ นิ้ว	=	๑ คืบ
๒ คืบ	=	๑ ศอก
๗ ศอก	=	๑ ยัฏฐิ (ไม้เท้า)
๒๐ ยัฏฐิ	=	๑ อุสภะ
๘๐ อุสภะ	=	๔ คาวุต
๔ คาวุต	=	๑ โยชน์

ตามมาตราวัดข้างต้นนี้ ระยะทาง ๑ โยชน์เทียบได้กับ ๒๐.๗๕ กม. หรือเทียบได้กับ ๑๒ ไมล์ ๕ เฟอร์ลอง ๕๔๐ ฟุต (เฟอร์ลอง คือ หน่วยระยะทาง ๒๒๐ หลา หรือ ๑ ส่วน ๘ ไมล์ = ๒๐๑ เมตร ภาษาอังกฤษใช้เป็น Furlong ใช้อักษรย่อว่า FUR) มีวิธีคูณดังนี้

๑ นิ้ว (บาลี) = ๐.๗๕ นิ้ว (สากล) เพราะเมล็ดข้าวเปลือกเรียงตามด้านกว้าง ๗ เม็ด = ๐.๗๕ นิ้ว (สากล) หรือ ๓/๔ นิ้ว (สากล)

และ ๑ โยชน์ = ๑๒ นิ้ว × ๒ คืบ × ๗ ศอก × ๒๐ ยัฏฐิ × ๘๐ อุสภะ × ๔ คาวุต = ๑,๐๗๕,๒๐๐ นิ้ว (บาลี)

เพราะฉะนั้น ๑ โยชน์ = ๑,๐๗๕,๒๐๐ × ๐.๗๕ = ๘๐๖,๔๐๐ นิ้ว (สากล)

๖๓,๓๖๐ นิ้ว (สากล) = ๑ ไมล์

๑ โยชน์ = ๘๐๖,๔๐๐ นิ้ว (สากล) ÷ ๖๓,๓๖๐ นิ้ว = ๑๒.๗๓ ไมล์ (หรือ ๑๒ ไมล์ ๕ เฟอร์ลอง ๕๔๐ ฟุต)

๑ ไมล์ = ๑.๖๐๙ กม.

๑๒.๗๓ ไมล์ = ๑๒.๗๓ × ๑.๖๐๙ = ๒๐.๔๘ กม.

สรุปความว่า ๑ โยชน์ = ๑๒.๗๓ ไมล์ หรือ ๒๐.๔๘ กม.

อนึ่ง มาตราวัดตามบาลีที่กล่าวไว้ข้างต้น ปรากฏในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

รตนํ ตานิ สตฺเตว ยฏฺฐิ ตา วีสตูสภํ
คาวุต'มุสภาสีติ โยชนํ จตุคาวุตํ.[๒๓๒]

"[๒ คืบเหล่านั้น]เป็น ๑ ศอก, ๗ ศอกเป็น ๑ ยัฏฐิ, ๒๐ ยัฏฐิ เหล่านั้นเป็น ๑ อุสภะ, ๘๐ อุสภะเป็น ๑ คาวุต, ๔ คาวุตเป็น ๑ โยชน์"

คัมภีร์ข้างต้นกล่าวตามคัมภีร์สัมโมหวิโนทนีว่า

เทฺว วิทตฺถิโย รตนํ. สตฺต รตนานิ ยฏฺฐิ. ตาย ยฏฺฐิยา วีสติ ยฏฺฐิโย อุสภํ. อสีติ อุสภานิ คาวุตํ. จตฺตาริ คาวุตานิ โยชนํ.[๒๓๓]

"๒ คืบเป็น ๑ ศอก, ๗ ศอกเป็น ๑ ยัฏฐิ, ๒๐ ยัฏฐิตามยัฏฐินั้นเป็น ๑ อุสภะ, ๘๐ อุสภะเป็น ๑ คาวุต, ๔ คาวุตเป็น ๑ โยชน์"

คัมภีร์สังขยาปกาสกะที่แต่งโดยท่านพระวิลาสะแห่งเชียงใหม่ ได้ประพันธ์ข้อความนี้เป็นคาถาว่า

สตฺต หตฺถา มโต ทณฺโฑ วีสทณฺโฑ จ อุสโภ
อสีติ อุสภา คาวี คาวี จตฺตาริ โยชนํ.[๒๓๔]

"๗ ศอกเป็น ๑ ทัณฑะ (ไม้เท้า), ๒๐ ทัณฑะเป็น ๑ อุสภะ, ๘๐ อุสภะเป็น ๑ คาวี (คาวุต), ๔ คาวีเป็น ๑ โยชน์"

ในคัมภีร์กังขาโยชนาพบคาถาที่คล้ายคลึงกับคัมภีร์สังขยาปกาสกะ ดังนี้

สตฺต หตฺถา มโต ทณฺโฑ ทณฺฑา วีสติ อุสภํ
อสีติ อุสภา คาวี คาวี จตฺตาริ โยชนํ.[๒๓๕]

"๗ ศอกเป็น ๑ ทัณฑะ (ไม้เท้า), ๒๐ ทัณฑะเป็น ๑ อุสภะ, ๘๐ อุสภะเป็น ๑ คาวี (คาวุต), ๔ คาวีเป็น ๑ โยชน์"

คำว่า กิจฺจปฺปสุเตน (ผู้ขวนขวายในกิจสงฆ์) คือ ผู้ดูแลภิกษุอาพาธเป็นต้น ดังในฎีกาใหม่ [๒๓๖] อธิบายว่า กิจฺจปฺปสุโต วาติ คิลานุปฏฺฐากาทิกิจฺจปฺปสุโต วา (คำว่า กิจฺจปฺปสุโต วา คือ ผู้ดูแลภิกษุอาพาธเป็นต้นก็ดี) ดังนั้น ผู้ที่ไม่ว่างด้วยกิจส่วนตัวจึงจำเป็นต้องไปทำอุโบสถ จะให้ปาริสุทธิแทนไม่ได้]

กถํ ทาตพฺโพ. เอกสฺส ภิกฺขุโน สนฺติเก "ฉนฺทํ ทมฺมิ, ฉนฺทํ เม หร, ฉนฺทํ เม อาโรเจหี"ติ อยํ อตฺโถ กาเยน วา วาจาย วา อุภเยน วา วิญฺญาเปตพฺโพ, เอวํ ทินฺโน โหติ ฉนฺโท.

ถามว่า : พึงให้ฉันทะอย่างไร

ตอบว่า : เธอพึงบอกข้อความนี้ทางกาย วาจา หรือทั้ง ๒ ในสำนักของภิกษุรูปหนึ่งอย่างนี้ว่า ฉนฺทํ ทมฺมิ, ฉนฺทํ เม หร, ฉนฺทํ เม อาโรเจหิ (กระผมให้ฉันทะ ท่านจงนำฉันทะของกระผมไป จงบอกฉันทะของกระผม) เธอได้ชื่อว่าให้ฉันทะแล้วอย่างนี้

[การให้ฉันทะ คือ การแสดงฉันทะว่าตนเห็นด้วยกับสังฆกรรมมีอุโบสถเป็นต้น การให้ฉันทะนี้เป็นการให้ในขณะที่อยู่ในสีมาเดียวกันเท่านั้น ถ้าในสมัยปัจจุบันที่แต่ละวัดก็มีสีมาของตน การให้ฉันทะจึงไม่ใช่วินัยกรรมที่จำเป็นต้องทำ

การให้ฉันทะทางกาย เช่น การเขียนหนังสือบอก แสดงอากัปกิริยาทางมือหรือเท้า ส่วนการให้ฉันทะทางวาจาเป็นการเปล่งเสียงพูดด้วยภาษาบาลีหรือด้วยภาษาใดภาษาหนึ่งก็ได้ แต่การให้ฉันทะทางใจไม่มี เพราะคนอื่นจะรู้การให้ฉันทะทางใจนั้นไม่ได้

ประโยคที่แสดงการให้ฉันทะมี ๓ อย่าง กล่าวไว้โดยมีจุดมุ่งหมาย ดังนี้

๑. ประโยคว่า ฉนฺทํ ทมฺมิ (กระผมให้ฉันทะ) กล่าวไว้ตามข้อบัญญัติของพระพุทธเจ้าที่ทรงบัญญัติให้ภิกษุที่ตามไปทำสังฆกรรมไม่ได้ในสีมาเดียวกันต้องให้ฉันทะ

๒. ประโยคว่า ฉนฺทํ เม หร (ท่านจงนำฉันทะของกระผมไป) กล่าวเพื่อบรรเทาความลำบากในการให้ฉันทะ เพราะถ้าภิกษุที่นำฉันทะไปไม่ยอมนำไปถึงสงฆ์ ภิกษุที่ให้ฉันทะก็ต้องมอบฉันทะซ้ำอีกแก่ภิกษุรูปอื่น

๓. ประโยคว่า ฉนฺทํ เม อาโรเจหิ (จงบอกฉันทะของกระผม) กล่าวไว้เพื่อเปลื้องภิกษุผู้รับฉันทะแล้วมิได้บอกสงฆ์ให้พ้นจากอาบัติทุกกฏ เพราะเมื่อภิกษุผู้รับฉันทะมาถึงสงฆ์แล้ว ฉันทะก็เป็นอันนำมาเรียบร้อยแล้ว ภิกษุผู้รับฉันทะจะบอกสงฆ์หรือไม่บอกก็ไม่เป็นไร แต่ถ้าภิกษุผู้รับฉันทะมิได้แจ้งให้สงฆ์ทราบ ท่านก็ต้องอาบัติทุกกฏ

แม้ประโยคที่แสดงการให้ปาริสุทธิก็มี ๓ อย่างเช่นเดียวกัน กล่าวไว้โดยมีจุดมุ่งหมายเหมือนการให้ฉันทะนั้นเอง

โดยทั่วไป คำว่า อุภย เป็นสรรพนามที่มีลิงค์และพจน์ตามบทหลัง ดังเช่น อุทาหรณ์ว่า อุภเย เทวมานุสา (เทวดาและมนุษย์ทั้ง ๒ ฝ่าย) แต่ในบางแห่งก็เป็นบทตัทธิตที่ลง ย ปัจจัยในสมูหตัทธิต มีวิธีใช้เหมือน ทฺวยํ (หมวด ๒) และ ตยํ (หมวด ๓) มีรูปวิเคราะห์ว่า อุภินฺนํ สมูโห อุภยํ (หมู่แห่งสิ่ง ๒ สิ่ง ชื่อว่า อุภยะ = หมวดสอง) ดังนั้น ในที่นี้จึงประกอบใช้ อุภย ศัพท์เป็นรูปเอกพจน์ว่า กาเยน วา วาจาย วา อุภเยน วา วิญฺญาเปตพฺโพ (เธอพึงบอกข้อความนี้ทางกาย วาจา หรือทั้ง ๒ อย่าง)]

การบอกปาริสุทธิ

อกตูโปสเถน ปน คิลาเนน วา กิจฺจปฺปสุเตน วา ปาริสุทฺธิ ทาตพฺพา.

ปาริสุทธิ พึงให้โดยภิกษุผู้อาพาธหรือผู้ขวนขวายในกิจสงฆ์ผู้ยังมิได้ทำอุโบสถ

[การให้ปาริสุทธิ คือ การบอกว่าตนบริสุทธิ์จากอาบัติ ดังนั้น ถ้าภิกษุมีอาบัติอยู่ก็ต้องปลงอาบัติแล้วให้ปาริสุทธิโดยกล่าวเป็นคำบาลีว่า ปาริสุทฺธึ ทมฺมิ เป็นต้น หรือกล่าวด้วยภาษาใดภาษาหนึ่งก็ได้

ภิกษุผู้อาพาธจนไม่สามารถเดินทางไปร่วมทำอุโบสถกรรมได้ หรือผู้ขวนขวายในกิจสงฆ์มีการอุปัฏฐากภิกษุอาพาธหรือการแสดงธรรมเป็นต้น อาจให้ปาริสุทธิแทนการไปทำอุโบสถด้วยตนเองได้

คำว่า ปาริสุทฺธิ (ความบริสุทธิ์) มีรูปวิเคราะห์ว่า ปริสุชฺฌนํ ปาริสุทฺธิ (ปริ บทหน้า + สุธ ธาตุ = หมดจด + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ) ทำทีฆะสระ อ ใน ป เป็น อา ดังคำว่า ปธานํ วจนํ ปาวจนํ (คำพูดที่เป็นประธาน ชื่อว่า ปาพจน์)]

กถํ ทาตพฺพา. เอกสฺส ภิกฺขุโน สนฺติเก “ปาริสุทฺธึ ทมฺมิ, ปาริสุทฺธึ เม หร, ปาริสุทฺธึ เม อาโรเจหี”ติ อยํ อตฺโถ กาเยน วา วาจาย วา อุภเยน วา วิญฺญาเปตพฺโพ, เอวํ ทินฺนา โหติ ปาริสุทฺธิ, ตํ ปน เทนฺเตน ฉนฺโทปิ ทาตพฺโพ. วุตฺตญฺเหตํ ภควตา “อนุชานามิ ภิกฺขเว ตทหุโปสเถ ปาริสุทฺธึ เทนฺเตน ฉนฺทมฺปิ ทาตุํ, สนฺติ สงฺฆสฺส กรณียนฺ”ติ.

ถามว่า : พึงให้ปาริสุทธิอย่างไร

ตอบว่า : เธอพึงบอกข้อความนี้ทางกาย วาจา หรือทั้ง ๒ อย่างในสำนักของภิกษุรูปหนึ่งอย่างนี้ว่า ปาริสุทฺธึ ทมฺมิ, ปาริสุทฺธึ เม หร, ปาริสุทฺธึ เม อาโรเจหิ (กระผมให้ปาริสุทธิ ท่านจงนำปาริสุทธิของกระผมไป จงบอกปาริสุทธิของกระผม) เธอได้ชื่อว่าให้ปาริสุทธิแล้วอย่างนี้

อนึ่ง เมื่อเธอให้ปาริสุทธิแล้วก็ควรให้ฉันทะอีกด้วย ดังพระพุทธดำรัสว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว ตทหุโปสเถ ปาริสุทฺธึ เทนฺเตน ฉนฺทมฺปิ ทาตุํ. สนฺติ สงฺฆสฺส กรณียํ [๒๓๗] (ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุผู้ให้ปาริสุทธิแล้ว ต้องให้ฉันทะในวันอุโบสถนั้นอีกด้วย เพราะกิจที่สงฆ์จะต้องทำมีอยู่)

[คำว่า กรณียํ เป็น วจนวิปัลลาส คือ เมื่อควรตรัสว่า กรณียานิ ตามกริยาพหูพจน์ว่า สนฺติ ได้ตรัสเป็นรูปเอกพจน์ว่า กรณียํ ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า

“สนฺติ สงฺฆสฺส กรณียานี”ติ วตฺตพฺเพ วจนวิปลฺลาเสน “สนฺติ สงฺฆสฺส กรณียนฺ”ติ วุตฺตํ.[๒๓๘]

“เมื่อควรตรัสว่า สนฺติ สงฺฆสฺส กรณียานิ แต่ตรัสว่า สนฺติ สงฺฆสฺส กรณียํ ด้วยการเปลี่ยนพจน์”

การเปลี่ยนพจน์ในเรื่องนี้ไม่ใช่การลง โย วิภัตติแล้วเปลี่ยนเป็น สิ วิภัตติ แต่หมายถึงการลง สิ วิภัตติในอรรถพหูพจน์ แม้การเปลี่ยนลิงค์เป็นต้นก็เหมือนกัน เป็นการใช้ลิงค์อื่นจากลิงค์ที่นิยมใช้กันทั่วไป

ภิกษุผู้ต้องการให้ฉันทะและปาริสุทธิในคราวเดียวกัน อาจประกอบ ฉนฺท และ ปาริสุทฺธิ เป็นสมาหารทวันทสมาสแล้วกล่าวว่า ฉนฺทปาริสุทฺธึ ทมฺมิ, ฉนฺทปาริสุทฺธึ เม หร, ฉนฺทปาริสุทฺธึ เม อาโรเจหิ (กระผมให้ฉันทะและปาริสุทธิ ท่านจงนำฉันทะและปาริสุทธิของกระผมไป จงบอกฉันทะและปาริสุทธิของกระผม)]

ตตฺถ ปาริสุทฺธิทานํ สงฺฆสฺสปิ อตฺตโนปิ อุโปสถกรณํ สมฺปาเทติ, น อวเสสํ สงฺฆกิจฺจํ. ฉนฺททานํ สงฺฆสฺเสว อุโปสถกรณญฺจ เสสกิจฺจญฺจ สมฺปาเทติ, อตฺตโน ปน อุโปสโถ อกโตเยว โหติ. ตสฺมา ปาริสุทฺธึ เทนฺเตน ฉนฺโทปิ ทาตพฺโพ.

ในเรื่องนั้น การให้ปาริสุทธิย่อมยังการทำอุโบสถของสงฆ์และของตนให้สำเร็จได้ แต่ไม่อาจยังสังฆกรรมที่เหลือให้สำเร็จ

ส่วนการให้ฉันทะย่อมยังการทำอุโบสถและสังฆกรรมที่เหลือของสงฆ์ให้สำเร็จ

แต่อุโบสถของตนไม่เป็นอันกระทำโดยแท้ ดังนั้น เมื่อเธอให้ปาริสุทธิแล้วก็ควรให้ฉันทะอีกด้วย

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อภิกษุให้ปาริสุทธิแล้ว เหตุใดจึงต้องให้ฉันทะอีกด้วย
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุควรให้ปาริสุทธิเท่านั้นมิใช่หรือ

หมายความว่า การให้ปาริสุทธิของภิกษุที่อยู่ในสีมาเดียวกันซึ่งตามไปทำอุโบสถในวันอุโบสถไม่ได้ย่อมให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือ

๑. การทำอุโบสถของตน เพราะตนไม่บอกความบริสุทธิ์จากอาบัติแล้ว

๒. การทำอุโบสถของสงฆ์ เพราะทำให้อุโบสถกรรมของสงฆ์สำเร็จโดยไม่เป็นวรรคกรรม

แต่ไม่อาจทำให้กรรมอื่นสำเร็จได้ ส่วนการให้ฉันทะย่อมสามารถทำให้กรรมทั้งหมดของสงฆ์สำเร็จโดยไม่เป็นวรรคกรรม แต่ให้สำเร็จการทำอุโบสถของตนไม่ได้ ดังนั้น การให้ปาริสุทธิเพื่ออุโบสถกรรมจึงควรให้ฉันทะเพื่อทำกรรมอื่นที่อาจมีได้ตามโอกาสอันสมควร]

ปุพฺเพ วุตฺตํ ปน สุทฺธิกจฺฉนฺทํ วา อิมํ วา ฉนฺทปาริสุทฺธึ เอเกน พหูนมฺปิ อาหริตุํ วฏฺฏติ. สเจ ปน โส อนฺตรามคฺเค อญฺญํ ภิกฺขุํ ปสฺสิตฺวา เยสํ เตน ฉนฺโท วา ปาริสุทฺธิ วา คหิตา, เตสญฺจ อตฺตโน จ ฉนฺทปาริสุทฺธึ เทติ, ตสฺเสว สา อาคจฺฉติ, อิตรา ปน พิฬาลสงฺขลิกา ฉนฺทปาริสุทฺธิ นาม โหติ, สา นาคจฺฉติ, ตสฺมา สยเมว สนฺนิปติตฏฺฐานํ คนฺตฺวา อาโรเจตพฺพํ. สเจ ปน สญฺจิจฺจ นาโรเจติ, ทุกฺกฏํ อาปชฺชติ. ฉนฺทปาริสุทฺธิ ปน ตสฺมึ หตฺถปาสํ อุปคตมตฺเตเยว อาคตา โหติ.

อนึ่ง ภิกษุรูปหนึ่งจะนำฉันทะล้วนๆ ที่กล่าวไว้แล้ว หรือนำทั้งฉันทะและปาริสุทธินี้เพื่อภิกษุจำนวนมาก ควรอยู่ แต่ถ้าเธอเห็นภิกษุรูปอื่นในระหว่างทางแล้วให้ฉันทะและปาริสุทธิของภิกษุที่ตนรับมาและของตนเอง ฉันทะและปาริสุทธิของเธอเท่านั้นย่อมมาถึงสงฆ์ แต่ฉันทะและปาริสุทธิของภิกษุเหล่าอื่นได้ชื่อว่า ฉันทะปาริสุทธิเหมือนโซ่ล่ามแมว ฉันทะและปาริสุทธิดังกล่าวย่อมไม่มาถึงสงฆ์ ดังนั้น ภิกษุนั้นจึงต้องไปบอกถึงสถานที่ประชุมสงฆ์ด้วยตนเอง ถ้าเธอจงใจไม่บอกก็ต้องอาบัติทุกกฏ เมื่อเธอเข้ามาถึงหัตถบาสแล้ว ฉันทะและปาริสุทธิก็ถือว่ามาถึงสงฆ์แล้ว

[ภิกษุรูปเดียวนำฉันทะและปาริสุทธิเพื่อภิกษุหลายรูปได้ แต่ถ้าเธอพบภิกษุรูปอื่นในระหว่างทางก่อนจะถึงสถานที่ทำอุโบสถ แล้วให้ฉันทะและปาริสุทธิของภิกษุรูปอื่นและของตน ฉันทะและปาริสุทธิของตนเท่านั้นมาถึงสงฆ์ได้ ส่วนฉันทะและปาริสุทธิของภิกษุรูปอื่นไม่มาถึงสงฆ์ เพราะเหมือนกับโซ่ล่ามแมว กล่าวคือ โซ่มีห่วงคล้องกันไว้ทีละห่วง ห่วงแรกติดกับห่วงที่ ๒ ห่วงที่ ๒ ติดกับห่วงที่ ๓ แต่ห่วงแรกไม่ติดกับห่วงที่ ๓ ฉันใด ฉันทะและปาริสุทธิที่รับมาจากภิกษุรูปแรกจึงเกี่ยวกับภิกษุรูปที่ ๒ เหมือนห่วงแรกติดกับห่วงที่ ๒ ไม่เกี่ยวกับภิกษุรูปที่ ๓ ฉันนั้น

ภิกษุผู้รับฉันทะและปาริสุทธิมาถึงสงฆ์แล้วจงใจไม่บอก เธอต้องอาบัติทุกกฏ ถ้าหากลืมบอกหรือไม่บอกเพราะมีสาเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งโดยมิได้จงใจ ก็ไม่ต้องอาบัติ ประโยคที่ใช้บอกในเรื่องนี้ คือ ติสฺเสน ภิกฺขุนา ฉนฺทปาริสุทฺธิ ทินฺนา, ตมหํ สงฺฆสฺส อาโรเจมิ (ภิกษุชื่อติสสะให้ฉันทะและปาริสุทธิแล้ว กระผมบอกฉันทะและปาริสุทธินั้นแก่สงฆ์) แต่หากพระติสสะมีพรรษามากกว่าผู้บอก ให้ใช้เป็น อายสฺมตา ติสฺเสน (ท่านติสสะผู้มีอายุ) แทน ติสฺเสน ภิกฺขุนา

ในประโยคว่า ฉนฺโท วา ปาริสุทฺธิ วา ทินฺนา ท่านประกอบใช้กริยาคุมพากย์เป็นรูปอิตถีลิงค์ว่า ทินฺนา โดยคล้อยตามบทที่อยู่ติดกัน คือ ปาริสุทฺธิ ถ้าคำว่า ฉนฺโท อยู่หลัง ปาริสุทฺธิ เป็นรูปว่า ปาริสุทฺธิ วา ฉนฺโท วา ก็ต้องประกอบ ทินฺน ศัพท์เป็นรูปปุงลิงค์ว่า ทินฺโน สมมติว่า กริยาคุมพากย์อยู่หน้าประธาน

๒ ศัพท์ ก็ต้องประกอบลิงค์ตามศัพท์หลังที่ติดกัน โดยมีรูปว่า ทินฺโน ฉนฺโท วา ปาริสุทฺธิ วา หรือ ทินฺนา ปาริสุทฺธิ วา ฉนฺโท วา การประกอบลิงค์และพจน์ตามประธานที่อยู่ติดกันนี้เป็นธรรมเนียมของภาษาบาลี]

การบอกฤดู

อุตุกฺขานนฺติ "เหมนฺตาทีนํ อุตูนํ เอตฺตกํ อติกฺกนฺตํ, เอตฺตกํ อวสิฏฺฐนฺ"ติ เอวํ อุตูนํ อาจิกฺขนํ.

คำว่า อุตุกฺขานํ (การบอกฤดู) หมายความว่า การบอกฤดูอย่างนี้ว่า ในบรรดาฤดูหนาวเป็นต้น ฤดูเพียงเท่านี้ล่วงไปแล้ว ฤดูเพียงเท่านี้ยังเหลืออยู่

[ท่านอธิบาย อุตุกฺขานํ ดังนี้

๑. อุตุ ศัพท์ หมายถึง ฤดูหนาวเป็นต้น ไม่ใช่อุณหภูมิ คือ สีตอุตุ (ความเย็น) และอุณหอุตุ (ความร้อน)

คำว่า อุตุกฺขาน มีรูปวิเคราะห์กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า

- อุตูนํ อกฺขานํ อุตุกฺขานํ = การบอกฤดู ชื่อว่า อุตุกขานะ

คำว่า อกฺขาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อกฺขายเต อกฺขานํ = การบอก ชื่อว่า อักขานะ

(อา บทหน้า + ขา (ปกถเน = บอก) + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

การบอกฤดูในขณะจะเริ่มทำอุโบสถนี้ มิใช่การบอกว่าเป็นฤดูใดในปัจจุบันเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการบอกปักษ์ที่ผ่านมาแล้วและยังมาไม่ถึง เช่น ถ้าเป็นวันอุโบสถขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๕ ต้องบอกว่า ฤดูนี้เป็นฤดูร้อน มี ๓ ปักษ์ผ่านมาแล้ว ยังเหลืออีก ๔ ปักษ์ การที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติให้นับปักษ์ดังกล่าวก็เพราะว่าชาวบ้านถามภิกษุที่มาบิณฑบาตว่าวันนี้เป็นวันไหน ภิกษุตอบไม่ได้ จึงทรงบัญญัติว่า

อนุชานามิ ภิกฺขเว ปกฺขคณนํ อุคฺคเหตุํ.[๒๓๙]

"ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตเพื่อให้เรียนการนับปักษ์"

ที่จริงแล้วเมื่อนับว่าเป็นปักษ์ใดในวันอุโบสถ ภิกษุก็จะรู้ว่าเป็นวันใดโดยนับจากวันอุโบสถนั้นเอง]

การนับจำนวนภิกษุ

ภิกฺขุคณนาติ "เอตฺตกา ภิกฺขู อุโปสถคฺเค สนฺนิปติตา"ติ ภิกฺขูนํ คณนา. อิทมฺปิ หิ อุภยํ กตฺวาว อุโปสโถ กาตพฺโพ.

คำว่า ภิกฺขุคณนา (การนับจำนวนภิกษุ) หมายความว่า การนับจำนวนภิกษุว่า ภิกษุที่ประชุมกันในโรงอุโบสถมีเพียงเท่านี้ โดยแท้จริงแล้ว เมื่อกระทำกิจทั้ง ๒ นี้แล้วจึงทำอุโบสถได้

[การนับภิกษุเป็นพุทธานุญาตที่ให้ทำก่อนลงอุโบสถ เพราะชาวบ้านถามถึงจำนวนภิกษุในวัดกับภิกษุที่ออกบิณฑบาตแล้วภิกษุเหล่านั้นตอบไม่ได้ ชาวบ้านจึงตำหนิ เมื่อนับภิกษุในโรงอุโบสถเช่นนี้ ก็จะทำให้อนุมานรู้จำนวนภิกษุที่เพิ่มขึ้นหรือลดลงได้ ภิกษุที่ทำการนับจำนวนนี้อาจเป็นพระเถระในสงฆ์ หรือภิกษุรูปใดก็ได้ที่พระเถระมอบหมาย ปัจจุบันภิกษุผู้สวดปาติโมกข์มักรับหน้าที่นับจำนวนภิกษุที่มาทำอุโบสถ

โดยทั่วไปคำว่า โรงอุโบสถ มักใช้เป็น อุโปสถาคาร (เรือนอันเป็นที่กระทำซึ่งอุโบสถ) แต่ในที่นี้ใช้เป็น อุโปสถคฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุโปสถํ คณฺหนฺติ เอตฺถาติ อุโปสถคฺคํ = สถานที่ถือเอาอุโบสถ, โรงอุโบสถ

(อุโปสถ บทหน้า + คห ธาตุ (คหเณ = ถือเอา) + กฺวิ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

ดังคำว่า

- พลํ คณียติ เอตฺถาติ พลคฺคํ (สถานที่นับกองทัพ ชื่อว่า พลัคคะ)
- ภตฺตํ คณฺหนฺติ เอตฺถาติ ภตฺตคฺคํ (สถานที่ถือเอาภัต, โรงภัต ชื่อว่า ภัตตัคคะ)
- สลากํ คณฺหนฺติ เอตฺถาติ สลากคฺคํ (สถานที่ถือเอาสลาก, โรงสลาก ชื่อว่า สลากัคคะ)

ดังคำอธิบายในคัมภีร์นิรุตติทีปนีกล่าวว่า

ภตฺตํ คณฺหนฺติ เอตฺถาติ ภตฺตคฺคํ. เอวํ สลากคฺคํ, อุโปสถคฺคํ.[๒๔๐]

"ชนทั้งหลายย่อมถือเอาภัตในสถานที่นี้ เหตุนั้น สถานที่นี้ ชื่อว่า ภัตตัคคะ, คำว่า สลากคฺคํ, อุโปสถคฺคํ ก็เช่นเดียวกันนี้"]

การบอกโอวาทที่นางภิกษุณีขอ

โอวาโทติ ภิกฺขุโนวาโท. น หิ ภิกฺขุนีหิ ยาจิตํ โอวาทํ อนาโรเจตฺวา อุโปสถํ กาตุํ วฏฺฏติ.

คำว่า โอวาโท (โอวาท) หมายความว่า การสั่งสอนนางภิกษุณี [ด้วยครุธรรม ๘] เพราะสงฆ์จะทำอุโบสถโดยไม่ได้บอกโอวาทที่นางภิกษุณีขอไม่ได้

[อธิบายว่า คำว่า โอวาโท แม้จะไม่ระบุว่าเป็นการสั่งสอนใคร แต่ก็คือ การสั่งสอนนางภิกษุณีเท่านั้นตามฐานะที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ ที่จริงแล้ว การหมายถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามสมควรนั้นเป็นสิ่งที่เข้าใจกันได้ตามฐานะ ดังมีปริภาสาหรือกฎทั่วไปว่า

สามญฺโชตนา วิเสเส อวติฏฺฐติ, วิเสสตฺถินา จ วิเสโส อนุปยุชฺชติ.

“การแสดงข้อความสามัญทั่วไปย่อมตั้งอยู่ในข้อความพิเศษ และผู้ต้องการข้อความพิเศษย่อมประกอบข้อความพิเศษได้”

ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และโยชนาว่า

เอกโตอวสฺสุเตติ เอตฺถ กิญฺจาปิ เอกโตติ อวิเสเสน วุตฺตํ, ตถาปิ ภิกฺขุนิยา เอว อวสฺสุเต สติ อยํ อาปตฺติเภโท วุตฺโตติ เวทิตพฺโพ.[๒๔๑]

“ในคำว่า เอกโตอวสฺสุเต (ผู้กำหนัดฝ่ายเดียว) คำว่า เอกโต (ฝ่ายเดียว) กล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปก็จริง แต่พึงทราบว่า เมื่อมีความกำหนัดของภิกษุณีเท่านั้น จึงกล่าวประเภทของอาบัตินี้”

สามญฺญวจนสฺสาปิ วิเสเส อวฏฺฐานโต วิเสสตฺถินา จ วิเสสสฺส อนุปโยชิตพฺพโต อาห “ภิกฺขุนิยา เอวา”ติ.[๒๔๒]

“ท่านกล่าวว่า ภิกฺขุนิยา เอว (ของภิกษุณีเท่านั้น) เพราะการแสดงข้อความสามัญทั่วไปตั้งอยู่ในข้อความพิเศษ และผู้ต้องการข้อความพิเศษพึงประกอบข้อความพิเศษได้”

กถํ ปเนตฺถ “สพฺพธมฺมานนฺ”ติ อยํ วิเสโส ลพฺภตีติ. สามญฺญโชตนาย วิเสเส อวฏฺฐานโต, วิเสสตฺถินา จ วิเสสสฺส อนุปโยเชตพฺพโต.[๒๔๓]

“ถามว่า : ข้อความพิเศษนี้ว่า สพฺพธมฺมานํ (ธรรมทั้งปวง) ย่อมมีได้อย่างไรในที่นี้

ตอบว่า : เพราะการแสดงข้อความสามัญทั่วไปตั้งอยู่ในข้อความพิเศษ และผู้ต้องการข้อความพิเศษพึงประกอบข้อความพิเศษได้”

สามญฺญโชตนาย วิเสสาวฏฺฐานโต, วิเสสตฺถินา จ สามญฺญสทฺทสฺสาปิ วิเสสตฺเถเยว อนุปยุชฺชิตพฺพโต ปฏิปทาคมนตฺโถ อาคตสทฺโท ทฏฺฐพฺโพ, น ญาณคมนตฺโถ “ตถลกฺขณํ อาคโต”ติอาทีสุ วิย, นาปิ กายคมนาทิอตฺโถ “อาคโต โข มหาสมโณ, มาคธานํ คิริพฺพชนฺ”ติอาทีสุ วิย.[๒๔๔]

“พึงทราบ อาคต ศัพท์ มีความหมายว่า การไปด้วยการปฏิบัติ เพราะการแสดงข้อความสามัญทั่วไปตั้งอยู่ในข้อความพิเศษ และผู้ต้องการข้อความพิเศษพึงประกอบข้อความพิเศษได้ ไม่ใช่ความหมายว่า การไปด้วยปัญญา ดังคำว่า ตถลกฺขณํ อาคโต (มาสู่ลักษณะที่จริงแท้), ทั้งไม่ใช่ความหมายว่า การไปทางกายเป็นต้น ดังคำว่า อาคโต โข มหาสมโณ, มาคธานํ คิริพฺพชํ (พระมหาสมณะมาสู่เมืองราชคฤห์ของชาวมคธ)”

“อิทํ นาม จรตี”ติ อวุตฺเตปิ สามญฺญโชตนาย วิเสเส อวฏฺฐานโต, วิเสสตฺถินา จ วิเสสสฺส ปยุชฺชิตพฺพตฺตา “สทตฺถปรตฺเถ”ติ โยชียติ.[๒๔๕]

"แม้จะไม่กล่าวว่า ย่อมประพฤติอย่างนี้ ก็ประกอบความว่า ย่อมประพฤติประโยชน์ตน และประโยชน์ผู้อื่น เพราะการแสดงข้อความสามัญทั่วไปตั้งอยู่ในข้อความพิเศษ และผู้ต้องการข้อความพิเศษพึงประกอบข้อความพิเศษได้"

เอตฺถ "ปุริมานิ ชวนานี"ติอาทิวจเน โลกิย ฯเปฯ ชวนานิ เอว ทฏฺฐพฺพานิ, น โลกุตฺตรกุสลา-พฺยากตชวนานิ. สามญฺญโชตนา วิเสเส อวติฏฺฐติ, วิเสสตฺถินา จ วิเสโส อนุปยุชฺชตีติ ปริภาสโตติ โยชนา.[๒๙๖]

"ในพากย์นี้ มีการประกอบบทว่า พึงทราบชวนะที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยากฤตฝ่ายโลกิยะเท่านั้นในคำว่า ปุริมานิ ชวนานิ (ชวนะดวงก่อน) เป็นต้น ไม่ใช่ชวนะที่เป็นกุศลและอัพยากฤตฝ่ายโลกุตตระตามปริภาสาว่า สามญฺญโชตนา วิเสเส อวติฏฺฐติ, วิเสสตฺถินา จ วิเสโส อนุปยุชฺชติ (การแสดงข้อความสามัญทั่วไปย่อมตั้งอยู่ในข้อความพิเศษ และผู้ต้องการข้อความพิเศษย่อมประกอบข้อความพิเศษได้)"

มีข้อสังเกตอยู่ว่า กฎทั่วไปหรือปริภาสาที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มณิสารมัญชูสานั้นจะไม่พบในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระที่กล่าวถึงกฎทั่วไปของไวยากรณ์สันสกฤตโดยมากและกฎทั่วไปของไวยากรณ์สันสกฤตอื่น จึงน่าจะเป็นกฎที่ท่านตั้งขึ้นใหม่ตามข้อความในคัมภีร์ฎีกาที่แต่งมาก่อนแล้ว นอกจากนั้นแล้ว แม้ประโยคว่า สามญฺญวจนสฺสปิ หิ อตฺถปฺปกรณาทินา วิเสสวิสยตา โหติ (โดยแท้จริงแล้ว แม้คำสามัญทั่วไปก็มีวิสัยต่างกัน ย่อมมีได้ตามเนื้อความและฐานะเป็นต้น) ที่จะได้อธิบายต่อไปในเรื่องของวิบัติท้ายปฐมปาราชิก ก็กล่าวว่าเป็นปริภาสาในคัมภีร์มณิสารมัญชูสา (เล่ม ๑ หน้า ๑๓๔) เท่านั้น ไม่พบในคัมภีร์ปริภาเษนทุ-เสขระและไวยากรณ์สันสกฤตอื่น

ประโยคที่ประกอบว่า น หิ ในต้นประโยค ชื่อว่า *ประโยคการณะ* หรือประโยคทัฬหีกรณะ หิ ศัพท์ทำหน้าที่การณโชตกะ หรือทัฬหีกรณโชตกะ กล่าวไว้เพื่อแสดงเหตุหรือย้ำความในประโยคหน้าที่ระบุว่า เป็นการสั่งสอนนางภิกษุณีเท่านั้น ไม่ใช่การสั่งสอนบุคคลอื่นมีภิกษุเป็นต้น]

ภิกฺขุนิโย หิ "เสฺว อุโปสโถ"ติ อาคนฺตฺวา "อยํ อุโปสโถ จาตุทฺทโส ปนฺนรโส"ติ ปุจฺฉิตฺวา ปุน อุโปสถทิวเส อาคนฺตฺวา "ภิกฺขุนิสงฺโฆ อยฺย ภิกฺขุสงฺฆสฺส ปาเท วนฺทติ, โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจติ, ลภตุ กิร อยฺย ภิกฺขุนิสงฺโฆ โอวาทูปสงฺกมนนฺ"ติ เอวํ โอวาทํ ยาจนฺติ. ตํ ฐเปตฺวา พาล-คิลานคมิเย อญฺโญ สเจปิ อารญฺญิโก โหติ, อปฏิคฺคเหตุํ น ลภติ, ตสฺมา เยน โส ปฏิคฺคหิโต, เตน ภิกฺขุนา อุโปสถคฺเค ปาติโมกฺขุทฺเทสโก ภิกฺขุ เอวํ วตฺตพฺโพ "ภิกฺขุนิสงฺโฆ ภนฺเต ภิกฺขุสงฺฆสฺส ปาเท วนฺทติ, โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจติ, ลภตุ กิร ภนฺเต ภิกฺขุนิสงฺโฆ โอวาทูปสงฺกมนนฺ"ติ.

กล่าวโดยพิสดารว่าภิกษุณีทั้งหลายคิดว่าพรุ่งนี้เป็นวันอุโบสถ มาแล้วถามว่าวันอุโบสถนี้เป็นวันแรม ๑๔ ค่ำหรือวันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ แล้วมาอีกในวันอุโบสถ ย่อมขอโอวาทอย่างนี้ว่า

“พระคุณเจ้า ภิกษุณีสงฆ์ขอไหว้เท้าภิกษุสงฆ์ และขอการเข้าไปรับโอวาท พระคุณเจ้า ภิกษุณีสงฆ์จงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

ภิกษุอื่นยกเว้น ภิกษุผู้ไม่ฉลาด ผู้อาพาธ และผู้กำลังจะเดินทาง ถึงจะเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตรก็ต้องรับโอวาทที่ภิกษุณีขอไว้ ดังนั้น ภิกษุที่รับคำขอโอวาท จะต้องบอกภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ในโรงอุโบสถอย่างนี้ว่า

“ท่านผู้เจริญ ภิกษุณีสงฆ์ขอไหว้เท้าภิกษุสงฆ์ และขอการเข้าไปรับโอวาท ท่านผู้เจริญ ภิกษุณีสงฆ์จงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

[ข้อความข้างต้นกล่าวไว้เพื่ออธิบายว่า ภิกษุณีทั้งหลายขอโอวาทอย่างไร ภิกษุไหนเป็นผู้รับคำขอโอวาท และภิกษุนั้นบอกภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ในโรงอุโบสถอย่างไร หิ ศัพท์ในพากย์นี้เป็นวิตถารโชตกะ

การมาถามวันอุโบสถโดยคิดว่า พรุ่งนี้เป็นวันอุโบสถ คือ ถ้าเป็นวันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ ก็มาถามในวันขึ้น/แรม ๑๔ ค่ำ หรือถ้าเป็นวันแรม ๑๔ ค่ำ ก็มาถามในวันแรม ๑๓ ค่ำ แต่ในอรรถกถามหาปัจจรีระบุว่า ภิกษุณีควรมาถามในวันขึ้น/แรม ๑๓ ค่ำ ภิกษุผู้ถูกถามจึงตอบได้ว่าเป็นวันแรม ๑๔ ค่ำหรือวันขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ

อนึ่ง ภิกษุณีที่มาถามว่า เป็นวันอุโบสถอะไร หรือมาแจ้งการขอรับโอวาท คือ ครุธรรม ๘ จากภิกษุที่สงฆ์สมมติให้เป็นผู้สั่งสอนนางภิกษุณีต้องมีจำนวนภิกษุณีที่มา ๒ หรือ ๓ รูปเป็นอย่างต่ำ ดังนั้นท่านจึงประกอบใช้พหูพจน์ว่า ภิกฺขุนิโย (ภิกษุณีทั้งหลาย)

คำว่า อารญฺญิก มีรูปวิเคราะห์ในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๗๔) ว่า

- อรญฺเญ วสนสีโล อารญฺญิโก = ผู้มีปกติอยู่ในป่า ชื่อว่า อารัญญิกะ

  (อรญฺญ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน วสนสีล ตัทธิต)

ส่วนฎีกาใหม่ (หน้า ๑๖๗) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

- อรญฺเญ นิวาโส อสฺสาติ อารญฺญิโก = ผู้มีการอยู่ในป่า ชื่อว่า อารัญญิกะ

  (ลง ณิก ปัจจัยใน นิวาส ตัทธิต)

ภิกษุที่รับคำขอโอวาทจากภิกษุณีแล้ว ต้องมาบอกภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ในโรงอุโบสถเมื่อสงฆ์ประชุมกันแล้ว และนำคำของภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ไปบอกแก่ภิกษุณีอีกครั้งหนึ่ง

ภิกษุผู้ไม่ฉลาด คือ ผู้ไม่เข้าใจวิธีบอกในเรื่องนี้

ภิกษุผู้อาพาธ คือ ผู้ป่วยจนไม่อาจเดินทางไปทำอุโบสถได้

ภิกษุผู้กำลังจะเดินทาง คือ ผู้เตรียมจะเดินทางในวันอุโบสถแรม ๑๔ ค่ำ หรือขึ้น/แรม ๑๕ ค่ำ หรือในวันปาฏิบท]

ปาติโมกฺขุทฺเทสเกน วตฺตพฺพํ “อตฺถิ โกจิ ภิกฺขุ ภิกฺขุโนวาทโก สมฺมโต”ติ. สเจ โหติ โกจิ ภิกฺขุ ภิกฺขุโนวาทโก สมฺมโต, ตโต เตน โส วตฺตพฺโพ “อิตฺถนฺนาโม ภิกฺขุ ภิกฺขุโนวาทโก สมฺมโต, ตํ ภิกฺขุนิสงฺโฆ อุปสงฺกมตู”ติ. สเจ นตฺถิ, ตโต เตน ปุจฺฉิตพฺพํ “โก อายสฺมา อุสฺสหติ ภิกฺขุนิโย โอวทิตุนฺ”ติ. สเจ โกจิ อุสฺสหติ, โสปิ จ อฏฺฐหิ องฺเคหิ สมนฺนาคโต, ตํ ตตฺเถว สมฺมนฺนิตฺวา โอวาทปฏิคฺคาหโก วตฺตพฺโพ “อิตฺถนฺนาโม ภิกฺขุ ภิกฺขุโนวาทโก สมฺมโต, ตํ ภิกฺขุนิสงฺโฆ อุปสงฺกมตู”ติ.

ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องถามว่าภิกษุที่สงฆ์สมมติให้เป็นผู้สั่งสอนนางภิกษุณีมีอยู่หรือ ถ้ามีภิกษุบางรูปได้รับสมมติให้เป็นผู้สั่งสอนนางภิกษุณี ลำดับนั้นภิกษุผู้สวดปาติโมกข์นั้นต้องแจ้งแก่เธอว่า ภิกษุชื่อนี้เป็นผู้ที่สงฆ์สมมติให้สั่งสอนนางภิกษุณี ภิกษุณีสงฆ์จงเข้าไปหาภิกษุนั้น

ถ้าไม่มีภิกษุดังกล่าว ลำดับนั้น ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องถามว่า ท่านรูปไหนสามารถสั่งสอนนางภิกษุณีได้ ถ้ามีภิกษุบางรูปสามารถและเป็นผู้ประกอบด้วยองค์ ๘ สงฆ์พึงสมมติภิกษุผู้สั่งสอนนางภิกษุณีในที่นั้นแล้วกล่าวว่าสงฆ์สมมติภิกษุนี้ให้เป็นผู้สั่งสอนนางภิกษุณี ขอภิกษุณีสงฆ์จงเข้าไปหาภิกษุนั้น

[องค์ ๘ ของภิกษุผู้ควรสมมติให้เป็นผู้สั่งสอนนางภิกษุณี ในคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาได้ประพันธ์สังคหคาถาว่า

สีลวา พหุสฺสุโต จ สฺวาคโต จ สุวาจโก
ปิโย ปฏิพโล จาปิ นชฺฌาปนฺโน จ วีสติ.[๒๔๗]

“ภิกษุนั้นเป็นผู้มีศีล ได้สดับมามาก ท่องจำปาติโมกข์ทั้ง ๒ ฝ่ายได้ มีถ้อยคำดี เป็นที่เคารพรักของภิกษุณี เป็นผู้สามารถ ไม่เคยต้องครุธรรม[คือการสัมผัสภิกษุณี] และมีพรรษา ๒๐ [เป็นอย่างต่ำ]”]

สเจ ปน โกจิ น อุสฺสหติ, ปาติโมกฺขุทฺเทสเกน วตฺตพฺพํ “นตฺถิ โกจิ ภิกฺขุ ภิกฺขุโนวาทโก สมฺมโต, ปาสาทิเกน ภิกฺขุนิสงฺโฆ สมฺปาเทตู”ติ. เอตฺตาวตา หิ สิกฺขตฺตยสงฺคหิตํ สกลํ สาสนํ อาโรจิตํ โหติ. เตน ภิกฺขุนา “สาธู”ติ สมฺปฏิจฺฉิตฺวา ปาฏิปททิวเส ภิกฺขุนีนํ อาโรเจตพฺพํ.

ถ้าไม่มีภิกษุรูปไหนสามารถ ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์พึงกล่าวว่า ภิกษุที่สงฆ์สมมติให้สั่งสอนนางภิกษุณีไม่มี ขอภิกษุณีสงฆ์จงบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์ด้วยอาการที่น่าเลื่อมใสเถิด ผลก็คือ ด้วยถ้อยคำดังนี้เป็นอันบอกคำสอนทั้งหมดที่ประมวลไว้ด้วยไตรสิกขา

ภิกษุนั้นรับว่า สาธุ แล้วต้องแจ้งแก่นางภิกษุณีในวันปาฏิบท [คือ วันขึ้น ๑ ค่ำ หรือวันแรม ๑ ค่ำ]

[หิ ศัพท์ในประโยคว่า เอตฺตาวตา หิ เป็นต้น เป็น *ลัทธคุณโชตกะ* คือ แสดงผลพลอยได้จากประโยคต้น ในนิสสัยพม่าแปลว่า หิ = ลทฺธคุณํ วกฺขามิ (เราจักกล่าวผลที่ได้รับ)

ในประโยคว่า ปาสาทิเกน สมฺปาเทตุ (จงบำเพ็ญสิกขา ๓ ให้บริบูรณ์ด้วยอาการที่น่าเลื่อมใสเถิด) บทการิตกรรมของ สมฺปาเทตุ คือ ติวิธํ สิกฺขํ (ไตรสิกขา) ส่วน ปาสาทิเกน ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๖๙) กล่าวว่า ปาสาทิเกนาติ ปสาทาวเหน นิทฺโทเสน กายวจีมโนกมฺเมน (คำว่า ปาสาทิเกน หมายความว่า ด้วยกรรมทางกาย วาจา และใจ ที่นำความเลื่อมใส คือ ที่ไม่มีโทษ) ตามนัยนี้คำว่า ปาสาทิก หมายถึง กรรมซึ่งบุคคลกระทำทางกาย วาจา และใจ และลง ณิก ปัจจัยท้าย ปสาท ศัพท์ในอรรถ อาวห ตัทธิต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ปสาทํ อาวหตีติ ปาสาทิกํ (กรรมอันนำความเลื่อมใส ชื่อว่า ปาสาทิกะ)

ส่วนคัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๓ หน้า ๒๘๒) กล่าวว่า ปาสาทิเกนาติ ปสาทาวเหน กายวจีปโยเคน (คำว่า ปาสาทิเกน หมายความว่า ด้วยความเพียรทางกายและวาจาอันนำมาซึ่งความเลื่อมใส) จะเห็นได้ว่า คัมภีร์สารัตถทีปนีกล่าวถึงกายกรรมและวจีกรรม แต่ในฎีกาใหม่ยังกล่าวถึงมโนกรรมด้วย ส่วนคัมภีร์กังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๙๕) ได้แสดงความเห็นว่า คำอธิบายของฎีกาใหม่สมควรกว่า เพราะสมาธิสิกขาและปัญญาสิกขาเป็นสิ่งที่สำเร็จทางมโนกรรม

คำว่า ปาฏิปททิวส (วันปาฏิบท) คือ วันขึ้น ๑ ค่ำ หรือวันแรม ๑ ค่ำ ซึ่งถัดมาจากวันอุโบสถ คำว่า ปาฏิปท มีรูปวิเคราะห์ว่า

- จนฺโท วุทฺธึ จ หานึ จ ปฏิมุขํ ปชฺชติ เอตฺถ เอเตนาติ วา ปาฏิปโท = ดวงจันทร์ย่อมดำเนินไปมุ่งสู่ความเจริญและความเสื่อมในวันนี้หรือด้วยวันนี้ เหตุนั้น วันนั้นชื่อว่า ปาฏิปทะ (ปติ บทหน้า + ปท ธาตุ + อ ปัจจัยในกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะ ทำทีฆะสระ อ ใน ป เป็น อา)

ดังคำว่า ปธานํ วจนํ ปาวจนํ (คำพูดที่เป็นประธาน ชื่อว่า ปาพจน์) ดังข้อความในคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาว่า

ปาฏิปททิวสโตติ ทุติยทิวสโต. โส หิ จนฺโท วุทฺธึ จ หานึ จ ปฏิมุขํ ปชฺชติ เอตฺถ เอเตนาติ วา ปาฏิปโทติ วุจฺจติ.[๒๔๘]

"คำว่า ปาฏิปททิวสโต (จากวันปาฏิบท) คือ จากวันที่ ๒ ที่จริงแล้ว วันนั้นชื่อว่า ปาฏิบท โดยความหมายว่าดวงจันทร์ย่อมดำเนินไปมุ่งสู่ความเจริญและความเสื่อมในวันนี้หรือด้วยวันนี้ เหตุนั้น วันนั้นชื่อว่า ปาฏิบท"]

ภิกฺขุนิสงฺเฆนาปิ ตา ภิกฺขุนิโย เปเสตพฺพา, คจฺฉถ อยฺยา, ปุจฺฉถ กึ อยฺย ลภติ ภิกฺขุนิสงฺโฆ โอวาทูปสงฺกมนนฺ"ติ, ตาหิ "สาธุ อยฺเย"ติ สมฺปฏิจฺฉิตฺวา ตํ ภิกฺขุํ อุปสงฺกมิตฺวา เอวํ วตฺตพฺพํ "กึ อยฺย ลภติ ภิกฺขุนิสงฺโฆ โอวาทูปสงฺกมนนฺ"ติ. เตน วตฺตพฺพํ "นตฺถิ โกจิ ภิกฺขุ ภิกฺขุโนวาทโก สมฺมโต, ปาสาทิเกน ภิกฺขุนิสงฺโฆ สมฺปาเทตู"ติ, ตาหิ "สาธุ อยฺยา"ติ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ. อิทญฺจ เอกโต อาคตานํ ทฺวินฺนํ ติณฺณํ วา วเสน วุตฺตํ. ตาสุ ปน เอกาย ภิกฺขุนิยา วตฺตพฺพญฺเจว สมฺปฏิจฺฉิตพฺพญฺจ, อิตรา ตสฺสา สหายิกา.

แม้ภิกษุณีสงฆ์ก็ต้องส่งนางภิกษุณีเหล่านั้นไปโดยกล่าวว่า จงไปเถิดแม่เจ้าทั้งหลาย จงถามว่า พระคุณเจ้า ภิกษุณีสงฆ์ได้โอกาสเข้าไปรับโอวาทหรือยัง พวกเธอรับว่า ดีละแม่เจ้า แล้วเข้าไปหาภิกษุนั้นกล่าวอย่างนี้ว่า พระคุณเจ้า ภิกษุณีสงฆ์ได้โอกาสเข้าไปรับโอวาทหรือยัง ภิกษุนั้นพึงกล่าวว่า ไม่มีภิกษุที่สงฆ์สมมติให้สั่งสอนนางภิกษุณี ขอภิกษุณีสงฆ์จงบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์ด้วยอาการที่น่าเลื่อมใสเถิด พวกเธอควรยอมรับว่า สาธุ พระคุณเจ้า

อนึ่ง คำพหูพจน์[ว่า ตาหิ (พวกเธอ)] นี้ กล่าวไว้เนื่องด้วยภิกษุณีผู้มาพร้อมกัน ๒ หรือ ๓ รูป แต่นางภิกษุณีรูปหนึ่งในพวกเธอควรบอกและรับ ภิกษุณีอื่นจากนั้นเป็นเพื่อนเธอ

[ท่านได้แสดงข้อความเกี่ยวกับการขอโอวาทของภิกษุณีในที่มีสงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่าย ต่อแต่นี้ไปท่านจะแสดงข้อความนั้นในที่สงฆ์ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งไม่ครบจำนวนสงฆ์ หรือมีเพียงคณะทั้ง ๒ ฝ่าย หรือมีเพียงบุคคลทั้ง ๒ ฝ่าย]

สเจ ปน ภิกฺขุสงฺโฆ วา ภิกฺขุนิสงฺโฆ วา น ปูรติ, อุภยโตปิ วา คณมตฺตเมว ปุคฺคลมตฺตํ วา โหติ. ตตฺรายํ วจนกฺกโม- "ภิกฺขุนิโย อยฺย ภิกฺขุสงฺฆสฺส ปาเท วนฺทนฺติ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจนฺติ. ลภนฺตุ กิร อยฺย ภิกฺขุนิโย โอวาทูปสงฺกมนนฺ"ติ, "อหํ อยฺย ภิกฺขุสงฺฆสฺส ปาเท วนฺทามิ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจามิ. ลภามหํ อยฺย โอวาทูปสงฺกมนนฺ"ติ, "ภิกฺขุนิสงฺโฆ อยฺยา อยฺยานํ ปาเท วนฺทติ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจติ. ลภตุ กิร อยฺยา ภิกฺขุนิสงฺโฆ โอวาทูปสงฺกมนนฺ"ติ, "ภิกฺขุนิโย อยฺยา อยฺยานํ ปาเท วนฺทนฺติ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจนฺติ. ลภนฺตุ กิร อยฺยา ภิกฺขุนิโย

โอวาทูปสงฺกมนนฺ"ติ, "อหํ อยฺยา อยฺยานํ ปาเท วนฺทามิ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจามิ. ลภามหํ อยฺยา โอวาทูปสงฺกมนนฺ"ติ, "ภิกฺขุนิสงฺโฆ อยฺย อยฺยสฺส ปาเท วนฺทติ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจติ. ลภตุ กิร อยฺย ภิกฺขุนิสงฺโฆ โอวาทูปสงฺกมนนฺ"ติ, "ภิกฺขุนิโย อยฺย อยฺยสฺส ปาเท วนฺทนฺติ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจนฺติ. ลภนฺตุ กิร อยฺย ภิกฺขุนิโย โอวาทูปสงฺกมนนฺ"ติ, "อหํ อยฺย อยฺยสฺส ปาเท วนฺทามิ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจามิ. ลภามหํ อยฺย โอวาทูปสงฺกมนนฺ"ติ.

ถ้าภิกษุสงฆ์หรือภิกษุณีสงฆ์ไม่ครบจำนวน [๔ รูป] หรือมีเพียงคณะ (กลุ่มบุคคล ๒ หรือ ๓ คน) หรือมีบุคคลคนเดียวจากสงฆ์สองฝ่าย ก็มีลำดับถ้อยคำในเรื่องนั้น ดังนี้

๑. ภิกษุณีเป็นคณะ ภิกษุเป็นสงฆ์

ภิกฺขุนิโย อยฺย ภิกฺขุสงฺฆสฺส ปาเท วนฺทนฺติ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจนฺติ. ลภนฺตุ กิร อยฺย ภิกฺขุนิโย โอวาทูปสงฺกมนํ.

"พระคุณเจ้า ภิกษุณีทั้งหลายขอไหว้เท้าภิกษุสงฆ์ และขอการเข้าไปรับโอวาท พระคุณเจ้า ภิกษุณีทั้งหลายจงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด"

๒. ภิกษุณีเป็นบุคคล ภิกษุเป็นสงฆ์

อหํ อยฺย ภิกฺขุสงฺฆสฺส ปาเท วนฺทามิ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจามิ. ลภามหํ อยฺย โอวาทูปสงฺกมนํ.

"พระคุณเจ้า ดิฉันขอไหว้เท้าภิกษุสงฆ์ และขอการเข้าไปรับโอวาท พระคุณเจ้า ดิฉันจงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด"

๓. ภิกษุณีเป็นสงฆ์ ภิกษุเป็นคณะ

ภิกฺขุนิสงฺโฆ อยฺยา อยฺยานํ ปาเท วนฺทติ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจติ. ลภตุ กิร อยฺยา ภิกฺขุนิสงฺโฆ โอวาทูปสงฺกมนํ.

"พระคุณเจ้าทั้งหลาย ภิกษุณีสงฆ์ขอไหว้เท้าพระคุณเจ้าทั้งหลาย และขอการเข้าไปรับโอวาท พระคุณเจ้าทั้งหลาย ภิกษุณีสงฆ์จงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด"

๔. ภิกษุณีเป็นคณะ ภิกษุเป็นคณะ

ภิกฺขุนิโย อยฺยา อยฺยานํ ปาเท วนฺทนฺติ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจนฺติ. ลภนฺตุ กิร อยฺยา ภิกฺขุนิโย โอวาทูปสงฺกมนํ

“พระคุณเจ้าทั้งหลาย ภิกษุณีทั้งหลายขอไหว้เท้าพระคุณเจ้าทั้งหลาย และขอการเข้าไปรับโอวาท พระคุณเจ้าทั้งหลาย ภิกษุณีทั้งหลายจงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

๕. ภิกษุณีเป็นบุคคล ภิกษุเป็นคณะ

อหํ อยฺยา อยฺยานํ ปาเท วนฺทามิ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจามิ. ลภามหํ อยฺยา โอวาทูปสงฺกมนํ.

“พระคุณเจ้าทั้งหลาย ดิฉันขอไหว้เท้าพระคุณเจ้าทั้งหลาย และขอการเข้าไปรับโอวาท พระคุณเจ้าทั้งหลาย ดิฉันจงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

๖. ภิกษุณีเป็นสงฆ์ ภิกษุเป็นบุคคล

ภิกฺขุนิสงฺโฆ อยฺย อยฺยสฺส ปาเท วนฺทติ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจติ. ลภตุ กิร อยฺย ภิกฺขุนิสงฺโฆ โอวาทูปสงฺกมนํ

“พระคุณเจ้า ภิกษุณีสงฆ์ขอไหว้เท้าพระคุณเจ้าและขอการเข้าไปรับโอวาท พระคุณเจ้า ภิกษุณีสงฆ์จงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

๗. ภิกษุณีเป็นคณะ ภิกษุเป็นบุคคล

ภิกฺขุนิโย อยฺย อยฺยสฺส ปาเท วนฺทนฺติ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจนฺติ. ลภนฺตุ กิร อยฺย ภิกฺขุนิโย โอวาทูปสงฺกมนํ.

“พระคุณเจ้า ภิกษุณีทั้งหลายขอไหว้เท้าพระคุณเจ้า และขอการเข้าไปรับโอวาท พระคุณเจ้า ภิกษุณีทั้งหลายจงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

๘. ภิกษุณีเป็นบุคคล ภิกษุเป็นบุคคล

อหํ อยฺย อยฺยสฺส ปาเท วนฺทามิ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจามิ. ลภามหํ อยฺย โอวาทูปสงฺกมนํ.

“พระคุณเจ้า ดิฉันขอไหว้เท้าพระคุณเจ้า และขอการเข้าไปรับโอวาท พระคุณเจ้า ดิฉันจงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

[คำขอการเข้าไปรับโอวาท ๘ ข้อเหล่านี้ เมื่อรวมกับคำขอที่เนื่องด้วยภิกษุสงฆ์และภิกษุสงฆ์ที่กล่าวไว้ก่อนแล้ว รวมเป็นคำขอการเข้าไปรับโอวาท ๙ ข้อ

ในประโยคว่า ตตฺรายํ วจนกฺกโม (มีลำดับถ้อยคำในเรื่องนั้นดังนี้) โดยทั่วไปสรรพนามเป็นนามที่ใช้แทนนามทั้งหมดที่กล่าวมาแล้วในพากย์ก่อน เช่น เอโก ปุริโส อาคจฺฉติ, อยํ กาโฬ (บุรุษคนหนึ่งเดินมา บุรุษคนนี้เป็นคนผิวดำ) คำว่า อยํ เป็นสรรพนามใช้แทน ปุริโส แม้สรรพนามอื่นก็เช่นเดียวกัน สรรพนามเหล่านี้เรียกว่า วุตตาเปกขะ คือ มองหาข้อความที่กล่าวไว้แล้วในประโยคก่อน ต้องประกอบใช้ลิงค์และพจน์ตามข้อความที่ศัพท์สื่อถึงซึ่งกล่าวมาก่อนแล้ว

แต่มีสรรพนามอีกประเภทหนึ่งเรียกว่า วุจจมานาเปกขะ คือ มองหาข้อความที่จะกล่าวต่อไป มักประกอบใช้ลิงค์และพจน์ตามข้อความที่จะกล่าวต่อไปในประโยค นั่นก็คือ กโม ท่านจึงประกอบใช้ อยํ เป็นปุงลิงค์ตาม กโม ตามหลักการแปลยกศัพท์ให้เพิ่มวิเสสยะของ อยํ เป็น อยํ วุจฺจมานกโม (ลำดับที่อันเราจะกล่าวนี้)]

เตนาปิ ภิกฺขุนา อุโปสถกาเล เอวํ วตฺตพฺพํ "ภิกฺขุนิโย ภนฺเต ภิกฺขุสงฺฆสฺส ปาเท วนฺทนฺติ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจนฺติ. ลภนฺตุ กิร ภนฺเต ภิกฺขุนิโย โอวาทูปสงฺกมนนฺ"ติ, "ภิกฺขุนี ภนฺเต ภิกฺขุสงฺฆสฺส ปาเท วนฺทติ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจติ. ลภตุ กิร ภนฺเต ภิกฺขุนี โอวาทูปสงฺกมนนฺ"ติ, "ภิกฺขุนิสงฺโฆ ภนฺเต, ภิกฺขุนิโย ภนฺเต, ภิกฺขุนี ภนฺเต อายสฺมนฺตานํ ปาเท วนฺทติ, วนฺทนฺติ, วนฺทติ, โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจติ, ยาจนฺติ, ยาจติ, ลภตุ กิร ภนฺเต ภิกฺขุนิสงฺโฆ, ลภนฺตุ กิร ภนฺเต ภิกฺขุนิโย, ลภตุ กิร ภนฺเต ภิกฺขุนี โอวาทูปสงฺกมนนฺ"ติ. อุโปสถคฺเคปิ ปาติโมกฺขุทฺเทสเกน วา ญตฺติฏฺฐปเกน วา อิตเรน วา ภิกฺขุนา สเจ สมฺมโต ภิกฺขุ อตฺถิ, ปุริมนเยเนว "ตํ ภิกฺขุนิสงฺโฆ, ตํ ภิกฺขุนิโย, ตํ ภิกฺขุนี อุปสงฺกมตุ, อุปสงฺกมนฺตุ, อุปสงฺกมตู"ติ วตฺตพฺพํ. สเจ นตฺถิ, "ปาสาทิเกน ภิกฺขุนิสงฺโฆ, ภิกฺขุนิโย, ภิกฺขุนี สมฺปาเทตุ, สมฺปาเทนฺตุ, สมฺปาเทตู"ติ วตฺตพฺพํ. โอวาทปฺปฏิคฺคาหเกน ปาฏิปเท ตํ ปจฺจาหริตฺวา ตเถว วตฺตพฺพํ, อยเมตฺถ สงฺเขปวินิจฺฉโย. เอวํ ภิกฺขุนีหิ ยาจิตํ โอวาทํ อาโรเจตฺวาว อุโปสโถ กาตพฺโพ. เตน วุตฺตํ-

"ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตุกฺขานํ ภิกฺขุคณนา จ โอวาโท
อุโปสถสฺส เอตานิ ปุพฺพกิจฺจนฺติ วุจฺจตี"ติ.

แม้ภิกษุที่รับโอวาท[ที่นางภิกษุณีขอ]ก็ต้องกล่าวอย่างนี้ในเวลาทำอุโบสถว่า

๑. ภิกษุณีเป็นคณะ ภิกษุเป็นสงฆ์

ภิกฺขุนิโย ภนฺเต ภิกฺขุสงฺฆสฺส ปาเท วนฺทนฺติ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจนฺติ. ลภนฺตุ กิร ภนฺเต ภิกฺขุนิโย โอวาทูปสงฺกมนํ.

“ท่านผู้เจริญ ภิกษุณีทั้งหลายขอไหว้เท้าภิกษุสงฆ์ และขอการเข้าไปรับโอวาท ท่านผู้เจริญ ภิกษุณีทั้งหลายจงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

๒. ภิกษุณีเป็นบุคคล ภิกษุเป็นสงฆ์

ภิกฺขุนี ภนฺเต ภิกฺขุสงฺฆสฺส ปาเท วนฺทามิ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจามิ. ลภตุ กิร ภนฺเต ภิกฺขุนี โอวาทูปสงฺกมนํ.

“ท่านผู้เจริญ ภิกษุณีขอไหว้เท้าภิกษุสงฆ์ และขอการเข้าไปรับโอวาท ท่านผู้เจริญ ภิกษุณีจงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

๓. ภิกษุณีเป็นสงฆ์ ภิกษุเป็นคณะ

ภิกฺขุนิสงฺโฆ ภนฺเต อายสฺมนฺตานํ ปาเท วนฺทติ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจติ. ลภตุ กิร ภนฺเต ภิกฺขุนิสงฺโฆ โอวาทูปสงฺกมนํ

“ท่านผู้เจริญ ภิกษุณีสงฆ์ขอไหว้เท้าท่านผู้มีอายุทั้งหลาย และขอการเข้าไปรับโอวาท ท่านผู้เจริญ ภิกษุณีสงฆ์จงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

๔. ภิกษุณีเป็นคณะ ภิกษุเป็นคณะ

ภิกฺขุนิโย ภนฺเต อายสฺมนฺตานํ ปาเท วนฺทนฺติ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจนฺติ. ลภนฺตุ กิร ภนฺเต ภิกฺขุนิโย โอวาทูปสงฺกมนํ.

“ท่านผู้เจริญ ภิกษุณีทั้งหลายขอไหว้เท้าท่านผู้มีอายุทั้งหลาย และขอการเข้าไปรับโอวาท ท่านผู้เจริญ ภิกษุณีทั้งหลายจงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

๕. ภิกษุณีเป็นบุคคล ภิกษุเป็นคณะ

ภิกฺขุนี ภนฺเต อายสฺมนฺตานํ ปาเท วนฺทติ. โอวาทูปสงฺกมนญฺจ ยาจติ. ลภตุ กิร ภนฺเต ภิกฺขุนี โอวาทูปสงฺกมนํ.

“ท่านผู้เจริญ ภิกษุณีขอไหว้เท้าท่านผู้มีอายุทั้งหลาย และขอการเข้าไปรับโอวาท ท่านผู้เจริญ ภิกษุณีจงได้การเข้าไปรับโอวาทเถิด”

แม้ในโรงอุโบสถ ถ้ามีภิกษุที่สงฆ์สมมติไว้ ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ [ในวัดที่มีภิกษุ ๔ รูปขึ้นไป] ภิกษุผู้ตั้งญัตติ [ในวัดที่มีภิกษุ ๓ รูป] หรือภิกษุนอกจากนี้ [ในวัดที่มีภิกษุ ๒ หรือ ๑ รูป]

ก็พึงกล่าวว่า ขอภิกษุณีสงฆ์จงเข้าไปหาภิกษุนั้น หรือ ขอภิกษุณีทั้งหลายจงเข้าไปหาภิกษุนั้น หรือ ขอภิกษุณีจงเข้าไปหาภิกษุนั้น ตามนัยก่อนนั่นแหละ

ถ้าไม่มีภิกษุที่สงฆ์สมมติไว้พึงกล่าวว่า ขอภิกษุณีสงฆ์จงบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์ด้วยอาการที่น่าเลื่อมใสเถิด หรือ ขอภิกษุณีทั้งหลายจงบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์ด้วยอาการที่น่าเลื่อมใสเถิด หรือ ขอภิกษุณีจงบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์ด้วยอาการที่น่าเลื่อมใสเถิด

ภิกษุที่รับโอวาท[ที่นางภิกษุณีขอ]พึงนำคำนั้นมากล่าวเช่นนั้นในวันปาฏิบท คำที่กล่าวมานี้เป็นข้อวินิจฉัยโดยสังเขปในคัมภีร์กังขาวิตรณีนี้

ภิกษุบอกโอวาทที่ภิกษุณีทั้งหลายขอแล้วอย่างนี้ทีเดียว พึงกระทำอุโบสถ ดังนั้น เราจึงกล่าวว่า

ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตุกฺขานํ ภิกฺขุคณนา จ โอวาโท
อุโปสถสฺส เอตานิ ปุพฺพกิจฺจนฺติ วุจฺจติ.

"การกระทำ ๔ อย่างเหล่านี้ได้ชื่อว่า บุพกิจของอุโบสถ คือ

๑. การบอกฉันทะ ๒. การบอกปาริสุทธิ

๓. การบอกฤดู ๔. การนับจำนวนภิกษุ

๕. การบอกโอวาทที่นางภิกษุณีขอ"

[คำว่า อาโรเจตฺวาว ท่านประกอบ เอว ศัพท์เพื่อห้ามการไม่บอก โดยทั่วไปอรรถของ เอว ศัพท์มี ๓ ประการ ในที่นี้จำแนกเป็น

๑. คเหตัพพัตถะ เนื้อความที่ควรถือเอา คือ กิริยาบอก

๒. นิวัตเตตัพพัตถะ เนื้อความที่ควรห้าม คือ กิริยาไม่บอก

๓. อนุญญาตัตถะ เนื้อความที่อนุญาตโดยอ้อม ไม่มีในเรื่องนี้ (อรรถนี้มีได้ตามสมควรเท่านั้น ไม่มีในทุกบท)

ถ้าหากภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ไม่บอกโอวาทที่ภิกษุณีขอดังกล่าวแล้ว ก็ต้องอาบัติทุกกฏ ตามพระพุทธบัญญัติว่า

น ภิกฺขเว โอวาโท น อาโรเจตพฺโพ, โย น อาโรเจยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.[๒๔๙]

"ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่บอกโอวาทไม่ได้ รูปใดไม่พึงบอก ต้องอาบัติทุกกฏ"]

คำอธิบาย ปาริสุทฺธึ อายสฺมนฺโต อาโรเจถ

ปาริสุทฺธึ อายสฺมนฺโต อาโรเจถาติ อตฺตโน ปริสุทฺธภาวํ อาโรเจถ.

ประโยคว่า ปาริสุทฺธึ อายสฺมนฺโต อาโรเจถ (ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านจงบอกความบริสุทธิ์) หมายความว่า พวกท่านจงบอกความเป็นผู้บริสุทธิ์ของตน

[ท่านอธิบาย ปาริสุทฺธึ (ความบริสุทธิ์) ว่า ปริสุทฺธิภาวํ (ความเป็นผู้บริสุทธิ์) เพื่อแสดงการลง ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ และแสดงรูปวิเคราะห์ภาวสาธนะโดยอ้อมว่า ปริสุชฺฌนํ ปาริสุทฺธิ (ความบริสุทธิ์ ชื่อว่า ปาริสุทธิ)

นอกจากนั้น ท่านยังอธิบายเพิ่มเติมว่า ความบริสุทธิ์ดังกล่าวเป็นความบริสุทธิ์จากอาบัติของตน มิใช่ความบริสุทธิ์ของภิกษุอื่น จึงกล่าวว่า อตฺตโน (ของตน) มีวิธีปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า พวกท่านจงบอกความเป็นผู้บริสุทธิ์ ด้วยคำว่า ปริสุทฺธภาวํ อาโรเจถ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การบอกความเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นเป็นความบริสุทธิ์ของใคร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การบอกความเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นเป็นความบริสุทธิ์ของภิกษุอื่นหรือไร (อีกอย่างหนึ่ง) ท่านควรระบุว่าการบอกความเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นเป็นความบริสุทธิ์ของใครมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า อตฺตโน (ของตน) อธิบายว่า การบอกความเป็นผู้บริสุทธิ์นั้นเป็นความบริสุทธิ์ของตน ไม่ใช่ของภิกษุอื่น ดังนี้แล]

คำอธิบาย ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสามิ

“ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสามี”ติ อิทํ ปาริสุทฺธิอาโรจนสฺส การณวจนํ. “น จ ภิกฺขเว สาปตฺติเกน ปาติโมกฺขํ โสตพฺพํ, โย สุเณยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสา”ติ หิ วจนโต อปริสุทฺเธหิ ปาติโมกฺขํ โสตุํ น วฏฺฏติ. เตน วุตฺตํ- ปาริสุทฺธึ อายสฺมนฺโต อาโรเจถ. ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสามีติ.

คำว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสามิ (ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์) นี้ กล่าวถึงเหตุในการบอกความบริสุทธิ์ เพราะภิกษุผู้ไม่บริสุทธิ์ไม่ควรฟังปาติโมกข์ ดังพระพุทธดำรัสว่า

น จ ภิกฺขเว สาปตฺติเกน ปาติโมกฺขํ โสตพฺพํ. โย สุเณยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.[๒๕๐]

“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีอาบัติไม่ควรฟังปาติโมกข์ รูปใดฟัง ต้องอาบัติทุกกฏ”

ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ปาริสุทฺธึ อายสฺมนฺโต อาโรเจถ. ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสามิ (ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านจงบอกความบริสุทธิ์ ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์)

[คำว่า ปาริสุทฺธึ อาโรเจถ (พวกท่านจงบอกความบริสุทธิ์) หมายความว่า ถ้าพวกท่านไม่มีอาบัติ ก็จงนิ่ง ถ้ามีอาบัติ ก็จงแสดงให้ภิกษุอื่นรู้ ดังที่จะกล่าวต่อไปในประโยคว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ เป็นต้น]

เอตฺถ สิยา "สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย, ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺยา"ติ วุตฺตตฺตา อิธาปิ "ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสตี"ติ วตฺตพฺพํ, เอวญฺหิ สติ ปุพฺเพนาปรํ สนฺธิยตีติ.

ถามว่า : แม้ในประโยคนี้ก็ควรกล่าว[ด้วยนามโยคะ]ว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสติ (สงฆ์จักสวดปาติโมกข์) เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย, ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺย (สงฆ์พึงทำอุโบสถ พึงสวดปาติโมกข์) เมื่อเป็นดังนี้ คำหน้า[คือ ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺย] และคำหลัง [คือ ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสติ] ย่อมถึงความสอดคล้องกันมิใช่หรือ

[ท่านกล่าวประโยคคำถามนี้เพื่อถามความสงสัยว่า การกล่าวด้วยอัมหโยคะว่า อุทฺทิสิสฺสามิ ในพระบาลี ย่อมสอดคล้องกับคำก่อนว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย, ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺย หรือไร

คำว่า เอตฺถ สิยา แสดงคำถามของผู้ท้วงติง ในที่นี้ไม่มีบทประธานและบทวิเสสยะของ เอตฺถ ฎีกาใหม่จึงเพิ่มบทประธานว่า อยํ อนุโยโค (การท้วงติงนี้) และเพิ่มวิเสสยะของ เอตฺถ ว่า ปเท (ในบท) โดยกล่าวว่า

เอตฺถ สิยาติ "ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสามี"ติ เอตสฺมึ ปเท อยมนุโยโค ภเวยฺย.[๒๕๑]

"การท้วงตินี้พึงมีในบทนั้นว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสามิ"

คัมภีร์พยาจีนิยาม (ข้อ ๕๔) กล่าวว่า ประโยคว่า เอตฺถ สิยา นี้ ต้องเพิ่มบทที่ลง ตฺวา ปัจจัยว่า ฐตฺวา, บทสัมพันธ์ว่า โจทกสฺส และบทกัตตาว่า โจทนา เข้ามาแปลร่วมกับประโยคนี้ จึงมีข้อความเต็มว่า เอตฺถ ปาเจ ฐตฺวา โจทกสฺส โจทนา สิยา (การดำรงอยู่ในปาฐะนี้แล้วท้วงติงของผู้โจทพึงมีได้)

ตามความเห็นนี้คำว่า เอตฺถ เป็นบทอาธาระที่มองหากริยา แต่ไม่สัมพันธ์กับ สิยา จึงต้องเพิ่ม ฐตฺวา เข้ามา และคำว่า สิยา ก็มองหากัตตาว่า อยํ อนุโยโค หรือ โจทโก เนื่องด้วยไม่มีกริยาที่ปราศจากกัตตา ดังกฎทั่วไปในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

สพฺพตฺถ กตฺตา เนตพฺโพ.[๒๕๒]

"พึงนำกัตตามาในพากย์ทั้งปวง"

กตฺตุสุญฺญา กตฺตี นาม นตฺถิ.[๒๕๓]

"ขึ้นชื่อว่ากริยาศัพท์ที่ว่างจากกัตตา ย่อมไม่มี"

ในที่บางแห่งพบคำว่า เอตฺถาห ก็เพิ่มคำอื่นเป็นรูปว่า เอตฺถ ฐตฺวา โจทโก โจทนํ อาห (ผู้โจทก์ดำรงอยู่ในปาฐะนี้แล้วกล่าวคำท้วงติง) เพราะ อาห มาจาก พฺรู ธาตุที่มองหากรรม

คำว่า สนฺธิยติ (ย่อมถึงความสอดคล้องกัน) ในฎีกาใหม่ (หน้า ๑๖๙) อธิบายเป็น สนฺธานํ คจฺฉติ แม้รูปนี้จะมีลักษณะคล้ายกับกรรมวาจก แต่ท่านอธิบายเป็นกัตตุวาจก จึงควรเป็นกัตตุวาจกที่มาจาก สํ บทหน้า + ธา ธาตุ (ธารเณ = ทรงไว้) + ณย ปัจจัย + ติ วิภัตติ ลง ณย ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๓๙) ว่า ธาตุรูเป นามสฺมา ณโย จ (เมื่อมีรูปของธาตุ ลง ณย ปัจจัยท้ายนามศัพท์ และตั้งชื่อว่าการิตปัจจัย) ในที่นี้ อิ หรือ ณย ปัจจัยใช้ในความหมายว่า "ถึง" เมื่อลง ณย ปัจจัยแล้ว ให้แปลงสระ อา ของ ธา ธาตุเป็น อิ ด้วยมหาสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น

หิ ศัพท์ในประโยคว่า เอวญฺหิ สติ ปุพฺเพนาปรํ สนฺธิยติ ทำหน้าที่แสดงผล ตามคัมภีร์โยชนามักแปลว่า ผลํ วกฺขามิ (เราจักกล่าวผล) ซึ่งผลในที่นี้ก็คือ ประธานของคำหน้าว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย, ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺย และประธานของคำหลังว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺย พึงสอดคล้องกัน]

วุจฺจเต. วจนมตฺตเมเวตํ น สนฺธิยติ. ลกฺขณโต ปน สเมติ. สงฺฆสฺส สามคฺคิยา, คณสฺส สามคฺคิยา, ปุคฺคลสฺส อุทฺเทสา สงฺฆสฺส อุทฺทิฏฺฐํ โหติ ปาติโมกฺขนฺติ อิทญฺเหตฺถ ลกฺขณํ, ตสฺมา "ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสามี"ติ อิทเมเวตฺถ วตฺตพฺพํ.

ตอบว่า : คำดังกล่าวไม่เสมอกันเพียงศัพท์เท่านั้น แต่เสมอกันโดยลักษณะ ดังจะเห็นได้ว่า ลักษณะในการสวดปาติโมกข์นั้นมีอย่างนี้ว่า

สงฺฆสฺส สามคฺคิยา คณสฺส สามคฺคิยา ปุคฺคลสฺส อุทฺเทสา สงฺฆสฺส อุทฺทิฏฺฐํ โหติ ปาติ-โมกฺขํ.[๒๕๔]

"ปาติโมกข์ของสงฆ์ได้สวดแล้ว เพราะสงฆ์พร้อมเพรียงกัน เพราะคณะพร้อมเพรียงกันและเพราะการสวดของบุคคล"

ด้วยเหตุดังกล่าว จึงควรกล่าวประโยคว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสามิ (ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์) นั้นในพากย์นี้

[คำว่า วุจฺจเต ต้องเพิ่มคำอื่นเข้ามาแปลร่วม มีข้อความเต็มว่า เอตฺถ โจทกสฺส ปริหาโร มยา วุจฺจเต (เราจะกล่าวคำตอบแก่ผู้โจทก์ในที่นี้) ตามคัมภีร์พยาจีนิยาม (ข้อ ๕๗)

แม้ในประโยคต้นจะประกอบใช้กริยาคุมพากย์เป็นนามโยคะ โดยหมายถึงสงฆ์ด้วยคำว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย, ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺย (สงฆ์พึงทำอุโบสถ พึงสวดปาติโมกข์) แต่ในประโยคต่อมาประกอบใช้เป็นอัมหโยคะ โดยหมายถึงบุคคลผู้สวดปาติโมกข์ด้วยคำว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสามิ (ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์) ก็ถือว่าสอดคล้องไม่ลักลั่นกัน เพราะมีลักษณะอย่างเดียวกัน ความจริงแล้ว การทำงานอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้จะมีคนทำเพียงคนเดียว แต่ถ้าทำด้วยฉันทะของคนหมู่มาก ก็เหมือนเป็นงานที่คนหมู่มากทำเช่นเดียวกัน ในที่ประชุมสงฆ์ตั้งแต่ ๕ รูปขึ้นไป เมื่อภิกษุ ๔ รูปมีฉันทะเสมอกับภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ ก็จัดเป็นสงฆ์ร่วมกันสวดปาติโมกข์โดยอ้อม แต่การประกอบใช้นามโยคะในที่นี้ก็เพื่อแสดงว่ามีบุคคลผู้สวดปาติโมกข์เพียงรูปเดียว ไม่ใช่สงฆ์สวดปาติโมกข์พร้อมกัน]

คำอธิบาย ตํ

ตํ สพฺเพว สนฺตา สาธุกํ สุโณม มนสิ กโรมาติ ตนฺติ ปาติโมกฺขํ.

ในคำว่า ตํ สพฺเพว สนฺตา สาธุกํ สุโณม มนสิ กโรม (พวกเราที่มีอยู่ทั้งหมดจงฟังให้ดี จงใส่ใจปาติโมกข์นั้น) นี้ คำว่า ตํ คือ ปาติโมกข์

[ท่านแสดง อภิเธยยัตถะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึงโดยระบุว่า ตํ หมายถึง ปาติโมกข์ ในคัมภีร์ฏีกาและโยชนาบางแห่งเรียกอภิเธยยัตถะนี้ว่า สรูปะ บ้าง วิสัย (ฐานะที่ระบุถึง) บ้าง

คำว่า ปาติโมกฺขํ ที่ท่านเพิ่มเข้ามาเป็นวิเสสยะของ ตํ เป็นข้อความที่กล่าวมาแล้ว ท่านกล่าวคำนี้เพื่อระบุว่า ต ศัพท์ใน ตํ เป็น ปักกันตวิสัย คือ มีอรรถที่ผ่านมาเป็นวิสัย

ในบรรดา ต ศัพท์ ๓ ประเภท คือ

๑. ปักกันตวิสัย (มีทัพพะที่ผ่านมาเป็นวิสัย) คือ เพิ่มบทนามที่กล่าวถึงทัพพะ (บุคคลสิ่งของหรือสภาวธรรม) มาจากพากย์ต้น เช่น ตตฺถ กตโม รูปกฺขนฺโธ[๒๕๕] (ในบรรดาขันธ์เหล่านั้น รูปขันธ์ คืออะไร) คำว่า ตตฺถ เพิ่มวิเสสยะคือ ขนฺเธสุ ที่กล่าวไว้ในประโยคก่อน

๒. ปสิทธวิสัย (มีทัพพะที่ประจักษ์เป็นวิสัย) คือ ประกอบบทนามที่กล่าวถึงทัพพะโดยตรงเป็นวิเสสยะของ ต สรรพนาม เช่น นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส[๒๕๖] (ขอนอบน้อมแด่พระผู้มี-พระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น) คำว่า ตสฺส เป็นวิเสสนะของ ภควโต ที่ปรากฏโดยตรงในพากย์ ทำให้หมายถึงพระโคตมพุทธเจ้าพระองค์นี้เท่านั้น ไม่ใช่พระพุทธเจ้าพระองค์อื่น

๓. อนุภูตวิสัย (มีกิริยาที่รู้สึกทางใจเป็นวิสัย) คือ เพิ่มบทมาจากพากย์ต้นโดยเปลี่ยนกริยา-คุมพากย์เป็นบทนามด้วยการลง ณวุ ปัจจัยท้ายธาตุ และลงภาวตัทธิตปัจจัยไว้ท้าย เช่น

อตีตํ นานุโสจามิ นปฺปชปฺปาม’นาคตํ
ปจฺจุปฺปนฺเนน ยาเปมิ เตน วณฺโณ ปสีทติ.[๒๕๗]

“ข้าพเจ้าย่อมไม่เศร้าโศกถึงอดีต ไม่เพ้อหาอนาคต ยังชีพอยู่ด้วยปัจจุบัน ดังนั้น ผิวพรรณจึงผ่องใส”

ในคาถานี้ คำว่า เตน (ดังนั้น) เป็น ต สรรพนามที่กล่าวถึงบทกริยาที่ผ่านมาในประโยคก่อน คือ การไม่เศร้าโศก[ถึงอดีต] ไม่เพ้อหา[อนาคต] และยังชีพอยู่[ด้วยปัจจุบัน] จึงเป็นอนุภูตวิสัย ตามหลักภาษาให้เปลี่ยนศัพท์ว่า นานุโสจามิ, นปฺปชปฺปามิ และ ยาเปมิ เป็นบทนามและลงภาวตัทธิตปัจจัยไว้ท้าย จึงมีรูปวิเสสยะของ เตน ว่า นานุโสจกตฺเตน อปฺปชปฺปกตฺเตน ยาปกตฺเตน จ (เพราะความเป็นผู้ไม่เศร้าโศก เพราะความเป็นผู้ไม่เพ้อหา และเพราะความเป็นผู้เป็นอยู่)

คัมภีร์สัททสารัตถชาลินีกล่าวถึง ต ศัพท์ทั้ง ๓ ประการเป็นคาถาท่องจำว่า

ปกฺกนฺตวิสโย เจว ปสิทฺธวิสโย ตถา
อนุภูตวิสโย เจติ ตํสทฺโท ยํ น เปกฺขเต.[๒๕๘]

“ต ศัพท์ที่เรียกว่า ปักกันตวิสัย ปสิทธวิสัย และอนุภูตวิสัย ย่อมไม่มองหา ย ศัพท์”

ในคาถาข้างต้น ท่านผู้แต่งใช้คำว่า ตํสทฺโท (ต ศัพท์) โดยลงนิคคหิตอาคมท้าย ต ศัพท์ตามกฎว่า

“ย และ ต ศัพท์ที่เชื่อมกับบทหลังต้องลงนิคคหิตอาคมหรือซ้อนพยัญชนะเข้ามา”

แต่ผู้แปลคิดว่า ต ศัพท์ในที่นี้ไม่ใช่สรรพนาม เป็นเพียงอนุกรณศัพท์ คือ ศัพท์ปลอมที่ใช้แทนศัพท์จริง แต่มีความหมายตามศัพท์โดยแปลทับศัพท์ ไม่ต้องแปลตามอรรถปกติเหมือนในประโยคทั่วไป เช่น คำว่า ราชสฺส ในสูตรว่า ราชสฺส รญฺโญราชิโน เส ไม่ต้องแปลว่า “ของพระราชา” แต่แปลว่า “ของ ราช ศัพท์” ท่านนิยมใช้อนุกรณศัพท์ในรูปศัพท์ที่ประกอบในสูตรของไวยากรณ์ ดังนั้น จึงควรมีรูปว่า ตสทฺโท ตามคัมภีร์นิรุตติทีปนีว่า

ยสทฺโท อนิยมตฺถวจโน. ต-ตฺยสทฺทา ปรมฺมุเข ทูรวจนา.[๒๕๙]

“ย ศัพท์แสดงเนื้อความที่ไม่แน่นอน ส่วน ต และ ตฺย ศัพท์ แสดงเนื้อความไกลในที่ลับหลัง”

อย่างไรก็ตาม ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๔๔๐) และสัททนีติปทมาลานิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๗๑๔) พบข้อความว่า ยํสทฺโท อนิยมตฺโถ. ตํสทฺโท ปรมฺมุขาวจโน (ย ศัพท์มีเนื้อความไม่แน่นอน, ต ศัพท์แสดงเนื้อความในที่ลับหลัง) แต่ผู้แปลคิดว่าควรมีรูปว่า ยสทฺโท และ ตสทฺโท จึงจะถูกต้อง คาดว่ารูปว่า ยํสทฺโท และ ตํสทฺโท เป็นความเห็นของท่านผู้ชำระในขณะจัดพิมพ์มากกว่าเป็นปาฐะเดิม]

คำอธิบาย สพฺเพว สนฺตา

สพฺเพว สนฺตาติ ยาวติกา ตสฺสา ปริสาย เถรา จ นวา จ มชฺฌิมา จ.

คำว่า สพฺเพว สนฺตา (พวกเราที่มีอยู่ทั้งหมด) หมายความว่า พวกเราที่มีจำนวนเท่าใด ซึ่งเป็นพระเถระ [ภิกษุที่บวชได้ ๑๐ พรรษาขึ้นไป] พระนวกะ [ภิกษุที่บวชได้ไม่ถึง ๕ พรรษา] หรือพระมัชฌิมะ [ภิกษุที่บวชได้เกิน ๕ พรรษา แต่ยังไม่ถึง ๑๐ พรรษา] ที่มีอยู่ในบริษัทนั้น

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อระบุว่า สพฺพ ศัพท์ใน สพฺเพว เป็น สาวเสสสัพพะ คือ สัพพะที่มีส่วนเหลือ โดยหมายถึง พระเถระ พระนวกะ และพระมัชฌิมะที่อยู่ในบริษัทภายในโรงอุโบสถเท่านั้น ไม่ใช่หมายถึง พระทุกรูปที่อยู่ในวัด

คำว่า สนฺต มักแปลว่า สัตบุรุษ เป็นนามศัพท์ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สมุ ธาตุ (อุปสเม = สงบ + ต ปัจจัย) แปลตามศัพท์ว่า ผู้สงบแล้ว แต่ในที่นี้แปลว่า มีอยู่ เป็นกริยาศัพท์ มาจาก อส ธาตุ (ภุวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์กัตตุสาธนะว่า สนฺตีติ สนฺตา

คำว่า ยาวติกา (มีจำนวนเท่าใด, เพียงใด) ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยาว ศัพท์ + ติก ปัจจัยในปริมาณตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ยาว ปริมาณํ เยสนฺติ ยาวติกา คำนี้ใช้เหมือนกัน ยตฺตกา (ย ศัพท์ + ตฺตก ปัจจัย), ยาวนฺโต (ย ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัย)]

คำอธิบาย สาธุกํ สุโณม

สาธุกํ สุโณมาติ อฏฺฐึ กตฺวา มนสิ กริตฺวา โสตทฺวารวเสน สพฺพเจตสา สมนฺนาหราม.

คำว่า สาธุกํ สุโณม (จงฟังให้ดี) หมายความว่า จงมุ่งประโยชน์ คือ ตั้งใจฟังประมวลมาด้วยจิตทั้งหมดโดยเนื่องด้วยโสตทวาร

[คำว่า อฏฺฐึ กตฺวา (มุ่งประโยชน์) อธิบาย สาธุ ศัพท์ว่ามีความหมายว่า สุนฺทร (ดีงาม), คำว่า มนสิ กริตฺวา (คือ ตั้งใจฟัง) อธิบาย อฏฺฐึ กตฺวา อีกทอดหนึ่ง และคำว่า โสตทฺวารวเสน ฯเปฯ สมนฺนาหราม (ประมวลมาด้วยจิตทั้งหมดโดยเนื่องด้วยโสตทวาร) อธิบาย สุโณม

คำว่า อฏฺฐี ใน อฏฺฐึ กตฺวา มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. [การฟังที่]มีประโยชน์เกื้อกูล = อตฺโถ อสฺส อตฺถีติ อฏฺฐี, สวนํ (ประโยชน์เกื้อกูลมีอยู่แก่การฟังนั้น เหตุนั้น การฟังนั้นชื่อว่า อัฏฐี คือ การฟัง)

อตฺถ ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ เหมือนคำว่า อฏฺฐกถา = อตฺถกถา ดังคัมภีร์อนุฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๙๗) กล่าวว่า อตฺถํ กตฺวาติ หิตํ กตฺวา (คำว่า อตฺถํ กตฺวา แปลว่า ทำให้มีประโยชน์เกื้อกูล) ตามนัยนี้คำว่า อฏฺฐึ กตฺวา แปลว่า ทำ[การฟังนั้น]ให้มีประโยชน์เกื้อกูล

๒. [ตนที่]มีความต้องการ[ด้วยปาติโมกข์นั้น] = อตฺโถ อสฺส อตฺถีติ อฏฺฐี, อตฺตา (ความต้องการมีอยู่แก่ตนนั้น เหตุนั้น ตนนั้นชื่อว่า อัฏฐี คือ ตน)

อตฺถ ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๑๖๙) กล่าวไว้ว่า อตฺตานํ เตน ปาติโมกฺเขน อตฺถิกํ กตฺวา (คำว่า อตฺถํ กตฺวา แปลว่า กระทำตนให้มีความต้องการด้วยปาติโมกข์นั้น)

๓. [ปาติโมกข์ที่]มีประโยชน์เกื้อกูล = อตฺโถ อสฺส อตฺถีติ อฏฺฐี, ปาติโมกฺขํ (ประโยชน์เกื้อกูลมีอยู่แก่ปาติโมกข์นั้น เหตุนั้น ปาติโมกข์นั้นชื่อว่า อัฏฐี คือ ปาติโมกข์)

อตฺถ ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๑๗๐) กล่าวว่า ตํ วา ปาติโมกฺขํ อิทํ มยฺหํ ปาติโมกฺขนฺติ อฏฺฐึ กตฺวา (อีกอย่างหนึ่ง กระทำปาติโมกข์นั้นให้มีประโยชน์เกื้อกูลโดยคิดว่า นี้คือปาติโมกข์ของเรา) ตามนัยนี้คำว่า อฏฺฐึ กตฺวา แปลว่า กระทำ[ปาติโมกข์นั้น]ให้มีประโยชน์เกื้อกูล]

คำอธิบาย มนสิ กโรม

มนสิ กโรมาติ เอกคฺคจิตฺตา หุตฺวา จิตฺเต ฐเปยฺยาม.

คำว่า มนสิ กโรม (จงใส่ใจ) หมายความว่า จงมีจิตตั้งมั่นตั้งปาติโมกข์นั้นไว้ในจิต

[ตามหลักพระอภิธรรม มนสิการ (การใส่ใจ) มี ๓ อย่าง พบในคัมภีร์อัฏฐสาลินี (หน้า ๑๘๓) คือ

๑. อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ	มนสิการที่ยังอารมณ์ให้เป็นไป คือ มนสิการเจตสิก
๒. วิถีปฏิปาทกมนสิการ	มนสิการที่ยังวิถีจิตให้เป็นไป คือ ปัญจทวาราวัชชนจิต
๓. ชวนปฏิปาทกมนสิการ	มนสิการที่ยังชวนะให้เป็นไป คือ มโนทวาราวัชชนจิต

ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อห้ามการใส่ใจด้วยอารัมมณปฏิปาทกมนสิการ โดยหมายถึงการใส่ใจด้วยวิถีปฏิปาทกมนสิการและชวนปฏิปาทกมนสิการ ดังที่ฎีกาใหม่อธิบายไว้ว่า

โส จ โข มนสิกาโร น เอตฺถ อารมฺมณปฺปฏิปาทนลกฺขโณ, อถ โข วีถิปฺปฏิปาทนชวนปฺปฏิปาทนมนสิการปุพฺพกจิตฺเต ฐปนลกฺขโณติ อาห “เอกคฺคจิตฺตา หุตฺวา จิตฺเต ฐเปยฺยามา”ติ.[๒๖๐]

“อนึ่ง การใส่ใจนั้นไม่ใช่มีลักษณะยังอารมณ์ให้เป็นไปในเรื่องนี้ แต่มีลักษณะตั้งไว้ในจิตที่มีการใส่ใจอันยังวิถีจิตและชวนะให้เป็นไปอยู่หน้า ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอกคฺคจิตฺตา หุตฺวา จิตฺเต ฐเปยฺยาม (จงมีจิตตั้งมั่นตั้งปาติโมกข์นั้นไว้ในจิต)”]

เอตฺถ จ กิญฺจาปิ “ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสามี”ติ วุตฺตตฺตา “สุโณถ มนสิ กโรถา”ติ วตฺตุํ ยุตฺตํ วิย ทิสฺสติ, “สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺยา”ติ อิมินา ปน น สเมติ. สมคฺคสฺส หิ สงฺฆสฺเสตํ อุโปสถกรณํ, ปาติโมกฺขุทฺเทสโก จ สงฺฆปริยาปนฺโนว. อิจฺจสฺส สงฺฆปริยาปนฺนตฺตา “สุโณม มนสิ กโรมา”ติ อิทเมว วตฺตุํ ยุตฺตํ.

อนึ่ง ในคำนี้[ว่า สาธุกํ สุโณม มนสิ กโรม (จงฟังให้ดี จงใส่ใจ)] การสวดว่า สุโณถ มนสิ กโรถ (ท่านทั้งหลายจงฟังให้ดี จงใส่ใจ) ดูเหมือนจะสมควรกว่า เพราะกล่าวไว้ว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสามิ (ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์) แต่การสวดอย่างนั้นไม่สอดคล้องกับคำว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย (สงฆ์พึงทำอุโบสถ) นี้ เพราะการทำอุโบสถเป็นของสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน และภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ก็นับเนื่องในสงฆ์นั่นแหละ ดังนั้น จึงควรกล่าวคำว่า สุโณม มนสิ กโรม นี้เท่านั้น เพราะภิกษุผู้สวดปาติโมกข์นั้นนับเนื่องในสงฆ์

[ถ้าอ้างอิงคำว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสามิ (ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์) ก็น่าจะกล่าวว่า สุโณถ มนสิ กโรถ (ท่านทั้งหลายจงฟังให้ดี จงใส่ใจ) การกล่าวว่า สาธุกํ สุโณม มนสิ กโรม (จงฟังให้ดี จงใส่ใจ) จึงเหมือนไม่สอดคล้องกับคำข้างต้น แต่เนื่องจากภิกษุผู้สวดปาติโมกข์นั้นก็นับเข้าในสงฆ์ผู้ทำอุโบสถและสวดปาติโมกข์ ดังคำกล่าวว่า สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย (สงฆ์พึงทำอุโบสถ) ดังนั้น จึงไม่ใช้คำเชื้อเชิญว่า สาธุกํ สุโณถ มนสิ กโรถ แต่ใช้คำที่รวมถึงผู้สวดอีกด้วยว่า สาธุกํ สุโณม มนสิ กโรม ความหมายก็คือ ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์ต้องสวดและฟังปาติโมกข์ ส่วนสงฆ์ที่เหลือต้องฟังปาติโมกข์เท่านั้น

คำว่า อิจฺจสฺส ตัดบทเป็น อิติ + อสฺส บทว่า อิติ ความหมายเหมือน ตสฺมา จึงเพิ่มบทวิเสสยะจากประโยคก่อนว่า สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส อุโปสถกรณตฺตา ปาติโมกฺขุทฺเทสกสฺส สงฺฆปริยาปนฺนตฺตา จ (เพราะการทำอุโบสถเป็นของสงฆ์ผู้พร้อมเพรียง และเพราะความเป็นผู้นับเนื่องในสงฆ์ของภิกษุผู้สวดปาติโมกข์)]

คำอธิบาย ยสฺส สิยา อาปตฺติ

อิทานิ ยํ วุตฺตํ “ปาริสุทฺธึ อายสฺมนฺโต อาโรเจถา”ติ, ตตฺถ ยถา ปาริสุทฺธิอาโรจนํ โหติ, ตํ ทสฺเสตุํ ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺยาติ อาห. ตตฺถ ยสฺส สิยาติ ยสฺส ฉนฺนํ อาการานํ อญฺญตเรน อาปนฺนาปตฺติ ภเวยฺย. อาปตฺติญฺหิ อาปชฺชนฺโต อลชฺชิตา, อญฺญาณตา, กุกฺกุจฺจปฺปกตตา, อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตา, กปฺปิเย อกปฺปิยสญฺญิตา, สติสมฺโมสาติ อิเมหิ ฉหากาเรหิ อาปชฺชติ.

กถํ อลชฺชิตาย อาปชฺชติ. อกปฺปิยภาวํ ชานนฺโตเยว มทฺทิตฺวา วีติกฺกมํ กโรติ. วุตฺตมฺปิ เจตํ-

"สญฺจิจฺจ อาปตฺตึ อาปชฺชติ อาปตฺตึ ปริคูหติ
อคติคมนญฺจ คจฺฉติ เอทิโส วุจฺจติ อลชฺชิปุคฺคโล"ติ.

กถํ อญฺญาณตาย อาปชฺชติ. อญฺญาณปุคฺคโล หิ มนฺโท โมมูโห กตฺตพฺพากตฺตพฺพํ อชานนฺโต อกตฺตพฺพํ กโรติ, กตฺตพฺพํ วิราเธติ, เอวํ อญฺญาณตาย อาปชฺชติ.

กถํ กุกฺกุจฺจปฺปกตตาย อาปชฺชติ. กปฺปิยากปฺปิยํ นิสฺสาย กุกฺกุจฺเจ อุปฺปนฺเน วินยธรํ ปุจฺฉิตฺวา กปฺปิยํ เจ, กตฺตพฺพํ สิยา. อกปฺปิยํ เจ, น กตฺตพฺพํ. อยํ ปน "วฏฺฏตี"ติ มทฺทิตฺวา วีติกฺกมติเยว. เอวํ กุกฺกุจฺจปฺปกตตาย อาปชฺชติ.

กถํ อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตาย อาปชฺชติ. อจฺฉมํสํ "สูกรมํสนฺ"ติ ขาทติ. วิกาเล กาลสญฺญาย ภุญฺชติ. เอวํ อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตาย อาปชฺชติ.

กถํ กปฺปิเย อกปฺปิยสญฺญิตาย อาปชฺชติ. สูกรมํสํ "อจฺฉมํสนฺ"ติ ขาทติ. กาเล วิกาลสญฺญาย ภุญฺชติ. เอวํ กปฺปิเย อกปฺปิยสญฺญิตาย อาปชฺชติ.

กถํ สติสมฺโมสา อาปชฺชติ. สหเสยฺยจีวรวิปฺปวาสาทีนิ สติสมฺโมสา อาปชฺชติ.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ โส อาวิกเรยฺย (ท่านรูปใดมีอาบัติ ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย) เพื่อแสดงลักษณะของการบอกความบริสุทธิ์ ในพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า ปาริสุทฺธึ อายสฺมนฺโต อาโรเจถ (พวกท่านจงบอกความบริสุทธิ์)

ในพากย์นั้น คำว่า ยสฺส สิยา (ท่านรูปใดมีอาบัติ) หมายความว่า ท่านรูปใดมีอาบัติที่ต้องด้วยเหตุ ๖ เหตุใดเหตุหนึ่ง กล่าวคือ ภิกษุที่ต้องอาบัติอยู่มักต้องด้วยเหตุ ๖ เหล่านี้ คือ

๑. ไม่ละอาย คือ ภิกษุทั้งที่รู้อยู่ทีเดียวว่าไม่ควรทำ ก็ยังขืนล่วงละเมิด แม้พระผู้มีพระภาคก็ตรัสไว้ว่า

สญฺจิจฺจ อาปตฺตึ อาปชฺชติ อาปตฺตึ ปริคูหติ
อคติคมนญฺจ คจฺฉติ เอทิโส วุจฺจติ อลชฺชิปุคฺคโล.[๒๖๑]

"ภิกษุใดจงใจต้องอาบัติ ปกปิดอาบัติ และถึงความลำเอียง ภิกษุเช่นนี้
ชื่อว่า พระอลัชชี"

๒. ไม่รู้ คือ บุคคลที่ไม่รู้ เป็นคนเขลา โง่เง่า ไม่รู้ว่าสิ่งไหนควรทำหรือไม่ควรทำ ก็ยังขืนทำสิ่งที่ไม่ควรทำ ไม่ให้สำเร็จสิ่งที่ควรทำ ภิกษุย่อมต้องอาบัติด้วยความไม่รู้อย่างนี้

๓. สงสัยแล้วขืนทำ คือ เมื่อความสงสัยเกิดขึ้นอาศัยสิ่งที่ควรและไม่ควร ต้องถามพระวินัยธร ถ้าเป็นสิ่งสมควร ก็เป็นสิ่งที่ควรทำ ถ้าเป็นสิ่งที่ไม่สมควร ก็ไม่ควรทำ แต่บุคคลนี้ยังขืนล่วงละเมิดอยู่นั่นเอง โดยสำคัญว่าควร ภิกษุย่อมต้องอาบัติด้วยความสงสัยแล้วขืนทำลงอย่างนี้

๔. สำคัญในของไม่สมควรว่าสมควร คือ ภิกษุฉันเนื้อหมีโดยสำคัญว่าเป็นเนื้อหมู หรือฉันอาหารในเวลาวิกาลโดยสำคัญว่าเป็นกาลที่สมควร

๕. สำคัญในของสมควรว่าไม่สมควร คือ ภิกษุฉันเนื้อหมูโดยสำคัญว่าเป็นเนื้อหมี หรือฉันอาหารในเวลากาลที่สมควรโดยสำคัญว่าเป็นวิกาล

๖. ลืมสติ คือ ภิกษุต้องอาบัติเพราะนอนร่วม[กับอนุปสัมบันเกิน ๓ ราตรี] หรือเพราะอยู่ปราศจากจีวรเป็นต้นด้วยความลืมสติ

[อาการ ศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่า เหตุ ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงอรรถของ อาการ ศัพท์ไว้ ๓ ประการว่า

อากาโร การเณ วุตฺโต สณฺฐาเน อิงฺคิเตปิ จ.[๒๖๒]

"อาการ ศัพท์กล่าวไว้ในความหมายว่า เหตุ สัณฐาน และลักษณะ"

คำว่า อลชฺชิตา แปลตามศัพท์ว่า "ด้วยความไม่ละอาย" มีศัพท์เดิมมาจาก อลชฺชิตาย ลบ ย อักษรเพื่อย่อคำ ดังคำว่า

- อาวิกตา = อาวิกตาย
- ปฏิสงฺขา โยนิโส = ปฏิสงฺขาย โยนิโส
- สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา = สยํ อภิญฺญาย สจฺฉิกตฺวา
- ปริเยสนา = ปริเยสนาย

อีกอย่างหนึ่ง ลงปฐมาวิภัตติในอรรถกรณะ ดังคัมภีร์กังขาวิตรณี (หน้า ๑๒๗) ที่อธิบาย อาวิกตา จะกล่าวต่อไปว่า

อลชฺชิตาติอาทีสุ วิย หิ อิทมฺปิ กรณตฺเถ ปจฺจตฺตวจนํ.[๒๖๓]

“โดยแท้จริงแล้ว แม้บทนี้ก็ลงปฐมาวิภัตติในอรรถกรณะ เช่น คำว่า อลชฺชิตา (ด้วยความไม่ละอาย) เป็นต้น”

การลงวิภัตติในอรรถอื่นจากอรรถเดิมของตน ก็คือวิภัตติวิปัลลาส หรือการเปลี่ยนวิภัตตินั่นเอง หมายความว่า เมื่อควรใช้เป็นตติยาวิภัตติในที่นี้ ก็เปลี่ยนไปประกอบใช้ปฐมาวิภัตติ ไม่ใช่ลงตติยาวิภัตติแล้วแปลงเป็นปฐมาวิภัตติในภายหลัง

ในคาถาว่า สญฺจิจฺจ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคทรงประกอบใช้ จ ศัพท์ เพื่อแสดงการรวบรวม ดังนั้น ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยองค์ ๓ จึงเรียกว่า อลัชชี ถ้ามีองค์หนึ่งหรือ ๒ อย่างไม่ชื่อว่าอลัชชี

คำว่า สญฺจิจฺจ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + จิต ธาตุ (สญฺเจตเน = ตั้งใจ, จงใจ) + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น รจฺจ ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า รจฺจํ (แปลง ตุน ปัจจัยเป็นต้นเป็น รจฺจ ได้บ้าง) ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๙๘) ว่า จนนฺเตหิ รจฺจํ (แปลง ตุน ปัจจัยเป็นต้นท้ายธาตุที่มี จ และ น เป็นที่สุดเป็น รจฺจ ได้บ้าง) แล้วลบ จฺ พยัญชนะที่สุดธาตุกับ รฺ อนุพันธ์ในเพราะ ริจฺจ ปัจจัย ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๓๙) ว่า รมฺหิ รนฺโต ราทิ โน (พยัญชนะที่สุดธาตุและ ร อนุพันธ์ซึ่งอยู่ต้นปัจจัยย่อมไม่ปรากฏรูป ในเพราะปัจจัยซึ่งมี ร เป็นอนุพันธ์)

คำว่า อคติคมน แปลตามศัพท์ว่า “การดำเนินไปสู่ความลำเอียง” โดยอคติมี ๔ อย่างในสถานที่แจกของเป็นต้น คือ ฉันทาคติ (ลำเอียงเพราะรัก) โทสาคติ (ลำเอียงเพราะชัง) โมหาคติ (ลำเอียงเพราะหลงผิด) และภยาคติ (ลำเอียงเพราะกลัว)

คำว่า อญฺญาณตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นตฺถิ ญาณํ อสฺสาติ อญฺญาโณ = ผู้ไม่มีความรู้ ชื่อว่า อัญญาณะ
- อญฺญาณสฺส ภาโว อญฺญาณตา = ความเป็นผู้ไม่มีความรู้, ความไม่รู้ ชื่อว่า อัญญาณตา

ผู้ไม่มีความรู้ในเรื่องนี้ คือ ผู้ที่มิได้สอบถามครูอาจารย์ อีกทั้งมิได้ศึกษาเล่าเรียนมาเป็นอย่างดี จึงไม่รู้ข้อวินัยที่ควรทำหรือไม่ควรทำ ถ้าไม่รู้จริงแล้วไม่ทำ ก็ไม่ต้องอาบัติ แต่ถ้าไม่รู้แล้วขืนทำโดยเข้าใจผิดว่าสมควร ก็ต้องอาบัติเช่นกัน ไม่อาจพ้นจากอาบัติด้วยความไม่รู้ได้

คำว่า โมมูห (โง่ยิ่ง, โง่เง่า) มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

๑. มุยฺหตีติ โมมูโห (ผู้หลงยิ่ง ชื่อว่า โมมูหะ)

คำว่า โมมูห นี้มาจาก มุห ธาตุ (หลง) + อ ปัจจัย ซ้อน มุ เป็น มุมุ ด้วย จ ศัพท์ ในสูตรของโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๗๐) ว่า ปโรกฺขายญฺจ (ในเพราะปโรกขาวิภัตติ ซ้อนอักษรต้นที่มีสระเดียวกัน) แล้วแปลงสระ อุ หน้าเป็น โอ และทำทีฆะสระ อุ หลังเป็น อู ดังคำว่า โลลุปฺปตีติ โลลุโป (ผู้โลภยิ่ง ชื่อว่า โลลุปะ) = ลุป ธาตุ = โลภ + อ ปัจจัย ดังคำอธิบายในคัมภีร์นิรุตติทีปนีว่า

มุยฺหตีติ โมมูโห, โลลุปฺปตีติ โลลุโป, อาทิทฺวิตฺตํ โอตฺตญฺจ.[๒๖๔]

“บุคคลผู้หลงยิ่ง ชื่อว่า โมมูหะ, บุคคลผู้โลภยิ่ง ชื่อว่า โลลุปะ ซ้อนอักษรต้น และแปลง[สระในอักขระต้น]เป็น โอ”

โลลุโป, โมมูโห, กุกฺกุโจ, สุสุโข, โรรุโวอิจฺจาทีสุ ปน อติสยตฺถทีปนตฺถํ ปททฺวิตฺตํ กตฺวา ปุพฺพ-ปเทสุ อกฺขรโลโป.[๒๖๕]

“ส่วนในคำว่า โลลุโป (ผู้โลภยิ่ง), โมมูโห (ผู้หลงยิ่ง), กุกฺกุโจ (ผู้ร้อนใจยิ่ง), สุสุโข (ผู้เป็นสุขยิ่ง), โรรุโว (นรกอันเป็นที่แผดร้องยิ่ง) เป็นต้น ทำการซ้อนบทเพื่อแสดงอรรถอันยิ่งแล้วลบอักษรในบทหน้า”

๒. โมเหน มุยฺหตีติ โมมูโห (ผู้หลงด้วยโมหะ ชื่อว่า โมมูหะ)

คำว่า โมมูห นี้มาจาก โมห บทหน้า + มุห ธาตุ + อ ปัจจัย ทำทีฆะสระ อุ ใน มุ เป็น อู เมื่อควรกล่าวว่า โมหมูห ให้ลบ ห อักษร ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคว่า

“โมหมูโห”ติ วตฺตพฺเพ หการโลเปน “โมมูโห”ติ วุตฺตํ, ตญฺจ อติสยตฺถทีปกํ ปริยายทฺวยสฺส อติเรกตฺถภาวโตติ ยถา “ปทฏฺฐานนฺ”ติ วุตฺตํ “อติสมฺมูฬฺโห”ติ.[๒๖๖]

“เมื่อควรกล่าวว่า โมหมูโห กล่าวว่า โมมูโห ด้วยการลบ ห อักษร และคำนั้นแสดงอรรถอันยิ่งเพราะคำไวพจน์ ๒ ศัพท์มีอรรถอันยิ่ง ดังคำว่า ปทฏฺฐานํ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อติสมฺมูฬฺโห (ผู้หลงยิ่ง)”

ผู้แปลเห็นว่า ในรูปวิเคราะห์แรกน่าจะสอดคล้องกับหลักภาษาทั่วไป มากกว่ารูปวิเคราะห์ที่ ๒ ที่จริงแล้ว บทซ้ำกันในลักษณะเช่นนี้มักจะแสดงความหมายที่ยิ่งไปกว่าความหมายเดิมที่เรียกว่า อติสยัตถะ มี ๒ ประเภท คือ

๑. บทที่ซ้อนอักษรข้างหน้าในบทกิตก์ตามที่กล่าวมาแล้ว หรือในบทอาขยาต เช่น จงฺกมติ (ย่อมเดินจงกรม, ย่อมเดินกลับไปกลับมา), ททฺทลฺลติ (ย่อมรุ่งโรจน์ยิ่ง)

๒. บทกรรมธารยสมาสที่กล่าวซ้ำคำไวพจน์ ๒ ศัพท์ เช่น

- ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์แท้, ทุกขเวทนา) = ทุกฺขญฺจ ตํ ทุกฺขญฺจาติ ทุกฺขทุกฺขํ
- รูปรูป (รูปแท้, รูปที่แปรปรวนชัดเจน) = รูปญฺจ ตํ รูปญฺจาติ รูปรูปํ
- ราชราช (พระราชาผู้ยิ่งใหญ่, พระจักรพรรดิราช) = ราชา จ โส ราชา จาติ ราชราโช
- เทวเทว (เทพผู้ยิ่งใหญ่, อดิเทพ) = เทโว จ โส เทโว จาติ เทวเทโว
- ปทฏฺฐาน (เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุใกล้) = ปทญฺจ ตํ ฐานญฺจาติ ปทฏฺฐานํ
- มโนวิญฺญาณ (มโนวิญญาณ) = มโน จ โส วิญฺญาณญฺจาติ มโนวิญฺญาณํ
- อชฺฌตฺตชฺฌตฺต (อารมณ์ภายในอันแท้จริง) = อชฺฌตฺตญฺจ ตํ อชฺฌตฺตญฺจาติ อชฺฌตฺตชฺฌตฺตํ

ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีว่า

ปริยายปทานญฺหิ วิเสสนสมาเส อติสยตฺโถ วิญฺญายติ. ยถา ปทฏฺฐานนฺติ. [๒๖๗]

“ความจริงแล้วอรรถอันยิ่ง[กว่าปกติ]ของบทที่เป็นคำไวพจน์กัน ย่อมเป็นที่รู้ได้ในวิเสสนสมาส (กรรมธารยสมาส) ดังคำว่า ปทฏฐาน (มูลเหตุ, เหตุใกล้)”

คำว่า วิราเธติ (ไม่ให้สำเร็จ) ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า (ใช้ในความหมายปฏิเสธ) + ราธ ธาตุ (นิปฺผาทเน = สำเร็จ) + เณ การิตปัจจัย + ติ วิภัตติ ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๑๗๑) อธิบายว่า วิราเธตีติ น ราเธติ น สาเธติ (คำว่า วิราเธติ แปลว่า ย่อมไม่ให้สำเร็จ) ท่านอธิบาย วิ ด้วย น นิบาต และไขอรรถของ ราธ ธาตุด้วย สาธ ธาตุที่ปรากฏในความหมายว่า สำเร็จ

คำว่า กุกฺกุจฺจปฺปกตตาย แปลตามศัพท์ว่า เพราะถูกความสงสัยครอบงำ คำว่า กุกฺกุจฺจปฺปกต ตัดบทเป็น กุกฺกุจฺจ + ปกต ในคัมภีร์ฎีกาชื่อวินยาลังการ (เล่ม ๒ หน้า ๓๗๔) อันเป็นคำอธิบายของคัมภีร์วินยสังคหะ และมีรูปที่ไม่ซ้อนสังโยคว่า กุกฺกุจฺจปกต ท่านกล่าวว่า ปกต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อภิภูต (ครอบงำ, ย่ำยี) แม้คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๑ หน้า ๔๘) ก็กล่าวว่า

กุกฺกุจฺจปกตานนฺติ กปฺปิยากปฺปิยํ นิสฺสาย อุปฺปนฺเนน กุกฺกุจฺเจน ปกตานํ อุปทฺทุตานํ อภิภูตานํ ยถาวินยํ กุกฺกุจฺจํ วิโนเทตฺวา สุทฺธนฺเต ปติฏฺฐาปเนน ปฏิสรณํ โหติ. [๒๖๘]

“ภิกษุเป็นที่พึ่งแก่บุคคลผู้ถูกความสงสัยครอบงำ คือ ผู้ถูกความสงสัยที่เกิดขึ้นอาศัยสิ่งที่สมควรและไม่สมควรบีบคั้นแล้ว คือ ครอบงำแล้ว ด้วยการบรรเทาความสงสัยตามวินัยแล้วให้ตั้งอยู่ในส่วนแห่งผู้บริสุทธิ์”

คำอธิบายข้างต้นท่านแยกบทเป็น กุกฺกุจฺจ + ปกต โดยอธิบาย ปกต ศัพท์ว่า อุปทฺทุต (บีบคั้น) และอธิบาย อุปทฺทุต อีกว่า อภิภูต (ครอบงำ)

ส่วนกังขาภาสาฎีกากล่าวถึงรูปว่า กุกฺกุจฺจาปกต โดยตัดบทเป็น กุกฺกุจฺจ + อปกต ท่านแปลตามศัพท์ว่า “ถูกความสงสัยกระทำให้ปราศจากสภาพเดิม” คือ แปรปรวนไปจากสภาพเดิม ท่านผู้แต่งคงจะแก้ไขให้ตรงกับคำว่า อิจฺฉาปกต (ผู้ถูกความปรารถนาครอบงำแล้ว) แต่ความเห็นนี้ไม่สอดคล้องกับคัมภีร์ฎีกาข้างต้น จึงเป็นเพียงอัตโนมัตยาธิบายของท่านผู้แต่งเท่านั้น

คำว่า กุกฺกุจฺจ ประกอบรูปศัพท์มาจาก กุกต + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า กุกตสฺส ภาโว กุกฺกุจฺจํ (ความเป็นแห่งจิตตุปบาทที่กระทำไม่ดี ชื่อว่า กุกกุจจะ) จำแนกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. เจตสิกกุกกุจจะ คือ กุกกุจจะเจตสิก

๒. อสังยตกุกกุจจะ คือ การไม่สำรวมมือเท้า โดยองค์ธรรมได้แก่ อกุศลจิตตุปบาทที่มีโมหะเป็นประธาน

๓. วินยกุกกุจจะ คือ ความสงสัยในพระวินัย โดยองค์ธรรมได้แก่ กุศลจิตตุปบาทที่เกิดแก่ปุถุชนและพระเสกขบุคคล หรือกิริยาจิตตุปบาทที่เกิดแก่พระอรหันต์

ซึ่งในที่นี้จัดเป็นวินยกุกกุจจะ จึงแปลโดยอรรถว่า ความสงสัย

ถ้าภิกษุเกิดความสงสัยเช่นนี้ควรถามพระวินัยธรก่อน ถ้าไม่ถามแล้วขืนทำ แม้เป็นสิ่งที่สมควรก็ยังต้องอาบัติทุกกฏ ถ้าเป็นสิ่งที่ไม่สมควรก็ย่อมต้องอาบัติตามวินัยบัญญัตินั้นๆ

การที่ภิกษุลืมสตินอนในสถานที่มีชายคาเดียวกับอนุปสัมบัน ๓ ราตรี หรือนอนในสถานที่มีชายคาเดียวกับสตรีเพียง ๑ ราตรี ทำให้ต้องอาบัติด้วยความลืมสติหรือการอธิษฐานจีวรเป็นเตจีวริก อธิษฐานแล้วอยู่ปราศจากจีวรดังกล่าวก็ทำให้ต้องอาบัติด้วยความลืมสติเช่นเดียวกัน

ข้อ ๓ เป็นการต้องอาบัติด้วยความไม่รู้จริงๆ แต่ข้อ ๖ นั้นภิกษุรู้ดีว่าถ้าล่วงละเมิดก็ต้องอาบัติ แต่ยังต้องอาบัติด้วยความลืมสติ เช่น ภิกษุนอนอยู่ แล้วมีสตรีมานอนในสถานที่มีชายคาเดียวกันต่อมาโดยท่านไม่รู้ตัว ท่านก็ต้องอาบัติด้วยความลืมสติ]

อิติ อิเมสํ ฉนฺนํ อาการานํ อญฺญตเรน อากาเรน อาปนฺนา ยสฺส สิยา สตฺตนฺนํ อาปตฺติกฺขนฺธานํ อญฺญตรา อาปตฺติ เถรสฺส วา นวสฺส วา มชฺฌิมสฺส วาติ อตฺโถ.

โดยประการดังนี้ อาบัติ ๗ กอง กองใดกองหนึ่งที่ภิกษุต้องด้วยลักษณะ ๖ อย่างใดอย่างหนึ่งเหล่านี้พึงมีแก่ท่านรูปใด คือ ผู้เป็นพระเถระ พระนวกะ และพระมัชฌิมะ [ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย)]

[อาบัติ คือ โทษที่ภิกษุและภิกษุณีเข้าถึงด้วยการล่วงละเมิดสิกขาบทอันเป็นอาณาเทศนาของพระพุทธเจ้าในพระบาลีมาติกาตรัสว่าอาบัติมี ๕ ประเภท คือ

๑. ปาราชิก ๒. สังฆาทิเสส ๓. ปาจิตตีย์ ๔. ปาฏิเทสนียะ ๕. ทุกกฏ

ส่วนในพระบาลีปทภาชนีย์ได้เพิ่มอาบัติอีก ๒ ประเภท คือ

๑. ถุลลัจจัย ๒. ทุพภาสิต

รวมเป็นอาบัติ ๗ ประเภท ดังข้อความในคัมภีร์บริวารและอรรถกถาว่า

ตตฺถ กตมา ปญฺจ อาปตฺติโย. ปาราชิกาปตฺติ, สงฺฆาทิเสสาปตฺติ, ปาจิตฺติยาปตฺติ, ปาฏิเทสนียาปตฺติ, ทุกฺกฏาปตฺติ. อิมา ปญฺจ อาปตฺติโย.[๒๖๙]

“ในหัวข้อเหล่านั้น อาบัติ ๕ เป็นไฉน คือ อาบัติปาราชิก, อาบัติสังฆาทิเสส, อาบัติปาจิตตีย์, อาบัติปาฏิเทสนียะ และอาบัติทุกกฏ เหล่านี้คืออาบัติ ๕ อย่าง”

ตตฺถ กตมา สตฺต อาปตฺติโย. ปาราชิกาปตฺติ, สงฺฆาทิเสสาปตฺติ, ถุลฺลจฺจยาปตฺติ, ปาจิตฺติยาปตฺติ, ปาฏิเทสนียาปตฺติ, ทุกฺกฏาปตฺติ, ทุพฺภาสิตาปตฺติ. อิมา สตฺต อาปตฺติโย.[๒๗๐]

"ในหัวข้อเหล่านั้น อาบัติ ๗ เป็นไฉน คือ อาบัติปาราชิก, อาบัติสังฆาทิเสส, อาบัติถุลลัจจัย, อาบัติปาจิตตีย์, อาบัติปาฏิเทสนียะ, อาบัติทุกกฏ และอาบัติทุพภาสิต เหล่านี้คืออาบัติ ๗ อย่าง"

ปญฺจ อาปตฺติโยติ มาติกาย อาคตวเสน วุตฺตา. สตฺตาติ วิภงฺเค อาคตวเสน.[๒๗๑]

"ปาฐะว่า ปญฺจ อาปตฺติโย (อาบัติ ๕) กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยอาบัติที่พบในมาติกา, ปาฐะว่า สตฺต (อาบัติ ๗) กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยอาบัติที่พบในวิภังค์"

คัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๓ หน้า ๔๐๐-๑) กล่าวว่า โดยองค์ธรรมอาบัติเป็นปรมัตถ์อันได้แก่อกุศลธรรม คือ อกุศลจิตและเจตสิก และอัพยากตธรรมคือรูป แต่คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๒๙๐) กล่าวว่าเป็นบัญญัติเท่านั้น ไม่ใช่ปรมัตถ์]

คำอธิบาย โส อาวิกเรยฺย

โส อาวิกเรยฺยาติ โส ตํ อาปตฺตึ เทเสตุ วา ปกาเสตุ วาติ วุตฺตํ โหติ.

คำว่า โส อาวิกเรยฺย (ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย) หมายความว่า ท่านรูปนั้นขอจงแสดงหรือประกาศอาบัตินั้น

[เอยฺย วิภัตติใน อาวิกเรยฺย ใช้ในความหมายว่า อชฺฌิฏฺฐ (เชื้อเชิญ) ดังนั้น ท่านจึงอธิบายด้วย ตุ ปัญจมีวิภัตติที่ประกอบในความหมายดังกล่าว โดยแยกเป็น ๒ ประเด็นว่า เทเสตุ วา ปกาเสตุ วา (ขอจงแสดงหรือประกาศ)

การแสดงอาบัติ คือ การแสดงอาบัติปาราชิกด้วยการสละภาวะของภิกษุและแสดงอาบัติสังฆาทิเสสด้วยวุฏฐานกรรม คือ กรรมที่ออกจากอาบัติสังฆาทิเสส อันได้แก่ การเข้าปริวาส การอยู่มานัต และการขออัพภาน

การประกาศอาบัติ คือ การบอกอาบัติที่เหลือ

การแสดงและประกาศอาบัติดังกล่าวนั้น อาจแสดงและประกาศได้ในท่ามกลางสงฆ์ ท่ามกลางคณะ และบุคคลผู้เดียว

ในคัมภีร์กังขาวิตรณีทุกฉบับพบคำว่า เทเสตุ วา ปกาเสตุ วา (ขอแสดงหรือประกาศ) ตามฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณี แต่กังขาภาสาฎีกาแสดงความเห็นว่า ควรมีรูปว่า เทเสตุ ปกาเสตุ (ขอจงแสดง คือ

ของจงประกาศ) โดย ปกาเสตุ เป็นคำอธิบาย เทเสตุ อีกทอดหนึ่ง จะสมควรกว่า ท่านอ้างข้อความจากคัมภีร์มหาวรรค อุโปสถขันธกะ มากล่าวว่าไม่มี วา ศัพท์ในพระบาลี ดังหลักฐานว่า

โส อาวิกเรยฺยาติ โส เทเสยฺย, โส วิวเรยฺย, โส อุตฺตานีกเรยฺย, โส ปกาเสยฺย สงฺฆมชฺเฌ วา คณมชฺเฌ วา เอกปุคฺคเล วา.[๒๗๒]

“คำว่า โส อาวิกเรยฺย (ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย) หมายความว่า ท่านรูปนั้นพึงแสดง คือ พึงเปิดเผย คือ พึงกระทำให้ปรากฏ กล่าวคือ พึงประกาศในท่ามกลางสงฆ์ ท่ามกลางคณะ หรือในบุคคลหนึ่ง”

จะเห็นได้ว่า ในพากย์ข้างต้นไม่มี วา ศัพท์ และท่านผู้แต่งกังขาวิตรณีก็นำคำต้นคือ เทเสยฺย และคำท้าย คือ ปกาเสยฺย มาอธิบาย อาวิกเรยฺย ในเรื่องนี้ โดยประกอบใช้ปัญจมีวิภัตติให้ต่างกันออกไปว่า เทเสตุ ปกาเสตุ]

คำอธิบาย อสนฺติยา อาปตฺติยา

อสนฺติยา อาปตฺติยาติ ยสฺส ปน เอวํ อนาปนฺนา วา อาปตฺตึ อาปชฺชิตฺวา จ ปน วุฏฺฐิตา วา เทสิตา วา อาโรจิตา วา อาปตฺติ, ตสฺส สา อาปตฺติ อสนฺตี นาม โหติ, เอวํ อสนฺติยา อาปตฺติยา ตุณฺหี ภวิตพฺพํ.

คำว่า อสนฺติยา อาปตฺติยา (เมื่อไม่มีอาบัติ) หมายความว่า อาบัติที่ภิกษุมิได้ต้องอย่างนี้ หรือที่ต้องแล้วก็ออกจากอาบัติแล้ว คือ แสดงแล้วหรือประกาศแล้ว มีอยู่แก่ภิกษุใด ภิกษุนั้นชื่อว่า ไม่มีอาบัติ เมื่อไม่มีอาบัติอย่างนี้ ก็พึงนิ่ง

[พระบาลีอธิบาย สนฺตี อาปตฺติ (อาบัติที่มีอยู่) ว่า อชฺฌาปนฺนา วา โหติ อาปชฺชิตฺวา วา อวุฏฺฐิตา (อาบัติที่ภิกษุต้องแล้วก็ดี ที่ต้องแล้วมิได้ออก[จากอาบัติ]ก็ดี) พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวประโยคนี้ไว้ในลักษณะตรงกันข้ามกับข้อความข้างต้นว่า ยสฺส ปน เอวํ อนาปนฺนา วา อาปตฺตึ อาปชฺชิตฺวา จ ปน วุฏฺฐิตา วา (อาบัติที่ภิกษุมิได้ต้องอย่างนี้ หรือที่ต้องแล้วก็ออกจากอาบัติแล้ว) หลังจากนั้น จึงอธิบาย วุฏฺฐิตา (ออกจากอาบัติแล้ว) ว่าเป็น เทสิตา (แสดงแล้ว) โดยหมายถึงลหุกาบัติ และ อาโรจิตา (ประกาศแล้ว) โดยหมายถึง ครุกาบัติ ดังคัมภีร์วิมติวิโนทนีกล่าวว่า

อาปชฺชิตฺวา วา วุฏฺฐิโตติ เอตฺถ เทสนาโรจนานมฺปิ สงฺคโห.[๒๗๓]

“ในคำว่า อาปชฺชิตฺวา วา วุฏฺฐิโต (หรือภิกษุต้องอาบัติแล้วออกจากอาบัติ) นี้ การรวบรวมการแสดงและการบอกอีกด้วยย่อมมีได้”]

คำอธิบาย ตุณฺหีภาเวน เป็นต้น

ตุณฺหีภาเวน โข ปนายสฺมนฺเต “ปริสุทฺธา”ติ เวทิสฺสามีติ ตุณฺหีภาเวนาปิ หิ การเณน อหํ อายสฺมนฺเต “ปริสุทฺธา”อิจฺเจว ชานิสฺสามีติ.

ประโยคว่า ตุณฺหีภาเวน โข ปนายสฺมนฺเต ปริสุทฺธาติ เวทิสฺสามิ (ข้าพเจ้าจักทราบว่าท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์เพราะการอยู่นิ่ง) หมายความว่า ผลก็คือข้าพเจ้าจักทราบว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์นั่นแหละ เพราะเหตุคือความเป็นผู้นิ่งอีกด้วย

[คำว่า ตุณฺหีภาเวน (เพราะการอยู่นิ่ง) ลง นา วิภัตติในอรรถเหตุ ท่านจึงอธิบายด้วย การณ ศัพท์ว่า ตุณฺหีภาเวนาปิ การเณน (เพราะเหตุคือความเป็นผู้นิ่งอีกด้วย)

คัมภีร์อรรถกถาอธิบาย ตุณฺหีภาเวน ว่า ตุณฺหีภาเวนาปิ ดังนั้น ท่านจึงแสดงว่า โข นิบาตมีอรรถสัมปิณฑนะ คือ รวบรวม เหมือน อปิ ศัพท์ โดยทำหน้าที่รวบรวมการอยู่นิ่งที่กล่าวไว้ในประโยคนี้โดยตรง และรวบรวมการเปิดเผยอาบัติที่กล่าวมาแล้วในประโยคก่อนโดยอ้อม ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ตุณฺหีภาเวนาปิ หีติ เอตฺถ น เกวลํ “อาม มยํ ปริสุทฺธา”ติ วุตฺเตเยว, อถ โข ตุณฺหีภาเวนาปีติ อปิสทฺทสฺส อตฺโถ เวทิตพฺโพ.[๒๗๔]

“ในคำว่า ตุณฺหีภาเวนาปิ หิ นี้ พึงทราบเนื้อความของ อปิ ศัพท์ว่า เมื่อภิกษุกล่าวว่า ขอรับกระผมเป็นผู้บริสุทธิ์เท่านั้น ข้าพเจ้าจักทราบความเป็นผู้บริสุทธิ์อย่างเดียวหามิได้ โดยที่จริง ข้าพเจ้าจักทราบความเป็นผู้บริสุทธิ์นั่นแหละ เพราะเหตุคือความเป็นผู้นิ่งอีกด้วย”

ที่จริงแล้ว อรรถของอุปสรรค นิบาต และตัทธิตปัจจัยพร้อมทั้งกิตก์ปัจจัย มีมากมายไม่จำกัด คัมภีร์ไวยากรณ์เพียงแสดงอรรถที่ใช้มากโดยทั่วไปเท่านั้น ดังข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์และอรรถกถาของอปทานว่า

อุปสคฺคา นิปาตา จ ปจฺจยา จ อิเม ตโย
เนเกเนกตฺถวิสยา อิติ เนรุตฺติกาพฺรวุํ.[๒๗๕]

“นักไวยากรณ์ทั้งหลายกล่าวแล้วว่า อุปสรรค นิบาต และปัจจัย ทั้ง ๓ ศัพท์เหล่านี้มีอรรถมาก และมีวิสัยแห่งอรรถมาก”

คัมภีร์กังขาโยชนาได้เพิ่มธาตุและอรรถของธาตุอีกว่ามีมากและมีอรรถมาก ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ฎีกาทั่วไปว่า ธาตูนํ อเนกตฺถตฺตา (เพราะธาตุมีอรรถมาก) ท่านประพันธ์เป็นคาถาว่า

อุปสคฺคนิปาตา จ ปจฺจยา ธาตโว จิเม
เนเกเนกตฺถวิสยา อิติ เนรุตฺติกาพฺรวุํ.[๒๗๖]

"นักไวยากรณ์ทั้งหลายกล่าวแล้วว่า อุปสรรค นิบาต ปัจจัย และธาตุ ศัพท์เหล่านี้มีมาก และมีวิสัยแห่งอรรถมาก"

ท่านอธิบาย เวทิสฺสามิ (จักทราบ) ด้วยคำว่า ชานิสฺสามิ เพื่อที่จะแสดงว่า วิท ธาตุในที่นี้ใช้ในความหมายว่า รู้ เพราะหลักการอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา คือ "เปลี่ยนตัวไหน อธิบายตัวนั้น" หมายความว่า ถ้าเปลี่ยนจากธาตุเดิมไปอีกธาตุตัวหนึ่ง ก็อธิบายอรรถของธาตุ ถ้าเปลี่ยนวิภัตติ ก็อธิบายอรรถของวิภัตติ ถ้าเปลี่ยนปัจจัย ก็อธิบายอรรถของปัจจัยนั้นเอง]

คำอธิบาย ยถา โข ปน เป็นต้น

ยถา โข ปน ปจฺเจกปุฏฺฐสฺส เวยฺยากรณํ โหตีติ ยถา เอเกเนโก ปุฏฺโฐ พฺยากเรยฺย, ยถา เอเกเนโก ปจฺเจกปุฏฺโฐ "มํ เอส ปุจฺฉตี"ติ ญตฺวา พฺยากเรยฺยาติ วุตฺตํ โหติ.

ประโยคว่า ยถา โข ปน ปจฺเจกปุฏฺฐสฺส เวยฺยากรณํ โหติ (เหมือนการบอกของบุคคลที่ถูกถามทีละคน) หมายความว่า เหมือนบุคคลทีละคนถูกถามแล้วพึงบอก คือ บุคคลทีละคนถูกถามแล้วรู้ว่าบุคคลนี้ถามเรา พึงบอก

[ในฉบับฉัฏฐสังคีติพบรูปว่า เอเกเนโก แต่หนังสือกังขาภาสาฏีกาใช้เป็นรูปว่า เอกเมโก โดยให้เหตุผลว่าบทนี้เป็นวิจฉาเหมือน ปจฺเจก ศัพท์ใน ปจฺเจกปุฏฺฐสฺส และในประโยคหน้าก็จะพบรูปว่า เอกเมเกน คำว่า เอกเมโก จึงสมควรกว่า (เอกเมโก มีศัพท์เดิมมาจาก เอก ศัพท์, ซ้อน เอก อีกศัพท์หนึ่ง = เอกเอก ลง มฺ อักษรเป็นอาคม = เอกเมก, ลง สิ วิภัตติเป็นต้น = เอกเมโก)

คำว่า วุตฺตํ โหติ มักประกอบใช้เพื่อแสดงใจความของบท (ปทปิณฺฑตฺถ) นิยมวางไว้ท้ายพากย์ และเพิ่มคำว่า อตฺถชาตํ (เนื้อความ) เข้ามาเป็นประธาน โดย ชาต ศัพท์ลงในอรรถตัพภาวะ ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มไปจากบทหน้า ในที่บางแห่งประกอบใช้คำว่า อิทํ วุตฺตํ โหติ ในต้นพากย์ เพื่อแสดงใจความของพากย์ (วากฺยปิณฺฑตฺถ) และเพิ่ม อตฺถชาตํ เข้ามาเหมือนกัน แต่เป็นเนื้อความของพากย์ที่กำลังกล่าวถึง ดังนั้น ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย อิทํ วุตฺตํ โหติ หรือลงท้ายด้วย อิติ วุตฺตํ โหติ จึงเป็นประโยคสรุปความ

ดังคัมภีร์รัตถนิยาม (ข้อ ๓๔๔) กล่าวว่า

"ประโยคว่า อิทํ วุตฺตํ โหติ แสดงใจความตามสมควร เพราะมีเนยยัตถะ (เนื้อความโดยอ้อม) ที่ซ่อนเร้น"

บาลีสนามหลวงไทยนิยมแปล อิติ วุตฺตํ โหติ ว่า "มีคำที่ท่านอธิบายว่า" และเพิ่ม อตฺถรูปํ เข้ามาแปลร่วม แต่ รูป ศัพท์ที่ใช้ในอรรถตัพภาวะพบในคำว่า โครูปํ (วัว) ไม่พบในคำทั่วไปที่ประกอบใช้ตัพภาวศัพท์เหมือนกับ ชาต ศัพท์ จึงเห็นว่าควรเพิ่มคำว่า อตฺถชาตํ เข้ามาตามนิสสัยพม่า]

คำอธิบาย เอวเมวํ เป็นต้น

เอวเมวํ เอวรูปาย ปริสาย ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหตีติ เอตฺถ เอกจฺเจ ตาว อาจริยา เอวํ วทนฺติ "เอวเมวํ อิมิสฺสาย ภิกฺขุปริสาย ยเทตํ 'ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย, อสนฺติยา อาปตฺติยา ตุณฺหี ภวิตพฺพํ, ตุณฺหีภาเวน โข ปนายสฺมนฺเต ปริสุทฺธาติ เวทิสฺสามี'ติ ติกฺขตฺตุํ อนุสฺสาวิตํ, ตํ เอกเมเกน 'มํ เอส ปุจฺฉตี'ติ เอวํ ชานิตพฺพํ โหตีติ อตฺโถ"ติ. ตํ น ยุชฺชติ. กสฺมา. อตฺถพฺยญฺชนเภทโต. อนุสฺสาวนญฺหิ นาม อตฺถโต จ พฺยญฺชนโต จ อภินฺนํ โหติ "ทุติยมฺปิ เอตมตฺถํ วทามี"ติอาทีสุ วิย, "ยสฺส สิยา"ติอาทิวจนตฺตยํ ปน อตฺถโตปิ พฺยญฺชนโตปิ ภินฺนํ, เตนสฺส อนุสฺสาวนตฺตํ น ยุชฺชติ. ยทิ เจตํ ยาวตติยานุสฺสาวนํ สิยา, นิทานุทฺเทเส อนิฏฺฐิเตปิ อาปตฺติ สิยา. น จ ยุตฺตํ อนาปตฺติกฺเขตฺเต อาปตฺตึ อาปชฺชิตุํ.

ในประโยคว่า เอวเมวํ เอวรูปาย ปริสาย ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ (ข้าพเจ้าได้สวดปาติโมกข์ถึงครั้งที่ ๓ ในบริษัทเช่นนี้) นั้น ลำดับแรก อาจารย์บางท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า คำที่สวด ๓ ครั้งในภิกษุบริษัทนี้ว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย. อสนฺติยา อาปตฺติยา ตุณฺหี ภวิตพฺพํ. ตุณฺหีภาเวน โข ปนายสฺมนฺเต ปริสุทฺธาติ เวทิสฺสามิ (ท่านรูปใดมีอาบัติ ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย เมื่อไม่มีอาบัติพึงนิ่ง ข้าพเจ้าจักทราบว่าท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์เพราะการอยู่นิ่ง) คำนั้นหมายความว่า ภิกษุแต่ละรูปต้องรู้อย่างนี้ว่า ภิกษุนี้ถามเรา

ความเห็นนั้นไม่สมควร เพราะมีเนื้อความและศัพท์ต่างกัน กล่าวคือ ขึ้นชื่อว่าคำสวดย่อมไม่ต่างกันทั้งโดยเนื้อความและศัพท์ ดังคำ[ในการสวดกรรมวาจา]ว่า ทุติยมฺปิ เอตมตฺถํ วทามิ (ข้าพเจ้าขอกล่าวเนื้อความนี้เป็นครั้งที่ ๒) เป็นต้น แต่คำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส สิยา เป็นต้นต่างกันทั้งโดยเนื้อความและโดยศัพท์ ดังนั้น ความเป็นคำสวดของคำทั้ง ๓ นั้นจึงไม่สมควร ถ้าคำนั้นพึงเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ ก็จะต้องมีอาบัติเมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ และการต้องอาบัติในฐานะที่ไม่ควรต้อง ย่อมไม่สมควร

[ท่านแสดงความเห็นของอาจารย์บางท่านในเรื่องนี้ว่า บางท่านเห็นว่า ประโยค ๓ ตอนว่า ยสฺส สิยา ฯเปฯ, อสนฺติยา อาปตฺติยา ฯเปฯ และ ตุณฺหีภาเวน ฯเปฯ เป็นการสวดถึงครั้งที่ ๓ (ยาวตติยานุสฺสาวน) แต่ท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้ได้คัดค้านความเห็นข้างต้นนั้นโดยกล่าวว่า การสวดต้องมีศัพท์และเนื้อความเหมือนกัน ดังเช่นข้อความที่สวดในขณะสวดกรรมวาจา ซึ่งประกอบด้วยคำว่า ทุติยมฺปิ (แม้ครั้งที่ ๒) และ ตติยมฺปิ (แม้ครั้งที่ ๓)

คำว่า เอวเมวํ ฯเปฯ อนุสฺสาวิตํ โหติ (ในประโยคว่า เอวเมวํ เอวรูปาย ฯเปฯ อนุสฺสาวิตํ โหติ นั้นลำดับแรก อาจารย์บางท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า ฯลฯ ความเห็นนั้นไม่สมควร เพราะมีเนื้อความและศัพท์ต่างกัน) นั้นกล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า คำสวดถึงครั้งที่ ๓ นั้นคือคำไหน และคำนั้นถูกสวดถึงครั้งที่ ๓ อย่างไร ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กึ ตํ ยาวตติยานุสฺสาวิตํ นาม, กถญฺเจตํ ยาวตติยานุสฺสาวิตํ โหตีติ วิจารณายํ อาจริยานํ มติเภทมุเขน ตมตฺถํ ทสฺเสตุํ "ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหตีติ เอตฺถา"ติอาทิ วุตฺตํ.[๒๗๗]

"ท่านกล่าวว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหตีติ เอตฺถ เป็นต้นเพื่อแสดงเนื้อความนั้นโดยมีความต่างกันแห่งความเห็นของอาจารย์ทั้งหลายเป็นหลักในการพิจารณ์ว่า คำสวดถึงครั้งที่ ๓ นั้นคือคำไหน และคำนั้นถูกสวดถึงครั้งที่ ๓ อย่างไร"

คำว่า อนุสฺสาวนญฺหิ นาม ฯเปฯ อาทีสุ วิย (กล่าวคือ ขึ้นชื่อว่าคำสวดย่อมไม่ต่างกันทั้งโดยเนื้อความและศัพท์ ดังคำ[ในการสวดกรรมวาจา]ว่า ทุติยมฺปิ เอตมตฺถํ วทามิ เป็นต้น) กล่าวไว้เพื่ออธิบายเหตุในการที่ความเห็นนั้นไม่สมควร ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เนื้อความและศัพท์ย่อมต่างกันอย่างไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรอธิบายลักษณะต่างกันของเนื้อความและศัพท์นั้นมิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) แม้เนื้อความและศัพท์จะต่างกัน ความเห็นนั้นก็สมควรได้มิใช่หรือ

อธิบายว่า ข้าพเจ้าได้แสดงลักษณะต่างกันของเนื้อความและศัพท์นั้นว่า ขึ้นชื่อว่าคำสวดย่อมไม่ต่างกันทั้งโดยเนื้อความและศัพท์ ดังคำ[ในการสวดกรรมวาจา]ว่า ทุติยมฺปิ เอตมตฺถํ วทามิ เป็นต้น แต่คำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส สิยา เป็นต้นต่างกันทั้งโดยเนื้อความและศัพท์ ดังนั้น ความเป็นคำสวดของคำทั้ง ๓ นั้นจึงไม่สมควร

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิทานิ ตเมวตฺถํ วิภาเวตุํ "อนุสฺสาวนญฺหิ นามา"ติอาทิมาห.[๒๗๘]

"บัดนี้ ท่านกล่าวว่า อนุสฺสาวนญฺหิ นาม เป็นต้นเพื่ออธิบายเนื้อความนั้นนั่นแหละ"

คำว่า ยทิ เจตํ ฯเปฯ อาปชฺชิตุํ (ถ้าคำนั้นพึงเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ ก็จะต้องมีอาบัติเมื่อยังสวด

หัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ และการต้องอาบัติในฐานะที่ไม่ควรต้อง ย่อมไม่สมควร) กล่าวไว้เพื่อแสดงโทษที่ได้รับจากประโยคต้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ถ้าคำทั้งสามนั้นเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ โทษอะไรย่อมมีได้หรือ

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงโทษในการที่คำทั้ง ๓ นั้นเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ มิใช่หรือ

อธิบายว่า เราได้แสดงโทษในการที่คำทั้งสามนั้นเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ ด้วยประโยคนี้ว่า ถ้าคำนั้นพึงเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ ก็จะต้องมีอาบัติเมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อวสฺสญฺเจตเมวํ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ, อญฺญถา อติปฺปสงฺโคปิ สิยาติ ทสฺเสตุํ “ยทิ เจตนฺ”ติอาทิมาห.[๒๗๙]

“อนึ่ง ท่านกล่าวว่า ยทิ เจตํ เป็นต้นเพื่อแสดงว่าคำนั้นพึงยอมรับได้อย่างนี้แน่นอน มิฉะนั้นแล้วแม้การเกี่ยวเนื่อง[กับโทษ]ก็พึงมีได้”

อนึ่ง ในฎีกาใหม่นั้น (หน้า ๑๗๒) กล่าวว่า หิ ศัพท์ในประโยค อนุสฺสาวนญฺหิ ฯเปฯ ทำหน้าที่การณโชตกะ แต่ในที่นี้ถือว่าเป็น *วิตถารโชตกะ* เพราะโดยทั่วไป หิ ศัพท์ที่อยู่ท้ายคำแสดงเหตุในประโยคต้น มักทำหน้าที่วิตถารโชตกะ ซึ่งในที่นี้อยู่ท้ายคำว่า อตฺถพฺยญฺชนเภทโต จึงอธิบายการมีเนื้อความและศัพท์ต่างกันในคำทั้ง ๓ นั้น

ในประโยคว่า ยทิ เจตํ ยาวตติยานุสฺสาวนํ สิยา (ถ้าคำนั้นพึงเป็นการสวดถึงครั้งที่ ๓) จ ศัพท์ทำหน้าที่ *ลัทธโทสะ* คือ แสดงโทษที่ได้รับจากประโยคต้น ในนิสสัยพม่าแปลยกศัพท์ว่า จ = ลทฺธโทสํ ปกาเสมิ (เราจะแสดงโทษที่ได้รับแล้ว) จ ศัพท์ที่ประกอบไว้ท้าย ยทิ มักทำหน้าที่ลัทธโทสะเสมอ และโทษที่ท่านกล่าวถึงในที่นี้ คือ เมื่อยังสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่จบ ภิกษุก็ต้องอาบัติแล้ว แต่ความจริงการต้องอาบัตินั้นมีได้เมื่อสวดหัวข้อของคำเริ่มเรื่องจบแล้วเท่านั้น

คำว่า เตน (ดังนั้น) เพิ่มปาฐเสสะจากประโยคก่อนเป็นรูปว่า ภินฺนภาเวน โดยประกอบ ภาว ศัพท์ หรืออาจประกอบภาวตัทธิตปัจจัยเป็นรูปว่า ภินฺนตฺเตน ก็ได้ มีรูปศัพท์เต็ม ว่า ยสฺส สิยา”ติอาทิวจนตฺตยสฺส อตฺถโตปิ พฺยญฺชนโตปิ ภินฺนภาเวน (เพราะการที่คำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส สิยา เป็นต้นต่างกันทั้งโดยเนื้อความและศัพท์) ดังนั้น ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๗๒) จึงกล่าวว่า เตนาติ ภินฺนตฺตา (คำว่า เตน หมายความว่าเพราะเป็นคำต่างกัน[ทั้งโดยเนื้อความและศัพท์]

ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า เตนสฺส อนุสฺสาวนตฺตยํ น ยุชฺชติ (ดังนั้น คำสวดทั้ง ๓ ของคำทั้ง ๓ นั้นจึงไม่สมควร) หากแต่ในที่นี้ใช้ตามกังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๙) ว่า เตนสฺส อนุสฺสาวนตฺตํ น ยุชฺชติ (ดังนั้น ความเป็นคำสวดของคำทั้ง ๓ นั้นจึงไม่สมควร) เพราะบทว่า อสฺส เป็น

วิเสสนะของปาฐเสสะว่า วจนตฺตยสฺส ที่ติดตามมาจากประโยคก่อน อีกทั้งบทประธานกับบทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติต้องมีเนื้อความต่างกัน เนื่องจากลงวิภัตติต่างกัน ดังคำว่า รญฺโญ ปุตฺโต (บุตรของพระราชา) จะเห็นได้ว่าบุคคลทั้ง ๒ เป็นคนละคนกัน

คำว่า อนุสฺสาวน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนุสฺสาวียเตติ อนุสฺสาวนํ = คำที่ถูกให้ได้ยินบ่อยๆ, คำที่ถูกสวด, คำสวด ชื่อว่า อนุสสาวนะ

(อนุ บทหน้า + สุ ธาตุ (สวเน = ฟัง) + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

คำว่า อนุสฺสาวิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนุสฺสาวียิตฺถาติ อนุสฺสาวิตํ = คำที่ถูกให้ได้ยินแล้วบ่อยๆ, คำที่ถูกสวดแล้ว ชื่อว่า อนุสสาวิตะ (อนุ บทหน้า + สุ ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

คำว่า อตฺถพฺยญฺชนเภท มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อรียติ ญายตีติ อตฺโถ (อร ธาตุ = ไป + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- พฺยญฺชียติ อตฺโถ อเนนาติ พฺยญฺชนํ

(วิ บทหน้า + อญฺช = ไป, ปรากฏ + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- อตฺโถ จ พฺยญฺชนญฺจ อตฺถพฺยญฺชนํ (สมาหารทวันทสมาส)

- อตฺถพฺยญฺชนสฺส เภโท อตฺถพฺยญฺชนเภโท (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

อปเร “อนุสฺสาวิตนฺ”ติ ปทสฺส อนุสฺสาเวตพฺพนฺติ อตฺถํ วิกปฺเปตฺวา “ยาวตติยนฺ”ติ อิทํ อุปริ อุทฺเทสาวสาเน “กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา ฯเปฯ ตติยมฺปิ ปุจฺฉามี”ติ เอตํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ อาหุ. ตมฺปิ น ยุชฺชติ, กสฺมา. อตฺถยุตฺตีนํ อภาวโต. อิทญฺหิ ปทํ เกจิ “อนุสฺสาวิตนฺ”ติ สชฺฌายนฺติ, เกจิ “อนุสฺสาเวตนฺ”ติ, ตํ อุภยํ วาปิ อตีตกาลเมว ทีเปติ, น อนาคตํ. ยทิ จสฺส อยํ อตฺโถ สิยา, “อนุสฺสาวิตํ เหสฺสตี”ติ วเทยฺย. เอวํ ตาว อตฺถาภาวโต น ยุชฺชติ.

อาจารย์ท่านอื่นดำริเนื้อความของบทว่า อนุสฺสาวิตํ ว่า อนุสฺสาเวตพฺพํ (พึงสวด) จึงกล่าวว่า คำว่า ยาวตติยํ (ถึงครั้งที่ ๓) นี้ กล่าวไว้โดยหมายถึงคำว่า กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา ฯเปฯ ตติยมฺปิ ปุจฺฉามิ (ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๒ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๓ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ) ท้ายหัวข้อ[ของปาราชิก]ข้างหน้านั้น

แม้ความเห็นนั้นก็ไม่สมควร เพราะไม่มีเนื้อความ[ที่เป็นอนาคตกาล]และเหตุสมควร

กล่าวคือ บางรูปสาธยายบทนี้ว่า อนุสฺสาวิตํ บางรูปสาธยายว่า อนุสฺสาเวตํ แม้บททั้ง ๒ นั้นก็บ่งถึงอดีตกาลอย่างเดียว ไม่ใช่อนาคตกาล ถ้าบทดังกล่าวจะพึงมีเนื้อความอย่างนี้[ว่า อนุสฺสาเวตพฺพํ (พึงสวด)] พระพุทธองค์ก็ควรตรัสว่า อนุสฺสาวิตํ เหสฺสติ (จักสวด) ความเห็นนั้นจึงไม่สมควรเพราะไม่มีเนื้อความ[ที่ลง ต ปัจจัยในอนาคตกาล]ก่อน

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อแสดงความเห็นของผู้อื่นที่เห็นว่า คำว่า อนุสฺสาวิตํ ลง ต ปัจจัยในอนาคตกาล โดยมีความหมายเหมือนคำว่า อนุสฺสาเวตพฺพํ (พึงสวด) และหมายถึงคำว่า กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา ฯเปฯ ตติยมฺปิ ปุจฺฉามิ ที่จักกล่าวต่อไปในตอนจบหัวข้อของปาราชิก ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อปเร “อนุสฺสาวิตนฺ”ติ ปทํ น อตีตตฺถํ ทีเปติ, อถ โข อนาคตตฺถํ. ธาตฺวตฺถสมฺพนฺโธ กาลนฺตรวิหิโตปิ ปจฺจโย กาลนฺตเร สาธุ โหตีติ วิกปฺเปสุํ. เตนาห “อปเร อนุสฺสาวิตนฺติ ปทสฺสา”ติอาทิ.[๒๘๐]

“บุคคลอื่นดำริว่า บทว่า อนุสฺสาวิตํ ไม่แสดงเนื้อความที่เป็นอดีตกาล แต่แสดงเนื้อความที่เป็นอนาคตกาล เพราะปัจจัยที่เนื่องด้วยอรรถของธาตุ แม้ลงในกาลอื่นได้ ก็เป็นศัพท์ถูกต้องที่ลงในกาลอื่นได้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อปเร อนุสฺสาวิตนฺติ ปทสฺส เป็นต้น”

อย่างไรก็ตาม พระอรรถกถาจารย์ได้คัดค้านความเห็นนั้นว่าไม่สมควรด้วยเหตุ ๒ ประเด็น คือ

๑. ต ปัจจัยใน อนุสฺสาวิตํ โหติ แสดงเนื้อความที่เป็นอนาคตกาลไม่ได้ เพราะไม่ได้ประกอบรูปศัพท์ว่า อนุสฺสาวิตํ เหสฺสติ โดยมีกริยาอาขยาตที่ระบุถึงอนาคตกาลว่า เหสฺสติ ประกอบร่วม กล่าวคือ กิตก์ปัจจัยที่ลงในอดีตกาลเป็นต้น ต้องประกอบร่วมกับกริยาอื่น จึงกล่าวกาลอื่นมีอนาคตกาลเป็นต้นได้ ถ้าไม่ประกอบร่วมกับกริยาอื่น ก็กล่าวเช่นนั้นไม่ได้ ส่วน ต ปัจจัยในคำว่า อนุสฺสาวิตํ นี้ ถ้าตรัสไว้ร่วมกับกริยาว่า เหสฺสติ ก็อาจเป็นไปในอนาคตกาลได้ แต่มิได้ตรัสไว้เช่นนั้น ด้วยเหตุดังกล่าว จึงแสดงอดีตกาลเท่านั้น แสดงอนาคตกาลไม่ได้

๒. ไม่มีเหตุที่สมควร

ในประเด็นแรก คำว่า อนุสฺสาวิตํ ซึ่งมีบางคนสาธยายเป็น อนุสฺสาเวตํ เป็นบทที่ลง ต ปัจจัยในอดีตกาลเท่านั้น โดยทั้ง ๒ บทสำเร็จรูปมาจาก อนุ บทหน้า + สุ ธาตุ (สวเน = ฟัง) + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย ทั้ง ๒ บทถูกตามหลักภาษา ถ้าลบสระ เอ ในเพราะสระ อิ หลัง ก็มีรูปว่า อนุสฺสาวิตํ ดังคำว่า การิต ที่มาจาก กร ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย หรือถ้าลบสระ อิ หลังจากสระ เอ ก็มีรูปว่า อนุสฺสาเวตํ ได้เหมือนกัน

ถ้าพระพุทธองค์ทรงประสงค์จะให้ ต ปัจจัยใน อนุสฺสาวิตํ ลงในอนาคตกาล ก็ควรประกอบใช้กริยาคุมพากย์เป็นรูปอนาคตกาลว่า อนุสฺสาวิตํ เหสฺสติ แต่ในที่นี้กล่าวว่า อนุสฺสาวิตํ โหติ จึงลง ต ปัจจัย

ในอนาคตกาลไม่ได้ ความจริงแล้ว บทเป็นปัจจุบันว่า โหติ นิยมใช้ประกอบกับกริยากิตก์ที่เป็นอดีตเพื่อคุมพากย์เท่านั้น ไม่มีอำนาจในการแสดงปัจจุบันกาล เพราะ ต ปัจจัยปรากฏชัดในอดีตกาลอยู่แล้ว แต่ถ้ากริยาคุมพากย์มีรูปเป็นอนาคตกาลว่า เหสฺสติ ก็อาจส่งผลให้ ต ปัจจัยประกอบใช้ในอนาคตกาลอีกด้วย ดังคัมภีร์กัจจายนสาระ (คาถา ๔๔) กล่าวว่า

มานนฺตา วตฺตมาเน จ ลกฺขเณ เหตุเก สิยุํ
กิตา ธาตฺวตฺถสมฺพนฺเธ โหนฺติ กาลนฺตเรสฺวปิ.[๒๘๑]

“มาน และ อนฺต ปัจจัยพึงลงในปัจจุบันกาล, อรรถลักขณะ และอรรถเหตุ เมื่อมีความเกี่ยวเนื่องกับอรรถของธาตุ[ในกริยาคุมพากย์] กิตก์ปัจจัยย่อมลงแม้ในกาลอื่น[จากกาลเดิม]”

คำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยทิ เจตฺถ ธาตฺวตฺถสมฺพนฺโธ ตปจฺจโย สิยา, ตถา สติ ธาตฺวตฺถสมฺพนฺโธ นาม วิเสสนวิเสสฺยภาโว, โส จ อนุปฺปโยคสฺส สมานตฺถภาเว สติ อุปฺปชฺชติ, นาสตีติ “เหสฺสตี”ติ อนุปฺปโยคํ วเทยฺย, น จ วุตฺตํ. ตสฺมา อนาคตํ น ทีเปติ, อตีตกาลเมว ทีเปตีติ.[๒๘๒]

“โทษก็คือ ถ้า ต ปัจจัยพึงมีความเกี่ยวเนื่องกับอรรถของธาตุในบทนี้ เมื่อเป็นเช่นนั้นขึ้นชื่อว่าความเกี่ยวเนื่องกับอรรถของธาตุเป็นภาวะของวิเสสนะและวิเสสยะ (เช่น ปุริโส คจฺฉติ คำว่า ปุริโส เป็นวิเสสยะ คือ ถูกขยายว่าเป็นบุรุษที่กำลังไป ไม่ใช่นอนอยู่ ฯลฯ ส่วนคำว่า คจฺฉติ เป็นวิเสสนะ คือ ขยายว่าบุรุษกำลังไป) อนึ่ง ภาวะของวิเสสนะและวิเสสยะนั้นย่อมเกิดขึ้น เมื่อมีความมีเนื้อความเสมอกันของศัพท์ที่ประกอบไว้ภายหลัง ย่อมไม่เกิดขึ้น เมื่อไม่มี[ความมีเนื้อความเสมอกันดังกล่าว] ดังนั้น พระพุทธองค์จึงควรตรัสศัพท์ที่ประกอบไว้ภายหลังว่า เหสฺสติ แต่มิได้ตรัสไว้ ด้วยเหตุนั้น บทว่า อนุสฺสาวิตํ จึงแสดงอนาคตกาลไม่ได้ แต่แสดงอดีตกาลเท่านั้น”

ที่จริงแล้ว กริยาอาขยาตที่ประกอบใช้ในประโยคนั้นสามารถเปรียบได้กับพระราชาที่เป็นใหญ่กว่าบุคคลทั้งปวง กริยากิตก์เหมือนอุปราชที่ต้องคล้อยตามพระราชา การกมีกัตตุการกเป็นต้น เหมือนอำมาตย์ที่แวดล้อมพระราชา ส่วนอการกมีอัจจันตสังโยคเป็นต้น เหมือนศูทรที่เข้าหาพระราชาและอุปราชไม่ได้ ดังข้อความในคัมภีร์พื้นฐานสัมพันธ์ว่า

ราชตุลฺยา กฺริยา นาม อมจฺจา วิย การกา
ตสฺมา ฉ การกา กฺริยํ ปาปุณนฺติ ยถารหํ.

การกา อมจฺจา นาม สุทฺทา นาม อการกา
ตสฺมา อการกา ฉสุ การเกสุ ยถารหํ.[๒๘๓]

"ขึ้นชื่อว่ากริยาเป็นเช่นกับพระราชา การกเหมือนอำมาตย์ ดังนั้น การก ๖ จึงเข้าถึงกริยาตามสมควร

การกชื่อว่าอำมาตย์ อการกชื่อว่า ศูทร ดังนั้น อการกจึงเป็นไปในการก ๖ ตามสมควร"

คำว่า อิทํ หิ ฯเปฯ น อนาคตํ (กล่าวคือ บางรูปสาธยายบทนี้ว่า อนุสฺสาวิตํ บางรูปสาธยายว่า อนุสฺสาเวตํ แม้บททั้ง ๒ นั้นก็บ่งถึงอดีตกาลอย่างเดียว ไม่ใช่อนาคตกาล) กล่าวไว้เพื่ออธิบายเหตุในการที่ความเห็นของคนอื่นนั้นไม่สมควร ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เนื้อความที่เป็นอนาคตกาลและเหตุสมควรย่อมไม่มีอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรอธิบายลักษณะที่ไม่มีเนื้อความที่เป็นอนาคตกาลและเหตุสมควรมิใช่หรือ

อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะที่ไม่มีเนื้อความที่เป็นอนาคตกาลก่อนว่า บางรูปสาธยายบทนี้ว่า อนุสฺสาวิตํ บางรูปสาธยายว่า อนุสฺสาเวตํ แม้บททั้งสองนั้นก็บ่งถึงอดีตกาลอย่างเดียว ไม่ใช่อนาคตกาล

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิทานิ ตเมว วิภาเวตุํ "อิทํ หี"ติอาทิมาห.[๒๘๔]

"บัดนี้ ท่านกล่าวว่า อิทํ หิ เป็นต้นเพื่ออธิบายเนื้อความนั้นนั่นเทียว"

คำว่า ยทิ จสฺส ฯเปฯ วเทยฺย (ถ้าบทดังกล่าวจะพึงมีเนื้อความอย่างนี้[ว่า อนุสฺสาเวตพฺพํ (พึงสวด)] พระพุทธองค์ก็ควรตรัสว่า อนุสฺสาวิตํ เหสฺสติ) กล่าวไว้เพื่อแสดงโทษที่ได้รับจากประโยคต้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลย่อมทราบว่า คำดังกล่าวไม่แสดงอนาคตกาล แต่แสดงอดีตกาลเท่านั้นอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงโทษในการที่คำดังกล่าวแสดงอนาคตกาลมิใช่หรือ

อธิบายว่า เราได้แสดงโทษในการที่คำดังกล่าวแสดงอนาคตกาลด้วยประโยคนี้ว่า ถ้าบทดังกล่าวจะพึงมีเนื้อความอย่างนี้ว่า อนุสฺสาเวตพฺพํ (พึงสวด) พระพุทธองค์ก็ควรตรัสว่า อนุสฺสาวิตํ เหสฺสติ (จักสวด)

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กถเมตํ วิญฺญายตีติ อาห "ยทิ จสฺสา"ติอาทิ.[๒๘๕]

"ท่านกล่าวว่า ยทิ จสฺส เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า บุคคลย่อมรู้ว่าคำดังกล่าวไม่แสดงอนาคตกาล แต่แสดงอดีตกาลเท่านั้นอย่างไร"

ข้อความว่า "เพื่อขจัดความสงสัย" มาจากคำบาลีที่เป็นปาฐเสสะว่า สํสยํ อปเนตุํ (เพื่อนำออกความสงสัย) พบโดยตรงในที่บางแห่งในคัมภีร์ฎีกา

คัมภีร์พยาจีนิยาม (ข้อ ๕๘) กล่าวว่า จ และ ปน ศัพท์ที่อยู่ท้าย ยทิ ศัพท์เป็นรูปว่า ยทิ จ หรือ ยทิ ปน ทำหน้าที่ *ลัทธโทสโชตกะ* คือ แสดงลัทธโทสะ และในคัมภีร์ข้างต้น (ข้อ ๕๙-๖๐) กล่าวว่า นิบาตทั้ง ๒ ศัพท์ที่อยู่ท้าย เอวํ สติ, เอวํ สนฺเต ทำหน้าที่ *ลัทธคุณโชตกะ* คือ แสดงลัทธคุณะ เมื่อกล่าวต่อจากประโยคหน้าที่แสดงความสมควร หรือทำหน้าที่ *ลัทธโทสโชตกะ* หรือ *พยติเรกโชตกะ* คือ แสดงความขัดแย้ง เมื่อกล่าวต่อจากประโยคหน้าที่แสดงความขัดแย้ง]

ยทิ เจตํ อุทฺเทสาวสาเน วจนํ สนฺธาย วุตฺตํ สิยา, "น อาวิกริสฺสามี"ติ จิตฺตํ อุปฺปาเทนฺตสฺส นิทาเน สมตฺเตปิ วุตฺตมุสาวาโท น สิยา, กสฺมา. "ยาวตติยํ อนุสฺสาวิยมาเน"ติ วจนโต. "ยาวตติยนฺ"ติ อิทํ วจนเมว นิรตฺถกํ สิยา, กสฺมา. นิทานุทฺเทเส ยาวตติยานุสฺสาวนสฺส อภาวโตติ เอวํ ยุตฺติอภาวโต ตมฺปิ น ยุชฺชติ.

ถ้าบทว่า อนุสฺสาวิตํ นั้นหมายถึงคำกล่าวในที่สุดแห่งหัวข้อ[ของปาราชิกว่า กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา (ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ)] มุสาวาทที่ตรัสไว้เมื่อสวดคำเริ่มเรื่องจบแล้วก็ไม่พึงมีแก่ภิกษุผู้คิดว่า เราจักไม่เปิดเผยอาบัติ เพราะตรัส[ปัจจุบันกาล]ว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิยมาเน (เมื่อกำลังสวดถึงครั้งที่ ๓) และคำว่า ยาวตติยํ (ถึงครั้งที่ ๓) นี้ก็ไม่พึงมีประโยชน์โดยแท้ เพราะไม่มีการสวดถึงครั้งที่ ๓ ในหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง แม้ความเห็นนั้นก็ไม่สมควรเพราะไม่มีเหตุสมควรอย่างนี้

[ข้อความนี้กล่าวเพื่อแสดงประเด็นที่ ๒ คือ เหตุที่ไม่สมควร กล่าวคือ ถ้าบทว่า อนุสฺสาวิตํ หมายถึงคำว่า กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา เป็นต้นที่อยู่ท้ายหัวข้อปาราชิก แม้ผู้สวดปาติโมกข์จะสวดคำเริ่มเรื่องจบแล้ว ภิกษุผู้ปกปิดอาบัติก็ไม่ต้องอาบัติเพราะการพูดเท็จ เพราะประกอบใช้ มาน ปัจจัยที่แสดงปัจจุบันกาล ในคำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิยมาเน (เมื่อกำลังสวดถึงครั้งที่ ๓) นอกจากนั้นแล้ว คำว่า ยาวตติยํ ก็หาประโยชน์มิได้ เพราะมีปรากฏในหัวข้อของปาราชิกเป็นต้นไปเท่านั้น ไม่ปรากฏในหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง

คัมภีร์กังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๕๙) กล่าวว่า การประกอบ เอว ศัพท์ใน วจนเมว เป็น *อัฏฐานปโยคนัย* คือ การประกอบในฐานะอื่นจากฐานะที่ใช้จริง หรือการประกอบในฐานะที่ไม่สมควรกับศัพท์ที่ประกอบร่วม ดังนั้น จึงควรแปลร่วมกับคำว่า นิรตฺถกํ

ท่านแสดงปุจฉาตามหลักวิธีวากยานุสัมพันธ์ของประโยคว่า ยาวตติยํ ฯเปฯ ว่า

ยทิ เอวํ “ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหตี”ติ กิมิทนฺติ อาห “ยาวตติยนฺ”ติอาทิ.[๒๘๖]

“ท่านกล่าวว่า ยาวตติยํ เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า ถ้าเป็นอย่างนั้น คำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ นี้พึงมีโทษอะไร”

ประโยคข้างต้นมีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า มุสาวาทที่ตรัสไว้เมื่อสวดคำเริ่มเรื่องจบแล้วไม่พึงมีแก่ภิกษุผู้คิดว่า เราจักไม่เปิดเผยอาบัติ เพราะตรัส[ปัจจุบันกาล]ว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิยมาเน (เมื่อกำลังสวดถึงครั้งที่ ๓) ด้วยประโยคต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ถ้าเป็นอย่างนั้น คำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ นี้พึงมีโทษอะไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงโทษของคำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยคนี้ อธิบายว่า เราได้แสดงโทษของคำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ ว่า คำดังกล่าวก็ไม่พึงมีประโยชน์โดยแท้ ดังนี้แล]

“ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหตี”ติ อิทํ ปน ลกฺขณวจนมตฺตํ, เตน อิมมตฺถํ ทสฺเสติ- อิทํ ปาติโมกฺขํ นาม ยาวตติยํ อนุสฺสาวิยติ, ตสฺมึ ยาวตติยํ อนุสฺสาวิยมาเน โย สรมาโน สนฺตึ อาปตฺตึ นาวิกโรติ, ตสฺส ยาวตติยานุสฺสาวนาวสาเน สมฺปชานมุสาวาโท โหตีติ.

ส่วนคำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ (ข้าพเจ้าได้สวดถึงครั้งที่ ๓) นี้ เป็นเพียงคำแสดงลักษณะ[ของปาติโมกข์] ดังนั้นจึงแสดงข้อความนี้ว่า ธรรมดาว่าปาติโมกข์นี้ย่อมถูกสวดถึงครั้งที่ ๓ เมื่อปาติโมกข์นั้นถูกสวดอยู่ถึงครั้งที่ ๓ ภิกษุใดรู้อยู่ไม่ยอมเปิดเผยอาบัติที่มีอยู่ สัมปชานมุสาวาท (การพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่) ย่อมมีแก่ภิกษุนั้นในตอนท้ายของการสวดถึงครั้งที่ ๓

[ท่านแสดงความเห็นของอาจารย์บางท่านและอาจารย์ท่านอื่นไว้ด้วยคำว่า เอกจฺเจ และ อปเร แล้ว บัดนี้ กล่าวประโยคนี้เพื่อแสดงความเห็นของท่านเอง ฎีกาเก่า (หน้า ๑๐) ระบุว่า อาจารย์บางท่านในเรื่องนี้ คือ พระธัมมภาริกะ ส่วนอาจารย์ท่านอื่นคือพระอัตถทัสสี

โดยทั่วไปการใช้ เอกจฺเจ, อปเร และ เกจิ มีลักษณะต่างกันในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา คือ

๑. อญฺเญ, เอเก, เอกจฺเจ (อาจารย์บางท่าน) นิยมใช้เพื่อแสดงความเห็นที่เสมอกับท่านผู้แต่ง

๒. อปเร (อาจารย์ท่านอื่น) นิยมใช้เพื่อยกย่องความเห็นที่สูงกว่าความเห็นของท่านผู้แต่ง

๓. เกจิ (บางคน) นิยมใช้เพื่อตำหนิความเห็นที่ท่านผู้แต่งไม่เห็นด้วย

อย่างไรก็ตาม วิธีใช้ดังกล่าวเป็นหลักการใช้ส่วนใหญ่เท่านั้น ในที่นี้ใช้เป็น เอกจฺเจ และ อปเร เพื่อแยกความเห็นของบุคคล ๒ ฝ่าย หาใช่เพื่อยกย่องแต่อย่างใด

ปน ศัพท์ทำหน้าที่ *ปักขันตรโชตกะ* คือ แสดงฝ่ายอื่น หมายถึง แสดงฝ่ายตนนอกไปจากฝ่ายอื่นที่กล่าวมาแล้ว คัมภีร์นิสสัยพม่ามักแปล ปน ศัพท์โดยพยัญชนะว่า ปน = ปรวาทโต อญฺญํ สกวาทํ วกฺขามิ (เราจักกล่าวความเห็นของตนอื่นจากความเห็นของผู้อื่น)

คำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ (ข้าพเจ้าได้สวดถึงครั้งที่ ๓) เป็นคำแสดงลักษณะ คือ ธรรมเนียมทั่วไปของปาติโมกข์ กล่าวคือ แม้ภิกษุผู้สวดปาติโมกข์จะสวดเพียง ๑ ครั้ง แต่มีการถามถึง ๓ ครั้ง ด้วยคำว่า กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา (ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ) จึงเหมือนกับการสวดปาติโมกข์ ๓ ครั้ง ภิกษุที่นั่งฟังปาติโมกข์อยู่ย่อมต้องอาบัติทุกกฏ เพราะไม่เปิดเผยอาบัติที่ตนเองล่วงละเมิดไว้ในตอนท้ายของหัวข้อของปาราชิกเป็นต้นไปเมื่อสวดถึงตอนท้ายของประโยคว่า กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา

คำว่า เตน ในประโยคว่า เตน อิมมตฺถํ ฯเปฯ มีปาฐเสสะของคำนี้ว่า เหตุนา นิยมแปลโดยทั่วไปว่า “เพราะเหตุนั้น” แต่คำแปลดังกล่าวยังไม่ชัดเจน ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗๒) จึงอธิบายให้ชัดเจนว่า เตนาติ ลกฺขณวจนมตฺเตน เหตุนา (คำว่า เตน คือ เพราะเหตุที่เป็นเพียงคำแสดงลักษณะ[ของปาติโมกข์])

ฎีกาใหม่แสดงปุจฉาตามหลักวากยานุสัมพันธ์ของประโยคว่า เตน อิมมตฺถํ ทสฺเสติ เป็นต้นว่า

กึ เตน ลกฺขียติ, เยเนตํ ลกฺขณวจนมตฺตํ สิยาติ อาห “เตนา”ติอาทิ.[๒๘๗]

“ท่านกล่าวว่า เตน เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า ท่านกำหนดเนื้อความอะไรด้วยคำนั้น ซึ่งเป็นเหตุเพียงแสดงลักษณะ[ของปาติโมกข์]”

ประโยคข้างต้นมีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงว่า คำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ นี้ เป็นเพียงคำแสดงลักษณะ[ของปาติโมกข์] ด้วยประโยคต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านกำหนดเนื้อความอะไรด้วยคำนั้น ซึ่งเป็นเหตุเพียงแสดงลักษณะของปาติโมกข์

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเนื้อความที่ถูกกำหนดด้วยคำนั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวประโยคนี้ อธิบายว่า เราได้แสดงเนื้อความที่ถูกกำหนดด้วยคำนั้นว่า ดังนั้น จึงแสดงข้อความนี้ว่า ธรรมดาว่า ปาติโมกข์นี้ย่อมถูกสวดถึงครั้งที่ ๓ เมื่อปาติโมกข์นั้นถูกสวดอยู่ถึงครั้งที่ ๓ ภิกษุใดรู้อยู่ไม่ยอมเปิดเผยอาบัติที่มีอยู่ สัมปชานมุสาวาท (การพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่) ย่อมมีแก่ภิกษุนั้นในตอนท้ายของการสวดถึงครั้งที่ ๓ ด้วยประโยคนี้ ดังนี้แล

คัมภีร์ตัถนิยาม (ข้อ ๓๖๔) กล่าวว่า อาทิ ศัพท์ที่อยู่ท้าย อาห ให้ลบทุติยาวิภัตติ

และในคัมภีร์เดียวกันนั้น (ข้อ ๓๖๕) กล่าวว่า อาทิ ศัพท์ที่อยู่ต้น อาห ให้ลงทุติยาวิภัตติเป็นรูปว่า อาทิมาห]

ตเทตํ ยถา อนุสฺสาวิตํ ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ นาม โหติ, ตํ ทสฺเสตุํ ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามีติอาทิ วุตฺตํ. ตํ ปเนตํ ปาราชิกาทีนํ อวสาเน ทิสฺสติ, น นิทานาวสาเน. กิญฺจาปิ น ทิสฺสติ, อถ โข อุทฺเทสกาเล “อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหตี”ติ วตฺวา “อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ, ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามี”ติอาทินา นเยน วตฺตพฺพเมว. เอวญฺหิ นิทานํ สุอุทฺทิฏฺฐํ โหติ, อญฺญถา ทุอุทฺทิฏฺฐํ. อิมเมว จ อตฺถํ สนฺธาย อุโปสถกฺขนฺธเก วุตฺตํ “ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหตีติ สกิมฺปิ อนุสฺสาวิตํ โหติ, ทุติยมฺปิ อนุสฺสาวิตํ โหติ, ตติยมฺปิ อนุสฺสาวิตํ โหตี”ติ. อยเมตฺถ อาจริยปรมฺปราภโต วินิจฺฉโย.

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามิ เป็นต้นเพื่อแสดงลักษณะที่ปาติโมกข์นั้น ชื่อว่า ถูกสวดถึงครั้งที่ ๓

อนึ่ง คำสวดถึงครั้งที่ ๓ นั้นพบในตอนท้ายของปาราชิกเป็นต้น ไม่พบในตอนท้ายของคำเริ่มเรื่อง แม้จะไม่พบก็ต้องสวดตามนัยว่า อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามิ (ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดคำเริ่มเรื่องแล้ว ข้าพเจ้าขอถามท่านทั้งหลายในคำเริ่มเรื่องนั้น) เป็นต้น หลังจากสวดว่า อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหติ (เพราะความผาสุกย่อมมีแก่ภิกษุนั้นด้วยการเปิดเผยอาบัติ) ในเวลาสวดปาติโมกข์ ผลก็คือ เมื่อเป็นดังนี้ จึงสวดคำเริ่มเรื่องเป็นอย่างดี มิฉะนั้นแล้วก็เป็นการสวดไม่ดี

อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงหมายเอาเนื้อความนี้จึงตรัสไว้ ในอุโปสถขันธกะว่า

ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหตีติ สกิมฺปิ อนุสฺสาวิตํ โหติ. ทุติยมฺปิ อนุสฺสาวิตํ โหติ. ตติยมฺปิ อนุสฺสาวิตํ โหติ.[๒๘๘]

“คำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ (ข้าพเจ้าได้สวดถึงครั้งที่ ๓) หมายความว่า สวดเป็นครั้งที่ ๑ สวดเป็นครั้งที่ ๒ สวดเป็นครั้งที่ ๓”

ข้อความข้างต้นเป็นคำวินิจฉัยที่นำมา โดยธรรมเนียมของอาจารย์ทั้งหลายในคำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ นี้

[คำว่า อิมเมว จ ฯเปฯ อนุสฺสาวิตํ โหตีติ (อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงหมายเอาเนื้อความนี้จึงตรัสไว้ในอุโปสถขันธกะว่า ยาวตติยํ ฯเปฯ ตติยมฺปิ อนุสฺสาวิตํ โหติ) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลพึงกำหนดเนื้อความนั้นอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ เป็นต้นควรเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ มิใช่หรือ

อธิบายว่า ถ้าคำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ เป็นต้นเป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ พระพุทธองค์ก็พึงตรัสคำนั้นไว้ในอุโปสถขันธกะ แต่ไม่พึงตรัสคำว่า สกิมฺปิ อนุสฺสาวิตํ โหติ เป็นต้นไว้

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยทิ หิ “ยสฺส สิยา อาปตฺตี”ติอาทิวจนตฺตยํ ยาวตติยานุสฺสาวนํ สิยา, ตเทว อุโปสถกฺขนฺธเก วเทยฺย, น ปน “สกิมฺปิ อนุสฺสาวิตํ โหตี”ติอาทิกนฺติ อธิปฺปาโย.[๒๘๙]

“ความหมายคือ ถ้าคำทั้ง ๓ ว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ เป็นต้น เป็นคำสวดถึงครั้งที่ ๓ พระพุทธ-องค์ก็พึงตรัสคำนั้นไว้ในอุโปสถขันธกะ แต่ไม่พึงตรัสคำว่า สกิมฺปิ อนุสฺสาวิตํ โหติ เป็นต้นไว้”

คำว่า อยเมตฺถ ฯเปฯ วินิจฺฉโย กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านได้รับมาแต่ไหน [ฎีกาใหม่] (อีกอย่างหนึ่ง) บุคคลย่อมรู้คำว่า อิมมตฺถํ สนฺธาย วุตฺตํ ได้อย่างไร [ฎีกาเก่า]

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ข้อวินิจฉัยนี้ไม่มีมาในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายมิใช่หรือ

อธิบายว่า ข้อความข้างต้นเป็นคำวินิจฉัยที่นำมาโดยธรรมเนียมของอาจารย์ทั้งหลายในคำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ นี้

ดังคำอธิบายในฎีกาเก่าและฎีกาใหม่ว่า

นนุ จายํ วินิจฺฉโย อฏฺฐกถาสุ น อาคโต, อถ กุโต ลทฺโธติ อาห “อยเมตฺถา”ติอาทิ.[๒๙๐]

“อนึ่ง ท่านกล่าวว่า อยเมตฺถ เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า ข้อวินิจฉัยนี้ไม่มีมาในคัมภีร์อรรถ-กถาทั้งหลายมิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านได้รับมาแต่ไหน”

อิมมตฺถํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ กถํ วิญฺญายตีติ เจ. “อยเมตฺถ อาจริยปรมฺปราภโต วินิจฺฉโย”ติ วุตฺตํ.[๒๙๑]

“ถ้าถามว่า คำว่า อิมมตฺถํ สนฺธาย วุตฺตํ (พระพุทธองค์ทรงหมายเอาเนื้อความนี้จึงตรัสไว้) บุคคลย่อมรู้ได้อย่างไร จึงกล่าวว่า อยเมตฺถ อาจริยปรมฺปราภโต วินิจฺฉโย (ข้อความข้างต้นเป็นคำวินิจฉัยที่นำมาโดยธรรมเนียมของอาจารย์ทั้งหลายในคำว่า ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ นี้)”

ในประโยคว่า เอวญฺหิ นิทานํ สุอุทฺทิฏฺฐํ โหติ (เมื่อเป็นดังนี้จึงสวดคำเริ่มเรื่องเป็นอย่างดี) หิ ศัพท์ทำหน้าที่ลัทธคุณโชตกะ คือ แสดงผลพลอยได้จากประโยคต้น แปลว่า “ผลก็คือ”

ในประโยคว่า อญฺญถา ทุอุทฺทิฏฺฐํ (มิฉะนั้นแล้วก็เป็นการสวดไม่ดี) คำว่า อญฺญถา ควรสัมพันธ์กับปาฐเสสะเป็นรูปว่า อญฺญถา อตฺเถ คยฺหมาเน (เมื่อบุคคลถือเอาเนื้อความโดยประการอื่น)

คำว่า อุทฺทิฏฺฐํ โข เป็นต้นในหัวข้อของคำเริ่มเรื่องไม่พบโดยตรงในพระบาลี แต่พระอรรถกถา-จารย์กล่าวว่า ต้องเพิ่มเข้ามาสวด อีกทั้งข้อวินิจฉัยว่า คำถาม ๓ ครั้งว่า กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา ก็คือ คำที่กล่าวถึงการสวด ๓ ครั้ง (ยาวตติยานุสฺสาวน) ไม่มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหาอรรถกถา แต่เป็นข้อวินิจฉัยที่โบราณาจารย์ได้สืบทอดกันต่อมา จึงเป็นสิ่งที่น่าเชื่อถือ

ในปัจจุบันปาติโมกข์ฉบับไทยไม่พบประโยคว่า อุทฺทิฏฺฐํ โข อายสฺมนฺโต นิทานํ เป็นต้น โดยลงท้ายด้วยคำว่า อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหติ ตามพระบาลี แต่ในฉบับพม่ามีประโยคเหล่านี้ตามข้อความในคัมภีร์กังขาวิตรณีข้างต้น

ข้อความว่า อาจริยปรมฺปราภต (คำวินิจฉัยที่นำมาโดยธรรมเนียมของอาจารย์ทั้งหลาย) ฎีกาใหม่อธิบายว่า

วินยฏฺฐาเนสุ กตปริจยานํ อาจริยานํ ตํ ตํ อตฺถํ ญาเปนฺตี ปเวณิ อาจริยปรมฺปรา, ตาย อาภโต อานีโต อาจริยปรมฺปราภโต.[๒๙๒]

“ธรรมเนียมที่แสดงให้รู้เนื้อความนั้นๆ ของอาจารย์ทั้งหลายผู้กระทำความคุ้นเคยในฐานะแห่งวินัย ชื่อว่า อาจริยปรัมปรา

คำวินิจฉัยที่นำมาโดยธรรมเนียมของอาจารย์ทั้งหลาย ชื่อว่า อาจริยปรัมปราภตะ”

ข้อความข้างต้นอธิบาย อาจริยปรมฺปราภต ดังนี้

คำว่า ปรมฺปรา เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ที่เป็นคำไวพจน์ของ ปเวณิ (ธรรมเนียม) เพราะอธิบายด้วยคำว่า ปเวณิ

ธรรมเนียมดังกล่าวเป็นเรื่องที่แสดงให้รู้เนื้อความนั้นๆ เพราะอธิบายด้วยคำว่า ตํ ตํ อตฺถํ ญาเปนฺตี (ที่แสดงให้รู้เนื้อความนั้นๆ)

คำว่า อาจริยปรมฺปรา มีรูปวิเคราะห์ฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า อาจริยานํ ปรมฺปรา อาจริยปรมฺปรา เพราะอธิบายด้วยคำว่า อาจริยานํ ปเวณิ

อาจารย์ดังกล่าวคือผู้กระทำความคุ้นเคยในฐานะแห่งวินัย ซึ่งก็คือผู้แตกฉานวินัยนั้นเองเพราะอธิบายด้วยคำว่า วินยฏฺฐาเนสุ กตปริจยานํ (ผู้กระทำความคุ้นเคยในฐานะแห่งวินัย)

คำว่า อาภต เป็นคำไวพจน์ของ อานีต ศัพท์ แปลว่า นำมา เพราะอธิบายด้วยคำว่า อานีโต

คำว่า อาจริยปรมฺปราภต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาจริยปรมฺปราย อาภโต อาจริยปรมฺปราภโต (ตติยาตัปปุริสสมาส)

เพราะอธิบายด้วยคำว่า ตาย อาภโต]

คำอธิบาย โย ปน ภิกฺขุ เป็นต้น

โย ปน ภิกฺขุ ฯเปฯ สมฺปชานมุสาวาทสฺส โหตีติ สมฺปชานมุสาวาโท อสฺส โหติ, เตนสฺส ทุกฺกฏาปตฺติ โหติ. สา จ โข ปน น มุสาวาทลกฺขเณน, "สมฺปชานมุสาวาเท กึ โหติ, ทุกฺกฏํ โหตี"ติ อิมินา ปน ภควโต วจเนน วจีทฺวาเร อกิริยสมุฏฺฐานาปตฺติ โหตีติ เวทิตพฺพา.

คำว่า โย ปน ภิกฺขุ ยาวตติยํ อนุสฺสาวิยมาเน สรมาโน สนฺตึ อาปตฺตึ นาวิกเรยฺย, สมฺปชานมุสาวาทสฺส โหติ (ภิกษุใดรู้อยู่ไม่ยอมเปิดเผยอาบัติที่มีอยู่ สัมปชานมุสาวาทย่อมมีแก่ภิกษุนั้น) หมายความว่า สัมปชานมุสาวาทย่อมมีแก่ภิกษุนั้น ดังนั้น จึงมีอาบัติทุกกฏ

อนึ่ง อาบัติทุกกฏนั้นไม่ใช่มีได้ด้วยลักษณะของการพูดเท็จ แต่พึงทราบว่า เป็นอาบัติที่มีการไม่ทำ[การเปล่งเสียง]ทางวจีทวารเป็นสมุฏฐาน ตามพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคนี้ว่า

สมฺปชานมุสาวาเท กึ โหติ. ทุกฺกฏํ โหติ.[๒๙๓]

"ถามว่า : อาบัติอะไรมีได้ในเพราะการพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่

ตอบว่า : อาบัติทุกกฏย่อมมีได้"

[คำว่า สมฺปชานมุสาวาโท อสฺส โหติ อธิบาย สมฺปชานมุสาวาทสฺส ว่าตัดบทเป็น สมฺปชานมุสาวาโท + อสฺส ลบ โอ อักษรในเพราะสระ อ ท้าย ดังคำว่า อุรสฺส = อุโร + อสฺส โดยคำว่า สมฺปชานมุสาวาทสฺส ไม่ใช่บทที่ลง ส ฉัฏฐีวิภัตติ ตามหลักภาษาเรียกว่า ปทัจเฉทสังวัณณนา คือ การอธิบายวิธีตัดบท

การอยู่นิ่งนับเข้าในมโนทวาร และการต้องอาบัติก็ไม่มีทางมโนทวารตามพระพุทธดำรัสว่า มโนทฺวาเร อาปตฺติ นาม นตฺถิ (ขึ้นชื่อว่าอาบัติย่อมไม่มีทางมโนทวาร) แต่ในเรื่องนี้ภิกษุต้องอาบัติทุกกฏเพราะการพูดเท็จ ที่จริงแล้วอาบัติปาจิตตีย์ที่ภิกษุต้องด้วยการพูดเท็จนั้น มีลักษณะคือการพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ในเวลาก่อนพูดและกำลังพูด แต่อาบัติทุกกฏในเรื่องนี้เป็นโทษที่เกี่ยวกับการนิ่งอยู่ไม่พูดทั้งที่ควรเปิดเผยอาบัติตามที่ผู้สวดปาติโมกข์กล่าวว่า สนฺตี อาปตฺติ อาวิกาตพฺพา (พึงเปิดเผยอาบัติที่มีอยู่)]

วุตฺตมฺปิ เจตํ-

“อนาลปนฺโต มนุเชน เกนจิ
วาจา คิรํ โน จ ปเร ภเณยฺย
อาปชฺเชยฺย วาจสิกํ, น กายิกํ
ปญฺหาเมสา กุสเลหิ จินฺติตา”ติ.

จริงอย่างนั้น แม้ท่านพระอุบาลีได้กล่าวไว้[ในคัมภีร์บริวาร เสทโมจนคาถา]ว่า

“ภิกษุไม่เจรจาวาจากับมนุษย์ไรๆ ไม่พูดถ้อยคำกับผู้อื่น แต่ต้องอาบัติทางวาจา ไม่ต้องอาบัติทางกาย ท่านผู้รู้ทั้งหลายได้คิดปัญหานี้ไว้”

[จ ศัพท์ในคำว่า เจตํ ทำหน้าที่ *ทัฬหีกรณโชตกะ* คือ แสดงการย้ำความ ซึ่งในที่นี้จัดเป็นอาคมทัฬหีกรณโชตกะ คือ แสดงการย้ำความด้วยปริยัติ คือ ข้อความจากพระบาลี

ปิ ศัพท์ในคำว่า วุตฺตมฺปิ พึงนำไปแปลร่วมกับปาฐเสสะว่า อายสฺมตา อุปาลิตฺเถเรนปิ อุปสรรค คือ ปิ ในกรณีนี้ถือว่าเป็นอัฏฐานปยุตตะ คือ ศัพท์ที่ประกอบในฐานะอื่นจากฐานะที่ใช้จริง หรือศัพท์ที่ประกอบในฐานะที่ไม่สมควรกับศัพท์ที่ประกอบร่วมในประโยค

คำว่า วาจา มีศัพท์เดิมมาจาก วาจาย ลบ ย เพื่อรักษาคณะฉันท์

ในฎีกาใหม่กล่าวว่า คำว่า ปญฺหาเมสา (ลง ม อาคม) เป็นลิงควิปัลลาส คือ เมื่อควรกล่าวไว้เป็นรูปปุงลิงค์ว่า ปญฺโห เอโส ก็ประกอบใช้เป็นรูปอิตถีลิงค์ดังกล่าว โดยกล่าวว่า

ปญฺหาเมสา กุสเลหิ จินฺติตาติ เอตฺถ ปญฺหาเมสาติ ลิงฺคพฺยตฺตเยน วุตฺตํ, เอโส ปญฺโห กุสเลหิ จินฺติโตติ อตฺโถ.[๒๙๔]

“ในบาทคาถาว่า ปญฺหาเมสา กุสเลหิ จินฺติตา นี้ คำว่า ปญฺหาเมสา กล่าวไว้โดยเปลี่ยนลิงค์ ความหมายคือ ผู้รู้ทั้งหลายได้คิดปัญหานี้ไว้”

แต่ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๑๕) กล่าวว่า ปญฺห ศัพท์มีได้ในลิงค์ทั้ง ๓ ถือว่าเป็นอีกมติหนึ่งจากมติของฎีกาใหม่นี้]

คำอธิบาย อนฺตรายิโก

อนฺตรายิโกติ วิปฺปฏิสารวตฺถุตาย ปาโมชฺชาทิสมฺภวํ นิวาเรตฺวา ปฐมชฺฌานาทีนํ อธิคมาย อนฺตรายํ กโรติ.

คำว่า อนฺตรายิโก (ทำอันตราย[แก่ฌานและมรรคผล]) หมายความว่า ห้ามไม่ให้ปราโมทย์เป็นต้นบังเกิดขึ้น แล้วขัดขวางการบรรลุปฐมฌานเป็นต้น เพราะเป็นเหตุแห่งความเดือดร้อนใจ

[คำว่า อนฺตรายํ กโรติ (ทำอันตราย) แสดงว่า อิก ปัจจัยใน อนฺตรายิก ลงในความหมายว่า กโรติ (ทำ) เพราะตัทธิตปัจจัยมีอรรถมาก ดังมีกฎทั่วไปกล่าวว่า

วิจิตฺรา หิ ตทฺธิตวุตฺติ.[๒๙๕]

"โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นไปของตัทธิตเป็นของวิจิตร"

แม้สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

วิจิตฺรา หิ ตทฺธิตวุตฺตีติ วจนโต ปน อาทิสทฺเทน อญฺเญสุปิ อตฺเถสุ ณิกปจฺจโย เวทิตพฺโพ. กถํ. วิเนตพฺโพติ เวนยิโก, วินยํ วินยาย วา ธมฺมํ เทเสตีติ เวนยิโก.[๒๙๖]

"อนึ่ง พึงทราบ ณิก ปัจจัยแม้ในความหมายอื่นด้วย อาทิ ศัพท์ ดังคำกล่าว[ในคัมภีร์อรรถกถา] ว่า วิจิตฺรา หิ ตทฺธิตวุตฺติ (โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นไปของตัทธิตเป็นของวิจิตร) พึงทราบอย่างไร พึงทราบว่า บุคคลใดควรถูกข่ม เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า เวนยิกะ หรือบุคคลย่อมแสดงธรรมที่ข่ม[กิเลส] หรือย่อมแสดงธรรมเพื่อข่มกิเลส เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า เวนยิกะ"

ฎีกาใหม่แสดงรูปวิเคราะห์ของ อนฺตรายิก อีก ๓ ประการ คือ

- ธรรมที่ประกอบในอันตราย = อนฺตราเย นิยุตฺโต อนฺตรายิโก (นิยุตฺต ตัทธิต)
- ธรรมที่ควรแก่ผลที่เป็นอันตราย = อนฺตรายํ ผลํ อรหตีติ อนฺตรายิโก (อรหติ ตัทธิต)
- ธรรมที่กระทำอันตรายโดยปกติ = อนฺตรายสฺส กรณสีโล อนฺตรายิโก (กรณสีล ตัทธิต)

คำว่า ปฐมชฺฌานาทีนํ อธิคมาย (การบรรลุปฐมฌานเป็นต้น) กล่าวไว้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่าอาบัติทุกกฏนั้นขัดขวางลาภสักการะเป็นต้น

คำว่า ปาโมชฺชาทิสมฺภวํ นิวาเรตฺวา (ห้ามไม่ให้ปราโมทย์เป็นต้นบังเกิดขึ้นแล้ว) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ อาบัติทุกกฏนั้นขัดขวางการบรรลุปฐมฌานเป็นต้นอย่างแน่นอนหรือไร

อธิบายว่า อาบัติดังกล่าวขัดขวางได้โดยห้ามไม่ให้ปราโมทย์เป็นต้นบังเกิดขึ้น

คำว่า วิปฺปฏิสารวตฺถุตาย (เพราะเป็นเหตุแห่งความเดือดร้อนใจ) กล่าวไว้เพื่อแสดงเหตุของ

การห้ามไม่ให้ปราโมทย์เป็นต้นบังเกิดขึ้นว่าเพราะเป็นเหตุแห่งความเดือดร้อนใจ ดังนั้น ปราโมทย์เป็นต้นจึงเกิดขึ้นไม่ได้

ข้อความว่า "เพราะเป็นเหตุแห่งความเดือดร้อนใจ" หมายความว่า ในเวลาต้องอาบัติทุกกฏ ถ้ายังมิได้บอกอาบัติ ก็จะรู้สึกผิดที่เรียกว่า ความเดือนร้อนหรือวิปฏิสาร อาบัติทุกกฏจึงเป็นเหตุแห่งความเดือดร้อนใจ และเมื่อภิกษุรู้สึกเดือดร้อน ปราโมทย์คือปีติอย่างอ่อน ปัสสัทธิคือความสงบกายและใจ สุขและสมาธิในปฐมฌานย่อมไม่เกิดขึ้น ทั้งนี้ เพราะปีติและปัสสัทธิเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์ ดังข้อความในพระสูตรว่า

ปมุทิตสฺส ปีติ ชายติ, ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมฺภติ, ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ, สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ.[๒๙๗]

"ปีติย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ปลาบปลื้มใจแล้ว กายของผู้มีใจกอปรด้วยปีติย่อมสงบ ผู้มีกายสงบย่อมเสวยสุข จิตของผู้มีสุขย่อมตั้งมั่น"

สมาธึ ภิกฺขเว ภาเวถ. สมาหิโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยถาภูตํ ปชานาติ.[๒๙๘]

"ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงเจริญสมาธิ ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้แจ้งตามความเป็นจริง"

คำว่า อนฺตราย มีรูปวิเคราะห์ว่า ตํตํสมฺปตฺติยา วิพนฺธนวเสน สตฺตสนฺตานสฺส อนฺตเร เวมชฺเฌ เอติ อาคจฺฉตีติ อนฺตราโย, ทิฏฺฐธมฺมิกาทิอนตฺโถ = โทษใดย่อมมาในระหว่าง คือ ท่ามกลางของกระแสรูปนามแห่งเหล่าสัตว์โดยเนื่องด้วยการขัดขวางสมบัตินั้นๆ เหตุนั้น โทษนั้นชื่อว่า อันตราย คือ โทษที่มีในปัจจุบันเป็นต้น

คำว่า อนฺตราย ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนฺตร บทหน้า + อา บทหน้า + อิ ธาตุ + ณ ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ โดยต้องมี อา บทหน้าอยู่ด้วย จะเห็นได้ว่า บทว่า เอติ ในรูปวิเคราะห์มาจาก อา บทหน้า + อิ ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ ท่านจึงอธิบายเป็น อาคจฺฉติ (มา) ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) ว่า

เอตีติ อิมสฺส ปน อาคจฺฉตีติ อตฺโถ. เอตีติ เอตฺถ หิ อาอุปสคฺโค สนฺธิกิจฺเจน ปฏิจฺฉนฺนตฺตา น ปากโฏ วลาหกาวตฺถริโต ปุณฺณจนฺโท วิย. ตถา หิ เอตฺถ อา อิติ เอตีติ สนฺธิวิคฺคโห ภวติ, อาการสฺส จ อิกาเรน ปเรน สทฺธึเยว เอการาเทโส. ตสฺมา "อยํ โส สารถี เอติ, เอตุ เวสฺสนฺตโร ราชา"ติอาทีสุ "อาคจฺฉติ, อาคจฺฉตู"ติอาทินา อตฺโถ กเถตพฺโพ. พฺยากรณสตฺเถปิ หิ อา อิติ เอตีติ สนฺธิวิคฺคโห ทิสฺสติ, ตสฺมา อยมฺปิ นีติ สาธุกํ มนสิ กาตพฺพา.[๒๙๙]

"คำว่า เอติ นี้ มีความหมายว่า ย่อมมา โดยแท้จริงแล้ว อา อุปสรรค ในบทว่า เอติ นี้ ไม่ปรากฏชัดเจนเพราะถูกวิธีสนธิปิดบังไว้ เหมือนพระจันทร์เพ็ญที่ถูกเมฆบังไว้ กล่าวคือ วิธีสนธิว่า อา +

อิติ = เอติ ย่อมมีในบทนี้ แปลง อา กับ อิ อักษรที่อยู่ท้ายเป็น เอ อักษร ดังนั้น จึงควรกล่าวเนื้อความด้วยคำว่า อาคจฺฉติ (ย่อมมา), อาคจฺฉตุ (จงมา) ในประโยคว่า อยํ โส สารถี เอติ (สารถีนี้นั้นย่อมมา), เอตุ เวสฺสนฺตโร ราชา (พระเจ้าเวสสันดรจงเสด็จมา) เป็นต้น ดังจะเห็นได้ว่า แม้ในคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต] ก็พบวิธีสนธิว่า อา + อิติ = เอติ ดังนั้น จึงควรใส่ใจแม้ระเบียบนี้ไว้ให้ดี”

โดยทั่วไป อิ ธาตุเป็นไปในความหมายว่า ไป (คติมฺหิ) แต่เมื่อมี อา อยู่หน้า อิ ธาตุก็เป็นไปในความหมายว่า “มา” ด้วยอำนาจของ อา อุปสรรค แต่ความจริง อา อุปสรรคช่วยแสดงอรรถว่า “มา” ใน อิ ธาตุให้ปรากฏ เพราะอุปสรรคเป็นศัพท์แสดงความหมายของธาตุที่ไม่ปรากฏให้ปรากฏขึ้นเท่านั้น ไม่มีอำนาจในการแสดงอรรถใหม่ ฉะนั้น จึงเรียกว่า โชตกศัพท์ ไม่ใช่วาจกศัพท์ที่แสดงอรรถใหม่ จะเห็นได้ว่า คัมภีร์เอกักขรโกษได้แสดงอรรถว่า มา ของ อิ ธาตุไว้อีกด้วยว่า

อิ กาเม อติกฺกเม จ อชฺเฌสเน จ ทิสฺสติ
ปวตฺเต คมเน ปตฺเต อาคเต จ สชฺฌายเน.[๓๐๐]

“อิ ศัพท์ย่อมปรากฏในความหมายว่า ความต้องการ, การล่วงไป, การเชื้อเชิญ, ความเป็นไป, การไป, การถึง, การมา และการสาธยาย”

คำว่า ปาโมชฺชาทิสมฺภว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปมุทิตสฺส ภาโว ปาโมชฺชํ (ปมุทิต ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- ปาโมชฺชํ อาทิ เยสํ เต ปาโมชฺชาทโย (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- ปาโมชฺชาทีนํ สมฺภโว ปาโมชฺชาทิสมฺภโว (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า วิปฺปฏิสาร มีความหมายดังนี้ คือ

- สภาวะมุ่งไปสู่บาปที่มีโทษซึ่งกระทำแล้วหรือบุญที่ไม่มีโทษซึ่งยังไม่ได้กระทำ ชื่อว่า วิปฏิสาร = กตากตํ สาวชฺชานวชฺชํ ปฏิมุขํ สรติ คจฺฉตีติ วิปฺปฏิสาโร.

(วิ ไม่มีความหมาย, ปติ มีความหมายว่า ปฏิมุข (เฉพาะหน้า, มุ่งหน้า)

- สภาวะระลึกอันแปรปรวน = ปฏิสรตีติ ปฏิสาโร, วิรูโป ปฏิสาโร วิปฺปฏิสาโร.

(วิ ศัพท์มีความหมายว่า วิรูป = แปรปรวน, ปติ ศัพท์ไม่มีอรรถใดๆ)

- สภาวะระลึกอันน่ารังเกียจ = ปฏิสรตีติ ปฏิสาโร, กุจฺฉิโต ปฏิสาโร วิปฺปฏิสาโร.

(วิ ศัพท์มีความหมายว่า กุจฺฉิต = น่ารังเกียจ, ปติ ศัพท์ไม่มีอรรถใดๆ)

คำว่า วิปฺปฏิสารวตฺถุตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วสนฺติ ผลานิ เอตฺถาติ วตฺถุ.

(วส ธาตุ + ตุ ปัจจัย แปลง สฺต เป็น ตฺถ ด้วยสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น)

- วิปฺปฏิสารสฺส วตฺถุ วิปฺปฏิสารวตฺถุ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- วิปฺปฏิสารวตฺถุโน ภาโว วิปฺปฏิสารวตฺถุตา (วิปฺปฏิสารวตฺถุ ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)]

คำอธิบาย ตสฺมา

ตสฺมาติ ยสฺมา อยํ อนาวิกรณสงฺขาโต สมฺปชานมุสาวาโท อนฺตรายิโก โหติ, ตสฺมา.

คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น) หมายความว่า เพราะสัมปชานมุสาวาทที่เรียกว่าการไม่เปิดเผยอาบัตินี้เป็นสภาพทำอันตราย

[ท่านอธิบายว่า ยสฺมา เป็นต้น เพราะ ย และ ต ศัพท์ไม่สัมพันธ์กันแน่นอน กล่าวคือ ต ศัพท์ในที่บางแห่งก็ไม่มองหา ย ศัพท์ เช่น ต ศัพท์ในประโยคว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ดังนั้น ท่านต้องการระบุว่า ต ศัพท์ในที่นี้เป็นปักกันตวิสัย คือ มีทัพพะ (บุคคล, สิ่งของ) ที่ผ่านมาเป็นวิสัย จึงอธิบายด้วย ยสฺมา เป็นต้น ดังนั้น วิเสสยะที่เป็นปาฐเสสะของ ตสฺมา ก็คือ อนฺตรายิกตฺตา (เพราะเป็นธรรมทำอันตราย) โดยภาวาทิสัมพันธ์ของบทนี้ คือ สมฺปชานมุสาวาทสฺส (การพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่)

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

"ตสฺมา"ติ วุตฺเต ยํตํสทฺทานํ อพฺยภิจาริตสมฺพนฺธตาย "ยสฺมา"ติ อยมตฺโถ อุปฏฺฐิโตเยว โหตีติ อาห "ตสฺมาติ ยสฺมา"ติอาทิ.[๓๐๑]

"เมื่อพระพุทธองค์ตรัสว่า ตสฺมา เนื้อความว่า ยสฺมา นี้ย่อมปรากฏทีเดียว เพราะ ย และ ต ศัพท์มีสัมพันธ์ไม่แน่นอน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ตสฺมาติ ยสฺมา เป็นต้น"

คำว่า อนาวิกรณสงฺขาโต (ที่เรียกว่าการไม่เปิดเผยอาบัติ) ห้ามสัมปชานมุสาวาทที่ตรัสว่า สมฺปชานมุสาวาเท ปาจิตฺติยํ (ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่)

คู่มือสอนกังขา ฯ (เล่ม ๒ หน้า ๑๓) กล่าวถึงฐานะที่ใช้ สงฺขาต ศัพท์ ๓ ประการ คือ

๑. เพื่อปรับวิเสสนะให้มีลิงค์ตรงกับวิเสสยะ เช่น คำว่า อนาวิกรณ เป็นนปุงสกลิงค์ที่ใช้เป็นวิเสสนะของปุงลิงค์ว่า สมฺปชานมุสาวาโท จึงประกอบใช้ สงฺขาต ศัพท์เพื่อประกอบวิเสสนะให้เป็นปุงลิงค์เสมอกับวิเสสยะ

๒. เพื่อแสดงรูปวิเคราะห์กรรมธารยสมาส เช่น อโลภสงฺขาตํ กุสลมูลํ อโลภกุสลมูลํ (กุศลมูลกล่าวคืออโลภะ ชื่อว่า อโลภกุสลมูละ)

๓. เพื่อแสดงสรูปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง เช่น ภิกฺขูนํ อธิสีลสงฺขาตา สิกฺขา

(สิกขาที่เรียกว่าอธิศีลของภิกษุทั้งหลาย) เห็นได้ว่าท่านอธิบายสิกขาว่า คืออธิศีลในเรื่องนี้ ไม่ใช่อธิจิตหรืออธิปัญญา หรือ คำว่า อปตฺเต ปตฺตสญฺญิตาสงฺขาโต อธิมาโน (การสำคัญว่าได้บรรลุแล้ว ที่เรียกว่าความเป็นผู้สำคัญว่าได้บรรลุแล้วในอุตริมนุสธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ) จะเห็นได้ว่า ท่านอธิบายอธิมานะ (การสำคัญว่าได้บรรลุแล้ว) ว่าเป็นความเป็นผู้สำคัญว่าได้บรรลุแล้วในอุตริมนุสธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ]

คำอธิบาย สรมาเนน

สรมาเนนาติ อตฺตนิ สนฺตึ อาปตฺตึ ชานนฺเตน.

คำว่า สรมาเนน (รู้อยู่) หมายความว่า รู้ว่าอาบัติมีอยู่ในตน

[ท่านอธิบาย สรมาเนน ดังนี้

๑. สร ธาตุในบทนี้มีความหมายว่า ชานน (รู้) ไม่ใช่มีความหมายว่า ไป, คิด ดังอรรถของ สร ธาตุว่า สร คติจินฺตายํ (สร ธาตุเป็นไปในความหมายว่า ไป, คิด) เพราะเปลี่ยนจาก สร ธาตุเป็น ญา ธาตุใน ชานนฺเตน

๒. มาน ปัจจัยลงในกัตตุสาธนะ เพราะเปลี่ยนด้วย อนฺต ปัจจัยใน ชานนฺเต

๓. การรู้ดังกล่าวเป็นการรู้ถึงอาบัติ ไม่ใช่การรู้อย่างอื่น เพราะอธิบายว่า อาปตฺตึ (อาบัติ)

๔. อาบัตินั้นเป็นของตน ไม่ใช่ของผู้อื่น เพราะอธิบายว่า อตฺตนิ สนฺตึ (มีอยู่ในตน)

อนึ่ง คำว่า สรมาเนน นี้แสดงว่าสัมปชานมุสาวาทในเรื่องนี้เป็นสจิตตกาบัติ คือ อาบัติที่ต้องโดยมีจิตที่รู้ว่าตนต้องอาบัติ ถ้าภิกษุต้องอาบัติแล้วไม่รู้ตัว แม้จะมิได้เปิดเผยก็ไม่ต้องอาบัติในเวลาแสดงปาติโมกข์ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิมินาสฺส สมฺปชานมุสาวาทสฺส สจิตฺตกตํ ทสฺเสติ.[๓๐๒]

“ท่านแสดงว่าสัมปชานมุสาวาทนั้นเป็นสจิตตกาบัติด้วยคำนี้”]

คำอธิบาย วิสุทฺธาเปกฺเขน

วิสุทฺธาเปกฺเขนาติ วุฏฺฐาตุกาเมน วิสุชฺฌิตุกาเมน.

คำว่า วิสุทฺธาเปกฺเขน (หวังความบริสุทธิ์) หมายความว่า ประสงค์จะออกไป[จากอาบัติสังฆาทิเสส] ประสงค์ความบริสุทธิ์[จากอาบัติที่เป็นเทสนาคามินี]

[คำว่า วิสุทฺธาเปกฺข มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิสุทฺธึ อเปกฺขตีติ วิสุทฺธาเปกฺโข = ผู้หวังความบริสุทธิ์ ชื่อว่า วิสุทธาเปกขะ

กังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๖๓) กล่าวว่า อเปกฺข ศัพท์ใน วิสุทฺธาเปกฺเขน โดยองค์ธรรม คือ ฉันท-เจตสิกที่นับเข้าในปกิณณกเจตสิก ไม่ใช่ตัณหาเหมือนในฐานะอื่น

คำว่า วุฏฺฐาตุกาเมน หมายถึง การออกไปจากอาบัติสังฆาทิเสส

คำว่า วิสุชฺฌิตุกาเมน หมายถึง ความบริสุทธิ์จากอาบัติที่เป็นเทสนาคามินี คือ ถึงการบอกแสดงแก่ผู้อื่น (ปลงอาบัติ) โดยไม่ต้องเข้าปริวาสเป็นต้น]

คำอธิบาย สนฺตี อาปตฺติ อาวิกาตพฺพา

สนฺตี อาปตฺตีติ อาปชฺชิตฺวา อวุฏฺฐิตา อาปตฺติ. อาวิกาตพฺพาติ สงฺฆมชฺเฌ วา คณมชฺเฌ วา เอกปุคฺคเล วา ปกาเสตพฺพา, อนฺตมโส อนนฺตรสฺสาปิ ภิกฺขุโน “อหํ อาวุโส อิตฺถนฺนามํ อาปตฺตึ อาปนฺโน, อิโต วุฏฺฐหิตฺวา ตํ อาปตฺตึ ปฏิกริสฺสามี”ติ วตฺตพฺพํ. สเจปิ เวมติโก โหติ, “อหํ อาวุโส อิตฺถนฺนามาย อาปตฺติยา เวมติโก, ยทา นิพฺเพมติโก ภวิสฺสามิ, ตทา ตํ อาปตฺตึ ปฏิกริสฺสามี”ติ วตฺตพฺพํ.

คำว่า สนฺตี อาปตฺติ (อาบัติที่มีอยู่) คือ อาบัติที่ต้องแล้วยังมิได้ออก[ด้วยการปลงอาบัติหรือเข้าวุฏฐานกรรม]

คำว่า อาวิกาตพฺพา (พึงเปิดเผย) หมายความว่า พึงบอกอาบัติในท่ามกลางสงฆ์ ในท่ามกลางคณะ หรือในภิกษุรูปเดียว ความหมายก็คือ พึงบอกภิกษุที่อยู่ใกล้เป็นอย่างต่ำ[ในโรงอุโบสถ]ว่า

อหํ อาวุโส อิตฺถนฺนามํ อาปตฺตึ อาปนฺโน. อิโต วุฏฺฐหิตฺวา ตํ อาปตฺตึ ปฏิกริสฺสามิ.[๓๐๓]

“ผู้มีอายุ กระผมต้องอาบัตินี้ เมื่อออกจากที่นี้แล้วจักแก้ไขอาบัตินั้น”

ถ้าภิกษุมีความสงสัยก็พึงกล่าวว่า

อหํ อาวุโส อิตฺถนฺนามาย อาปตฺติยา เวมติโก. ยทา นิพฺเพมติโก ภวิสฺสามิ, ตทา ตํ อาปตฺตึ ปฏิกริสฺสามิ.[๓๐๔]

“ผู้มีอายุ กระผมมีความสงสัยในอาบัตินี้ เมื่อหมดความสงสัยจักแก้ไขอาบัตินั้น”

[ภิกษุผู้ต้องการจะปลงอาบัติก่อนการสวดปาติโมกข์พึงบอกอาบัติได้ในท่ามกลางสงฆ์ คือ หมู่ภิกษุ ๔ รูปขึ้นไป ท่ามกลางคณะ คือ ภิกษุ ๒ หรือ ๓ รูป หรือภิกษุรูปเดียวก็ได้ การปลงอาบัตินี้อาจทำได้ทุกเมื่อ แม้ในเวลาอื่นที่ไม่ใช่วันอุโบสถ แต่ถ้าระลึกได้ในตอนฟังปาติโมกข์ ก็ต้องบอกภิกษุที่นั่งอยู่ใกล้กันว่า “กระผมต้องอาบัตินี้ เมื่อออกจากที่นี้แล้วจักแก้ไขอาบัตินั้น” หรือถ้าสงสัยว่าตนต้องอาบัติก็ต้องบอกว่า “กระผมมีความสงสัยในอาบัตินี้ เมื่อหมดความสงสัยจักแก้ไขอาบัตินั้น”]

คำอธิบาย อาวิกตา หิ

อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหตีติ เอตฺถ อาวิกตาติ อาวิกตาย, ปกาสิตายาติ อตฺโถ. อลชฺชิตา-ติอาทีสุ วิย หิ อิทมฺปิ กรณตฺเถ ปจฺจตฺตวจนํ. หีติ นิปาตมตฺตํ.

ในประโยคว่า อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหติ (ความผาสุกย่อมมีแก่ภิกษุนั้น ด้วยอาบัติที่เปิดเผยแล้ว) นี้ คำว่า อาวิกตา แปลว่า ด้วยอาบัติที่เปิดเผยแล้ว หมายความว่า ด้วยอาบัติที่แสดงแล้ว โดยแท้จริงแล้ว แม้บทนี้ก็ลงปฐมาวิภัตติในอรรถกรณะ ดังคำว่า อลชฺชิตา (ด้วยความไม่ละอาย) เป็นต้น

บทว่า หิ เป็นเพียงนิบาต

[นิบาตประเภทปทปูรณะ คือ ทำบทให้เต็ม ไม่มีความหมายใดๆ ไม่ใช่นิบาตอรรถปูรณะ คือ ทำอรรถให้เต็ม ซึ่งมีความหมายเฉพาะอยู่ในศัพท์

ชื่อวิภัตติที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า ปฐมา ทุติยา เป็นต้นเป็นชื่อที่ไวยากรณ์สันสกฤตนิยมใช้เท่านั้น แต่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเรียกว่า ปจฺจตฺต แทน ปฐมา, เรียกว่า อุปโยค แทน ทุติยา เป็นต้น ดังข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า

วิภตฺติโย ปน ปจฺจตฺตวจนาทิวเสน อฏฺฐวิธา ภวนฺติ. ยถาห-

“ปจฺจตฺตมุปโยคญฺจ กรณํ สมฺปทานิยํ
นิสฺสกฺกํ สามิวจนํ ภุมฺมาลปน’มฏฺฐมนฺ”ติ.[๓๐๕]

“ส่วนวิภัตติมี ๘ หมวดด้วยประเภทแห่งวิภัตติอันมีปัจจัตตะเป็นต้น ดังที่ท่านกล่าวแล้ว[ในคัมภีร์มหานิรุตติ]ว่า

‘ปัจจัตตะ อุปโยคะ กรณะ สัมปทานะ นิสสักกะ สามิวจนะ ภุมมะ และอาลปนะเป็นที่ ๘’”]

คำอธิบาย อสฺส

อสฺสาติ เอตสฺส ภิกฺขุโน.

คำว่า อสฺส คือ ภิกษุ[ผู้เปิดเผยอาบัติ]นั้น

[ท่านอธิบาย อสฺส ดังนี้

๑. อ ศัพท์ใน อสฺส นั้นแปลงมาจาก เอต ศัพท์ เพราะอธิบายด้วยคำว่า เอตสฺส ไม่ใช่แปลงมาจาก อิม ศัพท์

๒. คำว่า อสฺส (นั้น) เป็นคำสรรพนามที่หมายถึง ภิกษุ มิใช่บุคคลอื่นมีคฤหัสถ์เป็นต้น เพราะอธิบายด้วยคำว่า ภิกฺขุโน อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อสฺส เป็นบทสรรพนามที่เป็นวิเสสนะของ ภิกฺขุโน ซึ่งติดตามมาจากพากย์ต้น ไม่ใช่บทอาขยาตที่มาจาก อส ธาตุ (ภุวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ) ดังคำว่า อสฺส (พึงเป็น) ในบาทคาถาของเมตตปริตรว่า สูวโจ จสฺส มุทุ อนติมานี (พึงเป็นผู้ว่าง่าย อ่อนโยน ไม่ถือตัว]

คำอธิบาย ผาสุ โหติ

ผาสุ โหตีติ ปฐมชฺฌานาทีนํ อธิคมาย ผาสุ โหติ, อวิปฺปฏิสารมูลกานํ ปาโมชฺชาทีนํ วเสน สุขปฺปฏิปทา สมฺปชฺชตีติ อตฺโถ.

คำว่า ผาสุ โหติ (ความผาสุกย่อมมี) หมายความว่า ความสะดวกเพื่อบรรลุปฐมฌานเป็นต้นย่อมมีได้ ความหมายก็คือ ปฏิปทาอันสะดวกย่อมบริบูรณ์โดยเนื่องด้วยความปราโมทย์เป็นต้น อันมีความไม่เดือดร้อนใจเป็นเหตุ

[ข้อความว่า “ปฐมฌานเป็นต้น” ละอุตริมนุสสธรรมมี ฌาน คือ ทุติยฌานเป็นต้น ตลอดจนถึงมรรคญาณ ผลญาณ และนิพพาน

คำว่า ปฐมชฺฌานาทีนํ อธิคมาย (เพื่อบรรลุปฐมฌานเป็นต้น) กล่าวเพื่อระบุว่า เป็นความผาสุกเพื่อบรรลุปฐมฌานเป็นต้น ไม่ใช่ความผาสุกเพื่อให้ได้รับลาภสักการะเป็นต้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า ความผาสุกดังกล่าวมีได้เพื่อได้รับลาภสักการะเป็นต้นหรือไร

ประโยคว่า อวิปฺปฏิสารมูลกานํ ฯเปฯ อตฺโถ กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า ภิกษุผู้เปิดเผยอาบัติแล้วย่อมบรรลุปฐมฌานเป็นต้นทันทีหรือไร

อธิบายว่า ภิกษุนั้นบรรลุปฐมฌานเป็นต้นตามปฏิปทาอันสะดวกด้วยความปราโมทย์เป็นต้นอันมีความไม่เดือดร้อนใจเป็นเหตุ กล่าวคือ การสำรวมปาติโมกข์ทำให้ภิกษุไม่เดือดร้อนใจว่าตนประพฤติผิดศีล มีศีลขาด ศีลทะลุ ศีลด่าง หรือศีลพร้อย เมื่อตนพิจารณาศีลอันหมดจดเช่นนี้ ย่อมเกิดความปราโมทย์อันเป็นปีติอย่างอ่อน หลังจากนั้น จะเกิดความปีติยินดีในการรักษาศีล แล้วเกิดสภาวะต่อมา คือ ความสุข ความตั้งมั่นแห่งใจ คือ สมาธิในปฐมฌานเป็นต้น รวมไปถึงวิปัสสนาญาณขั้นต่างๆ ด้วยอำนาจของสมาธิ จนสามารถบรรลุถึงพระนิพพานได้ในที่สุด ดังข้อความในคัมภีร์บริวารว่า

วินโย สํวรตฺถาย, สํวโร อวิปฺปฏิสารตฺถาย, อวิปฺปฏิสาโร ปามุชฺชตฺถาย, ปามุชฺชํ ปีตตฺถาย, ปีติ ปสฺสทฺธตฺถาย, ปสฺสทฺธิ สุขตฺถาย, สุขํ สมาธตฺถาย, สมาธิ ยถาภูตญาณทสฺสนตฺถาย, ยถาภูตญาณทสฺสนํ นิพฺพิทตฺถาย, นิพฺพิทา วิราคตฺถาย, วิราโค วิมุตฺตตฺถาย, วิมุตฺติ วิมุตฺติญาณทสฺสนตฺถาย, วิมุตฺติญาณทสฺสนํ อนุปาทาปรินิพฺพานตฺถาย.[๓๐๖]

"วินัยเพื่อประโยชน์แก่ความสำรวม ความสำรวมเพื่อประโยชน์แก่ความไม่เดือดร้อนใจ

ความไม่เดือดร้อนใจเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์ ความปราโมทย์เพื่อประโยชน์แก่ความปีติ

ความปีติเพื่อประโยชน์แก่ปัสสัทธิ ปัสสัทธิเพื่อประโยชน์แก่ความสุข

ความสุขเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ สมาธิเพื่อประโยชน์แก่ความรู้เห็นตามความเป็นจริง

ความรู้เห็นตามความเป็นจริงเพื่อประโยชน์แก่ความเบื่อหน่าย (นิพพิทาญาณ) ความเบื่อหน่ายเพื่อประโยชน์แก่ความคลายกำหนัด (มรรคญาณ)

ความคลายกำหนัดเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติ (ผลญาณ) วิมุตติเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติญาณทัสสนะ (ปัจจเวกขณญาณ) วิมุตติญาณทัสสนะเพื่อประโยชน์แก่การดับกิเลสโดยไม่ยึดมั่น (นิพพาน)"

คำว่า อวิปฺปฏิสารมูลก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- น วิปฺปฏิสาโร อวิปฺปฏิสาโร (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- อวิปฺปฏิสาโร มูลํ เยสนฺติ อวิปฺปฏิสารมูลา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- อวิปฺปฏิสารมูลาเยว อวิปฺปฏิสารมูลกา (อวิปฺปฏิสารมูล ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

ตัวอย่างปาทานุสัมพันธ์ในประโยคว่า ผาสุ โหตีติ ฯเปฯ อตฺโถ.

ก. ผาสุ โหตีติ ปฐมชฺฌานาทีนํ อธิคมาย ผาสุ โหติ,

ข. อวิปฺปฏิสารมูลกานํ ปาโมชฺชาทีนํ วเสน สุขปฺปฏิปทา สมฺปชฺชตีติ อตฺโถ.

ประโยค ข. ชื่อว่า ประโยควิตถาระ คือ อธิบายขั้นตอนของการบรรลุปฐมฌานเป็นต้นว่ามีได้ด้วยปฏิปทาอันสะดวกโดยเนื่องด้วยความปราโมทย์เป็นต้นอันมีความไม่เดือดร้อนใจเป็นเหตุ

ประโยค ก. ชื่อว่า ประโยคสังเขปะ

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ความสะดวกเพื่อบรรลุปฐมฌานเป็นต้นย่อมมีได้ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ความสะดวกเพื่อบรรลุปฐมฌานเป็นต้นย่อมมีได้อย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุผู้เปิดเผยอาบัติแล้วย่อมบรรลุปฐมฌานเป็นต้นทันทีหรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า ภิกษุนั้นบรรลุปฐมฌานเป็นต้นตามปฏิปทาอันสะดวกด้วยความปราโมทย์เป็นต้นอันมีความไม่เดือดร้อนใจเป็นเหตุ ดังนี้แล

ใจความ ๕ ประการของคำเริ่มเรื่อง

อนึ่ง คัมภีร์กังขาฏีกาใหม่กล่าวสรุปใจความ ๕ ประการของคำเริ่มเรื่องไว้เป็นคาถาว่า

นิทาเน ญตฺติฏฺฐปนํ ปุพฺพกิจฺจสฺส ปุจฺฉนํ
นิทานุทฺเทสสวเน วิสุทฺธาโรจเน วิธิ
อนาโรจเน จาปตฺติ เญยฺยํ ปิณฺฑตฺถปญฺจกํ.[๓๐๗]

“พึงทราบใจความ ๕ ประการในคำเริ่มเรื่อง คือ การตั้งญัตติ การถามบุพกิจ วิธีในการฟังหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง วิธีในการบอกความบริสุทธิ์ และการต้องอาบัติในเพราะมิได้บอก”

ใจความ ๕ ประการเหล่านี้ คือ

๑. การตั้งญัตติ คือ คำว่า สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ ฯเปฯ ปาติโมกฺขํ อุทฺทิเสยฺย (ท่านผู้เจริญขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ฯลฯ พึงสวดปาติโมกข์)

๒. การถามบุพกิจ คือ คำว่า กึ สงฺฆสฺส ปุพฺพกิจฺจํ (สงฆ์ทำบุพกิจแล้วหรือ)

๓. วิธีในการฟังหัวข้อของคำเริ่มเรื่อง คือ คำว่า ปาริสุทฺธึ อายสฺมนฺโต อาโรเจถ. ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสามิ. ตํ สพฺเพว สนฺตา สาธุกํ สุโณม มนสิ กโรม (ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านจงบอกความบริสุทธิ์ ข้าพเจ้าจักสวดปาติโมกข์ พวกเราทั้งหมดที่มีอยู่จงฟังให้ดี จงใส่ใจปาติโมกข์นั้น)

๔. วิธีในการบอกความบริสุทธิ์ คือ ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย ฯเปฯ ยถา โข ปน ปจฺเจกปุฏฺฐสฺส เวยฺยากรณํ โหติ, เอวเมวํ เอวรูปาย ปริสาย ยาวตติยํ อนุสฺสาวิตํ โหติ (ท่านรูปใดมีอาบัติท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย ฯลฯ อนึ่ง ข้าพเจ้าได้สวดปาติโมกข์ถึงครั้งที่ ๓ ในบริษัทเช่นนี้ เหมือนการตอบของภิกษุที่ถูกถามทีละรูป)

๕. การต้องอาบัติในเพราะมิได้บอก คือ คำว่า โย ปน ภิกฺขุ ยาวตติยํ อนุสฺสาวิยมาเน สรมาโน สนฺตึ อาปตฺตึ นาวิกเรยฺย ฯเปฯ อาวิกตา หิสฺส ผาสุ โหติ (เมื่อกำลังสวดปาติโมกข์ถึงครั้งที่ ๓ ภิกษุใดรู้อยู่ไม่เปิดเผยอาบัติที่มีอยู่ ฯลฯ ความผาสุกย่อมมีได้แก่ภิกษุนั้นด้วยอาบัติที่เปิดเผยแล้ว)]

อิติ กงฺขาวิตรณิยา ปาติโมกฺขวณฺณนาย

นิทานวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายคำเริ่มเรื่อง

ในคัมภีร์อธิบายปาติโมกข์ชื่อกังขาวิตรณี ด้วยประการฉะนี้

คำอธิบายปาราชิก

อิทานิ ยเทตํ นิทานานนฺตรํ ตตฺริเม จตฺตาโรติอาทิ ปาราชิกกณฺฑํ, ตตฺถ ตตฺราติ ตสฺมึ "ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสามี"ติ เอวํ วุตฺเต ปาติโมกฺเข.

บัดนี้ [พึงทราบเนื้อความ]ในปาราชิกกัณฑ์มีคำว่า ตตฺริเม จตฺตาโร (ในปาติโมกข์นั้น อาบัติปาราชิก ๔ ข้อเหล่านี้ย่อมถึงการสวด) เป็นต้นนั้นในลำดับถัดจากคำเริ่มเรื่องอย่างนี้

คำว่า ตตฺร (ในปาติโมกข์นั้น) คือ ในพระปาติโมกข์นั้นที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิสฺสามิ (จักสวดปาติโมกข์)

[คำว่า นิทานานนฺตรํ ในนิสสัยพม่านิยมแปลทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมีวิภัตติว่า "ในลำดับถัดจากคำเริ่มเรื่อง" คำแปลนี้เหมาะสมกับภาษาไทยเช่นกัน แต่กังขาฎีกาใหม่กล่าวว่าลงทุติยาวิภัตติในอรรถกิริยาวิเสสนะ ดังข้อความว่า

นิทานานนฺตรนฺติ ภาวนปุํสกนิทฺเทโส, นิทานํ อนนฺตรํ กตฺวาติ วุตฺตํ โหติ.[๑]

"คำว่า นิทานานนฺตรํ แสดงไว้ด้วยความเป็นกิริยาวิเสสนะ ความหมายคือ กระทำคำเริ่มเรื่องให้ไม่มีระหว่าง"

คำว่า ตสฺมึ ปาติโมกฺเข อธิบาย ต ศัพท์ใน ตตฺร ว่าเป็น วุตตาเปกขะ คือ มองหาข้อความที่กล่าวไว้แล้วในประโยคก่อน ซึ่งก็คือปาติโมกข์นั่นเอง]

อิเมติ อิทานิ วตฺตพฺพานํ อภิมุขีกรณํ.

คำว่า อิเม (อาบัติเหล่านี้) บ่งถึงอาบัติปาราชิกที่ควรกล่าวถึงในบัดนี้

[คำว่า อิทานิ วตฺตพฺพานํ อภิมุขีกรณํ (บ่งถึงอาบัติที่ควรกล่าวถึงในบัดนี้) แสดงว่า อิม ศัพท์ในที่นี้เป็น วุจจมานาเปกขะ คือ มองหาข้อความที่จะกล่าวต่อไป โดยประกอบวิเสสยะร่วมกันไปด้วย ซึ่งก็คือบทว่า ธมฺมา (อาบัติ) ที่อยู่ติดกัน แต่หากเป็น อิม ศัพท์ที่ต้องเพิ่มวิเสสยะให้ติดตามมาจากประโยคหน้าเรียกว่า วุตตาเปกขะ คือ มองหาข้อความที่กล่าวไว้แล้วในประโยคก่อน เช่น เอโก ปุริโส อาคจฺฉติ, อยํ กาโฬ (บุรุษคนหนึ่งเดินมา บุรุษคนนี้เป็นคนผิวดำ) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคว่า

สพฺพาทีหิ สพฺพนาเมหิ วุตฺตสฺส วา ลิงฺคมาทิยเต วุจฺจมานสฺส วา. อิธ ปน วตฺติจฺฉาย วุตฺตสฺเส วาติ กตฺวา “วินโย จ โส ปิฏกญฺจา”ติ วุตฺตํ.[๒]

“สรรพนามมี สพฺพ เป็นต้น ย่อมถือเอาลิงค์ของเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้ว หรือเนื้อความที่จะถูกกล่าว แต่ในที่นี้ถือเอาเนื้อความของเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้วตามความต้องการของผู้พูดนั่นเอง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วินโย จ โส ปิฏกญฺจ (ทั้งวินัยนั้นก็เป็นปิฎกด้วย จึงชื่อว่า วินัยปิฎก)”

สพฺพนามิกญฺหิ ปทํ วุตฺตสฺส วา ลิงฺคสฺส คาหกํ, วุจฺจมานสฺส วา.[๓]

“โดยแท้จริงแล้ว บทสรรพนามเป็นศัพท์ถือเอาลิงค์ของเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้วหรือเนื้อความที่จะถูกกล่าว”

ตัวอย่างของ ต สรรพนามที่เป็นวุตตาเปกขะและวุจจมานาเปกขะ หรือในที่บางแห่งเรียกว่า วักขมานาเปกขะ กล่าวไว้ในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่า

ตทนุจฺฉวิกํ ตทนุโลมิกนฺติ เอตฺถ ตสทฺโท วกฺขมานาเปกฺโข จ อตีตาเปกฺโข จ โหตีติ อาห “ยํ อิทานิ สิกฺขาปทํ ปญฺญเปสฺสตี”ติอาทิ. สพฺพนามานิ หิ วกฺขมานวจนานิปิ โหนฺติ ปกฺกนฺตวจนานิปิ.[๔]

“ต ศัพท์ ในคำว่า ตทนุจฺฉวิกํ (อันสมควรแก่สิกขาบท/สังวรนั้น), ตทนุโลมิกํ (อันคล้อยตามสิกขาบท/สังวรนั้น) มองหาเนื้อความที่จะถูกกล่าว และมองหาเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้ว ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ยํ อิทานิ สิกฺขาปทํ ปญฺญเปสฺสติ (พระผู้มีพระภาคจักทรงบัญญัติสิกขาบทใด) เป็นต้น

โดยแท้จริงแล้ว สรรพนามเป็นศัพท์แสดงถึงเนื้อความที่จะถูกกล่าวบ้าง แสดงถึงเนื้อความที่ถูกกล่าวแล้วบ้าง”

คำว่า อภิมุขีกรณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อภิมุขสฺส กรณํ อภิมุขีกรณํ.

ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๗๑) ว่า ปจฺจยาทนิฏฺฐา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) หรือลง จี ปัจจัยในอรรถอภูตตัพภาวะด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑๙) ว่า อภูตตพฺภาเว กราสภูโยเค วิการา จี (เมื่อปรากฏความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน และเมื่อมี กร, อส และ ภู ธาตุ ให้ลง จี ปัจจัยท้ายศัพท์ที่กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลง) อรรถอภูตตัพภาวะ คือ การแสดงสิ่งที่ยังไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนให้เกิดขึ้นมา คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน” การลง อี หรือ จี ปัจจัยในอรรถอภูตตัพภาวะนี้ ต้องลงท้ายธาตุ ๓ ตัวคือ กร, อส และ ภู ธาตุเท่านั้น เช่น

- อภิมุขีกรณํ (การกระทำให้เป็นเฉพาะหน้า)
- ธวลีกโรติ (ย่อมทำให้เป็นสีขาว)
- ธวลีสิยา (พึงเป็นสีขาว)
- ธวลีภวติ (ย่อมเป็นสีขาว)

- ธวลีกาโร (ผู้ทำให้เป็นสีขาว) - ธวลีภูโต (สิ่งที่เป็นสีขาว)
- อพฺยยีภาโว (สมาสที่เป็นอัพยยะ, อัพยยีภาวสมาส)
- ตปฺปากฏีกรณํ (ประโยคที่กระทำให้ปรากฏ)]

จตฺตาโรติ คณนปริจฺเฉโท.

คำว่า จตฺตาโร (๔ ข้อ) เป็นศัพท์กำหนดจำนวน

[คำว่า คณน ในบางแห่งแปลว่า "การนับ" ลง ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ แต่ในที่นี้แปลว่า "จำนวน" คือ สิ่งที่ถูกนับ ลง ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ การกำหนดจำนวนของสิ่งใดสิ่งหนึ่งแน่นอน ก็คือ การห้ามจำนวนอื่นที่ยิ่งหรือหย่อนไปกว่าจำนวนที่ระบุถึงนั้น

คำว่า คณนปริจฺเฉท มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริจฺฉินฺทติ เอเตนาติ ปริจฺเฉโท.

  (ปริ บทหน้า + ฉิท ธาตุ = ทำให้เป็นสองส่วน, ตัด + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)

- คณนสฺส ปริจฺเฉโท คณนปริจฺเฉโท (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

ปาราชิกาติ เอวํนามกา.

คำว่า ปาราชิกา (ชื่อว่าปาราชิก) คือ อาบัติที่มีชื่ออย่างนั้น

[ท่านแสดง ปาราชิกา ศัพท์ว่าเป็นสัญญาศัพท์ คือ ศัพท์แสดงชื่อ ดังสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓) ว่า ตตฺโถทนฺตา สรา อฏฺจ (ในบรรดาอักษรเหล่านั้น อักษร ๘ เสียง มี โอ เป็นที่สุด ชื่อว่า สระ)]

ธมฺมาติ อาปตฺติโย.

คำว่า ธมฺมา แปลว่า อาบัติ

[ท่านอธิบาย ธมฺม ศัพท์ในที่นี้เป็นไปในอรรถว่า อาบัติ ที่จริงแล้ว ธมฺม ศัพท์มีอรรถ ๑๔ ประการ ตามสมควร พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

ธมฺโม สภาเว ปริยตฺติปญฺญา
ญาเยสุ สจฺจปฺปกตีสุ ปุญฺเญ
เญยฺเย คุณาจารสมาธิสูปิ
นิสฺสตฺตตาปตฺติสุ การณาโท.[๕]

"ธมฺม ศัพท์ย่อมเป็นไป ในความหมายว่า สภาพ, สิ่งที่ควรศึกษา (ปริยัติ), ปัญญา, ความเหมาะสม, คำสัตย์, ปกติ, บุญ, เญยยธรรม, คุณธรรม, ความประพฤติ, ความตั้งมั่น, ความไม่ใช่สัตว์บุคคล (สภาวธรรม), อาบัติ และเหตุ เป็นต้น"

อนึ่ง คัมภีร์กังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๖๕) กล่าวถึงปริภาสาคือกฎทั่วไปว่า

ยตฺถ ยตฺถ สทฺโท ปวตฺตติ, ตตฺถ ตตฺถ อธิปฺปายวเสน โยเชตพฺโพ.[๖]

"ศัพท์ย่อมเป็นไปในที่ใดๆ พึงประกอบศัพท์โดยเนื่องด้วยเนื้อความที่ท่านประสงค์ในที่นั้นๆ"

ปริภาสาดังกล่าวไม่ปรากฏในไวยากรณ์สันสกฤตใดๆ สันนิษฐานว่าคงเป็นกฎทั่วไปที่ท่านผู้แต่งคัมภีร์นั้นได้บัญญัติขึ้นเอง โดยอ้างอิงข้อความจากคัมภีร์มูลฎีกาว่า

ตสฺมา ทยาสทฺโท ยตฺถ ยตฺถ ปวตฺตติ, ตตฺถ ตตฺถ อธิปฺปายวเสน โยเชตพฺโพ.[๗]

"ดังนั้น ทยา ศัพท์ย่อมเป็นไปในที่ใดๆ พึงประกอบโดยเนื่องด้วยเนื้อความที่ท่านประสงค์เอาในที่นั้นๆ"

อนึ่ง คำว่า อธิปฺปายวเสน แปลว่า "โดยเนื่องด้วยเนื้อความที่ท่านประสงค์เอา" ตามคำอธิบายในคัมภีร์มธุฎีกาว่า

อธิปฺปายวเสนาติ อธิปฺเปตตฺถวเสน.[๘]

"คำว่า อธิปฺปายวเสน แปลว่า โดยเนื่องด้วยเนื้อความที่ท่านประสงค์เอา"]

อุทฺเทสํ อาคจฺฉนฺตีติ สรูเปน อุทฺทิสิตพฺพตํ อาคจฺฉนฺติ, น นิทาเน วิย "ยสฺส สิยา อาปตฺตี"ติ สาธารณวจนมตฺเตน.

คำว่า อุทฺเทสํ อาคจฺฉนฺติ (ย่อมถึงการสวด) หมายความว่า อาบัติที่ถึงการสวดโดยส่วนที่แจกแจงออกมา มิใช่ถึงการสวดโดยศัพท์ที่เป็นสามัญทั่วไป[กับอาบัติทั้งหมด]ว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ (ท่านรูปใดมีอาบัติ) เหมือนในคำเริ่มเรื่อง

[ในคำเริ่มเรื่องมิได้ระบุชื่ออาบัติและเหตุที่ทำให้ต้องอาบัติไว้ แต่ในที่นี้ได้ระบุถึงอาบัติปาราชิก ๔ ว่า ภิกษุที่เสพเมถุน เป็นปาราชิก ภิกษุที่ลักทรัพย์ เป็นปาราชิก เป็นต้น ดังนั้น ท่านจึงอธิบายว่า สรูเปน อุทฺทิสิตพฺพตํ (อาบัติที่ถึงการสวดโดยส่วนที่แจกแจงออกมา)

ท่านอธิบาย อุทฺเทสํ ว่า สรูเปน อุทฺทิสิตพฺพตํ เพื่อแสดงว่า :-

๑. คำว่า อุทฺเทส เป็นกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทฺทิสียตีติ อุทฺเทโส (อุ บทหน้า + ทิสี

ธาตุ = สวด) + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ) เพราะเปลี่ยน ณ ปัจจัยใน อุทฺเทส เป็น ตพฺพ ปัจจัยที่ปรากฏในกรรมสาธนะ

๒. คำนี้เป็นภาวปธาน คือ ศัพท์ที่มีกิริยาเป็นประธาน ไม่ใช่มีอรรถกรรมสาธนะเป็นประธานตามรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะ จัดเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อเภโทปจาระ คือ การกล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน (บางแห่งกล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนกันหรือกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกันให้ต่างกัน) กล่าวคือ คำว่า อุทฺเทส กล่าวถึงอรรถกรรมสาธนะคืออาบัติ แต่หมายถึงกิริยาการสวดเป็นประธาน ดังนั้น จึงเป็นคำที่กล่าวถึงอรรถกรรมสาธนะและกิริยาการสวดไว้โดยไม่ต่างกัน เพราะอธิบายด้วย ตา ปัจจัยในคำว่า อุทฺทิสิตพฺพตํ (อุทฺทิสิตพฺพสฺส ภาโว อุทฺทิสิตพฺพตา)

การที่ท่านดำริว่า เป็นภาวปธาน ก็เพราะ อุทฺเทส ศัพท์เป็นกรรมสาธนะที่หมายถึงอาบัติที่ภิกษุสวด แต่คำนี้เป็นสิ่งเดียวกับคำว่า ธมฺมา (อาบัติ) ที่เป็นประธานในพากย์ จึงมีความหมายตามศัพท์ว่า อิเม ธมฺมา อุทฺเทสํ อาคจฺฉนฺติ (อาบัติเหล่านี้ย่อมถึงอาบัติที่ภิกษุสวด) ทำให้กัตตาและกรรมเป็นสิ่งเดียวกันไม่ต่างกัน อนึ่ง โดยทั่วๆ ไปกัตตาและกรรมเป็นต้นในพากย์จะหมายถึงสิ่งเดียวกันไม่ได้ เพราะลงวิภัตติต่างกัน ดังนั้น เพื่อให้ อุทฺเทส ศัพท์หมายถึงกิริยาสวด จึงต้องถือว่าเป็นภาวปธานดังที่กล่าวมาแล้ว ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า

อุทฺทิสียตีติ อุทฺเทโส. ภาวปฺปธาโนยํ นิทฺเทโส. เตนาห อุทฺทิสิตพฺพตนฺติ.[๙]

“อาบัติที่ภิกษุสวดชื่อว่า อุเทศ การแสดงศัพท์นี้มีกิริยาเป็นประธาน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อุทฺทิสิตพฺพตํ (ความเป็นอาบัติที่จะต้องสวด, การสวด)”]

คำอธิบายปาราชิกที่ ๑

คำอธิบาย โย ปน

โย ปนาติ รสฺสทีฆาทินา ลิงฺคาทิเภเทน โย โกจิ.

คำว่า โย ปน (ภิกษุใด) คือ ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งโดยจำแนกตามรูปร่างเป็นต้น อันมีตัวเตี้ยและตัวสูง เป็นต้น

[คำว่า โย เป็นอนิยมวาจกะ คือ ศัพท์ที่แสดงความไม่แน่นอน ท่านจึงอธิบายว่า โย โกจิ (ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง)

ในที่นี้ท่านมิได้อธิบายอรรถของ ปน ไว้จึงเป็นการแสดงโดยอ้อมว่า ปน ศัพท์เป็นปทปูรณนิบาต

คือ นิบาตที่ทำบทให้เต็ม ไม่มีความหมายใดๆ ประกอบใช้เพื่อให้คำสละสลวยที่เรียกว่า ปทาลังการ (ประดับบท) เท่านั้น

อาทิ ศัพท์ใน ลิงฺคาทิเภเทน (โดยจำแนกตามรูปร่างเป็นต้น) ละข้อความว่า โยคะ (การขวนขวายมีการก่อสร้าง การสวด เป็นต้น), ชาติ (กษัตริย์เป็นต้น) นาม (ชื่อว่าพุทธรักขิตะเป็นต้น) และโคตร (กัจจายนโคตร เป็นต้น)

อาทิ ศัพท์ใน รสฺสทีฆาทินา (มีตัวเตี้ยและตัวสูงเป็นต้น) ละข้อความว่า กาฬ (คนผิวดำ) โอทาต (คนผิวขาว) เป็นต้น ดังที่ตรัสไว้ในวิภังค์ของสิกขาบทนี้]

คำอธิบาย ภิกฺขุ

ภิกฺขูติ เอหิภิกฺขุอุปสมฺปทา, สรณคมนูปสมฺปทา, โอวาทปฺปฏิคฺคหณูปสมฺปทา, ปญฺหาพฺยากรณูปสมฺปทา, อฏฺฐครุธมฺมปฺปฏิคฺคหณูปสมฺปทา, ทูเตนูปสมฺปทา, อฏฺฐวาจิกูปสมฺปทา, ญตฺติจตุตฺถกมฺมูปสมฺปทาติ อิมาสุ อฏฺฐสุ อุปสมฺปทาสุ ญตฺติจตุตฺเถน อุปสมฺปทากมฺเมน อกุปฺเปน ฐานารเหน อุปสมฺปนฺโน.

คำว่า ภิกฺขุ (ภิกษุ) หมายถึง ผู้ที่อุปสมบทแล้วด้วยอุปสมบทกรรมซึ่งมีญัตติเป็นที่ ๔ (ญัตติจตุตถกรรม) ซึ่งไม่วิบัติ อันควรแก่เหตุ [คือ กรรมวาจาที่เป็นเหตุของการอุปสมบท] ในการอุปสมบท ๘ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. เอหิภิกขุอุปสัมปทา

การอุปสมบทด้วยพระดำรัสว่า เอหิ ภิกฺขุ (เธอจงเป็นภิกษุมาเถิด) [ในสมัยแรกที่เริ่มมีการอุปสมบทที่อนุญาตแก่บุคคล ๑,๓๔๑ ท่าน คือ ปัญจวัคคีย์ ๕, ยสกุลบุตร และเพื่อน ๕๕ คน, ภัททวัคคิยะ ๓๐ คน, ชฎิล ๑,๐๐๐ มีอุรุเวลกัสสปะเป็นประธาน, อุปติสสะและโกลิตะพร้อมทั้งปริพาชก ๒๕๐ และโจรองคุลีมาล]

๒. สรณคมนูปสัมปทา

การอุปสมบทด้วยการถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง [สมัยต่อมาที่อนุญาตการถึงสรณคมน์ก่อนจะอนุญาตการอุปสมบทด้วยกรรมวาจาในเมืองพาราณสี ในปฐมโพธิกาล คือ ภายใน ๒๐ พรรษาแรก]

๓. โอวาทปฏิคคหณูปสัมปทา

การอุปสมบทด้วยการรับโอวาท [คือ การอุปสมบทของพระมหากัสสปะที่รับโอวาท ๓ ข้อจากพระพุทธเจ้า]

๔. ปัญหาพยากรณูปสัมปทา

การอุปสมบทด้วยการตอบปัญหา [คือ การอุปสมบทของสามเณรโสปากะที่มีอายุ ๗ ขวบ ผู้สามารถตอบปัญหาที่พระพุทธเจ้าตรัสถามได้]

๕. อัฏฐครุธัมมปฏิคคหณูปสัมปทา

การอุปสมบทด้วยการรับครุธรรม ๘ [คือ การอุปสมบทของพระนางปชาบดีโคตมี และเหล่านางศากิยานี ๕๐๐ นาง]

๖. ทูเตนูปสัมปทา

การอุปสมบทด้วยทูต [คือ การอุปสมบทของหญิงงามเมืองชื่ออัฑฒกาสี ผู้ต้องการอุปสมบทแต่กลัวอันตรายในระหว่างทาง จึงส่งทูตไปเฝ้าพระพุทธเจ้าขออุปสมบท]

๗. อัฏฐวาจิกูปสัมปทา

การอุปสมบทด้วยกรรมวาจา ๘ ครั้ง [คือ กรรมวาจาฝ่ายภิกษุ ๔ ครั้ง และกรรมวาจาฝ่ายภิกษุณี ๔ ครั้ง ทรงอนุญาตแก่ภิกษุณีที่บวชภายหลังพระนางมหาปชาบดีโคตมี]

๘. ญัตติจตุตถกัมมูปสัมปทา

การอุปสมบทด้วยกรรมอันมีญัตติเป็นที่ ๔ [คือ กรรมวาจา ๓ หน และญัตติ ๑ หน โดยสวดญัตติก่อน แล้วจึงสวดกรรมวาจา ทรงอนุญาตเริ่มตั้งแต่ราธพราหมณ์เป็นต้นไป]

[คำว่า อุปสมฺปทา (การอุปสมบท) แปลตามศัพท์ว่า ความบริบูรณ์อันสูงส่ง โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุปริภูตา สมฺปทา อุปสมฺปทา (อุป อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อุปริ (สูงส่ง))

คำว่า อุปสมฺปนฺน มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า

- อุปริภาวํ สมฺปนฺโน อุปสมฺปนฺโน = ผู้ถึงภาวะอันสูงส่ง ชื่อว่า อุปสัมปันนะ]

สมบัติ ๕

ตสฺส ปน กมฺมสฺส วตฺถุญตฺติอนุสฺสาวนสีมาปริสาสมฺปตฺติวเสน อกุปฺปตา เวทิตพฺพา.

กล่าวโดยพิสดาร พึงทราบความไม่วิบัติของกรรมดังกล่าวโดยจำแนกเป็น :-

๑. วัตถุสมบัติ	ความสมบูรณ์แห่งวัตถุ (บุคคลผู้มุ่งอุปสมบท)
๒. ญัตติสมบัติ	ความสมบูรณ์แห่งญัตติ
๓. อนุสสาวนาสมบัติ	ความสมบูรณ์แห่งกรรมวาจา
๔. สีมาสมบัติ	ความสมบูรณ์แห่งสีมา
๕. ปริสาสมบัติ	ความสมบูรณ์แห่งบริษัท

[ปน ศัพท์ทำหน้าที่วิตถารโชตกะ คือ แสดงความพิสดารของคำว่า อุปสมฺปทากมฺเมน อกุปฺเปน จานารเหน อุปสมฺปนฺโน (ผู้ที่อุปสมบทแล้วด้วยอุปสมบทกรรม ซึ่งไม่วิบัติ อันควรแก่เหตุ) ในประโยคต้นที่กล่าวไว้โดยสังเขป

สมฺปตฺติ ศัพท์ที่วางไว้ท้ายทวันทสมาส คือบทว่า วตฺถุญตฺติอนุสฺสาวนสีมาปริสา จึงมีความหมายเนื่องด้วยบทหน้าทีละศัพท์ กล่าวคือ เวลาแปลให้นำ สมฺปตฺติ ไปไว้ท้ายศัพท์ทุกศัพท์ที่วางอยู่ข้างหน้าด้วย ที่จริงแล้ว ศัพท์ที่อยู่ท้ายทวันทสมาสก็ให้ประกอบกับศัพท์ที่อยู่ข้างหน้าอย่างนี้เช่นเดียวกัน]

วัตถุสมบัติ

ตตฺถ วตฺถูติ อุปสมฺปทาเปกฺโข ปุคฺคโล.

ในวัตถุสมบัติเป็นต้นเหล่านั้น **วัตถุ** คือ บุคคลผู้มุ่งอุปสมบท

[คำว่า วตฺถุ แปลตามศัพท์ว่า "ที่ตั้งแห่งอุปสมบทกรรม" มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า

- วสติ เอตฺถาติ วตฺถุ (วส ธาตุ = อยู่ + รตฺถุ ปัจจัย)

หมายถึง บุคคลผู้มุ่งอุปสมบท ที่เรียกว่า

- อุปสมฺปทาเปกฺข (ผู้มองหาอุปสมบท) = อุปสมฺปทํ อเปกฺขตีติ อุปสมฺปทาเปกฺโข.
  (อุปสมฺปทา บทหน้า + อป บทหน้า + อิกฺข ธาตุ + อ ปัจจัย)]

โส จเปตฺวา อูนวีสติวสฺสํ อนฺติมวตฺถุอชฺฌาปนฺนปุพฺพํ, ปณฺฑกาทโย จ เอกาทส อภพฺพปุคฺคเล เวทิตพฺโพ.

บุคคลนั้นพึงทราบโดยยกเว้นผู้มีอายุต่ำกว่า ๒๐ ปี ผู้เคยต้องอันติมวัตถุ (ปาราชิก) และอภัพพบุคคล ๑๑ มีบัณเฑาะก์ เป็นต้น

[ท่านกล่าวประโยคว่า โส ฉเปตฺวา อูนวีสติวสฺสํ (บุคคลนั้นพึงทราบโดยยกเว้นผู้มีอายุต่ำกว่า ๒๐ ปี ผู้เคยต้องอันติมวัตถุ และอภัพพบุคคล ๑๑ มีบัณเฑาะก์ เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า บุคคลทุกคนเป็นที่ตั้งแห่งอุปสมบทกรรมได้

คำว่า อูนวีสติวสฺส นั้นมีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่เป็นติปทพหุพพีหิสมาสว่า อูนานิ วีสติ วสฺสานิ อสฺสาติ อูนวีสติวสฺโส (ปี ๒๐ หย่อนมีอยู่แก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า อูนวีสติวัสสะ)]

ตตฺถ อูนวีสติวสฺโส นาม ปฏิสนฺธิคฺคหณโต ปฏฺฐาย อปริปุณฺณวีสติวสฺโส. อนฺติมวตฺถุอชฺฌาปนฺนปุพฺโพ นาม จตุนฺนํ ปาราชิกานํ อญฺญตรํ อชฺฌาปนฺนปุพฺโพ. ปณฺฑกาทโย วชฺชนียปุคฺคลกถายํ วุตฺตา. เตสุ อาสิตฺตปณฺฑกญฺจ อุสูยปณฺฑกญฺจ ฐเปตฺวา โอปกฺกมิกปณฺฑโก นปุํสกปณฺฑโก ปณฺฑกภาวปกฺเข ฐิโต ปกฺขปณฺฑโก จ อิธ อธิปฺเปโต.

ในบุคคลเหล่านั้น:-

คนมีอายุต่ำกว่า ๒๐ ปี คือ ผู้มีอายุไม่ครบ ๒๐ ปี ตั้งแต่การถือปฏิสนธิ

คนเคยต้องอันติมวัตถุ คือ ผู้เคยต้องอาบัติปาราชิกข้อใดข้อหนึ่งในอาบัติปาราชิก ๔ ข้อ

อภัพพบุคคล มีบัณเฑาะก์เป็นต้น ได้กล่าวแล้วในเรื่องของบุคคลต้องห้าม[เข้าร่วมสังฆกรรม]

บัณเฑาะก์ คือ โอปักกมิกบัณเฑาะก์ นปุงสกบัณเฑาะก์ และปักขบัณเฑาะก์ในปักษ์ที่เป็นบัณเฑาะก์ พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาในที่ตรัสถึงอภัพพบุคคลนี้ ยกเว้นอาสิตตบัณเฑาะก์และอุสูยบัณเฑาะก์

[ท่านได้แจงบุคคลทั้ง ๓ ประเภทโดยละเอียดด้วยประโยคข้างต้นเหล่านี้ บัณเฑาะก์ ๕ จำพวก คือ

๑. อาสิตตบัณเฑาะก์ บัณเฑาะก์ผู้เปื้อนน้ำอสุจิ คือ ผู้ที่เห็นบุคคลอื่นสอดองคชาตเข้าปากของบุรุษอีกคนหนึ่งจนน้ำอสุจิหลั่งแล้ว ความเร่าร้อนในกามจึงสงบไปได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า อาสิญฺจียเตติ อาสิตฺตํ (น้ำอสุจิที่หลั่งออกแล้ว ชื่อว่า อาสิตตะ), อาสิตฺตํ อสฺส อตฺถีติ อาสิตฺโต (ผู้มีน้ำอสุจิที่หลั่งออกแล้ว ชื่อว่า อาสิตตะ)

๒. อุสูยบัณเฑาะก์ บัณเฑาะก์ผู้ริษยา คือ ผู้ที่เห็นบุคคลอื่นเสพเมถุนแล้วรู้สึกริษยา ความเร่าร้อนในกามจึงสงบไปได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุสูยตีติ อุสูโย (ผู้ริษยา ชื่อว่า อุสูยะ)

๓. โอปักกมิกบัณเฑาะก์ บัณเฑาะก์ผู้ถูกทำลายลูกอัณฑะแล้ว, ขันที มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปกฺกเมน นิพฺพตฺตํ โอปกฺกมิกํ (ลูกอัณฑะที่ถูกนำออกแล้วด้วยความพยายาม ชื่อว่า โอปักกมิกะ), โอปกฺกมิกํ อสฺส อตฺถีติ โอปกฺกมิโก (ผู้มีลูกอัณฑะที่ถูกนำออกแล้วด้วยความพยายาม ชื่อว่า โอปักกมิกะ)

๔. นปุงสกบัณเฑาะก์ บัณเฑาะก์ผู้มิใช่หญิงมิใช่ชาย คือ ผู้ไม่มีภาวรูป ในปฏิสนธิขณะ หมายความว่า ไม่มีทั้งอวัยวะเพศของชายและเพศหญิง แต่ก็ยังมีช่องทวารสำหรับขับถ่ายตามปกติ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า น อิตฺถี น ปุมาติ นปุํสโก (ผู้มิใช่หญิงมิใช่ชาย ชื่อว่า นปุงสกะ)

๕. ปักขบัณเฑาะก์ บัณเฑาะก์ในปักษ์ คือ ผู้ที่เกิดความเร่าร้อนในกามเฉพาะในปักษ์ใดปักษ์หนึ่งด้วยอานุภาพของอกุศลวิบาก โดยจะเกิดความเร่าร้อนในกามเฉพาะในชุณหปักษ์หรือกาฬปักษ์ แต่ในอีกปักษ์หนึ่งความเร่าร้อนนั้นจะสงบไป

ในคัมภีร์วินยวินิจฉัยกล่าวถึงเรื่องบัณเฑาะก์ ๕ จำพวกว่า

ปกฺโข’ปกฺกมิกาสิตฺตา จตุตฺโถ ปนุสูยโก
นปุํสเกน ปญฺเจเต ปณฺฑกา ปริทีปิตา.
เตสุ อาสิตฺตุสูยานํ ปพฺพชฺชา น นิวาริตา
อิตเรสนฺตุ ติณฺณมฺปิ ปณฺฑกานํ นิวาริตา.[๑๐]

“บัณเฑาะก์ ๕ จำพวกเหล่านี้ คือ ปักขบัณเฑาะก์ โอปักกมิกบัณเฑาะก์ อาสิตตบัณเฑาะก์ อุสสูยบัณเฑาะก์ที่ ๔ พร้อมทั้งนปุงสกบัณเฑาะก์ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้

ในบรรดาบัณเฑาะก์เหล่านั้น การอุปสมบทของอาสิตตบัณเฑาะก์ และอุสสูยบัณเฑาะก์ ไม่ถูกห้าม แต่การอุปสมบทของบัณเฑาะก์ ๓ จำพวกอื่น ถูกห้ามไว้”]

เถยฺยสํวาสโก ปน ติวิโธ ลิงฺคตฺเถนโก สํวาสตฺเถนโก อุภยตฺเถนโกติ.

เถยยสังวาส (ผู้ลักสังวาส) มี ๓ จำพวก คือ

๑. ลิงคเถนกะ ผู้ลักเพศ (สมณเพศ)

๒. สังวาสเถนกะ ผู้ลักสังวาส (การอยู่ร่วมกัน)

๓. อุภยเถนกะ ผู้ลักทั้ง ๒ อย่าง

[คำว่า เถยฺยสํวาสก แปลว่า ผู้มีสังวาสด้วยการลัก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เถเนตีติ เถโน (เถน ธาตุ = ขโมย + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- เถนสฺส ภาโว เถยฺยํ (เถน ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)

- เถยฺเยน สํวาโส เอตสฺสาติ เถยฺยสํวาสโก (ภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส)

คำว่า เถยฺยสํวาสก แปลตามศัพท์ว่า "ผู้มีสังวาสด้วยการลัก" คือ ผู้ลักสังวาสนั่นเอง แต่คำนี้ไม่ใช่หมายถึงผู้ลักสังวาสอย่างเดียว แต่ว่ายังหมายรวมถึงผู้ลักเพศและผู้ลักทั้ง ๒ อย่างอีกด้วย ดังนั้นท่านจึงกล่าวประโยคข้างต้นเพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า คำว่า เถยฺยสํวาสก หมายถึง ผู้ลักสังวาสเท่านั้น ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

โส จ น สํวาสมตฺตสฺเสว เถนโก อิธาธิปฺเปโต, อถ โข ลิงฺคสฺส, ตทุภยสฺส จ เถนโกปีติ อาห "เถยฺยสํวาสโก ปน ติวิโธ"ติอาทิ.[๑]

"อนึ่ง เถยยสังวาสนั้นไม่ใช่หมายเอาผู้ลักเพียงสังวาสเท่านั้นในเรื่องนี้ แต่ยังหมายเอาผู้ลักเพศและลักทั้ง ๒ อย่างอีกด้วย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เถยฺยสํวาสโก ปน ติวิโธ (เถยยสังวาส มี ๓ จำพวก) เป็นต้น"]

ตตฺถ โย สยํ ปพฺพชิตฺวา น ภิกฺขุวสฺสานิ คเณติ, น ยถาวุฑฺฒํ ภิกฺขูนํ วา สามเณรานํ วา วนฺทนํ สาทิยติ, น อาสเนน ปฏิพาหติ, น อุโปสถาทีสุ สนฺทิสฺสติ, อยํ อสุทฺธจิตฺตตาย ลิงฺค-มตฺตสฺเสว เถนิตตฺตา ลิงฺคตฺเถนโก นาม.

ผู้ลักเพศ คือ บุคคลผู้ที่บวชเอง แต่ว่าไม่ได้นับพรรษาของภิกษุ ทั้งไม่ยินดีการไหว้ของภิกษุตามลำดับพรรษาและของสามเณร ไม่ได้ห้ามอาสนะ[แก่ภิกษุผู้มีพรรษาอ่อนกว่า] ไม่ได้เข้าร่วมสังฆกรรมมีอุโบสถเป็นต้น บุคคลนี้ชื่อว่า ผู้ลักเพศ เพราะลักแต่เพศภิกษุด้วยความมีจิตอันไม่บริสุทธิ์

[คำว่า ลิงฺคตฺเถนก มีรูปวิเคราะห์ว่า เถเนตีติ เถนโก, ลิงฺคสฺส เถนโก ลิงฺคตฺเถนโก ส่วนคำว่า สํวาสตฺเถนก เป็นต้นมีรูปวิเคราะห์ว่า สํวาสสฺส เถนโก สํวาสตฺเถนโก, อุภยสฺส เถนโก อุภยตฺเถนโก.

คำว่า สยํ ปพฺพชิตฺวา (บวชเอง) แสดงถึงการลักเพศ คือ สมณเพศ

ส่วนคำว่า น ภิกฺขุวสฺสานิ คเณติ (แต่ไม่ได้นับพรรษาของภิกษุ) เป็นต้น แสดงการไม่ลักสังวาส คือการอยู่ร่วมกันกับเหล่าภิกษุ อนึ่ง สังวาสในเรื่องนี้ไม่ใช่การอยู่ร่วมกันในวัดเดียวกัน แต่หมายถึงการนับพรรษาของภิกษุ การยินดีการไหว้ของภิกษุตามลำดับพรรษาและของสามเณร การห้ามอาสนะแก่ภิกษุผู้มีพรรษาอ่อนกว่า และการเข้าร่วมสังฆกรรมมีอุโบสถเป็นต้น]

โย ปน ภิกฺขูหิ ปพฺพชิโต สามเณโร สมาโน กาสายานิ อปเนตฺวา เตสุ สอุสฺสาโหว เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวิตฺวา ปุน นิวาเสตฺวา สามเณรภาวํ ปฏิชานาติ, อยํ ภิกฺขูหิ ทินฺนลิงฺคสฺส

อปริจฺจตฺตตฺตา น ลิงฺคตฺเถนโก, น ลิงฺคานุรูปสฺส สํวาสสฺส สาทิตตฺตา นาปิ สํวาสตฺเถนโก. อนฺติมวตฺถุอชฺฌาปนฺนเกปิ เอเสว นโย.

ส่วนบุคคลผู้เป็นสามเณรที่ภิกษุเป็นผู้บวชให้ ถอดผ้ากาสาวะแล้วมีเยื่อใยในผ้านั้น เสพเมถุนธรรม แล้วนุ่งห่มปฏิญาณว่าตนเป็นสามเณรอีก บุคคลนี้ยังไม่ใช่ผู้ลักเพศ เพราะไม่ได้สละเพศที่ภิกษุให้ และไม่ใช่ผู้ลักสังวาส เพราะไม่ได้ยินดีสังวาสอันควรแก่เพศ

แม้บุคคลผู้ต้องอันติมวัตถุก็มีนัยเดียวกัน

[ผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้วไม่จัดเป็นผู้ลักเพศและผู้ลักสังวาส เหมือนสามเณรที่เสพเมถุนแล้วยังนุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์อยู่อีก ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงอนุญาตให้ภิกษุที่ต้องอาบัติปาราชิกแล้วบรรพชาเป็นสามเณรได้ เพราะไม่นับเนื่องเข้าในเถยยสังวาสนั้นเอง แต่ผู้ที่เป็นเถยยสังวาสไม่อาจอุปสมบทเป็นพระหรือบรรพชาสามเณรได้

ปน ศัพท์ในประโยคข้างต้นเป็นปักขันตรโชตกะ คือ แสดงฝ่ายอื่น อันได้แก่ สังวาสเถนกะ ส่วนประโยคที่ประกอบด้วย ปน ศัพท์ชื่อว่า *ประโยคปักขันตระ* คือ ประโยคแสดงฝ่ายอื่นจากฝ่ายที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า น ลิงฺคานุรูปสฺส สํวาสสฺส สาทิตตฺตา นาปิ สํวาสตฺเถนโก อาจแต่งบาลีเป็นรูปว่า

“ลิงฺคานุรูปสฺส สํวาสสฺส อสฺสาทิตตฺตา นาปิ สํวาสตฺเถนโก”

ก็ได้ ส่วนใหญ่ น นิบาตมักเข้าสมาสกับบทที่ตนแสดงปฏิเสธ แต่ในที่นี้ท่านแยกไว้เป็น ๒ บทว่า น และ สาทิตตฺตา จะอย่างไรก็ตาม อาจจะเข้าสมาส น ศัพท์กับ สาทิตตฺตา เป็นรูปว่า อสฺสาทิตตฺตา ก็ได้ จะสอดคล้องกับหลักการแต่งบาลีที่นิยมโดยทั่วไป]

โย จ โข สามเณโร สมาโน วิเทสํ คนฺตฺวา ภิกฺขุวสฺสานิ คเณติ, ยถาวุฑฺฒํ วนฺทนํ สาทิยติ, อาสเนน ปฏิพาหติ, อุโปสถาทีสุ สนฺทิสฺสติ, อยํ สํวาสมตฺตสฺเสว เถนิตตฺตา สํวาสตฺเถนโก นาม.

ผู้ลักสังวาส คือ บุคคลผู้เป็นสามเณรจริง ไปยังต่างถิ่นแล้วนับพรรษาของภิกษุ ยินดีการไหว้ตามลำดับพรรษา ห้ามอาสนะ หรือเข้าร่วมสังฆกรรมมีอุโบสถเป็นต้น บุคคลนี้ชื่อว่าผู้ลักสังวาส เพราะเขาลักสังวาสอย่างเดียว [ไม่ได้บวชเอง]

[จ ศัพท์ในต้นประโยคทำหน้าที่อันวยโชตกะ คือ แสดงความคล้อยตาม ประโยคที่ประกอบด้วย จ ศัพท์นั้น ชื่อว่า *ประโยคอันวยะ* คือ ประโยคแสดงความคล้อยตาม ส่วนประโยคหน้า คือ อยํ ภิกฺขูหิ

ฯเปฯ นาปิ สํวาสตฺเถนโก (บุคคลนี้ยังไม่ใช่ผู้ลักเพศ เพราะไม่ได้สละเพศที่ภิกษุให้ และไม่ใช่ผู้ลักสังวาส เพราะไม่ได้ยินดีสังวาสอันควรแก่เพศ) ชื่อว่า *ประโยคพยติเรกะ* คือ ประโยคแสดงความขัดแย้ง เพราะประกอบด้วย น นิบาตที่แสดงความขัดแย้ง

คำว่า สามเณโร สมาโน (บุคคลผู้เป็นสามเณรจริง) แสดงการไม่ลักเพศ เพราะบรรพชาเป็นสามเณรอย่างถูกต้องตามพระวินัย

คำว่า วิเทสํ คนฺตฺวา ภิกฺขุวสฺสานิ คเณติ (ไปยังต่างถิ่นแล้วนับพรรษาของภิกษุ) เป็นต้น แสดงการลักสังวาส]

ภิกฺขุวสฺสคณนาทิโก หิ สพฺโพปิ กิริยเภโท อิมสฺมึ อตฺเถ "สํวาโส"ติ เวทิตพฺโพ.

โดยแท้จริงแล้ว อากัปกิริยาต่างๆ ทั้งหมดมีการนับพรรษาของภิกษุเป็นต้น พึงทราบว่าเป็นสังวาสในที่นี้

[อตฺถ ศัพท์ในคำว่า อิมสฺมึ อตฺเถ ใช้ในความหมายว่า อธิการ (สถานที่, ที่) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อิมสฺมึ อตฺเถติ เถยฺยสํวาสกาธิกาเร.[๑๒]

"คำว่า อิมสฺมึ อตฺเถ (ในที่นี้) คือ ในที่กล่าวถึงเถยยสังวาส"

อตฺถ ศัพท์มีความหมาย ๙ ประการตามสมควร พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

อตฺโถ ปโยชเน สทฺทา- ภิเธยฺเย วุทฺธิยํ ธเน
วตฺถุมฺหิ การเณ นาเส หิเต ปจฺฉิมปพฺพเต.[๑๓]

"อตฺถ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่าประโยชน์, เนื้อความที่ศัพท์พึงกล่าว, ความเจริญ, ทรัพย์, สิ่งของ, เหตุ, ความพินาศ, ประโยชน์เกื้อกูล, ภูเขาทิศตะวันตก"

แม้ความหมายว่า สถานที่ (อธิการ) จะไม่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ดังกล่าว แต่ในสันสกฤตกล่าวถึงความหมายว่า วิศย (วิสัย, สถานที่) เช่นเดียวกัน ดังคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิกล่าวว่า

อตฺถ ปุ. อตฺถ-ภาวาทิมฺหิ ฆณฺ. วิสเย, อภิเธยฺเย, ธเน, วตฺถุมฺหิ, ปโยชเน, นิวตฺติมฺหิ, เหตุมฺหิ, ปกาเร, อภิลาเส, อุทฺเทสฺเย จ.[๑๔]

"อตฺถ ศัพท์ ปุงลิงค์ อตฺถ ธาตุ + ฆณฺ ปัจจัยในภาวสาธนะเป็นต้น ย่อมเป็นไปในความหมายว่า สถานที่, เนื้อความที่ศัพท์พึงกล่าว, ทรัพย์, สิ่งของ, ประโยชน์, การหยุด, เหตุ, ประการต่างๆ, ความต้องการ และสิ่งที่บุคคลพึงสวด"

คำว่า สังวาส ในประโยคว่า ปาราชิโก โหติ อสํวาโส (เป็นปาราชิกหาสังวาสมิได้) หมายถึง กรรม

อย่างเดียวกัน (เอกกมฺม), อุเทศอย่างเดียวกัน (เอกุทฺเทส) และสิกขาที่เสมอกัน (สมสิกฺขตา) แต่ในที่นี้หมายถึงการนับพรรษาของภิกษุเป็นต้นซึ่งเป็นเหตุให้อยู่ร่วมกับภิกษุทั้งหลายในวัดเดียวกันได้ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

นนุ สํวาโส นาม เอกกมฺมํ เอกุทฺเทโส สมสิกฺขตาติ อาห "ภิกฺขุวสฺสคณนาทิโก หี"ติอาทิ. อิมินา น เกวลํ เอกกมฺมาทิโกว กิริยเภโท สํวาโสติ อิธาธิปฺเปโต, อถ โข ตทญฺโญ ภิกฺขุวสฺสคณนาทิโกปีติ ทสฺเสติ.[๑๕]

"ท่านกล่าวว่า ภิกฺขุวสฺสคณนาทิโก หิ เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า กรรมอย่างเดียวกัน (เอก-กมฺม), อุเทศอย่างเดียวกัน (เอกุทฺเทส) และสิกขาที่เสมอกัน (สมสิกฺขตา) ชื่อว่า สังวาสมิใช่หรือ

ท่านแสดงไว้ว่า อากัปกิริยาต่างๆ มีกรรมอย่างเดียวกันเป็นต้นเท่านั้น หมายเอาว่า เป็นสังวาสในที่นี้หามิได้ แต่ว่าแม้อากัปกิริยาต่างๆ มีการนับพรรษาของภิกษุเป็นต้น อื่นจากนั้น ก็หมายเอาว่าเป็นสังวาส ด้วยคำว่า ภิกฺขุวสฺสคณนาทิโก เป็นต้นนี้"]

สิกฺขํ ปจฺจกฺขาย "น มํ โกจิ ชานาตี"ติ ปุน เอวํ ปฏิปชฺชนฺตเปิ เอเสว นโย.

แม้ภิกษุผู้ลาสิกขาแล้วปฏิบัติอยู่อย่างนี้อีกโดยคิดว่าไม่มีใครจำตนได้ ก็มีนัยเดียวกัน [คือ เป็นผู้ลักสังวาส]

[ภิกษุผู้ลาสิกขาแล้วจะทำผิดศีลปาราชิกหรือไม่ทำก็ตาม หากคิดว่าไม่มีใครจำตนได้แล้วนุ่งห่มจีวรไปอยู่วัดนับพรรษาเดิมของตน ก็จัดเป็นผู้ลักสังวาสเหมือนสามเณรที่นับพรรษาของภิกษุ เป็นต้น]

โย ปน สยํ ปพฺพชิตฺวา วิหารํ คนฺตฺวา ยถาวุฑฺฒํ วนฺทนํ สาทิยติ, อาสเนน ปฏิพาหติ, ภิกฺขุวสฺสานิ คเณติ, อุโปสถาทีสุ สนฺทิสฺสติ, อยํ ลิงฺคสฺส เจว สํวาสสฺส จ เถนิตตฺตา อุภยตฺเถนโก นาม. ธุรนิกฺเขปวเสน กาสายานิ อปเนตฺวา อนฺติมวตฺถุํ อชฺฌาปชฺชิตฺวา ปุน ตานิ อจฺฉาเทตฺวา เอวํ ปฏิปชฺชนฺตเปิ เอเสว นโย. อยํ ติวิโธปิ เถยฺยสํวาสโก อิธ อธิปฺเปโต.

ผู้ลักทั้ง ๒ อย่าง คือ บุคคลที่บวชเองไปวัดแล้วยินดีการไหว้ตามลำดับพรรษา ห้ามอาสนะ นับพรรษาของภิกษุ หรือเข้าร่วมสังฆกรรมมีอุโบสถเป็นต้น บุคคลนี้ชื่อว่า ผู้ลักทั้ง ๒ อย่าง เพราะเขาลักทั้งเพศและสังวาส

บุคคลที่ถอดจีวรออกโดยไม่มีเยื่อใย ต้องอันติมวัตถุแล้วกลับมาห่มจีวรนั้น ปฏิบัติอยู่อย่างนี้อีก ก็มีนัยเดียวกัน [คือ เป็นผู้ลักทั้ง ๒ อย่าง]

เถยยสังวาสทั้ง ๓ ประเภทนี้ พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาในที่กล่าวถึงอภัพพบุคคลนี้

จเปตฺวา ปน อิมํ ติวิธํ-

ราชทุพฺภิกฺขกนฺตาร- โรคเวรีภเยน วา
จีวราหรณตฺถํ วา ลิงฺคํ อาทิยตีธ โย.
สํวาสํ นาธิวาเสติ ยาว โส สุทฺธมานโส
เถยฺยสํวาสโก นาม ตาว เอส น วุจฺจตีติ.

อนึ่ง เว้นเถยยสังวาส ๓ ประเภทนี้ :-

"บุคคลใดรับเอาเพศ[บรรพชิต]ในศาสนานี้ เพราะภัย คือ พระราชา ความอดอยาก ความกันดาร โรค และผู้มีเวร หรือเพื่อจะนำจีวรมาให้ เขามีใจบริสุทธิ์ยังไม่ยินดีสังวาส ตราบใด ก็ยังไม่ชื่อว่า เถยยสังวาส ตราบนั้น"

[ท่านแสดงบุคคลที่เป็นเถยยสังวาสทั้ง ๓ ประเภทแล้ว บัดนี้ กล่าวประโยคนี้เพื่อแสดงบุคคลที่ไม่เป็นเถยยสังวาส

ภย ศัพท์ที่ประกอบไว้ท้ายทวันทสมาสว่า ราชทุพฺภิกฺขกนฺตารโรคเวรี พึงประกอบกับบทหน้าที่ละบทเป็นข้อความว่า ภัยคือพระราชา ภัยคือความอดอยาก เป็นต้น

ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ภยสทฺโท เจตฺถ ปจฺเจกํ โยเชตพฺโพ "ราชภเยน, ทุพฺภิกฺขภเยนา"ติอาทินา.[๖]

"อนึ่ง *ภย* ศัพท์ในพากย์นี้พึงประกอบทีละบทโดยมีข้อความว่า ภัยคือพระราชา ภัยคือความอดอยาก เป็นต้น"

ข้อความว่า "*ภัยคือพระราชา*" หมายความว่า การนุ่งห่มจีวรเองโดยมิได้ขอบวชจากสงฆ์ เพื่อหลีกเลี่ยงราชภัย เพื่อหลีกเลี่ยงความอดอยากโดยที่นักบวชเท่านั้นจึงได้รับอาหาร เพื่อเดินข้ามทางกันดารไปได้ เพราะคนร่วมเดินทางต้องการเดินทางไปกับนักบวชเท่านั้น เพื่อรักษาโรค เพราะเป็นโรคที่รักษาให้แก่นักบวชเท่านั้น และเพื่อหลีกเลี่ยงผู้มีเวร เพราะผู้มีเวรไม่ทำร้ายนักบวช

ข้อความว่า "หรือเพื่อจะนำจีวรมาให้" หมายความว่า ภิกษุไปบ้านญาติแล้วลาสิกขา เสียดายว่า จีวรเหล่านี้จะเสียหายไป ครั้นเขาจะนำจีวรไปก็กลัวว่าจะถูกเข้าใจผิดว่าเป็นโจรขโมยจีวร จึงนุ่งห่มจีวรเดินทางกลับมา

ข้อความว่า "เขามีใจบริสุทธิ์ยังไม่ยินดีสังวาส ตราบใด" หมายความว่า บุคคลดังกล่าวที่มีความบริสุทธิ์ใจ ไม่ต้องการหลอกภิกษุอื่นว่า ตนเป็นภิกษุจึงบอกเรื่องของตนแก่ผู้อื่นโดยมิได้นับพรรษา

เป็นต้น ไม่นับว่าเป็นเถยยสังวาส ในฎีกาใหม่ (หน้า ๑๘๒) อธิบายเพิ่มเติมว่า แม้เขาจะมีจิตที่คิดหลอกคฤหัสถ์ว่าตนเป็นบรรพชิต แต่ไม่มีจิตที่คิดหลอกภิกษุอื่น ก็ไม่มีโทษในเรื่องนี้

ในคัมภีร์วินยวินิจฉัยได้ประพันธ์คาถาสรุปความในเรื่องนี้ว่า

ลิงฺคตฺเถโน จ สํวาสตฺ- เถโน ตทุภยสฺส จ
เถยฺยสํวาสโก นาม ติวิโธปิ ปวุจฺจติ.

สยเมว จ โย ตตฺถ ปพฺพชิตฺวา น คณฺหติ
ภิกฺขุวสฺสานิ วา เนว ยถาวุฑฺฒมฺปิ วนฺทนํ.

ลิงฺคตฺเถโน อยํ ลิงฺค- มตฺตสฺส เถนโต สิยา
โย จ ปพฺพชิโต หุตฺวา ภิกฺขุวสฺสานิ คณฺหติ.

สํวาสํ สาทิยนฺโตว สํวาสตฺเถนโก มโต
อุภยตฺเถนโก วุตฺต- นโยเยว ยถาห จ.[๑๗]

"ขึ้นชื่อว่าเถยยสังวาสกะทั้ง ๓ จำพวก คือ ผู้ลักเพศ ผู้ลักสังวาส และผู้ลักทั้ง ๒ อย่าง พระพุทธเจ้าตรัสไว้แล้ว

อนึ่ง ในบรรดาเถยยสังวาสกะเหล่านั้น บุคคลใดบวชเองแล้วไม่นับพรรษาของภิกษุ ทั้งไม่ถือเอาการไหว้ตามลำดับพรรษา บุคคลนี้ชื่อว่า ผู้ลักเพศ เพราะเป็นผู้ลักเพศเท่านั้น

ส่วนบุคคลใดออกบวช[เป็นสามเณร]แล้วยินดีสังวาส ย่อมนับพรรษาของภิกษุ บุคคลนั้นพึงทราบว่า เป็นผู้ลักสังวาส

ผู้ลักทั้ง ๒ อย่างมีนัยที่กล่าวไว้แล้ว ดังหลักฐานที่จะกล่าวต่อไป"]

โย ปน อุปสมฺปนฺโน ติตฺถิยภาวํ ปตฺถยมาโน สยํ วา กุสจีราทิกํ ติตฺถิยลิงฺคํ อาทิยติ, เตสํ วา สนฺติเก ปพฺพชติ, นคฺโค วา หุตฺวา อาชีวกานํ สนฺติกํ คนฺตฺวา เตสํ วตานิ อาทิยติ, อยํ ติตฺถิยปกฺกนฺตโก นาม.

ผู้เข้ารีตเดียรถีย์ คือ ผู้ที่อุปสมบทเป็นภิกษุแล้วปรารถนาความเป็นเดียรถีย์ จึงรับเอาเพศเดียรถีย์มีการนุ่งผ้าคากรองเป็นต้นเอง หรือบวชในสำนักของเดียรถีย์เหล่านั้น หรือทำเป็นคนเปลือยไปสำนักของอาชีวกรับเอาวัตร[มีการนั่งกระโหย่งเป็นต้น]ของพวกเขา บุคคลนี้ชื่อว่าภิกษุผู้เข้ารีตเดียรถีย์

[คำว่า ติตฺถิยปกฺกนฺตก มีรูปวิเคราะห์ว่า

ติตฺถิเยสุ ปกฺกนฺตโกติ ติตฺถิยปกฺกนฺตโก = ผู้เข้าไปในเดียรถีย์ ชื่อว่า ผู้เข้ารีตเดียรถีย์

ดังนั้น ท่านจะกล่าวข้อความนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า ความเป็นผู้เข้ารีตเดียรถีย์มีได้ด้วยการเข้าไปในเดียรถีย์เท่านั้นหรือ อธิบายว่า ผู้รับเอาเพศเดียรถีย์มีการนุ่งผ้าคากรองเป็นต้นเอง หรือบวชในสำนักของเดียรถีย์เหล่านั้น หรือทำเป็นคนเปลือยไปสำนักของอาชีวกรับเอาวัตรของพวกเขา จึงชื่อว่า ภิกษุผู้เข้ารีตเดียรถีย์

คำว่า ปกฺกนฺตก ที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก ป บทหน้า + กมุ ธาตุ (ปทวิกฺเขเป = ก้าวเท้า) + ต ปัจจัย + ก อาคม) ใช้ในความหมายว่า ปวิฏฺฐ (เข้าไป)

คำว่า อุปสมฺปนฺโน (ผู้ที่อุปสมบทเป็นภิกษุแล้ว) ระบุว่า อนุปสัมบัน คือ คฤหัสถ์และสามเณร ไม่ใช่คนที่เข้ารีตเดียรถีย์ ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

“อุปสมฺปนฺโน”ติ อิมินา อนุปสมฺปนฺโน ติตฺถิยปกฺกนฺตโก น โหตีติ ทสฺเสติ.[๑๘]

ท่านแสดงว่า อนุปสัมบันเป็นคนที่เข้ารีตเดียรถีย์ไม่ได้ ด้วยคำว่า อุปสมฺปนฺโน นี้”

ข้อความดังกล่าวแสดงปทานุสัมพันธ์ของบทว่า อุปสมฺปนฺโน ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ผู้ที่ปรารถนาความเป็นเดียรถีย์ จึงรับเอาเพศเดียรถีย์มีการนุ่งผ้าคากรองเป็นต้นเอง หรือบวชในสำนักของเดียรถีย์เหล่านั้น หรือทำเป็นคนเปลือยไปสำนักของอาชีวกรับเอาวัตรของพวกเขา บุคคลนี้ชื่อว่า ภิกษุผู้เข้ารีตเดียรถีย์ ด้วยคำว่า โย ปน ติตฺถิยภาวํ ปตฺถยมาโน เป็นต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ บุคคลดังกล่าวเป็นอุปสมบันหรืออนุปสัมบัน

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ บุคคลดังกล่าวควรเป็นอนุปสัมบันได้มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า อุปสมฺปนฺโน (ผู้ที่อุปสมบทเป็นภิกษุแล้ว) อธิบายว่า บุคคลดังกล่าวเป็นอุปสมบันเท่านั้น เพราะอนุปสัมบันเป็นบุคคลที่เข้ารีตเดียรถีย์ไม่ได้ ดังนี้แล]

จเปตฺวา ปน มนุสฺสชาติกํ อวเสโส สพฺโพปิ ติรจฺฉานคโต นาม. เยน มนุสฺสชาติกา ชเนตฺติ สยมฺปิ มนุสฺสภูเตเนว สญฺจิจฺจ ชีวิตา โวโรปิตา, อยํ มาตุฆาตโก นาม. ปิตุฆาตเกปิ เอเสว นโย.

สัตว์ดิรัจฉาน คือ บุคคลทั้งหมด[มีนาค ครุฑ ยักษ์ และคนธรรพ์เป็นต้น]ที่เหลือยกเว้นผู้มีชาติเป็นมนุษย์

ผู้ฆ่ามารดา คือ ผู้ที่ตนเป็นมนุษย์เองแล้วตั้งใจฆ่ามารดาซึ่งมีชาติเป็นมนุษย์เหมือนกัน

ผู้ฆ่าบิดา ก็มีนัยเดียวกัน

[ผู้ดำรงอยู่ในอัตภาพมนุษย์สามารถทำกรรมดีอย่างอาจหาญแกล้วกล้า ดังนั้น พระโพธิสัตว์จึงสร้างบารมีเพื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในขณะที่เกิดเป็นมนุษย์ หรือแม้อกุศลที่ทำโดยภาวะของมนุษย์ก็มีกำลังมาก ดังนั้น ผู้เป็นมนุษย์ที่ฆ่ามารดาซึ่งเป็นมนุษย์จึงจัดเป็นอนันตริยกรรมที่เป็นกรรมหนักมาก

จะเห็นได้ว่า คำว่า มนุสฺส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ผู้มีใจอาจหาญ[ในการทำความดีและความชั่ว] ชื่อว่า มนุษย์ = อุสฺสนฺโน มโน เอเตสนฺติ มนุสฺสา (มน ศัพท์ + อุสฺสนฺน ศัพท์)

ดังนั้น ผู้ที่ฆ่ามารดาและบิดาซึ่งมีชาติเป็นมนุษย์เหมือนกันจึงนับว่าทำอนันตริยกรรม ส่วนผู้ที่ฆ่ามารดาและบิดาซึ่งมีชาติต่างกัน ไม่นับว่าทำอนันตริยกรรม

ประโยคว่า ปิตุฆาตเกปิ เอเสว นโย (ผู้ฆ่าบิดา ก็มีนัยเดียวกัน) ชื่อว่า อติเทสสังวัณณนา คือ ประโยคชี้แนะว่าเหมือนกับข้อความที่กล่าวมาแล้ว

นอกจากนั้น *ประโยคอติเทสสังวัณณนา* ยังนับเข้าในประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า ผู้ฆ่าบิดาเป็นผู้ทำอนันตริยกรรมหรือไม่

ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

เยน มนุสฺสภูโต ชนโก ปิตา สยมฺปิ มนุสฺสชาติเกเนว สตา สญฺจิจฺจ ชีวิตา โวโรปิโต, อยํ อานนฺตริเยน ปิตุฆาตกกมฺเมน ปิตุฆาตโก นามาติ อิมมตฺถํ อติทิสนฺโต "ปิตุฆาตเกปิ เอเสว นโย"ติ อาห.[๑๙]

"ท่านจะชี้แจงข้อความนี้ว่า ผู้ฆ่าบิดาด้วยกรรมที่ฆ่าบิดาอันให้ผลทันทีไม่มีระหว่าง คือ ผู้ที่ตนเป็นมนุษย์เองแล้วตั้งใจฆ่าบิดาซึ่งมีชาติเป็นมนุษย์เหมือนกัน จึงกล่าวว่า ปิตุฆาตเกปิ เอเสว นโย (ผู้ฆ่าบิดา ก็มีนัยเดียวกัน)"

โบราณาจารย์พม่าอ้างคำว่า อติทิสนฺโต (ชี้แจง) ในคัมภีร์ฎีกาข้างต้นนั้น จึงกล่าวว่า ประโยคที่ประกอบด้วย เอเสว นโย ชื่อว่า ประโยคอติเทสสังวัณณนา

ประโยคอติเทสสังวัณณนาสามารถนับเข้าในประโยค ๓ ประเภท คือ

๑. ประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยอย่างใดอย่างหนึ่งหรือเพื่อขจัดคันถครุ คือ ความพิสดารของคัมภีร์

๒. ประโยคปักขันตระ คือ แสดงฝ่ายอื่นจากฝ่ายแรกที่กล่าวไว้ในประโยคหน้า โดยกล่าวถึงอติเทสสังวัณณนาอื่นจากปัจจักขสังวัณณนา คือ การอธิบายไว้โดยประจักษ์ ดังที่กล่าวไว้ในประโยคหน้า

๓. ประโยควิตถาระ คือ ขยายความของบทใดบทหนึ่งโดยละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ ซึ่งในที่นี้เป็นการขยายความของผู้ฆ่าบิดา ดังคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า

ยถาวิตฺถาริตสฺส อตฺถสฺส อติเทโสปิ วิตฺถารฏฺฐาเนเยว ติฏฺฐตีติ อาห "วิตฺถารกถา โหตี"ติ.[๒๐]

"แม้การชี้แจงเนื้อความตามที่อธิบายไว้แล้ว ย่อมตั้งอยู่ในฐานะขยายความทีเดียว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิตฺถารกถา โหติ (มีคำกล่าวโดยพิสดาร)"]

เยน อนฺตมโส คิหิลิงฺเค ฐิโตปิ มนุสฺสชาติโก ขีณาสโว สญฺจิจฺจ ชีวิตา โวโรปิโต, อยํ อรหนฺตฆาตโก นาม. โย ปน ปกตตฺตํ ภิกฺขุนึ ติณฺณํ มคฺคานํ อญฺญตรสฺมึ มคฺเค ทูเสติ, อยํ ภิกฺขุนิทูสโก นาม. โย เทวทตฺโต วิย สาสนํ อุทฺธมฺมํ อุพฺพินยํ กตฺวา จตุนฺนํ กมฺมานํ อญฺญตรวเสน สงฺฆํ ภินฺทติ, อยํ สงฺฆเภทโก นาม. โย เทวทตฺโต วิย ทุฏฺฐจิตฺเตน วธกจิตฺเตน ตถาคตสฺส ชีวมานกสรีเร ขุทฺทกมกฺขิกาย ปิวนมตฺตมฺปิ โลหิตํ อุปฺปาเทติ, อยํ โลหิตุปฺปาทโก นาม. ยสฺส อิตฺถินิมิตฺตุปฺปาทนกมฺมโต จ ปุริสนิมิตฺตุปฺปาทนกมฺมโต จ อุภโต ทุวิธมฺปิ พฺยญฺชนํ อตฺถิ, อยํ อุภโตพฺยญฺชนโก นาม.

ผู้ฆ่าพระอรหันต์ คือ บุคคลผู้ตั้งใจฆ่าพระอรหันต์ที่มีชาติเป็นมนุษย์ซึ่งแม้จะดำรงอยู่ในเพศคฤหัสถ์เป็นอย่างต่ำ

ผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณี คือ บุคคลผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณีผู้เป็นปกตัตตะ (ภิกษุณีผู้มีศีลบริสุทธิ์ได้รับอุปสมบทในสงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่าย) ทางทวารใดทวารหนึ่งในทวารทั้ง ๓

ภิกษุผู้ทำลายสงฆ์ คือ บุคคลผู้แสดงคำสอนให้ผิดธรรมผิดวินัย ทำลายสงฆ์ด้วยกรรม ๔ ประเภทอย่างใดอย่างหนึ่ง [คือ อปโลกนกรรม ญัตติกรรม ญัตติทุติยกรรม และญัตติจตุตถกรรม] เหมือนพระเทวทัต

ผู้ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนห้อพระโลหิต คือ บุคคลผู้มีจิตชั่วร้ายคิดจะฆ่า ทำให้พระโลหิตในสรีระของพระตถาคตซึ่งยังมีพระชนม์ชีพอยู่ให้ห้อขึ้นแม้เพียงแมลงวันตัวเล็กดูดกินได้

อุภโตพยัญชนก (คนมี ๒ เพศ) คือ บุคคลผู้มีอวัยวะเพศทั้ง ๒ เพราะมีกรรมทั้ง ๒ อย่างที่ทำให้เกิดอวัยวะเพศของหญิงและชาย

[ผู้ฆ่าพระอรหันต์ที่มีชาติเป็นอมนุษย์คือเทวดาหรือพรหม หรือผู้ที่ฆ่าพระอริยบุคคลที่เหลือซึ่งมีชาติเป็นมนุษย์ ไม่เป็นคนทำอนันตริยกรรม ไม่ห้ามการบวช แต่จัดว่าทำกรรมหนัก

แม้สัตว์ดิรัจฉานที่ฆ่าพระอรหันต์ผู้เป็นมนุษย์ ก็ไม่เป็นผู้ทำอนันตริยกรรม แต่จัดว่าทำกรรมหนักเช่นกัน

ผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณีไม่ใช่ผู้เบียดเบียนภิกษุณีด้วยก้อนดินหรือท่อนไม้เป็นต้น แต่เป็นผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณีผู้เป็นปกตัตตะทางทวารใดทวารหนึ่งในทวารทั้ง ๓

คำว่า อุทฺธมฺม มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ (หน้า ๑๘๒) ว่า

- คำสอนที่ปราศจากธรรม ชื่อว่า อุทธัมมะ = ธมฺมโต อุคฺคตํ อุทฺธมฺมํ.

แม้บทว่า อุพฺพินย ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า

- คำสอนที่ปราศจากวินัย ชื่อว่า อุพพินยะ = วินยโต อุคฺคตํ อุพฺพินยํ.

คำว่า อุคฺคตํ ในรูปวิเคราะห์นี้มีความหมายว่า อปคตํ (ไปปราศ) คัมภีร์กังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๗๐) กล่าวว่า คัมภีร์จูฬนิรุตติกล่าวว่า คำว่า อุทฺธมฺม, อุพฺพินย มีศัพท์เดิมมาจาก อวธมฺม, อววินย แปลง อว เป็น อุ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๗๙) ว่า ตพฺพิปรีตูปปเท พฺยญฺชเน จ (แปลง อว ศัพท์ที่ตั้งอยู่ในอุปปทะเป็น อุ ซึ่งเป็นวิปริตของ โอ นั้นในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังได้บ้าง)

คำว่า โลหิตํ อุปฺปาเทติ แปลตามศัพท์ “ทำให้พระโลหิตเกิดขึ้น” หมายถึง การทำให้พระโลหิตรวมอยู่ในที่แห่งหนึ่ง ไม่ใช่การทำให้พระโลหิตไหลออกจากพระกาย เพราะพระกายของพระตถาคตไม่มีใครทำลายจนพระโลหิตไหลออกจากพระฉวีด้วยความพยายามของผู้อื่นได้

อุภโตพยัญชนก (คนมี ๒ เพศ) แปลตามศัพท์ว่า “ผู้มีอวัยวะเพศอันเกิดขึ้นเพราะกรรมทั้ง ๒ อย่าง” มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุภโต พฺยญฺชนํ ยสฺสาติ อุภโตพฺยญฺชนโก (ภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส)

จำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. อิตถีอุภโตพยัญชก คนที่มีรูปร่างหน้าตาเหมือนสตรีทั่วไป มีอวัยวะเพศหญิงปรากฏชัด อวัยวะเพศชายไม่ปรากฏชัด แต่เมื่อราคะเกิดขึ้นในสตรี อวัยวะเพศหญิงจะถูกปกปิด แต่อวัยวะเพศชายจะปรากฏชัด เขาสามารถตั้งครรภ์เองและทำให้หญิงอื่นตั้งครรภ์ได้

๒. ปุริสอุภโตพยัญชนก คนที่มีรูปร่างหน้าตาเหมือนบุรุษทั่วไป มีอวัยวะเพศชายปรากฏชัด อวัยวะเพศหญิงไม่ปรากฏชัด แต่เมื่อราคะเกิดขึ้นในบุรุษ อวัยวะเพศชายจะถูกปกปิด แต่อวัยวะเพศหญิงจะปรากฏชัด เขาไม่สามารถตั้งครรภ์เอง เพียงทำให้หญิงอื่นตั้งครรภ์ได้เท่านั้น

ตามหลักพระอภิธรรม ปุริสินทรีย์และอิตถินทรีย์จะเกิดร่วมกันในบุคคลคนหนึ่งไม่ได้ ต้องเกิดอย่างเดียวเท่านั้น ดังข้อความในอินทริยยมกว่า

ยสฺส อิตฺถินฺทฺริยํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส ปุริสินฺทฺริยํ อุปฺปชฺชตีติ. โน. ยสฺส วา ปน ปุริสินฺทฺริยํ อุปฺปชฺชติ, ยสฺส อิตฺถินฺทฺริยํ อุปฺปชฺชตีติ. โน.[๒๑]

"ถามว่า อิตถินทรีย์เกิดขึ้นแก่บุคคลใด ปุริสินทรีย์เกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นหรือ ตอบว่า หามิได้

ถามว่า ปุริสินทรีย์เกิดขึ้นแก่บุคคลใด อิตถินทรีย์เกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นหรือ ตอบว่า หามิได้"

ดังนั้น อิตถีอุภโตพยัญชกจึงมีอิตถินทรีย์เพียงอย่างเดียว ส่วนปุริสอุภโตพยัญชกมีปุริสินทรีย์เพียงอย่างเดียวเหมือนกัน การปรากฏชัดเจนของอวัยวะเพศอีกอย่างหนึ่งนั้นไม่ใช่มีสาเหตุมาจากอินทรีย์ที่เรียกว่าภาวรูป แต่มีสาเหตุมาจากราคจิตที่มีกรรมเป็นสหายเท่านั้น]

อิติ อิเม เตรส ปุคฺคลา อุปสมฺปทาย อวตฺถู, อิเม ปน ฐเปตฺวา อญฺญสฺมึ อุปสมฺปทาเปกฺเข สติ อุปสมฺปทากมฺมํ วตฺถุสมฺปตฺติวเสน อกุปฺปํ โหติ.

โดยประการดังนี้ บุคคล ๑๓ จำพวกข้างต้นไม่ใช่ที่ตั้งของการอุปสมบท เมื่อมีผู้มุ่งอุปสมบทอื่นยกเว้นบุคคลดังกล่าว อุปสมบทกรรมย่อมไม่วิบัติไปด้วยวัตถุสมบัติ

[ประโยคว่า อิติ อิเม (โดยประการดังนี้) เป็นต้น เป็นคำลงท้ายในเรื่องนี้ ส่วนประโยคว่า อิเม ปน ฐเปตฺวา (เมื่อมีผู้มุ่งอุปสมบทอื่นยกเว้นบุคคลดังกล่าว) เป็นต้น ท่านกล่าวไว้เพื่อระบุว่า บุคคลอื่นจากบุคคล ๑๓ จำพวกเป็นที่ตั้งของการอุปสมบทได้ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า เมื่อบุคคล ๑๓ จำพวกข้างต้นไม่ใช่ที่ตั้งของการอุปสมบท บุคคลไหนจะเป็นที่ตั้งของการอุปสมบท]

ญัตติสมบัติ

กถํ ญตฺติสมฺปตฺติวเสน อกุปฺปํ โหติ. วตฺถุสงฺฆปุคฺคลญตฺตีนํ อปรามสนานิ, ปจฺฉา ญตฺติฏฺฐปนญฺจาติ อิเม ตาว ปญฺจ ญตฺติโทสา. ตตฺถ "อยํ อิตฺถนฺนาโม"ติ อุปสมฺปทาเปกฺขสฺส อกิตฺตนํ วตฺถุอปรามสนํ นาม. "สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ"ติ เอตฺถ "สุณาตุ เม ภนฺเต"ติ วตฺวา "สงฺโฆ"ติ อภณนํ สงฺฆอปรามสนํ นาม. "อิตฺถนฺนามสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข"ติ อุปชฺฌายสฺส อกิตฺตนํ ปุคฺคลอปรามสนํ นาม. สพฺเพนสพฺพํ ญตฺติยา อนุจฺจารณํ ญตฺติอปรามสนํ นาม. ปฐมํ กมฺมวาจํ นิฏฺฐาเปตฺวา "เอสา ญตฺตี"ติ วตฺวา "ขมติ สงฺฆสฺสา"ติ เอวํ ญตฺติกิตฺตนํ ปจฺฉา ญตฺติฏฺฐปนํ นาม. อิติ อิเมหิ โทเสหิ วิมุตฺตาย ญตฺติยา สมฺปนฺนํ ญตฺติสมฺปตฺติวเสน อกุปฺปํ โหติ.

ถามว่า : อุปสมบทกรรมย่อมไม่วิบัติไปด้วยประเภทแห่งญัตติสมบัติอย่างไร

ตอบว่า : ลำดับแรก โทษของญัตติมี ๕ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. การไม่ระบุวัตถุ คือ การไม่บอก[ชื่อของ]ผู้บวชว่า อยํ อิตฺถนฺนาโม (นาคนี้มีชื่ออย่างนี้)

๒. การไม่ระบุสงฆ์ คือ การกล่าวว่า สุณาตุ เม ภนฺเต ไม่กล่าวว่า สงฺโฆ ในประโยคว่า สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ นี้

๓. การไม่ระบุบุคคล คือ การไม่บอก[ชื่อของ]อุปัชฌาย์ว่า อิตฺถนฺนามสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข (เป็นอุปสัมปทาเปกขะแก่ภิกษุผู้มีชื่ออย่างนี้)

๔. การไม่ระบุญัตติ คือ การไม่สวดญัตติโดยสิ้นเชิง [แต่สวดกรรมวาจาอย่างเดียวถึง ๔ ครั้ง]

๕. การตั้งญัตติไว้ภายหลัง การสวดกรรมวาจาให้จบก่อนแล้วกล่าวว่า เอสา ญตฺติ (นี้เป็นญัตติ) แล้วจึงบอกญัตติอย่างนี้ว่า ขมติ สงฺฆสฺส (ย่อมชอบใจแก่สงฆ์)

โดยประการดังนี้ อุปสมบทกรรมที่พ้นแล้วจากโทษเหล่านี้อันสมบูรณ์ด้วยญัตติ ย่อมไม่วิบัติไปด้วยประเภทแห่งญัตติสมบัติ

[ขึ้นชื่อว่าญัตติสมบัติย่อมมีได้เมื่อพ้นไปจากโทษของญัตติ แต่หากไม่พ้นไปจากโทษของญัตติ ญัตติสมบัติย่อมมีไม่ได้ ดังนั้น ท่านจึงแสดงโทษของญัตติ ๕ อย่างก่อน

ในคำว่า อิตฺถนฺนามสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข (เป็นอุปสัมปทาเปกขะแก่ภิกษุผู้มีชื่ออย่างนี้) นั้นมีประโยคจริงๆ ว่า อยํ นาโค อายสฺมโต ติสฺสสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข (นาคนี้เป็นอุปสัมปทาเปกขะแก่ท่านพระติสสะ) คำว่า อุปสมฺปทาเปกฺโข แปลตามศัพท์ว่า "มุ่งการอุปสมบท" ดังนั้น ประโยคข้างต้นจึงมีความหมายว่า นาคนี้มุ่งการอุปสมบทแก่ท่านพระติสสะ ตามความหมายนี้ ท่านพระติสสะเป็นผู้ที่จะบวช ส่วนนาคเป็นอุปัชฌาย์ แต่ความจริงนาคเป็นผู้ที่จะบวช ส่วนท่านพระติสสะเป็นอุปัชฌาย์ ดังนั้น คำว่า อายสฺมโต ติสฺสสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข จึงเป็นสำนวนทางภาษาบาลีเหมือนกับ Idiom ในภาษาอังกฤษนั่นเอง

คำว่า สพฺเพนสพฺพํ เป็นกลุ่มนิบาต ๕ พยางค์ ใช้ในความหมายว่า โดยประการทั้งปวง, โดยสิ้นเชิง เป็นคำไวพจน์ของคำว่า สพฺพปฺปกาเรน ดังคัมภีร์มณิสารมัญชูสากล่าวว่า

สพฺเพนสพฺพนฺติ นิปาตสมุทาโย, สพฺพปฺปกาเรนาติ อตฺโถ.[๒๒]

"คำว่า สพฺเพนสพฺพํ เป็นกลุ่มนิบาต มีความหมายว่า โดยประการทั้งปวง"

คำว่า ญตฺติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ญา ธาตุ (อวโพธเน = รู้) + เณ การิตปัจจัย + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะหรือกรณสาธนะ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ญาปนํ ญตฺติ (การให้รู้ หรือเครื่องให้รู้ ชื่อว่า ญัตติ)

หมายถึง การประกาศให้สงฆ์ทราบว่าถึงเวลาทำกรรมนั้นๆ แล้ว ในการสวดญัตตินั้น ถ้าไม่สวดคำว่า อยํ นาโค จัดเป็นวัตถุอปรามสนะ (การไม่ระบุวัตถุ) ถ้าไม่สวด สงฺโฆ จัดเป็นสังฆอปรามสนะ (การไม่ระบุสงฆ์) ถ้าไม่สวด อายสฺมโต ติสฺสสฺส จัดเป็นปุคคลอปรามสนะ (การไม่ระบุบุคคล) ถ้าไม่สวดญัตติทั้งหมดโดยสวดกรรมวาจาอย่างเดียว ๔ รอบ ชื่อว่า ญัตติอปรามสนะ (การไม่ระบุญัตติ)

ข้อความว่า "การสวดกรรมวาจาให้จบก่อน" หมายความว่า การสวดกรรมวาจาเริ่มตั้งแต่ประโยคว่า สุณาตุ เม เป็นต้นไปจนถึง อุปสมฺปนฺโน สงฺเฆน นาโค อายสฺมตา ติสฺเสน อุปชฺฌาเยน แล้วจึงเริ่มสวดญัตติตั้งแต่ประโยคว่า สุณาตุ เม เป็นต้นไปจนถึงประโยคสุดท้ายว่า เอสา ญตฺติ ส่วนประโยคว่า ขมติ สงฺฆสฺส. ตสฺมา ตุณฺหี. เอวเมตํ ธารยามิ (กรรมย่อมชอบใจแก่สงฆ์ ดังนั้นจึงเป็นผู้นิ่ง ข้าพเจ้าขอทรงจำเรื่องนั้นไว้อย่างนี้) ไม่นับเข้าในกรรมวาจา เป็นเพียงประโยคสรุปความว่าสงฆ์เห็นด้วยกับการทำสังฆกรรมในครั้งนี้]

อนุสสาวนาสมบัติ

อนุสฺสาวนวเสน อกุปฺปตายปิ วตฺถุสงฺฆปุคฺคลานํ อปรามสนานิ, สาวนาย หาปนํ, อกาเล สาวนนฺติ อิเม ปญฺจ อนุสฺสาวนโทสา. ตตฺถ วตฺถาทีนํ อปรามสนานิ ญตฺติยํ วุตฺตสทิสาเนว. ตีสุ ปน อนุสฺสาวนาสุ ยตฺถ กตฺถจิ เอเตสํ อปรามสนํ อปรามสนเมว. สพฺเพนสพฺพํ ปน กมฺมวาจํ อวตฺวา จตุกฺขตฺตุํ ญตฺติกิตฺตนเมว, อถ วา ปน กมฺมวาจาพฺภนฺตเร อกฺขรสฺส วา ปทสฺส วา อนุจฺจารณํ วา ทุรุจฺจารณํ วา สาวนาย หาปนํ นาม. สาวนาย อโนกาเส ปฐมํ ญตฺตึ อฏฺฐเปตฺวา อนุสฺสาวนกรณํ อกาเล สาวนํ นาม. อิติ อิเมหิ โทเสหิ วิมุตฺตาย อนุสฺสาวนาย สมฺปนฺนํ อนุสฺสาวนสมฺปตฺติวเสน อกุปฺปํ โหติ.

แม้เมื่อไม่มีการไม่วิบัติด้วยกรรมวาจา โทษของกรรมวาจามี ๕ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. การไม่ระบุวัตถุ ๒. การไม่ระบุสงฆ์

๓. การไม่ระบุบุคคล คือ การสวดไม่ระบุวัตถุเป็นต้น เหมือนกับข้อความที่กล่าวไว้ในญัตติ ส่วนการไม่ระบุถึงวัตถุ ถึงสงฆ์ และบุคคลเหล่านั้นในกรรมวาจาทั้ง ๓ ที่ใดที่หนึ่งชื่อว่าการสวดไม่ระบุนั่นเอง

๔. การสวดกรรมวาจาไม่ดี คือ การไม่สวดกรรมวาจาโดยสิ้นเชิง แต่สวดญัตติเพียงอย่างเดียว ๔ ครั้ง อีกอย่างหนึ่ง คือการไม่สวดอักขระหรือบท หรือเป็นการสวดไม่ถูกต้องในระหว่างกรรมวาจา

๕. การสวดกรรมวาจาในเวลาไม่ควร คือ การไม่ตั้งญัตติก่อนแล้วสวดกรรมวาจาในที่ไม่ควรสวดกรรมวาจา

โดยประการดังนี้ อุปสมบทกรรมอันสมบูรณ์ด้วยกรรมวาจาที่พ้นแล้วจากโทษเหล่านี้ ย่อมไม่วิบัติไปด้วยประเภทแห่งอนุสสาวนาสมบัติ

[คำว่า อนุสฺสาวนา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนุ อนุ สาวียเต เอตาหีติ อนุสฺสาวนา = สงฆ์อันภิกษุย่อมให้ได้ยินบ่อยๆ ด้วยกรรมวาจาเหล่านี้ เหตุนั้น กรรมวาจาเหล่านั้นชื่อว่า อนุสสาวนา, กรรมวาจาที่ทำให้สงฆ์ได้ยินบ่อยๆ (อนุ บทหน้า + สุ ธาตุ (สวเน = ฟัง) + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย)

ในที่บางแห่งอาจมีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ว่า อนุสฺสาวน ได้บ้าง

ข้อความว่า "ในกรรมวาจาทั้ง ๓ ที่ใดที่หนึ่ง" หมายถึง การถาม ๓ ครั้งในขณะสวดกรรมวาจาว่า ยสฺสายสฺมโต ขมติ, โส ตุณฺหสฺส. ยสฺส นกฺขมติ, โส ภาเสยฺย (ท่านรูปใดชอบใจ ท่านรูปนั้นจงเป็นผู้นิ่ง ท่านรูปใดไม่ชอบใจ ท่านรูปนั้นพึงกล่าว)

ข้อความว่า "การไม่สวดอักขระหรือบท" หมายถึง การสวดอักขระหรือบทตกหล่นไปไม่บริบูรณ์ตามที่ปรากฏในประโยค เช่น การสวดว่า สุณา เม โดยไม่มี ตุ ท้าย สุณาตุ หรือสวดว่า สุณาตุ สงฺโฆ โดยไม่มี เม อยู่กลาง เป็นต้น

ข้อความว่า "การสวดไม่ถูกต้องในระหว่างกรรมวาจา" หมายถึง การสวดผิดอักขระหรือบท เช่น สวดสิถิลเป็นธนิต หรือสวดนิคคหิตเป็นวิมุตตะเป็นต้น จัดเป็นการสวดผิดอักขระหรือบทในพยัญชนพุทธิ ๑๐ ประการ คือ

๑. สิถิล มี ๑๐ เสียง คือ ก จ ฏ ต ป, ค ช ฑ ท พ เช่น คำว่า สุณาตุ สวดผิดเป็น สุณาถุ หรือคำว่า ปตฺตกลฺลํ, เอสา ญตฺติ สวดผิดเป็น ปตฺถกลฺลํ, เอสา ญตฺถิ โดยเปลี่ยนจาก ต เป็น ถ

๒. ธนิต มี ๑๐ เสียง คือ ข ฉ ฐ ถ ผ, ฆ ฌ ฒ ธ ภ เช่น คำว่า ภนฺเต สงฺโฆ สวดผิดเป็น พนฺเต สงฺโค โดยเปลี่ยนจาก ภ เป็น พ และ ฆ เป็น ค

๓. ทีฆะ สระเสียงยาว ๕ เสียง คือ อา อี อู เอ โอ เช่น คำว่า นาโค สวดผิดเป็น นโค โดยเปลี่ยนจากทีฆะเป็นรัสสะ

๔. รัสสะ สระเสียงสั้น ๓ เสียง คือ อ อิ อุ เช่น คำว่า สุณาตุ สวดผิดเป็น สูณาตู โดยเปลี่ยนจากรัสสะเป็นทีฆะ

๕. ครุ เสียงหนัก เช่น คำว่า ติสฺโส สวดผิดเป็น ติโส ส่วนคำว่า นกฺขมติ อาจ

ออกเสียงลหุว่า น ขมติ ก็ได้ หรือคำว่า อุปสมฺปทาเปกฺโข อาจสวดเป็น อุปสมฺปทาเปโข ก็ได้ เพราะไวยากรณ์อนุญาตไว้ทั้ง ๒ รูป

๖. ลหุ เสียงเบา เช่น คำว่า ยาจติ สวดผิดเป็น ยาจนฺติ

๗. สัมพันธะ บทติดกัน เช่น ตุณฺหิสฺส, ตุณฺหสฺส อาจสวดในลักษณะที่บทติดกันก็ได้

๘. ววัตถิตะ บทแยกกัน เช่น ตุณฺหี อสฺส, ตุณฺห อสฺส อาจสวดในลักษณะที่บทแยกกันก็ได้

๙. นิคคหิต พยัญชนะที่เปล่งเสียงออกทางจมูก ประกอบกับรัสสสระ ๓ เสียง เช่น กํ กึ กุํ เช่น คำว่า ปตฺตกลฺลํ สวดผิดเป็น ปตฺตกลฺลา

๑๐. วิมุตตะ เสียงที่เปล่งออกทางปากโดยทั่วไป ไม่เปล่งออกทางจมูกเหมือนนิคคหิต เช่น คำว่า สุณาตุ เม สวดผิดเป็น สุณํตุ เม หรือคำว่า เอสา ญตฺติ สวดผิดเป็น เอสํ ญตฺติ

ดังข้อความในอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๕๕๒) ว่า

สิถิลํ ธนิตญฺจ ทีฆรสฺสํ
ครุกํ ลหุกญฺเจว นิคฺคหีตํ
สมฺพนฺธววตฺถิตํ วิมุตฺตํ
ทสธา พฺยญฺชนพุทฺธิยา ปเภโท.[๒๓]

"ประเภทของอักขระ ๑๐ อย่าง คือ สิถิล ธนิต ทีฆะ รัสสะ ครุ ลหุ สัมพันธะ ววัตถิตะ นิคคหีตะ และวิมุตตะ ย่อมมีได้ด้วยความรู้ที่ยังอักขระให้เกิดขึ้น"

ในคำว่า พฺยญฺชนพุทฺธิ คำว่า พฺยญฺชน แปลว่า "เสียงที่แสดงความหมายตามที่ผู้พูดต้องการให้ปรากฏ" หมายถึง อักขระ ซึ่งรวมไปถึงสระ พยัญชนะ และบทที่ประกอบด้วยสระกับพยัญชนะ ส่วนคำว่า พฺยญฺชนพุทฺธิ แปลว่า "ความรู้ที่ยังอักขระให้เกิดขึ้น" มีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ในคัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๔๐๔) ว่า

- ยถาธิปฺเปตตฺถํ พฺยญฺชยตีติ พฺยญฺชนํ.

(วิ บทหน้า + อญฺช = ทำให้ปรากฏ + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- พฺยญฺชนานํ ชนิกา พุทฺธิ พฺยญฺชนพุทฺธิ (มัชเฌโลปีฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

ในอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๕๕๓) จำแนกอักขระ ๒ ประเภท คือ

๑. กัมมวาจาวิโกปะ อักขระทำให้กรรมวาจาวิบัติ คือ สิถิล ธนิต นิคคหิต และวิมุตตะ คือ สวดสิถิลเป็นธนิต สวดธนิตเป็นสิถิล สวดนิคคหิตเป็นวิมุตตะ หรือสวดวิมุตตะเป็นนิคคหิต

๒. กัมมวาจาทุรุตตะ อักขระทำให้กรรมวาจาสวดไม่ดี แต่ไม่ทำให้กรรมวิบัติ คือ อักขระ ๖

อย่างอื่นที่เหลือ คือ สวดทีฆะเป็นรัสสะ สวดรัสสะเป็นทีฆะ สวดครุเป็นลหุ สวดลหุเป็นครุ สวดสัมพันธะเป็นววัตถิตะ หรือสวดววัตถิตะเป็นสัมพันธะ

ดังนั้น พระพม่าจึงนิยมอ่านใบกรรมวาจาในขณะสวดกรรมวาจาเนื่องในพิธีอุปสมบทเป็นต้น ไม่นิยมท่องมาสวด เพราะอาจสวดเร็วแล้วก่อให้เกิดความผิดพลาดในการออกเสียงได้ ในคัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๔๐๔) ยังอธิบายเพิ่มเติมว่า แม้การออกเสียงอักขระก็ต้องทำให้ถูกฐานด้วย เช่น คำว่า สุณาตุ ถ้าสวดเป็น สุณาฏุ ก็ถือว่าเป็นกรรมวาจาทุรุตตะ ต่อมามีพระพม่ารูปหนึ่งชื่อ พระอุกกังวังสะ ท่านเชื่อถือความเห็นของคัมภีร์วิมติวิโนทนี จึงก่อตั้งนิกายอีกนิกายหนึ่งในพม่าชื่อ ทวารนิกาย ในรัชสมัยพระเจ้ามินดง (ตรงกับสมัยรัชกาลที่ ๕ ของกรุงรัตนโกสินทร์) ด้วยเห็นว่าพระนิกายอื่นสวดกรรมวาจาไม่ถูกต้อง

อย่างไรก็ตาม พระอาจารย์มหาวิสุทธาราม (พระวิสุทธาจาระ) อดีตพระสังฆราชนิกายชเวจิน ไม่เห็นด้วยกับความเห็นของคัมภีร์วิมติวิโนทนี เพราะท่านถือว่าผู้ที่สามารถปรับอาบัติพระภิกษุได้มีเพียงพระพุทธเจ้าหรือพระอรรถกถาจารย์ผู้เป็นพุทธมตัญญู คือ ผู้รู้พุทธาธิบาย ไม่ใช่พระฎีกาจารย์ที่แต่งคัมภีร์อธิบายอรรถกถา ท่านเห็นว่าเรื่องการออกเสียงให้ถูกฐานนี้เป็นเรื่องเล็กน้อย เพราะโดยทั่วไปคนที่ไม่ใช่เจ้าของภาษาย่อมยากจะออกเสียงให้ถูกอักขระตามภาษาอื่นได้ แม้ท่านอาจารย์สีลานันทาภิวงศ์ อัคร-มหาบัณฑิต ปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ อดีตอธิการบดีวิทยาลัยสงฆ์พม่า ก็แสดงความเห็นว่า กฎที่ว่าด้วยกรรมวาจาวิโกปะและกรรมวาจาทุรุตตะนั้นคงเป็นกฎที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ตามความเคยชินกับการออกเสียงอักขระในภาษาสันสกฤตที่ต้องสวดให้ถูกต้อง โดยเฉพาะในการสาธยายพระเวทที่มีเสียงพิเศษมากมายโดยประกอบด้วยเครื่องหมายต่างๆ มีรูปพระจันทร์ครึ่งเสี้ยวและกระพองช้างเป็นต้นกำกับไว้เหนืออักษรเทวนาครี แต่การสวดกรรมวาจาไม่จำเป็นต้องเคร่งครัดตามกฎที่กล่าวในคัมภีร์อรรถกถาก็ได้ เพราะผู้ที่สามารถสวดให้ถูกตามอักขระภาษาบาลีหาได้ยาก เนื่องด้วยชนชาติต่างๆ มักออกเสียงตามสระและพยัญชนะในภาษาของตนเป็นหลัก เช่น คนไทยก็ออกเสียงตามสำเนียงไทย หรือพม่าก็ออกเสียงตามสำเนียงพม่า เช่นเดียวกับที่ฝรั่งออกเสียงเชียงใหม่ว่า "เชียงหม่าย" เพราะสระ ไอ ในภาษาอังกฤษเป็นเสียงยาวเหมือน อาย ดังนั้น การสวดให้ถูกอักขระบาลีอย่างแท้จริงจึงเป็นเรื่องยาก สำหรับชนเชื้อชาติอื่น]

สีมาสมบัติ

ปุพฺเพ วุตฺตํ วิปตฺติสีมาลกฺขณํ สมติกฺกนฺตาย ปน สีมาย กตํ สีมาสมฺปตฺติวเสน อกุปฺปํ โหติ.

อุปสมบทกรรมที่ทำในสีมาอันพ้นไปจากลักษณะของสีมาวิบัติซึ่งกล่าวไว้แล้ว ย่อมไม่วิบัติไปด้วยประเภทแห่งสีมาสมบัติ

ปริสาสมบัติ

ยาวติกา ภิกฺขู กมฺมปฺปตฺตา, เตสํ อนาคมนํ, ฉนฺทารหานํ ฉนฺทสฺส อนาหรณํ, สมฺมุขีภูตานํ ปฏิกฺโกสนนฺติ อิเม ปน ตโย ปริสาโทสา.

โทษของบริษัทมี ๓ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. ภิกษุผู้ควรแก่กรรมทุกรูปมาไม่ครบจำนวน [เช่น ภิกษุมีไม่ครบ ๕ รูป ในปัจจันตชนบทเพื่อทำอุปสมบทกรรม]

๒. การไม่นำฉันทะของภิกษุผู้ควรให้ฉันทะ[ซึ่งอยู่ภายในมหาสีมา]

๓. การคัดค้านต่อหน้าหมู่ภิกษุ

[การคัดค้านต่อหน้าหมู่ภิกษุ คือ การที่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งในโบสถ์กล่าวว่า ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วยกับกรรมนี้ ถ้าการคัดค้านนั้นไม่ชอบด้วยธรรมวินัย ภิกษุที่พูดคัดค้านจะต้องอาบัติทุกกฏ และกรรมก็ไม่เป็นอันคัดค้าน คือ สงฆ์ต้องถามสาเหตุของการคัดค้าน แล้วชี้แจงเหตุผลให้ผู้คัดค้านเข้าใจและเห็นตาม

คำว่า สมฺมุขีภูต มีศัพท์เดิมมาจาก สมฺมุข + ภูต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมฺมุขา ภูตา สมฺมุขีภูตา (ลง อี ปัจจัยหรือ จี ปัจจัยในอรรถอภูตตัพภาวะ ตามที่กล่าวไว้ในคำว่า อภิมุขีกรณ)]

เตหิ วิมุตฺตาย ปริสาย กตํ ปริสาสมฺปตฺติวเสน อกุปฺปํ โหติ. การณารหตฺตา ปน สตฺถุสาสนารหตฺตา จานารหํ นาม โหติ.

อุปสมบทกรรมที่ทำในบริษัท อันพ้นไปจากโทษ ๓ เหล่านั้น ย่อมไม่วิบัติไปด้วยประเภทแห่งปริสาสมบัติ

อนึ่ง อุปสมบทกรรมชื่อว่าควรแก่เหตุ เพราะควรแก่เหตุ [คือ กรรมวาจาที่เป็นเหตุของการอุปสมบท] กล่าวคือ เพราะควรแก่สัตถุศาสน์ [คือ ญัตติและกรรมวาจา]

[ในคำอธิบายคำว่า ภิกฺขุ ที่กล่าวว่า ภิกฺขูติ เอหิภิกฺขุอุปสมฺปทา เป็นต้น ท่านกล่าวว่า อกุปฺเปน จานารเหน อุปสมฺปนฺโน (ผู้ที่อุปสมบทแล้ว ฯเปฯ ซึ่งไม่วิบัติ อันควรแก่เหตุ [คือ กรรมวาจาที่เป็นเหตุของการอุปสมบท]) บัดนี้ได้กล่าวข้อความข้างต้นเพื่ออธิบายคำว่า อกุปฺเปน จานารเหน

โดยทั่วไป คำว่า จาน แปลว่า "ที่ตั้ง" แต่ในที่นี้แปลว่า "เหตุ" ฏีกาใหม่ (หน้า ๑๘๘) อธิบายว่า

- ติฏฺฐติ เอตฺถ ผลํ ตทายตฺตวุตฺติตายาติ ฐานํ, การณํ = ผลย่อมตั้งอยู่ในเหตุนี้โดยดำเนินไปเนื่องด้วยเหตุนั้น จึงชื่อว่า ฐานะ หมายถึง เหตุ

คำว่า สตฺถุสาสน (สัตถุศาสน์) คือ ความถึงพร้อมด้วยญัตติและกรรมวาจา อันเป็นคำสอนที่เกี่ยวกับวินัยกรรม ดังข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่า

สตฺถุสาสนํ นาม ญตฺติสมฺปทา เจว อนุสฺสาวนสมฺปทา จ.[๒๔]

"ขึ้นชื่อว่าสัตถุศาสน์ คือ ความถึงพร้อมด้วยญัตติ และความถึงพร้อมด้วยกรรมวาจา"]

อิติ โย อิมินา เอวํ อกุปฺเปน ฐานารเหน ญตฺติจตุตฺเถน อุปสมฺปทากมฺเมน อุปสมฺปนฺโน, อยํ อิธ "ภิกฺขู"ติ อธิปฺเปโต. ปณฺณตฺติวชฺเชสุ ปน อญฺเญปิ สงฺคหํ คจฺฉนฺติ.

โดยประการดังนี้ บุคคลใดอุปสมบทแล้วด้วยอุปสมบทกรรมนี้ ซึ่งมีญัตติเป็นที่ ๔ (ญัตติจตุตถกรรม) ซึ่งไม่วิบัติอันควรแก่เหตุ [คือกรรมวาจาที่เป็นเหตุของการอุปสมบท] อย่างนี้ บุคคลนี้ชื่อว่า ภิกษุ ในปาราชิกสิกขาบทนี้[ที่เป็นโลกวัชชะ] ส่วนภิกษุอื่น[คือผู้อุปสมบทด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทาเป็นต้น] ย่อมถึงการนับเข้าในสิกขาบทที่เป็นปัณณัตติวัชชะ

[ท่านกล่าวประโยคว่า อิติ โย อิมินา ฯเปฯ อธิปฺเปโต (โดยประการดังนี้ บุคคลใด ฯเปฯ ในปาราชิกสิกขาบทนี้[ที่เป็นโลกวัชชะ]) เพื่อแสดงนิคมในเรื่องนี้ ส่วนประโยคว่า ปณฺณตฺติวชฺเชสุ ปน (ส่วนภิกษุอื่น [คือผู้อุปสมบทด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทาเป็นต้น] ย่อมถึงการนับเข้าในสิกขาบทที่เป็นปัณณัตติวัชชะ) กล่าวไว้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า พระพุทธองค์ทรงหมายเอาภิกษุผู้อุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมแม้ในสิกขาบทที่เป็นปัณณัตติวัชชะ เหมือนที่ทรงหมายเอาในปาราชิกสิกขาบทนี้

โลกวัชชะ คือ สิกขาบทที่มีโทษในโลก คือ เป็นสิ่งที่ชาวโลกตำหนิ เช่น การเสพเมถุน การลักทรัพย์ เป็นต้น

ปัณณัตติวัชชะ คือ สิกขาบทที่มีโทษด้วยการบัญญัติของพระพุทธเจ้า คือ ผิดด้วยการบัญญัติของพระพุทธเจ้าโดยชาวโลกมิได้ตำหนิ เช่น การชักสื่อให้บิดามารดาที่แยกกันทางกฎหมายกลับมาคืนดีกัน

ปฐมปาราชิกสิกขาบทนี้จัดเป็นโลกวัชชะ ดังนั้น คำว่า ภิกฺขุ ในสิกขาบทนี้ จึงหมายถึง ผู้อุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจาเท่านั้น เพราะเป็นบุคคลที่อาจล่วงละเมิดสิกขาบทนี้ได้ มิได้หมายถึงผู้อุปสมบทด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทาเป็นต้น เพราะท่านเหล่านั้นมักได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ หรือแม้จะมิใช่พระอรหันต์ก็ไม่ล่วงละเมิดสิกขาบทที่เป็นโลกวัชชะทั้งหมด

ภิกษุอื่นผู้อุปสมบทด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทาเป็นต้น อาจล่วงละเมิดสิกขาบทที่เป็นปัณณัตติวัชชะ

ได้ ท่านเหล่านั้นอาจล่วงละเมิดอาบัติด้วยความไม่รู้โดยไม่มีเจตนาตั้งใจทำผิดคำสอนของพระพุทธเจ้า เช่น พระอรหันต์ที่ชักสื่อให้บิดามารดาที่แยกกันอยู่กลับมาคืนดีกัน ต้องอาบัติสังฆาทิเสสในสัญจริตตสิกขาบท หรือเมื่อพระอรหันต์จำวัดแล้วมีมาตุคามเข้ามานอนในกุฏิที่มีชายคาเดียวกันก็ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะนอนในชายคาเดียวกับมาตุคาม

ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๘๙) อธิบายเพิ่มเติมว่า การที่ผู้บวชด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทาเป็นต้นอาจต้องอาบัติที่เป็นปัณณัตติวัชชะได้นั้น เป็นสิ่งที่มีได้โดยเนื้อความที่อนุมานรู้ เพราะในคัมภีร์บริวารกล่าวไว้โดยสามัญทั่วไปว่า

เทฺว ปุคฺคลา อภพฺพา อาปตฺตึ อาปชฺชิตุํ พุทฺธา จ ปจฺเจกพุทฺธา จ.[๒๕]

"บุคคล ๒ จำพวก คือ พระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าไม่ควรต้องอาบัติ"

เทฺว ปุคฺคลา ภพฺพา อาปตฺตึ อาปชฺชิตุํ ภิกฺขู จ ภิกฺขุนิโย จ.[๒๕]

"บุคคล ๒ จำพวก คือ ภิกษุและภิกษุณีควรต้องอาบัติได้"

ดังนั้น ภิกษุเหล่านั้นจึงอาจต้องอาบัติที่เป็นปัณณัตติวัชชะได้โดยไม่จงใจหรือขาดสติ]

คำอธิบาย สิกฺขาสาชีวสมาปนฺโน

ภิกฺขูนํ สิกฺขาสาชีวสมาปนฺโนติ ยา ภิกฺขูนํ อธิสีลสงฺขาตา สิกฺขา, ตญฺจ, ยตฺถ เจเต สห ชีวนฺติ, เอกชีวิกา สภาควุตฺติโน โหนฺติ, ตํ ภควตา ปญฺญตฺตํ สิกฺขาปทสงฺขาตํ สาชีวญฺจ, ตตฺถ สิกฺขนภาเวน สมาปนฺโนติ ภิกฺขูนํ สิกฺขาสาชีวสมาปนฺโน.

คำว่า ภิกฺขูนํ สิกฺขาสาชีวสมาปนฺโน (เป็นผู้เข้าถึงสิกขาและสาชีพของภิกษุทั้งหลาย) หมายความว่า เป็นผู้เข้าถึงสิกขาที่เรียกว่าอธิศีลของภิกษุทั้งหลาย และสาชีพที่เรียกว่าสิกขาบทอันพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้ ซึ่งทำให้ภิกษุอยู่ร่วมกัน คือ มีความเป็นอยู่อย่างเดียวกัน กล่าวคือ มีความเป็นไปเสมอกัน[โดยเนื่องด้วยอุเทศอย่างเดียวกันเป็นต้น] ด้วยความเป็นผู้ประพฤติสิกขาและสาชีพนั้น

[คำว่า สิกฺขา คือ อธิศีลสิกขาซึ่งเป็นหนึ่งในไตรสิกขา มีดังนี้

๑. อธิศีลสิกขา สิกขา คือ ศีลอันยิ่ง หมายถึง ปาติโมกขสังวรศีล (ศีลคือการสำรวมพระปาติโมกข์) ที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้ในพระวินัยปิฎก เป็นศีลที่ยิ่งกว่าศีล ๕ ศีล ๘ และศีล ๑๐ ที่จริงแล้ว ปาติโมกขสังวรศีลเป็นศีลที่ปรากฏในสมัยพุทธกาลเท่านั้น ไม่ปรากฏในกาลอื่น ส่วนศีล ๕ เป็นต้น

แม้ไม่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลกก็มีปรากฏโดยพระปัจเจกพุทธเจ้า สมณะพราหมณ์ผู้ทรงธรรม พระเจ้า-จักรพรรดิ และพระโพธิสัตว์เป็นผู้ชักชวนให้สมาทาน เมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น พระองค์และสาวกก็แนะนำให้สมาทาน คำว่า อธิสีล มีรูปวิเคราะห์ว่า อธิกํ สีลํ อธิสีลํ (ศีลอันยิ่ง ชื่อว่า อธิศีล)

๒. อธิจิตตสิกขา สิกขาคือจิตอันยิ่ง หมายถึง สมาบัติ ๘ อันเป็นบาทของวิปัสสนา

๓. อธิปัญญาสิกขา สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง หมายถึง ปัญญาที่ประกอบกับมรรคจิตและผลจิต

ท่านกล่าวประโยคข้างต้นเพื่อแสดงว่า อะไรชื่อว่าสิกขา คำว่า สาชีว มีรูปวิเคราะห์อย่างไร อะไรชื่อว่าสาชีพ คำว่า สิกฺขาสาชีวสมาปนฺน มีรูปวิเคราะห์อย่างไร โดยแสดงว่า

๑. สิกขาในเรื่องนี้ หมายถึง อธิศีลสิกขา จัดว่าแสดงสรูปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งถึง แสดงไว้ด้วยคำว่า อธิสีลสงฺขาตา สิกฺขา (สิกขาที่เรียกว่าอธิศีล)

๒. คำว่า สาชีว มีรูปวิเคราะห์เป็นสหบุรพบทพหุพพีหิสมาสว่า สห ชีวนฺติ เอตฺถาติ สาชีวํ แสดงไว้ด้วยคำว่า ยตฺถ สห ชีวนฺติ (ซึ่งทำให้ภิกษุอยู่ร่วมกัน) และแสดงว่า สาชีพ หมายถึง สิกขาบท ด้วยคำว่า ภควตา ปญฺญตฺตํ สิกฺขาปทสงฺขาตํ (ที่เรียกว่าสิกขาบทอันพระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติไว้)

๓. ท่านอธิบาย สห ชีวนฺติ (อยู่ร่วมกัน) ว่า เป็นผู้มีความเป็นอยู่อย่างเดียวกัน ไม่ใช่อยู่ในวัดเดียวกัน และอธิบายต่อมาอีกว่าเป็นผู้ที่มีความเป็นไปเสมอกันโดยศีล ด้วยคำว่า เอกชีวิกา สภาควุตฺติโน โหนฺติ (คือ มีความเป็นอยู่อย่างเดียวกัน กล่าวคือ มีความเป็นไปเสมอกัน)

๔. ท่านแสดงสรูปะ (ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง) ของสาชีพว่า คือสิกขาบทที่พระผู้มี-พระภาคทรงบัญญัติไว้ในวินัยปิฎก ดังนั้น สิกขาบทว่า โย ปน ภิกฺขุ ภิกฺขูนํ ฯเปฯ ปาราชิโก โหติ อสํวาโส เป็น สาชีพ ส่วนการงดเว้นจากเมถุนตามสิกขาบทนี้ เป็นอธิศีลสิกขา แสดงไว้ด้วยคำว่า สิกฺขาปทสงฺขาตํ สาชีวญฺจ (และสาชีพที่เรียกว่าสิกขาบท)

ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ทวันทสมาสและตัปปุริสสมาสตามลำดับของ สิกฺขาสาชีวสมาปนฺน ด้วยคำว่า ตญฺจ สาชีวญฺจ สมาปนฺโน (เป็นผู้เข้าถึงสิกขานั้นและสาชีพ) ดังนี้

- สิกฺขา จ สาชีวญฺจ สิกฺขาสาชีวํ (สิกขาและสาชีพ)
- สิกฺขาสาชีวํ สมาปนฺโน สิกฺขาสาชีวสมาปนฺโน (ผู้เข้าถึงสิกขาและสาชีพ)

สรุปความว่า คำว่า สิกฺขาสาชีวสมาปนฺน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สิกฺขิตพฺพาติ สิกฺขา (สิกฺข ธาตุ + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย)
- สห ชีวนฺติ เอตฺถาติ สาชีวํ (สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส เมื่อแปลง สห เป็น ส แล้วให้ทำทีฆะสระ อ ใน ส เป็น อา)
- สิกฺขา จ สาชีวญฺจ สิกฺขาสาชีวํ (ทวันทสมาส)
- สิกฺขาสาชีวํ สมาปนฺโน สิกฺขาสาชีวสมาปนฺโน (ทุติยาตัปปุริสสมาส)

คำว่า ตตฺถ สิกฺขนภาเวน (ด้วยความเป็นผู้ประพฤติสิกขาและสาชีพนั้น) หมายความว่า การเข้าถึงสิกขาและสาชีพดังกล่าวไม่ใช่การบินขึ้นไปเหมือนนก และไม่ใช่การเลื้อยไปเหมือนตัวตะกวด แต่เป็นการเข้าถึงด้วยความเป็นผู้ประพฤติสิกขา และสาชีพนั้นตามคำอธิบายในคัมภีร์ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนา (หน้า ๖๗)

ส่วนคัมภีร์กังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๗๓) กล่าวว่า ท่านกล่าวคำนี้เพื่อระบุว่า การเข้าถึงสิกขาและสาชีพนั้นเป็นการเข้าถึงด้วยการประพฤติสิกขาและสาชีพ เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า การเข้าถึงดังกล่าวเป็นการเข้าถึงทางอิริยาบถ

คำว่า เอกชีวิก (ผู้มีความเป็นอยู่อย่างเดียวกัน) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอกา ชีวิกา เยสนฺติ เอกชีวิกา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

คำว่า สภาควุตฺติ (ผู้มีความเป็นไปเสมอกัน) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สภาคา วุตฺติ เยสนฺติ สภาควุตฺติโน (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)]

สมาปนฺโนติ สิกฺขญฺจ ปริปูเรนฺโต สาชีวญฺจ อวีติกฺกมนฺโต หุตฺวา ตทุภยํ อุปคโตติ อตฺโถ.

คำว่า สมาปนฺโน (เข้าถึง) หมายความว่า ทำสิกขาให้บริบูรณ์และไม่ล่วงละเมิดสาชีพ ชื่อว่า เข้าถึงสิกขาและสาชีพทั้ง ๒ นั้น

[คำว่า สิกฺขญฺจ ปริปูเรนฺโต สาชีวญฺจ อวีติกฺกมนฺโต หุตฺวา (ทำสิกขาให้บริบูรณ์และไม่ล่วงละเมิดสาชีพ) อธิบายการเข้าถึงสิกขาว่าเป็นการทำสิกขาให้บริบูรณ์ และอธิบายการเข้าถึงสาชีพว่าเป็นการไม่ล่วงละเมิดสาชีพ

ท่านอธิบาย สมาปนฺโน ว่า อุปคโต (เข้าถึงแล้ว) เพื่อแสดงว่า ปท ธาตุที่มี สํ และ อา อยู่หน้าในรูปว่า สมาปนฺน ใช้ในความหมายว่า เข้าถึง]

สิกฺขํ อปจฺจกฺขาย ทุพฺพลฺยํ อนาวิกตฺวาติ ยํ สิกฺขํ สมาปนฺโน, ตํ อปฏิกฺขิปิตฺวา, ยญฺจ สาชีวํ สมาปนฺโน, ตสฺมึ ทุพฺพลภาวํ อปฺปกาเสตฺวา.

คำว่า สิกฺขํ อปจฺจกฺขาย ทุพฺพลฺยํ อนาวิกตฺวา (ไม่ลาสิกขา ไม่เปิดเผยความท้อแท้) หมายความว่า ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงสิกขาใดไม่สละสิกขานั้น และเป็นผู้เข้าถึงสาชีพใดก็ไม่ประกาศความท้อแท้ในสาชีพนั้น

[ท่านอธิบาย สิกฺขํ เป็นต้นดังนี้

๑. คำว่า สิกฺขํ (สิกขา) หมายถึง อธิศีลสิกขา ไม่ใช่อธิจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขา เพราะอธิบายว่า ยํ สิกฺขํ สมาปนฺโน (ภิกษุเป็นผู้เข้าถึงสิกขาใด)

๒. ขา ธาตุในคำว่า อปจฺจกฺขาย (น ศัพท์ + ปติ บทหน้า + อา บทหน้า + ขา ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย) ใช้ในความหมายว่า สละ ไม่ใช่เป็นไปในความหมายว่า กล่าว (ปกถเน) และ อาย ในบทนี้แปลงมาจาก ตฺวา ปัจจัย เพราะอธิบายว่า อปฏิกฺขิปิตฺวา (ไม่สละแล้ว)

๓. คำว่า ทุพฺพลฺย มาจาก ทุพฺพล ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทุพฺพลสฺส ภาโว ทุพฺพลฺยํ = ความเป็นผู้มีกำลังน้อย ชื่อว่า ทุพพัลยะ

เพราะอธิบายว่า ทุพฺพลภาวํ (โดยองค์ธรรมหมายถึง ภาวะที่อินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา อันสนับสนุนการรักษาสิกขาบทมีกำลังน้อย)

๔. คำว่า อนาวิกตฺวา (ไม่เปิดเผย) มีคำอธิบายว่า ไม่ประกาศ เพราะอธิบายว่า อปฺปกาเสตฺวา (ไม่ประกาศ)]

การลาสิกขา

ตตฺถ จิตฺตเขตฺตกาลปโยคปุคฺคลวิชานนวเสน สิกฺขาย ปจฺจกฺขานํ ญตฺวา ตทภาเวน อปจฺจกฺขานํ เวทิตพฺพํ.

ในปาฐะนั้น [คือ สิกฺขํ อปจฺจกฺขาย ทุพฺพลฺยํ อนาวิกตฺวา (ไม่ลาสิกขา ไม่เปิดเผยความท้อแท้)] พึงทราบการไม่ลาสิกขาด้วยความไม่มีแห่งจิตเป็นต้นนั้นเมื่อทราบการลาสิกขาโดยเนื่องด้วย:-

๑. จิต (จิตฺตํ) ๒. เขต (เขตฺตํ)

๓. กาล (กาโล) ๔. ความพยายาม (ปโยโค)

๕. บุคคล (ปุคฺคโล) ๖. ความเข้าใจ (วิชานนํ)

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงการไม่ลาสิกขาและการไม่เปิดเผยความท้อแท้ทั้ง ๒ อย่างนั้นให้ปรากฏชัดเจน โดยเนื่องด้วยจิตและเขต เป็นต้น

ดังนั้น ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย ตตฺถ จึงเป็นประโยควิตถาระ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิทานิ ตทุภยเมว ปากฏํ กตฺวา ทสฺเสตุํ “ตตฺถา”ติอาทิมาห.[๒๖]

"บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ตตฺถ เป็นต้นเพื่อแสดงกระทำการไม่ลาสิกขาและการไม่เปิดเผยความท้อแท้ทั้ง ๒ อย่างนั้นให้ปรากฏ"

คำว่า ตทภาเวน ตัดบทเป็น ต + อภาเวน มีรูปวิเคราะห์ว่า เตสํ อภาโว ตทภาโว เมื่อควรกล่าวว่า ตอภาว ให้ลงนิคคหิตอาคมท้าย ต ศัพท์แล้วแปลงนิคคหิตเป็น ทฺ อักษร ดังคำว่า ตทนุปโรเธน = ต + อนุปโรเธน (โดยไม่ขัดแย้งกับพระชินพจน์นั้น) การลงนิคคหิตเป็นอาคมเช่นนี้มีได้ในเพราะสระหลัง ถ้าอักษรหลังเป็นพยัญชนะ ให้ซ้อนพยัญชนะอีกตัวหนึ่ง เช่น ตพฺภาโว = ต + ภาโว (ความเป็นอย่างนั้น) ดังข้อความในคัมภีร์นิรุตติสารมัญชูสาว่า

ย-ตสทฺทสมาสมฺหิ สทฺธึ ปรปเทน เจ
นิคฺคหีตาคโม ปุพฺเพ เทฺวภาโว วา ปโร สิยา.[๒๗]

"ถ้าสนธิมีในการเชื่อม ย และ ต ศัพท์พร้อมกับบทหลัง นิคคหิตอาคมพึงมีในข้างหน้า[ศัพท์หลัง] หรือการซ้อนพยัญชนะพึงมีท้าย [ต ศัพท์]"

คาถาข้างต้นกล่าวตามสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ที่ประพันธ์แยก ย และ ต ออกเป็นทีละศัพท์ว่า

ยสทฺทสฺส สมาสมฺหิ สทฺธึ ปรปเทหิ เว
นิคฺคหีตาคโม วาถ ทฺวิภาโว วา สิยา ทฺวิธา.[๒๘]

"เมื่อมีการเชื่อมสมาสของ ย ศัพท์กับบทหลังแน่นอน วิธี ๒ อย่าง คือ การลงนิคคหิตเป็นอาคม หรือการซ้อนพยัญชนะพึงมีได้"

ตสทฺทสฺส สมาสมฺหิ สทฺธึ ปรปเทหิ เว
นิคฺคหีตาคโม ปุพฺพ- ปเท ทฺวิตฺตนฺตุ ปจฺฉิเม.[๒๙]

"เมื่อมีการเชื่อมสมาสของ ต ศัพท์กับบทหลังแน่นอน การลงนิคคหิตเป็นอาคมพึงมีในบทหน้า หรือการซ้อนพยัญชนะพึงมีในบทหลัง"

ตามวิธีเทียบเสียงระหว่างสันสกฤตกับบาลี สรรพนามคือ ย และ ต มีรูปสันสกฤตว่า ยตฺ, ตตฺ ถ้ามีสระอยู่ท้าย ให้แปลง ตฺ เป็น ทฺ จึงมีรูปว่า ยทฺ, ตทฺ ในภาษาบาลีมีวิธี ๔ อย่าง เพื่อทำให้เป็นเสียงหนักดังกล่าว ตามหลักปฏิกรณะ (Compensation) การทำแทน, ชดเชย กล่าวคือ เมื่อลบอักษรเสียงใดเสียงหนึ่งแล้วต้องใช้อักษรเสียงอื่นแทน เพื่อเป็นเครื่องสังเกตให้รู้เหตุแห่งการลบนั้น ดังนี้

๑. ลงนิคคหิตเป็นอาคมท้าย ย และ ต ศัพท์ในสมาส เช่น
- เย คุณา ยํคุณา (คุณเหล่าใด ชื่อว่า ยังคุณะ)
- เต คุณา ตํคุณา (คุณเหล่านั้น ชื่อว่า ตังคุณะ)

๒. ซ้อนพยัญชนะท้าย ย และ ต ศัพท์ในสมาส เช่น

- ยสฺส คุณา ยคฺคุณา (คุณของบุคคลใด)
- ตสฺส คุณา ตคฺคุณา (คุณของบุคคลนั้น)

๓. ลง ทฺ อักษระเป็นอาคมเมื่อบทหลังมีสระอยู่ต้น เช่น

- ยาวเทว = ยาว + เอว (เพียงใดนั่นเทียว)
- ตาวเทว = ตาว + เอว (เพียงนั้นนั่นเทียว)

๔. ถ้าไม่ทำวิธี ๓ อย่างแรก ให้ทำทีฆะ อ เป็น อา เช่น

- ยาทิโส (เช่นใด) - ยาที (เช่นใด)
- ตาทิโส (เช่นนั้น) - ตาที (เช่นนั้น)]

กถํ. อุปสมฺปนฺนภาวโต จวิตุกามตาจิตฺเตเนว หิ สิกฺขาปจฺจกฺขานํ โหติ, น ทวา วา รวา วา ภณนฺตสฺส. เอวํ จิตฺตวเสน สิกฺขาปจฺจกฺขานํ โหติ, น ตทภาเวน.

จิต คือ การลาสิกขาย่อมมีได้ด้วยจิตที่ต้องการจะเคลื่อนจากความเป็นภิกษุเท่านั้น ไม่มีแก่ภิกษุผู้พูดโดยผลุนผลันหรือพูดพลั้งเผลอ การลาสิกขาโดยเนื่องด้วยจิตย่อมมีได้อย่างนี้ ย่อมไม่มีเพราะปราศจากจิตดังกล่าว

[ประโยคว่า กถํ เป็นประโยคปุจฉา เรียกว่า กเถตุกัมยตา คือ ถามเพื่อประสงค์จะตอบเอง ในคำถาม ๕ ประเภท พบในคัมภีร์อัฏฐสาลินี (หน้า ๑๐๒-๓) คือ

๑. อทิฏฐโชตนา (ถามเพื่อให้เข้าใจสิ่งที่ไม่รู้)

๒. ทิฏฐสังสันทนา (ถามเทียบเคียงกับสิ่งที่รู้แล้ว)

๓. วิมติจเฉทนา (ถามเพื่อขจัดความสงสัย)

๔. อนุมติ (ถามเพื่อรับเอาความเห็นชอบจากผู้ฟัง)

๕. กเถตุกัมยตา (ถามเพื่อประสงค์จะตอบเอง)

ประโยคที่ประกอบด้วย หิ ศัพท์ว่า อุปสมฺปนฺนภาวโต จวิตุกามตาจิตฺเตเนว หิ เป็นต้นนั้น ชื่อว่า *ประโยควิตถาระ* คือ ขยายความการลาสิกขาโดยเนื่องด้วยจิต หิ ศัพท์ทำหน้าที่วิตถารโชตกะ

ประโยคว่า น ทวา วา รวา วา ภณนฺตสฺส (ไม่มีแก่ภิกษุผู้พูดโดยผลุนผลันหรือพูดพลั้งเผลอ) เป็นเนื้อความที่ถูกห้ามด้วย เอว ศัพท์ใน จวิตุกามตาจิตฺเตเนว (ด้วยจิตที่ต้องการจะเคลื่อนเท่านั้น)

กังขาฎีกาใหม่ (หน้า ๑๙๑) อธิบายว่า ทวาติ สหสา (คำว่า ทวา แปลว่า โดยผลุนผลัน) และ

อธิบาย รวา ว่า รวาติ วิรชฺฌิตฺวา (คำว่า รวา แปลว่า พลั้งเผลอ) ท่านอธิบายความต่างกันว่า การพูดโดยผลุนผลันอาจเกิดขึ้นได้แก่ผู้มีปัญญาที่พูดเร็วเกินไป ส่วนการพูดพลั้งเผลอมักเกิดขึ้นแก่คนเขลาที่ไร้ปัญญา]

ตถา "พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิ, ธมฺมํ ปจฺจกฺขามิ, สงฺฆํ ปจฺจกฺขามิ, สิกฺขํ, วินยํ, ปาติโมกฺขํ, อุทฺเทสํ, อุปชฺฌายํ, อาจริยํ, สทฺธิวิหาริกํ, อนฺเตวาสิกํ, สมานุปชฺฌายกํ, สมานาจริยกํ, สพฺรหฺมจารึ ปจฺจกฺขามี"ติ เอวํ วุตฺตานํ พุทฺธาทีนํ จุทฺทสนฺนํ, "คิหีติ มํ ธาเรหิ, อุปาสโก, อารามิโก, สามเณโร, ติตฺถิโย, ติตฺถิยสาวโก, อสมโณ, 'อสกฺยปุตฺติโย'ติ มํ ธาเรหี"ติ เอวํ วุตฺตานํ คิหิอาทีนํ อฏฺฐนฺนญฺจาติ อิเมสํ ทฺวาวีสติยา เขตฺตปทานํ ยสฺส กสฺสจิ สเววจนสฺส วเสน เตสุ ยํ กิญฺจิ วตฺตุกามสฺส ยํ กิญฺจิ วทโต สิกฺขาปจฺจกฺขานํ โหติ, น รุกฺขาทีนํ อญฺญตรสฺส นามํ คเหตฺวา ปจฺจาจิกฺขนฺตสฺส. เอวํ เขตฺตวเสน ปจฺจกฺขานํ โหติ, น ตทภาเวน.

เขต คือ การลาสิกขาย่อมมีได้แก่ภิกษุผู้กล่าวบทใดบทหนึ่งเมื่อต้องการกล่าวบทใดบทหนึ่งโดยเนื่องด้วยเขตบท (บทแสดงเขต) ๒๒ บทใดบทหนึ่งเหล่านี้ พร้อมด้วยคำไวพจน์ดังนี้ คือ

เขตบท ๑๔ มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า

๑. พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาพระพุทธเจ้า)

๒. ธมฺมํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาพระธรรม)

๓. สงฺฆํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาพระสงฆ์)

๔. สิกฺขํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาสิกขา)

๕. วินยํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาวินัย)

๖. ปาติโมกฺขํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาปาติโมกข์)

๗. อุทฺเทสํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาอุเทศ)

๘. อุปชฺฌายํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาอุปัชฌาย์)

๙. อาจริยํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาอาจารย์)

๑๐. สทฺธิวิหาริกํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาสัทธิวิหาริก)

๑๑. อนฺเตวาสิกํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาอันเตวาสิก)

๑๒. สมานุปชฺฌายกํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาผู้มีอุปัชฌาย์เสมอกัน)

๑๓. สมานาจริยํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาผู้มีอาจารย์เสมอกัน)

๑๔. สพฺรหฺมจาริํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาเพื่อนพรหมจรรย์)

เขตบท ๘ มีคฤหัสถ์เป็นต้นที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า

๑. คิหีติ มํ ธาเรหิ (ท่านโปรดจำข้าพเจ้าว่าเป็นคฤหัสถ์)

๒. อุปาสโกติ มํ ธาเรหิ (ท่านโปรดจำข้าพเจ้าว่าเป็นอุบาสก)

๓. อารามิโกติ มํ ธาเรหิ (ท่านโปรดจำข้าพเจ้าว่าเป็นคนวัด)

๔. สามเณโรติ มํ ธาเรหิ (ท่านโปรดจำข้าพเจ้าว่าเป็นสามเณร)

๕. ติตฺถิโยติ มํ ธาเรหิ (ท่านโปรดจำข้าพเจ้าว่าเป็นเดียรถีย์)

๖. ติตฺถิยสาวโกติ มํ ธาเรหิ (ท่านโปรดจำข้าพเจ้าว่าเป็นสาวกเดียรถีย์)

๗. อสมโณติ มํ ธาเรหิ (ท่านโปรดจำข้าพเจ้าว่าไม่ใช่สมณะ)

๘. อสกฺยปุตฺติโยติ มํ ธาเรหิ (ท่านโปรดจำข้าพเจ้าว่าไม่ใช่ศากยบุตร)

การลาสิกขาย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้บอกลา โดยกล่าวถึงชื่อของต้นไม้เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง การลาสิกขาย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยเขตอย่างนี้ ย่อมไม่มีเพราะปราศจากเขตดังกล่าว

[คำว่า เขตฺต (เขต) คือ บทว่าพระพุทธเจ้าเป็นต้นซึ่งเหมือนที่นา กล่าวคือ นาเป็นสถานที่งอกขึ้นของข้าวกล้า ฉันใด บทเหล่านั้นก็ทำให้การลาสิกขาสำเร็จได้ ฉันนั้น จึงได้ชื่อว่าเขตโดยสทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน เช่น สีโห คายติ (นายสิงห์ร้องเพลง) คำว่า สีโห แม้จะกล่าวถึงราชสีห์โดยทั่วไป ก็หมายถึงนายสิงห์ผู้องอาจคล้ายราชสีห์ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ยถา หิ โลเก สสฺสานํ วิรุหนฏฺฐานํ “เขตฺตนฺ”ติ วุจฺจติ, เอวมิมานิปิ พุทฺธาทีนิ ปทานิ สิกฺขาปจฺจกฺขานสฺส วิรุหนฏฺฐานตฺตา “เขตฺตนฺ”ติ วุจฺจนฺตีติ อาห “อิเมสํ ทฺวาวีสติยา เขตฺตปทานนฺ”ติ.[๓๐]

“อุปมาว่า สถานที่งอกของข้าวกล้าชื่อว่า นา ฉันใด แม้บทว่า พุทฺธ เป็นต้นเหล่านี้ ก็ชื่อว่า เขต เพราะเป็นที่งอกขึ้นของการลาสิกขา ฉันนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิเมสํ ทฺวาวีสติยา เขตฺตปทานํ (เขตบท ๒๒ เหล่านี้)”

ข้อความว่า “การลาสิกขาย่อมมีได้แก่ภิกษุผู้กล่าวบทใดบทหนึ่งเมื่อต้องการกล่าวบทใดบทหนึ่งโดยเนื่องด้วยเขตบท ๒๒ บทใดบทหนึ่ง” หมายความว่า ถ้าเป็นบทที่นับเข้าในเขตบท ๒๒ บทใดบทหนึ่ง

ก็นับว่าได้ลาสิกขาแล้ว เช่น ภิกษุคิดจะพูดว่า พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาพระพุทธเจ้า) แต่กลับพูดผิดว่า ธมฺมํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาพระธรรม) ก็นับว่ากล่าวคำลาสิกขาแล้ว แต่ถ้าพูดคำอื่นที่ไม่อยู่ในเขตบท เช่น รุกฺขํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาต้นไม้), วิหารํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาวิหาร) ก็ไม่เป็นอันลาสิกขา

ประโยคว่า น รุกฺขาทีนํ อญฺญตรสฺส นามํ คเหตฺวา ปจฺจาจิกฺขนฺตสฺส (การลาสิกขาย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้บอกลาโดยกล่าวถึงชื่อของต้นไม้เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง) ชื่อว่า *ประโยคพยติเรกะ* คือ ประโยคแสดงความขัดแย้งกับประโยคต้น เพราะประกอบด้วย น ปฏิเสธ ส่วนประโยคต้น คือ ตถา พุทฺธํ ฯเปฯ สิกฺขาปจฺจกฺขานํ โหติ (เขต คือ การลาสิกขาย่อมมีได้แก่ภิกษุ ฯลฯ) ชื่อว่า *ประโยคอันวยะ* คือ ประโยคแสดงความคล้อยตาม เพราะไม่ประกอบด้วย น ปฏิเสธ

ในคำว่า สเววจนสฺส (พร้อมด้วยคำไวพจน์) นั้น คำว่า เววจน (คำไวพจน์) คือ คำพ้องที่มีความหมายเหมือนกัน เช่น คำว่า ทสพล เป็นคำไวพจน์ของ พุทฺธ หรือคำว่า สฺวากฺขาต เป็นคำไวพจน์ของ ธมฺม คำนี้ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + วจ ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดให้ปรากฏ) + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า เอโก อตฺโถ ปุนปฺปุนํ วุจฺจติ เยนาติ เววจนํ (เนื้อความอย่างเดียวย่อมถูกกล่าวบ่อยๆ ด้วยศัพท์ใด เหตุนั้น ศัพท์นั้นชื่อว่า เววจนะ)

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า เววจน ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิวจน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิวิธํ เอกสฺมึเยว อตฺเถ วจนํ วิวจนํ (ศัพท์แสดงเนื้อความอย่างเดียวต่างๆ ชื่อว่า วิวจนะ)
- วิวจนํเยว เววจนํ (ศัพท์ต่างๆ นั้นแหละ มีรูปว่า เววจนะ)

พึงทราบรูปวิเคราะห์ของ อุปชฺฌาย ศัพท์เป็นต้น ดังนี้

- วชฺชาวชฺชํ อุปนิชฺฌายตีติ อุปชฺฌาโย = อุปัชฌาย์, ผู้เพ่งโทษน้อยใหญ่
  (อุป บทหน้า + เฌ ธาตุ = ดำริ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

รูปวิเคราะห์ อาจริย ศัพท์พบในอภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๔๑๐-๑)

- สิสฺสานํ หิตํ อาจรตีติ อาจริโย = อาจารย์, ผู้ประพฤติประโยชน์เกื้อกูลแก่ศิษย์
  (อา บทหน้า + จร ธาตุ = ประพฤติ + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- อาทิโต จาเรติ สิกฺขาเปตีติ อาจริโย = อาจารย์, ผู้ยังศิษย์ให้ศึกษาเป็นเบื้องต้น
  (อา บทหน้า + จร ธาตุ = ศึกษา + เณ การิตปัจจัย + ณฺย ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

รูปวิเคราะห์ อาจริย ศัพท์พบในปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๒๒๘)

- อาจารํ สิกฺขาเปตีติ อาจริโย = อาจารย์, ผู้ยังศิษย์ให้ศึกษา
  (อาจริย ศัพท์ + อิย ปัจจัยใน สิกฺขาเปติ ตัทธิต)

รูปวิเคราะห์ สทฺธิวิหาริก ศัพท์ ดังนี้

- สทฺธึ วิหรติ สีเลนาติ สทฺธิวิหาริโก = สัทธิวิหาริก, ผู้มีปกติอยู่ร่วมกัน

(สทฺธึ บทหน้า + วิ บทหน้า + หร ธาตุ = นำไป + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ + ก อาคม)

รูปวิเคราะห์ อนฺเตวาสิก ศัพท์ ดังนี้

- อนฺเต สมีเป วสติ สีเลนาติ อนฺเตวาสิโก = อันเตวาสิก, ผู้มีปกติอยู่ในที่ใกล้

(อนฺเต บทหน้า + วส ธาตุ = อยู่ + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ + ก อาคม)

รูปวิเคราะห์ สมานุปชฺฌายก ศัพท์ ดังนี้

- สมาโน อุปชฺฌาโย อสฺสาติ สมานุปชฺฌายโก = ผู้มีอุปัชฌาย์เสมอกัน

(ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

รูปวิเคราะห์ สมานาจริย ศัพท์ ดังนี้

- สมาโน อาจริโย อสฺสาติ สมานาจริโย = ผู้มีอาจารย์เสมอกัน

(ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

รูปวิเคราะห์ว่า สพฺรหฺมจารี นี้พบในอภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๔๑๐)

- พฺรหฺมจารีหิ สห จรตีติ สพฺรหฺมจารี = เพื่อนพรหมจรรย์, ผู้ประพฤติพร้อมกับเพื่อนพรหมจรรย์ (สห บทหน้า + พฺรหฺม บทหน้า + จร ธาตุ = ประพฤติ + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

รูปวิเคราะห์นี้พบในนิรุตติทีปนี (สูตร ๓๘๖)

- สมาโน พฺรหฺมจารี ยสฺสาติ สพฺรหฺมจารี = ผู้มีบุคคลที่ประพฤติพรหมจรรย์เสมอกัน

(ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

รูปวิเคราะห์นี้พบในอรรถกถาของมัชฌิมนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๘๙)

- สมานํ พฺรหฺมํ จรตีติ สพฺรหฺมจารี = ผู้ประพฤติข้อประพฤติอันประเสริฐเสมอกัน

(สมาน บทหน้า + พฺรหฺม บทหน้า + จร ธาตุ + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

อนึ่ง ในภาษาบาลี คำว่า อุปชฺฌา และ อุปชฺฌาย เป็นคำไวพจน์กัน ดังบทอิตถีลิงค์ว่า สภา และบทปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ว่า สภาย ซึ่งเป็นคำไวพจน์กัน

ดังข้อความในคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาว่า

อุปชฺฌาติ จ อุปชฺฌาโยติ จ หิ อตฺถโต เอกํ. พฺยญฺชนเมว นานํ ยถา สภา สภายนฺติ. เอตฺถ อุปชฺฌาสทฺโท ราชาทิคโณ, อุปชฺฌายสทฺโท ปุริสาทิคโณ. สภาสทฺโท อิตฺถิลิงฺโค, สภายสทฺโท ปุลฺลิงฺโค วา นปุํสกลิงฺโค วา."[๓๑]

"โดยแท้จริงแล้ว บทว่า อุปชฺฌา และ อุปชฺฌาย มีความหมายอย่างเดียวกัน ต่างกันเพียงศัพท์เท่านั้น ดังคำว่า สภา สภายํ (สภา, ที่ประชุม) ในเรื่องนี้ อุปชฺฌา ศัพท์เป็นราชาทิคณะ (กลุ่มศัพท์มี ราช

เป็นต้น) อุปชฺฌาย ศัพท์เป็นปุริสาทิคณะ (กลุ่มศัพท์มี ปุริส เป็นต้น) สภา ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ สภาย ศัพท์เป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์”

อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๙๙) และนิรุตติทีปนี (สูตร ๘๐๑) ระบุว่า อุปชฺฌา ศัพท์ ลง อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ และมีรูปเป็นอิตถีลิงค์ ดังคำว่า อภิชฺฌา (สภาวะละโมบสมบัติของผู้อื่น) แต่สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๑๔๐) กล่าวว่า ศัพท์นี้เป็นอิตถีลิงค์ ลง อ ปัจจัยในภาวสาธนะ พบในประโยคว่า อุปชฺฌํ คาหาเปตพฺโพ (พึงให้รับการเพ่งโทษน้อยใหญ่, พึงให้รับความเป็นอุปัชฌาย์)

ในคำว่า ทฺวาวีสติยา เขตฺตปทานํ ท่านประกอบใช้ศัพท์ว่า ทฺวาวีสติ เป็นรูปเอกพจน์ เพราะสังขยาศัพท์ตั้งแต่ เอกูนวีสติ (๑๙) ไปต้นจนถึง อฏฺฐนวุติ (๙๘) ต้องมีรูปเป็นอิตถีลิงค์ เอกพจน์แน่นอน จึงไม่เปลี่ยนลิงค์และพจน์ตามบทวิเสสยะหลังว่า เขตฺตปทานํ เพียงลงฉัฏฐีวิภัตติตรงกับบทวิเสสยะเท่านั้น ดังข้อความในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๕๖๖) ว่า

ทฺวาทโย อฏฺฐารสนฺตา ติลิงฺคา พหุวาจกา
วีสตฺยาทินวุตฺยนฺตา อิตฺถิลิงฺเคกวาจกา.

สตาที อสงฺเขยฺยนฺตา นปุํสกา ทฺวิวาจกา
โกฏฺยาทโย มกฺโขภิณี อิตฺถิลิงฺคา ทฺวิวาจกา.[๓๒]

“๑. สังขยาศัพท์มี ทฺวิ เป็นต้น อฏฺฐารส อยู่ท้าย เป็นลิงค์ทั้ง ๓ แสดงพหูพจน์

๒. สังขยาศัพท์มี วีสติ เป็นต้น นวุติ อยู่ท้าย เป็นอิตถีลิงค์ แสดงเอกพจน์

๓. สังขยาศัพท์มี สต เป็นต้นถึง อสงฺเขยฺย เป็นนปุงสกลิงค์ แสดงพจน์ทั้ง ๒

๔. โกฏิ ศัพท์ทั้ง ๓ [โกฏิ ปโกฏิ และ โกฏิปฺปโกฏิ] และ อกฺโขภิณี เป็นอิตถีลิงค์ แสดงพจน์ทั้ง ๒”

โดยทั่วไปบทวิเสสนะต้องมีลิงค์ พจน์ และวิภัตติตรงกับบทวิเสสยะ เพราะเป็นบทขยายลักษณะของบทวิเสสยะจึงควรมีลิงค์เป็นต้นตรงกัน เช่น มหนฺโต ปุริโส (บุรุษผู้ประเสริฐ), โสภา กญฺญา (สาวน้อยผู้งดงาม), นีลํ อุปฺปลํ (ดอกอุบลเขียว) ยกเว้นศัพท์ที่มีลิงค์และพจน์แน่นอนจึงมีวิภัตติตรงกับบทวิเสสยะเท่านั้น เช่น วีสติ กฺริยาจิตฺตานิ (กิริยาจิต ๒๐ ดวง) ดังคัมภีร์สัททัตถเภทจินตากล่าวว่า

วิเสสฺเย ทิสฺสมานา ยา ลิงฺคสงฺขฺยาวิภตฺติโย
ตุลฺยาธิกรเณ ภิยฺโย กตฺตพฺพา ตา วิเสสเน.[๓๓]

“ลิงค์ สังขยา และวิภัตติเหล่าใดปรากฏในบทวิเสสยะ ลิงค์ สังขยา และวิภัตติเหล่านั้น บุคคลพึงกระทำไว้ในบทวิเสสนะที่มีเนื้อความเสมอกันโดยมาก”

ท่านกล่าวว่า สเววจนสฺส (พร้อมด้วยคำไวพจน์) เพื่อแสดงว่า ภิกษุอาจลาสิกขาได้ด้วยคำไวพจน์ของบทเหล่านั้น ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ยสฺมา ปเนเตสํ เววจเนหิปิ สิกฺขาปจฺจกฺขานํ โหติ, ตสฺมา "สเววจนสฺสา"ติ วุตฺตํ.[๓๔]

"อนึ่ง การลาสิกขาย่อมมีได้แม้ด้วยคำไวพจน์ของบทเหล่านั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สเววจนสฺส"

ข้อความข้างต้นแสดงปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่าการลาสิกขาย่อมมีได้เมื่อต้องการกล่าวบทใดบทหนึ่งโดยเนื่องด้วยเขตบท ๒๒ บทใดบทหนึ่งด้วยคำว่า อิเมสํ ทฺวาวีสติยา เขตฺตปทานํ ยสฺส กสฺสจิ เป็นต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การลาสิกขาย่อมมีได้ โดยเนื่องด้วยเขตบท ๒๒ บทใดบทหนึ่งเท่านั้นหรือ

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การลาสิกขาดังกล่าวควรมีโดยเนื่องด้วยบทอื่นได้อีกมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า สเววจนสฺส อธิบายว่า การลาสิกขาย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยเขตบท (บทแสดงเขต) ๒๒ บทใดบทหนึ่งพร้อมด้วยคำไวพจน์ ดังนี้แล]

ตตฺถ ยเทตํ "ปจฺจกฺขามี"ติ จ, "มํ ธาเรหี"ติ จ วุตฺตํ วตฺตมานกาลวจนํ, ยานิ จ "อลํ เม พุทฺเธน, กึ นุ เม พุทฺเธน, น มมตฺโถ พุทฺเธน สุมุตฺตาหํ พุทฺเธนา"ติอาทินา นเยน อาขฺยาต-วเสน กาลํ อนามสิตฺวา ปุริเมหิ จุทฺทสหิ ปเทหิ สทฺธึ โยเชตฺวา วุตฺตานิ "อลํ เม"ติอาทีนิ จตฺตาริ ปทานิ, เตสํเยว จ สเววจนานํ วเสน ปจฺจกฺขานํ โหติ, น "ปจฺจกฺขาสินฺ"ติ วา "ปจฺจกฺขิสฺสนฺ"ติ วา "มํ ธาเรสี"ติ วา "มํ ธาเรสฺสตี"ติ วา "ยนฺนูนาหํ ปจฺจกฺเขยฺยนฺ"ติ วาติอาทีนิ อตีตานาคตปริ-กปฺปวจนานิ ภณนฺตสฺส. เอวํ วตฺตมานกาลวเสน เจว อนามฏฺฐกาลวเสน จ ปจฺจกฺขานํ โหติ, น ตทภาเวน.

กาล คือ การลาสิกขาย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยคำปัจจุบันกาลที่กล่าวว่า ปจฺจกฺขามิ (ลา) และ มํ ธาเรหิ (โปรดจำข้าพเจ้า) ในเขตบทเหล่านั้น และบททั้ง ๔ มีคำว่า อลํ เม (พอทีแก่เรา) เป็นต้นที่กล่าวไว้ร่วมกับ ๑๔ บทข้างต้น[มี พุทฺธํ เป็นต้น] โดยไม่ระบุกาลด้วยความเป็นอาขยาต พร้อมด้วยคำไวพจน์ ตามนัยเป็นต้นว่า

- อลํ เม พุทฺเธน (พอทีแก่เราด้วยพระพุทธเจ้า)

- กึ นุ เม พุทฺเธน (พระพุทธเจ้ามีประโยชน์อะไรแก่เราหรือ)

- น มมตฺโถ พุทฺเธน (เราไม่ต้องการพระพุทธเจ้า)

- สุมุตฺตาหํ พุทฺเธน (เราพ้นดีจากพระพุทธเจ้า)

การลาสิกขาย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้กล่าวคำที่เป็นอดีต อนาคต หรือปริกัปป์ (คาดคะเน) เป็นต้นว่า

- ปจฺจกฺขาสึ (ข้าพเจ้าลาแล้ว) [อดีต]

- ปจฺจกฺขิสฺสํ (ข้าพเจ้าจักลา) [อนาคต]

- มํ ธาเรสิ (ท่านจำข้าพเจ้าไว้แล้ว) [อดีต]

- มํ ธาเรสฺสสิ (ท่านจักจำข้าพเจ้าไว้) [อนาคต]

- ยนฺนูนาหํ ปจฺจกฺเขยฺยํ (กระไรหนอเราพึงลาสิกขา) [ปริกัปป์]

การลาสิกขาย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยปัจจุบันกาลและอนามัฏฐกาล (คือ กาลที่มิได้ระบุเจาะจง) อย่างนี้ ย่อมไม่มีเพราะปราศจากกาลดังกล่าว

[ในเรื่องนี้ กาล คือ ปัจจุบันกาลที่ลงวัตตมานาวิภัตติว่า ปจฺจกฺขามิ หรือลงปัญจมีวิภัตติว่า มํ ธาเรหิ และอนามัฏฐกาลที่ไม่ระบุกาลโดยประกอบใช้ศัพท์นิบาตว่า อลํ, กึ หรือศัพท์นามว่า อตฺโถ, สุมุตฺโต อนึ่ง ต ปัจจัยในคำว่า สุมุตฺโต มิได้ลงในอดีตกาลโดยทั่วไปด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๕๕) ว่า อตีเต ตตวนฺตุตาวี (ลง ต, ตวนฺตุ และ ตาวี ปัจจัยในอดีตกาล) แต่ลงในกาลทั้ง ๓ ด้วยสูตรในกัจจายน-ไวยากรณ์ (สูตร ๕๕๗) ว่า พุธคมาทิตฺเถ กตฺตริ (เมื่ออรรถของ พุธ ธาตุและ คมุ ธาตุเป็นต้นปรากฏอยู่ ให้ลง ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) จึงจะสอดคล้องกับข้อความที่กล่าวไว้ในที่นี้ จะเห็นได้ว่า การลาสิกขาโดยประกอบใช้คำอดีตว่า ปจฺจกฺขาสึ, ธาเรสิ, ใช้คำอนาคตว่า ปจฺจกฺขิสฺสํ, ธาเรสฺสสิ หรือใช้คำปริกัปป์ที่ลงสัตตมีวิภัตติและประกอบด้วยปริกัปปนิบาตว่า ยนฺนูนาหํ ปจฺจกฺเขยฺยํ ไม่นับว่าเป็นกาลที่สมควร เพราะอดีตเป็นสิ่งที่ผ่านไปแล้ว อนาคตก็ยังมาไม่ถึง ส่วนปริกัปก็เป็นเพียงความคาดคะเนซึ่งอาจไม่เป็นจริงก็ได้

เมื่อตั้งบททั้ง ๔ มีคำว่า อลํ เม (พอทีแก่เรา) เป็นต้นแล้วคูณด้วยบทว่า พุทฺธํ เป็นต้น ๑๔ บท ก็มีบททั้งหมด ๕๖ บทที่ประกอบกับอนามัฏฐกาล]

ปโยโค ปน ทุวิโธ กายิโก จ วาจสิโก จ. ตตฺถ “พุทฺธํ ปจฺจกฺขามี”ติอาทินา นเยน ยาย กายจิ ภาสาย วจีเภทํ กตฺวา วาจสิกปฺปโยเคเนว ปจฺจกฺขานํ โหติ, น อกฺขรลิขนํ วา หตฺถมุทฺทาทิ-ทสฺสนํ วา กายปฺปโยคํ กโรนฺตสฺส. เอวํ วาจสิกปฺปโยเคเนว ปจฺจกฺขานํ โหติ, น ตทภาเวน.

ความพยายาม มี ๒ อย่าง คือ ความพยายามทางกาย และความพยายามทางวาจา

การลาสิกขาย่อมมีได้ด้วยความพยายามทางวาจา โดยเปล่งเสียงพูดด้วยภาษาใดภาษาหนึ่งตามนัยว่า พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาพระพุทธเจ้า) เป็นต้น ย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้ทำความพยายามทางกาย คือ การเขียนอักขระ หรือการงอนิ้วมือ เป็นต้น

การลาสิกขาย่อมมีได้ด้วยความพยายามทางวาจาอย่างนี้ ย่อมไม่มีเพราะปราศจากความพยายามดังกล่าว

[ข้อความข้างต้นกล่าวไว้เพื่อระบุว่า การลาสิกขาย่อมมีได้ด้วยความพยายามทางวาจาเท่านั้น ไม่มีด้วยความพยายามทางกาย ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ การลาสิกขาด้วยความพยายามย่อมมีได้อย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุเป็นอันลาสิกขาด้วยความพยายามทางกายและวาจาทั้ง ๒ อย่างหรือไร

คำว่า ปโยค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปยุญฺชนํ ปโยโค = ความพยายาม ชื่อว่า ปโยคะ (ป บทหน้า + ยุช ธาตุ + ณ ปัจจัย

คำว่า กายิก, วาจสิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กาเยน กโต กายิโก = ความพยายามอันบุคคลกระทำแล้วด้วยกาย ชื่อว่า กายิกะ

- วจสา กโต วาจสิโก = ความพยายามอันบุคคลกระทำแล้วด้วยวาจา ชื่อว่า วาจสิกะ

หรือ - กาเย ปวตฺโต กายิโก = ความพยายามที่เป็นไปแล้วในกาย ชื่อว่า กายิกะ

- วจสิ ปวตฺโต วาจสิโก = ความพยายามที่เป็นไปแล้วในวาจา ชื่อว่า วาจสิกะ

คำว่า ยาย กายจิ ภาสาย วจีเภทํ กตฺวา (โดยเปล่งเสียงพูดด้วยภาษาใดภาษาหนึ่ง) หมายความว่า การลาสิกขานั้นอาจใช้ภาษาอื่นจากภาษาบาลีก็ได้ ไม่จำเป็นต้องใช้ภาษาบาลีอย่างเดียว

คำว่า อกฺขรลิขนํ (การเขียนอักขระ) คือ การเขียนอักขระเพื่อแสดงให้ผู้อื่นรู้ว่า พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาพระพุทธเจ้า) เป็นต้น ที่จริงแล้ว ในสมัยพุทธกาลยังไม่นิยมสื่อสารด้วยการเขียนอักขระ การทรงจำพระพุทธพจน์จึงเป็นการท่องจำโดยที่ศิษย์ว่าตามอาจารย์แล้วจดจำไว้ เรียกว่า มุขปาฐะ คือ การว่าทางปาก อย่างไรก็ตาม การสื่อสารด้วยการเขียนอักขระก็มีบ้างในบางแห่ง เช่น การส่งสารไปตามสถานที่ต่างถิ่น เหมือนการที่พระเจ้าพิมพิสารส่งสารไปให้พระเจ้าปุกกุสาติที่เป็นพระสหาย หรือเหมือนเศรษฐีผู้เป็นบิดาของนายกุมภโฆสกใช้ให้นายกุมภโฆสกส่งจดหมายไปให้เศรษฐีผู้เป็นสหายของตน แต่การส่งสารเช่นนี้นิยมใช้ในหมู่ชนชั้นสูงเท่านั้น ข้อนี้บ่งว่าตั้งแต่สมัยพุทธกาลก็มีการบัญญัติใช้อักขระแทนเสียงแล้ว

คำว่า หตฺถมุทฺทา (การงอนิ้ว) มีรูปวิเคราะห์ว่า หตฺถสฺส มุทฺทา หตฺถมุทฺทา (การงอมือ ชื่อว่า หัตถมุททา) คำว่า หตฺถ (มือ) จัดเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน กล่าวคือ คำว่า หตฺถ แม้จะกล่าวถึงมือโดยทั่วไป ก็หมายถึงนิ้วมือ จึงเป็นคำที่กล่าวถึงมืออันเป็นหมู่ แต่เจตนาหมายถึงนิ้วมืออันเป็นส่วนหนึ่งของมือ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

หตฺถสทฺโท เจตฺถ ตเทกเทเสสุ องฺคุลีสุ ทฏฺฐพฺโพ น ภุญฺชมาโน สพฺพํ หตฺถํ มุเข ปกฺขิปิสฺสามีติ อาทีสุ วิย.[๓๕]

“อนึ่ง หตฺถ ศัพท์ในที่นี้ พึงทราบในนิ้วมืออันเป็นส่วนหนึ่งของมือนั้น ดังคำว่า น ภุญฺชมาโน สพฺพํ หตฺถํ มุเข ปกฺขิปิสฺสามิ (เราฉันอยู่จะไม่ใส่นิ้วมือทั้งหมดในปาก)”

มุทฺทา ศัพท์แสดงความหมายว่า สงฺโกจน (การงอ) ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ศัพทสโตมมหานิธิ (หน้า ๓๓๘) แม้ในพระบาลีและอรรถกถาก็พบข้อความนี้ว่า

อุกฺกฏฺฐํ นาม สิปฺปํ มุทฺทา คณนา ลิขา.[๓๖]

“ที่ชื่อว่า ศิลปวิทยาชั้นสูง คือ วิชานับ วิชาคำนวณ วิชาเขียน”

มุทฺทาติ หตฺถมุทฺทา คณนา.[๓๗]

“การนับที่งอ[นิ้ว]มือ ชื่อว่า วิชานับ”

อย่างไรก็ดี ฎีกาใหม่อธิบาย มุทฺทา ว่า วิกาโร (การเปลี่ยนแปลง) ตามมตินี้คำว่า หตฺถมุทฺทา แปลว่า “การเปลี่ยนแปลงของมือ” คือ การงอนิ้ว การเหยียดนิ้ว การกำมือ เป็นต้น

ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อธิปฺปายวิญฺญาปโก องฺคุลิสงฺโกจนาทิโก หตฺถวิกาโร หตฺถมุทฺทา.[๓๘]

“การเปลี่ยนแปลงของมือมีการงอนิ้วเป็นต้นอันแสดงให้รู้ความต้องการได้ ชื่อว่า หัตถมุททา”

คำว่า มุทฺทา (สันสกฤตเป็น มุทฺรา) ประกอบรูปศัพท์มาจาก มุท ธาตุ + ท ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย ซ้อน ท เป็น ทฺท คำนี้อาจแปลว่า “แหวนตรา” ดังรูปวิเคราะห์ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๓๕) ว่า โมทนฺติ เอตายาติ มุทฺทา, สกฺขรมงฺคุลิยํ (บุคคลย่อมยินดีด้วยแหวนนั้น เหตุนั้น แหวนนั้นชื่อว่า มุททา ย่อมเป็นไปในแหวนที่มีอักษร) นอกจากนั้น ในวรรณกรรมบาลีพบรูปว่า มุทฺทิต แปลว่า “ประทับตราแล้ว, จัดพิมพ์แล้ว” มีรูปที่คล้ายคลึงกันในสันสกฤตว่า มุทฺริต ในที่บางแห่งก็ลง ณาเป การิตปัจจัยเป็นรูปว่า มุทฺทาปิต (ให้จัดพิมพ์แล้ว), มุทฺทาเปติ (ย่อมให้จัดพิมพ์) แต่ในฉบับไทยบางฉบับมีรูปว่า มุทฺธิต รูปนี้ไม่พบในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤต

อาทิ ศัพท์ใน หตฺถมุทฺทาทิ ละข้อความว่า การโคลงหัว (สีสกมฺปน) เป็นต้น]

ปุคฺคโล ปน ทุวิโธ- โย จ ปจฺจกฺขาติ, ยสฺส จ ปจฺจกฺขาติ. ตตฺถ โย ปจฺจกฺขาติ, โส สเจ อุมฺมตฺตกขิตฺตจิตฺตเวทนาฏฺฏานํ อญฺญตโร น โหติ. ยสฺส ปน ปจฺจกฺขาติ, โส สเจ มนุสฺสชาติโก โหติ, น จ อุมฺมตฺตกาทีนํ อญฺญตโร, สมฺมุขีภูโต จ, สิกฺขาปจฺจกฺขานํ โหติ. น หิ อสมฺมุขีภูตสฺส ทูเตน วา ปณฺเณน วา อาโรจนํ รุหติ. เอวํ ยถาวุตฺตปุคฺคลวเสน ปจฺจกฺขานํ โหติ, น ตทภาเวน.

บุคคล มี ๒ จำพวก คือ

๑. ผู้ลาสิกขา คือ ภิกษุที่ไม่ใช่คนวิกลจริต ไม่ใช่คนที่ถูกยักษ์เข้าสิง และไม่ใช่คนที่มีเวทนารุนแรง อย่างใดอย่างหนึ่ง

๒. ผู้รับการลาสิกขา คือ คนที่มีชาติเป็นมนุษย์ ไม่ใช่คนวิกลจริตเป็นต้น และอยู่ต่อหน้า เพราะการบอกบุคคลที่อยู่ลับหลังด้วยทูตหรือจดหมาย ย่อมไม่สำเร็จ

การลาสิกขาย่อมมีได้ โดยเนื่องด้วยบุคคลตามที่กล่าวไว้อย่างนี้ ย่อมไม่มี เพราะปราศจากบุคคลดังกล่าว

[คำว่า อุมฺมตฺตก (คนวิกลจริต) คือ คนบ้าที่ดีกำเริบ ไม่รู้ว่าไฟกับทองคำต่างกันอย่างไร และไม่รู้ว่าคูถ (อุจจาระ) กับไม้จันทน์ต่างกันอย่างไร มีรูปวิเคราะห์ว่า อติวิย มตฺโต อุมฺมตฺโต (ผู้ประมาทแล้วยิ่งนัก ชื่อว่า อุมัตตะ) โดย อุ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ยิ่ง แล้วตั้งรูปวิเคราะห์ต่อมาโดยลง ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิตว่า อุมฺมตฺโตเยว อุมฺมตฺตโก (ผู้ประมาทแล้วยิ่งนักนั้นแหละ ชื่อว่า อุมัตตกะ)

คำว่า ขิตฺตจิตฺต (คนที่ถูกยักษ์เข้าสิง) แปลตามได้ศัพท์ว่า "ผู้มีจิตอันยักษ์ให้ซัดส่ายแล้ว" หมายถึง คนบ้าเพราะถูกผีเข้าสิงหรือถูกผีหลอกจนบ้าไป มีรูปวิเคราะห์ว่า ขิตฺตํ จิตฺตํ ยสฺสาติ ขิตฺตจิตฺโต (ผู้มีจิตอันยักษ์ให้ซัดส่ายแล้ว ชื่อว่า ขิตตจิตตะ)

คำว่า เวทนาฏฺฏ (คนที่มีเวทนารุนแรง) แปลตามได้ศัพท์ว่า "ผู้อันเวทนาบีบคั้นแล้ว" บุคคลจำพวกนี้แม้กล่าวละเมอถึงการลาสิกขาโดยไม่รู้สึกตัวว่า กล่าวอะไรอยู่ ก็ไม่นับว่าเป็นอันลาสิกขา โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- อฏฺฏียเตติ อฏฺโฏ, เวทนาย อฏฺโฏ เวทนาฏฺโฏ = ผู้อันเวทนากระทบแล้ว, ผู้อันเวทนาบีบคั้นแล้ว ชื่อว่า เวทนาฏฏะ

ฎีกาใหม่ (หน้า ๑๙๓) แปล อฏฺโฏ ว่า ผุฏฺโจ (กระทบแล้ว) แต่ในหน้า ๒๐๕ แปล ปีฬิโต ว่า "บีบคั้นแล้ว" คำนี้จึงแปลได้ทั้ง ๒ อย่าง]

วิชานนมฺปิ นิยมิตานิยมิตวเสน ทุวิธํ. ตตฺถ ยสฺส เยสํ วา นิยเมตฺวา "อิมสฺส อิเมสํ

วา อาโรเจมี”ติ วทติ, สเจ เต ยถา ปกติยา โลเก มนุสฺสา วจนํ สุตฺวา อาวชฺชนสมเย ชานนฺติ, เอวํ ตสฺส วจนานนฺตรเมว ตสฺส “อยํ อุกฺกณฺฐิโต”ติ วา “คิหิภาวํ ปตฺถยตี”ติ วา เยน เกนจิ อากาเรน สิกฺขาปจฺจกฺขานภาวํ ชานนฺติ, ปจฺจกฺขาตาว โหติ สิกฺขา. อถ อปรภาเค “กึ อิมินา วุตฺตนฺ”ติ จินฺเตตฺวา ชานนฺติ, อญฺเญ วา ชานนฺติ, อปจฺจกฺขาตาว โหติ สิกฺขา. อนิยเมตฺวา อาโรเจนฺตสฺส ปน สเจ วุตฺตนเยน โย โกจิ มนุสฺสชาติโก วจนตฺถํ ชานาติ, ปจฺจกฺขาตาว โหติ สิกฺขา. เอวํ วิชานนวเสน ปจฺจกฺขานํ โหติ, น ตทภาเวน.

ความเข้าใจ มี ๒ ประการ คือ

๑. ความเข้าใจของบุคคลที่ภิกษุกล่าวเจาะจง

ภิกษุบอกเจาะจงแก่บุคคลใดหรือบอกแก่บุคคลเหล่าใดโดยดำริว่าเราบอกบุคคลนี้ หรือเราบอกบุคคลเหล่านี้ ถ้าพวกเขาเข้าใจว่า เธอลาสิกขาด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งว่า ภิกษุนี้เบื่อหน่ายแล้ว หรือภิกษุนี้ปรารถนาเป็นคฤหัสถ์ สิกขานับได้ว่าได้ลาแล้ว (ถือว่าสึกแล้ว) ทันทีที่เธอพูดจบเท่านั้นเหมือนมนุษย์ในโลกโดยทั่วไปฟังคำแล้วเข้าใจในเวลาใคร่ครวญ ย่อมเป็นอันลาสิกขา ถ้าพวกเขาต้องใคร่ครวญก่อนว่า ภิกษุนี้พูดอะไร จึงรู้ได้ในภายหลัง หรือบุคคลอื่น[จากบุคคลที่ภิกษุกล่าวเจาะจง]เข้าใจ ย่อมไม่เป็นอันลาสิกขา

๒. ความเข้าใจของบุคคลที่ภิกษุไม่กล่าวเจาะจง

เมื่อภิกษุบอกไม่เจาะจงบุคคล ถ้ามีคนที่มีชาติเป็นมนุษย์ผู้ใดผู้หนึ่งเข้าใจเนื้อความแห่งคำตามนัยที่กล่าวแล้ว ย่อมเป็นอันลาสิกขา

การลาสิกขาย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยความเข้าใจอย่างนี้ ย่อมไม่มี เพราะปราศจากความเข้าใจดังกล่าว

[ถ้าผู้ฟังไม่เข้าใจชัดเจนว่า ภิกษุผู้ลาสิกขากล่าวข้อความอะไร แต่ถ้าหากรู้ว่าภิกษุนี้ต้องการเคลื่อนจากพรหมจรรย์ ก็เป็นอันลาสิกขา ถ้าผู้ฟังเข้าใจข้อความที่ภิกษุกล่าว แต่ไม่รู้ว่าภิกษุนี้ต้องการเคลื่อนจากพรหมจรรย์ ก็ไม่เป็นอันลาสิกขา

บุคคลที่ภิกษุกล่าวเจาะจงนั้น อาจเป็น นาย ก., นาย ข. หรือเป็นบุคคลทั้งหมดซึ่งอยู่ในสถานที่ลาสิกขานั้นก็ได้

บุคคลที่ภิกษุไม่กล่าวเจาะจง ก็คือ มนุษย์ทุกคนที่เข้าใจภาษาพูดซึ่งอยู่ในสถานที่แห่งนั้น

ในข้อแรก ถ้าภิกษุลาสิกขาโดยบุคคลที่ตนกล่าวเจาะจงเข้าใจ จึงเป็นอันลาสิกขา ถ้าบุคคลนั้นไม่เข้าใจ ก็ไม่เป็นอันลาสิกขา ส่วนข้อหลังเป็นใครก็ได้ที่ได้ยินและเข้าใจความหมาย ก็เป็นอันลาสิกขา

เอว ศัพท์ในคำว่า วจนานนฺตรเมว (ทันทีที่เธอพูดจบเท่านั้น) ปฏิเสธความเข้าใจโดยใช้เวลานาน

คำว่า อุกฺกณฺฐิต แปลว่า "ผู้ถึงความเป็นอยู่ยาก, ผู้ถึงความเบื่อหน่าย" มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุกฺกณฺฐนํ อุกฺกณฺฐา (อุ บทหน้า + กฐ กิจฺฉชีวเน = เป็นอยู่ยาก + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- อุกฺกณฺฐํ อิโต ปตฺโต อุกฺกณฺฐิโต (ทุติยาตัปปุริสสมาส)

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้แปลว่า "ผู้ถึงความไม่รื่นรมย์ที่มีคอชะเง้อสู่เบื้องบน" มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุทฺธํ คโต กณฺโฐ เอติสฺสาติ อุกฺกณฺฐา, อนภิรติ (อุ ศัพท์ + กณฺฐ ศัพท์ ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- อุกฺกณฺฐํ อิโต ปตฺโต อุกฺกณฺฐิโต (ทุติยาตัปปุริสสมาส)

ดังข้อความในคัมภีร์วิมติวิโนทนีว่า

"กฐ กิจฺฉชีวเน"ติ ธาตูสุ ปฐิตตฺตา วุตฺตํ "กิจฺฉชีวิกปฺปตฺโต"ติ. อุกฺกณฺฐนญฺหิ อุกฺกณฺฐา, ตํ อิโต คโตติ อุกฺกณฺฐิโต, กิจฺฉชีวิกํ ปตฺโตติ อตฺโถ. อุทฺธํ คโต กณฺโฐ เอติสฺสาติ อุกฺกณฺฐา, อนภิรติยา วเช นิรุทฺธ-โคคโณ วิย คมนมคฺคํ คเวสนฺโต ปุคฺคโล อุกฺกณฺโฐ โหติ, ตํ อุกฺกณฺฐํ อนภิรตึ อิโตติปิ อุกฺกณฺฐิโตติ อตฺถํ ทสฺเสนฺโต อาห "อุทฺธํ กณฺฐํ กตฺวา วิหรมาโน"ติ.[๓๙]

"ท่านกล่าวว่า กิจฺฉชีวิกปฺปตฺโต (ผู้ถึงการเป็นอยู่ยาก) เพราะกล่าวไว้ในคัมภีร์ธาตุทั้งหลายว่า กฐ กิจฺฉชีวเน (กฐ ธาตุเป็นไปในความหมายว่า การเป็นอยู่ยาก) กล่าวคือ การเป็นอยู่ยาก ชื่อว่า อุกกัณฐา ผู้ถึงการเป็นอยู่ยากนั้นแล้ว ชื่อว่า อุกกัณฐิตะ หมายความว่า ผู้ถึงแล้วซึ่งการเป็นอยู่ยาก

ท่านประสงค์จะแสดงเนื้อความว่า คอที่ชะเง้อแล้วสู่เบื้องบนมีอยู่แก่ความไม่รื่นรมย์นั้น เหตุนั้น ความไม่รื่นรมย์นั้นชื่อว่า อุกกัณฐา บุคคลผู้แสวงหาทางไปเหมือนฝูงโคที่ถูกขังไว้ในคอก เป็นผู้เบื่อหน่ายด้วยความไม่รื่นรมย์ แม้บุคคลผู้ถึงความไม่รื่นรมย์ที่มีคอชะเง้อขึ้นเบื้องบนนั้นก็ได้ชื่อว่า อุกกัณฐิตะ จึงกล่าวว่า อุทฺธํ กณฺฐํ กตฺวา วิหรมาโน (ผู้อยู่ชะเง้อคอในเบื้องบน)"

คำว่า คิหิภาว (ความเป็นคฤหัสถ์, ความเป็นผู้มีเรือน) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เคหํ อสฺส อตฺถีติ คิหี.

(เคห ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต แปลง เอ ใน เค เป็น อิ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ สูตร ๑๗๓ ว่า เคหสฺเสกาโร อการํ อิการญฺจ สมาสตทฺธิเตสุ (แปลง เอ อักษรของ เคห ศัพท์เป็น อ และ อิ อักษรในสมาสและตัทธิต) เช่น คหกูฏํ = ยอดเรือน, คหปติ = เจ้าบ้าน, คหฏฺโฐ = คฤหัสถ์, ผู้อยู่ในเรือน), คิหี = คฤหัสถ์, ผู้มีเรือน)

- คิหิโน ภาโว คิหิภาโว (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

โย ปน อนฺตมโส ทวายปิ ปจฺจกฺขาติ, เตน อปจฺจกฺขาตาว โหติ สิกฺขา.

อนึ่ง ภิกษุใดย่อมลาสิกขาแม้ด้วยการล้อเล่นเป็นอย่างต่ำ ภิกษุนั้นย่อมไม่เป็นอันลาสิกขาโดยแท้

[ท่านแสดงองค์ของการลาสิกขาว่าต้องประกอบด้วยจิตที่ต้องการจะลาสิกขาเป็นต้น ถ้าไม่มีจิตดังกล่าว ก็ไม่เป็นอันลาสิกขา บัดนี้ ได้กล่าวถึงส่วนสุดท้ายของการไม่เป็นอันลาสิกขาว่าเป็นการลาสิกขาด้วยการล้อเล่น ก็ไม่เป็นอันลาสิกขาเช่นเดียวกัน

คำว่า ทวายปิ ลง ส วิภัตติท้าย ทว ศัพท์ แล้วแปลง ส เป็น อาย ความจริง ทว ศัพท์เป็นปุงลิงค์ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

ปริหาโส ทโว ขิฑฺฑา เกฬิ กีฬา จ กีฬิตํ.[๔๐]

"การเล่น, การล้อเล่น ๖ ศัพท์ = ปริหาส, ทว, ขิฑฺฑา, เกฬิ, กีฬา, กีฬิต"

ถึงอย่างไรก็ตาม ในที่นี้ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๑๙๔) อธิบายว่า ทวายปีติ กีฬาธิปฺปาเยนปิ (คำว่า ทวายปิ หมายความว่า แม้ด้วยความต้องการจะล้อเล่น)]

อิติ อิเมสํ วุตฺตปฺปการานํ จิตฺตาทีนํ วา วเสน, สพฺพโส วา ปน อปจฺจกฺขาเนน สิกฺขํ อปจฺจกฺขาย สิกฺขาปจฺจกฺขานสฺเสว จ อตฺถภูตํ เอกจฺจํ ทุพฺพลฺยํ อนาวิกตฺวา.

โดยประการดังนี้ ภิกษุใดมิได้ลาสิกขาโดยเนื่องด้วยจิตเป็นต้นเหล่านี้ ซึ่งได้กล่าวลักษณะไว้ หรือมิได้ลาสิกขาโดยไม่สละสิกขาอย่างสิ้นเชิง ทั้งไม่ได้เปิดเผยความท้อแท้บางอย่างซึ่งเป็นเนื้อความของการลาสิกขานั่นเทียว

[ประโยคนี้แสดงนิคมคือคำลงท้ายของเรื่องนี้ สรุปความว่า ภิกษุที่มิได้ลาสิกขาโดยมีองค์ ๖ มีจิตเป็นต้นครบถ้วน ไม่เป็นอันลาสิกขา หรือผู้ที่มิได้ลาสิกขาโดยประการทั้งปวง ก็ไม่เป็นอันลาสิกขาเช่นกัน

คำว่า "ความท้อแท้บางอย่างซึ่งเป็นเนื้อความของการลาสิกขา" คือ ในคำว่า พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาพระพุทธเจ้า) เป็นต้น ส่วนคำปริกัปว่า ยนฺนูนาหํ ปจฺจกฺเขยฺยํ (กระไรหนอเราพึงลาสิกขา) แม้จะแสดงความท้อแท้ แต่มิได้แสดงเนื้อความของการลาสิกขา

ฎีกาใหม่ประพันธ์คาถาสรุปความเกี่ยวกับองค์ของการลาสิกขาว่า

จิตฺตํ เขตฺตญฺจ กาโล จ ปโยโค ปุคฺคโล ตถา
วิชานนนฺติ สิกฺขาย ปจฺจกฺขานํ ฉฬงฺคิกํ.[๔๑]

"การลาสิกขามีองค์ ๖ คือ จิต เขต กาล ความพยายาม บุคคล และความเข้าใจ"]

คำอธิบาย เมถุนํ ธมฺมํ

เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสเวยฺยาติ เอตฺถ เมถุนํ ธมฺมนฺติ ราคปริยุฏฺฐาเนน สทิสานํ อุภินฺนํ ธมฺมํ.

ในคำว่า เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสเวยฺย (เสพเมถุนธรรม) นี้ บททั้ง ๒ ว่า เมถุนํ ธมฺมํ (เมถุนธรรม) หมายความว่า อัชฌาจารของชายหญิงทั้ง ๒ ผู้เสมอกันโดยการฟูขึ้นของราคะ

[ท่านกล่าวข้อความนี้ไว้เพื่อแสดงว่า มิถุน ศัพท์ มีความหมายว่า สทิส (เสมอกัน) และแสดงรูปวิเคราะห์ เมถุน ศัพท์ ว่า

- มิถุนานํ อยนฺติ เมถุโน = อัชฌาจารนี้ของคนคู่ ชื่อว่า เมถุน (อยํ ตัทธิต ปุงลิงค์)

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ราคปริยุฏฺฐาเนน สทิสภาวาปตฺติยา "มิถุนานํ อยนฺติ เมถุโน"ติ ธมฺโมว วุจฺจตีติ อาห "ราคปริยุฏฺฐาเนนา"ติอาทิ.[๔๒]

"อัชฌาจารนั่นแหละย่อมถูกกล่าวถึงตามรูปวิเคราะห์ว่า มิถุนานํ อยนฺติ เมถุโน (อัชฌาจารนี้ของคนคู่ ชื่อว่า เมถุน) เพราะถึงความเป็นผู้เสมอกันโดยการฟูขึ้นของราคะ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ราคปริยุฏฺฐาเนน (อัชฌาจารของชายหญิงทั้ง ๒ ผู้เสมอกันโดยการฟูขึ้นของราคะ) เป็นต้น"

คำว่า ราคปริยุฏฺฐาเนน (โดยการฟูขึ้นของราคะ) ปฏิเสธความเสมอกันโดยสีและรูปร่างเป็นต้น ดังนั้น จึงมีวิธีปทานุสัมพันธ์ของคำนี้ว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อัชฌาจารของชายหญิงทั้ง ๒ ผู้เสมอกันด้วยคำว่า สทิสานํ อุภินฺนํ ธมฺมํ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ชายหญิงทั้ง ๒ เป็นผู้เสมอกันอย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ชายหญิงทั้ง ๒ เป็นผู้เสมอกันโดยสีและรูปร่างเป็นต้นหรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ราคปริยุฏฺฐาเนน (โดยการฟูขึ้นของราคะ) อธิบายว่า ชายหญิงทั้ง ๒ เป็นผู้เสมอกันโดยการฟูขึ้นของราคะ ไม่ใช่เป็นผู้เสมอกันโดยสีและรูปร่างเป็นต้น ดังนี้แล

คัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๒ หน้า ๙๙) แสดงรูปวิเคราะห์ เมถุน เป็นนปุงสกลิงค์ว่า มิถุนานํ อิทํ เมถุนํ (กรรมนี้เป็นของคนคู่ ชื่อว่า เมถุนะ) แล้วตั้งรูปวิเคราะห์เป็นอวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า

- เมถุนเมว ธมฺโม เมถุนธมฺโม = อัชฌาจารคือกรรมที่เป็นของคนคู่ ชื่อว่า เมถุนธรรม

แต่ตามความเห็นของฎีกาใหม่ [๔๓] ให้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นวิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า

- เมถุโน ธมฺโม เมถุนธมฺโม = อัชฌาจารที่เป็นของคนคู่ ชื่อว่า เมถุนธรรม

ทั้งนี้เพราะท่านถือว่า เมถุน ศัพท์เป็นปุงลิงค์ จึงเป็นวิเสสนะของ ธมฺโม ได้ คำว่า เมถุน ในพระไตรปิฎกและในอรรถกถาพบว่ามีทั้ง ๒ ลิงค์ คือ เป็นปุงลิงค์โดยหมายถึงอัชฌาจาร (ธมฺโม) และเป็นนปุงสกลิงค์ โดยหมายถึง กรรม (กมฺมํ)

ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๖๒๘) กล่าวถึง มิถุน ศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์เท่านั้นว่า มิถุนํ ถีปุมทฺวยํ (คู่ของบุรุษและสตรี ชื่อว่า มิถุนะ) โดย มิถุน ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ ทฺวย (คู่) อันเป็นคู่ของบุรุษและสตรี นอกจากนั้น คัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๓๔๔) กล่าวว่า คำว่า เมถุน ประกอบรูปศัพท์มาจาก มิถุน ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน นิพฺพตฺต ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มิถุเนน อิตฺถิปุริเสหิ นิพฺพตฺตํ เมถุนํ = กรรมที่เกิดขึ้นด้วยคนคู่คือสตรีและบุรุษ ชื่อว่า เมถุน

<มีรูปสันสกฤตว่า มิถุเนน สฺตรีปุํสาภฺยำ นิรฺวฤตฺตมฺ ไมถุนมฺ.>

คำอธิบาย ปฏิเสเวยฺย

ปฏิเสเวยฺยาติ เสเวยฺย อชฺฌาปชฺเชยฺย.

คำว่า ปฏิเสเวยฺย แปลว่า พึงเสพ คือ พึงล่วงละเมิด

[ท่านอธิบาย ปฏิเสเวยฺย ว่า เสเวยฺย โดยไม่อธิบายอรรถของ ปติ อุปสรรค จึงแสดงว่า ปติ อุปสรรคเป็นธาตวัตถานุวัตตกะ คือ คล้อยตามอรรถของ สิวุ ธาตุ (เสวเน = เสพ) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

"ปลมฺพเต วิลมฺพเต"ติอาทีสุ วิย อุปสคฺคสฺส โกจิ อตฺถวิเสโส นตฺถีติ อาห "เสเวยฺยา"ติ.[๔๔]

"อรรถเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งของอุปสรรคย่อมไม่มี ดังคำว่า ปลมฺพเต (ย่อมห้อย), วิลมฺพเต (ย่อมห้อย) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เสเวยฺย (พึงเสพ)"

คำว่า อชฺฌาปชฺเชยฺย (พึงล่วงละเมิด) แสดงคำอธิบายว่า การเสพ ก็คือ การล่วงละเมิดนั่นเอง ไม่ใช่การเสพด้วยการเข้าไปหา ดังคำว่า นิโคฺรธเมว เสเวยฺย (พึงเสพต้นไทรนั่นเทียว) คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "พึงครอบงำแล้วถึง" โดย อธิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อภิภุยฺย (ครอบงำแล้ว)]

คำอธิบาย อนฺตมโส

อนฺตมโสติ สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน.

คำว่า อนฺตมโส (เป็นอย่างต่ำ) หมายความว่า โดยกำหนดอย่างต่ำที่สุด

[ท่านอธิบาย อนฺตมโส ดังนี้

๑. โส อักษรแปลงมาจาก นา วิภัตติ เพราะอธิบายด้วยบทที่ลงตติยาวิภัตติว่า ปริจฺเฉเทน

๒. คำว่า อนฺตมโส มีศัพท์เดิมมาจาก อนฺติมโส แปลงสระ อิ เป็น อ ในที่ประกอบด้วย โส อาเทศ เพราะอธิบายด้วยบทว่า สพฺพนฺติเมน

คำว่า อนฺตมโส ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนฺต ศัพท์ + อิม ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนฺเต ภโว อนฺติโม = ขอบเขตอันมีในที่สุด ชื่อว่า อันติมะ]

ติรจฺฉานคตายปีติ ปฏิสนฺธิวเสน ติรจฺฉาเนสุ คตายปิ, อยเมตฺถ อนุปญฺญตฺติ.

คำว่า ติรจฺฉานคตายปิ (แม้ในสัตว์ดิรัจฉานตัวเมีย) หมายความว่า แม้ในสัตว์ดิรัจฉานตัวเมียที่นับเข้าในสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลาย โดยเนื่องด้วยปฏิสนธิ คำนี้เป็นอนุบัญญัติในสิกขาบทนี้

[คำว่า ติรจฺฉานคตา มีรูปวิเคราะห์สัตตมีตัปปุริสสมาสว่า ติรจฺฉาเนสุ คตา ติรจฺฉานคตา (ผู้เกิดแล้วในสัตว์ดิรัจฉาน ชื่อว่า ติรัจฉานคตะ) โดย คต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อุปฺปนฺน (เกิดแล้ว) ตามที่กล่าวไว้ในฎีกาใหม่ (หน้า ๑๙๕) การอธิบายเช่นนี้เป็นการห้าม คต ศัพท์ว่า ไม่ใช่ศัพท์ตัพภาวะดังคำว่า เขฬคตํ (น้ำลาย), คูถคตํ (คูถ)

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๖๔๘) แสดงความหมายของคำนี้ ๓ ประการว่า

๑. สัตว์ดิรัจฉาน = ติรจฺฉาโนเยว ติรจฺฉานคโต.

(ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส คต ศัพท์เป็นศัพท์ตัพภาวะ คือ ศัพท์ที่มีความหมายเหมือนบทหน้าที่ตนประกอบร่วมด้วย ไม่มีความหมายอื่นใดๆ)

๒. ผู้ถึงภาวะของสัตว์ดิรัจฉาน = ติรจฺฉานภาวํ คโต ปตฺโต ติรจฺฉานคโต.

(ทุติยาตัปปุริสสมาส ลบ ภาว ศัพท์)

๓. ผู้นับเข้าในสัตว์ดิรัจฉาน = ติรจฺฉาเนสุ คโต อนฺโตคโธ ติรจฺฉานคโต.

(สัตตมีตัปปุริสสมาส คต ศัพท์มีความหมายว่า นับเข้า)

อนึ่ง สัตว์ดิรัจฉานในเรื่องนี้ต้องเป็นสัตว์ดิรัจฉานที่เป็นเหตุให้ต้องอาบัติปาราชิกได้เท่านั้น ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๗๗) ได้ประพันธ์คาถาว่า

อปทานํ อหิมจฺฉา ทฺวิปทานญฺจ กุกฺกุฏี
จตุปฺปทานํ มชฺชารี วตฺถุ ปาราชิกสฺสิมา.[๕๕]

"ในบรรดาสัตว์ไม่มีเท้า หมายเอา งูและปลา ในสัตว์ ๒ เท้า หมายเอา แม่ไก่ ในสัตว์ ๔ เท้า หมายถึง แมว เหล่านี้เป็นวัตถุของอาบัติปาราชิก"]

คำอธิบาย ปาราชิโก โหติ

ปาราชิโก โหตีติ ปราชิโต โหติ, ปราชยํ อาปนฺโน.

คำว่า ปาราชิโก โหติ (ต้องปาราชิก) หมายความว่า เป็นผู้ถูกให้ปราชัย[จากพระศาสนา] คือ ถึงความปราชัย

[คำว่า ปราชิโต (เป็นผู้ถูกให้ปราชัย[จากพระศาสนา]) ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปรา บทหน้า + ชิ ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ ลบ ณาเป เพื่อย่อคำ โดยทั่วไป ชิ ธาตุใช้ในความหมายว่า ชนะ แต่เมื่อ ปรา อยู่หน้า ก็ใช้ในความหมายว่า แพ้ อุปสรรคคือ ปรา ทำหน้าที่ธาตวัตถพาธกะ คือ เบียดเบียนอรรถของธาตุ หมายถึง ทำให้อรรถของธาตุเปลี่ยนไปจากอรรถที่นิยมใช้ทั่วไป ที่จริงแล้ว ชิ ธาตุใช้ในความหมาย ๒ ประการ คือ ชนะ และ แพ้ ดังคัมภีร์ธาตวัตถสังคหะ (คาถา ๑๓๘) กล่าวว่า ชิ ภูกี ชยปราเช (ชิ ธาตุ = ภูวาทิคณะและกิยาทิคณะ เป็นไปในความหมายว่าชนะ และ แพ้) ดังนั้น ปรา ศัพท์จึงเบียดเบียนอรรถของ ชิ ธาตุ ที่ปรากฏใช้เป็นส่วนใหญ่ แต่ไม่มีอำนาจในการแสดงอรรถใหม่ เพราะอุปสรรคเป็น โชตกศัพท์ คือ ศัพท์ที่แสดงอรรถที่มีอยู่เดิมให้ปรากฏชัดเจนขึ้น เหมือนประทีปที่ส่องวัตถุสิ่งของในห้องมืดให้ปรากฏชัดเจน

คำว่า ปราชิโต โหติ แสดงรูปวิเคราะห์ของ ปาราชิก ว่า

- ปราชียิตฺถาติ ปาราชิโก = ผู้ถูกให้ปราชัยแล้ว ชื่อว่า ปาราชิก

หมายถึง ผู้ถูกทำให้ปราชัยจากพระศาสนาโดยการล่วงละเมิด ไม่สามารถเข้าร่วมสังฆกรรมมีอุโบสถและปวารณาเป็นต้น ร่วมกับภิกษุอื่นได้อีก เหมือนตาลยอดด้วนที่แห้งตายไม่อาจเจริญเติบโต เมื่อสำเร็จเป็นรูปว่า ปราชิต แล้ว ให้ทำทีฆะสระ อ ใน ป เป็น อา และแปลง ต เป็น ก ดังข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนีว่า

ปราชิตสทฺโท อุปสคฺคสฺส วุทฺธึ กตฺวา ตการสฺส จ กการํ กตฺวา ปาราชิโกติ นิทฺทิฏฺโฐติ อาห "ปาราชิโกติ ปราชิโต"ติ.[๔๖]

"ปราชิต ศัพท์ถูกแสดงว่าเป็น ปาราชิก โดยทำการพฤทธิ์อุปสรรค และแปลง ต เป็น ก ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ปาราชิโกติ ปราชิโต (คำว่า ปาราชิโก โหติ หมายความว่า เป็นผู้ถูกให้แพ้[จากพระศาสนา])"

คำว่า ปราชยํ อาปนฺโน (คือ ถึงความปราชัย) แสดงคำอธิบายความหมายว่า ปราชิโต โหติ (เป็นผู้ถูกให้ปราชัย[จากพระศาสนา]) เพื่อให้เข้าใจชัดเจน การอธิบายในลักษณะนี้จัดเป็นการอธิบายอรรถ โดยมิได้มุ่งแสดงความหมายของธาตุ เพราะเป็นสิ่งที่ปรากฏชัดแล้ว

รูปวิเคราะห์ของ ปาราชิก ในข้างต้น หมายถึง บุคคล จึงมีรูปว่า ปาราชิโก ถ้าหมายถึงอาบัติ ก็มีรูปอิตถีลิงค์ว่า ปาราชิกา ถ้าหมายถึงสิกขาบท ก็มีรูปนปุงสกลิงค์ว่า ปาราชิกํ

สรุปความว่า คำว่า ปาราชิก มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ผู้ถูกให้ปราชัยแล้ว[จากพระศาสนา] = ปราชียิตฺถาติ ปาราชิโก (ปรา บทหน้า + ชิ ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ ลบ ณาเป ปัจจัย เพื่อย่อคำ)

๒. อาบัติที่ยังภิกษุผู้ประพฤติชั่วให้ปราชัย[จากพระศาสนา] = อชฺฌาจารภิกฺขุํ สาสนโต ปราเชตีติ ปาราชิกา (ปรา บทหน้า + ชิ ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ต ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ ลบ ณาเป ปัจจัย เพื่อย่อคำ)

๓. สิกขาบทที่ยังภิกษุผู้ล่วงละเมิดให้ปราชัย[จากพระศาสนา] = วีติกฺกมภิกฺขุํ สาสนโต ปราเชตีติ ปาราชิกํ (ปรา บทหน้า + ชิ ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ต ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ ลบ ณาเป ปัจจัยเพื่อย่อคำ)

ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

ตตฺถ สิกฺขาปทํ โย ตํ อติกฺกมติ, ตํ ปราเชติ, ตสฺมา "ปาราชิกนฺ"ติ วุจฺจติ. อาปตฺติ ปน โย นํ อชฺฌาปชฺชติ, ตํ ปราเชติ, ตสฺมา "ปาราชิกา"ติ วุจฺจติ. ปุคฺคโล ยสฺมา ปราชิโต ปราชยมาปนฺโน, ตสฺมา "ปาราชิโก"ติ วุจฺจติ.[๔๗]

"ในเรื่องนั้น ภิกษุใดล่วงสิกขาบทนั้น สิกขาบทย่อมยังภิกษุนั้นให้ปราชัย ดังนั้น สิกขาบทจึงชื่อว่า ปาราชิก ส่วนภิกษุใดเข้าถึงอาบัตินั้น อาบัติย่อมยังภิกษุนั้นให้ปราชัย ดังนั้น อาบัติจึงชื่อว่า ปาราชิกา บุคคลเป็นผู้ถูกให้ปราชัย คือ ถึงความปราชัย ดังนั้น จึงชื่อว่า ปาราชิก"

ปราชยตีติ ปาราชิกํ, ปาราชิกาติ จ กตฺตุสาธเนน ปาราชิกสทฺเทน สิกฺขาปทํ อาปตฺติ จ วุจฺจตีติ ทสฺเสนฺโต อาห "โย ตํ อติกฺกมตี"ติอาทิ. ปุคฺคโล ปน กมฺมสาธเนน ปาราชิกสทฺเทน วุจฺจตีติ ทสฺเสนฺโต อาห "ปุคฺคโล ยสฺมา ปราชิโต"ติอาทิ.[๔๘]

"พระอรรถกถาจารย์จะแสดงว่า สิกขาบทและอาบัติย่อมถูกกล่าวด้วย ปาราชิก ศัพท์ ที่เป็นกัตตุสาธนะว่า ปราชยตีติ ปาราชิกํ, ปาราชิกา จึงกล่าวว่า โย ตํ อติกฺกมติ (ภิกษุใดล่วงสิกขาบทนั้น) เป็นต้น ท่านจะแสดงว่า ส่วนบุคคลย่อมถูกกล่าวไว้ด้วย ปาราชิก ศัพท์ที่เป็นกรรมสาธนะ จึงกล่าวว่า ปุคฺคโล ยสฺมา ปราชิโต (บุคคลเป็นผู้ถูกให้ปราชัย) เป็นต้น"

คำว่า ปราชิต กล่าวไว้ในสารัตถทีปนีว่า เป็นกรรมสาธนะ คำว่า ปาราชิก ที่มีรูปเดิมมาจาก ปราชิต จึงแปลว่า "ผู้ถูกให้ปราชัยแล้ว" แต่ผู้แปลเห็นว่า คำว่า ปราชิต อาจแปลเป็นกัตตุสาธนะว่า "ผู้ปราชัยแล้ว" โดยไม่ลบการิตปัจจัย ก็ไม่ผิดหลักภาษาและยังเข้าใจง่ายในภาษาไทยว่า เป็นผู้ปราชัยแล้วจากพระศาสนา การที่ท่านผู้แต่งสารัตถทีปนีคิดว่า เป็นกรรมสาธนะและลบการิตปัจจัยนั้น คงจะเพื่อให้สอดคล้องกับรูปวิเคราะห์ของ ปาราชิก และ ปาราชิกา ที่ระบุไว้เป็นเหตุกัตตุสาธนะข้างต้น แต่พระอรรถ-กถาจารย์ไม่ได้ระบุรูปวิเคราะห์เหตุกัตตุสาธนะของ ปาราชิก ศัพท์ที่หมายถึงบุคคล ท่านเพียงกล่าวว่า ปราชิโต ปราชยมาปนฺโน ดังนั้นคำนี้อาจแปลว่า "เป็นผู้ปราชัย คือ ถึงความปราชัย" ก็ไม่ผิดหลักภาษา แม้ในคัมภีร์นิรุตติทีปนีกล่าวถึงนัยนี้ว่า

ปราชยตีติ ปาราชิโก, อโลโป, ปุคฺคโล. ปราเชตีติ ปาราชิโก, อโลโป การิตโลโป จ, ธมฺโม.[๑๙]

"บุคคลใดย่อมปราชัย เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ปาราชิก ลบ อ อักษร หมายถึง บุคคล

อาบัติใดย่อมยังบุคคลให้ปราชัย เหตุนั้น อาบัตินั้นชื่อว่า ปาราชิก ลบ อ อักษร และลบการิตปัจจัย หมายถึง อาบัติ"

ความเห็นข้างต้น คำว่า ปาราชิก ที่หมายถึงบุคคล ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปรา บทหน้า + ชิ ธาตุ + อก ปัจจัย (หรือลง ณฺวุ แล้วแปลงเป็น อก) ลบ อ ใน อก ปัจจัย ส่วนคำว่า ปาราชิก ที่หมายถึงอาบัติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปรา บทหน้า + ชิ ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + อก ปัจจัย

อนึ่ง การลบ ณาเป ปัจจัยในบทว่า ปราเชติ ถือว่าเป็นรูปพิเศษที่พบในอุทาหรณ์นี้เท่านั้น เพราะในพระบาลียังไม่พบอุทาหรณ์ของบทอาขยาตอื่นที่ลบการิตปัจจัย แล้วมีรูปเหมือนบทที่ไม่ลงการิตปัจจัยเช่นนี้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำอธิบาย อสํวาโส

อสํวาโสติ ปกตตฺตา ภิกฺขู สห วสนฺติ เอตฺถาติ เอกกมฺมาทิโกว ติวิโธปิ วิธิ สํวาโส นาม, โส เตน สทฺธึ นตฺถีติ อสํวาโส. สงฺฆกมฺเมสุ หิ เอส คณปูรโกปิ น โหติ. อยํ ตาว ปท-วณฺณนา.

ในคำว่า อสํวาโส (หาสังวาสมิได้) ลักษณะทั้ง ๓ ประการมีกรรมอย่างเดียวกันเป็นต้นนั่นแหละ ชื่อว่า **สังวาส** โดยความหมายว่า ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นปกตัตตะ (ภิกษุปกติไม่ต้องอาบัติปาราชิก ไม่ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง) ย่อมอยู่ร่วมกันในลักษณะนี้ [ดังนั้นจึงชื่อว่า สังวาส, ลักษณะที่อยู่ร่วมกันของเหล่าภิกษุผู้เป็นปกตัตตะ]

สังวาสนั้นกับภิกษุนั้นย่อมไม่มี เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า **อสังวาสะ** (ผู้ไม่มีสังวาส) ดังจะเห็นได้ว่า บุคคลนี้ไม่อาจทำสงฆ์ให้ครบจำนวนได้ (คณปูรกะ) ในสังฆกรรมทั้งหลาย

ข้อความข้างต้นเป็นคำอธิบายบทก่อน[ข้อวินิจฉัยที่จะกล่าวต่อไป]

[คำว่า สห วสนฺติ เอตฺถ แสดงรูปวิเคราะห์ของ สํวาส เป็นอธิกรณสาธนะว่า สห วสนฺติ เอตฺถาติ สํวาโส และแสดงว่า ณ ปัจจัยในบทนี้ลงในอธิกรณสาธนะ

ในคำว่า อสํวาโส (หาสังวาสไม่ได้) ลักษณะ ๓ ประการ คือ

๑. เอกกมฺม (กรรมอย่างเดียวกัน : กตฺตพฺพนฺติ กมฺมํ, เอกโต กมฺมํ เอกกมฺมํ) คือ สังฆกรรม ๔ อย่างอันได้แก่ อปโลกนกรรม ญัตติกรรม ญัตติทุติยกรรม และญัตติจตุตถกรรม ที่ภิกษุปกตัตตะผู้อยู่ในสีมาเดียวกันพึงกระทำร่วมกัน

๒. เอกุทฺเทส (อุเทศอย่างเดียวกัน : อุทฺทิสิตพฺโพติ อุทฺเทโส, เอกโต อุทฺเทโส เอกุทฺเทโส) คือ หัวข้อของปาติโมกข์ ๕ อย่างที่ภิกษุปกตัตตะผู้อยู่ในสีมาเดียวกันพึงกระทำร่วมกัน

๓. สมสิกฺขตา (สิกขาเสมอกัน : สิกฺขิตพฺพาติ สิกฺขา, สมํ สิกฺขา สมสิกฺขา, สมสิกฺขาเยว สมสิกฺขตา) คือ หมู่สิกขาบทที่เรียกว่าศีลสิกขา ซึ่งลัชชีบุคคลทั้งหมดพึงประพฤติร่วมกัน

คำว่า อสํวาส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นตฺถิ สํวาโส เตนาติ อสํวาโส = สังวาสกับภิกษุนั้นย่อมไม่มี เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า อสังวาสะ

อนึ่ง คัมภีร์ปาติโมกขเมทินี (หน้า ๖๖) แสดงคำว่า อสํวาส ว่า ผู้ไม่มีการอยู่ร่วมกัน โดยถือว่า สํวาส เป็นบทภาวสาธนะ ตามมตินี้คำว่า อสํวาส มีความหมายทีละศัพท์ ดังนี้

- การอยู่ร่วมกัน = สํวสนํ สํวาโส (สํ บทหน้า + วส ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- ผู้ไม่มีการอยู่ร่วมกัน = นตฺถิ สํวาโส เอตสฺสาติ อสํวาโส (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

ประโยคว่า สงฺฆกมฺเมสุ หิ เอส คณปูรโกปิ น โหติ (ดังจะเห็นได้ว่า บุคคลนี้ไม่อาจทำสงฆ์ให้ครบจำนวนได้ในสังฆกรรมทั้งหลาย) กล่าวไว้เพื่อย้ำความในประโยคต้น กล่าวคือ แม้บุคคลนั้นจะอยู่ในคณะสงฆ์ก็ไม่อาจทำให้สังฆกรรมสำเร็จได้ เช่น ในการอุปสมบทที่ต้องมีภิกษุอย่างน้อย ๕ รูป ถ้ามีพระ ๑ รูปต้องอาบัติปาราชิก กรรมย่อมไม่สำเร็จ แต่ถ้าหากมีพระมากกว่า ๕ รูป กรรมดังกล่าวย่อมสำเร็จได้

ดังนั้น พระพม่าจึงนิยมการประกอบสังฆกรรมมากกว่าจำนวนที่พระวินัยกำหนดไว้ และนั่งชิดกันภายในหัตถบาสในขณะประกอบพิธีสังฆกรรม เพื่อให้กรรมสำเร็จตามที่ต้องการนั่นเอง]

ทวาร ๓๐ ในอาบัติปาราชิก

อยํ ปเนตฺถ วินิจฺฉโย- มนุสฺสามนุสฺสติรจฺฉานคตวเสน หิ ติสฺโส อิตฺถิโย, ตาสํ วจฺจมคฺคปสฺสาวมคฺคมุขมคฺควเสน ตโย ตโย กตฺวา นว มคฺคา, ตถา อุภโตพฺยญฺชนกานํ. ปุริสานํ ปน วจฺจมคฺคมุขมคฺควเสน เทฺว เทฺว กตฺวา ฉ มคฺคา, ตถา ปณฺฑกานนฺติ เอวํ ตึส มคฺคา.

ข้อวินิจฉัยในสิกขาบทนี้ มีดังนี้

มรรคมี ๓๐ อย่างนี้ คือ

- มรรค ๙ โดยจำแนกเป็นทวารหนัก ทวารเบา และปากอย่างละ ๓ ของหญิง ๓ จำพวก คือ หญิงมนุษย์ หญิงอมนุษย์ และสัตว์ดิรัจฉานตัวเมีย
- มรรค ๙ ของอุภโตพยัญชนกเหมือนกัน
- มรรค ๖ โดยจำแนกเป็นทวารหนัก และปาก อย่างละ ๒ ของบุรุษ
- มรรค ๖ ของบัณเฑาะก์เหมือนกัน

[คำว่า วจฺจมคฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วจฺจสฺส มคฺโค วจฺจมคฺโค = ทางแห่งอุจจาระ ชื่อว่า วัจจมรรค

คำว่า ปสฺสาวมคฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปสฺสาวสฺส มคฺโค ปสฺสาวมคฺโค = ทางแห่งปัสสาวะ ชื่อว่า ปัสสาวมรรค

คำว่า มุขมคฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มุขเมว มคฺโค มุขมคฺโค = ทางคือปาก ชื่อว่า มุขมรรค

ในบางแห่ง ตถา ศัพท์แปลว่า “นอกจากนั้น” ใช้ในความหมายว่า *ปักขันตรโชตกะ* คือ แสดงฝ่ายอื่นจากฝ่ายที่กล่าวมาก่อนในประโยคต้น แต่ในที่นี้ แปลว่า “เหมือนอย่างนั้น, เช่นเดียวกัน” ใช้ในความหมายว่า อนุกัฑฒนะ คือ ดึงข้อความจากประโยคต้นให้ติดตามมาสู่ประโยคนี้เพื่อย่อคำในประโยคหลัง]

เตสุ อตฺตโน วา ปเรสํ วา ยสฺส กสฺสจิ มคฺคสฺส สนฺถตสฺส วา อสนฺถตสฺส วา, ปเรสํ ปน มตานมฺปิ อกฺขายิตสฺส วา เยภุยฺเยน อกฺขายิตสฺส วา ปกติวาเตน อสํผุฏฺเฐ อลฺโลกาเส

โย ภิกฺขุ เอกติลพีชมตฺตมฺปิ อตฺตโน องฺคชาตํ สนฺถตํ วา อสนฺถตํ วา เสวนจิตฺเตน ปเวเสติ, ปเรน วา ปเวสิยมาเน ปเวสนปวิฏฺฐฐิตอุทฺธรเณสุ ยํ กิญฺจิ สาทิยติ, อยํ ปาราชิกาปตฺตึ อาปนฺโน นาม โหติ. อยํ ตาเวตฺถ อสาธารณวินิจฺฉโย.

ในบรรดาทวารทั้ง ๓๐ เหล่านั้น ภิกษุใดมีจิตคิดจะเสพ สอดองคชาตของตนที่มีของหุ้มหรือไม่มีของหุ้ม ลึกเพียงเมล็ดงาหนึ่งในที่ชุ่มซึ่งลมปกติไม่กระทบสัมผัสทางทวารใดทวารหนึ่งของตัวเองหรือผู้อื่นที่มีของหุ้มหรือไม่มีของหุ้ม หรือทางทวารที่ยังไม่ถูกสัตว์กัดกินหรือสัตว์ยังกัดกินไม่มากของบุคคลอื่นที่ตายแล้ว อีกอย่างหนึ่ง เมื่อถูกบุคคลอื่นสอดใส่ ย่อมยินดีกิจอย่างใดอย่างหนึ่งในการสอดเข้า สอดเข้าแล้วหยุดอยู่และถอนขึ้น ภิกษุนี้ชื่อว่า ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว

ข้อความข้างต้นเป็นคำวินิจฉัยโดยเฉพาะในสิกขาบทนี้ก่อน[การวินิจฉัยทั่วไป]

[ใจความในเรื่องนี้ คือ ภิกษุผู้ที่สอดใส่องคชาตของตนเข้าไปในมรรคใดมรรคหนึ่ง แม้เพียงเท่าเมล็ดงาหนึ่ง ต้องอาบัติปาราชิก โดยไม่ต้องพิจารณาว่า เป็นผู้ยินดีหรือไม่ยินดี นอกจากนั้น ภิกษุที่ถูกผู้อื่นบังคับให้สอดใส่องคชาตของตนในมรรคดังกล่าว ถ้ามีความยินดีในขณะใดขณะหนึ่งมีการสอดเข้าเป็นต้น ก็ต้องอาบัติปาราชิกเช่นเดียวกัน แต่ถ้าปราศจากความยินดี ก็ไม่ต้องอาบัติ

ในคำว่า อตฺตโน วา ปเรสํ วา (ของตัวเองหรือผู้อื่น) ข้อความว่า “ของตน” หมายถึง บุคคล ๒ จำพวก คือ ลัมพี (ผู้มีองคชาตยาว) และมุทุปิฏฐิกะ (ผู้มีหลังอ่อน) เป็นคนที่สามารถก้มลงดูดองคชาตของตนได้

คำว่า สนฺถตสฺส (มีของหุ้ม) คือ หุ้มไว้ด้วยผ้า ใบไม้ เปลือกป่าน หนัง แผ่นดีบุก หรือแผ่นดีบุกดำ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า สนฺถรียเตติ สนฺถโต, มคฺโค = มรรคที่ถูกหุ้มไว้ ชื่อว่า สันถตะ (สํ บทหน้า + ถร ธาตุ อจฺฉาทเน = ปิด + ต ปัจจัย)

คำว่า อกฺขายิตสฺส (ยังไม่ถูกสัตว์กัดกิน) คือ ยังมิได้ถูกสุนัขบ้านหรือสุนัขป่ากัดกิน คำว่า ขายิต ประกอบรูปศัพท์มาจาก ขาท ธาตุ + ต ปัจจัย แปลง ท เป็น ย

คำว่า เสวนจิตฺต แปลตามศัพท์ว่า “จิตเครื่องเสพ” คือ จิตที่ต้องการจะเสพนั่นเอง]

ลักษณะการตัดสินวินัย ๑๗ ข้อ

สพฺพสิกฺขาปทานํ ปน สาธารณวินิจฺฉยตฺถํ อยํ มาติกา-

นิทานํ ปุคฺคลํ วตฺถุํ ปญฺญตฺติวิธิเมว จ
อาณตฺตาปตฺตินาปตฺติ- วิปตฺตึ องฺคเมว จ.
สมุฏฺฐานวิธึ กิริยา- สญฺญาจิตฺเตหิ นานตฺตํ
วชฺชกมฺมปฺปเภทญฺจ ติกทฺวยวิธึ ตถา.
ลกฺขณํ สตฺตรสธา จิตํ สาธารณํ อิทํ
ญตฺวา โยเชยฺย เมธาวี ตตฺถ ตตฺถ ยถารหนฺติ.

พึงทราบมาติกา (หัวข้อ) เพื่อข้อวินิจฉัยทั่วไปแก่สิกขาบททั้งหมด[ที่ปรากฏในคัมภีร์บริวาร] ดังนี้

"ผู้มีปัญญารู้ลักษณะทั่วไป[แก่สิกขาบททั้งหมด]ที่ดำรงอยู่ ๑๗ ประการ คือ สถานที่ บุคคล วัตถุ ประเภทของบัญญัติ อาณัติ อาบัติ อนาบัติ วิบัติ องค์ประกอบ ประเภทของสมุฏฐาน ความต่างกันแห่งกิริยา ความต่างกันแห่งสัญญา ความต่างกันแห่งจิต ประเภทของโทษ ประเภทของกรรม และประเภทของติกะ ๒ หมวดแล้ว พึงประกอบไว้ตามสมควร ในสิกขาบทนั้นๆ"

[วิธิ ศัพท์ในคำว่า ปญฺญตฺติวิธิ และ สมุฏฺฐานวิธิ แปลว่า "ประเภท" ดังฎีกาใหม่ อธิบายว่า
ปญฺญปียตีติ ปญฺญตฺติ, ตสฺสา ปกาโร ปญฺญตฺติวิธิ.[๕๐]
"สิ่งที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติ ชื่อว่า บัญญัติ ประเภทของบัญญัตินั้น ชื่อว่า ปัญญัตติวิธิ"]

ตตฺถ นิทานํ นาม เวสาลิ-ราชคห-สาวตฺถิ-อาฬวิ-โกสมฺพิ-สกฺก-ภคฺคานํ วเสน สตฺตวิธํ ปญฺญตฺติฏฺฐานํ, อิทญฺหิ สพฺพสิกฺขาปทานํ นิทานํ.

ในบรรดามาติกาเหล่านั้น พึงทราบว่า :-

สถานที่ คือ สถานที่ทรงบัญญัติสิกขาบท ๗ แห่ง คือ

๑. เมืองเวสาลี ๒. เมืองราชคฤห์ ๓. เมืองสาวัตถี
๔. เมืองอาฬวี ๕. เมืองโกสัมพี ๖. แคว้นสักคะ
๗. แคว้นภัคคะ

โดยแท้จริงแล้ว สถานที่ ๗ แห่งเหล่านี้เป็นที่บัญญัติสิกขาบททั้งหมด

[ท่านกล่าวประโยคว่า ตตฺถ เป็นต้น เพื่อแจกแจงสถานที่เป็นต้นโดยพิสดาร ส่วนในประโยคว่า อิทญฺหิ กล่าวไว้เพื่อย้ำความในประโยคต้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงกล่าวว่าเป็นสถานที่ทรงบัญญัติสิกขาบท

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สถานที่ ๗ แห่ง มีเมืองเวสาลีเป็นต้น เป็นเพียงนคร มิใช่หรือ

อธิบายว่า สถานที่เหล่านี้เป็นที่บัญญัติสิกขาบททั้งหมด ไม่มีสิกขาบทที่บัญญัติไว้โดยพ้นจากสถานที่ดังกล่าว

คำว่า นิทาน คือ สถานที่ทรงบัญญัติสิกขาบท มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิททาติ เทสนํ เทสวเสน อวิทิตํ วิทิตํ กตฺวา นิทสฺเสตีติ นิทานํ = สถานที่แสดงโดยทำให้เทศนาที่ไม่ปรากฏชัดโดยสถานที่ให้ปรากฏชัดเจน ชื่อว่า นิทาน

คำว่า มาติกา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มาตา วิยาติ มาติกา = สิ่งที่เหมือนมารดา ชื่อว่า มาติกา

ประกอบรูปศัพท์จาก มาตุ ศัพท์ + อิก ปัจจัย ในอุปมาตัทธิต หมายถึง หัวข้อ คือ คำกล่าวโดยย่ออันก่อให้เกิดเนื้อความโดยพิสดาร เหมือนมารดาที่ให้กำเนิดบุตร

สถานที่ ๗ แห่งเหล่านี้ หนังสือถามตอบกังขาวิตรณีได้ประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

เวสาลิยา ราชคเห สาวตฺถิยา จ อาฬวี
โกสมฺพิยา จ สกฺเกสุ ภคฺเคสุ เจว ปญฺญตฺตา.[๕๑]

"พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบทไว้ในเมืองเวสาลี เมืองราชคฤห์ เมืองสาวัตถี เมืองอาฬวี เมืองโกสัมพี แคว้นสักคะ และแคว้นภัคคะ"

ในคัมภีร์ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนา (หน้า ๗๕) อธิบายเพิ่มเติมว่า

- ในเมืองเวสาลีมีสิกขาบทที่บัญญัติไว้ ๑๐ ข้อ
- ในเมืองราชคฤห์มีสิกขาบทที่บัญญัติไว้ ๒๑ ข้อ
- ในเมืองสาวัตถีมีสิกขาบทที่บัญญัติไว้ ๒๔๙ ข้อ
- ในเมืองอาฬวีมีสิกขาบทที่บัญญัติไว้ ๖ ข้อ
- ในเมืองโกสัมพีมีสิกขาบทที่บัญญัติไว้ ๘ ข้อ
- ในแคว้นสักคะมีสิกขาบทที่บัญญัติไว้ ๘ ข้อ

- ในแคว้นภัคคะมีสิกขาบทที่บัญญัติไว้ ๓ ข้อ รวมเป็นสิกขาบท ๓๕๐ ข้อ

จำแนกเป็นสาธารณบัญญัติ ๑๗๔ ข้อ และเป็นอสาธารณบัญญัติ ๑๗๖ ข้อ สิกขาบทที่บัญญัติแก่ภิกษุอย่างเดียวมี ๒๒๐ ข้อ และสิกขาบทที่บัญญัติแก่ภิกษุณีอย่างเดียวมี ๓๐๔ ข้อ รวมเป็นสิกขาบททั้งสิ้น ๕๒๔ ข้อโดยการนับซ้ำกัน หรือมีทั้งสิ้น ๓๕๐ ข้อโดยการนับไม่ซ้ำกัน]

ปุคฺคโล นาม ยํ ยํ อารพฺภ ตํ ตํ สิกฺขาปทํ ปญฺญตฺตํ.

บุคคล คือ ผู้ที่พระพุทธองค์ทรงปรารภบัญญัติสิกขาบทนั้นๆ

[บุคคลในเรื่องนี้ไม่ใช่ทุกคน แต่หมายถึงผู้ที่พระพุทธองค์ทรงปรารภบัญญัติสิกขาบทนั้นๆ ดังนั้นท่านจึงกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อระบุถึงบุคคลที่หมายเอาในเรื่องนี้

กังขาฎีกาใหม่ (หน้า ๑๙๙) กล่าวสรุปบุคคลผู้เป็นอาทิกัมมิกะ คือ ภิกษุ ๒๓ รูป ภิกษุณี ๗ รูปว่า

สุทินฺโน ธนิโย สมฺพ- หุลา วคฺคุมุทนฺติกา
เสยฺยสโก อุทายี จา- ฬวกา ฉนฺนเมตฺติยา.
เทวทตฺตสฺสชิปุนพฺพสุ- ฉพฺพคฺคิโย’ปนนฺทญฺญตโรปิ จ
หตฺถโก จานุรุทฺโธ จ สตฺตรส จูฬปนฺถโก.
เพลฏฺฐสีโส จานนฺโท สาคโต’ริฏฺฐนามโก
นนฺทตฺเถเรน เตวีส ภิกฺขูนํ อาทิกมฺมิกา.
สุนฺทรีนนฺทา ถุลฺลนนฺทา ฉพฺพคฺคิยญฺญตราปิ จ
จณฺฑกาฬี สมฺพหุลา เทฺว จ ภิกฺขุนิโย ปรา
ภิกฺขุนีนํ ตุ สตฺเตว โหนฺติ ตา อาทิกมฺมิกา.[๕๒]

“เหล่าภิกษุผู้เป็นอาทิกัมมิกะ ๒๓ รูป คือ พระสุทิน พระธนิยะ ภิกษุจำนวนมาก ภิกษุหลายรูปผู้อยู่ใกล้แม่น้ำวัคคุมุทา พระเสยยสกะ พระอุทายี ภิกษุหลายรูปผู้อยู่ในเมืองอาฬวกะ พระฉันนะ พระเมตติยะ[และภูมชกะ] พระเทวทัต พระอัสสชิและปุนัพพสุกะ พระฉัพพัคคีย์ พระอุปนันทะ พระภิกษุรูปหนึ่ง[ผู้ไม่ปรากฏชื่อและโคตร] พระหัตถกะ พระอนุรุทธะ พระสัตตรสวัคคีย์ พระจูฬปันถก พระเพลัฏฐสีสะ พระอานนท์ พระสาคตะ และภิกษุชื่อว่าอริฏฐะ กับพระนันทเถระ

เหล่าภิกษุณี ๗ รูปผู้เป็นอาทิกัมมิกะเหล่านั้น คือ นางสุนทรีนันทา นางถุลลนันทา ภิกษุณีฉัพพัคคีย์ ภิกษุณีรูปหนึ่ง นางจัณฑกาฬี ภิกษุณีจำนวนมาก และภิกษุณี ๒ รูปอื่น”

มีข้อสังเกตว่า คำว่า เตวีส ภิกฺขูนํ (๒๓ แห่งภิกษุทั้งหลาย) เป็นการใช้สังขยาศัพท์ที่มีสังขยาเป็นประธานในประโยค เรียกว่า สังขยาปธานะ ดังเช่น คำว่า วีสติ ภิกฺขูนํ ติฏฺฐติ (๒๐ แห่งภิกษุทั้งหลายยืนอยู่) แต่อาจจะใช้เป็นสังขเยยยปธานะ คือ มีสังขเยยยะเป็นประธานก็ได้ โดยมีรูปว่า เตวีส ภิกฺขู (ภิกษุทั้งหลาย ๒๓ รูป), วีสติ ภิกฺขู ติฏฺฐนฺติ (ภิกษุทั้งหลาย ๒๐ รูปยืนอยู่) การใช้เป็นสังขยาปธานะ หรือสังขเยยยปธานะนี้นิยมใช้ในจำนวนตั้งแต่ วีสติ เป็นต้นไปจนถึง นวุติ (๙๐)

ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๗๓) ว่า

อฏฺฐารสนฺตา สงฺเขฺยยฺเย สงฺขฺยา เอกาทโย ติสุ
สงฺขฺยาเน ตุ จ สงฺเขฺยเย เอกตฺเต วีสตาทโย
วคฺคเภเท พหุตฺเตปิ ตา อานวุติ นาริยํ.[๕๓]

"สังขยาศัพท์มี เอก เป็นต้น มี อฏฺฐารส เป็นที่สุด ย่อมเป็นไปในสิ่งที่ถูกนับในลิงค์ทั้ง ๓

ส่วน วีสติ ศัพท์เป็นต้นย่อมเป็นไปในจำนวนและสิ่งที่ถูกนับ ในเอกพจน์

เมื่อมีความต่างกันแห่งกลุ่ม วีสติ ศัพท์เป็นต้นเหล่านั้นจนถึง นวุติ (๙๐) ย่อมเป็นไปแม้ในพหูพจน์ ในอิตถีลิงค์"

เมื่อเป็นเช่นนี้ ในบาทคาถาสุดท้ายของฎีกาใหม่ที่กล่าวว่า ภิกฺขุนีนํ ตุ สตฺเตว โหนฺติ ตา อาทิกมฺมิกา (เหล่าภิกษุณี ๗ รูปผู้เป็นอาทิกัมมิกะเหล่านั้น) จึงไม่น่าจะถูกต้อง เพราะท่านใช้ สตฺต ศัพท์เป็นสังขยาปธานะ แต่สังขยาศัพท์ตั้งแต่ เอก ถึง อฏฺฐารส ต้องใช้เป็นสังขเยยยปธานะเท่านั้น นอกจากนั้นรูปอิตถีลิงค์ว่า ตา ก็ไม่ควรมีได้ เพราะไม่อาจเพิ่มศัพท์อิตถีลิงค์เข้ามาเป็นวิเสสยะของบทนี้ได้ และ สตฺต ก็เป็นอลิงคนามที่ไม่มีลิงค์ปรากฏชัดเจน จึงควรประพันธ์บาทสุดท้าย ๒ บาทเป็นรูปว่า

สตฺต ภิกฺขุนิโย เตฺวว โหนฺติ ตา อาทิกมฺมิกา.

แต่การที่ท่านมิได้ประพันธ์เป็นรูปว่า

ภิกฺขุนิโย ตุ สตฺเตว โหนฺติ ตา อาทิกมฺมิกา.

นั้นก็คงเพื่อหลีกเลี่ยง ส คณะใน ขุนิโย (๑๑๒) ที่ฉันทลักษณ์ห้ามไว้ แต่ทำให้กลายเป็นสังขยาปธานะไป ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

วตฺถุ นาม ตสฺส ตสฺส ปุคฺคลสฺส อชฺฌาจาโร วุจฺจติ.

วัตถุ (ที่ตั้งของสิกขาบท) คือ อัชฌาจารของบุคคลนั้นๆ

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อระบุว่าที่ตั้งของสิกขาบท คือ อัชฌาจารของบุคคลนั้นๆ ไม่ใช่ที่ตั้งทุกอย่าง]

ปญฺญตฺติวิธินฺติ ปญฺญตฺติ-อนุปญฺญตฺติ-อนุปฺปนฺนปญฺญตฺติ-สพฺพตฺถปญฺญตฺติ-ปเทสปญฺญตฺติ-สาธารณปญฺญตฺติ-อสาธารณปญฺญตฺติ-เอกโตปญฺญตฺติ-อุภโตปญฺญตฺติวเสน นววิธา ปญฺญตฺติ. ตตฺถ อนุปฺปนฺนปญฺญตฺติ นาม อนุปฺปนฺเน โทเส ปญฺญตฺตา. สา อฏฺฐครุธมฺมปฺปฏิคฺคหณวเสน ภิกฺขุนีนํเยว อาคตา. อญฺญตฺร นตฺถิ. วินยธรปญฺจเมน คเณน อุปสมฺปทา, คณงฺคณูปาหนา ธุวนฺหานํ จมฺมตฺถรณนฺติ เอเตสํ วเสน จตุพฺพิธา ปเทสปญฺญตฺติ นาม. มชฺฌิมเทเสเยว หิ เอเตหิ อาปตฺติ โหติ, เตสุปิ ธุวนฺหานํ ปฏิกฺเขปมตฺตเมว ปาติโมกฺเข อาคตํ, ตโต อญฺญา ปเทสปญฺญตฺติ นาม นตฺถิ. สพฺพานิ สพฺพตฺถปญฺญตฺติเยว โหนฺติ, สาธารณปญฺญตฺติทุกญฺจ เอกโตปญฺญตฺติทุกญฺจ อตฺถโต เอกํ, ตสฺมา อนุปฺปนฺนปญฺญตฺติญฺจ สพฺพตฺถปญฺญตฺติทุกญฺจ เอกโตปญฺญตฺติทุกญฺจ ฐเปตฺวา เสสานํ จตสฺสนฺนํ ปญฺญตฺตีนํ วเสน สพฺพตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

ประเภทของบัญญัติ คือ บัญญัติ ๙ อย่าง ได้แก่

๑. บัญญัติ (ข้อบัญญัติก่อน, มูลบัญญัติ)

๒. อนุบัญญัติ (ข้อบัญญัติต่อมา)

๓. อนุปปันนบัญญัติ (ข้อบัญญัติเมื่อโทษยังไม่เกิดขึ้น) คือ ข้อบัญญัติที่ทรงบัญญัติไว้เมื่อโทษยังไม่เกิดขึ้น มีเฉพาะนางภิกษุณีอย่างเดียวด้วยการรับครุธรรม ๘ ไม่มีในสิกขาบทอื่น

๔. สัพพัตถบัญญัติ (ข้อบัญญัติในทุกที่ทั้งในมัธยมประเทศและแว่นแคว้นชายแดน) คือ สิกขาบททั้งหมด

๕. ปเทสบัญญัติ (ข้อบัญญัติในบางที่เฉพาะในมัธยมประเทศเท่านั้น) มี ๔ อย่าง คือ

๕.๑ การอุปสมบทด้วยคณะอันมีพระวินัยธร[คือพระกรรมวาจาจารย์]เป็นรูปที่ ๕

๕.๒ รองเท้าหลายชั้น [ตั้งแต่ ๔ ชั้นขึ้นไป]

๕.๓ การอาบน้ำเป็นประจำ

๕.๔ เครื่องลาดหนัง

ที่จริงแล้ว อาบัติด้วยสิกขาบทเหล่านี้มีในมัธยมประเทศเท่านั้น แม้ในสิกขาบทเหล่านั้น สิกขาบทที่ห้ามการอาบน้ำเป็นประจำปรากฏในปาติโมกข์อย่างเดียวเท่านั้น [คือ นหานสิกขาบท

อันเป็นสิกขาบทที่ ๗ ของสุราปานวรรคที่ ๖ ในปาจิตตีย์ ส่วนสิกขาบทอื่นปรากฏอยู่ในคัมภีร์มหาวรรค จัมมขันธกะ] ขึ้นชื่อว่าปเทสบัญญัติอื่นจากบัญญัติทั้ง ๔ เหล่านั้น หามีไม่

๖. สาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติทั่วไปแก่ภิกษุและภิกษุณี)

๗. อสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติไม่ทั่วไปแก่ภิกษุหรือภิกษุณี)

๘. เอกโตบัญญัติ (ข้อบัญญัติฝ่ายเดียวเฉพาะภิกษุหรือภิกษุณี)

๙. อุภโตบัญญัติ (ข้อบัญญัติทั้ง ๒ ฝ่ายแก่ภิกษุและภิกษุณี)

สาธารณบัญญัติทุกะ (หมวด ๒ แห่งสาธารณบัญญัติ) และเอกโตบัญญัติทุกะ (หมวด ๒ แห่งเอกโตบัญญัติ) มีความหมายอย่างเดียวกัน ดังนั้น จึงควรทราบคำวินิจฉัยในสิกขาบททั้งหมดโดยเนื่องด้วยบัญญัติ ๔ ที่เหลือยกเว้นอนุปปันนบัญญัติ สัพพัตถบัญญัติทุกะ (หมวด ๒ แห่งสัพพัตถบัญญัติ) และเอกโตบัญญัติทุกะ

[รูปวิเคราะห์ของคำว่า ปญฺญตฺติ เป็นต้น พึงทราบดังต่อไปนี้

- ปญฺญปียตีติ ปญฺญตฺติ = สิกขาบทที่พระผู้มีพระภาคทรงตั้งไว้/บัญญัติไว้ ชื่อว่า บัญญัติ

(ป บทหน้า + ญป ธาตุ + ติ ปัจจัย)

- อนุ ปจฺฉา ฐปิตา ปญฺญตฺติ อนุปญฺญตฺติ = บัญญัติที่ทรงตั้งไว้ในภายหลัง ชื่อว่า อนุบัญญัติ

- อนุปฺปนฺเน ฐปิตา ปญฺญตฺติ อนุปฺปนฺนปญฺญตฺติ = บัญญัติที่ทรงตั้งไว้เมื่อโทษยังไม่เกิดขึ้น ชื่อว่า อนุปปันนบัญญัติ

- สพฺพตฺถ ฐปิตา ปญฺญตฺติ สพฺพตฺถปญฺญตฺติ = บัญญัติที่ทรงตั้งไว้ในที่ทั้งปวง ชื่อว่า สัพพัตถ-บัญญัติ

- ปเทเส ฐปิตา ปญฺญตฺติ ปเทสปญฺญตฺติ = บัญญัติที่ทรงตั้งไว้ในที่บางแห่ง ชื่อว่า ปเทสบัญญัติ

- สาธารณา ปญฺญตฺติ สาธารณปญฺญตฺติ = บัญญัติที่ทั่วไป[แก่ภิกษุและภิกษุณี] ชื่อว่า สาธารณ-บัญญัติ

- อสาธารณา ปญฺญตฺติ อสาธารณปญฺญตฺติ = บัญญัติที่ไม่ทั่วไป[แก่ภิกษุหรือภิกษุณี] ชื่อว่า อสาธารณบัญญัติ

- เอกโต ปญฺญตฺติ เอกโตปญฺญตฺติ = บัญญัติฝ่ายเดียว ชื่อว่า เอกโตบัญญัติ

- อุภโต ปญฺญตฺติ อุภโตปญฺญตฺติ = บัญญัติทั้ง ๒ ฝ่าย ชื่อว่า อุภโตบัญญัติ

โดยทั่วไป พระวินัยธร คือ ผู้แตกฉานเชี่ยวชาญพระวินัยสามารถวินิจฉัยผิดถูกได้ แต่ในข้อความ

ว่า "การอุปสมบทด้วยคณะอันมีพระวินัยธรเป็นรูปที่ ๕" พระวินัยธร หมายถึง พระกรรมวาจาจารย์ผู้สวดกรรมวาจาในพิธีอุปสมบท ถ้าภิกษุท่องจำกรรมวาจาได้ ก็จัดว่าเป็นพระวินัยธรในเรื่องนี้ คำว่า วินัย จึงหมายถึง ญัตติจตุตถกรรมวาจา ไม่ใช่วินัยปิฎกทั้งหมด

ข้อความว่า "รองเท้าหลายชั้น" มาจากคำบาลีว่า คุณงฺคุณูปาหนา โดย คุณ ศัพท์แปลว่า "ชั้น" ดังคำว่า ทิคุณา สงฺฆาฏิ (ผ้าสังฆาฏิ ๒ ชั้น) เมื่อประกอบพร้อมกัน ๒ ศัพท์เป็น คุณงฺคุณ (ลงนิคคหิตอาคมแล้วแปลงเป็น ง) ก็มีความหมายว่า เป็นชั้นๆ คือ หลายชั้น หมายถึง รองเท้าตั้งแต่ ๔ ชั้นขึ้นไป ที่จริงแล้ว คุณ ศัพท์มีอรรถ ๘ ประการตามสมควร พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

คุโณ ปฏลราสีสุ อานิสํเส จ พนฺธเน
อปฺปธาเน จ สีลาโท สุกฺกาทิมฺหิ ชิยาย จ.[๕๔]

"คุณ ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า ชั้น, กอง, อานิสงส์, เครื่องผูก, สิ่งที่ไม่ใช่ประธาน (คุณศัพท์), คุณธรรมมีศีลเป็นต้น, คุณลักษณะมีสีขาวเป็นต้น, สายธนู"

คัมภีร์กังขาโยชนามหาฎีกาได้กล่าวถึงรูปว่า คณงฺคณูปาหนา โดย คณ ศัพท์แสดงความหมายว่า หมู่ หมายถึง รองเท้า ๒ ชั้น เพราะรองเท้าชั้นเดียวเรียกว่า คณ ไม่ได้ และเมื่อประกอบ คณ ศัพท์ไว้คู่กัน ก็มีความหมายว่า รองเท้า ๔ ชั้น ดังนั้น คำว่า คณงฺคณูปาหนา จึงหมายถึง รองเท้า ๔ ชั้น ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

คณนฺติ เหฏฺฐิมปริจฺเฉทโต ทฺวิปฏลํ วุจฺจติ. น หิ เอกปฏลํ "คณนฺ"ติ วตฺตุมรหติ. คณสทฺทสฺส สมูหวาจกตฺตา เอกปฏลสฺส จ สมูหาภาวโต. ปุน คณสทฺเทน สโมธาเนตฺวา "คณงฺคณนฺ"ติ วุตฺเต "จตุปฏลนฺ"ติ วิญฺญายติ. ตสฺมา จตุปฏลโต ปฏฺฐาย กตา อุปาหนา "คณงฺคณูปาหนา"ติ วุจฺจติ, น เอกทฺวตฺติปฏลา.[๕๕]

"คำว่า คณํ กล่าวถึง ๒ ชั้น โดยกำหนดอย่างต่ำ เพราะรองเท้าชั้นเดียวไม่ควรกล่าวว่า คณํ เพราะ คณ ศัพท์แสดงความหมายว่า หมู่ และรองเท้าชั้นเดียวก็ไม่เป็นหมู่ เมื่อรวมกับ คณ ศัพท์อีกแล้วกล่าวว่า คณงฺคณ จึงรู้ว่าเป็นรองเท้า ๔ ชั้น ดังนั้น รองเท้าที่ทำตั้งแต่ ๔ ชั้นขึ้นไปจึงเรียกว่า คณงฺคณูปาหนา ไม่ใช่รองเท้าชั้นเดียว ๒ หรือ ๓ ชั้น"

อย่างไรก็ตาม โดยเหตุที่ คุณ ศัพท์มีความหมายว่า ชั้น ตามที่อ้างหลักฐานข้างต้น และมีปาฐะว่า เอกปฏลิกุปาหนา (รองเท้าชั้นเดียว) โดย ปฏล ศัพท์มีความหมายว่า ชั้น เหมือน คุณ ศัพท์ นอกจากนั้น คณ ศัพท์ปรากฏในความหมายว่า หมู่ ไม่มีความหมายว่า ชั้น เหมือน คุณ, ปฏล ที่กล่าวไว้ข้างต้น ดังนั้น ฉบับฉัฏฐสังคีติจึงใช้เป็นรูปว่า คุณงฺคุณูปาหนา

ข้อความว่า "ดังนั้น จึงควรทราบคำวินิจฉัยในสิกขาบททั้งหมดโดยเนื่องด้วยบัญญัติ ๔ ที่เหลือ" หมายความว่า

- อนุปปันนบัญญัติมีอย่างเดียว คือ การรับครุธรรม ๘ ของภิกษุณี,

- สัพพัตถบัญญัติเป็นสิกขาบททั้งหมดอื่นจากปเทสบัญญัติ ๔ อย่างมีการอุปสมบทด้วยคณะอันมีพระวินัยธรเป็นรูปที่ ๕ เป็นต้น,

- เอกโตบัญญัตติทุกะเหมือนกับสาธารณบัญญัตติทุกะ (คือ ถ้ากล่าวถึงสาธารณบัญญัติ ก็คือ อุภโตบัญญัติ ถ้ากล่าวถึงอสาธารณบัญญัติ ก็คือ เอกโตบัญญัติ)

ดังนั้น จึงไม่จำเป็นต้องพิจารณาบัญญัติทั้ง ๕ อย่างเหล่านั้นในสิกขาบททั่วไป แต่จะแสดงข้อวินิจฉัยในสิกขาบททั้งหมดเกี่ยวกับบัญญัติ ๔ อย่าง คือ บัญญัติ อนุบัญญัติ สาธารณบัญญัติ และอสาธารณ-บัญญัติ]

อาณตฺตาปตฺตินาปตฺติวิปตฺตินฺติ เอตฺถ อาณตฺตีติ อาณาปนา วุจฺจติ. อาปตฺตีติ ปุพฺพปฺ-ปโยคาทิวเสน อาปตฺติเภโท.

ในคำว่า อาณตฺตาปตฺตินาปตฺติวิปตฺตึ นี้ พึงทราบว่า :-

อาณัติ คือ การสั่ง

อาบัติ คือ ประเภทของอาบัติโดยเนื่องด้วยลักษณะมีความพยายามครั้งแรกเป็นต้น

[คำว่า อาปตฺติ ศัพท์เดิมมาจาก อาปตฺติเภท ลบบทหลัง คือ เภท ศัพท์ เรียกว่า อุตตรโลปสมาส ดังคำว่า รูปสฺส ภโว รูปํ (ภพของรูปพรหม ชื่อว่า รูป, รูปภพ) มีรูปวิเคราะห์ว่า อาปตฺติยา เภโท อาปตฺติ (ประเภทของอาบัติ ชื่อว่า อาบัตติ) หมายถึง ปุพพปโยคอาบัติ คือ อาบัติที่ต้องด้วยความพยายามครั้งแรก และสหปโยคอาบัติ คือ อาบัติที่ต้องด้วยความพยายามร่วมกัน เป็นต้น ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อาปตฺติเภโท เหตฺถ อุตฺตรโลเปน อาปตฺตีติ วุตฺโตติ อาห อาปตฺตีติ ปุพฺพปฺปโยคาทิวเสน อาปตฺติเภโทติ.[๖]

“อนึ่ง ประเภทของอาบัติกล่าวว่า อาปตฺติ ด้วยการลบบทหลังในบทนี้ ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อาปตฺตีติ ปุพฺพปฺปโยคาทิวเสน อาปตฺติเภโท (ประเภทของอาบัติโดยเนื่องด้วยลักษณะมีความพยายามครั้งแรกเป็นต้น)”]

อนาปตฺตีติ อชานนาทิวเสน อนาปตฺติ. วิปตฺตีติ สีลอาจารทิฏฺฐิอาชีววิปตฺตีนํ อญฺญตรา. อิติ อิมาสํ อาณตฺตาทีนมฺปิ วเสน สพฺพตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

อนาบัติ คือ การไม่ต้องอาบัติโดยเนื่องด้วยลักษณะมีความไม่รู้ เป็นต้น

วิบัติ คือ ความวิบัติแห่งศีล ความประพฤติ ทิฏฐิ และการเลี้ยงชีพอย่างใดอย่างหนึ่ง

โดยประการดังนี้ พึงทราบวินิจฉัยในสิกขาบททั้งหมดโดยเนื่องด้วยประเภทมีอาณัติเป็นต้นเหล่านี้

[วิบัติ ๔ ประการ คือ

๑. ศีลวิบัติ (ความวิบัติแห่งศีล) คือ ครุกาบัติ ๒ อย่าง ได้แก่ ปาราชิก และสังฆาทิเสส

๒. อาจารวิบัติ (ความวิบัติแห่งความประพฤติ) คือ ลหุกาบัติ ๕ อย่างที่เหลือ ได้แก่ ถุลลัจจัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ และทุพภาสิต

๓. ทิฏฐิวิบัติ (ความวิบัติแห่งทิฏฐิ) คือ อันตัคคาหิกทิฏฐิ (ทิฏฐิที่ยึดเอาที่สุดโต่ง ๒ อย่าง คือ สัสสตทิฏฐิ และอุจเฉททิฏฐิ) และมิจฉาทิฏฐิที่เหลือ จำแนกตามอาบัติเป็นอาบัติปาจิตตีย์และทุกกฏ

๔. อาชีววิบัติ (ความวิบัติแห่งการเลี้ยงชีพ) คือ อาบัติ ๖ กองเว้นทุพภาสิต ซึ่งบัญญัติไว้โดยมีการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ

หนังสือถามตอบกังขาวิตรณี (เล่ม ๑ หน้า ๖๕) ประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

อนาญฺญาญฺญาปเทเสน ทุเว อภูตกิตฺตนา
สญฺจริตฺตํ เทฺว ปณีตา สูโปทนนฺติ ฉาชิวา.[๕๗]

"อาชีววิบัติ ๖ อย่าง คือ การพูดอวดอุตริมนุสสธรรมที่ไม่มีจริง ๒ สิกขาบท ด้วยการระบุถึงตนและผู้อื่น (อนาญฺญ = มิใช่ผู้อื่น, ตนเอง) สัญจริตตสิกขาบท ปณีตโภชนสิกขาบท ๒ สิกขาบท (ข้อหนึ่งอยู่ในภิกขุปาติโมกข์ อีกข้อหนึ่งอยู่ในภิกขุนีปาติโมกข์) และสูโปทนวิญญัตติสิกขาบท"

สิกขาบท ๖ ข้อเหล่านั้น คือ

๑. อุตตริมนุสสธัมมสิกขาบท ปาราชิก ข้อ ๔

๒. ภูตาโรจนสิกขาบท ปาจิตตีย์ ข้อ ๘

๓. สัญจริตตสิกขาบท สังฆาทิเสส ข้อ ๕

๔. ปณีตโภชนสิกขาบท ปาจิตตีย์ของภิกษุ ข้อ ๓๙

๕. อามกธัญญสิกขาบท ปาจิตตีย์ของภิกษุณี ข้อ ๗

๖. สูโปทนวิญญัตติสิกขาบท เสขิยะ ข้อ ๓๗

ในคำว่า อิมาสํ อาณตฺตาทีนมฺปิ วเสน (โดยเนื่องด้วยประเภทมีอาณัติเป็นต้นเหล่านี้) คัมภีร์กังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๕๐) แสดงคำแปล ๒ ประการ ตามนัยแรก วส ศัพท์ใช้ในความหมายว่า

เนื่อง (อายตฺต, อธีน) ส่วน อาณตฺตาทีนํ ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถตติยา ตามนัยหลังแปลว่า "โดยประเภทแห่งมาติกามีอาณัติเป็นต้น" ตามนัยหลังนี้ วส ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า ประเภท เพราะ วส ศัพท์มีความหมายที่พบในวรรณกรรมบาลี ๕ อย่าง คือ อำนาจ, สามารถ, ประเภท, เนื่อง และความเป็น ท่านอธิบายความหมายเหล่านี้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาตามสมควร]

องฺคนฺติ สพฺพสิกฺขาปเทสุ อาปตฺตีนํ องฺคํ เวทิตพฺพํ.

องค์ประกอบ คือ องค์ประกอบของอาบัติในสิกขาบททั้งหมด

สมุฏฺฐานวิธินฺติ สพฺพาปตฺตีนํ กาโย วาจา กายวาจา กายจิตฺตํ วาจาจิตฺตํ กายวาจา-จิตฺตนฺติ อิมานิ เอกงฺคิกทฺวงฺคิกติวงฺคิกานิ ฉ สมุฏฺฐานานิ นาม, ยานิ "สิกฺขาปทสมุฏฺฐานานี"ติปิ วุจฺจนฺติ.

ประเภทของสมุฏฐาน คือ สมุฏฐาน ๖ อันเป็นเหตุเกิดของอาบัติทั้งหมด อันมีองค์ ๑ องค์ ๒ และองค์ ๓ เหล่านี้ คือ

- กาย
- วาจา
- กายกับวาจา
- กายกับจิต
- วาจากับจิต
- กาย วาจากับจิต

สมุฏฐานดังกล่าวได้ชื่อว่าเหตุเกิดของสิกขาบท (สิกขาปทสมุฏฐาน) อีกด้วย

[คำว่า สมุฏฺฐาน ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + อุ บทหน้า + ฐา ธาตุ + ยุ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สมุฏฺฐาติ เอเตนาติ สมุฏฺฐานํ (อาบัติย่อมเกิดขึ้นด้วยเหตุนี้ จึงชื่อว่า สมุฏฐาน) มี ๖ อย่าง จำแนกเป็นองค์ ดังนี้

๑. เอกังคิกสมุฏฐาน สมุฏฐานที่มีองค์ ๑ คือ กาย และ วาจา

๒. ทวังคิกสมุฏฐาน สมุฏฐานที่มีองค์ ๒ คือ กายกับวาจา กายกับจิต และ วาจากับจิต

๓. ติวังคิกสมุฏฐาน สมุฏฐานที่มีองค์ ๓ คือ กายวาจา กับจิต

คำว่า สมุฏฐาน เป็นชื่อของอาบัติโดยตรง เพราะเป็นเหตุให้ต้องอาบัติ ไม่ใช่ชื่อของสิกขาบท แต่ก็เรียกเป็นชื่อของสิกขาบทได้ในที่บางแห่ง เพื่อความสะดวกในการเรียกชื่อ

ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า

เอตานิ หิ กิญฺจาปิ อาปตฺติยา สมุฏฺฐานานิ, น สิกฺขาปทสฺส. โวหารสุขตฺถํ ปเนวํ วุจฺจนฺตีติ.[๕๘]

"โดยแท้จริงแล้ว เหตุเกิดเหล่านี้เป็นสมุฏฐานของอาบัติก็จริง ไม่ใช่สมุฏฐานของสิกขาบท แต่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้เพื่อความสะดวกในการกล่าว"

การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การญูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่ยังหมายถึงผลอีกด้วย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงอาบัติอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงสิกขาบทอันเป็นผลอีกด้วย

คำว่า ยานิ "สิกฺขาปทสมุฏฺฐานานี"ติปิ วุจฺจนฺติ (สมุฏฐานดังกล่าวได้ชื่อว่าเหตุเกิดของสิกขาบทอีกด้วย) กล่าวไว้เพื่อแสดงว่า สมุฏฐาน ๖ ไม่ชื่อว่าเป็นเหตุเกิดของอาบัติตามนัยที่กล่าวไว้แล้วอย่างเดียว แต่ยังชื่อว่าเป็นเหตุเกิดของสิกขาบทได้อีกด้วย ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

น เกวลํ ยถาวุตฺตนเยเนว วุจฺจนฺตีติ อาห "ยานิ สิกฺขาปทสมุฏฺฐานานีติปิ วุจฺจนฺตี"ติ.[๕๙]

"ท่านกล่าวว่า ยานิ สิกฺขาปทสมุฏฺฐานานีติปิ วุจฺจนฺติ เพื่อแสดงว่า สมุฏฐาน ๖ มิได้กล่าวว่าเป็นเหตุของอาบัติตามนัยที่กล่าวไว้แล้วอย่างเดียว"

ประโยคข้างต้นมีวิธีวากยานุสัมพันธ์ตามฎีกาใหม่ว่า

ก. สมุฏฺฐานวิธินฺติ สพฺพาปตฺตีนํ กาโย วาจา กายวาจา กายจิตฺตํ วาจาจิตฺตํ กายวาจาจิตฺตนฺติ อิมานิ เอกงฺคิกทฺวงฺคิกติวงฺคิกานิ ฉ สมุฏฺฐานานิ นาม,

ข. ยานิ "สิกฺขาปทสมุฏฺฐานานี"ติปิ วุจฺจนฺติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า *ประโยควากยารัมภะ* คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า สมุฏฐาน ๖ ชื่อว่าเป็นเหตุเกิดของอาบัติเท่านั้น

ประโยค ก. ชื่อว่า *ประโยคอารัทธะ*

วิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า สมุฏฐาน ๖ อันเป็นเหตุเกิดของอาบัติทั้งหมด มีองค์ ๑ องค์ ๒ และองค์ ๓ ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ สมุฏฐาน ๖ ชื่อว่าเป็นเหตุเกิดของอาบัติเท่านั้นหรือ

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สมุฏฐาน ๖ ควรมีชื่อเรียกอื่นได้อีกมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า สมุฏฐาน ๖ มิได้กล่าวว่าเป็นเหตุของอาบัติตามนัยที่กล่าวไว้แล้วอย่างเดียว แต่ยังชื่อว่าเหตุเกิดของสิกขาบทอีกด้วย ดังนี้แล]

ตตฺถ ปุริมานิ ตีณิ อจิตฺตกานิ, ปจฺฉิมานิ สจิตฺตกานิ. เตสุ เอเกน วา ทฺวีหิ วา ตีหิ วา จตูหิ วา ฉหิ วา สมุฏฺฐาเนหิ อาปตฺติโย สมุฏฺฐหนฺติ. ปญฺจสมุฏฺฐานา นาม นตฺถิ. ตตฺถ เอก-

สมุฏฺฐานา นาม จตุตฺเถน จ ปญฺจเมน จ ฉฏฺเฐน จ สมุฏฺฐาเนน สมุฏฺฐาติ, น อญฺเญน. ทฺวิสมุฏฺฐานา นาม ปฐมจตุตฺเถหิ จ ทุติยปญฺจเมหิ จ ตติยฉฏฺเฐหิ จ จตุตฺถฉฏฺเฐหิ จ ปญฺจมฉฏฺเฐหิ จ สมุฏฺฐาเนหิ, สมุฏฺฐาติ, น อญฺเญหิ. ติสมุฏฺฐานา นาม ปฐเมหิ จ ตีหิ, ปจฺฉิเมหิ จ ตีหิ สมุฏฺฐาเนหิ สมุฏฺฐาติ, น อญฺเญหิ. จตุสมุฏฺฐานา นาม ปฐมตติยจตุตฺถฉฏฺเฐหิ จ ทุติยตติยปญฺจมฉฏฺเฐหิ จ สมุฏฺฐาเนหิ สมุฏฺฐาติ, น อญฺเญหิ. ฉสมุฏฺฐานา นาม ฉหิปิ สมุฏฺฐาติ.

ในบรรดาสมุฏฐานเหล่านั้น :-

สมุฏฐาน ๓ อย่างแรกเป็นอจิตตกะ (ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน)

สมุฏฐาน ๓ อย่างหลังเป็นสจิตตกะ (มีจิตเป็นสมุฏฐาน) กล่าวคือ อาบัติย่อมเกิดด้วยสมุฏฐาน ๑ สมุฏฐาน ๒ สมุฏฐาน ๓ สมุฏฐาน ๔ สมุฏฐาน ๖ ไม่มีอาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐาน ๕

อาบัติที่มีสมุฏฐาน ๑ คือ เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๔, ที่ ๕ และที่ ๖ ไม่เกิดด้วยสมุฏฐานอื่น

อาบัติที่มีสมุฏฐาน ๒ คือ เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๑ กับที่ ๔, ที่ ๒ กับที่ ๕, ที่ ๓ กับที่ ๖, ที่ ๔ กับที่ ๖ และ ที่ ๕ กับที่ ๖ ไม่เกิดด้วยสมุฏฐานอื่น

อาบัติที่มีสมุฏฐาน ๓ คือ เกิดด้วยสมุฏฐาน ๓ อย่างแรกและ ๓ อย่างหลัง ไม่เกิดด้วยสมุฏฐานอื่น

อาบัติที่มีสมุฏฐาน ๔ คือ เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๑, ที่ ๓, ที่ ๔ และที่ ๖ อีกทั้งเกิดขึ้นด้วยสมุฏฐานที่ ๒, ที่ ๓, ที่ ๕ และที่ ๖ ไม่เกิดด้วยสมุฏฐานอื่น

อาบัติที่มีสมุฏฐาน ๖ คือ เกิดด้วยสมุฏฐานทั้ง ๖

[สมุฏฐาน ๓ ประการแรกไม่มีจิตประกอบร่วมในขณะล่วงละเมิด จึงชื่อว่า อจิตตกะ (ไม่มีจิต) ส่วนสมุฏฐาน ๓ ประการหลังมีจิตประกอบร่วม จึงชื่อว่า สจิตตกะ (มีจิต)

คำว่า ปญฺจสมุฏฺฐานา นาม นตฺถิ (ไม่มีอาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐาน ๕) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงไม่กล่าวว่า อาบัติย่อมเกิดด้วยสมุฏฐาน ๕
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านเผลอสติแล้วจึงไม่กล่าวไว้หรือไร

อธิบายว่า ไม่มีอาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐาน ๕ ดังนั้น เราจะไม่กล่าวเรื่องนี้ไว้

คำว่า เอกสมุฏฺฐานา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- มีสมุฏฐาน ๑ = เอกํ สมุฏฺฐานํ เอติสฺสาติ เอกสมุฏฺฐานา (ตุลยาธิกรณพหุพพีหิสมาส)
- มีสมุฏฐานด้วยองค์ ๑ = เอเกน สมุฏฺฐานํ เอติสฺสาติ เอกสมุฏฺฐานา.
  (ภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส)]

เอวํ-

ติธา เอกสมุฏฺฐานา ปญฺจธา ทฺวิสมุฏฺฐิตา
ทฺวิธา ติจตุโรฐานา เอกธา ฉสมุฏฺฐิตาติ.

โดยประการดังนี้ พึงทราบว่า :-

"อาบัติที่มีสมุฏฐาน ๑ มี ๓ อย่าง
อาบัติที่เกิดขึ้นด้วยสมุฏฐาน ๒ มี ๕ อย่าง
อาบัติที่มีสมุฏฐาน ๓ และ ๔ มีอย่างละ ๒
อาบัติที่เกิดขึ้นด้วยสมุฏฐาน ๖ มี ๑ อย่าง"

[ท่านกล่าวข้อความนี้ต่อจากประโยคต้นเพื่อแสดงสังคหคาถา ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ฐปนา (บทตั้ง) คือ อาจารย์ได้แสดงอาบัติที่มีสมุฏฐาน ๑ เป็นต้นแล้ว
- ปุจฉา (คำถาม) คือ ท่านควรกล่าวสังคหคาถา คือ คาถาสรุปความอย่างไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านจะไม่กล่าวถึงสังคหคาถานั้นหรือไร

อธิบายว่า เราได้กล่าวสังคหคาถาไว้อย่างนี้

คำว่า เอกสมุฏฺฐานา แปลตามศัพท์ว่า "มีสมุฏฐาน ๑"

คำว่า ทฺวิสมุฏฺฐิตา แปลตามศัพท์ว่า "เกิดขึ้นแล้วเพราะสมุฏฐาน ๒"

คำว่า ติจตุโรฐานา แปลตามศัพท์ว่า มีสมุฏฐาน ๓ และ ๔ โดยคำนี้เป็นอลุตตสมาสที่ไม่ลบวิภัตติในบทหน้า และ ฐาน ศัพท์ก็เป็นคำไวพจน์ของ สมุฏฐาน]

สมุฏฺฐานวเสน สพฺพาว เตรส อาปตฺติโย โหนฺติ, ตา ปฐมปญฺญตฺติสิกฺขาปทวเสน สมุฏฺฐานโต เตรส นามานิ ลภนฺติ ปฐมปาราชิกสมุฏฺฐานา, อทินฺนาทาน-สญฺจริตฺต-สมนุภาสน-กถิน-เอฬกโลม-ปทโสธมฺม-อทฺธาน-เถยฺยสตฺถ-ธมฺมเทสนาภูตาโรจน-โจริวุฏฺฐาปน-อนนุญฺญาตสมุฏฺฐานาติ. ตตฺถ ยา กายจิตฺตโต สมุฏฺฐาติ, อยํ ปฐมปาราชิกสมุฏฺฐานา นาม. ยา สจิตฺตเกหิ ตีหิ

สมุฏฺฐาเนหิ สมุฏฺฐาติ, อยํ อทินฺนาทานสมุฏฺฐานา นาม. ยา ฉหิปิ สมุฏฺฐาติ, อยํ สญฺจริตฺตสมุฏฺฐานา นาม. ยา ฉฏฺเฐเนว สมุฏฺฐาติ, อยํ สมนุภาสนสมุฏฺฐานา นาม. ยา ตติยฉฏฺเฐหิ สมุฏฺฐาติ, อยํ กถินสมุฏฺฐานา นาม. ยา ปฐมจตุตฺเถหิ สมุฏฺฐาติ, อยํ เอฬกโลมสมุฏฺฐานา นาม. ยา ทุติยปญฺจเมหิ สมุฏฺฐาติ อยํ ปทโสธมฺมสมุฏฺฐานา นาม. ยา ปฐมตติยจตุตฺถฉฏฺเฐหิ สมุฏฺฐาติ, อยํ อทฺธานสมุฏฺฐานา นาม. ยา จตุตฺถฉฏฺเฐหิ สมุฏฺฐาติ, อยํ เถยฺยสตฺถสมุฏฺฐานา นาม. ยา ปญฺจเมเนว สมุฏฺฐาติ, อยํ ธมฺมเทสนาสมุฏฺฐานา นาม. ยา อจิตฺตเกหิ ตีหิ สมุฏฺฐาเนหิ สมุฏฺฐาติ, อยํ ภูตาโรจนสมุฏฺฐานา นาม. ยา ปญฺจมฉฏฺเฐหิ สมุฏฺฐาติ, อยํ โจริวุฏฺฐาปนสมุฏฺฐานา นาม. ยา ทุติยตติยปญฺจมฉฏฺเฐหิ สมุฏฺฐาติ, อยํ อนนุญฺญาตสมุฏฺฐานา นามาติ. อิติ อิมสฺส สมุฏฺฐานวิธิโนปิ วเสน สพฺพตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

อาบัติทั้งหมดมี ๑๓ อย่างโดยเนื่องด้วยสมุฏฐานที่เป็นประธาน อาบัติเหล่านั้นได้ชื่อ ๑๓ ประเภทตามสมุฏฐานโดยเนื่องด้วยสิกขาบทที่เป็นปฐมบัญญัติ คือ

๑. ปฐมปาราชิกสมุฏฐาน (มีปฐมปาราชิกสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)
- อาบัติที่เกิดทางกายกับจิตอย่างเดียว

๒. อทินนาทานสมุฏฐาน (มีอทินนาทานสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)
- อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐาน ๓ อันเป็นสจิตตกะ (มีจิตคิดล่วงละเมิด)

๓. สัญจริตตสมุฏฐาน (มีสัญจริตตสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)
- อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานทั้ง ๖

๔. สมนุภาสนสมุฏฐาน (มีสมนุภาสนสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)
- อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๖ อย่างเดียว

๕. กถินสมุฏฐาน (มีกถินสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)
- อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๓ และที่ ๖

๖. เอฬกโลมสมุฏฐาน (มีเอฬกโลมสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)
- อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๑ กับที่ ๔

๗. ปทโสธัมมสมุฏฐาน (มีปทโสธัมมสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)
- อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๒ กับที่ ๕

๘. อัทธานสมุฏฐาน (มีอัทธานสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)

- อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๑, ที่ ๓, ที่ ๔ และที่ ๖

๙. เถยยสัตถสมุฏฐาน (มีเถยยสัตถสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)

- อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๔ และที่ ๖

๑๐. ธัมมเทสนาสมุฏฐาน (มีธัมมเทสนาสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)

- อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๕ อย่างเดียว

๑๑. ภูตาโรจนสมุฏฐาน (มีภูตาโรจนสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)

- อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐาน ๓ อย่างอันเป็นอจิตตกะ (ไม่มีจิตคิดล่วงละเมิด)

๑๒. โจริวุฏฐาปนสมุฏฐาน (มีโจริวุฏฐาปนสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)

- อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๕ และที่ ๖

๑๓. อนนุญญาตสมุฏฐาน (มีอนนุญญาตสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)

- อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๒, ที่ ๓, ที่ ๕ และที่ ๖

โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยในสิกขาบททั้งหมด โดยเนื่องด้วยประเภทของสมุฏฐานดังกล่าว

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อระบุว่า อาบัติทั้งหมดมี ๑๓ อย่างโดยเนื่องด้วยสมุฏฐานที่เป็นประธาน ทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า อาบัติทั้งหมดมี ๑๓ อย่างโดยเนื่องด้วยเอกสมุฏฐาน (อาบัติที่มีสมุฏฐาน ๑) เท่านั้น

คำว่า สมุฏฺฐานวเสน (โดยเนื่องด้วยสมุฏฐานที่เป็นประธาน) มีศัพท์เดิมมาจาก สมุฏฺฐานสีสวเสน ลบ สีส ศัพท์เพื่อย่อคำ หมายความว่า เมื่อกล่าวว่า ปฐมปาราชิกสมุฏฐาน ก็หมายถึงอาบัติที่เกิดขึ้นเพราะกายกับจิตเหมือนปฐมปาราชิกสิกขาบท เพราะกล่าวถึงปฐมปาราชิกเป็นประธาน ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า

สมุฏฺฐานวเสนาติ สมุฏฺฐานสีสวเสน.[๖๐]

"คำว่า สมุฏฺฐานวเสน แปลว่า โดยเนื่องด้วยสมุฏฐานที่เป็นประธาน"

คำว่า โดยเนื่องด้วยสิกขาบทที่เป็นปฐมบัญญัติ (ปฐมปญฺญตฺติสิกฺขาปทวเสน) หมายความว่า ท่านนำสิกขาบทที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้เป็นเบื้องแรกมาตั้งชื่อสมุฏฐาน เช่น ในบรรดาอาบัติที่ต้องเพราะกายกับจิต ปฐมปาราชิกเป็นปฐมบัญญัติ จึงนำปฐมปาราชิกสิกขาบทมาเป็นประธานในการตั้งชื่อสมุฏฐาน

คำว่า ปฐมปาราชิกสมุฏฺฐานา ใช้เป็นอิตถีลิงค์ตาม อาปตฺติ ถ้าระบุถึงสิกขาบท ก็ใช้เป็นนปุงสกลิงค์ตาม สิกฺขาปทํ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มีปฐมปาราชิกสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน = ปฐมปาราชิกํ สมุฏฺฐานํ เอติสฺสาติ ปฐมปาราชิกสมุฏฺฐานา.]

กิริยาสญฺญาจิตฺเตหิ นานตฺตนฺติ เอเตหิ กิริยาทีหิ สพฺพาปตฺตีนํ นานาภาวํ ญตฺวา สพฺพตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ. สพฺพาปตฺติโย หิ กิริยาวเสน ปญฺจวิธา โหนฺติ, เสยฺยถิทํ- อตฺถาปตฺติ กิริยโต สมุฏฺฐาติ, อตฺถิ อกิริยโต, อตฺถิ กิริยากิริยโต, อตฺถิ สิยา กิริยโต สิยา อกิริยโต, อตฺถิ สิยา กิริยโต สิยา กิริยากิริยโตติ. ตตฺถ ยา กาเยน วา วาจาย วา ปถวิขณนาทีสุ วิย วีติกฺกมํ กโรนฺตสฺส โหติ, อยํ กิริยโต สมุฏฺฐาติ นาม. ยา กายวาจาหิ กตฺตพฺพํ อกโรนฺตสฺส โหติ ปฐมกถินาปตฺติ วิย, อยํ อกิริยโต สมุฏฺฐาติ นาม. ยา กโรนฺตสฺส จ อกโรนฺตสฺส จ โหติ อญฺญาติกาย ภิกฺขุนิยา หตฺถโต จีวรปฺปฏิคฺคหณาปตฺติ วิย, อยํ กิริยากิริยโต สมุฏฺฐาติ นาม. ยา สิยา กโรนฺตสฺส จ, สิยา อกโรนฺตสฺส จ โหติ รูปิยปฺปฏิคฺคหณาปตฺติ วิย, อยํ สิยา กิริยโต สิยา อกิริยโต สมุฏฺฐาติ นาม. ยา สิยา กโรนฺตสฺส จ สิยา กโรนฺตากโรนฺตสฺส จ โหติ กุฏิการาปตฺติ วิย, อยํ สิยา กิริยโต สิยา กิริยากิริยโต สมุฏฺฐาติ นาม.

คำว่า กิริยาสญฺญาจิตฺเตหิ นานตฺตํ (ความต่างกันแห่งกิริยา สัญญา และจิต) หมายความว่า ผู้มีปัญญารู้ความต่างกันของอาบัติทั้งหมดด้วยกิริยาเหล่านี้เป็นต้นแล้ว พึงทราบข้อวินิจฉัยในสิกขาบททั้งหมด ดังนี้

ความต่างกันแห่งกิริยา คือ อาบัติทั้งหมดมี ๕ อย่างโดยเนื่องด้วยการกระทำ กล่าวคือ

๑. กิริยะ (อาบัติที่เกิดขึ้นเพราะกระทำ) คือ เป็นอาบัติของภิกษุผู้ทำการละเมิดทางกายหรือวาจาเหมือนอาบัติในการขุดดินเป็นต้น [คือ การลงมือขุดดินเองทำให้ต้องอาบัติทางกาย ส่วนการใช้ผู้อื่นให้ขุดเป็นเหตุให้ต้องอาบัติทางวาจา]

๒. อกิริยะ (อาบัติที่เกิดขึ้นเพราะไม่กระทำ) คือ เป็นอาบัติของภิกษุผู้ไม่กระทำข้อประพฤติที่ควรกระทำทางกายและวาจา เหมือนอาบัติของปฐมกถินสิกขาบท [คือ การไม่ได้ทำอธิษฐานหรือวิกัปป์ทางกายและวาจาแล้วเก็บอติเรกจีวรไว้เกิน ๑๐ วัน]

๓. กิริยากิริยะ (อาบัติที่เกิดขึ้นเพราะทำและไม่ทำ) คือ เป็นอาบัติของภิกษุผู้กระทำ

และไม่กระทำ เหมือนอาบัติที่ภิกษุพึงต้อง เพราะการรับจีวรจากมือของนางภิกษุณีที่มิใช่ญาติ [คือ การรับจีวรเป็นการทำ ส่วนการไม่ให้ของแลกเปลี่ยนเป็นการไม่ทำ]

๔. สิยา กิริยะ สิยา อกิริยะ (อาบัติที่เกิดขึ้นเพราะทำบ้าง ไม่ทำบ้าง) คือ เป็นอาบัติของภิกษุผู้กระทำในบางคราวและไม่กระทำในบางคราว เหมือนอาบัติที่ภิกษุพึงต้องเพราะการรับเงินทอง [คือ การรับเงินทองเป็นการทำ ส่วนการไม่ห้ามเงินทองที่บุคคลนำมาไว้ตรงหน้าเป็นการไม่ทำ]

๕. สิยา กิริยะ สิยา กิริยากิริยะ (อาบัติที่เกิดขึ้นเพราะทำบ้าง เพราะทำและไม่ทำบ้าง) คือ เป็นอาบัติของภิกษุผู้กระทำในบางคราว อีกทั้งกระทำและไม่กระทำในบางคราว อาบัติที่ภิกษุพึงต้องเพราะสร้างกุฎิ [คือ การสร้างกุฎิเกินขนาดเป็นการทำ ส่วนการไม่แสดงพื้นที่และการสร้างกุฎิเกินขนาดเป็นการไม่ทำ]

[คำว่า กิริยะ คือ การกระทำการล่วงละเมิดที่ไม่ควรทำทางกาย หรือวาจา

คำว่า อกิริยะ คือ การไม่กระทำข้อประพฤติที่ควรทำทางกาย และวาจา

แม้กิริยากิริยะเป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

สิยา ศัพท์ใน สิยา กิริยโต เป็นต้น เป็นนิบาตที่มีความหมายว่า กทาจิ (ในบางคราว) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

สิยา กโรนฺตสฺสาติอาทีสุ สิยาติ “สิยา โข ปน เต พฺราหฺมณ เอวมสฺสา”ติอาทีสุ วิย กทาจีติ อิมินา สมานตฺโถ นิปาโต.[๖๑]

“ในคำว่า สิยา กโรนฺตสฺส (ผู้กระทำในบางคราว) เป็นต้น ศัพท์ว่า สิยา เป็นนิบาตที่มีความหมายเสมอกับคำว่า กทาจิ นี้ ดังอุทาหรณ์ว่า สิยา โข ปน เต พฺราหฺมณ เอวมสฺส (พราหมณ์ ความดำริพึงมีแก่ท่านในบางคราวอย่างนี้)”

ประโยคว่า อตฺถาปตฺติ กิริยโต สมุฏฺฐาติ มีกริยาคุมพากย์ ๒ ศัพท์ คือ อตฺถิ และ สมุฏฺฐาติ จึงแปลโดยเพิ่มบทประธานเข้ามาเป็นรูปว่า ยา อาปตฺติ กิริยโต สมุฏฺฐาติ, สา อาปตฺติ อตฺถิ (อาบัติใดย่อมเกิดขึ้นเพราะการกระทำ อาบัตินั้นมีอยู่) หรือแปล สมุฏฺฐาติ เป็นวิเสสนะของ อาปตฺติ ว่า อันเกิดขึ้น โดยถือว่าเป็นบทนาม เพราะบทอาขยาตบางศัพท์ก็ประกอบใช้เป็นบทนามในลักษณะที่เป็นอาขยาตปฏิรูปกะ คือ บทนามที่มีรูปเหมือนอาขยาต เช่น

- นตฺถญฺโญ โกจิ วิชฺชติ (ใครๆ คนอื่นผู้ระลึกได้ย่อมไม่มี) คำว่า วิชฺชติ กล่าวถึงผู้ระลึกได้ เป็น

วิเสสนะของ ปุคฺคโล ใน โกจิ (ปุคฺคโล) เพราะมีกริยาคุมพากย์คือ นตฺถิ อยู่ในประโยคแล้ว คำว่า วิชฺชติ จึงเป็นบทอาขยาตที่จัดเป็นนามศัพท์

- โก เม วนฺทติ (ใครเป็นผู้ไหว้เท้าของเรา) คำว่า วนฺทติ กล่าวถึงบุคคลผู้ไหว้ เป็นวิเสสนะของ ปุคฺคโล ใน โก (ปุคฺคโล)

- คำว่า มกฺขลิ ใน มกฺขลิโคสาล (นายโคสาลที่เจ้านายพูดว่าอย่าลื่น) คือ คำว่า มกฺขลิ เป็นบทอาขยาตที่แปลว่า "อย่าลื่น" มาจาก มา + ขลิ (ขล ธาตุ + อี วิภัตติ) ในพระบาลีใช้ มกฺขลิ ศัพท์ในวิภัตติหลายแบบว่า มกฺขลึ โคสาลํ (ซึ่งมักขลิโคสาล), มกฺขลินา โคสาเลน (อันมักขลิโคสาล) มีเรื่องเล่าว่า วันหนึ่งนายโคสาลถือหม้อน้ำมันเดินไปบนพื้นโคลน เจ้านายบอกว่าอย่าลื่นล้ม แต่เขาลื่นล้มทำให้หม้อน้ำมันตกแตก จึงหนีออกจากเรือนไป ต่อมาเมื่อตั้งตนเป็นคณาจารย์จึงมีชื่อว่า มักขลิโคสาล (นายโคสาลที่เจ้านายพูดว่าอย่าลื่น)

- อญฺญาโกณฺฑญฺโญ (พระอัญญาโกณฑัญญะ) มาจากคำอุทานของพระพุทธเจ้าว่า อญฺญาสิ วต โภ โกณฺฑญฺโญ (ท่านผู้เจริญ โกณฑัญญะรู้แล้วหนอ) คำว่า อญฺญาโกณฺฑญฺญ มาจาก อญฺญาสิ (รู้แล้ว) + โกณฺฑญฺญ (พระโกณฑัญญะ) บทอาขยาตว่า อญฺญาสิ ได้กลายเป็นบทนามไปเมื่อกล่าวถึงชื่อ คำดังกล่าวมีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า อญฺญาสิ จ โส โกณฺฑญฺโญ จาติ อญฺญาโกณฺฑญฺโญ (อัญญาโกณฑัญญะ คือ โกณฑัญญะผู้รู้แล้ว) และลบ สิ เพื่อย่อคำ หรือมีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญาสิ อิติ พฺยากโต โกณฺฑญฺโญ อญฺญาสิโกณฺฑญฺโญ (พระโกณฑัญญะที่พระพุทธเจ้าทรงพยากรณ์ว่ารู้แล้ว)

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์สัททัตถเภทจินตาและกัจจายนสุตตัตถะตามลำดับว่า

สญฺญาย วตฺตุมิจฺฉาย- มาขฺยาตํ นามิกํ ภเว
มาขลิจฺจาทีสฺวิจฺเจวํ สทฺทนีติย'มาหฏํ.[๖๒]

"เมื่อปรารถนากล่าวถึงชื่อ บทอาขยาตพึงเป็นบทนามได้ ท่านนำมาแสดงไว้ในสัททนีติปกรณ์อย่างนี้ว่า มาขลิ (ผู้ที่เจ้านายพูดว่าอย่าลื่น) เป็นต้น"

สญฺญาย'มาขฺยาตํ นามํ ปทนฺตรยุตมฺปิ วา
มา ขลิ โก เม วนฺทติ นตฺถญฺโญ โกจิ วิชฺชติ.[๖๓]

"เมื่อควรกล่าวถึงชื่อหรือประกอบด้วยบทอื่น อาขยาตก็เป็นนามได้ เช่น มาขลิ (ผู้ที่เจ้านายพูดว่าอย่าลื่น), โก เม วนฺทติ (ใครเป็นผู้ไหว้เท้าของเรา), นตฺถญฺโญ โกจิ วิชฺชติ (ใครๆ คนอื่นผู้ระลึกได้ย่อมไม่มี)"]

สพฺพาปตฺติโย จ สญฺญาวเสน ทุวิธา โหนฺติ สญฺญาวิโมกฺขา โน สญฺญาวิโมกฺขาติ. ตตฺถ ยโต วีติกฺกมสญฺญาย อภาเวน มุจฺจติ, อยํ สญฺญาวิโมกฺขา, อิตรา โนสญฺญาวิโมกฺขา.

ความต่างกันแห่งสัญญา คือ อาบัติทั้งหมดมี ๒ ประเภทโดยเนื่องด้วยสัญญา ได้แก่

๑. สัญญาวิโมกข์ (มีการพ้นจากอาบัติเพราะไม่มีสัญญา) คือ อาบัติที่ทำให้ภิกษุพ้นจากอาบัติได้ เพราะไม่มีสัญญาอันเป็นเหตุล่วงละเมิด

๒. โนสัญญาวิโมกข์ (ไม่มีการพ้นจากอาบัติเพราะไม่มีสัญญา) คือ อาบัติอื่นจากนั้น

[คำว่า ยโต วีติกฺกมสญฺญาย อภาเวน มุจฺจติ (อาบัติที่ทำให้ภิกษุพ้นจากอาบัติได้ เพราะไม่มีสัญญาอันเป็นเหตุล่วงละเมิด) แสดงรูปวิเคราะห์ของ สญฺญาวิโมกฺขา เป็นปัญจมีพหุพพีหิสมาส และลบ อภาว ศัพท์ท่ามกลางสมาสว่า สญฺญาย อภาเวน วิโมกฺโข ยโตติ สญฺญาวิโมกฺขา (ความพ้นจากอาบัติใดย่อมมีเพราะความไม่มีแห่งสัญญา เหตุนั้น อาบัตินั้นชื่อว่า สัญญาวิโมกขา) ในที่นี้ใช้เป็นปัญจมีพหุพพีหิ-สมาสตามศัพท์อปาทานว่า ยโต และศัพท์ที่มีอรรถว่า พ้น หรือหลุดพ้น ก็มองหาอปาทานเป็นส่วนใหญ่ เหมือนอรรถว่า ออกไป (นิคฺคต), ไปปราศ (อเปต) และหมดไป (อปคต) ดังอุทาหรณ์ว่า

- นิคฺคตา ชนา อสฺมา คามา โสยํ นิคฺคตชโน คาโม (ชนทั้งหลายออกไปแล้วจากหมู่บ้านนี้ หมู่บ้านนั้นชื่อว่า นิคคตชนะ หมายถึง หมู่บ้าน)

- อเปตํ วิญฺญาณํ อสฺมาติ อเปตวิญฺญาโณ มตกาโย (วิญญาณไปปราศแล้วจากร่างกายนี้ เหตุนั้น ร่างกายนั้นชื่อว่า อเปตวิญญาณะ คือ ร่างกายที่ตายแล้ว)

- อปคตํ ภยเภรวํ อสฺมาติ อปคตภยเภรโว อรหา (ความกลัวภัยหมดไปแล้วจากพระอรหันต์นี้ เหตุนั้น พระอรหันต์นั้นชื่อว่า อปคตภยเภรวะ หมายถึง พระอรหันต์)

ฎีกาใหม่แสดงรูปวิเคราะห์ว่า สญฺญาย อภาเวน วิโมกฺโข อสฺสาติ สญฺญาวิโมกฺโข โดยประกอบใช้เป็นปุงลิงค์ สันนิษฐานว่าคงจะพิมพ์ผิดจาก สญฺญาวิโมกฺขา เป็น สญฺญาวิโมกฺโข เพราะหมายถึงอาบัติในเรื่องนี้ และท่านถือว่าเป็นจตุตถีหรือฉัฏฐีพหุพพีหิสมาสจึงประกอบใช้เป็นรูปว่า อสฺสา ตามรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๒ หน้า ๑๑๗) ที่หมายถึงสิกขาบท (สิกฺขาปทํ) ว่า

สญฺญาย อภาเวน วิโมกฺโข อสฺสาติ สญฺญาวิโมกฺขนฺติ มชฺเฌปทโลปสมาโส ทฏฺฐพฺโพ.[๖๔]

“พึงทราบสมาสที่ลบบทที่อยู่ท่ามกลางว่า ความพ้นมีอยู่แก่สิกขาบทนั้น เพราะความไม่มีแห่งสัญญา เหตุนั้น สิกขาบทนั้นชื่อว่า สัญญาวิโมกขะ”]

ปุน จ สพฺพาปิ จิตฺตวเสน ทุวิธา โหนฺติ สจิตฺตกา อจิตฺตกา จาติ. ตตฺถ ยา สจิตฺตก-สมุฏฺฐานวเสเนว สมุฏฺฐาติ อยํ สจิตฺตกา. ยา อจิตฺตเกน วา สจิตฺตกมิสฺสเกน วา สมุฏฺฐาติ อยํ อจิตฺตกา.

ความต่างกันแห่งจิต คือ อาบัติทั้งหมดมี ๒ ประเภทโดยเนื่องด้วยจิต ได้แก่

๑. สจิตตกะ อาบัติที่เกิดขึ้นโดยเนื่องด้วยสมุฏฐานที่มีจิต[ต้องการล่วงละเมิด]เท่านั้น

๒. อจิตตกะ อาบัติที่เกิดขึ้นด้วยสมุฏฐานไม่มีจิตบ้างด้วยสมุฏฐาน [คือ กายหรือวาจา]ที่ระคนกับสมุฏฐานที่มีจิตบ้าง

[คำว่า สจิตฺตก มีรูปวิเคราะห์ว่า สห จิตฺเตน ยา วตฺตตีติ สจิตฺตกา (อาบัติที่เป็นไปกับด้วยจิต ชื่อว่า สจิตตกะ) จิตในที่นี้เป็นจิตที่ประกอบไปด้วยฉันทะและวิริยะที่ต้องการล่วงละเมิดสิกขาบท เรียกว่า วตฺถุวีติกฺกมจิตฺต

คำว่า อจิตฺตก มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ จิตฺตํ ยสฺสาติ อจิตฺตกา (อาบัติที่ไม่มีจิต ชื่อว่า อจิตตกะ)

อาบัติที่เกิดขึ้นด้วยสมุฏฐานไม่มีจิต เช่น เมื่อภิกษุหลับสนิทอยู่มีมาตุคามมานอนในที่มุงบังเดียวกับภิกษุโดยที่ภิกษุไม่รู้สึกตัว ทำให้ต้องอาบัติสหเสยยะ เป็นต้น อาบัติที่ต้องในลักษณะนี้แม้ไม่มีจิตที่ต้องการล่วงละเมิดก็ยังต้องอาบัติ ถ้ามีจิตดังกล่าวด้วยยิ่งไม่ควรว่าไม่ต้องอาบัติ ท่านจึงกล่าวต่อไปว่า "ด้วยสมุฏฐาน[คือกายหรือวาจา]ที่ระคนกับสมุฏฐานที่มีจิตบ้าง" ดังเช่น การต้องอาบัติทางกายกับจิตเหมือนการเสพเมถุนและการลักขโมย เป็นต้น

อนึ่ง สัญญาทุกะมุ่งกล่าวถึงการไม่ต้องอาบัติเป็นหลัก ส่วนสจิตตกทุกะมุ่งกล่าวถึงการต้องอาบัติเป็นหลัก คือ พ้นไปจากอาบัติไม่ได้แม้จะไม่มีจิตที่ต้องการล่วงละเมิด

ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า

เอตฺถ จ สญฺญาทุกํ อนาปตฺติมุเขน วุตฺตํ. สจิตฺตกทุกํ อาปตฺติมุเขนาติ ทฏฺฐพฺพํ.[๖๕]

"อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบว่า สัญญาทุกะกล่าวไว้โดยมีการไม่ต้องอาบัติเป็นประธาน ส่วนสจิตตกทุกะกล่าวไว้โดยมีการต้องอาบัติเป็นหลัก"]

วชฺชกมฺมปฺปเภทนฺติ เอตฺถ สพฺพาปตฺติโย วชฺชวเสน ทุวิธา โหนฺติ โลกวชฺชา ปณฺณตฺติวชฺชา จาติ. ตตฺถ ยสฺสา สจิตฺตกปกฺเข จิตฺตํ อกุสลเมว โหติ, อยํ โลกวชฺชา, เสสา ปณฺณตฺติวชฺชา.

ในคำว่า วชฺชกมฺมปฺปเภทํ (ประเภทของโทษและกรรม) นี้ พึงทราบว่า :-

ประเภทของโทษ คือ อาบัติทั้งหมดมี ๒ ประเภทโดยเนื่องด้วยโทษ ได้แก่

๑. โลกวัชชะ (มีโทษทางโลก) คือ อาบัติที่มีจิตในฝ่ายสจิตตกะเป็นอกุศล

๒. ปัณณัตติวัชชะ (มีโทษเพราะการบัญญัติ) คือ อาบัติที่เหลือ[จากนั้น]

[อาบัติที่ภิกษุต้องด้วยจิตที่ต้องการล่วงละเมิดสิกขาบทอันเป็นอกุศลเท่านั้นเป็นโลกวัชชะ ส่วนอาบัติที่มีโทษเพราะการบัญญัติของพระพุทธเจ้าเท่านั้นเป็นปัณณัตติวัชชะ คือ อาบัติที่ต้องด้วยจิตที่เป็นกุศล อกุศล หรืออัพยากฤต ดังเช่นการที่ภิกษุเก็บดอกไม้เพื่อถวายพระ ขุดดินเพื่อจะสร้างกุฏิ หรือพระอรหันต์ที่จำวัดก่อนแล้วมีมาตุคามมานอนในที่มุงบังเดียวกัน ก็อาจต้องอาบัติที่เป็นปัณณัตติวัชชะได้

ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐๒) อธิบายเพิ่มเติมว่า อาบัติที่เป็นโลกวัชชะยังหมายรวมถึงอจิตตกะอีกด้วย ดังนั้น การดื่มสุราโดยไม่รู้ว่าเป็นสุรา แม้จะไม่มีอกุศลจิต ก็ทำให้ต้องอาบัติเช่นเดียวกัน

คำว่า เสสา (อาบัติที่เหลือ[จากนั้น]) คือ อาบัติที่ต้องด้วยจิตที่เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง อัพยากฤตบ้าง ไม่ใช่ต้องด้วยอกุศลจิตแน่นอนเหมือนโลกวัชชะ

คำว่า โลกวชฺช มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โลเก วชฺชํ อสฺสาติ โลกวชฺชา = อาบัติที่มีโทษในโลก ชื่อว่า โลกวัชชะ

คำว่า ปณฺณตฺติวชฺช มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปณฺณตฺติยา วชฺชํ อสฺสาติ ปณฺณตฺติวชฺชา = อาบัติที่มีโทษเพราะการบัญญัติ ชื่อว่า ปัณณัตติวัชชะ]

สพฺพา จ กายกมฺมวจีกมฺมตทุภยวเสน ติวิธา โหนฺติ. ตตฺถ กายทฺวาเร อาปชฺชิตพฺพา กายกมฺมนฺติ วุจฺจติ, วจีทฺวาเร อาปชฺชิตพฺพา วจีกมฺมนฺติ วุจฺจติ, อุภยตฺถ อาปชฺชิตพฺพา กายกมฺมํ วจีกมฺมญฺจาติ. มโนทฺวาเร อาปตฺติ นาม นตฺถิ. อิติ อิมินา วชฺชกมฺมปฺปเภเทนาปิ สพฺพตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

ประเภทของกรรม คือ อาบัติทั้งหมดมี ๓ ประเภทโดยจำแนกเป็น :-

๑. กายกรรม อาบัติที่ล่วงละเมิดทางกายทวาร

๒. วจีกรรม อาบัติที่ล่วงละเมิดทางวจีทวาร

๓. กรรมทั้ง ๒ นั้น อาบัติที่ล่วงละเมิดทางกายทวารและวจีทวารทั้ง ๒ [เหมือนอทินนาทานเป็นต้น]

ขึ้นชื่อว่าอาบัติทางมโนทวารไม่มี

โดยประการดังนี้ พึงทราบข้อวินิจฉัยในสิกขาบททั้งหมดโดยเนื่องด้วยประเภทของโทษและกรรมดังกล่าว

[ความจริงแล้วชื่อว่ากายกรรมเป็นต้นเป็นชื่อของอากัปกิริยาทางกาย วาจา และใจ ไม่ใช่ชื่อ

ของอาบัติ หากแต่ในที่นี้ใช้เป็นชื่อของอาบัติโดยเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุแต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงอากัปกิริยาอันเป็นเหตุ แต่มุ่งเจตนาหมายถึงอาบัติอันเป็นผล และโดยทั่วไปบทที่เป็นอุปจาระเช่นนี้ไม่ต้องเปลี่ยนลิงค์ไปตามสิ่งที่ศัพท์สื่อถึง ท่านจึงประกอบใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า กายกมฺมํ เป็นต้นตามลิงค์เดิม ไม่ใช่เป็นอิตถีลิงค์ตาม อาปตฺติ

ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า มโนทฺวาเร อาปตฺติ นาม นตฺถิ (ขึ้นชื่อว่าอาบัติทางมโนทวารไม่มี) เป็นเยภุยยนัย คือ นัยที่กล่าวไว้โดยมาก แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งเล็กน้อยอย่างอื่น ดังคำว่า อมฺพวนํ (ป่ามะม่วง) หมายถึง ป่าที่มีต้นมะม่วงมากกว่าต้นไม้อื่น ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

มโนทฺวาเร อาปตฺติ นาม นตฺถีติ อิทํ เยภุยฺยวเสน วุตฺตํ อุปนิกฺขิตฺตสาทิยนาทีสุ อาปตฺติสมฺภวโตติ ทฏฺฐพฺพํ.[๖๖]

“คำว่า มโนทฺวาเร อาปตฺติ นาม นตฺถิ (ขึ้นชื่อว่าอาบัติทางมโนทวารไม่มี) นี้ พึงทราบว่าท่านกล่าวไว้โดยมาก เพราะมีอาบัติได้ในเพราะการยินดีเงินทองที่วางไว้ใกล้เป็นต้น”

ในคำอธิบายข้างต้นนั้นกล่าวตามคัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๒ หน้า ๑๑๙) ซึ่งกล่าวถึงความเห็นของอาจารย์ท่านอื่นว่า มโนทฺวาเร อาปตฺติ นาม นตฺถีติ อิทมฺปิ พาหุลฺลวเสเนว วุตฺตนฺติ วทนฺติ (อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า แม้คำว่า มโนทฺวาเร อาปตฺติ นาม นตฺถิ นี้ ท่านกล่าวไว้โดยมาก) คัมภีร์ปาติโมกขปทัตถ-อนุวัณณนา (หน้า ๘๑) แสดงความเห็นของมตินี้ว่า ลักษณะของวินัย คือ การตั้งอยู่ในความหนักเป็นหลักตามคำกล่าวในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๒ หน้า ๒๘๖) ว่า อปิจ ครุกลหุเกสุ ครุเก ฐาตพฺพนฺติ เอตํ วินยลกฺขณํ (อนึ่ง ลักษณะนี้ว่า ในวินัยที่หนักและเบา ภิกษุควรดำรงอยู่ในวินัยที่หนัก เป็นลักษณะของวินัย) และความยินดีพอใจเงินทองก็ปรากฏในขณะรับเงินทองนั้น ท่านจึงถือว่าต้องอาบัติทางใจด้วยความยินดีพอใจ

อย่างไรก็ตาม โบราณาจารย์พม่าไม่ยอมรับความเห็นนี้ เนื่องจากเห็นว่า การยินดีเงินทองที่วางไว้ใกล้นั้นเป็นการต้องอาบัติ เพราะไม่ทำการห้ามทางกายทวารและวจีทวารเป็นเหตุ (กายวจีทฺวาเรสุ อกิริยสมุฏฺฐานา) เนื่องจากไม่ห้ามเงินทองที่วางไว้ใกล้ด้วยกายหรือวาจาทั้งที่ควรห้าม เหมือนอาบัติทุกกฏที่ภิกษุผู้ต้องอาบัติแล้วนิ่งอยู่ในเวลาสวดปาติโมกข์ จัดว่าเป็นการต้องอาบัติ เพราะไม่ทำการประกาศทางวาจาเป็นเหตุ ตามที่กล่าวไว้ในกังขาวิตรณีข้างต้น แม้ในคัมภีร์อัฏฐสาลินีก็ปรากฏข้อความที่กล่าวถึงการต้องอาบัติทางกายและวาจาว่า

วินยสฺส เทฺว มูลานิ กาโย จ วาจา จ. สมฺมาสมฺพุทฺเธน หิ สพฺพาปตฺติโย อิเมสุเยว ทฺวีสุ ทฺวาเรสุ ปญฺญตฺตา. มโนทฺวาเร อาปตฺติปญฺญปนํ นาม นตฺถิ.[๖๗]

“วินัยมีมูลเหตุ ๒ อย่าง คือ กาย และ วาจา

กล่าวคือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงบัญญัติอาบัติทั้งหมดทางทวาร ๒ เหล่านี้เท่านั้น ขึ้นชื่อว่าการบัญญัติอาบัติทางมโนทวารหามีไม่”]

ติกทฺวยวิธินฺติ กุสลตฺติกเวทนาตฺติกวิธึ. อาปตฺตึ อาปชฺชมาโน หิ อกุสลจิตฺโต วา อาปชฺชติ กุสลาพฺยากตจิตฺโต วา, ตถา ทุกฺขเวทนาสมงฺคี วา อิตรเวทนาทฺวยสมงฺคี วา. เอวํ สนฺเตปิ สพฺพสิกฺขาปเทสุ อกุสลจิตฺตวเสน เอกํ จิตฺตํ, กุสลาพฺยากตจิตฺตวเสน เทฺว จิตฺตานิ, สพฺเพสํ วเสน ตีณิ จิตฺตานิ. ทุกฺขเวทนาวเสน เอกา เวทนา, สุขอุเปกฺขาวเสน เทฺว, สพฺพาสํ วเสน ติสฺโส เวทนาติ. อยเมว ปเภโท ลพฺภติ, น อญฺโญ.

ประเภทของติกะ ๒ หมวด คือ ประเภทของกุสลติกะและเวทนาติกะ กล่าวคือ ภิกษุผู้ต้องอาบัติ มีจิตเป็นอกุศล มีจิตเป็นกุศล หรือมีจิตเป็นอัพยากฤต จึงต้องอาบัติ

นอกจากนั้น ภิกษุถึงพร้อมด้วยทุกขเวทนา หรือถึงพร้อมด้วยเวทนา ๒ อย่างอื่น [คือ สุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา] จึงต้องอาบัติ

กระนั้นก็ตาม ประเภทอย่างนี้ย่อมปรากฏในสิกขาบททั้งปวง คือ

- จิตประเภทเดียวย่อมมีด้วยอกุศลจิต [ในเอกจิตตสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีจิตประเภทเดียว เช่น การล่วงอาบัติปาราชิก ๔ ข้อ และสังฆาทิเสสมีสุกกวิสัฏฐิเป็นต้น]

- จิต ๒ ประเภทย่อมมีด้วยกุศลจิตและอัพยากตจิต [ในทวิจิตตสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีจิต ๒ ประเภท เช่น การล่วงอาบัติในปทโสธัมมสิกขาบทที่สอนธรรมให้อนุปสัมบันว่าพร้อมกัน หรือการแสดงธรรมแก่มาตุคาม ย่อมต้องอาบัติด้วยกุศลจิตสำหรับปุถุชน ส่วนพระอรหันต์ก็ล่วงอาบัติด้วยอัพยากตจิต คือ มหากิริยาจิต หรือการที่ภิกษุไม่มีจิตที่คิดจะล่วงละเมิดแล้วหลับไปในกุฎีที่มีมาตุคามเข้ามานอนในภายหลัง ก็ล่วงอาบัติในสหเสยยสิกขาบทด้วยอัพยากตจิตคือภวังคจิต]

- จิต ๓ ประเภทย่อมมีด้วยจิตทั้งหมด [ในติจิตตสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีจิต ๓ ประเภท]

- เวทนาประเภทเดียวย่อมมีด้วยทุกขเวทนา [ในเอกเวทนสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีเวทนาประเภทเดียว เช่น การล่วงอาบัติในทุฏฐุโทสสิกขาบทที่เกิดจากการกล่าวตู่ภิกษุอื่นว่าเสพเมถุน]

- เวทนา ๒ ประเภทย่อมมีด้วยสุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา [ในทวิเวทนสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีเวทนา ๒ ประเภท เช่น การล่วงอาบัติปาราชิกข้อแรกที่ประกอบด้วยสุขเวทนาหรืออุเบกขาเวทนาโดยประกอบด้วยโลภมูลจิตที่เกิดร่วมกับโสมนัสหรืออุเบกขา]

- เวทนา ๓ ประเภทย่อมมีด้วยเวทนาทั้งหมด [ในติเวทนสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีเวทนา ๓ ประเภท]

ประเภทอื่น[จากประเภทเหล่านั้น]หามีไม่

[ในเบื้องแรกที่กล่าวถึงจิตและเวทนาที่เกิดขึ้นในขณะต้องอาบัติโดยทั่วไปโดยไม่ได้ระบุอาบัติไว้ ต่อมาท่านกล่าวระบุไว้ว่า แม้สิกขาบทก็จำแนกได้ ๓ ประเภทตามจิต ดังนี้

๑. เอกจิตตสิกขาบท ๒. ทวิจิตตสิกขาบท ๓. ติจิตตสิกขาบท

จำแนกเป็น ๓ ประเภทตามเวทนา ดังนี้

๑. เอกเวทนสิกขาบท ๒. ทวิเวทนสิกขาบท ๓. ติเวทนสิกขาบท

แต่ไม่มีสิกขาบทเหล่านี้ คือ

- เอกทวิจิตตสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีจิตประเภทเดียวและ ๒ ประเภท
- เอกติจิตตสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีจิตประเภทเดียวและ ๓ ประเภท
- ทวิติจิตตสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีจิต ๒ ประเภทและ ๓ ประเภท
- เอกทวิเวทนสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีเวทนาประเภทเดียวและ ๒ ประเภท
- เอกติเวทนสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีเวทนาประเภทเดียวและ ๓ ประเภท
- ทวิติเวทนสิกขาบท คือ สิกขาบทที่มีเวทนา ๒ ประเภทและ ๓ ประเภท

ฎีกาใหม่กล่าวว่า ติกะทั้ง ๒ หมวดนี้กล่าวไว้โดยมาก เพราะพระอรหันต์ที่นอนเข้านิโรธสมาบัติแล้วไม่มีจิตและเวทนาย่อมต้องอาบัติในสหเสยยสิกขาบทได้ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อิทมฺปิ จ ติกทฺวยํ เยภุยฺยวเสเนว วุตฺตํ. นิปชฺชิตฺวา นิโรธสมาปนฺโน หิ อจิตฺตโก อเวทโน สหเสยฺยาปตฺตึ อาปชฺชตีติ.[๖๘]

“อนึ่ง แม้ติกะทั้ง ๒ นี้ก็กล่าวไว้โดยมากนั่นเทียว ดังจะเห็นได้ว่า พระอรหันต์ผู้นอนแล้วเข้านิโรธสมาบัติ เป็นผู้ไม่มีจิต ไม่มีเวทนา ย่อมต้องสหเสยยอาบัติได้”

คำว่า กุสลตฺติก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ติกะที่หมายรู้ด้วย กุสล ศัพท์ = กุสเลน อุปลกฺขิตํ ติกํ กุสลติกํ.

จัดเป็นอาทิลัทธนาม คือ ชื่อที่ได้รับโดยอักษรตัวแรกในกุศล อกุสล และอัพยากต

ส่วน เวทนาตฺติก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เวทนาย อุปลกฺขิตํ ติกํ เวทนาติกํ = ติกะที่หมายรู้ด้วยเวทนา

จัดเป็นสัพพลัทธนาม คือ ชื่อที่ได้รับโดยศัพท์ที่ประกอบทั้งหมด เพราะกล่าวถึงสุขเวทนา ทุกข-เวทนา และอุเบกขาเวทนา

ระเบียบการตั้งชื่อในคัมภีร์ทางศาสนามี ๓ อย่างตามสมควร ดังนี้

๑. อาทิลัทธนาม ชื่อที่ได้รับโดยอักษรตัวแรก เช่น

- กวคฺค (วรรคที่หมายรู้ด้วย ก อักษร, ก วรรค)
- กุสลตฺติก (ติกะที่หมายรู้ด้วย กุสล ศัพท์, กุสลติกะ)

๒. สัพพลัทธนาม ชื่อที่ได้รับโดยศัพท์ที่ประกอบทั้งหมด เช่น

- เวทนาตฺติก (หมวดเวทนา ๓)

๓. อันตลัทธนาม ชื่อที่ได้รับจากชื่อท้าย เช่น

- ตจปญฺจก (หมวดกรรมฐาน ๕ มีหนังเป็นที่สุด) ในคำว่า เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ]

ลกฺขณํ สตฺตรสธา, จิตํ สาธารณํ อิทํ, ญตฺวาติ อิทํ นิทานาทิเวทนาตฺติกปริโยสานํ สตฺตรสปฺปการํ ลกฺขณํ ชานิตฺวา โยเชยฺย เมธาวี. ตตฺถ ตตฺถ ยถารหนฺติ ปณฺฑิโต ภิกฺขุ ตสฺมึ ตสฺมึ สิกฺขาปเท อิทํ ลกฺขณํ ยถานุรูปํ โยเชยฺยาติ อตฺโถ. ตํ ปน อโยชิตํ ทุพฺพิชานํ โหติ, ตสฺมา นํ สพฺพสิกฺขาปทานํ อสาธารณวินิจฺฉยปริโยสาเน อิมํ มาติกํ อนุทฺธริตฺวาว โยเชตฺวา ทสฺสยิสฺสาม. อิธ ปนสฺส อยํ โยชนา-

คำว่า ลกฺขณํ สตฺตรสธา, จิตํ สาธารณํ อิทํ, ญตฺวา (ผู้มีปัญญารู้ลักษณะทั่วไป[กับสิกขาบททั้งหมด]ที่ดำรงอยู่ ๑๗ ประการแล้ว) หมายความว่าผู้มีปัญญารู้ลักษณะ ๑๗ ประการนี้อันมีสถานที่อยู่ต้นมีเวทนาติกะ (หมวด ๓ แห่งเวทนา) อยู่ท้ายแล้วพึงประกอบไว้

บาทคาถาว่า ตตฺถ ตตฺถ ยถารหํ (ตามสมควรในสิกขาบทนั้นๆ) หมายความว่า ภิกษุผู้มีปัญญาพึงประกอบลักษณะนี้ไว้ในสิกขาบทนั้นๆ ตามสมควร

อนึ่ง ลักษณะดังกล่าวเข้าใจได้ยากเมื่อมิได้ถูกประกอบไว้[เป็นตัวอย่าง] ดังนั้น ข้าพเจ้าจักแสดงประกอบลักษณะนั้นไว้ท้ายคำวินิจฉัยเฉพาะของสิกขาบททั้งหมดโดยไม่ยกมาติกานี้ขึ้นทีเดียว

ก็การประกอบลักษณะ ๑๗ ประการนั้นในปาราชิกที่ ๑ นี้ มีดังนี้

[พระอรรถกถาจารย์จะกล่าวถึงสถานที่เป็นต้นไว้ท้ายคำวินิจฉัยเฉพาะของสิกขาบททั้งหมดเพื่อให้ความปรากฏชัดเจน เช่น กล่าวถึงสถานที่ว่า เวสาลิยํ (ในเมืองเวสาลี) กล่าวบุคคลว่าเป็นพระสุทิน และกล่าวถึงวัตถุว่าคือการล่วงละเมิดเมถุน ดังนี้เป็นต้น โดยจะไม่กล่าวถึงมาติกาซ้ำอีก เพราะได้กล่าวมาแล้วในที่นี้]

สถานที่เป็นต้น

อิทํ เวสาลิยํ สุทินฺนตฺเถรํ อารพฺภ เมถุนวีติกฺกมวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภพระสุทินนเถระในเมืองเวลาลี เพราะเหตุคือการเสพเมถุน

ประเภทของบัญญัติ

“เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสเวยฺยา”ติ อยเมตฺถ ปญฺญตฺติ, “สิกฺขํ อปจฺจกฺขายา”ติ จ “อนฺตมโส ติรจฺฉานคตายปี”ติ จ เทฺว อนุปญฺญตฺติโย. อนุปญฺญตฺติ จ นาเมสา อาปตฺติกรา จ โหติ อญฺญ-วาทกสิกฺขาปทาทีสุ วิย, อนาปตฺติกรา จ อญฺญตฺร สุปินนฺตาติอาทีสุ วิย, อาปตฺติอุปตฺถมฺภกรา จ อทินฺนาทานาทีสุ วิย อิธ ปน อุปตฺถมฺภกราติ เวทิตพฺพา.

บัญญัติว่า เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสเวยฺย (พึงเสพเมถุนธรรม) นี้ เป็น[มูล]บัญญัติในสิกขาบทนี้

อนุบัญญัติมี ๒ อย่าง คือ สิกฺขํ อปจฺจกฺขาย (ไม่ลาสิกขา) และ อนฺตมโส ติรจฺฉาน-คตายปิ (แม้กับสัตว์ดิรัจฉานตัวเมียเป็นอย่างต่ำ)

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าอนุบัญญัติจำแนกเป็น :-

- ทำให้ต้องอาบัติ เหมือนในอัญญวาทกสิกขาบท เป็นต้น
- ทำให้ไม่ต้องอาบัติ เหมือนอนุบัญญัติว่า อญฺญตฺร สุปินนฺตา (ยกเว้นฝัน) เป็นต้น
- สนับสนุนให้ต้องอาบัติ เหมือนในอทินนาทานสิกขาบท เป็นต้น

ส่วนในปฐมปาราชิกนี้พึงทราบเป็นอนุบัญญัติที่สนับสนุนให้ต้องอาบัติ

[อนุบัญญัติมี ๓ ประเภท คือ

๑. อาปัตติกรา อนุบัญญัติที่ทำให้ต้องอาบัติ เช่น ในอัญญวาทกสิกขาบทมีการบัญญัติเพิ่มเติมว่า วิเหสเก (เพราะการเบียดเบียน[ด้วยการนิ่ง]) ซึ่งเหมือนกับการบัญญัติอาบัติอื่นเพิ่มขึ้นจากเดิม คือ อญฺญวาทเก (เพราะการพูดคำอื่น)

๒. อนาปัตติกรา อนุบัญญัติที่ทำให้ไม่ต้องอาบัติ เช่น ในสุกกวิสสัฏฐิสิกขาบท มีการบัญญัติเพิ่มว่า อญฺญตฺร สุปินนฺตา (ยกเว้นฝัน) ทำให้ภิกษุผู้หลั่งน้ำอสุจิในเวลาฝันไม่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส เพราะถือว่าเจตนาในการหลั่งจัดเป็นอัพโพหาริก คือ ไม่พอจะกล่าวว่าเป็นองค์ของการต้องอาบัติ กล่าวคือ จิตในขณะฝันจัดเป็นอัพโพหาริก เพราะถูกถีนมิทธะครอบงำ แม้เจตนาที่ยังกิริยาขวนขวายให้เกิดขึ้นก็จัดเป็นอัพโพหาริก เพราะจิตเป็นอัพโพหาริก สมดังพระพุทธดำรัสในคัมภีร์มหาวิภังค์ [๖๙] ว่า อตฺเถสา ภิกฺขเว เจตนา, สา จ โข อพฺโพหาริกา (ภิกษุทั้งหลาย เจตนานั้นมีอยู่ แต่เป็นอัพโพหาริก)

๓. อาปัตติอุปัตถัมภกรา อนุบัญญัติที่สนับสนุนให้ต้องอาบัติ เช่น ในอทินนาทานสิกขาบท มีการบัญญัติเพิ่มเติมว่า คามา วา อรญฺญา (จากบ้านหรือป่า) ทำให้ภิกษุผู้ลักทรัพย์จากทุกแห่งไม่ว่าจะเป็นบ้านหรือป่าก็ต้องอาบัติเช่นกัน

ส่วนอนุบัญญัติในปฐมปาราชิกสิกขาบทนี้ว่า อนฺตมโส ติรจฺฉานคตายปิ (แม้กับสัตว์ดิรัจฉานตัวเมียเป็นอย่างต่ำ) ก็จัดเป็นการสนับสนุนให้ต้องอาบัติ โดยย้ำความว่า ภิกษุห้ามเสพเมถุนแม้แต่กับสัตว์ดิรัจฉานตัวเมีย]

อิโต ปรํ ปน ยตฺถ อนุปญฺญตฺติ อตฺถิ, ตตฺถ “อยํ อนุปญฺญตฺตี”ติ เอตฺตกเมว ทสฺสยิสฺสาม. ฐเปตฺวา ปน อนุปญฺญตฺตึ อวเสสา ปญฺญตฺติเยวาติ สพฺพตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ. ภิกฺขุํ อารพฺภ อุปฺปนฺนวตฺถุสฺมึเยว “ยา ปน ภิกฺขุนี ฉนฺทโส เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสเวยฺยา”ติ เอวํ ภิกฺขุนีนมฺปิ ปญฺญตฺติโต สาธารณปญฺญตฺติ.

ต่อแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักแสดงเพียงเท่านี้ว่า อยํ อนุปญฺญตฺติ (ข้อนี้เป็นอนุบัญญัติ) ในสิกขาบทที่มีอนุบัญญัตินั้น

อนึ่ง บัญญัติที่เหลือยกเว้นอนุบัญญัติ เป็น[มูล]บัญญัตินั่นแหละ

โดยประการดังนี้ พึงทราบคำวินิจฉัยในสิกขาบททั้งหมด

สิกขาบทนี้ชื่อว่าสาธารณบัญญัติ เพราะทรงบัญญัติแม้แก่ภิกษุณีอย่างนี้ว่า ยา ปน ภิกฺขุนี ฉนฺทโส เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสเวยฺย (ภิกษุณีใดเสพเมถุนธรรมด้วยความพอใจ) ในเหตุที่เกิดขึ้นปรารภภิกษุนั่นแหละ

อาณัติ

อาณตฺติยา อนาปชฺชนโต อนาณตฺติกํ. ภิกฺขุํ ปน อาณาเปนฺโต อกปฺปิยสมาทานาปตฺติโต น มุจฺจติ.

สิกขาบทนี้ชื่อว่า อนาณัตติกะ (ไม่มีการใช้ผู้อื่น) เพราะไม่ต้องอาบัติด้วยการสั่ง แต่เมื่อภิกษุสั่งภิกษุ[อื่น]ย่อมไม่พ้นจากอาบัติ[ทุกกฏ] เพราะชักชวนให้ทำสิ่งที่ไม่เหมาะสม

[ภิกษุที่ใช้ให้ภิกษุอื่นทำสิ่งที่ผิดวินัย ย่อมต้องอาบัติทุกกฏที่เรียกว่า อกัปปิยสมาทานทุกกฏ คือทุกกฏที่เกิดจากการชักชวนให้ทำสิ่งที่ไม่เหมาะสม ดังนั้น ภิกษุผู้ชักชวนให้ภิกษุอื่นฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เสพเมถุน พูดเท็จ ดื่มสุรา เป็นต้นจัดว่าต้องอาบัติทุกกฏทั้งสิ้น แม้อุปัชฌาย์หรืออาจารย์ที่ใช้สอยอันเตวาสิกให้ทำผิดวินัยที่ไม่มีบัญญัติไว้โดยตรง เช่น ใช้ให้อันเตวาสิกเย็บจีวรเพื่อญาติของตน ก็ต้องอาบัติทุกกฏ ส่วนอันเตวาสิกต้องอาบัติปาจิตตีย์ ดังหลักฐานในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาและสารัตถทีปนีว่า

อาจริยุปชฺฌายา อตฺตโน ญาติกานํ จีวรํ อนฺเตวาสิเกหิ สิพฺพาเปนฺติ, อาจริยุปชฺฌายานํ ทุกฺกฏํ, อนฺเตวาสิกานํ ปาจิตฺติยํ. อนฺเตวาสิกา อตฺตโน ญาติกานํ อาจริยุปชฺฌาเยหิ สิพฺพาเปนฺติ, ตตฺราปิ เอเสว นโย.[๗๐]

“อาจารย์และอุปัชฌาย์ยังอันเตวาสิกให้เย็บจีวรเพื่อญาติของตน อาจารย์และอุปัชฌาย์ต้องอาบัติทุกกฏ อันเตวาสิกต้องอาบัติปาจิตตีย์ อันเตวาสิกยังอาจารย์และอุปัชฌาย์ให้เย็บจีวรเพื่อญาติของตน แม้ในเรื่องนั้นก็มีนัยเดียวกันนั่นเอง”

อาจริยุปชฺฌายานํ ทุกฺกฏนฺติ อกปฺปิยสมาทานวเสน ทุกฺกฏํ.[๗๑]

“คำว่า อาจริยุปชฺฌายานํ ทุกฺกฏํ (อาจารย์และอุปัชฌาย์ต้องอาบัติทุกกฏ) หมายความว่า เป็นอาบัติทุกกฏโดยเนื่องด้วยการชักชวนให้ทำสิ่งที่ไม่เหมาะสม”]

อาบัติ

เมถุนราเคน กายสํสคฺเค ทุกฺกฏํ, ชีวมานกสรีรสฺส วุตฺตปฺปกาเร มคฺเค สเจปิ ตจาทีนิ อนวเสเสตฺวา สพฺพโส ฉินฺเน นิมิตฺตสณฺฐานมตฺตํ ปญฺญายติ, ตตฺถ อนฺตมโส องฺคชาเต อุฏฺฐิตํ อนฏฺฐจกายปฺปสาทํ ปีฬกํ วา จมฺมขิลํ วา ปเวเสนฺตสฺสาปิ เสวนจิตฺเต สติ ปาราชิกํ, นฏฺฐจกายปฺปสาทํ สุกฺขปีฬกํ วา มตจมฺมํ วา โลมํ วา ปเวเสนฺตสฺส ทุกฺกฏํ, สเจ นิมิตฺตสณฺฐานมตฺตมฺปิ

อนวเสเสตฺวา สพฺพโส มคฺโค อุปฺปาฏิโต, ตตฺถ อุปกฺกมโต วณสงฺเขปวเสน ถุลฺลจฺจยํ, ตถา มนุสฺสานํ อกฺขินา สากณฺณจฺฉิทฺทวตฺถิโกเสสุ สตฺถเกน กตวเณ วา, หตฺถิอสฺสาทีนญฺจ ติรจฺฉานานํ วตฺถิโกสนาสาปุเฏสุ ถุลฺลจฺจยํ. ติรจฺฉานานํ ปน อกฺขิกณฺณนาสาวเณสุ อหิมจฺฉาทีนํ ปเวสนปฺปมาณวิรหิเต อณุนิมิตฺเต สพฺเพสญฺจ อุปกจฺฉกาทีสุ เสสสรีเรสุ ทุกฺกฏํ. มตสรีเร นิมิตฺเต อุปฑฺฒกฺขายิตโต ปฏฺฐาย ยาว น กุถิตํ โหติ, ตาว ถุลฺลจฺจยํ. กุถิเต ทุกฺกฏํ, ตถา วฏฺฏกเต มุเข อจฺฉุปนฺตํ องฺคชาตํ ปเวเสนฺตสฺส ทุกฺกฏํ. โอฏฺฐโต พหิ นิกฺขนฺตชิวฺหาย วา ทนฺเตสุ วา ถุลฺลจฺจยํ. นิมิตฺตโต พหิ ปติตมํ สเปสิยํ ทุกฺกฏนฺติ อยเมตฺถ อาปตฺติเภโท.

ประเภทของอาบัติในสิกขาบทนี้ มีดังนี้ คือ

- ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะเคล้าคลึงกายด้วยความกำหนัดในเมถุน

- ต้องอาบัติปาราชิก แก่ภิกษุที่มีจิตคิดจะเสพ แล้วสอดใส่ติ่ง หรือก้อนหนังที่มีกายประสาทไม่วิบัติไปเป็นอย่างต่ำอันเกิดที่องคชาตเข้าไปในนิมิตสัณฐานที่ปรากฏในมรรคดังที่กล่าวประเภทไว้ [๓๐ อย่าง] ของสรีระที่ยังมีชีวิต ซึ่งแม้จะถูกตัดทิ้งทั้งหมดโดยไม่เหลือหนังเป็นต้น

- ต้องอาบัติทุกกฏ แก่ภิกษุผู้พยายามสอดใส่ติ่งแห้ง หนังตาย หรือขน ซึ่งมีกายประสาทวิบัติแล้ว

- ต้องอาบัติถุลลัจจัย โดยการนับว่าเป็นแผล แก่ภิกษุผู้พยายามอยู่ในทวารที่ถูกเฉือนโดยสิ้นเชิงไม่ให้เหลือแม้เพียงนิมิตสัณฐาน

- ต้องอาบัติถุลลัจจัยเช่นกัน แก่ภิกษุผู้พยายามอยู่ในช่องตา ช่องจมูก ช่องหู และหัวไส้ (อัณฑะ) ของมนุษย์[คือ สตรี บุรุษ บัณเฑาะก์ และอุภโตพยัญชนก] หรือในแผลที่ถูกผ่าไว้ด้วยมีดเล็ก และแก่ภิกษุผู้พยายามอยู่ในหัวไส้หรือรูจมูกของสัตว์ดิรัจฉานมีช้างและม้าเป็นต้น

- ต้องอาบัติทุกกฏ แก่ภิกษุผู้พยายามอยู่ในตา หู จมูก และแผลของสัตว์ดิรัจฉานหรือในอวัยวะเพศเล็กๆ ที่ไม่พอจะสอดใส่ได้ของงูและปลาเป็นต้น หรือในสรีระที่เหลือมีรักแร้เป็นต้นของคนและสัตว์ทั้งหมด

- ต้องอาบัติถุลลัจจัย แก่ภิกษุผู้พยายามอยู่ในอวัยวะเพศของศพที่ถูกสัตว์กัดกินครึ่งหนึ่ง ซึ่งยังสดอยู่ไม่ขึ้นอืด

- ต้องอาบัติทุกกฏ แก่ภิกษุผู้พยายามอยู่ในอวัยวะเพศของศพที่ถูกสัตว์กัดกินครึ่งหนึ่ง ซึ่งขึ้นอืดแล้ว (แต่ถ้าโดนข้างๆ หรือส่วนอื่นข้างในปากต้องอาบัติปาราชิก)

- ต้องอาบัติทุกกฏเช่นกัน แก่ภิกษุผู้สอดใส่องคชาตไม่ให้กระทบในปากที่อ้าไว้

- ต้องอาบัติถุลลัจจัย แก่ภิกษุผู้สอดใส่องคชาตในลิ้นที่ออกมาภายนอกปากหรือฟัน

- ต้องอาบัติทุกกฏ แก่ภิกษุผู้สอดใส่องคชาตในชิ้นเนื้อที่ตกออกจากอวัยวะเพศ

[คำว่า วณสงฺเขปวเสน แปลตามศัพท์ว่า “โดยเนื่องด้วยการนับเข้าในแผล” เพราะ สงฺเขป ศัพท์ใช้ในความหมายว่า สงฺคห (การนับ) ดังฎีกาใหม่ ๓๒ อธิบายว่า วณสงฺเขปวเสนาติ วณสงฺคหวเสน (คำว่า วณสงฺเขปวเสน แปลว่า โดยเนื่องด้วยการนับเข้าในแผล) คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สงฺขิปนํ สงฺเขโป (สํ บทหน้า + ขิป ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- วเณ สงฺเขโป วณสงฺเขโป (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

คำว่า วฏฺฏกต (อ้าแล้ว) แปลตามศัพท์ว่า “กระทำให้กลมแล้ว” ฎีกาใหม่จึงอธิบายว่า วิวเฏ (อ้าแล้ว) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กรียิตฺถาติ กตํ (กร ธาตุ + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- วฏฺฏํ กตํ วฏฺฏกตํ (ทุติยาตัปปุริสสมาส)

ในประโยคว่า อิติ อยเมตฺถ อาปตฺติเภโท ศัพท์ว่า อิติ และ อยํ แปลร่วมกันว่า อิติ อยํ วุตฺตเภโท (ประเภทอันเรากล่าวแล้วนี้) โดย อิติ มีความหมายเหมือน อิม ศัพท์ และเป็นคำไวพจน์กัน ส่วน อิม ศัพท์จัดเป็นวุตตาเปกขะ คือ มองหาข้อความที่กล่าวมาแล้ว ในบางแห่งก็เป็นวุจจมานาเปกขะ คือ มองหาข้อความที่จะกล่าวต่อไป ก็ควรแปลว่า อยํ วกฺขมานเภโท (ประเภทอันเราจักกล่าวนี้)]

อนาบัติ

อชานนฺตสฺส อสาทิยนฺตสฺส อุมฺมตฺตกสฺส ขิตฺตจิตฺตสฺส เวทนาฏฺฏสฺส อาทิกมฺมิกานญฺจ อนาปตฺติ. เอตฺถ ปน โย นิทฺทํ โอกฺกนฺตตฺตา ปเรน กตมฺปิ อุปกฺกมํ น ชานาติ, โส อชานนฺโต. โย ชานิตฺวาปิ น สาทิยติ, โส อสาทิยนฺโต. โย ปิตฺตวเสน อเตกิจฺฉํ อุมฺมาทํ ปตฺโต, โส อุมฺมตฺตโก. ยกฺเขหิ กตจิตฺตวิกฺเขโป ขิตฺตจิตฺโต. ทฺวินฺนมฺปิ จ เอเตสํ อคฺคิสุวณฺณคูถจนฺทนาทีสุ สมปฺปวตฺติ-ภาเวน อชานนภาโวว ปมาณํ. โย อธิมตฺตเวทนาย อาตุรตฺตา กิญฺจิ น ชานาติ, โส เวทนาฏฺโฏ. โย ตสฺมึ ตสฺมึ วตฺถุสฺมึ อาทิภูโต, โส อาทิกมฺมิโก.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุผู้ไม่รู้อยู่ คือ ผู้หลับอยู่ไม่รู้ถึงความพยายามที่บุคคลอื่นกระทำ เพราะหยั่งลงสู่ความหลับสนิท
- ภิกษุผู้ไม่ยินดีอยู่ คือ ผู้รู้แล้วแต่ไม่ยินดี
- ภิกษุบ้า คือ ผู้ถึงความบ้าที่รักษาไม่ได้โดยเนื่องด้วยดีวิบัติ
- ภิกษุผู้ถูกยักษ์เข้าสิง คือ ผู้ถูกยักษ์ทำให้มีจิตซัดส่าย

อนึ่ง การที่ภิกษุบ้าและภิกษุผู้ถูกยักษ์เข้าสิงทั้ง ๒ นั้นไม่รู้ไฟกับทองหรือคูถกับไม้จันทน์เป็นต้นโดยเข้าใจว่าเหมือนกัน จึงเป็นประมาณ

- ภิกษุผู้มีเวทนากล้า คือ ผู้ไม่รู้อะไรเพราะกระสับกระส่ายด้วยเวทนากล้า
- ภิกษุผู้เป็นอาทิกัมมิกะ คือ ผู้เป็นต้นเหตุในเรื่องนั้นๆ

[ท่านกล่าวว่า ทฺวินฺนมฺปิ จ เอเตสํ (อนึ่ง การที่ภิกษุบ้าและภิกษุผู้ถูกยักษ์เข้าสิงทั้ง ๒ นั้นไม่รู้ไฟกับทองหรือคูถกับไม้จันทน์เป็นต้นโดยเข้าใจว่าเหมือนกัน จึงเป็นประมาณ) เป็นต้น เพื่อระบุว่า ภิกษุบ้าและภิกษุที่ถูกยักษ์เข้าสิงจนไม่รู้ไฟกับทองหรือคูถกับไม้จันทน์เป็นต้นว่าต่างกัน จึงจัดเป็นอุมมัตตกะและขิตตจิตตะในสิกขาบทนี้ ทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า ภิกษุบ้าและภิกษุที่ถูกยักษ์เข้าสิงทุกคนจัดเป็นอุมมัตตกะและขิตตจิตตะ

คำว่า อุมฺมตฺตก มีรูปวิเคราะห์อีกนัยหนึ่งจากที่แสดงไว้ในเรื่องการลาสิกขาว่า

- อุมฺมชฺชตีติ อุมฺมตฺโต (อุ บทหน้า + มท = บ้า + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- อุมฺมตฺโตเยว อุมฺมตฺตโก (อุมฺมตฺต ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

คำว่า อาทิกมฺมิก มีรูปวิเคราะห์ว่า อาทิกมฺเม นิยุตฺโต อาทิกมฺมิโก (ผู้ประกอบในการกระทำครั้งแรก ชื่อว่า อาทิกัมมิกะ) ประกอบรูปศัพท์จาก อาทิกมฺม ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน นิยุตฺต ตัทธิต

ในฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐๖) อธิบายเพิ่มเติมว่า ภิกษุบ้าเพราะดีกำเริบเป็นคนบ้าตลอดเวลา ส่วนภิกษุบ้าเพราะถูกยักษ์เข้าสิงย่อมรู้สึกตัวได้บ้างในบางขณะ

ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปพหูพจน์ว่า อาทิกมฺมิกานญฺจ แต่กังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๒) กล่าวว่าควรมีรูปเอกพจน์ว่า อาทิกมฺมิกสฺส จ เพราะหมายถึงพระสุทินเพียงรูปเดียว

คำว่า อนาปตฺติ แปลตามศัพท์ว่า "การไม่ต้อง" ต้องเพิ่มบทฉัฏฐีกรรมเข้ามาแปลว่า อาปตฺติยา (ซึ่งอาบัติ)

ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า อยํ ปน อนาปตฺติ (อนึ่ง ที่กล่าวมานี้เป็นอนาบัติ) แต่ประโยคที่กล่าวสรุปความนั้นมักไม่มี ปน ศัพท์ที่แสดงอรรถวากยารัมภะ ซึ่งแปลว่า "อนึ่ง" ดังนั้น จึงควรมีรูปเป็นประโยคเดียวกับข้อความต่อมาว่า อยํ ปน อาปตฺติ จตูสุ วิปตฺตีสุ สีลวิปตฺติ (อนึ่ง อาบัตินี้เป็นศีลวิบัติในวิบัติ ๔) ตามปาฐะในคัมภีร์กังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๓)]

วิบัติ

อยํ ปน อาปตฺติ จตูสุ วิปตฺตีสุ สีลวิปตฺติ.

อนึ่ง [อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติในวิบัติ ๔

[วิบัติ ๔ คือ ศีลวิบัติ อาจารวิบัติ ทิฏฐิวิบัติ และอาชีววิบัติ ได้กล่าวไว้แล้วในเรื่องวิบัติที่อยู่ในลักษณะการตัดสินวินัย ๑๗ ข้อ

คำว่า ทิฏฺฐิ เป็นคำสามัญทั่วไป ถ้าหากใช้กล่าวถึงความเห็นที่ไม่ดี ก็นับว่าเป็นมิจฉาทิฏฐิ คือความเห็นผิด องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ถ้าหากกล่าวถึงความเห็นที่ดี ก็จัดเป็นสัมมาทิฏฐิ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิก

ดังคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาว่า

ทสฺสนํ ทิฏฺฐิ. สา ปน สมฺมาทิฏฺฐิมิจฺฉาทิฏฺฐิวเสน ทุวิธา. อิธ มิจฺฉาทิฏฺฐิ ยุตฺตา อกุสลาธิการตฺตา.[๗๓]

"ความเห็นชื่อว่า ทิฏฐิ ความเห็นนั้นมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็นสัมมาทิฏฐิ (ความเห็นชอบ) และมิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด) ความเห็นผิดย่อมสมควรในที่นี้ เพราะเป็นฐานะของอกุศล"

มิจฺฉา ปสฺสตีติ ทิฏฺฐิ. สามญฺญวจนสฺสปิ หิ อตฺถปฺปกรณาทินา วิเสสวิสยตา โหตีติ อิธ มิจฺฉาทสฺสนเมว "ทิฏฺฐี"ติ วุจฺจติ.[๗๔]

"ความเห็นชื่อว่าทิฏฐิ โดยแท้จริงแล้ว แม้คำสามัญทั่วไปก็มีวิสัยต่างกันย่อมมีได้ตามเนื้อความและฐานะเป็นต้น ดังนั้น ความเห็นผิดเท่านั้นจึงชื่อว่า ทิฏฐิ ในฐานะแห่งอกุศลนี้"

น หิ เกวลํ สทฺทโตเยว สพฺพตฺถ อตฺถนิจฺฉโย อตฺถปกรณาทินาปิ เยภุยฺเยน อตฺถสฺส นิยมิตตฺตา.[๗๕]

"ที่จริงแล้ว การวินิจฉัยอรรถในที่ทั้งปวงย่อมไม่มีตามรูปศัพท์เท่านั้น เพราะกำหนดอรรถโดยมากตามเนื้อความและฐานะเป็นต้นอีกด้วย"

จะเห็นได้ว่า การวินิจฉัยความหมายของศัพท์บาลีนั้น ไม่พึงอาศัยรูปศัพท์อย่างเดียว แต่ต้องวิเคราะห์ตามฐานะที่เกี่ยวข้องเป็นต้นอีกด้วย ตามข้อความในคัมภีร์นยาสะว่า

ปกรณสํโยควิปฺปโยคสาหจริยวิโรธกาลตฺถาทิวเสน หิ สามญฺญสทฺทานมตฺถวิเสสปฏิปตฺติ.[๗๖]

“การรู้เนื้อความของศัพท์สามัญทั่วไปได้โดยพิเศษย่อมมีได้ด้วยฐานะ การประกอบร่วมกัน การประกอบแยกกัน ความเป็นไปร่วมกัน ความขัดแย้ง กาล และเนื้อความ เป็นต้น”

แม้คัมภีร์สัททสารัตถชาลินีก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อตฺถา ปกรณา ลิงฺคา โอจิตฺยา กาลเทสโต
สทฺทตฺถา วิภชียนฺติ น สทฺทาเยว เกวลํ.[๗๗]

“ศัพท์และความหมายย่อมถูกจำแนกตามเนื้อความ, ฐานะ, ลิงค์, ความเหมาะสม, กาล และสถานที่ ไม่ควรจำแนกศัพท์อย่างเดียวเท่านั้น”

คาถาข้างต้นนั้นยังพบในคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกาที่อธิบายโมคคัลลานปัญจิกาอีกทอดหนึ่ง แต่มีข้อความต่างกันเพียงเล็กน้อยว่า

อตฺถา ปกรณา ลิงฺคา โอจิตฺยา เทสกาลโต
สทฺทตฺถา วิภชียนฺเต น สทฺทาเยว เกวลา.[๗๘]

และในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินี (คาถา ๙๔-๙๙) ได้ประพันธ์อุทาหรณ์เป็นคาถาว่า

สีโห คายติ นงฺคุฏฺฐํ สีโห จาเลติ ปาจเก
สีโห จ มาณโว สีโห อตฺถโต ญายเต พุเธ.

“ในคำว่า สีโห คายติ, นงฺคุฏฺฐํ สีโห จาเลติ (นายสีหะย่อมขับร้อง, ราชสีห์ย่อมกระดิกหาง) บัณฑิตพึงทราบโดยอรรถว่าเป็นมาณพชื่อสีหะ หรือราชสีห์”

ทานสาลายเก จตฺวา สงฺคาเม จ ยถากฺกมํ
อสฺเส อาเนหีติ วุตฺเต ทลิทฺโทสฺโสติ ญายเต.

“เมื่อบุคคลอยู่ในโรงทานแล้วกล่าวว่า อสฺเส อาเนหิ (จงนำยาจกมา) หรือบุคคลอยู่ในสงครามแล้วกล่าวว่า อสฺเส อาเนหิ (จงนำม้ามา) ย่อมทราบว่าเป็นยาจกหรือม้าตามลำดับ”

สุวณฺโณ อุรคํ คณฺเห สุวณฺณํ ภาติ ปพฺพเต
วจเน ครุโฬ เหมํ กมญฺจ ลิงฺคโต มตํ.

“ในคำว่า สุวณฺโณ อุรคํ คณฺเห, สุวณฺณํ ภาติ ปพฺพเต (ครุฑย่อมจับงู, ทองย่อมอร่ามสุกใสในภูเขา) พึงทราบครุฑและทองตามลำดับโดยลิงค์”

โอจิตฺยํ โลกโต เฌยฺยํ ปุพฺพาปราวิโรธิตํ
อตฺตโน จิตฺตสนฺตตฺตา ปรํ สเมติ โส มุนิ.

“ความเหมาะสมพึงทราบตามชาวโลกว่าเป็นความไม่ขัดแย้งกันแห่งข้อความหน้าและหลัง เช่น อตฺตโน จิตฺตสนฺตตฺตา ปรํ สเมติ โส มุนิ (พระมุนีย่อมยังบุคคลอื่นให้สงบ เพราะจิตของพระองค์สงบแล้ว)”

ตโย ภิกฺขู สนฺนิปาตา สายํ ปีตาติ ภาสิเต
น สามา อิติ วิญฺเญยฺยา ยามกาลาติ ฌายเต.

“ในคำกล่าวว่า ตโย ภิกฺขู สนฺนิปาตา สายํ ปีตา (ภิกษุ ๓ รูปประชุมกันแล้วดื่มในเวลาเย็น) ไม่พึงทราบว่าเป็นทอง แต่พึงทราบว่าเป็นยามกาลิก”

อุทเก โรหิตา ยนฺติ ถเล ยนฺติ จ โรหิตา
อิติ ปาเจ ปุพฺเพ มจฺฉา ปเร ตุ มิคโรหิตา.

“ในคำว่า อุทเก โรหิตา ยนฺติ, ถเล ยนฺติ โรหิตา (ปลาตะเพียนย่อมไปในน้ำ, ละมั่งย่อมไปบนบก) ในคำแรกหมายถึงปลา คำหลังเป็นละมั่ง”

อุทาหรณ์ของคาถาข้างต้น มีดังต่อไปนี้

๑. เนื้อความ เช่น สีโห คายติ (นายสีหะย่อมขับร้อง), สีโห นงฺคุฏฺฐํ จาเลติ (ราชสีห์ย่อมกระดิกหาง) ในอุทาหรณ์แรก คำว่า สีห เป็นนายสีหะ ส่วนในอุทาหรณ์หลัง เป็นสัตว์ดิรัจฉาน

๒. ฐานะ เช่น อสฺเส อาเนหิ (จงนำยาจกมา), อสฺเส อาเนหิ (จงนำม้ามา) อุทาหรณ์แรกนี้กล่าวในขณะอยู่ที่โรงทาน ส่วนอุทาหรณ์หลังกล่าวเมื่อเข้าสงคราม คำว่า อสฺส จึงหมายถึงยาจกหรือม้าตามฐานะที่แตกต่างกัน (คำว่า อสฺส ที่หมายถึงยาจก ประกอบรูปศัพท์มาจาก น ศัพท์ + สํ ศัพท์ โดยมีรูปวิเคราะห์พหุพพีหิสมาสว่า นตฺถิ สํ ธนํ เอเตสนฺติ อสฺสา = ผู้ไม่มีทรัพย์)

๓. ลิงค์ เช่น สุวณฺโณ อุรคํ คณฺหาติ (ครุฑย่อมจับงู), สุวณฺณํ ปพฺพเต ภาติ (ทองย่อมอร่ามสุกใสในภูเขา) ในอุทาหรณ์แรก คำว่า สุวณฺโณ เป็นปุงลิงค์ แปลว่า ครุฑ ในอุทาหรณ์หลัง คำว่า สุวณฺณํ เป็นนปุงสกลิงค์ แปลว่า ทอง

๔. ความเหมาะสม เช่น มุนิ อตฺตโน จิตฺตสนฺตตฺตา ปรํ สเมติ (พระมุนีย่อมยังบุคคลอื่นให้สงบ เพราะจิตของพระองค์สงบแล้ว) อุทาหรณ์นี้แสดงความเหมาะสม เพราะผู้ที่มีจิตสงบแล้วจึงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้มีจิตสงบได้

๕. กาล เช่น ตโย ภิกฺขู สนฺนิปาตา สายํ ปีตา (ภิกษุ ๓ รูปประชุมกันแล้วดื่มในเวลาเย็น) อุทาหรณ์นี้มีบทกัตตาคือ ภิกษุ คำว่า ปีต จึงเป็นกิริยาศัพท์ แปลว่า ดื่มแล้ว คือ ดื่มน้ำปานะ มิใช่แปลว่า สีเหลือง ดังอุทาหรณ์ว่า ปีตํ ปณฺณํ (ใบไม้สีเหลือง)

๖. สถานที่ เช่น โรหิตา อุทเก ยนฺติ (ปลาตะเพียนย่อมไปในน้ำ), โรหิตา ถเล ยนฺติ (ละมั่งย่อมไปบนบก) คำว่า โรหิต หมายถึง ปลาตะเพียน หรือละมั่ง ตามสถานที่อยู่ของสัตว์เหล่านั้น]

องค์ประกอบ

ตสฺสา เทฺว องฺคานิ เสวนจิตฺตญฺจ มคฺเคน มคฺคปฏิปาทนญฺจาติ.

อาบัติดังกล่าวมีองค์ ๒ คือ

๑. จิตต้องการจะเสพ

๒. การยังทวาร[ของตน]ให้กระทบทวาร[ของผู้อื่น]

[คำว่า มคฺเคน ลงตติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี หมายถึง ทวารของผู้อื่น

ส่วนคำว่า ปฏิปาทน ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บทหน้า + ปท ธาตุ (คมเน = ไป) + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "ให้ถึง" ในที่บางแห่งแปลว่า ให้สำเร็จ

คัมภีร์ขุททสิกขาประพันธ์คาถาที่กล่าวถึงองค์ ๒ อย่างของสิกขาบทนี้ว่า

เสเวตุกามตาจิตฺตํ มคฺเค มคฺคปฺปเวสนํ
อิทํ เมถุนธมฺมสฺส อาหุ องฺคทฺวยํ พุธา.[๗๙]

"ผู้มีปัญญาทั้งหลายกล่าวองค์ ๒ ของเมถุนธรรมนี้ว่า จิตที่ประกอบด้วยความต้องการจะเสพ และการยังทวารเข้าไปในทวาร"]

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

สมุฏฺฐานาทิโต อิทํ สิกฺขาปทํ ปฐมปาราชิกสมุฏฺฐานํ, กิริยํ, สญฺญาวิโมกฺขํ, สจิตฺตกํ, โลกวชฺชํ, กายกมฺมํ, อกุสลจิตฺตํ, ทฺวิเวทนนฺติ.

โดยสมุฏฐานเป็นต้น พึงทราบว่าสิกขาบทนี้เป็น :-

- ปฐมปาราชิกสมุฏฐาน (เกิดทางกายกับจิต)

- กิริยะ (ต้องอาบัติเพราะกระทำ)
- สัญญาวิโมกข์ (มีการพ้นโทษเพราะไม่มีสัญญาคิดเสพ)
- สจิตตกะ (มีจิตคิดเสพ)
- โลกวัชชะ (มีโทษทางโลก)
- กายกรรม (ต้องอาบัติทางกายทวาร)
- อกุศลจิต (โลภมูลจิต)
- เวทนา ๒ (สุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา)

[ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐๖) อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า กิริยะ (ต้องอาบัติเพราะกระทำ) เป็นเยภุยยนัย คือ นัยที่กล่าวไว้โดยมาก แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งเล็กน้อยอย่างอื่น ดังนั้น แม้ภิกษุที่ถูกบุคคลอื่นข่มขืนและเกิดความยินดีในขณะบุคคลอื่นสอดใส่องคชาตเข้าไป เข้าไปแล้ว ตั้งอยู่ และถอนออกขณะใดขณะหนึ่ง ก็ต้องอาบัติเช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า

อิทํ ปน เยภุยฺยวเสน วุตฺตํ เมถุนธมฺเม ปรูปกฺกเม สติ สาทิยนฺตสฺส อกิริยสมุฏฺฐานภาวโต.[๙๐]

“อนึ่ง คำนี้กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยจำนวนมาก เพราะเมื่อมีความพยายามของผู้อื่นในเมถุนธรรม ก็มีสมุฏฐานคือการไม่กระทำแก่ภิกษุผู้ยินดีอยู่

ส่วนฎีกาเก่ากล่าวว่าคำนี้เป็นคำกล่าวโดยตรง เพราะพระพุทธองค์ตรัสว่า สาทิยติ (ยินดีอยู่) ในประโยคว่า ฐิตํ สาทิยติ (ย่อมยินดีขณะตั้งอยู่) และความยินดีก็เป็นการกระทำทางใจอย่างหนึ่ง ดังนั้น คำว่า กิริยะ จึงไม่ใช่เยภุยยนัย แต่คำว่า กายกมฺมํ เป็น เยภุยยนัย เพราะรวมเอามโนกรรมไว้อีกด้วย

กิริยาติ เอตฺถ “ฐิตํ สาทิยตี”ติ วุตฺตตฺตา ตํ กถนฺติ เจ. “สาทิยตี”ติ วุตฺตตฺตา กิริยา เอว. เอวํ สนฺเต “กายกมฺมํ มโนกมฺมนฺ”ติ วตฺตพฺพนฺติ เจ. น, ปจุรโวหารวเสน “กายกมฺมนฺ”ติ วุตฺตตฺตา.[๙๑]

“ในคำว่า กิริยา (ต้องอาบัติเพราะกระทำ) นี้ ถามว่า คำนั้นพึงทราบได้อย่างไร เพราะตรัสว่า ฐิตํ สาทิยติ (ย่อมยินดีขณะตั้งอยู่) ตอบว่า เป็นกิริยาเท่านั้น เพราะตรัสว่า สาทิยติ (ย่อมยินดี) ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านควรกล่าวว่า กายกมฺมํ (ต้องอาบัติทางกายทวาร), มโนกมฺมํ (ต้องอาบัติทางมโนทวาร) มิใช่หรือ ตอบว่า ไม่ควรกล่าวเช่นนั้น เพราะกล่าวว่า กายกมฺมํ โดยเนื่องด้วยจำนวนมาก”]

อิมานิ จ สมุฏฺฐานาทีนิ นาม อาปตฺติยา โหนฺติ, น สิกฺขาปทสฺส. โวหารสุขตฺถํ ปน สพฺพฏฺฐกถาสุ สิกฺขาปทสีเสน เทสนา อาคตา. ตสฺมา อญฺเญสุปิ เอวรูเปสุ ฐาเนสุ พฺยญฺชเน อาทรํ อกตฺวา อธิปฺเปตเมว คเหตพฺพํ.

อนึ่ง ชื่อว่าสมุฏฐานเป็นต้นเหล่านี้เป็นชื่อของอาบัติ ไม่ใช่ชื่อของสิกขาบท แต่พบการแสดงในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายโดยมุ่งกล่าวถึงสิกขาบทเป็นหลักเพื่อให้เรียกชื่อง่าย ดังนั้น จึงไม่ควรทำความใส่ใจในรูปศัพท์แล้วถือเอาเนื้อความที่พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาเท่านั้นแม้ในฐานะอื่นเช่นนี้

[ในประโยคว่า อธิปฺเปตเมว คเหตพฺพํ ต้องเพิ่มประธานคือ อตฺถชาตํ เข้ามาแปลร่วมกับ อธิปฺเปตํ เพื่อให้มีลิงค์ตรงกัน โดยประกอบใช้ ชาต ศัพท์ในอรรถตัพภาวะ คือ เนื้อความของบทหน้าที่ประกอบร่วมกันนั้น การประกอบใช้ศัพท์ตัพภาวะนี้มีประโยชน์เพื่อเปลี่ยนลิงค์ หรือเพื่อให้คำสละสลวยดังที่กล่าวไว้ในเรื่องสีมา

คำว่า ตสฺมา (เพราะเหตุนั้น) หมายถึง สิกฺขาปทสีเสน เทสนา อาคตตฺตา (เพราะพบการแสดงโดยมุ่งกล่าวถึงสิกขาบทเป็นหลัก) โดยเปลี่ยนประธานคือ เทสนา เป็นบทสัมพันธ์ว่า เทสนาย และเปลี่ยน อาคตา เป็นบทแสดงเหตุว่า อาคตตฺตา อนึ่ง ประโยคที่ประกอบด้วย ตสฺมา ในที่นี้ชื่อว่า *ประโยคผล* คือ แสดงผลของการกล่าวประโยคหน้า กล่าวคือ โดยเหตุที่พบการแสดงในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายโดยมุ่งกล่าวถึงสิกขาบทเป็นหลักเพื่อให้เรียกชื่อง่าย ดังนั้น จึงไม่ควรทำความใส่ใจในรูปศัพท์แล้วถือเอาเนื้อความที่พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาเท่านั้นแม้ในฐานะอื่นเช่นนี้

ท่านกล่าวประโยคว่า อิมานิ จ เป็นต้น เพื่อระบุว่า ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายพบการแสดงโดยมุ่งกล่าวถึงสิกขาบทเป็นหลักเพื่อให้เรียกชื่อง่าย ดังนั้น เราจึงกล่าวว่าเป็นสมุฏฐานเป็นต้นของสิกขาบท ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดท่านจึงกล่าวว่าเป็นสมุฏฐานเป็นต้นของสิกขาบท
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สมุฏฐานเป็นต้นเหล่านี้เป็นชื่อของอาบัติ ไม่ใช่ชื่อของสิกขาบทมิใช่หรือ

อธิบายว่า ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายพบการแสดงโดยมุ่งกล่าวถึงสิกขาบทเป็นหลักเพื่อให้เรียกชื่อง่าย ดังนั้น เราจึงกล่าวว่าเป็นสมุฏฐานเป็นต้นของสิกขาบท ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

นนุ สมุฏฺฐานาทีนิ อาปตฺติยา โหนฺติ, น สิกฺขาปทสฺส, อถ กสฺมา สิกฺขาปทสฺส สมุฏฺฐานาทีนิ วุตฺตานีติ อาห “อิมานิ จ สมุฏฺฐานาทีนิ นามา”ติอาทิ.[๘๒]

“ท่านกล่าวว่า อิมานิ จ สมุฏฐานาทีนิ นาม เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า สมุฏฐานเป็นต้นเหล่านี้เป็นชื่อของอาบัติ ไม่ใช่ชื่อของสิกขาบทมิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว เหตุใดท่านจึงกล่าวว่าเป็นสมุฏฐานเป็นต้นของสิกขาบท”

ในคำอธิบายข้างต้น คำว่า นนุ สมฺมุฏฺฐานาทีนิ เป็นต้น แสดงอาโภคะ ส่วนประโยคว่า อถ กสฺมา เป็นต้น แสดงปุจฉาโดยตรง]

อตฺถํ หิ นาโถ สรณํ อโวจ
น พฺยญฺชนํ โลกหิโต มเหสี
ตสฺมา อกตฺวา รติมกฺขเรสุ
อตฺเถ นิเวสยฺย มตึ มุตีมา.

“โดยแท้จริงแล้ว พระนาถะได้ตรัสเนื้อความไว้เป็นหลัก พระพุทธเจ้าผู้เกื้อกูลชาวโลกมิได้ตรัสรูปศัพท์เป็นหลัก ดังนั้น ผู้มีปัญญาจึงไม่กระทำความเพลิดเพลินในอักขระ พึงประกอบปัญญาไว้ในเนื้อความเถิด”

[พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวคาถาข้างต้นเพื่อชี้ให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้สำนวนภาษาในที่บางแห่งเพื่อสื่อให้ผู้ฟังเข้าใจได้ง่าย จึงมิได้ทรงเน้นรูปศัพท์เป็นหลัก แต่มุ่งเนื้อความเป็นหลัก ทั้งนี้เพื่อให้เนื้อความปรากฏชัดเจน

ดังคำอธิบายในกังขาฎีกาเก่า (หน้า ๓๑) ว่า

“ทุนฺนิกฺขิตฺตสฺส ภิกฺขเว ปทพฺยญฺชนสฺส อตฺโถปิ ทุนฺนโย โหตี”ติ วทนฺเตนาปิ อตฺถสฺส สุขคฺคหณตฺถเมว ปทพฺยญฺชนสฺส สุนิกฺขิตฺตภาโว อิจฺฉิโต, น อกฺขรวจนาย, ตสฺมา อาห “อตฺถํ หิ นาโถ สรณํ อโวจา”ติอาทิ.[๘๓]

“แม้พระพุทธเจ้าผู้ตรัสอยู่ว่า ทุนฺนิกฺขิตฺตสฺส ภิกฺขเว ปทพฺยญฺชนสฺส อตฺโถปิ ทุนฺนโย โหติ (ภิกษุทั้งหลาย แม้เนื้อความของบทและพากย์ที่วางไว้ไม่ดี ก็เป็นอันเข้าใจไม่ดี) ทรงประสงค์เอาการตั้งบทและพากย์ไว้ดีเพื่อความเข้าใจเนื้อความโดยสะดวกเท่านั้น มิใช่เพื่อการออกเสียงอักขระ

ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อตฺถํ หิ นาโถ สรณํ อโวจ (โดยแท้จริงแล้ว พระนาถะได้ตรัสเนื้อความเป็นหลัก) เป็นต้น”

คำว่า มุตีมา ทำทีฆะสระ อิ ใน ติ เป็น อี เพื่อรักษาคณะฉันท์ เพราะคาถานี้เป็นอุปชาติคาถาที่ผสมระหว่างอินทรวิเชียรในบาทที่ ๑, ที่ ๓ และที่ ๔ กับอุเปนทรวิเชียรในบาทที่ ๒

ในฎีกาใหม่แสดงรูปวิเคราะห์ มุติมนฺตุ ศัพท์ว่า

- มุนนํ มุติ (มุ ธาตุ = รู้ + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- มุติ เอตสฺส อตฺถีติ มุติมา (มุติ ศัพท์ + มนฺตุ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

คำว่า นิเวเสยฺย ประกอบรูปศัพท์มาจาก นิ บทหน้า + วิส ธาตุ (ปเวสเน = เข้าไป) + เณ การิต ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ แปลตามศัพท์ว่า "พึงให้เข้าไป" คือ พึงประกอบไว้นั่นเอง]

ปฐมปาราชิกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายปาราชิกที่ ๑

คำอธิบายปาราชิกที่ ๒

คำอธิบาย คาม และ อรญฺญ

ทุติเย คามา วา อรญฺญา วาติ เอตฺถ สพฺโพปิ เอกกุฏิกาทิเภโท ปริกฺขิตฺโต วา อปริกฺขิตฺโต วา สมนุสฺโส วา อมนุสฺโส วา อนฺตมโส อติเรกจาตุมาสนิวิฏฺโฐ โย โกจิ สตฺโถปิ "คาโม"ติ เวทิตพฺโพ. ฐเปตฺวา คามญฺจ คามูปจารญฺจ อวเสสํ อรญฺญํ นาม.

โปรดทราบเนื้อความในปาราชิกที่ ๒ ดังนี้

ในบรรดาบ้านหรือป่าเหล่านี้ว่า คามา วา อรญฺญา วา (ในบ้านหรือป่า) บ้านทั้งหมดที่จำแนกเป็นกระท่อมน้อยหลังเดียวเป็นต้น มีรั้วล้อมหรือไม่มีรั้วล้อมก็ตาม มีคนอยู่หรือไม่มีคนอยู่ก็ตาม แม้สถานที่พักของพ่อค้าแห่งใดแห่งหนึ่งที่อยู่นานเกิน ๔ เดือนเป็นอย่างต่ำ พึงทราบว่าเป็นบ้าน สถานที่เหลือยกเว้นบ้านและบริเวณบ้าน ชื่อว่า ป่า

[ข้อความข้างต้นแสดงลักษณะของบ้านและป่าตามลำดับ การอธิบายในลักษณะนี้ชื่อว่า การแสดงอภิเธยยัตถะหรือสรูปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง

คำว่า เอกกุฏิกาทิเภโท (บ้านที่จำแนกเป็นกระท่อมน้อยหลังเดียวเป็นต้น) หมายถึง กระท่อมน้อยหลังเดียวเหมือนที่พบในแคว้นมลยะ ดังที่ตรัสไว้ในพระบาลีว่า เอกกุฏิโก คาโม (บ้านที่มีกระท่อมน้อยหลังเดียว) อาทิ ศัพท์ละกระท่อมน้อย ๒ หลังเป็นต้น ดังที่ตรัสว่า ทฺวิกุฏิโก คาโม (บ้านที่มีกระท่อมน้อย ๒ หลัง) ติกุฏิโก คาโม (บ้านที่มีกระท่อมน้อย ๓ หลัง) จตุกฺกุฏิโก คาโม (บ้านที่มีกระท่อมน้อย ๔ หลัง)

คำว่า เอกกุฏิกาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ขุทฺทกา กุฏิ กุฏิกา (กุฏิ ศัพท์ + ก ปัจจัยในอรรถว่า น้อย)
- เอกา กุฏิกา เอกกุฏิกา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- เอกกุฏิกา อาทิ เยสนฺติ เอกกุฏิกาทโย (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

- เอกกุฏิกาทโย เภทา ยสฺสาติ เอกกุฏิกาทิเภโท (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

คำว่า บ้าน ภาษาไทยในปัจจุบันหมายถึง เรือน แต่สมัยก่อนหมายถึง หมู่บ้าน ในที่นี้ใช้ตามสมัยเก่าเพราะเป็นที่เข้าใจของผู้ที่เรียนวินัยโดยทั่วไป

คำว่า ปริกฺขิตฺโต วา อปริกฺขิตฺโต วา (จะมีรั้วล้อมก็ตาม ไม่มีรั้วล้อมก็ตาม) หมายถึง บ้านที่ล้อมด้วยกำแพงอิฐ หนาม หรือกิ่งไม้ เป็นต้น

คำว่า สตฺถ แปลตามศัพท์ว่า “พ่อค้า” รูปวิเคราะห์ว่า สห อตฺเถน โย วตฺตตีติ สตฺโถ (ผู้เป็นไปกับด้วยทรัพย์, พ่อค้า ชื่อว่า สัตถะ) หมายถึง พ่อค้าที่เดินทางด้วยเท้า (ชงฺฆสตฺถ), พ่อค้าเดินทางด้วยเกวียน (สกฏสตฺถ) พ่อค้าที่เดินทางด้วยม้า (อสฺสสตฺถ) เป็นต้น ในที่นี้จัดเป็นฐานยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงฐานี คือ สิ่งที่อาศัย แต่มุ่งหมายถึง ฐานะ คือ ที่ตั้ง (สิ่งที่อาศัย = พ่อค้า, ที่ตั้ง = สถานที่พักของพ่อค้า)

บ้านที่ไม่มีคนอยู่ คือ หมู่บ้านร้างที่ไม่มีคนอยู่เลยเป็นที่สิงสถิตของเหล่ายักษ์ทั้งหลาย หรือเป็นหมู่บ้านที่ฝูงชนออกไปแล้วด้วยการหนีโจรภัยเป็นต้นแล้วยังตั้งใจจะกลับมาอยู่ แต่ถ้าเป็นบ้านที่ฝูงชนไม่มีเยื่อใยย้ายออกไป ก็นับว่าเป็นป่า ไม่นับว่าเป็นบ้าน

คาม ศัพท์ใน คามา วา อรญฺญา วา ยังหมายรวมถึงบริเวณบ้านที่เรียกว่า คามูปจาระ เหมือนที่หมายรวมถึงนิคมและนครอีกด้วย ท่านจึงกล่าวว่า ฐเปตฺวา คามญฺจ คามูปจารญฺจ (ยกเว้นบ้านและบริเวณบ้าน) เมื่อเป็นดังนี้ทำให้สิกขาบทนี้ครอบคลุมสถานที่ทั้งหมดที่เป็นบ้าน นิคม นคร และป่า ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อิมสฺมึ สิกฺขาปเท นิคมนครานิ วิย คามคฺคหเณเนว คามูปจาโรปิ สงฺคหิโตติ อาห “ฐเปตฺวา คามญฺจ คามูปจารญฺจา”ติ. อญฺญถา ปน มาติกาย อนวเสสโต อวหารฏฺฐานปริคฺคโห กโต นาม น โหติ, น จ พุทฺธาสาวเสสํ ปาราชิกํ ปญฺญาเปนฺติ.[๘๔]

“แม้บริเวณบ้านก็รวมไว้ด้วย คาม ศัพท์ในสิกขาบทนี้ เหมือนนิคมและนคร ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ฐเปตฺวา คามญฺจ คามูปจารญฺจ มิฉะนั้นแล้ว ไม่ชื่อว่า กระทำการกำหนดสถานที่ขโมยโดยสิ้นเชิงด้วยมาติกา และพระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมไม่บัญญัติปาราชิกให้มีส่วนเหลือ”

ด้วยเหตุนี้ ประโยคว่า ฐเปตฺวา คามญฺจ เป็นต้นจึงชื่อว่า *ประโยควากยารัมภะ* คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ สถานที่ไหนชื่อว่าป่า

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สถานที่เหลือยกเว้นบ้านควรชื่อว่าป่ามิใช่หรือ เพราะตรัสว่า คามา วา เท่านั้น มิได้ตรัสว่า คามา วา คามูปจารา วา

ส่วนประโยคต้น ชื่อว่า *ประโยคอารัทธะ* มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า บ้านทั้งหมดที่จำแนกเป็นกระท่อมน้อยหลังเดียวเป็นต้น จะมีรั้วล้อมก็ตาม ไม่มีรั้วล้อมก็ตาม มีคนอยู่ก็ตาม ไม่มีคนอยู่ก็ตาม แม้เพียงสถานที่พักของพ่อค้าแห่งใดแห่งหนึ่งที่อยู่นานเกิน ๔ เดือนเป็นอย่างต่ำ พึงทราบว่าเป็นบ้าน ด้วยประโยคต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ สถานที่ไหนชื่อว่าป่า

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สถานที่เหลือยกเว้นบ้านควรชื่อว่าป่ามิใช่หรือ เพราะตรัสว่า คามา วา เท่านั้น มิได้ตรัสว่า คามา วา คามูปจารา วา

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคข้างต้น อธิบายว่า สถานที่เหลือยกเว้นบ้านและบริเวณบ้าน ชื่อว่า ป่า ดังนี้แล

พึงทราบปทานุสัมพันธ์โดยย่อของบทในประโยคข้างต้น เพื่อให้เข้าใจประโยชน์ของการประกอบใช้บทในประโยค ดังนี้ คือ

คำว่า สพฺโพปิ เอกกุฏิกาทิเภโท "คาโม"ติ เวทิตพฺโพ (บ้านทั้งหมดที่จำแนกเป็นกระท่อมน้อยหลังเดียวเป็นต้นพึงทราบว่าเป็นบ้าน) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า แม้กระท่อมน้อยหลังเดียวเป็นต้นก็ชื่อว่าบ้านได้ ไม่จำเป็นต้องมีบ้านจำนวนมาก จึงชื่อว่าบ้าน ทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า จะต้องมีบ้านจำนวนมาก จึงชื่อว่าบ้าน

คำว่า ปริกฺขิตฺโต วา อปริกฺขิตฺโต วา สมนุสฺโส วา อมนุสฺโส วา (มีรั้วล้อมหรือไม่มีรั้วล้อมก็ตาม มีคนอยู่หรือไม่มีคนอยู่ก็ตาม) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า จะมีรั้วล้อมหรือไม่มีรั้วล้อมก็ตาม มีคนอยู่หรือไม่มีคนอยู่ก็ตาม ชื่อว่าบ้านได้ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ บ้านนั้นเป็นอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ บ้านนั้นต้องมีรั้วล้อมหรือต้องมีคนอยู่จึงชื่อว่าบ้านหรือไร

ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐๗) แสดงปทานุสัมพันธ์ของบทนี้ว่า กีภูโตติ อาห "ปริกฺขิตฺโต วา"ติอาทิ (ท่านกล่าวว่า ปริกฺขิตฺโต วา เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า บ้านนั้นเป็นอย่างไร) มีวิธีปทานุสัมพันธ์ว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า บ้านทั้งหมดที่จำแนกเป็นกระท่อมน้อยหลังเดียวเป็นต้น พึงทราบว่าเป็นบ้าน ด้วยคำว่า สพฺโพปิ เอกกุฏิกาทิเภโท "คาโม"ติ เวทิตพฺโพ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ บ้านนั้นเป็นอย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ บ้านนั้นจะต้องมีรั้วล้อมหรือต้องมีคนอยู่ จึงชื่อว่าบ้านหรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า ปริกฺขิตฺโต วา อปริกฺขิตฺโต วา สมนุสฺโส

วา อมนุสฺโส วา อธิบายว่า บ้านที่มีรั้วล้อมหรือไม่มีรั้วล้อมก็ตาม มีคนอยู่หรือไม่มีคนอยู่ก็ตาม พึงทราบว่า เป็นบ้าน ดังนี้แล

คำว่า อนฺตมโส อติเรกจาตุมาสนิวิฏฺโฐ โย โกจิ สตฺโถปิ (แม้สถานที่พักของพ่อค้าแห่งใดแห่งหนึ่งที่อยู่นานเกิน ๔ เดือนเป็นอย่างต่ำ) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า ไม่เพียงบ้านที่จำแนกเป็นกระท่อมน้อยหลังเดียวเป็นต้นเท่านั้น จึงชื่อว่าบ้าน แม้สถานที่พักของพ่อค้าแห่งใดแห่งหนึ่งที่อยู่นานเกิน ๔ เดือนเป็นอย่างต่ำ ก็ชื่อว่าบ้านได้ ทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า บ้านที่ปลูกถาวรเท่านั้นจึงชื่อว่าบ้าน

ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐๗) กล่าวว่า

น เกวลํ เอกกุฏิกาทิเภโทวาติ อาห "อนฺตมโส"ติอาทิ.[๔๕]

"ท่านกล่าวว่า อนฺตมโส เป็นต้นเพื่อระบุว่า ไม่เพียงบ้านที่จำแนกเป็นกระท่อมน้อยหลังเดียวเป็นต้นเท่านั้น จึงชื่อว่าบ้าน"

มีวิธีปทานุสัมพันธ์ว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า บ้านทั้งหมดที่จำแนกเป็นกระท่อมน้อยหลังเดียว เป็นต้น มีรั้วล้อมหรือไม่มีรั้วล้อมก็ตาม มีคนอยู่หรือไม่มีคนอยู่ก็ตาม พึงทราบว่าเป็นบ้านด้วยคำว่า สพฺโพปิ เอกกุฏิกาทิเภโท ปริกฺขิตฺโต วา อปริกฺขิตฺโต วา สมนุสฺโส วา อมนุสฺโส วา "คาโม"ติ เวทิตพฺโพ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ บ้านที่ปลูกถาวรเท่านั้นจึงชื่อว่าบ้านหรือ

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะอื่นที่นับเข้าในบ้านมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า อนฺตมโส อติเรกจาตุมาสนิวิฏฺโฐ โย โกจิ สตฺโถปิ อธิบายว่า แม้สถานที่พักของพ่อค้าแห่งใดแห่งหนึ่งที่อยู่นานเกิน ๔ เดือนเป็นอย่างต่ำ ก็ชื่อว่าบ้านได้ ดังนี้แล]

ความต่างกันระหว่างเรือน บริเวณเรือน บ้าน บริเวณบ้าน

ตตฺถ อสมฺโมหตฺถํ ฆรํ ฆรูปจาโร คาโม คามูปจาโรติ อยํ วิภาโค เวทิตพฺโพ. นิพฺพ-โกสสฺส หิ อุทกปตนฏฺฐานพฺภนฺตรํ ฆรํ นาม. ยํ ปน ทฺวาเร ฐิโต มาตุคาโม ภาชนโธวนอุทกํ ฉฑฺเฑติ, ตสฺส ปตนฏฺฐานญฺจ มาตุคาเมเนว อนฺโตเคเห ฐิเตน ปกติยา พหิ ขิตฺตสฺส สุปฺปสฺส วา สมฺมุญฺชนิยา วา ปตนฏฺฐานญฺจ ฆรสฺส ปุรโต ทฺวีสุ โกเณสุ สมฺพนฺธิตฺวา มชฺเฌ รุกฺขสูจิทฺวารํ ฐเปตฺวา โครูปานํ ปเวสนนิวารณตฺถํ กตปริกฺเขโป จ อยํ สพฺโพปิ ฆรูปจาโร นาม.

พึงทราบประเภทนี้ว่า เรือน (ฆระ) บริเวณเรือน (ฆรูปจาระ) บ้าน (คามะ) บริเวณบ้าน (คามูปจาระ) เพื่อความไม่สับสนในบ้านและป่าเหล่านั้น

เรือน คือ ภายในเขตที่น้ำตกจากชายคา

บริเวณเรือน คือ สถานที่ตกไปแห่งน้ำล้างภาชนะที่แม่บ้านยืนที่ประตูแล้วสาดออกไป, สถานที่ตกไปแห่งกระด้งหรือไม้กวาดที่แม่บ้านนั้นนั่นแหละอยู่ในบ้านแล้วโยนออกมาภายนอกตามปกติ และรั้วที่บุคคลทำไว้ติดตรงมุมทั้ง ๒ หน้าบ้าน ตรงกลางติดประตูใส่ลิ่มไว้เพื่อป้องกันฝูงวัวเข้าไป

[ท่านแจกแจงบ้านออกเป็น ๔ ประเภท คือ เรือน (ฆระ) บริเวณเรือน (ฆรูปจาระ) บ้าน (คามะ) บริเวณบ้าน (คามูปจาระ) เพื่อให้เข้าใจลักษณะของบ้านได้ชัดเจนขึ้น

ในบริเวณเรือน ๓ อย่าง อย่างแรกและอย่างที่ ๒ แสดงบริเวณของเรือนที่ไม่มีรั้วล้อม อย่างที่ ๓ แสดงบริเวณของเรือนที่มีรั้วล้อม ในอย่างที่ ๓ นั้น นับตั้งแต่รั้วบ้านที่ติดประตูไว้จัดเป็นบริเวณของเรือน

ในประโยคข้างต้น มีใจความสำคัญ คือ

- ตสฺส ปตนฏฺฐานญฺจ สุปฺปสฺส วา สมฺมุญฺชนิยา วา ปตนฏฺฐานญฺจ.

และ

- กตปริกฺเขโป จ (อตฺถิ) ฆรูปจาโร นาม.

ถ้าผู้อ่านจับใจความของประโยคได้อย่างชัดเจน แม้ประโยคจะยาวมากก็อ่านเข้าใจง่าย

คำว่า ปตนฏฺฐาน แปลตามศัพท์ว่า "สถานที่เป็นที่ตกไป" โดย ปตน ลง ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะโดยทั่วไปแล้ว ศัพท์ที่ลง ยุ หรือ ต ปัจจัยซึ่งประกอบกับศัพท์หลังอันแสดงสถานที่หรือกาลเวลามักลงในอธิกรณสาธนะ เช่น จิตฏฺฐานํ (สถานที่อันเป็นที่ยืน), จิตกาโล (กาลอันเป็นที่ยืน), นิสินฺนฏฺฐานํ (สถานที่อันเป็นที่นั่ง), นิสินฺนกาโล (กาลอันเป็นที่นั่ง), คตฏฺฐานํ (สถานที่อันเป็นที่ไป) คตกาโล (กาลอันเป็นที่ไป) ดังนี้เป็นต้น

ในประโยคว่า อยํ สพฺโพปิ ฆรูปจาโร นาม ท่านประกอบใช้ อยํ ตามรูปปุงลิงค์ว่า ฆรูปจาโร แต่หมายถึง สถานที่ ๓ แห่งที่กล่าวมาแล้ว จึงต้องเพิ่มวิเสสยะว่า ปเทโส เข้ามา แม้คำนี้จะเป็นคนละศัพท์กับ ยํ ปตนฏฺฐานํ และ กตปริกฺเขโป แต่ก็เป็นสิ่งเดียวกัน จึงไม่ถือว่าเป็นคนละศัพท์ ตามปริภาสาในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระว่า

เอกเทสวิกตํ อนญฺญํว.[๑๖]

"บทที่เปลี่ยนแปลงไปบางส่วน ย่อมเป็นเหมือนมิใช่บทอื่น"

คำว่า โครูป (ฝูงโค) โดย รูป ศัพท์ใช้ในความหมายว่า หมู่ ส่วนคำว่า สํมุญฺชนี เป็นคำไวพจน์ของ สมฺมชฺชนี (ไม้กวาด)]

ยํ ปน สพฺพนฺติมํ ฆรํ โหติ, ตสฺส ฆรสฺส ตาทิเส ฆรูปจาเร ฐิตสฺส ถามมชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส ยถา ตรุณมนุสฺสา อตฺตโน พลํ ทสฺเสนฺโต พาหุํ ปสาเรตฺวา เลฑฺฑุํ ขิปนฺติ, เอวํ ขิตฺตสฺส เลฑฺฑุสฺส ปตนฏฺฐานพฺภนฺตรํ คาโม นาม. ตโต อญฺญสฺส เลฑฺฑุปาตสฺส อพฺภนฺตรํ คามูปจาโร นาม. ปติตสฺส ปน เลฑฺฑุโน ปวตฺติตฺวา คตฏฺฐานํ น คเหตพฺพํ. ปริกฺขิตฺตสฺส ปน คามสฺส ปริกฺเขโปเยว คามสฺส ปริจฺเฉโท. ตสฺส สเจ เทฺว อินฺทขีลา โหนฺติ, อพฺภนฺตริเม อินฺทขีเล ฐิตสฺส เลฑฺฑุปาตพฺภนฺตรํ คามูปจาโร นาม. ปทภาชเนปิ หิ อิมินาว นเยน อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

บ้าน คือ ภายในสถานที่อันบุรุษมีกำลังปานกลางยืนอยู่ที่บริเวณเรือนของเรือนซึ่งอยู่ท้ายเรือนทั้งหมดนั้น ขว้างก้อนดินไปตกลง เหมือนพวกคนหนุ่มที่เมื่อจะลองกำลังของตนก็เหยียดแขนขึ้นแล้วขว้างก้อนดินไป

บริเวณบ้าน คือ ภายในเขตก้อนดินตกจากบ้านนั้นไป [คือ ถูกขว้างไปจากบ้าน] แต่ไม่ควรถือเอาสถานที่ซึ่งก้อนดินตกแล้วกลิ้งไปถึง

ส่วนบ้านที่มีรั้วล้อม รั้วนั่นแหละเป็นที่กำหนดเขตบ้าน ถ้าบ้านนั้นมีเสาเขื่อน ๒ ต้น ภายในเขตที่บุรุษผู้ยืนที่เสาเขื่อนด้านในขว้างก้อนดินไปตกลง เป็นบริเวณบ้าน

โดยแท้จริงแล้ว พึงทราบเนื้อความแม้ในปทภาชนีย์ตามนัยนี้เช่นกัน

[บริเวณบ้านมีเขตกำหนด ๒ อย่าง คือ

๑. ถ้าเป็นบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม (อปริกฺขิตฺตคาม) ให้กำหนดเขตที่ก้อนดินตกเป็นครั้งที่ ๒ โดยถูกขว้างไปจากสถานที่ก้อนดินตกครั้งแรกซึ่งขว้างไปจากบ้านหลังสุดท้ายของหมู่บ้าน

๒. ถ้าเป็นบ้านที่มีรั้วล้อม (ปริกฺขิตฺตคาม) ให้กำหนดเขตที่ก้อนดินตกโดยถูกขว้างไปจากรั้วหมู่บ้าน หรือถ้าเป็นบ้านที่มีเสาเขื่อนอยู่หน้าบ้านเหมือนบ้านในเมืองอนุราธปุระ ก็ให้กำหนดเขตที่ก้อนดินตกโดยถูกขว้างไปจากเสาเขื่อนด้านใน

คำว่า ปติตสฺส ปน ฯเปฯ น คเหตพฺพํ (แต่ไม่ควรถือเอาสถานที่ซึ่งก้อนดินตกแล้วกลิ้งไปถึง) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า สถานที่ซึ่งก้อนดินตกแล้วกลิ้งไปถึง ไม่ชื่อว่า บริเวณบ้าน ทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า สถานที่ซึ่งก้อนดินตกทุกแห่ง ชื่อว่า บริเวณบ้าน

คำว่า ปริกฺขิตฺตสฺส ฯเปฯ ปริจฺเฉโท (ส่วนบ้านที่มีรั้วล้อม รั้วนั่นแหละเป็นที่กำหนดเขตบ้าน) กล่าวไว้เพื่อแสดงลักษณะของบ้านที่มีรั้วล้อม

คำว่า ตสฺส สเจ ฯเปฯ คามูปจาโร นาม (ถ้าบ้านนั้นมีเสาเขื่อน ๒ ต้น ภายในเขตที่บุรุษผู้ยืนที่เสาเขื่อนด้านในขว้างก้อนดินไปตกลง เป็นบริเวณบ้าน) กล่าวไว้เพื่อแสดงลักษณะบริเวณบ้านของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม

คำว่า ปทภาชเนปิ หิ ฯเปฯ เวทิตพฺโพ (โดยแท้จริงแล้ว พึงทราบเนื้อความแม้ในปทภาชนีย์ตามนัยนี้เช่นกัน) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า เนื้อความนี้แม้ในปทภาชนีย์ก็เหมือนกับที่กล่าวมาแล้วว่า บ้าน คือ ภายในสถานที่อันบุรุษผู้มีกำลังปานกลางยืนอยู่ที่บริเวณเรือนของเรือนซึ่งอยู่ท้ายเรือนทั้งหมดนั้น ขว้างก้อนดินไปตกลง เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า การแสดงบริเวณของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อมนั้นย่อมปรากฏคล้ายกับขัดแย้งกับปทภาชนีย์ เป็นต้น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

นนุ เจตํ อปริกฺขิตฺตสฺส อุปจารทสฺสนํ ปทภาชเนน วิรุทฺธมิว ทิสฺสติ. ตตฺถ หิ "คามูปจาโร นาม ปริกฺขิตฺตสฺส คามสฺส อินฺทขีเล ฐิตสฺส มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส เลฑฺฑุปาโต"ติ วตฺวา "อปริกฺขิตฺตสฺส คามสฺส ฆรูปจาเร ฐิตสฺส มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส เลฑฺฑุปาโต"ติ เอตฺตกเมว วุตฺตํ, น ปน ตํ เลฑฺฑุปาตํ คามสงฺเขปํ กตฺวา ตโต ปรํ คามูปจาโรติ วุตฺโตติ อาห "ปทภาชเนปิ หิ อิมินาว นเยน อตฺโถ เวทิตพฺโพ"ติ.[๕๗]

"ท่านกล่าวว่า ปทภาชเนปิ หิ อิมินาว นเยน อตฺโถ เวทิตพฺโพ เพื่อระบุว่า การแสดงบริเวณของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อมนั้นย่อมปรากฏคล้ายกับขัดแย้งกับปทภาชนีย์มิใช่หรือ เพราะในปทภาชนีย์นั้นตรัสว่า คามูปจาโร นาม ปริกฺขิตฺตสฺส คามสฺส อินฺทขีเล ฐิตสฺส มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส เลฑฺฑุปาโต (เขตที่บุรุษมีกำลังปานกลางยืนอยู่ที่เสาเขื่อนของบ้านที่มีรั้วล้อมขว้างก้อนดินไปตกลง ชื่อว่า บริเวณบ้าน) แล้วตรัสเพียงเท่านี้ว่า อปริกฺขิตฺตสฺส คามสฺส ฆรูปจาเร ฐิตสฺส มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส เลฑฺฑุปาโต (หรือเขตที่บุรุษมีกำลังปานกลางยืนอยู่ที่บริเวณเรือนของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อมขว้างก้อนดินไปตกลง) มิได้ทำสถานที่ตกไปแห่งก้อนดินนั้นให้นับเข้าในบ้าน แล้วจึงกล่าวว่าถัดจากนั้นไปเป็นบริเวณบ้าน"

ในฎีกาใหม่นั้นได้อธิบายเพิ่มเติมว่า บ้านในเรื่องนี้มี ๒ ประเภท คือ บ้านที่มีรั้วล้อม และบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม อย่างแรกมีรั้วเป็นเขตบ้าน ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ตรัสถึงเขตบ้านนั้นโดยเฉพาะ ได้ตรัสไว้ในพระบาลีว่า คามูปจาโร นาม ปริกฺขิตฺตสฺส คามสฺส อินฺทขีเล ฐิตสฺส มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส เลฑฺฑุปาโต (เขตที่บุรุษมีกำลังปานกลางยืนอยู่ที่เสาเขื่อนของหมู่บ้านที่มีรั้วล้อมขว้างก้อนดินไปตกลง ชื่อว่า บริเวณบ้าน) แต่พระองค์ควรตรัสถึงเขตบ้านของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อม ดังนั้นจึงตรัสว่า อปริกฺขิตฺตสฺส คามสฺส ฆรูปจาเร ฐิตสฺส มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส เลฑฺฑุปาโต (หรือเขตที่บุรุษมีกำลังปานกลางยืนอยู่ที่บริเวณเรือนของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อมขว้างก้อนดินไปตกลง) เพื่อแสดงเขตบ้านของบ้านดังกล่าว อนึ่ง เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงเขตบ้านแล้ว บุคคลย่อมอาจรู้ลักษณะของบริเวณบ้านได้ ตามนัยที่ตรัสมาก่อน ดังนั้น จึงไม่ตรัสระบุว่า ตตฺถ ฐิตสฺส

มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส เลฑฺฑุปาโต (เขตที่บุรุษมีกำลังปานกลางยืนอยู่ที่บ้านนั้นขว้างก้อนดินไปตกลง) อย่างไรก็ตาม เนื้อความก็เป็นเช่นกับที่กล่าวมาแล้ว ดังนั้น การแสดงบริเวณของบ้านที่ไม่มีรั้วล้อมจึงไม่ขัดแย้งกับปทภาชนีย์

อนึ่ง เขตที่บุรุษยืนอยู่ที่บริเวณเรือนขว้างก้อนดินไปตกลงซึ่งพระพุทธองค์ตรัสว่าเป็นบริเวณบ้าน บริเวณเรือนที่ตรัสถึงในประโยคข้างต้นซึ่งก็คือบ้านตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา เมื่อเป็นเช่นนั้น การจำแนกเป็นเรือน บริเวณเรือน บ้าน และบริเวณบ้าน ก็จะระคนกัน ดังนั้น จึงควรเข้าใจว่า พระพุทธองค์ตรัสไว้โดยย่อมิได้ชี้ชัด แต่คัมภีร์อรรถกถาได้แจกแจงรายละเอียดในเรื่องนี้]

ตตฺถ ยฺวายํ อปริกฺขิตฺตสฺส คามสฺส อุปจาโร ทสฺสิโต, ตสฺส วเสน วิกาเล คามปฺปเวสนาทีสุ อาปตฺติ ปริจฺฉินฺทิตพฺพา. อิติ อิมํ ฐเปตฺวา คามญฺจ คามูปจารญฺจ อวเสสํ อิมสฺมึ สิกฺขาปเท อรญฺญํ นาม.

ในบริเวณทั้ง ๒ นั้น บริเวณของบ้านที่ไม่มีรั้วกั้นใดซึ่งได้แสดงมาแล้ว พึงกำหนดอาบัติเพราะการเข้าบ้านในยามวิกาลเป็นต้นโดยเนื่องด้วยบริเวณของบ้านนั้น

โดยประการดังนี้ สถานที่เหลือยกเว้นบ้านและบริเวณบ้าน ดังกล่าวนี้ ชื่อว่า ป่า ในสิกขาบทนี้

[ในบริเวณบ้านที่มีรั้วล้อมและไม่มีรั้วล้อมทั้ง ๒ นั้น ถ้าภิกษุเข้าไปสู่บริเวณบ้านที่ไม่มีรั้วล้อมในยามวิกาลโดยไม่ได้บอกภิกษุรูปอื่นให้รู้ก่อนออกนอกวัด ก็จะต้องอาบัติปาจิตตีย์ตามวิกาเลคามปเวสนสิกขาบท (ปาจิตตีย์ ข้อ ๘๕) ดังข้อความในปทภาชนีย์ของสิกขาบทนั้น[๑๑] ว่า อปริกฺขิตฺตสฺส คามสฺส อุปจารํ โอกฺกมนฺตสฺส, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส (เมื่อภิกษุหยั่งลงสู่บริเวณของบ้านที่ไม่ได้ล้อมรั้วต้องอาบัติปาจิตตีย์) ถ้าเป็นบ้านที่มีรั้วล้อม ก็จะต้องอาบัติเมื่อล่วงพ้นรั้วบ้านไป ดังพระพุทธดำรัสในปทภาชนีย์ข้างต้นว่า ปริกฺขิตฺตสฺส คามสฺส อุปจารํ อติกฺกมนฺตสฺส, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส (เมื่อภิกษุล่วงพ้นบริเวณของบ้านที่มีรั้วล้อม ต้องอาบัติปาจิตตีย์)

ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๐๙) กล่าวว่า อาทิ ศัพท์ในคำว่า วิกาเล คามปฺปเวสนาทีสุ ละข้อความว่า การเข้าบ้านโดยไม่มีผ้ารัดถันของนางภิกษุณี ส่วนสารัตถทีปนี (เล่ม ๒ หน้า ๑๕๔) กล่าวว่าเป็นการแบ่งลาภที่เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้อยู่ในเรือนและบริเวณเรือน เป็นต้น

ข้อความว่า “สถานที่เหลือยกเว้นบ้านและบริเวณบ้านดังกล่าวนี้ ชื่อว่า ป่า ในสิกขาบทนี้” หมายความว่า สถานที่นอกเหนือไปจากบ้านและบริเวณบ้าน ชื่อว่า ป่า ในปาราชิก สิกขาบทที่ ๒ นี้ไม่ใช่

ป่า คือ สถานที่ออกไปนอกเขตเสาเขื่อนตามที่ตรัสไว้ในพระอภิธรรม อีกทั้งไม่ใช่ ป่า คือ เสนาสนะป่ามีระยะ ๕๐๐ ชั่วคันธนูเป็นอย่างต่ำตามที่ตรัสไว้ในอรัญญสิกขาบท

ดังหลักฐานในคัมภีร์เหล่านั้นว่า

“อรญฺญนฺ”ติ นิกฺขมิตฺวา พหิ อินฺทขีลา สพฺพเมตํ อรญฺญํ.[๘๙]

“คำว่า ป่า คือ สถานที่ออกไปนอกเขตเสาเขื่อน ทั้งหมดนี้ชื่อว่า ป่า”

“ยานิ โข ปน ตานิ อารญฺญกานิ เสนาสนานี”ติ อารญฺญกํ นาม เสนาสนํ ปญฺจธนุสติกํ ปจฺฉิมํ.[๙๐]

“คำว่า เสนาสนะป่า หมายความว่า เสนาสนะที่ชื่อว่าป่า มีระยะ ๕๐๐ ชั่วคันธนูเป็นอย่างต่ำ”

คำว่า เสส, อวเสส (เหลือ) และ อญฺญ (อื่น) เป็น บทอปาทานาเปกขะ คือ บทที่มองหาอปาทานแน่นอน ในเวลาแปลจึงต้องเพิ่มบทอปาทานเข้าแปลร่วม จึงจะได้ความหมายชัดเจน ในที่บางแห่งท่านก็ประกอบใช้อปาทานชัดเจน แต่ถ้าท่านละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ ผู้แปลต้องเพิ่มอปาทานเข้ามาแปล

นอกจากนั้น คันถรจนาจารย์อาจประกอบใช้ ฐเปตฺวา แทน อญฺญ ศัพท์ก็ได้ ดังเช่นในประโยคข้างต้นว่า อิติ อิมํ ฐเปตฺวา คามญฺจ คามูปจารญฺจ อวเสสํ อิมสฺมึ สิกฺขาปเท อรญฺญํ นาม (โดยประการดังนี้ สถานที่เหลือยกเว้นบ้านและบริเวณบ้านดังกล่าวนี้ ชื่อว่า ป่า ในสิกขาบทนี้) หรืออาจประกอบใช้อปาทานเป็นรูปว่า อิติ อิมสฺมา คามโต คามูปจารโต จ อวเสสํ อิมสฺมึ สิกฺขาปเท อรญฺญํ นาม (โดยประการดังนี้ สถานที่เหลือจากบ้านและบริเวณบ้านดังกล่าวนี้ ชื่อว่า ป่า ในสิกขาบทนี้) ก็ได้]

เทสนามตฺตเมว เจตํ “คามา วา อรญฺญา วา”ติ. เย ปน อิเมสํ ปริจฺเฉททสฺสนตฺถํ ฆรฆรูปจารคามูปจารา วุตฺตา, ตโตปิ ปาราชิกวตฺถุํ อวหรนฺตสฺส ปาราชิกํ โหติเยว.

อนึ่ง คำว่า คามา วา อรญฺญา วา (จากบ้านหรือป่า) นี้เป็นเพียง[หัวข้อของ]เทศนาเท่านั้น แต่เมื่อภิกษุลักปาราชิกวัตถุ (ของควรค่า ๑ บาท) แม้จากเรือน บริเวณเรือน และบริเวณบ้านที่ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงขอบเขตของบ้านและป่านี้[ให้ต่างกัน]เหล่านั้น ก็ต้องอาบัติปาราชิกโดยแท้

[ในพระบาลีระบุถึงบ้านและป่าไว้โดยตรง แต่ในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวถึงเรือน บริเวณเรือน และบริเวณบ้านอีก ๓ แห่งเพิ่มเติมจากพระบาลี เพราะคำว่า คามา วา อรญฺญา วา นั้นเป็นเพียงหัวข้อของเทศนาที่แสดงไว้เพื่อจำแนกบ้านกับป่าให้แตกต่างกัน มิได้กล่าวถึงรายละเอียดมากนัก แต่ก็รวมเรือน บริเวณเรือน และบริเวณบ้านเข้าไว้ในบ้าน ส่งผลให้ภิกษุผู้ลักทรัพย์ราคา ๑ บาทจากเรือนเป็นต้น ต้องอาบัติปาราชิกได้ ดังนั้น คำว่า เย ปน อิเมสํ จึงระบุว่าเมื่อภิกษุลักทรัพย์อันเป็นเหตุของปาราชิกจากเรือน

บริเวณเรือน และบริเวณบ้านเหล่านั้น ก็ต้องอาบัติปาราชิก ทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า ภิกษุลักทรัพย์จากบ้านและป่าจึงต้องอาบัติปาราชิก แต่ถ้าลักทรัพย์จากเรือน บริเวณเรือน และบริเวณบ้านก็ไม่ต้องอาบัติ

ข้อความที่แสดงด้วยคำต่างๆ ว่า เทสนามตฺต (เพียงเทศนา), เทสนาสีส (หัวข้อของเทศนา), อุปลกฺขณมตฺต (เพียงเครื่องกำหนดหมาย) ท่านแสดงไว้ด้วย *อุปลักขณนัย* คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด เช่นอุทาหรณ์ว่า ลทฺธาตปตฺโต ราชกุมาโร (พระราชกุมารทรงได้รับเศวตฉัตรแล้ว) ประโยคนี้แสดงว่า พระราชกุมารทรงได้รับราชสมบัติทั้งหมด หาใช่ได้รับเศวตฉัตรอย่างเดียวไม่

คำว่า ลทฺธาตปตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลทฺโธ อาตปตฺโต เยนาติ ลทฺธาตปตฺโต (ตติยาพหุพพีหิสมาส)

เพราะบทหน้าเป็นกรรมสาธนะ จึงต้องประกอบใช้เป็นตติยาพหุพพีหิสมาสแน่นอน เนื่องจากต้องมีบทอนภิหิตกัตตาผู้ทำกิริยาดังกล่าว ดังอุทาหรณ์ว่า ปตฺตา ชีวิกา เยนาติ ปตฺตชีวิโก (ผู้มีการเลี้ยงชีพอันตนถึงแล้ว ชื่อว่า ปัตตชีวิกะ)

คำอธิบาย อทินฺนํ

อทินฺนนฺติ อญฺญสฺส มนุสฺสชาติกสฺส สนฺตกํ.

คำว่า อทินฺนํ (สิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้) คือ สิ่งของของผู้อื่นซึ่งมีชาติเป็นมนุษย์

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อระบุว่า คำว่า อทินฺนํ ในสิกขาบทนี้ คือ สิ่งของของผู้อื่นที่มีเจ้าของซึ่งเจ้าของไม่ได้ให้ทางกายหรือวาจา ทั้งนี้เพื่อปฏิเสธว่า ไม่ใช่กัปปิยวัตถุที่เป็นของตนซึ่งกลืนกินได้แต่ยังไม่ได้รับประเคน ตามที่กล่าวไว้ในทันตโปณสิกขาบท

คำว่า มนุสฺสชาติกสฺส (ซึ่งมีชาติเป็นมนุษย์) กล่าวไว้เพื่อระบุว่าเป็นสมบัติของมนุษย์ ทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า สิ่งของดังกล่าวเป็นของสิ่งมีชีวิตทั้งหมด

มีวิธีปทานุสัมพันธ์ว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า สิ่งของของผู้อื่น ด้วยคำว่า อญฺญสฺส สนฺตกํ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ สิ่งของนั้นเป็นของสิ่งมีชีวิตทั้งหมดหรือ

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สิ่งของนั้นควรเป็นของสัตว์ดิรัจฉานได้อีกมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า มนุสฺสชาติกสฺส อธิบายว่า สิ่งของนั้นเป็นสมบัติของมนุษย์เท่านั้น ไม่ใช่สมบัติของสัตว์ดิรัจฉาน ดังนี้แล]

คำอธิบาย เถยฺยสงฺขาตํ

เถยฺยสงฺขาตนฺติ เอตฺถ เถโนติ โจโร, เถนสฺส ภาโว เถยฺยํ, อวหรณจิตฺตสฺเสตํ นามํ.

ในคำว่า เถยฺยสงฺขาตํ (ด้วยกระแสจิตที่คิดจะลัก) นี้ พึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า ขโมย ชื่อว่า เถนะ ความเป็นแห่งขโมย ชื่อว่า เถยยะ คำนี้เป็นชื่อของจิตอันเป็นเหตุลัก

[คำว่า เถน มีรูปวิเคราะห์ว่ามีรูปวิเคราะห์ว่า

- เถเนตีติ เถโน = บุคคลผู้ขโมย ชื่อว่า เถนะ หมายถึง โจร

(เถน ธาตุ (โจริเย = ความเป็นแห่งขโมย) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า เถยฺย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เถนสฺส ภาโว เถยฺยํ = ภาวะ/ความเป็นแห่งขโมย ชื่อว่า เถยยะ) หมายถึง จิตอันเป็นเหตุลัก คือ จิตที่คิดจะลักนั้นเอง (เถน ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)]

สงฺขา สงฺขาตนฺติ อตฺถโต เอกํ, โกฏฺฐาสสฺเสตํ นามํ "สญฺญานิทานา หิ ปปญฺจสงฺขา"ติ อาทีสุ วิย.

บททั้ง ๒ ว่า สงฺขา, สงฺขาต มีความหมายเหมือนกัน บททั้ง ๒ นั้นเป็นชื่อของกลุ่ม (กระแส) ดังอุทาหรณ์ว่า สญฺญานิทานา หิ ปปญฺจสงฺขา (กระแสกิเลส [คือ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ]ที่ทำสังสารวัฏให้ยาวนาน มีสัญญาเป็นเหตุนั่นเทียว)

[คำว่า โกฏฺฐาส ในที่บางแห่งแปลว่า "ส่วน" หรือบางแห่งแปลว่า "กลุ่ม" และในที่นี้แปลว่า "กลุ่ม" คือ กระแสจิตที่คิดจะลักอันเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ไม่ใช่เกิดขึ้นด้วยจิตดวงเดียวหรือวิถีจิตเดียว กล่าวคือ ในการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ อาจถือเอาด้วยกระแสจิตหลายอย่าง คือ วิสสาสคาหะ (การถือเอาด้วยความสนิทสนม) ตาวกาลิกคาหะ (การถือเอาชั่วคราว) และอาทิคาหะ (การถือเอาก่อนแล้วบอกทีหลัง) แต่การถือเอาที่กล่าวไว้ในสิกขาบทนี้เป็นเถยยสังขาตะ คือ กระแสจิตที่คิดจะลัก

ข้อความว่า "บททั้ง ๒ ว่า สงฺขา, สงฺขาต มีความหมายเหมือนกัน" หมายความว่า สงฺขา เป็นบทกิตก์ที่ลง อ ปัจจัย ส่วน สงฺขาต ลง ต ปัจจัย บททั้ง ๒ ต่างกันเพียงปัจจัย แต่มีรากศัพท์เหมือนกันคือ มาจาก สํ บทหน้า + ขา ธาตุ ดังนั้น จึงเป็นคำไวพจน์กันได้ ทั้ง ๒ บทมีรูปวิเคราะห์เหมือนกันว่า

- ภาคโต สงฺขายติ อุปฏฺฐาตีติ สงฺขา, สงฺขาตํ = สิ่งที่ปรากฏโดยความเป็นหมู่ ชื่อว่า สังขา, สังขาตะ

ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงว่า ในอุทาหรณ์ที่นำมาแสดงว่า สญฺญานิทานา หิ ปปญฺจสงฺขา แม้ปรากฏเพียงศัพท์ว่า สงฺขา ไม่ปรากฏศัพท์ว่า สงฺขาต ก็เป็นเช่นเดียวกัน

คำว่า โกฏฺฐาสสฺเสตํ นามํ (บททั้ง ๒ นั้นเป็นชื่อของกลุ่ม) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า สงฺขาต ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า กลุ่ม ไม่ใช่เป็นไปในความหมายว่า กล่าว (กถน)

คำว่า ปปญฺจสงฺขา แปลตามศัพท์ว่า "กระแสกิเลสที่ยังสังสารวัฏให้ยาวนาน" โดยมีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ในฎีกาใหม่ว่า

- สตฺตานํ สํสาเร ปปญฺเจนฺติ จิรายนฺตีติ ปปญฺจา.

(ป บทหน้า + ปจิ = ยืดยาว, ขยาย + อ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ)

- ปปญฺจา เอว สงฺขา ปปญฺจสงฺขา (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

เถยฺยญฺจ ตํ สงฺขาตญฺจาติ เถยฺยสงฺขาตํ, เถยฺยจิตฺตสงฺขาโต เอโก จิตฺตโกฏฺฐาโสติ อตฺโถ. กรณตฺเถ เจตํ ปจฺจตฺตวจนํ. ตสฺมา เถยฺยสงฺขาเตนาติ อตฺถโต ทฏฺฐพฺพํ.

คำว่า เถยยสังขาตะ คือ กระแสจิตที่คิดจะลัก หมายความว่า กระแสจิตอย่างหนึ่งซึ่งเรียกว่า จิตที่ต้องการจะลัก อนึ่ง บทนี้ลงปฐมาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ ดังนั้น พึงกำหนดความหมายว่า ด้วยกระแสจิตที่คิดจะลัก

[รูปวิเคราะห์ เถยฺยสงฺขาต เป็นวิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาสว่า

- เถยฺยญฺจ ตํ สงฺขาตญฺจาติ เถยฺยสงฺขาตํ.

ทั้งนี้เพื่อห้ามรูปวิเคราะห์ฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า

- เถยฺยสฺส สงฺขาโต เถยฺยสงฺขาโต = กระแสของจิตที่คิดจะลัก ชื่อว่า เถยยสังขาตะ

คำว่า กรณตฺเถ เจตํ ปจฺจตฺตวจนํ (อนึ่ง บทนี้ลงปฐมาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า คำว่า เถยฺยสงฺขาตํ เป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ จึงแปลตามศัพท์ว่า ด้วยกระแสจิตที่เป็นภาวะแห่งขโมย ทั้งนี้เพื่อห้ามอรรถของปฐมาวิภัตติทั่วไป คือ ลิงคัตถะ (อรรถของนามศัพท์)

ในคำว่า อตฺถโต ทฏฺฐพฺพํ (พึงกำหนดความหมาย) บทว่า ทฏฺฐพฺพํ สนามหลวงบาลีไทยแปลว่า "พึงเห็น" แต่นิสสัยพม่าแปลว่า "พึงกำหนด" การประกอบใช้ ทฏฺฐพฺพํ, เวทิตพฺพํ และ สิทฺธํ โหติ มีความต่างกัน คือ

๑. ทฏฺฐพฺพํ (พึงกำหนด) ใช้ในกรณีที่ย้ำความอย่างใดอย่างหนึ่งให้หนักแน่น

๒. เวทิตพฺพํ (พึงทราบ) ใช้ในกรณีที่ไม่ย้ำความ แต่กล่าวโดยสามัญทั่วไป

๓. สิทฺธํ โหติ (เป็นอันสำเร็จ) ใช้ในกรณีที่แสดงข้อความที่รู้ได้โดยอ้อม ซึ่งท่านผู้แต่งมิได้ระบุไว้โดยตรง

คำว่า ปจฺจตฺตวจนํ ไม่แปลว่า ปฐมาวิภัตติ เพราะระบุถึงบทในเรื่องนี้ แต่แปลว่า มีปฐมาวิภัตติ คือ ลงปฐมาวิภัตตินั่นเอง โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปจฺจตฺตวจนํ อสฺส อตฺถีติ ปจฺจตฺตวจนํ = ศัพท์ที่มีปฐมาวิภัตติ ชื่อว่า ปัจจัตตวจนะ

(ปจฺจตฺตวจน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

หรือมีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปจฺจตฺตวจเนน ยุตฺตํ ปจฺจตฺตวจนํ = ศัพท์ที่ประกอบด้วยปฐมาวิภัตติ ชื่อว่า ปัจจัตตวจนะ

(ปจฺจตฺตวจน ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ยุตฺต ตัทธิต)

ประโยคว่า ตสฺมา เถยฺยสงฺขาเตนาติ อตฺถโต ทฏฺฐพฺพํ (ดังนั้น พึงกำหนดความหมายว่า ด้วยกระแสจิตที่คิดจะลัก) กล่าวไว้เพื่อแสดงลัทธคุณะคือผลพลอยได้จากการลงปฐมาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ นั่นคือ คำว่า เถยฺยสงฺขาตํ มีความหมายว่า ด้วยกระแสจิตที่คิดจะลัก

ประโยคที่ลงท้ายด้วย อตฺโถ หรือ อธิปฺปาโย จัดเป็นประโยควิตถาระ ดังคัมภีร์ตถนิยาม (ข้อ ๓๔๑) กล่าวว่า

“คำว่า อธิปฺปาโย และ อตฺโถ กล่าวถึงใจความเพื่อแสดงคุฬหัตถะ (เนื้อความที่ซ่อนเร้น)”]

โย จ เถยฺยสงฺขาเตน อาทิยติ, โส ยสฺมา เถยฺยจิตฺโต โหติ, ตสฺมา พฺยญฺชนํ อนาทิยิตฺวา อตฺถเมว ทสฺเสตุํ “เถยฺยจิตฺโต อวหรณจิตฺโต”ติ เอวมสฺส ปทภาชนํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.

อนึ่ง ภิกษุใดถือเอาสิ่งของด้วยจิตที่คิดจะลัก ภิกษุนั้นเป็นผู้มีจิตที่คิดจะลัก ดังนั้น พึงทราบว่าพระพุทธองค์ไม่ได้ทรงมุ่งถึงศัพท์ จึงตรัสการจำแนกบทแห่งบทว่า อาทิเยยฺย นั้นอย่างนี้ว่า เถยฺยจิตฺโต อวหรณจิตฺโต (ผู้มีจิตคิดจะลัก คือ ผู้มีจิตคิดจะขโมย) เพื่อแสดงความหมาย[ที่ประสงค์เอา]เท่านั้น

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อระบุว่า พระพุทธองค์ไม่ได้ทรงมุ่งถึงศัพท์ จึงตรัสการจำแนกบทแห่งบทว่า อาทิเยยฺย นั้นอย่างนี้ว่า เถยฺยจิตฺโต อวหรณจิตฺโต (ผู้มีจิตคิดจะลัก คือ ผู้มีจิตคิดจะขโมย) เพื่อแสดงความหมายที่ประสงค์เอา ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดท่านจึงกล่าวไว้ว่า คำว่า เถยฺยสงฺขาตํ ลงปฐมาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระพุทธองค์ตรัสไว้ในปทภาชนีย์ด้วยบทที่ลงปฐมาวิภัตติว่า เถยฺยจิตฺโต อวหรณจิตฺโต มิใช่หรือ

หมายความว่า พระพุทธเจ้ามิได้อธิบายความหมายของ สงฺขาต ศัพท์ และอรรถปฐมาวิภัตติของบทนี้ไว้โดยละเอียด เพียงอธิบายว่า เถยฺยสงฺขาตนฺติ เถยฺยจิตฺโต อวหรณจิตฺโต (คำว่า เถยฺยสงฺขาตํ หมายความว่า ผู้มีจิตคิดจะลัก คือ ผู้มีจิตคิดจะขโมย) การที่พระพุทธองค์มิได้อธิบายอรรถของศัพท์และวิภัตติโดยละเอียดเช่นนี้ถือว่าเป็นการไม่ได้ทรงมุ่งถึงศัพท์ ซึ่งมีรูปในภาษาบาลีว่า พฺยญฺชนํ อนาทิยิตฺวา แปลตามศัพท์ว่า “ไม่เอื้อเฟื้อศัพท์” คือ ไม่ให้ความสำคัญต่อการอธิบายศัพท์นั้นเอง

ในคำว่า อตฺถเมว ทสฺเสตุํ (เพื่อแสดงความหมายเท่านั้น) ในฎีกาใหม่อธิบายไว้ว่า อตฺถเมวาติ ภาวตฺถเมว (คำว่า อตฺถเมว คือ ความหมายที่ประสงค์เอาเท่านั้น) ความหมายดังกล่าวไม่มีระบุไว้โดยตรง เป็นสิ่งที่ผู้มีปัญญาเข้าใจได้ด้วยวิจารณญาณที่สั่งสมในปริยัติ โดยทั่วไปคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ตามสมควร ดังข้อความในสุโพธาลังการฎีกาว่า

เอตฺถ สุปสิทฺโธ นาม สทฺทตฺโถ, อธิปฺปายตฺโถ ปน ปกติคมฺภีโร. วุตฺตํ หิ-

กวีน’ธิปฺปาย’มสทฺทโคจรํ
ปเท ผุรนฺตํ มุทุกมฺหิ เกวลํ
วิสนฺติ ภาวาวคมา กตสฺสมา
ปกาสยนฺตฺยา’กติโย ตุ ตาทิสา.[๙๑]

“ในเรื่องนี้ เนื้อความของศัพท์ ชื่อว่า ปรากฏชัด แต่ความหมายที่ประสงค์เอาเป็นสิ่งลึกซึ้งตามปกติ สมจริงดังคำกล่าวว่า

‘บัณฑิตผู้ศึกษาค้นคว้าเป็นอย่างดี ย่อมเข้าใจความประสงค์ของกวีซึ่งมิใช่ฐานะแห่งศัพท์และมีอยู่ในบทที่ละเอียดลึกซึ้ง โดยเข้าใจอรรถอย่างถ่องแท้ วิธีใช้ศัพท์และอรรถเช่นนั้น ย่อมจะแสดงความประสงค์ของกวีได้’”

หลักการอธิบายความในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามีอยู่หลายประเภท ดังที่ผู้แปลได้เขียนไว้ในคัมภีร์สังวัณณนามัญชรีและสังวัณณนานิยาม โดยย่อแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. สัททัตถะ (ความหมายของศัพท์) คือ ความหมายของศัพท์ใดศัพท์หนึ่งทั้งหมด หรือความหมายบางส่วนของศัพท์ อันได้แก่ อรรถของธาตุ ปัจจัย วิภัตติ อุปสรรค หรือนิบาต เป็นต้น ท่านนิยมใช้คำว่า อตฺโถ เพื่อแสดงข้อความนี้ หรือเพิ่ม อตฺโถ เข้ามาเป็นปาฐเสสะ

๒. อภิเธยยัตถะ (เนื้อความที่ศัพท์หมายถึงว่า คืออะไร) มักนิยมใช้คำว่า อตฺโถ เพื่อแสดงข้อความนี้ หรือเพิ่ม อตฺโถ เข้ามาเป็นปาฐเสสะ

๓. ปิณฑัตถะ (ใจความ) คือ ส่วนสำคัญของเรื่อง หรือเรียกว่า ภาวัตถะ คือ เนื้อความที่เป็นจุดมุ่งหมาย ท่านนิยมใช้คำว่า อิทํ วุตฺตํ โหติ อยู่ต้นพากย์เพื่อแสดงใจความของพากย์ และคำว่า อิติ วุตฺตํ โหติ อยู่ท้ายพากย์เพื่อแสดงใจความของบท หรือประกอบใช้คำว่า อธิปฺปาโย เพื่อแสดงข้อความนี้]

คำอธิบาย อาทิเยยฺย

อาทิเยยฺยาติ ปญฺจวีสติยา อวหารานํ อญฺญตรวเสน หเรยฺย.

คำว่า อาทิเยยฺย (พึงถือเอา) หมายความว่า พึงนำไปด้วยอาการขโมย ๒๕ ประเภทอย่างใดอย่างหนึ่ง

[ท่านอธิบาย อาทิเยยฺย (พึงถือเอา) ว่า หเรยฺย (พึงนำไป) เพื่อระบุว่า การถือเอาในเรื่องนี้เป็นการนำไปโดยมีตนเป็นเจ้าของ ทั้งนี้เพื่อห้ามการถือเอาโดยรับเป็นอารมณ์ของจิต

คำว่า ปญฺจวีสติยา อวหารานํ อญฺญตรวเสน (ด้วยอาการขโมย ๒๕ ประเภทอย่างใดอย่างหนึ่ง) ระบุว่า เป็นอาการขโมย ๒๕ ประเภทอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งนี้เพื่อปฏิเสธการถือเอาโดยวิสาสะเป็นต้น]

อาการขโมย ๒๕ อย่าง

เต ปน อวหารา ปญฺจ ปญฺจกานิ สโมธาเนตฺวา สาธุกํ สลฺลกฺเขตพฺพา. ปญฺจ ปญฺจกานิ นาม นานาภณฺฑปญฺจกํ เอกภณฺฑปญฺจกํ สาหตฺถิกปญฺจกํ ปุพฺพปโยคปญฺจกํ เถยฺยาวหารปญฺจกนฺติ.

อนึ่ง อาการขโมยเหล่านั้นควรรวบรวมไว้เป็น ๕ หมวดๆ ละ ๕ อย่างกำหนดให้ดี ขึ้นชื่อว่า ๕ หมวดๆ ละ ๕ อย่าง คือ

๑. นานาภัณฑปัญจกะ หมวด ๕ ที่มีสิ่งของต่างกัน[โดยเป็นสิ่งที่มีใจครองและไม่มีใจครอง]

๒. เอกภัณฑปัญจกะ หมวด ๕ ที่มีสิ่งของอย่างเดียวกัน[โดยเป็นสิ่งที่มีใจครอง]

๓. สาหัตถิกปัญจกะ หมวด ๕ คือ การลักด้วยตนเอง

๔. ปุพพปโยคปัญจกะ หมวด ๕ คือ ความพยายามของผู้ใช้ก่อนจะลัก

๕. เถยยาวหารปัญจกะ หมวด ๕ คือ การลักด้วยการขโมย

[คำว่า นานาภณฺฑปญฺจก มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

- นานาวิโธ ภณฺโฑ เอตสฺสาติ นานาภณฺฑํ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

- ปญฺจนฺนํ อวหารานํ สมูโห ปญฺจกํ (ลง ก ปัจจัยใน สมูห ตัทธิต) หรือ ปญฺจ ปริมาณมสฺสาติ ปญฺจกํ (ลง ก ปัจจัยใน ปริมาณ ตัทธิต)

- นานาภณฺฑเมว ปญฺจกํ นานาภณฺฑปญฺจกํ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า เอกภณฺฑปญฺจก มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

- เอโก ภณฺโฑ เอตสฺสาติ เอกภณฺฑํ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

- เอกภณฺฑเมว ปญฺจกํ เอกภณฺฑปญฺจกํ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า สาหตฺถิก มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

- สหตฺเถน นิพฺพตฺโต สาหตฺถิโก (สหตฺถ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน นิพฺพตฺต ตัทธิต)

- สาหตฺถิโก เอว ปญฺจกํ สาหตฺถิกปญฺจกํ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า ปุพฺพปโยคปญฺจก มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

- ปุพฺโพ จ โส ปโยโค จาติ ปุพฺพปโยโค (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- ปุพฺพปโยโค เอว ปญฺจกํ ปุพฺพปโยคปญฺจกํ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า เถยฺยาวหารปญฺจก มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

- เถยฺเยน อวหาโร เถยฺยาวหาโร (ตติยาตัปปุริสสมาส)

- เถยฺยาวหาโร เอว ปญฺจกํ เถยฺยาวหารปญฺจกํ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๑๐) อธิบายเพิ่มเติมว่า การลัก คือ

อย่างที่ ๑ กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยความพยายามในการลัก

อย่างที่ ๒ เนื่องด้วยภิกษุที่นำสิ่งของของคนอื่นเดินไปแล้วลักในขณะนั้น

อย่างที่ ๓ เนื่องด้วยสิ่งของที่วางไว้ใกล้

อย่างที่ ๔ เนื่องด้วยบุคคลที่มีใจครองซึ่งถูกใช้ให้ไปลัก

อย่างที่ ๕ เนื่องด้วยสิ่งของที่วางไว้บนบกเป็นต้น

อาการขโมย ๒๕ อย่าง อาจประพันธ์เป็นคาถาสรุปความได้ว่า

นาเนกภณฺฑา สาหตฺถิ- ปุพฺพปโยคา จ ปญฺจกา
เถยฺยาวหาโร อิจฺเจเต ปญฺจวีสาวหารกา.

"การขโมย ๒๕ อย่างเหล่านี้ คือ นานาภัณฑะ เอกภัณฑะ สาหัตถิกะ ปุพพ-ปโยคะ และเถยยาวหาระที่มีอย่างละ ๕ หมวด"]

นานาภัณฑปัญจกะ

ตตฺถ ปุริมานิ เทฺว ปญฺจกานิ เอตสฺเสว ปทสฺส ปทภาชเน วุตฺตานํ “อาทิเยยฺย หเรยฺย อวหเรยฺย อิริยาปถํ วิโกเปยฺย ฐานา จาเวยฺยา”ติ อิเมสํ ปทานํ วเสน ลพฺภนฺติ. ตตฺถ นานาภณฺฑปญฺจกํ สวิญฺญาณกาวิญฺญาณกวเสน ทฏฺฐพฺพํ, อิตรํ สวิญฺญาณกวเสเนว.

ในบรรดาหมวด ๕ เหล่านั้น หมวด ๕ สองอย่างแรกย่อมมีได้โดยเนื่องด้วยบทเหล่านี้ว่า อาทิเยยฺย (ถือเอา), หเรยฺย (นำไป), อวหเรยฺย (ขโมย), อิริยาปถํ วิโกเปยฺย (ยังอิริยาบถให้เปลี่ยนไป) และ ฐานา จาเวยฺย (ยังให้เคลื่อนจากที่เดิม) ที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในปทภาชนีย์ของบทนั้น[ว่า อาทิเยยฺย] นั่นแหละ

ในบรรดาหมวด ๕ สองอย่างแรก นานาภัณฑปัญจกะ (หมวด ๕ ที่มีสิ่งของต่างกัน) พึงทราบโดยเนื่องด้วยสิ่งของที่มีใจครองและไม่มีใจครอง เอกภัณฑปัญจกะ (หมวด ๕ ที่มีสิ่งของอย่างเดียวกัน) อื่นพึงทราบโดยเนื่องด้วยสิ่งของที่มีใจครองเท่านั้น

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อระบุว่า นานาภัณฑปัญจกะเนื่องด้วยสิ่งของที่มีใจครองและไม่มีใจครอง ส่วนเอกภัณฑปัญจกะเนื่องด้วยสิ่งของที่มีใจครองเท่านั้นทั้งนี้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า นานาภัณฑปัญจกะเนื่องด้วยสิ่งของที่มีใจครองเท่านั้น ส่วนเอกภัณฑปัญจกะเนื่องด้วยสิ่งของที่ไม่มีใจครอง]

กถํ. อาทิเยยฺยาติ อารามํ อภิยุญฺชติ, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. สามิกสฺส วิมตึ อุปฺปาเทติ, อาปตฺติ ถุลฺลจฺจยสฺส. สามิโก “น มยฺหํ ภวิสฺสตี”ติ ธุรํ นิกฺขิปติ, อาปตฺติ ปาราชิกสฺส.

พึงทราบอย่างไร คือ :-

คำว่า อาทิเยยฺย (ตู่เอา) คือ ภิกษุฟ้องเอาสวน ต้องอาบัติทุกกฏ ทำให้เจ้าของเกิดความสงสัย ต้องอาบัติถุลลัจจัย เจ้าของหมดหวังว่าไม่ใช่ของเรา ต้องอาบัติปาราชิก

[คำว่า อภิยุญฺชติ แปลตามศัพท์ว่า “ย่อมขวนขวายยิ่ง” โดยอรรถแปลว่า “ย่อมฟ้องเอา” ดังที่ฎีกาใหม่ [๙๒] อธิบายว่า โจเทติ, อฏฺฏํ กโรตีติ อตฺโถ (ย่อมฟ้องเอา หมายความว่า ย่อมทำคดีความ) ส่วนการก่อให้เกิดความสงสัยแก่เจ้าของว่า จะเป็นสวนของเราหรือไม่ ก็คือ การเข้าหาผู้พิพากษา การจ้างทนาย การหาพยานเท็จ เป็นต้น

คำว่า ธุรํ นิกฺขิปติ (หมดหวัง) แปลตามศัพท์ว่า “ปล่อยวางอุตสาหะ” ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๑๑)

อธิบายว่า อุสฺสาหํ จเปติ (หยุดความพยายาม) ในที่นี้ ธุร ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วีริย (ความพยายาม) ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๐๐๔) กล่าวว่า

ยุเค'ธิกาเร วีริเย ปธาเน จานฺติเก ธุโร.[๙๓]

"ธุร ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า แอก, ภาระ, ความอุตสาหะ, ประธาน และใกล้"

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ธุรํ นิกฺขิปติ แปลว่า "ปล่อยวางภาระ" โดย ธุร ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ภาระ คือ ความผูกพันนั้นเอง ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ธุรสฺส อาลยสงฺขาตสฺส ภารสฺส นิกฺขิปนํ ปริจฺจชนํ นิรุสฺสาหภาวาปชฺชนํ ธุรนิกฺเขโป.[๙๔]

"การปล่อยวาง คือ การสละ กล่าวคือ การถึงความไร้อุตสาหะต่อภาระ กล่าวคือ ความผูกพัน ชื่อว่า ธุรนิกเขปะ

อนึ่ง ความหมดหวังในเรื่องนี้เกี่ยวกับเจ้าของทรัพย์และภิกษุผู้ฟ้องเอาทั้ง ๒ ฝ่าย ถ้าฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งยังไม่หมดหวัง ภิกษุผู้ฟ้องเอายังไม่ต้องอาบัติปาราชิก]

หเรยฺยาติ อญฺญสฺส ภณฺฑํ หรนฺโต สีเส ภารํ เถยฺยจิตฺโต อามสติ, ทุกฺกฏํ. ผนฺทาเปติ, ถุลฺลจฺจยํ. ขนฺธํ โอโรเปติ, ปาราชิกํ.

คำว่า หเรยฺย (ลักเอา) คือ ภิกษุใดเมื่อนำสิ่งของของผู้อื่นไป มีจิตคิดจะขโมยจับต้องภาระบนศีรษะ ต้องอาบัติทุกกฏ ทำให้ไหว ต้องอาบัติถุลลัจจัย วางลงสู่บ่า ต้องอาบัติปาราชิก

[คำว่า ขนฺธํ โอโรเปติ แปลตามศัพท์ว่า "ย่อมยังสิ่งของให้ลงสู่บ่า" ตามนัยนี้คำว่า โอโรเปติ ประกอบรูปศัพท์จาก อว บทหน้า + รุห ธาตุ (เกิด) + เณ การิตปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลง ห เป็น ป]

อวหเรยฺยาติ อุปนิกฺขิตฺตํ ภณฺฑํ "เทหิ เม ภณฺฑนฺ"ติ วุจฺจมาโน "นาหํ คณฺหามี"ติ ภณติ, ทุกฺกฏํ. สามิกสฺส วิมตึ อุปฺปาเทติ, ถุลฺลจฺจยํ. สามิโก "น มยฺหํ ภวิสฺสตี"ติ ธุรํ นิกฺขิปติ, ปาราชิกํ. อิริยาปถํ วิโกเปยฺยาติ "สห ภณฺฑหารกํ เนสฺสามี"ติ ปฐมํ ปาทํ อติกฺกาเมติ, ถุลฺลจฺจยํ. ทุติยํ ปาทํ อติกฺกาเมติ, ปาราชิกํ. ฐานา จาเวยฺยาติ ถลฏฺฐํ ภณฺฑํ เถยฺยจิตฺโต อามสติ, ทุกฺกฏํ. ผนฺทาเปติ, ถุลฺลจฺจยํ. ฐานา จาเวติ, ปาราชิกํ. เอวํ ตาว นานาภณฺฑปญฺจกํ เวทิตพฺพํ.

คำว่า อวหเรยฺย (ยักยอก) คือ เจ้าของทรัพย์ขอสิ่งของที่ฝากไว้ว่า จงให้ของเราคืน

ภิกษุกล่าวว่า เราไม่ได้รับไว้ ต้องอาบัติทุกกฏ ทำให้เจ้าของเกิดความสงสัย ต้องอาบัติถุลลัจจัย เจ้าของหมดหวังว่าทรัพย์นี้คงไม่ใช่ของเรา ต้องอาบัติปาราชิก

คำว่า อิริยาปถํ วิโกเปยฺย (ยังอิริยาบถให้เปลี่ยนไป) คือ ภิกษุคิดว่า เราจะนำสิ่งของไปพร้อมทั้งคนถือ ย่างก้าวแรก ต้องอาบัติถุลลัจจัย ย่างก้าวที่สอง ต้องอาบัติปาราชิก

คำว่า ฐานา จาเวยฺย (ให้เคลื่อนจากที่เดิม) คือ ภิกษุคิดจะขโมย จับต้องสิ่งของที่อยู่บนบก ต้องอาบัติทุกกฏ ทำให้ไหว ต้องอาบัติถุลลัจจัย ทำให้เคลื่อนจากที่เดิม ต้องอาบัติปาราชิก

พึงทราบนานาภัณฑปัญจกะอย่างนี้ก่อน

[คำว่า คณฺหามิ ใน นาหํ คณฺหามิ (เราไม่ได้รับไว้) กังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๙๙) กล่าวไว้ว่า ลงวัตตมานาวิภัตติในอรรถอดีต

ตัวอย่างในเรื่องนี้พบในสีลักขันธวรรคและคัมภีร์อรรถกถาว่า

เอกํ สมยํ ภควา อนฺตรา จ ราชคหํ อนฺตรา จ นาฬนฺทํ อทฺธานมคฺคปฺปฏิปนฺโน โหติ มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธึ ปญฺจมตฺเตหิ ภิกฺขุสเตหิ. สุปฺปิโยปิ โข ปริพฺพาชโก อนฺตรา จ ราชคหํ อนฺตรา จ นาฬนฺทํ อทฺธานมคฺคปฺปฏิปนฺโน โหติ สทฺธึ อนฺเตวาสินา พฺรหฺมทตฺเตน มาณเวน.[๙๕]

"สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จทางไกลระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมืองนาลันทา พร้อมด้วยภิกษุหมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป แม้สุปปิยปริพาชกก็เดินทางไกลระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมืองนาลันทาพร้อมด้วยพรหมทัตมาณพผู้เป็นศิษย์เช่นเดียวกัน"

อิทํ วุตฺตํ โหติ "ยทา ภควา ตํ อทฺธานมคฺคํ ปฏิปนฺโน, ตทา สุปฺปิโยปิ ปริพฺพาชโก ปฏิปนฺโน อโหสี"ติ. อตีตกาลตฺโถ เหตฺถ โหติสทฺโท.[๙๖]

"ความหมายคือ เมื่อใดพระผู้มีพระภาคเสด็จทางไกลนั้น เมื่อนั้นแม้สุปปิยปริพาชกก็เดินทางไกล โดยแท้จริงแล้ว โหติ ศัพท์มีอรรถอดีตกาล"]

เอกภัณฑปัญจกะ

สสามิกสฺส ปน ทาสสฺส วา ติรจฺฉานคตสฺส วา ยถาวุตฺเตน อภิโยคาทินา นเยน อาทิยนหรณอวหรณอิริยาปถวิโกปนฐานาจาวนวเสน เอกภณฺฑปญฺจกํ เวทิตพฺพํ.

ส่วนเอกภัณฑปัญจกะพึงทราบโดยเนื่องด้วยการตู่เอา การลักเอา การยักยอก การยัง

อิริยาบถให้เปลี่ยนไป และการให้เคลื่อนจากที่เดิมตามนัยมีการฟ้องร้องเป็นต้นซึ่งทาสหรือสัตว์ดิรัจฉานที่มีเจ้าของดังที่กล่าวไว้แล้ว

สาหัตถิกปัญจกะ

กตมํ สาหตฺถิกปญฺจกํ. สาหตฺถิโก อาณตฺติโก นิสฺสคฺคิโย อตฺถสาธโก ธุรนิกฺเขโปติ. ตตฺถ สาหตฺถิโก นาม ปรสฺส ภณฺฑํ สหตฺถา อวหรติ. อาณตฺติโก นาม "อสุกสฺส ภณฺฑํ อวหรา"ติ อญฺญํ อาณาเปติ. นิสฺสคฺคิโย นาม สุงฺกฆาตกปริกปฺปิโตกาสานํ อนฺโต ฐตฺวา พหิ ปาตนํ. อตฺถสาธโก นาม "อสุกสฺส ภณฺฑํ ยทา สกฺโกติ, ตทา ตํ อวหรา"ติ อญฺญํ อาณาเปติ. ตตฺถ สเจ ปโร อนนฺตรายิโก หุตฺวา ตํ อวหรติ, อาณาปกสฺส อาณตฺติกฺขเณเยว ปาราชิกํ. ปรสฺส วา ปน เตลกุมฺภิยา ปาทคฺฆนกเตลํ อวสฺสํ ปิวนกานิ อุปาหนาทีนิ ปกฺขิปติ, หตฺถโต มุตฺตมตฺเตเยว ปาราชิกํ. ธุรนิกฺเขโป ปน อารามาภิโยคอุปนิกฺขิตฺตภณฺฑวเสน เวทิตพฺโพ. ตาวกาลิกภณฺฑเทยฺยานิ อเทนฺตสฺสาปิ เอเสว นโยติ อิทํ สาหตฺถิกปญฺจกํ.

ในหมวด ๕ เหล่านั้น สาหัตถิกปัญจกะ (หมวด ๕ คือการลักด้วยตนเอง) คืออะไร คือ :-

๑. สาหัตถิกะ (การลักด้วยตนเอง) คือ การที่ภิกษุย่อมถือเอาสิ่งของผู้อื่นไปด้วยมือของตน

๒. อาณัตติกะ (การลักด้วยการสั่ง) คือ การที่ภิกษุสั่งบุคคลอื่นว่า จงลักทรัพย์ของบุคคลโน้น

๓. นิสสัคคิยะ (การขว้างไป) คือ การที่ภิกษุยืนอยู่ภายในด่านเก็บภาษีหรือสถานที่ซึ่งคิดหมายไว้แล้วโยนของออกภายนอก

๔. อัตถสาธกะ (การลักที่ยังประโยชน์ให้สำเร็จ) คือ การที่ภิกษุสั่งบุคคลอื่นว่า เธอจงลักทรัพย์ของบุคคลโน้นในเวลาที่สามารถลักได้ ในการใช้นั้น ถ้าบุคคลอื่นเป็นผู้ปลอดอันตรายลักทรัพย์นั้นมาได้ ภิกษุผู้สั่งต้องอาบัติปาราชิกในขณะสั่งนั่นเอง ไม่เพียงเท่านั้น ภิกษุใส่รองเท้าเป็นต้นที่ซับน้ำมันราคา ๕ มาสกไว้ในหม้อน้ำมันของบุคคลอื่น พอรองเท้าหลุดจากมือเท่านั้นแหละ ต้องอาบัติปาราชิก

[นอกจากนั้น ภิกษุผู้ต้องการจะทำลายหม้อน้ำมันของผู้อื่นแล้วใส่รองเท้า ผ้า หรือหนัง เป็นต้น ที่ซับน้ำมันควรค่า ๕ มาสก ก็ต้องอาบัติปาราชิก[ทันที]เมื่อปล่อยรองเท้าออกจากมือก่อนที่รองเท้าจะซับน้ำมัน ไม่ใช่ต้องอาบัติเมื่อรองเท้าซับน้ำมันแล้ว จึงจัดเป็นอัตถสาธกะได้เช่นเดียวกัน]

๕. ธุรนิกเขปะ (การลักโดยเจ้าของหมดหวัง) พึงทราบโดยเนื่องด้วยการตู่เอาสวนและสิ่งของที่บุคคลอื่นฝากไว้ แม้ภิกษุที่ไม่ให้สิ่งของที่ยืมมาก็ดี สิ่งที่เป็นภัณฑไทย (สิ่งของหรือมูลค่าที่ต้องชดใช้) ก็ดี ก็มีนัยเดียวกัน [คือ เป็นการลักโดยเจ้าของหมดหวังเหมือนกัน]

การลักที่กล่าวมานี้ชื่อว่า สาหัตถิกปัญจกะ

[ในประโยคว่า ตตฺถ สาหตฺถิโก นาม ปรสฺส ภณฺฑํ สหตฺถา อวหรติ นั้นให้เพิ่ม ยํ ศัพท์เป็นกิริยาปรามาส คือ ระบุกิริยาเข้ามาแปลร่วมกับ อวหรติ (ย่อมลักใด) แล้วเปลี่ยน อวหรติ เป็นบทนามปุงลิงค์ว่า อยํ อวหาโร (การลักนี้) เป็นประธานที่แปลร่วมกับ สาหตฺถิโก นาม (ชื่อว่าการลักด้วยมือของตน) แม้ในประโยคต่อมาก็เพิ่มคำว่า อยํ อาณตฺติภาโว เข้ามาแปลร่วมกับ อาณตฺติโก นาม (ชื่อว่าการลักด้วยการสั่ง)

คำว่า สาหตฺถิก แปลตามศัพท์ว่า "การลักที่เกิดขึ้นด้วยมือของตน" หมายถึง รูปเป็นปุงลิงค์ว่า อวหาโร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สโก หตฺโถ สหตฺโถ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- สหตฺเถน นิพฺพตฺโต สาหตฺถิโก (สหตฺถ ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน นิพฺพตฺต ตัทธิต)

คำว่า อาณตฺติก (การลักที่เกิดขึ้นด้วยการสั่ง) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาณาปนํ อาณตฺติ

(อา บทหน้า + ญา ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ติ วิภัตติ หรือ อาณ ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ติ วิภัตติ)

- อาณตฺติยา นิพฺพตฺโต อาณตฺติโก (อาณตฺติ ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน นิพฺพตฺต ตัทธิต)

คำว่า นิสฺสคฺคิย (การขว้างไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิสฺสชฺชนํ นิสฺสคฺโค (นิ บทหน้า + สชฺช ธาตุ + ณ ปัจจัย)
- นิสฺสคฺโค เอว นิสฺสคฺคิโย (นิสฺสคฺค ศัพท์ + อิย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

คำว่า นิสฺสคฺคิย หมายถึง การขว้างของออกจากด่านเก็บภาษีหรือจากสถานที่ซึ่งคิดหมายไว้ กล่าวคือ ผู้ที่ไม่ต้องการเสียภาษีมักขว้างของออกไปเพื่อไม่ให้ตรวจพบ แล้วจึงไปเก็บเอาในภายหลัง หรือผู้ที่ไปเห็นของคนอื่นแล้วอยากได้ จึงหยิบฉวยเอาโดยคิดว่าก่อนจะถึงประตู ถ้าหากเจ้าของเห็นก็จะคืนให้

พร้อมกับพูดว่าหยิบมาดูเล่น ถ้าเจ้าของไม่เห็นก็จะโยนออกนอกประตู สถานที่มีประตูเป็นต้น ที่ภิกษุคิดว่าจะโยนของออกไปนี้เป็นสถานที่คิดหมายไว้ในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุขว้างของออกไปจริงๆ ก็ต้องอาบัติปาราชิกด้วยการขว้างไป แต่ถ้าหยิบฉวยไปเองก็ต้องอาบัติด้วยการลักด้วยตนเอง

คำว่า สุงฺกฆาตก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สุงฺกํ ตโต หนนฺตีติ สุงฺกฆาตํ = สถานที่ทำลายภาษี, สถานที่หลีกเลี่ยงภาษี
- สุงฺกฆาตํ เอว สุงฺกฆาตกํ = สถานที่ทำลายภาษีนั่นแหละ ชื่อว่า สุงกฆาตกะ
  (ลง ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

คำว่า อตฺถสาธก (การลักที่ยังประโยชน์ให้สำเร็จ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺถํ สาเธตีติ อตฺถสาธโก (อตฺถ บทหน้า สาธ ธาตุ = สำเร็จ + เณ การิตปัจจัย + ณฺวุ ปัจจัย)

การลักที่ยังประโยชน์อันหมายถึงอาบัติปาราชิกให้สำเร็จก่อนลักทรัพย์ได้สำเร็จ อัตถสาธกะนี้เป็นการใช้ให้ลักเมื่อมีโอกาส ส่วนอาณัตติกะเป็นการใช้ให้ลักทันที ทั้ง ๒ อย่างนี้จึงต่างกันด้วยกาลเวลาที่ลักทรัพย์

ในการฟ้องร้องเอาสวนเป็นต้น เมื่อเจ้าของหมดหวังว่าจะชนะคดี ภิกษุผู้ดำเนินคดีต้องอาบัติปาราชิกด้วยการหมดหวังของเจ้าของสวน หรือในกรณีที่บุคคลอื่นฝากของไว้กับภิกษุแล้ว ภิกษุกล่าวว่าไม่ได้ฝาก ถ้าเจ้าของทรัพย์หมดหวังที่จะได้รับของคืน ก็ต้องอาบัติปาราชิก ในเรื่องนี้ การหมดหวังของเจ้าของทรัพย์เป็นเหตุให้ต้องอาบัติ

คำว่า ธุรนิกฺเขป (การปล่อยวางอุตสาหะหรือภาระ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิกฺขิปนํ นิกฺเขโป (นิ บทหน้า + ขิป ธาตุ + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- ธุรสฺส นิกฺเขโป ธุรนิกฺเขโป (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า สหตฺถา ใน สหตฺถา อวหรติ ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ จึงแปลว่า “ด้วยมือของตน” ดังประโยคว่า มตฺตา สุขปริจฺจาคา, ปสฺเส เจ วิปุลํ สุขํ (ถ้าบุคคลเห็นสุขอันไพบูลย์ด้วยการสละสุขเล็กน้อย) โดยคำว่า มตฺตา และ สุขปริจฺจาคา ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติเช่นเดียวกับคำว่า สหตฺถา นี้

คำว่า ตาวกาลิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ตาวกาลํ คหิตํ ตาวกาลิกํ = สิ่งที่ภิกษุถือเอาชั่วคราว, สิ่งของที่ยืมมา ชื่อว่า ตาวกาลิกะ

คำว่า ภณฺฑเทยฺย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทาตพฺพนฺติ เทยฺยํ, ภณฺฑเมว เทยฺยํ ภณฺฑเทยฺยํ = สิ่งของที่ภิกษุพึงให้[แทน] ชื่อว่า ภัณฑไทย

หรือ - ภณฺฑสฺส เทยฺยํ ภณฺฑเทยฺยํ = มูลค่าที่ภิกษุพึงให้[แทน]แก่สิ่งของ ชื่อว่า ภัณฑไทย

เมื่อภิกษุไม่ให้แทนสิ่งของที่เสียหายเพราะตนเป็นเหตุ หรือไม่ให้เงินที่เป็นราคาเดิมของสิ่งของเป็นค่าชดใช้ ก็ต้องอาบัติปาราชิกเมื่อเจ้าของหมดหวังว่าจะได้รับคืน ดังคำอธิบายของฎีกาใหม่ว่า

ภณฺฑเทยฺยนฺติ ยํ ปรสฺส นฏฺฐํ, ตสฺส มูลํ วา ตเทว วา ภณฺฑํ ทาตพฺพนฺติ อตฺโถ.[๙๗]

"คำว่า ภณฺฑเทยฺยํ (ภัณฑไทย) หมายความว่า มูลค่าของสิ่งของที่เสียหายของบุคคลอื่นนั้นก็ตาม สิ่งของนั้นนั่นเองก็ตาม ภิกษุพึงให้"]

ปุพพปโยคปัญจกะ

กตมํ ปุพฺพปโยคปญฺจกํ. ปุพฺพปโยโค สหปโยโค สํวิทาวหาโร สงฺเกตกมฺมํ นิมิตฺตกมฺมนฺติ ตตฺถ อาณตฺติวเสน ปุพฺพปโยโค เวทิตพฺโพ. ฐานา จาวนวเสน, ขิลาทีนิ สงฺกาเมตฺวา เขตฺตาทิคฺคหณวเสน จ สหปโยโค เวทิตพฺโพ. สํวิทาวหาโร นาม "อสุกํ นาม ภณฺฑํ อวหริสฺสามา"ติ สํวิทหิตฺวา สํมนฺตยิตฺวา อวหรณํ. เอวํ สํวิทหิตฺวา คเตสุ หิ เอเกนาปิ ตสฺมึ ภณฺเฑ ฐานา จาวิเต สพฺเพสํ อวหารา โหนฺติ. สงฺเกตกมฺมํ นาม สญฺชานนกมฺมํ. สเจ หิ ปุเรภตฺตาทีสุ ยํ กิญฺจิ กาลํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา "อสุกสฺมึ กาเล อิตฺถนฺนามํ ภณฺฑํ อวหรา"ติ วุตฺโต สงฺเกตโต อปจฺฉา อปุเร ตํ อวหรติ, สงฺเกตการกสฺส สงฺเกตกรณกฺขเณเยว อวหาโร. นิมิตฺตกมฺมํ นาม สญฺญุปฺปาทนตฺถํ อกฺขินิกฺขณาทินิมิตฺตกรณํ. สเจ หิ เอวํ กตนิมิตฺตโต อปจฺฉา อปุเร "ยํ อวหรา"ติ วุตฺโต, ตํ อวหรติ, นิมิตฺตการกสฺส นิมิตฺตกรณกฺขเณเยว อวหาโรติ อิทํ ปุพฺพปโยคปญฺจกํ.

ปุพพปโยคปัญจกะ (หมวด ๕ คือความพยายามของผู้ใช้ก่อนจะลัก) คืออะไร คือ :-

๑. ปุพพปโยคะ (ความพยายาม[คือการใช้]ก่อนจะลัก) พึงทราบโดยเนื่องด้วยการสั่ง

๒. สหปโยคะ (การลักที่เป็นไปพร้อมกับความพยายาม) พึงทราบโดยเนื่องด้วยการยังสิ่งของให้เคลื่อนจากที่เดิม และโดยเนื่องด้วยการย้ายหลักเป็นต้นแล้วยึดเอาที่นา เป็นต้น

๓. สังวิธาวหาระ (การลักโดยปรึกษาร่วมกัน) คือ การเตรียมการคือปรึกษากันว่า พวกเราจักลักทรัพย์อย่างโน้น แล้วไปลัก โดยแท้จริงแล้ว เมื่อภิกษุรูปหนึ่งในภิกษุที่เตรียมการไปแล้วอย่างนี้ ได้ยังสิ่งของนั้นให้เคลื่อนจากที่เดิม การลักก็มีแก่ภิกษุทุกรูป

๔. สังเกตกรรม (การทำการนัดเวลา) คือ การทำการกำหนดเวลา กล่าวคือ ถ้าภิกษุถูกกำหนดเวลาใดเวลาหนึ่งในเวลาก่อนภัตเป็นต้นแล้วสั่งว่า เธอจงลักสิ่งของอย่างนี้ในเวลา

โน้น ย่อมลักสิ่งของนั้นมาได้ตรงเวลาไม่ก่อนไม่หลัง การลักย่อมมีแก่ภิกษุผู้ทำการนัดเวลาในเวลานัดนั่นเอง

๕. นิมิตตกรรม (การทำเครื่องสังเกต) คือ การทำเครื่องหมายรู้มีการขยิบตาเป็นต้น เพื่อให้รู้สัญญาณ กล่าวคือ ถ้าภิกษุที่ถูกสั่งย่อมลักสิ่งของนั้นได้ตรงเวลาไม่ก่อนไม่หลังจากสัญญาณที่ทำไว้อย่างนี้ การลักย่อมมีแก่ภิกษุผู้ทำเครื่องสังเกตในเวลาทำเครื่องสังเกตนั่นเอง

การลักที่กล่าวมานี้ชื่อว่า ปุพพปโยคปัญจกะ

[คำว่า ปุพฺพปโยค นั้นมีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปยุญฺชนํ ปโยโค = การประกอบ[ทางกายหรือวาจา] ชื่อว่า ปโยคะ

- ปุพฺโพ จ โส ปโยโค จาติ ปุพฺพปโยโค = ความพยายามอันเป็นครั้งก่อน ชื่อว่า ปุพพปโยคะ

หมายถึง การสั่งให้บุคคลอื่นไปลักทางกายหรือวาจาก่อนที่กิริยาการลักจะเกิดขึ้น ถ้าบุคคลนั้นลักทรัพย์ได้ ผู้ใช้ให้ลักต้องอาบัติในขณะใช้นั่นเอง ถือว่าเป็นความพยายามในการใช้ผู้อื่นก่อนจะลัก

คำว่า สหปโยค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปโยเคน สห วตฺตตีติ สหปโยโค = การลักที่เป็นไปพร้อมกับความพยายาม ชื่อว่า สหปโยคะ

หมายถึง การเคลื่อนย้ายหม้อทองเป็นต้นจากที่เดิม หรือเป็นการย้ายหลัก ขยายเชือกเขตแดน ถมคันนา กั้นรั้ว เป็นต้น เพื่อยึดที่ดินของผู้อื่น

คำว่า สํวิทาวหาโร ตัดบทเป็น สํวิธาย + อวหาโร ลบ ย อักษรเพื่อย่อคำเหมือน ปฏิสงฺขาย โยนิโส = ปฏิสงฺขา โยนิโส มีรูปวิเคราะห์ว่า

สมํ วิทหิตฺวา อวหรณํ สํวิทาวหาโร = การปรึกษาร่วมกันแล้วลัก ชื่อว่า สังวิทาวหาระ

คำว่า สํวิธาย ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + วิ บทหน้า + ธา ธาตุ (ธารเณ = ทรงไว้) + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย อนึ่ง ธา ธาตุที่มี วิ บทหน้ามักใช้ในความหมายว่า กระทำ แต่ในที่นี้มีความหมายว่า ปรึกษา และ สํ อุปสรรคมีความหมายว่า สมํ (เสมอกัน) ดังนั้น คำว่า สํวิธาย แม้ในที่อื่นมักแปลว่า จัดแจง, เตรียม แต่ในที่นี้แปลว่า ปรึกษาร่วมกัน

ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า สํวิธาวหาโร ในกังขาวิตรณีและฎีกา แต่กังขาภาสาฎีกาใช้รูปว่า สํวิทาวหาโร โดยกล่าวว่าให้แปลง วิธาย เป็น วิท แล้วทำทีฆะสระ อ เป็น อา ได้รูปว่า วิทา หรือแปลง วิธาย เป็น วิทา ด้วยสูตรในโมคคัลลานปัญจิกา (คำอธิบายปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๗) ว่า ตทมินาทีนิ (รูปว่า ตทมินา เป็นต้นย่อมถูกให้สำเร็จ) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

สํวิธาย อวหาโร. สฺยาทิ สฺยาทิเนกตฺถนฺติ สมาโส. วิธายสฺส วิทาเทโส, สํวิทาวหาโร.[๙๘]

"การปรึกษาร่วมกันแล้วลัก เป็นสมาสด้วยสูตรว่า สฺยาทิ สฺยาทิเนกตฺถํ (บทที่ลง สิ วิภัตติเป็นต้นเป็นบทสมาสที่มีอรรถอย่างเดียวกันกับบทที่ลง สิ วิภัตติเป็นต้น) แปลง วิธาย เป็น วิทา ได้รูปว่า สํวิทาวหาโร"

ด้วยเหตุนี้ จึงใช้เป็นรูปว่า สํวิทาหาโร ตามหลักฐานในโมคคัลลานและโมคคัลลานปัญจิกา

คำว่า สงฺเกตกมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- การทำการนัดเวลา ชื่อว่า สังเกตกัมมะ = สงฺเกตสฺส กมฺมํ สงฺเกตกมฺมํ.

เช่น ถ้าผู้ใช้ให้ลักกำหนดเวลาว่าให้ลักทรัพย์ในเวลาเช้า แต่ผู้ลักไปลักในเวลาอื่น ผู้ใช้ไม่ต้องอาบัติปาราชิก แต่ถ้าผู้ลักได้ลักในเวลาเช้าตามที่กำหนดไว้ ผู้ใช้ก็ต้องอาบัติในเวลาใช้ทีเดียว อนึ่ง คำว่า สงฺเกต ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + กิต ธาตุ = รู้ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- การหมายรู้[โดยกำหนดเวลามีเวลาเช้าเป็นต้น] ชื่อว่า สังเกตะ = ปุพฺพณฺหาทิกาลปริจฺเฉเทน สญฺชานนํ สงฺเกโต.

คำว่า นิมิตฺตกมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- การทำเครื่องสังเกต ชื่อว่า นิมิตตกัมมะ = นิมิตฺตสฺส กมฺมํ นิมิตฺตกมฺมํ.

เช่น ผู้ใช้ให้ลักกล่าวว่าเราจะทำเครื่องสังเกตมีการขยิบตาเป็นต้นในเวลาที่สมควรลัก ถ้าเห็นอากัปกิริยาเช่นนั้นให้ลักได้ทันที ถ้าผู้ลักได้ลักในเวลาเห็นเครื่องสังเกตตามที่กำหนดไว้ ผู้ใช้ก็ต้องอาบัติปาราชิกในเวลาใช้ แต่ผู้ลักไปลักในเวลาอื่น ผู้ใช้ไม่ต้องอาบัติดังกล่าว

ข้อความว่า "มีการขยิบตาเป็นต้น" ละข้อความอื่นซึ่งมีการกล่าวไว้ในคัมภีร์ใหม่ว่า การยักคิ้ว (ภมุกุกฺเขป), การสั่นศีรษะ (สีสกมฺปน), การคล้องมือ (หตฺถลงฺฆน), การปรบมือ (ปาณิปฺปหาร), การดีดนิ้ว (องฺคุลิโผฏน), การยืดคอ (คีวุนฺนามน) และการกระแอม (อุกฺกาสน) เป็นต้น]

เถยยาวหารปัญจกะ

กตมํ เถยฺยาวหารปญฺจกํ. เถยฺยาวหาโร ปสยฺหาวหาโร ปริกปฺปาวหาโร ปฏิจฺฉนฺนาวหาโร กุสาวหาโรติ.

เถยยาวหารปัญจกะ (หมวด ๕ คือการลักด้วยการขโมย) คืออะไร คือ :-

๑. เถยยาวหาระ การลักด้วยการขโมย

๒. ปสัยหาวหาระ การลักด้วยการข่มขู่

๓. ปริกัปปาหาระ การลักด้วยการดำริสิ่งของหรือสถานที่

๔. ปฏิจฉันนาวหาระ การลักสิ่งของที่ถูกปกปิดไว้

๕. กุสาวหาระ การลักด้วย[การสับเปลี่ยน]สลาก

ตตฺถ โย สนฺธิจฺเฉทาทีนิ กตฺวา อทิสฺสมาโน อวหรติ, กูฏมานกูฏกหาปณาทีหิ วา วญฺเจตฺวา คณฺหาติ, ตสฺเสวํ คณฺหโต อวหาโร เถยฺยาวหาโรติ เวทิตพฺโพ.

ในเรื่องนั้น พึงทราบว่า :-

เถยยาวหาระ (การลักด้วยการขโมย) คือ ภิกษุใดแอบซ่อนกระทำการตัดช่องเป็นต้นขโมยอยู่ หรือลวงด้วยตาชั่งโกงหรือเงินปลอมแล้วถือเอา[สิ่งของ] การลักของภิกษุนั้นผู้ถือเอาอย่างนี้พึงทราบว่าเป็นเถยยาวหาระ

[คำว่า เถยฺยาวหาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เถนสฺส ภาโว เถยฺยํ (เถน ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- เถยฺเยน อวหาโร เถยฺยาวหาโร = การลักด้วยภาวะแห่งขโมย ชื่อว่า เถยยาวหาระ

หมายถึง การแอบซ่อนลักขโมยในเวลาไม่มีคนเห็นและการซื้อขายด้วยตาชั่งโกงหรือเงินปลอมเป็นต้น]

โย ปน ปสยฺห พลกฺกาเรน ปเรสํ สนฺตกํ คณฺหาติ คามฆาตกาทโย วิย, อตฺตโน ปตฺตพลิโต วา วุตฺตนเยเนว อธิกํ คณฺหาติ ราชภฏาทโย วิย, ตสฺเสวํ คณฺหโต อวหาโร ปสยฺหาวหาโรติ เวทิตพฺโพ.

ปสัยหาวหาระ (การลักด้วยการข่มขู่) คือ ภิกษุใดข่มขู่ถือเอาสิ่งของผู้อื่นโดยพลการเหมือนโจรปล้นชาวบ้านเป็นต้น หรือเก็บภาษีเกินกว่าภาษีที่สมควรแก่ตนตามนัยที่กล่าวไว้แล้วเหมือนข้าราชการ[โกง]เป็นต้น การลักของภิกษุนั้นผู้ถือเอาอย่างนี้พึงทราบว่าเป็นปสัยหาวหาระ

[คำว่า ปสยฺหาวหาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปสยฺห อวหาโร ปสยฺหาวหาโร = การครอบงำแล้วลัก ชื่อว่า ปสัยหาวหาระ

หมายถึง การข่มขู่เอาของชาวบ้านเหมือนโจรปล้นบ้านหลังหนึ่งหรือปล้นทั้งหมู่บ้าน เช่น ภิกษุพูดขู่ชาวบ้านในหมู่บ้านว่า ถ้าไม่ถวายเงินตามที่บอกก็จะคว่ำบาตรไม่รับทานจากชาวบ้าน หรือว่าเป็นการเก็บภาษีที่ชาวบ้านเช่าที่วัดหรือที่นาของวัดเกินกว่าความเป็นจริงเหมือนข้าราชการโกงเป็นต้น

คำว่า คามฆาตก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- คามํ ฆาเตนฺตีติ คามฆาตกา = โจรปล้นชาวบ้าน ชื่อว่า คามฆาตกะ

คำว่า คาม ในที่นี้เป็น *ฐานูปจาระ* คือ สำนวนที่กล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงหมู่บ้านอันเป็นที่อยู่ของบุคคล แต่เจตนาหมายถึง ชาวบ้านผู้อยู่ในหมู่บ้าน

ในประโยคว่า อธิกํ คณฺหาติ (ย่อมเก็บภาษีเกินไป) คำว่า อธิกํ เป็นวิเสสนะของ พลึ ที่มีอยู่ในคำหน้าของคำนี้ว่า อตฺตโน ปตฺตพลิโต (จากภาษีที่สมควรแก่ตน) แต่ท่านผู้แต่งไม่ประกอบใช้ พลึ โดยตรง เพราะภาษาบาลีไม่นิยมใช้คำเดียวกันซ้ำซากในประโยคเดียว เนื่องจากศัพท์หลังที่อยู่ในประโยคเดียวกันอาจติดตามมาสู่ศัพท์หน้า หรือศัพท์หน้าในประโยคเดียวกันอาจติดตามมาสู่ศัพท์หลัง หรือศัพท์ในประโยคหน้าอาจติดตามมาสู่ประโยคหลัง หรือศัพท์ในประโยคหลังอาจติดตามมาสู่ประโยคหน้าได้ ด้วยอธิการนัย คือ วิธีติดตามมาในประโยคเดียวกันหรือประโยคอื่น]

ปริกปฺเปตฺวา คหณํ ปน ปริกปฺปาวหาโร นาม. โส ภณฺโฑกาสวเสน ทุวิโธ. ตตฺรายํ *ภณฺฑปริกปฺโป*- สาฏกตฺถิโก อนฺโตคพฺภํ ปวิสิตฺวา "สเจ สาฏโก ภวิสฺสติ, คณฺหิสฺสามิ, สเจ สุตฺตํ, น คณฺหิสฺสามี"ติ ปริกปฺเปตฺวา อนฺธกาเร ปสิพฺพกํ คณฺหาติ, ตตฺร เจ สาฏโก โหติ, อุทฺธาเรเยว ปาราชิกํ. สุตฺตํ เจ โหติ, รกฺขติ. พหิ นีหริตฺวา มุญฺจิตฺวา "สุตฺตนฺ"ติ ญตฺวา ปุน อาหริตฺวา ฐเปติ, รกฺขติเยว. "สุตฺตนฺ"ติ ญตฺวาปิ "ยํ ลทฺธํ, ตํ คเหตพฺพนฺ"ติ คจฺฉติ, ปทวาเรน กาเรตพฺโพ. ภูมิยํ ฐเปตฺวา คณฺหาติ, อุทฺธาเร ปาราชิกํ. "โจโร โจโร"ติ อนุพนฺโธ ฉฑฺเฑตฺวา ปลายติ, รกฺขติ. สามิกา ทิสฺวา คณฺหนฺติ, รกฺขติเยว. อญฺโญ เจ โกจิ คณฺหาติ, ภณฺฑเทยฺยํ. สามิเกสุ นิวตฺเตสุ สยํ ทิสฺวา ปํสุกูลสญฺญาย "ปเคเวตํ มยา คหิตํ, มม ทานิ สนฺตกนฺ"ติ คณฺหนฺตสฺสาปิ ภณฺฑเทยฺยเมว. ตตฺถ ยฺวายํ "สเจ สาฏโก ภวิสฺส ติ, คณฺหิสฺสามี"ติอาทินา นเยน ปวตฺโต ปริกปฺโป, อยํ ภณฺฑปริกปฺโป นาม.

โอกาสปริกปฺโป ปน เอวํ เวทิตพฺโพ- เอกจฺโจ ปน ปรปริเวณาทีนิ ปวิฏฺโฐ กิญฺจิ โลภ-เนยฺยํ ภณฺฑํ ทิสฺวา คพฺภทฺวารปมุขเหฏฺฐาปาสาททฺวารโกฏฺฐกรุกฺขมูลาทิวเสน ปริจฺเฉทํ กตฺวา "สเจ มํ เอตฺถนฺตเร ปสฺสิสฺสนฺติ, ทฏฺฐุกามตาย คเหตฺวา วิจรนฺโต วิย ทสฺสามิ, โน เจ ปสฺสิสฺสนฺติ, หริสฺสามี"ติ ปริกปฺเปติ, ตสฺส ตํ อาทาย ปริกปฺปิตปริจฺเฉทํ อติกฺกนฺตมตฺเต อวหาโร โหติ. อิติ ยฺวายํ วุตฺตนเยเนว ปวตฺโต ปริกปฺโป, อยํ โอกาสปริกปฺโป นาม. เอวมิเมสํ ทฺวินฺนมฺปิ ปริกปฺปานํ วเสน ปริกปฺเปตฺวา คณฺหโต อวหาโร "ปริกปฺปาวหาโร"ติ เวทิตพฺโพ.

ปริกัปปาวหาระ (การลักด้วยการดำริสิ่งของหรือสถานที่) คือ การดำริแล้วถือเอา แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. การดำริสิ่งของ

ภิกษุต้องการผ้าได้เข้าไปภายในห้องแล้ว ดำริว่า ถ้าเป็นผ้าก็จะลักเอา ถ้าเป็นด้ายก็ไม่เอา ได้จับเอากระสอบในที่มืด ถ้าในกระสอบนั้นมีผ้า ภิกษุต้องอาบัติปาราชิกเพราะการยกกระสอบขึ้น ถ้ามีด้ายก็ยังรักษา[ตน]ไว้ได้ เมื่อนำเอาไว้ภายนอกเปิดออกดูรู้ว่าเป็นด้าย จึงนำมาไว้ตามเดิม ก็รักษาไว้ได้ทีเดียว แต่ถ้ารู้ว่าเป็นด้ายแล้วคิดว่าเราควรถือเอาสิ่งที่ได้แล้วเดินไป พึงปรับอาบัติโดยการย่างก้าว [คือ ต้องอาบัติถุลลัจจัยในการย่างก้าวแรก และต้องอาบัติปาราชิกในการย่างก้าวที่ ๒]

ภิกษุนั้นวาง[ด้าย]ไว้บนพื้นแล้วจึงถือเอา[โดยคิดว่าจะครอบครอง] ต้องอาบัติปาราชิกในเวลายกขึ้น ภิกษุถูกเจ้าของวิ่งตามโดยสำคัญว่าเป็นขโมย จึงทิ้งด้ายแล้วหนีไป ยังรักษา[ตน]ไว้ได้ เจ้าของเห็นแล้วถือเอา ก็ยังรักษาไว้ได้ทีเดียว แต่ถ้าบุคคลอื่นผู้ใดผู้หนึ่งหยิบฉวยไป ด้ายนั้นเป็นภัณฑไทย (สิ่งที่ต้องชดใช้คืน) เมื่อเจ้าของกลับไปแล้ว แม้เธอเห็นเองแล้วคิดว่า ด้ายนี้เราถือเอามาก่อน บัดนี้เป็นของเรา แล้วจึงถือเอาโดยสำคัญว่า เป็นของบังสุกุล ก็เป็นภัณฑไทยเช่นเดียวกัน ในการลักดังกล่าวนั้น การดำริที่เป็นไปโดยนัยว่า ถ้าเป็นผ้าก็จะลักเอา เป็นต้นนี้ ชื่อว่า การดำริสิ่งของ

๒. การดำริสถานที่

ภิกษุบางรูปเข้าไปสู่บริเวณของผู้อื่นเป็นต้นแล้ว พบสิ่งของบางอย่างที่น่าชอบใจ จึงทำการกำหนดขอบเขตโดยเนื่องด้วยห้อง ประตู หน้ามุข ชั้นล่างของปราสาท ซุ้มประตู และโคนไม้ เป็นต้น ย่อมดำริว่า ถ้าเจ้าของพบเราในระหว่างนี้ ก็จะทำเป็นเหมือนถือเอาไป เพราะต้องการจะดูแล้วคืนให้ ถ้าเจ้าของไม่เห็น ก็จะลักเอา เมื่อเธอถือเอาสิ่งของนั้นล่วงขอบเขตที่กำหนดไว้ ก็เป็นการลัก การดำริที่เป็นไปตามนัยที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ ชื่อว่า การดำริสถานที่

โดยประการดังนี้ การลักของภิกษุผู้ดำริแล้วถือเอาโดยเนื่องด้วยการดำริทั้ง ๒ อย่างนั้น พึงทราบว่าเป็นปริกัปปาวหาระ

[คำว่า ปริกปฺปาวหาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริกปฺเปน อวหาโร ปริกปฺปาวหาโร = การลักโดยการดำริ ชื่อว่า ปริกัปปาวหาระ

ส่วนคำว่า ภณฺฑปริกปฺป และ โอกาสปริกปฺป มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ภณฺฑสฺส ปริกปฺโป ภณฺฑปริกปฺโป = การดำริสิ่งของ ชื่อว่า ภัณฑปริกัปปะ

- โอกาสสฺส ปริกปฺโป โอกาสปริกปฺโป = การดำริสถานที่ ชื่อว่า โอกาสปริกัปปะ

คำว่า กาเรตพฺโพ แปลตามศัพท์ว่า "พึงให้กระทำ" โดยอรรถแปลว่า พึงตัดสิน, พึงปรับอาบัติ ส่วนคำว่า ปทวาเรน แปลตามศัพท์ว่า "ตามวาระแห่งเท้า" โดยอรรถแปลว่า โดยการย่างเท้า

ในประโยคลงท้ายว่า เอวมิเมสํ ทฺวินฺนมฺปิ ปริกปฺปานํ วเสน ปริกปฺเปตฺวา คณฺหโต อวหาโร "ปริกปฺปาวหาโร"ติ เวทิตพฺโพ (โดยประการดังนี้ การลักของภิกษุผู้ดำริแล้วถือเอาโดยเนื่องด้วยการดำริทั้ง ๒ อย่างนั้น พึงทราบว่าเป็นปริกัปปาวหาระ) ชื่อว่า มหานิคม (คำลงท้ายใหญ่) โดยกล่าวสรุปภัณฑปริกัปปะและโอกาสปริกัปปะว่าเป็นปริกัปปาวหาระ ส่วนประโยคนิคมที่ลงท้ายภัณฑปริกัปปะว่า ตตฺถ ยวายํ "สเจ สาฏโก ภวิสฺสติ, คณฺหิสฺสามี"ติอาทินา นเยน ปวตฺโต ปริกปฺโป, อยํ ภณฺฑปริกปฺโป นาม (การดำริที่เป็นไปตามนัยที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ ชื่อว่า การดำริสิ่งของ) และประโยคนิคมที่ลงท้ายโอกาสปริกัปปะว่า อิติ ยฺวายํ วุตฺตนเยเนว ปวตฺโต ปริกปฺโป, อยํ โอกาสปริกปฺโป นาม (การดำริที่เป็นไปตามนัยที่กล่าวมาแล้วอย่างนี้ ชื่อว่า การดำริสถานที่) ชื่อว่า จูฬนิคม (นิคมเล็ก) โดยกล่าวสรุปภัณฑปริกัปปะและโอกาสปริกัปปะทีละอย่าง การเขียนประโยคนิคมเล็กและนิคมใหญ่เช่นนี้เป็นธรรมเนียมทั่วไปของการแต่งบาลี จะเห็นได้ว่าในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (หน้า ๑-๒) ได้เขียนนิคมเล็กโดยกล่าวสรุปโลภมูลจิต ๘ ดวง โทสมูลจิต ๒ ดวง และโมหมูลจิต ๒ ดวงไว้ท้ายโลภมูลจิตเป็นต้นว่า

- อิมานิ อฏฺฐปิ โลภสหคตจิตฺตานิ นาม (จิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่เกิดร่วมกับโลภะ)

- อิมานิ เทฺวปิ ปฏิฆจิตฺตานิ นาม (จิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่เกิดร่วมกับปฏิฆะ)

- อิมานิ เทฺวปิ โมมูหจิตฺตานิ นาม (จิตทั้ง ๒ ดวงนี้ ชื่อว่า จิตที่หลงยิ่ง)

หลังจากนั้นจึงกล่าวนิคมใหญ่โดยสรุปอกุศลจิต ๑๒ ดวงว่า เอวํ สพฺพถาปิ อกุสลจิตฺตานิ สมตฺตานิ (จบอกุศลจิต ๑๒ ดวง โดยประการทั้งปวงอย่างนี้)

ดังหลักฐานในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๓๕) ว่า

อิจฺเจวนฺติอาทิ มหานิคมนํ.[๙๙]

"คำเป็นต้นว่า อิจฺเจวํ (จบอกุศลจิต ๑๒ ดวงโดยประการทั้งปวงอย่างนี้) เป็นนิคมใหญ่"]

ปฏิจฺฉาเทตฺวา ปน อวหรณํ ปฏิจฺฉนฺนาวหาโร นาม. โส เอวํ เวทิตพฺโพ- โย ภิกฺขุ อุยฺยานาทีสุ ปเรสํ โอมุญฺจิตฺวา ฐปิตองฺคุลิมุทฺทิกาทีนิ ทิสฺวา "ปจฺฉา คณฺหิสฺสามี"ติ ปํสุนา วา

ปณฺเณน วา ปฏิจฺฉาเทติ, ตสฺส เอตฺตาวตา อุทฺธาโร นตฺถีติ น ตาว อวหาโร โหติ ยทา ปน สามิกา วิจินนฺตา อปสฺสิตฺวา "เสฺว ชานิสฺสามา"ติ สาลยาว คตา โหนฺติ, อถสฺส ตํ อุทฺธรโต อุทฺธาเร อวหาโร. ปฏิจฺฉนฺนกาเลเยว "เอตํ มม สนฺตกนฺ"ติ สกสญฺญาย วา "คตา ทานิ เต, ฉฑฺฑิตภณฺฑํ อิทนฺ"ติ ปํสุกูลสญฺญาย วา คณฺหนฺตสฺส ปน ภณฺฑเทยฺยํ. เตสุ ทุติยตติยทิวเส อาคนฺตฺวา วิจินิตฺวา อทิสฺวา ธุรนิกฺเขปํ กตฺวา คเตสุปิ คหิตํ ภณฺฑเทยฺยเมว. ปจฺฉา ญตฺวา โจทิยมานสฺส อททโต สามิกานํ ธุรนิกฺเขเป อวหาโร โหติ. กสฺมา. ยสฺมา ตสฺส ปโยเคน เตหิ น ทิฏฺฐํ. โย ปน ตถารูปํ ภณฺฑํ ยถาฐาเน ฐิตํเยว อปฺปฏิจฺฉาเทตฺวา เถยฺยจิตฺโต ปาเทน อกฺกมิตฺวา กทฺทเม วา วาลุกาย วา ปเวเสติ, ตสฺส ปเวสิตมตฺเตเยว อวหาโร.

ปฏิจฉันนาวหาระ (การลักสิ่งของที่ถูกปกปิดไว้) คือ การปกปิดแล้วลัก ปฏิจฉันนาวหาระนั้นพึงทราบอย่างนี้ว่า ภิกษุใดเห็นแหวนเป็นต้นที่บุคคลอื่นถอดวางไว้ในอุทยานเป็นต้น คิดว่าเราจะกลับมาเอาภายหลัง แล้วเอาดินหรือใบไม้ปิดไว้ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ภิกษุนั้นชื่อว่ายังไม่ได้เก็บขึ้น ดังนั้น จึงยังไม่เป็นการลัก แต่เมื่อใดเจ้าของค้นหาไม่พบ ยังหวังว่าเราจะหาได้ในวันพรุ่งขึ้น แล้วกลับไป เมื่อนั้น ครั้นภิกษุนั้นเก็บสิ่งที่ถูกปกปิดนั้นขึ้น จึงเป็นการลักในเพราะการเก็บขึ้น เมื่อภิกษุถือเอาโดยสำคัญว่าเป็นของตนว่า สิ่งนี้เป็นของเรา หรือโดยสำคัญว่าเป็นของบังสุกุลว่า บัดนี้เจ้าของเหล่านั้นกลับไปแล้ว สิ่งของนี้ถูกทิ้งไว้ ก็เป็นภัณฑไทย เมื่อเจ้าของมาค้นหา ๒ หรือ ๓ วันแล้วไม่พบ จึงหมดหวังไป สิ่งที่ภิกษุถือเอาก็เป็นภัณฑไทยเหมือนกัน ในภายหลังเมื่อภิกษุถูกเจ้าของรู้แล้วสอบสวนอยู่ไม่ยอมให้คืน จัดเป็นการลัก [คือ ต้องอาบัติทุกกฏ ถุลลัจจัย และปาราชิก] เพราะเจ้าของหมดความหวัง เนื่องจากเจ้าของนั้นไม่เห็นสิ่งของด้วยความพยายามของภิกษุนั้น ส่วนภิกษุใดไม่ได้ปกปิดสิ่งของเช่นนั้นซึ่งวางไว้ในที่เดิม มีจิตคิดจะลัก เอาเท้าเหยียบให้จมลงในตมหรือทราย เมื่อสิ่งของเข้าไปแล้วเท่านั้นแหละ ภิกษุนั้นก็จัดว่าลัก

[คำว่า ปฏิจฺฉนฺนาวหาร มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฏิจฺฉนฺนสฺส อวหาโร ปฏิจฺฉนฺนาวหาโร (การลักสิ่งของที่ถูกปกปิดไว้ ชื่อว่า ปฏิจฉันนาวหาระ)

การเขียนประโยคแสดงเหตุมี ๒ ลักษณะ คือ

๑. ประโยคเหตุปิฏฐินัย นัยมีเหตุอยู่ภายหลังเมื่อจบประโยคหน้าแล้ว หมายความว่า ประกอบใช้ประโยคปุจฉาว่า กสฺมา แล้วขึ้นต้นประโยคด้วยคำว่า ยสฺมา

๒. ประโยคเหตุกุจฉินัย นัยมีเหตุอยู่ข้างในโดยยังไม่จบประโยคหน้า หมายความว่า ประกอบใช้บทที่ลงตติยา ปัญจมี หรือสัตตมีวิภัตติเพื่อแสดงเหตุ

ด้วยเหตุนี้ ประโยคที่แสดงเหตุในคัมภีร์กังขาวิตรณีว่า

- กสฺมา. ยสฺมา ตสฺส ปโยเคน เตหิ น ทิฏฺฐํ”

จึงอาจแต่งเป็นรูปว่า

- ตสฺส ปโยเคน เตหิ อทิฏฺฐตฺตา (เนื่องจากเจ้าของนั้นไม่เห็นสิ่งของด้วยความพยายามของภิกษุนั้น) ก็ได้

ความจริงแล้ว การแต่งประโยคเหตุปิฏฐินัยมีประโยชน์เพื่อให้ข้อความปรากฏชัดเจนมากขึ้น เพราะประโยคที่ประกอบด้วย ย และ ต สรรพนามเป็นรูปว่า โย, โส หรือ ยสฺมา, ตสฺมา มีประโยชน์เพื่อทำให้เนื้อความที่เป็นประธานหรือเหตุชัดมากขึ้น จัดว่าเป็นธรรมเนียมของการแต่งประโยคในภาษาบาลีและสันสกฤต]

กุสํ สงฺกาเมตฺวา ปน อวหรณํ กุสาวหาโร นาม. โสปิ เอวํ เวทิตพฺโพ- โย ภิกฺขุ วิลีวมยํ วา ตาลปณฺณมยํ วา กตสญฺญาณํ ยํ กิญฺจิ กุสํ ปาเตตฺวา จีวเร ภาชียมาเน อตฺตโนโกฏฺฐาสสฺส สมีเป ฐิตํ สมคฺฆตรํ วา มหคฺฆตรํ วา สมสมํ วา อคฺเฆน ปรสฺส โกฏฺฐาสํ หริตุกาโม อตฺตโน โกฏฺฐาเส ปติตํ กุสํ ปรสฺส โกฏฺฐาเส ปาเตตุกามตาย อุทฺธรติ, รกฺขติ ตาว. ปรสฺส โกฏฺฐาเส ปาติเต รกฺขเตว. ยทา ปน ตสฺมึ ปติเต ปรสฺส โกฏฺฐาสโต ปรสฺส กุสํ อุทฺธรติ, อุทฺธตมตฺเต อวหาโร. สเจ ปฐมตรํ ปรโกฏฺฐาสโต ปรสฺส กุสํ อุทฺธรติ, อตฺตโน โกฏฺฐาเส ปาเตตุกามตาย อุทฺธาเร รกฺขติ, ปาตเนปิ รกฺขติ, อตฺตโน โกฏฺฐาสโต ปน อตฺตโน กุสํ อุทฺธรโต อุทฺธาเรเยว รกฺขติ, ตํ อุทฺธริตฺวา ปรโกฏฺฐาเส ปาเตนฺตสฺส หตฺถโต มุตฺตมตฺเต อวหาโร. อยํ กุสาวหาโร. อิติ ยํ วุตฺตํ “อาทิเยยฺยาติ ปญฺจวีสติยา อวหารานํ อญฺญตรวเสน หเรยฺยา”ติ, ตสฺส ตฺโถ ปกาสิโต โหติ.

กุสาวหาระ (การลักด้วย[การสับเปลี่ยน]สลาก)

การสับสลากแล้วลักเอา แม้กุสาวหารนั้นก็พึงทราบอย่างนี้ เมื่อเขาวางสลากที่ทำด้วยตอกและใบตาลอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งทำเครื่องหมายไว้ แล้วแบ่งผ้าอยู่ ภิกษุใดต้องการจะลักส่วนของผู้อื่นที่มีราคาน้อยกว่า มากกว่า หรือเท่ากัน ซึ่งวางอยู่ใกล้กับส่วนของตน จึงหยิบสลากที่วางไว้ในส่วนของตนขึ้นเพื่อให้ตกไปในส่วนของผู้อื่น ยังรักษาอยู่ก่อน เมื่อส่วนของตน

ตกไปในส่วนของผู้อื่น ก็ยังรักษาอยู่เหมือนกัน แต่ในเวลาใด เมื่อสลากนั้นตกลงแล้วเธอได้หยิบสลากของผู้อื่นขึ้นจากส่วนของผู้อื่น พอเธอหยิบขึ้นเท่านั้นก็เป็นการลักในเวลานั้น ถ้าเธอหยิบสลากของภิกษุอื่นจากส่วนอื่นก่อน เธอยังรักษาได้เพราะหยิบขึ้นโดยต้องการจะให้ตกไปในส่วนของตน แม้ในเวลาโยนให้สลากตกไป ก็ยังรักษาอยู่ แต่เมื่อเธอหยิบสลากของตนขึ้นจากส่วนของตน ยังรักษาได้อยู่ในขณะหยิบขึ้นเท่านั้น เมื่อเธอหยิบสลากนั้นขึ้นแล้วโยนให้ตกลงไปในส่วนของผู้อื่น พอสลากพ้นจากมือก็เป็นการลัก การลักดังกล่าวนี้ชื่อว่า กุสาวหาระ

โดยประการดังนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงเนื้อความของคำว่า อาทิเยยฺยาติ ปญฺจวีสติยา อวหารานํ อญฺญตรวเสน หเรยฺย (คำว่า อาทิเยยฺย หมายความว่า พึงนำไปด้วยอาการขโมยอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอาการขโมย ๒๕ อย่าง) นั้นแล้ว

[คำว่า กุสาวหาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กุเสน อวหาโร กุสาวหาโร = การลักด้วยสลาก ชื่อว่า กุสาวหาระ

คำว่า สมคฺฆตรํ (มีราคาน้อยกว่า) ตัดบทเป็น สํ + อคฺฆตรํ อุปสรรคคือ สํ ใช้ในความหมายว่าน้อย (อปฺป) ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๑๘) กล่าวว่า สมคฺฆตรนฺติ อปฺปคฺฆตรํ (คำว่า สมคฺฆตรํ แปลว่า มีราคาน้อยกว่า)]

คำอธิบาย ยถารูเป

ยถารูเปติ ยาทิเส.

คำว่า ยถารูเป (มีสภาพอย่างใด) หมายความว่า เช่นใด

[ข้อความข้างต้นอธิบายอรรถของ ยถารูเป (มีสภาพอย่างใด) ว่าเหมือนกับ ยาทิเส (เช่นใด) หมายความว่า ข้อความว่า มีสภาพอย่างใด ก็คือ เช่นใด นั่นเอง

คำว่า ยถารูป มีรูปวิเคราะห์ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาสว่า ยถา รูปํ อสฺสาติ ยถารูปํ โดย รูป ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า สภาพ ดังคัมภีร์ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนากล่าวว่า

รูปสทฺโท เอวรูปายาตฺยาทีสุ วิย สภาเว วตฺตติ, น ชาตรูปนฺตฺยาทีสุ วิย วณฺณาทิอตฺเถ.[๑๐๐]

“รูป ศัพท์ย่อมเป็นไปในสภาพ ดังคำว่า เอวรูปาย (มีสภาพอย่างนี้) เป็นต้น ไม่ใช่เป็นไปในอรรถว่า สี เป็นต้น ดังคำว่า ชาตรูปํ (สิ่งที่มีสีปรากฏแล้ว, ทอง)”

คำว่า ยาทิส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ยํ วิย ทิสฺสเตติ ยาทิสํ = การถือเอานั้นย่อมปรากฏเหมือนเป็นสิ่งใด เหตุนั้น การถือเอานั้น ชื่อว่า ยาทิสะ (ย ศัพท์ + ทิส ธาตุ (เปกฺขเน = ดู) + กฺวิ ปัจจัย)]

คำอธิบาย อทินฺนาทาเน

อทินฺนาทาเนติ อทินฺนสฺส ปรสนฺตกสฺส คหเณ.

คำว่า อทินฺนาทาเน มีความหมายว่า เพราะการถือเอาของผู้อื่นซึ่งเจ้าของไม่ได้ให้

[ท่านอธิบาย อทินฺนาทาเน ดังนี้

๑. คำว่า อทินฺนาทาน มีรูปวิเคราะห์ฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า

-อทินฺนสฺส อาทานํ อทินฺนาทานํ = การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ ชื่อว่า อทินนาทาน เพราะอธิบายว่า อทินฺนสฺส ปรสนฺตกสฺส คหเณ

๒. ทา ธาตุที่มี อา อยู่หน้าใน อาทาเน เป็นไปในความหมายว่า ถือเอา ไม่ใช่มีความหมายว่า ให้ เป็นต้น เพราะอธิบายว่า คหเณ

๓. คำว่า อทินฺน หมายถึง ของผู้อื่นซึ่งเจ้าของไม่ได้ให้ เพราะอธิบายว่า ปรสนฺตกสฺส

คำว่า ยถารูเป (เช่นใด) มีข้อความเกี่ยวเนื่องกับ อทินฺน ศัพท์ในบทว่า อทินฺนาทาเน โดยมีความหมายว่า “สิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้เช่นใด” ไม่มีข้อความเนื่องกับ อาทาเน โดยมีความหมายว่า “การถือเอาเช่นใด” แม้คำว่า อาทาเน (การถือเอา) จะเป็นประธานในคำว่า อทินฺนาทาเน เพราะตัปปุริสสมาสมีเนื้อความของบทหลังเป็นประธาน ก็ตาม แต่ อทินฺน ศัพท์ก็เข้าสมาสกับ อาทาเน ได้โดยที่ยังมองหา ยถารูเป อยู่ เห็นได้ว่าในประโยคต่อมาว่า ตถารูปํ ภิกฺขุ อทินฺนํ อาทิยมาโน (ภิกษุถือเอาสิ่งที่เจ้าของไม่ได้ให้เช่นนั้น) คำว่า ตถารูปํ (เช่นนั้น) เป็นวิเสสนะของ ภณฺฑํ (สิ่งของ) ที่เกี่ยวกับ อทินฺนํ นอกจากนั้น ตามกฎของการเชื่อมสมาส บทนามที่จะเชื่อมกันต้องมีเนื้อความสัมพันธ์กัน แต่คำว่า อทินฺน มีเนื้อความสัมพันธ์กับ ยถารูเป ไม่มีเนื้อความสัมพันธ์กับ อาทาน จึงไม่สามารถเชื่อมสมาสกับ อาทาน ศัพท์ได้ตามหลักภาษาทั่วไป

ด้วยเหตุนั้น อทินฺนาทาน จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นอยุตตสมาสว่า

- อทินฺนสฺส อาทานํ อทินฺนาทานํ = การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้

อย่างไรก็ตาม พระพุทธองค์มิได้ตรัสเชื่อม ยถารูป กับ อทินฺน เป็นรูปว่า ยถารูปาทินฺนสฺส อาทาเน หรือตรัสเป็นรูปสมาสทั้ง ๓ ศัพท์ว่า ยถารูปาทินฺนาทาเน เพราะในภาษาบาลีบางแห่งก็มีการ

ใช้อยุตตสมาส คือ สมาสที่มีเนื้อความไม่สัมพันธ์กัน ดังนั้น คำว่า อทินฺน แม้จะเกี่ยวเนื่องกับ ยถารูป ก็เข้าสมาสกับ อาทาน ศัพท์ได้ เพราะเป็นอยุตตสมาสดังกล่าว

คัมภีร์กังขาโยชนากล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

ปาฬิยํ ยถารูเปติ ปทํ อทินฺนาทาเนติ ปเท อทินฺนสทฺเทน ตุลฺยาธิกรณภาเวน สมฺพนฺธิตพฺพํ. เตน วุตฺตํ "ตถารูปํ ภิกฺขุ อทินฺนํ อาทิยมาโน"ติ. เอวญฺจ กตฺวา ยถารูเปติ วุตฺเตปิ ยถารูปสฺสาติ อตฺโถ เวทิตพฺโพ. เอวํ ยถารูปสทฺทาเปกฺโขปิ อทินฺนสทฺโท วากฺเย วิย อตฺถสฺส คมกตฺตา อนเปกฺขตฺเถน อาทาน-สทฺเทน สมาโส โหติ. เตนาห อทินฺนสฺสาติอาทิ.[๑๐๑]

"ในพระบาลี บทว่า ยถารูเป พึงสัมพันธ์โดยความมีเนื้อความเสมอกันกับ อทินฺน ศัพท์ในบทว่า อทินฺนาทาเน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตถารูปํ ภิกฺขุ อทินฺนํ อาทิยมาโน ดังนั้น แม้กล่าวว่า ยถารูเป ก็พึงทราบความหมายว่า ยถารูปสฺส [ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับ อทินฺนสฺส ใน อทินฺนสฺส อาทานํ อทินฺนาทานํ] โดยประการดังนี้ อทินฺน ศัพท์แม้ไม่มองหา ยถารูป ศัพท์ ก็เชื่อมสมาสกับ อาทาน ศัพท์ที่มีอรรถไม่มองหากัน เพราะยังให้รู้เนื้อความได้เหมือนในวากยะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อทินฺนสฺส เป็นต้น"]

คำอธิบาย ราชาโน

ราชาโนติ อิทํ พิมฺพิสารํเยว สนฺธาย วุตฺตํ, อญฺเญ ปน ตถา กเรยฺยุํ วา น กเรยฺยุํ วาติ เต นปฺปมาณํ.

คำว่า ราชาโน นี้ ตรัสหมายเอาพระเจ้าพิมพิสารพระองค์เดียว ส่วนพระราชาเหล่าอื่นพึงทรงกระทำอย่างนั้นบ้าง ไม่ทรงกระทำอย่างนั้นบ้าง [ด้วยการโบยตี จองจำ หรือเนรเทศ] ดังนั้น พระราชาเหล่าอื่นนั้นจึงไม่เป็นประมาณ

[แม้คำว่า ราชาโน จะเป็นพหูพจน์ ก็หมายถึงพระราชาเพียงพระองค์เดียวได้ โดยทั่วไปการใช้พหูพจน์ในบุคคลคนเดียวนั้น มักประกอบไว้ท้าย ตุมฺห ศัพท์เพื่อแสดงการเคารพนับถือผู้อื่น และประกอบไว้ท้าย อมฺห ศัพท์เพื่อแสดงการยกย่องตน ดังปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวว่า

เอตฺถ จ เอกสฺมิมฺปิ คารวพหุมาเนน พหุตฺตสมาโรปา พหุวจนํ โหติ.[๑๐๒]

"อนึ่ง ใน ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์เหล่านี้ วิภัตติพหูพจน์ย่อมใช้แม้ในบุคคลคนเดียวเพราะการยกขึ้นสู่ความเป็นพหูพจน์ด้วยความเคารพและความนับถือ"

ข้อความข้างต้นนี้หมายความว่า การประกอบพหูพจน์เป็นรูปว่า ตุมฺเห คจฺฉถ, มยํ คจฺฉาม

มิได้หมายถึงบุคคลจำนวนมากอย่างเดียว แต่อาจระบุถึงบุคคลเพียงคนเดียวก็ได้ เพื่อแสดงความเคารพนับถือผู้อื่นหรือยกย่องตนเอง แม้สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

ครุมฺหิ จตฺตเนกสฺมึ พหุวจนกํ ปน
ปาฬิยํ อปฺปกํ อฏฺฐ- กถาฏีกาสุ ตํ พหุํ.[๑๐๓]

"ส่วนพหูพจน์ที่ใช้ในผู้ควรเคารพนับถือและในตนเองเพียงผู้เดียว พบน้อยในพระบาลี แต่ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาพหูพจน์นั้นพบเป็นจำนวนมาก"

นอกจาก ตุมฺห และ อมฺห ศัพท์แล้ว แม้นามศัพท์ทั่วไปที่เป็นปฐมบุรุษก็มีใช้เป็นรูปพหูพจน์ได้ในที่กล่าวถึงบุคคลคนเดียว ทั้งนี้เพื่อแสดงความเคารพนับถือเช่นกัน ดังเช่น คำว่า วทนฺติ (กล่าว) ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ใช้โดยหมายถึงพระสารีบุตร ดังข้อความในสารัตถทีปนีว่า

วทนฺตีติ มหาเถรสฺส ครุภาวโต พหุวจเนนาห, สงฺคีติกาเรหิ วา กตมนุวาทํ สนฺธาย.[๑๐๔]

"พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า วทนฺติ (ย่อมกล่าว) โดยความเป็นพหูพจน์ เพราะพระมหาเถระ [คือพระสารีบุตร]เป็นผู้ควรเคารพ หรือคำนี้หมายถึงคำกล่าวในภายหลังที่พระสังคีติกาจารย์กระทำไว้ [คือหมายถึง บทประธานว่า อาจริยา (พระสังคีติกาจารย์ทั้งหลาย)"

คำว่า ราชาโน แม้จะตรัสไว้โดยสามัญทั่วไปมิได้ทรงระบุเจาะจง แต่หมายถึงพระเจ้าพิมพิสารพระองค์เดียว เพราะพระองค์ทรงกระทำตามประเพณีคือคัมภีร์ธรรมศาสตร์ที่มีมาแต่บุรพกาล เนื่องด้วยเป็นธรรมิกราช ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ราชาโนติ อิทํ พิมฺพิสารํเยว สนฺธาย วุตฺตํ (คำว่า ราชาโน นี้ ตรัสหมายเอาพระเจ้าพิมพิสารพระองค์เดียว) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ราชาโนติ กิญฺจาปิ อวิเสเสน วุตฺตํ, อปราธานุรูปํ ปน เฉชฺชเภชฺชานุสาสโก ปมาณภูโตว อิธาธิปฺ-เปโตติ อาห "ราชาโนติ อิทํ พิมฺพิสารํเยว สนฺธาย วุตฺตนฺ"ติ. โส หิ ธมฺมิกราชตฺตา ยถาปเวณิยาว กโรติ.[๑๐๕]

"แม้คำว่า ราชาโน (พระราชาทั้งหลาย) ตรัสไว้โดยสามัญทั่วไป แต่หมายถึงพระราชาผู้เป็นหลักซึ่งปกครองด้วยการตัดทำลาย[ร่างกาย]ตามสมควรแก่โทษ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ราชาโนติ อิทํ พิมฺพิสารํเยว สนฺธาย วุตฺตํ (คำว่า ราชาโน นี้ ตรัสหมายเอาพระเจ้าพิมพิสารพระองค์เดียว) เพราะพระองค์ทรงกระทำตามประเพณีทีเดียว เนื่องจากเป็นกษัตริย์ผู้ทรงธรรม"

อนึ่ง คำดังกล่าวมิได้หมายถึงพระราชาพระองค์อื่น เพราะพระราชาเหล่านั้นอาจจะตัดศีรษะเพราะขโมยทรัพย์แม้เพียงปลายข้าว หรือไม่ลงโทษผู้ขโมยทรัพย์จำนวนมาก ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อญฺเญ ปน ตถา กเรยฺยุํ วา น กเรยฺยุํ วาติ เต นปฺปมาณํ (ส่วนพระราชาเหล่าอื่นพึงทรงกระทำอย่างนั้นบ้าง ไม่ทรงกระทำอย่างนั้นบ้าง[ด้วยการโบยตี จองจำ หรือเนรเทศ] ดังนั้น พระราชาเหล่าอื่นนั้นจึงไม่เป็นประมาณ)

ดังนั้น คำว่า อญฺเญ ปน (ส่วนพระราชาเหล่าอื่น ฯลฯ จึงไม่เป็นประมาณ) เป็นต้นจึงกล่าวไว้เพื่อแสดงฝ่ายอื่นคือพระราชาพระองค์อื่นจากพระเจ้าพิมพิสาร ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงตรัสหมายเอาพระเจ้าพิมพิสารพระองค์เดียว
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ แม้พระราชาพระองค์อื่นก็นับว่าเป็นพระราชามิใช่หรือ

อธิบายว่า พระราชาพระองค์อื่นพึงทรงกระทำอย่างนั้นบ้าง ไม่ทรงกระทำอย่างนั้นบ้างด้วยการโบยตี จองจำ หรือเนรเทศ ดังนั้น พระราชาเหล่าอื่นนั้นจึงไม่เป็นประมาณ

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อญฺเญ ปน กากณิกมตฺตสฺสปิ สีสํ ฉินฺเทยฺยุํ, พหุกสฺสาปิ น วา กิญฺจิ กเรยฺยุํ. เตนาห "อญฺเญ ปนา"ติอาทิ.[๑๐๖]

"ส่วนพระราชาพระองค์อื่นอาจตัดศีรษะ เพราะขโมยทรัพย์แม้เพียงปลายข้าว หรือทรงไม่กระทำอะไรๆ แก่ผู้ขโมยทรัพย์แม้มากมาย ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อญฺเญ ปน (ส่วนพระราชาเหล่าอื่นพึงทรงกระทำอย่างนั้นบ้าง ไม่ทรงกระทำอย่างนั้นบ้าง) เป็นต้น"

คำอธิบาย หเนยฺยุํ

หเนยฺยุํ วาติ หตฺถาทีหิ วา โปเถยฺยุํ, สตฺเถน วา ฉินฺเทยฺยุํ.

คำว่า หเนยฺยุํ วา (พึงทรมานบ้าง) หมายความว่า พึงโบยตีด้วยมือเป็นต้น หรือตัดด้วยศัสตรา

[ข้อความข้างต้นนั้นอธิบายว่า การทรมาน ก็คือ การโบยตีด้วยมือเป็นต้น หรือตัดด้วยศัสตรานั่นเอง จัดว่าเป็นการอธิบายความหมายของ หน ธาตุที่เป็นไปในอรรถว่า เบียดเบียน (หน หึสาคตีสุ = เบียดเบียน, ไป)

ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

หนนํ นาม โปถนญฺเจว เฉทนญฺจาติ อาห "หตฺถาทีหิ วา"ติอาทิ.[๑๐๗]

"ขึ้นชื่อว่า การเบียดเบียน คือ การโบยตีและการตัด ฉะนั้นจึงกล่าวว่า หตฺถาทีหิ วา เป็นต้น"

อาทิ ศัพท์ใน หตฺถาทีหิ ละข้อความว่า

- เท้า (ปาท)
- แส้ (กสา)
- หวาย (เวตฺต)
- กระบอง (อฑฺฒทณฺฑก)]

คำอธิบาย พนฺเธยฺยุํ

พนฺเธยฺยุํ วาติ รชฺชุพนฺธนาทีหิ พนฺเธยฺยุํ วา.

คำว่า พนฺเธยฺยุํ วา (พึงจองจำบ้าง) หมายความว่า พึงผูกมัดด้วยเครื่องผูก คือ เชือกเป็นต้นบ้าง

[อาทิ ศัพท์ใน รชฺชุพนฺธนาทีหิ ละข้อความว่า
- เครื่องผูก คือ ขื่อ (อนฺทุพนฺธน)
- เครื่องผูก คือ โซ่ตรวน (สงฺขลิกาพนฺธน)
- ที่จำกัดบริเวณ คือ เรือน (ฆรพนฺธน)
- ที่จำกัดบริเวณ คือ นคร (นครพนฺธน)
- การเฝ้ารักษาของบุรุษ (ปุริสคุตฺติ)]

คำอธิบาย ปพฺพาเชยฺยุํ

ปพฺพาเชยฺยุํ วาติ นีหเรยฺยุํ วา.

คำว่า ปพฺพาเชยฺยุํ วา (พึงเนรเทศบ้าง) หมายความว่า พึงไล่ออกบ้าง

[คำว่า ปพฺพาเชยฺยุํ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ป บทหน้า + วช ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + เณ การิต-ปัจจัย + เอยฺยุํ วิภัตติ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “ให้ออกไป” ท่านจึงอธิบายว่า นีหเรยฺยุํ (ไล่ออก) เพื่อแสดงอธิบายว่า การให้ออกจากแว่นแคว้น ก็คือการไล่ออกนั่นเอง ไม่ใช่การออกจากแว่นแคว้นไปเพื่อทำกิจอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยความสมัครใจของตน]

คำอธิบาย โจโรสิ เป็นต้น

โจโรสิ พาโลสิ มูฬฺโหสิ เถโนสีติ อิเมหิ วจเนหิ ปริภาเสยฺยุํ.

พระราชาพึงบริภาษด้วยคำเหล่านี้ว่า โจโรสิ พาโลสิ มูฬฺโหสิ เถโนสิ (เจ้าเป็นโจร เจ้าเป็นคนพาล เจ้าเป็นคนหลง เจ้าเป็นขโมย)

[ท่านต้องการแสดงว่า ให้เพิ่มบทว่า ปริภาเสยฺยุํ (พึงบริภาษ) เข้ามาแปลเป็นกริยาคุมพากย์

ของประโยคอาการะว่า โจโรสิ พาโลสิ มูฬฺโหสิ เถโนสีติ การเพิ่มกริยาคุมพากย์ในลักษณะนี้มีใช้น้อยมากในพระบาลี ต้องอาศัยคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาจึงจะรู้ได้

ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

โจโรสิ ฯเปฯ เถโนสีติ เอตฺถ “ปริภาเสยฺยุนฺ”ติ ปทํ อชฺฌาหริตพฺพํ อูนตฺตา ปทปฺปโยคสฺส. เตนาห “อิเมหิ วจเนหิ ปริภาเสยฺยุนฺ”ติ.[๑๐๘]

“บทว่า ปริภาเสยฺยุํ พึงนำเข้ามาในบทว่า โจโรสิ ฯเปฯ เถโนสิ นี้ เพราะการประกอบบทยังไม่เต็ม ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อิเมหิ วจเนหิ ปริภาเสยฺยุํ (พึงบริภาษด้วยคำเหล่านี้)”]

กีทิสสฺส ปน อทินฺนสฺส อาทาเน ราชาโน เอวํ กโรนฺติ. ปาทสฺส วา ปาทารหสฺส วา.

ถามว่า : พระราชาทรงกระทำอย่างนั้น เพราะการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้มีค่าเท่าใด

ตอบว่า : เพราะการถือเอาอกัปปิยภัณฑ์ ๑ บาท หรือกัปปิยภัณฑ์และอกัปปิยภัณฑ์ควรค่าบาทหนึ่ง

[ในประโยคว่า กีทิสสฺส ปน อทินฺนสฺส อาทาเน ราชาโน เอวํ กโรนฺติ ชื่อว่า *ประโยคปุจฉา* ส่วนประโยคต่อมาว่า ปาทสฺส วา ปาทารหสฺส วา ชื่อว่า *ประโยควิสัชนา* ประโยควิสัชนามีเพียงคำว่า ปาทสฺส วา ปาทารหสฺส วา เท่านั้น แต่ผู้แปลต้องเพิ่มบท ๓ บทเข้ามาแปลร่วมกับ ปาทสฺส วา ปาทารหสฺส วา เพื่อให้ได้เนื้อความที่ชัดเจนขึ้น คือ บทแสดงเหตุว่า อาทาเน (เพราะการถือเอา), บทประธานว่า ราชาโน (พระราชา) และบทกริยาว่า กโรนฺติ (ทรงกระทำ) ความจริงแล้วการใช้คำสั้นๆ นี้เป็นธรรมเนียมของทุกภาษา เช่น เมื่อมีผู้ถามว่า ไปไหน ก็ตอบว่า ตลาด โดยไม่ต้องเพิ่มกริยาเข้ามา

เรื่องนี้เหมือนกับการแต่งสูตรในคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์เป็นต้น กล่าวคือ ตามกฎของการแต่งสูตร ข้อความที่เป็นการี (ส่วนที่มีการเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์) การิยะ (การเปลี่ยนแปลงทางไวยากรณ์ที่ควรทำ เช่น การลบหรือแปลงอักษร) และนิมิตตะ (เหตุของการเปลี่ยนแปลง) ในสูตรหลัง มักห้ามการีเป็นต้นในสูตรก่อน ถ้าไม่มีการกล่าวซ้ำ ข้อความจากสูตรก่อนอาจตามมาสูตรหลังได้ แต่ถ้ามีการกล่าวซ้ำก็เป็นการห้ามข้อความจากสูตรก่อน เช่น ในสูตรว่า สรา สเร โลปํ (สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในเพราะสระหลัง) ท่านกล่าวถึงสัตตมีนิมิตคือ สเร ไว้แล้ว ในสูตรต่อมาว่า วา ปโร อสรูปา (สระหลังย่อมถึงการลบท้ายสระหน้าอันมีเสียงไม่เสมอกันตามสมควร) จึงกล่าวปัญจมีนิมิตคือ อสรูปา เพื่อห้ามสัตตมีนิมิต และประธาน คือ ปโร ก็ห้าม สรา จากสูตรก่อน แต่ไม่ห้าม โลปํ จากสูตรก่อน บทว่า โลปํ จึงติดตามมาสูตรหลังได้ ดังข้อความในคัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๗๕) ว่า

การินา หญฺญเต การี การิยํ การิเยน จ
นิมิตฺตํ ตุ นิมิตฺเตน ตสฺเสสมนุวตฺตเต.[๑๐๙]

"การีย่อมเบียดเบียนการี การิยะย่อมเบียดเบียนการิยะ นิมิตตะย่อมเบียดเบียนนิมิตตะ บทที่เหลือจากนั้นย่อมตามมา"]

คำอธิบาย ตถารูปํ ภิกฺขุ อทินฺนํ อาทิยมาโน

ตถารูปํ ภิกฺขุ อทินฺนํ อาทิยมาโนติ ตาทิสํ ภิกฺขุ โปราณกสฺส กหาปณสฺส ปาทํ วา ปาทารหํ วา ภณฺฑํ อทินฺนํ ภูมิอาทีสุ ยตฺถ กตฺถจิ ฐิตํ ยํ กิญฺจิ สชีวนิชฺชีวํ วุตฺตปฺปการานํ อวหารานํ เยน เกนจิ อวหาเรน อวหรนฺโต ปาราชิโก โหติ, โก ปน วาโท ตโต อติเรกตรสฺมินฺติ.

คำว่า ตถารูปํ ภิกฺขุ อทินฺนํ อาทิยมาโน (ผู้ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้เช่นนั้น) หมายความว่า ภิกษุลักสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่งที่เจ้าของไม่ได้ให้เช่นนั้น ที่อยู่บนพื้นดินเป็นต้นที่ใดที่หนึ่ง ซึ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิต ได้ราคาบาทหนึ่งก็ตาม ควรค่าบาทหนึ่งก็ตาม ของกหาปณะที่มีมาก่อน ด้วยการลักอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาการลักที่ได้กล่าวประเภทไว้แล้ว [๒๕ อย่าง] ต้องอาบัติปาราชิก จะป่วยกล่าวไปไยใน[การลัก]สิ่งของมีค่ายิ่งกว่านั้น

[คำว่า โก ปน วาโท ตโต อติเรกตรสฺมึ (จะป่วยกล่าวไปไยใน[การลัก]สิ่งของมีค่ายิ่งกว่านั้น) กล่าวไว้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า ภิกษุขโมยสิ่งของมีค่าเช่นนั้นจึงเป็นปาราชิก แต่ภิกษุขโมยสิ่งของมีค่ามากกว่านั้นไม่เป็นปาราชิก ประโยคนี้ชื่อว่า *ประโยคสัมภาวนา* คือ ประโยคยกขึ้นกล่าวถึงความมีมากหรือความประเสริฐ ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงความมีมาก ปน ศัพท์เป็นสัมภาวนาโชตกะ คือ แสดงสัมภาวนา

คำว่า ปาทารห ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปาท บทหน้า + อรห ธาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาทํ อรหตีติ ปาทารโห (สิ่งของที่ควรค่าบาทหนึ่ง ชื่อว่า ปาทารหะ)

ค่าเงินในสมัยพุทธกาลแบ่งออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. หนึ่ง (๑) มาสก	มีค่าเท่ากับ	เศษหนึ่งส่วนห้า (๑/๕) ของบาท
๒. หนึ่ง (๑) บาท	มีค่าเท่ากับ	เศษหนึ่งส่วนสี่ (๑/๔) ของกหาปณะ
๓. หนึ่ง (๑) กหาปณะ	มีค่าเท่ากับ	๔ บาท หรือ ๒๐ มาสก

ในสมัยพุทธกาลมีกหาปณะที่ทำด้วยทองบ้าง เงินบ้าง ทองแดงบ้าง หรือทองและเงินที่ผสมทองแดงบ้าง แต่กหาปณะที่เป็นค่าเงินในปาราชิกสิกขาบทที่ ๒ ท่านกล่าวว่า โปราณกสฺส กหาปณสฺส

(กหาปณะที่มีมาก่อน) ซึ่งมีชื่อเรียกในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาว่า นีลกหาปณะ คือ กหาปณะที่บริสุทธิ์ไม่มีโทษ (นีล = น + เอลา, นตฺถิ เอลา อสฺสาติ นีลํ แปลง เอ เป็น อี) หมายถึง กหาปณะ ๒ ประเภท คือ

๑. กหาปณะที่เป็นทองล้วน ๒๐ มาสก (๑ บาท หรือ ๕ มาสกเท่ากับทอง ๑ บาท)

๒. กหาปณะที่ผสมทอง ๑ ส่วน เงิน ๑ ส่วน และทองแดง ๒ ส่วน โดยประกอบด้วยทอง ๕ มาสก เงิน ๕ มาสก และทองแดง ๑๐ มาสก (๑ บาทหรือ ๕ มาสกเท่ากับทองหนักเท่าเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๒๐ เม็ด)

มติแรกกล่าวไว้ในคัมภีร์วิมติวิโนทนี ส่วนมติหลังปรากฏในคัมภีร์ฎีกาของอุตตรวินิจฉัย ดังข้อความในคัมภีร์เหล่านั้นว่า

โปราณสตฺถานุรูปํ อุปฺปาทิโต วีสติมาสปฺปมาณอุตฺตมสุวณฺณคฺฆนโก ลกฺขณสมฺปนฺโน นีลกหาปโณติ เวทิตพฺโพ. รุทฺรทาเมน นาม เกนจิ อุปฺปาทิโต รุทฺรทามโก. โส กิร นีลกหาปณสฺส ติภาคํ อคฺฆติ. ยสฺมึ ปน เทเส นีลกหาปณา น สนฺติ, ตตฺถาปิ กาฬกวิรหิตสฺส นิทฺธนฺตสุวณฺณสฺส ปญฺจมาสคฺฆนเกน ภณฺเฑน ปาทปริจฺเฉโท กาตพฺโพ.[๑๑๐]

“กหาปณะที่ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ควรค่าทองคำบริสุทธิ์หนัก ๒๐ มาสก ที่ทำให้เกิดขึ้นตามสมควรแก่คัมภีร์ที่มีมาก่อน พึงทราบว่า เป็นนีลกหาปณะ

กหาปณะที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งชื่อว่า รุทรทามะ ทำให้เกิดขึ้น ชื่อว่า รุทรทามกะ ดังได้สดับมาว่า กหาปณะชื่อรุทรทามกะนั้นควรค่า ๓ ส่วนของนีลกหาปณะ แต่ในสถานที่ใดไม่มีนีลกหาปณะ แม้ในสถานที่นั้นพึงกระทำการกำหนดบาทด้วยสิ่งของที่ควรค่า ๕ มาสกของทองคำบริสุทธิ์ที่หลอมแล้ว”

ตตฺเถว หิ โบราณสตฺถวิหิตํ ลกฺขณํ ทิสฺสติ. กถํ. ปญฺจ มาสา สุวณฺณสฺส. ตถา รชตสฺส, ทส มาสา ตมฺพสฺสาติ เอเต วีสติ มาเส มิสฺเสตฺวา พนฺธนตฺถาย วีหิมตฺตํ โลหํ ปกฺขิปิตฺวา อกฺขรานิ จ หตฺถิอาทีนมญฺญตรญฺจ รูปํ ทสฺเสตฺวา กโต นิทฺโทสตฺตา นีลกหาปโณ นาม โหตีติ.[๑๑๑]

“กล่าวโดยพิสดารว่า ลักษณะที่ทำตามคัมภีร์ที่มีมาก่อน ย่อมพบในนีลกหาปณะนั้นนั่นแหละ กล่าวคือ ทองมี ๕ มาสก เงินมี ๕ มาสก เช่นกัน ทองแดงมี ๑๐ มาสก จึงผสมทอง เงิน และทองแดง ๒๐ มาสกเหล่านี้ ใส่โลหะเพียงเมล็ดข้าวเปลือกเพื่อให้เกาะกุมรวมกัน กระทำขึ้นให้ปรากฏอักขระและรูปช้างเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า นีลกหาปณะ เพราะเป็นสิ่งที่ไม่มีโทษ”

คัมภีร์อุตตรวินิจฉยฎีกา (หน้า ๓๖๓) กล่าวว่า มติที่ ๒ เป็นมติที่พระเถระชาวสิงหลยอมรับว่าเป็นแก่นสาร และประพันธ์คาถาสรุปความในมติที่สองว่า

เหมรชตตมฺเพหิ สตฺเถ นิทฺทิฏฺฐลกฺขณํ
อหาเปตฺวา กโต วีส- มาโส นีลกหาปโณ.

"นีลกหาปณะมี ๒๐ มาสก กระทำขึ้นด้วยทอง เงิน และทองแดง ตามลักษณะที่แสดงไว้ในคัมภีร์"

เหมปาทํ สชฺฌุปาทํ ตมฺพปาททฺวยํ หิ โส
มิสฺเสตฺวา รูป'มปฺเปตฺวา กาตุํ สตฺเถสุ ทสฺสิโต.

"นีลกหาปณะนั้นแสดงไว้ในคัมภีร์ทั้งหลายเพื่อผสมทอง ๑ บาท เงิน ๑ บาท และทองแดง ๒ บาทสร้างเป็นรูปขึ้น"

เอลาติ วุจฺจเต โทโส นิทฺโทสตฺตา ตถีริโต
ตสฺส ปาโท สุวณฺณสฺส วีสวีหคฺฆโน มโต.

"โทษชื่อว่า เอลา กหาปณะเรียกอย่างนั้น[ว่า นีลกหาปณะ] เพราะไม่มีโทษ บาทหนึ่งของกหาปณะนั้นพึงทราบว่าควรค่าเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๒๐ เม็ด"

ยสฺมึ ปน ปเทเส โส น วตฺตติ กหาปโณ
วีสโสวณฺณวีหคฺฆํ ตปฺปาทคฺฆนฺติ เวทิยํ.

"แต่ในสถานที่ใดไม่มีกหาปณะนั้น พึงทราบของที่ควรค่าเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๒๐ เม็ดว่าควรค่าบาทหนึ่งของกหาปณะนั้น"

วีสโสวณฺณวีหคฺฆํ เถเนนฺตา ภิกฺขโว ตโต
จวนฺติ สามญฺญคุณา อิจฺจาหุ วินยญฺญุโน.

"ผู้รู้วินัยทั้งหลายกล่าวว่า ภิกษุผู้ขโมยสิ่งของที่ควรค่าเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๒๐ เม็ด ย่อมเคลื่อนจากคุณของความเป็นสมณะเพราะการขโมยนั้น"

การกล่าวว่า ๑ บาทหรือ ๕ มาสกมีราคาเทียบได้กับเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๒๐ เม็ด นับจากหน่วยมาตราชั่ง ดังนี้

๔ วีหิ (เมล็ดข้าวเปลือก)	=	๑ คุญชะ (เมล็ดมะกล่ำตาหนู)
๑ คุญชะ (เมล็ดมะกล่ำตาหนู)	=	๑ มาสก (เมล็ดถั่วราชมาส)
๕ มาสก (เมล็ดถั่วราชมาส)	=	๑ บาท (เศษหนึ่งส่วนสี่ของสิ่งของหรือคาถาเป็นต้น)
๔ บาท (เศษหนึ่งส่วนสี่)	=	๑ กหาปณะ (เงินตรา)

มาตราชั่ง ๑ บาท หรือ ๕ มาสก เทียบได้กับเมล็ดข้าวเปลือก ๔๐ เม็ด เมื่อผสมทอง เงิน และทองแดงแล้ว ก็ทำให้มีราคาเทียบกับเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๒๐ เม็ด โดยเหตุที่ผสมทองเป็นต้น จึงไม่มีราคาเท่ากับเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๔๐ เม็ด ดังข้อความในคัมภีร์สังขยาปกาสกะ (คาถา ๖๖-๘) ว่า

จตฺตาโร วีหโย คุญฺชา เทฺว คุญฺชา มาสโก ภเว
วีสติมาสโก นีล- กหาปโณ ปมาณโต.

“๔ วีหิ เป็น ๑ คุญชะ, ๒ คุญชะเป็น ๑ มาสก, นีลกหาปณะ (กหาปณะที่บริสุทธิ์ไม่มีโทษ) มี ๒๐ มาสกโดยจำนวน”

ตสฺเสกสฺส จตุตฺถํโส ปาโท โส ปญฺจมาสโก
โส จ วีหิปมาเณน ตาลีสวีหิมตฺตโก.

“ส่วนที่ ๔ ของนีลกหาปณะหนึ่ง ชื่อว่า บาท, บาทนั้นมี ๕ มาสก และบาทนั้นมีเพียงเมล็ดข้าวเปลือก ๔๐ เม็ดตามจำนวนข้าวเปลือก”

เหมาทีหิ มิสฺเสเวโส อคฺฆาเปตฺวาน สพฺพตฺถ
คณฺเหยฺย เหมภาเวน วีสติวีหิมตฺตกํ.

“บาทนั้นที่ผสมทองเป็นต้น ตีราคาแล้วในทุกแห่ง พึงถือเอาเพียงเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๒๐ เม็ด”]

สถานที่เป็นต้น

ราชคเห ธนิยตฺเถรํ อารพฺภ รญฺโญ ทารูนิ อทินฺนํ อาทิยนวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติขึ้นไว้ปรารภพระธนิยเถระในเมืองราชคฤห์ เพราะเหตุคือการถือเอาไม้ของพระราชาโดยไม่ได้รับราชานุญาต

ประเภทของบัญญัติ

“คามา วา อรญฺญา วา”ติ อยเมตฺถ อนุปญฺญตฺติ, สาธารณปญฺญตฺติ.

บัญญัติว่า คามา วา อรญฺญา วา (จากบ้านหรือป่า) นี้เป็นอนุบัญญัติในสิกขาบทนี้

[สิกขาบทนี้]เป็นสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติทั่วไปแก่ภิกษุและภิกษุณี)

อาณัติ

สาณตฺติกํ.

[สิกขาบทนี้]เป็นสาณัตติกะ (มีการใช้ผู้อื่น)

อาบัติ

หรณตฺถาย คมนาทิเก ปุพฺพปฺปโยเค ทุกฺกฏํ, อามสเน ทุกฺกฏํ, ปาราชิกวตฺถุโน ผนฺทาปเน ถุลฺลจฺจยํ, อาทิยนฺตสฺส มาสเก วา อูนมาสเก วา ทุกฺกฏํ, อติเรกมาสเก วา อูนปญฺจมาสเก วา ถุลฺลจฺจยํ, ปญฺจมาสเก วา อติเรกปญฺจมาสเก วา ปาราชิกํ. สพฺพตฺถ คหณกาลวเสน จ คหณเทสวเสน จ ปริโภคภาชนปริวตฺตนาทีหิ จ ปริหีนาปริหีนวเสน วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

ภิกษุต้องอาบัติทุกกฏ เพราะความพยายามครั้งแรกมีการเดินไปเป็นต้นเพื่อลักทรัพย์ ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะการสัมผัส ต้องอาบัติถุลลัจจัย เพราะการทำปาราชิกวัตถุให้ไหว เมื่อภิกษุถือเอาอยู่ ต้องอาบัติทุกกฏในของราคา ๑ มาสกหรือต่ำกว่า ๑ มาสก ต้องอาบัติถุลลัจจัยในของราคาเกินกว่า ๑ มาสกหรือต่ำกว่า ๕ มาสก ต้องอาบัติปาราชิกในของราคา ๕ มาสกหรือเกิน ๕ มาสก

พึงทราบข้อวินิจฉัยในการขโมยทั้งหมดโดยเนื่องด้วยเวลาที่ขโมย สถานที่ขโมย ราคาลดลงหรือไม่ลดลงด้วยการใช้สอยและการเปลี่ยนภาชนะเป็นต้น

[การวินิจฉัยอาบัติในสิกขาบทนี้ ต้องพิจารณาเวลาที่ขโมย สถานที่ขโมย และราคาลดลงหรือไม่ลดลงอีกด้วย กล่าวคือ ควรปรับอาบัติตามราคาในเวลาที่ขโมย ไม่ควรปรับตามราคาที่ลดลงหรือเพิ่มขึ้นในเวลาก่อนหรือหลังการขโมย เพราะสิ่งของทั่วไปมักมีราคาลดลงเมื่อหาง่ายและมีราคาเพิ่มขึ้นเมื่อหายาก นอกจากนั้น พึงพิจารณาถึงสถานที่ขโมยด้วย เพราะสิ่งของทั่วไปมักมีราคาน้อยในแหล่งผลิต แต่มีราคาเพิ่มขึ้นในสถานที่อื่น อนึ่ง พึงพิจารณาการใช้สอยอีกด้วย เพราะราคาของสิ่งของนั้นมักลดลงตามวันเวลาที่ล่วงไป อีกทั้งยังลดด้วยการเปลี่ยนภาชนะ เช่น น้ำมันที่เปลี่ยนจากหม้อหนึ่งไปอีกหม้อหนึ่งย่อมมีราคาลดลงตามปกติ

ข้อความข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาว่า

วตฺถุํ กาลญฺจ เทสญฺจ อคฺฆํ ปริโภคปญฺจมํ
ตุลยิตฺวา ปญฺจ ฐานานิ ธาเรยฺยตฺถํ วิจกฺขโณ.[๑๒]

"พระวินัยธรผู้ฉลาดพึงสอบสวนฐานะ ๕ ประการ คือ วัตถุ เวลา สถานที่ ราคา และการใช้สอยเป็นที่ ๕ แล้วพึงทรงคดีไว้"]

อนาบัติ

สกสญฺญิสฺส, วิสฺสาสคฺคาเห, ตาวกาลิเก, เปตปริคฺคเห, ติรจฺฉานคตปริคฺคเห, ปํสุกูลสญฺญิสฺส, อุมฺมตฺตกาทีนญฺจ อนาปตฺติ.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุผู้เข้าใจว่าเป็นของตน
- เพราะการถือวิสาสะ
- เพราะการยืม
- ของที่เปรตหวงแหน
- ของสัตว์ดิรัจฉาน
- ภิกษุสำคัญว่าเป็นของบังสุกุล
- ภิกษุบ้าเป็นต้น

[การถือวิสาสะด้วยความคุ้นเคยนั้น ตรัสไว้ในคัมภีร์มหาวรรคว่า

อนุชานามิ ภิกฺขเว ปญฺจหงฺเคหิ สมนฺนาคตสฺส วิสฺสาสํ คเหตุํ- สนฺทิฏฺโฐ จ โหติ, สมฺภตฺโต จ, อาลปิโต จ, ชีวติ จ, ชานาติ จ, คหิเต เม อตฺตมโน ภวิสฺสตีติ.[๑๑๓]

"ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติ ๕ อย่าง ถือวิสาสะได้ คือ

๑. เคยเห็นกันมา
๒. เคยคบกันมา
๓. เคยบอกอนุญาตไว้
๔. เจ้าของยังมีชีวิตอยู่
๕. รู้ว่าเมื่อเราถือเอาแล้ว เจ้าของจะพอใจ"

องค์ ๕ เหล่านี้ตรัสไว้โดยหมายรวมทั้งหมด แต่การถือวิสาสะมีได้ด้วยองค์ ๓ โดยประกอบองค์ที่ ๔ และที่ ๕ ไว้ในองค์ ๓ อย่างข้างต้น คือ

๑. เคยเห็นกันมา, เขายังมีชีวิตอยู่, รู้ว่าเมื่อเราถือเอาแล้ว เขาจะพอใจ
๒. เคยคบกันมา, เขายังมีชีวิตอยู่, รู้ว่าเมื่อเราถือเอาแล้ว เขาจะพอใจ
๓. เคยบอกอนุญาตไว้, เขายังมีชีวิตอยู่, รู้ว่าเมื่อเราถือเอาแล้ว เขาจะพอใจ]

วิบัติ

สีลวิปตฺติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

อญฺญสฺส มนุสฺสชาติกสฺส วเสน ปรปริคฺคหิตํ, ปรปริคฺคหิตสญฺญิตา, ครุปริกฺขาโร, เถยฺยจิตฺตํ, วุตฺตปฺปการานํ อวหารานํ วเสน อวหรณญฺจาติ อิมาเนตฺถ ปญฺจ องฺคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. ของที่ผู้อื่นหวงแหนโดยเป็นสมบัติของบุคคลอื่นที่มีชาติมนุษย์

๒. รู้ว่าเป็นของคนอื่น

๓. เป็นสิ่งของมีราคา[ได้ ๕ มาสกขึ้นไป]

๔. มีจิตคิดจะลัก

๕. การลักมาได้ด้วยการลักที่ได้กล่าวประเภทไว้แล้ว

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

อทินฺนาทานสมุฏฺฐานํ, กิริยํ, สญฺญาวิโมกฺขํ, สจิตฺตกํ, โลกวชฺชํ, กายกมฺมํ, วจีกมฺมํ, อกุสลจิตฺตํ, ติเวทนนฺติ.

[สิกขาบทนี้]เป็น :-

- อทินนาทานสมุฏฐาน (มีอทินนาทานเป็นสมุฏฐาน คือ เกิดด้วยสมุฏฐาน ๓ อันได้แก่ กายกับจิต วาจากับจิต และกายวาจากับจิต)
- กิริยา (ต้องอาบัติเพราะทำการขโมย)
- สัญญาวิโมกข์ (พ้นจากอาบัติเพราะไม่มีสัญญาคิดขโมย)
- สจิตตกะ (มีจิตคิดขโมย)
- โลกวัชชะ (มีโทษทางโลก)
- กายกรรม (ต้องอาบัติทางกายทวาร)
- วจีกรรม (ต้องอาบัติทางวจีทวาร)
- อกุศลจิต (ขโมยด้วยโลภมูลจิตหรือโทสมูลจิต)

- เวทนา ๓ (โสมนัสเวทนา โทมนัสสเวทนา และอุเบกขาเวทนา)

ทุติยปาราชิกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายปาราชิกที่ ๒

คำอธิบายปาราชิกที่ ๓

คำอธิบาย สญฺจิจฺจ

ตติเย สญฺจิจฺจาติ สํเจเตตฺวา สทฺธึ เจเตตฺวา. "ปาโณ"ติ สญฺญาย สทฺธึเยว "วธามิ นนฺ"ติ วธกเจตนาย เจเตตฺวา ปกปฺเปตฺวา.

โปรดทราบเนื้อความในปาราชิกที่ ๓ ดังนี้

คำว่า สญฺจิจฺจ แปลว่า จงใจแล้วพร้อม[กับความสำคัญว่าเป็นสัตว์มีชีวิต] คือ ตั้งใจแล้ว กล่าวคือ ตัดสินใจแล้วด้วยเจตนาจะฆ่าว่า เราจะฆ่าบุคคลนั้น พร้อมกับความสำคัญว่า เป็นสัตว์มีชีวิต

[ท่านอธิบาย สญฺจิจฺจ ดังนี้

๑. สํ อุปสรรคว่าใช้ในความหมายว่า สทฺธึ (พร้อม) เพราะอธิบายว่า สทฺธึ

๒. คำว่า สญฺจิจฺจ เป็นปุพพกาลกิริยา โดยแปลง ตฺวา ปัจจัยเป็น รจฺจ แล้วลบพยัญชนะที่สุดธาตุ เพราะอธิบายว่า สํเจเตตฺวา ที่ลง ตฺวา ปัจจัยอยู่ท้าย จิต ธาตุ (สญฺเจตเน = จงใจ, ตั้งใจ)

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สนฺติ สหตฺเถ อุปสคฺโค. เตน สทฺธึ อุสฺสุกฺกวจนเมตํ "สญฺจิจฺจา"ติ อาห "สญฺเจเตตฺวา"ติอาทิ.[๑๑๔]

"บทว่า สํ เป็นอุปสรรคในสหัตถะ คำว่า สญฺจิจฺจ นี้เป็นคำแสดงความพยายาม พร้อมกับ สํ อุปสรรคนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สญฺเจเตตฺวา (จงใจแล้วพร้อม[กับความสำคัญว่าเป็นสัตว์มีชีวิต]) เป็นต้น"

ตามหลักภาษาทั่วไป บทที่ลง ตุน, ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัย ชื่อว่า ปุพพกาลกิริยา คือ กิริยาที่เป็นกิริยาต้น ต้องมองหากิริยาคุมพากย์ซึ่งเป็นบทอาขยาตหรือกิตก์ที่อยู่ท้าย กล่าวคือ เมื่อกิริยาต้นสิ้นสุดลงแล้ว กิริยาหลังจึงเกิดขึ้นต่อมา อีกทั้งต้องมีผู้ทำกิริยาก่อนและหลังเป็นบุคคลคนเดียวกัน เช่น โส กาตุน

กมฺมํ คจฺฉติ (เขาทำงานแล้วจึงไป) จะเห็นได้ว่าคนที่ทำงานและคนที่ไป เป็นบุคคลคนเดียวกัน ในประโยคข้างต้น คำว่า กาตุน (ทำแล้ว) ชื่อว่า ปุพพกาลกิริยา ส่วนคำว่า คจฺฉติ (ไป) ชื่อว่า อปรกาลกิริยา

ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเรียกปุพพกาลกิริยานี้ว่า อุสสุกกวจนะ คือ คำแสดงความพยายามเพื่อมองหาเนื้อความของบทกริยาที่จะกล่าวต่อไป เพราะเป็นเพียงกิริยาต้น มีเนื้อความไม่จบประโยค ดังคำอธิบายในสัททนีติ (สุตตมาลา) และฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณีว่า

ตุนตฺวานตฺวาปจฺจยนฺตา อุสฺสุกฺกนตฺเถ. อุสฺสุกฺกนตฺโถ นาม อุสฺสาโห อตฺโถ. โย หิ อตฺโถ เอเกเนว ปเทน อปริสมตฺโต ปทนฺตรตฺถํ อเปกฺขติ, โส อุสฺสุกฺกนตฺโถ. ยถา “ทิสฺวา”ติ วุตฺเต “เอวมาหา”ติ วา “เอวมกาสี”ติ วา สมฺพนฺโธ โหติ.[๑๑๕]

“ศัพท์ที่มี ตุน, ตฺวาน และ ตฺวา ปัจจัยอยู่ท้ายย่อมเป็นไปในอุสสุกกนัตถะ ขึ้นชื่อว่า อุสสุกกนัตถะ เป็นอรรถว่าพยายาม กล่าวคือ เนื้อความใดไม่จบลงด้วยบทเดียวเท่านั้น แต่ยังมองหาเนื้อความของบทอื่น เนื้อความนั้นชื่อว่า อุสสุกกนัตถะ เช่น เมื่อกล่าวว่า ทิสฺวา (เห็นแล้ว) ย่อมมีการสัมพันธ์[เนื้อความหลัง]ว่า เอวมาห (กล่าวแล้วอย่างนี้) หรือ เอวมกาสิ (กระทำแล้วอย่างนี้)”

อุสฺสุกฺกวจนนฺติ เอตฺถ อุสฺสุกฺกวจนํ นาม ปุพฺพกาลกิริยาวจนํ. อยญฺหิ สมานกตฺตุเกสุ ปุพฺพาปรกาลกิริยาวจเนสุ ปุพฺพกาลกิริยาวจนสฺส นิรุตฺติโวหาโร.[๑๑๖]

“ขึ้นชื่อว่า คำแสดงความพยายามในบทว่า อุสฺสุกฺกวจนํ นี้ เป็นคำแสดงปุพพกาลกิริยา โดยแท้จริงแล้ว คำนี้เป็นศัพท์ทางไวยากรณ์ที่กล่าวถึงศัพท์แสดงปุพพกาลกิริยาในบรรดาศัพท์ที่เป็นปุพพกาลกิริยาและอปรกาลกิริยาซึ่งมีกัตตาเสมอกัน”

ประโยคว่า “ปาโณ”ติ สญฺญาย เป็นต้น กล่าวไว้เพื่อจะอธิบายเนื้อความที่กล่าวไว้โดยย่อว่า สทฺธึ เจเตตฺวา ให้ปรากฏชัดเจน โดยกล่าวต่อจากประโยคหน้า จึงชื่อว่า ประโยควากยารัมภะ ดังนี้

- อธิบายด้วยคำว่า เจเตตฺวา ปกปฺเปตฺวา (ตั้งใจแล้ว กล่าวคือ ตัดสินใจแล้ว) เพราะความตั้งใจ ก็คือการตัดสินใจ

- อธิบายด้วยคำว่า “วธามิ นนฺ”ติ วธกเจตนาย (ด้วยเจตนาจะฆ่าว่าเราจะฆ่าบุคคลนั้น) เพราะความตั้งใจดังกล่าวเป็นไปด้วยเจตนาจะฆ่า

- บทที่ประกอบร่วมกับ สทฺธึ ในที่นี้ คือ “ปาโณ”ติ สญฺญาย (ความสำคัญว่าเป็นสัตว์มีชีวิต) บทดังกล่าวเรียกว่า สหาทิโยคะ (บทที่ประกอบกับ สห ศัพท์เป็นต้น)

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิทานิ “สทฺธึ เจเตตฺวา”ติ อิมินา สงฺเขเปน วุตฺตเมวตฺถํ ปากฏํ กตฺวา ทสฺเสตุํ “ปาโณ”ติอาทิมาห.[๑๑๗]

“บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ปาโณ เป็นต้นเพื่อแสดงเนื้อความที่กล่าวไว้โดยสังเขปนี้ว่า สทฺธึ เจเตฺวา ให้ชัดเจน”]

คำอธิบาย มนุสฺสวิคฺคหํ

มนุสฺสวิคฺคหนฺติ กลลโต ปฏฺฐาย ชีวมานกมนุสฺสชาติกสรีรํ.

คำว่า มนุสฺสวิคฺคหํ (กายมนุษย์) คือ ร่างกายของผู้มีชาติมนุษย์ที่ยังมีชีวิตอยู่ตั้งแต่เป็นน้ำกลละ

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อแสดงกายมนุษย์ตั้งแต่ต้นที่เป็นน้ำกลละ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อิทานิ มนุสฺสอตฺตภาวํ อาทิโต ปฏฺฐาย ทสฺเสตุํ “มนุสฺสวิคฺคหนฺ”ติอาทิมาห.[๑๑๘]

“บัดนี้ ท่านกล่าวว่า มนุสฺสวิคฺคหํ เป็นต้น เพื่อแสดงกายมนุษย์ตั้งแต่ต้น”

ใจความในเรื่องนี้ คือ กายของมนุษย์ที่เป็นเหตุให้ต้องอาบัติปาราชิก เพราะการฆ่านั้นต้องเป็นร่างกายของมนุษย์ที่มีชีวิตอยู่จริงๆ ไม่ใช่ร่างกายของมนุษย์ที่ยักษ์เป็นต้นเนรมิตขึ้นมา

ท่านอธิบาย มนุสฺสวิคฺคหํ ดังนี้

๑. วิคฺคห ศัพท์แปลว่า กาย, สรีระ เพราะอธิบายว่า สรีรํ เนื่องด้วย วิคฺคห ศัพท์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ ร่างกาย และการวิวาท ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๑๔๖) กล่าวว่า วิคฺคโห กลเห กาเย (วิคฺคห ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า การวิวาท และร่างกาย)

๒. อธิบายว่า มนุสฺสชาติก (ผู้มีชาติมนุษย์) ไม่ใช่สัตว์ดิรัจฉานเป็นต้นผู้แปลงร่างเป็นมนุษย์ได้ เพราะคำว่า มนุสฺส (มนุษย์) หมายถึงมนุษย์โดยทั่วไป

๓. อธิบายว่า ชีวมานก (ที่ยังมีชีวิตอยู่) เพราะมนุษย์ดังกล่าวต้องมีชีวิตอยู่เท่านั้น ไม่ใช่มนุษย์ผู้ตายแล้ว

๔. อธิบายว่า กลลโต ปฏฺฐาย (ตั้งแต่เป็นน้ำกลละ) เพราะกายมนุษย์นั้นนับตั้งแต่เป็นน้ำกลละ ไม่ใช่นับตั้งแต่เกิด

น้ำกลละเป็นน้ำใสที่เกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิจิตมีรูป ๓๐ ถ้วนในสตรีและบุรุษ คือ กายทสกกลาป วัตถุทสกกลาป และภาวทสกกลาป ถ้าเป็นบัณเฑาะก์ผู้มิใช่หญิงมิใช่ชายก็มีรูป ๒๐ ถ้วน คือ กายทสกกลาป และวัตถุทสกกลาป น้ำกลละนั้นปรากฏขึ้นในสัปดาห์แรกของการปฏิสนธิในครรภ์มารดา มีขนาดเท่ากับหยาดน้ำมันซึ่งตั้งอยู่ที่ปลายเส้นด้ายที่ทำด้วยขนแกะแท้ ๓ เส้น ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ติลเตลสฺส ยถา พินฺทุ สปฺปิมณฺโฑ อนาวิโล
เอวํ วณฺณปฏิภาคํ กลลนฺติ ปวุจฺจติ.[๑๑๙]

"กลุ่มรูปที่มีสีคล้ายหยาดน้ำมันงาและเนยใสที่ไม่ขุ่นมัว เรียกว่า น้ำใส (กลละ)"

ต่อจากนั้น น้ำกลละจึงเปลี่ยนสภาพเป็นฟองน้ำใส ชิ้นเนื้อ ก้อนเนื้อ เป็นต้น สมดังข้อความในสังยุตตนิกาย สคาถวรรคว่า

ปฐมํ กลลํ โหติ กลลา โหติ อพฺพุทํ
อพฺพุทา ชายเต เปสิ เปสิยา นิพฺพตฺตเต ฆโน
ฆนา ปสาขา ชายนฺติ เกสา โลมา นขาปิ จ.[๑๒๐]

"น้ำใสเกิดขึ้นก่อน จากน้ำใสเป็นฟองน้ำใส จากฟองน้ำใสเป็นชิ้นเนื้อ จากชิ้นเนื้อเป็นก้อนเนื้อ จากก้อนเนื้อเป็นปุ่มใหญ่ ๕ ปุ่ม ต่อจากนั้นมีผม ขน และเล็บเกิดขึ้น"

การกล่าวถึงมนุษย์ที่เกิดในครรภ์มารดาตั้งแต่เป็นน้ำกลละเป็นต้นมานั้น กล่าวไว้โดยเยภุยยนัย คือ วิธีที่กล่าวไว้โดยมาก เพราะมนุษย์เป็นบุคคลที่เกิดในครรภ์มารดาเป็นส่วนใหญ่ แต่ก็มีมนุษย์บางคนที่เกิดจากยางเหนียวที่เรียกว่า สังเสทชะ เช่น นางจิญจมาณวิกา เกิดที่ต้นมะขาม หรือพระนางปทุมาเทวีเกิดในดอกบัว เป็นต้น รวมไปถึงมนุษย์ผู้เป็นโอปปาติกะอีกด้วย ถ้าภิกษุฆ่ามนุษย์ทั้ง ๒ ประเภทนี้ ก็ต้องอาบัติปาราชิกเช่นเดียวกัน ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อิทญฺจ เยภุยฺยวเสเนว วุตฺตํ. โอปปาติกสํเสทชาปิ หิ มนุสฺสา ปาราชิกวตฺถุเยว.[๑๒๑]

"อนึ่ง คำนี้กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยเยภุยยนัย (วิธีที่กล่าวไว้โดยมาก) นั่นเอง เพราะแม้มนุษย์ผู้เป็นโอปปาติกะและสังเสทชะก็เป็นเหตุให้ต้องอาบัติปาราชิกได้"]

คำอธิบาย ชีวิตา โวโรเปยฺย

ชีวิตา โวโรเปยฺยาติ กลลกาเลปิ ตาปนมทฺทเนหิ วา เภสชฺชสมฺปทาเนน วา ตโต วา อุทฺธมฺปิ ตทนุรูเปน อุปกฺกเมน ชีวิตา วิโยเชยฺย.

คำว่า ชีวิตา โวโรเปยฺย (พึงพรากจากชีวิต) หมายความว่า พึงพรากจากชีวิตด้วยการทำให้ร้อน นวด หรือด้วยการจัดยา[เพื่อให้แท้ง]แม้คราวที่ยังเป็นน้ำกลละ หรือด้วยความพยายามอันสมควรแก่รูปที่เป็นฟองน้ำและชิ้นเนื้อเป็นต้นนั้น แม้ในเวลาถัดจากนั้นไป

[คำว่า โวโรเปยฺย ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + อว บทหน้า + รุห ธาตุ (ชนเน = เกิด) + เณ การิตปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ แปลง อว เป็น โอ แปลง ห ของ รุห เป็น ป คำนี้แปลว่า “พึงให้แยก” ท่านจึงอธิบายด้วย ยุช ธาตุที่มี วิ อยู่หน้าว่า วิโยเชยฺย (ไม่พึงให้ประกอบ) ดังนั้น คำว่า วิโยเชยฺย จึงอธิบายอรรถของ รุห ธาตุที่มี วิ และ อว อยู่หน้า

ในคำว่า ตาปนมทฺทเนหิ วา เภสชฺชสมฺปทาเนน วา (ด้วยการทำให้ร้อน นวด หรือด้วยการจัดยา[เพื่อให้แท้ง]) แสดงลักษณะของการพรากชีวิต เพราะท่านประกอบใช้ตติยาวิภัตติ แม้คำว่า ตทนุรูเปน อุปกฺกเมน (หรือด้วยความพยายามอันสมควรแก่รูปที่เป็นฟองน้ำและชิ้นเนื้อเป็นต้นนั้น) ก็แสดงลักษณะของการพรากชีวิตเช่นกัน เพราะประกอบใช้ตติยาวิภัตติเหมือนกัน นอกจากนั้น คำว่า กลลกาเลปิ และ ตโต อุทฺธมฺปิ แสดงเวลาพรากชีวิตด้วยการทำให้ร้อนเป็นต้น หรือด้วยความพยายามอันสมควรแก่รูปดังกล่าว]

ความหมายว่า สัตว์มีชีวิต เป็นต้น

อิมสฺส ปนตฺถสฺส อาวิภาวตฺถํ ปาโณ เวทิตพฺโพ, ปาณาติปาโต เวทิตพฺโพ, ปาณาติปาตี เวทิตพฺโพ, ปาณาติปาตสฺส ปโยโค เวทิตพฺโพ. ตตฺถ ปาโณติ โวหารโต สตฺโต, ปรมตฺถโต ชีวิตินฺทฺริยํ. ปาณาติปาโตติ ยาย เจตนาย ชีวิตินฺทฺริยุปจฺเฉทกปโยคํ สมุฏฺฐาเปติ, สา เจตนา. ปาณาติปาตีติ วุตฺตเจตนาย สมงฺคิปุคฺคโล.

อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบถึงปาณะ (สัตว์มีชีวิต) ปาณาติบาต (การยังสัตว์มีชีวิตให้ตกไป) ปาณาติปาตี (ผู้ยังสัตว์มีชีวิตให้ตกไป) และความพยายามแห่งปาณาติบาต เพื่อให้ความหมายนี้ชัดเจน [คือ เนื้อความว่า สญฺจิจฺจ มนุสฺสวิคฺคหํ ชีวิตา โวโรเปยฺย (จงใจพรากกายมนุษย์จากชีวิต)]

ปาณะ คือ สัตว์ โดยคำสมมติ คือ ชีวิตินทรีย์ โดยปรมัตถ์

ปาณาติบาต คือ เจตนาที่เป็นเหตุให้เกิดความพยายามในการฆ่าสัตว์

ปาณาติปาตี คือ บุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยเจตนาที่กล่าวมาแล้ว

[คำว่า ปาณ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปาณ ธาตุ (ปาณเน = ดำรงชีวิต) + อ ปัจจัย หมายถึงสัตว์โดยสมมติของชาวโลกที่มีความยึดมั่นในอัตตาตัวตน ตัวเรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี แต่โดยปรมัตถ์คือเนื้อความที่แท้จริง หมายถึง ชีวิตินทรีย์ ได้แก่ รูปชีวิตินทรีย์ (ชีวิตรูป) และนามชีวิตินทรีย์ (ชีวิตินทรีย์เจตสิก) โดยทั่วไปรูปนามเกิดดับอยู่ตลอดเวลา แต่มีกลไกที่ควบคุมให้รูปและนามเหล่านั้นดำเนินต่อไปจนถึง

จุติจิต กลไกที่ควบคุมรูปเป็นสุขุมรูปชนิดหนึ่ง ชื่อว่า ชีวิตรูป มีลักษณะเหมือนน้ำที่หล่อเลี้ยงดอกบัวให้เจริญเติบโตต่อไปได้ ส่วนกลไกที่ควบคุมนามเป็นชีวิตินทรีย์เจตสิกที่นับเข้าในสัพพจิตตสาธารณเจตสิก แต่เมื่อภิกษุทำลายชีวิตรูปแล้ว แม้ชีวิตินทรีย์เจตสิกก็ถูกทำลายเช่นเดียวกัน เมื่อทั้ง ๒ อย่างถูกทำลายลง จึงเกิดจิตดวงสุดท้ายที่เรียกว่า จุติจิต แล้วทำให้รูปนามในภพนั้นต้องหยุดการสืบต่อด้วยอำนาจของกรรมที่ยังให้ผลอยู่

คำว่า ปาณาติปาต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปาณสฺส อติปาโต ปาณาติปาโต = การยังสัตว์มีชีวิตให้ตกไปเร็ว ชื่อว่า ปาณาติบาต

อุปสรรค คือ อติ ใช้ในความหมายว่า เร็ว คือ เร็วกว่ากำหนดของอายุขัยที่กรรมเก่าส่งผลให้ในชาติหนึ่ง

คำว่า ปาณาติปาตี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปาณาติปาโต อสฺส อตฺถีติ ปาณาติปาตี = ผู้มีการยังสัตว์มีชีวิตให้ตกไปเร็ว ชื่อว่า ปาณาติปาตี (หมายถึง บุคคลผู้มีเจตนาในการฆ่า)]

ความพยายามแห่งปาณาติบาต ๖ วิธี

ปาณาติปาตสฺส ปโยโคติ ปาณาติปาตสฺส ฉ ปโยคา สาหตฺถิโก นิสฺสคฺคิโย อาณตฺติโก ถาวโร วิชฺชามโย อิทฺธิมโยติ.

ความพยายามแห่งปาณาติบาต คือ ความพยายามในการฆ่าสัตว์ ๖ วิธี คือ

๑. สาหัตถิกะ ความพยายามด้วยตนเอง
๒. นิสสัคคิยะ ความพยายามที่ปล่อยออก
๓. อาณัตติกะ ความพยายามคือการสั่ง
๔. ถาวระ ความพยายามที่เป็นกับดัก
๕. วิชชามยะ ความพยายามโดยใช้เวทมนต์
๖. อิทธิมยะ ความพยายามโดยใช้ฤทธิ์

[คำว่า สาหตฺถิก (ความพยายามอันเกิดขึ้นแล้วด้วยมือของตน) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สโก หตฺโถ สหตฺโถ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- สหตฺเถน นิพฺพตฺโต สาหตฺถิโก (สหตฺถ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน นิพฺพตฺต ตัทธิต)

คำว่า นิสฺสคฺคิย (ความพยายามที่ปล่อยออก) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- นิสฺสชฺชนํ นิสฺสคฺโค (นิ บทหน้า + สชฺช ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- นิสฺสคฺโคเยว นิสฺสคฺคิโย (นิสฺสคฺค ศัพท์ + อิย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

คำว่า อาณตฺติก (การให้รู้, การสั่งให้ทำ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อาณาปนํ อาณตฺติ (อา บทหน้า + ญา ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ติ ปัจจัย)
- อาณตฺติเยว อาณตฺติโก (อาณตฺติ ศัพท์ + อิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

คำว่า วิชฺชามย (ความพยายามที่เกิดด้วยมนต์) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิชฺชาย นิพฺพตฺโต วิชฺชามโย (วิชฺชา ศัพท์ + มย ปัจจัยใน นิพฺพตฺต ตัทธิต)

คำว่า อิทฺธิมย (ความพยายามที่เกิดด้วยฤทธิ์) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อิทฺธิยา นิพฺพตฺโต อิทฺธิมโย (อิทฺธิ ศัพท์ + มย ปัจจัยใน นิพฺพตฺต ตัทธิต)]

ตตฺถ สาหตฺถิโกติ สยํ มาเรนฺตสฺส กาเยน วา กายปฺปฏิพทฺเธน วา ปหรณํ.

ในเรื่องนั้น **ความพยายามด้วยตนเอง** คือ การทุบตีด้วยกายหรือวัตถุเนื่องด้วยกายของบุคคลผู้ฆ่าเอง

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อระบุว่า ความพยายามด้วยตนเอง เป็นความพยายามทางกายหรือวัตถุเนื่องด้วยกาย ทั้งนี้เพื่อห้ามความสงสัยว่า ความพยายามดังกล่าวเป็นความพยายามทางกายเท่านั้นหรือ

ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า กาย ศัพท์ในที่นี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงร่างกายทั้งหมด แต่เจตนาหมายถึงร่างกายบางส่วนอันได้แก่ อวัยวะใหญ่น้อยอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ มือ เท้า กำมือ หรือเข่า ดังคำว่า คาโม ทฑฺโฒ (หมู่บ้านถูกไฟไหม้แล้ว) หมายถึงการถูกไฟไหม้ของบ้านบางหลังที่อยู่ในหมู่บ้าน หรือคำว่า สมุทฺโท มยา ทิฏฺโฐ (เราเห็นมหาสมุทรแล้ว) ก็หมายถึง มหาสมุทรเพียงบางส่วนที่สายตามนุษย์พอจะเห็นได้เท่านั้น ดังข้อความว่า

ตตฺถ กาเยนาติ หตฺเถน วา ปาเทน วา มุฏฺฐินา วา ชาณุนา วา เยน เกนจิ องฺคปจฺจงฺเคน. กาเยกเทโส เหตฺถ หตฺถาทิกาโย อวยเว สมุทาโยปจาโร ยถา “คาโม ทฑฺโฒ”ติ.[๑๒๒]

“ในพากย์นั้น คำว่า กาเยน (ด้วยกาย) หมายความว่า ด้วยอวัยวะน้อยใหญ่อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ มือ เท้า กำมือ หรือเข่า โดยแท้จริงแล้ว ในเรื่องนี้ กายมีมือเป็นต้นอันเป็นส่วนหนึ่งของกาย เป็นสำนวนที่ยกบางส่วนขึ้นกล่าวไว้ในกลุ่ม ดังคำว่า คาโม ทฑฺโฒ (หมู่บ้านถูกไฟไหม้แล้ว)”]

นิสฺสคฺคิโยติ ทูเร ฐิตํ มาเรตุกามสฺส กาเยน วา กายปฺปฏิพทฺเธน วา อุสฺสตฺติ ยนฺตปาสาณาทีนํ นิสฺสชฺชนํ.

ความพยายามที่ปล่อยออก คือ การปล่อยธนู หอก และก้อนหินที่ถูกขว้างออกด้วยเครื่องจักร เป็นต้น ด้วยกายหรือด้วยวัตถุเนื่องด้วยกาย ของผู้ต้องการจะฆ่าคนที่อยู่ในที่ไกล

[การใช้มือยิงธนูหรือซัดหอกออกไปหรือใช้มือขว้างก้อนหิน เป็นการปล่อยออกทางกาย ส่วนการใช้เครื่องมือในการยิงธนู เช่น หน้าไม้ หรือใช้เครื่องจักรขว้างก้อนหินออกไป เป็นการปล่อยออกด้วยวัตถุเนื่องด้วยกาย

คำว่า ยนฺตปาสาณ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ยนฺเตน นิสฺสฏฺโฐ ปาสาโณ ยนฺตปาสาโณ = ก้อนหินที่ถูกขว้างออกด้วยเครื่องจักร ชื่อว่า ยันตปาสาณะ]

ตตฺถ เอเกโก อุทฺทิสฺสานุทฺทิสฺสเภทโต ทุวิโธ. ตตฺถ อุทฺทิสฺสเก ยํ อุทฺทิสฺส ปหรติ, ตสฺเสว มรเณน กมฺมพทฺโธ. "โย โกจิ มรตู"ติ เอวํ อนุทฺทิสฺสเก ปหารปฺปจฺจยา ยสฺส กสฺสจิ มรเณน กมฺมพทฺโธ. อุภยตฺถาปิ จ ปหริตมตฺเต วา มรตุ, ปจฺฉา วา เตเนว โรเคน, ปหริตกฺขเณเยว กมฺมพทฺโธ.

ในความพยายามทั้ง ๒นั้น [สาหัตถิกะและนิสสัคคิยะ]แต่ละอย่างยังจำแนกออกไปอีก ๒ ประเภท คือ

๑. ความพยายามเจาะจง มีการเกี่ยวเนื่องกับกรรมด้วยการตายของบุคคลผู้ที่ภิกษุเจาะจงทุบตี ในความพยายามที่มีการเจาะจง

๒. ความพยายามไม่เจาะจง มีการเกี่ยวเนื่องกับกรรมด้วยการตายของบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งเพราะการทุบตีเป็นเหตุ ในความพยายามที่ไม่เจาะจงอย่างนี้ว่า ผู้ใดผู้หนึ่งจงตาย

อนึ่ง แม้ในความพยายามทั้ง ๒ บุคคลจะตายในขณะถูกทุบตีหรือตายในภายหลังด้วยโรคนั้นนั่นแหละ มีการเกี่ยวเนื่องกับกรรมด้วยการตายในขณะถูกทุบตีเท่านั้น

[คำว่า อุทฺทิสฺสเก พบในฉบับฉัฏฐสังคีติ แต่ในฎีกาใหม่มีรูปว่า อุทฺทิสเก แปลว่า "ในความพยายามที่มีการเจาะจง" ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ว่า

- อุทฺทิสนํ อุทฺทิโส (อุ บทหน้า + ทิส ธาตุ = กล่าว + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

- อุทฺทิโส เอตสฺส อตฺถีติ อุทฺทิสโก (อุทฺทิส ศัพท์ + ก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

ส่วนรูปว่า อุทฺทิสฺสก ก็สมควร โดยประกอบรูปศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + ทิส ธาตุ + ณฺย ปัจจัย ในกรรมสาธนะ + ก อาคม มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทฺทิสฺสเตติ อุทฺทิสฺสโก (ความพยายามที่ควรเจาะจง ชื่อว่า อุททิสสกะ) รูปนี้เทียบกับเจดีย์ประเภทหนึ่งชื่อว่าอุททิสสกเจดีย์ ดังข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนี (เล่ม ๑ หน้า ๒๑๕) ว่า

สารีริกํ ปริโภคิกํ อุทฺทิสฺสกนฺติ เอวมฺปิ ติปฺปเภทํ เจติยํ วทนฺติ.[๑๒๓]

"อาจารย์ทั้งหลายกล่าวถึงเจดีย์ ๓ ประเภทอย่างนี้อีกว่า สารีริกเจดีย์ (เจดีย์คือพระสารีริกธาตุ) ปริโภคิกเจดีย์ (เจดีย์คือของใช้) และอุททิสสกเจดีย์ (เจดีย์ที่สร้างระบุถึงพระพุทธเจ้า, พระพุทธรูป)"

นอกจากรูปว่า อุทฺทิสก, อุทฺทิสฺสก แล้ว ในอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๑ หน้า ๔๘๒) พบรูปว่า อุทฺเทสิก ตามนัยนี้ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุทฺเทส (การเจาะจง/ระบุ) + ณิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต โดยมีรูปวิเคราะห์เหมือน อุทฺทิสก รูปนี้ก็สมควรเช่นกัน เพราะสอดคล้องกับรูปว่า ทสวสฺสุทฺเทสิก (ผู้มีการระบุว่ามีอายุ ๑๐ ปี), รูปว่า ทฺวาทสวสฺสุทฺเทสิก (ผู้มีการระบุว่ามีอายุ ๑๒ ปี) พบในทีฆนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๒๙๓), รูปว่า โสฬสวสฺสุทฺเทสิก (ผู้มีการระบุว่ามีอายุ ๑๖ ปี) พบในอรรถกถาของพระวินัย (เล่ม ๑ หน้า ๓๕) และอรรถกถาของมัชฌิมนิกาย (เล่ม ๓ หน้า ๕๓)

สรุปความว่า รูปว่า อุทฺทิสก, อุทฺทิสฺสก และ อุทฺเทสิก ถูกต้องทั้ง ๓ อย่าง

คำว่า กมฺมพทฺธ มีความหมายตามศัพท์ ๒ ประการ คือ

- กรรมอันเป็นเหตุผูกไว้ = พชฺฌติ เอเตนาติ พทฺโธ, กมฺมเมว พทฺโธ กมฺมพทฺโธ.
  (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- การผูกด้วยกรรม = พนฺธนํ พทฺโธ, กมฺมุนา พทฺโธ กมฺมพทฺโธ = ตติยาตัปปุริสสมาส)]

อาณตฺติโกติ "อสุกํ นาม มาเรหี"ติ อญฺญํ อาณาเปนฺตสฺส อาณาปนํ.

ความพยายามที่เป็นการสั่ง คือ การสั่งของภิกษุผู้สั่งบุคคลอื่นว่า "เธอจงฆ่าบุคคลโน้น"

[คำว่า อาณาปน ประกอบรูปศัพท์มาจาก อา บทหน้า + ญา ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ยุ ปัจจัย แปลง ญ เป็น ณ ดังคำว่า ปณฺณาส = ปญฺญาส แปลตามศัพท์ว่า การให้รู้ ซึ่งก็คือ การสั่งให้บุคคลอื่นทำตามคำสั่งนั่นเอง]

ตตฺถ-

วตฺถุ กาโล จ โอกาโส	**อาวุธํ อิริยาปโถ**
กิริยาวิเสโสติ อิเม	**ฉ อาณตฺตินิยามกา.**

ในความพยายามที่เป็นการสั่งนั้น :-

“สิ่ง ๖ อย่างเหล่านี้ คือ วัตถุ เวลา สถานที่ อาวุธ อิริยาบถ และ อากัปกิริยาที่พิเศษ เป็นเหตุกำหนดการสั่ง”

[ฎีกาใหม่อธิบายข้อความข้างต้นว่า

อิทานิ อิมสฺมึ อาณตฺติกปโยเค สงฺเกตวิสงฺเกตภาวชานนตฺถํ ฉพฺพิธํ นิยมํ ทสฺเสนฺโต “ตตฺถา”ติ อาทิมาห.[๑๒๔]

“บัดนี้ ท่านจะแสดงเหตุกำหนด ๖ อย่าง เพื่อให้รู้การนัดหมายและความคลาดเคลื่อน [จากคำสั่ง]ในความพยายามที่เป็นการสั่งนี้”

ตัวอย่างความคลาดเคลื่อนจากคำสั่ง เช่น ถ้าภิกษุผู้สั่งให้ฆ่ากำหนดวัตถุคือบุคคลที่เจาะจง เช่น ให้ฆ่าบุคคลคนนี้ แต่ถ้าผู้ถูกสั่งไปฆ่าบุคคลอื่น ผู้สั่งฆ่าก็ไม่ต้องอาบัติปาราชิก ดังนี้เป็นต้น]

ตตฺถ วตฺถูติ ปุคฺคโล. ยญฺหิ ปุคฺคลํ “มาเรหี”ติ อาณตฺโต สเจ ตเมว มาเรติ, อาณาปกสฺส อาปตฺติ. อถ อญฺญํ มาเรติ, ตํ มญฺญมาโน วา อญฺญํ มาเรติ, อาณาปโก มุจฺจติ. “อิมํ มาเรหี”ติ อาณตฺเต ปน อาณาปกสฺส ทุกฺกฏํ.

ในเรื่องนั้น **วัตถุ** คือ บุคคล[ที่จะพึงฆ่า] กล่าวคือ ภิกษุถูกสั่งให้ฆ่าบุคคลใด ถ้าฆ่าบุคคลนั้นตาย ภิกษุผู้สั่งต้องอาบัติปาราชิก แต่ถ้าฆ่าผู้อื่น หรือภิกษุนั้นสำคัญอยู่ว่าเป็นคนที่ถูกเจาะจงนั้น ย่อมฆ่าผู้อื่น ภิกษุผู้สั่งพ้นไปจากอาบัติปาราชิก แต่ต้องอาบัติทุกกฏในขณะใช้ว่าท่านจงฆ่าบุคคลนี้

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่ออธิบายอภิเธยยัตถะหรือสรูปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึงของวัตถุเป็นต้น พร้อมทั้งคำวินิจฉัย กล่าวคือ คำว่า วตฺถูติ ปุคฺคโล แสดงสรูปะ ส่วนคำว่า ยญฺหิ ปุคฺคลํ เป็นต้น แสดงคำวินิจฉัย

กังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๑๑) กล่าวว่า อถ ศัพท์ในประโยคว่า อถ อญฺญํ มาเรติ (แต่ถ้าฆ่าผู้อื่น) มีความหมายเหมือน ยทิ นิบาต หนังสือปทานุกรมพระไตรปิฎกบาลี-พม่า (เล่ม ๑ หน้า ๕๐๗) ให้คำแปลของ อถ ไว้หลายอย่างว่า “นอกจากนั้น, ในกาลนั้น, ลำดับนั้น, โดยแท้, ต่อจากนั้น, เมื่อเป็นอย่างนั้น, มิฉะนั้น” อีกทั้งยังกล่าวว่า ยังมีคำแปลอื่นๆ ได้อีก]

กาโลติ ปุเรภตฺตาทิกาโล. สเจ หิ “ปุเรภตฺตํ มาเรหี”ติ อาณตฺโต ปุเรภตฺตเมว มาเรติ,

อาณาปกสฺส อาปตฺติ. อถ ยํ ปุเรภตฺตํ นิยามิตํ, ตโต ปจฺฉา วา ปุเร วา มาเรติ, อาณาปโก มุจฺจติ. อิมินา นเยน สพฺพตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

เวลา คือ เวลาก่อนภัตเป็นต้น กล่าวคือ ถ้าบุคคลถูกสั่งว่า ท่านจงฆ่าในเวลาก่อนภัต ก็ฆ่าให้ตายในเวลาก่อนภัตนั่นเอง ภิกษุผู้สั่งต้องอาบัติ[ปาราชิก] แต่ถ้าหากฆ่าให้ตายในเวลาภายหลัง หรือก่อนจากเวลาก่อนภัตซึ่งถูกกำหนดไว้ ภิกษุผู้สั่งย่อมพ้น[ไปจากอาบัติปาราชิก] พึงทราบข้อวินิจฉัยในเหตุกำหนดการสั่งทั้งหมดตามนัยนี้

[ในคำอธิบายข้างต้น พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวถึงวัตถุและเวลาไว้โดยละเอียด แต่มิได้แสดงสถานที่เป็นต้นไว้ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวประโยคว่า อิมินา นเยน สพฺพตฺถ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ (พึงทราบข้อวินิจฉัยในเหตุกำหนดการสั่งทั้งหมดตามนัยนี้) เพื่อแสดงโดยย่อว่าการสั่ง เป็นต้น ๔ อย่างที่เหลือก็มีนัยอย่างเดียวกัน ประโยคนี้เรียกว่า *ประโยคอติเทสสังวัณณนา* คือ ประโยคชี้แนะ แม้ประโยคอื่นๆ คือ เอเสว นโย ทฏฺฐพฺโพ (พึงทราบนัยนี้เหมือนกัน) เป็นต้น ก็เป็นประโยคอติเทสสังวัณณนาเช่นเดียวกัน ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอวํ วตฺถุกาเลสุ สงฺเกตวิสงฺเกตตํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ โอกาสาทีสุ สงฺเกตวิสงฺเกตตํ อติทิสนฺโต “อิมินา นเยนา”ติอาทิมาห.[๑๒๕]

“ท่านแสดงการนัดหมายและความคลาดเคลื่อน[จากคำสั่ง]ในวัตถุและเวลาอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จะชี้แนะถึงการนัดหมายและความคลาดเคลื่อน[จากคำสั่ง]ในสถานที่เป็นต้น จึงกล่าวว่า อิมินา นเยน เป็นต้น”

สถานที่ฆ่า เช่น หมู่บ้าน ป่า บ้าน ประตู เป็นต้น ถ้าภิกษุสั่งให้ฆ่าในหมู่บ้าน แต่คนฆ่าไปฆ่าในป่า ผู้สั่งฆ่าไม่ต้องอาบัติปาราชิก

อาวุธ เช่น ดาบ ลูกศร หอก เป็นต้น ถ้าภิกษุสั่งให้ฆ่าด้วยธนู แต่คนฆ่าไปฆ่าด้วยดาบ ผู้สั่งฆ่าไม่ต้องอาบัติ

อิริยาบถ เช่น การเดิน การยืน เป็นต้น ถ้าภิกษุสั่งให้ฆ่าในขณะเดิน แต่คนฆ่าไปฆ่าในขณะนอน ผู้สั่งฆ่าไม่ต้องอาบัติ

อากัปกิริยาพิเศษ เช่น การยิง การฟัน เป็นต้น ถ้าภิกษุสั่งให้ฆ่าด้วยการยิง แต่คนฆ่าไปฆ่าด้วยการฟัน ผู้สั่งฆ่าไม่ต้องอาบัติ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในเรื่องนี้ว่า

ยถาณตฺติวเสเนว อาณตฺเตน กเต สติ
อาณาปกสฺส อาปตฺติ วิสงฺเกโตญฺญถา กเต.[๑๒๖]

"เมื่อผู้ถูกสั่งกระทำตามคำสั่งนั้นแหละ ภิกษุผู้สั่งจึงต้องอาบัติ ถ้าผู้ถูกสั่งกระทำโดยประการอื่น ก็เป็นการคลาดเคลื่อน [คือ ผู้สั่งไม่ต้องอาบัติ]"]

ถาวโรติ อสํหาริเมน อุปกรเณน มาเรตุกามสฺส โอปาตกฺขณนํ อปสฺเสนสํวิธานํ อสิอาทีนํ อุปนิกฺขิปนํ ตฬากาทีสุ วิสสมฺปโยชนํ รูปูปหาโรติ เอวมาทิ.

ความพยายามที่เป็นกับดัก คือ เมื่อภิกษุต้องการจะฆ่าด้วยเครื่องมือซึ่งเคลื่อนย้ายไม่ได้ จึงขุดหลุมพราง จัดแจงพนักพิง[ที่ติดอาวุธไว้] วางดาบเป็นต้นไว้ใกล้ๆ ใส่ยาพิษในบึงเป็นต้น นำรูป[ที่น่ารักหรือน่ากลัว]เป็นต้นมาไว้ใกล้ๆ

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้น เพื่ออธิบายลักษณะของถาวรปโยคะ (ความพยายามที่เป็นกับดัก) เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวถึงอาณัตติกปโยคะแล้ว ข้าพเจ้าจึงเข้าใจได้
- ปุจฉา (คำถาม) คือ ถาวรปโยคะมีลักษณะอย่างไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะของถาวรปโยคะมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะของถาวรปโยคะด้วยคำว่า ถาวโรติ เป็นต้น

คำว่า อสํหาริม (ไม่เกิดขึ้นด้วยการเคลื่อนย้าย) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สํหรณํ สํหาโร (สํ บทหน้า + หร ธาตุ = นำไป + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- สํหาเรน นิพฺพตฺตํ สํหาริมํ (สํหาร ศัพท์ + อิม ปัจจัยใน นิพฺพตฺต ตัทธิต)
- น สํหาริมํ อสํหาริมํ (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า โอปาตขณน (การขุดหลุมพราง) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อวปตนฺติ เอตฺถาติ โอปาโต, อาวาโฏ.

  (อว บทหน้า + ปต ธาตุ = ตกไป + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)
- โอปาตสฺส ขณนํ โอปาตขณนํ (กัมมัฏฐฉัฏฐีทุติยาตัปปุริสสมาส)

คำว่า อปสฺเสนสํวิธาน (การจัดแจงพนักพิง) หมายถึง การซ่อนมีด ขวาน หอก เหล็กหมาด (เหล็กปลายแหลม มีด้าม สำหรับไชวัตถุให้เป็นรู) และหนาม เป็นต้น ไว้ที่เตียง ตั่ง หรือกระดานที่ใช้นั่งพิงเป็นต้นเพื่อให้แทงหรือตัดคนที่นั่งพิง ยืนพิง หรือนอนพิง มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อปสฺสียตีติ อปสฺเสนํ (อป บทหน้า + สิ ธาตุ = นอน + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

- อปสฺเสนสฺส สํวิธานํ อปสฺเสนสํวิธานํ (กัมมัฏฐฉัฏฐีทุติยาตัปปุริสสมาส)

คำว่า รูปูปหาร (การนำรูปมาไว้ใกล้ๆ) หมายถึง การนำรูปที่น่ากลัวมาไว้ใกล้ๆ เพื่อให้กลัวจนตาย หรือนำรูปที่สวยงามน่ารักมาไว้ใกล้ๆ เพื่อให้ตรอมใจตายเมื่อไม่ได้รับ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รูปสฺส อุปหาโร รูปูปหาโร = การนำมาไว้ใกล้ซึ่งรูป ชื่อว่า รูปูปหาระ

อาทิ ศัพท์ใน รูปูปหาราทิ (นำรูป[ที่น่ารักหรือน่ากลัว]เป็นต้นมาไว้ใกล้ๆ) ละข้อความว่า สทฺทูปหาร (นำเสียงมาไว้ใกล้ๆ) เป็นต้น]

วุตฺตนเยเนว เจตฺถาปิ อุทฺทิสฺสานุทฺทิสฺสเภโท เวทิตพฺโพ. วิชฺชามโยติ มารณตฺถํ วิชฺชาปริชปฺปนํ. อิทฺธิมโยติ กมฺมวิปากชาย อิทฺธิยา ปโยชนํ.

อนึ่ง แม้ในความพยายามที่เป็นกับดักนี้ พึงทราบประเภทที่เจาะจงหรือไม่เจาะจงตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

ความพยายามโดยใช้เวทมนต์ คือ การร่ายมนต์เพื่อจะฆ่าให้ตาย

ความพยายามโดยใช้ฤทธิ์ คือ การใช้ฤทธิ์ที่เกิดจากผลกรรม

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า การร่ายมนต์ดังกล่าวเป็นมนต์จากผู้รู้อาถรรพเวทอันเป็นพระเวทที่ ๔ ซึ่งเป็นมนต์ดำทางศาสนาพราหมณ์ หรือเป็นมนต์จากวิชชาธร คือ ผู้ทรงเวทมนต์ที่สำเร็จมนต์จนมีฤทธิ์เหนือคนธรรมดา เช่น เหาะได้ หายตัวได้ ตำราพม่ากล่าวถึงการบรรลุเป็นวิชชาธรด้วยศาสตร์ ๑๒ แขนง คือ โหราศาสตร์ การเล่นแร่แปรธาตุ สมุนไพร หรือการปฏิบัติสมถกรรมฐาน เป็นต้น]

คำอธิบาย สตฺถหารกํ วาสฺส

สตฺถหารกํ วาสฺส ปริเยเสยฺยาติ เอตฺถ หรตีติ หารกํ, กึ หรติ. ชีวิตํ. อถ วา หริตพฺพนฺติ หารกํ, อุปนิกฺขิปิตพฺพนฺติ อตฺโถ. สตฺถญฺจ ตํ หารกญฺจาติ สตฺถหารกํ. อสฺสาติ มนุสฺสวิคฺคหสฺส.

พึงทราบเนื้อความในคำว่า สตฺถหารกํ วาสฺส ปริเยเสยฺย (แสวงหาศัสตราที่พรากชีวิต[วางไว้ใกล้]กายมนุษย์นั้น) นี้ ดังต่อไปนี้

ศัสตรา ชื่อว่า หารกะ โดยความหมายว่า นำไป ถามว่า นำอะไรไป ตอบว่า นำชีวิตไป อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า หารกะ โดยความหมายว่า เป็นสิ่งที่ควรนำไป หมายความว่า วางไว้ใกล้ ทั้งศัสตรานั้นก็เป็นสิ่งที่ควรนำไป เหตุนั้นจึงชื่อว่า สัตถหารกะ

คำว่า อสฺส คือ กายมนุษย์

[คำว่า สตฺถหารก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ศัสตราที่นำ[ชีวิต]ไป = หรตีติ หารกํ, สตฺถญฺจ ตํ หารกญฺจาติ สตฺถหารกํ.

  (หารก = หร ธาตุ = นำไป + ณฺวุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- ศัสตราที่ควรนำไป = หริตพฺพนฺติ หารกํ, สตฺถญฺจ ตํ หารกญฺจาติ สตฺถหารกํ.

  (หารก = หร ธาตุ = นำไป + ณฺวุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

นัยแรกกล่าวตามวิธีทั่วไปที่ ณฺวุ ปัจจัยลงในกัตตุสาธนะ นัยหลังเป็นวิธีพิเศษที่อนุญาตให้ลง ณฺวุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

กมฺมสาธโน วายํ หารกสทฺโท พหุลํวิธาเนน ตตฺถาปิ ณฺวุปจฺจยสฺส สิชฺฌนโตติ อาห "อถ วา"ติ-อาทิ.[๑๒๗]

"อีกอย่างหนึ่ง หารก ศัพท์นี้เป็นกรรมสาธนะ เพราะ ณฺวุ ปัจจัยสำเร็จได้แม้ในกรรมสาธนะนั้น ด้วยการกระทำ พหุลํ ศัพท์

ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อถ วา (อีกอย่างหนึ่ง) เป็นต้น"

อนึ่ง ตามหลักภาษาที่กล่าวไว้ในไวยากรณ์สันสกฤต เช่น ปาณินิ กาตันตระ และสารัสวตะ และโมคคัลลานไวยากรณ์ ได้กล่าวถึงอธิการสูตรที่ประกอบด้วยคำว่า พหุลํ (โดยมาก) ซึ่งติดตามไปทุกๆ สูตร คำว่า พหุลํ นี้มีความหมายครอบคลุมวิธีในสูตรทุกสูตรเพื่อห้ามวิธีที่ไม่ต้องการและให้สำเร็จวิธีที่ต้องการ ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกาชื่อสารัตถวิลาสินีกล่าวว่า

กฺวจิปฺปวตฺยปฺปตฺติ กฺวจญฺญํ กฺวจิ วา กฺวจิ
สิยา พหุลสทฺเทน วิธิ สพฺโพ ยถาคมํ.[๑๒๘]

"ความเป็นไป[แห่งวิธี]ย่อมมีในบางที่ ความไม่เป็นไปย่อมมีในบางที่ วิธีอื่นย่อมมีในบางที่ วิธีที่ไม่แน่นอนย่อมมีในบางที่ วิธีทั้งหมดพึงมีตามอุทาหรณ์ด้วย พหุลํ ศัพท์"

ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๓๐) อธิบายเพิ่มเติมว่า เมื่อควรกล่าวว่า หารกสตฺถํ โดยมีบทวิเสสนะอยู่หน้าตามหลักภาษาทั่วๆ ไป ก็กล่าวทำให้บทวิเสสนะอยู่หลังเป็นรูปว่า สตฺถหารกํ การอธิบายความในลักษณะนี้ไม่ใช่การสลับบทในรูปวิเคราะห์ว่า หารกญฺจ ตํ สตฺถญฺจาติ สตฺถหารกํ แต่เป็นวิเสสนุตตรปทกรรมธารย-สมาสที่มีรูปวิเคราะห์ว่า สตฺถญฺจ ตํ หารกญฺจาติ สตฺถหารกํ ตามลักษณะของกรรมธารยสมาสประเภทนี้ที่มีวิเสสนะอยู่หลังตามปกติ

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ปรมัตถทีปนีแสดงรูปวิเคราะห์ว่า อุตฺตโม จ โส คโณ จาติ คณุตฺตโม โดยสลับบทหน้าและบทหลังในรูปสำเร็จ ดังข้อความในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีว่า

อิธ ปน อุตฺตเมหิ สีลาทิคุเณหิ ยุตฺโต ภควโต สาวกสํโฆ อุตฺตโม จ โส คโณ จาติ อตฺเถน อุตฺตมคโณ นาม. โสเยว อิธ คณุตฺตโมติ วุจฺจติ ยถา มุนิเสฏฺโฐ มุนิวโรติ.[๑๒๙]

"ส่วนในที่นี้ หมู่สาวกของพระผู้มีพระภาคผู้เพียบพร้อมด้วยศีลคุณเป็นต้นอันสูงสุด ได้ชื่อว่า อุตตมคณะ (หมู่สงฆ์ผู้สูงสุด) โดยความหมายว่า ทั้งผู้สูงสุดนั้นก็เป็นหมู่สงฆ์ด้วย หมู่สงฆ์ผู้สูงสุดนั้นนั่นเอง ชื่อว่า คณุตตมะ ในคาถานี้ เหมือนคำว่า มุนิเสฏฺโฐ (มุนีผู้ประเสริฐ), มุนิวโร (มุนีผู้เลิศ) [โดยสลับคำว่า อุตฺตมคณ เป็นรูปที่มีบทวิเสสนะอยู่ท้ายว่า คณุตฺตม = คณ + อุตฺตม]"

ที่จริงแล้ววิเสสนุตตรบทอาจตั้งรูปวิเคราะห์เหมือนวิเสสนบุรพบท แล้วสลับบทหน้าและบทหลังด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น]

คำอธิบาย ปริเยเสยฺย

ปริเยเสยฺยาติ ยถา ลภฺภติ, ตถา กเรยฺย, อุปนิกฺขิเปยฺยาติ อตฺโถ. เอเตน ถาวรปโยคํ ทสฺเสติ. อิตรถา หิ ปริยิฏฺฐมตฺเตเนว ปาราชิโก ภเวยฺย, น เจตํ ยุตฺตํ. ปทภาชเน ปนสฺส พฺยญฺชนํ อนาทิยิตฺวา ยํ เอตฺถ ถาวรปโยคสงฺคหิตํ สตฺถํ, ตเทว ทสฺเสตุํ "อสึ วา"ติอาทิ วุตฺตํ.

คำว่า ปริเยเสยฺย (พึงแสวงหา) หมายความว่า พึงกระทำโดยประการที่ได้มา ความหมายคือ วางไว้ใกล้ พระพุทธองค์ทรงแสดงถาวรปโยคะ (ความพยายามที่แน่นอน) ด้วยคำว่า สตฺถหารกํ วาสฺส ปริเยเสยฺย (หรือแสวงหาศัสตราอันจะพรากชีวิต[วางไว้ใกล้]กายมนุษย์นั้น) นี้ มิฉะนั้นแล้ว ภิกษุก็จะต้องอาบัติปาราชิกด้วยการแสวงหาเท่านั้น และการต้องอาบัติปาราชิกด้วยการแสวงหานี้ก็ไม่สมควร

อนึ่ง ในปทภาชนีย์ของบทนั้น พระผู้มีพระภาคไม่ได้ใส่ใจถึงศัพท์ ได้ตรัสว่า อสึ วา (ดาบ) เป็นต้น เพื่อทรงแสดงศัสตราที่นับเข้าในความพยายามที่แน่นอนในบทนี้

[คำว่า ถาวรปโยค แปลตามศัพท์ว่า "ความพยายามที่แน่นอน" ในเรื่องก่อนมีความหมายว่า ความพยายามที่เป็นกับดัก คือ การวางกับดักให้อยู่กับที่เพื่อให้คนที่นั่งพิงหรือตกหลุมไปตาย แต่ในเรื่องนี้มีความหมายว่า การวางไว้ในที่ใกล้ๆ ซึ่งคนที่ต้องการฆ่าตัวตายสามารถหยิบเอาแล้วฆ่าตัวตายได้

คำว่า ปริเยเสยฺย แปลตามศัพท์ว่า "พึงแสวงหา" แต่การแสวงหาอาวุธอย่างเดียวไม่ทำให้ภิกษุ

ต้องอาบัติปาราชิกได้ ต้องเป็นการแสวงหาแล้วนำไปวางไว้ใกล้ผู้ที่ต้องการฆ่าตัวตาย เมื่อบุคคลสำเร็จกิจคือการฆ่าตัวตายแล้ว ภิกษุจึงต้องอาบัติปาราชิกในที่ขณะวางไว้ใกล้ๆ ในคัมภีร์กังขาฎีกาใหม่ (หน้า ๒๓๐) อธิบายว่า ประโยคว่า ปริเยเสยฺยาติ ยถา ลพฺภติ, ตถา กเรยฺย (คำว่า ปริเยเสยฺย หมายความว่า พึงกระทำโดยประการที่ได้มา) เป็นอธิปปายัตถะ คือ เนื้อความที่ประสงค์เอาว่า การแสวงหาก็คือการกระทำตามนัยที่ได้อาวุธมา ส่วนประโยคว่า อุปนิกฺขิเปยฺยาติ อตฺโถ (ความหมายคือ วางไว้ใกล้) เป็นเนื้อความอันถึงที่สุด (สิขาปัตตัตถะ) หมายถึง เมื่อนำมาแล้วก็วางไว้ใกล้ๆ ผู้ที่ต้องการจะฆ่าตัวตาย มิใช่นำมาเก็บไว้อย่างเดียว

ด้วยเหตุนี้ แม้คำว่า ปริเยเสยฺย จะมีความหมายโดยตรงว่า พึงแสวงหา ก็มีความหมายโดยอ้อมว่า วางไว้ใกล้ มิฉะนั้นแล้วอาจทำให้ภิกษุเป็นอาบัติปาราชิกได้ในขณะแสวงหาอาวุธ โดยที่ยังไม่มีการฆ่าเกิดขึ้น อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนาแสดงความหมายว่า คำว่า ปริเยเสยฺย อาจแปลได้โดยตรงว่า พึงวางไว้ใกล้ โดยถือว่า เอส ธาตุเป็นไปในความหมายว่า วาง และ ปริ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ใกล้ การถือเอาความหมายอื่นจากความหมายปกติที่ใช้โดยทั่วไปนี้ เรียกว่า อัตถาติสยโยคะ คือการประกอบอรรถที่ยิ่งไปกว่าปกติของธาตุ จัดเป็นนิรุตตินัยที่ ๕ ในนิรุตตินัย ๕ ประการ (นิรุตตินัย คือ นัยทางไวยากรณ์ที่ใช้ทำตัวศัพท์ตามบทสำเร็จนั้นๆ โดยไม่มีสูตรกำหนดเหมือนรูปบาลีทั่วไป) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อิทํ ปทํ สมีปตฺถวาจเกน ปริสทฺเทน สมฺพนฺธิตพฺพํ. น ปาฐเสสชีวิเตน. ปริเยเสยฺยาติ ปทสฺส อุปนิกฺขิเปยฺยาติ อตฺโถ คเหตพฺโพ. อิตรสฺมิญฺหิ ปริเยสนตฺเถ คยฺหมาเน สติ สตฺถปริเยฏฺฐมตฺเตเนว ปาราชิโก ภเวยฺย. น เจตํ ยุตฺตนฺติ.[๑๓๐]

“บทนี้[ว่า อสฺส] พึงสัมพันธ์กับ ปริ ศัพท์ที่แสดงความหมายว่า ใกล้ ไม่พึงสัมพันธ์กับ ชีวิต ศัพท์ที่เป็นปาฐเสสะ บทว่า ปริเยเสยฺย พึงถือเอาเนื้อความว่า พึงวางไว้ใกล้ๆ เพราะเมื่อถือเอาอรรถว่าแสวงหาอื่น ภิกษุก็จะต้องอาบัติปาราชิกด้วยการแสวงหาอาวุธเท่านั้น และการต้องอาบัติปาราชิกด้วยการแสวงหานี้ก็ไม่สมควร”

ในประโยคว่า ปริเยเสยฺยาติ ยถา ลพฺภติ, ตถา กเรยฺย, อุปนิกฺขิเปยฺยาติ อตฺโถ (คำว่า ปริเยเสยฺย หมายความว่า พึงกระทำโดยประการที่ได้มา ความหมายคือ วางไว้ใกล้) ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ มีข้อความว่า ปริเยเสยฺยาติ ยถา ลภติ, ตถา กเรยฺย โดยประกอบใช้ ลภติ เป็นกัตตุวาจก แต่ในที่นี้ใช้เป็นกรรมวาจกตามปาฐะในคัมภีร์กังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๙๖) และเห็นว่าควรหมายถึง ศัสตราที่พรากชีวิต โดยที่ สตฺถหารกํ เป็นกรรมของ ลพฺภติ นอกจากนั้น คำว่า ยถา ใน ยถา ลพฺภติ ต้องสัมพันธ์ในปาฐเสสะที่เพิ่มเข้ามาว่า ภิกฺขุนา กเต (เมื่ออันภิกษุกระทำแล้ว) ไม่สัมพันธ์ใน ลพฺภติ ดังนั้น จึงต้องเปลี่ยนกริยาคุมพากย์ว่า กเรยฺย เป็นบทนามที่ลงสัตตมีวิภัตติในภาวลักขณะว่า กเต

คำว่า อิตรถา หิ สัมพันธ์ในปาฐเสสะว่า อตฺเถ คยฺหมาเน (ครั้นเมื่อเนื้อความอันบุคคลถือเอาอยู่) หมายถึง เนื้อความว่า แสวงหา และบทนี้ก็มองหาอปาทาน คือ อุปนิกฺขิปนโต (จากการวางไว้ใกล้) ส่วนคำว่า เอตํ ใน น เจตํ ยุตฺตํ แปลว่า การต้องอาบัติปาราชิกด้วยการแสวงหานั่นเทียวนี้ เพิ่มปาฐเสสะว่า ปริยิฏฺฐมตฺเตเนว ปาราชิกสฺส ภวนํ โดยเปลี่ยนประธาน คือ ปาราชิโก เป็น ปาราชิกสฺส และ ภเวยฺย เป็น ภวนํ

คัมภีร์พยาจีนิยาม (ข้อ ๖๑) กล่าวว่า หิ, จ และ ปน ศัพท์ที่อยู่ท้าย อิตรถา, อญฺญถา ศัพท์ ทำหน้าที่ *ลัทธโทสโชตกะ* คือ แสดงโทษที่ได้รับจากการเข้าใจเนื้อความเป็นอย่างอื่นจากที่กล่าวมาแล้ว หรือทำหน้าที่ *พยติเรกโชตกะ* คือ แสดงความขัดแย้ง ในที่บางแห่งก็ไม่มีนิบาตเหล่านั้นประกอบร่วม

ในการจำแนกบทของบทว่า ปริเยเสยฺย นั้นพระพุทธองค์มิได้ทรงอธิบายให้บริบูรณ์ตามศัพท์เหมือนที่พระอรรถกถาจารย์ได้จำแนกไว้ว่าเป็นอธิปปายัตถะ (เนื้อความที่ประสงค์เอา) และสิขาปัตตัตถะ (เนื้อความอันถึงที่สุด) เพียงแต่ทรงแสดงถึงอาวุธที่นับเข้าในถาวรปโยคะ จึงตรัสว่า อสึ วา (ดาบ) เป็นต้น การมิได้อธิบายเช่นนี้เรียกว่า ไม่ได้ใส่ใจถึงศัพท์ (พฺยญฺชนํ อนาทิยิตฺวา) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

พฺยญฺชนานุรูปโต ปริปุณฺณํ กตฺวา อตฺถสฺส อวุตฺตตฺตา "พฺยญฺชนํ อนาทิยิตฺวา"ติ วุตฺตํ.[๓๓๑]

"ท่านกล่าวว่า พฺยญฺชนํ อนาทิยิตฺวา (ไม่ได้ใส่ใจถึงศัพท์) เพราะไม่ได้ตรัสอธิบายความทำให้บริบูรณ์ตามสมควรแก่ศัพท์"

อาทิ ศัพท์ ในเรื่องนี้ ละข้อความว่า สตฺตึ (หอก), เภณฺฑึ (หลาว), ลคุฬํ (ค้อน), ปาสาณํ (ก้อนหิน), สตฺถํ (ศัสตรา), วิสํ (พิษ) และ รชฺชุํ (เชือก)

คำว่า ปทภาชเน ฯเปฯ "อสึ วา"ติอาทิ วุตฺตํ (อนึ่ง ในปทภาชนีย์ของบทนั้น พระผู้มีพระภาคไม่ได้ใส่ใจถึงศัพท์ ได้ตรัสว่า อสึ วา เป็นต้น เพื่อทรงแสดงศัสตราที่นับเข้าในความพยายามที่แน่นอนในบทนี้) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดในปทภาชนีย์จึงตรัสว่า สตฺถหารกํ วาสฺส ปริเยเสยฺยาติ อสึ วา สตฺตึ วา เภณฺฑึ วา ลคุฬํ วา ปาสาณํ วา สตฺถํ วา วิสํ วา รชฺชุํ วา.

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำอธิบายที่ท่านกล่าวมาแล้วว่า ปริเยเสยฺยาติ ยถา ลพฺภติ, ตถา กเรยฺย, อุปนิกฺขิเปยฺยาติ อตฺโถ ย่อมปรากฏว่าขัดแย้งกับปทภาชนีย์ เพราะในปทภาชนีย์นั้นได้ตรัสว่า อสึ วา เป็นต้นมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า ในปทภาชนีย์ของบทนั้น พระผู้มีพระภาคไม่ได้ใส่ใจถึงศัพท์ จึงตรัสว่า สตฺถหารกํ วาสฺส ปริเยเสยฺยาติ อสึ วา สตฺตึ วา เภณฺฑึ วา ลคุฬํ วา ปาสาณํ วา สตฺถํ วา วิสํ วา รชฺชุํ วา เพื่อทรงแสดงศัสตราที่นับเข้าในความพยายามอันแน่นอนในบทนี้ ดังนั้นคำอธิบายที่เรากล่าวไว้ข้างต้นจึงไม่ขัดแย้งกับปทภาชนีย์

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยทิ เอวํ อถ กสฺมา ปาฬิยํ “สตฺถหารกํ วาสฺส ปริเยเสยฺยาติ อสึ วา สตฺตึ วา เภณฺฑึ วา ลคุฬํ วา ปาสาณํ วา สตฺถํ วา วิสํ วา รชฺชุํ วา”ติ วุตฺตนฺติ อาห “ปทภาชเน ปนา”ติอาทิ.[๑๓๒]

“ท่านกล่าวว่า ปทภาชเน ปน เป็นต้นเพื่อเฉลยคำถามว่า ถ้าคำว่า ปริเยเสยฺย มีความหมายอันถึงที่สุดว่า วางไว้ใกล้ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดในพระบาลีจึงตรัสว่า สตฺถหารกํ วาสฺส ปริเยเสยฺยาติ อสึ วา สตฺตึ วา เภณฺฑึ วา ลคุฬํ วา ปาสาณํ วา สตฺถํ วา วิสํ วา รชฺชุํ วา”

คำว่า สตฺถ มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ ๒ ประการ คือ

- สสติ หึสตีติ สตฺถํ (สสุ ธาตุ หึสายํ = เบียดเบียน + ถ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สสนฺติ หึสนฺติ เอเตนาติ สตฺถํ (สสุ ธาตุ หึสายํ = เบียดเบียน + ถ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

คำอธิบาย มรณวณฺณํ วา สํวณฺเณยฺย

มรณวณฺณํ วา สํวณฺเณยฺยาติ วาจาย วา ตาลปณฺณาทีสุ ลิขิตฺวา วา “โย เอวํ มรติ, โส ธนํ วา ลภตี”ติอาทินา นเยน มรเณ คุณํ ปกาเสยฺย.

คำว่า มรณวณฺณํ วา สํวณฺเณยฺย (หรือพรรณนาคุณของความตาย) หมายความว่า ภิกษุพูดหรือเขียนพรรณนาคุณในความตายตามนัยเป็นต้นว่า “ผู้ใดตายอย่างนี้ ผู้นั้นจะได้ทรัพย์” ลงบนใบลาน เป็นต้น

[คำว่า ปกาเสยฺย อธิบาย สํวณฺเณยฺย ว่า วณฺณ ธาตุที่มี สํ อยู่หน้า มีความหมายว่า ประกาศ, แสดง คือ ชี้แจงให้เห็นคล้อยตาม ไม่ใช่เป็นไปในความหมายว่า อธิบาย เป็นต้น ตามอรรถของ วณฺณ ธาตุว่า ถุติวิตฺถารสุกฺกาทฺยุยฺยุตฺติทีปเน (สรรเสริญ, ขยาย, แสดงสีขาวเป็นต้น, พยายาม และแสดง)

คำว่า มรเณ คุณํ อธิบาย มรณวณฺณํ ว่า วณฺณ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า คุณ ไม่ใช่เป็นไปในความหมายว่า สัณฐาน เป็นต้น และมีรูปวิเคราะห์สัตตมีตัปปุริสสมาสว่า

- มรเณ วณฺโณ มรณวณฺโณ = คุณในความตาย ชื่อว่า มรณวัณณะ

ไม่ใช่ตั้งรูปวิเคราะห์ฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า

- มรณสฺส วณฺโณ มรณวณฺโณ.

อย่างไรก็ตาม การตั้งรูปวิเคราะห์ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส ก็ไม่ผิดหลักภาษา เพราะพบคำว่า พุทฺธสฺส วณฺณํ (คุณของพระพุทธเจ้า), วณฺโณ ตถาคตสฺส (คุณของพระตถาคต) ในคาถาว่า

พุทฺโธ พุทฺธสฺส ภเณยฺย วณฺณํ
กปฺปมฺปิ เจ อญฺญมภาสมาโน
ขีเยถ กปฺโป จิรทีฆมนฺตเร
วณฺโณ น ขีเยถ ตถาคตสฺส.[๑๓๓]

"ถ้าพระพุทธเจ้าพึงสรรเสริญคุณของพระพุทธเจ้าไม่ตรัสคำอื่นแม้ตลอดกัป กัปพึงหมดสิ้นไปในระหว่างกาลอันยาวนาน คุณของพระตถาคตไม่หมดสิ้นไป"

วณฺณ ศัพท์มีความหมาย ๑๐ ประการ ตามข้อความในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

วณฺโณ สณฺฐานรูเปสุ ชาติจฺฉวีสุ การเณ
ปมาเณ จ ปสํสายํ อกฺขเร จ ยเส คุเณ.[๑๓๔]

"วณฺณ ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า สัณฐาน, สี, ชาติตระกูล, ผิวพรรณ, เหตุ, จำนวน, การสรรเสริญ, อักขระ, ยศ และคุณ"

คำว่า วาจาย วา ตาลปณฺณาทีสุ ลิขิตฺวา วา "โย เอวํ มรติ, โส ธนํ วา ลภตี"ติอาทินา นเยน แสดงวิธีพรรณนาคุณในความตายเพื่อแสดงว่า ภิกษุพรรณนาด้วยการพูดก็ตามหรือเขียนลงบนใบลานเป็นต้นก็ตาม นับว่าได้พรรณนาคุณในความตายเช่นเดียวกัน มีวิธีปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิกษุพรรณนาคุณในความตาย ด้วยคำว่า มรเณ คุณํ ปกาเสยฺย

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุพรรณนาคุณในความตายอย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุพรรณนาคุณในความตายด้วยการพูดเท่านั้นหรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า วาจาย วา ตาลปณฺณาทีสุ ลิขิตฺวา วา "โย เอวํ มรติ, โส ธนํ วา ลภตี"ติอาทินา นเยน อธิบายว่า ภิกษุพรรณนาด้วยการพูดก็ตาม หรือเขียนลงบนใบลานเป็นต้นก็ตาม นับว่าได้พรรณนาคุณในความตายเช่นเดียวกัน ดังนี้แล

อาทิ ศัพท์ในเรื่องนี้ ละข้อความว่า โส ธนํ วา ลภติ, ยสํ วา ลภติ, สคฺคํ วา คจฺฉติ, ธมฺโม วาสฺส โหติ (เขาย่อมได้ทรัพย์ หรือได้ชื่อเสียง หรือไปสู่สวรรค์ หรือธรรมย่อมมีแก่เขา)]

เอเตน ยถา อทินฺนาทาเน "อาทิเยยฺยา"ติ วุตฺตตฺตา ปริยายกถาย มุจฺจติ, นยิธ เอวํ, "สํวณฺเณยฺยา"ติ วจนโต ปน อิธ ปริยายกถายปิ น มุจฺจตีติ อยมตฺโถ เวทิตพฺโพ.

พึงทราบข้อความอย่างนี้ ด้วยคำนั้นว่า ภิกษุย่อมไม่พ้นจากอาบัติในตติยปาราชิกนี้

เหมือนที่พ้นได้ด้วยการพูดโดยอ้อม เพราะตรัสไว้ในอทินนาทานสิกขาบท ว่า อาทิเยยฺย (พึงถือเอา) แต่ภิกษุนั้นไม่พ้นไปแม้ด้วยการพูดโดยอ้อมในตติยปาราชิกนี้ เพราะตรัสว่า สํวณฺเณยฺย (พึงพรรณนา)

[พระพุทธองค์ตรัสในทุติยปาราชิกว่า อาทิเยยฺย โดยที่ภิกษุลักทรัพย์เองหรือใช้ให้ผู้อื่นลักทรัพย์ก็ต้องอาบัติปาราชิก แต่ถ้าภิกษุใช้ให้ไปลักทรัพย์ด้วยการพูดโดยอ้อมว่า ทรัพย์มีอยู่ในสถานที่แห่งนั้น และลักขโมยง่าย มีผู้กล้าไปขโมยไหม ก็พ้นจากอาบัติ แต่ในตติยปาราชิกนี้ แม้ภิกษุจะไม่ฆ่าเองหรือใช้ผู้อื่นให้ฆ่า เพียงแต่พูดโดยอ้อมว่า ผู้ที่ตายอย่างนี้จะได้ทรัพย์ หรือจะขึ้นสวรรค์ เป็นต้น ก็ไม่พ้นไปจากอาบัติปาราชิก เพราะตรัสว่า สํวณฺเณยฺย (พึงพรรณนา) ดังนั้น คำว่า มรณวณฺณํ วา สํวณฺเณยฺย จึงแสดงว่า ภิกษุย่อมไม่พ้นจากอาบัติปาราชิกด้วยการพูดโดยอ้อมในตติยปาราชิกนี้

คำว่า เอเตน ยถา ฯเปฯ นยิธ เอวํ (ภิกษุย่อมไม่พ้นจากอาบัติในตติยปาราชิกนี้ เหมือนที่พ้นได้ด้วยการพูดโดยอ้อม เพราะตรัสไว้ในอทินนาทานสิกขาบทว่า อาทิเยยฺย) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า เนื้อความอะไรพึงทราบได้ด้วยคำว่า มรณวณฺณํ วา สํวณฺเณยฺย นั้น (นำคำว่า เอเตน อยมตฺโถ เวทิตพฺโพ มาเป็นแบบของปุจฉา) ตามคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กิมเนน เวทิตพฺพนฺติ อาห “เอเตนา”ติอาห.[๑๓๕]

“ท่านกล่าวว่า เอเตน เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า เนื้อความอะไรพึงทราบได้ด้วยคำนั้น”]

คำอธิบาย มรณาย วา สมาทเปยฺย

มรณาย วา สมาทเปยฺยาติ “สตฺถํ วา อาหรา”ติอาทินา นเยน มรณตฺถาย อุปายํ คาหาเปยฺย. เอเตน อาณตฺติกปฺปโยคํ ทสฺเสติ.

คำว่า มรณาย วา สมาทเปยฺย (หรือชักชวนเพื่อให้ตาย) หมายความว่า ภิกษุให้เขาหลงเชื่ออุบายเพื่อให้ตาย ตามนัยว่า จงนำศัสตรามา เป็นต้น พระพุทธองค์ทรงแสดงความพยายาม คือ การสั่งด้วยคำนั้น

[ในประโยคที่ขึ้นด้วย เอเตน หรือ อิมินา และลงท้ายด้วย ทสฺเสติ มักแสดงใจความของคำที่กล่าวไว้ข้างต้น ดังนั้น ประโยคว่า เอเตน อาณตฺติกปฺปโยคํ ทสฺเสติ (พระพุทธองค์ทรงแสดงความพยายามคือการสั่งด้วยคำนั้น) จึงมุ่งแสดงใจความ มีชื่อประโยคและวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

ก. มรณาย วา สมาทเปยฺยาติ “สตฺถํ วา อาหรา”ติอาทินา นเยน มรณตฺถาย อุปายํ คาหาเปยฺย.

ข. เอเตน อาณตฺติกปฺปโยคํ ทสฺเสติ.

ประโยค ข. ชื่อว่า *ประโยควากยารัมภะ* คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงใจความ (อีกอย่างหนึ่ง) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า ทา ธาตุควรเป็นไปในความหมายว่า ให้, ตัด เป็นต้นมิใช่หรือ เหตุใดจึงกล่าวว่า ทา ธาตุมีความหมายว่า ถือเอา

ประโยคหน้าชื่อว่า *ประโยคอารัทธะ* มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ทา ธาตุในที่นี้มีความหมายว่า ถือเอา ด้วยประโยค ก.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ใจความของคำนั้น คืออะไร (อีกอย่างหนึ่ง) เหตุใดจึงกล่าวว่า ทา ธาตุมีความหมายว่า ถือเอา

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงใจความของคำนั้นมิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ทา ธาตุควรเป็นไปในความหมายว่า ให้, ตัด เป็นต้นมิใช่หรือ

ท่านพระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยค ข. อธิบายว่า เราได้แสดงใจความของคำนั้นว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงความพยายาม คือ การสั่ง ด้วยคำนั้น ด้วยประโยค ข. (อีกอย่างหนึ่ง) ทา ธาตุในที่นี้มีความหมายว่า ถือเอา เพราะคำนั้นแสดงความพยายามคือการสั่ง ดังนั้น เราจึงอธิบาย สมาทเปยฺย ว่า คาหาเปยฺย ดังนี้แล

คำว่า สตฺถํ วา อาหร (จงนำศัสตรามา) หมายถึง การสั่งให้นำอาวุธมา แล้วฆ่าตัวตาย อาทิศัพท์ในประโยคข้างต้นละข้อความว่า วิสํ วา ขาท, รชฺชุยา วา อุพฺพนฺธิตฺวา กาลํ กโรหิ, โสพฺเภ วา นรเก วา ปปาเต วา ปปต (จงกลืนยาพิษ จงแขวนคอตายด้วยเชือก จงกระโดดลงหน้าผา เหว หรือเงื้อมเขา)

คำว่า “สตฺถํ วา อาหรา”ติอาทินา นเยน แสดงลักษณะแห่งการถือเอาความตาย (คหณาการ) มีวิธีปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิกษุทำให้เขาหลงเชื่ออุบายเพื่อให้ตายด้วยคำว่า มรณาย วา สมาทเปยฺย (หรือชักชวนเพื่อให้ตาย)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุทำให้เขาหลงเชื่ออุบายเพื่อให้ตายอย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะแห่งการถือเอาความตายในเรื่องนี้มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำว่า “สตฺถํ วา อาหรา”ติอาทินา นเยน อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะแห่งการถือเอาความตายในเรื่องนี้ว่าเป็นนัยว่า จงนำศัสตรามา เป็นต้น ดังนี้แล

คำว่า มรณตฺถาย (เพื่อประโยชน์แก่การตาย) อธิบาย มรณาย (เพื่อการตาย) ว่า อาย ใน มรณาย มาจาก ส จตุตถีวิภัตติในอรรถตทัตถสัมปทาน

คำว่า คาหาเปยฺย อธิบาย สมาทเปยฺย (สํ + อา + ทา + ณาเป + เอยฺย) ว่า ทา ธาตุที่มี สํ และ อา อยู่หน้า เป็นไปในความหมายว่า ถือเอา (คหณ) ดังคำว่า สมาทาย สิกฺขติ (สมาทานแล้วย่อมศึกษา) ไม่ใช่มีความหมายว่า ให้ (ทาน), ตัด (อวขณฺฑน) เป็นต้น

คำว่า อุปายํ แสดงบทกรรมของ สมาทเปยฺย เพราะ ทา ธาตุที่มี สํ และ อา อยู่หน้า ซึ่งมีความหมายว่า ถือเอา เป็นธาตุที่ต้องมองหากรรม เนื่องด้วยเป็นสกรรมกธาตุ ดังนั้น คำว่า มรณาย วา สมาทเปยฺย จึงแปลตามศัพท์ว่า "หรือพึงให้ถือเอาอุบายเพื่อความตาย" มีวิธีปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านอธิบายอรรถของ ทา ธาตุที่มี สํ และ อา อยู่หน้า ว่าเป็นไปในความหมายว่า ถือเอา ด้วยคำว่า คาหาเปยฺย (ให้ถือเอา, ชักชวน)

๒. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ธาตุดังกล่าวเป็นธาตุที่มองหากรรมมิใช่หรือ

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ กรรมของธาตุนั้นในเรื่องนี้คืออะไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า อุปายํ อธิบายว่า ภิกษุทำให้เขาหลงเชื่ออุบาย ดังนี้แล

คำว่า อุปาย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุปคนฺตฺวา อยติ คจฺฉติ ปวตฺตตีติ อุปาโย = วิธีที่เข้าไปใกล้[ผล]แล้วเป็นไป ชื่อว่า อุปายะ (อุป บทหน้า + อย ธาตุ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)]

คำอธิบาย อมฺโภ ปุริส

อมฺโภ ปุริสาติ อาลปนเมตํ.

คำว่า อมฺโภ ปุริส นี้ เป็นบทอาลปนะ (บทร้องเรียก)

[คำว่า อมฺโภ ปุริสาติ อาลปนเมตํ (คำว่า อมฺโภ ปุริส นี้ เป็นบทอาลปนะ) กล่าวไว้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า คำนี้เป็นบทประธานในประโยค]

คำอธิบาย กึ ตุยฺหิมินา เป็นต้น

กึ ตุยฺหิมินาติอาทิ สํวณฺณนาการนิทสฺสนํ.

คำว่า กึ ตุยฺหิมินา เป็นต้น แสดงลักษณะของการพรรณนา[ในประโยคว่า มรณวณฺณํ วา สํวณฺเณยฺย]

[คำว่า กึ ตุยฺหิมินาติอาทิ สํวณฺณนาการนิทสฺสนํ (คำว่า กึ ตุยฺหิมินา เป็นต้น แสดงลักษณะของการพรรณนา) กล่าวไว้เพื่อระบุว่า คำนี้แสดงสังวัณณนาการะ คือ ลักษณะของการพรรณนาในคำว่า มรณ-วณฺณํ วา สํวณฺเณยฺย อิติ ศัพท์ที่มีอรรถนิทัสสนะ ใช้เพื่อแสดงลักษณะทางวาจาหรือใจอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้คำนี้จะอยู่ติดกับคำว่า มรณาย วา สมาทเปยฺย ก็เกี่ยวเนื่องกับ มรณวณฺณํ วา สํวณฺเณยฺย ที่อยู่หน้า มรณาย วา สมาทเปยฺย]

คำอธิบาย อิติ จิตฺตมโน

อิติ จิตฺตมโนติ อิติ จิตฺโต อิติ มโน. "มตํ เต ชีวิตา เสยฺโย"ติ เอตฺถ วุตฺตมรณจิตฺโต มรณมโนติ อตฺโถ. เอตฺถ จ "มโน"ติ อิทํ จิตฺตสฺส อตฺถทีปนตฺถํ วุตฺตํ. เตเนวสฺส ปทภาชเน "ยํ จิตฺตํ, ตํ มโน"ติ อาห.

คำว่า อิติ จิตฺตมโน แปลว่า ผู้มีจิตอย่างนี้ มีใจอย่างนี้ หมายความว่า มีจิตในการตาย มีใจในการตาย ดังกล่าวแล้วในคำว่า มตํ เต ชีวิตา เสยฺโย (ท่านตายเสียดีกว่ามีชีวิตอยู่) นี้

อนึ่ง ในคำว่า อิติ จิตฺตมโน นี้ บทว่า มโน นี้ ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตฺต ศัพท์ ด้วยเหตุนั้นนั่นเอง ในปทภาชนีย์ของบทนั้นจึงตรัสว่า ยํ จิตฺตํ, ตํ มโน (สภาวธรรมใดชื่อว่า จิต สภาวธรรมนั้นชื่อว่า ใจ)

[คำว่า อิติ จิตฺตมโนติ อิติ จิตฺโต อิติ มโน (คำว่า อิติ จิตฺตมโน แปลว่า ผู้มีจิตอย่างนี้ มีใจอย่างนี้) กล่าวไว้เพื่อแสดงว่า จิตฺต และ มน ศัพท์เป็นคำไวพจน์กัน เพราะประกอบ อิติ ศัพท์ไว้ ๒ ศัพท์ว่า อิติ จิตฺโต อิติ มโน ถ้าหากท่านประกอบ อิติ ศัพท์ไว้เพียงศัพท์เดียวว่า อิติ จิตฺโต มโน ก็อาจทำให้เข้าใจผิดว่า มีความหมายว่า ผู้มีใจหลากหลายอย่างนี้ โดย จิตฺต ศัพท์เป็นวิเสสนะของ มโน เป็นไปในความหมายว่า หลากหลาย (วิจิตฺต) คำว่า จิตฺต มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า จิตฺตมสฺส อตฺถีติ จิตฺโต (ผู้มีจิต ชื่อว่า จิตตะ) แม้คำว่า มน ก็มีรูปวิเคราะห์ว่า มโน อสฺส อตฺถีติ มโน (ผู้มีใจ ชื่อว่า มนะ)

คัมภีร์ปาติโมกขเมทินี (หน้า ๙๗-๘) แสดงรูปวิเคราะห์ อิติจิตฺตมน เป็นบทเดียวกันว่า

- จิตฺตํ เอว มโน จิตฺตมโน (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- อิติ จิตฺตมโนติ อิติจิตฺตมโน (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- อิติจิตฺตมโน เอตสฺส อตฺถีติ อิติจิตฺตมโน (อิติจิตฺตมน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

ตามรูปวิเคราะห์ข้างต้น คำว่า อิติจิตฺตมโน แปลว่า “ผู้มีจิตคือใจอย่างนี้” แต่ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับไทยมีรูปแยกเป็น ๒ บทว่า อิติ จิตฺตมโน แต่ผู้แปลเห็นว่าไม่จำเป็นต้องเชื่อมเป็นบทสมาส เพราะไม่มีความหมายต่างไปจากเดิม ดังนั้น คำว่า จิตฺตมน จึงมีรูปวิเคราะห์ในกังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๑๑๖) ว่า

- จิตฺตํ เอว มโน จิตฺตมโน (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- จิตฺตมโน เอตสฺส อตฺถีติ จิตฺตมโน (จิตฺตมน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

คำว่า “มตํ เต ฯเปฯ อตฺโถ (หมายความว่า มีจิตในการตาย มีใจในการตาย ดังกล่าวแล้วในคำว่า มตํ เต ชีวิตา เสยฺโย นี้) อธิบายอรรถนิทัสสนะของ อิติ ศัพท์ใน อิติ จิตฺโต อิติ มโน (ผู้มีจิตอย่างนี้ มีใจอย่างนี้) ที่กล่าวไว้ในประโยคก่อนว่า ข้อความว่า อย่างนี้ คือ ในการตายดังกล่าวแล้วในคำว่า มตํ เต ชีวิตา เสยฺโย นั่นเอง ประโยคที่ประกอบด้วย อตฺโถ มีประโยชน์เพื่ออธิบายความอย่างใดอย่างหนึ่งในประโยคก่อนให้ชัดเจน จัดเป็น *ประโยควิตถาระ*

ในคำว่า อิติ จิตฺตมโน เมื่อพระพุทธองค์ประกอบใช้ จิตฺต ศัพท์แล้ว ได้ประกอบ มน ศัพท์ซ้ำอีกเพื่อย้ำความว่า จิตฺต ศัพท์ในเรื่องนี้มีอรรถว่า ใจ ไม่ใช่มีอรรถว่า หลากหลาย (วิจิตฺต) เป็นต้น ดังอุทาหรณ์ว่า จิตฺตสงฺกปฺโป (มีการตระเตรียมหลากหลาย) เพราะฉะนั้น การประกอบ มน ศัพท์ท้าย จิตฺต ศัพท์อีกจึงมีประโยชน์เพื่อย้ำความหมายว่า จิต ของ จิตฺต ศัพท์ ไม่จัดเป็นปุนรุตติโทษ คือ โทษเพราะการกล่าวซ้ำ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เอตฺถ จ “มโน”ติ อิทํ จิตฺตสฺส อตฺถทีปนตฺถํ วุตฺตํ (อนึ่ง บทว่า มโน นี้ในคำว่า อิติ จิตฺตมโน นั้น ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตฺต ศัพท์) ดังจะเห็นได้ว่า ในปทภาชนีย์ได้ตรัสไว้ว่า ยํ จิตฺตํ, ตํ มโน (สภาวธรรมใดชื่อว่า จิต สภาวธรรมนั้นชื่อว่า ใจ) เพื่อแสดงข้อความดังกล่าว ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

จิตฺตสฺส อตฺถทีปนตฺถํ วุตฺตนฺติ นายํ จิตฺตสทฺโท “จิตฺตสงฺกปฺโป”ติอาทีสุ วิย วิจิตฺตาทิอตฺโถ, อถ โข วิญฺญาณวจโนติ ตสฺส อตฺถทีปนตฺถํ วุตฺตํ. อิมินา ปุนรุตฺติโทสาภาวํ ทสฺเสติ.[๑๓๖]

“คำว่า จิตฺตสฺส อตฺถทีปนตฺถํ วุตฺตํ (ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตฺต ศัพท์) หมายความว่า จิตฺต ศัพท์นี้ไม่มีความหมายว่า หลากหลาย เป็นต้น ดังคำว่า จิตฺตสงฺกปฺโป เป็นต้น แต่แสดงถึงวิญญาณ ดังนั้น จึงตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตฺต ศัพท์นั้น ท่านแสดงความไม่มีปุนรุตติโทษด้วยคำดังกล่าว”

คำว่า เตเนว ใน เตเนวสฺส เพิ่มปาฐเสสะว่า มโนติ อิมสฺส จิตฺตสฺส อตฺถทีปนตฺถํ วุตฺตภาเวน (เพราะความที่แห่งบทว่า มโน นี้ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตฺต ศัพท์นี้) โดยเปลี่ยนกริยาคุมพากย์ว่า วุตฺตํ เป็น วุตฺตภาเวน และเปลี่ยนบทประธานว่า มโนติ อิทํ เป็นบทภาวาทิสัมพันธ์ว่า มโนติ อิมสฺส (ปทสฺส)

คำว่า เอตฺถ จ ฯเปฯ วุตฺตํ (อนึ่ง ในคำว่า อิติ จิตฺตมโน นี้ บทว่า มโน นี้ ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตฺต ศัพท์) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ แม้คำว่า มโน นี้ก็เป็นจิตนั่นเทียวโดยเนื้อความมิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) เมื่อตรัสว่า อิติ จิตฺโต เนื้อความที่ประสงค์เอาย่อมสำเร็จมิใช่หรือ

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงตรัสบทว่า มโน อีกเล่า

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า คำว่า มโน นี้ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตฺต ศัพท์

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

นนุ เจตฺถ "มโน"ติ อิทมฺปิ อตฺถโต จิตฺตเมว, อถ กสฺมา วุตฺตนฺติ อาห "เอตฺถ จา"ติอาทิ.[๑๓๗]

"ท่านกล่าวว่า เอตฺถ จ เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า แม้คำว่า มโน นี้ในคำว่า อิติ จิตฺตมโน นี้ก็เป็นจิตนั่นเทียวโดยเนื้อความมิใช่หรือ เหตุใดจึงตรัสบทว่า มโน อีกเล่า"

คำว่า เตเนวสฺส ฯเปฯ อาห (ด้วยเหตุนั้นนั่นเอง ในปทภาชนีย์ของบทนั้นจึงตรัสว่า ยํ จิตฺตํ, ตํ มโน) กล่าวไว้เพื่อย้ำความในประโยคหน้า ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อความว่า คำว่า มโน นี้ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตฺต ศัพท์ บุคคลพึงรู้ได้อย่างไร (อีกอย่างหนึ่ง) การที่คำว่า มโน นี้ตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของ จิตฺต ศัพท์ บุคคลพึงรู้ได้อย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรนำหลักฐานจากพระบาลีมาอ้างข้อความดังกล่าวมิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ข้อความดังกล่าวเป็นอัตโนมติของท่านหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า เราได้นำหลักฐานจากพระบาลีมาอ้างอิงไว้ว่า ในปทภาชนีย์ของบทนั้นได้ตรัสว่า ยํ จิตฺตํ, ตํ มโน

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กถเมตํ วิญฺญายตีติ อาห "เตเนวสฺสา"ติอาทิ.[๑๓๘]

"ท่านกล่าวว่า เตเนวสฺส เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า ข้อความนั้น บุคคลย่อมรู้ได้อย่างไร"]

คำอธิบาย จิตฺตสงฺกปฺโป

จิตฺตสงฺกปฺโปติ วิจิตฺตสงฺกปฺโป. เอตฺถาปิ อิติสทฺโท อาหริตพฺโพ. "สงฺกปฺโป"ติ จ สํวิทหนมตฺตสฺเสตํ นามํ, น วิตกฺกสฺเสว. ตญฺจ สํวิทหนํ อิมสฺมึ อตฺเถ สญฺญาเจตนาธิปฺปาเยหิ สงฺคหํ คจฺฉติ, ตสฺมา "อิติ จิตฺตสงฺกปฺโป"ติ "มตํ เต ชีวิตา เสยฺโย"ติ เอตฺถ วุตฺตมรณสญฺญี มรณเจตโน มรณาธิปฺปาโยติ เอวเมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. ปทภาชเนปิ หิ อยเมว นโย ทสฺสิโต.

เอเตน มรณจิตฺตาทีหิ วินา “เอกาหํ ชีวิตํ เสยฺโย, วีริยมารภโต ทฬฺหนฺ”ติอาทินา นเยน ธมฺมํ ภาสนฺตสฺส สํวณฺณนา นาม น โหตีติ ทสฺเสติ.

คำว่า จิตฺตสงฺกปฺโป แปลว่า มีการตระเตรียมหลากหลาย ควรจะนำ อิติ ศัพท์มาประกอบไว้ในบทนี้อีกด้วย

อนึ่ง คำว่า สงฺกปฺโป นี้ เป็นเพียงชื่อของการตระเตรียมทั่วไป ไม่ใช่เป็นชื่อของความดำริอย่างเดียว และการตระเตรียมนั้นในความหมายนี้ย่อมถึงการนับเข้าด้วยสัญญา เจตนา และความมุ่งหมาย (ฉันทะ) ดังนั้น คำว่า อิติ จิตฺตสงฺกปฺโป นี้ พึงทราบเนื้อความในคำนี้อย่างนี้ว่า ภิกษุเป็นผู้มีความสำคัญจะให้ตาย มีเจตนาจะให้ตาย มีความประสงค์จะให้ตาย ตามที่กล่าวไว้ในคำว่า มตํ เต ชีวิตา เสยฺโย (ท่านตายเสียดีกว่ามีชีวิตอยู่)

แม้ในปทภาชนีย์ก็ทรงแสดงนัยนี้ไว้เช่นเดียวกัน

พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า เมื่อภิกษุแสดงธรรมตามนัยว่า เอกาหํ ชีวิตํ เสยฺโย, วีริยมารภโต ทฬฺหํ (การเป็นอยู่วันเดียวของบุคคลผู้ปรารภความเพียรมั่นคงประเสริฐกว่า) เป็นต้น โดยปราศจากจิตที่คิดจะฆ่า ไม่จัดเป็นการพรรณนา[คุณของความตาย] ด้วยพระดำรัสว่า อิติ จิตฺตมโน จิตฺตสงฺกปฺโป (เธอมีจิตใจอย่างนี้ มีการตระเตรียมหลากหลายอย่างนี้)

[ท่านอธิบาย จิตฺตสงฺกปฺโป ว่า วิจิตฺตสงฺกปฺโป เพื่อที่จะแสดงว่า จิตฺต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า หลากหลาย, วิจิตร ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

จิตฺโต นานปฺปการโก สงฺกปฺโป อสฺสาติ จิตฺตสงฺกปฺโป. วิจิตฺตตฺโถ เหตฺถ จิตฺตสทฺโท “นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกนิกายมฺปิ สมนุปสฺสามิ เอวํ จิตฺตํ, ยถยิทํ ภิกฺขเว ติรจฺฉานคตา”ติอาทีสุ วิย. เตนาห “วิจิตฺตสงฺกปฺโป”ติ.[๑๓๙]

“การตระเตรียมหลากหลาย คือ มีประการต่างๆ มีอยู่แก่ภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า จิตตสังกัปปะ โดยแท้จริงแล้ว จิตฺต ศัพท์ในบทนี้มีความหมายว่า หลากหลาย ดังพระดำรัสว่า นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกนิกายมฺปิ สมนุปสฺสามิ เอวํ จิตฺตํ, ยถยิทํ ภิกฺขเว ติรจฺฉานคตา (ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นแม้หมู่สัตว์อย่างหนึ่งอื่นที่หลากหลายเหมือนสัตว์ดิรัจฉานเหล่านี้) เป็นต้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า วิจิตฺตสงฺกปฺโป (มีการตระเตรียมหลากหลาย)”

คำอธิบายข้างต้นแสดงวิธีวากยานุสัมพันธ์ว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระพุทธองค์ตรัสว่า จิตฺตสงฺกปฺโป

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ จิตฺต ศัพท์ในบทนี้มีความหมายอะไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ จิตฺต ศัพท์ในบทนี้มีความหมายว่า วิญญาณ ดังคำว่า จิตฺตมโน หรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคว่า จิตฺตสงฺกปฺโปติ วิจิตฺตสงฺกปฺโป อธิบายว่า จิตฺต ศัพท์ในบทนี้มีความหมายว่า หลากหลาย ดังนี้แล

พระพุทธองค์ทรงประกอบใช้ อิติ ศัพท์ในบทต้นว่า อิติ จิตฺตมโน แต่ อิติ ศัพท์ดังกล่าวอาจติดตามไปสู่บทหลังว่า จิตฺตสงฺกปฺโป เป็นรูปว่า อิติ จิตฺตสงฺกปฺโป การติดตามมาจากศัพท์หน้าหรือประโยคหน้ามาสู่ศัพท์หลังหรือประโยคหลังเช่นนี้เรียกว่า อธิการนัย คือ นัยที่ติดตามมา ในที่บางแห่งก็อาจติดตามจากศัพท์หลังมาหาศัพท์หน้าในประโยคเดียวกัน หรือติดตามมาจากประโยคหลังไปหาประโยคแรกก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมของฐานะโอกาส ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

เอตฺถาปิ อิติสทฺโท อาหริตพฺโพติ "จิตฺตสงฺกปฺโป"ติ อิมสฺมึ ปเทปิ อธิการวเสน อิติสทฺโท อาหริตพฺโพ. อิทญฺหิ "อิติ จิตฺตสงฺกปฺโป"ติ เอวํ อวุตฺตมฺปิ อธิการโต วุตฺตเมว โหตีติ.[๑๔๐]

"คำว่า เอตฺถาปิ อิติสทฺโท อาหริตพฺโพ (ควรนำ อิติ ศัพท์มาประกอบไว้ในบทนี้อีกด้วย) หมายความว่า ควรนำ อิติ ศัพท์มาไว้แม้ในบทนี้ว่า จิตฺตสงฺกปฺโป โดยเนื่องด้วยอธิการนัย ดังจะเห็นได้ว่า แม้จะไม่ตรัสอย่างนี้ว่า อิติ จิตฺตสงฺกปฺโป บทนี้ก็เป็นอันตรัสไว้ทีเดียวโดยอธิการนัย"

โดยทั่วไป คำว่า สงฺกปฺป แปลว่า "ความดำริ" เป็นคำไวพจน์ของวิตก แต่ในที่นี้แปลว่า "การตระเตรียม" ซึ่งประกอบด้วยสัญญา เจตนา และวิตก โดยสัญญาทำให้ภิกษุผู้รู้ตัวว่ากำลังทำอะไรอยู่ ส่วนเจตนาและวิตกเป็นเจตสิกสำคัญที่ประกอบกับจิตในขณะทำอากัปกิริยาทางกาย วาจา และใจ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

สงฺกปฺโปติ เจตฺถ "ตกฺโก วิตกฺโก สงฺกปฺโป"ติอาทีสุ วิย น วิตกฺกสฺเสว นามํ, อถ โข ตสฺส จ อญฺเญสญฺจาติ ทสฺเสตุํ "สงฺกปฺโปติ จา"ติอาทิ อารทฺธํ. สํวิทหนมตฺตสฺสาติ สญฺญาเจตนาวิตกฺกสงฺขาตสฺส สพฺพสฺส สํวิทหนสฺส.[๑๔๑]

"อนึ่ง ท่านปรารภว่า สงฺกปฺโป จ (อนึ่ง คำว่า สงฺกปฺโป นี้) เป็นต้น เพื่อแสดงว่า คำว่า สงฺกปฺโป ในที่นี้ ไม่ใช่ชื่อของวิตกเท่านั้น ดังคำว่า ตกฺโก วิตกฺโก สงฺกปฺโป (ความตรึก ความคิด ความดำริ) เป็นต้น แต่เป็นชื่อของวิตกนั้นและสภาวธรรมอื่น คำว่า สํวิทหนมตฺตสฺส (การตระเตรียมทั่วไป) คือ การตระเตรียมทุกอย่างที่เรียกว่า สัญญา เจตนา และความมุ่งหมาย"

คำว่า "สงฺกปฺโป"ติ จ ฯเปฯ น วิตกฺกสฺเสว (อนึ่ง คำว่า สงฺกปฺโป นี้ เป็นเพียงชื่อของการตระเตรียมทั่วไป ไม่ใช่เป็นชื่อของความดำริอย่างเดียว) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ คำว่า สงฺกปฺป ในที่นี้เป็นชื่อของอะไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ คำนี้เป็นชื่อของความดำริเท่านั้น มิใช่หรือ ดังคำว่า ตกฺโก วิตกฺโก สงฺกปฺโป เป็นต้น

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า อธิบายว่า คำว่า สงฺกปฺป เป็นชื่อของการตระเตรียม ไม่ใช่ชื่อของวิตกเท่านั้น

มตฺต ศัพท์ในคำว่า สํวิทหนมตฺตสฺเสว แปลว่า "ทั่วไป" แสดงความหมายว่า สามญฺญ อธิบายว่า

สามญฺญตฺโถ เหตฺถ มตฺตสทฺโท "พฺราหฺมณมตฺตํ โภเชตี"ติอาทีสุ วิย. เตนาห "ตญฺจ สํวิทหนนฺ"ติ-อาทิ.[๑๔๒]

"โดยแท้จริงแล้ว มตฺต ศัพท์ในที่นี้ มีความหมายว่า 'ทั่วไป' ดังอุทาหรณ์ว่า พฺราหฺมณมตฺตํ โภเชติ (ย่อมเลี้ยงพราหมณ์ทั่วไป) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตญฺจ สํวิทหนํ (และการตระเตรียมนั้นในความหมายนี้ ย่อมถึงการนับเข้าด้วยสัญญา เจตนา และความมุ่งหมาย) เป็นต้น"

คำว่า ตญฺจ สํวิทหนํ ฯเปฯ คจฺฉติ (และการตระเตรียมนั้นในความหมายนี้ย่อมถึงการนับเข้าด้วยสัญญา เจตนา และความมุ่งหมาย) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ การตระเตรียมคืออะไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การกระทำทั่วไป ชื่อว่าการตระเตรียมหรือไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า การตระเตรียมนั้นในความหมายนี้ย่อมถึงการนับเข้าด้วยสัญญา เจตนา และความมุ่งหมาย

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิมินา สํวิทหนํ นาเมตฺถ น วิธานนฺติ ทสฺเสติ.[๑๔๓]

"ท่านแสดงด้วยคำนี้ว่า ขึ้นชื่อว่า การตระเตรียมในที่นี้ ไม่ใช่การกระทำ"]

คำอธิบาย อเนกปริยาเยน

อเนกปริยาเยนาติ นานปฺปการเรน อุจฺจาวเจน การเณน.

คำว่า อเนกปริยาเยน แปลว่า โดยเหตุมีประการต่างๆ คือ โดยเหตุใหญ่น้อย

[คำว่า การเณน อธิบาย ปริยาเยน ว่าลงในอรรถว่า เหตุ (การณ) คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงอรรถของ ปริยาย ศัพท์ว่า

การเณ เทสนายญฺจ วาเร เววจเนปิ จ
ปการสฺมึ อวสเร ปริยาโย กถียติ.[๑๔๔]

“ปริยาย ศัพท์ ย่อมกล่าวไว้ในความหมายว่า เหตุ, เทศนา, ครั้ง, คำไวพจน์, ประการ และโอกาส”

คำว่า นานปฺปกาเรน (ประการต่างๆ) นั้น อธิบาย อเนก ศัพท์ว่า เอก ศัพท์ในบทนี้เป็นไปในความหมายว่า สังขยา (จำนวน) ตามอรรถของ เอก ศัพท์ ที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาและกัจจายนสุตตัตถะว่า

เสฏฺฐาสหายสงฺขยาญฺญ- ตุลฺเยเสฺวโก ติลิงฺคิโก.[๑๔๕]

“เอก ศัพท์ มี ๓ ลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ประเสริฐ, ไม่มีเพื่อน, สังขยา, อื่น และเสมอกัน”

เอโก ตีสุ สงฺขฺยาตุลฺยา- ตุลฺยาสหายมิสฺสเน
เสฏฺฐญฺญสจฺจมุขฺเยสุ อปฺปมฺหิ เกวเลปิ จ.[๑๔๖]

“เอก ศัพท์ย่อมเป็นไปในลิงค์ทั้ง ๓ ในอรรถว่า สังขยา, เสมอกัน, ไม่มีผู้เสมอกัน, ไม่มีเพื่อน, ผสม, ประเสริฐ, อื่น, ความจริง, โดยตรง, น้อย และล้วนๆ”

คำว่า อุจฺจาวเจน อธิบาย นานปฺปกาเรน อีกทอดหนึ่งเพื่ออธิบายว่า เหตุที่มีประการต่างๆ ก็คือเหตุใหญ่น้อยนั่นเอง

คำว่า อุจฺจาวจ ตัดบทเป็น อุจฺจ (ใหญ่) + อวจ (น้อย) เหตุใหญ่ในเรื่องนี้ ก็คือเหตุที่ปรากฏชัดและหยาบ ส่วนเหตุน้อยคือเหตุที่ไม่ปรากฏชัดและไม่หยาบ แม้โดยทั่วไปแล้ว อุจฺจ ศัพท์มักแปลว่า สูง ส่วน อวจ แปลว่า ต่ำ แต่ในที่นี้ศัพท์เหล่านั้นแปลว่า ใหญ่ (มหนฺต) และ น้อย (ขุทฺทก) ตามข้อความในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา

อุจฺจาวเจหิ อากาเรหีติ มหนฺตามหนฺเตหิ อุปาเยหิ.[๑๔๗]

“คำว่า อุจฺจาวเจหิ อากาเรหิ แปลว่า ด้วยอุบายใหญ่น้อย”

และในสารัตถทีปนีว่า

ปากฏฺตตา โอฬาริกตฺตา จ อุจฺจาการตา เวทิตพฺพา, อปากฏฺตตา อโนฬาริกตฺตา จ อวจาการตา.[๑๔๘]

“ความเป็นอุบายใหญ่ พึงทราบเพราะปรากฏชัดและหยาบ
ความเป็นอุบายเล็ก พึงทราบเพราะไม่ปรากฏชัดและไม่หยาบ”

การพรรณนาคุณของความตายด้วยอุบายหยาบ

- การแสดงโทษของการมีชีวิตอยู่ด้วยคำว่า กึ ตุยฺหิมินา ปาปเกน ทุชฺชีวิเตน (บุรุษผู้เจริญ ท่านจะมีชีวิตอย่างลำบากยากเข็ญนี้ไปทำไม)

การพรรณนาคุณของความตายด้วยอุบายไม่หยาบ

- การกล่าวว่า ท่านตายเสียดีกว่า (มตํ เต ชีวิตา เสยฺโย) หรือการแสดงผลของการตายว่า เมื่อตายแล้วท่านจะได้ขึ้นสวรรค์ เป็นต้น

การชักชวนให้ตายด้วยอุบายหยาบ

- การบอกวิธีให้ตายด้วยการใช้กำปั้นทุบหรือตีเข่า เป็นต้น

การชักชวนให้ตายด้วยอุบายไม่หยาบ

- การบอกวิธีให้ตายด้วยการกินยาพิษ เป็นต้น]

คำอธิบาย มรณวณฺณํ เป็นต้น

ปุน มรณวณฺณนฺติอาทิ นิคมนวจนํ.

คำว่า มรณวณฺณํ เป็นต้น เป็นคำลงท้ายอีก

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงการปฏิเสธปุนรุตติโทษ คือ โทษเพราะการกล่าวซ้ำ เพราะพระ-พุทธองค์ตรัสว่า มรณวณฺณํ เป็นต้นไว้ในประโยคต้นก่อนแล้ว แต่ตรัสซ้ำอีก จึงอาจทำให้ต้องปุนรุตติโทษได้ อธิบายว่า คำดังกล่าวเป็นคำลงท้าย ดังนั้น จึงไม่เป็นปุนรุตติโทษ]

ปาราชิโก โหตีติ ตงฺขณูปปนฺนมฺปิ มนุสฺสวิคฺคหํ วุตฺตนเยน ชีวิตา โวโรเปนฺโต ปาราชิโก โหตีติ.

คำว่า ปาราชิโก โหติ หมายความว่า ภิกษุพรากกายมนุษย์แม้ที่เกิดขึ้นแล้วในขณะนั้นจากชีวิตตามนัยดังกล่าวแล้ว ต้องอาบัติปาราชิก ดังนี้แล

สถานที่เป็นต้น

เวสาลิยํ สมฺพหุเล ภิกฺขู อารพฺภ อญฺญมญฺญํ ชีวิตา โวโรปนวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ ปรารภภิกษุจำนวนมากในเมืองเวสาลี เพราะเหตุคือ การพรากชีวิตกันและกัน

ประเภทของบัญญัติ

“มรณวณฺณํ วา”ติ อยเมตฺถ อนุปญฺญตฺติ, สาธารณปญฺญตฺติ.

บัญญัติว่า มรณวณฺณํ วา (หรือพรรณนาคุณของความตาย) นี้เป็นอนุบัญญัติในสิกขาบทนี้ [สิกขาบทนี้]เป็นสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติทั่วไปแก่ภิกษุและภิกษุณี)

อาณัติ

สาณตฺติกํ.

[สิกขาบทนี้]เป็นสาณัตติกะ (มีการใช้ผู้อื่น)

อาบัติ

มารณตฺถาย โอปาตกฺขณนาทีสุ ทุกฺกฏํ, อโนทิสฺส ขเต โอปาเต ยสฺส กสฺสจิ ปตเนปิ ทุกฺกฏํ, ยกฺขเปตติรจฺฉานคตมนุสฺสวิคฺคหานํ ติรจฺฉานคตสฺส จ ทุกฺขุปฺปตฺติยํ ทุกฺกฏเมว, มนุสฺสชาติกสฺส ทุกฺขุปฺปตฺติยํ ถุลฺลจฺจยํ, ตถา ยกฺขาทีนํ มรเณ, ติรจฺฉานคตมรเณ ปน ปาจิตฺติยํ, มนุสฺสมรเณ ปาราชิกนฺติ อิมินา นเยน สพฺพตฺถ ปโยคเภทวเสน อาปตฺติเภโท เวทิตพฺโพ.

พึงทราบประเภทแห่งอาบัติเนื่องด้วยความต่างกันแห่งความพยายามในความพยายามทั้งปวงตามนัยนี้ว่า

- ต้องอาบัติทุกกฏเพราะขุดหลุมพรางเป็นต้นเพื่อจะฆ่า [เพราะเป็นปุพพปโยคะของปาณาติบาต]
- ต้องอาบัติทุกกฏแม้เพราะผู้ใดผู้หนึ่งตกลงในหลุมพรางที่ขุดไว้ไม่ได้เจาะจง
- ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะทำให้ยักษ์ เปรต สัตว์ดิรัจฉานที่มีร่างมนุษย์[คือนาคและครุฑเป็นต้น] และสัตว์ดิรัจฉานให้ได้รับบาดเจ็บ
- ต้องอาบัติถุลลัจจัย เพราะทำให้มนุษย์ได้รับบาดเจ็บ
- ต้องอาบัติถุลลัจจัย เพราะฆ่าพวกยักษ์เป็นต้นเช่นเดียวกัน
- ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะฆ่าสัตว์ดิรัจฉาน

- ต้องอาบัติปาราชิก เพราะฆ่ามนุษย์

[คำว่า ติรจฺฉานคตมนุสฺสวิคฺคห (สัตว์ดิรัจฉานที่มีร่างมนุษย์) มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า

- มนุสฺสวิคฺคโห ติรจฺฉานคโต ติรจฺฉานคตมนุสฺสวิคฺคโห.

สลับบทหน้าว่า มนุสฺสวิคฺคห ไปอยู่หลัง หมายถึง นาคและครุฑเป็นต้นที่แปลงร่างเป็นมนุษย์ได้]

อนาบัติ

อสญฺจิจฺจ มาเรนฺตสฺส อชานนฺตสฺส นมรณาธิปฺปายสฺส อุมฺมตฺตกาทีนญฺจ อนาปตฺติ. ตตฺถ อสญฺจิจฺจาติ "อิมินา อุปกฺกเมน อิมํ มาเรมี"ติ อเจเตตฺวา กเตน อุปกฺกเมน มุสลุสฺสาปนวตฺถุสฺมึ วิย ปเร มเตปิ อนาปตฺติ. อชานนฺตสฺสาติ "อิมินา อยํ มริสฺสตี"ติ อชานนฺตสฺส อุปกฺกเมน วิสคตปิณฺฑปาตวตฺถุสฺมึ วิย ปเร มเตปิ อนาปตฺติ. นมรณาธิปฺปายสฺสาติ มรณํ อนิจฺฉนฺตสฺส อุปกฺกเมน เภสชฺชวตฺถุสฺมึ วิย ปเร มเตปิ อนาปตฺติ. เอวํ อสญฺจิจฺจาติอาทีสุ วินิจฺฉโย เวทิตพฺโพ.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุผู้ไม่ได้จงใจให้ตาย
- ภิกษุผู้ไม่รู้
- ภิกษุผู้ไม่ประสงค์จะให้ตาย
- ภิกษุบ้าเป็นต้น

ในเรื่องนั้น คำว่า อสญฺจิจฺจ (ไม่ได้จงใจ) หมายความว่า การไม่ต้องอาบัติย่อมมีได้แม้เมื่อผู้อื่นตาย เหมือนเรื่องยกสาก เพราะความพยายามที่กระทำโดยไม่ได้ตั้งใจว่า "เราจะฆ่าผู้นี้ด้วยความพยายามนี้"

คำว่า อชานนฺตสฺส (ไม่รู้) คือ การไม่ต้องอาบัติย่อมมีได้แม้เมื่อผู้อื่นตาย เหมือนเรื่องบิณฑบาตเจือด้วยยาพิษ เพราะความพยายามของภิกษุผู้ไม่รู้ว่า "ผู้นี้จะตายด้วยความพยายามนี้"

คำว่า นมรณาธิปฺปายสฺส (ไม่ประสงค์จะให้ตาย) หมายความว่า การไม่ต้องอาบัติย่อมมีได้แม้เมื่อผู้อื่นตาย เหมือนเรื่องยา เพราะความพยายามของภิกษุผู้ไม่ต้องการให้ตาย

พึงทราบข้อวินิจฉัยในคำว่า อสญฺจิจฺจ เป็นต้น โดยประการฉะนี้

[แม้ภิกษุมีความพยายามในการทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แต่ถ้าไม่มีเจตนาจะฆ่าผู้อื่น ก็ไม่ต้องอาบัติ ดังเรื่องยกสาก กล่าวคือ ภิกษุรูปหนึ่งกำลังปูลาดที่นั่งในหอฉันภายในหมู่บ้าน ท่านจับสากอันหนึ่งไว้ในขณะที่มีสากอีกอันหนึ่งพิงกันอยู่ ทำให้สากอีกอันหนึ่งนั้นล้มทับเด็กเสียชีวิต ภิกษุนั้นมีความพยายามในการจับสาก แต่ไม่มีเจตนาจะฆ่าเด็ก จึงไม่ต้องอาบัติ ดังฎีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

เอตฺถ จ อสญฺจิจฺจาติ อิทํ มรณสํวตฺตนิกอุปกฺกมสฺส อสลฺลกฺขณํ สนฺธาย วุตฺตํ.[๑๔๙]

“อนึ่ง ในเรื่องนี้ คำว่า อสญฺจิจฺจ (ไม่ได้จงใจ) นี้ ตรัสหมายถึงการไม่กำหนดถึงความพยายามที่ยังความตายให้เป็นไป”

ในทำนองเดียวกัน ถ้าภิกษุไม่รู้ว่าทำให้ผู้อื่นตาย ก็ไม่ต้องอาบัติ ดังเรื่องบิณฑบาตเจือด้วยยาพิษ กล่าวคือ ภิกษุรูปหนึ่งได้รับบิณฑบาตที่ใส่ยาพิษ ท่านไม่รู้ว่าถูกวางยาพิษ จึงนำมาถวายภิกษุรูปอื่นในโรงฉัน ทำให้ภิกษุเหล่านั้นมรณภาพ ท่านไม่ต้องอาบัติเพราะไม่รู้ ดังฎีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

อชานนฺตสฺสาติ อิทํ ปน มรณสํวตฺตนิกอุปกรณสฺส อชานนํ สนฺธาย.[๑๕๐]

“ส่วนคำว่า อชานนฺตสฺส (ไม่รู้) นี้ ตรัสหมายถึงการไม่รู้ถึงอุปกรณ์ที่ยังความตายให้เป็นไป”

ภิกษุรูปหนึ่งให้ยาตั้งครรภ์แก่หญิงผู้หนึ่ง หญิงนั้นกินยาแล้วเสียชีวิต ภิกษุนั้นมีความพยายามในการให้ยา แต่ไม่ประสงค์จะให้นางตาย จึงไม่ต้องอาบัติ ดังฎีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

นมรณาธิปฺปายสฺสาติ อิทํ อุปกฺกมํ ชานนฺตสฺสาปิ มรณาธิปฺปายสฺส อภาวํ.[๑๕๑]

“คำว่า นมรณาธิปฺปายสฺส (ไม่ประสงค์จะให้ตาย) นี้ ตรัสหมายถึงการไม่มีความประสงค์จะให้ตายแม้ของภิกษุผู้รู้ว่ามีความพยายามอยู่”

คำว่า นมรณาธิปฺปายสฺส มีความหมายเหมือน อมรณาธิปฺปายสฺส โดยแปลง น เป็น อ ในเพราะพยัญชนะหลัง แต่ไม่แปลงเป็น อ เพราะถือว่าเป็นศัพท์เฉพาะที่มีข้อยกเว้นในบางแห่ง กล่าวคือ ตามสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๓๓) ว่า อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส (แปลง น เป็น อ ในเพราะตัปปุริสสมาส) ท่านกล่าวถึงการแปลง น เป็น อ ในเพราะบทหลังที่เป็นตัปปุริสสมาส เช่น น พฺราหฺมโณ = อพฺราหฺมโณ แปลง น เป็น อ ด้วยสูตรนี้ แม้ วา ศัพท์ที่แสดงความไม่แน่นอนจะไม่ปรากฏในสูตรนี้โดยตรงหรือติดตามมาจากสูตรอื่น แต่ก็มีศัพท์เฉพาะบางคำที่ไม่แปลง น เป็น อ ได้บ้าง ดังอุทาหรณ์ว่า

- นมาตาภูตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นมารดา)
- นปิตาภูตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นบิดา)
- นภาตาภูตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นพี่ชายน้องชาย)
- นภคินิภูตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นพี่หญิงน้องหญิง)

- นปุตฺโตภูตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นบุตร)
- นธีตาภูตปุพฺโพ (ผู้ไม่เคยเป็นธิดา)

อุทาหรณ์ข้างต้นพบในสังยุตตนิกาย นิทานวรรคว่า

น โส ภิกฺขเว สตฺโต สุลภรูโป, โย นมาตาภูตปุพฺโพ อิมินา ทีเฆน อทฺธุนา ฯเปฯ โย นปิตาภูตปุพฺโพ ฯเปฯ โย นภาตาภูตปุพฺโพ ฯเปฯ โย นภคินีภูตปุพฺโพ ฯเปฯ โย นปุตฺโตภูตปุพฺโพ ฯเปฯ โย นธีตาภูตปุพฺโพ.[๑๕๒]

"สัตว์ที่ไม่เคยเป็นมารดาโดยกาลนานนี้ มิใช่หาได้ง่ายเลย ฯลฯ สัตว์ที่ไม่เคยเป็นบิดา ฯลฯ สัตว์ที่ไม่เคยเป็นพี่ชายน้องชาย ฯลฯ สัตว์ที่ไม่เคยเป็นพี่หญิงน้องหญิง ฯลฯ สัตว์ที่ไม่เคยเป็นบุตร ฯลฯ สัตว์ที่ไม่เคยเป็นธิดา ฯลฯ"

อุทาหรณ์อื่นก็เป็นศัพท์เฉพาะเหมือนอุทาหรณ์ข้างต้น เช่น

- นจิรสฺเสว (ต่อกาลไม่นานนั่นเทียว) = น + จิรสฺสํ + เอว
- นจิเรเนว (โดยกาลไม่นานนั่นเทียว) = น + จิเรน + เอว
- นมหปฺผลกรณโต (โดยไม่กระทำผลมาก) = น + มหปฺผลกรณโต
- นปุํสกํ (ผู้มิใช่สตรีและบุรุษ) = น + ปุํสกํ
- นกุโล (สัตว์ที่ไม่มีตระกูล, พังพอน) = น + กุโล]

วิบัติ

สีลวิปตฺติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

มนุสฺสชาติกปาโณ, ปาณสญฺญิตา, วธกจิตฺตํ, อุปกฺกโม, เตน มรณนฺติ อิมาเนตฺถ ปญฺจ องฺคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. สัตว์มีชาติเป็นมนุษย์

๒. รู้ว่าเป็นสัตว์มีชีวิต

๓. มีจิตคิดจะฆ่า

๔. มีความพยายาม

๕. มนุษย์นั้นตายด้วยความพยายามนั้น

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

อทินฺนาทานสมุฏฺฐานํ, กิริยํ, สญฺญาวิโมกฺขํ, สจิตฺตกํ, โลกวชฺชํ, กายกมฺมํ, วจีกมฺมํ, อกุสลจิตฺตํ, ทุกฺขเวทนนฺติ.

[สิกขาบทนี้]เป็น :-

- อทินนาทานสมุฏฐาน (มีอทินนาทานเป็นสมุฏฐาน คือ เกิดด้วยสมุฏฐาน ๓ อันได้แก่ กายกับจิต วาจากับจิต และกายวาจากับจิต)

- กิริยา (ต้องอาบัติเพราะทำการฆ่า)

- สัญญาวิโมกข์ (มีการพ้นจากอาบัติเพราะไม่มีสัญญาคิดฆ่า)

- สจิตตกะ (มีจิตคิดฆ่า)

- โลกวัชชะ (มีโทษทางโลก)

- กายกรรม (ต้องอาบัติทางกายทวาร)

- วจีกรรม (ต้องอาบัติทางวจีทวาร)

- อกุศลจิต (ฆ่าด้วยโทสมูลจิต)

- ทุกขเวทนา

[ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า แม้พระราชาเห็นโจรแล้วหัวเราะร่าเริง ทรงรับสั่งให้นำโจรไปฆ่า ก็ประกอบด้วยทุกขเวทนา เพราะการหัวเราะร่าเริงมีอารมณ์อย่างอื่น ส่วนเจตนาที่ตัดสินว่า จะฆ่าโจรต้องประกอบด้วยทุกขเวทนาเท่านั้น แต่เจตนาดังกล่าวรู้ได้ยาก เพราะระคนด้วยสุขเวทนา และไม่มีทุกขเวทนาติดตามต่อมา ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อถ กถํ ทุกฺขเวทนนฺติ, นนุ ราชาโน โจรํ ทิสฺวา หสมานาปิ “คจฺฉถ, นํ ฆาเตถา”ติ วทนฺตีติ. สจฺจํ หสมานา วทนฺติ, โส ปน หาโส เตสํ อญฺญวิสโย, สนฺนิฏฺฐาปกเจตนา ทุกฺขสมฺปยุตฺตาว. วุตฺตญฺเหตํ สมนฺตปาสาทิกายํ “สเจปิ หิ สิริสยนํ อารุฬฺโห รชฺชสมฺปตฺติสุขมนุภวนฺโต ราชา ‘โจโร เทว อานีโต’ติ

วุตฺเต 'คจฺฉถ นํ มาเรถา'ติ หสมาโน ภณติ, โทมนสฺสจิตฺเตเนว ภณตีติ เวทิตพฺโพ. สุขโวกิณฺณตฺตา ปน อนุปฺปพนฺธาภาวา จ ทุชฺชานเมตํ ปุถุชฺชเนหี"ติ.[๑๕๓]

"ถามว่า : เมื่อเป็นเช่นนั้น สิกขาบทนี้ประกอบด้วยทุกขเวทนาได้อย่างไร พระราชาทั้งหลายเห็นโจรแล้ว แม้ร่าเริงอยู่ก็รับสั่งว่า ไปเถิด จงฆ่ามันเถิด มิใช่หรือ

ตอบว่า : พระราชาทั้งหลายร่าเริงรับสั่งอยู่จริง แต่การร่าเริงนั้นของพระองค์มีอารมณ์อื่นเป็นวิสัย เจตนาที่ตัดสินต้องประกอบด้วยทุกขเวทนาแน่นอน สมจริงดังคำกล่าวในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาว่า

'โดยแท้จริงแล้ว แม้ถ้าพระราชาเสด็จขึ้นสู่แท่นบรรทมอันทรงสิริแล้ว เสวยสุขในราชสมบัติอยู่ เมื่อราชบุรุษทูลว่า ขอเดชะ โจรได้ถูกนำมาแล้วก็ร่าเริงรับสั่งว่า ไปเถิด จงฆ่ามันเถิด พึงทราบว่าพระองค์รับสั่งด้วยจิตที่ประกอบด้วยโทมนัสโดยแท้ แต่เรื่องนี้ปุถุชนเข้าใจยาก เพราะระคนด้วยสุข และไม่มีการติดตาม[ของโทมนัส]'"

ตติยปาราชิกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายปาราชิกที่ ๓

คำอธิบายปาราชิกที่ ๔

คำอธิบาย อนภิชานํ

จตุตฺเถ อนภิชานนฺติ สกสนฺตาเน อนุปฺปนฺนตฺตา อตฺตนิ อตฺถิภาวํ อชานนฺโต.

โปรดทราบเนื้อความในปาราชิกที่ ๔ ดังนี้

คำว่า อนภิชานํ (ไม่รู้อยู่) หมายความว่า ไม่รู้ว่าตนมีอุตริมนุสธรรม เพราะมิได้บังเกิดในกระแสจิตของตน

[คำว่า อนภิชานํ ตัดบทเป็น น + อภิชานํ คำว่า อภิชานํ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภิ บทหน้า + ญา ธาตุ (อวโพธเน = รู้) + นา ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย อุปสรรค คือ อภิ ในบทนี้ไม่มีความหมายใดๆ ท่านจึงอธิบาย อนภิชานํ ว่า อชานนฺโต เพื่อแสดงการตัดบทและความเป็นปทปูรณะ คือ การยังบทให้เต็มของ อภิ ศัพท์ พร้อมทั้งยังแสดงว่า อํ ใน อนภิชานํ เป็นศัพท์ที่แปลงมาจาก อนฺต ปัจจัย

คำว่า อตฺตนิ อตฺถิภาวํ (ความมีในตน, ตนมีอุตริมนุสธรรม) แสดงกรรมของบทว่า อนภิชานํ ในประโยคนี้ เพราะบทกรรมว่า อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ ปรากฏชัดเจนแล้วในประโยคว่า โย ปน ภิกฺขุ อนภิชานํ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ

คำว่า สกสนฺตาเน อนุปฺปนฺนตฺตา (เพราะมิได้บังเกิดในกระแสจิตของตน) แสดงการอธิบายว่า ธรรมที่บุคคลบรรลุแล้วย่อมปรากฏแก่บุคคลนั้น ส่วนผู้ที่ยังไม่ได้บรรลุย่อมไม่มีธรรมดังกล่าวในกระแสจิต ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เยน หิ โย ธมฺโม อธิคโต, โส ตสฺส ปากโฏ โหตีติ อาห “สกสนฺตาเน”ติอาทิ.[๑๕๔]

“โดยแท้จริงแล้ว ธรรมใดอันบุคคลใดบรรลุแล้ว ธรรมนั้นย่อมปรากฏแก่บุคคลนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สกสนฺตาเน (ในกระแสจิตของตน) เป็นต้น”

ข้อความนี้แสดงปทานุสัมพันธ์ของ สกสนฺตาเน อนุปฺปนฺนตฺตา ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิกษุไม่รู้ว่าตนมีอุตริมนุสธรรม ด้วยคำว่า อตฺตนิ อตฺถิภาวํ อชานนฺโต

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดภิกษุจึงไม่รู้ว่าตนมีอุตริมนุสธรรม

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุที่ภิกษุไม่รู้ว่าตนมีอุตริมนุสธรรมมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า สกสนฺตาเน อนุปฺปนฺนตฺตา อธิบายว่า ธรรมใดอันบุคคลใดบรรลุแล้ว ธรรมนั้นย่อมปรากฏแก่บุคคลนั้น ดังนั้น เราจะแสดงเหตุที่ภิกษุไม่รู้ว่าตนมีอุตริมนุสธรรมด้วยคำว่า สกสนฺตาเน อนุปฺปนฺนตฺตา (เพราะมิได้บังเกิดในกระแสจิตของตน) ดังนี้แล

คำว่า อตฺถิภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺถิโน ภาโว อตฺถิภาโว = ภาวะของสิ่งที่มีอยู่, ความมีอยู่ ชื่อว่า อัตถิภาวะ

บทว่า อตฺถิ ในที่นี้เป็นบทนามที่มีรูปเหมือนนิบาต ชื่อว่า นิปาตปฏิรูปกะ

บทว่า อตฺถิ มี ๓ ประเภทตามลักษณะของการใช้ คือ

๑. บทอาขยาต เช่น ธนมตฺถิ (ทรัพย์มีอยู่) ประกอบใช้เป็นรูปเอกพจน์เท่านั้น เพราะมาจาก อส ธาตุ (ภุวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ

๒. นิบาต เช่น อตฺถิ เกสา โลมา ฯเปฯ ประกอบใช้เป็นเอกพจน์และพหูพจน์ทั้ง ๒ อย่าง ในที่นี้ประกอบกับรูปพหูพจน์ว่า เกสา และประกอบกับรูปเอกพจน์ว่า ตโจ เป็นต้น, อตฺถิ ขีรา (นมมีอยู่), อตฺถิ คาโว (วัวทั้งหลายมีอยู่) ดังฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคกล่าวว่า

อตฺถิสทฺโทปิ หิ อิธ พหุวจโนเยว “อตฺถิ ขีรา, อตฺถิ คาโว”ติอาทีสุ วิย นิปาตภาวสฺเสว อิจฺฉิตตฺตา.[๑๕๕]

"โดยแท้จริงแล้ว แม้ อตฺถิ ศัพท์ในที่นี้ก็เป็นพหูพจน์นั่นเทียว เพราะปรารถนาความเป็นนิบาตเท่านั้นดังคำว่า อตฺถิ ขีรา (นมมีอยู่), อตฺถิ คาโว (วัวทั้งหลายมีอยู่)"

๓. นิปาตปฏิรูปกะ เช่น อตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่มีอยู่), นตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่ไม่มี), อตฺถิยา นว (คำตอบ ๙ อย่างในอัตถิปัจจัย), นตฺถิยา นว (คำตอบ ๙ อย่างในนัตถิปัจจัย), อตฺถิขีรา พฺราหฺมณี (นางพราหมณีผู้มีน้ำนม)

ข้อความข้างต้นนี้กล่าวไว้ในกังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๑๒๑) แต่ในสัททนีติปกรณ์ถือว่าเป็นบทอาขยาตหรือนิบาตเท่านั้น แม้เป็นบทนิบาตก็เข้าสมาสกับบทหลังได้เช่นเดียวกับบทนาม ดังข้อความว่า

"ปุตฺตา มตฺถิ ธนมตฺถี"ติ เอตฺถ ปน อตฺถิสทฺโท นิปาโต. เตเนส เอกวจนพหุวจนโก โหติ. "อตฺถิ-ขีรา พฺราหฺมณี"ติ เอตฺถาปิ นิปาโตเยว. เตเนว หิ เตน อุตฺตรปทสฺส สมาโส โหติ.[๑๕๖]

"ส่วน อตฺถิ ศัพท์ในบาทคาถานี้ว่า ปุตฺตา มตฺถิ ธนมตฺถิ เป็นนิบาต ดังนั้น บทนี้จึงประกอบด้วยเอกพจน์และพหูพจน์ แม้ในคำว่า อตฺถิขีรา พฺราหฺมณี ก็เป็นนิบาตทีเดียว ดังนั้น จึงเชื่อมสมาสบทหลังเข้ากับบทว่า อตฺถิ นั้น"

เอเตสุ หิ อตฺถิสทฺโท อาขฺยาตนิปาตวเสน ภิชฺชติ "อตฺถิ สนฺติ สํวิชฺชติ, อตฺถิขีรา พฺราหฺมณี"ติ-อาทีสุ. นตฺถิสทฺโท ปน นิปาโตเยว.[๑๕๗]

"โดยแท้จริงแล้ว ในบรรดาบทเหล่านี้ อตฺถิ ศัพท์ย่อมต่างกัน โดยจำแนกตามอาขยาต และนิบาต ดังคำว่า อตฺถิ สนฺติ สํวิชฺชติ (มีอยู่), อตฺถิขีรา พฺราหฺมณี (นางพราหมณีผู้มีน้ำนม)"

คัมภีร์นิรุตติทีปนียอมรับมติของกังขาวิตรณีคัณฐิ โดยถือว่า คำว่า อตฺถิปจฺจโย เป็นต้นนั้น เป็นนิปาตปฏิรูปกะ แต่ท่านตั้งชื่อใหม่ว่า นามปฏิรูปกะ คือ นิบาตที่มีรูปเหมือนบทนาม ดังข้อความกล่าวว่า

นามปฏิรูปกานิ นาม เยวาปนกธมฺมา อิจฺจาทีนิ. ตถา สญฺญาสทฺทภาวํ ปตฺตานิ อตฺถิปจฺจโย, นตฺถิปจฺจโย, อตฺถิขีรา พฺราหฺมณี, อญฺญาสิโกณฺฑญฺโญ, มกฺขลิโคสาโล อิจฺจาทีสุ อตฺถิอิจฺจาทีนิ.[๑๕๘]

"ขึ้นชื่อว่า นามปฏิรูปกะ มีคำว่า เยวาปนกธมฺมา (เยวาปนกธรรม, ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง) เป็นต้น [เยวาปนกธรรมเป็นเจตสิกที่พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้โดยระบุชื่อว่าคือเจตสิกดวงใด แต่ตรัสไว้โดยรวมว่าเป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นร่วมกับกามาวจรกุศลจิตเป็นต้น ปรากฏในคัมภีร์ธรรมสังคณีว่า เย วา ปน (ส่วนธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่)]

เช่นเดียวกันนี้ บทว่า อตฺถิ เป็นต้น ในคำว่า อตฺถิปจฺจโย, นตฺถิปจฺจโย, อตฺถิขีรา พฺราหฺมณี, อญฺญาสิโกณฺฑญฺโญ, มกฺขลิโคสาโล เป็นต้น ซึ่งถึงความเป็นสัญญาศัพท์ (ศัพท์แสดงชื่อ)"

ตฺยาทิสทฺทาปิ สญฺญาภาวํ ปตฺตา นิปาตรูปา โหนฺติ, สฺยาทิรูปา จ. ตสฺมา เตปิ อิมสฺมึ สุตฺเต

สงฺคยฺหนฺติ. อตฺถิขีรา คาวี, น สนฺติปุตฺตา อิตฺถี, อตฺถิ หุตฺวา ปจฺจโย อตฺถิปจฺจโย. เอวํ นตฺถิปจฺจโย, อโหสิ เอว กมฺมํ อโหสิกมฺมํ.[๑๕๙]

"แม้ศัพท์ที่ลง ติ วิภัตติเป็นต้นซึ่งถึงความเป็นชื่อ มีรูปเป็นนิบาต และมีรูปที่ลงวิภัตตินามมี สิ เป็นต้น ดังนั้น แม้ศัพท์เหล่านั้นก็นับเข้าในสูตรนี้ เช่น อตฺถิขีรา คาวี (แม่วัวที่มีนม), น สนฺติปุตฺตา อิตฺถี (หญิงผู้มีบุตรหามิได้), อตฺถิ หุตฺวา ปจฺจโย อตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่มีอยู่) เช่นเดียวกันนี้ นตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่ไม่มี), อโหสิ เอว กมฺมํ อโหสิกมฺมํ (กรรมที่มีแล้วนั่นแหละ, กรรมที่ไม่ให้ผล ชื่อว่า อโหสิกรรม)"

นอกจากนั้นแล้ว รูปวิเคราะห์ว่า อตฺถิโน ภาโว อตฺถิภาโว ก็กล่าวตามมติของกังขาวิตรณีคัณฐี (หน้า ๑๒๑) แต่สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๕๓๖) เห็นว่า ควรตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อตฺถิยา ภาโว อตฺถิภาโว โดยแปลง ส วิภัตติท้าย อตฺถิ, นตฺถิ ศัพท์เป็น ยา ด้วยสูตรว่า อตฺถินตฺถิโต ปจฺจยวจเน วา นิจฺจํ สสฺส จ (เมื่อกล่าวถึงปัจจัยก็ตาม ไม่กล่าวถึงปัจจัยก็ตาม ให้แปลง ส วิภัตติและอื่นๆ เป็น ยา ท้าย อตฺถิ และ นตฺถิ ศัพท์) ได้รูปว่า

- อตฺถิยา ภาโว อตฺถิตา (ภาวะของสิ่งที่มีอยู่, ความไม่อยู่ ชื่อว่า อัตถิตา)
- นตฺถิยา ภาโว นตฺถิตา (ภาวะของสิ่งที่ไม่มีอยู่, ความไม่มีอยู่ ชื่อว่า นัตถิตา)
- อตฺถิยา นว (คำตอบ ๙ อย่างในอัตถิปัจจัย)
- นตฺถิยา นว (คำตอบ ๙ อย่างในนัตถิปัจจัย)]

คำอธิบาย อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ

อุตฺตริมนุสฺสธมฺมนฺติ อุตฺตริมนุสฺสานํ ฌายีนญฺเจว อริยานญฺจ ธมฺมํ.

คำว่า อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ (อุตริมนุสธรรม) หมายความว่า ธรรมของมนุษย์ผู้ยิ่งยวด คือ ผู้บรรลุฌานและพระอริยะทั้งหลาย

[ท่านอธิบาย อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ ดังนี้

๑. ให้ตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อุตฺตริมนุสฺสานํ ธมฺโม อุตฺตริมนุสฺสธมฺโม (ธรรมของมนุษย์ผู้ยิ่งยวด คือ ฌาน, มรรค และผล) <ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส> เพราะกล่าวว่า อุตฺตริมนุสฺสานํ ธมฺมํ

๒. มนุษย์ผู้ยิ่งยวด ก็คือ ผู้บรรลุฌานและเหล่าพระอริยะทั้งหลาย ไม่ใช่ผู้ยิ่งยวดด้วยทรัพย์หรือฐานันดร การอธิบายความในลักษณะนี้เป็นการแสดงอภิเธยยัตถะหรือสรูปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง เพราะกล่าวว่า ฌายีนญฺเจว อริยานญฺจ

คำว่า อุตฺตริมนุสฺส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุตฺตริ จ เต มนุสฺสา จาติ อุตฺตริมนุสฺสา = มนุษย์ผู้ยิ่งยวด[กว่ามนุษย์ทั่วไป] ชื่อว่า อุตตริมนุสสะ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส อุตฺตริ ศัพท์เป็นนิบาต)

นอกจากนั้นแล้ว คำว่า ธมฺมํ (ธรรม) มุ่งหมายถึง มหัคคตธรรมคือรูปฌานและอรูปฌาน และโลกุตตรธรรมคือมรรค ผล นิพพาน เพราะเป็นธรรมที่บรรลุโดยมนุษย์ผู้ยิ่งยวดเหล่านั้น

ในฎีกาใหม่ได้แสดงรูปวิเคราะห์อีกอย่างหนึ่งว่า

- มนุสฺสานํ ธมฺโม มนุสฺสธมฺโม = ธรรมของมนุษย์ คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- อุตฺตริ มนุสฺสธมฺมา อุตฺตริมนุสฺสธมฺโม = ธรรมอันยิ่งยวดกว่าธรรมของมนุษย์ คือ ฌาน, มรรค และผล (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ในบรรดาผู้ที่ได้บรรลุฌาน มรรค และผล มนุษย์มีความเพียรในการปฏิบัติปรากฏชัดเจนกว่าเทวดาหรือพรหมจึงประกอบใช้ มนุสฺส ศัพท์ในคำนี้โดยตัพพหุลนัย คือ นัยที่ใช้เป็นส่วนมากในสถานที่นั้น ดังคำว่า วนจรโก (ผู้เที่ยวไปในป่า = พรานป่า), สงฺคามาวจโร (ช้างเที่ยวไปในสงคราม = ช้างศึก)]

คำอธิบาย อตฺตูปนายิกํ

อตฺตูปนายิกนฺติ อตฺตนิ ตํ อุปเนติ "มยิ อตฺถี"ติ สมุทาจรนฺโต, อตฺตานํ วา ตตฺถ อุปเนติ "อหํ เอตฺถ สนฺทิสฺสามี"ติ สมุทาจรนฺโตติ อตฺตูปนายิโก, ตํ อตฺตูปนายิกํ.

คำว่า อตฺตูปนายิกํ (น้อมเข้าในตน) หมายความว่า ภิกษุใดอวดอยู่ว่ามีในตน ย่อมน้อมอุตริมนุสธรรมนั้นเข้าในตน เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า อัตตูปนายิกะ

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุใดอวดว่าตนปรากฏมีในอุตริมนุสธรรมนี้ น้อมตนเข้าในธรรมดังกล่าว เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า อัตตูปนายิกะ, ให้น้อมอุตริมนุสธรรมนั้นเข้าในตน (หรือให้น้อมตนเข้าไปในอุตริมนุสธรรมนั้น)

[คำว่า อตฺตูปนายิก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. น้อมเข้าในตน เพราะอธิบายว่า อตฺตนิ ตํ อุปเนติ (ย่อมน้อมอุตริมนุสธรรมนั้นเข้าในตน)

-อุปเนตีติ อุปนโย (อุป บทหน้า + นี ธาตุ + อ ปัจจัย)

-อุปนโย เอว อุปนายิโก (อุปนย ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

-อตฺตนิ อุปนายิโก อตฺตูปนายิโก (สัตตมีตัปปุริสสมาส)

๒. น้อมตนเข้าไป เพราะอธิบายว่า อตฺตานํ ตตฺถ อุปเนติ (น้อมตนเข้าในธรรมดังกล่าว)

-อตฺตานํ อุปนายิโก อตฺตูปนายิโก (ทุติยาตัปปุริสสมาส)

คำว่า "มยิ อตฺถี"ติ สมุทาจรนฺโต (อวดอยู่ว่ามีในตน) กล่าวขึ้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า ภิกษุน้อมอุตริมนุสธรรมนั้นเข้าในตนอย่างไร มีวิธีปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ อตฺตูปนายิก ศัพท์เป็นสัตตมีตัปปุริสมาสด้วยคำว่า อตฺตนิ ตํ อุปเนติ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุน้อมอุตริมนุสธรรมนั้นเข้าในตนอย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะที่ภิกษุน้อมอุตริมนุสธรรมนั้นเข้าในตนมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า "มยิ อตฺถี"ติ สมุทาจรนฺโต อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะที่ภิกษุน้อมอุตริมนุสธรรมนั้นเข้าในตนด้วยคำว่า "มยิ อตฺถี"ติ สมุทาจรนฺโต ดังนี้แล

คำว่า "อหํ เอตฺถ สนฺทิสฺสามี"ติ สมุทาจรนฺโต (อวดว่าตนปรากฏมีในอุตริมนุสธรรมนี้) กล่าวขึ้นเพื่อแก้ความสงสัยว่า ภิกษุน้อมตนเข้าในธรรมดังกล่าวอย่างไร มีวิธีปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวแสดงรูปวิเคราะห์ของ อตฺตูปนายิก ศัพท์เป็นทุติยาตัปปุริสมาสด้วยคำว่า อตฺตานํ ตตฺถ อุปเนติ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุน้อมตนเข้าในธรรมดังกล่าวอย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงลักษณะที่ภิกษุน้อมตนเข้าในธรรมดังกล่าวมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า "อหํ เอตฺถ สนฺทิสฺสามี"ติ สมุทาจรนฺโต อธิบายว่า เราได้แสดงลักษณะที่ภิกษุน้อมตนเข้าในธรรมดังกล่าว ด้วยคำว่า "อหํ เอตฺถ สนฺทิสฺสามี"ติ สมุทาจรนฺโต ดังนี้แล

ตามหลักภาษาทั่วไป คำว่า ตํ อตฺตูปนายิกํ เป็นการกระจายรูปให้ตรงกันกับที่ใช้ในพระบาลี ซึ่งนักไวยากรณ์เรียกวิธีการเช่นนี้ว่า *ทันตโสธนนัย* คือ การเกลางาช้างให้แหลม ส่วนของประโยคหน้าเรียกว่า *ทันตเฉทนนัย* คือ การตัดงาช้าง หมายความว่า แสดงรูปศัพท์เป็นปฐมาวิภัตติตามระเบียบของรูปวิเคราะห์ทั่วไป เหมือนการตัดงาช้างให้เปลี่ยนรูปจากรูปเดิม ท่านมักจะแสดงทันตเฉทนนัยก่อนทันตโสธนนัยเสมอ]

เอวํ กตฺวา สมุทาจเรยฺยาติ สมฺพนฺโธ.

พึงสัมพันธ์บทว่า ภิกษุอวดทำให้เป็นอย่างนั้น

[ในประโยคว่า เอวํ กตฺวา สมุทาจเรยฺยาติ สมฺพนฺโธ (พึงสัมพันธ์บทว่าภิกษุอวดทำให้เป็นอย่างนั้น) แสดงว่า

๑. ทุติยาวิภัตติในคำว่า อตฺตูปนายิกํ ในประโยคว่า อตฺตูปนายิกํ อลมริยญาณทสฺสนํ สมุทาจเรยฺย ลงในอรรถกิริยาวิเสสนะ เพราะคำว่า เอวํ กตฺวา (ทำ...อย่างนี้) นิยมใช้เพื่อแสดงความเป็นกิริยาวิเสสนะ

๒. คำว่า อตฺตูปนายิกํ สัมพันธ์กับกริยาคุมพากย์ว่า สมุทาจเรยฺย แม้จะมีคำว่า อลมริยญาณทสฺสนํ มาคั่นอยู่ ก็ไม่ถือว่าห่างมากจนทำให้เข้าใจความหมายได้ยาก เพราะคั่นอยู่เพียงบทเดียว แต่แม้จะไม่ห่างกันมาก ก็ยังมีศัพท์อื่นมาคั่นอยู่ให้ห่างจาก สมุทาจเรยฺย ดังนั้น ท่านจึงประกอบใช้ สมฺพนฺโธ เพื่อแสดงสัมพันธ์ของศัพท์ที่อยู่ห่างกันในประโยค

การใช้คำว่า สมฺพนฺโธ (พึงสัมพันธ์) มีหลักการใช้ ๓ ประการในวรรณกรรมบาลี กล่าวไว้ในคัมภีร์พยาจีนิยาม (ข้อ ๑) ดังนี้

๑. ใช้แสดงศัพท์ที่เพิ่มเข้ามา (ปาฐเสสะ) ซึ่งมิได้กล่าวไว้โดยตรงในประโยค

๒. ใช้แสดงสัมพันธ์ของศัพท์ที่อยู่ห่างกันในประโยค โดยนำมาเรียงลำดับใหม่ให้มีศัพท์ใกล้กันเพื่อให้ความชัดเจน

๓. ใช้แสดงสัมพันธ์ของศัพท์ที่สลับบทกันในประโยค โดยนำมาเรียงลำดับใหม่ให้อยู่หน้าหลังตามหลักภาษาโดยทั่วไป เพื่อให้ความชัดเจน

อนึ่ง พึงเพิ่มคำว่า กาตพฺโพ มาแปลคู่กับ สมฺพนฺโธ เป็นรูปว่า สมฺพนฺโธ กาตพฺโพ (พึงกระทำสัมพันธ์) หรืออาจเขียนเป็นรูปว่า สมฺพนฺธิตพฺพํ (พึงสัมพันธ์) ก็ได้]

คำอธิบาย อลมริยญาณทสฺสนํ

อลมริยญาณทสฺสนนฺติ เอตฺถ มหคฺคตโลกุตฺตรปญฺญา ชานนฏฺเฐน ญาณํ, จกฺขุนา จ ทิฏฺฐมิว ธมฺมํ ปจฺจกฺขกรณโต ทสฺสนฏฺเฐน ทสฺสนนฺติ ญาณทสฺสนํ,

ในคำว่า อลมริยญาณทสฺสนํ (ญาณทรรศนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส]) นี้ ปัญญาที่เป็นมหัคคตะและโลกุตตระ ชื่อว่า ญาณ โดยความหมายว่า รู้ และชื่อว่าทรรศนะ โดยความหมายว่า เห็น เพราะกระทำธรรมให้ประจักษ์ประดุจเห็นด้วยตาเนื้อ เหตุนั้น ปัญญานั้นชื่อว่าญาณทรรศนะ (ปัญญารู้เห็น)

[คำว่า ปัญญา เป็นศัพท์สามัญโดยทั่วไปที่อาจหมายถึงปัญญาฝ่ายโลกิยะและฝ่ายโลกุตตระ แต่

ในที่นี้เป็นธรรมของมนุษย์ผู้ยิ่งยวด จึงหมายถึงปัญญาที่ประกอบกับมหัคคตฌานและโลกุตตรจิต ดังนั้น ท่านจึงอธิบายว่า มหคฺคตโลกุตฺตรปญฺญา ญาณํ, ทสฺสนํ (ปัญญาที่เป็นมหัคคตะและโลกุตตระ ชื่อว่า ญาณ และชื่อว่า ทรรศนะ) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

กิญฺจาปิ โลกิยโลกุตฺตรา สพฺพาว ปญฺญา "ญาณนฺ"ติ วุจฺจติ, อิธ ปน มหคฺคตโลกุตฺตราว เวทิตพฺพาติ อาห "มหคฺคตโลกุตฺตรปญฺญา ชานนฏฺเฐน ญาณนฺ"ติ.[๑๖๐]

"ปัญญาทั้งหมดฝ่ายโลกิยะและโลกุตตระได้ชื่อว่า ญาณ ก็จริง แต่ในที่นี้พึงทราบว่าเป็นปัญญาฝ่ายมหัคคตะและโลกุตตระ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มหคฺคตโลกุตฺตรปญฺญา ชานนฏฺเฐน ญาณํ (ปัญญาที่เป็นมหัคคตะและโลกุตตระ ชื่อว่า ญาณ โดยความหมายว่า รู้)"

คำว่า ชานนฏฺเฐน (โดยความหมายว่า รู้) แสดงรูปวิเคราะห์ของ ญาณ ศัพท์ว่า

- ชานาตีติ ญาณํ = สภาวะรู้ ชื่อว่า ญาณ

คำว่า จกฺขุนา จ ทิฏฺฐมิว ธมฺมํ ปจฺจกฺขกรณโต ทสฺสนฏฺเฐน (โดยความหมายว่า เห็น เพราะกระทำธรรมให้ประจักษ์ประดุจเห็นด้วยตาเนื้อ) แสดงรูปวิเคราะห์ของ ทสฺสน ศัพท์ว่า ปสฺสตีติ ทสฺสนํ (สภาวะเห็น ชื่อว่า ทรรศนะ) นอกจากนั้น ท่านได้แสดงรูปวิเคราะห์อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาสของบทว่า ญาณทสฺสน ว่า ญาณํ เอว ทสฺสนํ ญาณทสฺสนํ อีกด้วย เพราะท่านถือว่าเป็นบทที่มีวิภัตติเดียวกัน จึงแสดงรูปวิเคราะห์ด้วยกรรมธารยสมาสที่มีวิภัตติเสมอกัน (ตุลยาธิกรณะ)

การประกอบใช้ ทสฺสน ร่วมกับ ญาณ ในเรื่องนี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงว่า เป็นการเห็นด้วยปัญญาภายในที่เกิดจากการอบรมจิต (ภาวนามยปัญญา) อันสามารถเห็นประจักษ์เหมือนเห็นได้ด้วยตาเนื้อ ไม่ใช่ปัญญาที่เกิดจากการเรียนหรือคิดวิจารณ์หาเหตุผล อันจัดเป็นสุตมยปัญญาหรือจินตามยปัญญา]

อริยํ วิสุทฺธํ อุตฺตมํ ญาณทสฺสนนฺติ อริยญาณทสฺสนํ, อลํ ปริยตฺตํ กิเลสวิทฺธํสนสมตฺถํ อริยญาณทสฺสนเมตฺถ ฌานาทิเภเท อุตฺตริมนุสฺสธมฺเม, อลํ วา อริยญาณทสฺสนมสฺสาติ อลมริยญาณทสฺสโน, ตํ อลมริยญาณทสฺสนํ.

ญาณทรรศนะอันหมดจด คือ สูงสุด ชื่อว่า อริยญาณทรรศนะ

ญาณทรรศนะอันหมดจดสามารถ คือ สามารถในการกำจัดกิเลสมีอยู่ในอุตริมนุสธรรมอันจำแนกเป็นฌานเป็นต้นนี้หรือญาณทรรศนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส]ของอุตริมนุสธรรมนั้นมีอยู่ เหตุนั้น อุตริมนุสธรรมนั้นชื่อว่า อลมริยญาณทรรศนะ (มีญาณทรรศนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส]), [พึงอวด]อุตริมนุสธรรมที่มีญาณทรรศนะอันหมดจดสามารถ[กำจัดกิเลส]นั้น

[ในคำว่า อริยํ วิสุทฺธํ อุตฺตมํ บทว่า วิสุทฺธํ (อันหมดจด) อธิบายคำแปลของ อริยํ เพื่อห้ามคำแปลว่า อันเป็นอริยมรรค ส่วนคำว่า อุตฺตมํ (คือ สูงสุด) อธิบาย วิสุทฺธํ อีกทอดหนึ่ง จึงแปลแยกออกไปอีกศัพท์หนึ่ง

คำว่า อลมริยญาณทสฺสน แปลตามศัพท์ว่า "มีปัญญารู้เห็นอันหมดจดที่สามารถ[ในการกำจัดกิเลส]" มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อริยํ ญาณทสฺสนํ อริยญาณทสฺสนํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- อลํ อริยญาณทสฺสนเมตฺถาติ อลมริยญาณทสฺสโน (สัตตมีพหุพพีหิสมาส)

หรือ - อลํ อริยญาณทสฺสนมสฺสาติ อลมริยญาณทสฺสโน (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

รูปวิเคราะห์สัตตมีพหุพพีหิสมาสแสดงว่าญาณทรรศนะเกี่ยวเนื่องกับฌาน มรรค และผล โดยความเป็นที่ตั้ง คือ อุปนิสสยปัจจัยและสิ่งที่อาศัย คือ อุปนิสสยปัจจยุปบัน

ส่วนรูปวิเคราะห์ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส แสดงว่าญาณทรรศนะเกี่ยวเนื่องกับฌาน มรรค และผลโดยความเป็นสัมพันธะ คือ สหชาตปัจจัย, อัญญมัญญปัจจัย และสัมพันธี คือ สหชาตปัจจยุปบัน, อัญญมัญญปัจจยุปบัน

คำว่า ฌานาทิเภเท อุตฺตริมนุสฺสธมฺเม แสดงวิเสสยะของ เอตฺถ ศัพท์ ส่วนคำว่า อลํ วา เป็นต้น กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ คำว่า อริยญาณทสฺสน มีรูปวิเคราะห์เป็นสัตตมีพหุพพีหิสมาสเท่านั้นหรือ

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงรูปวิเคราะห์อื่นของคำนั้นอีกมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่าอธิบายว่า เราได้แสดงรูปวิเคราะห์ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาสของคำนั้นแล้วด้วยคำว่า อลํ วา เป็นต้น

อาทิ ศัพท์ในคำว่า ฌานาทิเภเท (อันจำแนกเป็นฌานเป็นต้น) ละข้อความที่ปรากฏในพระบาลีว่า วิโมกฺโข (วิโมกข์, ความหลุดพ้น), สมาธิ (ความตั้งมั่นแห่งจิต), สมาปตฺติ (สมาบัติ, การเข้าฌาน), ญาณทสฺสนํ (ญาณทัศนะ, ปัญญารู้เห็น), มคฺคภาวนา (การอบรมมรรค), ผลสจฺฉิกิริยา (การรู้แจ้งผล), กิเลสปฺปหานํ (การละกิเลส), วินีวรณตา จิตฺตสฺส (ภาวะที่จิตปราศจากนิวรณ์) และ สุญฺญาคาเร อภิรติ (ความรื่นรมย์ในเรือนว่าง)

คำว่า อริย ในที่นี้มีศัพท์เดิมมาจาก อารกา แปลง อารกา เป็น อริย มีรูปวิเคราะห์ว่า กิเลสหิ อารกาติ อริยํ (สภาวะไกลจากกิเลส ชื่อว่า อริยะ) คำนี้แปลว่า หมดจด, บริสุทธิ์ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อริยสทฺโท เจตฺถ วิสุทฺธปริยาโย, น โลกุตฺตรปริยาโย.[๖๑]

“อนึ่ง อริย ศัพท์ในที่นี้เป็นคำไวพจน์ของ วิสุทฺธ ศัพท์ ไม่ใช่คำไวพจน์ของผู้พ้นแล้วจากโลก (พระอริยะ)”

ประโยคว่า อลํ ปริยตฺตํ กิเลสวิทฺธํสนสมตฺถํ อริยญาณทสฺสนเมตฺถ เป็นต้น คำว่า ปริยตฺตํ อธิบาย อลํ ว่าใช้ในความหมายว่า สามารถ และท่านอธิบาย ปริยตฺต ต่อมาอีกว่า กิเลสวิทฺธํสนสมตฺถํ (สามารถในการกำจัดกิเลส) เพื่อระบุว่าเป็นความสามารถในการกำจัดกิเลส ไม่ใช่ความสามารถในการศึกษาเป็นต้น

ความหมายของ อลํ ศัพท์ ปรากฏในปทรูปสิทธิปกรณ์ว่า

อลํ ปริยตฺติภูสเนสุ จ.[๑๖๒]

“นิบาตว่า อลํ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปริยัตติ (สามารถ, ควรกัน) และภูสนะ (ประดับ)”

ตัวอย่างเช่น

ปริยัตติ = อลญฺจ โข โหติ มาตุคามํ ทุฏฺฐุลฺลาหิ วาจาหิ โอภาสิตุํ (และเป็นผู้สามารถเพื่อว่ามาตุคามด้วยคำหยาบคาย), อลํ กาตุํ อลํ สํวิทาตุํ (เป็นผู้สามารถเพื่อกระทำ เพื่อจัดแจง), อลํ มลฺโล มลฺลสฺส (นักมวยปล้ำคู่ควรต่อนักมวยปล้ำ), อลํ ผาสุวิหาราย (สมควรเพื่อการอยู่อย่างผาสุก)

ภูสนะ = อลงฺกโรติ (ย่อมกระทำการประดับ = ย่อมประดับ)

นอกจากนี้ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาได้แสดงความหมายของ อลํ ศัพท์ไว้ ๓ ประการว่า

ภูสเน วารเณ จาลํ วุจฺจเต ปริยตฺติยํ.[๑๖๓]

“อลํ ศัพท์ กล่าวไว้ในความหมายว่า ภูสนะ (ประดับ), วารณะ (ห้าม) และปริยัตติ (สามารถ, ควรกัน)”

ตัวอย่างอรรถวารณะ คือ

- อลํ โมคฺคลฺลาน มา เต รุจฺจิ ปถวึ ปริวตฺเตตุํ (โมคคัลลานะ อย่าเลย เธออย่าพอใจการพลิกปฐพี),
- อลํ ทานิ อานนฺท มา ตถาคตํ ยาจิ (อานนท์ อย่าเลย เธออย่าวิงวอนตถาคตในบัดนี้)]

คำอธิบาย สมุทาจเรยฺย

สมุทาจเรยฺยาติ วุตฺตปฺปการเมตํ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ อตฺตูปนายิกํ กตฺวา กาเยน วา วาจาย วา ตทุภเยน วา วิญฺญุสฺส มนุสฺสชาติกสฺส อาโรเจยฺย.

คำว่า สมุทาจเรยฺย (พึงอวด) หมายความว่า พึงบอกอุตริมนุสธรรมอันมีประการ

ดังกล่าวนั้นแก่ผู้มีชาติมนุษย์ผู้รู้ความด้วยกาย ด้วยวาจา หรือด้วยทั้ง ๒ อย่างนั้น ทำให้น้อมเข้าในตน

[คำว่า สมุทาจเรยฺย ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + อุ บทหน้า + อา บทหน้า + จร ธาตุ (จรเณ = ประพฤติ) + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ มีความหมายตามศัพท์ว่า "บอก, พูด" ท่านจึงอธิบายเป็น อาโรเจยฺย ในที่นี้แปลโดยอรรถว่า "อวด" คือ พูดยกตัวเองให้ผู้อื่นนับถือ การอธิบายความในลักษณะนี้เป็นการอธิบายอรรถของ จร ธาตุที่มี สํ, อุ และ อา อยู่หน้า เพื่อห้ามอรรถอื่นของ จร ธาตุที่มักใช้ในความหมายว่า ไป, กิน (จร คติภกฺขเนสุ)

ที่จริงแล้วคำไทยว่า อวด ในภาษาบาลีใช้เป็น อุลฺลปนา (การพูดในเบื้องบน, การพูดอวด) ส่วน สมุทาจเรยฺย มีรูปเป็นนามว่า สมุทาจาโร ในที่บางแห่ง แปลว่า "การดำเนินไป, ความเป็นไป" เช่น กิเลสสมุทาจาโร (การดำเนินไปของกิเลส) ตามนัยนี้อุปสรรค คือ สํ อุ และ อา ใช้ในความหมายของ จร ธาตุ จัดเป็นธาตวัตถานุวัตตกะ คือ คล้อยตามอรรถของธาตุ

ข้อความว่า "ผู้มีชาติมนุษย์" ระบุถึงผู้ควรบอกซึ่งทำให้ต้องอาบัติปาราชิก เพราะถ้าหากผู้ฟังเป็นเทวดา พรหม หรือยักษ์ เปรต และสัตว์ดิรัจฉาน ผู้บอกก็ไม่ต้องอาบัติ ดังนั้น คำว่า มนุสฺสชาติกสฺส จึงกล่าวไว้เพื่อห้ามความสงสัยว่า

ภิกษุบอกแก่ทุกคนแล้วจึงต้องอาบัติปาราชิกหรือไร อธิบายว่าภิกษุบอกแก่ผู้มีชาติมนุษย์เท่านั้นจึงต้องอาบัติปาราชิก ถ้าบอกบุคคลอื่นมีเทวดาเป็นต้นก็ไม่ต้องอาบัติดังกล่าว

ข้อความว่า "ผู้รู้ความ" คือ ผู้ฟังต้องเข้าใจภาษาของผู้พูดด้วย ถ้าผู้ฟังไม่เข้าใจภาษา หรือเด็กและผู้พิการทางสมองแม้เข้าใจภาษาก็ไม่เข้าใจความประสงค์ของผู้พูด ก็ทำให้ผู้พูดไม่ต้องอาบัติปาราชิก ท่านกล่าวคำนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

ภิกษุบอกแก่ผู้มีชาติมนุษย์ทุกคนแล้ว จึงต้องอาบัติปาราชิก หรือไร อธิบายว่า ภิกษุบอกแก่ผู้มีชาติมนุษย์ผู้รู้ความเท่านั้นจึงต้องอาบัติปาราชิก ถ้าบอกแก่บุคคลผู้ไม่รู้ความก็ไม่ต้องอาบัติดังกล่าว

คำว่า กาเยน วา วาจาย วา ตทุภเยน วา (ด้วยกาย ด้วยวาจา หรือด้วยทั้ง ๒ อย่างนั้น) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

ภิกษุบอกอุตริมนุสธรรมทางวาจาเท่านั้น จึงต้องอาบัติปาราชิกหรือไร อธิบายว่า แม้บอกด้วยกายด้วยวาจา หรือด้วยทั้ง ๒ อย่างนั้นก็ต้องอาบัติปาราชิกเช่นเดียวกัน

คำว่า วุตฺตปฺปการํ (อันมีประการดังกล่าว) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

ภิกษุบอกธรรมทั้งหมดแล้วจึงต้องอาบัติปาราชิกหรือไร อธิบายว่า ภิกษุบอกอุตริมนุสธรรมอันมีประการดังกล่าวเท่านั้น จึงต้องอาบัติปาราชิก ถ้าบอกธรรมอื่นไม่ต้องอาบัตินั้น

คำว่า อตฺตูปนายิกํ กตฺวา (ทำให้น้อมเข้าในตน) กล่าวไว้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

ภิกษุบอกโดยอ้อมว่า โย เต วิหาเร วสติ, โส ภิกฺขุ ปฐมสฺส ฌานสฺส ลาภี (ภิกษุใดอยู่ในวิหารของท่าน ภิกษุนั้นบรรลุปฐมฌาน) ต้องอาบัติปาราชิกหรือไร อธิบายว่า ถ้าภิกษุบอกโดยอ้อมไม่ต้องอาบัติดังกล่าว]

คำอธิบาย อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ

อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามีติ สมุทาจรณาการทสฺสนเมตํ, อตฺตูปนายิกญฺหิ กตฺวา วินา อญฺญาปเทเสน สมุทาจรนฺโต เอวํ สมุทาจรติ, ตสฺมา ยฺวายํ ปทภาชเน “ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชึ, สมาปชฺชามิ, สมาปนฺโน”ติอาทิเภโท วุตฺโต, โส สพฺโพ อิเธว สงฺคหํ คจฺฉตีติ เวทิตพฺโพ. “อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามี”ติ หิ วทนฺโต นยิทํ วจนมตฺตเมว วทติ, อถ โข “อิมินา จ อิมินา จ การเณน อยํ ธมฺโม มยิ อตฺถี”ติ ทีเปติ.

คำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้ารู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้) นั้น เป็นคำแสดงอาการอวด เพราะภิกษุที่อวดอุตริมนุสธรรมให้น้อมเข้าในตนโดยเว้นการระบุถึงผู้อื่นชื่อว่าอวดอย่างนี้ ดังนั้น ประเภททั้งหมดที่ตรัสไว้ในปทภาชนีย์นั้นว่า ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชึ, สมาปชฺชามิ, สมาปนฺโน (เราเข้าปฐมฌานแล้ว เข้าปฐมฌานอยู่ เข้าถึงปฐมฌานแล้ว) จึงนับเข้าในคำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ นี้ อนึ่ง เมื่อภิกษุกล่าวว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้ารู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้) ชื่อว่าจะกล่าวเพียงถ้อยคำนี้อย่างเดียวก็หาไม่ แต่ยังแสดงว่า ธรรมนี้มีอยู่ในเราด้วยเหตุอย่างนี้ๆ

[อิติ ศัพท์ในประโยคว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามีติ ทำหน้าที่ อาการะ คือ แสดงอากัปกิริยาทางวาจาหรือใจ ในภาษาไทยแปลว่า “ว่า” คือ กล่าวว่า... หรือคิดว่า... ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามีติ สมุทาจรณาการทสฺสนเมตํ (คำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ นั้น เป็นคำแสดงอาการอวด) ในที่นี้เป็นการแสดงอากัปกิริยาทางวาจาของกริยาคุมพากย์ว่า สมุทาจเรยฺย

ข้อความว่า “โดยเว้นการระบุถึงผู้อื่น” หมายถึง การพูดถึงตนเหมือนเป็นผู้อื่นว่า โย เต วิหาเร วสติ, โส ภิกฺขุ ปฐมสฺส ฌานสฺส ลาภี (ภิกษุใดอยู่ในวิหารของท่าน ภิกษุนั้นบรรลุปฐมฌาน) เป็นต้น การพูดเช่นนี้เป็นการพูดโดยปริยาย ภิกษุผู้พูดจึงไม่ต้องอาบัติปาราชิก แต่ต้องอาบัติถุลลัจจัย เพราะไม่ได้พูดระบุถึงตนโดยตรง

อนึ่ง การพูดโดยปริยายนั้นทำให้ต้องอาบัติปาราชิกที่ ๓ เท่านั้น ไม่ต้องอาบัติปาราชิกอื่น ๓ ข้อ ส่วนการใช้ให้ผู้อื่นทำ (อาณตฺติ) ทำให้ต้องอาบัติปาราชิกที่ ๒ และที่ ๓ เท่านั้น ไม่ต้องอาบัติปาราชิกอื่น ๒ ข้อ ดังคัมภีร์ขุททสิกขากล่าวสรุปความเป็นคาถาว่า

ปริยาโย จ อาณตฺติ ตติเย ทุติเย ปน
อาณตฺติเยว เสเสสุ ทฺวยเมตํ น ลพฺภติ.[๑๖๔]

"การกล่าวโดยปริยายและการใช้ มีในปาราชิกที่ ๓ ส่วนในปาราชิกที่ ๒ มีการใช้อย่างเดียว ทั้ง ๒ อย่างนั้นมีไม่ได้ในปาราชิกที่เหลือ"

คำว่า ตสฺมา ในประโยคว่า ตสฺมา ยฺวายํ ปทภาชเน เป็นต้น เพิ่มปาฐเสสะว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามีติ เอตสฺส สมุทาจรณาการทสฺสนตฺตา (เพราะคำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ นั้น เป็นคำแสดงอาการอวด) โดยเปลี่ยนประธานคือ สมุทาจรณาการทสฺสนํ เป็นบทแสดงเหตุและลง ตฺต ปัจจัยอยู่ท้าย]

"สมาปชฺชินฺ"ติอาทีนิ จ วทนฺเตน สมาปชฺชนาทีหิ การเณหิ อตฺถิตา ทีปิตา โหติ. เตน วุตฺตํ "ยฺวายํ ปทภาชเน ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชึ, สมาปชฺชามิ, สมาปนฺโนติอาทิเภโท วุตฺโต, โส สพฺโพ อิเธว สงฺคหํ คจฺฉตี"ติ.

อนึ่ง ภิกษุผู้กล่าวคำว่า สมาปชฺชึ (เราเข้าปฐมฌานแล้ว เข้าปฐมฌานอยู่ บรรลุแล้ว) เป็นต้น ชื่อว่าแสดงว่าอุตริมนุสธรรมมีในตนด้วยเหตุมีการเข้าปฐมฌานเป็นต้น ดังนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า ในปทภาชนีย์จึงตรัสประเภทไว้ว่า ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชึ, สมาปชฺชามิ, สมาปนฺโน (เราเข้าปฐมฌานแล้ว เข้าปฐมฌานอยู่ เข้าถึงปฐมฌานแล้ว) พึงทราบประเภททั้งหมดนั้นว่านับเข้าในคำว่า อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ นี้

[คำว่า "สมาปชฺชินฺ"ติอาทีนิ ฯเปฯ ทีปิตา โหติ (อนึ่ง ภิกษุผู้กล่าวคำว่า สมาปชฺชึ เป็นต้น ชื่อว่าแสดงว่าอุตริมนุสธรรมมีในตนด้วยเหตุมีการเข้าปฐมฌานเป็นต้น) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงว่าคำว่า สมาปชฺชึ เป็นต้นนั้นแสดงว่า ตนได้บรรลุอุตริมนุสธรรม จึงเป็นคำที่แสดงว่าอุตริมนุสธรรมมีอยู่ในตน ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงกล่าวว่าคำดังกล่าวแสดงว่าอุตริมนุสธรรมมีอยู่ในตน

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ในปทภาชนีย์ได้อธิบาย อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามิ ด้วยคำว่า ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชึ เป็นต้นมิใช่หรือ

อธิบายว่า ภิกษุผู้กล่าวว่า สมาปชฺชึ (เราเข้าปฐมฌานแล้ว เข้าปฐมฌานอยู่ บรรลุแล้ว) เป็นต้น

ชื่อว่า แสดงว่าอุตริมนุสธรรมมีในตนด้วยเหตุมีการเข้าปฐมฌานเป็นต้น

คำว่า เตน วุตฺตํ (ดังนั้นจึงกล่าวไว้) เป็นต้น เป็นการนำข้อความที่กล่าวไว้ในประโยคต้นมาอ้างซ้ำอีก เพื่อแสดงนิคมนะหรือคำลงท้ายของข้อความที่ท่านได้กล่าวมาแล้ว ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๓๔) กล่าวว่า เตน วุตฺตนฺติอาทิ นิคมนํ (คำว่า เตน วุตฺตํ เป็นต้น เป็นคำลงท้าย) แม้คัมภีร์รัตถนิยาม (ข้อ ๓๒๘) ก็กล่าวว่า

"บางท่านกล่าวว่า ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย เตน วุตฺตํ แสดงลัทธคุณะ แต่เราเห็นว่าเป็นนิคมนะ"]

คำอธิบาย ตโต อปเรน สมเยน

ตโต อปเรน สมเยนาติ ตโต อาโรจิตกาลโต อญฺญตรสฺมึ กาเล.

คำว่า ตโต อปเรน สมเยน (ในสมัยอื่นแต่นั้น) หมายความว่า ในเวลาใดเวลาหนึ่งหลังจากเวลาที่อวดแล้วนั้น

[ท่านอธิบายข้อความดังนี้

๑. คำว่า ตโต เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า อาโรจิตกาลโต (เวลาที่อวดแล้ว) เพราะอธิบายว่า ตโต อาโรจิตกาลโต

๒. คำว่า สมเยน ลงตติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี และ สมย ศัพท์มีความหมายว่า กาลเวลา เพราะอธิบายว่า กาเล

๓. คำว่า อปเรน (อื่น) หมายความว่า เวลาใดเวลาหนึ่ง เพราะอธิบายว่า อญฺญตรสฺมึ

เอว ศัพท์ใน อาโรจิตกฺขเณว (ในขณะที่อวดแล้วนั่นแล) ทำหน้าที่ห้ามเวลายอมรับว่าต้องอาบัติ เพราะภิกษุต้องอาบัติในขณะพูดอวดอุตริมนุสธรรมทีเดียว ไม่ใช่ต้องอาบัติในเวลายอมรับ

สมย ศัพท์มีอรรถ ๙ ประการตามสมควร พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

สมโย สมวาเย จ สมูเห การเณ ขเณ
ปฏิเวเธ สิยา กาเล ปหาเน ลาภทิฏฺฐิสุ.[๖๕]

"สมย ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า

- ความพร้อมเพรียงแห่งเหตุ - หมู่ - เหตุ - ขณะ
- การแทงตลอด - กาลเวลา - การละ - การได้รับ - ความเห็น"

ข้อความข้างต้นกล่าวตามคัมภีร์สมันตปาสาทิกว่า

สมวาเย ขเณ กาเล สมูเห เหตุทิฏฺฐิสุ
ปฏิลาเภ ปหาเน จ ปฏิเวเธ จ ทิสฺสติ.[๑๖๖]

"สมย ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ความพร้อมเพรียงแห่งเหตุ, ขณะ, กาลเวลา, หมู่, เหตุ, ความเห็น, การได้รับ, การละ และการแทงตลอด"]

คำอธิบาย สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา

อิติ อาปตฺติปฏิชานนกาลทสฺสนเมตํ, อยํ ปน อาโรจิตกฺขเณว อาปตฺตึ อาปชฺชติ. อาปตฺตึ ปน อาปนฺโน ยสฺมา ปเรน โจทิโต วา อโจทิโต วา ปฏิชานาติ, ตสฺมา "สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา"ติ วุตฺตํ.

คำนั้น[ว่า อชานเมวํ อาวุโส อวจํ ชานามิ (ข้าพเจ้าไม่เห็นอย่างนั้น ได้กล่าวว่าเห็น) เป็นต้น] แสดงเวลาที่ยอมรับว่า ตนต้องอาบัติอย่างนี้ โดยแท้จริงภิกษุนี้ต้องอาบัติในขณะที่อวดแล้วนั่นแล แต่ภิกษุผู้ต้องอาบัติแล้ว จะถูกบุคคลอื่นโจทท้วงก็ตาม ไม่ถูกโจทท้วงก็ตาม ก็ยอมรับอยู่ ดังนั้น จึงตรัสว่า สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา (เมื่อภิกษุถูกโจทท้วงก็ตาม ไม่ถูกโจทท้วงก็ตาม)

[คำว่า สมนุคฺคาหียมาน ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + อนุ บทหน้า + คห ธาตุ (คหเณ = ถือเอา) + เณ การิตปัจจัย + ย ปัจจัย + มาน ปัจจัย คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "ถูกโจทท้วงอยู่" ท่านจึงอธิบายว่า โจทิโต วา อโจทิโต วา (จะถูกบุคคลอื่นโจทท้วงก็ตาม ไม่ถูกโจทท้วงก็ตาม)

การโจทท้วงอาบัติปาราชิกที่ ๔ นี้ มีลักษณะ ๖ ประการที่ตรัสไว้ในพระบาลี คือ

๑. กึ เต อธิคตํ (ท่านได้บรรลุอะไร คือ ได้บรรลุฌานหรือมรรค ผล)

๒. กินฺติ เต อธิคตํ (ท่านได้บรรลุอย่างไร คือ บรรลุด้วยการเจริญอนิจจลักษณะเป็นหลัก หรือบรรลุด้วยสมาธิหรือวิปัสสนา

๓. กทา เต อธิคตํ (ท่านได้บรรลุในกาลไหน)

๔. กตฺถ เต อธิคตํ (ท่านได้บรรลุในที่ไหน)

๕. กตเม เต กิเลสา ปหีนา (ท่านได้ขจัดกิเลสเหล่าไหนบ้าง)

๖. กตเมสํ ตฺวํ ลาภี (ท่านได้รับธรรมเหล่าไหน คือ ได้รับปฐมฌานในฌานทั้งหลาย หรือได้รับโสดาปัตติมรรค-ผลในบรรดามรรคผลทั้งหลาย]

คำอธิบาย อาปนฺโน

อาปนฺโนติ อาโรจิตกฺขเณเยว ปาราชิกํ อาปนฺโน.

คำว่า อาปนฺโน (ผู้ต้องอาบัติแล้ว) หมายความว่า ผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้วในขณะอวดทีเดียว

[คำว่า ปาราชิกํ แสดงกรรมของ อาปนฺโน ที่เป็นสกรรมกธาตุอันมองหากรรม หมายความว่า ต้องอาบัติปาราชิก ไม่ใช่ต้องอาบัติอื่นจากนี้

คำว่า อาโรจิตกฺขเณเยว กล่าวย้ำเวลาที่ต้องอาบัติว่า เกิดขึ้นในขณะอวดทีเดียว ไม่ใช่ในขณะยอมรับว่าตนอวด]

คำอธิบาย วิสุทฺธาเปกฺโข

วิสุทฺธาเปกฺโขติ อตฺตโน คิหิภาวาทิกํ วิสุทฺธึ อเปกฺขมาโน อิจฺฉมาโน. อยญฺหิ ยสฺมา ปาราชิกํ อาปนฺโน, ตสฺมา ภิกฺขุภาเว ฐตฺวา อภพฺโพ ฌานาทีนิ อธิคนฺตุํ, อิจฺจสฺส ภิกฺขุภาโว วิสุทฺธิ นาม น โหติ. ยสฺมา ปน คิหิ วา อุปาสการามิกสามเณรานํ วา อญฺญตโร หุตฺวา ทานาทีหิ สคฺคมคฺคํ วา ฌานาทีหิ โมกฺขมคฺคํ วา อาราเธตุํ ภพฺโพ โหติ, ตสฺมาสฺส คิหิอาทิภาโว วิสุทฺธิ นาม โหติ. เตน วุตฺตํ "คิหิภาวาทิกํ วิสุทฺธึ อเปกฺขมาโน"ติ.

คำว่า วิสุทฺธาเปกฺโข (หวังความบริสุทธิ์) หมายความว่า ต้องการความบริสุทธิ์มีเพศคฤหัสถ์เป็นต้นของตน กล่าวคือ ภิกษุนี้ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว ดังนั้น ครั้นดำรงอยู่ในสมณเพศแล้วก็ไม่ควรบรรลุฌานเป็นต้น ด้วยเหตุนั้น สมณเพศของเธอจึงไม่ชื่อว่าบริสุทธิ์ แต่เธอสึกเป็นคฤหัสถ์ หรือเป็นอุบาสก คนวัด และสามเณร คนใดคนหนึ่งแล้ว เป็นผู้ควรให้สำเร็จทางสวรรค์ได้ด้วยทานเป็นต้น หรือให้สำเร็จทางแห่งโมกษะด้วยฌานเป็นต้นได้ ดังนั้น เพศคฤหัสถ์เป็นต้นของเธอจึงชื่อว่าบริสุทธิ์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า หวัง คือ ต้องการความบริสุทธิ์มีเพศคฤหัสถ์เป็นต้น

[คำว่า วิสุทฺธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิสุชฺฌติ เอตายาติ วิสุทฺธิ (ภิกษุย่อมบริสุทธิ์จากอาบัติปาราชิกด้วยเหตุนั้น เหตุนั้น สภาพนั้นชื่อว่า วิสุทธิ) หมายถึง เพศฆราวาสเป็นต้น (คำว่า วิสุทฺธิ แปลตามศัพท์ว่า "เหตุหมดจดโดยพิเศษ") ที่จริงแล้วตลอดเวลาที่ภิกษุนั้นยังไม่ได้สละสมณเพศ เขาก็ยังไม่บริสุทธิ์ ต่อ

เมื่อสละสมณเพศแล้วถือเอาเพศของคฤหัสถ์ อุบาสก คนวัด และสามเณร ก็นับว่าได้บริสุทธิ์จากอาบัติ ดังคัมภีร์ขุททสิกขากล่าวว่า

จาโค โย ภิกฺขุภาวสฺส สา ปาราชิกเทสนา.[๑๖๗]

"การสละภาวะของภิกษุใดมีอยู่ การสละนั้นเป็นการแสดงอาบัติปาราชิก"

ท่านอธิบาย วิสุทฺธาเปกฺโข ดังนี้

๑. คำว่า วิสุทฺธาเปกฺโข ตัดบทเป็น วิสุทฺธิ + อเปกฺโข โดย อเปกฺข ลง อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า อเปกฺขตีติ อเปกฺโข (อป บทหน้า + อิกฺข ธาตุ = เห็น, ทำเครื่องหมาย + อ ปัจจัย), คำว่า วิสุทฺธาเปกฺโข มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิสุทฺธึ อเปกฺโข วิสุทฺธาเปกฺโข (ทุติยาตัปปุริสสมาส เพราะอธิบายว่า วิสุทฺธึ อเปกฺขมาโน)

๒. อิกฺข ธาตุที่มี อป อยู่หน้า เป็นไปในอรรถว่า ต้องการ, หวัง เพราะอธิบายว่า อิจฺฉมาโน โดยเปลี่ยนเป็น อิสุ ธาตุที่ปรากฏในอรรถว่า ปรารถนา, ใคร่ (อิจฺฉากนฺตีสุ)

๓. ความบริสุทธิ์ดังกล่าว คือ ความเป็นคฤหัสถ์เป็นต้นของตน ไม่ใช่อย่างอื่น เพราะอธิบายว่า อตฺตโน คิหิภาวาทิกํ

ข้อความว่า "ดังนั้น ครั้นดำรงอยู่ในสมณเพศ ก็ไม่ควรบรรลุฌานเป็นต้นได้" หมายความว่า ภิกษุนั้นไม่อาจบรรลุอุตริมนุสธรรม คือ ฌาน มรรค และผลได้ เพราะการล่วงละเมิดสิกขาบทเป็นสิ่งที่ขัดขวาง กล่าวคือ สมณเพศของเขาเป็นเครื่องขัดขวางสวรรค์และนิพพาน

สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

กยิรา เจ กยิราเถนํ ทฬฺหเมนํ ปรกฺกเม
สิถิโล หิ ปริพฺพาโช ภิยฺโย อากิรเต รชํ.[๑๖๘]

"ถ้าจะกระทำ จงกระทำจริงๆ และพยายามอย่างมั่นคง เพราะเพศบรรพชิตที่หละหลวมย่อมจะเกลี่ยธุลีกิเลสใส่ตัว"

กุโส ยถา ทุคฺคหิโต หตฺถเมวานุกนฺตติ
สามญฺญํ ทุปฺปรามฏฺฐํ นิรยายูปกฑฺฒติ.[๑๖๙]

"หญ้าคาที่จับไม่ดีย่อมบาดมือ ฉันใด พรหมจรรย์ที่ประพฤติไม่ดีย่อมนำไปสู่นรก ฉันนั้น"

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

"ภิกฺขุภาเว ฐตฺวา อภพฺโพ ฌานาทีนิ อธิคนฺตุนฺ"ติ สิกฺขาปทาติกฺกมสฺส อนฺตรายกรตฺตา วุตฺตํ.

ภิกฺขุภาโว หิสฺส สคฺคนฺตราโย เจว โหติ มคฺคนฺตราโย จ. วุตฺตญฺเหตํ "สามญฺญํ ทุปฺปรามฏฺฐํ, นิรยายูป-กฑฺฒตี"ติ. อปรมฺปิ วุตฺตํ "สิถิโล หิ ปริพฺพาโช, ภิยฺโย อากิรเต รชนฺ"ติ.[๑๗๐]

"ท่านกล่าวว่า ภิกฺขุภาเว ฐตฺวา อภพฺโพ ฌานาทีนิ อธิคนฺตุํ (ครั้นดำรงอยู่ในสมณเพศ ก็ไม่ควรบรรลุฌานเป็นต้นได้) เพราะการล่วงละเมิดสิกขาบทเป็นสิ่งที่ทำอันตราย ที่จริงแล้ว สมณเพศของเธอเป็นอันตรายต่อสวรรค์และมรรค ดังพระพุทธพจน์ว่า สามญฺญํ ทุปฺปรามฏฺฐํ, นิรยายูปกฑฺฒติ (พรหมจรรย์ที่ประพฤติไม่ดีย่อมนำไปสู่นรก) และตรัสไว้อีกว่า สิถิโล หิ ปริพฺพาโช, ภิยฺโย อากิรเต รชํ (เพราะเพศบรรพชิตที่หละหลวมย่อมจะเกลี่ยธุลีกิเลสใส่ตัว)"

คำว่า ตสฺมา ในประโยคว่า ตสฺมา ภิกฺขุภาเว ฐตฺวา เป็นต้น ต้องเพิ่มปาฐเสสะว่า ปาราชิกสฺส อาปนฺนตฺตา (เพราะเป็นผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว) โดยเปลี่ยน อาปนฺโน เป็นบทแสดงเหตุที่ลงปัญจมีวิภัตติและลง ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิตอยู่ท้าย อีกทั้งเปลี่ยน ปาราชิกํ เป็นภาวสัมพันธ์ว่า ปาราชิกสฺส

อิติ ศัพท์ใน อิจฺจสฺส ภิกฺขุภาโว เป็นต้น มีความหมายเหมือน ตสฺมา ท่านใช้ อิติ แทนเพื่อให้คำต่างจาก ตสฺมา ที่กล่าวไว้ในประโยคก่อน จึงควรเพิ่มปาฐเสสะเป็นรูปว่า อิติ = ตสฺมา ฌานาทีนิ อธิคนฺตุํ อภพฺพตฺตา (เพราะเป็นผู้ไม่ควรบรรลุฌานเป็นต้นนั้น) โดยเปลี่ยน อภพฺโพ เป็น อภพฺพตฺตา ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว]

คำอธิบาย เอวํ วเทยฺย

เอวํ วเทยฺยาติ เอวํ ภเณยฺย, กถํ. "อชานเมวํ อาวุโส"ติอาทิ.

คำว่า เอวํ วเทยฺย แปลว่า พึงกล่าวอย่างนี้

ถามว่า : พึงกล่าวอย่างไร

ตอบว่า : พึงกล่าวว่า อชานเมวํ อาวุโส (ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าไม่รู้อย่างนั้น) เป็นต้น

[คำว่า ภเณยฺย อธิบาย วเทยฺย ว่า วท ธาตุ ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า พูดให้ปรากฏ (วท วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดให้ปรากฏ) ทั้งนี้เพื่อห้ามอรรถอื่นของ วท ธาตุ เพราะอธิบายด้วย ภณ ธาตุที่มีความหมายว่า พูด (ภณ ภณเน = พูด)

ในฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปที่ลงทุติยาวิภัตติว่า "อชานเมวํ อาวุโส"ติอาทึ (พึงกล่าวว่า อชานเมวํ อาวุโส เป็นต้น) แต่รูปดังกล่าวไม่สอดคล้องกับหลักภาษาบาลีทั่วไป เพราะคำถามที่ลงท้ายด้วยตติยาวิภัตติว่า กถํ ก็ต้องมีคำตอบที่ลงท้ายด้วยตติยาวิภัตติเช่นกัน จึงจะไม่ผิดหลักอลังการ

คือ อปักกมโทษ คือ โทษผิดลำดับ) ดังนั้น จึงควรมีรูปที่ลงตติยาวิภัตติว่า “อชานเมวํ อาวุโส”ติอาทินา จึงจะถูกต้อง ดังอุทาหรณ์ว่า

เกน อาทิตฺตํ. ราคคฺคินา โทสคฺคินา โมหคฺคินา อาทิตฺตํ, ชาติยา ชราย มรเณน โสเกหิ ปริเทเวหิ ทุกฺเขหิ โทมนสฺเสหิ อุปายาเสหิ อาทิตฺตนฺติ วทามิ.[๑๗๑]

“ถามว่า : ถูกอะไรเผา

ตอบว่า : เรากล่าวว่าถูกไฟราคะ ไฟโทสะ ไฟโมหะเผา

ถูกชาติ ชรา มรณะ ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความโทมนัส และความคับแค้นใจเผา”

กังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๑๒) กล่าวว่า ควรมีรูปว่า อชานเมวํ อาวุโสติอาทิ โดยลบ อิติ ศัพท์ท้าย อาทิ มีรูปเดิมว่า อชานเมวํ อาวุโสติอาทีติ แต่ผู้เขียนเห็นว่า ไม่อาจแปล อิติ ศัพท์ทั้ง ๒ บทได้ ในคำดังกล่าว นอกจากนั้น อาทิ ศัพท์มักเชื่อมเป็นบทสมาสกับบทหน้า เช่น อิจฺจาทิ, เอวมาทิ, อิจฺเจวมาทิ เป็นต้น จึงควรมีรูปว่า อชานเมวํ อาวุโสติอาทินา ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๓๕) กล่าวถึงรูปว่า อชานเมว อาวุโส โดยกล่าวว่า เอวาติ อวธารณตฺเถ นิปาโต (บทว่า เอว เป็นนิบาตในความหมายว่า อวธารณะ) และได้แสดงรูปอื่นเพิ่มอีกว่า อชานเมวนฺติปิ ปฐนฺติ (ภิกษุทั้งหลายสาธยายว่า อชานเมวํ อีกด้วย) โดยเหตุที่ในฉบับไทยและฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า อชานเมวํ เหมือนกัน ในที่นี้จึงใช้เป็น อชานเมวํ]

คำอธิบาย อชานํ, อปสฺสํ

ตตฺถ อชานนฺติ อชานนฺโต. อปสฺสนฺติ อปสฺสนฺโต.

ในพากย์นั้น คำว่า อชานํ แปลว่า ไม่รู้

คำว่า อปสฺสํ แปลว่า ไม่เห็น

[คำว่า อชานนฺโต อธิบายว่า นิคคหิตใน อชานํ เป็นศัพท์ที่แปลงมาจาก อนฺต ปัจจัย ด้วยสูตร ในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๘๖) ว่า สิมฺหิ คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อํ (แปลง นฺต ศัพท์ของ คจฺฉนฺต ศัพท์ เป็นต้น เป็น อํ ในเพราะ สิ วิภัตติตามสมควร)

ท่านไม่อธิบายอรรถของ ญา ธาตุใน อชานํ เพราะเข้าใจง่ายอยู่แล้ว แม้บทว่า อปสฺสนฺโต ก็มีนัยเดียวกัน]

คำอธิบาย ตุจฺฉํ มุสา วิลปึ

ตุจฺฉํ มุสา วิลปินฺติ อหํ วจนตฺถวิรหโต ตุจฺฉํ, วญฺจนาธิปฺปายโต มุสา วิลปึ อภณินฺติ วุตฺตํ โหติ.

คำว่า ตุจฺฉํ มุสา วิลปึ (ข้าพเจ้ากล่าวคำเท็จอันไร้ความหมาย) ความหมายคือ ข้าพเจ้ากล่าวคำเท็จ เพราะต้องการจะหลอกลวง อันไร้ความหมาย เพราะปราศจากความหมายของศัพท์

[ท่านอธิบายข้อความดังต่อไปนี้

๑. คำว่า อหํ แสดงประธานของพากย์ เพราะบทกริยาต้องประกอบร่วมกับประธานเสมอ จึงแสดงประธานของ วิลปึ

๒. คำว่า วจนตฺถวิรหโต แสดงเหตุของ ตุจฺฉํ หมายความว่า เป็นคำอันไร้ความหมาย เพราะปราศจากความหมายของศัพท์ คือ มีเพียงคำว่า ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชึ แต่ไม่มีความหมายตามคำว่า เราเข้าปฐมฌานแล้ว เหมือนหม้อน้ำที่ไม่มีน้ำ

๓. คำว่า วญฺจนาธิปฺปายโต แสดงเหตุของ มุสา

๔. คำว่า อภณึ อธิบายว่า ลป ธาตุที่มี วิ อยู่หน้าในบทนี้ ใช้ในความหมายว่า กล่าว ไม่ใช่เป็นไปในความหมายว่า บ่นเพ้อ เหมือนในฐานะอื่น]

คำอธิบาย อญฺญตฺร อธิมานา

อญฺญตฺร อธิมานาติ ยฺวายํ ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สงฺขาเร สมฺมสนฺตสฺส อารทฺธวิปสฺสกสฺส อปตฺเต ปตฺตสญฺญิตาสงฺขาโต อธิมาโน อุปฺปชฺชติ, ตํ อธิมานํ ฐเปตฺวา เกวลํ ปาปิจฺฉตาย โย สมุทาจเรยฺย, อยมฺปิ ปาราชิโก โหตีติ อตฺโถ.

คำว่า อญฺญตฺร อธิมานา (เว้นแต่การสำคัญว่าได้บรรลุ) หมายความว่า การสำคัญว่าได้บรรลุแล้ว ที่เรียกว่าความเป็นผู้สำคัญว่าได้บรรลุแล้วในอุตริมนุสธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ ของภิกษุผู้เพียรเจริญวิปัสสนา ผู้พิจารณาสังขารยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ย่อมเกิดขึ้น เว้นแต่การสำคัญว่าได้บรรลุนั้น ภิกษุใดพึงอวดอุตริมนุสธรรมด้วยความปรารถนาอันทรามอย่างเดียว[โดยไม่มีการสำคัญว่าได้บรรลุ] แม้ภิกษุนั้นก็ต้องอาบัติปาราชิก

[คำว่า จเปตฺวา (เว้น) อธิบาย อญฺญตฺร ว่าเป็นนิบาต ใช้ในความหมายว่า เว้น ไม่ใช่เป็นนามศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า อื่น ดังคำว่า อญฺญตฺร ฐาเน (ในสถานที่อื่น)

คำว่า ตํ อธิมานํ (ซึ่งการสำคัญว่าได้บรรลุนั้น) แสดงว่า สฺมา วิภัตติในศัพท์ว่า อธิมานา ลงในอรรถกรรม ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ตํ อธิมานํ จเปตฺวาติ อิมินา "อญฺญตฺรา"ติ ปทํ อเปกฺขิตฺวา "อธิมานา"ติ อุปโยคตฺเถ นิสฺสกฺกวจนนฺติ ทสฺเสติ.[๑๗๒]

"ท่านแสดงว่า บทว่า อธิมานา มองหาบทว่า อญฺญตฺร แล้วลงปัญจมีวิภัตติในอรรถทุติยา ด้วยคำว่า ตํ อธิมานํ จเปตฺวา นี้"

สรุปได้ว่า คำว่า อญฺญตฺร เป็นบทนามที่ใช้ในความหมายว่า อื่น โดยลง ตฺร ปัจจัยท้าย อญฺญ ศัพท์ หรือเป็นนิบาตที่ใช้ความหมายว่า เว้น แต่ในที่นี้หมายเอาความหมายหลัง ท่านจึงอธิบาย อญฺญตฺร ว่า จเปตฺวา อีกทั้งอธิบายว่า ตํ อธิมานํ เพื่อแสดงอรรถของปัญจมีวิภัตติใน อธิมานา ว่าลงในอรรถกรรม

คำว่า อธิมาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การสำคัญว่าได้บรรลุแล้ว = อธิคโต อิติ มาโน อธิมาโน (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)
  (มาจาก อธิคตอิติมาน ลบ คต และ อิติ ศัพท์เพื่อย่อคำ)
- การสำคัญอันยิ่ง = อธิโก มาโน อธิมาโน (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ความหมายหลังว่า การสำคัญอันยิ่ง คือ การสำคัญผิดว่าตนมีศีล สมาธิ ปัญญายิ่งกว่าศีลเป็นต้นในระดับกามาวจร (มาน ศัพท์ในที่นี้เป็นคำไวพจน์ของ สญฺญา (การสำคัญ) ไม่ใช่แปลว่า การทะนงตน, การเย่อหยิ่ง เหมือนที่ใช้โดยทั่วไป)

กังขาฎีกาใหม่ (หน้า ๒๓๖) อธิบายว่า ภิกษุผู้บรรลุสมถะหรือวิปัสสนาล้วนๆ เมื่อไม่เห็นว่ากิเลสเกิดขึ้นถึง ๑๐ ปี ๒๐ ปี หรือ ๓๐ ปี ทำให้สำคัญว่าตนเป็นพระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบันเป็นต้นไปจนถึงพระอนาคามี ส่วนภิกษุผู้บรรลุทั้งสมถะและวิปัสสนาอาจสำคัญตนว่าเป็นพระอรหันต์เพราะท่านสามารถข่มกิเลสได้ด้วยกำลังสมาธิ และกำหนดสังขาร คือ รูปนามได้ชัดเจนด้วยกำลังวิปัสสนา จึงไม่เกิดกิเลสถึง ๖๐ ปี ๘๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปี ความเป็นไปแห่งจิตของท่านเหมือนจิตของพระขีณาสพผู้สิ้นกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้ว ภิกษุทั้ง ๓ จำพวก คือ ผู้บรรลุสมถะล้วนๆ ผู้บรรลุวิปัสสนาล้วนๆ และผู้บรรลุทั้งสมถะและวิปัสสนาอาจเกิดการสำคัญว่าตนเป็นพระอริยบุคคลได้ด้วยกำลังของสมาธิและวิปัสสนา

คำว่า อปตฺเต ปตฺตสญฺญิตาสงฺขาโต (ที่เรียกว่าความเป็นผู้สำคัญว่าได้บรรลุแล้วในอุตริมนุสธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ) กล่าวไว้เพื่อจะระบุว่า อธิมานะนั้นเป็นการสำคัญผิดว่า ตนได้บรรลุจริงๆ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

อธิมานะนั้นเป็นการเย่อหยิ่งทะนงตนตามข้อความว่า เสยฺโยหมสฺมิ (เราดีกว่าผู้อื่น) หรือไร

วิธีปทานุสัมพันธ์ว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อธิมาโน อุปฺปชฺชติ (การสำคัญว่าได้บรรลุแล้ว ย่อมเกิดขึ้น)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ อธิมานะนั้นคืออะไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ อธิมานะนั้นเป็นการเย่อหยิ่งทะนงตนตามลักษณะของมานะว่า เสยฺโยหมสฺมิ (เราดีกว่าผู้อื่น) หรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์ที่จะขจัดความสงสัยนี้ จึงกล่าวว่า อปตฺเต ปตฺตสญฺญิตาสงฺขาโต อธิบายว่า อธิมานะนั้นเรียกว่าความเป็นผู้สำคัญว่าได้บรรลุแล้วในอุตริมนุสธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ ไม่ใช่การเย่อหยิ่งทะนงตน ดังนี้แล

คำว่า ติลกฺขณํ ฯเปฯ อารทฺธวิปสฺสกสฺส (ของภิกษุผู้เพียรเจริญวิปัสสนา ผู้พิจารณาสังขารยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์) กล่าวไว้เพื่อระบุถึงภิกษุผู้สำคัญว่าตนได้บรรลุ ทั้งนี้เพื่อแก้ความสงสัยว่า ภิกษุอื่นผู้เป็นอริยสาวกหรือภิกษุปุถุชนผู้ไม่ได้เพียรเจริญวิปัสสนา จะเกิดการสำคัญว่าได้บรรลุหรือไม่ มีวิธีปทานุสัมพันธ์ว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อธิมาโน อุปฺปชฺชติ (การสำคัญว่าได้บรรลุแล้ว ย่อมเกิดขึ้น)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การสำคัญนั้นเป็นของภิกษุเช่นไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การสำคัญนั้นเป็นของภิกษุผู้เป็นอริยสาวกหรือภิกษุปุถุชนผู้ไม่ได้เพียรเจริญวิปัสสนาหรือไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะแก้ความสงสัยนี้ จึงกล่าวว่า ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สงฺขาเร สมฺมสนฺตสฺส อารทฺธวิปสฺสกสฺส อธิบายว่า การสำคัญนั้นเป็นของภิกษุผู้เพียรเจริญวิปัสสนา ผู้พิจารณาสังขารยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ไม่ใช่การสำคัญของภิกษุผู้เป็นอริยสาวก หรือภิกษุปุถุชนผู้ไม่ได้เพียรเจริญวิปัสสนา ดังนี้แล

คำว่า เกวลํ ปาปิจฺฉตาย (ด้วยความปรารถนาอันทรามอย่างเดียว) กล่าวไว้เพื่อระบุเจตนาในการพูดอวด ถ้าภิกษุพูดอวดด้วยความโง่เขลางมงาย ก็ไม่ต้องอาบัติ มีวิธีปทานุสัมพันธ์ว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า โย สมุทาจเรยฺย (ภิกษุใดพึงอวด)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุดังกล่าวพึงอวดอย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุดังกล่าวพึงอวดด้วยความโง่เขลางมงายหรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะแก้ความสงสัยนี้ จึงกล่าวว่า เกวลํ ปาปิจฺฉตาย อธิบายว่า ภิกษุ

ดังกล่าวอวดด้วยความปรารถนาอันทรามอย่างเดียว จึงต้องอาบัติปาราชิก ถ้าอวดด้วยความโง่เขลางมงาย ไม่ต้องอาบัติ ดังนี้แล ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อิมินา ปน มนฺทตฺตา โมมูหตฺตา สมุทาจรนฺตสฺส อนาปตฺตีติ ทสฺเสติ.[๑๗๓]

"ท่านแสดงด้วยคำนี้ว่า เมื่อภิกษุอวดเพราะเป็นคนเขลางมงาย ก็ไม่ต้องอาบัติ"

คำว่า โย สมุทาจเรยฺย (ภิกษุใดพึงอวด) แสดงสัมพันธ์ว่า คำว่า อญฺญตฺร เป็นปุพพกาลกิริยาวิเสสนะของ สมุทาจเรยฺย ในประโยคแรก แม้คำนี้จะอยู่ห่างจากประโยคแรกมาก เพราะมีประโยคอื่นคั่นกลาง ก็ไม่ถือว่าผิดหลักภาษา ไม่จัดเป็นพยากิณณโทษ คือ โทษสับสน (เทียบดู สุโพธาลังการ คาถา ๔๓-๔) เพราะเป็นที่เข้าใจได้ชัดเจน

คำว่า ปตฺตสญฺญิตาสงฺขาต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปตฺโต อิติ สญฺญา ปตฺตสญฺญา (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ปตฺตสญฺญา อสฺส อตฺถีติ ปตฺตสญฺญี (ปตฺตสญฺญา ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)
- ปตฺตสญฺญิโน ภาโว ปตฺตสญฺญิตา (ปตฺตสญฺญี ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- ปตฺตสญฺญิตา อิติ สงฺขาโต ปตฺตสญฺญิตาสงฺขาโต (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า ปาปิจฺฉตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปาปา อิจฺฉา เอตสฺสาติ ปาปิจฺโฉ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- ปาปิจฺฉสฺส ภาโว ปาปิจฺฉตา (ปาปิจฺฉ ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)]

สถานที่เป็นต้น

เวสาลิยํ วคฺคุมุทาตีริเย ภิกฺขู อารพฺภ เตสํ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมาโรจนวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภเหล่าภิกษุผู้อยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำวัคคุมุทา เขตเมืองเวสาลี เพราะเหตุคือการอวดอุตตริมนุสธรรมของภิกษุเหล่านั้น

ประเภทของบัญญัติ

"อญฺญตฺร อธิมานา"ติ อยเมตฺถ อนุปญฺญตฺติ, สาธารณปญฺญตฺติ.

บัญญัติว่า อญฺญตฺร อธิมานา (เว้นแต่การสำคัญว่าได้บรรลุ) นี้ เป็นอนุบัญญัติในสิกขาบทนี้

[สิกขาบทนี้]เป็นสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติทั่วไปแก่ภิกษุและภิกษุณี)

อาณัติ

อนาณตฺติกํ.

[สิกขาบทนี้]เป็นอนาณัตติกะ (ไม่มีการใช้ผู้อื่น)

อาบัติ

“ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชินฺ”ติอาทินา นเยน วุตฺตปฺปการํ อสนฺตํ ฌานาทิธมฺมํ อาโรเจนฺตสฺส สเจ ยสฺส กสฺสจิ อาโรเจติ, โส มนุสฺสชาติโก โหติ, อนนฺตรเมว “อยํ ฌานลาภี”ติ วา “อริโย”ติ วา เยน เกนจิ อากาเรน ตมตฺถํ ชานาติ, ปาราชิกํ. สเจ น ชานาติ, ถุลฺลจฺจยํ. สเจ ปน “โย เต วิหาเร วสิ, โส ภิกฺขุ ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชี”ติอาทินา นเยน อญฺญาปเทเสน อาโรเจนฺตสฺส ชานาติ, ถุลฺลจฺจยํ. สเจ น ชานาติ, ทุกฺกฏํ.

เมื่อภิกษุอวดคุณธรรมมีฌานเป็นต้นที่ไม่มีจริงในตนซึ่งได้กล่าวประเภทไว้แล้วตามนัยว่า เราเข้าปฐมฌานแล้ว เป็นต้น ถ้าบุคคลใดบุคคลหนึ่งที่ภิกษุอวดนั้นมีชาติเป็นมนุษย์ ทันทีที่อวดเสร็จนั้นเอง บุคคลนั้นเข้าใจความนั้นด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งว่า ภิกษุนี้ได้ฌาน หรือเป็นพระอริยะ ภิกษุนั้นต้องอาบัติปาราชิก ถ้าเขาไม่เข้าใจ ต้องอาบัติถุลลัจจัย

เมื่อภิกษุอวดด้วยการระบุถึงผู้อื่นว่า โย เต วิหาเร วสิ, โส ภิกฺขุ ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชิ (ภิกษุใดอยู่ในวิหารของท่าน ภิกษุนั้นบรรลุปฐมฌาน) เป็นต้น ถ้าผู้ฟังเข้าใจ ต้องอาบัติถุลลัจจัย ถ้าไม่เข้าใจ ต้องอาบัติทุกกฏ

[ปน ศัพท์ในประโยคว่า สเจ ปน โย เต วิหาเร วสิ ฯเปฯ ทำหน้าที่วิเสสโชตกะ คือ แสดงความพิเศษ ดังคัมภีรัตถนิยาม (ข้อ ๔๕) กล่าวว่า “ปน ศัพท์ที่อยู่ท้าย สเจ และ อิธ แสดงอรรถวิเสสะ”]

อนาบัติ

อธิมาเนน อาโรเจนฺตสฺส, อนุลฺลปนาธิปฺปายสฺส, อุมฺมตฺตกาทีนญฺจ อนาปตฺติ.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุผู้อวดด้วยการสำคัญว่าได้บรรลุ
- ภิกษุไม่มีความต้องการจะอวด
- ภิกษุผู้เป็นบ้าเป็นต้น

[คำว่า อนุลฺลปนาธิปฺปาย แปลตามศัพท์ว่า ผู้ไม่มีความต้องการในการพูดอวด มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุลฺลปียเต อุลฺลปนํ (อุ บทหน้า + ลป ธาตุ = พูด + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ อุปสรรค คือ อุ ใช้ในความหมายว่า อุทฺธํ = เบื้องบน, เกินไป)
- อุลฺลปเน อธิปฺปาโย อุลฺลปนาธิปฺปาโย (สัตตมีตัปปุริสสมาส)
- นตฺถิ อุลฺลปนาธิปฺปาโย ยสฺสาติ อนุลฺลปนาธิปฺปาโย (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)]

วิบัติ

สีลวิปตฺติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

อุตฺตริมนุสฺสธมฺมสฺส อตฺตนิ อสนฺตตา, ปาปิจฺฉตาย ตสฺส อาโรจนํ, อนญฺญาปเทโส, ยสฺส อาโรเจติ, ตสฺส มนุสฺสชาติกตา, ตงฺขณวิชานนนฺติ อิมาเนตฺถ ปญฺจ องฺคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. อุตริมนุสธรรมไม่มีอยู่ในตน

๒. อวดแก่บุคคลนั้นด้วยความปรารถนาอันทราม

๓. ไม่ระบุถึงบุคคลอื่น

๔. อวดกับบุคคลที่เป็นมนุษย์

๕. ผู้ฟังรู้ความในขณะที่อวดเสร็จนั้น

[คำว่า ปาปิจฺฉตา (ความเป็นผู้มีความปรารถนาอันทราม) โดยองค์ธรรม คือ จิตที่มีโลภะเป็นประธานซึ่งต้องการลาภยศสรรเสริญ]

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

สมุฏฺฐานาทีนิ อทินฺนาทาเน วุตฺตสทิสาเนวาติ.

สมุฏฐานเป็นต้น เป็นเช่นเดียวกับที่กล่าวไว้แล้วในอทินนาทานสิกขาบท ดังนี้แล

จตุตฺถปาราชิกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายปาราชิกที่ ๔

คำอธิบายนิคม

อุทฺทิฏฺฐา โข อายสฺมนฺโต จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมาติ อิทํ อิธ อุทฺทิฏฺฐปาราชิกปริทีปนเมว.

คำว่า อุทฺทิฏฺฐา โข อายสฺมนฺโต จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา (ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดอาบัติชื่อว่าปาราชิก ๔ ข้อแล้ว) นี้ เป็นคำแสดงปาราชิกที่ภิกษุสวดในภิกขุปาติโมกข์นี้เท่านั้น [คือ ยังมีปาราชิกอื่นนอกจากนี้อีกด้วย]

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อระบุว่า คำว่า อุทฺทิฏฺฐา โข เป็นต้นเป็นคำแสดงปาราชิกที่ภิกษุสวดในภิกขุปาติโมกข์นี้เท่านั้น ทั้งนี้เพื่อห้ามความสงสัยว่า ปาราชิกมี ๒๔ ประเภทมิใช่หรือ เหตุใดจึงตรัสว่า อุทฺทิฏฺฐา โข อายสฺมนฺโต จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา (ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดอาบัติชื่อว่าปาราชิก ๔ ข้อแล้ว) อธิบายว่าคำว่า อุทฺทิฏฺฐา โข เป็นต้นเป็นคำแสดงปาราชิกที่ภิกษุสวดในภิกขุปาติโมกข์นี้เท่านั้น แต่ยังมีปาราชิกอื่นนอกจากนี้อีกด้วย]

ปาราชิก ๒๔ ข้อ

สโมธาเนตฺวา ปน สพฺพาเนว จตุวีสติ ปาราชิกานิ เวทิตพฺพานิ. กตมานิ จตุวีสติ. ปาฬิยํ อาคตานิ ตาว ภิกฺขูนํ จตฺตาริ ภิกฺขุนีนํ อสาธารณานิ จตฺตารีติ อฏฺฐ, ตานิ เอกาทสนฺนํ ปณฺฑกาทีนํ อภพฺพภาวสงฺขาเตหิ เอกาทสหิ ปาราชิเกหิ สทฺธึ เอกูนวีสติ, คิหิภาวํ ปตฺถย-

มานาย ภิกฺขุนิยา วิพฺภนฺตภาวปาราชิเกน สทฺธึ วีสติ, อปรานิปิ ลมฺพี, มุทุปิฏฺฐิโก, ปรสฺส องฺคชาตํ มุเขน คณฺหาติ, ปรสฺส องฺคชาเต อภินิสีทตีติ อิเมสํ จตุนฺนํ วเสน "จตฺตาริ อนุโลม-ปาราชิกานี"ติ วทนฺติ, อิติ อิมานิ จ จตฺตาริ, ปุริมานิ จ วีสตีติ สโมธาเนตฺวา สพฺพาเนว จตุวีสติ ปาราชิกานิ เวทิตพฺพานิ.

อนึ่ง ปาราชิก ๒๔ ข้อทั้งหมด บุคคลพึงประมวลแล้วทราบ คือ

๑. ปาราชิก ๘ ที่มาในบาลีก่อน คือ ปาราชิกของภิกษุ ๔ ของภิกษุณีที่ไม่เกี่ยวกับภิกษุ ๔

๒. ปาราชิก ๑๙ คือ ปาราชิก ๘ เหล่านั้นรวมกับปาราชิก ๑๑ ที่เรียกว่า ความเป็นอภัพพบุคคล ๑๑ จำพวก มีบัณเฑาะก์ เป็นต้น

๓. ปาราชิก ๒๐ พร้อมกับปาราชิกของนางภิกษุณีผู้ปรารถนาเป็นคฤหัสถ์แล้วเคลื่อนจากพระศาสนา

๔. ปาราชิก ๒๔ ทั้งหมด รวมปาราชิก ๒๐ ก่อน และปาราชิก ๔ อื่นเหล่านี้ ซึ่งเรียกว่า อนุโลมปาราชิก คือ

- ภิกษุผู้มีองคชาตยาว (ลมฺพี)
- ภิกษุผู้มีหลังอ่อน (มุทุปิฏฺฐิโก)
- ภิกษุผู้อมองคชาตของผู้อื่น (ปรสฺส องฺคชาตํ มุเขน คณฺหาติ)
- ภิกษุผู้นั่งทับองคชาตของผู้อื่น (ปรสฺส องฺคชาเต อภินิสีทติ)

[ปาราชิก ๒๔ ข้อ คือ

๑. ปาราชิกของภิกษุ ๔

๒. ปาราชิกของภิกษุณีที่ไม่เกี่ยวกับภิกษุ ๔ คือ

- อุพฺภชาณุมณฺฑลิกา (ภิกษุณีที่ถูกบุรุษสัมผัสร่างกายตั้งแต่เหนือเข่าขึ้นไป)
- วชฺชปฺปฏิจฺฉาทิกา (ภิกษุณีที่ปิดโทษปาราชิกของภิกษุณีอื่น)
- อุกฺขิตฺตานุวตฺติกา (ภิกษุณีที่คล้อยตามภิกษุณีผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง)
- อฏฺฐวตฺถุกา (ภิกษุณีที่มีวัตถุ ๘ คือ ยินดีการจับมือของบุรุษ เป็นต้น)

๓. อภัพพบุคคล ๑๑ มีบัณเฑาะก์เป็นต้น

๔. การเคลื่อนจากพระศาสนาของภิกษุณี คือ ถ้าภิกษุณีนุ่งห่มเสื้อผ้าของคฤหัสถ์ ก็ขาดจากความเป็นสมณะ ไม่อาจบวชเป็นภิกษุณีได้อีก การนุ่งห่มเสื้อผ้าคฤหัสถ์ของภิกษุณีจึงเป็นปาราชิกโดยอ้อมที่เรียกว่า สทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน

๕. การที่ภิกษุมีองคชาตยาว โดยสอดองคชาตเข้าทางปากหรือทวารหนักของตน ดังที่ปรากฏในเรื่องผู้มีองคชาตยาว

๖. การที่ภิกษุมีหลังอ่อน โดยสอดองคชาตเข้าทางปากหรือทวารหนักของตน ดังที่ปรากฏในเรื่องผู้มีหลังอ่อน

๗. การอมองคชาตของผู้อื่น

๘. การนั่งทับองคชาตของผู้อื่นให้เข้าไปทางทวารหนักของตน

ปาราชิก ๔ อย่างหลัง (ตั้งแต่ข้อ ๕- ๘) ได้ชื่อว่า อนุโลมปาราชิก คือ ปาราชิกที่คล้อยตามเมถุนธรรม เพราะต้องอาบัติด้วยการยังทวารของตนให้กระทบทวารของผู้อื่นอย่างเดียว โดยไม่มีการเสพเมถุนธรรมอันเป็นอัชฌาจารของคนคู่ที่เสมอกันด้วยราคะ

คำว่า สโมธาเนตฺวา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สโมธานํ อกาสีติ สโมธาเนตฺวา = กระทำการรวมแล้ว, ประชุมแล้ว ได้รูปว่า สโมธาเนตฺวา
  (สโมธาน ศัพท์ + อิ ปัจจัยในความหมายว่า กระทำ + ตฺวา ปัจจัย)

มีรูปอื่นอีกว่า สโมธาเนสิ ในประโยคว่า ชาตกํ สโมธาเนสิ (ทรงประชุมชาดกแล้ว) ลง อิ ปัจจัยท้าย สโมธาน ศัพท์ที่เป็นนามธาตุด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๒) ว่า ธาตฺวตฺเถ นามสฺมิ (ลง อิ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ในอรรถของธาตุ) หรือ ลง เณ ปัจจัยด้วย จ ศัพท์ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๓๙) ว่า ธาตุรูเป นามสฺมา ณโย จ (เมื่อมีรูปของธาตุ ลง ณย ปัจจัยท้ายนามศัพท์ และตั้งชื่อว่าการิตปัจจัย) เช่น

- สมาเนติ = สมาน ศัพท์ + อิ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมกระทำให้บริบูรณ์)
- ปิเณติ = ปิณ ศัพท์ + อิ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมกระทำให้เอิบอิ่ม)
- วจฺเจติ = วจฺจ ศัพท์ + อิ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมกระทำอุจจาระ)
- มุตฺเตติ = มุตฺต ศัพท์ + อิ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมกระทำปัสสาวะ)

คำว่า อนุโลมปาราชิก แปลว่า "ปาราชิกที่คล้อยตามเมถุนธรรม" มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เมถุนธมฺมปาราชิกสฺส อนุโลเมนฺตีติ อนุโลมานิ.
  (อนุโลม ศัพท์ + อิ ปัจจัยในความหมายว่า กระทำ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- อนุโลมานิ จ ตานิ ปาราชิกานิ จาติ อนุโลมปาราชิกานิ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๓๙) อธิบายเพิ่มเติมว่า แม้ภิกษุที่ฆ่ามารดา ฆ่าบิดา และฆ่าพระอรหันต์ จะต้องอาบัติปาราชิกข้อ ๔ ส่วนภิกษุที่ประทุษร้ายภิกษุณี และพวกลัมพีเป็นต้น ก็นับเข้าในอาบัติปาราชิก ข้อ ๑ แต่บุคคลผู้ฆ่ามารดาเป็นต้นนั้น หมายถึง อนุปสัมบันเท่านั้นในเรื่องนี้ ส่วนพวกลัมพีเป็นต้นแม้ นับเข้าในปาราชิกข้อ ๑ แต่กล่าวไว้ต่างหาก เพราะมิใช่ผู้เสพเมถุนธรรมโดยตรง จึงกล่าวไว้แยกกัน

อภัพพบุคคล คือ บุคคลผู้ไม่ควรได้รับการบวชในพระศาสนา การไม่ควรได้รับการบวชดังกล่าว เป็นเช่นกับการต้องอาบัติปาราชิกนั้นเอง จึงจัดเป็นผู้ต้องอาบัติปาราชิกโดยอ้อม มี ๑๑ จำพวก คือ

๑. บัณเฑาะก์
๒. เถยยสังวาส (ผู้ลักสังวาส)
๓. ผู้เข้ารีตเดียรถีย์
๔. สัตว์ดิรัจฉาน
๕. ผู้ฆ่ามารดา
๖. ผู้ฆ่าบิดา
๗. ผู้ฆ่าพระอรหันต์
๘. ผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณี
๙. ภิกษุผู้ทำลายสงฆ์
๑๐. ผู้ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนห้อพระโลหิต
๑๑. อุภโตพยัญชนก (คนมีสองเพศ)

อภัพพบุคคลดังกล่าวจำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. วัตถุวิปันนะ ผู้วิบัติโดยวัตถุ คือ บัณเฑาะก์ สัตว์ดิรัจฉาน และอุภโตพยัญชนก บุคคล เหล่านั้นเป็นอเหตุกปฏิสนธิ คือ ผู้ปฏิสนธิด้วยอเหตุกจิต จึงห้ามมรรค แต่ไม่ห้ามสวรรค์

๒. กิริยาวิปันนะ ผู้วิบัติโดยกิริยา คือ เถยยสังวาส (ผู้ลักสังวาส) ผู้เข้ารีตเดียรถีย์ ผู้ ฆ่ามารดา ผู้ฆ่าบิดา ผู้ฆ่าพระอรหันต์ ผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณี ผู้ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนห้อพระโลหิต และ ภิกษุผู้ทำลายสงฆ์ บุคคลเหล่านี้ถึงฐานะที่ไม่ควรได้รับการบวช เพราะอากัปกิริยาของตนวิบัติไปด้วยการ ลักสังวาส เป็นต้น บุคคลทั้ง ๘ จำพวกเหล่านี้จำแนกเป็น

๒.๑ ผู้ห้ามมรรค ไม่ห้ามสวรรค์ คือ เถยยสังวาส (ผู้ลักสังวาส) ผู้เข้ารีตเดียรถีย์ และ ผู้ประทุษร้ายนางภิกษุณี

๒.๒ ผู้ห้ามทั้งมรรคและสวรรค์ คือ ผู้ฆ่ามารดาเป็นต้น ๕ จำพวกที่เหลือ

คำว่า ลมฺพี มีรูปวิเคราะห์ว่า ลมฺพํ อสฺส อตฺถีติ ลมฺพี (ผู้มีองคชาตห้อยอยู่, ผู้มีองคชาตยาว) ภิกษุดังกล่าวไม่จัดเป็นปาราชิกด้วยความมีองคชาตยาว แต่เมื่อสอดองคชาตของตนเข้าในปากหรือเข้าไป ในทวารหนัก เพราะอาศัยความมีองคชาตยาว จึงจะเป็นปาราชิก

คำว่า มุทุปิฏฺฐิก (ผู้มีหลังอ่อน) มีรูปวิเคราะห์ว่า มุทุกตา ปิฏฺฐิ เอตสฺสาติ มุทุปิฏฺฐิโก (ลบ กต ศัพท์กลางสมาสเพื่อย่อคำ) ภิกษุดังกล่าวไม่จัดเป็นปาราชิกด้วยความมีหลังอ่อน แต่เมื่อสอดองคชาตของ ตนเข้าในปากหรือทวารหนักเพราะอาศัยความมีหลังอ่อน จึงจะเป็นปาราชิก]

คำอธิบาย น ลภติ ภิกฺขูหิ สทฺธึ สํวาสํ

น ลภติ ภิกฺขูหิ สทฺธึ สํวาสนฺติ อุโปสถาทิเภทํ สํวาสํ ภิกฺขูหิ สทฺธึ น ลภติ.

คำว่า น ลภติ ภิกฺขูหิ สทฺธึ สํวาสํ (ย่อมไม่ได้รับสังวาสร่วมกับภิกษุทั้งหลาย) หมายความว่า ย่อมไม่ได้รับสังวาสอันจำแนกเป็นสังฆกรรมมีอุโบสถกรรมเป็นต้นร่วมกับภิกษุทั้งหลาย

[คำว่า อุโปสถาทิเภทํ เป็นคำที่เพิ่มเข้ามาจากบทตั้ง เพื่อระบุถึงสังวาสว่าคือสังฆกรรมมีอุโบสถ-กรรมเป็นต้น การอธิบายความในลักษณะนี้เป็นการแสดง อภิเธยยัตถะ หรือ สรูปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง

นอกจากนั้น ท่านสลับ น ลภติ มาอยู่ท้ายประโยค เพื่อแสดงว่าประโยคภาษาบาลีทั่วไปนิยมประกอบใช้บทกริยาในตอนท้ายของประโยค แต่ในบางแห่งก็ประกอบไว้ต้นประโยคบ้างเพื่อความสละสลวยแห่งถ้อยคำ]

คำอธิบาย ยถา ปุเร, ตถา ปจฺฉา

ยถา ปุเร, ตถา ปจฺฉาติ ยถา ปุพฺเพ คิหิกาเล อนุปสมฺปนฺนกาเล จ, ปจฺฉา ปาราชิกํ อาปนฺโนปิ ตเถว, อสํวาโสติ นตฺถิ ตสฺส ภิกฺขูหิ สทฺธึ อุโปสถาทิเภโท สํวาโสติ.

คำว่า ยถา ปุเร ตถา ปจฺฉา (ในภายหลัง เหมือนในกาลก่อน) หมายความว่า ในกาลก่อน คือ เมื่อครั้งที่เป็นคฤหัสถ์และสามเณร ย่อมไม่ได้รับสังวาส ฉันใด แม้ผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้วในภายหลัง ก็ไม่ได้รับสังวาส ฉันนั้น

คำว่า อสังวาสะ หมายความว่า สังวาสอันจำแนกเป็นสังฆกรรมมีอุโบสถกรรมเป็นต้นร่วมกับภิกษุทั้งหลาย ย่อมไม่มีแก่เธอ

[ท่านอธิบาย ปุเร (ในกาลก่อน) ว่า ปุพฺเพ เพื่อแสดงว่า ปุเร ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ก่อน ไม่ได้ใช้ในความหมายว่า ข้างหน้า

คำว่า คิหิกาเล อนุปสมฺปนฺนกาเล จ (เมื่อครั้งที่เป็นคฤหัสถ์และสามเณร) อธิบายว่า ปุพฺเพ คือ กาลที่เป็นคฤหัสถ์และสามเณร

ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ พบข้อความว่า ปจฺฉา ปาราชิกํ อาปนฺโนปิ ตเถว อสํวาโส

โหติ นตฺถิ ตสฺส ภิกฺขูหิ สทฺธึ อุโปสถาทิเภโท สํวาโสติ แต่กังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๑๗) กล่าวว่า ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา ฉบับพม่าบางฉบับ พบข้อความว่า ปจฺฉา ปาราชิกํ อาปนฺโนปิ ตเถว, อสํวาโสติ นตฺถิ ตสฺส ภิกฺขูหิ สทฺธึ อุโปสถาทิเภโท สํวาโสติ โดยคำว่า อสํวาโส เป็นบทตั้ง และควรมีบทตั้งเช่นนั้นเพราะบทกริยาของ ตเถว ควรเป็น น ลภติ ไม่ควรเป็น อสํวาโส เนื่องจากสอดคล้องกับบทกริยาของ ย ศัพท์ว่า ยถา สํวาสํ น ลภติ

คำว่า อสํวาส มีรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ คือ

- นตฺถิ สํวาโส ตสฺสาติ อสํวาโส (จตุตถีพหุพพีหิสมาส)

เพราะท่านอธิบายด้วยบทที่เป็นจตุตถีวิภัตติว่า ตสฺส ในประโยคว่า นตฺถิ ตสฺส ภิกฺขูหิ สทฺธึ อุโปสถาทิเภโท สํวาโส (สังวาสอันจำแนกเป็นสังฆกรรมมีอุโบสถกรรมเป็นต้นร่วมกับภิกษุทั้งหลาย ย่อมไม่มีแก่เธอ)

- นตฺถิ สํวาโส เตนาติ อสํวาโส (ตติยาพหุพพีหิสมาส)

เพราะท่านอธิบายด้วยบทที่เป็นตติยาวิภัตติว่า เตน ในหน้า ๑๓๔ ว่า โส เตน สทฺธึ นตฺถีติ อสํวาโส (สังวาสนั้นกับภิกษุนั้นย่อมไม่มี เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า อสังวาสะ)

โดยทั่วไปอัญญบทของนนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาสมักมีรูปเป็นจตุตถีวิภัตติ เช่น

- นตฺถิ เอตสฺส สโมติ อสโม, ภควา = ผู้เสมอเหมือนย่อมไม่มีแก่พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นชื่อว่า อสมะ (ผู้มีบุคคลเสมอเหมือนหามิได้ หมายถึง พระผู้มีพระภาค)

แต่ในที่บางแห่งก็ประกอบใช้สัตตมีวิภัตติในอุทาหรณ์ว่า

- น วิชฺชเต วุฏฺฐิ เอตฺถาติ อวุฏฺฐิโก ชนปโท = ฝนย่อมไม่มีในแคว้นนี้ เหตุนั้น แคว้นนั้นชื่อว่า อวุฏฐิกะ (แคว้นไม่มีฝน หมายถึง แคว้น)

ดังนั้น การประกอบอัญญบทเป็นรูปที่ลงตติยาวิภัตติว่า เตน ในที่นี้จึงถือเป็นรูปพิเศษ การที่ท่านประกอบใช้ดังนี้ ก็เนื่องจากบทที่ประกอบกับ สํวาส ศัพท์ต้องลงตติยาวิภัตติในสหัตถะ (อรรถของ สห ศัพท์) แปลว่า “กับ” ด้วย จ ศัพท์ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๘๗) ว่า สหาทิโยเค จ (ลงตติยาวิภัตติในที่ประกอบด้วย สห ศัพท์เป็นต้น และในอรรถอื่นๆ) ตัวอย่าง เทวทตฺโต ราชคหํ ปาวิสิ โกกาลิเกน ปจฺฉาสมเณน (พระเทวทัตเข้าไปสู่เมืองราชคฤห์กับพระผู้ติดตามชื่อว่า โกกาลิกะ)

อนึ่ง ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๕๖) แสดงรูปวิเคราะห์ของบทนี้เป็นจตุตถีพหุพพีหิสมาสว่า

- นตฺถิ สํวาโส เอเตสนฺติ อสํวาสา = สังวาสย่อมไม่มีแก่ภิกษุเหล่านั้น เหตุนั้น ภิกษุเหล่านั้นชื่อว่า อสังวาสะ = ผู้ไม่มีสังวาส หรืออาจถือว่าเป็นรูปวิเคราะห์ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาสก็ได้ โดยแปลว่า “สังวาสของภิกษุเหล่านั้นย่อมไม่มี เหตุนั้น ภิกษุเหล่านั้นชื่อว่า อสังวาสะ = ผู้ไม่มีสังวาส”]

คำอธิบาย ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามิ

ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามีติ เตสุ จตูสุ ปาราชิเกสุ อายสฺมนฺเต "กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา"ติ ปุจฺฉามิ.

คำว่า ตตฺถายสฺมนฺเต ปุจฺฉามิ หมายความว่า ในอาบัติปาราชิก ๔ ข้อนั้น ข้าพเจ้าขอถามพวกท่านว่า เป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ

[คำว่า ตตฺถ หมายถึง ปาราชิก ๔ ข้อ ท่านจึงอธิบายว่า เตสุ จตูสุ ปาราชิเกสุ (ในอาบัติปาราชิก ๔ ข้อนั้น)]

คำอธิบาย กจฺจิตฺถ

กจฺจิตฺถาติ กจฺจิ เอตฺถ, เอเตสุ จตูสุ ปาราชิเกสุ กจฺจิ ปริสุทฺธาติ อตฺโถ. อถ วา กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธาติ กจฺจิ ปริสุทฺธา อตฺถ, ภวถาติ อตฺโถ. เสสํ สพฺพตฺถ อุตฺตานเมวาติ.

คำว่า กจฺจิตฺถ ตัดบทเป็น กจฺจิ + เอตฺถ หมายความว่า ในอาบัติปาราชิก ๔ ข้อนี้ พวกท่านบริสุทธิ์แล้วหรือ

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา แปลว่า พวกท่านเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ

บทที่เหลือในประโยคทั้งหมดมีความหมายชัดเจนแล้วนั่นเทียว ดังนี้แล

[คำว่า กจฺจิตฺถ ตามนัยแรกตัดบทเป็น กจฺจิ + เอตฺถ ลบ เอ อักษร นัยที่สองตัดบทเป็น กจฺจิ + อตฺถ ลบ อ อักษร

ในคำว่า อตฺถ ภวถ คำว่า อตฺถ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อส ธาตุ (ภุวิ = มี, เป็น) + อ ปัจจัย + ถ วิภัตติ ท่านจึงอธิบายด้วย ภวถ เพื่อแสดงข้อความนี้ ดังนั้น บททั้ง ๒ จึงต้องแปลพร้อมกันไป ไม่ควรแปลแยกกัน เพราะเป็นการแสดงคำแปลของศัพท์โดยตรง

คำว่า อุตฺตาน ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุ อุปสรรค (ปรากฏแล้ว) + ตาน ศัพท์ (ความพิสดาร) แปลตามศัพท์ว่า มีความพิสดารอันปรากฏแล้ว มีรูปวิเคราะห์เป็นปัญจมีพหุพพีหิสมาสว่า อุคฺคโต ตาโน ยสฺมาติ อุตฺตานํ (ความพิสดารปรากฏแล้วจากบทนั้น เหตุนั้น บทนั้นชื่อว่า อุตตานะ) ดังคัมภีร์ศัพทสโตม-มหานิธิกล่าวว่า

อุตฺตาน ติ. อุคฺคโต ตาโน วิตฺถาโร ยสฺมา. วิตฺถารสุญฺเญ, ภูมิลคฺคปิฏฺฐิตาย อุทฺธภาเวน จิเต, อุทฺธมุเข จ.[๑๗๔]

“อุตฺตาน ไตรลิงค์ [มีรูปวิเคราะห์ว่า] อุคฺคโต ตาโน วิตฺถาโร ยสฺมา [ย่อมเป็นไปในความหมายว่า] ว่างจากความพิสดาร, ดำรงอยู่โดยความเป็นเบื้องบน เพราะความมีหลังติดกับพื้น (นอนหงาย) และใบหน้าที่แหงนขึ้นเบื้องบน”]

อิติ กงฺขาวิตรณิยา ปาติโมกฺขวณฺณนาย

ปาราชิกวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายปาราชิก

ในคัมภีร์อธิบายปาติโมกข์ชื่อกังขาวิตรณี ด้วยประการฉะนี้

คำอธิบายสังฆาทิเสส

คำอธิบาย อิเม โข ปน

อิเม โข ปนาติ อิทานิ วตฺตพฺพานํ อภิมุขีกรณํ.

คำว่า อิเม โข ปน (อาบัติเหล่านี้) บ่งถึงอาบัติที่ควรกล่าวถึงในบัดนี้

คำอธิบาย อายสฺมนฺโต

อายสฺมนฺโตติ สนฺนิปติตานํ ปิยวจเนน อาลปนํ.

คำว่า อายสฺมนฺโต (ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย) เป็นศัพท์ร้องเรียกภิกษุผู้ประชุมกันด้วยถ้อยคำอันอ่อนหวาน

[ท่านอธิบาย อายสฺมนฺโต ว่าเป็นบทอาลปนะ ไม่ใช่บทกัตตาหรือกรรม

คำว่า อายสฺมนฺโต เป็นศัพท์พหูพจน์ของ อายสฺมา ซึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า อายุ อสฺส อตฺถีติ อายสฺมา (ผู้มีอายุ) แม้คำนี้จะหมายความถึงบุคคลผู้สูงอายุโดยตรง แต่ความจริงกล่าวถึงภิกษุทุกรูปที่มีอายุน้อยหรือมากโดยทั่วไป การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า รุฬหีนาม คือ ชื่อที่กล่าวตามใจโดยไม่มีความหมายตามรากศัพท์ ดังคำว่า โค ที่แปลตามศัพท์ว่า "สัตว์ผู้ไป" มีรูปวิเคราะห์ว่า คจฺฉตีติ โค (สัตว์ผู้ไป ชื่อว่า โค) แต่หมายถึงวัวอย่างเดียว ไม่ได้หมายถึงสัตว์ทุกชนิดที่สามารถเดินได้ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปิยวจเนน อาลปนํ (เป็นศัพท์ร้องเรียกด้วยถ้อยคำอันอ่อนหวาน) ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า

สาธโว หิ ปเร "โภนฺโต"ติ วา "เทวานํปิยา"ติ วา "ภทฺรภวนฺ"ติ วา "อายสฺมนฺโต"ติ วา สมาลปนฺติ.[๑]

"โดยแท้จริงแล้ว สัตบุรุษทั้งหลายย่อมเรียกผู้อื่นเป็นอย่างดีว่า โภนฺโต (ท่านผู้เจริญ) บ้าง เทวานํปิย (ผู้เป็นที่รักของเทวดา) บ้าง ภทฺรภวํ (ท่านผู้เจริญ) บ้าง อายสฺมนฺโต (ท่านผู้มีอายุ) บ้าง"

คำว่า ปิยวจน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปิยายิตพฺพนฺติ ปิยํ (ปี ธาตุ = เอิบอิ่ม, รักใคร่ + ย ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- ปิยญฺจ ตํ วจนญฺจาติ ปิยวจนํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

คำอธิบาย เตรส เป็นต้น

เตรสาติ คณนปริจฺเฉโท.

คำว่า เตรส (๑๓ ข้อ) เป็นศัพท์กำหนดจำนวน

สงฺฆาทิเสสาติ เอวํนามกา.

คำว่า สงฺฆาทิเสสา (สังฆาทิเสส) คือ อาบัติที่มีชื่ออย่างนี้

ธมฺมาติ อาปตฺติโย.

คำว่า ธมฺมา แปลว่า อาบัติ

อุทฺเทสํ อาคจฺฉนฺตีติ สรูเปน อุทฺทิสิตพฺพตํ อาคจฺฉนฺติ, น นิทาเน วิย “ยสฺส สิยา อาปตฺตี”ติ สาธารณวจนมตฺเตน.

คำว่า อุทฺเทสํ อาคจฺฉนฺติ (ย่อมถึงการสวด) หมายความว่า อาบัติที่ถึงการจะต้องสวดโดยส่วนที่แจกแจงออกมา มิใช่โดยศัพท์ที่เป็นสามัญทั่วไป[กับอาบัติทั้งหมด]ว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ (ท่านรูปใดมีอาบัติ) เหมือนในคำเริ่มเรื่อง

[คำอธิบายของ เตรสาติ คณนปริจฺเฉโท เป็นต้น เหมือนกับที่ได้กล่าวมาแล้วในคำเริ่มต้นของปาราชิกว่า ตตฺริเม เป็นต้น]

๑. คำอธิบายสุกกวิสสัฏฐิสิกขาบท

คำอธิบาย สญฺเจตนิกา

สํวิชฺชตี เจตนา อสฺสาติ สญฺเจตนา, สญฺเจตนาว สญฺเจตนิกา, สญฺเจตนา วา อสฺส อตฺถีติ สญฺเจตนิกา.

คำว่า สัญเจตนา (การมีเจตนาปล่อยน้ำอสุจิ) คือ [การปล่อยน้ำอสุจิ]ที่มีเจตนาปรากฏอยู่

คำว่า สัญเจตนานั้นแหละ มีรูปว่า สัญเจตนิกา

อีกอย่างหนึ่ง สัญเจตนิกา คือ [การปล่อยน้ำอสุจิ]ที่มีเจตนาปรากฏอยู่ [ลง อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต]

[ข้อความข้างต้นแสดงรูปวิเคราะห์ของ สญฺเจตนิกา ๒ ประการ คือ

ประการที่ ๑

- สํวิชฺชตี เจตนา อสฺสาติ สญฺเจตนา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- สญฺเจตนา เอว สญฺเจตนิกา (ลง อิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

ในรูปวิเคราะห์นี้ อุปสรรค คือ สํ ใช้ในความหมายว่า สํวิชฺชตี (ปรากฏอยู่) มีรูปเป็น อี การันต์ เหมือน คุณวตี, คจฺฉตี มาจาก สํ บทหน้า + วิท ธาตุ + ย ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย โดยเหตุที่รูปวิเคราะห์พหุพพีหิสมาสว่า สญฺเจตนา มีความหมายว่า "มี" อยู่แล้ว ดังนั้น อิก ปัจจัยใน สญฺเจตนิกา จึงไม่มีอรรถพิเศษใดๆ แต่ลงในอรรถสกัตถ์คืออรรถของบทที่ตนประกอบร่วมเท่านั้น

ประการที่ ๒

- สํวิชฺชมานา เจตนา สญฺเจตนา (ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- สญฺเจตนา อสฺสา อตฺถีติ สญฺเจตนิกา (ลง อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

ในรูปวิเคราะห์นี้มีรูปสำเร็จเป็นกรรมธารยสมาสก่อน จากนั้นจึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็นอัสสัตถิตัทธิตอีกทอดหนึ่ง โดยลง อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต เพื่อให้หมายถึงการปล่อยน้ำอสุจิ

มีข้อสังเกตว่า ในรูปวิเคราะห์แรก ลง อิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต เพราะบทว่า สญฺเจตนา เป็นพหุพพีหิสมาสที่สามารถแสดงถึงอัญญบทคือ สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ ได้ ส่วนในรูปวิเคราะห์หลังนั้น ลง อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต เพราะบทว่า สญฺเจตนา เป็นกรรมธารยสมาส จึงต้องลง อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต เพื่อให้หมายถึง สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ ได้ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อญฺญปทตฺถสมาเสเนว สุกฺกวิสฺสฏฺฐิยา วุตฺตตฺตา อิกสทฺทสฺส วิสุํ อตฺโถ นตฺถีติ อาห "สญฺเจตนาว สญฺเจตนิกา"ติ. อิทานิ อิกสทฺโทว อตฺถิอตฺถํ ปกาเสตีติ ทสฺเสนฺโต "สญฺเจตนา วา"ติอาทิมาห.[๒]

"อิก ศัพท์ไม่มีเนื้อความโดยเฉพาะ เพราะกล่าวถึงการปล่อยน้ำอสุจิแล้ว ด้วยอัญญปทัตถสมาส (สมาสที่มีอรรถของบทอื่น, พหุพพีหิสมาส) ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สญฺเจตนาว สญฺเจตนิกา (คำว่า สัญเจตนา นั้นแหละ มีรูปว่า สัญเจตนิกา)

บัดนี้ ท่านจะแสดงว่า อิก ศัพท์นั่นเอง แสดงอรรถว่า อตฺถิ ได้ จึงกล่าวว่า สญฺเจตนา วา (อีกอย่างหนึ่ง สัญเจตนิกา คือ [การปล่อยน้ำอสุจิ]ที่มีเจตนาปรากฏอยู่) เป็นต้น"

อนึ่ง รูปวิเคราะห์แรกนั้น ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า สํวิชฺชติ เจตนา อสฺสาติ

สญฺเจตนา รูปว่า สํวิชฺชติ นั้นไม่สมควร เพราะบทหน้าของพหุพพีหิสมาสมักใช้เป็นวิเสสนะของบทหลังแน่นอน เช่น ฉินฺนา หตฺถา ยสฺสาติ ฉินฺนหตฺโถ (ผู้มีมือขาดแล้ว ชื่อว่า ฉินนหัตถะ) ดังนั้น จึงควรมีรูปว่า สํวิชฺชตี โดยเป็นคุณศัพท์ของ เจตนา จะเห็นได้ว่า ในรูปวิเคราะห์หลัง ท่านประกอบใช้ สํวิชฺชมานา ซึ่งเป็นคำไวพจน์ของ สํวิชฺชตี เป็นคุณศัพท์ของ เจตนา เช่นเดียวกัน]

คำอธิบาย สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ

สุกฺกวิสฺสฏฺฐีติ สุกฺกสฺส วิสฺสฏฺฐิ, ราคูปตฺถมฺภาทีสุ เยน เกนจิ องฺคชาเต กมฺมญฺญตํ ปตฺเต อาโรคฺยาทีสุ ยํ กิญฺจิ อปทิสิตฺวา อชฺฌตฺตรูปาทีสุ ยตฺถ กตฺถจิ โมจนสฺสาทเจตนาย นิมิตฺเต อุปกฺกมนฺตสฺส อาสยธาตุนานตฺตโต นีลาทิวเสน ทสวิเธสุ สุกฺเกสุ ยสฺส กสฺสจิ สุกฺกสฺส ฐานา จาวนาติ อตฺโถ.

คำว่า สุกกวิสสัฏฐิ คือ การปล่อยน้ำอสุจิ หมายความว่า การยังน้ำอสุจิอย่างใดหรืออย่างหนึ่งใน ๑๐ ชนิดมีอสุจิสีเขียวเป็นต้นให้เคลื่อนจากที่ตั้ง เพราะความต่างกันแห่งที่อาศัยและธาตุของภิกษุผู้มุ่งถึงประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในการหายจากโรคเป็นต้น แล้วพยายามอยู่ที่นิมิต (องคชาต) ด้วยเจตนาที่ยินดีจะปล่อยออกในรูปภายในเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ในขณะที่องคชาตถึงการเหมาะแก่การงาน [คือ การปล่อยน้ำอสุจิ] เพราะการเกิดราคะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง

[คำว่า สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ มีรูปวิเคราะห์เป็นกัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า

- สุกฺกสฺส วิสฺสฏฺฐิ สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ = การปล่อยน้ำอสุจิ ชื่อว่า สุกกวิสสัฏฐิ

คัมภีร์กังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๑๙) กล่าวถึงรูปว่า สุกฺกวิสฏฺฐิ โดยให้เหตุผลว่า

“คำว่า วิสฏฺฐิ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + สชฺช ธาตุ (จาเค = ปล่อย) + ติ ปัจจัย ไม่ซ้อน สฺ เป็น สฺส ใน วิสฺสฏฺฐิ เพราะมีรากศัพท์มาจาก สชฺช ธาตุ”

ตามมตินี้ควรมีรูปว่า วิสฏฺฐิ เพราะไม่อาจซ้อนพยัญชนะหน้า สชฺช ธาตุได้

อย่างไรก็ดี ตามมติของสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๖๕) พบรูปว่า วิสฺสฏฺฐิ โดยประกอบรูปศัพท์มาจาก สช ธาตุ ในความหมายว่า ปล่อย, กอด, ราดรด (สช วิสฺสคฺคปริสฺสชฺชนพฺภุกฺกิรเณสุ) และอาจซ้อน สฺ เป็น สฺส ได้ในรูปดังกล่าว เพราะอาจซ้อนพยัญชนะหน้า สช ธาตุได้ ดังคำว่า วิสฺสชฺเชนฺโต (สละอยู่, ปล่อยอยู่) = วิ + สชฺเชนฺโต, อวิสฺสชฺเชนฺโต (ไม่สละอยู่, ไม่ปล่อยอยู่) = อวิ + สชฺเชนฺโต ตามกฎ

การซ้อนพยัญชนะสังโยคที่กล่าวไว้ในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๔๐) เหตุที่ สช ธาตุสามารถซ้อนอักษรได้ก็เนื่องจากสันสกฤตใช้เป็น สฤช ธาตุ ในอรรถว่า วิสรฺเค (สละ, ปล่อย) ส่วน สชฺช ธาตุมีรูปสันสกฤตว่า สรฺชฺช ธาตุในอรรถว่า อรฺชฺชเน (ทำ, จัดแจง) จึงไม่ซ้อนพยัญชนะ เพราะไม่ประกอบด้วย ฤ สระเหมือน สฤช ธาตุ นอกจากนั้น ในพระบาลี อรรถกถา และฎีกาก็พบรูปว่า วิสฺสฏฺฐิ มากกว่า วิสฏฺฐิ ดังนั้น จึงสรุปได้ว่าควรมีรูปเป็น สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ

ประโยคข้างต้นแสดงข้อความโดยสังเขป ดังนี้

๑. คำว่า ราคูปตฺถมฺภาทีสุ เยน เกนจิ องฺคชาเต กมฺมญฺญตํ ปตฺเต (ในขณะที่องคชาตถึงการเหมาะแก่การงาน[คือการปล่อยน้ำอสุจิ] เพราะการเกิดราคะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง) แสดงกาลปล่อยน้ำอสุจิ ๕ อย่าง คือ

๑.๑ การเกิดราคะ (ราคูปตฺถมฺภ)

๑.๒ การปวดอุจจาระ (วจฺจูปตฺถมฺภ)

๑.๓ การปวดปัสสาวะ (ปสฺสาวูปตฺถมฺภ)

๑.๔ การต้องลม (วาตูปตฺถมฺภ)

๑.๕ การถูกบุ้งขบ (อุจฺจาลิงฺคปาณกทฏฺฐูปตฺถมฺภ)

๒. คำว่า อาโรคฺยาทีสุ ยํ กิญฺจิ อปทิสิตฺวา (มุ่งถึงประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งในการหายโรคเป็นต้นแล้ว) แสดงจุดมุ่งหมาย (อธิปฺปาย) ของการปล่อยน้ำอสุจิ ๑๐ อย่าง คือ

๒.๑ เพื่อการหายโรค (อาโรคฺย) ๒.๒ เพื่อความสุข (สุข)

๒.๓ เพื่อเป็นยา (เภสชฺช) ๒.๔ เพื่อเป็นทาน (ทาน)

๒.๕ เพื่อเป็นบุญ (ปุญฺญ) ๒.๖ เพื่อบูชายัญ (ยญฺญ)

๒.๗ เพื่อจะไปสวรรค์ (สคฺค) ๒.๘ เพื่อสืบพันธุ์ (พีช)

๒.๙ เพื่อทดลอง (วีมํส) ๒.๑๐ เพื่อความสนุก (ทว)

๓. คำว่า อชฺฌตฺตรูปาทีสุ ยตฺถ กตฺถจิ (ในรูปภายในเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง) แสดงวิธีปล่อยน้ำอสุจิ (อุปาย) ๔ อย่าง คือ

๓.๑ ปล่อยในรูปภายใน (อชฺฌตฺตรูป)

๓.๒ ปล่อยในรูปภายนอก (พหิทฺธารูป)

๓.๓ ปล่อยทั้งในรูปภายในและภายนอก (อชฺฌตฺตพหิทฺธารูป)

๓.๔ ส่ายสะเอวในอากาศ (อากาเสกฏิกมฺปน)

๔. คำว่า นีลาทิวเสน ทสวิเธสุ สุกฺเกสุ (ในบรรดาน้ำอสุจิ ๑๐ ชนิดมีอสุจิสีเขียวเป็นต้น) แสดงน้ำอสุจิอันเป็นที่ตั้งของจุดมุ่งหมายในการปล่อย (อธิปฺปายวตฺถุ) ๑๐ ชนิดที่ปรากฏในพระบาลี [๓] คือ

๔.๑ อสุจิสีเขียว (นีล)	๔.๒ อสุจิสีเหลือง (ปีตก)
๔.๓ อสุจิสีแดง (โลหิตก)	๔.๔ อสุจิสีขาว (โอทาต)
๔.๕ อสุจิสีเหมือนเปรียง (ตกฺกวณฺณ)	๔.๖ อสุจิสีเหมือนน้ำท่า (ทกวณฺณ)
๔.๗ อสุจิสีเหมือนน้ำมัน (เตลวณฺณ)	๔.๘ อสุจิสีเหมือนนมสด (ขีรวณฺณ)
๔.๙ อสุจิสีเหมือนนมส้ม (ทธิวณฺณ)	๔.๑๐ อสุจิสีเหมือนเนยใส (สปฺปิวณฺณ)

น้ำอสุจิ ๑๐ ชนิดที่มีสีต่างกันเหล่านี้เกิดจากความต่างกันแห่งที่อาศัย คือ น้ำดีเป็นต้น และธาตุดิน เป็นต้น ดังที่กล่าวว่า อาสยธาตุนานตฺตโต (เพราะความต่างกันแห่งที่อาศัยและธาตุ)

๕. คำว่า จานา จาวนา (การยังน้ำอสุจิให้เคลื่อนจากที่ตั้ง) อธิบายสิ่งที่ศัพท์หมายถึงว่าคืออะไร (อภิเธยฺยตฺถ, สรูป) โดยแสดงว่า การปล่อยน้ำอสุจิ ก็คือการยังน้ำอสุจิให้เคลื่อนจากที่ตั้งนั้นเอง

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามฎีกาใหม่ว่า

อิทานิ ตํ ยสฺมึ กาเล โมเจติ, เยนาธิปฺปาเยน โมเจติ, เยน โจปาเยน โมเจติ, ยญฺจ ตสฺส อธิปฺปายสฺส วตฺถุ, ตํ สพฺพํ สงฺเขปโต วิภาเวตฺวา สรูปโต ตํ วิสฺสฏฺฐึ ทสฺเสตุํ "ราคูปตฺถมฺภาทีสู"ติอาทิมาห.[๔]

"บัดนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ราคูปตฺถมฺภาทีสุ เป็นต้น เพื่อแจกแจงกาลปล่อยน้ำอสุจิ จุดมุ่งหมายที่ทำให้ปล่อย วิธีปล่อย และน้ำอสุจิอันเป็นที่ตั้งของจุดมุ่งหมายทั้งหมดนั้นโดยสังเขป แล้วแสดงการปล่อยนั้นโดยการแจกแจง"

คำว่า อาสยธาตุนานตฺตโต (เพราะความต่างกันแห่งที่อาศัยและธาตุ) หมายความว่า ที่อาศัยของน้ำอสุจิซึ่งเรียกว่า อาสยะ มี ๔ อย่าง คือ

๑. น้ำดี (ปิตฺต) ๒. เสมหะ (เสมฺห) ๓. น้ำหนอง (ปุพฺพ) ๔. เลือด (โลหิต)

ธาตุแบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. ธาตุ ๔ ได้แก่

๑.๑ ธาตุดิน (ปฐวีธาตุ)	๑.๒ ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ)
๑.๓ ธาตุไฟ (เตโชธาตุ)	๑.๔ ธาตุลม (วาโยธาตุ)

๒. ธาตุ ๗ ได้แก่

๒.๑ น้ำ (รส)	๒.๒ เลือด (โลหิต)	๒.๓ เนื้อ (มํส)
๒.๔ มันข้น (เมท)	๒.๕ น้ำอสุจิ (สุกฺก)	๒.๖ กระดูก (อฏฺฐิ)
๒.๗ เยื่อในกระดูก (อฏฺฐิมิญฺช)		

ธาตุ ๔ พบหลายแห่งในพระไตรปิฎก ส่วนธาตุ ๗ ไม่พบในวรรณกรรมบาลีใดๆ แต่ปรากฏในพจนานุกรมสันสกฤตชื่อศัพทกัลปทรุมะเป็นคาถาว่า

รโส รตฺตํ มํสํ เมโท สุกฺกมิญฺชฏฺฐิ ธาตโว
สตฺต โทสา มลา มุตฺต- คูถเสทาทโยปิ จ.[๕]
(*รสารกฺตงฺมำสเมโท- สุถิมชฺชศุกฺลานิ ธาตวะ*
สปฺต ทูษฺยาะ มลามูตฺร- ศกฤตฺเสฺวทาทโยปิ จ.)

"ธาตุ ๗ อย่าง คือ น้ำ เลือด เนื้อ มันข้น น้ำอสุจิ กระดูก เยื่อในกระดูก อีกทั้งเป็นโทษมลทินอันมีมูตร คูถ และเหงื่อ เป็นต้น"

ฎีกาใหม่ (๒๔๑) กล่าวถึงที่ตั้งของน้ำอสุจิไว้ ๓ มติ คือ

๑. โคนหัวไส้ (วตฺถิสีส) ๒. เอว ๓. ร่างกายทั้งหมด

ท่านสนับสนุนมติที่ ๓ เพราะเห็นว่าร่างกายทั้งหมดที่ประกอบด้วยหนัง เนื้อ และเลือด ยกเว้น ผม ขน เล็บ และฟันที่พ้นจากเนื้อ พร้อมทั้งอุจจาระ ปัสสาวะ เสลด น้ำมูก และหนังที่แข็งแห้ง ล้วนเป็นที่ตั้งของกายประสาท ภาวรูป ชีวิตินทรีย์ ดีที่มีฝัก (พทฺธปิตฺต) และน้ำอสุจิ ดังจะเห็นได้ว่า ช้างมีน้ำอสุจิไหลออกจากหูในเวลาตกมัน

คำว่า ราคูปตฺถมฺภ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- การหนาแน่นแห่งราคะ = ราคสฺส อุปตฺถมฺโภ ราคูปตฺถมฺโภ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- การแข็ง[แห่งองคชาต]ด้วยราคะ = ราเคน อุปตฺถมฺโภ ราคูปตฺถมฺโภ (ตติยาตัปปุริสสมาส)

คำว่า โมจนสฺสาทเจตนา (เจตนาที่ประกอบด้วยความพอใจในการยังน้ำอสุจิให้เคลื่อน) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- โมจเน อสฺสาโท โมจนสฺสาโท (สัตตมีตัปปุริสสมาส)
- โมจนสฺสาเทน สมฺปยุตฺตา เจตนา โมจนสฺสาทเจตนา (มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส)

คำว่า นิมิตฺเต อุปกฺกมนฺตสฺส (พยายามอยู่ที่นิมิต) หมายความว่า ภิกษุมีความตั้งใจกระทบองคชาตด้วยมือหรือวัตถุสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ใช่การให้นวดขาอ่อน มือ เท้า หรือร่างกาย ถ้าภิกษุให้นวดขาอ่อนเป็นต้นแล้ว แม้จะมีเจตนาที่ยินดีจะปล่อยน้ำอสุจิ ก็ไม่ต้องอาบัติ เพราะไม่มีความพยายาม ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

"นิมิตฺเต อุปกฺกมนฺตสฺสา"ติ อิมินา ปน อูรุมฺทฺทาปนาทีนิ ปฏิกฺขิปติ. เตน หิ สติปิ โมจนสฺสาเท นิมิตฺเต อุปกฺกมาภาวโต มุตฺเตปิ อนาปตฺติ. วุตฺตญฺเหตํ สมนฺตปาสาทิกายํ [๗] "สา จ โข นิมิตฺเต อุปกฺกมนฺตสฺเสว, หตฺถปริกมฺมปาทปริกมฺมคตฺตปริกมฺมกรเณน สเจปิ อสุจิ มุจฺจติ, อนาปตฺตี"ติ.[๖]

"ท่านห้ามการให้นวดขาอ่อนเป็นต้นด้วยคำว่า นิมิตฺเต อุปกฺกมนฺตสฺส (พยายามอยู่ที่นิมิต) นี้ เพราะแม้มีความพอใจในการปล่อยด้วยการให้นวดขาอ่อนเป็นต้นนั้น แม้น้ำอสุจิเคลื่อน ก็ไม่ต้องอาบัติ

เพราะไม่มีความพยายามในนิมิต สมดังคัมภีร์สมันตปาสาทิกากล่าวว่า

สา จ โข นิมิตฺเต อุปกฺกมนฺตสฺเสว, หตฺถปริกมฺมปาทปริกมฺมคตฺตปริกมฺมกรเณน สเจปิ อสุจิ มุจฺจติ, อนาปตฺติ.

“อนึ่ง การปล่อยน้ำอสุจินั้นมีอยู่แก่ภิกษุผู้พยายามในนิมิตเท่านั้น แม้ถ้าน้ำอสุจิเคลื่อนด้วยการกระทำการนวดมือ เท้า หรือร่างกาย ก็ไม่ต้องอาบัติ ”

มีข้อสังเกตว่า ในเรื่องนี้ พระอรรถกถาจารย์ใช้ศัพท์เหล่านี้ โดยไม่ใช้คำอื่น คือ

- อุปกฺกมติ (ย่อมพยายาม)
- อุปกฺกมํ กโรติ (ทำความพยายาม)

เพราะคำเหล่านี้ว่า

- วายาโม (ความเพียร) - วีริยํ อารภติ (ปรารภความเพียร),
- จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ (ย่อมประคองจิต) - ปทหติ (ย่อมพากเพียร)

นิยมใช้เพื่อแสดงความเพียรในการทำคุณงามความดี แต่ความเพียรในการปล่อยน้ำอสุจิไม่ใช่ความเพียรในเรื่องที่ดีงาม ท่านจึงประกอบใช้เช่นนั้น แม้ในที่กล่าวถึงความพยายามเพื่อทำลายสงฆ์ ก็ใช้คำว่า สงฺฆเภทาย ปรกฺกมติ (ย่อมพยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์), สงฺฆเภทาย ปรกฺกมํ กโรติ (ทำความพยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์) ไม่ใช่คำอื่นนอกจากนี้

จะเห็นได้ว่า ในภาษาบาลีก็มีวิธีใช้คำตามสมควรแก่บริบท ซึ่งในภาษาอังกฤษเรียกว่า Usage หรือตรงกับคำไทยว่า “คำเหมาะอยู่ในที่เหมาะ” ความจริงแล้วคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาได้แสดงคำไวพจน์ของความพยายามไว้ ๑๐ ศัพท์ โดยให้เลือกใช้ตามความเหมาะสม ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อุสฺสาหาตปฺปปคฺคาหา วายาโม จ ปรกฺกโม
ปธานํ วีริยํ เจหา อุยฺยาโม จ ธิติตฺถิยํ.[๑]

“ความพยายาม = อุสฺสาห, อาตปฺป, ปคฺคาห, วายาม, ปรกฺกม, ปธาน, วีริย, อีหา, อุยฺยาม และ ธิติ อันเป็นไปในอิตถีลิงค์”]

คำอธิบาย อญฺญตฺร สุปินนฺตา

อญฺญตฺร สุปินนฺตาติ ยา สุปิเน สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ โหติ, ตํ ฐเปตฺวา.

คำว่า อญฺญตฺร สุปินนฺตา (ยกเว้นฝัน) หมายความว่า ยกเว้นการปล่อยอสุจิที่เกิดขึ้นในความฝัน

[ท่านอธิบาย อญฺญตฺร สุปินนฺตา ดังนี้

๑. คำว่า อญฺญตฺร เป็นคำไวพจน์ของ ฐเปตฺวา (เว้น) เพราะเปลี่ยน อญฺญตฺร เป็น ฐเปตฺวา ท่านกล่าวบทว่า ฐเปตฺวา ไว้เพื่อแสดงความหมายของ อญฺญตฺร นั้นเอง อนึ่ง ในที่ประกอบด้วย อญฺญตฺร ศัพท์ลงวิภัตติได้ ๓ หมวด คือ ทุติยาวิภัตติ ตติยาวิภัตติ และปัญจมีวิภัตติ จึงประกอบเป็นรูปว่า อญฺญตฺร สุปินนฺตํ หรือ อญฺญตฺร สุปินนฺเตน ได้อีกด้วย ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๐) กล่าวว่า วินาญฺญตร ตติยา จ (ลงตติยาวิภัตติและวิภัตติอื่นๆ ท้าย วินา และ อญฺญตร ศัพท์) เช่น อญฺญตฺร เอเกน ปิณฺฑปาตนีหารเกน (เว้นจากภิกษุรูปหนึ่งผู้นำบิณฑบาต), อญฺญตฺร ธมฺมํ, อญฺญตฺร ธมฺมา (เว้นจากธรรม)

๒. อนฺต ศัพท์ใน สุปินนฺต (สุปิน + อนฺต) เป็นศัพท์ที่ลงในอรรถสกัตถ์ ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า ดังเช่นคำว่า สุตฺตนฺโต (พระสูตร), วนนฺโต (ป่า) จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นตัพภาววุตติกรรมธารยสมาสว่า สุปิโน เอว สุปินนฺโต (ความฝันนั้นแหละ ชื่อว่า สุปินันตะ)

๓. แม้จะกล่าวถึงความฝันด้วยบทว่า สุปินนฺตา ก็ระบุถึงการปล่อยอสุจิที่เกิดขึ้นในความฝัน ดังคำว่า รตฺตูปรโต (ผู้งดเว้นในราตรี) หมายถึง ผู้งดเว้นจากการบริโภคในราตรี ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อญฺญตฺร สุปินนฺตาติ สุปิโน เอว สุปินนฺโต, ตํ ฐเปตฺวาติ วุตฺตํ โหติ. เตนาห "ยา สุปิเน"ติอาทิ.[๙]

"คำว่า อญฺญตฺร สุปินนฺตา (ยกเว้นฝัน) หมายความว่า ความฝันนั้นแหละ ชื่อว่า สุปินันตะ ยกเว้นความฝันนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยา สุปิเน เป็นต้น"]

คำอธิบาย สงฺฆาทิเสโส

สงฺฆาทิเสโสติ ยา อญฺญตฺร สุปินนฺตา สญฺเจตนิกา สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ, อยํ สงฺฆาทิเสโส นาม อาปตฺตินิกาโยติ อตฺโถ.

คำว่า สงฺฆาทิเสโส (สังฆาทิเสส) หมายความว่า การมีเจตนาปล่อยน้ำอสุจิ ยกเว้นฝัน เป็นกองอาบัติชื่อว่าสังฆาทิเสส

[คำอธิบายข้างต้นแสดงคำแปลโดยพยัญชนะของประโยคว่า สญฺเจตนิกา สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ อญฺญตฺร สุปินนฺตา, สงฺฆาทิเสโส โดยเพิ่ม ยา มาให้เป็นวิเสสนะของ สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ ใน *ประโยคอนิยมะ* และเพิ่ม อยํ ใน *ประโยคนิยมะ* อีกทั้งเพิ่มคำว่า อาปตฺตินิกาโย เป็นวิเสสยะของ สงฺฆาทิเสโส ที่เป็นนามศัพท์ (ศัพท์ระบุถึงชื่อ)

อนึ่ง แม้การปล่อยน้ำอสุจิจะเป็นอาบัติข้อเดียว แต่ก็เรียกโดยอ้อมว่าเป็นกองอาบัติสังฆาทิเสสได้ โดยเป็นรุฬหีศัพท์ คือ ศัพท์ที่ยกขึ้นกล่าวตามใจ ไม่มีความหมายตามศัพท์จริงๆ หรือเป็นสำนวนทาง

ภาษาที่เรียกว่า เอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน เช่น ปโฏ ทฑฺโฒ (ผ้าถูกไฟเผาแล้ว) คำว่า ปโฏ แม้จะกล่าวถึงผ้าโดยทั่วไป ก็หมายถึงผ้าที่ถูกไฟเผาบางส่วน จึงเป็นคำที่กล่าวถึงผ้าอันเป็นหมู่ แต่เจตนาหมายถึงผ้าบางส่วนที่ถูกไฟเผา ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อาปตฺตินิกาโยติ อาปตฺติสมูโห. กิญฺจาปิ อยํ เอกาว อาปตฺติ, รุฬฺหิสทฺเทน ปน อวยเว สมูห-โวหาเรน วา "นิกาโย"ติ วุตฺโต "เอโก เวทนากฺขนฺโธ, เอโก วิญฺญาณกฺขนฺโธ"ติอาทีสุ วิย.[๑๐]

"คำว่า อาปตฺตินิกาโย แปลว่า กองอาบัติ อาบัตินี้มีอยู่ข้อเดียวก็จริง แต่เรียกว่า กอง โดยความเป็นรุฬหีศัพท์ หรือโดยการเรียกส่วนหนึ่งว่า เป็นกอง ดังเช่นคำว่า

- เอโก เวทนากฺขนฺโธ (เวทนาขันธ์หนึ่ง)
- เอโกวิญฺญาณกฺขนฺโธ (วิญญาณขันธ์หนึ่ง)"

ในอุทาหรณ์ข้างต้นว่า เอโก เวทนากฺขนฺโธ (เวทนาขันธ์หนึ่ง), เอโก วิญฺญาณกฺขนฺโธ (วิญญาณ-ขันธ์หนึ่ง) เวทนาขันธ์และวิญญาณขันธ์เป็นขันธ์ที่ไม่ต่างกันโดยความเป็นอดีตเป็นต้น เหมือนรูปขันธ์ กล่าวคือ รูปขันธ์มีลักษณะต่างกันโดยความเป็นรูปอดีตและรูปอนาคตเป็นต้น ๑๑ อย่าง โดยรูปแต่ละอย่างต่างกัน แต่เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ไม่ต่างกันโดยความเป็นอดีตเป็นต้นเหมือนรูปขันธ์ เพราะเวทนาที่เป็นอดีตเหมือนกับเวทนาที่เป็นปัจจุบันหรืออนาคต แม้เวทนาที่เกิดภายในคนผู้หนึ่งก็ไม่ต่างกับเวทนาที่เกิดภายนอกซึ่งเกิดกับอีกคนหนึ่ง ดังนั้น คำว่า ขันธ์ (กอง) ในเวทนาขันธ์เป็นต้นจึงเป็นเพียงสำนวนที่กล่าวขึ้นมาให้ตรงกับคำว่า รูปขันธ์ แต่ไม่มีความหมายที่ตรงตามศัพท์ ข้อนี้เปรียบได้กับคำว่า สมุทฺโท มยา ทิฏฺโฐ (เราเห็นมหาสมุทรแล้ว) ความจริงแล้วมหาสมุทรมีขอบเขตกว้างเกินกว่าวิสัยที่ตามนุษย์จะมองเห็นได้ทั้งหมด มหาสมุทรที่กล่าวถึงในประโยคข้างต้นนั้นจึงหมายถึงเพียงบางส่วนของมหาสมุทรที่บุคคลอาจเห็นได้เท่านั้น มิใช่มหาสมุทรทั้งหมด การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่าเอกเทสยูปจาระ (สำนวนที่กล่าวถึงหมู่) แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน กล่าวคือ คำว่า สมุทฺโท แม้จะกล่าวถึงมหาสมุทรโดยทั่วๆ ไป ก็หมายถึงมหาสมุทรเพียงบางส่วนเท่านั้น จึงเป็นคำที่กล่าวถึงมหาสมุทรอันเป็นหมู่ แต่เจตนาหมายถึงมหาสมุทรบางส่วน

คัมภีร์สัจจสังเขปกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

เวทนาทีสุ'เปกสฺมึ ขนฺธสทฺโท ตุ รุฬฺหิยา
สมุทฺทาเทกเทเส ตุ สมุทฺทาทิรโว ยถา.[๑๑]

"ในขันธ์ ๔ มีเวทนาขันธ์เป็นต้น คำว่า ขนฺธ (กอง) แม้ในขันธ์หนึ่งๆ กล่าวไว้โดยความเป็นสำนวน[ที่กล่าวโดยอ้อม] ดังคำว่า มหาสมุทร ที่หมายถึงพื้นที่บางส่วนของมหาสมุทรเท่านั้น"]

รูปวิเคราะห์ของ สงฺฆาทิเสส ศัพท์

วจนตฺโถ ปเนตฺถ สงฺโฆ อาทิมฺหิ เจว เสเส จ อิจฺฉิตพฺโพ อสฺสาติ สงฺฆาทิเสโส.

ส่วนความหมายของศัพท์ในบทว่า สงฺฆาทิเสโส นี้ พึงทราบดังนี้

กองอาบัติของภิกษุผู้จำต้องพึ่งสงฆ์ทั้งในกิจเบื้องต้นและกิจที่เหลือ ชื่อว่า สังฆาทิเสส

[ในประโยคก่อนหน้านี้ตั้งแต่เริ่มสิกขาบทเป็นต้นมา พระอรรถกถาจารย์แสดงการอธิบายศัพท์ทีละศัพท์ในประโยคซึ่งเรียกว่า โยชนัตถะ คือ เนื้อความที่ประกอบในประโยค ต่อมาจึงแสดงรูปวิเคราะห์ในประโยคซึ่งเรียกว่า วจนัตถะ คือ ความหมายของศัพท์ตามรูปวิเคราะห์ การแสดงโยชนัตถะก่อนวจนัตถะนี้เป็นธรรมเนียมของการแต่งคัมภีร์โดยทั่วไป

คำว่า สงฺฆาทิเสส มีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์อรรถกถาว่า

- สงฺโฆ อาทิมฺหิ เสเส จ อิจฺฉิตพฺโพ อสฺสาติ สงฺฆาทิเสโส = กองอาบัติของภิกษุผู้จำต้องพึ่งสงฆ์ทั้งในกิจเบื้องต้น และกิจที่เหลือ ชื่อว่า สังฆาทิเสส

โดยลง อ ปัจจัยในอรรถว่า อิจฺฉิตพฺพ (พึงปรารถนา) ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๘๕) ว่า อิจฺฉิตพฺเพ อ (ลง อ ปัจจัยในเนื้อความที่พึงปรารถนา) บทตัทธิตในเรื่องนี้เป็นบทพิเศษที่รวม ๓ ศัพท์ คือ สงฺฆ อาทิ และ เสส เข้าด้วยกัน พร้อมกับมีอรรถว่า อิจฺฉิตพฺพ (พึงปรารถนา) เข้ามาประกอบร่วม จึงจัดเป็นบทตัทธิตที่ลงปัจจัยท้ายบทนามทั้ง ๓ บทว่า สงฺฆาทิเสส

อีกอย่างหนึ่ง คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๕๐๐) เห็นว่า ข้อความจากคัมภีร์อรรถกถาข้างต้นเป็นเพียงการแสดงรูปวิเคราะห์ ไม่ใช่รูปวิเคราะห์จริงๆ จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสและพหุพพีหิสมาสตามปกติว่า

- อาทิ จ เสโส จ อาทิเสสา (อสมาหารทวันทสมาส)
- สงฺโฆ อาทิเสเสสุ อิจฺฉิตพฺโพ อสฺสาติ สงฺฆาทิเสโส.

(ภินนาธิกรณพหุพพีหิสมาส ลบ อิจฺฉิตพฺพ ศัพท์)]

กึ วุตฺตํ โหติ- อิมํ อาปตฺตึ อาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาตุกามสฺส ยํ ตํ อาปตฺติวุฏฺฐานํ, ตสฺส อาทิมฺหิ เจว ปริวาสทานตฺถาย, อาทิโต เสเส มชฺเฌ มานตฺตทานตฺถาย มูลาย ปฏิกสฺสเนน วา สห มานตฺตทานตฺถาย, อวสาเน อพฺภานตฺถาย จ สงฺโฆ อิจฺฉิตพฺโพ, น เหตฺถ เอกมฺปิ กมฺมํ วินา สงฺเฆน สกฺกา กาตุํ. อิติ สงฺโฆ อาทิมฺหิ เจว เสเส จ อิจฺฉิตพฺโพ อสฺสาติ สงฺฆาทิเสโสติ.

ถามว่า : คำนั้นกล่าวถึงเนื้อความอะไร

ตอบว่า : ภิกษุผู้ต้องอาบัตินี้แล้ว ต้องการที่จะออกจากอาบัติ จำต้องพึ่งสงฆ์เพื่อให้ปริวาสในกิจเบื้องต้นแห่งการออกจากอาบัตินั้น, จำต้องพึ่งสงฆ์เพื่อให้มานัต หรือเพื่อให้มานัตพร้อมกับการชักเข้าหาอาบัติเดิมในกิจท่ามกลางอันเหลือจากเบื้องต้น และจำต้องพึ่งสงฆ์เพื่อให้อัพภานในกิจสุดท้าย เพราะภิกษุไม่อาจจะกระทำกรรมแม้อย่างหนึ่ง โดยปราศจากสงฆ์ในกรรมเหล่านี้ [คือ ปริวาส มานัต และอัพภาน]

โดยประการดังนี้ กองอาบัติของภิกษุผู้จำต้องพึ่งสงฆ์ทั้งในกิจเบื้องต้นและกิจที่เหลือ ชื่อว่า สังฆาทิเสส ดังนี้แล

[ตามรูปวิเคราะห์ข้างต้น คำว่า สงฺฆาทิเสส หมายถึง กองอาบัติ (อาปตฺตินิกาโย) แต่ที่จริงแล้วการพึ่งสงฆ์เกี่ยวกับการออกจากอาบัติ ไม่เกี่ยวกับกองอาบัติ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวประโยคนี้เพื่อแสดงว่าคำนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า การณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงกองอาบัติอันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงการออกจากอาบัติอันเป็นผล การใช้เป็นสำนวนในเรื่องนี้ก็เนื่องจากการออกจากอาบัติเกี่ยวเนื่องกับอาบัตินั้นเอง

ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

นนุ จ อยุตฺโตยํ นิทฺเทโส "สงฺโฆ อาทิมฺหิ เจว เสเส จ อิจฺฉิตพฺโพ อสฺสา"ติ. น หิ อาปตฺตินิกายสฺส อาทิมฺหิ เจว เสเส จ สงฺโฆ อิจฺฉิโต, กิญฺจรหิ วุฏฺฐานสฺสาติ อิมํ โจทนํ มนสิ นิธาย ยถา น วิรุชฺฌติ, ตถา อธิปฺปายํ วิวริตุํ "กึ วุตฺตํ โหตี"ติอาทิมาห.[๑๒]

"พระอรรถกถาจารย์ตั้งโจทนี้เอาไว้ในใจว่า การแสดงอย่างนี้ว่า สงฺโฆ อาทิมฺหิ เจว เสเส จ อิจฺฉิตพฺโพ อสฺส (กองอาบัติของภิกษุผู้จำต้องพึ่งสงฆ์ทั้งในกิจเบื้องต้นและกิจที่เหลือ) ไม่สมควรมิใช่หรือ เพราะกองอาบัติไม่จำต้องพึ่งสงฆ์ทั้งในกิจเบื้องต้นและกิจที่เหลือ แต่การออกจากอาบัติจำต้องพึ่งสงฆ์ แล้วกล่าวว่า กึ วุตฺตํ โหติ เป็นต้น เพื่ออธิบายความมุ่งหมายโดยไม่ให้ขัดแย้งกัน"

ในเรื่องนี้ พึงทราบว่า :-

๑. กิจเบื้องต้น คือ การให้ปริวาสโดยสงฆ์ ๔ รูปเป็นอย่างต่ำ

๒. กิจที่เหลือ จำแนกเป็น :-

๒.๑ กิจท่ามกลาง คือ การให้มานัตโดยสงฆ์ ๔ รูปเป็นอย่างต่ำเหมือนกัน หรือเป็นการชักเข้าหาอาบัติเดิม (มูลายปฏิกัสสนะ) ในกรณีที่ต้องอาบัติสังฆาทิเสสซ้ำอีกในขณะเข้าปริวาส พร้อมกับการให้มานัต แต่ถ้าภิกษุปกปิดอาบัติ ก็ต้องให้ปริวาสและมานัตซ้ำอีก

๒.๒ กิจสุดท้าย คือ การให้อัพภานโดยสงฆ์ ๒๐ รูปขึ้นไป]

สถานที่เป็นต้น

สาวตฺถิยํ เสยฺยสกํ อารพฺภ อุปกฺกมิตฺวา อสุจิโมจนวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภพระเสยยกะในเมืองสาวัตถี เพราะเหตุคือ การปล่อยน้ำอสุจิ

ประเภทของบัญญัติ

“อญฺญตฺร สุปินนฺตา”ติ อยเมตฺถ อนุปญฺญตฺติ, อสาธารณปญฺญตฺติ.

บัญญัติว่า อญฺญตฺร สุปินนฺตา (ยกเว้นฝัน) นี้ เป็นอนุบัญญัติในสิกขาบทนี้

[สิกขาบทนี้]เป็นอสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติไม่ทั่วไปแก่ภิกษุณี)

อาณัติ

อนาณตฺติกํ. สเจ ปน ปเรน อตฺตโน องฺคชาเต อุปกฺกมํ กาเรตฺวา โมจาเปติ, อาปชฺชติเยว.

[สิกขาบทนี้]เป็นอนาณัตติกะ (ไม่มีการใช้ผู้อื่น) แต่ถ้าหากภิกษุให้ผู้อื่นช่วยทำความพยายามที่องคชาตของตนแล้วปล่อยน้ำอสุจิ ก็ต้องอาบัติสังฆาทิเสสเหมือนกัน

อาบัติ

เจเตตฺวา อนฺตมโส อากาเส กฏิกมฺปเนนปิ นิมิตฺเต อุปกฺกมนฺตสฺส สเจ น มุจฺจติ ถุลฺลจฺจยํ. สเจ ปน อนฺตมโส ยํ เอกา ขุทฺทกมกฺขิกา ปิเวยฺย, ตตฺตกมฺปิ ฐานโต มุจฺจติ, ทกโสตํ อโนติณฺเณปิ สงฺฆาทิเสโส. ฐานโต ปน จุตํ อวสฺสเมว ทกโสตํ โอตรติ, ตสฺมา “ทกโสตํ โอติณฺณมตฺเต พหิ นิกฺขนฺเต วา อนิกฺขนฺเต วา สงฺฆาทิเสโส”ติ อฏฺฐกถาสุ วุตฺตํ.

เมื่อภิกษุจงใจพยายามที่นิมิตแม้กระทั่งการสั่นสะเอวในอากาศเป็นอย่างต่ำ ถ้าอสุจิยัง

ไม่เคลื่อน ก็ต้องอาบัติถุลลัจจัย แต่ถ้าเคลื่อนจากฐานพอที่แมลงวันตัวเล็กดูดกินได้เป็นอย่างต่ำ แม้ไม่ไหลเข้าสู่ปัสสาวมรรค ก็ต้องอาบัติสังฆาทิเสส แต่น้ำอสุจิที่เคลื่อนจากฐานมักไหลเข้าสู่ปัสสาวมรรคแน่นอนทีเดียว ฉะนั้น ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายจึงกล่าวว่า

ทกโสตํ โอติณฺณมตฺเต พหิ นิกฺขนฺเต วา อนิกฺขนฺเต วา สงฺฆาทิเสโส.[๑๓]

"เพียงน้ำอสุจิไหลเข้าสู่ปัสสาวมรรค จะไหลออกหรือไม่ไหลออกสู่ภายนอกก็ตาม ต้องอาบัติสังฆาทิเสส"

[คำว่า ทกโสต แปลว่า "ปัสสาวมรรค" มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทกสฺส โสตํ อสฺสาติ ทกโสโต = ปัสสาวมรรคที่มีกระแสน้ำ ชื่อว่า ทกโสตะ

คำว่า ทก เป็นคำไวพจน์ของ อุทก, อุท, ก ดังคำว่า อคฺคินิ, อคฺคิ, คินิ ซึ่งแม้จะลบอักษรตัวหน้าและตัวหลัง ก็ยังคงความหมายเดิมไว้

ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๔๒) แสดงเหตุของคำว่า อวสฺสเมว ทกโสตํ โอตรติ (มักไหลเข้าสู่ปัสสาวมรรคแน่นอนทีเดียว) โดยกล่าวว่า อธิวาเสตฺวา อนฺตรา นิวาเรตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา (เพราะบุคคลไม่อาจกลั้นแล้วห้ามไว้ในระหว่างได้) นอกจากนั้น ท่านได้อธิบายประโยคว่า ฐานโต ปน จุตํ ฯเปฯ โอตรติ ในลักษณะปุจฉาของการสัมพันธ์ประโยคว่า

ยทิ เอวํ อถ กสฺมา อฏฺฐกถายํ "ทกโสตํ โอติณฺณมตฺเต"ติ วุตฺตนฺติ อาห "ฐานโต ปน จุตนฺ"ติอาทิ.[๑๔]

"พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ฐานโต ปน จุตํ (แต่น้ำอสุจิที่เคลื่อนจากฐาน) เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า ถ้าเป็นอย่างนั้น เหตุใดจึงกล่าวว่า ทกโสตํ โอติณฺณมตฺเต (เพียงน้ำอสุจิไหลเข้าสู่ปัสสาวมรรค) เป็นต้น ในคัมภีร์อรรถกถา"

ประโยคนี้ชื่อว่า *ประโยควากยารัมภะ* คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงเหตุของการที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลายว่า เพียงน้ำอสุจิไหลเข้าสู่ปัสสาวมรรค จะไหลออกหรือไม่ไหลออกสู่ภายนอกก็ตาม ต้องอาบัติสังฆาทิเสส ส่วนประโยคต้น ชื่อว่า *ประโยคอารัทธะ* มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า แม้น้ำอสุจิไม่ไหลเข้าสู่ปัสสาวมรรค ก็ต้องอาบัติสังฆาทิเสส ด้วยประโยคต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงกล่าวว่า ทกโสตํ โอติณฺณมตฺเต (เพียงน้ำอสุจิไหลเข้าสู่ปัสสาวมรรค) เป็นต้นในคัมภีร์อรรถกถา

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุของการกล่าวว่า ทกโสตํ โอติณฺณมตฺเต เป็นต้นในคัมภีร์อรรถกถา มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคนี้ อธิบายว่า เราได้แสดงเหตุของการกล่าวว่า ทกโสตํ โอติณฺณมตฺเต เป็นต้นในคัมภีร์อรรถกถา ด้วยประโยคนี้ ดังนี้แล

อนึ่ง ในประโยคข้างต้นนั้น ประโยคหน้า คือ

"ฐานโต ปน จุตํ อวสฺสเมว ทกโสตํ โอตรติ" ชื่อว่า *ประโยคการณะ* คือ ประโยคแสดงเหตุ

ประโยคว่า ตสฺมา ฯเปฯ วุตฺตํ ชื่อว่า *ประโยคผล* พึงทราบว่าประโยคที่ขึ้นต้นด้วย ตสฺมา ที่เพิ่มยสฺมา เข้ามาในประโยคต้น จัดเป็นประโยคผลทั้งสิ้น ดังตัวอย่างว่า ปุริโส ปจฺฉินฺนาหาโร, ตสฺมา โส กิโส โหติ (บุรุษขาดอาหารแล้ว ดังนั้น เขาจึงผอม) หรือ ปุริโส มหคฺฆโส, ตสฺมา โส ถูโล โหติ (บุรุษกินจุ ดังนั้น เขาจึงอ้วน)]

อนาบัติ

อนุปกฺกมนฺตสฺส จ อโมจนาธิปฺปายสฺส จ สุปินํ ปสฺสนฺตสฺส จ อุมฺมตฺตกาทีนญฺจ มุตฺเตปิ อนาปตฺติ.

ไม่ต้องอาบัติแม้เมื่อน้ำอสุจิเคลื่อนแล้วแก่ :-

- ภิกษุผู้ไม่พยายามอยู่
- ภิกษุผู้ไม่ประสงค์จะให้เคลื่อน
- ภิกษุผู้เห็นความฝันอยู่
- ภิกษุบ้าเป็นต้น

[ข้อความว่า "ภิกษุผู้ไม่ประสงค์จะให้เคลื่อน" หมายถึง ภิกษุผู้ทายาใกล้ปัสสาวมรรคแล้วทำให้อสุจิเคลื่อนโดยมิได้ตั้งใจ หรือผู้ทำการขับถ่ายเป็นต้น แล้วทำให้อสุจิเคลื่อนโดยมิได้ตั้งใจ

ข้อความว่า "ภิกษุผู้เห็นความฝันอยู่" หมายถึง ผู้ฝันเห็นด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. ธาตุกำเริบ (ธาตุกฺโขภ)

๒. เคยเสพมาก่อน (อนุภูตปุพฺพ)

๓. เทวดานำมาแสดงให้ดู (เทวโตปสํหาร)

๔. กรรมเก่าเป็นนิมิต (ปุพฺพนิมิตฺต)

ในภาษาไทยมีคำพังเพยเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า "กรรมนิมิต จิตอาวรณ์ เทพสังหรณ์ ธาตุกำเริบ"

ในฎีกาใหม่ (หน้า ๒๔๓) อธิบายเพิ่มเติมว่า

- การฝันในขณะหลับถือว่าขัดแย้งกับพระอภิธรรม เพราะบุคคลหลับด้วยภวังคจิตอันเป็นจิตที่เกิดถัดจากปฏิสนธิจิต และจัดเป็นวิปากจิตซึ่งเป็นผลจากภพก่อน ภวังคจิตนั้นไม่อาจรู้รูปารมณ์เป็นต้นและประกอบด้วยราคะเป็นต้นไม่ได้ แต่บุคคลผู้ฝันอยู่จะเกิดจิตเหล่านั้นได้ ดังนั้น จึงฝันเห็นในขณะหลับไม่ได้

- การฝันในขณะตื่นก็ถือว่าขัดแย้งกับพระวินัย เพราะผู้ที่ตื่นแล้วย่อมเห็นด้วยจิตปกติที่ไม่ใช่อัพโพหาริก คือ ไม่พอจะกล่าวว่าต้องอาบัติ และเมื่อล่วงละเมิดข้อบัญญัติด้วยจิตดังกล่าวแล้ว ก็ทำให้ต้องอาบัติได้ แต่ผู้ฝันเห็นไม่ต้องอาบัติ ดังนั้น จึงฝันเห็นในขณะตื่นไม่ได้

- ผู้ฝันเห็นประกอบด้วยการนอนที่เหมือนกับลิงหลับ เรียกว่า มักกฏนิททา คือ เป็นการหลับไม่สนิท มีการหลุดพ้นจากภวังคจิตขึ้นสู่วิถีจิตบ่อยๆ จึงทำให้ฝันได้ ผู้ฝันเห็นอย่างนี้จึงเหมือนกับกำลังเสพเมถุนธรรมอยู่ หรือกำลังกระทบสัมผัสร่างกายกับมาตุคามอยู่ ทำให้น้ำอสุจิเคลื่อน แต่ไม่ต้องอาบัติเพราะจัดเป็นอัพโพหาริก

- แม้อารมณ์ของภิกษุนั้นจะประกอบด้วยเจตนาที่พอใจที่เกิดขึ้นในขณะฝัน ก็ควรอยู่นิ่งไม่ขยับร่างกาย ไม่ใช้มือกระทบนิมิต เพราะถ้าใช้มือกระทบก็ถือว่ามีความพยายามในการให้เคลื่อน ทำให้ต้องอาบัติได้]

วิบัติ

สีลวิปตฺติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

เจตนา อุปกฺกโม มุจฺจนนฺติ อิมาเนตฺถ ตีณิ องฺคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๓ เหล่านี้ คือ

๑. เจตนา ๒. ความพยายาม ๓. อสุจิเคลื่อน

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

สมุฏฺฐานาทีนิ ปฐมปาราชิเก วุตฺตสทิสาเนวาติ.

สมุฏฐานเป็นต้น เป็นเช่นเดียวกับที่กล่าวไว้ในปฐมปาราชิกสิกขาบทนั่นแล ดังนี้แล

[ความยินดีที่กล่าวถึงในสิกขาบทนี้เป็นความยินดีเพื่อที่จะให้เคลื่อน (โมจนสฺสาท) ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (เล่ม ๒ หน้า ๑๓) กล่าวถึงราคะ ๑๑ ประการไว้เพื่อการวินิจฉัยว่าต้องอาบัติหรือไม่ต้องอาบัติโดยเนื่องด้วยราคะเหล่านั้น คือ

๑. ความยินดีเพื่อจะให้เคลื่อน (โมจนสฺสาท)

ภิกษุมีเจตนาให้อสุจิเคลื่อนแล้วพยายามอยู่ในนิมิต ถ้าอสุจิเคลื่อน ต้องอาบัติสังฆาทิเสส ถ้าไม่เคลื่อน ต้องอาบัติถุลลัจจัย ถ้าถูกราคะครอบงำในเวลานอนแล้วใช้ขาหรือกำมือบีบนิมิต มีความพยายามจะให้เคลื่อน ถ้าอสุจิเคลื่อนในขณะฝัน ต้องอาบัติสังฆาทิเสส แต่ถ้ายังราคะให้สงบด้วยการพิจารณาว่าไม่สวยงามแล้วมีจิตหมดจดนอนหลับไป แม้อสุจิเคลื่อนในขณะฝัน ก็ไม่ต้องอาบัติ

๒. ความยินดีในขณะเคลื่อน (มุจฺจนสฺสาท)

ภิกษุยินดีอสุจิที่เคลื่อนอยู่ตามธรรมชาติของตนโดยไม่พยายาม ไม่ต้องอาบัติ ถ้ายินดีอสุจิที่เคลื่อนอยู่แล้วพยายามอยู่ ถ้าอสุจิเคลื่อนด้วยความพยายามนั้น ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

๓. ความยินดีในเมื่ออสุจิเคลื่อนแล้ว (มุตฺตสฺสาท)

ภิกษุยินดีอสุจิที่เคลื่อนแล้วตามธรรมชาติของตนโดยไม่พยายาม ไม่ต้องอาบัติ ถ้ายินดีแล้วพยายามในนิมิตเพื่อให้เคลื่อนอีกแล้วให้เคลื่อน ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

๔. ความยินดีในเมถุน (เมถุนสฺสาท)

ภิกษุจับต้องมาตุคามด้วยจิตที่คิดเสพเมถุน อสุจิเคลื่อนด้วยความพยายามนั้น ไม่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส แต่ต้องอาบัติทุกกฏในการจับต้องเช่นนั้น เพราะเป็นความพยายามของการเสพเมถุน ไม่ใช่ความยินดีในสัมผัส ถ้าทำให้ถึงที่สุด ก็ต้องอาบัติปาราชิก

๕. ความยินดีในผัสสะ (ผสฺสสฺสาท)

ภิกษุจับนิมิตเล่นโดยคิดว่านิมิตของตนแข็งหรืออ่อน ถ้าอสุจิเคลื่อนไม่ต้องอาบัติ ถ้าจับเล่นอยู่แล้วพอใจพยายามให้เคลื่อน ถ้าเคลื่อนจริงต้องอาบัติสังฆาทิเสส เมื่อภิกษุจับและกอดอวัยวะน้อยใหญ่ของมาตุคามด้วยราคะที่พอใจการสัมผัสกายแล้ว ถ้าอสุจิเคลื่อนไม่ต้องอาบัติด้วยสิกขาบทนี้ แต่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส เพราะการสัมผัสกาย

๖. ความยินดีในการเกาที่คัน (กณฺฑุวนสฺสาท)

ภิกษุเกานิมิตที่คันเพราะโรคหิด กลาก หรือถูกบุ้งขบ ด้วยความยินดีในการเกาที่คัน ถ้าอสุจิเคลื่อน ไม่ต้องอาบัติ ถ้ากำหนัดด้วยความยินดีในการเกาที่คันแล้วตั้งใจพยายามที่นิมิตจนเคลื่อน ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

๗. ความยินดีในการดู (ทสฺสนสฺสาท)

ภิกษุดูอวัยวะเพศของมาตุคามด้วยความยินดีในการดู ถ้าอสุจิเคลื่อน ไม่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส แต่ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะการเพ่งดูอวัยวะเพศของมาตุคาม

๘. ความยินดีในการนั่งกับมาตุคาม (นิสชฺชสฺสาท)

ภิกษุนั่งในที่ลับกับมาตุคามแล้วเกิดราคะยิ่งจนเกิดอสุจิเคลื่อน ไม่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส แต่ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะนั่งในที่ลับกับมาตุคาม

๙. ความยินดีในคำพูดกับมาตุคาม (วาจสฺสาท)

ภิกษุพูดแทะโลมมาตุคามด้วยวาจาที่พาดพิงเมถุนแล้วเกิดราคะยิ่งจนอสุจิเคลื่อน ไม่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส แต่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส เพราะพูดแทะโลมมาตุคามด้วยวาจาชั่วหยาบ

๑๐. ความรักอาศัยเรือน (เคหสฺสิตเปม)

ภิกษุสัมผัสและกอดมารดาหรือน้องสาวด้วยความรักสนิทสนมฉันครอบครัว ถ้าหากบังเอิญอสุจิเคลื่อน ไม่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส แต่ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะการสัมผัสและกอดนั้น

๑๑. ความยินดีของกำนัล (วนภงฺคิย)

ภิกษุลูบคลำของกำนัลที่สื่อถึงความรักซึ่งได้รับจากมาตุคาม เช่น ใบพลู ของหอม และดอกไม้เป็นต้น ถ้าความยินดีดังกล่าวมีกำลังมากจนอสุจิเคลื่อน ไม่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส แต่ถ้าตั้งใจพยายามให้เคลื่อน ต้องอาบัติสังฆาทิเสส ถ้าตั้งใจพยายามแล้วไม่เคลื่อน ต้องอาบัติถุลลัจจัย]

สุกฺกวิสฺสฏฺฐิสิกฺขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายสุกกวิสัฏฐิสิกขาบท

---

๒. คำอธิบายกายสังสัคคสิกขาบท

คำอธิบาย โอติณฺโณ

ทุติเย โอติณฺโณติ ยกฺขาทีหิ วิย สตฺตา อนฺโต อุปฺปชฺชนฺเตน ราเคน วา โอติณฺโณ, กูปาทีนิ วิย สตฺตา อสมเปกฺขิตฺวา รชฺชนีเย จาเน รชฺชนฺโต สยํ วา ราคํ โอติณฺโณ, กายสํสคฺคราคสมงฺคิสฺเสตํ อธิวจนํ.

โปรดทราบเนื้อความในสิกขาบทที่ ๒ ดังนี้

คำว่า โอติณฺโณ (ผู้ถูกราคะหยั่งลงแล้ว/ผู้หยั่งลงแล้วสู่ราคะ) หมายความว่า ผู้ถูกราคะซึ่งเกิดขึ้นภายในหยั่งลงแล้ว เหมือนเหล่าสัตว์ถูกยักษ์เป็นต้นเข้าสิง หรือผู้ไม่พิจารณาดีแล้วกำหนัดในอารมณ์ที่น่ายินดี เป็นผู้หยั่งลงสู่ราคะเองแล้ว เหมือนเหล่าสัตว์ที่ตกไปสู่บ่อเป็นต้น [ย่อมถึงการสัมผัสกายกับมาตุคาม]

คำว่า โอติณฺโณ นี้ เป็นชื่อของภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยความกำหนัดในการเคล้าคลึงกาย (กายสํสคฺคราค)

[คำว่า โอติณฺโณ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้ถูกราคะหยั่งลงแล้ว = โอตรียิตฺถาติ โอติณฺโณ.
  (อว บทหน้า + ตร ธาตุ = ข้าม + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- ผู้หยั่งลงสู่ราคะแล้ว = โอตรีติ โอติณฺโณ.
  (อว บทหน้า + ตร ธาตุ = ข้าม + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

คำว่า ยกฺขาทีหิ ฯเปฯ ราเคน วา โอติณฺโณ แสดงความเป็นกรรมสาธนะ เพราะประกอบด้วยอนภิหิตกัตตา คือ ราเคน ส่วนคำว่า กูปาทีนิ วิย ฯเปฯ ราคํ โอติณฺโณ แสดงความเป็นกัตตุสาธนะ เพราะประกอบด้วยอวุตตกรรมคือ ราคํ

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

“โอติณฺโณ”ติ อิทํ กมฺมสาธนํ, กตฺตุสาธนํ วา โหตีติ ตทุภยวเสน อตฺถํ ทสฺเสนฺโต “ยกฺขาทีหิ วิย สตฺตา”ติอาทิมาห.[๑๔]

“คำว่า โอติณฺโณ นี้เป็นกรรมสาธนะ หรือกัตตุสาธนะ ดังนั้น ท่านจะแสดงอรรถโดยเนื่องด้วยสาธนะทั้ง ๒ นั้น จึงกล่าวว่า ยกฺขาทีหิ วิย สตฺตา เป็นต้น”

ตามหลักภาษาบาลี ประธานของประโยคกัตตุวาจกและกรรมวาจกต้องประกอบด้วยปฐมาวิภัตติเหมือนกัน แต่ประโยคกัตตุวาจกเน้นกัตตาเป็นหลัก ส่วนประโยคกรรมวาจกเน้นกรรมเป็นหลัก ดังนั้น จึงต้องสังเกตบทกัตตาและกรรมในประโยคทั้ง ๒ ดังนี้

๑. ประโยคกรรมวาจก = บทกัตตาประกอบด้วยตติยาวิภัตติ เพราะกริยาคุมพากย์กล่าวถึงกรรมเป็นหลัก ด้วยการลงวิภัตติอาขยาตในกรรมวาจกหรือลงกิตก์ปัจจัยในกรรมสาธนะ จึงต้องลงตติยาวิภัตติเพื่อแสดงกัตตาให้ปรากฏ ดังอุทาหรณ์ว่า เคหํ อคฺคินา ทยฺหติ (บ้านอันไฟย่อมไหม้), เคหํ อคฺคินา ทฑฺฒํ (บ้านอันไฟไหม้แล้ว)

๒. ประโยคกัตตุวาจก = บทกรรมประกอบด้วยทุติยาวิภัตติ เพราะกริยาคุมพากย์กล่าวถึง

กัตตาเป็นหลัก ด้วยการลงวิภัตติอาขยาตในกัตตุวาจก หรือลงกิตก์ปัจจัยในกัตตุสาธนะ จึงต้องลงทุติยาวิภัตติเพื่อแสดงกรรมให้ปรากฏ ดังอุทาหรณ์ว่า อคฺคิ เคหํ ทหติ (ไฟย่อมไหม้บ้าน), อคฺคิ เคหํ ทฑฺโฒ (ไฟไหม้บ้านแล้ว)

คำว่า อสมเปกฺขิตฺวา (ไม่พิจารณาดีแล้ว) หมายความว่า ไม่พิจารณาตามสภาวะที่มีจริง คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม จึงลงสู่บ่อคือราคะ ถ้าพิจารณาอย่างถูกต้องว่าเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ก็จะไม่เกิดราคะที่เนื่องด้วยอารมณ์เหล่านั้น

ข้อความว่า “คำว่า โอติณฺโณ นี้เป็นชื่อของภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยความกำหนัดในการเคล้าคลึงกาย” หมายความว่า คำดังกล่าวไม่ใช่หมายถึงภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยความกำหนัดทุกอย่าง แต่หมายถึงภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยความกำหนัดในการเคล้าคลึงกายเท่านั้น ประโยคที่ประกอบด้วยคำว่า อธิวจนํ (ชื่อ) แสดงสิ่งที่ศัพท์หมายถึงว่าคืออะไร (อภิเธยฺยตฺถ, สรูป) แน่นอน]

คำอธิบาย วิปริณเตน จิตฺเตน

วิปริณเตน จิตฺเตนาติ ปริสุทฺธภวงฺคสนฺตติสงฺขาตํ ปกตึ วิชหิตฺวา อญฺญถา ปวตฺเตน, วิรูปํ วา ปริณเตน ยถา ปริวตฺตมานํ วิรูปํ โหติ, เอวํ วุตฺตราควเสน ปริวตฺเตตฺวา ฐิเตน จิตฺเตนาติ อตฺโถ.

คำว่า วิปริณเตน จิตฺเตน (มีจิตแปรปรวน) หมายความว่า มีจิตอันละปกติ ที่เรียกว่ากระแสภวังค์อันหมดจดแล้วดำเนินไปโดยประการอื่น อีกอย่างหนึ่ง มีจิตอันเปลี่ยนแปลงอย่างแปรปรวน คือ เปลี่ยนไปแล้วดำรงอยู่โดยอาการที่เปลี่ยนไปแล้วเป็นสภาพแปรปรวน ด้วยอำนาจราคะตามที่กล่าวแล้ว

[คำว่า วิปริณต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ละแล้วเปลี่ยนแปลงไปแล้ว = วิชหิตฺวา ปริณโต วิปริณโต.

 (วิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า วิชหิตฺวา = ละ)

- เปลี่ยนแปลงแล้วอย่างแปรปรวน = วิรูปํ ปริณโต วิปริณโต.

 (วิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า วิรูป = แปรปรวน)

ประโยคว่า วิรูปํ วา ปริณเตน ฯเปฯ อตฺโถ ชื่อว่า *ประโยคปักขันตระ* ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงอรรถของ วิ อุปสรรค อีกอย่างหนึ่ง คือ อรรถว่า วิรูป (แปรปรวน)

ส่วนประโยคต้นชื่อว่า *ประโยคปักขะ* เพราะแสดงฝ่ายแรกคืออรรถว่า วิชหิตฺวา (ละ)

ข้อความว่า "จิตอันละปกติ ที่เรียกว่า กระแสภวังค์อันหมดจดแล้วดำเนินไปโดยประการอื่น" หมายความว่า กระแสภวังค์ที่เกิดขึ้นถัดมาจากปฏิสนธิจิต เป็นจิตที่หมดจดจากมลทินมีความโลภเป็นต้น เพราะเป็นวิปากจิต แต่จิตที่ประกอบราคะได้ละกระแสภวังค์ที่หมดจดนั้นแล้วเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

ภวังคจิตเป็นจิตหมดจด เพราะเป็นวิปากจิต ต่างจากกุศลจิตที่ชำระจิตให้สะอาด อย่างไรก็ตาม กุศลจิตแม้จะชำระจิตให้สะอาดก็ยังก่อให้เกิดภพชาติต่อไป ยังจัดเป็นสังขารที่ก่อให้เกิดวิญญาณและนามรูปเป็นต้นตามหลักปฏิจจสมุปบาท ดังนั้น สภาวะปภัสสรของจิตจึงหมายถึงภวังคจิตเท่านั้น ตามที่อธิบายไว้ในอรรถกถาธรรมบท ไม่ใช่กุศลจิตโดยทั่วไป ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ปทุฏฺเฐนาติ อาคนฺตุเกหิ อภิชฺฌาทีหิ โทเสหิ ปทุฏฺเฐน. ปกติมโน หิ ภวงฺคจิตฺตํ, ตํ อปทุฏฺฐํ.[๑๖]

"คำว่า ปทุฏฺเฐน (ถูกประทุษร้ายแล้ว) หมายความว่า ถูกโทษมีอภิชฌาเป็นต้นที่จรมาประทุษร้ายแล้ว จริงอยู่ จิตปกติเป็นภวังคจิต ภวังคจิตนั้นไม่ถูกประทุษร้ายแล้ว"

ข้อความว่า "จิตอันเปลี่ยนแปลงอย่างแปรปรวน" หมายความว่า ราคจิตไม่ใช่จิตปกติ แต่เป็นจิตที่เปลี่ยนแปลงจากจิตปกติ ส่วนกุศลจิตแม้จะเปลี่ยนแปลงจากกระแสภวังค์ก็ไม่ใช่การเปลี่ยนแปลงอย่างแปรปรวน เพราะทำให้จิตผุดผ่อง แต่การเปลี่ยนแปลงของราคจิตจากกระแสภวังค์เป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างแปรปรวน เพราะทำให้จิตเศร้าหมอง]

คำอธิบาย มาตุคาเมน

มาตุคาเมน สทฺธินฺติ ตทหุชาตายปิ ชีวมานกมนุสฺสิตฺถิยา สทฺธึ.

คำว่า มาตุคาเมน สทฺธึ (กับมาตุคาม) หมายความว่า [ย่อมถึงการสัมผัสกาย]กับหญิงมนุษย์ที่ยังมีชีวิตอยู่ซึ่งแม้เกิดในวันนั้น

[คำว่า ตทหุชาตา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ผู้มีการเกิดในวันนั้น = โสเยว อโห ตทโห, ตทหุ ชาตํ เอติสฺสาติ ตทหุชาตา.
  (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- ผู้เกิดในวันนั้น = โสเยว อโห ตทโห, ตทหุ ชาตา ตทหุชาตา (อลุตตสมาส)

อห ศัพท์อยู่ในจำพวกศัพท์มโนคณะก็จริง แต่มีรูปพิเศษในสัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ว่า อหสิ, อเห, อหสฺมึ, อหมฺหิ, อหุ, อหนิ ดังที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๑๖๙)

แม้คัมภีร์นิรุตติทีปนีก็กล่าวถึงการแปลง สฺมึ เป็น อุ ในรูปนี้ว่า

มหาวุตฺตินา อหมฺหา สฺมึโน นิ จ อุ จ โหติ. ตทหนิ, ตทหุ.[๑๗]

"แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย อห ศัพท์เป็น นิ และ อุ ด้วยมหาสูตร เช่น ตทหนิ, ตทหุ (ในวันนั้น)"

ที่จริงแล้วในฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคได้แสดงรูปวิเคราะห์ ตทห เป็นกรรมธารยสมาสไว้ก่อน ดังที่กล่าวไว้ข้างต้น หลังจากนั้นจึงลงสัตตมีวิภัตติ แปลง สฺมึ เป็น อุ จัดเป็นอลุตตสมาสที่ไม่ลบวิภัตติในบทหน้า ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

โสเยว อโห ตทโห, สตฺตมีวจเนน ปน "ตทหู"ติ ปทสิทฺธิ.[๑๘]

"วันนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า ตทหะ แต่มีรูปสำเร็จว่า ตทหุ ด้วยสัตตมีวิภัตติ"

มีข้อสังเกตว่า แม้ท่านผู้แต่งสัททนีติปกรณ์จะกล่าวถึงรูปว่า อหุ ไว้ในปทมาลา แต่ไม่ได้กล่าวถึงการประกอบรูปศัพท์ไว้ในสุตตมาลา ท่านอาจารย์โอมาวีราภิวงศ์ อดีตเจ้าคณะชีเชียน วัดมหาวิสุทธาราม จังหวัดมันดเลย์ ได้วิจารณ์สัททนีติปกรณ์ไว้ว่า ท่านผู้แต่งได้เขียนปทมาลาขึ้นก่อน แล้วจึงเขียนธาตุมาลา หลังจากนั้นจึงเขียนสุตตมาลาขึ้นเป็นลำดับสุดท้าย แต่ท่านคงจะเหนื่อยล้าจากการแต่งไวยากรณ์อันยิ่งใหญ่และกว้างขวางที่สุด พอมาถึงสุตตมาลาจึงไม่อาจคิดวิธีประกอบรูปศัพท์ให้เป็นเอกเทศอีกแนวหนึ่งซึ่งต่างไปจากกัจจายนไวยากรณ์เช่นเดียวกับโมคคัลลานไวยากรณ์ได้ จึงเขียนสุตตมาลาอิงแนวคิดของกัจจายน-ไวยากรณ์เป็นส่วนใหญ่ อีกทั้งยังไม่ได้กล่าวถึงรูปสำเร็จของ อหุ ศัพท์ไว้อีกด้วย]

คำอธิบาย กายสํสคฺคํ สมาปชฺเชยฺย

กายสํสคฺคํ สมาปชฺเชยฺยาติ หตฺถคฺคหณาทิกายสมฺปโยคํ กายมิสฺสีภาวํ สมาปชฺเชยฺย.

คำว่า กายสํสคฺคํ สมาปชฺเชยฺย (ถึงการสัมผัสกาย) หมายความว่า พึงถึงการประกอบร่วมทางกาย คือ การระคนกันทางกาย อันมีการจับมือเป็นต้น

[คำว่า กายสํสคฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กาเยน สํสคฺโค กายสํสคฺโค = การสัมผัสทางกาย ชื่อว่า กายสังสัคคะ

ลงตติยาวิภัตติท้าย กาย ศัพท์ในที่ประกอบด้วย สํสคฺค ศัพท์ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า กตฺตริ จ ดังอุทาหรณ์ว่า คุเฬน มิสฺสกํ ([น้ำ]อันระคนด้วยน้ำอ้อยงบ), ติเลน มิสฺสกํ ([น้ำ]อันระคนด้วยงา) ดู ปทรูป-สิทธิมัญชรี (เล่ม ๑) สูตร ๒๙๕

คำว่า กาย เป็น เอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน โดย

หมายเอาอวัยวะในร่างกาย เช่น มือ ช้องผม หรืออวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง ดังนั้น ถ้าหากภิกษุสัมผัสมือของหญิงมนุษย์ ก็จัดเป็นการสัมผัสทางกายเหมือนกัน ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสต่อไปว่า หตฺถคฺคาหํ วา (การจับมือก็ตาม) เป็นต้น

คำว่า สมาปชฺเชยฺย โดยทั่วไปมักแปลว่า “พึงถึงด้วยดี” แต่บทอุปสรรคคือ สํ อาจใช้ประดับบทให้งดงามสละสลวยก็ได้ ไม่จำเป็นต้องแปลว่า “พร้อม, กับ, ดี” เสมอไป ดังเช่นในเรื่องนี้เป็นการกล่าวถึงการสัมผัสที่ไม่ดี เพราะมีโทษตามพระวินัย อุปสรรคคือ สํ ในบทนี้จึงใช้ในความหมายว่า “ดี” ไม่ได้]

คำอธิบาย หตฺถคฺคาหํ วา เป็นต้น

หตฺถคฺคาหํ วาติอาทิ ปนสฺส วิตฺถาเรน อตฺถทสฺสนํ. ตตฺถ หตฺโถ นาม กปฺปรโต ปฏฺฐาย ยาว อคฺคนขา. เวณี นาม วินนฺธิตฺวา วา อวินนฺธิตฺวา วา สุทฺธเกเสหิ วา นีลาทิวณฺณสุตฺตกุสุม-กหาปณมาลาสุวณฺณจีรกมุตฺตาวฬิอาทีสุ อญฺญตรมิสฺเสหิ วา กตเกสกลาปสฺเสตํ อธิวจนํ. เวณิคฺ-คหเณน เจตฺถ เกสาปิ คหิตาเยว สทฺธึ โลเมหิ.

อนึ่ง ศัพท์ว่า หตฺถคฺคาหํ วา เป็นต้น เป็นเครื่องแสดงเนื้อความของบทว่า กายสํสคฺคํ สมาปชฺเชยฺย นั้นให้พิสดาร

ในพากย์นั้น ขึ้นชื่อว่า มือ คือ สถานที่ตั้งแต่ศอกจนถึงปลายเล็บ

ชื่อว่า ช้องผม นี้เป็นชื่อของมวยผมที่ทำไว้โดยถักก็ตาม ไม่ถักก็ตาม หรือเป็นชื่อของมวยผมที่ทำด้วยผมล้วนๆ หรือด้วยผมอันระคนด้วยเครื่องประดับอย่างใดอย่างหนึ่งในด้ายสีเขียวเป็นต้น ดอกไม้ ดอกไม้เงิน สร้อยทอง พวงไข่มุก เป็นต้น

อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงถือเอาทั้งผมพร้อมกับขน ด้วยศัพท์ว่า เวณี (ช้องผม) ในสิกขาบทนี้

[ข้อความข้างต้นได้แสดงคำจำกัดความของมือและช้องผมว่า มือ คือ สถานที่ตั้งแต่ศอกจนถึงปลายเล็บ ส่วนช้องผมเป็นชื่อของมวยผม ๔ อย่าง คือ

- มวยผมที่ถักห้อยทำไว้เป็นผมเปีย (วินนฺธิตฺวา กตเกสกลาปสฺส)
- มวยผมที่ไม่ถักห้อยทำไว้โดยปล่อยสยายไว้บนบ่า (อวินนฺธิตฺวา กตเกสกลาปสฺส)
- มวยผมที่ทำด้วยผมล้วนๆ โดยไม่มีเครื่องประดับ (สุทฺธเกเสหิ กตเกสกลาปสฺส)

- มวยผมที่ทำด้วยผมอันระคนด้วยเครื่องประดับมีด้ายเป็นต้น (นีลาทิวณฺณสุตฺตกุสุมกหาปณ ฯเปฯ มุตฺตาวฬิอาทีสุ กตเกสกลาปสฺส)

คำว่า เวณี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เวณติ กลาปภาวํ คจฺฉตีติ เวณี = มวยผมที่ถึงความเป็นกลุ่ม ชื่อว่า เวณี

(เวณ ธาตุ (คติยํ = ไป) + อิ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย)

เมื่อไม่ลง อี อิตถีปัจจัยท้าย เวณิ ศัพท์ ก็มีรูป อิ การันต์ว่า เวณิ ได้บ้างในบางแห่ง

คำว่า วินนฺธิตฺวา ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + นนฺธ ธาตุ (พนฺเธ = ผูก) + ตฺวา ปัจจัย

คำว่า เวณิคฺคหเณน ฯเปฯ โลเมหิ (อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงถือเอาทั้งผมพร้อมกับขนด้วยศัพท์ว่า เวณี ในสิกขาบทนี้) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ศัพท์ว่า เวณี หมายถึงอะไรได้อีกเล่า

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระพุทธองค์ควรถือเอาช้องผมเท่านั้นด้วย เวณิ ศัพท์ตามที่มาในพระบาลีมิใช่หรือ

อธิบายว่า พระพุทธองค์ทรงถือเอาทั้งผมพร้อมกับขนด้วยศัพท์ว่า เวณี ในสิกขาบทนี้ ไม่เพียงถือเอาช้องผมเท่านั้น]

อิติ วุตฺตลกฺขณสฺส หตฺถสฺส คหณํ หตฺถคฺคาโห, เวณิยา คหณํ เวณิคฺคาโห. อวเสสสฺส สรีรสฺส ปรามสนํ อญฺญตรสฺส วา อญฺญตรสฺส วา องฺคสฺส ปรามสนํ นาม.

โดยประการดังนี้ การจับมืออันมีลักษณะที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า หัตถัคคาหะ

การจับช้องผม ชื่อว่า เวณิคคาหะ

การลูบคลำสรีระที่เหลือ ชื่อว่า การลูบคลำอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของว่า หตฺถคฺคาห เป็นต้นว่า

- คหณํ คาโห, หตฺถสฺส คาโห หตฺถคฺคาโห (การจับมือ)

- คหณํ คาโห, เวณิยา คาโห เวณิคฺคาโห (การจับช้องผม)

อีกทั้งได้อธิบายว่า การลูบคลำอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง ก็คือการลูบคลำสรีระที่เหลือจากมือและช้องผมนั่นเอง]

โย ตํ หตฺถคฺคาหํ วา เวณิคฺคาหํ วา อญฺญตรสฺส วา อญฺญตรสฺส วา องฺคสฺส ปรามสนํ สมาปชฺเชยฺย, ตสฺส สงฺฆาทิเสโส นาม อาปตฺตินิกาโย โหตีติ.

ภิกษุใดพึงถึงการจับมือนั้นก็ตาม การจับช้องผมนั้นก็ตาม หรือถึงการลูบคลำอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่งนั้นก็ตาม กองอาบัติชื่อว่าสังฆาทิเสสย่อมมีแก่ภิกษุนั้น ดังนี้แล

[ท่านประกอบใช้ ตํ เพียงศัพท์เดียวไว้หน้า หตฺถคฺคาหํ แต่ต้องนำไปประกอบกับบทที่เหลือ คือ เวณิคฺคาหํ และ ปรามสนํ อีกด้วย เช่นนี้ถือว่าเป็นธรรมเนียมของการติดตามจากศัพท์หน้าไปหาศัพท์หลัง เรียกว่า อธิการนัย คือ นัยติดตามไป นิยมใช้เพื่อย่อคำในประโยค]

สถานที่เป็นต้น

สาวตฺถิยํ อุทายิตฺเถรํ อารพฺภ กายสํสคฺคสมาปชฺชนวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภพระอุทายีเถระในเมืองสาวัตถี เพราะเหตุคือ การถึงการสัมผัสกาย

ประเภทของบัญญัติ

อสาธารณปญฺญตฺติ.

[สิกขาบทนี้]เป็นอสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติไม่ทั่วไปแก่ภิกษุณี)

อาณัติ

อนาณตฺติกํ.

[สิกขาบทนี้]เป็นอนาณัตติกะ (ไม่มีการใช้ผู้อื่น)

อาบัติ

อิตฺถิยา อิตฺถิสญฺญิโน อนฺตมโส โลเมน โลมํ ผุสนฺตสฺสาปิ, อิตฺถิยา วา ผุสิยมานสฺส เสวนาธิปฺปาเยน วายมิตฺวา ผสฺสํ ปฏิชานนฺตสฺส สงฺฆาทิเสโส. เอเกน ปน หตฺเถน คเหตฺวา ทุติเยน หตฺเถน ทิวสมฺปิ ตตฺถ ตตฺถ ผุสนฺตสฺส เอกาว อาปตฺติ, อคฺคเหตฺวา ผุสนฺโต ปน สเจ สีสโต ยาว ปาทา, ตาว กายโต หตฺถํ อโมเจนฺโตเยว ผุสติ, เอกาว อาปตฺติ, ปญฺจนฺนํ องฺคุลีนํ เอกโต คหเณปิ

เอกาเยว. สเจ ปน นานิตฺถีนํ ปญฺจงฺคุลิโย เอกโต คณฺหาติ, ปญฺจ อาปตฺติโย. อิตฺถิยา เวมติกสฺส, ปณฺฑกปุริสติรจฺฉานคตสญฺญิสฺส จ ถุลฺลจฺจยํ, ตถา กาเยน กายปฺปฏิพทฺเธน, อมนุสฺสิตฺถิปณฺฑเกหิ จ สทฺธึ กายสํสคฺเคปิ. มนุสฺสิตฺถิยา ปน กายปฺปฏิพทฺเธน กายปฺปฏิพทฺธาทีสุ, ปุริสกายผุสนาทีสุ จ ทุกฺกฏํ.

- ภิกษุสำคัญในหญิงว่าเป็นหญิงแล้วโดยอย่างต่ำแม้เอาขนกระทบขน หรือเมื่อถูกหญิงสัมผัสอยู่ก็พยายามรู้สัมผัสโดยต้องการเสพรับ ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

- ภิกษุเอามือข้างหนึ่งจับแล้วเอามืออีกข้างหนึ่งจับต้องในที่นั้นๆ อยู่ตลอดวัน ต้องอาบัติครั้งเดียว

- ภิกษุผู้ไม่ได้จับ แต่สัมผัสตั้งแต่ศีรษะจรดเท้าไม่ปล่อยมือออก ต้องอาบัติครั้งเดียวเช่นกัน

- ภิกษุต้องอาบัติครั้งเดียวในการรวบจับทั้ง ๕ นิ้วพร้อมกัน

- ถ้าจับนิ้วมือ ๕ นิ้วของหญิงหลายคน ต้องอาบัติ ๕ ครั้ง

- ภิกษุสงสัยในหญิงและสำคัญ[หญิง]ว่าเป็นบัณเฑาะก์ บุรุษ หรือสัตว์ดิรัจฉาน ต้องอาบัติถุลลัจจัย

- แม้ในการสัมผัสกายกับของเนื่องด้วยกาย[ของหญิง]ทางกาย [เช่น จับเสื้อผ้าหญิงด้วยตนเอง] และการสัมผัสกายกับหญิงอมนุษย์หรือบัณเฑาะก์ เป็นถุลลัจจัยเช่นกัน

- เป็นทุกกฏในของเนื่องด้วยกายเป็นต้นกับของเนื่องด้วยกายของมนุษย์หญิง และในการสัมผัสกายบุรุษเป็นต้น

[ในเวลาที่สตรีสัมผัสกายของภิกษุ เช่น ในขณะที่หมอฉีดยาหรือตรวจโรค ถ้าภิกษุขยับร่างกายจัดเป็นความพยายามในการเสพรับ ต้องอาบัติสังฆาทิเสส ถ้าภิกษุไม่ขยับ แม้มีจิตพอใจก็ไม่ต้องอาบัติ เพราะไม่มีอาบัติทางมโนทวาร เนื่องจากเป็นเพียงความพอใจทางใจโดยไม่มีความพยายามทางกาย

ธรรมเนียมการใช้ผ้ารับประเคนของภิกษุชาวไทยนั้น คงเกรงว่าจะกระทบถูกหญิงผู้มาประเคน เรียกว่า เป็นการรับประเคนโดยของเนื่องด้วยกาย (กายปฏิพทฺธ) แต่ความจริงแล้วภิกษุอาจรับประเคนด้วยกายโดยตรงก็ได้ (กาย) หรือของเนื่องด้วยกาย หรือโยนให้ (นิสฺสคฺคิย) ก็ได้เหมือนกัน ถ้าผู้ถวายอยู่ภายในหัตถบาส ก็ถือว่าการประเคนสำเร็จ เรื่องนี้จะกล่าวไว้ในปฏิคคหณสิกขาบทต่อไป]

อนาบัติ

อิตฺถิยา ผุสิยมานสฺส เสวนาธิปฺปายสฺสาปิ กาเยน อวายมิตฺวา ผสฺสํ ปฏิชานนฺตสฺส, โมกฺขาธิปฺปาเยน อิตฺถึ ผุสนฺตสฺส, อสญฺจิจฺจ, อสฺสติยา, อชานนฺตสฺส, อสาทิยนฺตสฺส, อุมฺมตฺตกาทีนญฺจ อนาปตฺติ.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุผู้ถูกสตรีกระทบอยู่ แม้มีความต้องการจะเสพก็ไม่ได้พยายามรู้สัมผัสทางกาย
- ภิกษุผู้กระทบสตรีด้วยความต้องการในการผละออก
- ภิกษุผู้ไม่จงใจกระทบอยู่ [คือ ไม่ตั้งใจว่าเราจะกระทบสตรีนี้ด้วยวิธีนี้]
- ภิกษุผู้กระทบอยู่โดยปราศจากสติ [คือ ไม่มีสติว่าเราจะกระทบสตรี เพราะกำลังคิดเรื่องอื่นอยู่]
- ภิกษุผู้ไม่รู้อยู่ [คือ กระทบเด็กหญิงที่แต่งกายคล้ายเด็กชายโดยเข้าใจว่าเป็นเด็กชาย]
- ภิกษุผู้ไม่ยินดี [คือ ไม่ยินดีการสัมผัสเหมือนภิกษุที่ถูกสตรีใช้มือบังคับให้เดินไป]
- ภิกษุบ้าเป็นต้น

[คำว่า โมกฺขาธิปฺปาเยน (ด้วยความต้องการในการผละออก) หมายความว่า ถ้าสตรีคนเดียวหรือหลายคนมาจับภิกษุไว้ ภิกษุต้องการจะผละออก ใช้มือผลักสตรีหรือเหยียดมือวิ่งออกไป แม้กระทบถูกสตรีก็ไม่ต้องอาบัติ]

วิบัติ

สีลวิปตฺติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

มนุสฺสิตฺถี, อิตฺถิสญฺญิตา, กายสํสคฺคราโค, เตน ราเคน วายาโม, หตฺถคฺคาหาทิสมาปชฺชนนฺติ อิมาเนตฺถ ปญฺจ องฺคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. หญิงมนุษย์

๒. รู้ว่าเป็นหญิง

๓. เกิดความกำหนัดในการสัมผัสกาย

๔. มีความพยายามด้วยความกำหนัดนั้น

๕. ถึงการจับมือเป็นต้น

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

สมุฏฺฐานาทีนิ ปฐมปาราชิเก วุตฺตสทิสาเนวาติ.

สมุฏฐานเป็นต้น เป็นเช่นเดียวกับที่กล่าวไว้ในปฐมปาราชิกสิกขาบทนั่นแล ดังนี้แล

[ตามพระวินัย สิ่งที่ภิกษุไม่ควรจับต้อง (อนามาสวัตถุ) มี ๑๐ อย่าง คือ

๑. มาตุคาม คือ

- ภิกษุไม่ควรจับต้องมาตุคามแม้เพียงแรกเกิด ถ้าจับต้องด้วยความกำหนัดที่พอใจสัมผัส ต้องอาบัติสังฆาทิเสส
- ถ้าจับต้องโดยไม่มีความพอใจดังกล่าว ต้องอาบัติทุกกฏ
- ถ้ากระทบด้วยความบังเอิญ ไม่ต้องอาบัติ
- ถ้าจับต้องญาติพี่น้องด้วยความผูกพันฉันเครือญาติ เป็นอาบัติทุกกฏ

ภิกษุไม่ควรจับแม้กระทั่งมารดาที่จมน้ำหรือตกบ่อ แต่ควรใช้ไม้ไผ่หรือเชือกช่วยดึงขึ้นมา ไม่ควรกล่าวว่าจงถือมือฉัน ถ้ามารดาตกใจแล้วมาจับมือหรือกอดให้ช่วยก็ควรว่ายน้ำข้ามไปได้ ไม่ต้องอาบัติ ไม่ควรมีความพยายามทางกายหรือวาจาของตน

๒. เครื่องใช้สอยของมาตุคาม

๓. รูปภาพ รูปวาด หรือรูปปั้นของมาตุคาม

๔. ธัญชาติ	๕. ถั่ว

๖. ผลไม้นานาชนิด เช่น ตาล มะพร้าว กล้วย เป็นต้น

๗. รัตนะต่างๆ เช่น ไข่มุก แก้วมณี ทอง เงิน เป็นต้น

๘. เหรียญเงิน เหรียญทอง ธนบัตร หรือสิ่งที่ใช้แทนธนบัตร เช่น บัตรเครดิต เช็คเงินสด

๙. อาวุธ

๑๐. เครื่องดนตรี

คัมภีร์สมันตปาสาทิกากล่าวถึงอนามาสทุกกฏ คือ ทุกกฏที่ต้องเพราะจับสิ่งที่ไม่ควรจับ ดังนั้น นอกจากการจับมาตุคามด้วยราคะที่ทำให้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสแล้ว การจับต้องสิ่งอื่นๆ จากนั้นเป็นอาบัติทุกกฏทั้งสิ้น ดังข้อความในคัมภีร์นั้นและฎีกาที่อธิบายเรื่องนี้ว่า

ยํ ปน ทสวิธํ รตนํ สตฺตวิธํ ธญฺญํ สพฺพญฺจ อาวุธภณฺฑาทึ อามสนฺตสฺส ทุกฺกฏํ วุตฺตํ, อิทํ อนามาสทุกฺกฏํ นาม.[๑๙]

“อนึ่ง ทุกกฏที่กล่าวไว้แก่ภิกษุผู้จับต้องรัตนะ ๑๐ ธัญชาติ ๗ และอาวุธทุกชนิดเป็นต้น ชื่อว่า อนามาสทุกกฏ”

อาวุธภณฺฑาทินฺติ อาทิสทฺเทน ตูริยภณฺฑอิตฺถิรูปาทึ สงฺคณฺหาติ. อนามสิตพฺเพ วตฺถุมฺหิ ทุกฺกฏํ อนามาสทุกฺกฏํ.[๒๐]

“ท่านถือเอาเครื่องดนตรีและรูปของสตรีเป็นต้นด้วย อาทิ ศัพท์ในคำว่า อาวุธภณฺฑาทึ อาบัติทุกกฏในเพราะวัตถุที่ไม่ควรจับ ชื่อว่า อนามาสทุกกฏ”

คัมภีร์ขุททสิกขาแต่งเรื่องนี้เป็นคาถาท่องจำว่า

รตนานิตฺถิรูปานิ ธญฺญมิตฺถิปสาธนํ
ตูริยาวุธภณฺฑานิ อามสนฺตสฺส ทุกฺกฏํ.[๒๑]

“อาบัติทุกกฏย่อมมีแก่ภิกษุผู้จับต้องรัตนะ รูปของสตรี ธัญชาติ เครื่องประดับของสตรี เครื่องดนตรี และอาวุธ”]

กายสํสคฺคสิกฺขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายกายสังสัคคสิกขาบท

---

๓. คำอธิบายทุฏฐุลลวาจาสิกขาบท

คำอธิบาย โอติณฺโณ เป็นต้นโดยย่อ

ตติเย โอติณฺณตา จ วิปริณตจิตฺตตา จ ทุฏฺฐุลฺลวาจสฺสาทราควเสน เวทิตพฺพา.

ความเป็นผู้หยั่งลงสู่ราคะและมีจิตแปรปรวนในสิกขาบทที่ ๓ พึงทราบด้วยอำนาจราคะที่พอใจวาจาชั่วหยาบ

[ราคะที่หมายเอาในสิกขาบทนี้ คือ ราคะที่พอใจวาจาชั่วหยาบ (ทุฏฺฐุลฺลวาจาราค) ไม่ใช่ราคะประเภทอื่น ในคัมภีร์ขุททสิกขาจึงกล่าวว่า

ตถา สุณนฺตึ วิญฺญุญฺจ มคฺคํ วารพฺภ เมถุนํ
ทุฏฺฐุลฺลวาจาราเคน โอภาเสตฺวา ครุํ ผุเส.[๒๒]

"เช่นเดียวกันนี้ ภิกษุปรารภมรรคหรือเมถุน พูดแทะโลมมาตุคามผู้ฟังอยู่และเข้าใจด้วยราคะที่พอใจในวาจาชั่วหยาบ พึงต้องอาบัติหนัก"

คำว่า ทุฏฺฐุลฺลวาจสฺสาทราควส แปลตามศัพท์ว่า "อำนาจแห่งราคะอันประกอบแล้วด้วยเจตนาที่พอใจวาจาอันชั่วหยาบ"

มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า

- ทุฏฺฐุลฺลา วาจา ทุฏฺฐุลฺลวาจา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ทุฏฺฐุลฺลวาจาย อสฺสาโท ทุฏฺฐุลฺลวาจสฺสาโท (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- ทุฏฺฐุลฺลวาจสฺสาเทน สมฺปยุตฺโต ราโค ทุฏฺฐุลฺลวาจสฺสาทราโค (มัชเฌโลปีตัปปุริสสมาส ลบ สมฺปยุตฺต ศัพท์ดังคำว่า อาชญฺเญน ยุตฺโต รโถ อาชญฺญรโถ = รถเทียมม้า)

อนึ่ง คำว่า อสฺสาท ประกอบรูปศัพท์มาจาก อา บทหน้า + สาท ธาตุ (อสฺสาทเน = พอใจ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า อา ภุโส สาเทตีติ อสฺสาโท (สภาวะพอใจยิ่ง ชื่อว่า อัสสาทะ)]

คำอธิบาย มาตุคามํ

มาตุคามนฺติ ทุฏฺฐุลฺลาทุฏฺฐุลฺลสลกฺขณสมตฺถํ มนุสฺสิตฺถึ.

คำว่า มาตุคามํ (มาตุคาม) คือ หญิงมนุษย์ ผู้สามารถหมายรู้วาจาชั่วหยาบหรือไม่ชั่วหยาบ

[ข้อความว่า มาตุคาม ในสิกขาบทก่อน หมายถึง หญิงมนุษย์ตั้งแต่แรกเกิด แต่ในสิกขาบทนี้หมายถึงหญิงมนุษย์ผู้เข้าใจภาษาพูดว่าเป็นคำชั่วหยาบหรือไม่ชั่วหยาบ ถ้าเป็นคนปัญญาอ่อนหรือคนบ้าใบ้ที่ไม่เข้าใจภาษาพูด ไม่ทำให้ต้องอาบัติ เพราะไม่เข้าใจสิ่งที่ภิกษุพูด]

คำอธิบาย ทุฏฺฐุลฺลาหิ วาจาหิ

ทุฏฺฐุลฺลาหิ วาจาหีติ วจฺจมคฺคปสฺสาวมคฺคเมถุนธมฺมปฺปฏิสํยุตฺตาหิ วาจาหิ.

คำว่า ทุฏฺฐุลฺลาหิ วาจาหิ (ด้วยวาจาชั่วหยาบ) หมายความว่า ด้วยวาจาอันเกี่ยวกับวัจมรรค ปัสสาวมรรค และเมถุนธรรม

[คำว่า ทุฏฺฐุลฺลา แปลตามศัพท์ว่า “คำหยาบที่ถูกกิเลสย่ำยี” โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทุฏฺฐุ จ สา ถูลา จาติ ทุฏฺฐุลฺลา (แปลง ถ เป็น จ, ซ้อน ล เป็น ลฺล และทำรัสสะ อู เป็น อุ หมายถึง คำที่เนื่องด้วยวัจมรรค ปัสสาวมรรค และเมถุนธรรม)

ในฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า วจฺจมคฺคปสฺสาวมคฺเค เมถุนธมฺมปฺปฏิสํ-ยุตฺตาหิ วาจาหิ แต่ควรมีรูปว่า วจฺจมคฺคปสฺสาวมคฺคเมถุนธมฺมปฺปฏิสํยุตฺตาหิ วาจาหิ จึงจะสอดคล้องกับข้อความในฎีกาใหม่และสมันตปาสาทิกา]

คำอธิบาย โอภาเสยฺย

โอภาเสยฺยาติ อวภาเสยฺย, วณฺณาวณฺณยาจนอายาจนปุจฺฉนปฏิปุจฺฉนอาจิกฺขณานุ-สาสนอกฺโกสนวเสน นานปฺปการํ อสทฺธมฺมวจนํ วเทยฺย.

คำว่า โอภาเสยฺย แปลว่า พูดแทะโลม คือ พูดคำของคนทรามอันมีประการต่างๆ โดยจำแนกเป็นการชม การตำหนิ การขอ การอ้อนวอน การถาม การย้อนถาม การบอก การแนะนำ และการด่า

[ท่านอธิบาย โอภาเสยฺย ว่า อวภาเสยฺย เพื่อแสดงการแปลง อว เป็น โอ ในบทนี้ ดังคำว่า

- โอกาโส (โอกาส, ที่ตั้ง) = อว + กาโส
- โอนทฺโธ (อันบุคคลผูกรัดแล้ว) = อว + นทฺโธ
- โอวทติ (ย่อมสั่งสอน) = อว + วทติ
- โอสานํ (ที่สุด) = อว + สานํ

คำว่า โอภาเสยฺย แปลว่า “พูดแทะโลม” คือ พูดเย้าแหย่, เลียบเคียง กังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๑๓๗) แปลว่า “พูดชั่วหยาบ” คือ พูดหยาบคายโดยพาดพิงถึงวัจมรรค ปัสสาวมรรค หรือเมถุนธรรม

ของมาตุคามที่ฟังอยู่ด้วยการพูด ๙ อย่าง มีการชมหรือตำหนิ เป็นต้น ส่วนคัมภีร์กังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๒๙) แปลว่า "พูดครอบงำ" โดยอุปสรรค คือ อว ใน โอภาเสยฺย ใช้ในความหมายว่า ปริภว (ครอบงำ) คือ ครอบงำความประพฤติดีที่กุลบุตรพึงกระทำ

การพูดพาดพิงถึงมรรคทั้ง ๒ และเมถุนธรรม ๙ ประการ คือ

๑. การชม เช่น วัจมรรคและปัสสาวมรรคของเธองาม มีสัณฐานงาม น่าดู เธอถึงพร้อมด้วยลักษณะงามอันเป็นลักษณะของหญิงเช่นนี้

๒. การตำหนิ เช่น เธอมีเดือย เธอมีทวารหนักและทวารเบาติดกัน เธอมีสองเพศ

๓. การขอ เช่น จงให้เมถุนแก่เรา

๔. การอ้อนวอน เช่น เมื่อใดมารดาของเธอจะเลื่อมใส เมื่อใดเธอจะให้เมถุนแก่เรา, เมื่อมารดาของเธอเลื่อมใสแล้ว เราจะได้เมถุนธรรม

๕. การถาม เช่น เธอให้เมถุนแก่สามีอย่างไร

๖. การย้อนถาม เช่น เธอให้เมถุนแก่สามีอย่างนี้หรือ

๗. การบอก เช่น จงให้เมถุนอย่างนี้, จงนำเข้าเมถุนอย่างนี้, เมื่อเธอให้นำเข้าเมถุนอย่างนี้จะเป็นที่รักของสามี

๘. การแนะนำ เช่น จงให้เมถุนอย่างนี้, จงนำเข้าเมถุนอย่างนี้, เมื่อเธอให้นำเข้าเมถุนอย่างนี้จะเป็นที่รักของสามี

๙. การด่า เช่น เธอมีเดือย เธอมีทวารหนักและทวารเบาติดกัน เธอมีสองเพศ]

คำอธิบาย ยถา ตํ เป็นต้น

ยถา ตนฺติ เอตฺถ ตนฺติ นิปาตมตฺตํ, ยถา ยุวา ยุวตินฺติ อตฺโถ. เอเตน โอภาสเน นิราสงฺกภาวํ ทสฺเสติ.

คำว่า ตํ ในคำว่า ยถา ตํ นี้เป็นเพียงนิบาต หมายความว่า ชายหนุ่มพูดแทะโลมหญิงสาวฉันใด [ภิกษุก็พูดแทะโลมมาตุคาม ฉันนั้น] พระพุทธองค์ทรงแสดงความเป็นผู้ไม่ละอายในการพูดแทะโลมด้วยคำนั้น

[คำว่า นิปาตมตฺตํ (เป็นเพียงนิบาต) คือ เป็นนิบาตที่ใช้ในอรรถปทปูรณะ คือ ยังบทให้เต็มไม่มีความหมายใดๆ ที่จริงแล้วคำว่า นิปาต ใน นิปาตมตฺตํ ระบุว่า ตํ เป็นบทนิบาตในบท ๔ ประเภท

คือ นาม อาขยาต อุปสรรค และนิบาต ส่วน มตฺต ศัพท์แสดงอรรถว่า ไม่มีความหมายใดๆ ในที่นี้ แม้นิบาตจะเป็นศัพท์ที่มีอรรถมากเป็นอเนกก็ตาม]

คำอธิบาย เมถุนุปสํหิตาหิ

เมถุนุปสํหิตาหีติ อิทํ ทุฏฺฐุลฺลวาจาย สิขาปตฺตลกฺขณทสฺสนํ.

คำว่า เมถุนุปสํหิตาหิ (ด้วยวาจาพาดพิงเมถุน) นี้ แสดงลักษณะอันถึงที่สุดของวาจาชั่วหยาบ

[วาจาที่พาดพิงถึงวัจมรรคและปัสสาวมรรคเป็นวาจาชั่วหยาบ แต่วาจาพาดพิงเมถุนเป็นวาจาชั่วหยาบที่สุด ท่านจึงกล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงถึง อุกกัฏฐนัย คือ นัยที่แสดงถึงสิ่งที่อุกฤษฎ์

คำว่า เมถุนุปสํหิตาหิ ในฉบับพม่าบางฉบับเป็นรูปว่า เมถุนูปสํหิตาหิ ถือว่าถูกต้องทั้ง ๒ รูป เพราะการทำทีฆะสระหลังไม่แน่นอน

ประโยคนี้ชื่อว่า *ประโยคปักขันตระ* เพราะแสดงฝ่ายอื่นคือคำอธิบายของ เมถุนุปสํหิตาหิ

ส่วนประโยคต้นชื่อว่า *ประโยคปักขะ* มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ พระพุทธองค์ตรัสว่า เมถุนุปสํหิตาหิ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงตรัสว่า เมถุนุปสํหิตาหิ

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ เมื่อพระพุทธองค์ตรัสว่า ยถา ตํ ยุวา ยุวตึ เป็นต้น เนื้อความที่ประสงค์ย่อมสำเร็จมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคนี้ อธิบายว่า คำนี้แสดงลักษณะอันถึงที่สุดของวาจาชั่วหยาบ ดังนั้น จึงตรัสอีก ดังนี้แล]

คำอธิบาย สงฺฆาทิเสโส

สงฺฆาทิเสโสติ ทฺวินฺนํ มคฺคานํ วเสน วณฺณาวณฺเณหิ วา เมถุนยาจนาทีหิ วา "สิขรณีสิ, สํภินฺนาสิ, อุภโตพฺยญฺชนกาสี"ติ อิเมสุ ตีสุ อญฺญตเรน อกฺโกสวจเนน วา มาตุคามํ โอภาสนฺตสฺส สงฺฆาทิเสโส นาม อาปตฺตินิกาโย โหตีติ.

คำว่า สงฺฆาทิเสโส (สังฆาทิเสส) หมายความว่า กองอาบัติชื่อว่าสังฆาทิเสส ย่อมมี

แก่ภิกษุผู้พูดแทะโลมมาตุคามด้วยการชมและตำหนิโดยเนื่องด้วยมรรคทั้ง ๒ หรือด้วยการขอเมถุนเป็นต้น หรือด้วยคำด่าอย่างใดอย่างหนึ่งในคำด่า ๓ ประเภทเหล่านี้ คือ เธอมีเดือย เธอมีทวารหนักและทวารเบาติดกัน เธอมีสองเพศ ดังนี้แล

[คำว่า สงฺฆาทิเสโส นาม (ชื่อว่าสังฆาทิเสส) แสดงว่า คำว่า สงฺฆาทิเสโส เป็นสัญญาศัพท์ คือ ศัพท์แสดงชื่อ ไม่ใช่คุณศัพท์ที่ใช้เป็นวิเสสนะโดยทั่วไป

คำว่า อาปตฺตินิกาโย (กองอาบัติ) แสดงวิเสสยะของ สงฺฆาทิเสโส ส่วนคำว่า โหติ (ย่อมมี) แสดงกริยาคุมพากย์ในประโยค เพราะประโยคทั่วไปในภาษาบาลีจะต้องมีกริยาคุมพากย์ แม้ไม่มีกริยาคุมพากย์โดยตรงก็ต้องเพิ่มเข้ามาแปล ตามปริภาสาในคัมภีร์มุคธโพธฎีกาว่า

น หิ กฺริยารหิตํ วากฺยมตฺถิ.[๒๓]

“โดยแท้จริงแล้ว พากย์ที่ปราศจากกิริยาย่อมไม่มี”

คำว่า มาตุคามํ โอภาสนฺตสฺส (แก่ภิกษุผู้พูดแทะโลมมาตุคาม) ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า กองอาบัติดังกล่าวย่อมมีแก่ภิกษุผู้พูดแทะโลมมาตุคาม

คำว่า วณฺณาวณฺเณหิ วา ฯเปฯ อกฺโกสวจเนน วา (ด้วยการชมและตำหนิ หรือด้วยการขอเมถุนเป็นต้น หรือด้วยคำด่าอย่างใดอย่างหนึ่งในคำด่า ๓ ประเภทเหล่านี้ คือ เธอมีเดือย ฯเปฯ เธอมีสองเพศ) ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงถึงลักษณะการพูดของภิกษุผู้ต้องอาบัติในสิกขาบทนี้

คำว่า ทฺวินฺนํ มคฺคานํ วเสน (โดยเนื่องด้วยมรรคทั้ง ๒) ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า การชมและการตำหนิทุกอย่างไม่ทำให้ต้องอาบัติสังฆาทิเสส แต่เป็นการชมและการตำหนิโดยเนื่องด้วยมรรคทั้ง ๒ เท่านั้นที่ทำให้ต้องอาบัติ

ตามหลักปทานุสัมพันธ์ คำว่า มาตุคามํ โอภาสนฺตสฺส (แก่ภิกษุผู้พูดแทะโลมมาตุคาม) มีวิธีสัมพันธ์ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า กองอาบัติชื่อว่าสังฆาทิเสสย่อมมี ด้วยคำว่า สงฺฆาทิเสโส นาม อาปตฺตินิกาโย โหติ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ กองอาบัติชื่อว่าสังฆาทิเสสย่อมมีแก่ภิกษุเช่นไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ กองอาบัติดังกล่าวควรมีแก่ภิกษุผู้ปล่อยน้ำอสุจิเท่านั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า มาตุคามํ โอภาสนฺตสฺส (แก่ภิกษุผู้พูดแทะโลมมาตุคาม) อธิบายว่า กองอาบัติดังกล่าวย่อมมีแก่ภิกษุผู้พูดแทะโลมมาตุคาม ดังนี้แล

คำว่า วณฺณาวณฺเณหิ วา ฯเปฯ อกฺโกสวจเนน วา (ด้วยการชมและตำหนิ หรือด้วยการขอเมถุนเป็นต้น หรือด้วยคำด่าอย่างใดอย่างหนึ่งในคำด่า ๓ ประเภทเหล่านี้ คือ เธอมีเดือย ฯเปฯ เธอมีสองเพศ) มีวิธีสัมพันธ์ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า กองอาบัติ ชื่อว่า สังฆาทิเสส ย่อมมีแก่ภิกษุผู้พูดแทะโลมมาตุคาม

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ กองอาบัติ ชื่อว่า สังฆาทิเสส ย่อมมีแก่ภิกษุผู้พูดแทะโลมมาตุคามอย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ กองอาบัติชื่อว่าสังฆาทิเสสควรมีแก่ภิกษุผู้พูดแทะโลมมาตุคามด้วยการชมและตำหนิเท่านั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า วณฺณาวณฺเณหิ วา เป็นต้น อธิบายว่ากองอาบัติชื่อว่าสังฆาทิเสสควรมีแก่ภิกษุผู้พูดแทะโลมมาตุคามด้วยการชมและตำหนิ หรือด้วยการขอเมถุนเป็นต้น หรือด้วยคำด่าอย่างใดอย่างหนึ่งในคำด่า ๓ ประเภทเหล่านี้ คือ เธอมีเดือย เธอมีทวารหนักและทวารเบาติดกัน เธอมีสองเพศ ดังนี้แล

คำว่า ทฺวินฺนํ มคฺคานํ วเสน (โดยเนื่องด้วยมรรคทั้ง ๒) มีวิธีสัมพันธ์ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า กองอาบัติชื่อว่าสังฆาทิเสสควรมีแก่ภิกษุผู้พูดแทะโลมมาตุคามด้วยการชมและตำหนิ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ การชมและตำหนิทุกอย่างเป็นเหตุให้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสหรือไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงการชมและตำหนิที่ประสงค์เอาในเรื่องนี้มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ทฺวินฺนํ มคฺคานํ วเสน อธิบายว่าการชมและตำหนิทุกอย่างไม่ทำให้ต้องอาบัติสังฆาทิเสส แต่การชมและตำหนิโดยเนื่องด้วยมรรคทั้ง ๒ เท่านั้น จึงทำให้ต้องอาบัติสังฆาทิเสส ดังนี้แล]

สถานที่เป็นต้น

สาวตฺถิยํ อุทายิตฺเถรํ อารพฺภ ทุฏฺฐุลฺลวาจาหิ โอภาสนวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภพระอุทายีเถระในเมืองสาวัตถี เพราะเหตุคือ การพูดแทะโลมด้วยวาจาชั่วหยาบ

ประเภทของบัญญัติ

อสาธารณปญฺญตฺติ.

[สิกขาบทนี้]เป็นอสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติไม่ทั่วไปแก่ภิกษุณี)

อาณัติ

อนาณตฺติกํ.

[สิกขาบทนี้]เป็นอนาณัตติกะ (ไม่มีการใช้ผู้อื่น)

อาบัติ

อิตฺถิยา อิตฺถิสญฺญิโน อนฺตมโส หตฺถมุทฺทายปิ วุตฺตนเยน โอภาสนฺตสฺส สเจ สา ตมตฺถํ ตสฺมึเยว ขเณ ชานาติ, สงฺฆาทิเสโส. ปณฺฑเก ถุลฺลจฺจยํ. ตสฺมึเยว อิตฺถิสญฺญิโน ทุกฺกฏํ. ปุนปฺปุนํ โอภาสนฺตสฺส, สมฺพหุลา จ อิตฺถิโย เอกวาจาย โอภาสนฺตสฺส วาจาคณนาย เจว อิตฺถิคณนาย จ อาปตฺติโย. สเจ ยํ อิตฺถึ โอภาสติ, สา น ชานาติ, ถุลฺลจฺจยํ. อธกฺขกํ อุพฺภชาณุมณฺฑลํ อาทิสฺส วณฺณาทิภณเนปิ ถุลฺลจฺจยํ. ปณฺฑเก ทุกฺกฏํ, อุพฺภกฺขกํ อโธชาณุมณฺฑลํ กายปฺปฏิพทฺธญฺจ อาทิสฺส วณฺณาทิภณเน สพฺพตฺถ ทุกฺกฏํ.

- ภิกษุสำคัญในหญิงว่าเป็นหญิง พูดแทะโลมตามนัยดังกล่าวมาแล้ว แม้ด้วยการงอนิ้วเป็นอย่างต่ำ ถ้าหญิงนั้นเข้าใจเนื้อความนั้นทันที ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

- ภิกษุสำคัญในบัณเฑาะก์ว่าเป็นบัณเฑาะก์ แล้วพูดแทะโลม ต้องอาบัติถุลลัจจัย

- ภิกษุสำคัญในบัณเฑาะก์ว่าเป็นหญิง แล้วพูดแทะโลม ต้องอาบัติทุกกฏ

- เมื่อพูดแทะโลมอยู่ซ้ำๆ หรือพูดแทะโลมหญิงหลายคนด้วยถ้อยคำเดียว ต้องอาบัติตามจำนวนคำและจำนวนหญิง

- ถ้าภิกษุพูดแทะโลมหญิงใด หญิงนั้นไม่เข้าใจ ต้องอาบัติถุลลัจจัย

- ต้องอาบัติถุลลัจจัย เพราะพูดชมเป็นต้นโดยระบุถึงส่วนล่างตั้งแต่รากขวัญ ส่วนบนตั้งแต่เข่า

- ต้องอาบัติถุลลัจจัย เพราะพูดชมเป็นต้นในบัณเฑาะก์

- ต้องอาบัติทุกกฏในการพูดทั้งหมด เพราะพูดชมเป็นต้น โดยระบุถึงส่วนบนตั้งแต่รากขวัญ ส่วนล่างตั้งแต่เข่า และสิ่งเนื่องด้วยกาย [คือ ผ้า ดอกไม้ และเครื่องประดับ]

[คำว่า อธกฺขก (ส่วนล่างตั้งแต่รากขวัญ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อกฺขกสฺส อโธ อธกฺขกํ (ส่วนล่างแห่งรากขวัญ)

คำว่า อุพฺภชาณุมณฺฑล (ส่วนบนตั้งแต่เข่า) มีรูปวิเคราะห์ว่

- ชาณุมณฺฑลสฺส อุพฺภํ อุพฺภชาณุมณฺฑลํ (ส่วนบนแห่งมณฑลของเข่า)

คำว่า อุพฺภกฺขกํ (ส่วนบนตั้งแต่รากขวัญ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อกฺขกสฺส อุพฺภํ อุพฺภกฺขกํ (ส่วนบนแห่งรากขวัญ)

คำว่า อโธชาณุมณฺฑล (ส่วนล่างตั้งแต่เข่า) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ชาณุมณฺฑลสฺส อโธ อโธชาณุมณฺฑลํ (ส่วนล่างแห่งมณฑลของเข่า)]

อนาบัติ

อตฺถธมฺมอนุสาสนิปุเรกฺขารานํ อุมฺมตฺตกาทีนญฺจ อนาปตฺติ.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุผู้มุ่งอรรถเป็นหลัก มุ่งธรรมเป็นหลัก และมุ่งสั่งสอนเป็นหลัก

- ภิกษุบ้าเป็นต้น

[คำว่า อตฺถปุเรกฺขาร (ผู้มุ่งอรรถเป็นหลัก) คือ ภิกษุผู้แสดงเนื้อความของคำบาลีว่า อนิมิตฺตา (เธอเป็นคนไม่มีนิมิต) เป็นต้น หรือภิกษุผู้ท่องบ่นคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายคำบาลีเหล่านั้น

คำว่า ธมฺมปุเรกฺขาร (ผู้มุ่งธรรมเป็นหลัก) คือ ภิกษุผู้สอนคำบาลีว่า อนิมิตฺตา เป็นต้น หรือภิกษุผู้ท่องบ่นคำบาลีเหล่านั้น

คำว่า อนุสาสนิปุเรกฺขาร (ผู้มุ่งสั่งสอนเป็นหลัก) คือ ภิกษุผู้ไม่ต้องการจะพูดแทะโลมด้วยราคะ แต่มุ่งสั่งสอนว่า เธอมีเดือย เธอมีทวารหนักและทวารเบาติดกัน หรือเธอมีสองเพศในชาตินี้ด้วยผลกรรมเก่า จงอย่าประมาททำกรรมดีเพื่อให้ไม่เป็นเช่นนี้อีกในภพต่อไป

คำว่า อตฺถธมฺมอนุสาสนิปุเรกฺขาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺโถ จ ธมฺโม จ อนุสาสนี จ อตฺถธมฺมอนุสาสนิโย (อสมาหารทวันทสมาส)

- ปุเร กโรนฺตีติ ปุเรกฺขารา (ปุร บทหน้า + กร ธาตุ = กระทำ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- อตฺถธมฺมอนุสาสนีนํ ปุเรกฺขารา อตฺถธมฺมอนุสาสนิปุเรกฺขารา (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

วิบัติ

สีลวิปตฺติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

มนุสฺสิตฺถี, อิตฺถิสญฺญิตา, ทุฏฺฐุลฺลวาจสฺสาทราโค, เตน ราเคน โอภาสนํ, ตงฺขณ-วิชานนนฺติ อิมาเนตฺถ ปญฺจ องฺคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. หญิงมนุษย์

๒. รู้ว่าเป็นหญิง

๓. มีความกำหนัดที่ประกอบด้วยยินดีในวาจาชั่วหยาบ

๔. พูดแทะโลมด้วยความกำหนัดนั้น

๕. หญิงนั้นรู้เนื้อความนั้น

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

อทินฺนาทานสมุฏฺฐานํ, กิริยํ, สญฺญาวิโมกฺขํ, สจิตฺตกํ, โลกวชฺชํ, กายกมฺมํ, วจีกมฺมํ, อกุสลจิตฺตํ, ทฺวิเวทนนฺติ.

[สิกขาบทนี้]เป็น :-

- อทินนาทานสมุฏฐาน (มีอทินนาทานเป็นสมุฏฐาน คือ เกิดด้วยสมุฏฐาน ๓ อันได้แก่ กายกับจิต วาจากับจิต และกายวาจากับจิต)

- กิริยา (ต้องอาบัติเพราะทำการพูดวาจาชั่วหยาบ)

- สัญญาวิโมกข์ (พ้นจากอาบัติเพราะไม่มีสัญญาคิดพูดวาจาชั่วหยาบ)
- สจิตตกะ (มีจิตคิดพูดวาจาชั่วหยาบ)
- โลกวัชชะ (มีโทษทางโลก)
- กายกรรม (ต้องอาบัติทางกายทวาร)
- วจีกรรม (ต้องอาบัติทางวจีทวาร)
- อกุศลจิต (พูดวาจาชั่วหยาบด้วยโลภมูลจิต)
- เวทนา ๒ (โสมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา)

[ภิกษุผู้พูดแทะโลมหญิงด้วยราคะเป็นผู้ประกอบด้วยเวทนา ๒ คือ โสมนัสเวทนาและอุเบกขาเวทนา เพราะอาบัตินี้มีได้ด้วยอำนาจราคะ ไม่มีด้วยอำนาจโทสะ ดังนั้น จึงหมายถึงการพูดแทะโลมที่ดำเนินไปด้วยอำนาจราคะเท่านั้น ไม่ดำเนินไปด้วยอำนาจโทสะ ดังฎีกาเก่าอธิบายว่า

เอตฺถาห- "สิขรณี"ติอาทีหิ อกฺโกสนฺตสฺส ปฏิฆจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, กสฺมา "ติเวทนนฺ"ติ อวตฺวา "ทฺวิเวทนนฺ"ติ วุตฺตนฺติ. ราควเสน อยํ อาปตฺติ, น ปฏิฆวเสน. ตสฺมา ราควเสเนว ปวตฺโต อกฺโกโส อิธ อธิปฺเปโต. ตสฺมา "ทฺวิเวทนนฺ"ติ วจนํ สุวุตฺตเมว.[๒๔]

"ในเรื่องนี้ผู้โจทก์ถามว่า จิตที่ประกอบด้วยปฏิฆะย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ด่าอยู่ด้วยคำว่า สิขรณี เป็นต้น เหตุใดจึงไม่กล่าวว่า ติเวทนํ (มีเวทนา ๓) แต่กล่าวว่า ทฺวิเวทนํ (มีเวทนา ๒)

ตอบว่า อาบัตินี้มีได้ด้วยอำนาจราคะ ไม่มีด้วยอำนาจปฏิฆะ ดังนั้น จึงหมายถึงการด่าที่ดำเนินไปด้วยอำนาจราคะเท่านั้น ฉะนั้น คำว่า ทฺวิเวทนํ จึงเป็นคำกล่าวที่ดีแล้วโดยแท้"]

ทุฏฺฐุลฺลวาจาสิกฺขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายทุฏฐุลลวาจาสิกขาบท

---

๔. คำอธิบายอัตตกามปาริจริยาสิกขาบท

คำอธิบาย โอติณฺโณ เป็นต้นโดยย่อ

จตุตฺเถ โอติณฺณตา จ วิปริณตจิตฺตตา จ อตฺตกามปาริจริยาวเสน เวทิตพฺพา.

ความเป็นผู้หยั่งลงสู่ราคะและมีจิตแปรปรวน ในสิกขาบทที่ ๔ พึงทราบด้วยอำนาจราคะในการบำเรอกามเพื่อตน

[ราคะในการบำเรอกามเพื่อตน ก็คือราคะที่พอใจเมถุนเพื่อตน ไม่ใช่ราคะเฉพาะอีกประการหนึ่งเหมือนราคะที่พอใจการพูดวาจาชั่วหยาบ

คำว่า อตฺตกามปาริจริยาวเสน มีศัพท์เดิมมาจาก อตฺตกามปาริจริยาราควเสน ลบ ราค ศัพท์เพื่อย่อคำ]

คำอธิบาย มาตุคามสฺส สนฺติเก

มาตุคามสฺส สนฺติเกติ ทุฏฺฐุลฺลโลภาสเน วุตฺตปฺปการาย อิตฺถิยา สมีเป.

คำว่า มาตุคามสฺส สนฺติเก (ใกล้มาตุคาม) หมายความว่า ในที่ใกล้หญิงซึ่งมีประการดังกล่าวไว้ในการพูดวาจาชั่วหยาบ [คือ หญิงที่เข้าใจภาษาทันทีที่ได้ยิน]

[คำว่า สนฺติก (สำนัก, ที่ใกล้) เป็นคำไวพจน์ของ สมีป (ใกล้) ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

สมีปํ นิกฏาสนฺโน　　ปกฏฺฐาภฺยาสสนฺติกํ
อวิทูรญฺจ สามนฺตํ　　สนฺนิกฏฺฐมุปนฺติกํ
สกาสํ อนฺติกํ ฌตฺตํ　　ทูรํ ตุ วิปฺปกฏฺฐกํ.[๒๕]

“ที่ใกล้ = สมีป, นิกฏ, อาสนฺน, ปกฏฺฐ, อภฺยาส, สนฺติก, อวิทูร, สามนฺต, สนฺนิกฏฺฐ, อุปนฺติก, สกาส, อนฺติก, ฌตฺต

ที่ไกล = ทูร, วิปฺปกฏฺฐ”]

คำอธิบาย อตฺตกามปาริจริยาย

อตฺตกามปาริจริยายาติ เมถุนธมฺมสงฺขาเตน กาเมน ปาริจริยา กามปาริจริยา, อตฺตโน อตฺถาย กามปาริจริยา อตฺตกามปาริจริยา, อตฺตนา วา กามิตา อิจฺฉิตาติ อตฺตกามา, สยํ เมถุนราควเสน ปตฺถิตาติ อตฺโถ, อตฺตกามา จ สา ปาริจริยา จาติ อตฺตกามปาริจริยา, ตสฺสา อตฺตกามปาริจริยาย.

คำว่า อตฺตกามปาริจริยา (การบำเรอกามเพื่อตน) มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

- คำว่า กามปาริจริยา คือ การบำเรอด้วยกามที่เรียกว่าเมถุนธรรม
- คำว่า อัตตกามปาริจริยา คือ การบำเรอด้วยกามเพื่อประโยชน์แก่ตน

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อัตตกามะ คือ [การบำเรอ]อันตนปรารถนาแล้ว หมายความว่า ตนต้องการแล้วโดยเนื่องด้วยราคะในเมถุน

คำว่า อัตตกามปาริจริยา คือ การบำเรออันตนปรารถนาแล้ว, [ภิกษุใดหยั่งลงสู่ราคะแล้ว กล่าวคุณ]แห่งการบำเรอกามเพื่อตนนั้น

[คำว่า อตฺตกามปาริจริยา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. การบำเรอด้วยกามเพื่อตน
- กาเมน ปาริจริยา กามปาริจริยา (ตติยาตัปปุริสสมาส)
- อตฺตโน กามปาริจริยา อตฺตกามปาริจริยา (จตุตถีตัปปุริสสมาส)

๒. การบำเรออันตนปรารถนาแล้ว
- อตฺตนา กามา อตฺตกามา (ตติยาตัปปุริสสมาส)
- อตฺตกามา จ สา ปาริจริยา จาติ อตฺตกามปาริจริยา (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า กาม ตามนัยแรกหมายถึง เมถุน มีรูปวิเคราะห์ว่า
- กามียตีติ กาโม = สิ่งที่บุคคลปรารถนา ชื่อว่า กาม
    (ลง ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะและกาลทั้ง ๓)

ส่วนคำว่า กาม ตามนัยหลังเป็นคุณศัพท์ของ ปาริจริยา มีรูปวิเคราะห์ว่า
- กามิตาติ กามา = [การบำเรอ]อันบุคคลปรารถนาแล้ว ชื่อว่า กาม
    (ลง ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะและอดีตกาล)

คำว่า ปาริจริยา ตามนัยทั้ง ๒ มีอรรถเหมือนกัน โดยเป็นศัพท์ภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า
- ปริจรณํ ปาริจริยา = การบำเรอ ชื่อว่า ปาริจริยา

ทำทีฆะสระ อ ใน ป เป็น อา ดังคำว่า ปธานํ วจนํ ปาวจนํ (คำพูดที่เป็นประธาน ชื่อว่า ปาพจน์)

คำว่า ตสฺสา อตฺตกามปาริจริยาย เป็นการแสดง ทันตโสธนนัย คือ การเกลางาช้างให้แหลม ตามที่ได้กล่าวไว้แล้วในปาราชิกที่ ๔]

คำอธิบาย วณฺณํ ภาเสยฺย

วณฺณํ ภาเสยฺยาติ คุณํ อานิสํสํ ปกาเสยฺย.

คำว่า วณฺณํ ภาเสยฺย (กล่าวคุณ) หมายความว่า บอกคุณ คือ อานิสงส์

[ท่านอธิบายข้อความดังต่อไปนี้

๑. คำว่า ภาเสยฺย (กล่าว) ก็คือการบอกให้ผู้อื่นทราบนั่นเอง เพราะอธิบายว่า ปกาเสยฺย (บอก)

๒. วณฺณ ศัพท์ในที่นี้ว่าใช้ในความหมายว่า คุณ ไม่ใช้ในความหมายว่า ผิวพรรณ เป็นต้น เพราะอธิบายว่า คุณํ (คุณ) ความจริงแล้ว วณฺณ ศัพท์มีอรรถ ๑๐ ประการตามสมควร พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

วณฺโณ สณฺฐานรูเปสุ　　ชาติจฺฉวีสุ การเณ
ปมาเณ จ ปสํสายํ　　อกฺขเร จ ยเส คุเณ.[๒๖]

"วณฺณ ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า สัณฐาน, รูป, ประเภท, ผิวพรรณ, เหตุ, จำนวน, การชมเชย, อักษร, ยศ และคุณ"

๓. คุณ ศัพท์ในที่นี้แปลว่า "คุณ" ไม่ใช่แปลว่า "ชั้น" ดังคำว่า ทิคุณา สงฺฆาฏิ (ผ้าสังฆาฏิ ๒ ชั้น), คุณงฺคุณูปาหนา (รองเท้าหลายชั้น) เป็นต้น เพราะอธิบายว่า อานิสํสํ (อานิสงส์) ซึ่งเป็นคำไวพจน์ของ คุณ ศัพท์]

คำอธิบาย เอตทคฺคํ เป็นต้น

เอตทคฺคนฺติอาทิ ตสฺสา อตฺตกามปาริจริยาย วณฺณภาสนาการนิทสฺสนํ.

คำว่า เอตทคฺคํ ฯเปฯ ปริจเรยฺย (สตรีใดบำเรอสมณะเช่นเรา ผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ด้วยความประพฤตินั้น นั่นเป็นยอดแห่งการบำเรอทั้งหลาย) แสดงถึงลักษณะของการกล่าวคุณแห่งบำเรอกามเพื่อตน

[คำว่า เอตทคฺคํ ตัดบทเป็น เอตํ + อคฺคํ มักประกอบร่วมกับคำว่า ยทิทํ (ยํ + อิทํ) แต่ในที่นี้ประกอบใช้ร่วมกับอิตถีลิงค์ว่า ยา (อิตฺถี) จัดเป็นลิงควิปัลลาส โดยเปลี่ยนจากอิตถีลิงค์เป็นนปุงสกลิงค์ จึงมีความหมายว่า เอสา อคฺคา ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า เอตทคฺคนฺติ เอสา อคฺคา (คำว่า เอตทคฺคํ หมายความว่า การบำเรอนั่นเป็นยอด)

คำว่า ปาริจริยานํ ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ ฎีกาใหม่จึงอธิบายว่า

ปาริจริยานนฺติ ปาริจริยานํ มชฺเฌ. นิทฺธารเณ เจตํ สามิวจนํ.[๒๗]

“คำว่า ปาริจริยานํ (บรรดาการบำเรอทั้งหลาย) หมายความว่า ในท่ามกลางแห่งการบำเรอทั้งหลาย อนึ่ง บทนี้ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ”

โดยทั่วไปท่านผู้แต่งมักประกอบใช้ มชฺเฌ (ในท่ามกลาง) หรือ อนฺตเร (ในระหว่าง) เพื่ออธิบายอรรถนิทธารณะของฉัฏฐีวิภัตติหรือสัตตมีวิภัตติ]

ตตฺรายํ ปทสมฺพนฺธวเสเนว สงฺเขปตฺโถ- ยา มาทิสํ ปาณาติปาตาทีหิ วิรหิตตฺตา สีลวนฺตํ เมถุนธมฺมา วิรหิตตฺตา พฺรหฺมจารึ ตทุภเยนาปิ กลฺยาณธมฺมํ เอเตน ธมฺเมน ปริจเรยฺย อภิราเมยฺย, ตสฺสา เอวํ มาทิสํ ปริจรนฺติยา ยา อยํ ปาริจริยา นาม, เอตทคฺคํ ปาริจริยานนฺติ.

ในคำดังกล่าวมีเนื้อความย่อโดยเนื่องด้วยการสัมพันธ์บทดังนี้ว่า สตรีใดบำเรอ คือให้ความสุขสมณะผู้เช่นกับเราที่ชื่อว่ามีศีล เพราะเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้น ชื่อว่า ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ เพราะเว้นจากเมถุนธรรม ผู้ชื่อว่ามีกัลยาณธรรม เพราะการเว้นทั้ง ๒ อย่างนั้นด้วยความประพฤตินั้น ขึ้นชื่อว่าการบำเรอของสตรีผู้บำเรอสมณะผู้เช่นกับเราอย่างนี้นั่น เป็นยอดแห่งการบำเรอทั้งหลาย

[ในประโยคว่า ตตฺรายํ ฯเปฯ สงฺเขปตฺโถ คำว่า ตตฺร เพิ่ม วจเน ส่วนคำว่า อยํ เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า วุจฺจมานตฺโถ (เนื้อความที่อันเราจะกล่าว) เหตุท่านกล่าวประโยคข้างต้นเพื่อแสดงว่า ไม่ควรแปลประโยคนิยมะว่า เอตทคฺคํ ฯเปฯ ก่อน แต่ให้แปลประโยคอนิยมะว่า ยา มาทิสํ ฯเปฯ ก่อน จึงถูกหลักไวยากรณ์

คำว่า ปาณาติปาตาทีหิ วิรหิตตฺตา : แสดงเหตุของความเป็นผู้มีศีลใน สีลวนฺตํ

คำว่า เมถุนธมฺมา วิรหิตตฺตา : แสดงเหตุของความเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ใน พฺรหฺมจารึ

คำว่า ตทุภเยนาปิ : แสดงเหตุของความเป็นผู้มีกัลยาณธรรมในคำว่า กลฺยาณธมฺมํ

บทแสดงเหตุเหล่านี้ทำหน้าที่อธิบายศัพท์ให้มีความชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะแสดงเหตุของการเรียกชื่ออย่างนั้น

คำว่า ตทุภเยน แปลตามศัพท์ว่า “ด้วยหมวด ๒ แห่งการงดเว้นเหล่านั้น” โดย อุภย ศัพท์ที่ใช้เป็นสรรพนามต้องเป็นวิเสสนะแน่นอน เช่น อุภเย เทวมานุสา (เทพและมนุษย์ทั้งสองฝ่าย) แต่ในที่นี้เป็นสมูหตัทธิต ไม่ใช่สรรพนาม มีรูปวิเคราะห์ว่า อุภินฺนํ สมูโห อุภยํ (หมู่แห่งสิ่งสองสิ่ง ชื่อว่า อุภยะ = หมวดสอง) คำนี้ใช้เหมือน ทฺวยํ (ทฺวินฺนํ สมูโห ทฺวยํ <หมู่แห่งสิ่งสองสิ่ง ชื่อว่า ทฺวยะ = หมวดสอง>) โดยมีรูปเป็นเอกพจน์เท่านั้น เพราะ ณ ปัจจัยแสดงอรรถหมู่ไว้แล้ว จึงไม่จำเป็นต้องลงวิภัตติพหูพจน์อีก

ผู้มีศีล คือ ผู้งดเว้นจากความเป็นผู้ทุศีล มีการฆ่าสัตว์เป็นต้น : สีลํ อสฺส อตฺถีติ สีลวนฺโต = สีล ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัย

ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ คือ ผู้งดเว้นจากการเสพเมถุนอันเป็นอัชฌาจารของชาวบ้าน ไม่ใช่ข้อประพฤติของนักบวชผู้มุ่งความพ้นทุกข์ : พฺรหฺมํ จรติ สีเลนาติ พฺรหฺมจารี = พฺรหฺม บทหน้า + จร ธาตุ + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ

ผู้มีกัลยาณธรรม คือ ผู้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้นและการเสพเมถุนทั้ง ๒ อย่าง : กลฺยาโณ ธมฺโม อสฺสาติ กลฺยาณธมฺโม (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

คำว่า อภิราเมยฺย (อภิ บทหน้า + รมุ ธาตุ = รื่นรมย์ + เณ การิตปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ = ให้รื่นรมย์, ให้ความสุข) อธิบาย ปริจเรยฺย (บำเรอ) โดยอธิบายว่า การบำเรอก็คือการให้รื่นรมย์ด้วยสัมผัสนั่นเอง]

คำอธิบาย เมถุนุปสํหิเตน สงฺฆาทิเสโส

เมถุนุปสํหิเตน สงฺฆาทิเสโสติ เอวํ อตฺตกามปาริจริยาย วณฺณํ ภาสนฺโต จ “อรหสิ ตฺวํ มยฺหํ เมถุนธมฺมํ ทาตุนฺ”ติอาทินา เมถุนปฺปฏิสํยุตฺเตเนว วจเนน โย ภาเสยฺย, ตสฺส สงฺฆาทิเสโส.

คำว่า เมถุนุปสํหิเตน สงฺฆาทิเสโส (ด้วยถ้อยคำพาดพิงเมถุน เป็นสังฆาทิเสส) หมายความว่า ภิกษุใดเมื่อกล่าวคุณแห่งการบำเรอกามเพื่อตนอย่างนี้ พึงกล่าวด้วยคำที่เนื่องด้วยเมถุนเท่านั้นว่า เธอควรให้เมถุนธรรมแก่เรา เป็นต้น กองอาบัติชื่อว่าสังฆาทิเสสย่อมมีแก่ภิกษุนั้น

[คำว่า โย ภาเสยฺย แสดงว่า คำว่า เมถุนุปสํหิเตน สัมพันธ์เข้ากับ โย (ภิกฺขุ) ภาเสยฺย ในประโยคก่อนว่า โย ปน ภิกฺขุ ฯเปฯ ภาเสยฺย ไม่ใช่สัมพันธ์กับคำว่า สงฺฆาทิเสโส ที่อยู่ติดกัน

คำว่า อรหสิ ตฺวํ มยฺหํ เมถุนธมฺมํ ทาตุนฺติอาทินา (เธอควรให้เมถุนธรรมแก่เรา เป็นต้น) แสดงตัวอย่างของคำที่เนื่องด้วยเมถุน

คำว่า ตสฺส สงฺฆาทิเสโส (กองอาบัติชื่อว่าสังฆาทิเสสย่อมมีแก่ภิกษุนั้น) แสดงนิยมะของ ย ศัพท์ใน โย ภิกฺขุ ที่กล่าวไว้ในประโยคหน้า

ตามหลักการอธิบายศัพท์ ท่านอธิบายข้อความดังต่อไปนี้

๑. ให้เพิ่ม วจเนน เข้ามาเป็นวิเสสยะของ เมถุนุปสํหิเตน

๒. คำว่า อุปสํหิต ใช้ในความหมายว่า ปฏิสํยุตฺต (ประกอบ, เนื่อง) เพราะเปลี่ยน อุปสํหิต เป็น ปฏิสํยุตฺต

๓. อุปสรรคคือ อุป และ สํ ใน อุปสํหิต มีประโยชน์เพื่อประดับบทให้งดงาม (ปทโสภณ) ไม่มีอรรถพิเศษใดๆ ดังนั้น ท่านจึงไม่ประกอบใช้รูปว่า เมถุนยุตฺเตเนว วจเนน แต่ประกอบเป็น เมถุน-ปฏิสํยุตฺเตเนว

๔. แม้ในพระบาลีจะไม่ประกอบ เอว ศัพท์ ไว้โดยตรงใน เมถุนุปสํหิเตน แต่ศัพท์ทุกศัพท์ในภาษาบาลีอาจประกอบด้วยอวธารณะ คือ การห้ามอรรถอื่นที่ไม่พึงประสงค์ได้ ท่านจึงกล่าวว่า เมถุนปฺ-ปฏิสํยุตฺเตเนว วจเนน (ด้วยคำที่เนื่องด้วยเมถุนเท่านั้น)

อนึ่ง เอว ศัพท์ที่พบในความหมายว่า ตัดสิน (อวธารณ) แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สันนิฏฐานาวธารณะ (ตัดสินด้วยการย้ำความ) แปลว่า “นั่นเทียว, นั่นเอง” ต้องประกอบไว้ท้ายบทกริยาเท่านั้น เพื่อย้ำความของกริยาที่ประกอบร่วม

๒. นิวัตตาปนาวธารณะ (ตัดสินด้วยการห้าม) แปลว่า “เท่านั้น” มักประกอบไว้ท้ายบทนามเป็นส่วนใหญ่ จำแนกออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๒.๑ ห้ามคุณลักษณะ เช่น ติสฺโส ธนุธโร เอว (นายติสสะทรงศิลปะธนูเท่านั้น) เอว ศัพท์ห้ามคุณลักษณะ คือ การทรงศิลปะอื่นจากธนู อันมีศิลปะการขี่ช้าง เป็นต้น

๒.๒ ห้ามทัพพะ เช่น กาโล เอว ธนุธโร (นายกาละเท่านั้นทรงศิลปะธนู) เอว ศัพท์ห้ามทัพพะ คือ บุคคลอื่นนอกจากนายกาละ

๒.๓ ห้ามกิริยา เช่น อตฺเถว กาโก เสโตปิ (กาเผือกก็มีได้เท่านั้น) เอว ศัพท์ห้ามกิริยาความไม่มีแห่งกาเผือก

ข้อความนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์สัทฑสารัตถชาลินีว่า

คุณทพฺพกิริยานํ วา พฺยวจฺเฉทวสา ติธา
ติสฺโส ธนุธโร เอว กาโล เอว ธนุธโร
อตฺเถว กาโก เสโตปิ อิทํ เตสํ นิทสฺสนํ.[๒๘]

“อีกนัยหนึ่ง เอว ศัพท์มี ๓ ประเภท ด้วยการห้ามคุณลักษณะ, ทัพพะ หรือ

กิริยา เช่น - ติสฺโส ธนุธโร เอว (นายติสสะทรงศิลปะธนูเท่านั้น),
- กาโล เอว ธนุธโร (นายกาละเท่านั้นทรงศิลปะธนู)
- อตฺเถว กาโก เสโตปิ (แม้กาเผือกก็มีได้เท่านั้น)

ทั้งหมดนี้เป็นตัวอย่างของ เอว ศัพท์เหล่านั้น”

อนึ่ง เอว ศัพท์ที่ประกอบท้ายบทนามเพื่อห้ามคุณลักษณะเป็นต้นนั้น อาจแสดงความหมาย ๓ ประการ (ในบางที่ไม่มีความหมายสุดท้าย) คือ

๑. คเหตัพพัตถะ เนื้อความที่ควรถือเอา เช่น

- เอว ศัพท์ในประโยคว่า ติสฺโส ธนุธโร เอว กล่าวย้ำคุณลักษณะ คือ การทรงศิลปะธนู

- เอว ศัพท์ในประโยคว่า กาโล เอว ธนุธโร ย้ำทัพพะ คือ นายกาละ

๒. นิวัตเตตัพพัตถะ เนื้อความที่ควรห้าม เช่น

- เอว ศัพท์ในประโยคว่า ติสฺโส ธนุธโร เอว ห้ามคุณลักษณะ คือ การทรงศิลปะอื่นจากธนู อันมีศิลปะการขี่ช้างเป็นต้น

- เอว ศัพท์ในประโยคว่า กาโล เอว ธนุธโร ห้ามทัพพะ คือ บุคคลอื่นจากนายกาละ

๓. อนุญญาตัตถะ เนื้อความที่อนุญาตโดยอ้อม เช่น

- เอว ศัพท์ในประโยคว่า ติสฺโส ธนุธโร เอว อนุญาตบุคคลอื่นนอกจากติสสะว่าเป็นผู้ทรงศิลปะธนูได้

- เอว ศัพท์ในประโยคว่า กาโล เอว ธนุธโร อนุญาตว่านายกาละเป็นผู้ทรงศิลปะอื่นได้ด้วย]

สถานที่เป็นต้น

สาวตฺถิยํ อุทายิตฺเถรํ อารพฺภ อตฺตกามปาริจริยาย วณฺณภาสนวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภพระอุทายีเถระในเมืองสาวัตถี เพราะเหตุคือการพูดคุณของการบำเรอกามเพื่อตน

ประเภทของบัญญัติ

อสาธารณปญฺญตฺติ.

[สิกขาบทนี้]เป็นอสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติไม่ทั่วไปแก่ภิกษุณี)

อาณัติ

อนาณตฺติกํ.

[สิกขาบทนี้]เป็นอนาณัตติกะ (ไม่มีการใช้ผู้อื่น)

อาบัติ

อิตฺถิยา อิตฺถิสญฺญิโน อนฺตมโส หตฺถมุทฺทายปิ วุตฺตนเยเนว อตฺตกามปาริจริยาย วณฺณํ ภาสนฺตสฺส สเจ สา ตมตฺถํ ตสฺมึเยว ขเณ ชานาติ, สงฺฆาทิเสโส โน เจ ชานาติ, ถุลฺลจฺจยํ. ปณฺฑเก ปณฺฑกสญฺญิโนปิ ถุลฺลจฺจยํ. ตสฺมึเยว อิตฺถิสญฺญิโน ทุกฺกฏํ.

- ภิกษุสำคัญในหญิงว่าเป็นหญิง พูดคุณของการบำเรอกามเพื่อตนตามนัยดังกล่าวมาแล้ว แม้ด้วยการงอนิ้วเป็นอย่างต่ำ ถ้าหญิงนั้นเข้าใจเนื้อความนั้นทันที ต้องอาบัติสังฆาทิเสส
- ถ้าไม่เข้าใจ ภิกษุต้องอาบัติถุลลัจจัย
- ภิกษุสำคัญในบัณเฑาะก์ว่าเป็นบัณเฑาะก์ ต้องอาบัติถุลลัจจัย
- ภิกษุสำคัญในบัณเฑาะก์ว่าเป็นหญิง ต้องอาบัติทุกกฏ

อนาบัติ

จีวราทีหิ วตฺถุกาเมหิ ปาริจริยาย วณฺณํ ภาสนฺตสฺส อุมฺมตฺตกาทีนญฺจ อนาปตฺติ.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุพูดคุณของการบำเรอด้วยวัตถุกามมีจีวรเป็นต้น [เพราะพระพุทธองค์ตรัสว่า เมถุนุปสํหิเตน (ด้วยถ้อยคำพาดพิงเมถุน)]
- ภิกษุผู้เป็นบ้าเป็นต้น

วิบัติ

สีลวิปตฺติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

มนุสฺสิตฺถี, อิตฺถิสญฺญิตา, อตฺตกามปาริจริยาย ราโค, เตน ราเคน วณฺณภณนํ, ตงฺขณวิชานนนฺติ อิมาเนตฺถ ปญฺจ องฺคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. หญิงมนุษย์

๒. รู้ว่าเป็นหญิง

๓. เกิดราคะในการบำเรอกามเพื่อตน

๔. พูดคุณ[ในการบำเรอกาม]ด้วยราคะนั้น

๕. หญิงนั้นรู้ความนั้นในขณะนั้น

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

สมุฏฺฐานาทีนิ ทุฏฺฐุลฺโลภาสเน วุตฺตสทิสาเนวาติ.

สมุฏฐานเป็นต้น เป็นเช่นเดียวกับที่กล่าวไว้ในการพูดแทะโลมด้วยคำชั่วหยาบนั่นแล ดังนี้แล

อตฺตกามปาริจริยสิกฺขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายอัตตกามปาริจริยาสิกขาบท

---

๕. คำอธิบายสัญจริตตสิกขาบท

คำอธิบาย สญฺจริตฺตํ

ปญฺจเม สญฺจริตฺตนฺติ อิตฺถิปุริสานํ อนฺตเร สํจรณภาวํ.

โปรดทราบเนื้อความในสิกขาบทที่ ๕ ดังนี้

คำว่า สญฺจริตฺตํ แปลว่า การสัญจรไป (การชักสื่อ) ในระหว่างหญิงกับชาย

[สญฺจริตฺต มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความเป็นผู้มีการเที่ยวไป = สญฺจรณํ สญฺจโร, สญฺจโร อสฺส อตฺถีติ สญฺจรี, สญฺจริโน ภาโว สญฺจริตฺตํ (ลง ตฺต ปัจจัยท้าย สญฺจรี = สญฺจร ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

- ความเป็นผู้เที่ยวไปโดยปกติ = สญฺจรติ สีเลนาติ สญฺจรี, สญฺจริโน ภาโว สญฺจริตฺตํ.

(ลง ตฺต ปัจจัยท้าย สญฺจรี = สํ บทหน้า จร ธาตุ = เที่ยวไป + ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อรรถตัสสีละ)

รูปวิเคราะห์ทั้ง ๒ ข้างต้น ท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า สํจรณภาวํ (ความเป็นผู้เที่ยวไป, การชักสื่อ) โดย ภาว ศัพท์อธิบายอรรถของ ตฺต ปัจจัยใน สญฺจรี ศัพท์

การเที่ยวไปดังกล่าวนั้นเป็นการสัญจรไปในระหว่างหญิงกับชาย ตามข้อความในสิกขาบทนี้ว่า "บอกความประสงค์ของชายแก่หญิงเพื่อให้เป็นภรรยาก็ตาม บอกความประสงค์ของหญิงแก่ชายเพื่อให้เป็นชู้ก็ตาม" ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อิตฺถิปุริสานํ อนฺตเร (ในระหว่างหญิงกับชาย)]

คำอธิบาย สมาปชฺเชยฺย

สมาปชฺเชยฺยาติ สมฺมา ปฏิคฺคณฺหนวีมํสนปจฺจาหรณานิ กโรนฺโต อาปชฺเชยฺย.

คำว่า สมาปชฺเชยฺย (ถึงโดยชอบ) หมายความว่า เมื่อภิกษุทำการรับคำ สอบถาม และกลับมาบอก ชื่อว่าถึงโดยชอบ

[คำว่า สมาปชฺเชยฺย ตัดบทเป็น สํ + อาปชฺเชยฺย อุปสรรคคือ สํ ใช้ในความหมายว่า สมฺมา (โดยชอบ, อย่างบริบูรณ์) คือ ประกอบด้วยลักษณะ ๓ ประการ ดังนี้

๑. การรับคำ (ปฏิคฺคณฺหน) เช่น เมื่อชาย หญิง หรือบิดามารดาของทั้ง ๒ ฝ่ายกล่าวว่า ท่านจงบอกหญิงหรือชายชื่อนั้นอย่างนี้เถิด ภิกษุรับคำของบุคคลเหล่านั้นทางวาจาว่า ดีละ จงเป็นตามนั้น หรือเราจะบอก หรือแสดงอากัปกิริยายอมรับด้วยการผงกศีรษะ เป็นต้น

๒. การสอบถาม (วีมํสน) เช่น ภิกษุนำสาสน์ตามที่กล่าวไว้ไปสู่สำนักของหญิง ชาย หรือบิดามารดา เป็นต้น ที่จะบอกต่อพวกเขาแน่นอน แล้วบอกสาสน์นั้น

๓. การกลับมาบอก (ปจฺจาหรณ) เช่น ภิกษุกลับมาแล้วบอกเรื่องนั้นต่อหญิงหรือชาย โดยผู้รับสาสน์ที่เป็นหญิงหรือชายจะยอมรับหรือไม่ยอมรับก็ตาม หรือนิ่งเฉยด้วยความเอียงอายก็ตาม

ถ้าภิกษุชักสื่อครบองค์ ๓ ข้างต้น ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

ถ้าครบองค์ ๒ ต้องอาบัติถุลลัจจัย

ถ้าครบเพียงองค์เดียว ต้องอาบัติทุกกฏ

ในที่นี้จึงประกอบใช้ สํ อุปสรรคเพื่อแสดงถึงการครบองค์ ๓ ประการเหล่านั้น]

คำอธิบาย อิตฺถิยา วา ปุริสมตึ

อิตฺถิยา วาติอาทิ สมาปชฺชนาการทสฺสนํ. ตตฺถ อิตฺถิยา วา ปุริสมตินฺติ ปุริเสน วา ตสฺส มาตาปิตาทีหิ วา เปสิโต ปุริสสฺส มตึ อธิปฺปายํ อิตฺถิยา อาโรเจยฺยาติ อตฺโถ.

คำว่า อิตฺถิยา วา (บอกความประสงค์ของชายแก่หญิงเพื่อให้เป็นภรรยาก็ตาม) เป็นต้น แสดงลักษณะของการชักสื่อ

ในพากย์นั้น คำว่า อิตฺถิยา วา ปุริสมตึ (บอกความประสงค์ของชายแก่หญิง) หมายความว่า ภิกษุใดถูกส่งไปโดยชาย หรือมารดาบิดาเป็นต้นของชายนั้นส่งไป [บอก]ความประสงค์ของชายแก่หญิง

[ท่านอธิบายข้อความดังต่อไปนี้

๑. คำว่า ปุริสสฺส มตึ มีรูปวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า

- ปุริสสฺส มติ ปุริสมติ = ความประสงค์ของชาย ชื่อว่า ปุริสมติ

เพราะลงฉัฏฐีวิภัตติท้าย ปุริสสฺส ในคำว่า ปุริสสฺส มตึ

๒. มติ ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า ความประสงค์ ไม่ใช้ในความหมายอื่นๆ ว่า ปัญญา, ความเห็น ดังคำว่า มติมา (ผู้มีปัญญา), อาจริยมติ (ความเห็นของอาจารย์)

๓. คำว่า ปุริสมตึ และ อิตฺถิมตึ ในคำว่า อิตฺถิยา วา ปุริสมตึ ปุริสสฺส วา อิตฺถิมตึ สัมพันธ์เป็นกรรมในปาฐเสสะว่า อาโรเจยฺย เพราะประกอบใช้บทว่า อาโรเจยฺย ท้ายพากย์ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อิตฺถิยา วา ปุริสมตึ ปุริสสฺส วา อิตฺถิมตินฺติ เอตฺถ "อาโรเจยฺยา"ติ ปาฐเสโส ทฏฺฐพฺโพ. เตเนวาห "ตตฺถา"ติอาทิ.[๒๙]

"พึงทราบปาฐเสสะว่า อาโรเจยฺย ในคำว่า อิตฺถิยา วา ปุริสมตึ ปุริสสฺส วา อิตฺถิมตึ นี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตตฺถ เป็นต้น"

คู่มือสอนกังขาฯ (เล่ม ๒ หน้า ๑๐) นำข้อความจากเนตติฎีกามาอธิบายเพิ่มเติมว่า

อตฺถสมฺภเว สติ เสสสทฺทโยชนํ กาตพฺพํ.[๓๐]

"เมื่อมีความสมควรแห่งเนื้อความ พึงทำการประกอบศัพท์ที่เหลือ"

อย่างไรก็ตาม ข้อความข้างต้นนั้นไม่พบในเนตติฎีกาฉบับที่จัดพิมพ์ในปัจจุบัน อีกทั้งไม่พบในคัมภีร์ฎีกาอื่นอีกด้วย ขอฝากให้ผู้รู้ค้นหาที่มาของข้อความนี้]

คำอธิบาย ปุริสสฺส วา อิตฺถิมตึ

ปุริสสฺส วา อิตฺถิมตินฺติ อิตฺถิยา วา ตสฺสา มาตาปิตาทีหิ วา เปสิโต อิตฺถิยา มตึ อธิปฺปายํ ปุริสสฺส อาโรเจยฺยาติ อตฺโถ.

คำว่า ปุริสสฺส วา อิตฺถิมตึ (บอกความประสงค์ของหญิงแก่ชาย) หมายความว่า ภิกษุถูกส่งไปโดยหญิงหรือมารดาบิดาเป็นต้นของหญิงนั้น บอกความประสงค์ของหญิงแก่ชาย

[คำว่า อิตฺถิยา มตึ แสดงรูปวิเคราะห์ฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า

- อิตฺถิยา มติ อิตฺถิมติ = ความประสงค์ของหญิง ชื่อว่า อิตถิมติ

ส่วนคำว่า อธิปฺปายํ ก็อธิบายอรรถของ มติ ศัพท์ดังที่กล่าวมาแล้ว แต่ผู้แปลเห็นว่าบทนี้น่าจะเกินมา เพราะท่านผู้แต่งได้กล่าวไว้ในประโยคต้นแล้ว จึงไม่จำเป็นต้องกล่าวซ้ำอีก ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา]

คำอธิบาย ชายตฺตเน วา ชารตฺตเน วา

ชายตฺตเน วา ชารตฺตเน วาติ ชายภาเว วา ชารภาเว วา. ปุริสสฺส หิ มตึ อิตฺถิยา อาโรเจนฺโต ชายตฺตเน อาโรเจติ, อิตฺถิยา มตึ ปุริสสฺส อาโรเจนฺโต ชารตฺตเน อาโรเจติ.

คำว่า ชายตฺตเน วา ชารตฺตเน วา (เพื่อให้เป็นภรรยาก็ตาม เพื่อให้เป็นชู้ก็ตาม) หมายความว่า ในเพราะต้องการให้เป็นภรรยาก็ตาม ในเพราะต้องการให้เป็นชู้ก็ตาม กล่าวคือ เมื่อภิกษุบอกความประสงค์ของชายแก่หญิง ชื่อว่า บอกเพื่อให้เป็นภรรยา เมื่อบอกความประสงค์ของหญิงแก่ชาย ชื่อว่า บอกเพื่อให้เป็นชู้

[คำว่า ชายตฺตน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ชายาย ภาโว ชายตฺตนํ = ความเป็นภรรยา ชื่อว่า ชายัตตนะ

(ชายา ศัพท์ + ตฺตน ปัจจัยในภาวตัทธิต ทำรัสสะ อา ใน ยา เป็น อ)

ดังนั้น ท่านจึงอธิบาย ชายตฺตเน ว่า ชายภาเว อนึ่ง การลง ตฺตน ปัจจัยในภาวตัทธิตนี้ ให้ลงด้วย ตุ ศัพท์ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๖๐) ว่า ณฺยตฺตตา ภาเว ตุ (ลง ณฺย ปัจจัย, ตฺต ปัจจัย และ ตา ปัจจัย และปัจจัยอื่นๆ ในความหมายว่า ความเป็น) ดังคำว่า ปุถุชฺชนสฺส ภาโว ปุถุชฺชนตฺตนํ (ความเป็นปุถุชน ชื่อว่า ปุถุชชนัตตนะ), เวทนาย ภาโว เวทนตฺตนํ (ความเป็นเวทนา ชื่อว่า เวทนัตตนะ)

แม้คำว่า ชารตฺตน ก็เช่นเดียวกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า ชารสฺส ภาโว ชารตฺตนํ (ความเป็นชู้ ชื่อว่า ชารัตตนะ) ดังนั้น ท่านจึงอธิบาย ชารตฺตเน ว่า ชารภาเว

สัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ (สฺมึ) ใน ชายตฺตเน, ชารตฺตเน ลงในอรรถนิมิตตะ ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๕๐) กล่าวว่า นิมิตฺตตฺเถ เจตํ ภุมฺมวจนํ (สัตตมีวิภัตตินี้ลงในอรรถนิมิตตะ) จึงแปลตามศัพท์ว่า "*ชายตฺตเน วา* ในเพราะความเป็นภรรยาก็ตาม *ชารตฺตเน วา* ในเพราะความเป็นชู้ก็ตาม" ซึ่งหมายความว่า "เพื่อให้เป็นภรรยาก็ตาม เพื่อให้เป็นชู้ก็ตาม" เพราะบทแสดงเหตุในภาษาบาลีอาจสื่อถึงผลได้ หรือบทที่แสดงผลก็อาจสื่อถึงเหตุได้ จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักประกอบใช้บทแสดงเหตุว่า ทสฺสนโต (เพราะแสดง) หรือประกอบใช้บทแสดงผลว่า ทสฺเสตุํ, ทสฺสนตฺถํ (เพื่อแสดง) ตามสมควร ดังคำอธิบายในว่า

"ชายตฺตเน วา ชารตฺตเน วา"ติ หิ อิทํ ยทตฺถํ ตํ เตสํ มตึ อาโรเจติ, ตํทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ.[๓๑]

"โดยแท้จริงแล้ว คำว่า ชายตฺตเน วา ชารตฺตเน วา นี้ ตรัสไว้เพื่อแสดงประโยชน์ที่ภิกษุบอกความประสงค์ของชายหญิงเหล่านั้น"]

อปิจ ปุริสสฺเสว มตึ อิตฺถิยา อาโรเจนฺโต ชายตฺตเน วา อาโรเจติ นิพทฺธภริยภาเว, ชารตฺตเน วา มิจฺฉาจารภาเว, เตเนวสฺส ปทภาชเน "ชายตฺตเน วาติ ชายา ภวิสฺสสิ. ชารตฺตเน วาติ ชารี ภวิสฺสสี"ติ วุตฺตํ. เอเตเนว อุปาเยน อิตฺถิยา มตึ ปุริสสฺส อาโรจเนปิ "ปติ ภวิสฺสสิ, ชาโร ภวิสฺสสี"ติ วตฺตพฺพตา เวทิตพฺพา.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุผู้บอกความประสงค์ของชายแก่หญิงเท่านั้น ชื่อว่าบอกเพื่อให้เป็นภรรยา คือ เพื่อให้เป็นภรรยาประจำ หรือเพื่อให้เป็นหญิงชู้ คือ เพื่อให้เป็นหญิงผู้ประพฤติผิดประเวณี ด้วยเหตุนั้นนั่นเทียว ในปทภาชนีย์ของบทว่า ชายตฺตเน วา ชารตฺตเน วา จึงตรัสว่า

ชายตฺตเน วาติ ชายา ภวิสฺสสิ. ชารตฺตเน วาติ ชารี ภวิสฺสสิ.[๓๒]

"คำว่า ชายตฺตเน วา หมายความว่า เธอจะเป็นภรรยาหรือไม่

คำว่า ชารตฺตเน วา หมายความว่า เธอจะเป็นหญิงชู้หรือไม่"

โปรดทราบความเป็นคำที่ควรกล่าวแม้ในการบอกความประสงค์ของหญิงแก่ชายว่า ปติ ภวิสฺสสิ (เธอจะเป็นสามีหรือไม่) ชาโร ภวิสฺสสิ (เธอจะเป็นชายชู้หรือไม่) ตามนัยนี้นั่นเทียว

[ตามนัยแรกที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถา ชายา ศัพท์กล่าวถึงภรรยา ส่วน ชาร ศัพท์กล่าวถึงชายชู้ อีกทั้งเป็นการบอกความประสงค์ของชายแก่หญิง และบอกความประสงค์ของหญิงแก่ชาย

ตามนัยหลังกล่าวตามปทภาชนีย์ของสิกขาบทนี้ ชายา ศัพท์กล่าวถึงภรรยาประจำ ส่วน ชาร ศัพท์กล่าวถึงหญิงชู้ อีกทั้งเป็นการบอกความประสงค์ของชายแก่หญิงเพียงอย่างเดียว โดย เอว ศัพท์ใน ปุริสสฺเสว ห้ามการบอกความประสงค์ของหญิงแก่ชาย อย่างไรก็ตาม ถ้าเป็นการบอกความประสงค์ของหญิงแก่ชาย ชาร ศัพท์ก็แปลว่า "ชายชู้" ได้เช่นเดียวกัน ดังนั้น นัยทั้ง ๒ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาและปทภาชนีย์จึงไม่ขัดแย้งกัน

คำว่า นิพทฺธภริยภาเว (เพื่อให้เป็นภรรยาประจำ) อธิบาย ชายตฺตเน (เพื่อให้เป็นภรรยา) ว่าหมายถึงภรรยาประจำ ส่วนคำว่า มิจฺฉาจารภาเว (เพื่อให้เป็นหญิงผู้ประพฤติผิดประเวณี) อธิบาย ชารตฺตเน (เพื่อให้เป็นหญิงชู้) ว่าหมายถึงภรรยาชั่วคราว

คำว่า อปิจ ฯเปฯ วุตฺตํ (อีกอย่างหนึ่ง ฯเปฯ จึงตรัสว่า ชายตฺตเน วาติ ชายา ภวิสฺสสิ. ชารตฺตเน วาติ ชารี ภวิสฺสสิ) กล่าวเพื่อย้ำความว่า ชายา ศัพท์กล่าวถึงภรรยาประจำ ส่วน ชาร ศัพท์กล่าวถึงหญิงชู้ อีกทั้งเป็นการบอกความประสงค์ของชายแก่หญิงเพียงอย่างเดียว ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงทราบได้ว่า ชายา ศัพท์กล่าวถึงภรรยาประจำ ส่วน ชาร ศัพท์กล่าวถึงหญิงชู้ อีกทั้งเป็นการบอกความประสงค์ของชายแก่หญิงเพียงอย่างเดียว

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรกล่าวประโยคย้ำความโดยอ้างจากพระบาลีมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า เราได้นำหลักฐานจากปทภาชนีย์มาอ้างไว้เป็นสาธกด้วยประโยคนี้ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิทานิ ปน ปทภาชนิยํ วุตฺตนเยนาปิ อตฺถํ ทสฺเสตุํ "อปิจา"ติอาทิมาห.[๓๓]

"อนึ่ง บัดนี้ ท่านกล่าวว่า อปิจ เป็นต้นเพื่อแสดงเนื้อความแม้ตามนัยที่กล่าวไว้ในปทภาชนีย์"

คำว่า เอเตเนว อุปาเยน ฯเปฯ เวทิตพฺพา (โปรดทราบความเป็นคำที่ควรกล่าวแม้ในการบอกความประสงค์ของหญิงแก่ชายว่า ปติ ภวิสฺสสิ, ชาโร ภวิสฺสสิ ตามนัยนี้นั่นเทียว) กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อแสดงเหตุในการบอกความประสงค์ของสตรีแก่บุรุษว่าเป็นการชักสื่อได้ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การบอกความประสงค์ของบุรุษแก่สตรี เป็นการชักสื่อ แต่การบอกความประสงค์ของสตรีแก่บุรุษ ไม่ควรเป็นการชักสื่อ เพราะพระพุทธองค์ตรัสไว้ในปทภาชนีย์เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ว่า ชายา ภวิสฺสสิ, ชารี ภวิสฺสสิ มิใช่หรือ

- ปุจฉา (คำถาม) คือ การบอกความประสงค์ของสตรีแก่บุรุษ เป็นการชักสื่อได้อย่างไร

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า อธิบายว่า เราได้แสดงเหตุในการบอกความประสงค์ของสตรีแก่บุรุษว่าเป็นการชักสื่อได้ด้วยประโยคนี้

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กิญฺจาปิ อิตฺถิลิงฺควเสน ปทภาชนิยํ วุตฺตํ, "ชายตฺตเน วา ชารตฺตเน วา"ติ ปน นิทฺเทสสฺส อุภย-ลิงฺคสาธารณตฺตา ปุริสลิงฺควเสนาปิ โยเชตฺวา วตฺตพฺพนฺติ อาห "เอเตเนว อุปาเยนา"ติอาทิ.[๓๔]

"พระพุทธองค์ตรัสไว้ในปทภาชนีย์โดยความเป็นอิตถีลิงค์ก็จริง แต่บุคคลพึงประกอบแล้วกล่าวโดยความเป็นปุงลิงค์อีกด้วย เพราะนิเทศว่า ชายตฺตเน วา ชารตฺตเน วา เป็นศัพท์สามัญทั่วไปแก่ลิงค์ทั้ง ๒ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอเตเนว อุปาเยน (โปรดทราบความเป็นคำที่ควรกล่าวแม้ในการบอกความประสงค์ของหญิงแก่ชายว่า ปติ ภวิสฺสสิ, ชาโร ภวิสฺสสิ ตามนัยนี้นั่นเทียว) เป็นต้น"]

คำอธิบาย อนฺตมโส ตงฺขณิกายปิ

อนฺตมโส ตงฺขณิกายปีติ สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน ยา อยํ ตงฺขเณ มุหุตฺตมตฺเต สํวสิ-ตพฺพโต "ตงฺขณิกา"ติ วุจฺจติ, มุหุตฺติกาติ อตฺโถ. ตสฺสาปิ "มุหุตฺติกา ภวิสฺสสี"ติ เอวํ ปุริสสฺส มตึ อาโรเจนฺตสฺส สงฺฆาทิเสโส.

คำว่า อนฺตมโส ตงฺขณิกายปิ (โดยที่สุดบอกแม้แก่หญิงแพศยาอันจะพึงอยู่ร่วมชั่วขณะ) หมายความว่าโดยกำหนดอย่างต่ำสุด หญิงใดเรียกว่า ตังขณิกา (ผู้ควรอยู่ร่วมในขณะนั้น) เพราะเป็นผู้อันบุรุษพึงอยู่ร่วมในขณะนั้น คือ เพียงครู่เดียว หมายถึง หญิงที่บุรุษพึงอยู่ร่วมครู่เดียว เมื่อภิกษุบอกความประสงค์ของชายแม้แก่หญิงนั้นอย่างนี้ว่า เธอจะเป็นเมียชั่วคราว หรือไม่ กองอาบัติ ชื่อว่า สังฆาทิเสส[ย่อมมีแก่ภิกษุนั้น]

[คำว่า ตงฺขเณ มุหุตฺตมตฺเต สํวสิตพฺพโต (เพราะเป็นผู้อันบุรุษพึงอยู่ร่วมในขณะนั้น คือ เพียงครู่เดียว) แสดงรูปวิเคราะห์ ตงฺขณิกา ว่า

- โส ขโณ ตงฺขโณ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ตงฺขเณ สํวสิตพฺพา ตงฺขณิกา (ตงฺขณ ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน สํวสิตพฺพ ตัทธิต)

คำว่า มุหุตฺตมตฺเต (คือ เพียงครู่เดียว) อธิบาย ตงฺขเณ (ในขณะนั้น) โดยอธิบายว่า ขณะนั้นก็คือ ชั่วขณะที่ชายอยู่ร่วมกับหญิง ไม่ใช่ขณะอื่นจากนี้]

เอเตเนว อุปาเยน "มุหุตฺติโก ภวิสฺสสี"ติ เอวํ ปุริสสฺส อิตฺถิมตึ อาโรเจนฺโตปิ สงฺฆา-ทิเสสํ อาปชฺชตีติ เวทิตพฺโพ.

โดยนัยเดียวกันนั่นแหละ เมื่อภิกษุบอกความประสงค์ของหญิงแก่ชายอย่างนี้ว่า เธอจะเป็นผัวชั่วคราว หรือไม่ พึงทราบว่าต้องอาบัติสังฆาทิเสส

[ข้อความนี้แสดงว่า คำว่า อนฺตมโส ตงฺขณิกายปิ เป็นนิทัสสนนัย คือ นัยที่แสดงพอเป็นตัวอย่าง แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่นที่อยู่ในจำพวกเดียวกัน ดังนั้น แม้ภิกษุบอกความประสงค์ของหญิงแก่ชายอย่างนี้ว่า เธอจะเป็นผัวชั่วคราวหรือไม่ ก็ต้องอาบัติสังฆาทิเสสเช่นกัน

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

"อนฺตมโส ตงฺขณิกายปี"ติ อิทํ นิทสฺสนมตฺตนฺติ อาห "เอเตเนว อุปาเยนา"ติอาทิ.[๓๕]

"คำว่า อนฺตมโส ตงฺขณิกายปิ นี้เป็นเพียงตัวอย่าง ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอเตเนว อุปาเยน (โดยนัยเดียวกันนั่นแหละ) เป็นต้น"]

สถานที่เป็นต้น

สาวตฺถิยํ อุทายิตฺเถรํ อารพฺภ สญฺจริตฺตสมาปชฺชนวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภพระอุทายีเถระในเมืองสาวัตถี เพราะเหตุคือการชักสื่อ

ประเภทของบัญญัติ

"อนฺตมโส ตงฺขณิกายปี"ติ อยเมตฺถ อนุปญฺญตฺติ, สาธารณปญฺญตฺติ.

บัญญัติว่า อนฺตมโส ตงฺขณิกายปิ (โดยที่สุด[บอก]แม้แก่หญิงแพศยาอันจะพึงอยู่ร่วมชั่วขณะ) นี้เป็นอนุบัญญัติในสิกขาบทนี้

[สิกขาบทนี้]เป็นสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติทั่วไปแก่ภิกษุและภิกษุณี)

อาณัติ

"ปฏิคฺคณฺหาติ, วีมํสติ, อนฺเตวาสึ ปจฺจาหราเปตี"ติ อิมินา นเยน สาณตฺติกํ.

[สิกขาบทนี้]เป็นสาณัตติกะ (มีการใช้ผู้อื่น) ตามนัยอย่างนี้ว่า ภิกษุรับคำ สอบถาม และให้อันเตวาสิกนำกลับไปบอก

อาบัติ

อญฺญตฺร นาลํวจนียาย ยาย กายจิ อิตฺถิยา อนฺตมโส มาตุยาปิ ปุริสมตึ อาโรเจนฺโต "โหหิ กิร ภริยา ธนกฺกีตา"ติ วตฺตุกาโม สเจปิ ฉนฺทวาสินีอาทีสุ อญฺญตรากาเรน อาโรเจตฺวา ตาย "สาธู"ติ สมฺปฏิจฺฉิเตปิ อสมฺปฏิจฺฉิเตปิ ปุน อาคนฺตฺวา เยน ปหิโต, ตสฺส ตํ ปวตฺตึ อาโรเจติ, สงฺฆาทิเสสํ อาปชฺชติ. สา ปน ตสฺส ภริยา โหตุ วา, มา วา, อการณเมตํ. สเจปิ ยสฺสา สนฺติกํ เปสิโต, ตํ อทิสฺวา อญฺญตรสฺส อวสฺสาโรจนกสฺส "อาโรเจหี"ติ วตฺวา ปจฺจาหรติ, อาปชฺชติเยว. "มาตุรกฺขิตํ พฺรูหี"ติ เปสิตสฺส ปน คนฺตฺวา อญฺญํ ปิตุรกฺขิตาทีสุ อญฺญตรํ วทนฺตสฺส วิสงฺเกตํ โหติ, ปุริสสฺส วา อิตฺถิยา วา วจนํ "สาธู"ติ กาเยน วา วาจาย วา อุภเยน วา ปฏิคฺคณฺหิตฺวา ตสฺสา อิตฺถิยา วา ปุริสสฺส วา อาโรเจตฺวา วา อาโรจาเปตฺวา วา ปุน เยน เปสิโต, ตสฺส ตํ ปวตฺตึ สยํ อาโรเจนฺตสฺส วา อญฺเญน อาโรจาเปนฺตสฺส วา สงฺฆาทิเสโส. เอตฺตาวตา หิ "ปฏิคฺคณฺหาติ, วีมํสติ, ปจฺจาหรตี"ติ อิทํ องฺคตฺตยํ สมฺปาทิตเมว โหติ, อิโต ปน เยหิ เกหิจิ ทฺวีหิ องฺเคหิ, ปณฺฑเก จ องฺคตฺตเยนาปิ ถุลฺลจฺจยํ. เอเกน ทุกฺกฏํ.

- เมื่อภิกษุบอกความประสงค์ของชายแก่หญิงคนใดคนหนึ่ง แม้แก่มารดาเป็นอย่างต่ำ ยกเว้นหญิงที่ไม่ควรถูกชักสื่อ เป็นผู้ต้องการพูดว่า เธอจะเป็นภรรยาสินไถ่หรือไม่ ถึงแม้จะบอกด้วยลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งในภรรยาที่อยู่ด้วยความพอใจเป็นต้น หญิงนั้นจะรับว่าดีละก็ตาม ไม่รับก็ตาม กลับมาบอกข่าวนั้นแก่ผู้ส่งตนไป ต้องอาบัติสังฆาทิเสส อนึ่ง หญิงนั้นจะเป็นภรรยาของชายนั้นก็ตาม ไม่เป็นก็ตาม เรื่องนี้มิใช่เหตุ

- แม้ถ้าภิกษุไม่พบหญิงที่ตนส่งไปหา ได้บอกแก่บุคคลใดบุคคลหนึ่งผู้จะบอกแน่นอนว่า เธอจงช่วยบอก แล้วกลับมาบอก ต้องอาบัติสังฆาทิเสสเหมือนกัน

- เมื่อภิกษุถูกส่งไปโดยกล่าวว่า ท่านจงบอกหญิงที่มารดารักษา แต่ไปบอกหญิงอื่นมีหญิงที่บิดารักษาเป็นต้นคนใดคนหนึ่ง จัดเป็นความคลาดเคลื่อน[จากคำสั่ง] [คือ ไม่ต้องอาบัติ]

- ภิกษุรับคำของชายหรือหญิงด้วยกาย ด้วยวาจา หรือด้วยทั้ง ๒ อย่างว่า ดีละ บอกหรือใช้ให้บอกแก่หญิงหรือชายนั้น เมื่อบอกเองหรือให้ผู้อื่นบอกเรื่องนั้นแก่บุคคลที่ส่งตนไปอีก ต้องอาบัติสังฆาทิเสส โดยแท้จริงแล้ว ด้วยการบอกหรือการให้บอกเพียงเท่านี้ ชื่อว่า ครบองค์ ๓ เหล่านี้ คือ รับคำ สอบถาม และกลับมาบอก

- ต้องอาบัติถุลลัจจัยด้วยองค์ ๒ อย่างใดอย่างหนึ่งจากองค์ ๓ เหล่านี้ หรือแม้ด้วยองค์ ๓ ในบัณเฑาะก์

- ต้องอาบัติทุกกฏด้วยองค์อย่างเดียว

[คำว่า นาลํวจนียา (หญิงที่ไม่ควรถูกชักสื่อ) แปลตามศัพท์ว่า "หญิงผู้ไม่ควรเพื่อการกล่าว [โดยเนื่องด้วยการชักสื่อ]" หมายถึง หญิงที่ยังคงสภาพของภรรยาไว้ โดยยังไม่ได้แยกจากกันอย่างถูกกฎหมาย เพียงแต่แยกกันอยู่กับสามีเท่านั้น หญิงดังกล่าวแม้ภิกษุไปบอกให้คืนดีกับสามี ก็ไม่ถือว่าเป็นการชักสื่อ เพราะภรรยาเป็นสมบัติของสามีตามกฎหมาย จึงไม่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อญฺญตฺร นาลํวจนียายาติ เทสจาริตฺตวเสน ปณฺณทานาทินา อปริจฺจตฺตํ ฐเปตฺวา.[๓๖]

"คำว่า อญฺญตฺร นาลํวจนียาย (หญิงที่ไม่ควรถูกชักสื่อ) หมายความว่า ยกเว้นหญิงที่ยังไม่ได้ถูกสละไปด้วยการให้ใบหย่า เป็นต้น ตามธรรมเนียมของสถานที่"

คำว่า นาลํวจนียา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วจนียาย อลํ อลํวจนียา (อมาทิปรตัปปุริสสมาส)

- น อลํวจนียา นาลํวจนียา (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า วจนีย ประกอบรูปศัพท์มาจาก วจ ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดให้ปรากฏ) + อนีย ปัจจัย ในภาวสาธนะ

คำว่า โหติ กิร ภริยา ธนกฺกีตา"ติ วตฺตุกาโม ฯเปฯ อาโรเจตฺวา (เป็นผู้ต้องการพูดว่า เธอจะเป็นภรรยาสินไถ่หรือไม่ ถึงแม้จะบอกด้วยลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งในภรรยาที่อยู่ด้วยความต้องการเป็นต้น) หมายความว่า แม้ภิกษุต้องการพูดถึงหญิงอย่างหนึ่ง คือ ต้องการพูดว่า เธอจะเป็นภรรยาสินไถ่หรือไม่ แต่พูดผิดไปอีกอย่างหนึ่ง คือพูดว่า เธอจะเป็นภรรยาที่อยู่ด้วยความต้องการหรือไม่ ไม่นับว่าเป็นวิสังเกตะ คือ คลาดเคลื่อน เพราะประกอบด้วยองค์ ๓ เหมือนกัน

การชักสื่อในสิกขาบทนี้ เกี่ยวกับการบอกหญิงคนใดคนหนึ่งในหญิง ๑๐ ประเภทให้เป็นภรรยาคนใดคนหนึ่งในภรรยา ๑๐ ประเภท แม้ภิกษุพูดผิดประเภทไป ก็ต้องอาบัติสังฆาทิเสสเช่นเดียวกัน

หญิง ๑๐ ประเภท[๓๗] คือ

๑. หญิงที่มารดารักษา (มาตุรกฺขิตา)

๒. หญิงที่บิดารักษา (ปิตุรกฺขิตา)

๓. หญิงที่มารดาบิดารักษา (มาตาปิตุรกฺขิตา)

๔. หญิงที่พี่ชายน้องชายรักษา (ภาตุรกฺขิตา)

๕. หญิงที่พี่สาวน้องสาวรักษา (ภคินิรกฺขิตา)

๖. หญิงที่ญาติรักษา (ญาติรกฺขิตา)

๗. หญิงที่ตระกูลรักษา (โคตฺตรกฺขิตา)

๘. หญิงที่มีธรรมรักษา (ธมฺมรกฺขิตา)

๙. หญิงที่มีคู่หมั้น (สารกฺขา)

๑๐. หญิงที่มีกฎหมายคุ้มครอง (สปริทณฺฑา)

ภรรยา ๑๐ ประเภท[๓๗] คือ

๑. ภรรยาสินไถ่ (ธนกฺกีตา) คือ หญิงที่ชายเอาทรัพย์ซื้อมาอยู่ร่วมกัน

๒. ภรรยาที่อยู่ด้วยความต้องการ (ฉนฺทวาสินี) คือ หญิงอันเป็นที่รักซึ่งชายคู่รักรับให้อยู่ร่วมกัน

๓. ภรรยาที่อยู่เพราะสมบัติ (โภควาสินี) คือ หญิงที่ชายยกสมบัติให้แล้วอยู่ร่วมกัน

๔. ภรรยาที่อยู่เพราะแผ่นผ้า (ปฏวาสินี) คือ หญิงที่ชายมอบผ้าให้แล้วอยู่ร่วมกัน

๕. ภรรยาที่เข้าพิธีสมรส (โอทปตฺตกินี) คือ หญิงที่ชายจับมือจุ่มลงในภาชนะน้ำด้วยกันแล้วอยู่ร่วมกัน

๖. ภรรยาที่ชายยกผ้ารองหม้อน้ำของหญิงลง (โอภฏจุมฺพฏา) คือ หญิงที่ชายยกผ้ารองหม้อน้ำลงแล้วอยู่ร่วมกัน

๗. ภรรยาที่เป็นทั้งคนรับใช้เป็นทั้งภรรยา (ทาสี จ ภริยา จ) คือ หญิงที่เป็นทั้งทาสเป็นทั้งภรรยา

๘. ภรรยาที่เป็นทั้งลูกจ้างเป็นทั้งภรรยา (กมฺมการี จ ภริยา จ) คือ หญิงที่เป็นทั้งลูกจ้างเป็นทั้งภรรยา

๙. ภรรยาที่เป็นเชลย (ธชาหฏา) คือ หญิงที่ถูกนำมาเป็นเชลย

๑๐. ภรรยาชั่วคราว (มุหุตฺติกา) คือ หญิงที่อยู่ร่วมกันเป็นครั้งคราว

ประโยคว่า อการณเมตํ (เรื่องนี้มิใช่เหตุ) แปลตามศัพท์ว่า “*เอตํ ภริยาย ภวนํ วา อภวนํ วา* อ.ความเป็นหรือ หรือว่า อ.ความไม่เป็นแห่งภรรยานั่น” โดยเปลี่ยน โหตุ วา มา วา เป็นบทนามว่า ภวนํ วา อภวนํ วา และเปลี่ยนรูปปฐมาวิภัตติว่า ภริยา เป็นรูปฉัฏฐีวิภัตติว่า ภริยาย โดยประกอบใช้ ภู ธาตุ เป็นรูปว่า ภวนํ การที่ไม่ประกอบใช้ หู ธาตุ ก็เนื่องจากว่า รูปว่า หวนํ แปลว่า การบูชา มาจาก หุ ธาตุ (ปูชายํ = บูชา) + ยุ ปัจจัย ไม่มีรูปภาวสาธนะของ หู ธาตุ จึงจำเป็นต้องประกอบใช้ ภู ธาตุแทน หู ธาตุ ในเรื่องนี้

คำว่า อวสฺสาโรจนกสฺส (ผู้จะบอกแน่นอน) ตัดบทเป็น อวสฺสํ + อาโรจนกสฺส คำว่า อาโรจนก

ลง ณฺวุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ อนาคตกาล แปลง ณฺวุ เป็น อนก ดังข้อความคัมภีร์รัตถนิยาม (ข้อ ๕๔๒) กล่าวไว้ว่า "ณฺวุ ปัจจัยที่แปลงเป็น อนก ลงในอนาคตกาล"

ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกายว่า

ยถา วา อุทกโต อุคฺคนฺตฺวา ฐิตํ ปริปากคตํ ปทุมํ สูริยรสฺมิสมฺผสฺเสน อวสฺสํ พุชฺฌิสฺสตีติ พุชฺฌนกปทุมนฺติ วุจฺจติ, เอวํ พุทฺธานํ สนฺติเก พฺยากรณสฺส ลทฺธตฺตา อวสฺสํ อนนฺตราเยน ปารมิโย ปูเรตฺวา พุชฺฌิสฺสตีติ พุชฺฌนกสตฺโตติปิ โพธิสตฺโต.[๓๘]

"อีกอย่างหนึ่ง แม้บุคคลผู้จะเบิกบานก็ชื่อว่า โพธิสัตว์ เพราะได้บำเพ็ญบารมีแล้วจักเบิกบาน โดยปราศจากอันตรายอย่างแน่นอน เนื่องจากได้รับคำพยากรณ์ในสำนักของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เหมือนชื่อเรียกว่า ดอกปทุมที่จะบาน เพราะโผล่ขึ้นจากน้ำตั้งอยู่ แก่ได้ที่แล้วจักบานอย่างแน่นอนด้วยการสัมผัสแสงอาทิตย์"

ตามหลักภาษาโดยทั่วไปไม่มีไวยากรณ์ฉบับใดระบุถึงการแปลง ณฺวุ ปัจจัยเป็น อนก มีเพียงการแปลง ยุ เป็น อน และ ณฺวุ เป็น อก เท่านั้น แต่ข้อความในคัมภีร์นิยามของพม่าข้างต้นนี้ก็เป็นที่ยอมรับของบัณฑิตรุ่นหลัง เพราะอ้างหลักฐานจากคัมภีร์อรรถกถาได้ และมีพบเช่นนั้นในวรรณกรรมบาลี ความจริงแล้ว ปัจจัยที่นิยมลงในอนาคตกาลก็คือ ณี ปัจจัย ดังอุทาหรณ์ว่า อาคามี กาโล (เวลาที่จะมาถึง) แต่เป็นศัพท์เฉพาะที่ไม่ใช้ในข้อความทั่วไป

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้อาจมาจากการแปลง ณฺวุ เป็น อก ตามกฎไวยากรณ์ทั่วไป เพียงแต่ลง น อาคมเพิ่มขึ้นจากเดิมเท่านั้น ดังคำว่า ญาปนโก, วิญฺญาปนโก, สญฺญาปนโก (ผู้แสดงให้รู้) มตินี้กล่าวไว้ในคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๗๙๒) ว่า นาคเม- ญาปนโก, วิญฺญาปนโก, สญฺญาปนโก (เมื่อลง น อักษรเป็นอาคม ได้รูปว่า ญาปนโก, วิญฺญาปนโก, สญฺญาปนโก)

คำว่า ตสฺสา อิตฺถิยา วา ปุริสสฺส วา (แก่หญิงหรือชายนั้น) ท่านประกอบใช้ ตสฺสา เป็นวิเสสนะของ อิตฺถิยา แต่ในเวลาแปลต้องเปลี่ยน ตสฺสา ให้เป็นรูปปุงลิงค์ว่า ตสฺส แล้วนำไปแปลร่วมกับ ปุริสสฺส อีกด้วย ตามธรรมเนียมของบทวิเสสนะที่มีลิงค์ตามบทวิเสสยะที่อยู่ติดกันในบทหลังหรือบทหน้าเท่านั้น แต่ต้องเปลี่ยนลิงค์แล้วนำไปแปลร่วมกับบทถัดไปอีกด้วย

ในประโยคว่า ปุน เยน เปสิโต, ตสฺส ฯเปฯ สงฺฆาทิเสโส (เมื่อบอกเองหรือให้ผู้อื่นบอกเรื่องนั้นแก่บุคคลที่ส่งตนไปอีก ต้องอาบัติสังฆาทิเสส) คำว่า เยน เปสิโต, ตสฺส เป็นประโยคอนิยมะและนิยมะที่กล่าวถึงบุคคลผู้ส่งภิกษุไปชักสื่อ ในภาษาไทยอาจจะเข้าใจยากบ้างสำหรับนักเรียนใหม่ ถ้าหากเขียนเป็น ปหิณนกสฺส ก็ได้เช่นกัน แปลว่า "ผู้ส่งไป" แต่ไม่งามนัก เพราะถ้าลง ก ปัจจัยก็อาจสื่อความถึงอนาคตกาลว่า ผู้จะส่งไป ซึ่งไม่ถูกต้อง แต่ถ้าไม่ลง ก ปัจจัยเป็นรูปว่า ปหิณนสฺส ก็จะทำให้สื่อถึงภาวสาธนะมากกว่า

กัตตุสาธนะ โดยแปลว่า “การส่งไป” ดังนั้น เพื่อหลีกเลี่ยงความสับสนเช่นนี้ จึงจำเป็นต้องใช้ประโยค ย และ ต เพื่อสื่อถึงความหมายที่ผู้พูดต้องการ ซึ่งในที่นี้ก็ คือ ผู้ส่งไป เพราะคำว่า เยน เป็นอนภิหิตกัตตาของ เปสิโต โดยเป็นผู้ทำกิริยา ส่งไป ใน เปสิโต

คำว่า เอตฺตาวตา (ด้วยการบอกหรือการให้บอกเพียงเท่านี้) นั้น เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า อาโรจนาโรจาปเนน โดยเปลี่ยนคำว่า อาโรเจตฺวา วา อาโรจาเปตฺวา เป็นบทนามที่ลงท้ายด้วย ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ

คำว่า สมฺปาทิต ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + ปท ธาตุ (คติยํ = ไป) + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย แปลตามศัพท์ว่า “ให้สำเร็จแล้ว” ในที่บางแห่งก็แปลว่า “ให้บริบูรณ์แล้ว”]

อนาบัติ

สงฺฆสฺส วา เจติยสฺส วา คิลานสฺส วา กิจฺเจน คจฺฉนฺตสฺส อุมฺมตฺตกาทีนญฺจ อนาปตฺติ.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุผู้ไปด้วยกิจของสงฆ์ เจดีย์ หรือคนไข้
- ภิกษุบ้าเป็นต้น

[กิจของสงฆ์ เช่น เมื่อกำลังสร้างโรงอุโบสถอยู่ อุบาสกอาจส่งภิกษุไปหาอุบาสิกา หรืออุบาสิกาอาจส่งภิกษุไปหาอุบาสกเพื่อให้จ่ายค่าจ้างแก่ช่าง ภิกษุที่ถูกส่งไปหาอุบาสกหรืออุบาสิกาไม่ต้องอาบัติตามสิกขาบทนี้

แม้กิจของเจดีย์ก็เช่นเดียวกันกับกิจของสงฆ์

กิจของคนไข้ เช่น ภิกษุอาจถูกอุบาสกส่งไปหาอุบาสิกา หรือถูกอุบาสิกาส่งไปหาอุบาสกเพื่อปรุงยาหรือให้ยาคนไข้ หรือภิกษุไข้ ภิกษุที่ถูกส่งไปหาอุบาสกหรืออุบาสิกาไม่ต้องอาบัติตามสิกขาบทนี้เช่นกัน]

วิบัติ

สีลวิปตฺติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

เยสุ สญฺจริตฺตํ สมาปชฺชติ, เตสํ มนุสฺสชาติกตา, นนาลํวจนียตา, ปฏิคฺคณฺหนวีมํสน-ปจฺจาหรณานีติ อิมาเนตฺถ ปญฺจ องฺคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. บุรุษและสตรีที่ภิกษุชักสื่อมีชาติเป็นมนุษย์

๒. ความเป็นผู้ควรถูกชักสื่อ [คือ มิได้เป็นสามีภรรยากัน หรือหย่าขาดกันแล้ว]

๓. รับคำ

๔. สอบถาม

๕. นำกลับมาบอก

[คำว่า นนาลํวจนียตา ในฎีกาใหม่ (หน้า ๒๕๒) กล่าวไว้ว่า อลํ ศัพท์ในที่นี้มีอรรถว่า ห้าม (นิวารณ) แปลว่า "ไม่" ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า

- น อลํวจนียา นาลํวจนียา (หญิงผู้มิใช่ผู้ไม่ควรกล่าว [คือ หญิงผู้ควรถูกชักสื่อ])

- น นาลํวจนียา นนาลํวจนียา (หญิงผู้มิใช่ผู้ไม่ควรกล่าวหามิได้ [คือ หญิงผู้ควรถูกชักสื่อ])

อย่างไรก็ตาม การใช้ปฏิเสธซ้อนกัน ๓ ครั้งเช่นนี้ไม่มีใช้ในภาษาบาลี ดังนั้น กังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๔๐) จึงกล่าวว่าควรมีรูปว่า อลํวจนียตา (ความเป็นผู้ควรถูกชักสื่อ) แปลตามศัพท์ว่า "ความเป็นผู้ควรเพื่อการกล่าว" คือ ควรกล่าวโดยเนื่องด้วยการชักสื่อนั่นเอง]

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

ฉสมุฏฺฐานํ. ปณฺณตฺตึ วา อลํ วจนียภาวํ วา อชานนฺตสฺส กายวิกาเรน สาสนํ คเหตฺวา ตเถว วีมํสิตฺวา ตเถว ปจฺจาหรนฺตสฺส กายโต สมุฏฺฐาติ. "อิตฺถนฺนามา อาคมิสฺสติ, ตสฺสา จิตฺตํ ชาเนยฺยาถา"ติ เกนจิ วุตฺเต "สาธู"ติ สมฺปฏิจฺฉิตฺวา ตํ อาคตํ วตฺวา ปุน ตสฺมึ ปุริเส อาคเต อาโรเจนฺตสฺส กาเยน กิญฺจิ อกตตฺตา วาจโต สมุฏฺฐาติ. วาจาย "สาธู"ติ สาสนํ คเหตฺวา อญฺเญน กรณีเยน ตสฺสา ฆรํ คนฺตฺวา อญฺญตฺถ วา คมนกาเล ตํ ทิสฺวา วจีเภเทน วีมํสิตฺวา ปุนปิ อญฺเญเนว การเณน ตโต อปกฺกมฺม กทาจิเทว ตํ ปุริสํ ทิสฺวา อาโรเจนฺตสฺสาปิ วาจโต สมุฏฺฐาติ. ปณฺณตฺตึ อชานนฺตสฺส ปน ขีณาสวสฺสาปิ ปิตุวจเนน คนฺตฺวา อลํวจนียํ มาตรมฺปิ "เอหิ เม ปิตรํ อุปฏฺฐาหี"ติ

วตฺวา ปจฺจาหรนฺตสฺส กายวาจโต สมุฏฺฐาติ. อิมานิ ตีณิ อจิตฺตกสมุฏฺฐานานิ. ตทุภยํ ปน ชานิตฺวา เอเตเหว ตีหิ นเยหิ สมาปชฺชนฺตสฺส ตาเนว ตีณิ ตทุภยชานนจิตฺเตน สจิตฺตกานิ โหนฺติ, กิริยํ, โน-สญฺญาวิโมกฺขํ, อจิตฺตกํ, ปณฺณตฺติวชฺชํ, กายกมฺมํ, วจีกมฺมํ, กุสลาทิวเสน เจตฺถ ตีณิ จิตฺตานิ, สุขาทิวเสน ติสฺโส เวทนาติ.

[สิกขาบทนี้]เป็น :-

- ฉสมุฏฐาน (มีสมุฏฐาน ๖) คือ อจิตตกะ (ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน) ๓ ประการเหล่านี้ คือ

ก. เมื่อภิกษุไม่รู้ข้อบัญญัติหรือความเป็นผู้ควรชักสื่อ รับข่าวสาสน์มาด้วยลักษณะพิเศษทางกาย [มีการผงกศีรษะ เป็นต้น] สอบถามเหมือนอย่างนั้นแล้วกลับมาบอกเหมือนอย่างนั้นเช่นกัน อาบัติชื่อว่า เกิดขึ้นทางกาย

ข. เมื่อบุรุษคนใดคนหนึ่งบอกว่าหญิงชื่อนี้จักมา ท่านจงตรวจสอบจิตของหญิงนั้นเถิด ภิกษุรับว่า ดีละ แล้วกล่าวกับหญิงผู้มาแล้วนั้น เมื่อบุรุษนั้นกลับมาก็บอกให้ทราบ อาบัติชื่อว่า เกิดขึ้นทางวาจา เพราะไม่ได้ทำลักษณะพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งทางกาย

ค. ภิกษุรับข่าวสาสน์ด้วยวาจาว่า ดีละ แล้วไปเรือนของหญิงนั้นด้วยกิจอย่างอื่น หรือเห็นหญิงนั้นในเวลาไปสถานที่อื่น สอบถามด้วยการเปล่งวาจาแล้ว หลีกออกจากที่นั้นด้วยเหตุอื่นอีก ได้พบบุรุษนั้นในกาลบางคราวแล้วบอก อาบัติชื่อว่า เกิดขึ้นทางวาจา

ฆ. อนึ่ง แม้เมื่อพระขีณาสพผู้ไม่รู้ข้อบัญญัติ ไปกล่าวกับมารดาผู้ควรชักสื่อตามคำของบิดาว่า ท่านจงมา จงดูแลบิดาของเรา แล้วนำกลับมาบอก อาบัติชื่อว่า เกิดขึ้นทางกายและทางวาจา

ง. เมื่อภิกษุรู้เรื่องทั้ง ๒ อย่างนั้น [คือ ข้อบัญญัติและความเป็นหญิงที่ควรชักสื่อ] แล้วชักสื่อตามนัยทั้ง ๓ อย่างนั้น สมุฏฐานทั้ง ๓ ดังกล่าวชื่อว่า สจิตตกะ (มีจิตเป็นสมุฏฐาน) ด้วยจิตที่รู้ทั้ง ๓ อย่างนั้น

- กิริยา (ต้องอาบัติเพราะทำการชักสื่อ)
- โนสัญญาวิโมกข์ (ไม่พ้นจากอาบัติเพราะไม่มีสัญญาในการชักสื่อ)
- อจิตตกะ (ไม่มีจิตคิดชักสื่อ ก็ต้องอาบัติได้]
- ปัณณัตติวัชชะ (มีโทษเพราะการบัญญัติ)

- กายกรรม (ต้องอาบัติทางกายทวาร), วจีกรรม (ต้องอาบัติทางวจีทวาร)

- จิต ๓ [กุศลจิต อกุศลจิต และอัพยากตจิต] โดยจำแนกเป็นอกุศลจิต เป็นต้น ในสิกขาบทนี้

- เวทนา ๓ [สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา] โดยจำแนกเป็นสุขเวทนา เป็นต้น

[พระอรหันต์เป็นผู้มีจิตหมดจดจากกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้ว แต่อาจไม่รู้ข้อบัญญัติบางประการ ทำให้ต้องอาบัติในบางข้อได้ เช่น การชักสื่อให้มารดาบิดาที่แยกกันทางกฎหมายแล้วมาคืนดีกัน หรืออาจต้องอาบัติโดยไม่มีเจตนาล่วงละเมิดได้ในบางครั้ง เช่น เมื่อท่านจำวัดแล้วมาตุคามมานอนในกุฏิที่มีเครื่องมุงบังอย่างเดียวกัน ก็ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาว่า

อปฺปสฺสุตขีณาสโว หิ กิญฺจาปิ โลกวชฺชํ นาปชฺชติ, ปณฺณตฺติยํ ปน อโกวิทตฺตา วิหารการํ กุฏิการํ สหคารํ สหเสยฺยนฺติ เอวรูปา กายทฺวาเร อาปตฺติโย อาปชฺชติ. สญฺจริตฺตํ ปทโสธมฺมํ อุตฺตริฉปฺปญฺจวาจํ ภูตาโรจนนฺติ เอวรูปา วจีทฺวาเร อาปตฺติโย อาปชฺชติ. อุปนิกฺขิตฺตสาทิยนวเสน มโนทฺวาเร รูปิยปฺปฏิคฺคหณาปตฺตึ อาปชฺชติ. ธมฺมเสนาปติสทิสสฺสาปิ หิ ขีณาสวสฺส มโนทฺวาเร สอุปารมฺภวเสน มโนทุจฺจริตํ อุปฺปชฺชติ เอว.[๓๙]

“กล่าวโดยพิสดารว่า พระขีณาสพที่ฟังมาน้อยย่อมไม่ต้องอาบัติที่เป็นโลกวัชชะก็จริงอยู่ แต่ย่อมจะต้องอาบัติเพราะเป็นผู้ไม่ฉลาดในพุทธบัญญัติ คือ

- ทางกายทวาร คือ สร้างวิหาร สร้างกุฏิ [คลาดเคลื่อนไปจากพุทธบัญญัติ] อยู่ร่วมเรือน [กับอนุปสัมบันเกิน ๓ ราตรี] นอนร่วมกัน[กับมาตุคาม]

- ทางวจีทวาร คือ ชักสื่อ สอนธรรมทีละส่วน พูดเกินกว่า ๕-๖ คำ บอกอุตริมนุสธรรมที่มีจริง

- ทางมโนทวาร คือ รับเงินรับทองด้วยการยินดีเงินทองที่เขาวางไว้ใกล้ตน

ดังจะเห็นได้ว่า แม้พระขีณาสพกระทั่งพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรก็ยังเกิดมโนทุจริตขึ้นมาทางมโนทวารได้ด้วยความเป็นผู้ควรตำหนิ”

สอุปารมฺภวเสนาติ สวตฺตพฺพตาวเสน, น ปน ทุจฺจริตลกฺขณาปตฺติวเสน, ยโต นํ ภควา ปฏิกฺขิปติ. ยถา อายสฺมโต มหากปฺปินสฺสาปิ “คจฺเฉยฺยํ วาหํ อุโปสถํ, น วา คจฺเฉยฺยํ. คจฺเฉยฺยํ วาหํ สงฺฆกมฺมํ, น วา คจฺเฉยฺยนฺ”ติ ปริวิตกฺกิตํ. มโนทุจฺจริตนฺติ มโนทฺวาริกํ อปฺปสตฺถํ จริตํ. สตฺถารา อปฺปสตฺถตาย หิ ตํ ทุจฺจริตํ นาม ชาตํ, น สภาวโต.[๔๐]

“คำว่า สอุปารมฺภวเสน แปลว่า ด้วยความเป็นผู้ควรตำหนิ ไม่ใช่โดยเนื่องด้วยการถึงลักษณะของทุจริต ซึ่งเป็นเหตุให้พระผู้มีพระภาคทรงปฏิเสธมโนทุจริตนั้น เช่น ความดำริที่เกิดขึ้น แม้แก่ท่านพระมหากัปปินะว่า เราควรไปทำอุโบสถ หรือไม่ควรไป เราควรไปทำสังฆกรรม หรือไม่ควรไป

คำว่า มโนทุจฺจริตํ (มโนทุจริต) คือ ความประพฤติที่ไม่ควรสรรเสริญอันเกิดทางมโนทวาร โดยแท้จริงแล้ว ความประพฤตินั้นชื่อว่า ทุจริต เพราะเป็นสิ่งที่พระศาสดาไม่ทรงสรรเสริญ ไม่ใช่ชื่อว่า ทุจริตโดยสภาวะ”]

สญฺจริตฺตสิกฺขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายสัญจริตตสิกขาบท

---

๖. คำอธิบายกุฏิการสิกขาบท

คำอธิบาย สญฺญาจิกาย

ฉฏฺเฐ สญฺญาจิกาย ปนาติ เอตฺถ สญฺญาจิกา นาม สยํ ปวตฺติตยาจนา วุจฺจติ, ตสฺมา สญฺญาจิกายาติ อตฺตโน ยาจนายาติ วุตฺตํ โหติ, สยํ ยาจิตเกหิ อุปกรเณหีติ อตฺโถ.

โปรดทราบเนื้อความในสิกขาบทที่ ๖ ดังนี้

ในคำว่า สญฺญาจิกาย ปน นี้ ชื่อว่า การขอเอง หมายถึง การขออันตนเองให้เป็นไปแล้ว ดังนั้น คำว่า สญฺญาจิกาย จึงหมายความว่า ด้วยการขอของตน ความหมายคือ ด้วยอุปกรณ์ที่ตนขอเอง

[คำว่า สยํ ปวตฺติตยาจนา (การขออันตนเองให้เป็นไปแล้ว) อธิบาย สญฺญาจิกา ว่า

๑. อุปสรรค คือ สํ ใช้ในความหมายว่า สยํ (เอง)

๒. คำว่า ยาจิกา เป็นศัพท์ภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ยาจนา ยาจิกา (ยาจ ธาตุ + ณฺย ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย แปลง ย เป็น ก ลง อิ อาคม)

๓. ลบ ปวตฺติตา ศัพท์ในท่ามกลางสมาส โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า

- สยํ ปวตฺติตา ยาจิกา สญฺญาจิกา (มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส)

๔. ปน เป็นปทปูรณนิบาต ไม่มีอรรถใดๆ

ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สญฺญาจิกาย ปนาติ เอตฺถ สนฺติ อตฺตวาจโก ตติยตฺเถ นิปาโต. ยาจิกาติ ภาวสาธโน, เตสญฺจ มชฺเฌปทโลปสมาโส. ปนาติ นิปาตมตฺตเมว. เตนาห "สยํ ปวตฺติตยาจนา วุจฺจตี"ติ.[๑]

"ในคำว่า สญฺญาจิกาย ปน นี้ บทว่า สํ เป็นนิบาตในอรรถตติยาวิภัตติ แสดงความหมายว่า ตน, บทว่า ยาจิกา เป็นศัพท์ภาวสาธนะ และบททั้ง ๒ นั้นเข้าสมาสด้วยการลบบทในท่ามกลาง ส่วนบทว่า ปน เป็นเพียงนิบาตเท่านั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า สยํ ปวตฺติตยาจนา วุจฺจติ (ชื่อว่า การขอเอง หมายถึง การขออันตนเองให้เป็นไปแล้ว)"

คำว่า ตสฺมา สญฺญาจิกายาติ อตฺตโน ยาจนายาติ วุตฺตํ โหติ (ดังนั้น คำว่า สญฺญาจิกาย จึง หมายความว่า ด้วยการขอของตน) แสดงปิณฑัตถะ คือ ใจความ ของ สญฺญาจิกา ว่า การขออันตนเองยัง ให้เป็นไป ก็คือ การขอของตนนั้นเอง การประกอบใช้ วุตฺตํ โหติ ในท้ายประโยค มีประโยชน์เพื่อแสดง ใจความที่เรียกว่า ปิณฑัตถะ

คำว่า สยํ ยาจิตเกหิ อุปกรเณหีติ อตฺโถ (ด้วยอุปกรณ์ที่ตนขอเอง) แสดงอธิบายว่า ภิกษุ ให้สร้างกุฎีด้วยกิริยาขอไม่ได้ แต่ให้สร้างได้ด้วยอุปกรณ์ก่อสร้างมีมีด พร้า และขวาน เป็นต้น ดังนั้น กิริยาขอจึงหมายถึงอุปกรณ์ก่อสร้างโดยอ้อม ไม่ใช่กิริยาขอจริงๆ การอธิบายความในลักษณะนี้เป็นการ แสดงอธิปายัตถะ คือ เนื้อความที่ท่านประสงค์เอา]

เอตฺถ จ ยํ กิญฺจิ ปรปริคฺคหิตกํ มูลจฺเฉทวเสน ยาจิตุํ น วฏฺฏติ, ตาวกาลิกํ ปน วฏฺฏติ.

อนึ่ง ในการขอนี้ ภิกษุไม่ควรขอสิ่งใดสิ่งหนึ่งอันบุคคลอื่นครอบครองโดยไม่ให้คืน แต่ควรยืมชั่วคราว

[ท่านกล่าวประโยคนี้เพื่อแสดงสิ่งที่ควรขอและไม่ควรขอในคำว่า สญฺญาจิกาย ดังกล่าว

คำว่า มูลจฺเฉทวเสน (โดยไม่ให้คืน) แปลตามศัพท์ว่า "โดยเนื่องด้วยการตัดราก" คือ โดยให้ สละขาดจากความเป็นเจ้าของ ถ้าภิกษุขอขาดไม่ให้คืนกับบุคคลผู้มิใช่ญาติหรือปวารณา ต้องอาบัติทุกกฏ ที่เรียกว่า อัญญาตกวิญญัตติ คือ การขอบุคคลผู้มิใช่ญาติ

ประโยคหลังว่า ตาวกาลิกํ ปน วฏฺฏติ ชื่อว่า *ประโยคอันวยะ* คือ ประโยคคล้อยตาม เพราะไม่ ประกอบด้วย น ปฏิเสธเหมือนในประโยคแรก

ส่วนประโยคหน้าว่า เอตฺถ จ ฯเปฯ น วฏฺฏติ ชื่อว่า *ประโยคพยติเรกะ* คือ ประโยคขัดแย้ง เพราะประกอบด้วย น ปฏิเสธ]

สหายตฺถาย กมฺมกรณตฺถาย “ปุริสํ เทถา”ติ วตฺตุํ วฏฺฏติ, ปุริสตฺตกรมฺปิ ยาจิตุํ วฏฺฏติ.

ภิกษุกล่าวว่า “จงให้บุรุษ” เพื่อเป็นผู้ร่วมงานและทำงาน ย่อมควร แม้จะของงานช่างก็ควร

[คำว่า ปุริสตฺตกร มีรูปวิเคราะห์ในกังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๔๓) ว่า

- ปุริโสเยว ปุริสตฺตํ, ปุริสตฺเตน กโร ปุริสตฺตกโร = หน้าที่อันบุรุษพึงกระทำ ชื่อว่า ปุริสัตตกระ

หมายถึง หัตถกรรม คือ งานช่าง อย่างไรก็ตาม ผู้แปลเห็นว่า ตฺต ปัจจัยที่ลงในอรรถสกัตถ์ดังกล่าว ไม่พบในวรรณกรรมบาลี อีกทั้งคำว่า ปุริสตฺตกร นั้นก็ควรมีรูปวิเคราะห์เป็นนิจจสมาส คือ ไม่ประกอบใช้เป็นรูปว่า กโร ในรูปวิเคราะห์ เพราะคำนี้แปลว่า “มือ” ดังรูปวิเคราะห์นิจจสมาสที่ต้องใช้อัญญบทมาแทนที่ว่า กุมฺภํ กโรตีติ กุมฺภกาโร ซึ่งไม่ควรตั้งรูปวิเคราะห์ว่า กุมฺภํ กาโร กุมฺภกาโร เพราะการ ศัพท์ที่ใช้โดดๆ ลงในภาวสาธนะ แปลว่า “การกระทำ” ไม่ลงในกัตตุสาธนะที่แปลว่า “ผู้กระทำ”

ดังนั้น จึงควรตั้งรูปวิเคราะห์ดังนี้

- ปุริสสฺส ภาโว ปุริสตฺตํ (ความเป็นของบุรุษ ชื่อว่า ปุริสัตตะ คือ กิริยาทำงานของบุรุษ)
- ปุริสตฺเตน กาตพฺโพติ ปุริสตฺตกโร, ธุโร (หน้าที่อันบุรุษพึงกระทำ ชื่อว่า ปุริสัตตกระ)

คำว่า หตฺถกมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- หตฺเถน กตฺตพฺพํ กมฺมํ หตฺถกมฺมํ = กรรมอันบุคคลพึงกระทำด้วยมือ ชื่อว่า หัตถกรรม

เมื่อภิกษุขอหัตถกรรมแล้ว ช่างถามว่า กระผมจะทำอะไรครับ ภิกษุอาจบ่งถึงต้นไม้ในป่าที่ไม่มีเจ้าของ แล้วใช้ให้ตัดต้นไม้ด้วยกัปปิยโวหารว่า จงทำกัปปิยะต้นไม้ ทำกัปปิยะเปลือกไม้ เป็นต้น]

ปุริสตฺตกโร นาม วฑฺฒกิอาทินา ปุริเสน กาตพฺพํ หตฺถกมฺมํ. ตํ “ปุริสตฺตกรํ เทหี”ติ วา “หตฺถกมฺมํ เทหี”ติ วา วตฺวา ยาจิตุํ วฏฺฏติ. หตฺถกมฺมํ นาม กิญฺจิ วตฺถุ น โหติ, ตสฺมา “กึ ภนฺเต อาคตตฺถา”ติ ปุจฺฉิเต วา อปุจฺฉิเต วา ยาจิตุํ วฏฺฏติ, วิญฺญตฺติปจฺจยา โทโส นตฺถิ. มิคลุทฺทกาทโย ปน สกกมฺมํ น ยาจิตพฺพา.

ขึ้นชื่อว่า งานช่าง คือ หัตถกรรมอันบุรุษมีช่างไม้ เป็นต้น พึงกระทำ การพูดของานช่างนั้นว่า จงให้งานช่าง หรือ จงให้หัตถกรรม ย่อมควร ขึ้นชื่อว่าหัตถกรรมไม่ใช่วัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนั้น บุคคลจะถามหรือไม่ถามว่า ท่านมาเพื่อประโยชน์อะไร การขอย่อมควร ไม่มีโทษเพราะขอ[ผู้ไม่ใช่ญาติ]เป็นเหตุ แต่พรานเนื้อเป็นต้น ภิกษุไม่ควรขอการงานส่วนตัว

[ท่านกล่าวประโยคว่า มิคลุทฺทกาทโย ฯเปฯ น ยาจิตพฺพา (แต่พรานเนื้อเป็นต้น ภิกษุไม่ควรขอการงานส่วนตัว) ไว้เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า ภิกษุขอของงานช่างทุกอย่างได้ หมายความว่า งานฆ่าเนื้อเป็นต้นเป็นงานของพราน ถ้าภิกษุขอหัตถกรรมของเขา เขาอาจฆ่าเนื้อแล้วส่งไปที่วัด ดังนั้น จึงไม่ควรขอการงานส่วนตัวเพื่อรักษาสิกขาบทในการฆ่าสัตว์ ที่จริงแล้ว ถ้าภิกษุต้องการขอหัตถกรรมก็ควรระบุว่าที่วัดมีงานบางอย่างที่พึงทำ จงให้หัตถกรรมในงานนั้น เพราะในวินัยแม้ภิกษุจะไม่ฆ่าเอง แต่ใช้ให้ผู้อื่นฆ่าก็ต้องอาบัติที่เรียกว่า อกัปปิยสมาทานทุกกฏ คือ ทุกกฏที่เกิดจากการชักชวนให้ทำสิ่งที่ไม่เหมาะสม ดังที่กล่าวไว้แล้วในเรื่องอาณัติของปฐมปาราชิก]

คำอธิบาย กุฏี

กุฏินฺติ อุลฺลิตฺตาทีสุ อญฺญตรํ.

คำว่า กุฏี (กุฏิ) คือ กุฏิอย่างใดอย่างหนึ่งในอุลลิตตา (กุฏิโบกฉาบภายใน) เป็นต้น

[ท่านกล่าวประโยคว่า กุฏินฺติ ฯเปฯ อญฺญตรํ (คำว่า กุฏี คือ กุฏิอย่างใดอย่างหนึ่งในอุลลิตตาเป็นต้น) เพื่อแสดงว่า แม้ในพระบาลีจะตรัสไว้โดยสามัญทั่วไปว่า กุฏี ก็ทรงหมายเอากุฏิที่ชื่อว่า อุลลิตตาเป็นต้น ๓ ประเภท ไม่ใช่กุฏิมุงจากเป็นต้น ดังที่ตรัสไว้ในปทภาชนีย์ว่า

กุฏิ นาม อุลฺลิตฺตา วา โหติ อวลิตฺตา วา อุลฺลิตฺตาวลิตฺตา วา.[๙๒]

“ขึ้นชื่อว่า กุฏิ คือ กุฏิโบกฉาบภายใน กุฏิโบกฉาบภายนอก หรือกุฏิโบกฉาบทั้งภายในและภายนอก”]

ตตฺถ อุลฺลิตฺตา นาม ฐเปตฺวา ถมฺภตุลาปิฏฺฐสงฺฆาฏวาตปานธูมจฺฉิทฺทาทิเภทํ อเลโปกาสํ อวเสเส เลโปกาเส กุฏฺเฏหิ สทฺธึ ฆเฏตฺวา ฉทนสฺส อนฺโต สุธาย วา มตฺติกาย วา ลิตฺตา. อวลิตฺตา นาม ตเถว วุตฺตนเยเนว ฉทนสฺส พหิ ลิตฺตา. อุลฺลิตฺตาวลิตฺตา นาม ตเถว ฉทนสฺส อนฺโต จ พหิ จ ลิตฺตา.

ในบรรดากุฏิเหล่านั้น พึงทราบว่า :-

อุลลิตตา (กุฏิโบกฉาบภายใน)

คือ กุฏิที่ใช้ปูนหรือดินเหนียวโบกฉาบภายในหลังคาติดกับฝา ในสถานที่ควรโบกฉาบเว้นสถานที่ไม่ได้โบกฉาบอันจำแนกเป็นเสา ขื่อ บานประตู บานหน้าต่าง และปล่องควัน เป็นต้น

อวลิตตา (กุฏิโบกฉาบภายนอก)

คือ กุฏิที่โบกฉาบข้างนอกหลังคาตามนัยที่กล่าวไว้แล้วอย่างนั้น

อุลลิตตาวลิตตา (กุฎิโบกฉาบทั้งภายในและนอก)

คือ กุฏิที่โบกฉาบทั้งภายในและภายนอกหลังคาเหมือนอย่างนั้นเหมือนกัน

[กลุ่มประโยคที่ขึ้นต้นด้วย ตตฺถ มักเป็นประโยควิตถาระ โดยอธิบายความให้ละเอียดชัดเจนขึ้น ในที่นี้เป็นการอธิบายลักษณะของกุฏิทั้ง ๓ ประเภท

คำว่า อุลฺลิตฺตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุทฺธํมุขํ ลิตฺตา อุลฺลิตฺตา = กุฏิที่โบกฉาบมุ่งสู่เบื้องบน ชื่อว่า อุลลิตตา

อุ อุปสรรค ใช้ในความหมายว่า อุทฺธํมุข (มีหน้าเฉพาะสู่เบื้องบน) คือ เมื่อก่ออิฐแล้วในเวลาโบกฉาบปูนหรือดินเหนียวภายในกุฎิ มักโบกฉาบตั้งแต่ด้านล่างขึ้นไปด้านบน จึงชื่อว่า อุลลิตตา หมายถึงกุฏิที่โบกฉาบภายในนั่นเอง ที่จริงแล้วการโบกฉาบปูนต้องโบกจากด้านล่างขึ้นไป เพราะด้านล่างจะเป็นฐานที่แห้งก่อนเพื่อรับน้ำหนัก แต่ถ้าเป็นเรือน ๒ ชั้น หรือผนังมีคานมาคั่น ต้องโบกฉาบผนังด้านบนก่อน ถ้าโบกฉาบผนังด้านล่างก่อน เศษปูนจะหล่นมาติดเปื้อนผนังด้านล่างที่โบกฉาบแล้วได้

คำว่า อวลิตฺตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อโธมุขํ ลิตฺตา อวลิตฺตา = กุฏิที่โบกฉาบมุ่งสู่เบื้องล่าง ชื่อว่า อวลิตตา

อว อุปสรรค ใช้ในความหมายว่า อโธมุข (มีหน้าเฉพาะสู่เบื้องล่าง) คือ เมื่อก่ออิฐแล้วในเวลาโบกฉาบปูนหรือดินเหนียวภายนอกกุฏิ มักโบกฉาบตั้งแต่ด้านบนลงไปด้านล่าง จึงชื่อว่า อวลิตตา หมายถึงกุฏิที่โบกฉาบภายนอก

คำว่า อุลฺลิตฺตาวลิตฺตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อุลฺลิตฺตา จ สา อวลิตฺตา จาติ อุลฺลิตฺตาวลิตฺตา = กุฏิโบกฉาบทั้งภายในและนอก ชื่อว่า อุลลิตตาวลิตตา

คำว่า สุธาย วา มตฺติกาย วา ลิตฺตา (ใช้ปูนหรือดินเหนียว) แสดงว่า ปูนหรือดินเหนียวเป็นวัตถุที่อนุญาตในเรื่องนี้ ถ้าภิกษุใช้วัสดุอย่างอื่นฉาบทา เช่น ขี้เถ้า หรือมูลโค เป็นต้น ไม่ถือว่าใช้เครื่องฉาบทา และไม่ชื่อว่าเป็นกุฏิที่มีโทษตามสิกขาบทนี้

คำว่า ลิตฺตา ประกอบรูปศัพท์มาจาก ลิป ธาตุ (ลิมฺปเน = ฉาบทา) + ต ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย

คำว่า อเลโปกาส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลิมฺปิตพฺโพติ เลโป (ลิป ธาตุ + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ และอรรถอรหะ)

- น เลโป อเลโป (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- อเลโป จ โส โอกาโส จาติ อเลโปกาโส (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

สถานที่ไม่ควรฉาบทาที่กล่าวถึงในเรื่องนี้ คือสถานที่ทำด้วยไม้ ซึ่งไม่จำเป็นต้องใช้ปูนหรือดินเหนียวฉาบทา ได้แก่ ถมฺภ (เสา) ตุลา (ขื่อ) ปิฏฺฐสงฺฆาฏ (บานประตู) วาตปาน (บานหน้าต่าง) ธูมจฺฉิทฺท (ปล่องควัน) เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันนิยมฉาบทาหน้าต่างและปล่องควันอีกด้วย]

คำอธิบาย การยมาเนน

การยมาเนนาติ สยํ วา กโรนฺเตน, อาณตฺติยา วา การาเปนฺเตน.

คำว่า การยมาเนน (ให้สร้าง) หมายความว่า สร้างเอง หรือให้ผู้อื่นสร้างด้วยการสั่ง

[ในพระบาลีพบบทเหตุกัตตาว่า การยมาเนน (ให้สร้าง) แต่บทสุทธกัตตา (สยังกัตตา) คือ สยํ กโรนฺเตน (สร้างเอง) ก็มีได้โดยอ้อม หมายความว่า ภิกษุที่ใช้ผู้อื่นให้สร้างกุฎิยังต้องอาบัติได้ แม้ภิกษุผู้สร้างเองก็ต้องอาบัติได้เช่นเดียวกัน การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาเรียกว่า สามัตถิยัตถะ คือ เนื้อความที่สามารถเข้าใจได้โดยอ้อม เช่นคำว่า อนุทรา กญฺญา (หญิงสาวไม่มีท้อง) คำว่า อนุทรา (ไม่มีท้อง) คือ หญิงสาวที่มีท้องและเอวเล็ก เพราะหญิงสาวทุกคนนั้นต้องมีท้องตามธรรมชาติของมนุษย์ จึงอนุมานรู้โดยอ้อมได้เช่นนั้น ในบางแห่งเรียกว่า อัญญถานุปปัตตินัย คือ นัยที่มิได้เป็นไปโดยประการอื่น นั่นคือ เป็นไปได้โดยประการนี้เท่านั้น

สรุปความว่า คำว่า สยํ กโรนฺเตน กล่าวถึงสามัตถิยัตถะ ส่วนคำว่า อาณตฺติยา การาเปนฺเตน (ให้ผู้อื่นสร้างด้วยการสั่ง) กล่าวถึงปทัตถะ คือ เนื้อความโดยตรงของบทว่า การยมาเนน]

คำอธิบาย อสฺสามิกํ

อสฺสามิกนฺติ กาเรตา ทายเกน วิรหิตํ.

คำว่า อสฺสามิกํ (ไม่มีเจ้าของสร้างถวาย) หมายความว่า ปราศจากทายกผู้ให้สร้าง

[คำว่า อสฺสามิกา แปลตามศัพท์ว่า “ไม่มีเจ้าของสร้างถวาย” ไม่ใช่เจ้าของ คือ ภิกษุผู้ให้สร้าง คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ สามี เอติสฺสาติ อสฺสามิกา (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

คำว่า ทายเกน ลงตติยาวิภัตติในอรรถปัญจมี เนื่องจากในที่ประกอบด้วย วิรหิต ศัพท์ ต้องประกอบใช้อรรถอปาทานเท่านั้น]

คำอธิบาย อตฺตุทฺเทสํ

อตฺตุทฺเทสนฺติ "มยฺหํ วาสาคารํ เอสา"ติ เอวํ อตฺตา อุทฺเทโส เอติสฺสาติ อตฺตุทฺเทสา, ตํ อตฺตุทฺเทสํ.

คำว่า อตฺตุทฺเทสํ (เพื่อตนเอง) มีรูปวิเคราะห์ว่า อัตตุทเทสะ คือ กุฏิที่มีผู้ควรระบุคือตนอย่างนี้ว่า กุฏินี้เป็นเรือนที่พำนักของเรา, [ภิกษุผู้จะให้สร้างกุฏิอันหาเจ้าของสร้างถวายมิได้] เพื่อตนเองนั้น

[คำว่า อตฺตุทฺเทส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺตา อุทฺเทโส เอติสฺสาติ อตฺตุทฺเทสา = กุฏิที่มีผู้ควรระบุคือตน ชื่อว่า อัตตุทเทสา

โดย อุทฺเทส ศัพท์ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + ทิส ธาตุ = (อุจฺจารเณ = กล่าว) + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะและอรรถอรหะ

มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ [๔๓] ว่า อุทฺทิสิตพฺโพติ อุทฺเทโส = ผู้ควรระบุ ชื่อว่า อุทเทสะ

โดยทั่วไปกิจจปัจจัย คือ ตพฺพ, อนีย, ณฺย, เตยฺย และ ริจฺจ มักลงในอรรถอรหะ (สมควร) และสักกะ (สามารถ) แต่ในบางศัพท์ก็ลง ณ ปัจจัยเป็นต้นในอรรถทั้ง ๒ อย่างนั้นได้ มิฉะนั้นแล้วพระฎีกาจารย์ก็ควรอธิบายเป็นบทที่ลง ต ปัจจัยว่า อุทฺเทโสติ อุทฺทิฏฺโฐ แต่ท่านมิได้อธิบายเช่นนั้นจึงอนุมานรู้ว่า ณ ปัจจัยในที่นี้ลงในอรรถอรหะอีกด้วย]

คำอธิบาย ปมาณิกา กาเรตพฺพา

ปมาณิกา กาเรตพฺพาติ ปมาณยุตฺตา กาเรตพฺพา.

คำว่า ปมาณิกา กาเรตพฺพา (พึงให้สร้างพอประมาณ) หมายความว่า พึงสร้างกุฏิที่ประกอบด้วยประมาณ [รูปวิเคราะห์เป็น ยุตฺต ตัทธิต]

คำอธิบาย ตตฺริทํ ปมาณํ

ตตฺริทํ ปมาณนฺติ ตสฺสา กุฏิยา อิทํ ปมาณํ.

คำว่า ตตฺริทํ ปมาณํ แปลว่า ขนาดของกุฏินั้นมีดังนี้

[ท่านอธิบาย ตตฺริทํ ไว้ดังนี้

๑. คำว่า ตตฺริทํ ตัดบทเป็น ตตฺร + อิทํ

๒. คำว่า ตตฺร ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถฉัฏฐี จึงกล่าวว่า ตสฺสา ดังประโยคว่า ตตฺริทํ สุคตสฺส สุคตจีวรปฺปมาณํ (ขนาดเท่าสุคตจีวรของพระสุคตในข้อนั้นมีดังนี้)

๓. คำว่า ตตฺร เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า กุฏิยา

โดยทั่วไป ตฺร ปัจจัยเป็นไปในอรรถสัตตมีด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๔๙) ว่า ตฺรถ สตฺตมิยา สพฺพนาเมหิ (ลง ตฺร และ ถ ปัจจัยท้ายสรรพนามในอรรถของสัตตมีวิภัตติ ในบางแห่ง) แต่ในบางที่ก็ลง ตฺร ปัจจัยในอรรถฉัฏฐีและอรรถของวิภัตติอื่นได้บ้าง ในคัมภีร์ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ประพันธ์คาถาที่ประมวลอรรถของ ตฺร ปัจจัยว่า

ลิงฺคตฺเถ กตฺตุกมฺเมสุ อปาทาเน จ สามินิ
อาธาเร เจว เต โหนฺติ อุภเย ตฺร-ถปจฺจยา.[๔๔]

“ตฺร ปัจจัย และ ถ ปัจจัยทั้ง ๒ เหล่านั้นย่อมมีได้ในเนื้อความแห่งนามศัพท์ (ลิงคัตถะ) กัตตา กรรม อปาทาน ฉัฏฐี และอาธาระ”]

คำอธิบาย ทีฆโส

ทีฆโสติ ทีฆโต.

คำว่า ทีฆโส แปลว่า จากด้านยาว

[โส ปัจจัยใน ทีฆโส ลงในอรรถปัญจมีวิภัตติ ฉะนั้น ท่านจึงอธิบายว่า ทีฆโต (จากด้านยาว) โดยประกอบใช้ โต ปัจจัยที่ปรากฏในอรรถอปาทานชัดเจนกว่า โส ปัจจัยที่ปรากฏในอรรถตติยาได้บ้าง เช่น อุปายโส (โดยอุบาย) ตามหลักภาษา โส ปัจจัยในวรรณกรรมบาลีมีอรรถ ๗ ประการ คือ

๑. ปการะ เช่น สพฺเพน ปกาเรน สพฺพโส (โดยประการทั้งปวง มีรูปว่า สพฺพโส), ปุถุปฺปกาเรหิ ปุถุโส (โดยประการอันมาก มีรูปว่า ปุถุโส)

๒. อาการะ เช่น สพฺเพน อากาเรน สพฺพโส (โดยอาการทั้งปวง มีรูปว่า สพฺพโส)

๓. วิภาคะ (ส่วน) เช่น สุตฺเตน วิภาเคน สุตฺตโส (โดยส่วนคือพระบาลี มีรูปว่า สุตฺตโส)

๔. ตติยาวิภัตติ เช่น อุปายโส (โดยอุบาย)

๕. สกัตถ์ เช่น

สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา อนนฺโต อากาโสติ อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ.[๔๕]

"ภิกษุย่อมบรรลุอากาสานัญจายตนฌานอยู่ โดยบริกรรมว่า อากาศไม่มีที่สุด เพราะล่วงพ้นรูปสัญญา (สัญญาในรูปฌาน) ทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิฆสัญญา (สัญญาที่เกิดขึ้นเพราะการกระทบระหว่างวัตถุกับอารมณ์) เพราะไม่ใส่ใจนานัตตสัญญา (สัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ต่างกัน)"

๖. วิจฉา เช่น ปทโส ธมฺมํ วาเจยฺย (พึงสอนธรรมทีละส่วน)

๗. อัสสัตถิตัทธิต เช่น สุเมธา ยสฺส อตฺถิ, ตสฺมึ วา วิชฺชตีติ สุเมธโส (ปัญญาดีมีอยู่แก่บุคคลใด หรือว่า ย่อมปรากฏในบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า สุเมธโส)

ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิมัญชรี (เล่ม ๓) ได้อธิบาย โส ปัจจัยว่า

โส ปกาเร จ อากาเร วิภาเค ตติยตฺถเก
สกตฺเถปิ จ วิจฺฉายํ อสฺสตฺถิยญฺจ วตฺตติ.[๔๖]

"โส ปัจจัยย่อมเป็นไปในความหมายว่า ปการะ, อาการ, ส่วน, อรรถของตติยาวิภัตติ, สกัตถ์, วิจฉา และอัสสัตถิตัทธิต"]

คำอธิบาย ทฺวาทส วิทตฺถิโย สุคตวิทตฺถิยา

ทฺวาทส วิทตฺถิโย สุคตวิทตฺถิยาติ เอตฺถ สุคตวิทตฺถิ นาม อิทานิ มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส ติสฺโส วิทตฺถิโย, วฑฺฒกิหตฺเถน ทิยฑฺโฒ หตฺโถ โหติ. มินนฺเตน ปน กุฏิยา พหิกุฏฺเฏ ปฐมํ ทินฺนํ มหามตฺติกปริยนฺตํ อคฺคเหตฺวา ถุสปิณฺฑปริยนฺเตน ทฺวาทส วิทตฺถิโย มิเนตพฺพา, สเจ ถุสปิณฺฑเกน อนตฺถิโก โหติ, มหามตฺติกเลเปเนว นิฏฺฐาเปติ, เสฺวว ปริจฺเฉโท.

ในคำว่า ทฺวาทส วิทตฺถิโย สุคตวิทตฺถิยา (๑๒ คืบด้วยคืบพระสุคต) นี้ ขึ้นชื่อว่า คืบพระสุคต เท่ากับ ๓ คืบ ของบุรุษปานกลางในปัจจุบัน เท่ากับ ๑ ศอกครึ่ง (๑.๕ ศอก) ด้วยศอกของช่างไม้

อนึ่ง ภิกษุผู้วัดอยู่ไม่พึงนับเอาขอบที่สุดของก้อนดินเหนียวใหญ่ที่ฉาบทาไว้ครั้งแรกภายนอกฝากุฏิ ควรวัด ๑๒ คืบด้วยขอบที่สุดของก้อนดินผสมแกลบ ถ้าภิกษุไม่ต้องการก้อนดินเหนียวผสมแกลบ ให้เสร็จด้วยการฉาบดินเหนียวก้อนใหญ่อย่างเดียว การฉาบนั้นแลเป็นเขตกำหนด

[คำว่า ถุสปิณฺฑปริยนฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ถุเสน มิสฺสโก ปิณฺโฑ ถุสปิณฺโฑ (มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส)
- ถุสปิณฺฑสฺส ปริยนฺโต ถุสปิณฺฑปริยนฺโต (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

คำว่า อนตฺถิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อตฺโถ อสฺส อตฺถีติ อตฺถิโก (อตฺถ ศัพท์ + อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)
- น อตฺถิโก อนตฺถิโก (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

โดยทั่วไปในที่ประกอบด้วย อตฺถ ศัพท์ ต้องประกอบใช้บทที่ลงตติยาวิภัตติ ดังนั้น ท่านจึงประกอบรูปตติยาวิภัตติว่า ถุสปิณฺฑเกน ไว้ร่วมกับ อนตฺถิโก แปลว่า ไม่ต้องการก้อนดินเหนียวผสมแกลบ]

คำอธิบาย ติริยํ

ติริยนฺติ วิตฺถารโต.

บทว่า ติริยํ แปลว่า จากด้านกว้าง

[ท่านอธิบาย ติริยํ ว่า วิตฺถารโต เพื่อแสดงว่า นิบาตคือ ติริยํ เป็นบทที่ลง สฺมา ในอรรถอปาทาน แล้วลบ สฺมา ไป เพราะแสดงด้วย โต ปัจจัยที่ปรากฏในอรรถอปาทาน]

คำอธิบาย สตฺตนฺตรา

สตฺตนฺตราติ กุฏิฏฺสฺส พหิอนฺตํ อคฺคเหตฺวา อพฺภนฺตริเมน อนฺเตน สตฺต สุคตวิทตฺถิโย ปมาณนฺติ วุตฺตํ โหติ.

คำว่า สตฺตนฺตรา (รอบใน ๗ คืบ) หมายความว่า ๗ คืบพระสุคตด้วยขอบภายใน ไม่นับเอาขอบนอกฝา เป็นประมาณ[ของกุฎิ]

[คำว่า สตฺตนฺตรา (สตฺต + อนฺตรา) คำว่า อนฺตรา ลง สฺมา วิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ ท่านจึงอธิบายว่า อพฺภนฺตริเมน อนฺเตน (ด้วยขอบภายใน) หมายความว่า ในเวลาวัดด้านยาวของกุฎิ แม้จะวัดจากขอบภายนอกฝา แต่เมื่อวัดด้านกว้าง ให้วัดจากขอบด้านใน

คำว่า อพฺภนฺตริม มีรูปวิเคราะห์ว่า อพฺภนฺตเร ภโว อพฺภนฺตริโม = ขอบที่มีในภายใน ชื่อว่า อัพภันตริมะ (อิม ปัจจัยใน ภว ตัทธิต)

โดยทั่วไปตัทธิตแบ่งออกเป็น ๓ ประเภทใหญ่ คือ

๑. สามัญญวุตติ (ตัทธิตที่มีได้ทั่วไปกับลิงค์ทั้ง ๓ คือ มีรูปได้ทั้ง ๓ ลิงค์นั่นเอง) ในสามัญญวุตติยังแยกออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑.๑ อปัจจตัทธิตหรือโคตตตัทธิต (ตัทธิตที่กล่าวถึงเหล่ากอ)

๑.๒ อเนกัตถตัทธิต (ตัทธิตที่กล่าวถึงอรรถหลายประการ คือ ระคนแล้ว, ข้ามไป, เที่ยวไป, นำไปด้วยสิ่งใด เป็นต้น)

๑.๓ อัสสัตถิตัทธิต (ตัทธิตที่กล่าวถึงความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น)

๑.๔ สังขยาตัทธิต (ตัทธิตที่กล่าวถึงจำนวนเต็ม)

๒. ภาวตัทธิต (ตัทธิตที่แสดงความหมายว่า ความเป็น มีลิงค์เฉพาะศัพท์)

๓. อัพยยตัทธิต (ตัทธิตที่เป็นอัพยยศัพท์ จัดเป็นอลิงค์)

การเรียกชื่อตัทธิตโดยทั่วไปมักเรียกตามศัพท์ที่ถูกลบไปในรูปวิเคราะห์ ไม่เรียกตามชื่อประเภทของตัทธิตเหล่านั้น เช่น

- บทที่ลบ อปจฺจ ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ ดังคำว่า วสิฏฺฐสฺส อปจฺจํ วาสิฏฺโฐ (บุตรของพระวสิษฐ์) ชื่อว่า อปัจจตัทธิต

- บทที่ลบ สํสฏฺฐ ศัพท์ ดังคำว่า ติเลน สํสฏฺฐํ เตลิกํ ([โภชนะ]ผสมแล้วด้วยงา) ชื่อว่า สํสฏฺฐ ตัทธิต

- บทที่ลบ ตรติ ศัพท์ ดังคำว่า นาวาย ตรตีติ นาวิโก (ผู้ใดย่อมข้ามด้วยเรือ เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า นาวิกะ) ชื่อว่า ตรติ ตัทธิต

เหตุนั้น นักไวยากรณ์ชาวพม่าจึงแต่งคำพังเพยว่า “หมาตาย ชื่อว่าหมาตัทธิต หมูตาย ชื่อว่าหมูตัทธิต”]

เอตฺถ จ เกสคฺคมตฺตมฺปิ ทีฆโต หาเปตฺวา ติริยํ, ติริยโต วา หาเปตฺวา ทีฆํ วฑฺเฒตุํ น วฏฺฏติ, โก ปน วาโท อุภโตวฑฺฒเน.

อนึ่ง ในกุฏินี้ ภิกษุจะลดด้านยาวเพิ่มด้านกว้าง หรือลดด้านกว้างเพิ่มด้านยาว แม้เพียงปลายเส้นผมก็ไม่ควร จะป่วยกล่าวไปไยในการเพิ่มทั้ง ๒ ด้าน

[ขนาดกว้างยาวที่กล่าวไว้ในสิกขาบทนี้ เป็นขนาดสูงสุดที่พระพุทธองค์ทรงอนุญาตไว้ คือ ด้านยาว ๑๘ ศอกของมัชฌิมบุรุษ หรือ ๒๗ ศอกของบุรุษทั่วไป ด้านกว้าง ๑๐ ศอก ๑ คืบของมัชฌิมบุรุษ หรือ ๑๕ ศอก ๑๘ นิ้วของบุรุษทั่วไป ดังนั้น กุฏิที่มีขนาดกว้างหรือยาวมากกว่านี้แม้เพียงเส้นผม จึงไม่สมควร

ด้านกว้าง ๑๕ ศอก ๑๘ นิ้ว (๗.๒๐ เมตร) โดยนับดังนี้

๑๕ ศอก × ๒ คืบ × ๑๒ นิ้ว = ๓๖๐ นิ้ว + ๑๘ นิ้ว = ๓๗๘ นิ้ว

๓๗๘ นิ้ว × ๐.๗๕ = ๒๘๓.๕๐ นิ้ว (สากล)

๓๙.๓๗ นิ้ว = ๑ เมตร

๒๘๓.๕๐ นิ้ว (สากล) / ๓๙.๓๗ = ๗.๒๐ เมตร

ด้านยาว ๒๗ ศอก (๑๒.๓๔ เมตร) โดยนับดังนี้

๒๗ ศอก × ๒ คืบ × ๑๒ นิ้ว = ๖๔๘ นิ้ว

๖๔๘ นิ้ว × ๐.๗๕ = ๔๘๖ นิ้ว (สากล)

๔๘๖ นิ้ว (สากล) / ๓๙.๓๗ = ๑๒.๓๔ เมตร]

ยา ปน ทีฆโต สฏฺฐิหตฺถาปิ โหติ, ติริยโต ติหตฺถา วา อูนกจตุหตฺถา วา, ยตฺถ ปมาณยุตฺโต มญฺโจ อิโต จิโต จ น ปริวตฺตติ, ปจฺฉิมโกฏิยา จตุหตฺถวิตฺถารา น โหติ, อยํ กุฏิสงฺขยํ น คจฺฉติ, ตสฺมา วฏฺฏติ.

กุฏิใดมีขนาด ๖๐ ศอกโดยด้านยาว ด้านกว้างมีเพียง ๓ ศอก หรือสั้นกว่า ๔ ศอก ในกุฏิดังกล่าวเตียงที่ได้ขนาด[คือ ๙ ศอก]หมุนไปด้านนั้นด้านนี้ไม่ได้ กว้างไม่ถึง ๔ ศอกเป็นอย่างต่ำ กุฏินี้ไม่ถึงการนับว่าเป็นกุฏิ ดังนั้นจึงควร

[กุฏิทั่วไปต้องกว้าง ๔ ศอกเป็นอย่างต่ำ ถ้าหากกว้างไม่ถึง ๔ ศอก ไม่นับว่าเป็นกุฏิที่ต้องพาภิกษุไปแสดงที่ตามสิกขาบทนี้]

คำอธิบาย ภิกฺขู อภิเนตพฺพา วตฺถุเทสนาย

ภิกฺขู อภิเนตพฺพา วตฺถุเทสนายาติ ยสฺมึ ปเทเส กุฏึ กาเรตุกาโม โหติ, ตํ โสเธตฺวา ปทภาชเน วุตฺตนเยน สงฺฆํ ติกฺขตฺตุํ ยาจิตฺวา สพฺเพ วา สงฺฆปริยาปนฺนา สงฺเฆน วา สมฺมตา เทฺว ตโย ภิกฺขู ตตฺถ วตฺถุเทสนตฺถาย เนตพฺพา.

คำว่า ภิกฺขู อภิเนตพฺพา วตฺถุเทสนาย (พึงนำภิกษุทั้งหลายไปเพื่อแสดงที่) หมายความว่า ภิกษุต้องการจะให้สร้างกุฏิในสถานที่ใด พึงชำระสถานที่นั้น[ให้เรียบเสมอ] ขอสงฆ์ ๓ ครั้ง ตามนัยที่ตรัสไว้ในปทภาชนีย์ นำภิกษุทั้งหมดที่นับเข้าในสงฆ์หรือภิกษุ ๒-๓ รูปอันสงฆ์สมมุติแล้ว[ด้วยญัตติทุติยกรรมหรืออปโลกนกรรม]ไปสู่สถานที่นั้นเพื่อแสดงที่

[ท่านอธิบาย อภิเนตพฺพา และ วตฺถุเทสนาย ว่า

๑. อภิ ศัพท์ใน อภิเนตพฺพา ทำหน้าที่ประดับบท เพื่อให้คำสละสลวยเท่านั้น ไม่มีอรรถใดๆ เพราะอธิบายเป็น เนตพฺพา โดยไม่แสดงอรรถของ อภิ ศัพท์ไว้โดยเฉพาะ

๒. อาย ใน วตฺถุเทสนาย แปลงมาจาก ส วิภัตติที่ลงในอรรถตทัตถสัมปทาน คือ สัมปทานที่เป็นประโยชน์แก่กิริยาอย่างใดอย่างหนึ่ง แปลว่า "เพื่อ" เช่น พุทฺธสฺส อตฺถาย ชีวิตํ ปริจฺจชามิ (ขอสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่พระพุทธเจ้า)

คำว่า ภิกฺขู (ภิกษุทั้งหลาย) คือ ภิกษุทั้งหมดที่นับเข้าในสงฆ์หรือภิกษุ ๒-๓ รูปอันสงฆ์สมมุติแล้ว (สพฺเพ วา สงฺฆปริยาปนฺนา สงฺเฆน วา สมฺมตา เทฺว ตโย ภิกฺขู)

คำว่า ยสฺมึ ปเทเส กุฏึ กาเรตุกาโม โหติ, ตํ โสเธตฺวา (ภิกษุต้องการจะให้สร้างกุฏิในสถานที่ใด พึงชำระสถานที่นั้น[ให้เรียบเสมอ]) แสดงสถานที่ซึ่งจะนำภิกษุทั้งหลายไปแสดง

อนึ่ง ภิกษุผู้ต้องการให้สร้างกุฏิพึงชำระสถานที่ให้เรียบเสมอเหมือนบริเวณสีมาแล้วขอสงฆ์ ๓ ครั้งด้วยอปโลกนกรรมว่า

อหํ ภนฺเต สญฺญาจิกาย กุฏึ กตฺตุกาโม อสฺสามิกํ อตฺตุทฺเทสํ. โสหํ ภนฺเต สงฺฆํ กุฏิวตฺถุโอโลกนํ ยาจามิ.[๙๗]

"ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้าใคร่จะสร้างกุฏิอันไม่มีเจ้าของสร้างถวายเพื่อตนเอง ท่านเจ้าข้า ข้าพเจ้านั้นขอสงฆ์ให้ตรวจดูพื้นที่จะสร้างกุฏิ"]

พื้นที่ไม่มีอันตราย มีชานรอบ

เตหิ ภิกฺขูหิ วตฺถุ เทเสตพฺพํ อนารมฺภํ สปริกฺกมนนฺติ เตหิ ภิกฺขูหิ กิปิลฺลิกาทีนํ อาสยาทีหิ เตรสหิ, ปุพฺพณฺณาปรณฺณนิสฺสิตาทีหิ โสฬสหิ อุปทฺทเวหิ วิรหิตตฺตา อนารมฺภํ, ทฺวีหิ วา จตูหิ วา พลิพทฺเทหิ ยุตฺเตน สกเฏน เอกํ จกฺกํ นิพฺโพทกปตนฏฺฐาเน เอกํ พหิ กตฺวา อาวิชฺฌิตุํ สกฺกุเณยฺยตาย สปริกฺกมนนฺติ สลฺลกฺเขตฺวา สเจ สงฺฆปโหนกา โหนฺติ, ตตฺเถว, โน เจ, สงฺฆมชฺฌํ คนฺตฺวา เตน ภิกฺขุนา ยาจิเตหิ ญตฺติทุติเยน กมฺเมน วตฺถุ เทเสตพฺพํ.

คำว่า เตหิ ภิกขูหิ วตฺถุ เทเสตพฺพํ อนารมฺภํ สปริกฺกมนํ (ภิกษุเหล่านั้นพึงแสดงที่ไม่มีอันตรายอันมีชานรอบ) หมายความว่า ภิกษุเหล่านั้นกำหนดอย่างนี้ว่า

- พื้นที่ชื่อว่า **ไม่มีอันตราย** เพราะปราศจากอันตราย ๑๓ อย่างมีที่อยู่ของมดเป็นต้น และปราศจากอันตราย ๑๖ อย่างมีที่ปลูกบุพพัณณชาติและอปรัณณชาติเป็นต้น

- พื้นที่ชื่อว่า **มีชานรอบ** เพราะเป็นสถานที่สามารถเวียนรอบได้ด้วยเกวียนเทียมโคถึก ๒ หรือ ๔ ตัวโดยวางล้อข้างหนึ่งไว้ในที่น้ำตกจากชายคา วางล้อข้างหนึ่งไว้ข้างนอก

ถ้าสงฆ์เพียงพอก็ควรแสดงพื้นที่ให้ในสถานที่นั้นนั่นเอง ถ้าไม่พอพวกเธออันภิกษุนั้นผู้ไปสู่ท่ามกลางสงฆ์ขอแล้ว พึงแสดงพื้นที่ด้วยญัตติทุติยกรรมวาจา

[ข้อความว่า "ถ้าสงฆ์เพียงพอก็ควรแสดงพื้นที่ให้ในสถานที่นั้นนั่นเอง ถ้าไม่พอพวกเธออันภิกษุนั้นผู้ไปสู่ท่ามกลางสงฆ์ขอแล้ว พึงแสดงพื้นที่ด้วยญัตติทุติยกรรมวาจา" หมายความว่า ถ้าสงฆ์ ๔ รูป หรือภิกษุ ๒-๓ รูปที่สงฆ์สมมติแล้วตามไปดูพื้นที่จะสร้างกุฎิ ตรวจสอบดูว่ามีอันตรายหรือมีชานรอบหรือไม่ เพราะสถานที่อยู่ของมด ปลวก เป็นต้นทำอันตรายกุฎิได้ และถ้ามีเหวขาดโดยไม่มีชานรอบ ก็จะเป็นอันตรายต่อภิกษุผู้อยู่อาศัย ดังนั้น เมื่อพิจารณาว่า มีทั้ง ๒ อย่างนั้นก็ควรห้ามไม่ให้สร้างกุฎิ ถ้าพิจารณาเห็นว่าเป็นกุฎิไม่มีอันตรายและมีชานรอบ ภิกษุเจ้าของกุฎิควรขอสงฆ์ให้แสดงพื้นที่ ถ้าสงฆ์เพียงพอก็ควรสวดกรรมวาจาในที่นั้นนั่นแหละ ถ้าสงฆ์ไม่เพียงพอก็ไปเข้าหาสงฆ์แล้วขอสงฆ์ให้แสดงพื้นที่

พื้นที่ไม่มีอันตราย ๑๓ อย่าง คือ

๑. ไม่ใช่ที่อยู่ของมด
๒. ไม่ใช่ที่อยู่ของปลวก
๓. ไม่ใช่ที่อยู่ของหนู
๔. ไม่ใช่ที่อยู่ของงู
๕. ไม่ใช่ที่อยู่ของแมงป่อง
๖. ไม่ใช่ที่อยู่ของตะขาบ
๗. ไม่ใช่ที่อยู่ของช้าง
๘. ไม่ใช่ที่อยู่ของม้า
๙. ไม่ใช่ที่อยู่ของราชสีห์
๑๐. ไม่ใช่ที่อยู่ของเสือโคร่ง
๑๑. ไม่ใช่ที่อยู่ของเสือเหลือง
๑๒. ไม่ใช่ที่อยู่ของหมี
๑๓. ไม่ใช่ที่อยู่ของสุนัขป่า หรือไม่ใช่ที่อยู่ของสัตว์ดิรัจฉานบางเหล่า

พื้นที่ไม่มีอันตราย ๑๖ อย่าง คือ

๑. ไม่อยู่ใกล้นา
๒. ไม่อยู่ใกล้สวน
๓. ไม่อยู่ใกล้ตะแลงแกง
๔. ไม่อยู่ใกล้ที่ทรมานนักโทษ
๕. ไม่อยู่ใกล้สุสาน
๖. ไม่อยู่ใกล้อุทยาน
๗. ไม่อยู่ใกล้ที่หลวง
๘. ไม่อยู่ใกล้โรงช้าง
๙. ไม่อยู่ใกล้โรงม้า
๑๐. ไม่อยู่ใกล้เรือนจำ
๑๑. ไม่อยู่ใกล้โรงสุรา
๑๒. ไม่อยู่ใกล้ร้านขายเนื้อ
๑๓. ไม่อยู่ใกล้ถนน
๑๔. ไม่อยู่ใกล้ทางสี่แยก

๑๕. ไม่อยู่ใกล้ที่ประชุม ๑๖. ไม่อยู่ใกล้ทางเดิน

พจนานุกรม ราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ (หน้า ๔๘๒) กล่าวว่า

"บุพพัณณชาติ คือ พืชที่จะพึงกินก่อน ได้แก่ ข้าวทุกชนิด อปรัณณชาติ คือ อาหารอื่น ได้แก่ ถั่ว งา และผักต่างๆ นอกจากข้าว"

แต่อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๔๕๐) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

ปุพฺพนฺนโต อปรภาเค ปวตฺตํ อนฺนํ อปรนฺนํ, อปรณฺณญฺจ. สาลิอาทิเก ปุพฺพนฺนสทฺโท, อปรนฺนสฺส ปุพฺเพ ปวตฺตํ อนฺนํ ปุพฺพนฺนํ, ปุพฺพณฺณญฺจ. ปุพฺพาปรตฺตญฺจ เนสํ อาทิกปฺเป สมฺภวาสมฺภว-วเสน ทฎฺฐพฺพํ.[๔๘]

"อปรัณณชาติที่เป็นไปในส่วนภายหลังบุพพัณณชาติ ชื่อว่า อปรันนะ และอปรัณณะ

ปุพฺพนฺน ศัพท์ย่อมเป็นไปในธัญชาติ ๗ อย่างมีข้าวสาลีเป็นต้น ข้าวที่เป็นไปก่อนอปรัณณชาติ ชื่อว่า บุพพันนะ และบุพพัณณะ

อนึ่ง ความเป็นก่อนและหลังของบุพพัณณชาติและอปรัณณชาติเหล่านั้นพึงทราบโดยเนื่องด้วยความเกิดขึ้นหรือความไม่เกิดขึ้นในต้นกัป"

บุพพัณณชาติเป็นธัญชาติ ๗ คือ

๑. ข้าวสาลี ๒. ข้าวเปลือก ๓. หญ้ากับแก้

๔. ข้าวละมาน ๕. ลูกเดือย ๖. ข้าวบาเล่ย์

๗. ข้าวฟ่าง

เป็นสิ่งที่ปรากฏขึ้นก่อนในต้นกัป ส่วนอปรัณณชาติเป็นถั่ว งา เป็นต้นที่ปรากฏในภายหลัง คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวถึงพืชที่เป็นบุพพัณณชาติและอปรัณณชาติว่า

มุคฺคาทิเก'ปรณฺณญฺจ ปุพฺพณฺณํ สาลิอาทิเก.[๔๙]

"อปรัณณชาติย่อมเป็นไปในถั่วเป็นต้น

บุพพัณณชาติย่อมเป็นไปในข้าวสาลีเป็นต้น"

คำว่า ปุพฺพณฺณ และ อปรณฺณ มีศัพท์เดิมมาจาก ปุพฺพนฺน และ อปรนฺน แปลง นฺน เป็น ณฺณ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๐๔) ว่า เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ (การพฤทธิ์ การลบ การลงอาคม การวิการะ การแปลงกลับกัน และการอาเทศย่อมมีที่พยางค์ต้น กลาง หรือท้ายในบางแห่ง) ส่วนใหญ่ในวรรณกรรมบาลีมักใช้เป็นรูปที่แปลงเป็น ณฺณ ว่า ปุพฺพณฺณ และ อปรณฺณ

คำว่า อารมฺภ ปรากฏในอรรถ ๔ ประการตามสมควร พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

อารมฺโภ วีริเย กมฺเม อาทิกมฺเม วิโกปเน.[๕๐]

"อารมฺภ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความเพียร การกระทำ การกระทำเบื้องแรก และการทำลาย"

อย่างไรก็ตาม คำว่า อารมฺภ ในที่นี้แปลว่า "อันตราย" เป็นคำไวพจน์ของ อุปทฺทว ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๕๔) จึงอธิบายว่า อนารมฺภนฺติ อนุปทฺทวํ (คำว่า อนารัมภะ แปลว่า ไม่มีอันตราย)

คำว่า อนารมฺภ (พื้นที่ไม่มีอันตราย) มีรูปวิเคราะห์ในกังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๑๕๒) ว่า

- อารมฺภนฺติ หึสนฺติ อารมฺภา (อา บทหน้า + รภ ธาตุ = เบียดเบียน + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

- นตฺถิ อารมฺภา เอตฺถาติ อนารมฺภํ (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

คำว่า สารมฺภ (พื้นที่มีอันตราย) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อารมฺเภหิ สห วตฺตตีติ สารมฺภํ (สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

คำว่า สปริกฺกมน (พื้นที่มีชานรอบ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริโต กมติ คจฺฉติ เอตฺถาติ ปริกฺกมนํ

(ปริ บทหน้า + กมุ ธาตุ = ไป + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- ปริกฺกมเนน สห วตฺตตีติ สปริกฺกมนํ (สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

ญัตติทุติยกรรมวาจาที่สงฆ์สวดแสดงพื้นที่ มีดังนี้ คือ

สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อยํ อิตฺถนฺนาโม ภิกฺขุ สญฺญาจิกาย กุฏึ กตฺตุกาโม อสฺสามิกํ อตฺตุทฺเทสํ. โส สงฺฆํ กุฏิวตฺถุเทสนํ ยาจติ. ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ, สงฺโฆ อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน กุฏิวตฺถุํ เทเสยฺย. เอสา ญตฺติ.

สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อยํ อิตฺถนฺนาโม ภิกฺขุ สญฺญาจิกาย กุฏึ กตฺตุกาโม อสฺสามิกํ อตฺตุทฺเทสํ. โส สงฺฆํ กุฏิวตฺถุเทสนํ ยาจติ. สงฺโฆ อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน กุฏิวตฺถุํ เทเสติ. ยสฺสายสฺมโต ขมติ อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน กุฏิวตฺถุสฺส เทสนา, โส ตุณฺหสฺส. ยสฺส นกฺขมติ, โส ภาเสยฺย.

เทสิตํ สงฺเฆน อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน กุฏิวตฺถุ. ขมติ สงฺฆสฺส. ตสฺมา ตุณฺหี. เอวเมตํ ธารยามิ.[๕๑]

"ท่านเจ้าข้า ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ภิกษุมีชื่อนี้ผู้นี้ใคร่จะสร้างกุฎิอันหาเจ้าของสร้างถวายมิได้ เพื่อตนเองด้วยการขอเอง เธอขอสงฆ์ให้แสดงพื้นที่ที่จะสร้างกุฎิ ถ้าสงฆ์พร้อมกันแล้ว สงฆ์พึงแสดงพื้นที่ที่จะสร้างกุฎิแก่ภิกษุมีชื่อนี้ นี่เป็นญัตติ

ท่านเจ้าข้า ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ภิกษุมีชื่อนี้ผู้นี้ใคร่จะสร้างกุฏิอันหาเจ้าของสร้างถวายมิได้เพื่อตนเองด้วยการขอเอง เธอขอสงฆ์ให้แสดงพื้นที่ที่จะสร้างกุฏิ สงฆ์แสดงพื้นที่ที่จะสร้างกุฏิแก่ภิกษุมีชื่อนี้ การแสดงพื้นที่ที่จะสร้างกุฏิของภิกษุมีชื่อนี้ ชอบแก่ท่านผู้ใด ท่านผู้นั้นพึงเป็นผู้นิ่ง ไม่ชอบแก่ท่านผู้ใด ท่านผู้นั้นพึงพูด

พื้นที่ที่จะสร้างกุฏิของภิกษุมีชื่อนี้ อันสงฆ์แสดงแล้ว ชอบแก่สงฆ์ เหตุนั้นจึงนิ่ง ข้าพเจ้าทรงความนี้ไว้อย่างนี้”]

คำอธิบาย สารมฺเภ เจ เป็นต้นโดยย่อ

สารมฺเภ เจติอาทิ ปฏิปกฺขนเยน เวทิตพฺพํ.

คำว่า สารมฺเภ เจ (หากภิกษุสร้างกุฏิด้วยการขอเองในที่มีอันตราย) เป็นต้น โปรดทราบโดยนัยตรงกันข้าม

สถานที่เป็นต้น

อาฬวิยํ อาฬวิเก ภิกฺขู อารพฺภ สญฺญาจิกาย กุฏิกรณวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภภิกษุชาวแคว้นอาฬวีในแคว้นอาฬวี เพราะเหตุคือการสร้างกุฏิด้วยการขอเอง

ประเภทของบัญญัติ

อสาธารณปญฺญตฺติ.

[สิกขาบทนี้]เป็นอสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติไม่ทั่วไปแก่ภิกษุณี)

อาณัติ

สาณตฺติกํ.

[สิกขาบทนี้]เป็นสาณัตติกะ (มีการใช้ผู้อื่น)

อาบัติ

"อเทสิตวตฺถุกํ ปมาณาติกฺกนฺตํ กุฏึ กาเรสฺสามี"ติ อุปกรณตฺถํ อรญฺญํ คมนโต ปฏฺฐาย สพฺพปโยเคสุ ทุกฺกฏํ, "อิทานิ ทฺวีหิ ปิณฺเฑหิ นิฏฺฐานํ คมิสฺสตี"ติ เตสุ ปฐมปิณฺฑทาเนน ถุลฺลจฺจยํ, ทุติยทาเนน เลเป ฆฏิเต สเจ อเทสิตวตฺถุกา เอว วา ปมาณาติกฺกนฺตา เอว วา โหติ, เอโก สงฺฆาทิเสโส, เทฺว จ ทุกฺกฏานิ. อุภยวิปฺปนฺนา, เทฺว สงฺฆาทิเสสา, เทฺว จ ทุกฺกฏานิ. สเจ ปน ทฺวารพนฺธํ วา วาตปานํ วา อฏฺฐเปตฺวาว มตฺติกาย ลิมฺปติ, ฐปิเต จ ตสฺมึ เลโป น ฆฏิยติ, รกฺขติ ตาว. ปุน ลิมฺปนฺตสฺส ปน ฆฏิตมตฺเต สงฺฆาทิเสโส. สเจ ตํ ฐปิยมานํ ปฐมทินฺนเลเปน สทฺธึ นิรนฺตรเมว หุตฺวา ติฏฺฐติ, ปฐมเมว สงฺฆาทิเสโส. เกวลํ สารมฺภาย ทุกฺกฏํ, ตถา อปริกฺกมนาย.

- ต้องอาบัติทุกกฏ ในทุกความพยายามเริ่มแต่การเข้าป่าเพื่อหาอุปกรณ์โดยคิดว่า เราจักให้สร้างกุฏิเกินประมาณซึ่งสงฆ์ยังไม่ได้แสดงที่ให้

- ในเวลาที่ควรกล่าวว่ากุฏิจักถึงความสำเร็จด้วยก้อนดินเหนียว ๒ ก้อน ต้องอาบัติถุลลัจจัย เพราะให้ก้อนดินเหนียวที่ ๑ ในบรรดาก้อนดินเหนียวเหล่านั้น

- ต้องอาบัติสังฆาทิเสสครั้งเดียวและอาบัติทุกกฏ ๒ ครั้ง ถ้าเป็นกุฏิที่สงฆ์ไม่ได้แสดงที่ให้อย่างเดียว หรือเป็นกุฏิเกินประมาณอย่างเดียว เพราะให้ก้อนดินเหนียวที่ ๒ เมื่อการโบกฉาบเชื่อมกันแล้ว

- ต้องอาบัติสังฆาทิเสส ๒ ครั้งและอาบัติทุกกฏ ๒ ครั้ง ถ้าเป็นกุฏิที่ปราศจาก [การแสดงพื้นที่และประมาณ]ทั้งสองอย่าง

- ถ้าภิกษุไม่ได้ติดบานประตูหรือบานหน้าต่าง ฉาบด้วยดินเหนียว และเมื่อติดบานประตูหรือบานหน้าต่างเสร็จแล้ว เครื่องโบกฉาบยังไม่เชื่อมกัน[กับบานประตูหรือบานหน้าต่าง] ยังรักษาได้ก่อน แต่เมื่อภิกษุโบกฉาบอีก พอเชื่อมกันก็เป็นอาบัติสังฆาทิเสส

- ถ้าบานประตูหรือบานหน้าต่างนั้นที่ภิกษุติดตั้งไว้ ตั้งอยู่ติดต่อกับดินเหนียวหรือปูนที่โบกฉาบทำไว้ครั้งแรก ต้องอาบัติสังฆาทิเสสแต่แรกทีเดียว

- ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะสร้างกุฏิที่มีอันตรายอย่างเดียว

- ต้องอาบัติทุกกฏเหมือนกัน เพราะสร้างกุฏิที่ไม่มีชานรอบ

[ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า เตสุ **ปฐมปิณฺฑทาเนน** ถุลฺลจฺจยํ, **ทุติยทาเนน** เลเป ฆฏิเต แต่ในกังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๕๐) กล่าวถึงรูปว่า เตสุ **ปฐมปิณฺฑทาเนน** ถุลฺลจฺจยํ, **ทุติยทาเนน** เลเป ฆฏิเต ผู้แปลเห็นด้วยกับความเห็นของกังขาภาสาฎีกา เพราะคำว่า ทุติยทาเนน เป็นบทที่ลงตติยาวิภัตติในอรรถเหตุ ดังนั้น แม้บทแรกว่า ปฐมปิณฺฑทาเนน ก็ควรลงตติยาวิภัตติในอรรถเหตุ ไม่ควรลงปัญจมีหรือสัตตมีวิภัตติในอรรถเหตุ เพราะบทแสดงเหตุเหล่านี้ควรมีวิภัตติเดียวกัน ถ้าแต่งให้มีวิภัตติต่างกัน ก็ต้องโทษตามหลักอลังการที่เรียกว่า ภัคครีติโทษ (โทษหักลำดับ) ดูสุโพธาลังการ คาถา ๖๓

คำว่า เลป แปลตามศัพท์ว่า "เครื่องโบกฉาบ" หมายถึง ปูน หรือดินเหนียว มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ลิมฺปติ เอเตนาติ เลโป = บุคคลย่อมโบกฉาบด้วยวัตถุนี้ เหตุนั้น วัตถุนั้นชื่อว่า เลปะ

(ลิป ธาตุ <ลิมฺปเน = ฉาบ, ทา> + ณ ปัจจัยในกรณสาธนะ)]

อนาบัติ

วิปฺปกตํ กุฏึ อญฺญสฺส ททโต จ, ภูมึ สมํ กตฺวา ภินฺทนฺตสฺส จ, เลณคุหาติณกุฏิปณฺณจฺฉทนเคเหสุ อญฺญตรํ กาเรนฺตสฺส, กุฏิมฺปิ อญฺญสฺส วาสตฺถาย, วาสาคารํ ฐเปตฺวา อุโปสถาคาราทีสุ อญฺญตรตฺถาย กาเรนฺตสฺส จ อุมฺมตฺตกาทีนญฺจ อนาปตฺติ.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุผู้ยกกุฏิที่ทำค้างไว้ให้แก่ผู้อื่น[คือบุคคลหรือสงฆ์อื่น]
- ภิกษุผู้ทุบกุฏิทิ้งปรับพื้นที่ให้เสมอกัน
- ภิกษุผู้ให้สร้างอุโมงค์ ถ้ำ กุฏิหญ้า หรือเรือนที่มุงด้วยใบไม้ อย่างใดอย่างหนึ่ง
- ภิกษุให้สร้างกุฏิเพื่อเป็นที่อยู่ของบุคคลอื่น [คือ อาจารย์ อุปัชฌาย์ หรือสงฆ์]
- ภิกษุให้สร้างกุฏิเพื่อใช้เป็นโรงอุโบสถเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง เว้นสถานที่อยู่[ของตน]
- ภิกษุบ้าเป็นต้น

[คำว่า วิปฺปกตา กุฏิ แปลว่า "กุฏิที่ทำค้างไว้" คือ ยังไม่เสร็จ ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๕๖) อธิบายว่า วิปฺปกตนฺติ อนิฏฺฐิตํ (คำว่า วิปฺปกตํ หมายความว่า ยังไม่เสร็จ) คำว่า วิปฺปกต เป็นบทกิตก์ที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + ป บทหน้า + กร ธาตุ (กรเณ = กระทำ) + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา หน้า ๔๔๑) อธิบายว่า วิ อุปสรรค เป็นไปในความหมายว่า อาทิกมฺม (เบื้องต้น)

จึงควรมีรูปวิเคราะห์ว่า อาทิกมฺเม ปกรียิตฺถาติ วิปฺปกตา (กุฏีที่ภิกษุกระทำแล้วในเบื้องต้น ชื่อว่า วิปปกตา) และโดยเหตุที่ท่านไม่ได้แสดงอรรถของ ป อุปสรรคในบทนี้ไว้ จึงถือว่า เป็นอุปสรรคที่ไม่มีอรรถพิเศษใดๆ อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๘๒) กล่าวไว้ว่า ป อุปสรรคเป็นไปในความหมายว่า อาทิกมฺม แต่ท่านไม่ได้แสดงอรรถของ วิ อุปสรรคในบทนี้ไว้ จึงถือว่า วิ อุปสรรคไม่มีอรรถพิเศษใดๆ มีรูปวิเคราะห์ตามนัยนี้ว่า อาทิกมฺเม กรียิตฺถาติ วิปฺปกตา มติของสัททนีติปกรณ์และปทรูปสิทธิปกรณ์ทั้ง ๒ เหล่านี้มีความสอดคล้องกับอรรถกถาพระวินัยที่อธิบายศัพท์นี้เป็นบทกิตก์ว่า

วิปฺปกตาติ กยิรมานา โหติ.[๕๒]

“คำว่า วิปฺปกตา (กุฏีที่ภิกษุกระทำแล้วในเบื้องต้น) หมายความว่า เป็นกุฏีที่ถูกกระทำอยู่”

นอกจากนี้ คำว่า วิปฺปกต เป็นบทสมาสที่มาจาก วิ + ปกต มีความหมาย ๓ ประการตามอรรถของ วิ อุปสรรค คือ

๑. กุฏีที่ปราศจากแล้วจากการกระทำต่างๆ, กุฏีที่มีการกระทำต่างๆ ปราศจากแล้ว

- ปกาเรน กตํ ปกตํ, ปกตโต วิคตาติ วิปฺปกตา (ปัญจมีตัปปุริสสมาส)

หรือ - วิคตํ ปกตํ ยสฺสาติ วิปฺปกตา[๕๓] (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

วิ อุปสรรคเป็นไปในความหมายว่า วิคต (ปราศจาก)

๒. กุฏีที่กระทำแล้วขาดไป

- ปกตา หุตฺวา วิจฺฉินฺนา วิปฺปกตา[๕๔] (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

วิ อุปสรรคเป็นไปในความหมายว่า วิจฺฉินฺน (ขาดไป)

๓. กุฏีที่มิได้กระทำแล้วและจักกระทำ [คือ กำลังกระทำอยู่]

- ปกรียิตฺถ ปกรียิสฺสเตติ วา ปกตา, น ปกตา วิปฺปกตา[๕๕](อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

วิ อุปสรรคเป็นไปในความหมายว่า ปฏิเสธ

อาทิ ศัพท์ใน อุโปสถาคาราทีสุ ละข้อความว่า

- เรือนสำหรับอบตัว (ชนฺตาฆร)
- โรงฉัน (ภตฺตสาลา)
- เรือนไฟ (อคฺคิสาลา) เป็นต้น]

วิบัติ

สีลวิปตฺติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

อุลฺลิตฺตาทีนํ อญฺญตรตา, เหฏฺฐิมปมาณสมฺภโว, อเทสิตวตฺถุกตา, ปมาณาติกฺกนฺตตา, อตฺตุทฺเทสิกตา, วาสาคารตา เลปฆฏฺฏนาติ อิมาเนตฺถ ฉ วา สตฺต วา องฺคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๖ หรือ ๗ เหล่านี้ คือ

๑. เป็นกุฎิที่โบกฉาบภายในเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง

๒. มีประมาณอย่างต่ำ [คือ กว้าง ๔ ศอกขึ้นไป]

๓. เป็นกุฎิที่สงฆ์ยังไม่ได้แสดงที่ให้

๔. เป็นกุฎิเกินประมาณ

๕. สร้างสำหรับตน

๖. เป็นสถานที่อยู่[ของตน]

๗. สิ่งที่โบกฉาบเชื่อมถึงกัน

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

ฉสมุฏฺฐานํ, กิริยญฺจ, กิริยากิริยญฺจ. อิทญฺหิ วตฺถุํ เทสาเปตฺวา ปมาณาติกฺกนฺตํ วา กโรโต กิริยโต สมุฏฺฐาติ, อเทสาเปตฺวา กโรโต กิริยากิริยโต สมุฏฺฐาติ. เสสเมตฺถ สญฺจริตฺเต วุตฺตสทิสเมวาติ.

[สิกขาบทนี้]เป็น :-

- สมุฏฐาน ๖ [คือ กาย วาจา กายกับวาจา กายกับจิต วาจากับจิต และกายวาจากับจิต]

- กิริยะ (ต้องอาบัติเพราะทำกุฎิเกินประมาณ) คือ สิกขาบทนี้ชื่อว่าเกิดขึ้น เพราะการกระทำแก่ภิกษุผู้ให้สงฆ์แสดงพื้นที่แล้วสร้างกุฎิเกินประมาณ

- กิริยากิริยะ (ต้องอาบัติเพราะทำกุฎิเกินประมาณ และไม่ทำการให้สงฆ์แสดงพื้นที่) คือ สิกขาบทนี้ชื่อว่าเกิดขึ้น เพราะการกระทำและไม่กระทำของภิกษุผู้ไม่ให้สงฆ์แสดงพื้นที่แล้วสร้างกุฎิ

วิธีที่เหลือในสิกขาบทนี้ เป็นเช่นเดียวกับสัญจริตตสิกขาบท ดังนี้แล

กุฏิการสิกฺขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายกุฏิการสิกขาบท

---

๗. คำอธิบายวิหารการสิกขาบท

คำอธิบาย มหลฺลกํ

สตฺตเม มหลฺลกนฺติ สสามิกภาเวน สญฺญาจิตกุฏิโต มหนฺตภาโว เอตสฺส อตฺถีติ มหลฺลโก,

โปรดทราบรูปวิเคราะห์ของบทว่า มหลฺลกํ ในสิกขาบทที่ ๗ ดังนี้

ความดีเลิศกว่ากุฏิที่ภิกษุขอเอง เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย มีอยู่แก่วิหารนั้น เหตุนั้น วิหารนั้นชื่อว่า มหัลลกะ (ดีเลิศ)

[คำว่า มหลฺลก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มหนฺตํ ลาติ คณฺหาตีติ มหลฺลโก = วิหารที่ถือเอาความดีเลิศ/ความใหญ่ ชื่อว่า มหัลลกะ
  (มหา บทหน้า + ลา ธาตุ + ณฺวุ ปัจจัย ซ้อน ล เป็น ลฺล และทำรัสสะ อา ใน หา เป็น อ)

คำว่า มหนฺตภาโว เอตสฺส อตฺถีติ มหลฺลโก (ความดีเลิศมีอยู่แก่วิหารนั้น เหตุนั้น วิหารนั้นชื่อว่า มหัลลกะ) ไม่ใช่คำแสดงรูปวิเคราะห์ของ มหลฺลก ศัพท์ แต่เป็นคำอธิบาย ฎีกาใหม่จึงกล่าวว่า

โย จ ยํ คณฺหาติ, โส ตสฺส อตฺถีติ อาห "มหนฺตภาโว เอตสฺส อตฺถีติ มหลฺลโก"ติ.[๕๖]

"อนึ่ง วิหารใดย่อมถือเอาความดีเลิศใด ความดีเลิศนั้นมีอยู่แก่วิหารนั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า มหนฺตภาโว เอตสฺส อตฺถีติ มหลฺลโก (ความดีเลิศมีอยู่แก่วิหารนั้น เหตุนั้น วิหารนั้นชื่อว่า มหัลลกะ)"

คำว่า สสามิกภาเวน (เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย) แสดงเหตุของการที่ได้ชื่อว่าเป็นวิหารดีเลิศ และแสดงอรรถว่า ดีเลิศ (อุตฺตมตฺถ) ของ มหลฺลก ศัพท์โดยอ้อม ส่วนคำว่า สญฺญาจิตกุฏิโต (กว่ากุฏิที่ภิกษุขอเอง) แสดงอปทานของ มหนฺต ศัพท์ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

โส จ มหนฺตภาโว เกน, กุโต จาติ อาห "สสามิกภาเวนา"ติอาทิ.[๕๗]

"อนึ่ง ท่านกล่าวว่า สสามิกภาเวน (เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย) เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า ความดีเลิศนั้นมีได้เพราะอะไร และดีเลิศกว่าอะไร"

คำอธิบายข้างต้นแสดงประโยชน์ของการกล่าวบทแสดงเหตุว่า สสามิกภาเวน (เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย) และบทอปาทานว่า สญฺญาจิตกุฏิโต (กว่ากุฏิที่ภิกษุขอเอง) มีวิธีสัมพันธ์ตามหลักปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า มหนฺตภาโว เอตสฺส อตฺถีติ มหลฺลโก (ความดีเลิศมีอยู่แก่วิหารนั้น เหตุนั้น วิหารนั้นชื่อว่า มหัลลกะ)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ความดีเลิศนั้นมีได้เพราะอะไร และดีเลิศกว่าอะไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุของความเป็นวิหารดีเลิศ และอปาทานของ มหนฺตภาโว ศัพท์ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า สสามิกภาเวน และ สญฺญาจิตกุฏิโต อธิบายว่า ความดีเลิศนั้นมีได้เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย และดีเลิศกว่ากุฏิที่ภิกษุขอเอง ดังนี้แล]

ยสฺมา วา วตฺถุํ เทสาเปตฺวา ปมาณาติกฺกเมนาปิ กาตุํ วฏฺฏติ, ตสฺมา ปมาณมหนฺตตายปิ มหลฺลโก, ตํ มหลฺลกํ.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มหัลลกะ (ใหญ่) แม้โดยความมีประมาณใหญ่ เพราะภิกษุให้สงฆ์แสดงพื้นที่แล้วควรสร้างด้วยการล่วงประมาณได้อีกด้วย, [ภิกษุผู้จะให้สร้าง]วิหารใหญ่นั้น [อันมีเจ้าของสร้างถวายเพื่อตนเอง พึงนำภิกษุทั้งหลายไปเพื่อแสดงที่]

[ประโยคว่า ยสฺมา วา ฯเปฯ มหลฺลโก แสดงอรรถว่า ใหญ่ (วุฑฺฒิอตฺถ) ของ มหลฺลก ศัพท์ ในฎีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

น เกวลํ สสามิกภาเวเนวาติ อาห "ยสฺมา วา"ติอาทิ.[๕๘]

"พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า ยสฺมา วา เป็นต้น เพื่อขจัดความเข้าใจผิดว่า วิหารชื่อว่า มหัลลกะ เพราะความมีเจ้าของสร้างถวายอย่างเดียวเท่านั้นหามิได้"

ข้อนี้หมายความว่า ในประโยคต้น ท่านแสดงว่า มหลฺลก ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ดีเลิศ เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย ในประโยคนี้แสดงว่า มหลฺลก ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ใหญ่ อีกด้วย เพราะสร้างเกินประมาณได้

สรุปความว่า คำว่า มหลฺลก มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ดีเลิศ (อุตฺตมตฺถ) คือ วิหารดีเลิศกว่ากุฎีที่ภิกษุขอเอง เพราะมีเจ้าของสร้างถวาย

๒. ใหญ่ (วุฑฺฒิอตฺถ) คือ วิหารใหญ่ที่ภิกษุให้สงฆ์แสดงพื้นที่แล้วสร้างล่วงประมาณได้ โดยไม่จำกัดขนาดกว้างยาวเหมือนกุฎีที่ภิกษุขอเอง

คำว่า ตสฺมา ในประโยคว่า ตสฺมา ฯเปฯ มหลฺลโก แปลย่อๆ ว่า ตสฺมา การณา (เพราะเหตุนั้น) แต่ควรแปลโดยพิสดารด้วยการเปลี่ยนกริยาคุมพากย์คือ (กาตุํ) วฏฺฏติ เป็นบทนามว่า กตฺตพฺพตฺตา (เพราะความเป็นวิหารที่ควรกระทำ) จึงได้รูปว่า ตสฺมา ปมาณาติกฺกเมนาปิ กตฺตพฺพตฺตา (เพราะความเป็นวิหารที่ควรกระทำแม้ด้วยการล่วงประมาณ)]

ยสฺมา ปนสฺส ตํ ปมาณมหนฺตตฺตํ สสามิกตฺตาว ลพฺภติ, ตสฺมา ตทตฺถทสฺสนตฺถํ “มหลฺลโก นาม วิหาโร สสามิโก วุจฺจตี”ติ เอวมสฺส ปทภาชเน วุตฺตํ.

อนึ่ง ความมีประมาณใหญ่นั้นของวิหารนั้น ย่อมมีได้ เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย ดังนั้น จึงตรัสไว้ในปทภาชนีย์ของบทว่า มหลฺลกํ นั้นอย่างนี้ว่า มหลฺลโก นาม วิหาโร สสามิโก วุจฺจติ (วิหารที่ชื่อว่ามหัลลกะ คือ วิหารที่มีเจ้าของสร้างถวาย) เพื่อแสดงเนื้อความ [คือ ความมีเจ้าของสร้างถวาย]นั้น

[ท่านกล่าวประโยคนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า เมื่อ มหลฺลก ศัพท์ยังมีอรรถว่า ใหญ่ อีกอรรถหนึ่ง เหตุใดในปทภาชนีย์จึงตรัสถึงอรรถว่า ดีเลิศ เท่านั้น เพราะแสดงถึงความมีเจ้าของสร้างถวายอย่างเดียว มิได้แสดงถึงความใหญ่ไว้ด้วยพระดำรัสว่า มหลฺลโก นาม วิหาโร สสามิโก มหนฺโต จ วุจฺจติ (วิหารที่ชื่อว่า มหัลลกะ คือ วิหารที่มีเจ้าของสร้างถวาย และวิหารใหญ่) หมายความว่า ความมีเจ้าของสร้างถวายก็เป็นเหตุของความใหญ่ด้วยเช่นเดียวกัน กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ความใหญ่ย่อมมีได้เพราะมีเจ้าของสร้างถวาย ดังนั้น จึงตรัสไว้เพียง สสามิโก วุจฺจติ (คือ วิหารที่มีเจ้าของสร้างถวาย) และไม่ตรัสว่า สสามิโก มหนฺโต จ วุจฺจติ (คือ วิหารที่มีเจ้าของสร้างถวาย และวิหารใหญ่) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยทิ เอวํ อถ กสฺมา “มหลฺลโก นาม วิหาโร สสามิโก วุจฺจตี”ติ เอตฺตกเมว ปทภาชเน วุตฺตนฺติ อาห “ยสฺมา ปนา”ติอาทิ.[๕๙]

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ยสฺมา ปน เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า เมื่อเป็นดังนี้ เหตุใดจึงตรัสไว้ในปทภาชนีย์เพียงเท่านี้ว่า มหลฺลโก นาม วิหาโร สสามิโก วุจฺจติ (วิหารที่ชื่อว่ามหัลลกะ คือ วิหารที่มีเจ้าของสร้างถวาย)”

พึงทราบวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า มหลฺลโก นาม วิหาโร สสามิโก วุจฺจติ (วิหารที่ชื่อว่ามหัลลกะ คือ วิหารที่มีเจ้าของสร้างถวาย)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดพระผู้มีพระภาคตรัสคำไว้เพียงเท่านี้ว่า มหลฺลโก นาม วิหาโร สสามิโก วุจฺจติ ไว้ในปทภาชนีย์

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ พระผู้มีพระภาคควรจะตรัสว่า มหลฺลโก นาม วิหาโร สสามิโก มหนฺโต จ วุจฺจติ (วิหารที่ชื่อว่ามหัลลกะ คือ วิหารที่มีเจ้าของสร้างถวาย และวิหารใหญ่) มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคนี้ อธิบายว่า ความมีประมาณใหญ่นั้นของวิหารนั้น ย่อมมีได้ เพราะเป็นวิหารมีเจ้าของสร้างถวาย จึงตรัสไว้ว่า มหลฺลโก นาม วิหาโร สสามิโก วุจฺจติ เท่านั้น

คำว่า ตสฺมา ใน ตสฺมา ตทตฺถทสฺสนตฺถํ เป็นต้น แปลย่อๆ ว่า "เพราะเหตุนั้น" แต่แปลโดยพิสดารด้วยการเปลี่ยนกริยาคุมพากย์เป็นบทนาม และประธานเป็นบทสัมพันธ์ว่า ตสฺส ปมาณมหนฺตตฺตสฺส สสามิกตฺตาว ลทฺธภาวโต (เพราะความที่แห่งความใหญ่โดยประมาณนั้นเป็นของอันภิกษุได้แล้ว เพราะความเป็นไปกับด้วยเจ้าของสร้างถวายนั่นเทียว)

คำว่า วิหาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- วิหรนฺติ เอตฺถาติ วิหาโร, อาวาโส = ภิกษุทั้งหลายย่อมอยู่ในที่อยู่นี้ เหตุนั้นที่อยู่นี้ ชื่อว่า วิหาร หมายถึง ที่อยู่ (วิ บทหน้า + หร ธาตุ (หรเณ = นำไป) + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

คำว่า วิหาร อาจหมายถึง วัด, ที่อยู่ของพระสงฆ์ หรือที่ประดิษฐานพระพุทธรูป คู่กับโบสถ์ แต่ในที่นี้หมายถึง ที่อยู่ของพระสงฆ์]

คำอธิบายวิธีที่เหลือโดยย่อ

เสสํ สพฺพํ กุฏิการสิกฺขาปเท วุตฺตสทิสํ, สสามิกภาวมตฺตเมว หิ วิเสโส.

วิธีที่เหลือทั้งหมดเป็นเช่นกับวิธีที่กล่าวไว้ในกุฏิการสิกขาบท เพียงความมีเจ้าของสร้างถวายเท่านั้นเป็นความต่างกัน

สถานที่เป็นต้น

โกสมฺพิยํ ฉนฺนตฺเถรํ อารพฺภ เจติยรุกฺขํ เฉทาปนวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตภาโว อกิริยมตฺตโต สมุฏฺฐานภาโว เอกสงฺฆาทิเสสตา จ เอตฺถ วิเสโส.

ความเป็นสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ปรารภพระฉันนเถระในเมืองโกสัมพี เพราะเหตุคือการให้ตัดต้นไม้ที่สมมติว่าเป็นเจดีย์

ความมีสมุฏฐาน เพราะเพียงไม่กระทำ[การให้สงฆ์แสดงพื้นที่] และความเป็นอาบัติสังฆาทิเสสครั้งเดียว เป็นความต่างกันในสิกขาบทนี้

[คำว่า เจติยรุกฺข (ต้นไม้ที่สมมติว่าเป็นเจดีย์) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เจติยนฺติ สมฺมตํ รุกฺขํ เจติยรุกฺขํ = ต้นไม้ที่อันชาวโลกสมมติแล้วว่าเป็นเจดีย์ ชื่อว่า เจติยรุกขะ (ลบ อิติ และ สมฺมต ในท่ามกลางสมาสเพื่อย่อคำ)

อนึ่ง คำว่า เจติย (เจดีย์) ใช้ในความหมายว่า สิ่งที่ควรกระทำให้วิจิตร คือ ควรเคารพบูชา และเป็นชื่อของเทวสถานที่ควรแก่การบูชา ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เจติยรุกฺขนฺติ จิตฺตีกตฏฺเฐน เจติยํ, ปูชารหานํ เทวฏฺฐานานเมตํ อธิวจนํ, "เจติยนฺ"ติ สมฺมตํ รุกฺขํ เจติยรุกฺขํ.[๖๐]

"คำว่า เจติยรุกฺขํ (ต้นไม้ที่สมมติว่าเป็นเจดีย์) หมายความว่า ชื่อว่า เจดีย์ โดยความหมายว่ากระทำให้วิจิตร คำนี้เป็นชื่อของเทวสถานที่ควรแก่การบูชา ต้นไม้ที่สมมติว่าเป็นเจดีย์ ชื่อว่า เจติยรุกขะ"

โดยทั่วไปนั้น ศัพท์บาลีมักประกอบด้วยรากศัพท์ แต่ก็มีนามศัพท์บางศัพท์ที่แยกรากศัพท์ และตั้งรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้ ศัพท์ดังกล่าวชื่อว่า อนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยความเป็นสมาส ตัทธิต หรือกิตก์ จึงตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้ หรือชื่อว่า รุฬหีศัพท์ คือ ศัพท์ที่ยกขึ้นกล่าวตามใจ ไม่มีความหมายตามศัพท์จริงๆ

ดังข้อความในคัมภีร์นิรุตติสารมัญชูสาว่า

รุฬฺหีสทฺโทติ สมาสตทฺธิตกิตกวิคฺคเหหิ อนิปฺผนฺโน ปาฏิปทิกสทฺโท. วุตฺตญฺจ-

นิปฺผนฺโน จ อนิปฺผนฺโน โส ปาฏิปทิโก ยถา
นิปฺผนฺโน การโกตฺยาทิ- ตโร ฆฏปฏาทิโก
ตทฺธิตาทิตฺตยาสิทฺโธ นิปฺผนฺโน อิตโร มโต.[๖๑]

"คำว่า รุฬฺหีสทฺโท (รุฬหีศัพท์) คือ นามศัพท์ที่มิได้สำเร็จด้วยรูปวิเคราะห์ที่เป็นสมาส ตัทธิตหรือกิตก์ สมจริงดังคำกล่าวว่า

'ปาฏิปทิกศัพท์นั้นจำแนกเป็นนิปผันนปาฏิปทิกะและอนิปผันนปาฏิปทิกะ

- นิปผันนปาฏิปทิกะ เช่น การโก (ผู้ทำ) เป็นต้น

- อนิปผันนปาฏิปทิกะอื่นมิได้สำเร็จด้วยตัทธิตเป็นต้นทั้ง ๓ อย่าง เช่น ฆฏ (หม้อ) และ ปฏ (ผ้า) เป็นต้น

นิปผันนปาฏิปทิกะอื่นพึงทราบว่าสำเร็จด้วยตัทธิตเป็นต้นทั้ง ๓ อย่าง'"

คำว่า มตฺต (เพียง) ใน อกิริยมตฺตโต (เพราะเพียงไม่กระทำ[การให้สงฆ์แสดงพื้นที่]) ปฏิเสธความมีสมุฏฐานเพราะกระทำ ในที่บางแห่งประกอบ มตฺตํ และ เอว ศัพท์ ไว้ร่วมกันเป็นรูปว่า มตฺตเมว (เพียงเท่านั้น) โดย มตฺต ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า ตัดสิน (อวธารณ) และส่วน เอว ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า ย้ำความ (สนฺนิฏฺฐาน) ดังข้อความในคัมภีร์คันถาภรณะว่า

มตฺตเมวาติ ปเนตฺถ มตฺตสทฺโท'วธารเณ
เอวสทฺโท สนฺนิฏฺฐาเน ยเถวาติ วิภูสเน.[๖๒]

"ส่วนในบทว่า มตฺตเมว (เพียงเท่านั้น) นี้ มตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถอวธารณะ, เอว ศัพท์ใช้ในอรรถสันนิฏฐานะ, [เอว ศัพท์ในบท]ว่า ยถา เอว ใช้ในอรรถวิภูสนะ (ประดับบท)"]

วิหารการสิกฺขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายวิหารการสิกขาบท

---

๘. คำอธิบายทุฏฐโทสสิกขาบท

คำอธิบาย ทุฏฺโฐ โทโส

อฏฺฐเม ทุฏฺโฐ โทโสติ ทูสิโต เจว ทูสโก จ. อุปฺปนฺเน หิ โทเส ปุคฺคโล เตน โทเสน ทูสิโต โหติ, ปกติภาวํ ชหาปิโต, ตสฺมา "ทุฏฺโฐ"ติ วุจฺจติ. ปรญฺจ ทูเสติ วินาเสติ, ตสฺมา "โทโส"ติ ชวุจฺจติ. อิติ "ทุฏฺโฐ โทโส"ติ เอกสฺเสเวตํ ปุคฺคลสฺส อาการนานตฺเตน นิทสฺสนํ.

โปรดทราบเนื้อความในสิกขาบทที่ ๘ ดังนี้

คำว่า ทุฏฺโฐ โทโส (ขัดใจ มีโทสะ) แปล[ตามศัพท์]ว่า ผู้ถูกโทสะประทุษร้ายแล้ว และผู้ประทุษร้าย กล่าวคือ เมื่อโทสะเกิดขึ้นแล้ว บุคคลชื่อว่าเป็นผู้ถูกโทสะนั้นประทุษร้าย คือ ให้ละความเป็นปกติ ดังนั้นจึงเรียกว่า ทุฏฺโฐ (ผู้ถูกโทสะประทุษร้ายแล้ว)

อนึ่ง บุคคลนั้นย่อมประทุษร้ายผู้อื่น คือ ทำให้[ผู้อื่น]พินาศ ดังนั้นจึงเรียกว่า โทโส (ผู้ประทุษร้าย)

โดยประการดังนี้ ทั้ง ๒ บทว่า ทุฏฺโฐ โทโส นี้ เป็นเครื่องแสดงถึงบุคคลผู้เดียวนั่นแหละโดยลักษณะต่างกัน [คือ ลักษณะที่ถูกโทสะประทุษร้าย อันเป็นความเปลี่ยนแปลงของร่างกาย เช่น หน้าแดง ลมหายใจถี่เร็ว พูดเสียงสั่น และลักษณะประทุษร้ายผู้อื่น อันเป็นการเบียดเบียนทางกายและวาจา]

[คำว่า ทูสิโต อธิบาย ทุฏฺโฐ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทูสียตีติ ทุฏฺโฐ = ผู้ถูกโทสะทำลาย ชื่อว่า ทุฏฐะ

(ทูส ธาตุ นาเส (ทำลาย) + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)

เพราะคงรูป ต ปัจจัยไว้อย่างชัดเจน และแสดง

คำว่า ทูสโก อธิบาย โทโส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทูเสติ ปรํ วินาเสตีติ โทโส = ผู้ทำลาย คือ ยังผู้อื่นให้พินาศ ชื่อว่า โทสะ (ทูส ธาตุ + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ เพราะอธิบายด้วย ณฺวุ ปัจจัยที่ปรากฏชัดในกัตตุสาธนะ)

ประโยคว่า อุปฺปนฺเน หิ โทเส ฯเปฯ นิทสฺสนํ (กล่าวคือ เมื่อโทสะเกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ) เป็น *ประโยควิตถาระ* คือ อธิบายความของ ทุฏฺโฐ และ โทโส ว่า ผู้ที่ถูกโทสะประทุษร้าย คือ ผู้ที่ถูกโทสะทำให้ละความเป็นปกติ คือ ความผ่องใสแห่งจิต (อารมณ์ที่ยังดีอยู่) หมายถึง ถูกทำให้จิตเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมเป็นอารมณ์เสีย และผู้ประทุษร้ายผู้อื่น ก็คือ ผู้ยังผู้อื่นให้พินาศไปด้วยแรงโทสะนั่นเอง

คำว่า ตสฺมา ใน ตสฺมา “ทุฏฺโฐ”ติ วุจฺจติ เพิ่มปาฐเสสะเป็นรูปว่า ตสฺมา เตน โทเสน ทูสิตตฺตา (เพราะความเป็นผู้อันโทสะนั้นประทุษร้ายแล้ว) โดยเปลี่ยน ทูสิโต เป็นบทแสดงเหตุที่ลงปัญจมีวิภัตติและลง ตฺต ปัจจัยอยู่ท้าย

คำว่า ตสฺมา ใน ตสฺมา “โทโส”ติ วุจฺจติ เพิ่มปาฐเสสะเป็นรูปว่า ตสฺมา ปรํ ทูสกตฺตา (เพราะความเป็นผู้ประทุษร้ายซึ่งผู้อื่นนั้น) โดยเปลี่ยนกริยาคุมพากย์ว่า ทูเสติ เป็นบทนามแสดงเหตุที่ลงปัญจมี-วิภัตติและลง ตฺต ปัจจัยอยู่ท้าย]

คำอธิบาย อปฺปตีโต

อปฺปตีโตติ นปฺปตีโต, ปีติสุขาทีหิ วิวชฺชิโต, น อภิสโฏฺติ อตฺโถ.

คำว่า อัปปตีตะ (ไม่แช่มชื่น) คือ ผู้อันปีติและสุขเป็นต้นไม่เข้าถึง กล่าวคือ ผู้เว้นจากปีติและสุข เป็นต้น หมายความว่า ผู้อันปีติและสุขเป็นต้นไม่แผ่ซ่านไป

[คำว่า ปตีต ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บทหน้า + อิ ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + ต ปัจจัย ในที่นี้แปลตามศัพท์ว่า "ผู้อันปีติและสุขเป็นต้นเข้าถึงแล้ว" คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๙๓๖) กล่าวถึงอรรถของ ปตีต ศัพท์ไว้ ๓ ประการ คือ ปรากฏ (ขฺยาต) แช่มชื่น, ร่าเริง (หฏฺฐ) และ รู้ (วิญฺญาต) ในที่นี้มีความหมายว่า แช่มชื่น, ร่าเริง

ส่วนคำว่า อปฺปตีต แปลตามศัพท์ว่า "ผู้อันปีติและสุขเป็นต้นไม่เข้าถึงแล้ว" คือ ธรรมอันดีงาม ได้แก่ ปีติ สุข เมตตา กรุณา มุทิตา เป็นต้น ไม่เข้าถึงกระแสจิตของภิกษุผู้เกิดโทสะอยู่นั้น ท่านจึงอธิบายว่า ปีติสุขาทีหิ วิวชฺชิโต (ผู้เว้นจากปีติและสุขเป็นต้น) และอธิบายต่อมาอีกว่า น อภิสโฏติ อตฺโถ (หมายความว่า ผู้อันปีติและสุขเป็นต้นไม่แผ่ซ่านไป) เพื่ออธิบายความให้ชัดเจนขึ้น]

คำอธิบาย อมูลเกน

อมูลเกนาติ ยํ โจทเกน จุทิตกมฺหิ ปุคฺคเล อทิฏฺฐํ อสฺสุตํ อปริสงฺกิตํ, อิทํ เอเตสํ ทสฺสนสวนปริสงฺกาสงฺขาตานํ มูลานํ อภาวโต อมูลกํ นาม. ตํ ปน โส อาปนฺโน วา โหตุ, อนาปนฺโน วา, เอตํ อิธ อปฺปมาณํ.

คำว่า อมูลเกน (ไม่มีมูล) หมายความว่า อาบัติปาราชิกใดที่บุคคลผู้โจทก์ไม่เห็น ไม่ได้ยิน ไม่สงสัยในบุคคลผู้ถูกโจท อาบัติปาราชิกนี้ชื่อว่า ไม่มีมูล เพราะไม่มีเหตุคือการเห็น การได้ยิน และความสงสัยเหล่านั้น

อนึ่ง บุคคลผู้ถูกโจทนั้นจะต้องอาบัติปาราชิกหรือไม่ก็ตาม ข้อนั้นไม่เป็นประมาณในสิกขาบทนี้

[คำว่า โจทก ประกอบรูปศัพท์มาจาก จุท ธาตุ (โจทเน = ท้วงติง) + ณฺวุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า โจเทตีติ โจทโก (ผู้ท้วงติง ชื่อว่า โจทกะ)

คำว่า จุทิตก ประกอบรูปศัพท์มาจาก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โจทียเตติ จุทิโต = ผู้ถูกท้วงติง ชื่อว่า จุทิตะ (จุท ธาตุ + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- จุทิโตเยว จุทิตโก ผู้ถูกท้วงตินั้นแหละ ชื่อว่า จุทิตกะ (ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์)

คำว่า เอเตสํ มูลานํ อภาวโต (เพราะไม่มีเหตุเหล่านั้น) แสดงรูปวิเคราะห์ อมูลก เป็น นนิบาต-บุรพบทพหุพพีหิสมาส ว่า นตฺถิ มูลํ ยสฺสาติ อมูลกํ (อาบัติปาราชิกอันไม่มีมูล ชื่อว่า อมูลกะ)

คำว่า ทสฺสนสวนปริสงฺกาสงฺขาตานํ (คือการเห็น การได้ยิน และความสงสัย) แสดงองค์ประกอบของเหตุว่าคือการเห็นเป็นต้น ๓ ประการ หมายความว่า ถ้าภิกษุเห็นภิกษุอื่นล่วงอาบัติปาราชิกอยู่ การเห็นนั้นเป็นเหตุแห่งการโจท ถ้าได้ยินผู้อื่นกล่าวถึง การได้ยินนั้นเป็นเหตุแห่งการโจท ถ้าเกิดความสงสัย ความสงสัยนั้นเป็นเหตุแห่งการโจท แต่ถ้าโจทโดยไม่มีมูลเหตุทั้ง ๓ ข้ออย่างใดอย่างหนึ่งแล้วโจทภิกษุอื่นว่าต้องอาบัติปาราชิก การโจทดังกล่าวชื่อว่า ไม่มีมูล

คำว่า ยํ หมายถึง ปาราชิกํ (อาบัติปาราชิก) จึงใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ ที่จริงแล้วในปาติโมกข์มีข้อความว่า อมูลเกน ปาราชิเกน ธมฺเมน อนุทฺธํเสยฺย แต่ ธมฺม ศัพท์อาจใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ได้ ดังบาทคาถาว่า เอวํ ธมฺมานิ สุตฺวาน วิปฺปสีทนฺติ ปณฺฑิตา ดังนั้น ที่นี้จึงใช้เป็น ยํ โดยมุ่งหมายว่า ธมฺม ศัพท์ในประโยคนี้เป็นนปุงสกลิงค์ (ในที่บางแห่งใช้เป็น ปาราชิกํ บ้าง โดยหมายถึง สิกฺขาปทํ (สิกขาบท) ดังที่เคยพบมาแล้ว)

นอกจากนั้น แม้จะกล่าวถึงอาบัติปาราชิก ก็มุ่งให้หมายถึงการล่วงละเมิดอาบัติปาราชิก จึงจัดเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงอาบัติปาราชิกที่เป็นผล แต่เจตนาหมายถึงการล่วงละเมิดอันเป็นเหตุ

คำว่า ปริสงฺกิต ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปริ บทหน้า + สกิ ธาตุ (สงฺกายํ = สงสัย) + ต ปัจจัย ในภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปริสงฺกนํ ปริสงฺกิตํ (ความสงสัย ชื่อว่า ปริสังกิตะ)

คำว่า เอตํ ในฎีกาใหม่อธิบายเป็น จุทิตกสฺส อาปนฺนานาปนฺนตฺตํ (ความเป็นผู้ต้องและไม่ต้อง [อาบัติปาราชิก]ของผู้ถูกโจท) โดยเปลี่ยน อาปนฺโน, อนาปนฺโน เป็นบทนามว่า อาปนฺนานาปนฺน แล้วซ้อน ตฺต ปัจจัยไว้ท้าย อีกทั้งเปลี่ยน โส (จุทิตโก) เป็นบทสัมพันธ์ว่า จุทิตกสฺส]

เอตฺถ จ อทิฏฺฐํ นาม อตฺตโน ปสาทจกฺขุนา วา ทิพฺพจกฺขุนา วา อทิฏฺฐํ, อสฺสุตํ นาม ตเถว เกนจิ วุจฺจมานํ น สุตํ, อปริสงฺกิตํ นาม อตฺตโน วา ปรสฺส วา ทิฏฺฐสุตมุตวเสน เจตสา อปริสงฺกิตํ, อิติ เอวรูเปน อมูลเกน.

ความโดยพิสดารว่า ในเรื่องนี้ :-

อทิฏฐะ (ไม่เห็น) คือ สิ่งที่บุคคลไม่เห็นด้วยจักขุประสาทหรือทิพยจักษุของตน

อัสสุตะ (ไม่ได้ยิน) คือ สิ่งที่บุคคลไม่ได้ยินคำที่ใครๆ พูดอยู่เหมือนอย่างนั้น [คือด้วยโสตประสาทหรือทิพโสต]

อปริสังกิตะ (ไม่สงสัย) คือ สิ่งที่ไม่ได้สงสัยทางใจ โดยเนื่องด้วยสิ่งที่ตนหรือผู้อื่นเห็น ได้ยิน และรู้[ทางฆานทวาร ชิวหาทวาร และกายทวาร]

โดยประการดังนี้ [ภิกษุใดขัดใจ มีโทสะ ไม่แช่มชื่น กำจัดภิกษุด้วยอาบัติปาราชิก] ไม่มีมูลเช่นนี้

[โดยทั่วไปประโยคที่ขึ้นต้นด้วย เอตฺถ จ มักเป็นประโยควากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า จ ศัพท์ทำหน้าที่วากยารัมภโชตกะ คือ แสดงวากยารัมภะ แต่ในที่นี้จัดเป็น *ประโยควิตถาระ* ส่วน จ ศัพท์ทำหน้าที่วิตถารโชตกะ ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า

อิทานิ อตฺตนา วุตฺตเมว ทิฏฺฐาทึ วิวริตุํ เอตฺถ จาติอาทิ วุตฺตํ.[๖๓]

“บัดนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า เอตฺถ จ เป็นต้น เพื่ออธิบายอารมณ์ที่บุคคลเห็นเป็นต้นอันตนกล่าวแล้ว”

คำว่า เอตฺถ เป็นบทวิเสสนะของปาฐเสสะว่า ทิฏฺฐสุตปริสงฺกิเตสุ (ในบรรดาอารมณ์อันบุคคลเห็นแล้ว ได้ยินแล้ว และสงสัยแล้ว)

คำว่า อทิฏฺฐํ, อสุสุตํ และ อปริสงฺกิตํ ในประโยคเหล่านี้ หมายถึง อารมฺมณํ (อารมณ์) จึงประกอบใช้เป็นนปุงสกลิงค์ นอกจากนั้น มุต เป็นการรู้คันธารมณ์ทางฆานประสาท, รู้รสารมณ์ทางชิวหา-ประสาท และรู้โผฏฐัพพารมณ์ทางกายประสาท (ส่วนการรู้อารมณ์ทางใจที่เรียกว่า วิญฺญาต ไม่มีความเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ ท่านจึงไม่ได้กล่าวถึง)

ความสงสัยในเรื่องนี้แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. ทิฏฐปริสังกิตะ (ทิฏฺฐํ อนุคตํ ปริสงฺกิตํ ทิฏฺฐปริสงฺกิตํ = ความสงสัยที่คล้อยตามสิ่งที่เห็น) เช่น ภิกษุและมาตุคามเข้าไปสู่พุ่มไม้พร้อมกันด้วยกิจของตน ต่างก็ไม่เห็นกัน แต่ภิกษุอื่นเห็นบุคคลทั้ง ๒ ออกมาในเวลาใกล้เคียงกัน จึงคิดว่าทั้ง ๒ คนทำผิด

๒. สุตปริสังกิตะ (สุตํ อนุคตํ ปริสงฺกิตํ สุตปริสงฺกิตํ = ความสงสัยที่คล้อยตามสิ่งที่ได้ยิน) เช่น ภิกษุได้ยินเสียงพูดของภิกษุอีกรูปหนึ่งกับมาตุคามในที่มืดหรือที่ปกปิด โดยที่ไม่รู้ว่ามีผู้อื่นอยู่ด้วย จึงคิดว่าทั้ง ๒ คนทำผิด

๓. มุตปริสังกิตะ (มุตํ อนุคตํ ปริสงฺกิตํ มุตปริสงฺกิตํ = ความสงสัยที่คล้อยตามสิ่งที่รู้ทางฆานประสาทเป็นต้น) เช่น เมื่อนักเลงสุราสนุกสนานเพลิดเพลินกับหญิงในวิหารท้ายวัด มณฑป หรือท้ายศาลาเป็นต้น แล้วกลับไป ภิกษุอื่นเข้ามาในภายหลังได้กลิ่นเนื้อและสุรา จึงสำคัญผิดว่าพระที่อยู่ในวัดทำผิด]

คำอธิบาย ปาราชิเกน

ปาราชิเกนาติ ภิกฺขุโน อนุรูเปสุ เอกูนวีสติยา อญฺญตเรน, ปทภาชเน ปน ปาราชิกุทฺเทเส อาคตาเนว คเหตฺวา “จตุนฺนํ อญฺญตเรนา”ติ วุตฺตํ.

คำว่า ปาราชิเกน (อาบัติปาราชิก) หมายความว่า [กำจัด]ด้วยอาบัติปาราชิก ๑๙ ข้อใดข้อหนึ่งอันควรแก่ภิกษุ อนึ่ง ในปทภาชนีย์ถือเอาอาบัติปาราชิก ๔ ข้อที่มาแล้วในหัวข้อของคำปาราชิก จึงตรัสว่า จตุนฺนํ อญฺญตเรน (ด้วยอาบัติปาราชิก ๔ ข้อใดข้อหนึ่ง)

[ข้อความว่า “อาบัติปาราชิก ๑๙ ข้อใดข้อหนึ่งอันควรแก่ภิกษุ” หมายความว่า ในปาราชิก ๒๔ ข้อที่กล่าวไว้ในนิคมของปาราชิกสิกขาบท หักปาราชิกของภิกษุณี ๔ ข้อ และปาราชิกของภิกษุณีที่นุ่งห่มผ้าของคฤหัสถ์ จึงเหลือปาราชิก ๑๙ ข้อ ดังนั้น แม้ภิกษุโจทภิกษุรูปอื่นว่า ท่านเป็นบัณเฑาะก์ เป็นต้น ก็ต้องอาบัติสังฆาทิเสสตามสิกขาบทนี้เช่นกัน

อย่างไรก็ตาม ในปทภาชนีย์ได้ตรัสว่า จตุนฺนํ อญฺญตเรน (ด้วยอาบัติปาราชิก ๔ ข้อใดข้อหนึ่ง) โดยหมายถึงปาราชิกที่มาแล้วโดยตรงในหัวข้อของปาราชิก ในเรื่องนี้ฎีกาใหม่ได้อธิบายตามหลักของการสัมพันธ์ประโยคว่า

ยทิ เอวํ อถ กสฺมา ปทภาชเน “ปาราชิเกน ธมฺเมนาติ จตุนฺนํ อญฺญตเรนา”ติ วุตฺตนฺติ อาห ปทภาชเน ปนาติอาทิ.[๖๔]

“พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ปทภาชเน ปน (อนึ่ง ในปทภาชนีย์) เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า ถ้าคำว่า ปาราชิเกน หมายถึงอาบัติปาราชิก ๑๙ ข้อใดข้อหนึ่งอย่างนี้ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดในปทภาชนีย์จึงตรัสว่า จตุนฺนํ อญฺญตเรน (ด้วยอาบัติปาราชิก ๔ ข้อใดข้อหนึ่ง)”

วิธีสัมพันธ์ประโยคในประโยคข้างต้น มีดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า คำว่า ปาราชิเกน หมายถึง อาบัติปาราชิก ๑๙ ข้อใดข้อหนึ่งด้วยประโยคต้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดในปทภาชนีย์จึงตรัสว่า จตุนฺนํ อญฺญตเรน (ด้วยอาบัติปาราชิก ๔ ข้อใดข้อหนึ่ง)

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ในปทภาชนีย์ควรตรัสว่า ปาราชิเกน ธมฺเมนาติ เอกูนวีสติยา ปาราชิเกสุ อญฺญตเรน (ด้วยอาบัติปาราชิก ๑๙ ข้อใดข้อหนึ่ง) มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวประโยคนี้ อธิบายว่า ในปทภาชนีย์ถือเอา

อาบัติปาราชิก ๔ ข้อที่มาแล้วในหัวข้อของปาราชิก จึงตรัสว่า จตุนฺนํ อญฺญตเรน (ด้วยอาบัติปาราชิก ๔ ข้อใดข้อหนึ่ง) ดังนี้แล]

คำอธิบาย อนุทฺธํเสยฺย

อนุทฺธํเสยฺยาติ ธํเสยฺย วิทฺธํเสยฺย ปธํเสยฺย อภิภเวยฺย.

คำว่า อนุทฺธํเสยฺย แปลว่า ทำลาย คือ ย่ำยี

[ท่านอธิบายคำว่า อนุทฺธํเสยฺย ว่า ธํเสยฺย เพื่อแสดงว่า อุปสรรคคือ อนุ ใช้ในความหมายว่า ธาตวัตถานุวัตตกะ คือ คล้อยตามอรรถของธาตุ หมายความว่า อนุ ก็มีอรรถว่า ทำลาย เหมือน ธํส ธาตุ ส่วนคำว่า วิทฺธํเสยฺย ปธํเสยฺย ที่ท่านกล่าวต่อมา ประกอบด้วย ธํส ธาตุเหมือนกัน จึงเป็นการแสดงคำไวพจน์เท่านั้น เพราะเหตุนั้น ทั้ง ๓ ศัพท์คือ ธํเสยฺย วิทฺธํเสยฺย ปธํเสยฺย ต้องแปลร่วมกันเป็นศัพท์เดียวว่า "ทำลาย" ส่วน อภิภเวยฺย แปลว่า "ย่ำยี" เพราะเปลี่ยนธาตุไปเป็นอีกธาตุหนึ่ง คือ ภู ธาตุ (อภิภเวยฺย = อภิ บทหน้า + ภู ธาตุ + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อุปสคฺคนิปาตานํ วาจกสทฺทสนฺนิธาเน ตทตฺถโชตนภาเวน ปวตฺตนโต "ธํเสยฺยา"ติ วุตฺตํ. ธํสนญฺเจตฺถ อภิภวนํ. เตนาห "อภิภเวยฺยา"ติ.[๖๕]

"พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ธํเสยฺย (ทำลาย) เพราะอุปสรรคและนิบาตมักเป็นไปด้วยความเป็นศัพท์แสดงเนื้อความนั้น ในที่ใกล้วาจกศัพท์ (ศัพท์แสดงเนื้อความโดยตรง) อนึ่ง การทำลายในเรื่องนี้เป็นการย่ำยี ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อภิภเวยฺย (ย่ำยี)"

ข้อนี้หมายความว่า อุปสรรคและนิบาตบางศัพท์ทำหน้าที่ธาตวัตถานุวัตตกะ จึงแสดงเนื้อความตามศัพท์ คือ ธาตุที่อยู่ใกล้กันนั้นเอง ดังนั้น คำว่า อนุทฺธํเสยฺย แม้มี อนุ อยู่เพิ่มขึ้นมาจากกริยาล้วนๆ ว่า ธํเสยฺย ก็มีความหมายเดิมเท่านั้น จึงอธิบายว่า อนุทฺธํเสยฺยาติ ธํเสยฺย (คำว่า อนุทฺธํเสยฺย แปลว่า ทำลาย) ส่วนคำว่า วิทฺธํเสยฺย ปธํเสยฺย ท่านไม่ได้อธิบายไว้ จึงแสดงโดยอ้อมว่าเป็นบทกริยาที่ประกอบด้วย วิ และ ป อุปสรรคในอรรถของธาตุเดิม ไม่มีความหมายพิเศษอื่นมากไปกว่านี้ ดังคำว่า กิเลส และ สํกิเลส มีความหมายเหมือนกัน โดย สํ อุปสรรคมีประโยชน์เพื่อประดับบทเท่านั้น ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มจากเดิม ดังข้อความในคัมภีร์ปทสาธนฎีกาว่า

นามํ อุปนมนตฺถํ อาขฺยาตํ กิริยาลกฺขณํ
อุปสคฺโค วิเสสาย นิปาโต ปูรณาย จ.[๖๖]

"บทนามมีประโยชน์เพื่อน้อมอรรถไป อาขยาตเป็นเครื่องสังเกตกิริยา อุปสรรคมีประโยชน์เพื่อทำพิเศษ (ประดับบท) นิบาตมีประโยชน์เพื่อทำบทให้เต็ม"

ฉบับฉัฏฐสังคีติและฉบับมหาจุฬาฯ มีรูปว่า วาจกสทฺทสนฺนิฏฺฐาเน แต่ผู้แปลเห็นว่าควรมีรูปว่า วาจกสทฺทสนฺนิธาเน จึงจะสอดคล้องกับคำอธิบายในเรื่องนี้ และในคัมภีร์ฎีกาต่างๆ ก็มักพบปาฐะว่า วาจกสทฺทสนฺนิธาเน ในเรื่องดังกล่าว ดังข้อความในสีลักขันธวรรคฎีกาว่า

อุปสคฺคนิปาตานํ วาจกสทฺทสนฺนิธาเน ตทตฺถโชตนภาเวน ปวตฺตนโต คตสทฺโทเยว อวคตตฺถํ อตีตตฺถญฺจ วทตีติ อาห "คโตติ อวคโต อตีโต"ติ.[๖๗]

"คต ศัพท์นั่นเองย่อมแสดงเนื้อความว่า รู้แล้ว และเนื้อความว่า ล่วงไปแล้ว เพราะอุปสรรคและนิบาตมักเป็นไปด้วยความเป็นศัพท์แสดงเนื้อความนั้น ในที่ใกล้วาจกศัพท์ ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า คโตติ อวคโต อตีโต (คำว่า คโต แปลว่า รู้แล้ว, ล่วงไปแล้ว)"

ยชฺเชวํ ลกฺขิตสทฺทสฺเสว ลกฺขณตฺถทีปนโต อภิสทฺโท อนตฺถโกว สิยาติ. เนวํ ทฏฺฐพฺพํ ตสฺสาปิ ตทตฺถโชตนโต. วาจกสทฺทสนฺนิธาเน หิ อุปสคฺคนิปาตา ตทตฺถโชตกมตฺตาติ ลกฺขิตสทฺเทน วาจกภาเวน ปกาสิตสฺส ลกฺขณตฺถสฺเสว โชตกภาเวน ปกาสนโต อภิสทฺโทปิ ลกฺขเณ ปวตฺตตีติ วุตฺโตติ ทฏฺฐพฺพํ.[๖๘]

"ถามว่า : ถ้าเป็นอย่างนั้น อภิ ศัพท์ก็ไม่ควรมีอรรถโดยแท้ เพราะแสดงอรรถว่าลักขณะ (เครื่องกำหนด) ของ ลกฺขิต ศัพท์

ตอบว่า : ไม่พึงทราบอย่างนั้น เพราะ อภิ ศัพท์แสดงอรรถดังกล่าวของ ลกฺขิต ศัพท์อีกด้วย โดยแท้จริงแล้ว อุปสรรคและนิบาตทั้งหลายเป็นเพียงศัพท์แสดงเนื้อความนั้นในที่ใกล้วาจกศัพท์ ดังนั้น พึงทราบว่า แม้ อภิ ศัพท์กล่าวว่าย่อมเป็นไปในอรรถว่าลักขณะ เพราะแสดงอรรถว่าลักขณะที่ ลกฺขิต ศัพท์แสดงไว้โดยการกล่าวไว้[โดยตรง] ด้วยการเป็นศัพท์แสดงให้ปรากฏ"

ข้อความข้างต้นหมายความว่า คำว่า อภิลกฺขิต ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภิ และ ลกฺขิต คำว่า ลกฺขิต ใช้ในความหมายว่า กำหนด แม้ อภิ ศัพท์ที่ประกอบกับ ลกฺขิต ก็เช่นกัน คือ ใช้ในความหมายว่า กำหนด เพราะคล้อยตามอรรถของธาตุ เหมือนคำว่า วิเชติ (ย่อมชนะ) วิ อุปสรรคที่อยู่หน้า ชิ ธาตุใช้ในความหมายว่า ชนะ ตาม ชิ ธาตุที่เป็นวาจกศัพท์ คือ ศัพท์แสดงความหมายโดยตรง แต่ประกอบกับ ชิ ธาตุเพื่อให้ปรากฏความหมายว่า ชนะ ชัดเจนขึ้น อีกอุทาหรณ์หนึ่งคือคำว่า ปราเชติ (ย่อมแพ้) อุปสรรคคือ ปรา อยู่หน้า ชิ ธาตุที่มีความหมายว่า แพ้ ทำให้ความหมายนี้ชัดเจนขึ้น

โดยทั่วไปอุปสรรคที่เป็นธาตวัตถพาธกะ คือ เบียดเบียนอรรถของธาตุ มักทำให้อรรถของธาตุทั่วไปเปลี่ยนไปจากเดิมที่นิยมใช้อยู่ แต่ไม่ใช่แสดงอรรถของธาตุใหม่ เพียงแสดงอรรถที่มีอยู่แล้ว ซึ่งไม่ปรากฏชัดเจน ดังนั้น อุปสรรคคือ ปรา ใน ปราเชติ ไม่ใช่เปลี่ยนอรรถของ ชิ ธาตุจากชนะเป็นแพ้ แต่

แสดงอรรถว่า แพ้ ที่ไม่ปรากฏใน ชิ ธาตุให้ปรากฏชัดเจน คัมภีร์ธาตวัตถสังคหะ (คาถา ๑๓๘) จึงแสดงอรรถของ ชิ ธาตุว่า ชิ ภูกี ชยปราเช (ชิ ธาตุ ภูวาทิคณะ กิยาทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า ชนะและแพ้)]

ตํ ปน อนุทฺธํสนํ ยสฺมา อตฺตนา โจเทนฺโตปิ ปเรน โจทาเปนฺโตปิ กโรติ, ตสฺมาสฺส ปทภาชเน “โจเทติ วา โจทาเปติ วา”ติ วุตฺตํ.

อนึ่ง ในปทภาชนีย์ของบทว่า อนุทฺธํเสยฺย นั้น ได้ตรัสว่า โจเทติ วา โจทาเปติ วา (ย่อมโจทเองก็ตาม ให้ผู้อื่นโจทก็ตาม) เพราะผู้โจทก์เองหรือยังผู้อื่นให้โจท ชื่อว่า ทำการทำลายนั้น

[การทำลายในเรื่องนี้ไม่ใช่การทำร้ายผู้อื่นทางกาย หรือวาจา แต่เป็นการโจทหรือให้ผู้อื่นโจทเพื่อให้ผู้นั้นพ้นจากสมณเพศ]

การโจท ๔ ประเภท

ตตฺถ วตฺถุสนฺทสฺสนา อาปตฺติสนฺทสฺสนา สํวาสปฺปฏิกฺเขโป สามีจิปฺปฏิกฺเขโปติ สงฺเขปโต จตสฺโส โจทนา. ตาสุ วตฺถุสนฺทสฺสนา นาม “ตฺวํ เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวี”ติอาทินา นเยน ปวตฺตา. อาปตฺติสนฺทสฺสนา นาม “ตฺวํ เมถุนธมฺมาปตฺตึ อาปนฺโน”ติอาทินา นเยน ปวตฺตา. สํวาสปฺปฏิกฺเขโป นาม “นตฺถิ ตยา สทฺธึ อุโปสโถ วา ปวารณา วา สงฺฆกมฺมํ วา”ติ เอวํ ปวตฺโต. เอตฺตาวตา ปน สีสํ น เอติ, “อสฺสมโณสี”ติอาทีหิ วจเนหิ สทฺธึ ฆฏิเตเยว สีสํ เอติ. สามีจิปฺ-ปฏิกฺเขโป นาม อภิวาทนปจฺจุฏฺฐานอญฺชลิกมฺมสามีจิกมฺมพีชนิกมฺมาทีนํ อกรณํ, ตํ ปฏิปาติยา วนฺทนาทีนิ กโรโต เอกสฺส อกตฺวา เสสานํ กรณกาเล เวทิตพฺพํ.

ในปาฐะว่า โจเทติ วา โจทาเปติ วา (ย่อมโจทเองก็ตาม ให้ผู้อื่นโจทก็ตาม) นั้น การโจทมี ๔ ประเภทโดยสังเขป ดังนี้

๑. การแสดงวัตถุ คือ การโจทที่เป็นไปโดยนัยว่า ท่านเสพเมถุนธรรมแล้ว เป็นต้น

๒. การแสดงอาบัติ คือ การโจทที่เป็นไปโดยนัยว่า ท่านต้องอาบัติ เพราะการเสพเมถุนธรรม เป็นต้น

๓. การห้ามสังวาส คือ การห้ามที่เป็นไปอย่างนี้ว่า อุโบสถ ปวารณา หรือสังฆกรรมย่อมไม่มีร่วมกับท่าน อนึ่ง อาบัติยังไม่ถึงที่สุด [คือ ยังไม่สำเร็จ]ด้วยการห้ามเพียงเท่านี้ เมื่อภิกษุเชื่อมกับคำว่า ท่านไม่ใช่สมณะ เป็นต้น อาบัติจึงถึงที่สุด

๔. การห้ามความเคารพ คือ การไม่กระทำการอภิวาท การลุกรับ การไหว้ การกระทำความเคารพ และการพัดวี เป็นต้น การไม่กระทำการอภิวาทเป็นต้นนั้น พึงทราบในเวลาที่ไม่กระทำการอภิวาทเป็นต้นแก่ภิกษุรูปหนึ่ง แต่กระทำแก่ภิกษุรูปที่เหลือ ในเมื่อภิกษุกระทำการอภิวาทเป็นต้นตามลำดับ[พรรษา]

[ภิกษุที่แสดงความเคารพด้วยการกราบเป็นต้น แล้วแก่ภิกษุอื่นแล้วไม่ทำกระแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ก็จัดเป็นการห้ามความเคารพแก่ภิกษุที่ยกเว้นไว้ การห้ามดังกล่าวนับว่าเป็นการโจทประเภทหนึ่ง

ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า บุคคลผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้วเป็นผู้ไม่ควรไหว้ แล้วปฏิเสธความเห็นดังกล่าว โดยชี้แจงว่า ผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้วไม่ตรัสไว้ในอวันทิยบุคคล (บุคคลที่ไม่ควรไหว้) ๑๐ จำพวก และมีพระพุทธดำรัสที่ตรัสว่า ภิกษุผู้บวชภายหลังควรไหว้ภิกษุผู้บวชก่อน ที่จริงแล้วอวันทิยบุคคล ๑๐ จำพวก พบในคัมภีร์จูฬวรรค ดังนี้

ทสยิเม ภิกฺขเว อวนฺทิยา- ปุเร อุปสมฺปนฺเนน ปจฺฉา อุปสมฺปนฺโน อวนฺทิโย, อนุปสมฺปนฺโน อวนฺทิโย, นานาสํวาสโก วุฑฺฒตโร อธมฺมวาที อวนฺทิโย, มาตุคาโม อวนฺทิโย, ปณฺฑโก อวนฺทิโย, ปาริวาสิโก อวนฺทิโย, มูลายปฏิกสฺสนารโห อวนฺทิโย, มานตฺตารโห อวนฺทิโย, มานตฺตจาริโก อวนฺทิโย, อพฺภานารโห อวนฺทิโย. อิเม โข ภิกฺขเว ทส อวนฺทิยา.[๖๙]

"ภิกษุทั้งหลาย บุคคลที่ภิกษุไม่ควรไหว้มี ๑๐ จำพวกเหล่านี้ คือ

๑. ผู้อุปสมบทก่อนไม่ควรไหว้ผู้อุปสมบทภายหลัง

๒. ไม่ควรไหว้อนุปสัมบัน (ผู้ไม่ใช่ภิกษุ คือ สามเณร และคฤหัสถ์ชาย)

๓. ไม่ควรไหว้ภิกษุนานาสังวาสผู้มีพรรษาแก่กว่า เป็นอธรรมวาที

๔. ไม่ควรไหว้มาตุคาม

๕. ไม่ควรไหว้บัณเฑาะก์

๖. ไม่ควรไหว้ภิกษุผู้กำลังอยู่ปริวาส

๗. ไม่ควรไหว้ภิกษุผู้ควรแก่การชักเข้าหาอาบัติเดิม

๘. ไม่ควรไหว้ภิกษุผู้ควรแก่มานัต

๙. ไม่ควรไหว้ภิกษุผู้กำลังประพฤติมานัต

๑๐. ไม่ควรไหว้ภิกษุผู้ควรแก่อัพภาน

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลที่ภิกษุไม่ควรไหว้มี ๑๐ จำพวกเหล่านี้"

ข้อความในฎีกาใหม่ข้างต้น มีดังนี้

เอตฺถ จ "อสฺสมโณสี"ติ อวนฺทนการณสฺส อวุตฺตตฺตา อนฺติมวตฺถุํ อชฺฌาปนฺโน น วนฺทิตพฺโพ"ติ วทนฺติ, ตํ น คเหตพฺพํ อวนฺทิเยสุ อนฺติมวตฺถุํ อชฺฌาปนฺนสฺส อวุตฺตตฺตา "ปจฺฉา อุปสมฺปนฺเนน ปุเร อุปสมฺปนฺโน วนฺทิโย"ติ วุตฺตตฺตา จ.[๗๐]

"อนึ่ง ในเรื่องนี้ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ภิกษุไม่ควรไหว้บุคคลผู้ต้องอันติมวัตถุ (วัตถุอันถึงที่สุด, อาบัติปาราชิก) เพราะไม่กล่าวถึงเหตุแห่งการไม่ไหว้โดยดำริว่าท่านไม่ใช่สมณะ ถ้อยคำนั้นไม่ควรถือเอา เพราะพระพุทธองค์มิได้ตรัสถึงผู้ต้องอันติมวัตถุไว้ในบุคคลที่ภิกษุไม่ควรไหว้ และเพราะตรัสว่า ปจฺฉา อุปสมฺปนฺเนน ปุเร อุปสมฺปนฺโน วนฺทิโย (ภิกษุผู้อุปสมบทในภายหลังพึงไหว้ภิกษุผู้อุปสมบทก่อน)"

คำว่า อภิวาทน ประกอบรูปศัพท์มาจาก อภิ บทหน้า + วที ธาตุ (วนฺทนถเว = ไหว้, สรรเสริญ) + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย หรือมาจาก อภิ บทหน้า + วท ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดให้ปรากฏ) + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย แปลตามศัพท์ว่า "ให้พูด" คือ ให้พูดในลักษณะให้พรว่า จงเป็นสุข เป็นต้น ซึ่งก็คือ การกราบไหว้นั่นเอง เพราะผู้กราบไหว้ย่อมกระทำให้ผู้ได้รับให้พรดังกล่าว รากศัพท์หลังนี้มาจากสันสกฤต ดังนั้น คำนี้อาจหมายถึงการไหว้, การกราบ และการแสดงความเคารพ ตามสมควรแก่ฐานะ แต่ในที่นี้มีคำว่า อญฺชลิกมฺม (การกระทำอัญชลี, การไหว้) คำว่า อภิวาทน ฉะนั้น ในเรื่องนี้จึงหมายถึงการอภิวาท หรือการกราบเท่านั้น]

เอตฺตาวตา จ โจทนา นาม โหติ, อาปตฺติ ปน สีสํ น เอติ. "กสฺมา มม วนฺทนาทีนิ น กโรสี"ติ ปุจฺฉิเต ปน "อสฺสมโณสี"ติอาทิวจเนหิ สทฺธึ ฆฏิเตเยว สีสํ เอติ, ตสฺมา โย ภิกฺขุ ภิกฺขุํ สมีเป ฐตฺวา "ตฺวํ เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวี"ติ วา "อสฺสมโณสี"ติ วา อาทีหิ วจเนหิ หตฺถมุทฺทาย เอว วา เอตมตฺถํ ทีเปนฺโต สยํ วา โจเทติ, คหฏฺฐปพฺพชิเตสุ วา อญฺญตเรน โจทาเปติ, อยํ อนุทฺธํเสติ นาม.

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าการโจทย่อมมีด้วยการไม่ทำ[การอภิวาทเป็นต้น]เพียงเท่านี้ ถึงกระนั้นก็ตาม อาบัติยังไม่ถึงที่สุด [คือ ยังไม่ต้องอาบัติ] แต่เมื่อถูกภิกษุถามว่า เหตุใดท่านจึงไม่ทำการอภิวาทเป็นต้นแก่เรา ครั้นกล่าวเชื่อมกับคำว่า ท่านไม่ใช่สมณะเป็นต้น อาบัติจึงชื่อว่าถึงที่สุด ดังนั้น ภิกษุใดยืนอยู่ใกล้แล้วแสดงเนื้อความนี้ด้วยถ้อยคำว่า ท่านเสพเมถุนแล้ว ก็ดี ท่านไม่ใช่สมณะก็ดี หรือด้วยการงอนิ้วก็ดี ชื่อว่า ย่อมโจทภิกษุเอง หรือให้คฤหัสถ์และบรรพชิตท่านใดท่านหนึ่งโจท ภิกษุนี้ชื่อว่า ทำลาย

[คำว่า สมีเป ฐตฺวา (ยืนอยู่ใกล้) ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๕๙) กล่าวว่า ทฺวาทสหตฺถปฺปมาเณ ปเทเส

(ในสถานที่มีระยะ ๑๒ ศอก) แต่สารัตถทีปนีแสดงความเห็นว่าเป็นคำแสดงการอยู่ต่อหน้าเท่านั้น ตามคำอธิบายนี้ แม้อยู่ไกลกว่า ๑๒ ศอกแล้วพูดโจท ก็นับว่าเป็นการอยู่ใกล้เช่นกัน ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

สมีเป ฐตฺวาติ ทฺวาทสหตฺถพฺภนฺตเร สมีเป ฐตฺวาติ วทนฺตีติ ตีสุปิ คณฺฐิปเทสุ วุตฺตํ. ปรโต ปน “ทูตํ วา ปณฺณํ วา สาสนํ เปเสตฺวา โจเทนฺตสฺส สีสํ น เอตี”ติ ปรมฺมุขาโจทนาย เอว อนาปตฺติยา วุตฺตตฺตา “สมีเป ฐตฺวา”ติ อิทํ สมฺมุขภาวมตฺตทสฺสนตฺถํ วุตฺตนฺ”ติ อมฺหากํ ขนฺติ. เตเนว มาติกาฏฺฐกถายํ องฺคํ ทสฺเสนฺเตน “จาวนาธิปฺปาเยน สมฺมุขาโจทนา”ติ วุตฺตํ, น จ สมฺมุขภาโว ทฺวาทสหตฺถพฺภนฺตเรเยวาติ นิยโม สกฺกา วตฺตุํ. วินยวินิจฺฉยญฺจ ปตฺวา ครุเกเยว ฐาตพฺพนฺติ วุตฺตํ. ตสฺมา อุปปริกฺขิตฺวา ยุตฺตตรํ คเหตพฺพํ.[๗๑]

“ในคัมภีร์คัณฐิบททั้ง ๓ กล่าวว่า ‘คำว่า สมีเป ฐตฺวา หมายความว่า ยืนอยู่ใกล้ภายใน ๑๒ ศอก’ แต่ข้าพเจ้าเห็นว่า คำว่า สมีเป ฐตฺวา นี้กล่าวไว้เพื่อแสดงการอยู่ต่อหน้าเท่านั้น เพราะกล่าวถึงการโจทลับหลังในอนาปัตติวาระต่อไปว่า ‘เมื่อภิกษุส่งสาสน์คือทูตหรือจดหมายแล้วโจทอยู่ อาบัติไม่ถึงที่สุด’ ดังนั้น ในอรรถกถาของมาติกา (กังขาวิตรณี) พระอรรถกถาจารย์จะแสดงองค์ประกอบ จึงกล่าวว่า ‘โจทต่อหน้าด้วยความประสงค์จะให้เคลื่อน[จากพรหมจรรย์]’ และไม่อาจพูดกำหนดว่า การอยู่ต่อหน้ามีได้ภายใน ๑๒ ศอกเท่านั้น อนึ่ง เมื่อถึงการตัดสินวินัย อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ‘ควรตั้งอยู่ในการตัดสินที่หนัก’ ดังนั้น เมื่อใคร่ครวญแล้วพึงถือเอาความเห็นที่สมควรกว่า”

โดยทั่วไปแล้ว อาทิ ศัพท์มักเข้าสมาสร่วมกับบทหน้าแน่นอน เป็นรูปว่า อิจฺเจวมาทิ, เอวมาทิ, อิจฺจาทิ ในที่บางแห่งก็เข้าสมาสร่วมกับบทหลังได้บ้าง แต่ไม่สำคัญมากนัก เพราะจะเข้าสมาสกับบทหลังหรือไม่ ก็ถูกต้องตามหลักภาษา แต่ต้องเข้าสมาสกับบทหน้าแน่นอน อย่างไรก็ตาม ในประโยคว่า “ตฺวํ เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวี”ติ วา “อสฺสมโณสี”ติ วา **อาทีหิ** วจเนหิ ท่านไม่เข้าสมาส อาทิ ศัพท์กับบทหน้า คือ อิติ ศัพท์ เพราะมี วา ศัพท์คั่นอยู่ ถือว่าเป็นรูปพิเศษที่พบน้อยในวรรณกรรมบาลี ถ้าเขียนตามหลักการทั่วไป ต้องประกอบใช้ เอวํ ศัพท์เข้ามาประกอบร่วมว่า “ตฺวํ เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวี”ติ วา “อสฺสมโณสี”ติ วา **เอวมาทีหิ** วจเนหิ จึงจะสอดคล้องกับการใช้ อาทิ ศัพท์โดยทั่วไป]

คำอธิบาย อปฺเปว นาม นํ อิมมฺหา พฺรหฺมจริยา จาเวยฺยํ

อปฺเปว นาม นํ อิมมฺหา พฺรหฺมจริยา จาเวยฺยนฺติ อปิ เอว นาม นํ ปุคฺคลํ อิมมฺหา เสฏฺฐจริยา อปเนยฺยํ. “สาธุ วตสฺส สจาหํ อิมํ ปุคฺคลํ อิมมฺหา พฺรหฺมจริยา จาเวยฺยนฺ”ติ อิมินา อธิปฺปาเยน อนุทฺธํเสยฺยาติ วุตฺตํ โหติ.

คำว่า อปฺเปว นาม นํ อิมมฺหา พฺรหฺมจริยา จาเวยฺยํ (ไฉนหนอ เราจะยังเธอให้

เคลื่อนจากพรหมจรรย์นี้ได้) หมายความว่า ไฉนหนอ เราจะนำบุคคลนั้นออกไปจากข้อประพฤติอันประเสริฐนี้ ความหมายคือ ภิกษุพึงกำจัดด้วยความประสงค์นี้ว่าถ้าเราจะกำจัดบุคคลนี้ออกจากพรหมจรรย์นี้ได้ ก็จะเป็นการดีโดยแท้

[คำว่า อปิ เอว แสดงการตัดบท อปฺเปว ว่า อปิ + เอว คำว่า อปฺเปว นาม (ถ้ากระไร) เป็นนิบาตที่ใช้ในความหมายว่า สงสัย (สํสย) ดังอภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

สํสยตฺถมฺหิ อปฺเปว อปฺเปว นาม นูติ จ.[๗๒]

"นิบาต คือ อปฺเปว, อปฺเปว นาม และ นุ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า สงสัย"

คำว่า นํ ปุคฺคลํ อธิบายวิเสสยะของ นํ ในประโยคว่าหมายถึง ปุคฺคลํ (บุคคล)

คำว่า เสฏฺฐจริยา (ข้อประพฤติอันประเสริฐ) อธิบาย พฺรหฺม ศัพท์ว่าใช้ในความหมายว่า เสฏฺฐ (ประเสริฐ) ไม่ใช่มีความหมายว่า พรหม เป็นต้น คำนี้จึงแปลว่า "ข้อประพฤติอันประเสริฐ" ไม่แปลว่า ข้อประพฤติของพรหม อนึ่ง คำว่า พฺรหฺมจริย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- พฺรหฺมํ จริยํ พฺรหฺมจริยํ (ข้อประพฤติอันประเสริฐ)
- พฺรหฺมานํ จริยํ พฺรหฺมจริยํ (ข้อประพฤติของผู้ประเสริฐ)

อรรถของ พฺรหฺม ศัพท์มี ๗ ประการตามสมควร พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

ปิตามเห ชิเน เสฏฺเฐ พฺราหฺมเณ จ ปิตูสฺวปิ
พฺรหฺมา วุตฺโต ตถา พฺรหฺมํ เวเท ตปสิ วุจฺจเต.[๗๓]

"พฺรหม ศัพท์ ปุงลิงค์ กล่าวไว้ในความหมายว่า พรหม, พระชินเจ้า, ประเสริฐ, พราหมณ์ และบิดา

พฺรหม ศัพท์ นปุงสกลิงค์ กล่าวไว้ในความหมายว่า พระเวท และตบะ"

คำว่า อปเนยฺยํ ประกอบรูปศัพท์ทาจาก อป บทหน้า + นี ธาตุ + อ ปัจจัย + เอยฺยํ วิภัตติ แปลว่า "นำออก" อธิบาย จาเวยฺยํ โดยอธิบายว่า การกำจัด ก็คือ การนำออกจากพรหมจรรย์นั่นเอง

ประโยคว่า สาธุ วตสฺส ฯเปฯ วุตฺตํ โหติ (ความหมายคือ ฯลฯ) เป็น *ประโยคตัปปากฏีกรณะ* คือ ทำให้ปรากฏชัดเจน หมายถึง แสดงความหมายของประโยคว่า อปฺเปว นาม ฯเปฯ ในพระบาลีให้ปรากฏชัดเจน ส่วนประโยคหน้าคือ อปิ เอว นาม ฯเปฯ ชื่อว่า *ประโยคอปากฏะ* คือ ประโยคที่ไม่ปรากฏชัดเจน ประโยคที่ประกอบด้วยคำว่า วุตฺตํ โหติ อยู่ท้ายประโยค จัดเป็นประโยคตัปปากฏีกรณะ]

เอเตน เอกํ จาวนาธิปฺปายํ คเหตฺวา อวเสสา อกฺโกสาธิปฺปาโย กมฺมาธิปฺปาโย วุฏฺฐานา-

ธิปฺปาโย อุโปสถฏฺฐปนาธิปฺปาโย ปวารณฏฺฐปนาธิปฺปาโย อนุวิชฺชนาธิปฺปาโย ธมฺมกถาธิปฺปาโยติ สตฺต อธิปฺปายา ปฏิกฺขิตฺตา โหนฺติ.

พระพุทธองค์ทรงถือเอาความประสงค์จะให้เคลื่อน[จากพรหมจรรย์] (จาวนาธิปฺปาย) อย่างหนึ่งแล้วปฏิเสธความประสงค์ ๗ อย่างด้วยคำนั้น คือ

๑. ความประสงค์จะด่า (อกฺโกสาธิปฺปาย)

[เช่น การพูดว่ามาตุคามด้วยวาจาชั่วหยาบ ตามที่กล่าวไว้ในทุฏฐุลลวาจาสิกขาบท (อกฺโกเส ปวตฺโต อธิปฺปาโย อกฺโกสาธิปฺปาโย)]

๒. ความประสงค์จะทำกรรม (กมฺมาธิปฺปาย)

[คือ การโจทด้วยอาบัติโดยมุ่งหมายว่า เราจักทำกรรม ๗ อย่างมีตัชชนียกรรมเป็นต้น (กมฺเม ปวตฺโต อธิปฺปาโย กมฺมาธิปฺปาโย)]

๓. ความประสงค์จะให้ออกจากอาบัติ (วุฏฺฐานาธิปฺปาย)

[เช่น ภิกษุโจทด้วยอาบัติสังฆาทิเสสแล้ว ถ้าผู้ถูกโจทต้องอาบัติดังกล่าวจริง ก็เป็นการโจทด้วยความประสงค์ว่า เราจักให้ออกจากอาบัติ (วุฏฺฐาเน ปวตฺโต อธิปฺปาโย วุฏฺฐานาธิปฺปาโย)]

๔. ความประสงค์จะงดอุโบสถ (อุโปสถฏฺฐปนาธิปฺปาย)

[เช่น การทำอุโบสถร่วมกับภิกษุผู้ยังมีอาบัติ จะทำให้ต้องอาบัติไปด้วย จึงโจทด้วยอาบัติเพื่อจะงดอุโบสถ (อุโปสถฏฺฐปเน ปวตฺโต อธิปฺปาโย อุโปสถฏฺฐปนาธิปฺปาโย)]

๕. ความประสงค์จะงดปวารณา (ปวารณฏฺฐปนาธิปฺปาย)

[เช่น การทำปวารณาร่วมกับภิกษุผู้ยังมีอาบัติ จะทำให้ต้องอาบัติไปด้วย จึงโจทด้วยอาบัติเพื่อจะงดปวารณา (ปวารณฏฺฐปเน ปวตฺโต อธิปฺปาโย ปวารณฏฺฐปนาธิปฺปาโย)]

๖. ความประสงค์จะไต่สวน (อนุวิชฺชนาธิปฺปาย)

[เช่น ต้องการจะไต่สวนความจริงว่า ภิกษุต้องอาบัติจริงหรือไม่ จึงโจทเพื่อไต่สวน (อนุวิชฺชเน ปวตฺโต อธิปฺปาโย อนุวิชฺชนาธิปฺปาโย)]

๗. ความประสงค์จะกล่าวธรรม (ธมฺมกถาธิปฺปาย)

[เช่น การโจทเพื่อสั่งสอนผู้ถูกโจท (ธมฺมกถายํ ปวตฺโต อธิปฺปาโย ธมฺมกถาธิปฺปาโย)]

คำอธิบาย ตโต อปเรน สมเยน

ตโต อปเรน สมเยนาติ ยสฺมึ สมเย อนุทฺธํสิโต โหติ, ตโต อญฺญสฺมึ สมเย.

คำว่า ตโต อปเรน สมเยน (ในสมัยอื่นแต่นั้น) หมายความว่า ภิกษุถูกกำจัดแล้วในสมัยใด ในสมัยอื่นแต่สมัยที่ถูกกำจัดนั้น

[ท่านอธิบาย สมเยน ว่า สมเย เพื่อแสดงว่า ลง นา ตติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี

ท่านอธิบาย อปเรน ว่า อญฺญสฺมึ เพื่อแสดงว่า อปร ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ อญฺญ

ท่านอธิบาย ตโต ว่า ยสฺมึ สมเย อนุทฺธํสิโต โหติ, ตโต เพื่อระบุว่า สมัยดังกล่าว คือ สมัยที่ถูกกำจัดด้วยการโจทนั้น คำว่า ตโต เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า อนุทฺธํสิตสมยโต]

คำอธิบาย สมนุคฺคาหิยมาโน วา

สมนุคฺคาหิยมาโน วาติ อนุวิชฺชเกน กึ เต ทิฏฺฐนฺติอาทินา นเยน อนุวิชฺชิยมาโน อุปปริกฺขิยมาโน.

คำว่า สมนุคฺคาหิยมาโน วา (ถูกโจทท้วง ก็ตาม) หมายความว่า ภิกษุผู้ถูกไต่สวนโดยพระวินัยธรตามนัยว่า ท่านเห็นอะไร เป็นต้น

[คำว่า สมนุคฺคาหิยมาน ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + อนุ บทหน้า + คห ธาตุ (คหเณ = ถือเอา) + เณ การิตปัจจัย + ย ปัจจัย + มาน ปัจจัย ในปาราชิกสิกขาบทที่ ๔ แปลว่า “ถูกโจทท้วง” แต่ในที่นี้แปลว่า “ถูกไต่สวน” จึงอธิบายเป็น อนุวิชฺชิยมาโน และอธิบาย อนุวิชฺชิยมาโน ว่า อุปปริกฺขิยมาโน คำทั้ง ๒ นี้แปลร่วมกันได้ว่า “ถูกไต่สวนอยู่” โดย คห ธาตุที่มี สํ และ อนุ อยู่หน้าใช้ในความหมายว่าไต่สวน (อนุวิชฺชน) ความหมายนี้ใกล้เคียงกับความหมายว่า โจทท้วง ที่กล่าวไว้ข้างต้น

คำว่า อนุวิชฺชิยมาน ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนุ บทหน้า + วิท ธาตุ (วีมํสเน = ใคร่ครวญ) + ย ปัจจัย ทิวาทิคณะ + ย ปัจจัย กรรมวาจก + มาน ปัจจัย

คำว่า อนุวิชฺชก แปลว่า “พระวินัยธร” มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุวิชฺชตีติ อนุวิชฺชโก (ผู้ไต่สวน ชื่อว่า อนุวิชชกะ) หมายถึง พระวินัยธรที่สงฆ์แต่งตั้งขึ้นให้เป็นผู้ไต่สวนความผิดตามพระวินัย

อาทิ ศัพท์ใน กึ เต ทิฏฺฐนฺติอาทินา ละข้อความว่า กินฺติ เต ทิฏฺฐํ (ท่านเห็นอย่างไร), กทา เต ทิฏฺฐํ (ท่านเห็นเมื่อไร), กตฺถ เต ทิฏฺฐํ (ท่านเห็นในที่ไหน)]

คำอธิบาย อสมนุคฺคาหิยมาโน วา

อสมนุคฺคาหิยมาโน วาติ ทิฏฺฐาทีสุ เกนจิ วตฺถุนา วา อนุวิชฺชกาทีสุ เยน เกนจิ ปุคฺคเลน วา อวุจฺจมาโน.

คำว่า อสมนุคฺคาหิยมาโน วา (ไม่ถูกไต่สวนก็ตาม) หมายความว่า ไม่ถูกว่ากล่าวโดยบุคคลใดบุคคลหนึ่งในพระวินัยธรเป็นต้น ด้วยเรื่องที่เห็นเป็นต้น เรื่องใดเรื่องหนึ่ง

[ในประโยคข้างต้นอธิบาย อสมนุคฺคาหิยมาโน ว่า อวุจฺจมาโน (ไม่ถูกว่ากล่าว) เพื่อไม่ให้ซ้ำกับความหมายว่า ไม่ถูกไต่สวน ที่กล่าวไว้แล้วในประโยคก่อน แต่ก็มีความหมายเหมือนกันนั่นเอง

อาทิ ศัพท์ใน อนุวิชฺชกาทีสุ ละข้อความว่า ภิกษุอื่นที่ไม่ได้รับการแต่งตั้งเป็นพระวินัยธร แม้ภิกษุนั้นก็ไต่สวนได้เช่นเดียวกัน

คำว่า ทิฏฺฐาทีสุ เกนจิ วตฺถุนา (ด้วยเรื่องที่เห็นเป็นต้น เรื่องใดเรื่องหนึ่ง) แสดงอธิบายความในเรื่องนี้ว่าเป็นการไต่สวนด้วยเรื่องที่เห็น ได้ยิน หรือสงสัย]

อิเมสํ ปน ปทานํ ปรโต "ภิกฺขุ จ โทสํ ปติฏฺฐาตี"ติ อิมินา สมฺพนฺโธ. อิทญฺหิ วุตฺตํ โหติ- เอวํ สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา ภิกฺขุ จ โทสํ ปติฏฺฐาติ ปฏิจฺจ ติฏฺฐติ ปฏิชานาติ, สงฺฆาทิเสโสติ.

อนึ่ง พึงสัมพันธ์บทเหล่านี้ [คือ สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา] กับคำว่า ภิกฺขุ จ โทสํ ปติฏฺฐาติ (และภิกษุยอมรับผิด) ข้างหน้า [คือไม่ควรสัมพันธ์กับคำว่า อมูลกญฺเจว ตํ อธิกรณํ โหติ ที่อยู่กลางประโยคทั้ง ๒ เพราะไม่มีเนื้อความเกี่ยวข้องกัน]

ความหมายคือ และภิกษุผู้ถูกไต่สวนก็ตาม ไม่ถูกไต่สวนก็ตาม อย่างนี้ ย่อมยืนยันอาศัยความผิด คือ ยอมรับ เป็นสังฆาทิเสส

[ประโยคว่า อิทญฺหิ วุตฺตํ โหติ มักประกอบไว้ต้นประโยค จัดเป็น *ประโยคตัปปากฏีกรณะ* คือทำให้ปรากฏชัดเจน หิ ศัพท์ทำหน้าที่ตัปปากฏีกรณโชตกะ คือ แสดงเนื้อความนั้นทำให้ปรากฏชัดเจน พระโยชนาจารย์แปล หิ ในลักษณะนี้ว่า หิ = ตํ อตฺถํ ปากฏํ กโรมิ (เราจะทำอรรถนั้นให้ปรากฏ)

เห็นได้ว่าในประโยคนี้ ท่านประกอบ สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา ไว้ข้างหน้า ภิกฺขุ เพื่อแสดงว่าบททั้ง ๒ เป็นวิเสสนะของ ภิกฺขุ

ท่านอธิบาย ปติฏฺฐาติ ว่า ปฏิจฺจ ติฏฺฐติ (ย่อมยืนยันอาศัย) เพื่อจะแสดงว่า ปติ อุปสรรคใน ปติฏฺฐาติ ใช้ในความหมายว่า ปฏิจฺจ (อาศัย) กล่าวคือ ยืนยันโดยความผิดที่ได้รับเพราะการใส่ความ และท่านอธิบายต่อมาว่า ปฏิชานาติ (ยอมรับ) เพื่อแสดงอธิบายว่า การยืนยันอาศัย ก็คือการยอมรับนั่นเอง เพราะเมื่อถูกสอบสวนแล้วต้องยอมรับความผิดดังกล่าวโดยที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้]

อิทญฺจ อมูลกภาวสฺส ปากฏกาลทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ. อาปตฺตึ ปน อนุทฺธํสิตกฺขเณเยว อาปชฺชติ.

อนึ่ง คำนี้ตรัสไว้เพื่อจะแสดงเวลาที่ความไม่มีมูลปรากฏ แต่ภิกษุต้องอาบัติในขณะกำจัดทีเดียว

[คำว่า สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา ฯเปฯ ปติฏฺฐาติ, สงฺฆาทิเสโส (และภิกษุถูกไต่สวนก็ตาม ไม่ถูกไต่สวนก็ตาม ย่อมยอมรับผิด เป็นสังฆาทิเสส) อาจทำให้เข้าใจผิดว่า ภิกษุผู้ใส่ความต้องอาบัติสังฆาทิเสสเมื่อยอมรับผิดแล้ว ท่านจึงกล่าวประโยคนี้เพื่อชี้ชัดว่า คำดังกล่าวตรัสไว้เพื่อแสดงเวลาที่ความไม่มีมูลปรากฏ แต่ภิกษุต้องอาบัติตั้งแต่เริ่มใส่ความแล้ว

คำว่า สมนุคฺคาหิยมาโน วา ฯเปฯ ปติฏฺฐาติ แสดงการยอมรับเมื่อถูกไต่สวนแล้วจนมุมต่อการไต่สวน ส่วนคำว่า อสมนุคฺคาหิยมาโน วา ฯเปฯ ปติฏฺฐาติ แสดงการยอมรับเพราะรู้สึกผิดเองโดยไม่ได้ถูกไต่สวน]

คำอธิบาย อมูลกญฺเจว ตํ อธิกรณํ โหติ

อมูลกญฺเจว ตํ อธิกรณํ โหตีติ เอตฺถ ปน ทิฏฺฐจมูลาทีนํ อภาเวน อมูลกํ, สมเถหิ อธิกรณียภาเวน อธิกรณํ. ยญฺหิ อธิกิจฺจ อารพฺภ ปฏิจฺจ สนฺธาย สมถา ปวตฺตนฺติ, ตํ อธิกรณํ. อิธ ปน ปาราชิกสงฺขาตํ อาปตฺตาธิกรณเมว อธิปฺเปตํ.

ในคำว่า อมูลกญฺเจว ตํ อธิกรณํ โหติ (อธิกรณ์นั้นไม่มีมูล) นี้ ชื่อว่า ไม่มีมูล เพราะไม่มีมูลเหตุมีการเห็นเป็นต้น ชื่อว่า อธิกรณ์ เพราะเป็นคดีอันพระวินัยธรพึงอาศัยจัดการด้วยวิธีระงับอธิกรณ์ โดยแท้จริงแล้ว สมถะทั้งหลายเป็นไปอาศัย คือ ปรารภ กล่าวคือ ถึงเฉพาะ ได้แก่ หมายเฉพาะ อธิกรณ์ใด อธิกรณ์นั้น[ไม่มีมูล] แต่ในสิกขาบทนี้ทรงประสงค์เอาอาปัตตาธิกรณ์ที่เรียกว่าอาบัติปาราชิกเท่านั้น

[คำว่า ทิฏฺฐมูลาทีนํ อภาเวน อมูลกํ (ชื่อว่า ไม่มีมูล เพราะไม่มีมูลเหตุมีการเห็นเป็นต้น) แสดงนามลาภเหตุ คือ เหตุในการได้รับชื่อว่า อมูลกะ ด้วยการแสดงรูปวิเคราะห์โดยอ้อมว่า นตฺถิ มูลานิ อสฺสาติ อมูลกํ และท่านได้ระบุว่ามูลเหตุในเรื่องนี้ ก็คือ มูลเหตุมีการเห็น เป็นต้น

คำว่า อธิกรณ์ มีความหมายในพจนานุกรม ราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ (หน้า ๙๑๒) ว่า เหตุ, โทษ, คดี, เรื่องราว ในที่นี้หมายถึงความหมายว่า คดี คือ คดีความของเหล่าภิกษุ ปรากฏในคัมภีร์จูฬวรรค[๗๔] มี ๔ อย่าง คือ

๑. วิวาทาธิกรณ์ คดีคือการวิวาทของภิกษุในวิวาทวัตถุ (เหตุแห่งการวิวาท) ๑๘ อย่าง

๑.๑ ภิกษุฝ่ายหนึ่งเห็นว่าเป็นธรรม	๑.๒ อีกฝ่ายหนึ่งเห็นว่าไม่ใช่ธรรม
๑.๓ เห็นว่าเป็นวินัย	๑.๔ ไม่ใช่วินัย
๑.๕ พระดำรัสที่ตรัสไว้	๑.๖ พระดำรัสที่ไม่ได้ตรัสไว้
๑.๗ สิ่งที่เป็นข้อประพฤติเสมอ	๑.๘ สิ่งที่ไม่ใช่ข้อประพฤติเสมอ
๑.๙ สิ่งที่ทรงบัญญัติไว้	๑.๑๐ สิ่งที่ไม่ทรงบัญญัติไว้
๑.๑๑ อาบัติ	๑.๑๒ ไม่ใช่อาบัติ
๑.๑๓ อาบัติเบา	๑.๑๔ อาบัติหนัก
๑.๑๕ อาบัติที่มีส่วนเหลือ	๑.๑๖ อาบัติที่ไม่มีส่วนเหลือ
๑.๑๗ อาบัติหยาบ	๑.๑๘ อาบัติไม่หยาบ

๒. อนุวาทาธิกรณ์ คดีคือการว่าร้ายภิกษุด้วยวิบัติ ๔ อันได้แก่

๒.๑ ศีลวิบัติ : ความวิบัติแห่งศีล

๒.๒ อาจารวิบัติ : ความวิบัติแห่งความประพฤติ

๒.๓ ทิฏฐิวิบัติ : ความวิบัติแห่งความเห็น

๒.๔ อาชีววิบัติ : ความวิบัติแห่งการเลี้ยงชีพ

๓. อาปัตตาธิกรณ์ คดีคือการโจทอาบัติ ๕ กอง หรือ ๗ กองอย่างใดอย่างหนึ่ง

๔. กิจจาธิกรณ์ คดีคือกิจ ๔ อย่าง ได้แก่

๔.๑ อปโลกนกรรม : กรรม คือ การบอก

๔.๒ ญัตติกรรม : กรรม คือ ญัตติ

๔.๓ ญัตติทุติยกรรม : กรรมมีญัตติเป็นที่ ๒ คือ ญัตติ ๑ กรรมวาจา ๑

๔.๔ ญัตติจตุตถกรรม : กรรมมีญัตติเป็นที่ ๔ คือ ญัตติ ๑ กรรมวาจา ๓

คำว่า สมเถหิ อธิกรณียภาเวน อธิกรณํ (ชื่อว่า อธิกรณ์ เพราะเป็นคดีอันพระวินัยธรพึงอาศัยจัดการด้วยวิธีระงับอธิกรณ์) แสดงนามลาภเหตุในการได้รับชื่อว่า อธิกรณ์ และแสดงรูปวิเคราะห์กรรม-

สาธนะไว้โดยตรงว่า สมเถหิ อธิกาตพฺพนฺติ อธิกรณํ (กิจที่พระวินัยธรพึงอาศัยจัดการด้วยวิธีระงับอธิกรณ์ชื่อว่า อธิกรณะ) เห็นได้ว่า คำว่า อธิกาตพฺพํ ในรูปวิเคราะห์ เป็นกรรมสาธนะและประกอบด้วยกิจจปัจจัยเหมือน อธิกรณีย ศัพท์ที่ประกอบด้วย อนีย ปัจจัย ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิมินา หิ อธิกรณสทฺทสฺส กมฺมสาธนตา วุตฺตา.[๗๕]

"ที่จริงแล้ว ท่านกล่าวความเป็นกรรมสาธนะของ อธิกรณ ศัพท์ไว้ด้วย[คำว่า สมเถหิ อธิกรณีย-ภาเวน] นี้"

นอกจากนั้น ในประโยคต่อมาว่า ยญฺหิ อธิกิจฺจ ฯเปฯ บทว่า ยํ เป็นอวุตตกรรมใน อธิกิจฺจ จึงเป็นการแสดงความเป็นกรรมสาธนะของ อธิกรณ ไว้โดยตรง ดังคำอธิบายในคัมภีร์วิมติวิโนทนีว่า

ยํ อธิกิจฺจาติอาทินา อธิกรณสทฺทสฺส กมฺมสาธนตา วุตฺตา.[๗๖]

"ท่านกล่าวความเป็นกรรมสาธนะของ อธิกรณ ศัพท์ไว้ด้วยคำว่า ยํ อธิกิจฺจ เป็นต้น"

ฎีกาใหม่ยังแสดงรูปวิเคราะห์อีกอย่างหนึ่งเป็นอธิกรณสาธนะว่า

- อธิกรียนฺติ เอตฺถาติ อธิกรณํ = วิธีระงับอธิกรณ์ย่อมถูกอาศัยจัดการในคดีนี้ เหตุนั้น คดีนั้นชื่อว่า อธิกรณ์

คำว่า สมถ แปลว่า "วิธีระงับอธิกรณ์" มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า

- วิวาทาทีนิ อธิกรณานิ สเมนฺติ วูปสเมนฺตีติ สมถา, สมฺมุขาวินยาทโย = วิธีระงับอธิกรณ์มีการวิวาทเป็นต้น ชื่อว่า สมถะ หมายถึง สัมมุขาวินัย เป็นต้น

ในประโยคว่า ยญฺหิ อธิกิจฺจ ฯเปฯ ตํ อธิกรณํ (โดยแท้จริงแล้ว สมถะทั้งหลาย ฯเปฯ อธิกรณ์ใดอธิกรณ์นั้น[ไม่มีมูล]) คำว่า อธิกิจฺจ (อาศัย) อธิบายอรรถของ อธิ ศัพท์ใน อธิกรณ ส่วนคำต่อมาเป็นคำอธิบายของบทหน้า คือ อารพฺภ (ปรารภ) อธิบาย อธิกิจฺจ, ปฏิจฺจ (ถึงเฉพาะ) อธิบาย อารพฺภ และสนฺธาย (หมายเฉพาะ) อธิบาย ปฏิจฺจ ดังนั้น อธิกรณ จึงแปลว่า "คดีอันพระวินัยธรพึงอาศัยจัดการ" คือให้สงบระงับด้วยวิธีระงับอธิกรณ์ ๗ อย่าง แต่ในปทานุกรมพระไตรปิฎกบาลี-พม่า (เล่ม ๑ หน้า ๕๕๒) แปล อธิ อุปสรรคว่า "ยิ่ง" ตามนัยนี้คำว่า อธิกรณ แปลว่า "คดีอันพระวินัยธรพึงจัดการยิ่ง"

ข้อความว่า "แต่ในสิกขาบทนี้ทรงประสงค์เอาอาปัตตาธิกรณ์ที่เรียกว่าอาบัติปาราชิกเท่านั้น" ในฎีกาใหม่อธิบายว่า อาปตฺตาธิกรณํ ฐเปตฺวา เสสาธิกรเณหิ โจทนาย อภาวโต (เพราะไม่มีการโจทด้วยอธิกรณ์อื่นยกเว้นอาปัตตาธิกรณ์) เพื่อแสดงเหตุในการหมายถึงอาปัตตาธิกรณ์อย่างเดียวในสิกขาบทนี้ การอธิบายความของพระฎีกาจารย์ในลักษณะนี้ เรียกว่า เหตุสัมพันธ์ คือ การประกอบความด้วยการแสดงเหตุ หลักการอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา มี ๔ ประเภท คือ

๑. ปาฐานุสาริสัมพันธ์ การประกอบความตามลำดับบท

๒. อุปมาสัมพันธ์ การประกอบความด้วยการแสดงอุปมา

๓. เหตุสัมพันธ์ การประกอบความด้วยการแสดงเหตุ

๔. อุปมาเหตุสัมพันธ์ การประกอบความด้วยการแสดงอุปมาและเหตุ

ดังคาถาประพันธ์ในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินีว่า

ปาจานุสาริสมฺพนฺโธ สมฺพนฺโธ อุปมาย จ
เหตุนาปิ จ สมฺพนฺโธ อุปมาเหตุนาปิ จ
สมฺพนฺธเภทา วิญฺเญยฺยา จตฺตาโรปิ วิภาวินา.[๗๗]

"การประกอบความตามลำดับบท การประกอบความด้วยอุปมา การประกอบความด้วยเหตุ การประกอบความด้วยอุปมาและเหตุ ผู้มีปัญญาพึงทราบการประกอบความทั้ง ๔ ประเภท"]

คำอธิบาย ภิกฺขุ จ โทสํ ปติฏฺฐาติ

ยทิ หิ ตํ อธิกรณํ ทิฏฺฐาทีหิ มูเลหิ อมูลกญฺเจว โหติ, อยํ โจเทตุํ อาคโต ภิกฺขุ จ โทสํ ปติฏฺฐาติ ปฏิจฺจ ติฏฺฐติ, "ตุจฺฉกํ มยา ภณิตนฺ"ติอาทีนิ วทนฺโต ปฏิชานาติ, ตสฺส ภิกฺขุโน อนุทฺธํสิตกฺขเณเยว สงฺฆาทิเสโสติ อยํ สิกฺขาปทสฺส ปทานุกฺกเมน อตฺโถ.

โดยแท้จริงแล้ว ถ้าอธิกรณ์นั้นไม่มีมูลด้วยมูลเหตุมีการเห็นเป็นต้น และภิกษุผู้มาเพื่อไต่สวนนี้ย่อมยืนยันอาศัยความผิด คือ กล่าวว่าเราพูดเท็จเป็นต้นยอมรับอยู่ ภิกษุนั้นต้องอาบัติสังฆาทิเสสในขณะกำจัดนั่นเทียว

ข้อที่กล่าวนี้เป็นเนื้อความตามลำดับบทแห่งสิกขาบท

[คำว่า ปฏิจฺจ ติฏฺฐติ อธิบาย ปติฏฺฐาติ ว่า ปติ อุปสรรคใน ปติฏฺฐาติ เป็นไปในความหมายว่า ปฏิจฺจ (อาศัย) และอธิบาย ปติฏฺฐาติ ในลักษณะของการอธิบายความว่า การยืนยันอาศัยความผิด ก็คือการยอมรับผิดนั่นเอง]

สถานที่เป็นต้น

ราชคเห เมตฺติยภูมชเก ภิกฺขู อารพฺภ อมูลเกน ปาราชิเกน อนุทฺธํสนวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภพวกภิกษุเมตติยะและภูมชกะในเมืองราชคฤห์ เพราะเหตุคือการกำจัดด้วยอาบัติปาราชิกไม่มีมูล

[ในสมัยพุทธกาลมีกลุ่มภิกษุชื่อว่าพระฉัพพัคคีย์ คือ ภิกษุผู้มีในพวก ๖ หมายถึง ภิกษุ ๖ รูป คือ พระปัณฑุกะ พระโลหิตกะ พระเมตติยะ พระภูมชกะ พระอัสสชิ และพระปุนัพพสุกะ แม้ภิกษุบริวารของท่านก็ได้ชื่อว่าพระฉัพพัคคีย์ตามชื่อของผู้นำ พระปัณฑุกะและพระโลหิตกะพร้อมทั้งภิกษุบริวาร ๕๐๐ พำนักอยู่ที่เมืองสาวัตถี พระเมตติยะและพระภูมชกะพร้อมทั้งภิกษุบริวาร ๕๐๐ พำนักอยู่ที่เมืองราชคฤห์ พระอัสสชิและพระปุนัพพสุกะพร้อมทั้งภิกษุบริวาร ๕๐๐ พำนักอยู่ที่แคว้นกีฏาคิริชนบท

ภิกษุทั้ง ๖ รูปเหล่านั้นเป็นสหายกันก่อนออกบวช ต่อมาจึงได้รับอุปสมบทเป็นสัทธิวิหาริกของพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ พระปัณฑุกะและพระโลหิตกะทั้ง ๒ รูปนี้เป็นผู้ทรงศีล มักจะติดตามพระพุทธองค์ออกจาริกหลังออกพรรษาแล้ว พวกท่านกับบริวารมักทำผิดสิ่งที่ยังมิได้บัญญัติ แต่ไม่ล่วงละเมิดวินัยที่บัญญัติไว้แล้ว ส่วนพระฉัพพัคคีย์อีก ๔ รูปเป็นพระอลัชชี มักทำผิดสิ่งที่ยังมิได้บัญญัติและล่วงละเมิดวินัยที่บัญญัติไว้แล้ว]

ประเภทของบัญญัติ

สาธารณปญฺญตฺติ.

[สิกขาบทนี้]เป็นสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติทั่วไปแก่ภิกษุณี)

อาณัติ

สาณตฺติกํ.

[สิกขาบทนี้]เป็นสาณัตติกะ (มีการใช้ผู้อื่น)

อาบัติ

กตูปสมฺปทํ สุทฺธํ วา อสุทฺธํ วา ปุคฺคลํ เยน ปาราชิเกน โจเทติ, ตํ “อยํ อนชฺฌาปนฺโน”ติ ญตฺวา จาวนาธิปฺปาเยน “กโรตุ เม อายสฺมา โอกาสํ, อหํ ตํ วตฺตุกาโม”ติ เอวํ โอกาสํ อกาเรตฺวา โจเทนฺตสฺส สเจ โส ตงฺขเณเยว ชานาติ “มํ โจเทตี”ติ, วาจาย วาจาย

สงฺฆาทิเสโส เจว ทุกฺกฏญฺจ. โอกาสํ กาเรตฺวา โจเทนฺตสฺส สงฺฆาทิเสโสเยว. หตฺถมุทฺทาย สมฺมุขา โจเทนฺตสฺสาปิ เอเสว นโย. ปรมฺมุขา โจเทนฺตสฺส ปน สีสํ น เอติ อตฺตนา สมีเป ฐตฺวา อญฺญํ ภิกฺขุํ อาณาเปติ โส ตสฺส วจเนน ตํ โจเทติ, โจทาปกสฺเสว วุตฺตนเยน อาปตฺติโย. อถ โสปิ "มยา ทิฏฺฐํ สุตํ อตฺถี"ติ โจเทติ, ทฺวินฺนมฺปิ ชนานํ ตเถว อาปตฺติโย. อกฺโกสาธิปฺปาเยน ปน โอกาสํ อกาเรตฺวา วทนฺตสฺส วุตฺตนเยเนว ปาจิตฺติยญฺเจว ทุกฺกฏญฺจ. โอกาสํ กาเรตฺวา วทนฺตสฺส ปาจิตฺติยเมว. กมฺมาธิปฺปาเยน อสมฺมุขา สตฺตวิธมฺปิ กมฺมํ กโรนฺตสฺส ทุกฺกฏเมว.

- ภิกษุโจทบุคคลผู้บริสุทธิ์ก็ตาม ไม่บริสุทธิ์ก็ตาม ผู้กระทำอุปสมบทแล้วด้วยอาบัติปาราชิกใด เมื่อเธอรู้ว่าบุคคลนี้ไม่ต้องอาบัตินั้น แล้วไม่ขอโอกาสอย่างนี้ว่า ท่านผู้มีอายุจงให้โอกาสแก่กระผม กระผมต้องการจะว่ากล่าวท่านแล้วโจทอยู่ด้วยความต้องการจะให้เคลื่อน[จากพรหมจรรย์] ถ้าบุคคลผู้ถูกโจทนั้นเข้าใจว่าภิกษุนี้โจทเรา ในขณะนั้นทีเดียว เธอต้องอาบัติสังฆาทิเสสและทุกกฏในทุกๆ ถ้อยคำ

- เมื่อภิกษุขอโอกาสโจทอยู่ ต้องอาบัติสังฆาทิเสสอย่างเดียว

- แม้เมื่อภิกษุโจทต่อหน้าด้วยการงอมือ ก็มีนัยเดียวกัน แต่เมื่อภิกษุโจทลับหลัง อาบัติยังไม่ถึงที่สุด

- ภิกษุยืนอยู่ใกล้เองแล้วสั่งภิกษุอื่น เธอโจทภิกษุนั้นตามคำของภิกษุผู้สั่งนั้น ภิกษุผู้ให้โจทต้องอาบัติตามนัยที่กล่าวแล้ว

- ถ้าแม้ภิกษุนั้นโจทว่า สิ่งที่เราเห็นหรือได้ยินเองมีอยู่ ภิกษุทั้ง ๒ รูปต้องอาบัติเช่นกัน [คือ ต้องอาบัติสังฆาทิเสสและทุกกฏในทุกๆ ถ้อยคำ]

- เมื่อภิกษุมีความประสงค์จะด่า ไม่ขอโอกาสว่ากล่าว[ภิกษุด้วยอาบัติ ๗ ต่อหน้า] ต้องอาบัติปาจิตตีย์และทุกกฏตามนัยที่กล่าวไว้แล้วเหมือนกัน [คือ ต้องอาบัติในทุกๆ ถ้อยคำ]

- เมื่อขอโอกาสว่ากล่าว ต้องอาบัติปาจิตตีย์อย่างเดียว

- เมื่อภิกษุจะทำกรรมทั้ง ๗ อย่างลับหลัง ด้วยความประสงค์จะทำกรรม ต้องอาบัติทุกกฏอย่างเดียว

[ตามหลักพระวินัย ภิกษุที่ต้องการโจทภิกษุอื่นจำเป็นต้องขอโอกาส ถ้าโจทท้วงโดยไม่ขอโอกาสต้องอาบัติทุกกฏ ความจริงแล้ว พระพุทธองค์ไม่ได้บัญญัติอาบัติทุกกฏไว้โดยตรงในพระวินัยปิฎก แต่มี

บัญญัติไว้ในภิกขุนีปาติโมกข์ว่า ถ้าภิกษุณีถามปัญหาโดยไม่ขอโอกาสก่อน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ดังข้อความในภิกขุนีปาติโมกข์ (วรรค ๙ สิกขาบทที่ ๑๒) ว่า

ยา ปน ภิกฺขุนี อโนกาสกตํ ภิกฺขุํ ปญฺหํ ปุจฺเฉยฺย, ปาจิตฺติยํ.[๗๘]

"ภิกษุณีใดถามปัญหากะภิกษุผู้ไม่ได้ขอโอกาส ต้องอาบัติปาจิตตีย์"

อนึ่ง คัมภีร์อรรถกถาพระวินัยกล่าวว่า บัญญัติปาจิตตีย์ที่เกี่ยวกับภิกษุณี จัดเป็นอาบัติทุกกฏสำหรับภิกษุ ดังนั้น ภิกษุที่ไม่ขอโอกาสโจทท้วง จึงต้องอาบัติทุกกฏดังที่กล่าวมานี้ ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถานั้นว่า

ปาจิตฺติยเมว. ภิกฺขุโน ทุกฺกฏํ.[๗๙]

"เป็นปาจิตตีย์เท่านั้น เป็นทุกกฏแก่ภิกษุ"

สพฺพตฺถ ปาจิตฺติยนฺติ สพฺพอฏฺจกถาสุ วุตฺตํ. ภิกฺขุโน ทุกฺกฏํ.[๘๐]

"ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมดกล่าวว่า เป็นปาจิตตีย์ในการกระทำทุกอย่าง เป็นทุกกฏแก่ภิกษุ"

ในประเทศไทยถือว่าภิกษุณีสูญสิ้นไปนานแล้ว จึงเห็นว่าไม่จำเป็นต้องเรียนภิกขุนีปาติโมกข์และอรรถกถา แต่ทางพม่ายังต้องท่องภิกขุนีปาติโมกข์และเรียนอรรถกถาของภิกขุนีปาติโมกข์อีกด้วย เพราะทำให้ทราบอาบัติบางอย่างของภิกษุที่มิได้มาโดยตรงในภิกขุปาติโมกข์ แม้เรื่องกฐินก็มีปรากฏโดยพิสดารอยู่ในภิกขุนีปาติโมกข์เช่นกัน

คำว่า โอกาสํ กาเรตฺวา แปลตามศัพท์ว่า "ยังบุคคลให้กระทำแล้วซึ่งโอกาส" คือ การขอโอกาสนั่นเอง หรือในบางแห่งก็ใช้เป็นรูปปัจจุบันกาลว่า โอกาสํ กาเรติ แต่ไม่ใช้เป็น โอกาสํ ยาจิตฺวา หรือ โอกาสํ ยาจติ ถือว่าเป็นวิธีใช้เฉพาะศัพท์ในเรื่องนี้

คำว่า กตูปสมฺปท (ผู้กระทำอุปสมบทแล้ว) มีรูปวิเคราะห์ว่า กตา อุปสมฺปทา เยนาติ กตูปสมฺปโท หมายถึง บุคคลผู้ได้รับอุปสมบทเป็นภิกษุโดยสมบูรณ์แบบแล้ว

คำว่า วาจาย วาจาย (ในทุกๆ ถ้อยคำ) ตามหลักภาษาเรียกว่า วิจฉา คือ คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ เช่น มหาชโน อตฺตโน อตฺตโน เคหํ คจฺฉติ (มหาชนไปสู่เรือนของตนๆ) มี ๓ อย่าง คือ

๑. ทัพพวิจฉา เช่น คาเม คาเม ปานียํ (น้ำดื่มในแต่ละหมู่บ้าน)

๒. คุณวิจฉา เช่น คาโม คาโม รมณีโย (หมู่บ้านแต่ละแห่งน่ารื่นรมย์)

๓. กิริยาวิจฉา เช่น รุกฺขํ รุกฺขํ สิญฺจติ (ย่อมรดน้ำต้นไม้แต่ละต้น)

คำว่า วาจาย วาจาย มีศัพท์เดิมมาจาก วาจาย ซ้อน วาจาย อีกศัพท์หนึ่งเป็น วาจาย วาจาย ซึ่งเรียกว่า ปททวิตตะ คือ การซ้อนบท พึงทำการซ้อนด้วยสูตรว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์

ที่มิได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร [คือสูตร ยทนุปปนฺนา นี้]) ในคัมภีร์พาลาวตารกล่าวว่า

ยทาทินา วิจฺฉายํ รุกฺขมิจฺจสฺส สวิภตฺติสฺส ทฺวิตฺตํ. เอวํ สพฺพตฺถ วิจฺฉายํ ทฺวิตฺตํ.[๕๑]

“ซ้อนบทว่า รุกฺขํ พร้อมทั้งวิภัตตินั้นในวิจฉา ด้วยสูตรว่า ยท เป็นต้น โดยประการดังนี้ การซ้อนในวิจฉาย่อมมีในบททั้งหมด”

กรรม ๗ อย่างพบในพระวินัยปิฎก จูฬวรรค[๕๒] มีดังนี้

๑. ตัชชนียกรรม กรรมที่สงฆ์ลงโทษภิกษุผู้ชอบวิวาท คือ แสดงให้เห็นโทษของการวิวาทแล้วให้ระงับการวิวาท

๒. นิยสกรรม กรรมที่สงฆ์ข่มภิกษุผู้ไม่ฉลาดในพระวินัยแล้วต้องอาบัติมาก หรือภิกษุผู้ชอบคลุกคลีกับคฤหัสถ์โดยกล่าวว่า ท่านเป็นคนเขลาไม่ฉลาด จะอยู่โดยไม่พึ่งอาจารย์ไม่ได้

๓. ปัพพาชนียกรรม กรรมที่สงฆ์ขับไล่ภิกษุผู้ทำลายศรัทธาของตระกูล ด้วยการให้ดอกไม้เป็นต้น ให้ออกจากวัดหรือหมู่บ้านที่พักอาศัย

๔. ปฏิสารณียกรรม กรรมที่สงฆ์ส่งภิกษุผู้ด่าว่าอุบาสกผู้เลื่อมใสในพระรัตนตรัยให้อดโทษแก่ตน

๕-๗. อุกเขปนียกรรม ๓ ได้แก่ กรรมที่สงฆ์ทอดทิ้งจากฐานะที่มีสังวาสเสมอกันโดยปฏิเสธการฉันอาหารร่วมกันเป็นต้น เพราะการไม่เห็นอาบัติ ไม่แก้ไขอาบัติ และไม่สละความเห็นผิด]

อนาบัติ

วุฏฺฐานาธิปฺปาเยน “ตฺวํ อิตฺถนฺนามํ อาปตฺตึ อาปนฺโน, ตํ ปฏิกโรหี”ติ วทนฺตสฺส, อุโปสถํ วา ปวารณํ วา ฐเปนฺตสฺส จ โอกาสกมฺมํ นตฺถิ, ฐปนกฺเขตฺตํ ปน ชานิตพฺพํ, อนุวิชฺชกสฺสาปิ โอสเฏ วตฺถุสฺมึ “อตฺเถตํ ตวา”ติ อนุวิชฺชนาธิปฺปาเยน วทนฺตสฺส โอกาสกมฺมํ นตฺถิ, ธมฺมกถิกสฺสาปิ “โย อิทญฺจ อิทญฺจ กโรติ, อยํ อสฺสมโณ”ติอาทินา นเยน อโนทิสกํ ธมฺมํ กเถนฺตสฺส โอกาสกมฺมํ นตฺถิ. สเจ ปน โอทิสฺส นิยเมตฺวา “อสุโก จ อสุโก จ อสฺสมโณ อนุปาสโก”ติ กเถติ, อาสนโต โอรุยฺห อาปตฺตึ เทเสตฺวา คนฺตพฺพํ. อุมฺมตฺตกาทีนญฺจ อนาปตฺติ,

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุผู้กล่าวด้วยความประสงค์จะให้ออกจากอาบัติว่าท่านต้องอาบัติเช่นนี้จงแสดงอาบัตินั้น อนึ่ง ภิกษุผู้หยุดอุโบสถหรือปวารณาไม่ต้องขอโอกาส แต่ภิกษุพึงรู้เขตหยุด เมื่อคดี

หยั่งลงแล้ว[ในท่ามกลางสงฆ์] แม้พระวินัยธรผู้กล่าวด้วยความประสงค์จะไต่สวนว่ากรรมนี้ของท่านมีอยู่หรือ ก็ไม่ต้องขอโอกาส แม้พระธรรมกถึกผู้แสดงธรรมไม่เจาะจงตามนัยว่า บุคคลใดทำกรรมอย่างนี้ๆ บุคคลนี้ไม่ใช่สมณะ เป็นต้น ก็ไม่ต้องขอโอกาส แต่ถ้าพระธรรมกถึกพูดกำหนดเจาะจงว่า ภิกษุรูปโน้นๆ ไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่อุบาสก ครั้นลงจากอาสนะแล้วพึงแสดงอาบัติไป

- ภิกษุบ้าเป็นต้น

[เขตหยุดอุโบสถ คือ ช่วงเวลาสวดญัตติของอุโบสถ โดยเริ่มตั้งแต่ สุณาตุ เป็นต้นไปจนถึง ย อักษรใน สงฺโฆ อุโปสถํ กเรยฺย ถ้ายังไม่สวดญัตติ หรือสวดญัตติจนจบแล้ว ไม่ถือว่าหยุดอุโบสถ

เขตหยุดปวารณา คือ ช่วงเวลาสวดญัตติของปวารณา เรียกว่า สัพพสังคาหิกา (ปวารณาของสงฆ์ทั้งหมด) เริ่มตั้งแต่ สุณาตุ เป็นต้นไปจนถึง ย อักษรใน สงฺโฆ เตวาจิกํ ปวาเรยฺย ถ้ายังไม่สวดญัตติ หรือสวดญัตติจนจบแล้ว ไม่ถือว่าหยุดปวารณา ส่วนปวารณาที่เรียกว่า ปุคคลิกา (ปวารณาของบุคคล) เริ่มตั้งแต่การปวารณาในประโยคว่า สงฺฆํ ภนฺเต ปวาเรมิ เป็นต้นไปจนถึง ฏิ อักษรใน ปสฺสนฺโต ปฏิ โดยไม่พูดให้จบว่า กริสฺสามิ

ข้อความว่า "ครั้นลงจากอาสนะแล้วพึงแสดงอาบัติไป" หมายความว่า พระธรรมกถึกนั้นต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะการด่าว่าด้วยความต้องการจะด่า (อกฺโกสาธิปฺปาย) ถ้าพูดลับหลังด้วยความต้องการดังกล่าว ต้องอาบัติทุกกฏ

คำว่า อโนทิสก (ไม่มีการเจาะจง) ตัดบทเป็น น + โอทิสก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โอทิสนํ โอทิโส (อว บทหน้า + ทิส ธาตุ + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- นตฺถิ โอทิโส ยสฺสาติ อโนทิสโก, ธมฺโม (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

คำว่า โอทิสฺส (เจาะจง) ประกอบรูปศัพท์มาจาก อว บทหน้า + ทิส ธาตุ (อุจฺจารเณ = กล่าว) + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย แปลง สฺย เป็น ส แล้วซ้อน ส เป็น สฺส]

วิบัติ

สีลวิปตฺติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

ยํ โจเทติ วา โจทาเปติ วา, ตสฺส "อุปสมฺปนฺโน"ติ สงฺขฺยุปคมนํ, ตสฺมึ สุทฺธสญฺญิตา,

เยน ปาราชิเกน โจเทติ, ตสฺส ทิฏฺฐาทิวเสน อมูลกตา, จาวนาธิปฺปาเยน สมฺมุขาโจทนา, ตสฺส ตงฺขณวิชานนนฺติ อิมาเนตฺถ ปญฺจ องฺคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๕ เหล่านี้ คือ

๑. บุคคลที่ถูกโจทถึงการนับว่าเป็นอุปสัมบัน

๒. รู้ว่าบุคคลนั้นเป็นผู้บริสุทธิ์

๓. อาบัติปาราชิกที่ภิกษุโจทไม่มีมูลโดยเนื่องด้วยการเห็นเป็นต้น

๔. โจทต่อหน้าด้วยความประสงค์จะให้เคลื่อน[จากพรหมจรรย์]

๕. บุคคลผู้ถูกโจทนั้นเข้าใจ[ความหมาย]ในขณะนั้น

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

สมุฏฺฐานาทีนิ อทินฺนาทานสทิสานิ. เวทนา ปเนตฺถ ทุกฺขาเยวาติ.

สมุฏฐานเป็นต้น เป็นเช่นเดียวกับอทินนาทานสิกขาบท แต่เวทนาในสิกขาบทนี้เป็นทุกข์อย่างเดียว ดังนี้แล

ทุฏฺฐโทสสิกฺขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายทุฏฐโทสสิกขาบท

---

๙. คำอธิบายอัญญภาคิยสิกขาบท

คำอธิบาย อญฺญภาคิยสฺส

นวเม อญฺญภาคิยสฺสาติอาทีสุ อญฺญภาคสฺส อิทํ, อญฺญภาโค วา อสฺส อตฺถีติ อญฺญภาคิยํ. อธิกรณนฺติ อาธาโร เวทิตพฺโพ, วตฺถุ อธิฏฺฐานนฺติ วุตฺตํ โหติ.

โปรดทราบเนื้อความในคำว่า อญฺญภาคิยสฺส เป็นต้น ในสิกขาบทที่ ๙ ดังนี้

ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นี้เป็นของมีอยู่แห่งส่วนอื่น เหตุนั้น ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นั้นชื่อว่า อัญญภาคิยะ อีกอย่างหนึ่ง ส่วนอื่นมีอยู่แก่ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นั้น เหตุนั้น ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นั้นชื่อว่า อัญญภาคิยะ

ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]พึงทราบว่าเป็นอธิกรณะ ความหมายคือ สถานที่ ที่ตั้งอาศัย

[ความหมายของสิกขาบทนี้ค่อนข้างเข้าใจยาก จึงควรรู้เหตุเกิดของสิกขาบทก่อน คือ หลังจากพระเมตติยะและพระภูมชกะได้ใส่ความพระทัพพมัลลบุตรด้วยอาบัติปาราชิกที่ไม่มีมูลแล้ว ก็แสวงหาอาบัติปาราชิกที่มีมูลมาใส่ความซ้ำอีก วันหนึ่ง ภิกษุทั้ง ๒ รูปขึ้นเขาคิชฌกูฏ เห็นแพะ ๒ ตัวเสพเมถุนกันอยู่ จึงตั้งชื่อแพะตัวผู้ว่าพระทัพพมัลลบุตร และตั้งชื่อแพะตัวเมียว่าเมตติยา แล้วจากนั้นก็โพนทะนาว่า เห็นพระทัพพมัลลบุตรเสพเมถุนกับภิกษุณีชื่อเมตติยา พระพุทธองค์ทรงประชุมสงฆ์ แล้วทรงสอบถามเรื่องนี้ พระทัพพมัลลบุตรทูลตอบว่า ท่านไม่เคยแม้กระทั่งฝันเห็นว่าตนเสพเมถุนมาก่อน พระพุทธองค์จึงทรงให้สอบสวนเรื่องนี้ ในที่สุดก็เป็นเพียงข้ออ้างในการใส่ความเพื่อกำจัดพระทัพพมัลลบุตรเท่านั้น

คำว่า อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺส (สิ่งอย่างอื่น) แปลตามศัพท์ว่า "ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]ที่เป็นของส่วนอื่น" คือ มีความเกี่ยวเนื่องกับส่วนอันได้แก่ ความเป็นกำเนิดดิรัจฉานและความเป็นแพะ ซึ่งอื่นไปจากกำเนิดมนุษย์และความเป็นภิกษุของพระทัพพมัลลบุตร

อีกอย่างหนึ่ง แปลว่า "ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]ที่มีส่วนอื่น" คือ ประกอบด้วยส่วนอื่นดังที่กล่าวมานั้น

สรุปความว่า คำว่า อญฺญภาคิย มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. เป็นของส่วนอื่น = อญฺญภาคสฺส อิทํ อญฺญภาคิยํ.
(อญฺญภาค ศัพท์ + อิย ปัจจัยใน อิทํ ตัทธิต)

๒. มีส่วนอื่น = อญฺญภาโค อสฺส อตฺถีติ อญฺญภาคิยํ.
(อญฺญภาค ศัพท์ + อิย ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

คำว่า อญฺญภาคิย (เป็นของส่วนอื่น, มีส่วนอื่น) หมายถึง ที่ตั้งแห่งชื่อ คือ แพะ

คำว่า อญฺญภาค (ส่วนอื่น) หมายถึง ส่วนอื่น คือ ความเป็นกำเนิดดิรัจฉานและความเป็นแพะ

อปาทานของ อญฺญภาค หมายถึง กำเนิดมนุษย์และความเป็นภิกษุของพระทัพพมัลลบุตร

การแสดงว่าศัพท์แต่ละศัพท์หมายถึงอะไรในลักษณะนี้ เป็นการแสดงอภิเธยยัตถะหรือสรูปะ คือความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง

ประโยคว่า อญฺญภาคสฺส อิทํ, อญฺญภาโค วา อสฺส อตฺถีติ อญฺญภาคิยํ ในกังขาฎีกาใหม่และสารัตถทีปนีอธิบายไว้ว่า สรรพนาม คือ อิทํ เพิ่มคำว่า ฉคลกชาตํ (แพะ) โดยเพิ่ม ชาต ศัพท์ที่เป็นศัพท์ตัพภาวะเข้ามาเพื่อเปลี่ยนเป็นนปุงสกลิงค์ตาม อิทํ หรือเพิ่มคำว่า อธิกรณํ (ที่ตั้งแห่งชื่อ) เข้ามาก็ได้ หมายถึง ที่ตั้งแห่งชื่อคือแพะ แต่อย่างไรก็ตาม คำว่า อญฺญภาคิยสฺส เป็นวิเสสนะของ อธิกรณสฺส ถ้าแปล อิทํ เป็นวิเสสนะของ อธิกรณํ ก็จะทำให้เข้าใจง่ายในภาษาไทยมากกว่าแปล อิทํ ให้เป็นวิเสสนะของ

ฉคลกชาตํ ถึงอย่างนั้น ในภาษาบาลีใช้ได้ทั้ง ๒ อย่าง (อรรถ อิทํ ตัทธิต ก็มีความหมายเหมือน สนฺตก ตัทธิต บ่งถึงสิ่งที่มีอยู่ของสิ่งนั้นๆ)

ในรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญภาคสฺส อิทํ (ที่ตั้งแห่งชื่อคือแพะนี้เป็นของส่วนอื่น) และรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญภาโค อสฺส อตฺถิ (ส่วนอื่นมีอยู่แก่ที่ตั้งแห่งชื่อคือแพะนั้น) ทั้ง ๒ ศัพท์ว่า อญฺญภาคสฺส และ อิทํ พร้อมทั้งศัพท์ว่า อญฺญภาโค และ อสฺส หมายถึงสิ่งเดียวกัน เพราะ อิทํ และ อสฺส หมายถึง ที่ตั้งแห่งชื่อคือแพะ ส่วน อญฺญภาคสฺส และ อญฺญภาโค หมายถึง ส่วนอื่นคือความเป็นกำเนิดดิรัจฉานและความเป็นแพะ โดยทั่วไปการประกอบใช้ฉัฏฐีตัปปุริสสมาสมักหมายถึงบุคคลหรือสิ่งของ (ทัพพะ) ๒ สิ่งที่แตกต่างกัน เช่น คำว่า รญฺโญ ปุตฺโต (บุตรของพระราชา), รญฺโญ ปุริโส (บุรุษของพระราชา) หมายถึง บุคคล ๒ คน แต่ศัพท์ทั้ง ๒ เหล่านั้นหมายถึงแพะเหมือนกัน ดังนั้น การประกอบฉัฏฐีวิภัตติในกรณีเช่นนี้จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อเภทูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน

อุทาหรณ์ของอเภทูปจาระ เช่น กณิการสฺส ทารุ (ไม้แห่งต้นกรรณิการ์) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการ์นั่นเอง ไม่แตกต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือต้นกรรณิการ์ให้ต่างกันเหมือนเป็น ๒ สิ่ง คล้ายกับคำว่า รญฺโญ ปุตฺโต (บุตรของพระราชา) ซึ่งหมายถึง บุคคล ๒ คน ดังที่กล่าวมาแล้ว อุทาหรณ์อีกอย่างหนึ่งที่มักพบในคัมภีร์ฎีกา คือ สิลาปุตฺตกสฺส สรีรํ (แท่งลูกหินบด) คำว่า สรีรํ (แท่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง และในฎีกาใหม่กล่าวถึงอุทาหรณ์ว่า ปฏิมาย สรีรํ (รูปร่างของปฏิมากรรม) ซึ่งก็หมายถึงสิ่งเดียวกันนั้นเอง แต่กล่าวแยกเป็น ๒ ศัพท์ที่ประกอบวิภัตติต่างกัน ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

ฐเปตฺวา ปน ติรจฺฉานชาติอาทิกํ ปรมตฺถโต วิสุํ ฉคลกาทิเก อสติปิ "ปฏิมาย สรีรนฺ"ติอาทีสุ วิย อเภเทปิ เภทกปฺปนาย ปวตฺตโลกโวหารวเสน "อญฺญภาคสฺส อิทํ, อญฺญภาโค วา อสฺส อตฺถี"ติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. อธิกรียติ เอตฺถาติ อธิกรณํ. เตนาห "อาธาโร เวทิตพฺโพ"ติ.[๘๓]

"อนึ่ง แม้แพะเป็นต้นจะไม่มีเฉพาะโดยปรมัตถ์ ยกเว้นชาติดิรัจฉานเป็นต้น พึงทราบว่า ท่านกล่าวว่า อญฺญภาคสฺส อิทํ, อญฺญภาโค วา อสฺส อตฺถิ โดยเนื่องด้วยถ้อยคำทางโลกที่เป็นไปโดยดำริแม้สิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน ดังอุทาหรณ์ว่า ปฏิมาย สรีรํ (รูปร่างของปฏิมากรรม) เป็นต้น"

คำว่า ฐเปตฺวา ติรจฺฉานชาติอาทิกํ (ยกเว้นชาติดิรัจฉานเป็นต้น) หมายความว่า แพะ เป็นต้น ไม่มีอยู่จริงนอกเหนือไปจากชาติดิรัจฉานและความเป็นแพะ นั่นคือ ทั้ง ๒ อย่างประกอบร่วมกัน ไม่แยกไปจากกัน

ท่านอธิบาย อธิกรณ (ที่ตั้งแห่งชื่อ) ว่า อาธาร (ที่ตั้ง) เพื่อแสดงศัพท์ทั้ง ๒ คำเป็นคำไวพจน์กัน การแสดงคำไวพจน์ในลักษณะนี้มีประโยชน์เพื่อแสดงอรรถของศัพท์โดยตรง โดยศัพท์ทั้ง ๒ เหล่านี้มีรูปวิเคราะห์เป็นอธิกรณสาธนะเหมือนกันว่า

- อธิกรียติ เอตฺถาติ อธิกรณํ (อธิ บทหน้า + กร ธาตุ = กระทำ + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

- อาธรียติ อสฺมินฺติ อาธาโร (อา บทหน้า + ธร ธาตุ = ทรงไว้ + ณ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

ท่านอธิบาย อาธาร ว่า วตฺถุ (สถานที่) และ อธิฏฺฐาน (ที่ตั้งอาศัย) ต่อมาเพื่ออธิบายความให้ชัดเจนขึ้นว่า ที่ตั้ง ก็คือสถานที่ และสถานที่ ก็คือที่ตั้งอาศัย]

โย หิ โส อฏฺฐุปฺปตฺติยํ “ทพฺโพ มลฺลปุตฺโต นามา”ติ ฉคลโก วุตฺโต. โส ยฺวายํ อายสฺมโต ทพฺพสฺส มลฺลปุตฺตสฺส ภาโค โกฏฺฐาโส ปกฺโข มนุสฺสชาติ เจว ภิกฺขุภาโว จ, ตโต อญฺญสฺส ภาคสฺส โกฏฺฐาสสฺส ปกฺขสฺส โหติ ติรจฺฉานชาติยา เจว ฉคลกภาวสฺส จ, โส วา อญฺญภาโค อสฺส อตฺถิ, ตสฺมา อญฺญภาคิยสงฺขฺยํ ลภติ.

ความโดยพิสดารว่า แพะที่ถูกเรียกชื่อว่า พระทัพพมัลลบุตร ในการเกิดขึ้นของเรื่อง [เป็นของมีอยู่]แห่งส่วน คือ ฝ่าย ได้แก่ ชาติดิรัจฉานและความเป็นแพะ ซึ่งอื่นจากส่วน คือ ฝ่าย ได้แก่ ชาติมนุษย์และความเป็นภิกษุของท่านพระทัพพมัลลบุตร อีกอย่างหนึ่ง ส่วนอื่นนั้นมีอยู่แก่ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นั้น เหตุนั้น ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]จึงได้การนับว่าเป็นอัญญภาคิยะ (เป็นของส่วนอื่น, มีส่วนอื่น)

[ท่านกล่าวประโยคเหล่านี้เพื่อแสดงว่า ภาค ศัพท์มีอรรถอะไร หมายถึงอะไร และอปาทานของ อญฺญ ศัพท์ คืออะไร จึงเริ่มต้นประโยคด้วย หิ ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่วิตถารโชตกะ คือ แสดงความพิสดาร มีการอธิบายความดังนี้

๑. คำว่า โย หิ โส อฏฺฐุปฺปตฺติยํ “ทพฺโพ มลฺลปุตฺโต นามา”ติ ฉคลโก วุตฺโต. โส ฯเปฯ อญฺญสฺส ภาคสฺส โกฏฺฐาสสฺส ปกฺขสฺส (สนฺตโก) โหติ ติรจฺฉานชาติยา เจว ฉคลกภาวสฺส จ อธิบายรูปวิเคราะห์แรกที่เป็น อิทํ ตัทธิตว่า อญฺญภาคสฺส อิทํ อญฺญภาคิยํ

๒. คำว่า โส วา อญฺญภาโค อสฺส อตฺถิ แสดงรูปวิเคราะห์ที่ ๒ ที่เป็นอัสสัตถิตัทธิต

๓. คำว่า ยฺวายํ อายสฺมโต ทพฺพสฺส มลฺลปุตฺตสฺส ภาโค โกฏฺฐาโส ปกฺโข มนุสฺสชาติ เจว ภิกฺขุภาโว จ, ตโต (ภาคโต) อธิบายอปาทานของ อญฺญ ศัพท์ใน อญฺญภาค (ส่วนอื่น)

๔. ในคำว่า ภาโค โกฏฺฐาโส ปกฺโข คำว่า โกฏฺฐาโส แสดงคำแปลของ ภาโค ว่าแปลว่า ส่วน ไม่ใช่แปลว่า การจำแนก และคำว่า ปกฺโข อธิบาย โกฏฺฐาโส ในลักษณะอธิบายความว่า ส่วนก็คือฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งนั่นเอง

๕. คำว่า มนุสฺสชาติ เจว ภิกฺขุภาโว จ อธิบาย ภาค ศัพท์ในฝ่ายอปาทานว่าหมายถึงชาติมนุษย์และความเป็นภิกษุ ไม่ใช่อย่างอื่น

๖. ในคำว่า ภาคสฺส โกฏฺฐาสสฺส ปกฺขสฺส ก็มีคำอธิบายในทำนองเดียวกันนี้

๗. คำว่า ติรจฺฉานชาติยา เจว ฉคลกภาวสฺส จ อธิบาย ภาค ศัพท์ใน อญฺญภาค ว่าหมายถึงชาติดิรัจฉานและความเป็นแพะ ไม่ใช่อย่างอื่น

อนึ่ง โส ศัพท์ในประโยคว่า โส ยฺวายํ ฯเปฯ สัมพันธ์กับบทกริยาคุมพากย์และบทอื่นๆ ที่จะกล่าวต่อมาในประโยคหลัง คือ (สนฺตโก) โหติ, ลภติ, อาธาโร, วตฺถุ, อธิฏฺฐานํ และ เวทิตพฺโพ

ประโยคจริงในคัมภีร์กังขาวิตรณี คือ

โย หิ โส อฏฺฐุปฺปตฺติยํ "ทพฺโพ มลฺลปุตฺโต นามา"ติ ฉคลโก วุตฺโต. โส ยฺวายํ อายสฺมโต ทพฺพสฺส มลฺลปุตฺตสฺส ภาโค โกฏฺฐาโส ปกฺโข มนุสฺสชาติ เจว ภิกฺขุภาโว จ, ตโต (ภาคโต) อญฺญสฺส ภาคสฺส โกฏฺฐาสสฺส ปกฺขสฺส (สนฺตโก) โหติ ติรจฺฉานชาติยา เจว ฉคลกภาวสฺส จ, โส วา อญฺญภาโค อสฺส อตฺถิ, ตสฺมา อญฺญภาคิยสงฺขฺยํ ลภติ.[๘๔]

ประโยคข้างต้นนี้ถือว่าเป็นประโยคยาวและเข้าใจยาก เพราะประกอบใช้ ย และ ต ศัพท์ แต่ถ้าสังเกตเฉพาะใจความ ก็จะย่อประโยคลงได้และทำให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น ใจความของประโยคข้างต้น คือ

โส (ฉคลโก) อายสฺมโต ทพฺพสฺส มลฺลปุตฺตสฺส ภาโค, ตโต (ภาคโต) อญฺญสฺส ภาคสฺส (สนฺตโก) โหติ, โส วา อญฺญภาโค อสฺส อตฺถิ, ตสฺมา อญฺญภาคิยสงฺขฺยํ ลภติ.

ด้วยเหตุนั้น อาจนำประโยคเต็มข้างต้นมาแต่งใหม่ให้เข้าใจง่ายๆ ดังนี้

อฏฺฐุปฺปตฺติยํ วุตฺโต ฉคลโก อายสฺมโต ทพฺพสฺส มลฺลปุตฺตสฺส มนุสฺสชาติภิกฺขุภาวสงฺขาตา (หรือ มนุสฺสชาติ เจว ภิกฺขุภาโว จาติ) ภาคโต อญฺญสฺส ติรจฺฉานชาติฉคลกภาวสงฺขาตสฺส (หรือ ติรจฺฉานชาติ เจว ฉคลกภาโว จาติ) ภาคสฺส สนฺตโก โหติ, โส วา อญฺญภาโค อสฺส อตฺถิ, ตสฺมา อญฺญภาคิยสงฺขฺยํ ลภติ.

"แพะที่กล่าวถึงในการเกิดขึ้นของเรื่องเป็นของมีอยู่แห่งส่วนกล่าวคือชาติดิรัจฉานและความเป็นแพะอื่นจากส่วน คือ ชาติมนุษย์และความเป็นภิกษุของท่านพระทัพพมัลลบุตร อีกอย่างหนึ่ง ส่วนอื่นนั้นมีอยู่แก่ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]นั้น เหตุนั้น ที่ตั้ง[แห่งชื่อ]จึงได้การนับว่าเป็นอัญญภาคิยะ (เป็นของส่วนอื่น,มีส่วนอื่น)"

ในประโยคที่แต่งใหม่นี้ ได้เพิ่ม สนฺตโก เข้ามาเพื่อให้เข้าใจง่าย และเห็น ภาค ศัพท์เป็นบทที่แปลง่ายอยู่แล้ว จึงไม่อธิบายด้วย โกฏฺฐาส และ ปกฺข ศัพท์

คำว่า อฏฺฐุปฺปตฺติ (การเกิดขึ้นของเรื่อง) มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺถสฺส อุปฺปตฺติ อฏฺฐุปฺปตฺติ แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๐๗) ว่า ตถานํ ฏฐยุคํ (แปลง ตถ เป็น ฏฐ คู่) เนื่องด้วยคำที่เป็นทันตชอักษรในสันสกฤตนั้นมักเปลี่ยนเป็นมุทธชอักษรในบาลี โดยอักษร ทฺธ ในภาษาสันสกฤตมักเปลี่ยนเป็น ฑฺฒ ในภาษาบาลี เช่น

บาลี	สันสกฤต
อฑฺฒ	อรฺทฺธ
วฑฺฒ	วฤทฺธ
วุฑฺฒ	วฤทฺธ
วฑฺฒิ	วฤทฺธิ

แม้อักษร ต, ถ ในภาษาสันสกฤตมักเปลี่ยนเป็น ฏ, ฐ ในภาษาบาลี เพราะภาษาบาลีนิยมใช้มุทธชอักษร (อักษรเกิดที่ปุ่มเหงือก) มากกว่าทันตชอักษร (อักษรเกิดที่ฟัน) เช่น

บาลี	สันสกฤต
ปฏิปตฺติ	ปฺรติปตฺติ
ปฐม	ปฺรถม
อฏฺฐกถา	อรฺถกถา
สงฺขตฏฺฐ	สํสฺกฤตารฺถ
อุฏฺฐาน	อุตฺถาน
วุฏฺฐาน	อุตฺถาน
โวฏฺฐปน	วฺยวสฺถาปน
คณฺฐ	คฺรนฺถ
คณฺฐิ	คฺรนฺถิ
นิคณฺฐ	นิคฺรนฺถ

ในฎีกาใหม่ กล่าวว่า อตฺถสฺส อุปฺปตฺติ อตฺถุปฺปตฺติ, อตฺถุปฺปตฺติเยว อฏฺฐุปฺปตฺติ[๑๕] (การเกิดขึ้นของเรื่อง ชื่อว่า อัตถุปปัตติ อัตถุปปัตตินั้นนั่นเอง เป็นอัฏฐุปปัตติ) การกล่าวเช่นนี้มีประโยชน์เพื่อแสดงรูปวิเคราะห์ว่า อตฺถสฺส อุปฺปตฺติ อฏฺฐุปฺปตฺติ และแสดงถึงการแปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ ไม่ใช่เพื่อแสดงรูปวิเคราะห์ ๒ ประการ

คำว่า อฏฺฐุปฺปตฺติ หมายถึง เหตุเกิดของสิกขาบทนั่นเอง ที่จริงแล้วพระเมตติยะและพระภูมชกะผู้เป็นอาทิกัมมิกะไม่ต้องอาบัติด้วยสิกขาบทนี้ แต่ภิกษุในภายหลังที่ทำเช่นนี้จึงต้องอาบัติ แต่อย่างไรก็ตาม เมื่ออธิบายสิกขาบทโดยยกตัวอย่างที่อ้างพระทัพพมัลลบุตรเป็นแพะ ก็จะทำให้เข้าใจเนื้อความในสิกขาบทชัดเจนขึ้น ท่านจึงกล่าวว่า อฏฺฐุปฺปตฺติยํ เป็นต้น]

คำอธิบาย อธิกรณํ

ยสฺมา จ เตสํ “อิมํ มยํ ทพฺพํ มลฺลปุตฺตํ นาม กโรมา”ติ วทนฺตานํ ตสฺส นามกรณสญฺญาย

อาธาโร วตฺถุ อธิฏฺฐานํ, ตสฺมา "อธิกรณนฺ"ติ เวทิตพฺโพ. ตญฺหิ สนฺธาย "สจฺจํ กิร ตุมฺเห ภิกฺขเว ทพฺพํ มลฺลปุตฺตํ อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺสา"ติอาทิ วุตฺตํ, น วิวาทาธิกรณาทีสุ อญฺญตรํ. กสฺมา. อสมฺภวโต. น หิ เมตฺติยภูมชกา จตุนฺนํ อธิกรณานํ กสฺสจิ อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺส กิญฺจิเทสํ เลสมตฺตํ อุปฺปาทิยึสุ, น จ จตุนฺนํ อธิกรณานํ เลโส นาม อตฺถิ. ชาติเลสาทโย หิ ปุคฺคลานํเยว เลสา วุตฺตา, น วิวาทาธิกรณาทีนํ. ตญฺจ "ทพฺโพ มลฺลปุตฺโต"ติ นามํ ตสฺส อญฺญภาคิยาธิกรณ-ภาเว ฐิตสฺส ฉคลกสฺส โกจิ เทโส โหติ เถรํ ปาราชิเกน ธมฺเมน อนุทฺธํเสตุํ เลสมตฺโต.

พึงทราบว่า[แพะนั้น]เป็นที่ตั้ง[แห่งชื่อ] เพราะเป็นที่ตั้ง คือ สถานที่ กล่าวคือ ที่ตั้งอาศัยแห่งชื่อที่เรียกว่า ชื่อที่ตั้งขึ้นนั้นของพระเมตติยะและพระภูมชกะเหล่านั้น ผู้กล่าวอยู่ว่า พวกเราทำให้แพะนี้ชื่อว่าทัพพมัลลบุตร ดังจะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ทรงหมายถึงแพะอันเป็นที่ตั้งของชื่อว่าทัพพมัลลบุตรนั้น จึงตรัสว่า

สจฺจํ กิร ตุมฺเห ภิกฺขเว ทพฺพํ มลฺลปุตฺตํ อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺส [กิญฺจิ เทสํ เลส-มตฺตํ อุปาทาย ปาราชิเกน ธมฺเมน อนุทฺธํเสถ].[๕๖]

"ภิกษุทั้งหลาย ทราบว่าพวกเธอถือเอาเพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บางอย่างของสิ่งอย่างอื่น แล้วกำจัดทัพพมัลลบุตรด้วยอาบัติปาราชิก จริงหรือ"

มิได้ตรัสไว้โดยหมายถึงวิวาทาธิกรณ์ (คดีคือการวิวาท) เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง

ถามว่า : เพราะเหตุอะไร

ตอบว่า : เพราะไม่ควรเป็นวิวาทาธิกรณ์เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง เนื่องด้วยพระเมตติยะและพระภูมชกะเหล่านั้นไม่ได้ถือเอาเพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บางอย่างของอธิกรณ์ที่มีส่วนอื่นบางอย่างในอธิกรณ์ ๔ อีกทั้งขึ้นชื่อว่าข้ออ้างของอธิกรณ์ ๔ หามีไม่ โดยแท้จริงแล้ว ข้ออ้างมีชาติเป็นต้นตรัสว่าเป็นข้ออ้างของบุคคลเท่านั้น ไม่ใช่ข้ออ้างของวิวาทาธิกรณ์เป็นต้น และชื่อว่าทัพพมัลลบุตรนั้นก็เป็นเพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บางอย่างของแพะที่ตั้งอยู่ในความเป็นที่ตั้ง[ของชื่อ]ที่มีส่วนอื่นนั้น เพื่อกำจัดพระเถระด้วยอาบัติปาราชิก

[ข้อความว่า "ข้ออ้างมีชาติเป็นต้นตรัสว่าเป็นข้ออ้างของบุคคลเท่านั้น ไม่ใช่ข้ออ้างของวิวาทา-ธิกรณ์เป็นต้น" หมายความว่า ผู้โจทก์ได้กล่าวยกข้ออ้าง คือ อาบัติไว้ในบุคคล แล้วโจทด้วยอาบัติปาราชิก

ว่า บุคคลนั้นไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่บุตรของพระพุทธเจ้าผู้เป็นศากยบุตร ไม่ใช่ข้ออ้างของคดี คือ การวิวาท (วิวาทาธิกรณ์) เป็นต้น

ประโยคว่า ยสฺมา จ ฯเปฯ ชื่อว่า *ประโยคปักขันตระ* คือ แสดงฝ่ายอื่น โดยอธิบาย อธิกรณ อื่นจาก อญฺญภาคิย ที่ได้กล่าวไว้ก่อนแล้ว จ ศัพท์ทำหน้าที่ปักขันตรโชตกะ คือ แสดงฝ่ายอื่น และในประโยคว่า

ยสฺมา จ เตสํ "อิมํ มยํ ทพฺพํ มลฺลปุตฺตํ นาม กโรมา"ติ วทนฺตานํ ตสฺสา นามกรณสญฺญาย อาธาโร วตฺถุ อธิฏฺฐานํ, **ตสฺมา** "อธิกรณนฺ"ติ เวทิตพฺโพ.

ก็มี ยสฺมา และ ตสฺมา คู่กัน ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย ยสฺมา เป็น *ประโยคอนิยมะ* คือ ประโยคแสดงความไม่แน่นอน และเป็น *ประโยคการณะ* คือ ประโยคแสดงเหตุ ส่วนประโยคที่ขึ้นต้นด้วย ตสฺมา เป็น *ประโยคนิยมะ* คือ ประโยคแสดงความแน่นอน และเป็น *ประโยคผล*

คำว่า ตสฺมา ใน ตสฺมา "อธิกรณนฺ"ติ เวทิตพฺโพ เพิ่มคำว่า อาธารตฺตา หรือ อาธารภาวโต โดยเปลี่ยน อาธาโร เป็น อาธาร และเพิ่ม ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต หรือ ภาว ศัพท์เข้ามาประกอบร่วม คำนี้แปลตามศัพท์ว่า ตสฺส ฉคลกสฺส ตสฺสา นามกรณสญฺญาย อาธารตฺตา (เพราะความที่แห่งแพะนั้นเป็นที่ตั้งแห่งชื่อที่เรียกว่าชื่อที่ถูกกระทำนั้น, เพราะแพะนั้นเป็นที่ตั้งของชื่อ[ว่าทัพพมัลลบุตร]นั้น)

คำว่า นามกรณสญฺญา (ชื่อที่เรียกว่าชื่อที่ตั้งขึ้น) มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า นามกรณสงฺขาตา สญฺญา นามกรณสญฺญา (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส)

ประโยคว่า ตญฺหิ สนฺธาย ฯเปฯ เป็นประโยคย้ำความ เรียกว่า ทัฬหีกรณะ ในที่นี้จัดเป็นอาคม-ทัฬหีกรณะ เพราะอ้างประโยคว่า สจฺจํ กิร ฯเปฯ จากพระบาลี

ประโยคว่า น หิ ฯเปฯ ที่อยู่ท้ายบทแสดงเหตุ คือ อสมฺภวโต ตามวิธีสัมพันธ์ประโยคเรียกว่า *ประโยควิตถาระ* คือ อธิบายบทเหตุนั้นให้ชัดเจน หิ ศัพท์ทำหน้าที่วิตถารโชตกะ (โดยทั่วไป หิ นิบาตที่อยู่หลังประโยคต้นอันประกอบด้วยบทแสดงเหตุ, คำว่า กถํ และคำว่า ตตฺถ มักแสดงความพิสดาร) ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า

อิทานิ ตเมว อสมฺภวํ ปากฏํ กตฺวา ทสฺเสตุํ "น หี"ติอาทิ วุตฺตํ.[๘๗]

"บัดนี้ ท่านกล่าวว่า น หิ เป็นต้น เพราะแสดงความมีไม่ได้นั้นนั่นแหละให้ปรากฏชัดเจน"

ประโยคว่า ชาติเลสาทโย หิ ฯเปฯ เป็น *ประโยคทัฬหีกรณะ* หิ ศัพท์ทำหน้าที่ทัฬหีกรณโชตกะ ซึ่งในที่นี้เป็นการย้ำความด้วยยุตติ คือ ความเหมาะสม โดยไม่อ้างข้อความจากคัมภีร์มาแสดงไว้เป็นสาธก ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิทานิ ตเมว สมตฺเถตุํ ชาติเลสาทโย หีติอาทิ วุตฺตํ.[๘๘]

"บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ชาติเลสาทโย หิ เป็นต้น เพื่อย้ำข้อความนั้นนั่นเอง"

คำว่า ชาติเลส มีรูปวิเคราะห์ว่า ชาติเยว เลโส ชาติเลโส (ข้ออ้างคือชาติ) อาทิ ศัพท์ใน ชาติ-เลสาทโย หมายเอาข้ออ้างคือชื่อ (นามเลส) เป็นต้น

ดังฎีกาใหม่ประพันธ์เป็นคาถาท่องจำว่า

เลสา ชาตินามโคตฺต- ลิงฺคาปตฺติวสาปิ จ
ปตฺตจีวรุปชฺฌายา จริยาวาสวสา ทส.[๘๙]

"ข้ออ้างมี ๑๐ อย่าง โดยจำแนกตามชาติ ชื่อ โคตร รูปร่าง อาบัติ บาตร จีวร อุปัชฌาย์ อาจารย์ และที่อยู่"

ตัวอย่างในเรื่องข้ออ้าง คือ

๑. การอ้างชาติ (ชาติเลส) คือ การโจทให้ผู้อื่นเข้าใจผิดโดยอาศัยชาติที่เสมอกันในชาติ ๔ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ และศูทร เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งผู้มีชาติกษัตริย์ต้องอาบัติปาราชิก จึงโจทภิกษุอีกรูปหนึ่งผู้มีชาติกษัตริย์ว่า ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร

๒. การอ้างชื่อ (นามเลส) เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งชื่อว่าติสสะต้องอาบัติปาราชิก จึงโจทภิกษุอีกรูปหนึ่งชื่อว่าติสสะว่า ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร

๓. การอ้างโคตร (โคตฺตเลส) เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งผู้มีโคตรโคตมะต้องอาบัติปาราชิก จึงโจทภิกษุอีกรูปหนึ่งผู้มีโคตรโคตมะว่า ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร

๔. การอ้างรูปร่าง (ลิงฺคเลส) เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งผู้มีรูปร่างสูงต้องอาบัติปาราชิก จึงโจทภิกษุอีกรูปหนึ่งผู้มีรูปร่างสูงว่า ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร

๕. การอ้างอาบัติ (อาปตฺติเลส) เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งต้องอาบัติเบา (ลหุกาบัติ) จึงโจทภิกษุนั้นว่า ท่านต้องอาบัติหนัก (ครุกาบัติ)

๖.การอ้างบาตร (ปตฺตเลส) เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งผู้ใช้บาตรดินต้องอาบัติปาราชิก จึงโจทภิกษุอีกรูปหนึ่งผู้ใช้บาตรดินว่า ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร

๗. การอ้างจีวร (จีวรเลส) เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งผู้ใช้จีวรไหมต้องอาบัติปาราชิก จึงโจทภิกษุอีกรูปหนึ่งผู้ใช้จีวรไหมว่า ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร

๘. การอ้างอุปัชฌาย์ (อุปชฺฌายเลส) เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งผู้เป็นศิษย์ของอุปัชฌาย์ชื่อนาคะ จึงโจทภิกษุอีกรูปหนึ่งผู้เป็นศิษย์ของพระนาคะนั้นว่า ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร

๙. การอ้างอาจารย์ (อาจริยเลส) เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งผู้เป็นศิษย์ของอาจารย์ชื่อติสสะ จึงโจทภิกษุอีกรูปหนึ่งผู้เป็นศิษย์ของพระติสสะนั้นว่า ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร

๑๐. การอ้างที่อยู่ (เสนาสนเลส) เช่น ภิกษุพบภิกษุรูปหนึ่งผู้อยู่ในวัดหน้าหมู่บ้าน จึงโจทภิกษุอีกรูปหนึ่งผู้อยู่ในวัดนั้นว่า ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร]

คำอธิบาย เทโส

เอตฺถ จ ทิสฺสติ อปทิสฺสติ "อยนฺ"ติ โวหรียตีติ เทโส, ชาติอาทีสุ อญฺญตรโกฏฺฐาสสฺเสตํ อธิวจนํ.

อนึ่ง ในปาฐะว่า กิญฺจิ เทสํ เลสมตฺตํ อุปาทาย นี้ คำว่า เทสะ คือ ส่วนที่ถูกแสดง คือถูกกล่าวว่าเป็นบุคคลนี้ คำนี้เป็นชื่อของส่วนอย่างใดอย่างหนึ่งในชาติเป็นต้น

[ประโยคว่า เอตฺถ จ ทิสฺสติ อปทิสฺสติ ฯเปฯ (อนึ่ง ในปาฐะว่า กิญฺจิ เทสํ เลสมตฺตํ อุปาทาย นี้ คำว่า เทสะ คือ ส่วนที่ถูกแสดง ฯลฯ) มีคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอวํ อสมฺภวํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ อิมินาว ปสงฺเคน เทสเลสสทฺทานํ อตฺถํ สํวณฺเณตุํ "เอตฺถ จา"ติ อาทิมาห.[๙๐]

"พระอรรถกถาจารย์แสดงความมีไม่ได้[ของวิวาทาธิกรณ์ เป็นต้น] อย่างนี้แล้ว บัดนี้ กล่าวประโยคว่า เอตฺถ จ เป็นต้น เพื่ออธิบายความหมายของศัพท์ว่า เทส และ เลส ด้วยการเกี่ยวข้องกันนี้"

คำว่า เทส ประกอบรูปศัพท์มาจาก ทิส ธาตุ (อุจฺจารเณ = กล่าว) + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ทิสฺสติ อปทิสฺสตีติ เทโส (ส่วนที่ถูกแสดง ชื่อว่า เทสะ) ท่านเพิ่มคำอธิบายในเรื่องนี้ว่า

- คำว่า อปทิสฺสติ อธิบายอรรถของ ทิส ธาตุใน ทิสฺสติ ว่าแปลว่า "แสดง" ไม่ใช่แปลว่า เห็น เพราะ ทิส ธาตุที่มี อป อยู่หน้าใช้ในความหมายว่า แสดง
- คำว่า อยนฺติ โวหรียติ อธิบายคำอธิบายของ อปทิสฺสติ ว่า การแสดงในเรื่องนี้ ก็คือการกล่าวว่าเป็นบุคคลนี้ หมายถึง การกล่าวว่าแพะเป็นพระทัพพมัลลบุตรนั่นเอง (การอ้างในสิกขาบทนี้เป็นนามเลสะ คือ การอ้างชื่อ โดยตั้งชื่อแพะว่าเป็นพระทัพพมัลลบุตรและตั้งชื่อแพะตัวเมียว่าชื่อว่าเมตติยา)]

คำอธิบาย เลสมตฺโต

อญฺญมฺปิ วตฺถุํ ลิสฺสติ สิลิสฺสติ โวหารมตฺเตเนว อีสกํ อลฺลียตีติ เลโส, ชาติอาทีนํเยว อญฺญตรโกฏฺฐาสสฺเสตํ อธิวจนํ.

คำว่า เลสะ คือ ส่วนที่ติดเนื่องกับวัตถุอื่น กล่าวคือ แนบชิดกันเล็กน้อยโดยเป็นเพียงถ้อยคำเท่านั้น [ไม่ใช่ความหมาย] คำนี้เป็นชื่อของส่วนอย่างใดอย่างหนึ่งในชาติเป็นต้นนั่นเอง

[คำว่า เลส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อญฺญมฺปิ วตฺถุํ ลิสฺสตีติ เลโส = ส่วนที่ติดเนื่องกับวัตถุอื่น ชื่อว่า เลสะ (ลิส ธาตุ (สิเลสเน = ติดเนื่อง, แนบชิบ) + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ฎีกาใหม่แสดงอรรถของธาตุนี้ว่า ลิส อลฺลีภาเว (ลิส ธาตุเป็นไปในความติดเนื่อง))

ท่านเพิ่มคำอธิบายในเรื่องนี้ว่า

- คำว่า สิลิสฺสติ อธิบายอรรถของ ลิส ธาตุว่าใช้ในความหมายว่า ติดเนื่อง ไม่ใช่ใช้ในความหมายว่า ถึง เพราะ ลิส ธาตุ ทิวาทิคณะ มีอรรถ ๒ อย่าง คือ ติดเนื่อง และ ถึง (ลิส สิเลสปฺเปสุ)

- คำว่า โวหารมตฺเตเนว อีสกํ อลฺลียติ อธิบายคำอธิบายของการติดเนื่องในเรื่องนี้ว่าเป็นการแนบชิดกันเล็กน้อยโดยเป็นเพียงถ้อยคำเท่านั้น ไม่ใช่การแนบชิดกันโดยความหมาย คือ เป็นคนละอย่างกัน ไม่ใช่สิ่งเดียวกัน เช่น การเรียกพระทัพพมัลลบุตรว่าเป็นแพะ ก็ทำให้ท่านเป็นแพะด้วยการเรียกเท่านั้น]

ปทภาชเน ปน ยสฺส อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺส กิญฺจิ เทสํ เลสมตฺตํ อุปาทาย ปาราชิเกน ธมฺเมน อนุทฺธํเสยฺย, ตํ ยสฺมา อฏฺฐุปฺปตฺติวเสเนว อาวิภูตํ, ตสฺมา ตํ อวิภชิตฺวา ยานิ “อธิกรณนฺ”ติ วจนสามญฺญโต อตฺถุทฺธารวเสน ปวตฺตานิ จตฺตาริ อธิกรณานิ, เตสํ อญฺญภาคิยตา จ ตพฺภาคิยตา จ ยสฺมา อปากฏา, ชานิตพฺพา จ วินยธเรหิ, ตสฺมา ตญฺจ อวสาเน อาปตฺตญฺญภาคิเยน โจทนญฺจ อาวิกาตุํ “อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺสาติ อาปตฺตญฺญภาคิยํ วา โหติ อธิกรณญฺญภาคิยํ วา”ติอาทิ วุตฺตํ.

อนึ่ง ภิกษุถือเอาเพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บางส่วนของสิ่งอย่างใด แล้วพึงกำจัดด้วยอาบัติปาราชิก สิ่งอย่างอื่นนั้นปรากฏชัดเจนแล้วโดยเนื่องด้วยการเกิดขึ้นของเรื่องโดยแท้ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ทรงจำแนกสิ่งอย่างอื่นนั้นไว้ในปทภาชนีย์ แต่ตรัสว่า

อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺสาติ อาปตฺตญฺญภาคิยํ วา โหติ อธิกรณญฺญภาคิยํ วา.

“คำว่า อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺส คือ อาบัติที่มีส่วนอื่น หรืออธิกรณ์ที่มีส่วนอื่น”

เป็นต้น เพื่ออธิบายว่า อธิกรณ์ ๔ เหล่านั้นมีส่วนอื่น (อัญญภาคิยะ) และมีส่วน

[เดียวกัน]นั้น (ตัพภาคิยะ) พร้อมด้วยการโจทด้วยอาบัติที่มีส่วนอื่น (อาปัตตัญญภาคิยโจทนา) ในตอนท้าย เพราะความมีส่วนอื่น (อัญญภาคิยะ) และความมีส่วน[เดียวกัน]นั้น (ตัพภาคิยะ) ของอธิกรณ์ ๔ เหล่านั้นที่เป็นไปโดยเนื่องด้วยการยกอรรถ[ทั้งหมดเท่าที่มีได้]ขึ้นมาแสดง (อัตถุทธาระ) เพราะเป็นศัพท์เหมือนกันว่า อธิกรณ์ ไม่ปรากฏชัดเจน [เนื่องจากไม่มีฐานะที่แสดงไว้ในที่อื่นจากปทภาชนีย์] และเป็นสิ่งที่พระวินัยธรพึงทราบ

[คำว่า อธิกรณ ในสิกขาบทก่อน คือ อธิกรณ์ หรือคดี ๔ ประเภทมีวิวาทาธิกรณ์เป็นต้น แต่ในสิกขาบทนี้เป็นบุคคลที่ตั้งแห่งชื่อ ซึ่งก็คือแพะนั่นเอง อันเป็นที่ตั้งของชื่อเรียกว่าพระทัพพมัลลบุตร ที่พระเมตติยะและพระภูมชกะตั้งให้ชั่วคราวเพื่อจะโจทพระทัพพมัลลบุตร แต่ในปทภาชนีย์มิได้ระบุว่า คำดังกล่าวหมายถึงที่ตั้งแห่งชื่อ แต่ได้ตรัสถึงอธิกรณ์ ๔ ไว้โดยต้องการจะแสดงอัตถุทธาระ คือ การยกอรรถทั้งหมดเท่าที่มีได้ขึ้นแสดง ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวประโยคข้างต้นเพื่อจะอธิบายให้ข้อความในคัมภีร์อรรถกถาไม่ขัดแย้งกับปทภาชนีย์ในพระบาลี ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยทิ ปน นามกรณสญฺญาย อาธารภูตํ ฉคลกํ สนฺธาย “อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺสา”ติ วุตฺตํ, อถ กสฺมา ปทภาชเน ตํ อวิภชิตฺวา “อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺสาติ อาปตฺตญฺญภาคิยํ วา โหติ อธิกรณญฺญภาคิยํ วา”ติอาทิ วุตฺตนฺติ อาห “ปทภาชเน ปนา”ติอาทิ.[๗๑]

“อนึ่ง พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ปทภาชเน ปน เพื่อขจัดความสงสัยว่า ถ้าพระพุทธองค์ตรัสว่า อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺส โดยหมายถึงแพะอันเป็นที่ตั้งของชื่อที่เรียกว่าชื่อที่ตั้งขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดจึงมิได้ทรงจำแนกที่ตั้งของชื่อดังกล่าว แต่ตรัสว่า อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺสาติ อาปตฺตญฺญภาคิยํ วา โหติ อธิกรณญฺญภาคิยํ วา เป็นต้น”

ตามคำอธิบายในฎีกาใหม่ข้างต้น มีวิธีสัมพันธ์ประโยคว่า ปทภาชเน ปน ฯเปฯ วุตฺตํ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวในประโยคก่อนว่า อธิกรณ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ที่ตั้งแห่งชื่อ

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดในปทภาชนีย์จึงมิได้ทรงจำแนกที่ตั้งของชื่อดังกล่าว แต่ตรัสว่า อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺสาติ อาปตฺตญฺญภาคิยํ วา โหติ อธิกรณญฺญภาคิยํ วา เป็นต้น

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ในปทภาชนีย์ควรตรัสว่า อธิกรณ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ที่ตั้งแห่งชื่อ มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ปทภาชเน ปน เป็นต้น อธิบายว่า พระพุทธองค์ตรัสว่า อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺสาติ อาปตฺตญฺญภาคิยํ วา โหติ อธิกรณญฺญภาคิยํ วา เป็นต้น

เพื่อจะทรงอธิบายว่า อธิกรณ์ ๔ เหล่านั้นมีส่วนอื่น (อัญญภาคิยะ) และมีส่วน[เดียวกัน]นั้น (ตัพภาคิยะ) พร้อมด้วยการโจทด้วยอาบัติที่มีส่วนอื่น (อาปัตตัญญภาคิยโจทนา) ในตอนท้าย ดังนี้แล

ประโยคข้างต้นเป็นประโยคยาว ผู้อ่านต้องรู้จักตัดพลความออก จึงจะทำให้เข้าใจความได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น เพราะทำให้เหลือเพียงใจความเท่านั้น ส่วนใหญ่พลความในประโยคมักเป็นบทวิเสสนะ หรือเป็นประโยค ย หรือประโยคอุปมา ดังนั้น ใจความในประโยคนี้ คือ

ปทภาชเน ปน ยสฺส อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺส กิญฺจิ เทสํ เลสมตฺตํ อุปาทาย ปาราชิเกน ธมฺเมน อนุทฺธํเสยฺย, ตํ อวิภชิตฺวา เตสํ (อธิกรณานํ) อญฺญภาคิยตา จ ตพฺภาคิยตา จ ยสฺมา อปากฏา, ชานิตพฺพา จ วินยธเรหิ, ตสฺมา ตญฺจ (อญฺญภาคิยตํ จ ตพฺภาคิยตํ จ) อวสาเน อาปตฺตญฺญภาคิเยน โจทนญฺจ อาวิกาตุํ “อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺสาติ อาปตฺตญฺญภาคิยํ วา โหติ อธิกรณญฺญภาคิยํ วา”ติอาทิ วุตฺตํ.

ข้อความว่า “อธิกรณ์ ๔ เหล่านั้นมีส่วนอื่น (อัญญภาคิยะ) และมีส่วนเดียวกันนั้น (ตัพภาคิยะ) พร้อมด้วยการโจทด้วยอาบัติที่มีส่วนอื่น (อาปัตตัญญภาคิยโจทนา)” ค่อนข้างเข้าใจยาก ต้องดูข้อความเต็มจากพระบาลีจึงจะเข้าใจ ขอนำมาแสดงไว้ดังต่อไปนี้

อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺสาติ อาปตฺตญฺญภาคิยํ วา โหติ อธิกรณญฺญภาคิยํ วา. กถํ อธิกรณํ อธิกรณสฺส อญฺญภาคิยํ. วิวาทาธิกรณํ อนุวาทาธิกรณสฺส อาปตฺตาธิกรณสฺส กิจฺจาธิกรณสฺส อญฺญ-ภาคิยํ. อนุวาทาธิกรณํ อาปตฺตาธิกรณสฺส กิจฺจาธิกรณสฺส วิวาทาธิกรณสฺส อญฺญภาคิยํ. อาปตฺตาธิกรณํ กิจฺจาธิกรณสฺส วิวาทาธิกรณสฺส อนุวาทาธิกรณสฺส อญฺญภาคิยํ. กิจฺจาธิกรณํ วิวาทาธิกรณสฺส อนุ-วาทาธิกรณสฺส อาปตฺตาธิกรณสฺส อญฺญภาคิยํ. เอวํ อธิกรณํ อธิกรณสฺส อญฺญภาคิยํ.

กถํ อธิกรณํ อธิกรณสฺส ตพฺภาคิยํ. วิวาทาธิกรณํ วิวาทาธิกรณสฺส ตพฺภาคิยํ. อนุวาทาธิกรณํ อนุวาทาธิกรณสฺส ตพฺภาคิยํ. อาปตฺตาธิกรณํ อาปตฺตาธิกรณสฺส สิยา ตพฺภาคิยํ สิยา อญฺญภาคิยํ.

กถํ อาปตฺตาธิกรณํ อาปตฺตาธิกรณสฺส อญฺญภาคิยํ. เมถุนธมฺมปาราชิกาปตฺติ อทินฺนาทานปารา-ชิกาปตฺติยา มนุสฺสวิคฺคหปาราชิกาปตฺติยา อุตฺตริมนุสฺสธมฺมปาราชิกาปตฺติยา อญฺญภาคิยา. อทินฺนาทาน-ปาราชิกาปตฺติ มนุสฺสวิคฺคหปาราชิกาปตฺติยา อุตฺตริมนุสฺสธมฺมปาราชิกาปตฺติยา เมถุนธมฺมปาราชิกาปตฺติยา อญฺญภาคิยา. มนุสฺสวิคฺคหปาราชิกาปตฺติ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมปาราชิกาปตฺติยา เมถุนธมฺมปาราชิกาปตฺติยา อทินฺนาทานปาราชิกาปตฺติยา อญฺญภาคิยา. อุตฺตริมนุสฺสธมฺมปาราชิกาปตฺติ เมถุนธมฺมปาราชิกาปตฺติยา อทินฺนาทานปาราชิกาปตฺติยา มนุสฺสวิคฺคหปาราชิกาปตฺติยา อญฺญภาคิยา. เอวํ อาปตฺตาธิกรณํ อาปตฺตาธิ-กรณสฺส อญฺญภาคิยํ.

กถํ อาปตฺตาธิกรณํ อาปตฺตาธิกรณสฺส ตพฺภาคิยํ. เมถุนธมฺมปาราชิกาปตฺติ เมถุนธมฺม-

ปาราชิกาปตฺติยา ตพฺภาคิยา. อทินฺนาทานปาราชิกาปตฺติ อทินฺนาทานปาราชิกาปตฺติยา ตพฺภาคิยา. มนุสฺส-วิคฺคหปาราชิกาปตฺติ มนุสฺสวิคฺคหปาราชิกาปตฺติยา ตพฺภาคิยา. อุตฺตริมนุสฺสธมฺมปาราชิกาปตฺติ อุตฺตริ-มนุสฺสธมฺมปาราชิกาปตฺติยา ตพฺภาคิยา. เอวํ อาปตฺตาธิกรณํ อาปตฺตาธิกรณสฺส ตพฺภาคิยํ.

กิจฺจาธิกรณํ กิจฺจาธิกรณสฺส ตพฺภาคิยํ. เอวํ อธิกรณํ อธิกรณสฺส ตพฺภาคิยํ.[๙๒]

"คำว่า อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺส (สิ่งอย่างอื่น) คือ เป็นอาบัติที่มีส่วนอื่น หรืออธิกรณ์ที่มีส่วนอื่น

- อธิกรณ์ชื่อว่ามีส่วนอื่นจากอธิกรณ์อย่างไร
  ๑. วิวาทาธิกรณ์ เป็นเรื่องอื่นจากอนุวาทาธิกรณ์ อาปัตตาธิกรณ์ และกิจจาธิกรณ์
  ๒. อนุวาทาธิกรณ์ เป็นเรื่องอื่นจากอาปัตตาธิกรณ์ กิจจาธิกรณ์ และวิวาทาธิกรณ์
  ๓. อาปัตตาธิกรณ์ เป็นเรื่องอื่นจากกิจจาธิกรณ์ วิวาทาธิกรณ์ และอนุวาทาธิกรณ์
  ๔. กิจจาธิกรณ์ เป็นเรื่องอื่นจากวิวาทาธิกรณ์ อนุวาทาธิกรณ์ และอาปัตตาธิกรณ์

อธิกรณ์ชื่อว่ามีส่วนอื่นจากอธิกรณ์ อย่างนี้

- อธิกรณ์ชื่อว่ามีส่วนเดียวกับอธิกรณ์อย่างไร
  ๑. วิวาทาธิกรณ์ เป็นเรื่องเดียวกับวิวาทาธิกรณ์
  ๒. อนุวาทาธิกรณ์ เป็นเรื่องเดียวกับอนุวาทาธิกรณ์
  ๓. อาปัตตาธิกรณ์ เป็นเรื่องเดียวกับอาปัตตาธิกรณ์ก็มี เป็นเรื่องอื่นจากอาปัตตาธิกรณ์ก็มี
- อาปัตตาธิกรณ์ชื่อว่ามีส่วนอื่นจากอาปัตตาธิกรณ์อย่างไร
  ๑. เมถุนธรรมปาราชิกาบัติ เป็นเรื่องอื่นจาก
    - อทินนาทานปาราชิกาบัติ
    - มนุสสวิคคหปาราชิกาบัติ
    - อุตตริมนุสสธรรมปาราชิกาบัติ
  ๒. อทินนาทานปาราชิกาบัติ เป็นเรื่องอื่นจาก
    - มนุสสวิคคหปาราชิกาบัติ
    - อุตตริมนุสสธรรมปาราชิกาบัติ
    - เมถุนธรรมปาราชิกาบัติ
  ๓. มนุสสวิคคหปาราชิกาบัติ เป็นเรื่องอื่นจาก
    - อุตตริมนุสสธรรมปาราชิกาบัติ
    - เมถุนธรรมปาราชิกาบัติ
    - อทินนาทานปาราชิกาบัติ

๔. อุตตริมนุสสธรรมปาราชิกาบัติ เป็นเรื่องอื่นจาก

- เมถุนธรรมปาราชิกาบัติ
- อทินนาทานปาราชิกาบัติ
- มนุสสวิคคหปาราชิกาบัติ

อาปัตตาธิกรณ์ชื่อว่ามีส่วนอื่นจากอาปัตตาธิกรณ์ อย่างนี้

อาปัตตาธิกรณ์ชื่อว่ามีส่วนเดียวกับอาปัตตาธิกรณ์อย่างไร

๑. เมถุนธรรมปาราชิกาบัติ เป็นเรื่องเดียวกับเมถุนธรรมปาราชิกาบัติ

๒. อทินนาทานปาราชิกาบัติ เป็นเรื่องเดียวกับอทินนาทานปาราชิกาบัติ

๓. มนุสสวิคคหปาราชิกาบัติ เป็นเรื่องเดียวกันกับมนุสสวิคคหปาราชิกาบัติ

๔. อุตตริมนุสสธรรมปาราชิกาบัติ เป็นเรื่องเดียวกับอุตตริมนุสสธรรมปาราชิกาบัติ

อาปัตตาธิกรณ์ชื่อว่ามีส่วนเดียวกับอาปัตตาธิกรณ์ อย่างนี้

กิจจาธิกรณ์มีส่วนเดียวกับกิจจาธิกรณ์

อธิกรณ์ชื่อว่ามีส่วนเดียวกับอธิกรณ์ อย่างนี้”

สรุปความว่า อธิกรณ์ ๔ เป็นเรื่องเดียวกัน (ตัพภาคิยะ) เพราะมีวัตถุเสมอกัน ทั้งยังเป็นเรื่องอื่น (อัญญภาคิยะ) เพราะอธิกรณ์ ๔ แต่ละอย่างก็เป็นคนละเรื่องกับอธิกรณ์อื่นที่เหลือ ดังจะเห็นได้ว่า วิวาทาธิกรณ์เป็นเรื่องเดียวกับวิวาทาธิกรณ์ ทั้งยั้งเป็นเรื่องอื่นจากอนุวาทาธิกรณ์ อาปัตตาธิกรณ์ และกิจจาธิกรณ์ ดังนี้เป็นต้น ที่จริงแล้วไม่ว่าวิวาทาธิกรณ์จะเกิดในสมัยพุทธกาลหรือหลังพุทธกาล ก็อาศัยวัตถุเสมอกัน คือ มีเรื่องที่ทำให้วิวาทอย่างเดียวกันในเหตุแห่งการวิวาท ๑๘ อย่างมีธรรมและวินัย เป็นต้น

ข้อความว่า “เพราะความมีส่วนอื่น (อัญญภาคิยะ) และความมีส่วน[เดียวกัน]นั้น (ตัพภาคิยะ) ของอธิกรณ์ ๔ เหล่านั้น ที่เป็นไปโดยเนื่องด้วยการยกอรรถ[ทั้งหมดเท่าที่มีได้]ขึ้นแสดง (อัตถุทธาระ) เพราะเป็นศัพท์เหมือนกันว่าอธิกรณ์ ไม่ปรากฏชัดเจน [เนื่องจากไม่มีฐานะที่แสดงไว้ในที่อื่นจากปทภาชนีย์] และเป็นสิ่งที่พระวินัยธรพึงทราบ” เป็นประโยคยาวและเข้าใจยาก จึงต้องตัดพลความออกให้เหลือใจความในเรื่องนี้ว่า “เพราะความมีส่วนอื่น (อัญญภาคิยะ) และความมีส่วน[เดียวกัน]นั้น (ตัพภาคิยะ) ไม่ปรากฏชัดเจน และเป็นสิ่งที่พระวินัยธรพึงทราบ”

ข้อความว่า “เพราะเป็นศัพท์เหมือนกันว่า อธิกรณ์” เป็นบทแสดงเหตุที่ใช้ขยายการที่อธิกรณ์ ๔ เป็นไปโดยเนื่องด้วยการยกอรรถ[ทั้งหมดเท่าที่มีได้]ขึ้นแสดง หมายความว่า พระพุทธองค์ทรงเห็นว่า คำว่า อธิกรณ ในสิกขาบทนี้ปรากฏชัดเจนแล้ว จึงแสดงถึงอธิกรณ์ ๔ ที่เป็นศัพท์เดียวกัน โดยจำแนกอธิกรณ์เหล่านั้นออกเป็นเรื่องต่างกันและเรื่องเดียวกัน

ข้อความว่า "อธิกรณ์ ๔ เหล่านั้นที่เป็นไปโดยเนื่องด้วยการยกอรรถ[ทั้งหมดเท่าที่มีได้]ขึ้นแสดง (อัตถุทธาระ) เพราะเป็นศัพท์เหมือนกันว่า อธิกรณ์" หมายความว่า การยกแสดงอัตถุทธาระโดยไม่ระบุข้อความที่หมายถึงในที่นั้นๆ เป็นธรรมเนียมของพระบาลี เพราะเห็นว่าข้อความดังกล่าวปรากฏชัดเจนแล้ว ในฎีกาใหม่ได้อธิบายเรื่องอัตถุทธาระว่า

นนุ จ "อตฺถมตฺตํ ปติ สทฺทา อภินิวิสนฺตี"ติ น เอเกน สทฺเทน อเนกตฺถา อภิธียนฺตีติ. สจฺจเมตํ, สทฺทวิเสเส อเปกฺขิเต. เตสํ เตสํ ปน อตฺถานํ อธิกรณสทฺทวจนียตาสามญฺญํ อุปาทาย วุจฺจมาโน อยํ วิจาโร อธิกรณสทฺทสฺส อตฺถุทฺธาโรติ วุตฺโต. เตเนวาห "อธิกรณนฺติ วจนสามญฺญโต อตฺถุทฺธารวเสน ปวตฺตานิ จตฺตาริ อธิกรณานี"ติ.[๙๓]

"ถามว่า : ศัพท์คำเดียวกล่าวถึงเนื้อความหลายอย่างไม่ได้ ตามกฎทั่วไปว่า อตฺถมตฺตํ ปติ สทฺทา อภินิวิสนฺติ (ศัพท์ทั้งหลายย่อมตั้งอยู่อาศัยอรรถเฉพาะ) มิใช่หรือ

ตอบว่า : คำนั้นจริง เมื่อมองหาศัพท์เฉพาะ ศัพท์คำเดียวกล่าวถึงเนื้อความหลายอย่างไม่ได้ แต่คำพิจารณ์นี้กล่าวไว้หมายถึงความเหมือนกันแห่งอรรถนั้นๆ อัน อธิกรณ ศัพท์พึงกล่าว จึงกล่าวว่า เป็นอัตถุทธาระของ อธิกรณ ศัพท์ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อธิกรณนฺติ วจนสามญฺญโต อตฺถุทฺธารวเสน ปวตฺตานิ จตฺตาริ อธิกรณานิ (อธิกรณ์ ๔ เหล่านั้นที่เป็นไปโดยเนื่องด้วยการยกอรรถ[ทั้งหมดเท่าที่มีได้] ขึ้นแสดงเพราะเป็นศัพท์เหมือนกันว่า อธิกรณ์)"

ข้อความนี้ข้างต้นหมายความว่า โดยทั่วไปแล้วศัพท์คำเดียวย่อมสามารถแสดงความหมายได้เพียงอย่างเดียวตามรากศัพท์ของศัพท์นั้นๆ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบทในประโยคด้วย แต่ศัพท์ในบาลีอาจมีความหมายได้หลายอย่างตามรากศัพท์ การยกความหมายทั้งหมดเท่าที่มีได้ขึ้นแสดงนี้เรียกว่า อัตถุทธาระ ท่านกล่าวไว้โดยอาศัยความเหมือนกันแห่งอรรถนั้นๆ อันศัพท์พึงกล่าว

คำอธิบายข้างต้นนี้นำมาจากฎีกาของทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๒๕๗) โดยเปลี่ยนจากอรรถของ สมย ศัพท์เป็น อธิกรณ ศัพท์เท่านั้น ในฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคอธิบายเรื่องนี้โดยละเอียดว่า

นนุ จ อตฺถมตฺตํ ยถาธิปฺเปตํ ปติ สทฺทา อภินิวิสนฺตีติ น เอเกน สทฺเทน อเนเก อตฺถา อภิธียนฺติ, อถ กสฺมา อิธ สมยสทฺทสฺส อเนกธา อตฺโถ วุตฺโตติ. สจฺจเมตํ, สทฺทวิเสเส อเปกฺขิเต. สทฺทวิเสเส หิ อเปกฺขิเต น เอเกน สทฺเทน อเนกตฺถาภิธานํ สมฺภวติ. น หิ โย กาลาทิอตฺโถ สมยสทฺโท, โสเยว สมูหาทิอตฺถํ วทติ. เอตฺถ ปน เตสํ เตสมตฺถานํ สมยสทฺทวจนียตาสามญฺญมุปาทาย อเนกตฺถตา สมยสทฺทสฺส วุตฺตาติ. เอวํ สพฺพตฺถ อตฺถุทฺธาเร. โหติ เจตฺถ-

สามญฺญวจนียตํ อุปาทาย อเนกธา
อตฺถํ วเท น หิ สทฺโท เอโก'เนกตฺถโก สิยาติ.[๙๔]

“ถามว่า : ศัพท์คำเดียวกล่าวถึงเนื้อความหลายอย่างไม่ได้ ตามกฎทั่วไปว่า อตฺถมตฺตํ ยถาธิปฺเปตํ ปติ สทฺทา อภินิวิสนฺติ (ศัพท์ทั้งหลายย่อมตั้งอยู่อาศัยอรรถเฉพาะตามที่ผู้พูดต้องการ) มิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดพระอรรถกถาจารย์จึงแสดงอรรถของ สมย ศัพท์ไว้หลายอย่างในที่นี้

ตอบว่า : คำนั้นจริง เมื่อมองหาศัพท์เฉพาะ ศัพท์คำเดียวกล่าวถึงเนื้อความหลายอย่างไม่ได้ ที่จริงแล้วเมื่อมองหาศัพท์เฉพาะ การกล่าวถึงเนื้อความหลายอย่างด้วยศัพท์คำเดียวย่อมมีไม่ได้

ทั้งนี้เพราะ สมย ศัพท์ที่มีอรรถว่า กาลเวลา เป็นต้น ย่อมกล่าวถึงเนื้อความว่า หมู่ เป็นต้นไม่ได้ แต่ท่านแสดงความมีอรรถมากของ สมย ศัพท์โดยหมายความเหมือนกันแห่งอรรถนั้นๆ อัน สมย ศัพท์พึงกล่าว ดังนี้แล พึงทราบอย่างนี้ในการยกอรรถขึ้นแสดงในที่ทั้งหมด ในเรื่องนี้มีคาถาสรุปความว่า

“ศัพท์กล่าวถึงเนื้อความได้หลายประการ โดยหมายเอาความเหมือนกัน
อันศัพท์พึงกล่าว เพราะศัพท์คำเดียวไม่ควรมีอรรถมากเป็นอเนก”

ข้อความว่า “การโจทด้วยอาบัติที่มีส่วนอื่น (อาปัตตัญญภาคิยโจทนา)” คือ การโจทด้วยอาบัติอันเป็นเรื่องอื่นจากอาบัติที่ภิกษุละเมิดจริงๆ เช่น ภิกษุรูปหนึ่งเห็นภิกษุอีกรูปหนึ่งต้องอาบัติสังฆาทิเสส แต่โจทด้วยอาบัติปาราชิก จัดว่าต้องอาบัติสังฆาทิเสสตามสิกขาบทนี้เหมือนกัน

ดังข้อความในพระบาลีว่า

ภิกฺขุ สงฺฆาทิเสสํ อชฺฌาปชฺชนฺโต ทิฏฺโฐ โหติ, สงฺฆาทิเสเส สงฺฆาทิเสสทิฏฺฐิ โหติ. ตญฺเจ ปาราชิเกน โจเทติ อสฺสมโณสิ, อสกฺยปุตฺติโยสิ, นตฺถิ ตยา สทฺธึ อุโปสโถ วา ปวารณา วา สงฺฆกมฺมํ วาติ. เอวมฺปิ อาปตฺตญฺญภาคิยํ โหติ เลโส จ อุปาทินฺโน. อาปตฺติ วาจาย วาจาย สงฺฆาทิเสสสฺส.[๑]

“ภิกษุ[ผู้โจทก์]ได้เห็นภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสส มีความเห็นอาบัติสังฆาทิเสสว่า เป็นอาบัติสังฆาทิเสส ถ้าเธอโจทภิกษุนั้นด้วยอาบัติปาราชิกว่า ‘ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร ท่านร่วมอุโบสถ ปวารณาหรือสังฆกรรมไม่ได้’ โดยประการดังนี้ เป็นอาบัติที่มีส่วนอื่น[คือเป็นเรื่องอื่น] และถือเอาข้ออ้าง ต้องอาบัติสังฆาทิเสสทุกๆ คำ”

อย่างไรก็ตาม ถ้าภิกษุผู้โจทก์เข้าใจว่าเป็นปาราชิก แล้วโจทด้วยอาบัติปาราชิก ก็ไม่ต้องอาบัติ เพราะเป็นผู้สำคัญเช่นนั้น ดังท่านจะกล่าวต่อไปในอนาปัตติวาระ (วาระว่าด้วยการไม่ต้องอาบัติ)

ในประโยคว่า ตสฺมา ตญฺจ อวสาเน อาปตฺตญฺญภาคิเยน โจทนญฺจ ฯเปฯ คำว่า ตํ เป็นวิเสสนะของบทในประโยคก่อนที่กล่าวแล้วว่า อญฺญภาคิยตํ จ ตพฺภาคิยตํ จ โดยเปลี่ยนจากปฐมาวิภัตติในคำว่า อญฺญภาคิยตา จ ตพฺภาคิยตา จ มาเป็นทุติยาวิภัตติ และท่านนิยมประกอบใช้ ต ศัพท์ตัวเดียวเท่านั้น ไม่นิยมใช้หลายศัพท์เพื่อให้หมายถึงหลายสิ่ง เพราะสรรพนามเป็นนามที่ใช้แทนนามอยู่แล้ว จึงอาจใช้แทนนามศัพท์ทุกๆ คำได้]

คำวินิจฉัยที่เหลือ

เสสา วินิจฺฉยกถา อฏฺฐเม วุตฺตสทิสาเยว.

คำวินิจฉัยที่เหลือเป็นเช่นเดียวกับเนื้อความที่กล่าวไว้ในสิกขาบทที่ ๘ นั่นเอง

อยํ ปน วิเสโส- อิทํ อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺส กิญฺจิเทสํ เลสมตฺตํ อุปาทาย ปาราชิเกน ธมฺเมน อนุทฺธํสนวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตํ, อิธ จ อาปตฺตญฺญภาคิยโจทนาย ตถาสญฺญิโนปิ อนาปตฺติ. องฺเคสุ จ อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺส กิญฺจิ เทสํ เลสมตฺตํ อุปาทิยนตา อธิกาติ.

ส่วนความต่างกันมีดังนี้ สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้เพราะเหตุคือการถือเอาเพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บางอย่างของสิ่งอย่างอื่น แล้วกำจัดด้วยอาบัติปาราชิกไม่มีมูล

อนึ่ง ในสิกขาบทนี้ แม้เมื่อภิกษุสำคัญอย่างนั้น[ว่าต้องอาบัติ]แล้วโจทอยู่ในการโจทด้วยอาบัติที่มีส่วนอื่น ก็ไม่ต้องอาบัติ และการถือเอาเพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บางอย่างของสิ่งอย่างอื่น เพิ่มเข้ามาในองค์ทั้งหลาย เป็นต้น

[คำว่า ตถาสญฺญิโนปิ (แม้เมื่อภิกษุสำคัญอย่างนั้น) คือ สำคัญว่าภิกษุนี้ต้องอาบัติปาราชิก แล้วโจทตามที่ตนเข้าใจ ไม่ต้องอาบัติ เพราะไม่ได้ถือเอาข้ออ้างอย่างใดอย่างหนึ่งมาโจท

โดยทั่วไปแล้ว อิติ ศัพท์ที่ประกอบไว้ท้ายสิกขาบทมักลงในอรรถว่า ปริสมาปน (ลงท้าย, จบ) แปลว่า "ดังนี้แล" แต่สิกขาบทนี้ อิติ ศัพท์ที่อยู่ในประโยคสุดท้ายว่า องฺเคสุ จ อญฺญภาคิยสฺส อธิกรณสฺส กิญฺจิ เทสํ เลสมตฺตํ อุปาทิยนตา อธิกาติ (และการถือเอาเพียงข้ออ้างที่แสดงไว้บางอย่างของสิ่งอย่างอื่น เพิ่มเข้ามาในองค์ทั้งหลาย เป็นต้น) มีอรรถเหมือน อาทิ ศัพท์โดยแปลว่า "เป็นหนต้น" คือ เป็นคำที่ใช้เพื่อละคำหรือข้อความตอนปลายซึ่งอยู่ในประเภทเดียวกับคำหรือข้อความที่ยกขึ้นกล่าวเป็นตัวอย่างตอนต้น หรือมีอรรถว่า ปการะ (ศัพท์เหมือนกัน) แปลว่า "เป็นต้น" คือ เป็นคำที่ใช้แทนเครื่องหมาย "ฯลฯ" เพื่อละคำหรือข้อความอื่นๆ ซึ่งอยู่ในประเภทเดียวกันกับคำหรือข้อความที่ยกขึ้นกล่าวเป็นตัวอย่างตอนต้น ซึ่งในที่นี้ คือ การละการอ้างชาติ (ชาติเลสะ) เป็นต้น เพราะในสิกขาบทนี้กล่าวถึงการอ้างชื่อ (นามเลสะ) เป็นหลัก ตัวอย่างของการอ้างชาติมีดังนี้

เกนจิ ภิกฺขุนา อญฺโญ โกจิ ขตฺติยชาติโก ปาราชิกํ ธมฺมํ อชฺฌาปชฺชนฺโต ทิฏฺโฐ โหติ, อถ โส อญฺญํ อตฺตโน เวรึ ขตฺติยชาติกํ ภิกฺขุํ ปสฺสิตฺวา ตํ ขตฺติยชาติเลสํ คเหตฺวา เอวํ โจเทติ "ขตฺติโย มยา ทิฏฺโฐ ปาราชิกํ ธมฺมํ อชฺฌาปชฺชนฺโต, ตฺวํ ขตฺติโย ปาราชิกํ ธมฺมํ อชฺฌาปนฺโนสิ, อถ วา ตฺวํ โข ขตฺติโย, น อญฺโญ, ปาราชิกํ

ธมฺมํ อชฺฌาปนฺโนสิ, อสฺสมโณสิ, อสกฺยปุตฺติโยสิ, นตฺถิ ตยา สทฺธึ อุโปสโถ วา ปวารณา วา สงฺฆกมฺมํ วา”ติ, อาปตฺติ วาจาย วาจาย สงฺฆาทิเสสสฺส.[๙๖]

“ภิกษุ[ผู้โจทก์]บางรูปเห็นภิกษุอื่นบางรูปผู้มีชาติกษัตริย์ต้องอาบัติปาราชิก ลำดับนั้น ภิกษุผู้โจทก์นั้นเห็นภิกษุอื่นผู้มีชาติกษัตริย์ผู้มีเวรกับตนจึงถือเอาข้ออ้างคือชาติกษัตริย์แล้วโจทอย่างนี้ว่า เราเห็นกษัตริย์ต้องอาบัติปาราชิก ท่านเป็นกษัตริย์ ท่านต้องอาบัติปาราชิกแล้ว

อีกอย่างหนึ่งโจทว่า ท่านเป็นกษัตริย์ ไม่ใช่คนอื่น ท่านต้องอาบัติปาราชิกแล้ว ท่านไม่ใช่สมณะ ไม่ใช่เชื้อสายศากยบุตร ท่านร่วมอุโบสถ ปวารณาหรือสังฆกรรมไม่ได้ ต้องอาบัติสังฆาทิเสสทุกๆ คำ”

ในฎีกาใหม่มีคาถาบทหนึ่งกล่าวตามฎีกาของพระวินัยฉบับแรกสุดชื่อวชิรพุทธิว่า

อญฺญภาคิยสิกฺขํ โย เนว สิกฺขติ ยุตฺติโต
คจฺเฉ วินยวิญฺญูหิ อญฺญภาคิยตํว โส.[๙๗]

“บุคคลใดมิได้ศึกษาอัญญภาคิยสิกขาบทตามสมควร บุคคลนั้นพึงถึงความเป็นผู้มีส่วนอื่น[คือความเป็นฝ่ายอื่น]จากผู้รู้วินัยทั้งหลายโดยแท้”]

อญฺญภาคิยสิกฺขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายอัญญภาคิยสิกขาบท

---

๑๐. คำอธิบายสังฆเภทสิกขาบท

คำอธิบาย สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส

ทสเม สมคฺคสฺส สงฺฆสฺสาติ สหิตสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส, จิตฺเตน จ สรีเรน จ อวิยุตฺตสฺสาติ อตฺโถ. เตเนวสฺส ปทภาชเน “สมคฺโค นาม สงฺโฆ สมานสํวาสโก สมานสีมายํ ฐิโต”ติ วุตฺตํ.

คำว่า สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส (สงฆ์ผู้พร้อมเพรียง) ในสิกขาบทที่ ๑๐ หมายความว่า หมู่ภิกษุผู้เป็นไปร่วมกัน ความหมายคือ ผู้คล้อยตามกันทางกายและทางใจ ดังนั้น จึงตรัสไว้ในปทภาชนีย์ของบทว่า สมคฺคสฺส นั้นว่า

สมคฺโค นาม สงฺโฆ สมานสํวาสโก สมานสีมายํ ฐิโต.[๙๘]

"สงฆ์ผู้มีสังวาสเสมอกัน ผู้อยู่ในสีมาเดียวกัน ชื่อว่า สงฆ์ผู้พร้อมเพรียง"

[ท่านอธิบาย สงฺฆสฺส (สงฆ์) ว่า ภิกฺขุสงฺฆสฺส (หมู่ภิกษุ) เพื่อแสดงว่า สงฺฆ ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า หมู่ภิกษุ, สงฆ์ ไม่ใช่หมู่เนื้อเป็นต้น ดังคำว่า มิคสงฺฆ (หมู่เนื้อ) เทวสงฺฆ (หมู่เทพ) แต่ท่านไม่ได้เปลี่ยน สงฺฆ เป็นศัพท์อื่นว่า สมูห เพราะเป็นศัพท์ที่ปรากฏในอรรถว่า หมู่ จึงไม่จำเป็นต้องเปลี่ยนเป็นศัพท์อื่น

คำว่า สหิต อธิบาย สมคฺค ศัพท์ว่าใช้ในความหมายว่า พร้อมเพรียง ไม่ใช่เป็นไปในความหมายว่า ทางของตน ตามรูปวิเคราะห์ว่า สสฺส มคฺโค สมคฺโค.

คำว่า สหิต ประกอบรูปศัพท์มาจาก สห บทหน้า + อิ ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สห ปวตฺติตฺถาติ สหิโต (ผู้เป็นไปร่วมกัน ชื่อว่า สหิตะ)

คำว่า สมคฺค ประกอบรูปศัพท์มาจาก สม บทหน้า + คมุ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สมํ คจฺฉติ ปวตฺตตีติ สมคฺโค (ผู้เป็นไปเสมอกัน ชื่อว่า สมัคคะ)

คำว่า อวิยุตฺต มีศัพท์เดิมมาจาก วิยุตฺต (ไม่ประกอบ) มีรูปวิเคราะห์ว่า น ยุตฺโต วิยุตฺโต แล้วจึงวิเคราะห์ต่อมาว่า น วิยุตฺโต อวิยุตฺโต (ผู้ไม่ประกอบหามิได้ ชื่อว่า อวิยุตตะ, ผู้คล้อยตามกัน)

คำว่า สมานสํวาสก มีรูปวิเคราะห์ว่า สมาโน สํวาโส อสฺสาติ สมานสํวาสโก (ผู้มีสังวาสเสมอกัน ชื่อว่า สมานสังวาสกะ) ในที่นี้ สังวาส คือ การทำสังฆกรรม มีอุโบสถกรรม เป็นต้น หมายถึง สงฆ์ผู้ปราศจากกัมมนานาสังวาสกะ คือ ผู้มีสังวาสต่างกันโดยกรรม และ ลัทธินานาสังวาสกะ คือ ผู้มีสังวาสต่างกันโดยความเห็น]

สมานสํวาสโก หิ สมจิตฺตตาย จิตฺเตน อวิยุตฺโต โหติ, สมานสีมายํ ฐิโต กายสามคฺคิทานโต สรีเรน อวิยุตฺโต.

กล่าวโดยพิสดารว่า สงฆ์ผู้มีสังวาสเสมอกันย่อมคล้อยตามกันทางใจ เพราะเป็นผู้มีใจเสมอกัน สงฆ์ผู้อยู่ในสีมาเดียวกันย่อมคล้อยตามกันทางกายเพราะให้ความพร้อมเพรียงทางกาย

[คำว่า กายสามคฺคิทาน (การให้ความพร้อมเพรียงทางกาย) คือ การเข้าถึงหัตถบาสในสังฆกรรมนั้นๆ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กาเยน สามคฺคี กายสามคฺคี หรือ กายสฺส สามคฺคี กายสามคฺคี.

(ตติยาตัปปุริสสมาส หรือฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- กายสามคฺคิยา ทานํ กายสามคฺคิทานํ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

คำอธิบาย เภทาย ปรกฺกเมยฺย

เภทาย ปรกฺกเมยฺยาติ "กถํ นามายํ ภิชฺเชยฺยา"ติ เภทนตฺถาย วายเมยฺย.

คำว่า เภทาย ปรกฺกเมยฺย (พยายามเพื่อการแตกแยก) หมายความว่า พยายามเพื่อประโยชน์แก่การแตกแยกโดยคิดว่า สงฆ์นี้จะแตกกันอย่างไรเล่า

[คำว่า วายเมยฺย (วายมุ ธาตุ อุสฺสาเห = พยายาม + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ) ใช้อธิบาย ปรกฺกเมยฺย ว่า กมุ ธาตุที่มี ปรา อยู่หน้า ใช้ในความหมายว่า พยายาม ไม่ใช้ในความหมายว่า ก้าวเท้า (กมุ ปทวิกฺเขเป = ก้าวเท้า)

ฎีกาใหม่อธิบาย วายเมยฺย ว่า ความพยายามในเรื่องนี้ คือ การหาพรรคพวก กล่าวคือ การผูกเป็นกลุ่มเพื่อให้แยกจากสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน

คำว่า เภทนตฺถาย (เพื่อประโยชน์แก่การแตกแยก) อธิบาย เภทาย (เพื่อการแตกแยก) ว่า ส จตุตถีวิภัตติที่แปลงเป็น อาย ใน เภทาย ใช้ในอรรถตทัตถสัมปทาน แปลว่า "เพื่อ" ไม่ใช่แปลว่า แก่ เหมือนสัมปทานทั่วไป เพราะประกอบคำว่า อตฺถ (ประโยชน์) ใน เภทนตฺถาย

การทำลายสงฆ์ที่กล่าวไว้ในสิกขาบทนี้ เป็นการที่ภิกษุพูดส่อเสียดแล้วรวมตัวกันเป็นกลุ่มสงฆ์อีกกลุ่มหนึ่ง แล้วทำสังฆกรรมในสีมาเดียวกัน เหมือนที่พระเทวทัตชักชวนภิกษุอื่นแล้วทำสังฆกรรมในเมืองราชคฤห์ที่เป็นมหาสีมา จึงจัดเป็นการทำลายสงฆ์ ดังนั้น ฆราวาสจึงทำลายสงฆ์ไม่ได้ เพราะทำสังฆกรรมร่วมกับภิกษุไม่ได้

นาม ศัพท์ในคำว่า กถํ นามายํ ภิชฺเชยฺย (สงฆ์นี้จะแตกกันอย่างไรเล่า) ใช้ในความหมายว่า ปุจฉา แปลว่า "เล่า, หรือ" ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงอรรถของ นาม ศัพท์ว่า

ปสํสาครหาสญฺญา- สีการาโทปิ นาม'ถ.[๙๙]

"นาม ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ยกย่อง ตำหนิ ชื่อ และการปฏิญญา เป็นต้น"]

คำอธิบาย เภทนสํวตฺตนิกํ วา อธิกรณํ

เภทนสํวตฺตนิกํ วา อธิกรณนฺติ เภทนสฺส สงฺฆเภทสฺส อตฺถาย สํวตฺตนิกํ การณํ. อิมสฺมิญฺหิ โอกาเส "กามเหตุ กามนิทานํ กามาธิกรณนฺ"ติอาทีสุ วิย การณํ "อธิกรณนฺ"ติ อธิปฺเปตํ. ตํ เภทกรวตฺถุวเสน อฏฺฐารสวิธํ.

คำว่า เภทนสํวตฺตนิกํ วา อธิกรณํ (ถือเอาเหตุทำให้แตกแยกกัน) หมายความว่า ถือเอาเหตุอันเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่การแตกแยกของสงฆ์ โดยแท้จริงแล้ว เหตุในที่นี้ประสงค์เอาว่าเป็นอธิกรณะ ดังคำว่า กามเหตุ กามนิทานํ กามาธิกรณํ (เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกามเป็นต้นเรื่อง เพราะกามเป็นสาเหตุ)

เหตุนั้นมี ๑๘ อย่างโดยจำแนกตามเหตุที่ทำการแตกแยก

[ประโยคข้างต้นอธิบายศัพท์ดังต่อไปนี้

๑. อธิกรณ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เหตุ เพราะเปลี่ยนจาก อธิกรณ เป็น การณ

๒. คำว่า เภทนสํวตฺตนิก นั้น มีรูปวิเคราะห์เป็นจตุตถีตัปปุริสสมาสว่า เภทนาย สํวตฺตนิกํ เภทนสํวตฺตนิกํ เพราะแยกศัพท์ออกเป็น ๒ ศัพท์ดังกล่าว

๓. การแตกแยกที่กล่าวไว้ด้วย เภทนสฺส ศัพท์ คือ การแตกแยกของสงฆ์ เพราะ สงฺฆ ศัพท์ติดตามมาจากข้อความว่า สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส หาใช่การแตกแยกของสิ่งอื่น เพราะอธิบาย เภทนสฺส ว่า สงฺฆเภทสฺส ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๖๖) อธิบายว่า วิเสสการณญฺจ สงฺฆเภทสฺสาติ วุตฺตํ เภทนสฺสาติอาทิ (อนึ่ง เหตุเฉพาะเป็นของการแตกแยกแห่งสงฆ์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เภทนสฺส เป็นต้น)

อนึ่ง คำว่า สํวตฺตนิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สํวตฺตนํเยว สํวตฺตนิกํ = การเป็นไปนั้นแหละ ชื่อว่า สังวัตตนิกะ

(สํวตฺตน ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

ดังคำว่า โอปสคฺคิกํ (บทอุปสรรค), เนปาติกํ (บทนิบาต) ในกังขาภาสาฎีกาพบรูปว่า สํวตฺตนกํ โดยลง ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิตเช่นเดียวกัน แต่ฉบับไทยและฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปเหมือนกันว่า สํวตฺตนิกํ ในที่นี้จึงใช้รูปนี้เป็นหลัก

คำว่า อธิกรณ ในสิกขาบทที่ ๘ ใช้ในความหมายว่า "อธิกรณ์, คดี" ส่วนในสิกขาบทที่ ๙ ใช้ในความหมายว่า "ที่ตั้งแห่งชื่อคือแพะ" สิกขาบทนี้ใช้ในความหมายว่า "เหตุ" มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า

- อตฺตโน ผลํ กโรตีติ กรณํ, ยํ กิญฺจิ การณํ.

(เหตุที่ทำผลของตน ชื่อว่า กรณะ หมายถึง เหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง)

- อธิกํ กรณํ อธิกรณํ, วิเสสการณํ (เหตุอันยิ่ง ชื่อว่า อธิกรณะ หมายถึง เหตุเฉพาะ)

คำว่า กามเหตุ กามนิทานํ กามอธิกรณํ (เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกามเป็นต้นเรื่อง เพราะกามเป็นสาเหตุ) ลงปฐมาวิภัตติในอรรถเหตุ จึงแปลว่า "เพราะ"

คำว่า ตํ เภทกรวตฺถุวเสน อฏฺฐารสวิธํ (เหตุนั้นมี ๑๘ อย่างโดยจำแนกตามเหตุที่ทำการแตก-

แยก) วตฺถุ ศัพท์ แปลว่า “เหตุ” มีรูปวิเคราะห์ว่า ตทายตฺตวุตฺติตาย ผลํ เอตฺถ วสตีติ วตฺถุ (ผลย่อมอยู่ในเหตุนี้ เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยเหตุนั้น จึงชื่อว่า วัตถุ) เหตุดังกล่าวมี ๑๘ อย่าง จำแนกเป็น ๙ คู่ ตามที่ตรัสไว้ในจูฬวรรค กัมมขันธกะ ดังนี้

อิธุปาลิ ภิกฺขู อธมฺมํ ธมฺโมติ ทีเปนฺติ, ธมฺมํ อธมฺโมติ ทีเปนฺติ, อวินยํ วินโยติ ทีเปนฺติ, วินยํ อวินโยติ ทีเปนฺติ, อภาสิตํ อลปิตํ ตถาคเตน ภาสิตํ ลปิตํ ตถาคเตนาติ ทีเปนฺติ, ภาสิตํ ลปิตํ ตถาคเตน อภาสิตํ อลปิตํ ตถาคเตนาติ ทีเปนฺติ, อนาจิณฺณํ ตถาคเตน อาจิณฺณํ ตถาคเตนาติ ทีเปนฺติ, อาจิณฺณํ ตถาคเตน อนาจิณฺณํ ตถาคเตนาติ ทีเปนฺติ, อปญฺญตฺตํ ตถาคเตน ปญฺญตฺตํ ตถาคเตนาติ ทีเปนฺติ, ปญฺญตฺตํ ตถาคเตน อปญฺญตฺตํ ตถาคเตนาติ ทีเปนฺติ, อนาปตฺตึ อาปตฺตีติ ทีเปนฺติ, อาปตฺตึ อนาปตฺตีติ ทีเปนฺติ, ลหุกํ อาปตฺตึ ครุกา อาปตฺตีติ ทีเปนฺติ, ครุกํ อาปตฺตึ ลหุกา อาปตฺตีติ ทีเปนฺติ, สาวเสสํ อาปตฺตึ อนวเสสา อาปตฺตีติ ทีเปนฺติ, อนวเสสํ อาปตฺตึ สาวเสสา อาปตฺตีติ ทีเปนฺติ, ทุฏฺฐุลฺลํ อาปตฺตึ อทุฏฺฐุลฺลา อาปตฺตีติ ทีเปนฺติ, อทุฏฺฐุลฺลํ อาปตฺตึ ทุฏฺฐุลฺลา อาปตฺตีติ ทีเปนฺติ.[๑๐๐]

“ดูกรอุบาลี ภิกษุทั้งหลายในธรรมวินัยนี้

๑. แสดงอธรรมว่าเป็นธรรม
๒. แสดงธรรมว่าเป็นอธรรม
๓. แสดงสิ่งที่มิใช่วินัยว่าเป็นวินัย
๔. แสดงวินัยว่ามิใช่วินัย
๕. แสดงสิ่งที่ตถาคตไม่ได้ภาษิตไว้ไม่ได้ตรัสไว้ว่า ตถาคตได้ภาษิตไว้ ได้ตรัสไว้
๖. แสดงสิ่งที่ตถาคตได้ภาษิตไว้ได้ตรัสไว้ว่า ตถาคตไม่ได้ภาษิตไว้ ไม่ได้ตรัสไว้
๗. แสดงจริยาวัตรที่ตถาคตไม่ได้ประพฤติมาว่า ตถาคตได้ประพฤติมา
๘. แสดงจริยาวัตรที่ตถาคตได้ประพฤติมาว่า ตถาคตไม่ได้ประพฤติมา
๙. แสดงสิ่งที่ตถาคตไม่ได้บัญญัติไว้ว่า ตถาคตได้บัญญัติไว้
๑๐. แสดงสิ่งที่ตถาคตได้บัญญัติไว้ว่า ตถาคตไม่ได้บัญญัติไว้
๑๑. แสดงอนาบัติว่าเป็นอาบัติ
๑๒. แสดงอาบัติว่าเป็นอนาบัติ
๑๓. แสดงอาบัติเบา (อาบัติอื่นนอกจากปาราชิกและสังฆาทิเสส) ว่าเป็นอาบัติหนัก (ปาราชิกและสังฆาทิเสส)
๑๔. แสดงอาบัติหนักว่าเป็นอาบัติเบา
๑๕. แสดงอาบัติที่มีส่วนเหลือ (อาบัติอื่นนอกจากปาราชิก) ว่าเป็นอาบัติที่ไม่มีส่วนเหลือ (ปาราชิก)
๑๖. แสดงอาบัติที่ไม่มีส่วนเหลือว่าเป็นอาบัติที่มีส่วนเหลือ
๑๗. แสดงอาบัติชั่วหยาบ (ปาราชิกและสังฆาทิเสส) ว่าเป็นอาบัติไม่ชั่วหยาบ (อาบัติอื่นนอกจากปาราชิกและสังฆาทิเสส)
๑๘. แสดงอาบัติไม่ชั่วหยาบว่าเป็นอาบัติชั่วหยาบ”

ฎีกาใหม่แต่งคาถาสรุปความว่า

ธมฺมวินยภาสิตา-　　จิณฺณปญฺญตฺติกา ทุกา
อาปตฺติลหุทุฏฺฐุลฺล-　　สาวเสสทุกานิ จ.
เอตานฏฺฐารส เภท-　　กรวตฺถูติ วุจฺจเร
วิปลฺลาสคหิตานิ　　วาทมูลูปนิสฺสยา.[๑๐๑]

"เหตุเหล่านี้ ๑๘ อย่าง คือ เหตุคู่ ได้แก่ ธรรม วินัย สิ่งที่ตถาคตไม่ได้ภาษิตไว้ จริยาวัตรที่ตถาคตได้ประพฤติมา สิ่งที่ตถาคตได้บัญญัติไว้ และเหตุคู่ ได้แก่ อาบัติ อาบัติเบา อาบัติชั่วหยาบ อาบัติที่มีส่วนเหลือ ชื่อว่า เหตุที่กระทำการแตกแยก ถูกถือเอาแล้วด้วยความฟั่นเฝือ เพราะมีมูลเหตุแห่งการวิวาทเป็นที่ตั้ง"]

คำอธิบาย สมาทาย

สมาทายาติ คเหตฺวา.

คำว่า สมาทาย แปลว่า ถือเอา

[ท่านอธิบาย สมาทาย ว่า คเหตฺวา เพื่อแสดงว่า

๑. ทา ธาตุที่มี สํ และ อา อยู่หน้า ใช้ในความหมายว่า ถือเอา เพราะเปลี่ยนเป็น คห ธาตุ

๒. แปลง ตฺวา ท้ายธาตุเป็น ย เพราะเปลี่ยนเป็น ตฺวา]

คำอธิบาย ปคฺคยฺห ติฏฺเฐยฺย

ปคฺคยฺห ติฏฺเฐยฺยาติ ตํ สงฺฆเภทสฺส อตฺถาย สํวตฺตนิกํ สงฺฆเภทนิพฺพตฺติสมตฺถํ การณํ คเหตฺวา ทีเปยฺย เจว นปฺปฏินิสฺสชฺเชยฺย จ.

คำว่า ปคฺคยฺห ติฏฺเฐยฺย (ยืนกรานไว้) หมายความว่า ถือเอาเหตุนั้นอันเป็นไปเพื่อประโยชน์แก่การแตกแยกของสงฆ์ คือ อันสามารถทำให้เกิดสงฆ์แตกแยกกัน พึงแสดงและไม่ยอมสละ

[คำว่า ปคฺคยฺห ติฏฺเฐยฺย แปลตามศัพท์ว่า "ประคองตั้งไว้" คือ ยืนกรานไว้นั่นเอง ในเรื่องนี้ท่าน

อธิบาย ปคฺคยฺห ติฏฺเจยฺย ในลักษณะอธิบายความว่าเป็นการแสดงและไม่ยอมสละ หมายความว่า ผู้ที่ยืนกรานไว้อย่างนี้จัดว่าได้แสดงเหตุนั้นทางกายและวาจา และไม่ยอมสละทางใจ ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

ยสฺมา ปน เอวํ ปคฺคณฺหตา ติฏฺจตา จ ตํ ทีปิตญฺเจว อวิสฺสฏฺจญฺจ โหติ, ตสฺมา ทีเปยฺย เจว นปฺปฏินิสฺสชฺเชยฺย จาติ วุตฺตํ.[๑๐๒]

“อนึ่ง ท่านกล่าวว่า ทีเปยฺย เจว นปฺปฏินิสฺสชฺเชยฺย จ เพราะบุคคลผู้ยืนกรานไว้อย่างนี้เป็นอันแสดงและไม่สละเหตุนั้น”

คำว่า สงฺฆเภทสฺส อตฺถาย สํวตฺตนิกํ อธิบาย เภทนสํวตฺตนิกํ ว่า มีรูปวิเคราะห์เป็นจตุตถีตัปปุริสสมาสว่า เภทนาย สํวตฺตนิกํ เภทนสํวตฺตนิกํ เพราะแยกศัพท์ออกเป็น ๒ ศัพท์ดังกล่าว

คำว่า สงฺฆเภทนิพฺพตฺติสมตฺถํ (อันสามารถทำให้เกิดสงฆ์แตกแยกกัน) แสดงอธิบายว่า เหตุอันเป็นไปเพื่อการแตกแยกของสงฆ์ ก็คือ เหตุอันสามารถทำให้เกิดสงฆ์แตกแยกกันนั่นเอง]

คำอธิบาย ภิกฺขูหิ เอวมสฺส วจนีโย

ภิกฺขูหิ เอวมสฺส วจนีโยติ เย ตํ ปคฺคยฺห ติฏฺจนฺตํ สมฺมุขา ปสฺสนฺติ, เย วา “อสุกสฺมึ นาม วิหาเร”ติ สุณนฺติ, เตหิ สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน อฑฺฒโยชนมตฺตํ คนฺตฺวาปิ ยฺวายํ อนนฺตเร “มา อายสฺมา”ติอาทิวจนกฺกโม วุตฺโต, เอวมสฺส วจนีโย. ทิสฺวา วา สุตฺวา วา อวทนฺตานํ ทุกฺกฏํ.

คำว่า ภิกฺขูหิ เอวมสฺส วจนีโย (พึงถูกภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวอย่างนี้) หมายความว่า ภิกษุเหล่าใดเห็นภิกษุผู้ยืนกรานไว้นั้นต่อหน้าหรือภิกษุเหล่าใดสดับว่าภิกษุในวิหารโน้น[ยืนกรานไว้] ภิกษุเหล่านั้นควรเดินทางไปหาแม้เพียงกึ่งโยชน์โดยขอบเขตต่ำสุด แล้วพึงว่ากล่าวอย่างนี้ตามลำดับถ้อยคำเป็นต้นว่า มา อายสฺมา (ท่านอย่าพยายามเพื่อทำลายสงฆ์ผู้พร้อมเพรียง) ที่ตรัสไว้ในประโยคถัดไป เมื่อภิกษุเห็นหรือได้ยินแล้วไม่ว่ากล่าว ต้องอาบัติทุกกฏ

[ใจความของประโยคนี้ คือ เย ฯเปฯ ปสฺสนฺติ, เย วา ฯเปฯ สุณนฺติ, เตหิ ฯเปฯ เอวมสฺส วจนีโย ส่วนประโยคเปยยาละเป็นพลความเท่านั้น ถ้าสามารถจับใจความของประโยคได้ ก็จะทำให้แปลและเข้าใจประโยคได้ชัดเจนยิ่งขึ้น มีการอธิบายศัพท์ดังนี้

๑. คำว่า เย ตํ ปคฺคยฺห ติฏฺจนฺตํ สมฺมุขา ปสฺสนฺติ, เย วา “อสุกสฺมึ นาม วิหาเร”ติ สุณนฺติ, เตหิ อธิบาย ภิกฺขูหิ ว่า ภิกษุดังกล่าวเป็นผู้เห็นหรือได้ยิน ถ้าไม่ใช่ภิกษุผู้เห็นหรือได้ยินแล้วไม่ไปว่ากล่าว ไม่ต้องอาบัติ

๒. คำว่า สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน อฑฺฒโยชนมตฺตํ คนฺตฺวาปิ แสดงคำอธิบายเพิ่มเติมว่า ภิกษุผู้เห็นหรือได้ยินต้องเดินทางไปว่ากล่าวด้วยตนเองแม้เป็นระยะทางกึ่งโยชน์ก็ตาม

๓. คำว่า ยฺวายํ อนนฺตเร "มา อายสฺมา"ติอาทิวจนกฺกโม วุตฺโต, เอวํ อธิบาย เอวํ (อย่างนี้) ว่า คือตามลำดับถ้อยคำที่ตรัสไว้ในประโยคถัดไปว่า มา อายสฺมา ฯเปฯ

คำว่า สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน อฑฺฒโยชนมตฺตํ คนฺตฺวาปิ ไม่ปรากฏโดยตรงในพระบาลี ท่านพระอรรถกถาจารย์เพิ่มเข้ามาเพื่อแสดงว่า ภิกษุผู้สดับแล้วไม่ไปว่ากล่าวในระยะทางเพียงนั้นต้องอาบัติทุกกฏ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กีว ทูเร สุตฺวา คนฺตฺวา อวทนฺตานํ ทุกฺกฏนฺติ อาห สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทนาติอาทิ.[๑๐๓]

"ท่านกล่าวว่า สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน (โดยขอบเขตเป็นอย่างต่ำ) เป็นต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า เมื่อภิกษุสดับแล้วไม่ไปว่ากล่าวในระยะทางเพียงไร จึงต้องอาบัติทุกกฏ"

คำอธิบายข้างต้นแสดงประโยชน์ของการกล่าวว่า สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน (โดยขอบเขตเป็นอย่างต่ำ) เป็นต้นในคัมภีร์อรรถกถา มีวิธีสัมพันธ์ตามหลักปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิกษุผู้เห็นหรือสดับพึงว่ากล่าวภิกษุนั้น

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุควรไประยะทางไกลเพียงใดจึงว่ากล่าว

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุควรว่ากล่าวภิกษุผู้อยู่ภายในวัดของตนเท่านั้นมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน อฑฺฒโยชนมตฺตํ คนฺตฺวาปิ อธิบายว่า ภิกษุไม่ควรว่ากล่าวภิกษุผู้อยู่ภายในวัดของตนเท่านั้น แต่ควรเดินทางไปหาแม้เพียงกึ่งโยชน์โดยขอบเขตต่ำสุดแล้วว่ากล่าว ดังนี้แล

ปิ ศัพท์ใน คนฺตฺวาปิ ประกอบร่วมกับ อฑฺฒโยชนมตฺตํ จึงต้องแปลร่วมกับบทนี้ หมายความว่า ภิกษุผู้เห็นหรือได้ยินต้องเดินทางไปพบจนถึงทางกึ่งโยชน์จากวัดที่พำนักของตน ปิ ศัพท์ดังกล่าวทำหน้าที่สัมภาวนาโชตกะ คือ แสดงการชมเชยหนทางที่ยาวถึงกึ่งโยชน์ และรวบรวมอรรถครหา คือ ตำหนิการอยู่วัดเดียวกันโดยอ้อมว่าจะป่วยกล่าวไปไยในการอยู่วัดเดียวกัน ตามหลักภาษา ปิ ศัพท์ชื่อว่า อัฏฐานปยุตตะ คือ ศัพท์ที่ประกอบในฐานะอื่นจากฐานะที่ใช้จริง หรือศัพท์ที่ประกอบในฐานะอันไม่เหมาะสมกับศัพท์ที่ประกอบร่วมในประโยค ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ปิสทฺโท เจตฺถ อฏฺฐานปยุตฺโต, ตสฺส อฑฺฒโยชนมตฺตนฺติ อิมินา สมฺพนฺโธ เวทิตพฺโพ.[๑๐๔]

"อนึ่ง ปิ ศัพท์ในที่นี้ประกอบในฐานะที่ไม่ใช่ฐานะ[ของตน] พึงทราบสัมพันธ์ของ ปิ ศัพท์นั้นกับบทนี้ว่า อฑฺฒโยชนมตฺตํ"

ในคัมภีร์ฎีกาพบ ปิ, อปิ, เอว ศัพท์เป็นต้นที่เป็นอัฏฐานปยุตตะเช่นนี้ในที่บางแห่ง ดังข้อความในฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคว่า

อฏฺฐานปยุตฺโต หิ เอวสทฺโท ยถาฐาเน น โยเชตพฺโพ.[๑๐๕]

"ที่จริงแล้ว เอว ศัพท์ประกอบในฐานะที่ไม่ใช่ฐานะ[ของตน]ไม่พึงประกอบตามฐานะ[ที่พบโดยตรง]"

การประกอบอุปสรรคหรือนิบาตไว้ในฐานะเช่นนี้ เรียกว่า อัฏฐานปโยคนัย คือ การประกอบในฐานะอื่นจากฐานะที่ใช้จริง หรือการประกอบในฐานะที่ไม่สมควรกับศัพท์ที่ประกอบร่วมในประโยค และส่วนอุปสรรคหรือนิบาตดังกล่าวชื่อว่า อัฏฐานปยุตตะ ท่านนิยมใช้ในที่บางแห่งตามความเหมาะสมเพื่อความงามแห่งบทหรือความสละสลวยแห่งคำ ดังข้อความในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินีว่า

ปทลีฬาทินา'ฏฺฐาเน ปยุตฺเตปิ ปโยชเย
ฐาเน ฐาเน ปยุตฺเตปิ ยถาฐาเน ปโยชเย.[๑๐๖]

"แม้เมื่อมีการประกอบในฐานะที่ไม่ใช่ฐานะ[ของตน]ด้วยความงามแห่งบทเป็นต้น แม้เมื่อศัพท์ควรประกอบในฐานะของตนๆ ที่ควรประกอบ บุคคลพึงประกอบศัพท์ตามฐานะ"

คำว่า ปยุตฺเต ในบาทที่ ๒ ฎีกาของสัททสารัตถชาลินีที่เขียนโดยท่านผู้แต่งคนเดียวกันได้อธิบายว่า สํโยชเน ตามนัยนี้แปลว่า "การประกอบ" โดยลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะ

คำว่า ปโยชเย ในบาทที่ ๒ ท่านอธิบายว่า ปยุชฺชิตพฺเพ แปลว่า "อันบุคคลพึงประกอบ" ตามนัยนี้มาจาก ป บทหน้า + ยุช ธาตุ + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ แต่บทที่ลง ณฺย ปัจจัยควรมีรูปว่า ปโยชฺย, ปโยชฺช ไม่ควรมีรูปว่า ปโยชย เพราะต้องลบพยัญชนะที่สุดธาตุแน่นอน

คำว่า ปยุตฺเต ในบาทที่ ๓ ท่านอธิบายว่า ปยุชฺชิตพฺเพ แปลว่า "อันบุคคลพึงประกอบ" ตามนัยนี้ลง ต ปัจจัยในอรรถอรหะและกรรมสาธนะ

คำว่า ปโยชเย ในบาทที่ ๔ ท่านอธิบายว่า ปโยเชยฺย ตามนัยนี้ลง เอยฺย สัตตมีวิภัตติท้าย ยุช ธาตุ + เณ ปัจจัย

คาถาข้างต้นแปลยากมากเพราะใช้คำกำกวมไม่ชัดเจน ต้องอาศัยคัมภีร์ฎีกาเป็นหลักในการแปล จึงอาจเขียนคาถาใหม่ให้ความหมายปรากฏชัดเจนว่า

ปทลีฬาทินา'ฏฺฐาเน ปยุตฺเตปิ ปโยชฺชเก
ฐาเน ฐาเน ปโยชฺเชปิ ยถาฐานํ ปโยชเย.

การประพันธ์บาลีในลักษณะนี้ทำให้เข้าใจง่ายขึ้นตามความเห็นของผู้แปล ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

ในประโยคว่า อสุกสฺมึ นาม วิหาเรติ สุณนฺติ ต้องเพิ่มบทกริยาเข้ามาเป็นปาฐเสสะว่า ปคฺคยฺห ติฏฺฐติ โดยให้คำว่า ปคฺคยฺห ติฏฺฐนฺตํ ติดตามมาจากประโยคต้น แล้วเปลี่ยน ติฏฺฐนฺตํ เป็นกริยาคุมพากย์ว่า ติฏฺฐติ เป็นการเปลี่ยนศัพท์ที่ติดตามมาจากประโยคหน้า

คำว่า ทิสฺวา วา สุตฺวา วา อวทนฺตานํ ทุกฺกฏํ (เมื่อภิกษุเห็นหรือได้ยินแล้วไม่ว่ากล่าว ต้องอาบัติทุกกฏ) ท่านกล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุผู้เห็นหรือได้ยินแล้วไม่ว่ากล่าวอยู่ จะต้องอาบัติอะไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุนั้นไม่ควรต้องอาบัติ เพราะไม่มีบัญญัติไว้โดยตรง มิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า เมื่อภิกษุเห็นหรือได้ยินแล้วไม่ว่ากล่าว ต้องอาบัติทุกกฏ

อนึ่ง การต้องอาบัติในเรื่องนี้เป็นการต้องอาบัติเพราะไม่ทำสิ่งที่ควรทำ (อกิริยสมุฏฐานาปัตติ) คือ การว่ากล่าวตักเตือนนั่นเอง

ความจริงแล้ว ผู้ที่บัญญัติอาบัติได้ คือ พระพุทธเจ้า และพระอรรถกถาจารย์เท่านั้น พระฎีกา-จารย์บัญญัติอาบัติไม่ได้ เพราะคัมภีร์อรรถกถามาจากปกิณกเทศนาของพระพุทธเจ้า และคำอธิบายของพระสาวก จึงบัญญัติอาบัติได้ แต่คัมภีร์ฎีกาแต่งโดยอนุชนรุ่นหลังเพื่ออธิบายศัพท์และความหมาย จึงบัญญัติอาบัติไม่ได้ อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ฎีกาของพระวินัยฉบับที่ ๓ ชื่อวิมติวิโนทนี มีข้อความที่ปรับอาบัติได้หลายแห่ง แต่ความเห็นนั้นไม่เป็นที่ยอมรับของพระพม่าผู้เชี่ยวชาญวินัย]

คำอธิบาย มา ศัพท์

เอตฺถ จ มาอิติ ปทํ "ปรกฺกมี"ติ ปเทน "อฏฺฐาสี"ติ ปเทน จ สทฺธึ "มา ปรกฺกมิ, มา อฏฺฐาสี"ติ โยเชตพฺพํ.

อนึ่ง ในปาฐะว่า มา อายสฺมา เป็นต้นนี้ บทว่า มา (อย่า) พึงประกอบร่วมกับบทว่า ปรกฺกมิ (พยายาม) และบทว่า อฏฺฐาสิ (ตั้งไว้) เป็นรูปว่า มา ปรกฺกมิ (อย่าพยายาม), มา อฏฺฐาสิ (อย่าตั้งไว้)

[บทว่า มา ไม่ได้ประกอบร่วมกับ ปรกฺกมิ ในประโยคต้นเท่านั้น แต่ยังติดตามไปประกอบร่วมกับบทว่า อฏฺฐาสิ ในประโยคหลังอีกด้วย ท่านจึงกล่าวคำข้างต้นเพื่ออธิบายข้อความนี้]

คำอธิบาย สเมตายสฺมา สงฺเฆน

สเมตายสฺมา สงฺเฆนาติ อายสฺมา สงฺเฆน สทฺธึ สเมตุ สมาคจฺฉตุ, เอกลทฺธิโก โหตูติ อตฺโถ. กึการณา. สมคฺโค หิ สงฺโฆ ฯเปฯ วิหรตีติ.

คำว่า สเมตายสฺมา สงฺเฆน (ขอท่านจงพร้อมเพรียงกับสงฆ์) หมายความว่า ท่านผู้มีอายุ จงถึงการรวมเข้ากับด้วยสงฆ์ หมายความว่า จงเป็นผู้มีความเห็นเดียวกัน

ถามว่า : เพราะเหตุไร

ตอบว่า : เพราะสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน เป็นผู้พลอยยินดี ไม่วิวาทกัน มีการสวดปาติโมกข์เสมอกัน ย่อมอยู่ผาสุก

[ประโยคว่า อายสฺมา สงฺเฆน ฯเปฯ อธิบายศัพท์ดังต่อไปนี้

๑. คำว่า สเมตายสฺมา ตัดบทเป็น สเมตุ + อายสฺมา ไม่ใช่มาจาก สเมตา บท และ ยสฺมา บท โดย สเมตุ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + อิ ธาตุ + อ ปัจจัย + ตุ วิภัตติ

๒. คำว่า สเมตุ มีอรรถเหมือน สมาคจฺฉตุ (จงถึงการรวมเข้า) โดย เอตุ ใช้ในความหมายว่า ถึง (สํ อุปสรรคเป็นไปในอรรถว่า สโมธาน = รวมเข้า)

๓. คำว่า สงฺเฆน สัมพันธ์เป็นสหาทิโยคะในปาฐเสสะว่า สทฺธึ ไม่สัมพันธ์กับบทว่า สเมตุ เพราะเพิ่มบทว่า สทฺธึ เข้ามาในประโยค

ประโยคว่า เอกลทฺธิโก โหตูติ อตฺโถ (หมายความว่า จงเป็นผู้มีความเห็นเดียวกัน) กล่าวไว้เพื่ออธิบายว่า การพร้อมเพรียงหรือการถึงการรวมเข้าเป็นอันเดียวกันนั้น เป็นการรวมเข้าทางใจเป็นอันเดียวกัน โดยมีความเห็นอันเสมอกัน คือ เห็นธรรมว่าเป็นธรรมเสมอกัน หรือเห็นอธรรมว่าเป็นอธรรมเสมอกัน ดังนี้เป็นต้น ไม่ใช่การรวมเข้าทางกายด้วยการอยู่ภายในหัตถบาส

คำว่า เอกลทฺธิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอกา ลทฺธิ อสฺสาติ เอกลทฺธิโก = ผู้มีความเห็นเดียวกัน

(ลง ก ปัจจัยในพหุพพีหิสมาส โดย ลทฺธิ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ ทิฏฺฐิ และ คหณ ศัพท์)

คำว่า กึการณา แสดงว่า หิ ศัพท์ในประโยคว่า สมคฺโค หิ ฯเปฯ เป็นเหตุโชตกะหรือการณโชตกะ คือ แสดงเหตุให้ปรากฏชัดเจน ดังนั้น หิ ศัพท์จึงแปลว่า “ยสฺมา (เพราะเหตุใด)” แล้วควรเพิ่มประโยค ตสฺมา เข้ามาประกอบร่วมกัน โดยนำประโยคต้นมาเป็นประโยคผลที่ประกอบกับ ตสฺมา เป็นรูปว่า ตสฺมา สเมตายสฺมา สงฺเฆน แต่บาลีสนามหลวงไทยนิยมแปล หิ ว่า “เพราะว่า” ก็ทำให้คำแปลสั้นขึ้น]

คำอธิบาย สมฺโมทมาโน

ตตฺถ สมฺโมทมาโนติ อญฺญมญฺญสมฺปตฺติยา สุฏฺฐุ โมทมาโน.

ในพากย์นั้น คำว่า สมฺโมทมาโน (ผู้พลอยยินดี) หมายความว่า ผู้ยินดีด้วยดี เพราะความพรั่งพร้อมของกันและกัน

[คำว่า "เพราะความพรั่งพร้อมของกันและกัน" หมายความว่า คำนี้กล่าวถึงมุทิตาที่พลอยยินดีสมบัติของผู้อื่น

ท่านอธิบาย สํ ใน สมฺโมทมาโน ว่า สุฏฺฐุ (ด้วยดี) เพื่อแสดงว่า สํ อุปสรรคใน สมฺโมทมาโน เป็นไปในอรรถว่า สุฏฺฐุ

คำว่า อญฺญมญฺญสมฺปตฺติยา แสดงอธิบายว่า ความเป็นผู้ยินดีด้วยดีมีได้เพราะความพรั่งพร้อมของกันและกัน คือ ความมีทิฏฐิและจิตเสมอกัน ไม่ใช่ความพรั่งพร้อมด้วยลาภยศสรรเสริญ]

คำอธิบาย อวิวทมาโน

อวิวทมาโนติ "อยํ ธมฺโม, นายํ ธมฺโม"ติ เอวํ น วิวทมาโน.

คำว่า อวิวทมาโน (ไม่วิวาทกัน) หมายความว่า ไม่วิวาทกันอย่างนี้ว่า นี้เป็นธรรม นี้ไม่ใช่ธรรม เป็นต้น

[คำว่า น วิวทมาโน อธิบายคำว่า อวิวทมาโน ว่ามีรูปวิเคราะห์กรรมธารยสมาสว่า

- น วิวทมาโน อวิวทมาโน (แปลง น เป็น อ)

คำว่า "อยํ ธมฺโม, นายํ ธมฺโม"ติ เอวํ แสดงลักษณะของการวิวาทดังกล่าวว่า ไม่ใช่การวิวาททางกาย แต่เป็นการวิวาททางใจโดยมีความเห็นไม่เสมอกัน]

คำอธิบาย เอกุทฺเทโส

เอโก อุทฺเทโส อสฺสาติ เอกุทฺเทโส, เอกโต ปวตฺตปาติโมกฺขุทฺเทโสติ อตฺโถ.

คำว่า เอกุทเทสะ คือ มีการสวด[ปาติโมกข์]เสมอกัน หมายความว่า มีการสวดปาติโมกข์ที่เป็นไปร่วมกัน

[คำว่า เอโก อุทฺเทโส อสฺสาติ เอกุทฺเทโส แสดงรูปวิเคราะห์ของ เอกุทฺเทส เป็นฉัฏฐีพหุพพีหิ-สมาส ไม่ใช่มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า เอโก อุทฺเทโส เอกุทฺเทโส

คำว่า เอกโต ปวตฺตปาติโมกฺขุทฺเทโส อธิบาย เอกุทฺเทส ว่า

๑. การสวดในเรื่องนี้เป็นการสวดปาติโมกข์ ไม่ใช่การสวดธรรมอื่น เพราะอธิบายว่า ปาติ-โมกฺขุทฺเทโส (การสวดปาติโมกข์)

๒. เอก ศัพท์ใน เอกุทฺเทส ใช้ในความหมายว่า ตุลฺย (เหมือนกัน, เสมอกัน) เพราะอธิบายว่า เอกโต ปวตฺต (เป็นไปร่วมกัน) ไม่ใช่เป็นไปในความหมายว่า สงฺขฺยา (จำนวน) ดังคำว่า เอโก ปุคฺคโล (บุคคลหนึ่ง) เป็นต้น

ฎีกาใหม่อธิบายว่า การสวดปาติโมกข์เสมอกัน หมายความว่า ถ้าสงฆ์ไม่พร้อมเพรียงกัน ก็จะสวดปาติโมกข์แยกกันในภายนอกสีมา คือ ในแม่น้ำ สระน้ำที่เกิดเอง (ชาตัสสระ) หรือทะเล หรือในบริเวณใกล้เคียงคือขัณฑสีมาที่อยู่ภายในมหาสีมา ดังนั้น ท่านจึงอธิบาย เอก (เสมอกัน) ว่า เอกโต ปวตฺต (เป็นไปร่วมกัน) การอธิบายในลักษณะนี้เป็นการอธิบายความ ไม่ใช่การอธิบายอรรถของ เอก ศัพท์ตามหลักภาษา ดังข้อความในฎีกาใหม่นั้นว่า

อสมคฺโค หิ วิสุํ ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสติ พหิสีมายํ วา อนุปริเวณิยํ วาติ น เอกุทฺเทโส. เตนาห เอกโต ปวตฺตปาติโมกฺขุทฺเทโสติ อตฺโถติ.[๑๐๗]

“โดยแท้จริงแล้ว สงฆ์ผู้ไม่พร้อมเพรียงกันย่อมสวดปาติโมกข์แยกกันในภายนอกสีมา หรือในบริเวณใกล้เคียง ดังนั้น จึงไม่มีการสวดปาติโมกข์เสมอกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอกโต ปวตฺตปาติโมกฺขุทฺ-เทโสติ อตฺโถ (หมายความว่า มีการสวดปาติโมกข์ที่เป็นไปร่วมกัน)”]

คำอธิบาย ผาสุ วิหรติ

ผาสุ วิหรตีติ สุขํ วิหรติ.

คำว่า ผาสุ วิหรติ (ย่อมอยู่ผาสุก) หมายความว่า ย่อมอยู่เป็นสุข

[คำว่า สุขํ แสดงคำไวพจน์ของ ผาสุ การแสดงคำไวพจน์มีประโยชน์เพื่อแสดงอรรถของบทนั้นๆ โดยอ้อม เพราะคำไวพจน์เป็นศัพท์ที่มีอรรถเหมือนกัน ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๘) แสดงคำไวพจน์ไว้ ๓ ศัพท์ว่า สุข, สาต และ ผาสุ

คำว่า ผาสุ มีศัพท์เดิมมาจาก ผาสุํ ลบนิคคหิตเพื่อให้คำสละสลวย โดยถือว่าบทกิริยาวิเสสนะมักลงทุติยาวิภัตติ

อีกอย่างหนึ่งลง สิ ปฐมาวิภัตติก็ได้ เพราะบทกิริยาวิเสสนะอาจลงปฐมาวิภัตติหรือทุติยาวิภัตติก็ได้ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สัททัตถเภทจินตา (คาถา ๓๐๔)]

เอวํ วิสุมฺปิ สงฺฆมชฺเฌปิ ติกฺขตฺตุํ วุจฺจมานสฺส อปฺปฏินิสฺสชฺชโต ทุกฺกฏํ.

เมื่อภิกษุถูกว่ากล่าวถึง ๓ ครั้งโดยเฉพาะก็ดีในท่ามกลางสงฆ์ก็ดีอย่างนี้ ยังไม่สละต้องอาบัติทุกกฏ

[ท่านกล่าวประโยคนี้เพื่อแสดงว่า ภิกษุผู้ถูกว่ากล่าวถึง ๓ ครั้งแล้วยังไม่สละความเห็นของตนต้องอาบัติทุกกฏตามจำนวนของภิกษุผู้ว่ากล่าว คือ ถ้าภิกษุผู้ว่ากล่าวมี ๑๐ รูป ก็ต้องอาบัติทุกกฏ ๑๐ ครั้ง ดังนี้เป็นต้น]

คำอธิบาย เอวญฺจ โส เป็นต้น

เอวญฺจ โสติอาทิมฺหิ สมนุภาสิตพฺโพติ สมนุภาสนกมฺมํ กาตพฺพํ.

ในคำเป็นต้นว่า เอวญฺจ โส (ภิกษุนั้นผู้ถูกภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวอย่างนี้แล พึงยกย่องเหมือนอย่างนั้นเทียว) คำว่า สมนุภาสิตพฺโพ (พึงถูกภิกษุทั้งหลายสวดสมนุภาสน์) หมายความว่า พึงกระทำสมนุภาสนกรรม (กรรมคือการว่ากล่าวบ่อยๆ ด้วยญัตติและกรรมวาจา)

[คำว่า สมนุภาสิตพฺโพ ไม่ใช่การถูกว่ากล่าวบ่อยๆ ด้วยคำว่า มา อายสฺมา เป็นต้นที่กล่าวมาแล้วในประโยคก่อน แต่เป็นการถูกว่ากล่าวด้วยญัตติ ๑ ครั้ง กรรมวาจา ๓ ครั้ง ว่า สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อยํ อิตฺถนฺนาโม ภิกฺขุ สมคฺคสฺส สงฺฆสฺส เภทาย ปรกฺกมติ เป็นต้น]

คำอธิบาย อิจฺเจตํ กุสลํ

อิจฺเจตํ กุสลนฺติ อิติ เอตํ ปฏินิสฺสชฺชนํ กุสลํ เขมํ โสตฺถิภาโว ตสฺส ภิกฺขุโน.

คำว่า อิจฺเจตํ กุสลํ แปลว่า การสละนั้นอย่างนี้เป็นการดี คือ เป็นความเกษม กล่าวคือความสวัสดีของภิกษุนั้น [เพราะไม่ต้องอาบัติเมื่อสละอยู่]

[ข้อความข้างต้นอธิบายศัพท์และความหมาย ดังนี้

๑. คำว่า อิจฺเจตํ ตัดบทเป็น อิติ + เอตํ

๒. คำว่า เอตํ เพิ่มคำว่า ปฏินิสฺสชฺชนํ เข้ามา โดยเปลี่ยนคำว่า ปฏินิสฺสชฺเชยฺย เป็นบทนามว่า ปฏินิสฺสชฺชนํ

๓. กุสล ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า อนวชฺช (ไม่มีโทษ) เพราะอธิบายว่า เขมํ (ความเกษม) อนึ่ง กุสล ศัพท์ใช้ในความหมาย ๔ อย่างตามสมควร พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

อาโรคฺเย กุสลํ อิฏฺฐ- วิปาเก กุสโล ตถา
อนวชฺชมฺหิ เฉเก จ กถิโต วาจฺจลิงฺคิโก.[๑๐๘]

"กุสล ศัพท์ นปุงสกลิงค์ ย่อมเป็นไปในความไม่มีโรค, กุสล ศัพท์ ปุงลิงค์ ย่อมเป็นไปในวิบากที่น่าปรารถนา, กุสล ศัพท์ มีลิงค์ตามเนื้อความที่ศัพท์สื่อถึง ย่อมเป็นไปในความไม่มีโทษ และผู้ฉลาด"

๔. เขม ศัพท์ใช้ในความหมายว่า โสตฺถิภาโว (ความสวัสดี) เพราะอธิบายว่า โสตฺถิภาโว ไม่ใช่เป็นไปในอรรถว่า นิพพาน

อนึ่ง ความสวัสดีในเรื่องนี้ คือ การที่ไม่ต้องอาบัตินั้นเอง เพราะผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสนั้นไม่มีความสวัสดีแก่ตนเอง]

คำอธิบาย โน เจ ปฏินิสฺสชฺเชยฺย, สงฺฆาทิเสโส

โน เจ ปฏินิสฺสชฺเชยฺย, สงฺฆาทิเสโสติ เอตฺถ สมนุภาสนกมฺมปริโยสาเน อปฺปฏินิสฺสชฺชนฺตสฺส สงฺฆาทิเสโส. เสสํ อุตฺตานปทตฺถเมว.

คำว่า โน เจ ปฏินิสฺสชฺเชยฺย, สงฺฆาทิเสโส (หากเธอไม่สละ เป็นสังฆาทิเสส) นี้หมายความว่า กองอาบัติชื่อสังฆาทิเสสย่อมมีแก่ภิกษุผู้ไม่สละเมื่อสวดสมนุภาสนกรรมจบแล้ว

บทที่เหลือมีความหมายของบทชัดเจนแล้วนั่นเทียว

[ภิกษุดังกล่าวไม่ได้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสด้วยเหตุเพียงไม่สละความเห็นของตน หรือในขณะถูกว่ากล่าวด้วยคำว่า มา อายสฺมา เป็นต้น แต่ต้องอาบัติเมื่อสวดสมนุภาสนกรรมจบแล้วเท่านั้น]

สถานที่เป็นต้น

ราชคเห เทวทตฺตํ อารพฺภ สงฺฆเภทาย ปรกฺกมนวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตํ.

สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภพระเทวทัตในเมืองราชคฤห์ เพราะเหตุคือการพยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์

ประเภทของบัญญัติ

สาธารณปญฺญตฺติ.

[สิกขาบทนี้]เป็นสาธารณบัญญัติ (ข้อบัญญัติทั่วไปแก่ภิกษุและภิกษุณี)

[ตามปกติสังฆเภทกกรรมเป็นกรรมที่ภิกษุทำภายในสีมาเดียวกัน จึงสำเร็จ แต่ภิกษุณีทำกรรมร่วมกับภิกษุไม่ได้ จึงไม่อาจทำกรรมดังกล่าวได้ แต่อย่างไรก็ตาม ภิกษุณีก็อาจขวนขวายเพื่อให้สงฆ์เกิดความแตกแยกกันได้ และต้องอาบัติด้วยสิกขาบทนี้ได้เมื่อถูกสงฆ์ทำสมนุภาสนกรรม ดังนั้น สิกขาบทนี้จึงจัดเป็นสาธารณบัญญัติ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กิญฺจาปิ ภิกฺขุนี สงฺฆํ น ภินฺทติ, อปิจ โข เภทาย ปรกฺกมตีติ สาธารณปญฺญตฺตีติ วุตฺตํ.[๑๐๙]

“ภิกษุณีทำลายสงฆ์ไม่ได้แม้ก็จริง แต่ย่อมขวนขวายเพื่อทำลายสงฆ์ได้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สาธารณปญฺญตฺติ (ข้อบัญญัติทั่วไปแก่ภิกษุและภิกษุณี)”]

อาณัติ

อนาณตฺติกํ.

[สิกขาบทนี้]เป็นอนาณัตติกะ (ไม่มีการใช้ผู้อื่น)

อาบัติ

สมนุภาสนกมฺเม กริยมาเน อปฺปฏินิสฺสชฺชนฺตสฺส ญตฺติปริโยสาเน ทุกฺกฏํ, ทฺวีหิ กมฺมวาจาหิ เทฺว ถุลฺลจฺจยา, “ยสฺส นกฺขมติ, โส ภาเสยฺยา”ติ เอวํ ยฺย-การปตฺตาย ตติยกมฺมวาจาย ตญฺจ ทุกฺกฏํ เต จ ถุลฺลจฺจยา ปฏิปฺปสฺสมฺภนฺติ, สงฺฆาทิเสโสเยว ติฏฺฐติ.

- เมื่อสงฆ์ทำสมนุภาสนกรรมอยู่ ภิกษุยังไม่สละ[ความเห็นนั้น] ต้องอาบัติทุกกฏในตอนท้ายของญัตติ

- ต้องอาบัติถุลลัจจัย ๒ ครั้งด้วยกรรมวาจา ๒ ครั้ง

- เมื่อ[สวด]กรรมวาจาครั้งที่ ๓ ถึง ยฺย อักษรอย่างนี้ว่า ยสฺส นกฺขมติ, โส ภาเสยฺย อาบัติทุกกฏและอาบัติถุลลัจจัยเหล่านั้น ย่อมสงบไป มีเพียงอาบัติสังฆาทิเสสคงอยู่

[ภิกษุที่ต้องอาบัติสังฆาทิเสสเมื่อถูกทำสมนุภาสนกรรมแล้ว อาบัติ ๒ อย่าง คือ ทุกกฏ ๑ ครั้งด้วยญัตติ และถุลลัจจัย ๒ ครั้งด้วยกรรมวาจา เมื่อ[สวด]กรรมวาจาครั้งที่ ๓ อาบัติ ๒ อย่าง ย่อมสงบไปเหมือนอสาธารณอาบัติที่สงบไปด้วยการเปลี่ยนเพศนั้นเอง กล่าวคือ ถ้าภิกษุเปลี่ยนเพศเป็นภิกษุณี หรือภิกษุณีเปลี่ยนเพศเป็นภิกษุ อาบัติเฉพาะที่ไม่ทั่วไปแก่ภิกษุและภิกษุณีย่อมสงบไปตามธรรมชาติ คงเหลือเพียงอาบัติที่ทั่วไปแก่ภิกษุและภิกษุณีเท่านั้น]

อนาบัติ

อสมนุภาสิยมานสฺส จ ปฏินิสฺสชฺชนฺตสฺส จ อุมฺมตฺตกาทีนญฺจ อนาปตฺติ.

ไม่ต้องอาบัติแก่ :-

- ภิกษุไม่ถูกสวดสมนุภาสน์
- ภิกษุสละทิฏฐิ
- ภิกษุบ้า เป็นต้น

[พระเทวทัตผู้เป็นอาทิกัมมิกะ จึงไม่ต้องอาบัติตามสิกขาบทนี้ แต่พระอริฏฐะผู้ไม่สละความเห็นผิดตามที่กล่าวไว้ในอริฏฐสิกขาบท แม้เป็นอาทิกัมมิกะ ก็ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะกล่าวถึงการปรับอาบัติไว้ในกัมมขันธกะว่า

ปฐมํ อริฏฺโฐ ภิกฺขุ โจเทตพฺโพ. โจเทตฺวา สาเรตพฺโพ, สาเรตฺวา อาปตฺตึ อาโรเปตพฺโพ.[๑๑๐]

“พระอริฏฐะพึงถูกกล่าวหาก่อน เมื่อถูกกล่าวหาแล้วพึงให้ระลึก เมื่อถูกให้ระลึกแล้วพึงยกขึ้นสู่อาบัติ”]

วิบัติ

สีลวิปตฺติ.

[อาบัตินี้]เป็นศีลวิบัติ

องค์ประกอบ

เภทาย ปรกฺกมนํ, ธมฺมกมฺเมน สมนุภาสนํ, กมฺมวาจาปริโยสานํ, อปฺปฏินิสฺสชฺชนนฺติ อิมาเนตฺถ จตฺตาริ องฺคานิ.

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๔ เหล่านี้ คือ

๑. พยายามเพื่อการแตกแยก

๒. ว่ากล่าวด้วยกรรมอันชอบธรรม

๓. สวดจบกรรมวาจา

๔. ไม่สละความเห็น

ประเภทของสมุฏฐานเป็นต้น

สมนุภาสนสมุฏฺฐานํ, อกิริยํ, สญฺญาวิโมกฺขํ, สจิตฺตกํ, โลกวชฺชํ, กายกมฺมํ, วจีกมฺมํ, อกุสลจิตฺตํ, ทุกฺขเวทนนฺติ.

[สิกขาบทนี้]เป็น :-

- สมนุภาสนสมุฏฐาน (มีสมนุภาสนสิกขาบทเป็นสมุฏฐาน)

[คำว่า สมนุภาสนสมุฏฐาน คือ อาบัติที่เกิดด้วยสมุฏฐานที่ ๖ คือ กาย วาจา กับจิต]

- อกิริยะ (ต้องอาบัติเพราะไม่กระทำ[การเปลี่ยนแปลงทางกายและการเปล่งวาจาว่าจะสละความเห็นผิด])
- สัญญาวิโมกข์ (มีการพ้นโทษเพราะไม่มีสัญญาคิดว่าจะไม่สละ)
- สจิตตกะ (มีจิตคิดว่าจะไม่สละ)
- โลกวัชชะ (มีโทษทางโลก)
- กายกรรม (ต้องอาบัติทางกายทวาร)
- วจีกรรม (ต้องอาบัติทางวจีทวาร)
- อกุศลจิต (โลภมูลจิต)

- ทุกขเวทนา

สงฺฆเภทสิกฺขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายสังฆเภทสิกขาบท

---

๑๑. คำอธิบายเภทานุวัตตกสิกขาบท

คำอธิบาย ตสฺเสว

เอกาทสเม ตสฺเสว โข ปนาติ โย สงฺฆเภทาย ปรกฺกมติ, ตสฺเสว.

โปรดทราบเนื้อความในสิกขาบทที่ ๑๑ ดังนี้

คำว่า ตสฺเสว โข ปน (ภิกษุนั้นแล) หมายความว่า ภิกษุผู้พยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์นั้นนั่นแหละ

[ท่านแสดงว่าข้อความว่า “ภิกษุนั้นแล” ที่กล่าวไว้ในคำว่า ตสฺเสว โข ปน คือ ภิกษุผู้พยายามเพื่อทำสังฆเภท แม้ ต ศัพท์ในประโยคนี้จะไม่มี ย ศัพท์อยู่ในประโยคหน้าก็ถือว่าถูกต้อง ตามหลักภาษาเรียกว่า ปสิทธวิสัย (มีวิสัยที่ปรากฏชัดเจนแล้ว) โดยไม่จำเป็นต้องประกอบ ย ศัพท์ร่วมด้วย ดังประโยคมหานมัสการว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส (ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น)

อนึ่ง การเขียนบาลีโดยการประกอบ ย และ ต ศัพท์ในกรณีเช่นนี้ มีประโยชน์เพื่อให้ปรากฏเนื้อความว่า เป็นใคร หรืออะไรได้ชัดเจนขึ้น แม้ในภาษาไทยจะเข้าใจยากอยู่บ้าง แต่ถ้าพยายามทำความเข้าใจก็จะคุ้นเคยกับสำนวนในภาษาบาลี ทั้งนี้เพราะ ปรกฺกมติ เป็นบทกัตตุวาจกจึงระบุความเป็นกัตตาได้ชัดเจนที่สุด มากกว่าจะแต่งเป็นรูปว่า สงฺฆเภทาย ปรกฺกมนฺตสฺส ตสฺเสว (ภิกษุผู้พยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์นั้นนั่นแหละ) ซึ่งถือว่าเป็นประโยคที่ยาวกว่าประโยคว่า โย สงฺฆเภทาย ปรกฺกมติ, ตสฺเสว]

คำอธิบาย อนุวตฺตกา

อนุวตฺตกาติ ตสฺส ทิฏฺฐึ ขนฺตึ รุจึ คหเณน อนุปฏิปชฺชนกา.

คำว่า อนุวตฺตกา (ประพฤติตาม) หมายความว่า ประพฤติตามโดยการถือเอาความเห็น ความต้องการ และความชอบใจของภิกษุนั้น

[คำว่า อนุปฏิปชฺชนกา (ประพฤติตาม) อธิบาย อนุวตฺตกา ที่แปลตามศัพท์ว่า "เป็นไปตาม" เพื่อแสดงว่า วตุ หรือ วตฺตุ ธาตุในบทนี้ใช้ในอรรถว่า วตฺตน (เป็นไป) ไม่ใช้ในอรรถว่า อาวตฺตน (เวียน-มา) เพราะเปลี่ยนจาก วตุ หรือ วตฺตุ ธาตุเป็นรูปว่า ปฏิปชฺชนกา (ปติ บทหน้า + ปท ธาตุ = ไป + ย ปัจจัย + ยุ ปัจจัย + ก อาคม) ซึ่งปรากฏในความหมายว่า ประพฤติ

คำว่า อนุวตฺตก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อนุคนฺตฺวา วตฺตนฺตีติ อนุวตฺตกา = ผู้เป็นไปตาม ชื่อว่า อนุวัตตกะ

ข้อความว่า ตสฺส ทิฏฺฐึ ขนฺตึ รุจึ คหเณน (โดยการถือเอาความเห็น ความต้องการ และความชอบใจของภิกษุนั้น) อธิบายบทว่า อนุปฏิปชฺชนกา ว่า การประพฤติตามในเรื่องนี้ไม่ใช่การประพฤติตามทางกายโดยเนื่องด้วยอิริยาบถ แต่เป็นการประพฤติตามทางใจ โดยการถือเอาความเห็น ความต้องการ และความชอบใจของภิกษุนั้น

คำว่า ตสฺส ทิฏฺฐึ ขนฺตึ รุจึ คหเณน (โดยการถือเอาความเห็น ความต้องการ และความชอบใจของภิกษุนั้น) มีวิธีสัมพันธ์อรรถของบท ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อนุปฏิปชฺชนกา (ประพฤติตาม)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุเหล่านั้นประพฤติตามอย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุเหล่านั้นควรประพฤติตามทางกายโดยเนื่องด้วยอิริยาบถมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ตสฺส ทิฏฺฐึ ขนฺตึ รุจึ คหเณน (โดยการถือเอาความเห็น ความต้องการ และความชอบใจของภิกษุนั้น) อธิบายว่า ภิกษุเหล่านั้นไม่ได้ประพฤติตามทางกายโดยเนื่องด้วยอิริยาบถ แต่ประพฤติตามทางใจโดยการถือเอาความเห็น ความต้องการ และความชอบใจของภิกษุผู้ทำสังฆเภทนั้น

คำว่า ทิฏฺฐิ, ขนฺติ และ รุจิ เป็นคำไวพจน์ที่กล่าวถึงสิ่งเดียวกัน แม้จะแปลต่างกันก็หมายถึงฉันทะของภิกษุผู้ทำสังฆเภท มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ทสฺสนํ ทิฏฺฐิ (ทิส ธาตุ = ดู + ติ ปัจจัย)

- ขมนํ ขนฺติ (ขมุ ธาตุ = อดทน + ติ ปัจจัย)

- รุจนํ รุจิ (รุจ ธาตุ = ชอบใจ + อิ ปัจจัย)]

คำอธิบาย วคฺควาทกา

วคฺคํ อสามคฺคิปกฺขิยวจนํ วทนฺตีติ วคฺควาทกา.

คำว่า วัคควาทกะ คือ ผู้พูดแบ่งพวก กล่าวคือ พูดคำที่มีในฝ่ายแห่งความไม่ปรองดอง

[คำว่า วคฺควาทก มีรูปวิเคราะห์เป็นตัปปุริสสมาสว่า

- วคฺคํ วทนฺตีติ วคฺควาทกา = ผู้พูดแบ่งพวก ชื่อว่า วัคควาทกะ

ไม่ใช่มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมธารยสมาสว่า

- วคฺคา จ เต วาทกา จาติ วคฺควาทกา = ผู้พูดที่เป็นพวก ชื่อว่า วัคควาทกะ

คำว่า อสามคฺคิปกฺขิยวจนํ (พูดคำที่มีในฝ่ายแห่งความไม่ปรองดอง) อธิบาย วคฺค ศัพท์ที่แปลตามศัพท์ว่า "พวก/ฝ่าย" ว่าเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงพวก/ฝ่ายอันเป็นผล แต่เจตนาหมายถึงคำที่ทำให้แบ่งพวกอันเป็นเหตุ ดังคำว่า โอทนํ ปจติ (หุงข้าว) คำว่า โอทนํ แม้จะกล่าวถึงข้าวสุก แต่มุ่งให้หมายถึงข้าวสาร จึงเป็นคำที่กล่าวถึงข้าวสุกอันเป็นผล แต่เจตนาหมายถึงข้าวสารอันเป็นเหตุ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยํ วจนํ สมคฺเคปิ วคฺเค อวยวภูเต กโรติ ภินฺทติ, ตํ กลหการกวจนํ อิธ วคฺคนฺติ วุจฺจตีติ อาห วคฺคํ อสามคฺคิปกฺขิยวจนํ วทนฺตีติ.[๑๑]

"คำใดย่อมทำให้ผู้ปรองดองกันเป็นฝักฝ่าย คือ เป็นส่วนๆ กล่าวคือ ย่อมทำลาย คำที่ทำการทะเลาะนั้นชื่อว่า วรรค ในที่นี้ ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า วคฺคํ อสามคฺคิปกฺขิยวจนํ วทนฺติ (ผู้พูดแบ่งพวก กล่าวคือ พูดคำที่มีในฝ่ายแห่งความไม่ปรองดอง)"

คำว่า อสามคฺคิปกฺขิยวจน มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- คำของบุคคลที่มีในฝ่ายแห่งความไม่ปรองดอง = อสามคฺคิปกฺเข ภวา อสามคฺคิปกฺขิยา, อสามคฺคิปกฺขิยานํ วจนํ อสามคฺคิปกฺขิยวจนํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

- คำที่มีในฝ่ายแห่งความไม่ปรองดอง = อสามคฺคิปกฺเข ภวํ อสามคฺคิปกฺขิยํ, อสามคฺคิปกฺขิยํ จ ตํ วจนญฺจาติ อสามคฺคิปกฺขิยวจนํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

คำว่า อสามคฺคิปกฺข ตามนัยทั้ง ๒ มีรูปวิเคราะห์เหมือนกันว่า

- สมคฺคสฺส ภาโว สามคฺคี (สมคฺค ศัพท์ + ณ ปัจจัยในภาวตัทธิต)

- น สามคฺคี อสามคฺคี (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)

- อสามคฺคิยา ปกฺโข อสามคฺคิปกฺโข (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

คำอธิบาย เอโก วา เทฺว วา ตโย วา

ยสฺมา ปน ติณฺณํ อุทฺธํ กมฺมารหา น โหนฺติ. น หิ สงฺโฆ สงฺฆสฺส กมฺมํ กโรติ, ตสฺมา "เอโก วา เทฺว วา ตโย วา"ติ วุตฺตํ.

อนึ่ง ภิกษุมากกว่า ๓ รูปไม่เป็นผู้ควรแก่การทำกรรม เพราะสงฆ์ไม่ทำกรรมแก่สงฆ์ ฉะนั้นจึงตรัสว่า เอโก วา เทฺว วา ตโย วา (๑ รูปบ้าง ๒ รูปบ้าง ๓ รูปบ้าง)

[คำว่า อุทฺธํ โดยทั่วไปเป็นบทนิบาตที่ลง สฺมึ วิภัตติ แปลว่า "ในเบื้องบน" แต่ในที่นี้ควรลง โย ปฐมาวิภัตติ เพราะเป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า ภิกฺขู จึงแปลว่า "อันเป็นเบื้องบน"

โดยเหตุที่ภิกษุที่ปฏิบัติตามพระเทวทัตมีหลายรูป แต่ภิกษุมากกว่า ๓ รูปไม่เป็นผู้ควรแก่การทำกรรม เนื่องจากสงฆ์ไม่ทำกรรมแก่สงฆ์ ดังนั้น จึงต้องแยกภิกษุเหล่านั้นออกเป็นกลุ่มๆ แล้วทำกรรมหลายครั้ง พระพุทธองค์จึงตรัสว่า เอโก วา เทฺว วา ตโย วา (๑ รูปบ้าง ๒ รูปบ้าง ๓ รูปบ้าง)

คำว่า ตสฺมา เพิ่มบทว่า อกมฺมารหตฺตา (เพราะเป็นผู้ไม่ควรแก่กรรม) โดยเปลี่ยน กมฺมารหา น โหนฺติ เป็นบทนามดังกล่าว นอกจากนั้น ประโยคว่า น หิ สงฺโฆ สงฺฆสฺส กมฺมํ กโรติ ถือว่าเป็นเหตุช่วยในเรื่องนี้ ส่วนเหตุหลักก็คือประโยคต้นว่า ยสฺมา ปน ติณฺณํ อุทฺธํ กมฺมารหา น โหนฺติ

ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า กรรมที่สงฆ์ไม่ควรทำต่อกัน คือ นิคคหกรรม หมายถึง กรรมที่ข่มภิกษุเพื่อให้สละความเห็นของตน ซึ่งตรัสไว้ในสิกขาบทนี้ ส่วนกรรมอื่นจากนี้ เช่น อุพพาหิกกรรม (กรรมที่คัดเลือกภิกษุ) ควรกระทำแม้แก่ภิกษุจำนวนมาก ดังข้อความในฎีกาใหม่นั้นว่า

น หิ สงฺโฆ สงฺฆสฺส กมฺมํ กโรตีติ อิทํ นิคฺคหวเสน กตฺตพฺพํ กมฺมํ สนฺธาย วุตฺตํ, อุพฺพาหิกาทิกํ ปน พหูนมฺปิ กาตุํ วฏฺฏติเยว.[๑๑๒]

"คำว่า น หิ สงฺโฆ สงฺฆสฺส กมฺมํ กโรติ นี้ ท่านกล่าวไว้หมายเฉพาะกรรมที่พึงกระทำโดยเนื่องด้วยการข่มไว้ แต่อุพพาหิกกรรมเป็นต้น สงฆ์ควรทำแม้แก่ภิกษุจำนวนมาก"

คำว่า อุพฺพาหิกกมฺม มีศัพท์เดิมมาจาก อุพฺพาหิกา + กมฺม

คำว่า อุพฺพาหิกา ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + พาห ธาตุ (ปยตเน = พยายาม) + ณฺวุ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย แปลว่า "การคัดเลือก" หมายถึง การคัดเลือกภิกษุบางรูปจากหมู่ภิกษุแล้วสมมติด้วยญัตติทุติยกรรมวาจาเพื่อระงับการคุกคาม และการวิวาทของพระอลัชชี เช่น เมื่อวิวาทาธิกรณ์เป็นต้นเกิดขึ้น มีพระอลัชชีจำนวนมากอยู่ในที่ประชุมสงฆ์ซึ่งใช้ตัดสินคดี ทำให้การวิวาทไม่สิ้นสุด อีกทั้งพระธรรมกถึกผู้ไม่เข้าใจวินัยและความหมายของคำเหล่านั้นก็เข้าร่วมประชุมตัดสินด้วย ในกาลนั้นเพื่อระงับ

การคุกคามและการวิวาทดังกล่าว สงฆ์จึงคัดเลือกภิกษุ ๒ - ๓ รูปผู้ถึงพร้อมด้วยองค์ ๑๐ จากสงฆ์ทั้งสองฝ่ายที่วิวาทกัน แล้วให้อุพพาหิกสมมติโดยประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยอปโลกนกรรม หรือสวดประกาศด้วยญัตติทุติยกรรมวาจา ในกาลนั้น การคุกคาม และการวิวาทของพระอลัชชี และพระธรรมกถึกย่อมสงบไป อธิกรณ์นั้นย่อมสงบระงับไปตามธรรมวินัย

นอกจากอุพพาหิกกรรมแล้ว แม้อุปสมบทกรรม คือ การอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ก็ต้องทำการบวชแก่อุปสัมปทาเปกขะได้ไม่เกิน ๓ คนเช่นเดียวกัน กรรมวาจาที่ใช้บวชหมู่เช่นนี้นิยมใช้ทวันทสมาสหรือประกอบด้วย จ ศัพท์ท้ายชื่อของอุปสัมปทาเปกขะ เช่น นาคติสฺสทตฺตา หรือ นาโค จ ติสฺโส จ ทตฺโต จ (นาคะ ติสสะ และทัตตะ)]

คำอธิบาย ชานาติ โน

ชานาติ โนติ อมฺหากํ ฉนฺทาทีนิ ชานาติ.

คำว่า ชานาติ โน (เธอทราบความต้องการและความชอบใจของพวกข้าพเจ้า) หมายความว่า เธอทราบความต้องการเป็นต้นของพวกข้าพเจ้า

[ท่านอธิบาย ชานาติ โน ดังนี้

๑. คำว่า โน เป็นอาเทศของ อมฺห ศัพท์ + นํ ฉัฏฐีวิภัตติ เพราะอธิบายด้วย อมฺหากํ (ของพวกข้าพเจ้า)

๒. กรรมของ ชานาติ คือ ฉนฺทํ และ รุจึ ที่กล่าวไว้ในคำว่า ฉนฺทญฺจ รุจิญฺจ ในประโยคก่อนโดยตามมาสู่ประโยคนี้ด้วยอธิการนัย (นัยที่ติดตามมาจากประโยคต้น) เพราะอธิบายว่า ฉนฺทาทีนิ (ความต้องการเป็นต้น) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ชานาติ โนติ เอตฺถาปิ "ฉนฺทญฺจ รุจิญฺจา"ติ อิทํ อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํ. เตนาห "อมฺหากํ ฉนฺทาทีนิ ชานาตี"ติ.[๑๑๓]

"แม้ในปาฐะว่า ชานาติ โน นี้ คำว่า ฉนฺทญฺจ รุจิญฺจ นี้ พึงนำมาสัมพันธ์ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อมฺหากํ ฉนฺทาทีนิ ชานาติ"

อนึ่ง ท่านเรียง ชานาติ ไว้ท้าย อมฺหากํ เพื่อระบุว่า นํ วิภัตติใน อมฺหากํ ลงในอรรถฉัฏฐีวิภัตติ ไม่ใช่ลงในอรรถสัมปทาน เพราะประกอบไว้ท้าย ฉนฺทาทีนิ

นอกจากนั้นแล้ว โน ศัพท์อาจมีความหมายหลายประการในฐานะอื่น ดังที่คัมภีร์กังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๑๗๔) แสดงอรรถของ โน ศัพท์ไว้ ๔ ประการ ว่า

๑. แปลงมาจาก นุ ศัพท์ แปลว่า "หรือ" เช่น อภิชานาถ เม โน ภิกฺขเว อิโต ปุพฺเพ เอวรูปํ ปภาวิตเมตํ (ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจำได้หรือว่าเราเคยกล่าวคำนั้นอย่างนี้ในกาลก่อนแต่กาลนี้)

๒. เป็น โน นิบาตที่มีอรรถปฏิเสธ แปลว่า "ไม่" เช่น โน จ เตสํ เวทนากฺขนฺโธ อุปฺปชฺชติ (แต่เวทนาขันธ์ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่บุคคลเหล่านั้น)

๓. แปลงมาจาก นส ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย แปลว่า "พินาศไป, ลบไป" เช่น ภุชาทีนมนฺโต โน ทฺวิ จ (พยัญชนะที่สุดของธาตุภุชาทิคณะย่อมพินาศไป และให้ซ้อน ต)

๔. เป็น โน นิบาตที่มีอรรถอวธารณะ แปลว่า "เท่านั้น, โดยแท้" เช่น น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน (รัตนะที่เสมอด้วยพระตถาคตไม่มีอยู่โดยแท้)]

คำอธิบาย ภาสติ

ภาสตีติ "เอวํ กโรมา"ติ อมฺเหหิ สทฺธึ ภาสติ.

คำว่า ภาสติ (จึงกล่าวกับพวกข้าพเจ้า) หมายความว่า จึงกล่าวกับพวกข้าพเจ้าว่า พวกเราจะทำอย่างนี้

[ท่านอธิบาย ภาสติ ดังนี้

๑. คำว่า โน จากประโยคต้นติดตามมาสู่ประโยคนี้ โดยเปลี่ยนเป็นรูปตติยาวิภัตติว่า อมฺเหหิ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ภาสตีติ เอตฺถ "โน"ติ อิทํ วิภตฺติวิปริณาเมน ยุชฺชติ. เตนาห "เอวํ กโรมาติ อมฺเหหิ สทฺธึ ภาสตี"ติ.[๑๑๔]

"ในปาฐะว่า ภาสติ นี้ คำว่า โน นี้ ย่อมประกอบด้วยการเปลี่ยนวิภัตติ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า เอวํ กโรมาติ อมฺเหหิ สทฺธึ ภาสติ"

ความจริงแล้วการที่ศัพท์จากประโยคต้นติดตามมาสู่ประโยคหลังด้วยการเปลี่ยนวิภัตตินั้น เป็นธรรมเนียมทั่วไปในภาษาบาลีและสันสกฤต ดังกฎทั่วไปหรือปริภาสาที่กล่าวว่า

อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณาโม.[๑๑๕]

"การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีตามอำนาจของเนื้อความ"

คำนี้เป็นกฎทั่วไปที่ปรากฏในไวยากรณ์สันสกฤต คือ มุคธโพธฎีกา (คำอธิบายสูตร ๒๙, ๓๙, ๑๓๘, ๔๒๒) โดยมีรูปสันสกฤตว่า อรฺถวศาทฺ วิภกฺติรฺวิปริณามะ (การเปลี่ยนวิภัตติย่อมมีตามอำนาจของ

เนื้อความ) แม้ในคัมภีร์มหาภาษยะ (อัธยาย ๑ ปาทะ ๓ สูตร ๙) ก็พบรูปว่า อรฺถวศาทฺ วิภกฺติรฺวิปริณาโม ภวิษฺยติ ซึ่งปริวรรตเป็นบาลีว่า อตฺถวสา วิภตฺติวิปริณาโม ภวิสฺสติ (การเปลี่ยนวิภัตติจักมีได้ตามอำนาจของเนื้อความ) แม้กฎข้อนี้ก็มีใช้ในคัมภีร์อรรถกถาด้วย เห็นได้ว่า ท่านกล่าวว่าให้เปลี่ยน โน เป็น อมฺเหหิ ในประโยคหลัง

๒. คำว่า อมฺเหหิ นั้นสัมพันธ์เป็นสหาทิโยคะใน สทฺธึ เพราะเพิ่มปาฐเสสะว่า สทฺธึ เข้ามาประกอบร่วม ไม่สัมพันธ์เป็นกรณะใน ภาสติ

๓. คำว่า "เอวํ กโรมา"ติ (ว่าพวกเราจะทำอย่างนี้) เป็นคำอาการะ คือ แสดงอาการพูดใน ภาสติ ว่า พวกเราจะทำอย่างนี้ ไม่ใช่พูดคำอื่นจากนี้ คำดังกล่าวมีวิธีปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

- ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อมฺเหหิ สทฺธึ ภาสติ (จึงกล่าวกับพวกข้าพเจ้า)
- ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุผู้ทำสังฆเภทนั้นกล่าวกับพวกข้าพเจ้าอย่างไร
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุนั้นควรกล่าวคำอื่นจากคำว่า เอวํ กโรม (พวกเราจะทำอย่างนี้) มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า เอวํ กโรมาติ อธิบายว่า ภิกษุนั้นกล่าวว่า พวกเราจะทำอย่างนี้ ดังนี้แล

คำอธิบาย อมฺหากมฺเปตํ ขมติ

อมฺหากมฺเปตํ ขมตีติ ยํ โส กโรติ, เอตํ อมฺหากมฺปิ รุจฺจติ.

คำว่า อมฺหากมฺเปตํ ขมติ (กรรมนั้นย่อมชอบใจแม้แก่พวกข้าพเจ้า) หมายความว่า กรรมที่เธอทำนั้นย่อมชอบใจแม้แก่พวกข้าพเจ้า

[ท่านอธิบาย อมฺหากมฺเปตํ ขมติ ดังนี้

๑. คำว่า ยํ โส กโรติ, เอตํ อธิบายวิเสสยะของ เอตํ ว่าคือ กมฺมํ ไม่ใช่ศัพท์อื่น นิสสัยพม่าบางฉบับเพิ่มวิเสสยะว่า ทสฺสนํ (ความเห็น) แม้เข้าใจง่ายแต่ก็ไม่ตรงตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

"เอตนฺ"ติ อิมินา ตสฺส กมฺมํ ปจฺจามฏฺฐนฺติ อาห "ยํ โส กโรตี"ติอาทิ.[๑๖]

"กรรมของภิกษุผู้พยายามเพื่อทำสังฆเภทนั้นถูกระบุไว้ด้วยคำว่า เอตํ นี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ยํ โส กโรติ เป็นต้น"

๒. คำว่า เอตํ อมฺหากมฺปิ แสดงการตัดบท อมฺหากมฺเปตํ ว่า อมฺหากมฺปิ + เอตํ

๓. คำว่า รุจฺจติ อธิบายอรรถของ ขมุ ธาตุในบทว่า ขมติ ว่าใช้ในอรรถว่า ชอบใจ ดังคำว่า ขมติ สงฺฆสฺส (ย่อมชอบใจแก่สงฆ์) ไม่ใช่เป็นไปในอรรถว่า อดทน เพราะอธิบายด้วย รุจ ธาตุที่ปรากฏในอรรถว่า ชอบใจ]

คำอธิบาย สเมตายสฺมนฺตานํ สงฺเฆน

สเมตายสฺมนฺตานํ สงฺเฆนาติ อายสฺมนฺตานํ จิตฺตํ สงฺเฆน สทฺธึ สเมตุ สมาคจฺฉตุ, เอกีภาวํ คจฺฉตูติ วุตฺตํ โหติ.

คำว่า สเมตายสฺมนฺตานํ สงฺเฆน (จิตของพวกท่านจงพร้อมเพรียงกับสงฆ์) หมาย-ความว่า จิตของพวกท่านจงถึงการรวมเข้ากับด้วยสงฆ์ ความหมายคือ จงถึงความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

[ท่านอธิบาย สเมตายสฺมนฺตานํ สงฺเฆน ดังนี้

๑. คำว่า อายสฺมนฺตานํ สเมตุ แสดงการตัดบท สเมตายสฺมนฺตานํ ว่า สเมตุ + อายสฺมนฺตานํ

๒. คำว่า จิตฺตํ แสดงสัมพันธีของ อายสฺมนฺตานํ ที่เพิ่มเข้ามาเป็นปาฐเสสะในที่นี้ และยังแสดงประธานของกริยาคุมพากย์ว่า สเมตุ ว่าคือ จิตฺตํ อีกด้วย

ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

สเมตายสฺมนฺตานนฺติ เอตฺถ “จิตฺตนฺ”ติ อชฺฌาหริตพฺพนฺติ อาห “อายสฺมนฺตานํ จิตฺตนฺ”ติ.[๑๑๗]

“ในคำว่า สเมตายสฺมนฺตานํ นี้ พึงนำบทว่า จิตฺตํ เข้ามา ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อายสฺมนฺตานํ จิตฺตํ (จิตของพวกท่าน)”

๓. คำว่า สมาคจฺฉตุ แปลว่า “จงถึงการรวมเข้า” อธิบาย สเมตุ ว่า เอตุ (อิ ธาตุ + อ ปัจจัย + ตุ วิภัตติ) ใช้ในความหมายว่า ถึง (สํ อุปสรรคเป็นไปในอรรถว่า สโมธาน = รวมเข้า)

๔. คำว่า สทฺธึ ที่เพิ่มเข้ามาแสดงว่า คำว่า สงฺเฆน สัมพันธ์เป็นสหาทิโยคะในปาฐเสสะว่า สทฺธึ ไม่สัมพันธ์กับบทว่า สเมตุ

๕. คำว่า เอกีภาวํ คจฺฉตุ แสดงอธิบายการรวมเข้าใน สเมตุ ว่าเป็นการรวมเข้าทางใจ โดยมีใจเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ไม่แตกแยกกัน ไม่ใช่การรวมเข้าทางกายด้วยการอยู่ในหัตถบาสเหมือนในเวลาทำสังฆกรรม]

บทที่เหลือและคำวินิจฉัยในสิกขาบทนี้

เสสํ ปทตฺถโต อุตฺตานเมว. วินิจฺฉยกถาเปตฺถ ทสเม วุตฺตสทิสาเยว.

บทที่เหลือชัดเจนแล้วโดยความหมายของบท

แม้คำวินิจฉัยในสิกขาบทนี้ เป็นเช่นกับคำวินิจฉัยที่กล่าวไว้ในสิกขาบทที่ ๑๐ นั่นเอง

อยํ ปน วิเสโส- อิทํ ราชคเห สมฺพหุเล ภิกฺขู อารพฺภ เทวทตฺตสฺส สงฺฆเภทาย ปรกฺกมนฺตสฺส อนุวตฺตนวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตํ, องฺเคสุ จ ยถา ตตฺถ ปรกฺกมนํ, เอวํ อิธ อนุวตฺตนํ ทฏฺฐพฺพนฺติ.

ส่วนความต่างกันมีดังนี้ สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภภิกษุจำนวนมากในเมืองราชคฤห์ เพราะเหตุคือการประพฤติตามพระเทวทัตผู้พยายามเพื่อการแตกแยกของสงฆ์ และในองค์ทั้งหลาย พึงทราบการประพฤติตามในสิกขาบทนี้แทนการพยายาม[เพื่อการแตกแยกของสงฆ์] ในสิกขาบทที่ ๑๐ นั้น ดังนี้แล

เภทานุวตฺตกสิกฺขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายเภทานุวัตตกสิกขาบท

---

๑๒. คำอธิบายทุพพจสิกขาบท

คำอธิบาย ทุพฺพจชาติโก

ทฺวาทสเม ทุพฺพจชาติโกติ ทุพฺพจสภาโว, วตฺตุํ อสกฺกุเณยฺโยติ อตฺโถ.

โปรดทราบเนื้อความในสิกขาบทที่ ๑๒ ดังนี้

คำว่า ทุพฺพจชาติโก (เป็นคนว่ายาก) หมายความว่า ผู้มีสภาพอันเขาว่ากล่าวได้ยาก ความหมายคือ ไม่อาจจะว่ากล่าวได้

[ท่านอธิบาย ทุพฺพจชาติก ดังนี้

๑. ชาติ ศัพท์ในบทนี้ใช้ในความหมายว่า สภาว (สภาพ) ไม่เป็นไปในอรรถว่า ตระกูล เป็นต้น เพราะอธิบาย ชาติ ศัพท์ด้วย สภาว ศัพท์

๒. คำว่า ทุพฺพจชาติก (ผู้มีสภาพอันเขาพึงว่ากล่าวโดยยาก) มีรูปวิเคราะห์ว่า

-ทุกฺเขน วตฺตพฺพาติ ทุพฺพจา.

-ทุพฺพจา ชาติ อสฺสาติ ทุพฺพจชาติโก.

หรือแปลอีกอย่างหนึ่งว่า "ผู้มีสภาพ คือ ความเป็นผู้อันเขาพึงว่ากล่าวโดยยาก" มีรูปวิเคราะห์ว่า

-ทุกฺเขน วตฺตพฺโพติ ทุพฺพโจ (ทุ บทหน้า + วจ ธาตุ + ข ปัจจัย)

-ทุพฺพจสฺส ภาโว ทุพฺพโจ (ทุพฺพจ + ภาว ลบ ภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ)

-ทุพฺพโจ ชาติ อสฺสาติ ทุพฺพจชาติโก (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

๓. ทุ ศัพท์ใน ทุพฺพจ ใช้ในความหมายว่า ทุกฺเขน (โดยยาก) ไม่ใช่เป็นไปในอรรถว่า ทุฏฺฐุ (ไม่ดี, ชั่ว) เป็นต้น เพราะอธิบายว่า วตฺตุํ อสกฺกุเณยฺโย (ไม่อาจจะว่ากล่าวได้)

อนึ่ง ในคัมภีร์สารัตถทีปนีแสดงรูปวิเคราะห์ ทุพฺพจ ศัพท์เป็นสัตตมีพหุพพีหิสมาสว่า

- ทุกฺขํ วโจ เอตสฺมินฺติ ทุพฺพโจ = การว่ากล่าวยากมีอยู่ในบุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ทุพพจะ)

ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ทุกฺขํ วโจ เอตสฺมึ วิปฺปฏิกูลคฺคาเห วิปจฺจนีกวาเท อนาทเร ปุคฺคเลติ ทุพฺพโจ. เตนาห "ทุกฺเขน กิจฺเฉน วทิตพฺโพ"ติอาทิ.[๑๑๘]

"การว่ากล่าวยากมีอยู่ในบุคคลนั้นผู้ไม่เอื้อเฟื้อมีวาทะตรงกันข้าม เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า ทุพพจะ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ทุกฺเขน กิจฺเฉน วทิตพฺโพ (ผู้อันเขาพึงว่ากล่าวโดยยาก คือ โดยลำบาก) เป็นต้น"

เห็นได้ว่าแม้พระอรรถกถาจารย์จะเหมือนแสดงรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะ ว่า ทุกฺเขน วทิตพฺโพติ ทุพฺพโจ แต่ความจริงท่านแสดงรูปวิเคราะห์พหุพพีหิสมาส อย่างไรก็ตาม ฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณีเห็นว่า คำของพระอรรถกถาจารย์ข้างต้นแสดงรูปวิเคราะห์กรรมสาธนะโดยตรง จึงกล่าวไว้ในคัมภีร์นั้นว่า

ทุกฺเขน วตฺตพฺโพ อนุสาสิตุํ อสกฺกุเณยฺโย สภาโว อสฺสาติ ทุพฺพจชาติโก, วิโลมภาวี.[๑๑๙]

"สภาพที่อันเขาพึงว่ากล่าวได้ยาก คือ ไม่อาจจะว่ากล่าวได้ มีอยู่แก่ภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า ทุพพจชาติกะ คือ ผู้มีปกติเป็นไปอย่างขัดแย้ง"

ด้วยเหตุนี้ หลักอธิบายความที่เรียกว่า สังวัณณนา อาจมีความแตกต่างกันบ้างในบางแห่ง ไม่ใช่มีความเห็นเดียวกันทั้งหมด]

คำอธิบาย อุทฺเทสปริยาปนฺเนสุ

อุทฺเทสปริยาปนฺเนสูติ อุทฺเทเส ปริยาปนฺเนสุ อนฺโตคเธสุ, "ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺยา"ติ เอวํ สงฺคหิตตฺตา อนฺโต ปาติโมกฺขสฺส วตฺตมาเนสูติ อตฺโถ.

คำว่า อุทฺเทสปริยาปนฺเนสุ แปลว่า นับเข้า คือ อยู่ภายในปาติโมกข์ หมายความว่า ดำเนินไปภายในปาติโมกข์ เพราะถูกรวบรวมไว้อย่างนี้ว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย (ท่านรูปใดมีอาบัติ ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย)

[ท่านอธิบาย อุทฺเทสปริยาปนฺเนสุ ดังนี้

๑. คำว่า อุทฺเทสปริยาปนฺน มีรูปวิเคราะห์สัตตมีตัปปุริสสมาสว่า

- อุทฺเทเส ปริยาปนฺนา อุทฺเทสปริยาปนฺนา.

๒. คำว่า ปริยาปนฺน (ถึงแล้วโดยรอบ) หมายความว่า อยู่ภายใน (อนฺโตคธ = อนฺโต บทหน้า + คาธ ธาตุ (ปติฏฺฐายํ = ตั้งอยู่) + อ ปัจจัย) เพราะอธิบายว่า อนฺโตคเธสุ (อยู่ภายใน)

๓. คำว่า อนฺโตคธ (อยู่ภายใน) หมายความว่า ดำเนินไปภายใน เพราะอธิบายว่า อนฺโต วตฺตมาเนสุ (ดำเนินไปภายใน)

๔. คำว่า อุทฺเทส ในที่นี้แปลว่า "ปาติโมกข์" เพราะอธิบายว่า ปาติโมกฺขสฺส

๕. คำว่า "ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺยา"ติ เอวํ สงฺคหิตตฺตา (เพราะถูกรวบรวมไว้อย่างนี้ว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย) แสดงอธิบายว่า แม้สิกขาบททั้งหมดที่มาในมหาวรรค จูฬวรรค และปริวารวรรค ก็นับเข้าในปาติโมกข์เช่นเดียวกัน ไม่ใช่เพียงแต่สิกขาบท ๒๒๗ ข้อ ที่มาโดยตรงในปาติโมกข์เท่านั้น เพราะสิกขาบทหรืออาบัติทั้งหมดถูกรวบรวมไว้ด้วยคำว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย (ท่านรูปใดมีอาบัติ ท่านรูปนั้นพึงเปิดเผย)

ดังนั้น คำว่า อุทฺเทสปริยาปนฺเนสุ สิกฺขาปเทสุ จึงหมายถึงสิกขาบททั้งหมดที่มาในพระวินัยปิฎก

คำว่า "ยสฺส สิยา อาปตฺติ ฯเปฯ วตฺตมาเนสูติ อตฺโถ (หมายความว่า ดำเนินไปภายในปาติโมกข์ เพราะถูกรวบรวมไว้อย่างนี้ว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย) กล่าวไว้เพื่ออธิบายเหตุที่สิกขาบทที่มาในพระวินัยปิฎกทั้งหมดชื่อว่าสิกขาบทที่มาในปาติโมกข์ ทั้งนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ สิกขาบททั้งหมดที่มาในวินัยปิฎกชื่อว่าสิกขาบทที่มาในอุเทศอย่างไร

- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สิกขาบท ๒๒๗ ข้อที่มาโดยตรงในอุเทศควรชื่อว่าสิกขาบทที่มาในอุเทศมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า ไม่เพียงสิกขาบท ๒๒๗ ข้อที่มาโดยตรงในอุเทศชื่อว่าสิกขาบทที่มาในอุเทศ แต่สิกขาบททั้งหมดที่มาในพระวินัยปิฎก ชื่อว่า สิกขาบทที่มาในอุเทศ เพราะถูกรวบรวมไว้อย่างนี้ว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย

ในฎีกาใหม่ได้อธิบายเหตุของการกล่าวบทแสดงเหตุว่า "ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺยา"ติ เอวํ สงฺคหิตตฺตา (เพราะถูกรวบรวมไว้อย่างนี้ว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย) ในประโยคนี้ว่า

อถ สพฺพาเนว สิกฺขาปทานิ กถํ ปาติโมกฺขุทฺเทสปริยาปนฺนานีติ อาห "ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺยา"ติ เอวํ สงฺคหิตตฺตาติ.[๑๒๐]

"พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า "ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺยา"ติ เอวํ สงฺคหิตตฺตา (เพราะถูกรวบรวมไว้อย่างนี้ว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย) เพื่อขจัดความสงสัยว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น สิกขาบททั้งหมดนับเข้าในอุเทศคือปาติโมกข์อย่างไร"

คำอธิบายข้างต้นแสดงวิธีปทานุสัมพันธ์ของคำนั้นว่า

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า อนฺโต ปาติโมกฺขสฺส วตฺตมาเนสุ (ดำเนินไปภายในปาติโมกข์)

๒. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ สิกขาบทที่มาในปาติโมกข์เท่านั้นควรนับเข้าในอุเทศคือปาติโมกข์มิใช่หรือ

๓. ปุจฉา (คำถาม) คือ เมื่อเป็นเช่นนั้น สิกขาบททั้งหมดนับเข้าในอุเทศคือปาติโมกข์อย่างไร

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำนี้ อธิบายว่า สิกขาบททั้งหมดนับเข้าในอุเทศคือปาติโมกข์ เพราะถูกรวบรวมไว้อย่างนี้ว่า ยสฺส สิยา อาปตฺติ, โส อาวิกเรยฺย]

คำอธิบาย สหธมฺมิกํ วุจฺจมาโน

สหธมฺมิกํ วุจฺจมาโนติ สหธมฺมิเกน วุจฺจมาโน, การณตฺเถ เจตํ อุปโยควจนํ.

คำว่า สหธมฺมิกํ วุจฺจมาโน แปลว่า เมื่อถูกตักเตือนด้วยสิกขาบทอันสหธรรมิกพึงประพฤติ อนึ่ง บทนี้ลงทุติยาวิภัตติในอรรถเหตุ

[ท่านอธิบายทุติยาวิภัตติในศัพท์ว่า สหธมฺมิกํ ว่าลงในอรรถเหตุ จึงอธิบายด้วยตติยาวิภัตติว่า สหธมฺมิเกน ที่ปรากฏในอรรถเหตุ โดยทั่วไปแล้วคันถรจนาจารย์มักอธิบายอรรถของวิภัตติก่อนที่จะแสดงรูปวิเคราะห์ เพราะอรรถของวิภัตติเป็นอรรถภายนอก (พาหิยตฺถ) ส่วนอรรถของรูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิต หรือกิตก์ เป็นอรรถภายใน (อนฺตตฺถ)

ท่านระบุว่า ลงทุติยาวิภัตติในอรรถเหตุ เพราะตติยาวิภัตติใน สหธมฺมิเกน ในประโยคข้างต้น อาจลงในอรรถกรณะโดยทั่วไปก็ได้ จึงระบุอรรถเหตุโดยตรง

คำว่า อุปโยควจน ในที่บางแห่งแปลว่า "ทุติยาวิภัตติ" แต่ในที่นี้แปลว่า "บทที่ลงทุติยาวิภัตติ" เพราะหมายถึงบท ไม่ใช่วิภัตติ คำนี้มีความหมายตามศัพท์ ๒ ประการ คือ

๑. บทที่มีทุติยาวิภัตติ = อุปโยควจนํ อสฺส อตฺถีติ อุปโยควจนํ.

(อุปโยควจน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

๒. บทที่ประกอบด้วยทุติยาวิภัตติ = อุปโยควจเนน ยุตฺตํ อุปโยควจนํ.

(อุปโยควจน ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ยุตฺต ตัทธิต)]

ปญฺจหิ สหธมฺมิเกหิ สิกฺขิตพฺพตฺตา, เตสํ วา สนฺตกตฺตา "สหธมฺมิกนฺ"ติ ลทฺธนาเมน พุทฺธปญฺญตฺเตน สิกฺขาปเทน วุจฺจมาโนติ อตฺโถ.

ความหมายคือ เมื่อถูกตักเตือนด้วยสิกขาบทอันพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ซึ่งได้ชื่อว่า สหธรรมิก เพราะเป็นสิ่งที่สหธรรมิก ๕ พึงประพฤติ หรือเพราะเป็นของสหธรรมิกเหล่านั้น

[คำว่า สิกฺขาปเทน อธิบาย สหธมฺมิก ศัพท์ว่าคือสิกขาบท ไม่ใช่สหธรรมิก ๕ โดยท่านแสดง อภิเธยยัตถะ คือ เนื้อความที่ศัพท์หมายถึงว่าคืออะไร

คำว่า พุทฺธปญฺญตฺเตน อธิบายว่า สิกขาบทดังกล่าวเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ ไม่ใช่ผู้อื่น

คำว่า ปญฺจหิ สหธมฺมิเกหิ สิกฺขิตพฺพตฺตา, เตสํ วา สนฺตกตฺตา "สหธมฺมิกนฺ"ติ ลทฺธนาเมน แสดง รูปวิเคราะห์ ๒ ประการตามเนื้อความ คือ

๑. สิกขาบทอันสหธรรมิกพึงประพฤติ = สหธมฺมิเกหิ สิกฺขิตพฺพนฺติ สหธมฺมิกํ.

(สหธมฺมิก ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน สิกฺขิตพฺพ ตัทธิต)

๒. สิกขาบทอันเป็นของสหธรรมิก = สหธมฺมิกานํ อิทํ สหธมฺมิกํ.

(สหธมฺมิก ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อิทํ ตัทธิต)

โดยทั่วไป สหธมฺมิก ศัพท์ หมายถึง สหธรรมิกทั้ง ๕ คือ ภิกษุ ภิกษุณี สามเณร สามเณรี และ สิกขมานา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สห ธมฺมํ จรนฺตีติ สหธมฺมิกา = ผู้ประพฤติธรรมร่วมกัน ชื่อว่า สหธรรมิก

(ลง อิก ปัจจัยท้าย สหธมฺม ศัพท์ในอรรถว่า ประพฤติ)

สหธรรมิก ๕ เหล่านี้จัดเป็นนักบวชในพระพุทธศาสนา ส่วนอุบาสกและอุบาสิกาจัดเป็นคฤหัสถ์ คือ ผู้ครองเรือน เป็นผู้บริโภคกามโดยปกติ ไม่ใช่ผู้มุ่งประพฤติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์เป็นหลัก

บทกริยาที่ใช้ในความหมายว่า ศึกษา อันเป็นการเรียนรู้ด้วยสัญญา ส่วนมากมักประกอบใช้เป็น อุคฺคณฺหาติ, ปริยาปุณาติ หมายถึง การเรียนจำ แต่บทกริยาว่า สิกฺขติ ที่พบในพระไตรปิฎกนั้นมักใช้ใน ความหมายว่า ศึกษา อันเป็นการเรียนรู้ด้วยตนเองจากประสบการณ์ตรง หมายถึง การเรียนปฏิบัติ ดังคำว่า ศีลสิกขา สมาธิสิกขา และปัญญาสิกขา ดังนั้น แม้ สิกฺข ธาตุจะเป็นไปในความหมายว่า วิชฺโชปาทาเน (ถือเอาความรู้, เรียน, ศึกษา) ก็แปล สิกฺขิตพฺพ ในที่นี้ว่า พึงประพฤติ ตามนิสสัยพม่า]

คำอธิบาย วิรมถายสฺมนฺโต มม วจนาย

วิรมถายสฺมนฺโต มม วจนายาติ เยน วจเนน มํ วทถ, ตโต มม วจนโต วิรมถ, มา มํ ตํ วจนํ วทถาติ วุตฺตํ โหติ.

คำว่า วิรมถายสฺมนฺโต มม วจนาย (พวกท่านจงงดเว้นว่ากล่าวกระผมเถิด) หมายความว่า ท่านทั้งหลายว่ากล่าวกระผมด้วยคำใด จงงดเว้นจากถ้อยคำเป็นเหตุว่ากล่าวกระผมนั้น ความหมายคือ อย่ากล่าวคำนั้นกับกระผม

[ท่านอธิบายประโยคข้างต้น ดังนี้

๑. คำว่า วจน ใน วจนาย ลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า

วจติ อเนนาติ วจนํ = คำเครื่องกล่าว ชื่อว่า วจนะ

เพราะอธิบายด้วยบทที่ลงตติยาวิภัตติว่า เยน วจเนน

๒. ส วิภัตติที่แปลงเป็น อาย ใน วจนาย ลงในอรรถอปาทาน เพราะอธิบายด้วยบทอปาทานว่า วจนโต

ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

วจนายาติ นิสฺสกฺเก สมฺปทานวจนนฺติ อาห "ตโต มม วจนโต"ติ.[๑๒๑]

"คำว่า วจนาย ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถปัญจมีวิภัตติ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ตโต มม วจนโต (จากถ้อยคำเป็นเหตุว่ากล่าวกระผมนั้น)"

๓. คำว่า มม เป็นบทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถกรรม เพราะอธิบายด้วยบทที่ลงทุติยาวิภัตติว่า มํ]

คำอธิบาย วทตุ สหธมฺเมน

วทตุ สหธมฺเมนาติ สหธมฺมิเกน สิกฺขาปเทน, สหธมฺเมน วา อญฺเญนปิ ปาสาทิกภาวสํวตฺตนิเกน วจเนน วทตุ.

คำว่า วทตุ สหธมฺเมน (จงตักเตือนด้วยสิกขาบทอันเป็นของสหธรรมิก) หมายความว่า ท่านจงตักเตือนด้วยสิกขาบทอันเป็นของสหธรรมิก หรือแม้ด้วยคำอื่นอันกอปรด้วยเหตุ ซึ่งเป็นไปเพื่อก่อให้เกิดความเลื่อมใส

[คำว่า สหธมฺม หมายถึง สหธรรมิก ๕ มีรูปวิเคราะห์ว่า สห จริตพฺโพ ธมฺโม เยสนฺติ สหธมฺมา (ผู้มีธรรมที่พึงประพฤติร่วมกัน ชื่อว่า สหธัมมะ) หลังจากนั้นจึงหมายถึง สิกขาบท หรือ คำ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. สิกขาบทอันเป็นของสหธรรมิก = สหธมฺมานํ อิทํ สหธมฺมิกํ.

(สหธมฺม ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน อิทํ ตัทธิต)

๒. คำอันกอปรด้วยเหตุ = สห ธมฺเมน ยํ วตฺตตีติ สหธมฺมํ.

(สหบุรพบทกรรมธารยสมาส ธมฺม ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เหตุ)

คำว่า ปาสาทิกภาวสํวตฺตนิก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปสาทํ ชเนตีติ ปาสาทิโก (ปาสาทิก ศัพท์ + อิก ปัจจัยใน ชเนติ ตัทธิต)
- ปาสาทิกสฺส ภาโว ปาสาทิกภาโว (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)
- สํวตฺตตีติ สํวตฺตนํ (สํ บทหน้า + วตุ ธาตุ + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)
- สํวตฺตนํเยว สํวตฺตนิกํ (สํวตฺตน ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)
- ปาสาทิกภาวาย สํวตฺตนิกํ ปาสาทิกภาวสํวตฺตนิกํ (จตุตถีตัปปุริสสมาส)]

คำอธิบาย ยทิทํ

ยทิทนฺติ วุฑฺฒิการณทสฺสนตฺเถ นิปาโต, เตน ยํ อิทํ อญฺญมญฺญสฺส หิตวจนํ, อาปตฺติโต จ วุฏฺฐาปนํ, เตน อญฺญมญฺญวจเนน อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปเนน เอวํ สํวทฺธา ตสฺส ภควโต ปริสาติ เอวํ ปริสาย วุฑฺฒิการณํ ทสฺสิตํ โหติ.

คำว่า ยทิทํ เป็นนิบาตที่เป็นไปในอรรถว่าแสดงเหตุของความเจริญ ท่านได้แสดงเหตุ

ของความเจริญแห่งบริษัทด้วยนิบาตนั้นอย่างนี้ว่า การกล่าวประโยชน์เกื้อกูลแก่กันและกัน การช่วยเหลือกันและกันให้ออกจากอาบัติใด มีอยู่ บริษัทของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเจริญแล้วอย่างนี้เทียว ด้วยการตักเตือนกันและกัน ด้วยการช่วยเหลือกันและกันให้ออกจากอาบัติ

[ประโยคข้างต้นแสดงอรรถาธิบายว่า

๑. คำว่า ยทิทํ เป็นบทนิบาตในบท ๔ ประเภท คือ นาม อาขยาต อุปสรรค และนิบาต เพราะอธิบายว่า นิปาโต

๒. คำว่า ยทิทํ เป็นบทนิบาตที่ใช้ในความหมายว่า แสดงเหตุของความเจริญ เพราะอธิบายว่า วุฑฺฒิการณทสฺสนตฺเถ

๓. คำว่า ยทิทํ ตัดบทเป็น ยํ + อิทํ ลง ทฺ อักษรเป็นอาคม เพราะอธิบายว่า ยํ อิทํ

๔. คำว่า ยทิทํ เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า อญฺญมญฺญวจนํ อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปนํ โดยเปลี่ยนบทที่ลงตติยาวิภัตติว่า อญฺญมญฺญวจเนน อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปเนน เป็นบทที่ลงปฐมาวิภัตติ เพราะอธิบายว่า อญฺญมญฺญสฺส หิตวจนํ, อาปตฺติโต จ วุฏฺฐาปนํ

๕. คำว่า อญฺญมญฺญวจน มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญมญฺญสฺส วจนํ อญฺญมญฺญวจนํ (การกล่าว[ประโยชน์เกื้อกูล]แก่กันและกัน ชื่อว่า อัญญมัญญวจนะ) เพราะอธิบายว่า อญฺญมญฺญสฺส หิตวจนํ

๖. คำว่า วจน ต้องเพิ่มบทกรรมเข้ามาแปลร่วมว่า หิตสฺส (ประโยชน์เกื้อกูล) เพราะอธิบายว่า หิตวจนํ

๗. คำว่า อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปน มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญมญฺญสฺส วุฏฺฐาปนํ อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปนํ (การยังกันและกันให้ออกจากอาบัติ ชื่อว่า อัญญมัญญวุฏฐาปนะ) เพราะอธิบายว่า อญฺญมญฺญสฺส อาปตฺติโต วุฏฺฐาปนํ

๘. การออก ในคำว่า วุฏฺฐาปน เป็นการออกจากอาบัติ ไม่ใช่การออกจากสถานที่ เช่น วัด หรือหมู่บ้านที่อาศัย เพราะอธิบายว่า อาปตฺติโต

อนึ่ง การที่ท่านอธิบาย ยทิทํ ว่าเป็นนิบาตในความหมายว่าแสดงเหตุของความเจริญ ก็เพราะว่ามีบทนิยมะต่อมาว่า เตน อญฺญมญฺญวจเนน อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปเนน ในเรื่องนี้ แต่ถ้าเป็นฐานะอื่น ก็แสดงความหมายอื่นได้เช่นเดียวกัน ขึ้นอยู่กับว่ากล่าวถึงข้อความอะไร และเป็นวิเสสนะของศัพท์ใดเท่านั้น

โดยทั่วไปนั้น นิบาตเป็นบทที่ไม่เปลี่ยนรูปในลิงค์ทั้ง ๓ พจน์ทั้ง ๒ และวิภัตติทั้ง ๗ แต่อาจมีบางศัพท์ที่ตัดบทได้ ดังเช่น ยทิทํ ที่ตัดบทเป็น ยํ + อิทํ แต่บทนี้จัดเป็นนิบาตเพราะไม่เปลี่ยนรูปในลิงค์เป็นต้นเหล่านั้น ดังข้อความในฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรคว่า

ยทิทนฺติ จ โย อยํ, ยทิทํ ขนฺธปญฺจกนฺติ วา โยเชตพฺพํ. เอวญฺหิ สติ “เอตทคฺคนฺ”ติ ยถารุต-ลิงฺคเมว. “ยทิทนฺ”ติ ปทสฺส จ อยํ สภาโว, ยา ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส วตฺตพฺพสฺส ลิงฺคานุรูเปน “โย อยนฺ”ติ วา “ยา อยนฺ”ติ วา “ยํ อิทนฺ”ติ วา โยเชตพฺพตา ตถาเยวสฺส ตตฺถ ตตฺถ ทสฺสิตตฺตา.[๑๒๒]

“อนึ่ง คำว่า ยทิทํ พึงประกอบบทว่า โย อยํ หรือ ยทิทํ ขนฺธปญฺจกํ เมื่อเป็นเช่นนั้น คำว่า เอตทคฺคํ ก็มีลิงค์ตามที่กล่าวไว้นั่นแหละ และควรประกอบบทว่า โย อยํ บ้าง, ยา อยํ บ้าง, ยํ อิทํ บ้าง ตามสมควรแก่ลิงค์ของอรรถนั้นๆ ที่บุคคลพึงกล่าวนี้ เป็นสภาพปกติของบทว่า ยทิทํ เพราะท่านแสดงอรรถนั้นไว้อย่างนั้นในที่นั้นๆ”]

บทที่เหลือและคำวินิจฉัยในสิกขาบทนี้

เสสํ อุตฺตานตฺถเมว. วินิจฺฉยกถาปิ ทสเม วุตฺตสทิสาเยว.

บทที่เหลือมีความหมายชัดเจนแล้วนั่นเทียว แม้คำวินิจฉัยก็เป็นเช่นกับคำวินิจฉัยที่กล่าวไว้ในสิกขาบทที่ ๑๐

อยํ ปน วิเสโส- อิทํ โกสมฺพิยํ ฉนฺนตฺเถรํ อารพฺภ อตฺตานํ อวจนียกรณวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตํ, องฺเคสุ จ ยถา ตตฺถ ปรกฺกมนํ, เอวํ อิธ อวจนียกรณตา ทฏฺฐพฺพาติ.

ส่วนความต่างกันมีดังนี้ สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภพระฉันนเถระในเมืองโกสัมพีเพราะเหตุคือการทำตนให้เป็นผู้ถูกตักเตือนไม่ได้และในองค์ทั้งหลาย พึงทราบการทำตนให้เป็นผู้ถูกตักเตือนไม่ได้ในสิกขาบทนี้ แทนการพยายาม[เพื่อการแตกแยกของสงฆ์]ในสิกขาบทที่ ๑๐ นั้น ดังนี้แล

ทุพฺพจสิกฺขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายทุพพจสิกขาบท

---

๑๓. คำอธิบายกุลทูสกสิกขาบท

คำอธิบาย คามํ วา นิคมํ วา

เตรสเม คามํ วา นิคมํ วาติ เอตฺถ นครมฺปิ คาเม อนฺโตคธเมว.

โปรดทราบเนื้อความในสิกขาบทที่ ๑๓ ดังนี้

แม้นครก็นับเข้าในหมู่บ้านนั่นเองในคำว่า คามํ วา นิคมํ วา (หมู่บ้านหรือนิคม) นี้

[ฎีกาใหม่อธิบายว่า แม้นครก็ถือเอาได้ด้วย คาม ศัพท์ เพราะนครเป็นหมู่บ้านพิเศษ คือ หมู่บ้านใหญ่ที่ประกอบด้วยกำแพงและตลาด และในฎีกาใหม่นั้นได้แสดงความเห็นอีกอย่างหนึ่งว่า วา ศัพท์ใน คามํ วา นิคมํ วา ทำหน้าที่อนุตตวิกัปปะ คือ รวบรวมอรรถที่ไม่ได้กล่าวไว้โดยตรง (เหมือนอนุตตสมุจจยะ หรือ อวุตตสมุจจยะ) ดังนั้น จึงรวบรวมนครได้ด้วย วา ศัพท์ ตามนัยนี้ วา ศัพท์แปลว่า "ด้วย" ดังข้อความในฎีกาใหม่นั้นว่า

นครสฺสาปิ คามวิเสสตฺตา อิธ คามคฺคหเณเนว นครมฺปิ คหิตนฺติ อาห "นครมฺปิ คาเม อนฺโตคธเมวา"ติ. วา-สทฺเทน วา อนุตฺตวิกปฺปตฺเถน คหณนฺติ เอวํ วุตฺตํ.[๑๒๓]

"แม้นครก็ถือเอาได้ด้วย คาม ศัพท์นั่นเองในพากย์นี้ เพราะแม้นครก็เป็นหมู่บ้านพิเศษ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นครมฺปิ คาเม อนฺโตคธเมว (แม้นครก็นับเข้าในหมู่บ้านนั่นเอง) อีกอย่างหนึ่ง การถือเอา[แม้นคร]ย่อมมีได้ด้วย วา ศัพท์ที่มีอรรถรวบรวมเนื้อความที่ไม่ได้กล่าวไว้ ฉะนั้นจึงกล่าวอย่างนี้"

เอตฺถ จ อปาการปริกฺเขโป สาปโณ นิคโม, สปาการาปณํ นครํ, ตํตํวิปรีโต คาโมติ อิเมสํ ติณฺณํ วิเสโส ทฏฺฐพฺโพ.[๑๒๔]

"อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบความต่างกันของหมู่บ้าน นิคม และนครทั้ง ๓ อย่างเหล่านี้ว่า

นิคม คือ หมู่บ้านที่ไม่มีกำแพงล้อม มีตลาด

นคร คือ สถานที่มีกำแพงล้อมและตลาด

หมู่บ้าน คือ สถานที่ตรงกันข้ามกับนิคมและนครนั้นๆ [คือ ไม่มีกำแพงล้อมและตลาด]"

คำว่า อนฺโตคธ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อนฺโต บทหน้า + คาธ ธาตุ (ปติฏฺฐายํ = ตั้งอยู่ + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อนฺโต คาธตีติ อนฺโตคธํ ทำรัสสะ อา ใน คา เป็น อ แปลตามศัพท์ว่า "ตั้งอยู่ในภายใน" โดยอรรถแปลว่า นับเข้า, นับเนื่อง มีคำไวพจน์อีก ๓ ศัพท์ คือ อนฺตคฺคต, ปริยาปนฺน, โอคธ]

คำอธิบาย อุปนิสฺสาย วิหรติ

อุปนิสฺสาย วิหรตีติ ตตฺถ ปฏิพทฺธจีวราทิปจฺจยตาย ตํ นิสฺสาย วสติ.

คำว่า อุปนิสฺสาย วิหรติ (อยู่อาศัยหมู่บ้านหรือนิคม) หมายความว่า ภิกษุอยู่อาศัยบ้านหรือนิคมนั้น เพราะความมีปัจจัยคือจีวรเป็นต้นเกี่ยวเนื่องในหมู่บ้านหรือนิคมนั้น

[ท่านอธิบายข้อความดังนี้

๑. อุปสรรคคือ อุป ใน อุปนิสฺสาย เป็นธาตวัตถานุวัตตกะ คือ คล้อยตามอรรถของธาตุ เพราะอธิบายว่า นิสฺสาย โดยไม่ได้แสดงอรรถของ อุป จึงเป็นการแสดงโดยอ้อมว่า อุป อุปสรรคนั้นไม่มีอรรถพิเศษไปกว่าอรรถของธาตุที่ตนประกอบร่วม

๒. คำว่า วิหรติ มีความหมายว่า อยู่ เพราะอธิบายโดยเปลี่ยนเป็น วส ธาตุว่า วสติ ที่จริงคำว่า วิหรติ แปลตามศัพท์ว่า “ย่อมตัดแล้วนำไป” คือ ตัดความลำบากของอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยอิริยาบถอื่นแล้วนำอัตภาพไป ดังนั้น ท่านจึงอธิบาย วิหรติ ว่าเป็นการอยู่นั่นเอง

๓. การอยู่อาศัยหมู่บ้านหรือนิคมนั้น มีสาเหตุมาจากความเป็นผู้มีปัจจัย คือ จีวร เป็นต้นเกี่ยวเนื่องในหมู่บ้านหรือนิคมนั้น เพราะอธิบายด้วยบทเหตุว่า ตตฺถ ปฏิพทฺธจีวราทิปจฺจยตาย ดังนั้น จึงอาจสัมพันธ์อรรถของบท (ปทานุสัมพันธ์) ได้ดังนี้

- ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิกษุอยู่อาศัยบ้านหรือนิคมนั้น
- ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดภิกษุจึงอยู่อาศัยบ้านหรือนิคมนั้น
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแสดงเหตุของการอยู่อาศัยบ้านหรือนิคมนั้นมิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ตตฺถ ปฏิพทฺธจีวราทิปจฺจยตาย อธิบายว่า ภิกษุอยู่อาศัยบ้านหรือนิคมนั้น เพราะความมีปัจจัย คือ จีวรเป็นต้น เกี่ยวเนื่องในหมู่บ้านหรือนิคมนั้น ดังนี้แล]

คำอธิบาย กุลทูสโก

ปุปฺผทานาทีหิ มนุสฺสานํ สทฺธํ วินาเสนฺโต กุลานิ ทูเสตีติ กุลทูสโก.

คำว่า กุลทูสกะ (ผู้ประทุษร้ายตระกูล) คือ ผู้ทำลายศรัทธาของมนุษย์ทั้งหลายด้วยการให้ดอกไม้เป็นต้น ชื่อว่าประทุษร้ายตระกูล

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ กุลทูสก เป็นกัตตุสาธนะว่า

- ทูเสตีติ ทูสโก, กุลานิ ทูสโก กุลทูสโก
- หรือ กุลานํ ทูสโก กุลทูสโก

ตระกูลในเรื่องนี้ คือตระกูล ๔ จำพวก ได้แก่ กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ และศูทร การทำลายตระกูลดังกล่าวไม่ใช่การทำร้ายร่างกายโดยใช้โคลนหรือของสกปรกสาดใส่ แต่เป็นการทำลายศรัทธาของ

พวกเขาด้วยการปฏิบัติชั่วของตนมีการให้ดอกไม้เป็นต้น ซึ่งทำให้ชาวบ้านเกิดศรัทธาเฉพาะพวกตน แต่ไม่เกิดศรัทธาต่อภิกษุเหล่าอื่นที่ไม่ได้ทำเช่นนั้น ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปุปฺผทานาทีหิ มนุสฺสานํ สทฺธํ วินาเสนฺโต (ผู้ทำลายศรัทธาของมนุษย์ทั้งหลายด้วยการให้ดอกไม้เป็นต้น)

อาทิ ศัพท์ใน ปุปฺผทานาทีหิ ละข้อความว่า ผลทาน (ให้ผลไม้) เป็นต้น ดังนั้น การให้ของแก่ชาวบ้านจึงมี ๘ ประเภท คือ

๑. ให้ดอกไม้ (ปุปฺผทาน)

๒. ให้ผลไม้ (ผลทาน)

๓. ให้ผงจุรณ์คือแป้งหอมหรือผงสบู่เพื่ออาบ (จุณฺณทาน)

๔. ให้ดินเหนียว (มตฺติกาทาน)

๕. ให้ไม้สีฟัน (ทนฺตกฏฺฐทาน)

๖.ให้ไม้ไผ่ (เวฬุทาน)

๗. ให้ยา (เวชฺชิกาทาน)

๘. ส่งสาสน์รับใช้ (ชงฺฆเปสนิกา)

คัมภีร์ขุททสิกขาประพันธ์คาถาสรุปความว่า

ทารุํ เวฬุํ ผลํ ปุปฺผํ จุณฺณํ นฺหานมุโขทกํ
มตฺติกาทนฺตกฏฺฐาทึ น ทเท กุลสงฺคหา.[๑๒๕]

“ภิกษุไม่พึงให้ไม้ ไม้ไผ่ ผลไม้ ดอกไม้ ผงจุรณ์ น้ำอาบและน้ำล้างหน้า ดินเหนียว และไม้สีฟันเป็นต้น เพื่ออนุเคราะห์ตระกูล”

คำว่า มนุสฺสานํ สทฺธํ วินาเสนฺโต (ทำลายศรัทธาของมนุษย์ทั้งหลาย) มีวิธีสัมพันธ์อรรถของบทดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิกษุผู้ประทุษร้ายตระกูล ชื่อว่า กุลทูสกะ ด้วยคำว่า กุลานิ ทูเสตีติ กุลทูสโก

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุประทุษร้ายตระกูลอย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุควรประทุษร้ายตระกูลด้วยของสกปรกหรือโคลนเป็นต้นมิใช่หรือ

(กล่าวตามข้อความในฎีกาใหม่ว่า ทูเสนฺโต จ น อสุจิกทฺทมาทีหิ ทูเสติ, อถ โข อตฺตโน ทุปฺปฏิปตฺติยา เตสํ ปสาทํ วินาเสติ (อนึ่ง ภิกษุผู้ประทุษร้ายย่อมไม่ประทุษร้ายด้วยของสกปรก หรือโคลนเป็นต้น แต่ย่อมทำลายศรัทธาของตระกูลเหล่านั้นด้วยการปฏิบัติชั่วของตน)

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า มนุสฺสานํ สทฺธํ วินาเสนฺโต อธิบายว่า ผู้ทำลายศรัทธาของมนุษย์ทั้งหลาย ชื่อว่าประทุษร้ายตระกูล ดังนี้แล

คำว่า ปุปฺผทานาทีหิ มีวิธีสัมพันธ์ประโยค ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่าผู้ทำลายศรัทธาของมนุษย์ทั้งหลาย ชื่อว่าประทุษร้ายตระกูล ด้วยคำว่า มนุสฺสานํ สทฺธํ วินาเสนฺโต กุลานิ ทูเสตีติ กุลทูสโก

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุทำลายศรัทธาของมนุษย์ทั้งหลายอย่างไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ศรัทธาเป็นนามธรรมที่ไม่อาจทำลายได้มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า ปุปฺผทานาทีหิ อธิบายว่า ผู้ทำลายศรัทธาของมนุษย์ทั้งหลายด้วยการให้ดอกไม้เป็นต้น ชื่อว่า ประทุษร้ายตระกูล ดังนี้แล]

คำอธิบาย ปาปสมาจาโร

มาลาวจฺฉโรปนาทโย ปาปกา สมาจารา อสฺสาติ ปาปสมาจาโร.

คำว่า ปาปสมาจาระ (ผู้มีความประพฤติเลวทราม) คือ ผู้มีความประพฤติเลวทรามมีการปลูกพุ่มไม้ดอกเป็นต้น

[ข้อความว่า "ความประพฤติเลวทราม" คือ ความประพฤติที่ไม่ดีงาม เพราะพระพุทธเจ้าทรงรังเกียจ แม้จะเป็นการอนุเคราะห์ตระกูล ก็จัดเป็นความประพฤติเลวทรามตามวินัยบัญญัติของพระพุทธเจ้า

ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ ปาปสมาจาร เป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาสว่า

- ปาปกา สมาจารา อสฺสาติ ปาปสมาจาโร = ผู้มีความประพฤติเลวทราม ชื่อว่า ปาปสมาจาระ

การแสดงรูปวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาสในที่นี้เพื่อแสดงว่า ภิกษุนั้นเป็นเจ้าของแห่งความประพฤติเลวทราม คือ เป็นผู้ทำความประพฤติเลวทรามด้วยตนเอง ถ้าคิดความหมายในเชิงจตุตถีพหุพพีหิสมาส จะมีความหมายว่า ภิกษุเป็นผู้รับความประพฤติเลวทราม ซึ่งไม่สมควร เพราะภิกษุเป็นผู้ทำสิ่งนั้นที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ไม่ใช่ผู้รับความประพฤติดังกล่าวที่มีอยู่แล้ว

อนึ่ง รูปวิเคราะห์ดังกล่าวปฏิเสธรูปวิเคราะห์กรรมธารยสมาสว่า

- ปาปโก สมาจาโร ปาปสมาจาโร = ความประพฤติเลวทราม ชื่อว่า ปาปสมาจาระ

มาลา ศัพท์มักใช้ในความหมายว่า ดอกไม้ และพวงมาลัย ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา[๑๒๖] กล่าวว่า มาลา ปุปฺเผ จ ปนฺติยํ (มาลา ศัพท์ เป็นไปในความหมายว่า ดอกไม้ และพวงมาลัย) แต่ในที่นี้มี

ความหมายว่า ไม้ดอก นอกจากนั้น วจฺฉ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ ตรุณ (หนุ่ม, อ่อน, เล็ก) ดังนั้น คำว่า มาลาวจฺฉ จึงแปลว่า "พุ่มไม้ดอก" ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ตตฺถ มาลาวจฺฉนฺติ ตรุณปุปฺผรุกฺขํ. ตรุณกา หิ ปุปฺผรุกฺขาปิ ปุปฺผคจฺฉาปิ "มาลาวจฺฉา"เตฺวว วุจฺจนฺติ.[๑๒๗]

"ในเรื่องนั้น คำว่า มาลาวจฺฉํ แปลว่า 'พุ่มไม้ดอก' โดยแท้จริงแล้ว ต้นไม้ดอกและพุ่มไม้ดอกต้นเล็กก็ได้ชื่อว่า มาลาวัจฉา นั่นเทียว"

คำว่า โรปน ประกอบรูปศัพท์มาจาก รุห ธาตุ (ชนเน = เกิด) + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ แปลตามศัพท์ว่า "การให้เกิด, การให้งอก" ซึ่งก็คือ การปลูก

อาทิ ศัพท์ใน มาลาวจฺฉโรปนาทิ ละข้อความว่า

- โรปาปน (การให้ปลูก)
- สิญฺจาปน (การให้รดน้ำ)
- โอจินาปน (การให้เด็ดดอกหรือผล)
- คนฺถาปน (การให้ร้อยดอกไม้)
- สิญฺจน (การรดน้ำเอง)
- โอจินน (การเด็ดดอกหรือผล)
- คนฺถน (การร้อยดอกไม้)

ดังนั้น ภิกษุผู้ต้องการจะอนุเคราะห์ตระกูล ปลูกหรือให้ปลูกไม้ดอกไม้ผลเป็นต้นในวัด ต้องอาบัติทุกกฏในทุกๆ ขณะที่ปลูก ให้ปลูก รดน้ำเอง ให้รดน้ำ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ภิกษุอาจสั่งให้ฆราวาสหรือสามเณรปลูกต้นไม้หรือไม้ดอกเป็นต้น เพื่อให้อารามรื่นรมย์ได้ โดยใช้กัปปิยโวหาร คือ คำอันสมควรทางวินัย เช่น จงรู้ จงทำกัปปิยะ (ทำให้สมควร) เป็นต้น ก็ไม่ต้องอาบัติ แม้การให้รดน้ำเป็นต้น ก็สั่งให้ทำได้ด้วยกัปปิยโวหารเช่นเดียวกัน ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อารามาทีนมตฺถาย ปน กปฺปิยโวหาราทีหิ โรปาปนาทิกํ วฏฺฏติ.[๑๒๘]

"อนึ่งการให้ปลูก[ต้นไม้] เป็นต้น ย่อมควรด้วยกัปปิยโวหาร เป็นต้น เพื่อประโยชน์แก่อารามเป็นต้น"

ในฎีกาใหม่อธิบาย มาลาวจฺฉโรปนาทโย (มีการปลูกพุ่มไม้ดอกเป็นต้น) ว่า

เต ปน ยสฺมา กุลสงฺคหตฺถํ มาลาวจฺฉโรปนาทโย อิธ อธิปฺเปตา, ตสฺมา "มาลาวจฺฉโรปนาทโย"ติ วุตฺตํ.[๑๒๙]

"อนึ่ง ความประพฤติเลวทรามนั้นประสงค์เอาว่า เป็นการปลูกพุ่มไม้ดอกเป็นต้นเพื่ออนุเคราะห์ตระกูลในเรื่องนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มาลาวจฺฉโรปนาทโย"

ข้อความข้างต้นแสดงวิธีปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ ปาปสมาจาร ศัพท์เป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาสว่า ปาปกา สมาจารา อสฺสาติ ปาปสมาจาโร

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ความประพฤติเลวทรามดังกล่าวคืออะไร

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ความประพฤติเลวทรามดังกล่าวควรเป็นการหลั่งน้ำอสุจิ หรือสัมผัสร่างกายของมาตุคามมิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า มาลาวจฺฉโรปนาทโย อธิบายว่า ความประพฤติเลวทรามดังกล่าวเป็นการปลูกพุ่มไม้ดอกเป็นต้น ดังนี้แล]

คำอธิบาย โส ภิกฺขุ

โส ภิกฺขูติ โส กุลทูสโก ภิกฺขุ.

คำว่า โส ภิกฺขุ (ภิกษุนั้น) คือ ภิกษุผู้ประทุษร้ายตระกูลนั้น

[ท่านแสดงอภิเธยยัตถะหรือสรูปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง โดยระบุว่า โส ภิกฺขุ (ภิกษุนั้น) คือ ภิกษุผู้ประทุษร้ายตระกูลนั้น ไม่ใช่ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ลงปัพพาชนียกรรมแล้ว]

คำอธิบาย อายสฺมา โข กุลทูสโก ฯเปฯ อลํ เต อิธ วาเสน

อายสฺมา โข กุลทูสโก ฯเปฯ อลํ เต อิธ วาเสนาติ อิมินาสฺส ปพฺพาชนียกมฺมารหตํ ทสฺเสติ. ปพฺพาชนียกมฺมกโต ปเนส ยสฺมึ คาเม วา นิคเม วา กุลทูสกกมฺมํ กตํ, ยสฺมิญฺจ วิหาเร วสติ, เนว ตสฺมึ คาเม วา นิคเม วา จริตุํ ลภติ, น วิหาเร วสิตุํ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า ภิกษุนั้นเป็นผู้ควรแก่ปัพพาชนียกรรมด้วยคำนี้ว่า อายสฺมา โข กุลทูสโก ฯเปฯ อลํ เต อิธ วาเสน (ท่านเป็นผู้ประทุษร้ายตระกูล มีความประพฤติเลวทราม ความประพฤติเลวทรามของท่าน เขาได้เห็น และได้ยินกันทั่ว และตระกูลที่ท่านประทุษร้าย เขาก็ได้เห็นและได้ยินกันทั่ว ท่านจงออกจากอาวาสนี้ ท่านอย่าอยู่ที่นี้)

อนึ่ง ภิกษุที่ถูกสงฆ์ลงปัพพาชนียกรรมแล้วนั้น ย่อมไม่ได้เพื่อจะเที่ยวไปในบ้านหรือนิคมที่ตนทำกรรมของผู้ประทุษร้ายตระกูล และไม่ได้เพื่ออยู่ในวัดที่เธอเคยอยู่

[คำว่า ปพฺพาชนียกมฺม (กรรมเป็นเหตุขับไล่) คือ กรรมที่ทำให้สงฆ์ขับไล่ออกจากหมู่บ้านหรือ

วัดที่ตนทำกุลทูสนกรรม โดยสวดสมนุภาสน์ ๓ จบ ด้วยญัตติจตุตถกรรมวาจาตามที่ปรากฏในพระบาลีของสิกขาบทนี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปพฺพาชียเต อเนนาติ ปพฺพาชนียํ (ภิกษุย่อมถูกขับไล่ด้วยกรรมนี้ เหตุนั้น กรรมนั้นชื่อว่า ปัพพาชนียะ)

คำว่า ปพฺพาชนียกมฺมารหตา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปพฺพาชนียํ จ ตํ กมฺมญฺจาติ ปพฺพาชนียกมฺมํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
- ปพฺพาชนียกมฺมสฺส อรโห ปพฺพาชนียกมฺมารโห (จตุตถีตัปปุริสสมาส)
- ปพฺพาชนียกมฺมารหสฺส ภาโว ปพฺพาชนียกมฺมารหตา

  (ปพฺพาชนียกมฺมารห ศัพท์ + ตา ปัจจัยในภาวตัทธิต)

คำว่า ปพฺพาชนียกมฺมกต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปพฺพาชนียกมฺมํ กตํ ยสฺมินฺติ ปพฺพาชนียกมฺมกโต (ปัพพาชนียกรรมอันสงฆ์กระทำแล้วในภิกษุใด เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า ปัพพาชนียกัมมกตะ)

ข้อความว่า "ย่อมไม่ได้เพื่อจะเที่ยวไปในบ้านหรือนิคมที่ตนทำกรรมของผู้ประทุษร้ายตระกูล และไม่ได้เพื่ออยู่ในวัดที่เธอเคยอยู่" หมายความว่า ภิกษุที่ถูกสงฆ์ขับไล่แล้วถ้าขืนอยู่ในวัด บ้าน หรือนิคม ปัจจัย ๔ ที่เกิดจากสถานที่เหล่านั้นไม่สมควรแก่ภิกษุรูปอื่น ถ้าภิกษุรูปอื่นบริโภคใช้สอย ก็จะต้องอาบัติทุกกฏ ดังนั้น จึงถูกสงฆ์ขับไล่ออกไปจากสถานที่เหล่านั้นเพื่อไม่ให้ภิกษุรูปอื่นพลอยต้องอาบัติไปด้วย]

คำอธิบาย เอวญฺจ โส ภิกฺขุ

เอวญฺจ โส ภิกฺขูติ เอตฺถ โสติ ปพฺพาชนียกมฺมกโต อธิปฺเปโต.

คำว่า โส (ภิกษุนั้น) ในปาฐะว่า เอวญฺจ โส ภิกขุ นี้ หมายเอาภิกษุผู้ถูกสงฆ์ลงปัพพาชนียกรรมแล้ว

[ท่านแสดงอภิเธยยัตถะหรือสรูปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง ของภิกษุใน เอวญฺจ โส ภิกฺขุ ว่าคือภิกษุผู้ถูกสงฆ์ลงปัพพาชนียกรรมแล้ว ไม่ใช่ภิกษุผู้ประทุษร้ายตระกูลเหมือนในประโยคก่อน]

คำอธิบาย ฉนฺทคามิโน

ฉนฺเทน คจฺฉนฺตีติ ฉนฺทคามิโน, เอส นโย เสเสสุ.

คำว่า ฉันทคามี คือ ภิกษุผู้ถึง[อคติ]เพราะความพอใจ คำที่เหลือ[ว่า โทสคามิโน, โมหคามิโน และ ภยคามิโน] ก็มีนัยเดียวกัน

[ภิกษุผู้ประทุษร้ายตระกูลได้กล่าวตู่พวกภิกษุว่าถึงฉันทาคติเป็นต้น เพราะขับไล่ตนที่ต้องอาบัติทุกกฏในเพราะให้ของชาวบ้าน แต่กลับไม่ขับไล่ภิกษุรูปอื่นที่ต้องอาบัติทุกกฏในเพราะสิกขาบทอื่น เช่น เสขิยสิกขาบท แม้อาบัติที่ต้องจะเหมือนกัน แต่ปัจจัยทั้ง ๔ ที่เกิดจากภิกษุดังกล่าวในวัด หมู่บ้าน หรือนิคมนั้นไม่ควรแก่ภิกษุรูปอื่น จึงต้องถูกขับไล่ออกไป

คำว่า ฉนฺทคามี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ฉนฺเทน คจฺฉนฺตีติ ฉนฺทคามี = ผู้ถึง[อคติ]เพราะความพอใจ ชื่อว่า ฉันทคามี

ลง ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะธรรมดาที่ไม่ใช่อรรถตัสสีละ (ความเป็นปกติของกิริยานั้น, การปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ) ด้วย จ ศัพท์ในสูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๓๒) ว่า ตสฺสีลาทีสุ ณีตฺวาวี จ (ลง ณี, ตุ และ อาวี ปัจจัยในอรรถตัสสีละเป็นต้น และอรรถอื่น [ในกัตตุสาธนะ]) ดังอุทาหรณ์ว่า

- ปณฺฑิตํ อตฺตานํ มญฺญตีติ ปณฺฑิตมานี, พาโล = ผู้สำคัญตนเองว่าเป็นบัณฑิต ชื่อว่า บัณฑิตมานี คือ คนเขลา)

- พหุสฺสุตํ อตฺตานํ มญฺญตีติ พหุสฺสุตมานี = ผู้สำคัญตนเองว่าเป็นพหูสูต ชื่อว่า พหุสสุตมานี]

คำอธิบาย โส ภิกฺขุ

โส ภิกฺขูติ โส “ฉนฺทคามิโน”ติอาทีนิ วทมาโน ตสฺส วจนสฺส ปฏินิสฺสคฺคาย เอวํ วจนีโย, น กุลทูสนนิวารณตฺถาย. กุลทูสนกมฺเมน หิ โส อาปชฺชิตพฺพา อาปตฺติโย ปุพฺเพว อาปนฺโน. เอวํ ปนสฺส วิสุมฺปิ สงฺฆมชฺเฌปิ วุจฺจมานสฺส อปฺปฏินิสฺสชฺชโต อปรํ ทุกฺกฏํ.

คำว่า โส ภิกฺขุ (ภิกษุนั้น) เป็นต้น หมายความว่า ภิกษุนั้นผู้กล่าวอยู่ว่า ฉนฺทคามิโน (พวกภิกษุลำเอียงเพราะความพอใจ) เป็นต้น พึงถูกภิกษุทั้งหลายตักเตือนอย่างนี้เพื่อให้สละคำพูดนั้น ไม่ใช่ตักเตือนเพื่อห้ามการประทุษร้ายตระกูล ดังจะเห็นได้ว่า ภิกษุนั้นต้องอาบัติที่ควรจะต้องก่อน[การทำปัพพาชนียกรรม] เพราะกรรมอันเป็นเหตุประทุษร้ายตระกูล อนึ่ง เมื่อเธอถูกพวกภิกษุตักเตือนโดยเฉพาะหรือในท่างกลางสงฆ์อย่างนี้ ยังไม่สละ[คำพูดนั้น] ย่อมต้องอาบัติทุกกฏอื่นอีก

[ข้อความว่า “ภิกษุนั้นต้องอาบัติที่ควรจะต้องก่อน[การทำปัพพาชนียกรรม]” หมายความว่า

- ภิกษุที่ให้ของส่วนตัวของตนเพื่ออนุเคราะห์ตระกูล ต้องอาบัติทุกกฏ

- ถ้าให้ของสงฆ์โดยความเป็นเจ้าของด้วยสำคัญว่าเป็นสมบัติของตน ต้องอาบัติถุลลัจจัย

- ถ้าให้ของสงฆ์โดยข่มผู้อื่นไม่เกรงกลัวใครด้วยจิตคิดลักขโมย ต้องอาบัติปาราชิก

ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อาปชฺชิตพฺพา อาปตฺติโยติ กุลสงฺคหตฺถํ อตฺตโน สนฺตกทาเน ทุกฺกฏํ, อิสฺสรวตาย สงฺฆสนฺตกทาเน ถุลฺลจฺจยํ, ปสยฺห ทาเน ปาราชิกนฺติ อิมา อาปตฺติโย.[๑๓๐]

“คำว่า อาปชฺชิตพฺพา อาปตฺติโย (อาบัติที่พึงต้อง) หมายความว่า อาบัติเหล่านี้ คือ

- ต้องอาบัติทุกกฏ ในเพราะการให้ของมีอยู่แห่งตนเพื่ออนุเคราะห์ตระกูล
- ต้องอาบัติถุลลัจจัย ในเพราะการให้ของมีอยู่แห่งสงฆ์ด้วยความเป็นใหญ่
- ต้องอาบัติปาราชิก ในเพราะการครอบงำ[สงฆ์]แล้วให้”]

คำอธิบาย เอวญฺจ โส เป็นต้น

เอวญฺจ โสติอาทิ อิโต ปุพฺเพ วุตฺตญฺจ อวุตฺตญฺจ สพฺพํ อุตฺตานตฺถเมว. วินิจฺฉยกถาปิ ทสเม วุตฺตสทิสาเยว.

บทว่า เอวญฺจ โส เป็นต้นทั้งหมดที่กล่าวไว้และไม่ได้กล่าวไว้ก่อนแต่นี้ มีความหมายชัดเจนแล้วนั่นเทียว แม้คำวินิจฉัยก็เป็นเช่นกับคำที่กล่าวไว้ในสิกขาบทที่ ๑๐ โดยแท้

อยํ ปน วิเสโส- อิทํ สาวตฺถิยํ อสฺสชิปุนพฺพสุเก ภิกฺขู อารพฺภ ฉนฺทคามิตาทีหิ ปาปนวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตํ, องฺเคสุ จ ยถา ตตฺถ ปรกฺกมนํ, เอวํ อิธ ฉนฺทาทีหิ ปาปนํ ทฏฺฐพฺพนฺติ.

ความต่างกันมีดังนี้ สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติไว้ปรารภภิกษุชื่ออัสสชิและปุนัพพสุกะในเมืองสาวัตถี เพราะเหตุคือการยังความลำเอียงด้วยความพอใจเป็นต้นให้ถึง[แก่ภิกษุทั้งหลาย] และในองค์ทั้งหลาย พึงทราบการให้ถึงฉันทาคติเป็นต้นในสิกขาบทนี้แทนการพยายาม[เพื่อการแตกแยกของสงฆ์]ในสิกขาบทที่ ๑๐ นั้น ดังนี้แล

[คำว่า ฉนฺทคามิตาทีหิ เป็นการิตกรรมใน ปาปน หรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นการิตกรรมของ เณ การิตปัจจัยใน ปาปน โดยทั่วไปแล้ว บทการิตกรรมมักลงทุติยาวิภัตติ แต่ในบางแห่งก็ลงตติยาวิภัตติและฉัฏฐีวิภัตติได้ ดังข้อความในคัมภีร์กัจจายนคุฬหัตถทีปนีว่า

อวุตฺเต การิเต กมฺเม ทุติยา ตติยา’ถวา
ฉฏฺฐีมี จาปิ สมฺโภติ การิตญฺญูหิ ภาสิตา.[๑๓๑]

"ทุติยาวิภัตติ ตติยาวิภัตติ หรือฉัฏฐีวิภัตติ ผู้รู้การิตปัจจัยกล่าวว่า ย่อมลงได้ในการิตกรรมที่ไม่ถูกกล่าว"

ตัวอย่างการลงการิตกรรม

- ปุริโส ปุริสํ คามํ คมยติ (บุรุษยังบุรุษให้ไปหมู่บ้าน) = ทุติยาวิภัตติ
- ปุริโส ปุริเสน คามํ คมยติ (บุรุษยังบุรุษให้ไปหมู่บ้าน) = ตติยาวิภัตติ
- สพฺเพสํ วิญฺญาเปตฺวาน (ยังชนทั้งปวงให้รู้แจ้งแล้ว) = ฉัฏฐีวิภัตติ
- อาจริโย สิสฺสํ ธมฺมํ โพเธติ (อาจารย์ยังศิษย์ให้รู้ธรรม) = ทุติยาวิภัตติ
- อาจริโย สิสฺเสน ธมฺมํ โพเธติ (อาจารย์ยังศิษย์ให้รู้ธรรม) = ตติยาวิภัตติ
- โตเสนฺติ สพฺพปาณินํ (ย่อมยังสรรพสัตว์ให้ยินดี) = ฉัฏฐีวิภัตติ
- ปุริโส ปุริสํ ภตฺตํ โภเชติ (บุรุษยังบุรุษให้บริโภคภัต) = ทุติยาวิภัตติ
- ปุริโส ปุริเสน ภตฺตํ โภเชติ (บุรุษยังบุรุษให้บริโภคภัต) = ตติยาวิภัตติ
- เถรสฺส ปตฺโต ทุติยสฺส คาเหตพฺโพ (บาตรของพระเถระ พึงยังพระเถระรูปที่สองให้ถือเอา) = ฉัฏฐีวิภัตติ]

กุลทูสกสิกฺขาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายกุลทูสกสิกขาบท

คำอธิบายนิคม

คำอธิบาย ปฐมาปตฺติกา

อุทฺทิฏฺฐา โข ฯเปฯ เอวเมตํ ธารยามีติ เอตฺถ ปฐมํ อาปตฺติ เอเตสนฺติ ปฐมาปตฺติกา, ปฐมํ วีติกฺกมนกฺขเณเยว อาปชฺชิตพฺพาติ อตฺโถ.

ในคำว่า อุทฺทิฏฺฐา โข ฯเปฯ เอวเมตํ ธารยามิ นี้ อาบัติ ๙ ข้อแรก ชื่อว่า ปฐมาปัตติกะ เพราะมีการต้องอาบัติก่อน หมายความว่า อาบัติที่ภิกษุพึงต้องก่อนคือในขณะล่วงละเมิดนั้นเอง

[อาบัติ ๙ ข้อแรกตั้งแต่สุกกวิสสัฏฐิสิกขาบทจนถึงทุฏฐุโทสสิกขาบทที่ ๒ ต้องในขณะล่วงละเมิดวัตถุคืออัชฌาจาร จึงได้ชื่อว่า ปฐมาปัตติกะ แปลว่า "มีการต้องก่อน" คือ ในขณะล่วงละเมิด

คำว่า วีติกฺกมนกฺขเณเยว (ในขณะล่วงละเมิดนั้นเอง) อธิบาย ปฐมํ (ก่อน) ส่วน เอว ศัพท์ห้ามขณะทำสมนุภาสนกรรมเหมือนอาบัติ ๔ ข้อที่เหลือ ในฎีกาใหม่อธิบายว่า เอวกาเรน สมนุภาสนกมฺมกฺขณํ ปฏิกฺขิปติ (ท่านห้ามขณะทำสมนุภาสนกรรมด้วย เอว ศัพท์)

คำว่า ปฐมาปตฺติกา มีรูปเป็นปุงลิงค์ หมายถึง ธมฺมา (อาบัติ) ที่กล่าวไว้ในประโยคต้นว่า อุทฺทิฏฺฐา โข อายสฺมนฺโต เตรส สงฺฆาทิเสสา ธมฺมา (ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดอาบัติชื่อว่าสังฆาทิเสส ๑๓ ข้อแล้ว) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปฐมํ อาปตฺติ เอเตสนฺติ ปฐมาปตฺติกา = การต้องอาบัติก่อนมีอยู่แก่อาบัติเหล่านั้น เหตุนั้น อาบัติเหล่านั้นชื่อว่า ปฐมาปัตติกะ

อนึ่ง คำว่า อาปตฺติ แปลว่า "การต้อง" มีรูปวิเคราะห์ภาวสาธนะว่า

- อาปชฺชนํ อาปตฺติ = การต้อง ชื่อว่า อาปัตติ

ฎีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

ปฐมาปตฺติกาติ อวยเวน วิคฺคโห, สมุทาโย สมาสตฺโถติ อาห "ปฐมํ อาปตฺติ เอเตสนฺติ ปฐมาปตฺติกา"ติ.[๑๓๒]

"คำว่า ปฐมาปตฺติกา หมายความว่า รูปวิเคราะห์ย่อมมีด้วยส่วน หมู่บทเป็นเนื้อความที่ย่อเข้าด้วยกัน ฉะนั้นจึงกล่าวว่า ปฐมํ อาปตฺติ เอเตสนฺติ ปฐมาปตฺติกา"

ข้อความนี้หมายความว่า คำว่า ปฐมาปตฺติก มีศัพท์เดิมมาจาก ปฐม + อาปตฺติ + เอต ศัพท์ (ลบ เอต ศัพท์ในบทสำเร็จ) ทั้ง ๓ ศัพท์เหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งในรูปวิเคราะห์ที่ประกอบด้วยส่วน หมายถึงอรรถทีละอย่าง คือ ก่อน, กิริยาการต้อง และอาบัติ แต่เมื่อสำเร็จเป็นบทที่ประชุมศัพท์แล้วก็มีเนื้อความของสมาส คือ เนื้อความอย่างเดียวกันที่ย่อเข้าด้วยกัน ได้แก่ อาบัติที่มีการต้องก่อน]

คำอธิบาย ยาวตติยกา

อิตเร ปน ยถา ตติเย จ จตุตฺเถ จ ทิวเส โหตีติ เอตฺถ "ตติยโก, จตุตฺถโก"ติ วุจฺจติ, เอวํ ยาวตติเย สมนุภาสนกมฺเม โหนฺตีติ ยาวตติยกาติ เวทิตพฺพา.

ส่วนอาบัติ ๔ ข้อนอกจากนี้พึงทราบว่าชื่อว่า ยาวตติยกะ เพราะเป็นไปในสมนุภาสนกรรมถึงครั้งที่ ๓ เหมือนอย่างที่เรียกว่า

- ตติยโก, ชโร (ไข้ที่เป็นไปในวันที่ ๓, ไข้วันเว้นวัน)
- จตุตฺถโก, ชโร (ไข้ที่มีในวันที่ ๔, ไข้วันเว้นสองวัน)

ในคำว่า ไข้เป็นไปในวันที่ ๓ และที่ ๔ นี้

[คำว่า ยาวตติยก มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ยาวตติเย ปวตฺตนฺตีติ ยาวตติยกา = อาบัติที่เป็นไปในสมนุภาสนกรรมถึงครั้งที่ ๓ ชื่อว่า ยาวตติยกะ (ยาวตติย ศัพท์ + ก ปัจจัยใน วตฺตนฺติ ตัทธิต)

คือ อาบัติที่ไม่ต้องในขณะล่วงละเมิดวัตถุ หรือในที่สุดแห่งสมนุภาสนกรรมครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒ แต่ต้องเมื่อถึงสมนุภาสนกรรมครั้งที่ ๓ เท่านั้น เหมือนคำว่า ตติยโก และ จตุตฺถโก ซึ่งลง ก ปัจจัย ใน ปวตฺตนฺติ ตัทธิต เช่นเดียวกันว่า ตติเย ปวตฺตตีติ ตติยโก, จตุตฺเถ ปวตฺตตีติ จตุตฺถโก

คัมภีร์ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนา หน้า ๑๔๘ ประกอบกริยาศัพท์เป็น ปวตฺตนฺติ

ปาติโมกขเมทินี หน้า ๑๕๙ ใช้เป็น วตฺตนฺติ

กังขาภาสาฎีกา เล่ม ๑ หน้า ๒๙๐ ใช้เป็น ปวตฺตา

เหล่านี้ถือว่าถูกต้องทั้งสิ้น เพราะสอดคล้องกับ โหนฺติ ในคัมภีร์นี้

คำว่า ตติยโก (ไข้ที่เป็นไปในวันที่ ๓, ไข้วันเว้นวัน) คือ ไข้ที่เกิดขึ้นในวันแรกแล้วหายไป ไม่เกิดขึ้นอีกในวันที่ ๒ แต่เกิดขึ้นอีกในวันที่ ๓ จึงเรียกเช่นนั้น หมายถึง ไข้วันเว้นวัน แม้คำว่า จตุตฺถโก ก็หมายถึง ไข้วันเว้นสองวัน]

คำอธิบาย ยาวตีหํ

ยาวตีหนฺติ ยตฺตกานิ อหานิ.

คำว่า ยาวตีหํ แปลว่า สิ้นวันเท่าใด

[คำว่า ยาวตีห ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยาวติ นิบาต + อห ศัพท์ ลบ อ ใน อห แล้วทำทีฆะ อิ ใน ติ เป็น อี มีรูปวิเคราะห์อัพยยีภาวสมาสในฎีกาใหม่ว่า อหสฺส ยตฺตโก ปริจฺเฉโท ยาวตีหํ (ขอบเขตเพียงไรแห่งวัน ชื่อว่า ยาวตีหะ) เหมือนคำว่า ยาวชีวํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชีวสฺส ยตฺตโก ปริจฺเฉโท ยาวชีวํ (ขอบเขตเพียงไรแห่งชีวิต ชื่อว่า ยาวชีวะ = ตลอดชีวิต) คำอธิบายนี้พบในฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗๓)

อีกอย่างหนึ่ง กังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๒๙๐) กล่าวว่า คำว่า ยาวตีห ตัดบทเป็น ยาวตี + อห มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ยาวตา เอเตสํ อตฺถีติ ยาวตีนิ (ยาวตา ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

- ยาวตีนิ อหานิ ยาวตีหํ (สมาหารทิคุสมาส)]

คำอธิบาย ชานํ ปฏิจฺฉาเทติ

ชานํ ปฏิจฺฉาเทตีติ ชานนฺโต ปฏิจฺฉาเทติ.

คำว่า ชานํ ปฏิจฺฉาเทติ แปลว่า รู้อยู่แต่ปกปิดไว้

[คำว่า ชานํ อธิบายว่าประกอบรูปศัพท์มาจาก ญา ธาตุ + นา ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย ท่านจึงอธิบายว่า ชานนฺโต ประกอบใช้ อนฺต ปัจจัยอย่างชัดเจนเพื่อแสดงว่า สระ อํ เป็น นํ เป็นการิยะ (บทสำเร็จ) ของ อนฺต ปัจจัย ตามกฎของกัจจายนไวยากรณ์ ให้แปลง นฺต ศัพท์เป็น อํ ด้วยสูตร (๑๘๖) ว่า สิมฺหิ คจฺฉนฺตาทีนํ นฺตสทฺโท อํ (แปลง นฺต ศัพท์ของ คจฺฉนฺต ศัพท์เป็นต้น เป็น อํ ในเพราะ สิ วิภัตติตามสมควร) การอธิบายคำในลักษณะนี้เป็นการแสดงอาเทศของปัจจัย เพราะเปลี่ยนจาก อํ เป็น อนฺโต แต่ไม่อธิบายอรรถของธาตุ เพราะคงธาตุเดิมไว้ เนื่องจากเป็นธาตุที่เข้าใจโดยทั่วไป

คำว่า ปฏิจฺฉาเทติ เป็นบทที่ปรากฏชัดเจนแล้ว ท่านจึงไม่ได้อธิบายด้วยศัพท์อื่นเพื่อแสดงอรรถของธาตุ]

ลักษณะของการปกปิดอาบัติ ๑๐ อย่าง

ตตฺถายํ ปฏิจฺฉาทนลกฺขณสฺส มาติกา- อาปตฺติ จ โหติ, อาปตฺติสญฺญี จ, ปกตตฺโต จ โหติ, ปกตตฺตสญฺญี จ, อนนฺตรายิโก จ โหติ, อนนฺตรายิกสญฺญี จ, ปหุ จ โหติ, ปหุสญฺญี จ, ฉาเทตุกาโม จ โหติ, ฉาเทติ จาติ.

ในปาฐะว่า ชานํ ปฏิจฺฉาเทติ นั้น มีหัวข้อแห่งลักษณะของการปกปิด ดังนี้

๑. เป็นอาบัติ (อาปตฺติ จ โหติ)

๒. รู้ว่าเป็นอาบัติ (อาปตฺติสญฺญี จ)

๓. เป็นปกตัตตภิกษุ (ปกตตฺโต จ โหติ)

๔. รู้ว่าเป็นปกตัตตภิกษุ (ปกตตฺตสญฺญี จ)

๕. เป็นผู้ไม่มีอันตราย (อนนฺตรายิโก จ โหติ)

๖. รู้ว่าเป็นผู้ไม่มีอันตราย (อนนฺตรายิกสญฺญี จ)

๗. เป็นผู้สามารถ (ปหุ จ โหติ)

๘. รู้ว่าเป็นผู้สามารถ (ปหุสญฺญี จ)

๙. ต้องการจะปกปิด[อาบัติ] (ฉาเทตุกาโม จ โหติ)

๑๐. ปกปิด[อาบัติ] (ฉาเทติ จ)

ตตฺถ อาปตฺติ จ โหติ, อาปตฺติสญฺญี จาติ ยํ อาปตฺตึ อาปนฺโน, สา เตรสนฺนํ อญฺญตรา โหติ. โสปิ จ ตตฺถ วตฺถุวเสน วา "อิทํ ภิกฺขูนํ น วฏฺฏตี"ติ นามมตฺตวเสน วา "อยํ อิตฺถนฺนามา อาปตฺตี"ติ อาปตฺติสญฺญีเยว หุตฺวา "น ทานิ นํ กสฺสจิ อาโรเจสฺสามี"ติ เอวํ ฉาเทตุกาโมว ธุรํ นิกฺขิปิตฺวา อรุณํ อุฏฺฐาเปติ, ฉนฺนา โหติ อาปตฺติ. สเจ ปเนตฺถ อนาปตฺติสญฺญี วา โหติ, อญฺญาปตฺติกฺขนฺธสญฺญี วา เวมติโก วา อจฺฉนฺนาว โหติ.

ในหัวข้อนั้น คำว่า อาปตฺติ จ โหติ, อาปตฺติสญฺญี จ (เป็นอาบัติ และรู้ว่าเป็นอาบัติ) หมายความว่า ภิกษุต้องอาบัติใด อาบัตินั้นคืออาบัติสังฆาทิเสส ๑๓ ข้อ ข้อใดข้อหนึ่ง และแม้ภิกษุนั้นก็รู้ว่าเป็นอาบัติในอาบัตินั้น โดยเนื่องด้วยวัตถุ [คือ การล่วงละเมิด]ว่า การล่วงละเมิดนี้ไม่ควรแก่ภิกษุ หรือโดยเนื่องด้วยชื่อเท่านั้นว่านี้เป็นอาบัติมีชื่ออย่างนี้ เป็นผู้ต้องการจะปกปิดอาบัติอย่างนี้ว่า เราจะไม่บอกอาบัตินั้นแก่ใครๆ ในบัดนี้ ได้ทอดธุระ[ในการบอก]จนอรุณขึ้น อาบัติชื่อว่า เป็นอันปกปิดแล้ว แต่ถ้าเธอสำคัญว่า ไม่เป็นอาบัติในอาบัตินี้ หรือสำคัญว่า เป็นกองอาบัติอื่น หรือมีความสงสัย อาบัติชื่อว่า ไม่ได้ปกปิดเลย

[ในข้อความว่า "โดยเนื่องด้วยวัตถุ" คำว่า วัตถุ คือ การล่วงละเมิด หมายถึง การหลั่งน้ำอสุจิและการสัมผัสกายของมาตุคาม เป็นต้น ดังในฎีกาใหม่อธิบายไว้ว่า อสุจิโมจนาทิวีติกฺกมมตฺตวเสน (โดยเนื่องด้วยการล่วงละเมิดเท่านั้นมีการหลั่งน้ำอสุจิ เป็นต้น)

ภิกษุผู้ล่วงละเมิดแล้ว แม้ไม่รู้ชื่ออาบัติแน่นอนว่าตนต้องอาบัติประเภทไหน เพียงรู้ว่าเป็นสิ่งที่ภิกษุไม่ควรทำ ก็ได้ชื่อว่า รู้ว่าเป็นอาบัติโดยเนื่องด้วยวัตถุ (วตฺถุวเสน อาปตฺติสญฺญี) ส่วนภิกษุผู้จำแนกไม่ได้ว่าเป็นวัตถุที่ทำให้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสประเภทใด เพียงรู้ชื่อว่าต้องอาบัติสังฆาทิเสส ก็ได้ชื่อว่า รู้ว่าเป็นอาบัติโดยเนื่องด้วยชื่อเท่านั้น (นามมตฺตวเสน อาปตฺติสญฺญี)

คำว่า มตฺต ห้ามวัตถุ คือ การล่วงละเมิด

คำว่า วตฺถุวเสน และคำว่า นามมตฺตวเสน ที่กล่าวไว้ในอรรถกถา เป็นเยภุยยนัย (นัยที่กล่าวไว้เป็นส่วนใหญ่) แต่ยังมีข้อยกเว้นอื่น คือ ภิกษุผู้ไม่รู้โดยเนื่องด้วยวัตถุหรือชื่อ เพียงปกปิดด้วยความสำคัญว่าเป็นอาบัติเท่านั้น แม้จะไม่รู้ว่าเป็นสังฆาทิเสส ก็เป็นอันปกปิดเช่นเดียวกัน ดังในฎีกาใหม่ว่า

น เกวลํ วตฺถุนามวเสเนว อาปตฺติสญฺญิโน หุตฺวา ฉาเทนฺตสฺเสว, อถ โข โยปิ เอวํ อชานนฺโต เกวลํ “อาปตฺตึ ฉาเทมี”ติ อาปตฺติสญฺญาย ฉาเทติ, ตสฺสปิ ฉนฺนา โหตีติ เวทิตพฺพํ.[๑๓๓]

“อาบัติของภิกษุผู้รู้ว่าเป็นอาบัติแล้วปกปิดอยู่โดยแท้ โดยเนื่องด้วยวัตถุและชื่อนั่นเทียวล้วนๆ ไม่ชื่อว่าถูกปกปิดแล้ว โดยที่แท้พึงทราบว่า แม้ภิกษุใดไม่รู้อยู่อย่างนี้ ย่อมปกปิดโดยสำคัญว่าเป็นอาบัติล้วนๆ ว่า เราปกปิดอาบัติ อาบัติแม้ของภิกษุนั้นก็ชื่อว่าถูกปกปิดแล้ว”

คำว่า วตฺถุวเสน วา และคำว่า นามมตฺตวเสน วา มีวิธีปทานุสัมพันธ์ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ภิกษุรู้ว่าเป็นอาบัติ ด้วยคำว่า อาปตฺติสญฺญีเยว หุตฺวา.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ ภิกษุรู้ว่าเป็นอาบัติอย่างไร (ประกอบใช้อรรถของตติยาวิภัตติตามวเสน)

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุควรรู้ว่าเป็นอาบัติ โดยเนื่องด้วยวัตถุอย่างเดียวมิใช่หรือ (อีกอย่างหนึ่ง) ภิกษุควรรู้ว่าเป็นอาบัติ โดยเนื่องด้วยชื่ออย่างเดียวมิใช่หรือ (ระบุเพียงสิ่งเดียวในสองสิ่งที่กล่าวถึง)

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวว่า วตฺถุวเสน วา และ นามมตฺตวเสน วา อธิบายว่า ภิกษุรู้ว่าเป็นอาบัติ โดยเนื่องด้วยวัตถุและชื่อ ดังนี้แล]

ปกตตฺโตติ อนุกฺขิตฺโต สมานสํวาสโก. โส เจ ปกตตฺตสญฺญี หุตฺวา วุตฺตนเยเนว ฉาเทติ, ฉนฺนา โหติ.

คำว่า ปกตตฺโต (ปกตัตตะ) คือ ภิกษุผู้มีสังวาสเสมอกัน ไม่ถูกสงฆ์ทอดทิ้งแล้ว ถ้าภิกษุนั้นรู้ว่าตนเป็นปกตัตตะ ย่อมปกปิด[อาบัติ]ตามนัยดังกล่าวทีเดียว อาบัติชื่อว่า เป็นอันปกปิดแล้ว

[คำว่า ปกตตฺต ตัดบทเป็น ปกต (ปกติ, สภาพเดิม) + อตฺต มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า ปกโต อตฺตา อสฺสาติ ปกตตฺโต (ผู้มีตนอันเป็นปกติ ชื่อว่า ปกตัตตะ) คือ ภิกษุที่ไม่ถูกสงฆ์ลงอุกเขปนียกรรม

ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ปกโต สภาวภูโต อตฺตา อสฺสาติ ปกตตฺโต. น กมฺเมหิ วิคตตฺโตติ อตฺโถ.[๑๓๔]

“ตนที่เป็นปกติ คือ เป็นสภาพเดิมของภิกษุนั้นมีอยู่ เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า ปกตัตตะ หมายความว่า ภิกษุผู้มีตนไม่เปลี่ยนแปลงแล้วเพราะ[อุกเขปนีย]กรรมทั้งหลาย”]

อนนฺตรายิโกติ ยสฺส ทสสุ ราช-โจร-อคฺคิ-อุทก-มนุสฺส-อมนุสฺส-วาฬ-สรีสป-ชีวิต-พฺรหฺมจริยนฺตราเยสุ เอโกปิ นตฺถิ. โส เจ อนนฺตรายิกสญฺญี ฉาเทติ, ฉนฺนา โหติ.

คำว่า อนนฺตรายิโก (เป็นผู้ไม่มีอันตราย) คือ อันตรายแม้อย่างหนึ่งในบรรดาอันตราย คือ พระราชา โจร ไฟ น้ำ มนุษย์ อมนุษย์ สัตว์ร้าย งู อันตรายแก่ชีวิต และอันตรายแก่พรหมจรรย์ ๑๐ อย่าง ไม่มีแก่ภิกษุใด [ภิกษุนั้นชื่อว่า ผู้ไม่มีอันตราย] ถ้าภิกษุนั้นรู้ว่าเป็นผู้ไม่มีอันตรายย่อมปกปิด[อาบัติ] อาบัติชื่อว่า เป็นอันปกปิดแล้ว

[อันตรายในเรื่องนี้ คือ อันตราย ๑๐ อย่างมีพระราชา และโจรเป็นต้น มิใช่อันตรายอื่นจากนี้ หรือเป็นอันตรายคือพระราชาเพียงอย่างเดียว ดังนั้น ประโยคนี้จึงอธิบายสรูปะ คือ ส่วนที่แจกแจงออกมาของอันตรายที่กล่าวถึงในเรื่องนี้]

ปหูติ โย สกฺโกติ ภิกฺขุโน สนฺติกํ คนฺตุญฺเจว อาโรเจตุญฺจ. โส เจ ปหุสญฺญี หุตฺวา ฉาเทติ, ฉนฺนา โหติ.

คำว่า ปหุ (ผู้สามารถ) คือ ภิกษุใดสามารถจะไปยังสำนักของภิกษุอื่น และบอกได้ [ภิกษุนั้นชื่อว่า ผู้สามารถ] ถ้าภิกษุนั้นรู้ว่า ตนเป็นผู้สามารถแล้วปกปิด[อาบัติ]ไว้ อาบัติชื่อว่า เป็นอันปกปิดแล้ว

[คำว่า ปหุ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ป บทหน้า + หู ธาตุ + อุ ปัจจัย ไม่ใช่มาจาก ปห ธาตุที่ใช้ในความหมายว่า เปสเน (ส่งไป) เป็นจุราทิคณะ เช่น ปาเหติ (ย่อมส่งไป)]

ฉาเทตุกาโม จ โหติ, ฉาเทติ จาติ อิทํ อุตฺตานเมว.

คำว่า ฉาเทตุกาโม จ โหติ, ฉาเทติ จ (เป็นผู้ต้องการจะปกปิด[อาบัติ] และปกปิด[อาบัติ]) นี้ มีความหมายชัดเจนแล้วนั่นเทียว

สเจปิ หิ โส สภาคํ ทิสฺวา “อยํ เม อุปชฺฌาโย วา อาจริโย วา”ติ ลชฺชาย นาโรเจติ, ฉนฺนาว โหติ. อุปชฺฌายาทิภาโว หิ อิธ อปฺปมาณํ, สภาคมตฺตเมว ปมาณํ. อยํ “ชานํ ปฏิจฺฉาเทตี”ติ ปทสฺส สงฺเขปโต อตฺถวินิจฺฉโย.

อนึ่ง แม้ถ้าภิกษุนั้นเห็นภิกษุผู้เป็นสภาคะกัน ย่อมไม่บอกด้วยความละอายว่า ภิกษุนี้เป็นอุปัชฌาย์ หรือเป็นอาจารย์ของเรา อาบัติชื่อว่า เป็นอันปกปิดแล้วโดยแท้ ความจริงแล้ว

ความเป็นอุปัชฌาย์เป็นต้น ไม่เป็นประมาณในการเปิดเผยอาบัตินี้ ความเป็นสภาคะกันเท่านั้นทีเดียวจึงเป็นประมาณ นี้คือ ข้อวินิจฉัยเนื้อความโดยย่อแห่งบทว่า ชานํ ปฏิจฺฉาเทติ นี้

[คำว่า สภาค แปลตามศัพท์ว่า "ผู้มีส่วนเสมอกัน" คือ ผู้ไม่มีเวรกัน คือ ผู้ไม่เอาเรื่องที่ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสไปประจานให้เสื่อมเสียชื่อเสียงนั่นเอง ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗๕) อธิบายว่า สภาคมตฺตเมว ปมาณนฺติ อเวริสภาคมตฺตเมว ปมาณํ (คำว่า สภาคมตฺตเมว ปมาณํ หมายความว่า ความเป็นสภาคะกัน คือ ผู้ไม่มีเวรกันเท่านั้นทีเดียวจึงเป็นประมาณ) ส่วนผู้มีเวรกันเรียกว่า วิสภาคะ แปลตามศัพท์ว่า "ผู้มีส่วนไม่เสมอกัน"

คำว่า สภาคมตฺตเมว มีศัพท์เดิมมาจาก สภาคภาวมตฺตเมว ลบ ภาว ศัพท์เพื่อย่อคำ

อิธ ศัพท์ใน อิธ อปฺปมาณํ เพิ่มคำว่า อาปตฺติยา อาวิกรเณ (ในการเปิดเผยอาบัติ)]

คำอธิบาย ตาวตีหํ

ตาวตีหนฺติ ตตฺตกานิ อหานิ, ปฏิจฺฉาทิตทิวสโต ปฏฺฐาย ยาว อาโรจิตทิวโส, ตาว ทิวสปกฺขมาสสํวจฺฉรวเสน ยตฺตโก กาโล อติกฺกนฺโต, ตตฺตกํ กาลนฺติ อตฺโถ.

บทว่า ตาวตีหํ แปลว่า สิ้นวันเท่านั้น หมายความว่า เวลาเท่าใดล่วงเลยไป โดยเนื่องด้วยวัน ปักษ์ เดือน และปี ตั้งแต่วันที่ภิกษุปกปิดอาบัติแล้วจนถึงวันบอก [ภิกษุนั้นแม้ไม่ปรารถนาก็ต้องอยู่ปริวาส]ตลอดเวลาเท่านั้น

[คำว่า ตาวตีห มีรากศัพท์เหมือน ยาวตีห มีรูปวิเคราะห์อัพยยีภาวสมาสว่า

- อหสฺส ตตฺตโก ปริจฺเฉโท ตาวตีหํ = ขอบเขตเพียงนั้นแห่งวัน ชื่อว่า ตาวตีหะ (ตาวติ นิบาต + อห ศัพท์ ลบ อ ใน อห แล้วทำทีฆะ อิ ใน ติ เป็น อี)

หรือตัดบทเป็น ตาวตี + อห มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ตาวตา เอเตสํ อตฺถีติ ตาวตีนิ (ตาวตา ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)
- ตาวตีนิ อหานิ ตาวตีหํ (สมาหารทิคุสมาส)

ท่านอธิบาย ตาวตีหํ (สิ้นวันเท่านั้น) ว่าเป็นเวลาที่จำแนกเป็นวัน ปักษ์ เป็นต้นไป ตั้งแต่วันที่ภิกษุปกปิดอาบัติแล้วจนถึงวันบอก

ประโยคว่า ปฏิจฺฉาทิตทิวสโต ปฏฺฐาย ยาว อาโรจิตทิวโส เป็น *ประโยคอนิยมะ* ส่วนประโยคว่า ตาว ฯเปฯ อติกฺกนฺโต เป็น *ประโยคนิยมะ* เพิ่ม อตฺถิ เข้ามาคุมพากย์ในประโยคอนิยมะ แต่ถ้าจะ

เขียนเป็นประโยคเดียวกันก็ได้โดยเปลี่ยน ยาว อาโรจิตทิวโส เป็นบทสมาสและลงปัญจมีวิภัตติว่า ยาว-อาโรจิตทิวสา อีกทั้งตัด ตาว ศัพท์ในต้นประโยคนิยมะไปก็จะมีรูปเป็นประโยคเดียว การเขียนเป็นประโยคเดียวนี้อาจทำให้แปลได้เข้าใจง่ายในภาษาไทย แต่ถือว่าเข้าใจยากในภาษาบาลี เพราะทำให้ประโยคยาวขึ้น ดังนั้น ท่านจึงประกอบใช้ ยาว และ ตาว เพื่อแยกเป็น ๒ ประโยคนั่นเอง]

คำอธิบาย อกามา ปริวตฺถพฺพํ

อกามา ปริวตฺถพฺพนฺติ น กาเมน น วเสน, อถ โข อกาเมน อวเสน ปริวาสํ สมาทาย วตฺถพฺพํ.

คำว่า อกามา ปริวตฺถพฺพํ (แม้ไม่ปรารถนาก็ต้องอยู่ปริวาส) หมายความว่า ไม่พึงอยู่ปริวาสตามความต้องการ[ของตน] แต่ต้องสมาทานปริวาสอยู่โดยไม่ต้องการ

[ท่านอธิบาย อกามา ปริวตฺถพฺพํ ดังนี้

๑. คำว่า อกามา ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ เพราะอธิบายว่า น กาเมน (การลงวิภัตตินามในอรรถของวิภัตติอื่นเช่นนี้ ชื่อว่า วิภัตติวิปัลลาส คือ เปลี่ยนวิภัตติ)

๒. อ ศัพท์ใน อกามา แปลงมาจาก น ศัพท์ เพราะอธิบายว่า น กาเมน

๓. กาม ศัพท์ใน อกามา มีความหมายว่า วส (ความต้องการ, ความปรารถนา) ไม่ใช่กิเลส-กามหรือวัตถุกาม เพราะอธิบายว่า น วเสน

๔. คำว่า ปริวตฺถพฺพํ (ต้องอยู่) หมายถึง การอยู่ด้วยการสมาทานปริวาส เพราะอธิบายว่า ปริวาสํ สมาทาย วตฺถพฺพํ (ต้องสมาทานปริวาสอยู่) ไม่ใช่การอยู่ด้วยอิริยาบถทั้ง ๔ คือการยืน เดิน นั่ง และนอน

คำว่า อกาม มีรูปวิเคราะห์ว่า

- กาเมตีติ กาโม (ผู้ต้องการ ชื่อว่า กามะ)
- น กาโม อกาโม (ผู้ไม่ต้องการ ชื่อว่า อกามะ)

ตามธรรมเนียมแปลของพม่า ถ้าบทหลังเป็นคำแสดงอรรถของบทหน้า ต้องแปลร่วมกับบทหน้า ดังนั้น ในนิสสัยพม่าทุกฉบับจึงแปล น กาเมน, น วเสน และ อกาเมน อวเสน ร่วมกันไป การแปลในลักษณะนี้สอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา

คำว่า ปริวตฺถพฺพ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปริ บทหน้า + วส ธาตุ (นิวาเส = อยู่) + ตพฺพ ปัจจัย แปลง สฺต เป็น ตฺถ ด้วยมหาสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น (ดู ปทรูปสิทธิปกรณ์ สูตร ๖๒๘)]

ปริวาส ๓ ประเภท

ตตฺถ ปฏิจฺฉนฺนปริวาโส สุทฺธนฺตปริวาโส สโมธานปริวาโส จาติ ติวิโธ ปริวาโส.

ในพากย์นั้น ปริวาสมี ๓ ประเภท คือ

๑. ปฏิจฉันนปริวาส (ปริวาสที่พึงให้เมื่อมีอาบัติที่ปกปิดไว้ตามจำนวนวัน เดือน ปี)

๒. สุทธันตปริวาส (ปริวาสที่พึงให้ตั้งแต่วันที่หมดจดเป็นขอบเขต คือ ปริวาสที่ให้แก่ภิกษุผู้จำจำนวนวันที่หมดจดได้ แต่จำวันที่ปกปิดอาบัติไว้ไม่ได้ จึงต้องเข้าปริวาสโดยมีวันที่หมดจดเป็นขอบเขต)

๓. สโมธานปริวาส (ปริวาสที่พึงรวมวันให้ คือ รวมวันที่ต้องอาบัติเข้าด้วยกัน แล้วนับวันที่ปกปิดไว้นานที่สุด)

[พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายศัพท์ของบทว่า อกามา ปริวตฺถพฺพํ แล้ว บัดนี้จะกล่าวถึงเรื่องปริวาส ๓ ประเภท จึงกล่าวประโยคนี้ ที่จริงแล้ว ปริวาสมี ๔ ประเภท เพิ่มอัปปฏิจฉันนปริวาส (ปริวาสที่ไม่ปกปิดวัน) แต่ท่านไม่กล่าวถึงปริวาสประเภทนี้ เพราะเกี่ยวกับภิกษุณีเท่านั้น คือ ภิกษุณีแม้จะปกปิดวันไว้ ก็ไม่ถือว่าปกปิด

ในฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗๖) อธิบายว่า ตตฺถาติ ตสฺมึ วากฺเย (คำว่า ตตฺถ คือ ในพากย์นั้น) ถ้าต้องการแปลยกศัพท์ ให้เพิ่มคำว่า ลพฺภมาโน (อันปรากฏอยู่) เข้ามาเป็นวิเสสนะของ ปริวาโส เพราะ ตตฺถ เป็นบทอาธาระที่มองหากริยาศัพท์ จึงสัมพันธ์เป็นอาธาระใน ปริวาโส โดยตรงไม่ได้

คำว่า ปริวาส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปริวสนํ ปริวาโส = การอยู่โดยรอบ ชื่อว่า ปริวาส

หมายถึง การประพฤติวัตร ๙๖ ข้อของภิกษุผู้เข้าปริวาสโดยไม่บกพร่อง

คำว่า ปฏิจฺฉนฺนปริวาส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ปฏิจฺฉนฺนาย ทาตพฺโพ ปริวาโส ปฏิจฺฉนฺนปริวาโส = ปริวาสที่พึงให้เพราะอาบัติที่ถูกปกปิดแล้ว ชื่อว่า ปฏิจฉันนปริวาส)

คำว่า สุทฺธนฺตปริวาส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สุทฺโธ อนฺโต ยสฺสาติ สุทฺธนฺโต, สุทฺธนฺโต จ โส ปริวาโส จาติ สุทฺธนฺตปริวาโส = ปริวาสที่มีความหมดจดเป็นที่สุด คือ จำวันที่หมดจดได้ แต่จำวันที่ต้องอาบัติไม่ได้ ชื่อว่า สุทธันตปริวาส

คำว่า สโมธานปริวาส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สโมทหียติ เอตฺถาติ สโมธาโน, สโมธาโน จ โส ปริวาโส จาติ สโมธานปริวาโส = ปริวาสอันเป็นที่รวมอาบัติเข้าด้วยกัน[ตามจำนวนวันที่ปกปิดไว้นานที่สุด] ชื่อว่า สโมธานปริวาส]

ปฏิจฉันนปริวาส

ตตฺถ ปฏิจฺฉนฺนปริวาโส ตาว ยถาปฏิจฺฉนฺนาย อาปตฺติยา ทาตพฺโพ. กสฺสจิ หิ เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนา อาปตฺติ โหติ, กสฺสจิ ทฺวีหาทิปฺปฏิจฺฉนฺนา. กสฺสจิ เอกา อาปตฺติ โหติ, กสฺสจิ เทฺว วา ติสฺโส วา ตทุตฺตริ วา. ตสฺมา ปฏิจฺฉนฺนปริวาสํ เทนฺเตน ปฐมเมว วุตฺตนเยน ปฏิจฺฉนฺนภาวํ ญตฺวา ตโต ปฏิจฺฉนฺนทิวเส จ อาปตฺติโย จ สลฺลกฺเขตฺวา สเจ เอกา เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนา โหติ, “อหํ ภนฺเต เอกํ อาปตฺตึ อาปชฺชึ สญฺเจตนิกํ สุกฺกวิสฺสฏฺฐึ เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนนฺ”ติ เอวํ ปริวาสํ ยาจาเปตฺวา ขนฺธเก อาคตนเยน กมฺมวาจํ วตฺวา ปริวาโส ทาตพฺโพ.

ในบรรดาปริวาสเหล่านั้น ลำดับแรกปฏิจฉันนปริวาส พระวินัยธรพึงให้ตามอาบัติที่ปกปิดไว้ทุกครั้ง กล่าวคือ ภิกษุบางรูปปกปิดอาบัติไว้วันเดียว บางรูปปกปิดไว้สองวันเป็นต้น บางรูปต้องอาบัติข้อเดียว บางรูปต้องอาบัติ ๒ ข้อ หรือ ๓ ข้อ หรือมากกว่านั้น ดังนั้น พระวินัยธรผู้จะให้ปฏิจฉันนปริวาส พึงรู้ว่า ภิกษุได้ปกปิดอาบัติไว้ตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้ว[ว่า อาปตฺติ จ โหติ (เป็นอาบัติ)] หลังจาก[ที่รู้แล้ว]นั้น จึงกำหนดวันที่ปกปิดและ[จำนวน]อาบัติแล้ว ถ้าเธอปกปิดอาบัติ ๑ ข้อวันเดียว ควรให้เธอขอปริวาส[ถึงครั้งที่ ๓] อย่างนี้ว่า

อหํ ภนฺเต เอกํ อาปตฺตึ อาปชฺชึ สญฺเจตนิกํ สุกฺกวิสฺสฏฺฐึ เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนํ
“กระผมต้องอาบัติ ๑ ข้อชื่อสัญเจตนิกาสุกกวิสสัฏฐิ ปิดไว้วันเดียว” เป็นต้น

แล้วจึงสวดกรรมวาจาให้ปริวาสตามนัยที่มาในขันธกะ [คือ สมุจจยขันธกะ][๑๓๕]

[ประโยคว่า ตสฺมา ปฏิจฺฉนฺนปริวาสํ เทนฺเตน ฯเปฯ ปริวาโส ทาตพฺโพ เป็นประโยคยาว อาจทำให้ผู้แปลเข้าใจสับสนและแปลลำบากจึงควรจับใจความของประโยค โดยเลือกเฉพาะบทที่สำคัญๆ มาแปลก่อนก็จะทำให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น ใจความของประโยคนี้ คือ ตสฺมา ปฏิจฺฉนฺนปริวาสํ เทนฺเตน กมฺมวาจํ วตฺวา ปริวาโส ทาตพฺโพ (พระวินัยธรผู้จะให้ปฏิจฉันนปริวาส จึงสวดกรรมวาจาให้ปริวาส) เพราะบทที่ลง ตฺวา ปัจจัยเป็นพลความ อันได้แก่ ญตฺวา, สลฺลกฺเขตฺวา และ ปริวาสํ ยาจาเปตฺวา แม้ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย สเจ ก็เป็นประโยคพลความเช่นเดียวกัน

อิติ ศัพท์ในประโยคว่า อหํ ภนฺเต เอกํ ฯเปฯ สุกฺกวิสฺสฏฺฐึ เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนํ ลงในอรรถอาการะ คือ อาการปกิริยาทางวาจาและใจ แปลว่า “ว่า” และยังมีอรรถอีกประการหนึ่งคืออรรถของ อาทิ ศัพท์ การประกอบใช้ศัพท์เพียงคำเดียวแต่มีอรรถ ๒ ประการเช่นนี้ เรียกว่า สามัญญนิเทศนัย คือ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ กล่าวคือ การแสดงโดยใช้ศัพท์เดียวกัน หมายความว่า แม้ศัพท์ว่า อิติ จะมีความหมายต่างกัน แต่ก็มีรูปศัพท์เหมือนกันจึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ตันตนัย คือ นัยที่เหมือนเส้นด้าย หมายความว่า มีความหมายหลายอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้าย ๒ เส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว ดังฎีกาใหม่อธิบายเรื่องนี้ว่า

เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนนฺติ เอตฺถ อิติสทฺโท อิติ วา, อิติ เอวรูปา วิสูกทสฺสนา ปฏิวิรโต สมโณ โคตโมติอาทีสุ วิย อาทิอตฺโถ. เตน โสหํ ภนฺเต สงฺฆํ เอกิสฺสา อาปตฺติยา สญฺเจตนิกาย สุกฺกวิสฺสฏฺฐิยา เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนาย เอกาหปริวาสํ ยาจามีติ อิมํ ปาฬิเสสํ สงฺคณฺหาติ.[๑๓๖]

“อิติ ศัพท์ในคำว่า เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนํ นี้ มีอรรถเหมือน อาทิ ศัพท์ ดังประโยคเป็นต้นว่า อิติ วา อิติ เอวรูปา วิสูกทสฺสนา ปฏิวิรโต สมโณ โคตโม (พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการดูการละเล่นอันเป็นข้าศึกต่อกุศลเช่นนี้อย่างนั้น เป็นต้น) ท่านรวบรวมพระบาลีที่เหลือนี้ด้วยคำนั้นว่า โสหํ ภนฺเต สงฺฆํ เอกิสฺสา อาปตฺติยา สญฺเจตนิกาย สุกฺกวิสฺสฏฺฐิยา เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนาย เอกาหปริวาสํ ยาจามิ (ท่านผู้เจริญกระผมนั้นขอปริวาสวันเดียวเพื่ออาบัติ ๑ ข้อชื่อสัญเจตนิกาสุกกวิสสัฏฐิ ปิดไว้วันเดียวกะสงฆ์)”

ประโยคว่า อิติ วา, อิติ เอวรูปา เป็นต้น พบในทีฆนิกาย สีลักขันธวรรคว่า

ยถา วา ปเนเก โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุญฺชิตฺวา เต เอวรูปํ วิสูกทสฺสนํ อนุยุตฺตา วิหรนฺติ, เสยฺยถิทํ- นจฺจํ คีตํ วาทิตํ เปกฺขํ อกฺขานํ ปาณิสฺสรํ เวตาฬํ กุมฺภถูณํ โสภนกํ จณฺฑาลํ วํสํ โธวนํ หตฺถิยุทฺธํ อสฺสยุทฺธํ มหึสยุทฺธํ อุสภยุทฺธํ อชยุทฺธํ เมณฺฑยุทฺธํ กุกฺกุฏยุทฺธํ วฏฺฏกยุทฺธํ ทณฺฑยุทฺธํ มุฏฺฐิยุทฺธํ นิพฺพุทฺธํ อุยฺโยธิกํ พลคฺคํ เสนาพฺยูหํ อนีกทสฺสนํ อิติ วา, อิติ เอวรูปา วิสูกทสฺสนา ปฏิวิรโต สมโณ โคตโมติ.[๑๓๗]

“พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการดูการละเล่นอันเป็นข้าศึกต่อกุศล เช่น สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังขวนขวายดูการละเล่นอันเป็นข้าศึกต่อกุศลอย่างนี้ คือ การฟ้อน การขับร้อง การประโคมดนตรี การรำ การเล่านิทาน การเล่นปรบมือ การเล่นปลุกผี การเล่นตีกลอง การสร้างฉากบ้านเมืองให้งดงาม การละเล่นของคนจัณฑาล การเล่นกระดานหก การละเล่นหน้าศพ การแข่งชนช้าง การแข่งม้า การแข่งชนกระบือ การแข่งชนโค การแข่งชนแพะ การแข่งชนแกะ การแข่งชนไก่ การแข่งชนนกกระทา การรำกระบี่กระบอง การชกมวย มวยปล้ำ การรบ การตรวจพลสวนสนาม การจัดกระบวนทัพ หรือการตรวจกองทัพ เป็นต้น พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการดูการละเล่นอันเป็นข้าศึกต่อกุศลเช่นนั้น อย่างนี้”]

อถ ทฺวีหตีหาทิปฺปฏิจฺฉนฺนา โหติ ทฺวีหปฺปฏิจฺฉนฺนํ ตีหปฺปฏิจฺฉนฺนํ จตูหปฺปฏิจฺฉนฺนํ ปญฺจาหปฺปฏิจฺฉนฺนํ ฯเปฯ จุทฺทสาหปฺปฏิจฺฉนฺนนฺติ เอวํ ยาวจุทฺทส ทิวสานิ ทิวสวเสน โยชนา กาตพฺพา, ปญฺจทสทิวสปฺปฏิจฺฉนฺนายํ "ปกฺขปฺปฏิจฺฉนฺนนฺ"ติ โยชนา กาตพฺพา. ตโต ยาว เอกูน-ตึสติโม ทิวโส, ตาว "อติเรกปกฺขปฺปฏิจฺฉนฺนนฺ"ติ, ตโต มาสปฺปฏิจฺฉนฺนํ อติเรกมาสปฺปฏิจฺฉนฺนํ เทฺวมาสปฺปฏิจฺฉนฺนํ อติเรกเทฺวมาสปฺปฏิจฺฉนฺนํ เตมาสปฺปฏิจฺฉนฺนํ ฯเปฯ อติเรกเอกาทสมาสปฺ-ปฏิจฺฉนฺนนฺติ เอวํ โยชนา กาตพฺพา. สํวจฺฉเร ปุณฺเณ "เอกสํวจฺฉรปฺปฏิจฺฉนฺนนฺ"ติ, ตโต ปรํ อติเรกสํวจฺฉรํ เทฺวสํวจฺฉรํ, เอวํ ยาว สฏฺฐิสํวจฺฉรอติเรกสฏฺฐิสํวจฺฉรปฺปฏิจฺฉนฺนนฺติ ตโต วา ภิยฺโยปิ วตฺวา โยชนา กาตพฺพา.

ถ้าปกปิดไว้สองสามวันเป็นต้น

- ควรทำการประกอบ[บท]โดยเนื่องด้วยวันจนถึงวันที่ ๑๔ อย่างนี้ว่า ทฺวีหปฺปฏิจฺฉนฺนํ (ปิดไว้ ๒ วัน) ตีหปฺปฏิจฺฉนฺนํ (ปิดไว้ ๓ วัน) จตูหปฺปฏิจฺฉนฺนํ (ปิดไว้ ๔ วัน) ปญฺจาหปฺปฏิจฺฉนฺนํ (ปิดไว้ ๕ วัน) ฯเปฯ จุทฺทสาหปฺปฏิจฺฉนฺนํ (ปิดไว้ ๑๔ วัน)

- ควรทำการประกอบว่า ปกฺขปฺปฏิจฺฉนฺนํ (ปิดไว้ปักษ์หนึ่ง) ในอาบัติที่ปกปิดไว้ ๑๕ วัน ต่อจากปักษ์หนึ่งนั้นถึงวันที่ ๒๙

- ควรทำการประกอบว่า อติเรกปกฺขปฺปฏิจฺฉนฺนํ (ปิดไว้ปักษ์กว่า)

- ต่อแต่นั้นควรทำการประกอบอย่างนี้ว่า มาสปฺปฏิจฺฉนฺนํ (ปิดไว้เดือนหนึ่ง) อติเรก-มาสปฺปฏิจฺฉนฺนํ (ปิดไว้เดือนกว่า) เทฺวมาสปฺปฏิจฺฉนฺนํ (ปิดไว้ ๒ เดือน) อติเรกเทฺวมาสปฺปฏิจฺฉนฺนํ (ปิดไว้ ๒ เดือนกว่า) เตมาสปฺปฏิจฺฉนฺนํ (ปิดไว้ ๓ เดือน) ฯเปฯ อติเรกเอกาทสมาสปฺปฏิจฺฉนฺนํ (ปิดไว้ ๑๑ เดือนกว่า)

- เมื่อ[ปกปิดไว้]ครบปีหนึ่ง ควรทำการประกอบว่า เอกสํวจฺฉรปฺปฏิจฺฉนฺนํ (ปิดไว้ปีหนึ่ง)

- เกินกว่านั้นควรทำการประกอบว่า อติเรกสํวจฺฉรํ ([ปิดไว้]เกิน ๑ ปี) เทฺวสํวจฺฉรํ ([ปิดไว้] ๒ ปี)

- ภิกษุกล่าวแล้วควรทำการประกอบจนถึงคำว่า สฏฺฐิสํวจฺฉรปฺปฏิจฺฉนฺนํ (ปิดไว้ ๖๐ ปี) อติเรกสฏฺฐิสํวจฺฉรปฺปฏิจฺฉนฺนํ (ปิดไว้เกิน ๖๐ ปี) หรือยิ่งไปกว่า ๖๐ ปีนั้นอย่างนี้

[คำว่า มาส (เดือน) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สตฺตานํ อายุํ มินนฺโต วิย สิยติ อนฺตํ กโรตีติ มาโส = กาลอันทำที่สุดเหมือนนับอายุของเหล่าสัตว์ ชื่อว่า มาสะ (มา ธาตุ (มาเน = นับ) และ สิ ธาตุ (อนฺตกรเณ = ทำที่สุด))

จัดเป็นศัพท์พิเศษที่มาจากธาตุ ๒ ศัพท์ ชื่อว่า มัจฉยุคลนัย คือ นัยที่เหมือนปลาคู่ (ปลาคู่เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ เป็นมงคลอย่างหนึ่งในมงคล ๑๐๘ พบในรอยพระบาทของพระพุทธเจ้าหรือพระเจ้าจักรพรรดิ) หรือชื่อว่า ธาตุททานนัย คือ นัยประชุมธาตุ ดังคำว่า มจฺฉุทฺทาน (กลุ่มปลา, ปลาหลายตัวที่ร้อยไว้ในพวงเดียวกัน) ตามที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา) ว่า

เมธรุทฺทานโต อ. "เมสทฺโท อาทาเน, ธร ธารเณ"ติ เอวํ มจฺฉุทฺทานํ วิย ยํ โหติ ธาตุทฺทานํ, ตโต อปจฺจโย โหติ. สุขุมมฺปิ อตฺถํ ธมฺมญฺจ ขิปฺปํ เมติ คณฺหาติ ธาเรติ จาติ เมธา. เตนาห อฏฺฐสาลินิยํ "ขิปฺปํ คหณธารณฏฺเฐน เมธา"ติ.[๑๓๘]

"ลง อ ปัจจัยท้ายกลุ่มธาตุ คือ เม และ ธร ธาตุ

ลง อ ปัจจัยท้ายกลุ่มธาตุที่เหมือนกลุ่มปลาอย่างนี้ว่า เม ศัพท์ (อาทาเน = ถือเอา) และ ธร (ธารเณ = ทรงไว้) ปัญญาใดย่อมถือเอาและทรงอรรถและธรรมแม้อันละเอียดสุขุมไว้โดยพลัน เหตุนั้นปัญญานั้นชื่อว่า เมธา ดังที่คัมภีร์อัฏฐสาลินีกล่าวว่า ขิปฺปํ คหณธารณฏฺเฐน เมธา (ชื่อว่า เมธา โดยความหมายว่า ถือเอาและทรงไว้โดยพลัน)"

คำว่า สํวจฺฉร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ตํ ตํ สตฺตํ ธมฺมปฺปวตฺติญฺจ สงฺคมฺม วทนฺโต วิย สรติ ปวตฺตตีติ สํวจฺฉโร = กาลที่ดำเนินไปเหมือนประชุมกล่าวถึงสัตว์และความเป็นไปของสภาวธรรมนั้นๆ ชื่อว่า สังวัจฉระ (วท ธาตุ <วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดให้ปรากฏ> และ สร ธาตุ <คติมฺหิ = ไป>) จัดเป็นศัพท์พิเศษที่มาจากธาตุ ๒ ศัพท์เช่นเดียวกัน

พึงสังเกตการแต่งบาลีในประโยคเหล่านี้ว่าท่านแต่งให้คำหลากหลายไม่เหมือนกันทั้งหมด เช่น ในประโยคที่ ๑ และที่ ๒ ท่านประกอบใช้ประธานและกริยาคุมพากย์ว่า โยชนา กาตพฺพา ส่วนประโยคที่ ๓ ท่านละไว้ในฐานะที่เข้าใจได้ เพียงแต่ประกอบ อิติ ศัพท์ไว้ท้ายประโยคเป็นรูปว่า อติเรกปกฺขปฺปฏิจฺ-ฉนฺนนฺ"ติ แต่ในประโยคที่ ๔ ท่านเพิ่ม เอวํ ศัพท์เข้ามาอีกศัพท์เป็นรูปว่า เอวํ โยชนา กาตพฺพา จากนั้นก็ได้ใช้ อิติ ศัพท์คุมท้ายประโยคเป็นรูปว่า "เอกสํวจฺฉรปฺปฏิจฺฉนฺนนฺ"ติ ในประโยคสุดท้ายได้เพิ่ม วตฺวา เข้ามาเป็นปุพพกาลกิริยาเป็นรูปว่า วตฺวา โยชนา กาตพฺพา การใช้คำหลากหลายเช่นนี้ทำให้รูปประโยคสวยงามไม่ซ้ำซากกัน

ในประโยคว่า ตโต ยาว เอกูนตึสติโม ทิวโส คำว่า ตโต เป็นอปาทานของปาฐเสสะว่า ปรํ จึงแปลว่า "ต่อจากปักษ์หนึ่งนั้น" ซึ่งแปลตามศัพท์ได้ว่า *ตโต ปกฺขโต ปรํ* ในภายหลังจากปักษ์นั้น โดย

ทั่วไปบทอปาทานว่า ตโต ต้องมองหา ปร หรือ อุตฺตร ศัพท์ ท่านอาจประกอบใช้ศัพท์ทั้ง ๒ นั้นโดยตรง หรือไม่ประกอบใช้ก็ได้ แต่เป็นที่รู้กันว่าต้องเพิ่มเข้ามาแปลร่วม จึงกล่าวได้ว่า ตโต ศัพท์เป็น ปราเปกขะ คือ ศัพท์ที่มองหา ปร ศัพท์ หรือเรียกว่า อุตตราเปกขะ คือ ศัพท์ที่มองหา อุตฺตร ศัพท์ (ดู ปทรูปสิทธิมัญชรี สูตร ๔๑๙)

ในคำว่า ตโต ปรํ อติเรกสํวจฺฉรํ เทฺวสํวจฺฉรํ คำว่า อติเรกสํวจฺฉรํ และ เทฺวสํวจฺฉรํ มีศัพท์เดิมมาจาก อติเรกสํวจฺฉรปฺปฏิจฺฉนฺนํ เทฺวสํวจฺฉรปฺปฏิจฺฉนฺนํ ท่านลบ ปฏิจฺฉนฺน ศัพท์เพื่อย่อคำ แม้คำว่า สฏฺฐิสํวจฺฉรอติเรกสฏฺฐิสํวจฺฉรปฺปฏิจฺฉนฺนํ ก็มาจาก สฏฺฐิสํวจฺฉรปฏิจฺฉนฺนอติเรกสฏฺฐิสํวจฺฉรปฺปฏิจฺฉนฺน ลบ ปฏิจฺฉนฺน ศัพท์หน้าเพื่อย่อคำ กล่าวอีกอย่างหนึ่ง คือ บทนี้เป็นคำสังเขปที่ละคำว่า ปฏิจฺฉนฺน ด้วยเปยยาลนัย คือ การละข้อความซึ่งเป็นที่เข้าใจกันได้ หรือให้คำว่า ปฏิจฺฉนฺน ติดตามไปประกอบกับ สฏฺฐิ-สํวจฺฉร ข้างหน้าด้วย อันตทีปกนัย คือ การกล่าวไว้ข้างท้ายครั้งเดียว แต่สามารถติดตามจากคำหลังไปเชื่อมโยงกับข้อความข้างหน้า ดังข้อความในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะว่า

วตฺถุสงฺคเห วตฺถูนิ นาม จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายหทยวตฺถุ เจติ ฉพฺพิธานิ ภวนฺติ.[๑๓๙]

“สิ่งที่เรียกว่า วัตถุ ในวัตถุสังคหะมี ๖ อย่าง คือ

๑. จักขุวัตถุ	๒. โสตวัตถุ	๓. ฆานวัตถุ
๔. ชิวหาวัตถุ	๕. กายวัตถุ	๖. หทัยวัตถุ”

เห็นได้ว่าคำว่า จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายหทยวตฺถุ คล้ายกับเป็นบทสมาสที่เชื่อมเป็นบทเดียวกัน แต่ไม่ใช่บทสมาส เพราะประกอบ จ ศัพท์ใน เจติ เพื่อแสดงว่าเป็นคนละบทกัน ดังนั้น จึงประกอบด้วยบทที่ไม่ลงวิภัตติว่า จกฺขุ, โสต, ฆาน, ชิวฺหา, กาย และ หทย โดยคำว่า วตฺถุ ติดตามไปประกอบกับบทหน้าทุกศัพท์ คำนี้จัดเป็นคำสังเขปที่นับเข้าในเปยยาลนัยหรืออันตทีปกนัยเช่นเดียวกัน ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปรมัตถทีปนีว่า

วากฺยสงฺเขโป เหส ปาโจ. เปยฺยาลนโยติปิ อนฺตทีปกนโยติปิ วตฺตุํ ยุชฺชติ. เกจิ ปน ทฺวนฺท-สมาสํ มญฺญนฺติ. เตสํ จสทฺโท น ยุชฺชติ. ปรโต วตฺถุสทฺโท จสทฺโท จ ปุพฺพปเทสุ อาเนตพฺโพติปิ วทนฺติ. เตสํ หทยวตฺถูติ สมาสปทํ น ยุชฺชติ. อวิภตฺติกนิทฺเทโสติปิ อปเร.[๑๔๐]

“ปาฐะนี้เป็นคำสังเขป พึงกล่าวว่าเป็นเปยยาลนัยบ้าง อันตทีปกนัยบ้าง

บางคนสำคัญว่าเป็นทวันทสมาส ตามมติของท่าน จ ศัพท์[ในคำว่า หทยวตฺถุ จ] ย่อมไม่สมควร

บางคนอ้างว่าควรนำคำว่า วตฺถุ และ จ ศัพท์จากบทหลังมาประกอบไว้ในบทหน้า [เป็นรูปว่า จกฺขุวตฺถุ จ โสตวตฺถุ จ ฯเปฯ] ตามมติของท่าน บทสมาสว่า หทยวตฺถุ ย่อมไม่สมควร

อาจารย์ท่านอื่นกล่าวว่าเป็นศัพท์อวิภัตติกนิเทศ [คือ ศัพท์ที่ถูกแสดงด้วยการไม่ลงวิภัตติ กล่าว

คือ ลงวิภัตติแล้วลบไป จึงมีรูปเหมือนยังไม่ลงวิภัตติ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวว่า จกฺขุ โสตํ ฆานํ ชิวฺหา กาโย หทยํ วตฺถุ จ ก็กล่าวเป็นรูปไม่ลงวิภัตติว่า จกฺขุ โสต ฆาน ชิวฺหา กาย หทย วตฺถุ จ]

คำสังเขปดังกล่าวยังพบในคัมภีร์วิสุทธิมรรคอีก ๒ แห่ง ดังตัวอย่างว่า

สเจ ปน ทสวสฺสิเกน อชฺโฌหริยติ, ทส วสฺสานิ อโธตวจฺจกูปสทิเส โอกาเส ปติฏฺฐหติ. สเจ วีส, ตึส, จตฺตาลีส, ปญฺญาส, สฏฺฐิ, สตฺตติ, อสีติ, นวุติวสฺสิเกน, สเจ วสฺสสติเกน อชฺโฌหริยติ. วสฺสสตํ อโธตวจฺจกูปสทิเส โอกาเส ปติฏฺฐหติ.[๑๔๑]

"ถ้าคนมีอายุ ๑๐ ปี กลืนกิน อาหารย่อมตั้งอยู่ในสถานที่อันเช่นเดียวกับหลุมคูถที่ไม่ได้ชำระตลอด ๑๐ ปี

ถ้าคนมีอายุ ๒๐ ปี ๓๐ ปี ๔๐ ปี ๕๐ ปี ๖๐ ปี ๗๐ ปี ๘๐ ปี ๙๐ ปี กลืนกิน ถ้าคนมีอายุ ๑๐๐ ปี กลืนกิน ก็ตั้งอยู่ในสถานที่เช่นเดียวกับหลุมคูถซึ่งมิได้ชำระตั้ง ๑๐๐ ปี"

จะเห็นได้ว่า คำว่า วีส, ตึส, จตฺตาลีส, ปญฺญาส, สฏฺฐิ, สตฺตติ และ อสีติ เป็นคำสังเขปที่ละคำว่า วสฺสิเกน ด้วยเปยยาลนัย หรือให้คำว่า วสฺสิเกน ติดตามไปประกอบกับ วีส ศัพท์เป็นต้นข้างหน้าด้วยอันตทีปกนัย

เตสุ กึ รูปกฺขนฺธสฺส กุชฺฌสิ, อุทาหุ เวทนา, สญฺญา, สงฺขาร, วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส กุชฺฌสิ.[๑๔๒]

"ในขันธ์เป็นต้นนั้น เธอโกรธรูปขันธ์หรือ หรือว่าโกรธเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ หรือวิญญาณขันธ์"

ในประโยคข้างต้น คำว่า เวทนา, สญฺญา และ สงฺขาร เป็นคำสังเขปที่ละคำว่า ขนฺธสฺส ด้วยเปยยาลนัย หรือให้คำว่า ขนฺธสฺส ติดตามไปประกอบกับ เวทนา ศัพท์เป็นต้นข้างหน้าด้วยอันตทีปกนัย

ในคัมภีร์ปัฏฐานพบตัวอย่างว่า

อนาคตํ จกฺขุสมฺปทํ ปตฺถยมาโน โสตฆานชิวฺหากายสมฺปทํ, วณฺณสมฺปทํ, สทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพ-สมฺปทํ ปตฺถยมาโน อนาคเต ขนฺเธ ปตฺถยมาโน ทานํ เทติ, สีลํ สมาทิยติ.[๑๔๓]

"บุคคลปรารถนาความถึงพร้อมแห่งจักษุในอนาคต ปรารถนาความถึงพร้อมแห่งโสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ สี เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะในอนาคต ปรารถนาขันธ์ในอนาคต ย่อมให้ทาน สมาทานศีล"

คำว่า โสตฆานชิวฺหากายสมฺปทํ เป็นคำสังเขปของคำเต็มว่า โสตสมฺปทํ ฯเปฯ กายสมฺปทํ และคำว่า สทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพสมฺปทํ เป็นคำสังเขปของคำเต็มว่า สทฺทสมฺปทํ ฯเปฯ โผฏฺฐพฺพสมฺปทํ ปาฐะดังกล่าวพบในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๓๘๔) แต่ในคัมภีร์ปัฏฐานฉบับฉัฏฐสังคีติ มีปาฐะที่เป็นคำเต็มและเปยยาละว่า

อนาคตํ จกฺขุสมฺปทํ ปตฺถยมาโน ฯเปฯ โสตสมฺปทํ ฯเปฯ ฆานสมฺปทํ ฯเปฯ ชิวฺหาสมฺปทํ ฯเปฯ กายสมฺปทํ ฯเปฯ วณฺณสมฺปทํ ฯเปฯ สทฺทสมฺปทํ ฯเปฯ คนฺธสมฺปทํ ฯเปฯ รสสมฺปทํ ฯเปฯ โผฏฺฐพฺพ-สมฺปทํ ปตฺถยมาโน ฯเปฯ อนาคเต ขนฺเธ ปตฺถยมาโน ทานํ เทติ, สีลํ สมาทิยติ.[๑๔๔]

อีกอุทาหรณ์หนึ่งพบในคัมภีร์ยมกว่า ปุถุชฺชนสฺส อวิชฺชานุสโย จ อนุเสติ, กามราคปฏิฆมาน-ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาภวราคานุสโย จ อนุเสติ [๑๔๕] (อวิชชานุสัยย่อมนอนเนื่องแก่ปุถุชน กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย มานานุสัย ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย และภวราคานุสัย ย่อมนอนเนื่อง)

คำว่า กามราคปฏิฆมานทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาภวราคานุสโย เป็นคำสังเขปของคำเต็มว่า กามราคา-นุสโย ฯเปฯ ภวราคานุสโย ปาฐะดังกล่าวพบในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี (หน้า ๓๑๙) แต่ในคัมภีร์ยมกฉบับฉัฏฐสังคีติ มีปาฐะที่เป็นคำเต็มว่า ปุถุชฺชนสฺส อวิชฺชานุสโย จ อนุเสติ กามราคานุสโย จ ปฏิฆานุสโย จ มานานุสโย จ ทิฏฺฐานุสโย จ วิจิกิจฺฉานุสโย จ ภวราคานุสโย จ อนุเสนฺติ [๑๔๖]]

สเจ ปน เทฺว ติสฺโส ตทุตฺตริ วา อาปตฺติโย โหนฺติ, ยถา "เอกํ อาปตฺตินฺ"ติ วุตฺตํ, เอวํ "เทฺว อาปตฺติโย, ติสฺโส อาปตฺติโย"ติ วตฺตพฺพํ. ตโต ปรํ ปน สตํ วา โหตุ, สหสฺสํ วา, "สมฺพหุลา"ติ วตฺตุํ วฏฺฏติ.

อนึ่ง ถ้ามีอาบัติ ๒ ข้อ ๓ ข้อ หรือมากกว่านั้น ควรกล่าวว่า เทฺว อาปตฺติโย (อาบัติ ๒ ข้อ) ติสฺโส อาปตฺติโย (อาบัติ ๓ ข้อ) เหมือนที่กล่าวว่า เอกํ อาปตฺตึ (อาบัติ ๑ ข้อ)

แต่ถ้ามากกว่านั้นไป จะเป็น ๑๐๐ ข้อหรือ ๑,๐๐๐ ข้อก็ตาม ควรกล่าวว่า สมฺพหุลา อาปตฺติโย (อาบัติจำนวนมาก)

ข้อความข้างต้นกล่าวไว้เพื่อแสดงวิธีบอกอาบัติที่ภิกษุต้องหลายข้อว่า ให้ระบุว่า เทฺว อาปตฺติโย (อาบัติ ๒ ข้อ) ติสฺโส อาปตฺติโย (อาบัติ ๓ ข้อ) ถ้ามากกว่า ๒ หรือ ๓ ข้อ ให้ว่า สมฺพหุลา อาปตฺติโย (อาบัติจำนวนมาก)

โดยทั่วไปมักแปลว่า อาบัติ ๑ ตัว, อาบัติ ๒ ตัว เป็นต้น แต่คำว่า ตัว มักใช้กับสัตว์ดิรัจฉานหรือวัตถุสิ่งของที่มีลักษณะบางอย่างเหมือนสัตว์ดิรัจฉาน เช่น เก้าอี้ ๑ ตัว โต๊ะ ๑ ตัว (เก้าอี้และโต๊ะมี ๔ ขา) ดังนั้น จึงแปลว่า อาบัติ ๑ ข้อ, อาบัติ ๒ ข้อ เป็นต้น หรือถ้าเป็นอาบัติข้อเดียวที่ภิกษุต้องหลายๆ ครั้ง ก็ใช้เป็นอาบัติ ๑ ครั้ง ๒ ครั้งเป็นต้นตามภาษาพม่า

คำว่า ตทุตฺตริ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- ตโต อุตฺตริ ตทุตฺตริ = อาบัติที่ยิ่งกว่าอาบัติ ๒ หรือ ๓ ข้อเหล่านั้น ชื่อว่า ตทุตตริ

คำว่า ตโต ใน ตโต ปรํ (มากกว่านั้นไป) เพิ่มปาฐเสสะว่า ทฺวตฺตยอาปตฺติโต (จากอาบัติ ๒ หรือ ๓ ข้อ) โดย ทฺวตฺตย มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เทฺว วา ตโย วา อํสา เอติสฺสาติ ทฺวตฺตยา = ส่วน ๒ หรือ ๓ มีอยู่แก่อาบัตินั้น เหตุนั้น อาบัตินั้นชื่อว่า ทวัตตยะ (ทฺวิ ศัพท์ + ติ ศัพท์ + อย ปัจจัยในอรรถว่า ส่วน)

ลง อย ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๙) ว่า อยุภทฺวิตีหํเส (ลง อย ปัจจัยในอรรถว่า ส่วน ท้าย อุภ, ทฺวิ และ ติ ศัพท์)

คำว่า สตํ วา โหตุ สหสฺสํ วา จัดเป็นสังขยาปธานะ คือ มีสังขยาเป็นหลัก ต้องเพิ่มคำว่า อาปตฺตีนํ (แห่งอาบัติทั้งหลาย) เข้ามาแปลร่วม หรืออาจแต่งบาลีเป็นสังขเยยยปธานะ คือ มีสังขเยยยะเป็นหลัก ก็ได้ มีรูปว่า สตํ อาปตฺติโย วา โหนฺตุ สหสฺสํ วา โดยประกอบกริยาคุมพากย์เป็นรูปพหูพจน์ว่า โหนฺตุ]

นานาวตฺถุกาสุปิ “อหํ ภนฺเต สมฺพหุลา สงฺฆาทิเสสา อาปตฺติโย อาปชฺชึ เอกํ สุกฺกวิสฺสฏฺฐึ เอกํ กายสํสคฺคํ เอกํ ทุฏฺฐุลฺลวาจํ เอกํ อตฺตกามํ เอกํ สญฺจริตฺตํ เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนาโย”ติ เอวํ คณนวเสน วา, “อหํ ภนฺเต สมฺพหุลา สงฺฆาทิเสสา อาปตฺติโย อาปชฺชึ นานาวตฺถุกาโย เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนาโย”ติ เอวํ วตฺถุกิตฺตนวเสน วา, “อหํ ภนฺเต สมฺพหุลา สงฺฆาทิเสสา อาปตฺติโย อาปชฺชึ เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนาโย”ติ เอวํ นามมตฺตวเสน วา โยชนา กาตพฺพา.

แม้ในอาบัติที่มีวัตถุต่างกัน (อาบัติหลายข้อ) ควรแต่งคำสวดประกอบดังนี้

โดยเนื่องด้วยจำนวนอย่างนี้ว่า

อหํ ภนฺเต สมฺพหุลา สงฺฆาทิเสสา อาปตฺติโย อาปชฺชึ เอกํ สุกฺกวิสฺสฏฺฐึ เอกํ กายสํสคฺคํ เอกํ ทุฏฺฐุลฺลวาจํ เอกํ อตฺตกามํ เอกํ สญฺจริตฺตํ เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนาโย.

“กระผมต้องอาบัติสังฆาทิเสสหลายข้อ ชื่อสุกกวิสสัฏฐิ ๑ กายสังสัคคะ ๑ ทุฏฐุลลวาจา ๑ อัตตกามะ ๑ และสัญจริตตะ ๑ ปิดไว้วันเดียว”

โดยเนื่องด้วยการบอกวัตถุ[พร้อมกับชื่อ]อย่างนี้ว่า

อหํ ภนฺเต สมฺพหุลา สงฺฆาทิเสสา อาปตฺติโย อาปชฺชึ นานาวตฺถุกาโย เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนาโย.

“กระผมต้องอาบัติสังฆาทิเสสหลายข้อ มีวัตถุต่างกัน ปิดไว้ ๑ วัน”

โดยเนื่องด้วยชื่อ[สังฆาทิเสส]เท่านั้นอย่างนี้ว่า

อหํ ภนฺเต สมฺพหุลา สงฺฆาทิเสสา อาปตฺติโย อาปชฺชึ เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนาโย.

“กระผมต้องอาบัติสังฆาทิเสสหลายข้อ ปิดไว้ ๑ วัน”

[การบอกอาบัติโดยเนื่องด้วยชื่อสังฆาทิเสสซึ่งเป็นอย่างสุดท้าย เป็นที่นิยมมาก เพราะผู้บอกไม่จำเป็นต้องระบุว่าคืออาบัติอะไรบ้าง ทำให้ไม่ต้องละอายต่อสงฆ์ในขณะบอกปริวาสว่า ตนต้องอาบัติข้อไหน

ประโยคข้างต้นมีเนื้อหายาวพอสมควร แต่ควรจับเฉพาะใจความว่า นานาวตฺถุกาสุปิ คณน-วเสน วา, วตฺถุกิตฺตนวเสน วา, นามมตฺตวเสน วา โยชนา กาตพฺพา ก็จะทำให้เข้าใจเนื้อความในประโยคได้ชัดเจน

คำว่า วตฺถุกิตฺตนวเสน วา (โดยเนื่องด้วยการบอกวัตถุ[พร้อมกับชื่อ]) เป็นการบอกวัตถุพร้อมกับชื่อ ไม่ใช่การบอกวัตถุอย่างเดียว ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วตฺถุกิตฺตนวเสน วาติ นาเมน สห วตฺถุกิตฺตนวเสน วาติ อตฺโถ. เตเนว หิ อุปริ นามมตฺตวเสน วาติ มตฺตคฺคหณํ กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

“คำว่า วตฺถุกิตฺตนวเสน วา หมายความว่า โดยเนื่องด้วยการบอกวัตถุพร้อมกับชื่อ ดังนั้น พึงทราบว่า ท่านกระทำ มตฺต ศัพท์ว่า นามมตฺตวเสน วา (โดยเนื่องด้วยชื่อเท่านั้น) ในศัพท์ต่อไป”]

ตตฺถ นามํ ทุวิธํ สชาติสาธารณํ สพฺพสาธารณญฺจ, ตตฺถ สงฺฆาทิเสโสติ สชาติ-สาธารณํ, อาปตฺตีติ สพฺพสาธารณํ, ตสฺมา “สมฺพหุลา อาปตฺติโย อาปชฺชึ เอกาหปฺปฏิจฺ-ฉนฺนาโย”ติ เอวํ สพฺพสาธารณนามวเสนาปิ วตฺตุํ วฏฺฏติ. อิทญฺหิ ปริวาสาทิวินยกมฺมํ วตฺถุวเสน โคตฺตวเสน นามวเสน อาปตฺติวเสน จ กาตุํ วฏฺฏติเยว.

ในคำนั้นว่า นามมตฺตวเสน (โดยเนื่องด้วยชื่อเท่านั้น) ชื่อมี ๒ ประเภท คือ

๑. สชาติสาธารณนาม ชื่อทั่วไปแก่อาบัติที่มีประเภทเหมือนกัน คือ ชื่อว่า สังฆาทิเสส

๒. สัพพสาธารณนาม ชื่อทั่วไปแก่อาบัติทั้งปวง คือ ชื่อว่า อาบัติ

ดังนั้น จึงควรกล่าวโดยเนื่องด้วยสัพพสาธารณนามได้อีกด้วยอย่างนี้ว่า สมฺพหุลา อาปตฺติโย อาปชฺชึ เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนาโย (กระผมต้องอาบัติหลายข้อ ปิดไว้ ๑ วัน) โดยแท้จริงแล้ว วินัยกรรมมีปริวาสเป็นต้นนี้ จะทำเนื่องด้วยวัตถุ โคตร ชื่อ และอาบัติ ย่อมควรทีเดียว

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อจำแนกชื่อ ๒ ประเภทที่ปรากฏในคำว่า นามมตฺตวเสน (โดยเนื่องด้วยชื่อเท่านั้น)

คำว่า สชาติสาธารณ (ชื่อทั่วไปแก่อาบัติที่มีประเภทเหมือนกัน) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สมานา ชาติโย เอตาสนฺติ สชาติโย (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)
- สชาตีนํ สาธารณํ สชาติสาธารณํ (จตุตถีตัปปุริสสมาส)

คำว่า สพฺพสาธารณ (ชื่อทั่วไปแก่อาบัติทั้งปวง) มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สพฺพาสํ สาธารณํ สพฺพสาธารณํ (จตุตถีตัปปุริสสมาส)

คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น) เพิ่มปาฐเสสะเป็นรูปว่า ตสฺมา อาปตฺตีติ นามสฺส สพฺพสาธารณตฺตา (เพราะชื่อว่าอาบัติเป็นชื่อทั่วไปแก่อาบัติทั้งปวงนั้น) โดยเปลี่ยน สพฺพสาธารณํ ในประโยคว่า อาปตฺตีติ สพฺพสาธารณํ เป็นบทแสดงเหตุว่า สพฺพสาธารณตฺตา ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

ตสฺมาติ ยสฺมา ทุวิเธ นาเม อาปตฺตีติ สพฺพสาธารณํ นามํ, ตสฺมา.[๑๔๗]

"คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น) หมายความว่า เพราะชื่อว่าอาบัติในชื่อทั้ง ๒ เป็นชื่อทั่วไปแก่อาบัติทั้งปวงนั้น"]

ตตฺถ สุกฺกวิสฺสฏฺฐีติ วตฺถุ เจว โคตฺตญฺจ, สงฺฆาทิเสโสติ นามญฺเจว อาปตฺติ จ.

ในวัตถุ โคตร ชื่อ และอาบัติเหล่านั้น [ศัพท์นี้]คือ สุกกวิสสัฏฐิ เป็นทั้งวัตถุ [เพราะเป็นการล่วงละเมิด] และโคตร [เพราะไม่เกี่ยวกับสิ่งอื่น] ส่วน[ศัพท์นี้]คือ สังฆาทิเสส เป็นทั้งชื่อ [เพราะเป็นชื่อที่เกี่ยวกับประเภทของตน]และอาบัติ[เพราะพึงต้องด้วยการล่วงละเมิดนั้นๆ]

[คำว่า ตตฺถ เพิ่มปาฐเสสะว่า วตฺถุโคตฺตนามาปตฺตีสุ ที่กล่าวไว้ในประโยคก่อน ข้อความนี้กล่าวไว้เพื่อแจกแจงว่า ชื่อว่า สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ เป็นทั้งวัตถุและโคตร กล่าวคือ ชื่อว่า สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ เป็นวัตถุ คือการล่วงละเมิด และเป็นโคตร คือ สิ่งที่ทั่วไปกับจำพวกเดียวกัน ไม่เกี่ยวกับสิ่งอื่น โดยการปล่อยน้ำอสุจิไม่เกี่ยวกับกายสังสัคคะ เป็นต้น (คำว่า โคตฺต มีรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ว่า คํ ตายตีติ โคตฺตํ (สิ่งที่รักษาความเข้าใจ[ว่า เป็นการปล่อยน้ำอสุจิ] และศัพท์[ว่า สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ] ชื่อว่า โคตร)

ข้อความว่า "ชื่อว่า สงฺฆาทิเสโส เป็นทั้งชื่อและอาบัติ" หมายความว่า ชื่อว่า สังฆาทิเสส เป็นชื่อทั่วไปที่เกี่ยวกับประเภทเดียวกัน และเป็นอาบัติ คือ สิ่งที่ภิกษุพึงต้องด้วยการล่วงละเมิดนั้นๆ

คำว่า สุกฺกวิสฺสฏฺฐีติ ให้เพิ่มปาฐเสสะว่า อยํ สทฺโท เข้ามาแปลร่วม โดย อิติ ศัพท์ที่แปลว่า "คือ" ใช้ในอรรถนิทัสสนะ (แสดง) คือ แสดงเนื้อความที่ศัพท์พึงกล่าว โดยแปลตามเนื้อความของศัพท์นั้นๆ ไม่แปลทับศัพท์เหมือน อิติ ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า ปทัตถวิปัลลาส คือ เปลี่ยนอรรถของบท

ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

สุกฺกวิสฺสฏฺฐีติ สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ นามายํ. อิติสทฺโท เหตฺถ วจนียตฺถํ นิทสฺเสติ. นิทสฺสนมตฺตญฺเจตํ "สุกฺกวิสฺสฏฺฐี"ติ กายสํสคฺคาทีนมฺปิ วตฺถุอาทิภาเวน อิจฺฉิตพฺพตฺตา.[๑๔๘]

"คำว่า สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ หมายความว่า ศัพท์นี้ที่ชื่อว่า สุกกวิสสัฏฐิ

จริงอยู่ อิติ ศัพท์ในบทนี้ย่อมแสดงเนื้อความที่ศัพท์พึงกล่าว อนึ่ง คำว่า สุกฺกวิสฺสฏฺฐิ นี้เป็นเพียงตัวอย่าง เพราะพึงปรารถนาแม้การสัมผัสกายเป็นต้นโดยความเป็นวัตถุเป็นต้น"

ในคำว่า สงฺฆาทิเสโสติ ให้เพิ่มปาฐเสสะว่า อยํ สทฺโท เข้ามาแปลร่วมเช่นเดียวกัน โดย อิติ ศัพท์ที่แปลว่า "คือ" ใช้ในอรรถนิทัสสนะ (แสดง) ดังที่กล่าวมาแล้ว ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

สงฺฆาทิเสโสติ สงฺฆาทิเสโส นามายํ. เอตฺถ ปน อิติสทฺโท วจนวจนียสมุทายํ นิทสฺเสติ. เตนาห "นามญฺเจว อาปตฺติ จา"ติ.[๑๔๙]

"คำว่า สงฺฆาทิเสโส หมายความว่า ศัพท์นี้ที่ชื่อว่า สังฆาทิเสส อนึ่ง อิติ ศัพท์ในบทนี้ย่อมแสดงกลุ่มศัพท์และเนื้อความที่ศัพท์พึงกล่าว ฉะนั้นจึงกล่าวว่า นามญฺเจว อาปตฺติ จ (เป็นทั้งชื่อและอาบัติ)]

ตตฺถ "สุกฺกวิสฺสฏฺฐึ กายสํสคฺคนฺ"ติอาทิวจเนนาปิ "นานาวตฺถุกาโย"ติ วจเนนาปิ วตฺถุเจว โคตฺตญฺจ คหิตํ โหติ, "สงฺฆาทิเสโส"ติ วจเนนาปิ "อาปตฺติโย"ติ วจเนนาปิ นามญฺเจว อาปตฺติ จ คหิตา โหติ, ตสฺมา เอเตสุ ยสฺส กสฺสจิ วเสน กมฺมวาจา กาตพฺพา.

ในวัตถุเป็นต้นนั้น วัตถุและโคตรถูกระบุถึงด้วยคำว่า สุกฺกวิสฺสฏฺฐึ และ กายสํสคฺคํ เป็นต้น และด้วยคำว่า นานาวตฺถุกาโย

ส่วนชื่อและอาบัติถูกระบุถึงด้วยคำว่า สงฺฆาทิเสโส และด้วยคำว่า อาปตฺติโย

ดังนั้น จึงควรทำกรรมวาจาโดยเนื่องด้วยวัตถุเป็นต้นนั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อขจัดความสงสัยว่า

- ปุจฉา (คำถาม) คือ คำไหนระบุถึงวัตถุเป็นต้นนั้นด้วยกรรมวาจา
- อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ท่านควรแจกแจงว่า คำไหนระบุถึงวัตถุเป็นต้นนั้นด้วยกรรมวาจามิใช่หรือ

ท่านประสงค์จะเฉลยคำถามนี้จึงกล่าวว่า อธิบายว่า ในวัตถุเป็นต้นนั้น วัตถุและโคตรถูกระบุถึงด้วยคำว่า สุกฺกวิสฺสฏฺฐึ และ กายสํสคฺคํ เป็นต้น และด้วยคำว่า นานาวตฺถุกาโย ส่วนชื่อและอาบัติถูกระบุถึงด้วยคำว่า สงฺฆาทิเสโส และด้วยคำว่า อาปตฺติโย ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ตยิทํ กมฺมวาจาย เกน วจเนน คหิตนฺติ อนุโยคํ สนฺธาย “ตตฺถา”ติอาทิมาห.[๑๕๐]

“ท่านหมายเอาคำถามว่าคำไหนระบุถึงวัตถุเป็นต้นนั้นด้วยกรรมวาจา จึงกล่าวว่า ตตฺถ เป็นต้น”

อปิ ศัพท์ในคำว่า วจเนนาปิ ทั้ง ๒ ศัพท์ทำหน้าที่สมุจจยะเหมือน จ ศัพท์ แต่ท่านประกอบใช้ อปิ ศัพท์เพื่อหลีกเลี่ยงไม่ให้ซ้ำกับ เจว และ จ ศัพท์ที่จะกล่าวต่อมาในประโยคเดียวกัน

คำว่า “สงฺฆาทิเสโส”ติ วจเนนาปิ “อาปตฺติโย”ติ วจเนนาปิ นามญฺเจว อาปตฺติ จ คหิตา โหติ (ส่วนชื่อและอาบัติถูกระบุถึงด้วยคำว่า สงฺฆาทิเสโส และด้วยคำว่า อาปตฺติโย) ในฎีกาใหม่กล่าวถึงเหตุที่คำว่า อาบัติ ระบุถึงชื่อและอาบัติทั้งสองอย่างว่า

สพฺพสาธารณนามตฺตา วีติกฺกเมน อาปชฺชิตพฺพตฺตา จ นามญฺเจว อาปตฺติ จ โหตีติ อาห “อาปตฺติโยติ วจเนนาปี”ติ.[๑๕๑]

“ชื่อและอาบัติย่อมมีได้ เพราะเป็นชื่อทั่วไปแก่ชื่อทั้งหมด และเป็นสิ่งที่ภิกษุพึงต้อง ด้วยการล่วงละเมิด ฉะนั้นจึงกล่าวว่า อาปตฺติโยติ วจเนนาปิ (และด้วยคำว่า อาปตฺติโย)”

การนำเหตุมาแสดงข้างต้นชื่อว่า เหตุสัมพันธ์ คือ การประกอบความด้วยการแสดงเหตุ ดังที่กล่าวไว้ในสังฆาทิเสส สิกขาบทที่ ๘

นอกจากนั้น ท่านยังแสดงปทานุสัมพันธ์ของการกล่าวบทว่า อาปตฺติโยติ วจเนนาปิ ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านกล่าวว่า ชื่อและอาบัติถูกระบุถึงด้วยคำว่า สงฺฆาทิเสโส และด้วยคำว่า อาปตฺติโย ด้วยประโยคว่า “สงฺฆาทิเสโส”ติ วจเนนาปิ “อาปตฺติโย”ติ วจเนนาปิ นามญฺเจว อาปตฺติ จ คหิตา โหติ.

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดชื่อและอาบัติจึงถูกระบุถึงด้วยคำว่า อาปตฺติโย

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ชื่อและอาบัติควรถูกระบุถึงด้วยคำว่า สงฺฆาทิเสโส เท่านั้น มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะขจัดความสงสัยนี้ จึงกล่าวว่า “อาปตฺติโย”ติ วจเนนาปิ อธิบายว่า ชื่อและอาบัติไม่ใช่ถูกระบุถึงด้วยคำว่า สงฺฆาทิเสโส เท่านั้น แต่ยังถูกระบุถึงด้วยคำว่า อาปตฺติโย อีกด้วย ดังนี้แล

คำว่า ตสฺมา (ดังนั้น) นั้นส่วนใหญ่ต้องนำประธานจากประโยคต้นมาเปลี่ยนเป็นบทนามที่ลงปัญจมีวิภัตติ แต่ในที่นี้เป็นการสรุปความ ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗๗) จึงอธิบาย ตสฺมา ว่า เพราะภิกษุควรทำวินัยกรรมมีปริวาสเป็นต้นโดยเนื่องด้วยวัตถุ โคตร ชื่อ และอาบัติ

ในคำว่า เอเตสุ ยสฺส กสฺสจิ วเสน ท่านประกอบใช้เป็นรูปปุงลิงค์ว่า เอเตสุ ยสฺส กสฺสจิ โดยเพิ่มปาฐเสสะเป็นรูปว่า เอเตสุ อตฺเถสุ (ในบรรดาเนื้อความเหล่านั้น) ยสฺส กสฺสจิ อตฺถสฺส (เนื้อความ

อย่างใดอย่างหนึ่ง) เพราะ วตฺถุ และ โคตฺต เป็นนปุงสกลิงค์, สงฺฆาทิเสส เป็นปุงลิงค์ ส่วน อาปตฺติ เป็น อิตถีลิงค์ การแปลตามศัพท์จึงเพิ่ม อตฺถ เข้ามาเป็นปาฐเสสะเพื่อให้หมายถึงศัพท์ที่มีลิงค์ต่างกันเหล่านี้]

กมฺมวาจาปริโยสาเน จ สเจ อปฺปภิกฺขุโก อาวาโส โหติ, สกฺกา รตฺติจฺเฉทํ อนาปชฺชนฺเตน วสิตุํ, ตตฺเถว "ปริวาสํ สมาทิยามิ, วตฺตํ สมาทิยามี"ติ ติกฺขตฺตุํ วตฺตํ สมาทาตพฺพํ. สมาทิยิตฺวา ตตฺเถว สงฺฆสฺส อาโรเจตฺวา ปุน อาคตาคตานํ ภิกฺขูนํ อาโรเจนฺเตน วตฺตเภทญฺจ รตฺติจฺเฉทญฺจ อกตฺวา ปริวสิตพฺพํ.

อนึ่ง ในเวลาสวดกรรมวาจาจบ ถ้าวัดมีภิกษุน้อย ภิกษุอาจอยู่ได้ไม่ขาดราตรี พึงสมาทานวัตร ๓ ครั้งในโรงอุโบสถนั้นนั่นแหละว่า ปริวาสํ สมาทิยามิ (กระผมสมาทานปริวาส), วตฺตํ สมาทิยามิ (กระผมสมาทานวัตร) ครั้นสมาทานแล้วควรบอกแก่สงฆ์ในโรงอุโบสถนั้นเอง แล้วบอกแก่ภิกษุอาคันตุกะที่มาแล้วๆ อีก พึงอยู่ปริวาสไม่ทำการทำลายวัตรและขาดราตรี

[ประโยคว่า สกฺกา รตฺติจฺเฉทํ อนาปชฺชนฺเตน วสิตุํ เป็นประโยคภาววาจก คือ ประโยคที่เน้นกิริยาเป็นหลัก มีอนภิหิตกัตตา คือ อนาปชฺชนฺเตน และกริยาคุมพากย์ คือ สกฺกา

ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗๗) กล่าวว่า ภิกษุอาจสมาทานด้วยบทใดบทหนึ่งในบททั้ง ๒ ว่า ปริวาสํ สมาทิยามิ (กระผมสมาทานปริวาส), วตฺตํ สมาทิยามิ (กระผมสมาทานวัตร) ก็ได้ หรือจะสมาทานด้วยบททั้ง ๒ ก็จะเป็นการสมาทานด้วยดี ดังที่พระอรรถกถาจารย์จะกล่าวต่อไปว่า เอกปเทนาปิ เจตฺถ นิกฺขิตฺโต โหติ ปริวาโส, ทฺวีหิ ปน สุนิกฺขิตฺโตเยว สมาทาเนปิ เอเสว นโย (อนึ่ง ปริวาสเป็นอันเก็บแล้วด้วยบทเดียวในบทเหล่านี้ แต่เมื่อถูกเก็บไว้ด้วยบททั้ง ๒ ก็เป็นอันเก็บไว้ด้วยดีทีเดียว แม้ในการสมาทานก็มีนัยเดียวกัน)

นอกจากนั้น ฎีกาใหม่ยังอธิบายเพิ่มเติมว่า ภิกษุอาจสมาทานวัตรด้วยภาษาใดภาษาหนึ่งซึ่งเป็นภาษาของตนก็ได้ ไม่จำเป็นต้องสมาทานด้วยภาษาบาลีเท่านั้นเหมือนการสวดกรรมวาจาที่จำต้องใช้ภาษาบาลีอย่างเดียว

ข้อความว่า "การทำลายวัตร" หมายความว่า วัตรของภิกษุผู้อยู่ปริวาส มี ๙๔ ข้อ ซึ่งตรัสไว้ในคัมภีร์จูฬวรรค ปาริวาสิกขันธกะ[๑๕๒] เช่น น ภิกฺขเว ปาริวาสิเกน ภิกฺขุนา สาทิตพฺพํ ปกตตฺตานํ ภิกฺขูนํ อภิวาทนํ ปจฺจุฏฺฐานํ (ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้อยู่ปริวาสไม่พึงยินดีการไหว้ การลุกรับ ของภิกษุผู้เป็นปกตัตตะทั้งหลาย) เป็นต้น

ข้อความว่า "การขาดราตรี" มี ๓ ประเภท คือ

๑. สหวาสะ การนอนในที่มุงบังเดียวกันกับภิกษุปกตัตตะ แต่ถ้าภิกษุทำอิริยาบถ ๓ คือ การยืน เดิน และนั่ง ในที่มุงบังเดียวกันไม่เป็นการขาดราตรี

๒. วิปปวาสะ การไม่อยู่ร่วมกับภิกษุปกตัตตะในเวลาอรุณขึ้น

๓. อนาโรจนะ การไม่บอกวัตรเมื่อเห็นภิกษุอื่น

ดังข้อความในคัมภีร์จูฬวรรคว่า

ตโย โข อุปาลิ ปาริวาสิกสฺส ภิกฺขุโน รตฺติจฺเฉทา สหวาโส วิปฺปวาโส อนาโรจนา. อิเม โข อุปาลิ ตโย ปาริวาสิกสฺส ภิกฺขุโน รตฺติจฺเฉทา.[๑๕๓]

“อุบาลี รัตติเฉทของภิกษุผู้อยู่ปริวาสมี ๓ อย่าง คือ

๑. สหวาสะ (การอยู่ร่วมกัน) ๒. วิปปวาสะ (การอยู่ปราศ) ๓. อนาโรจนา (การไม่บอก)

อุบาลี รัตติเฉทของภิกษุผู้อยู่ปริวาสมี ๓ อย่างนี้แล”

คำว่า ปุน อาคตาคตานํ ภิกฺขูนํ อาโรเจนฺเตน (บอกแก่ภิกษุอาคันตุกะที่มาแล้วๆ อีก) หมายถึง การบอกวัตรแก่ภิกษุอาคันตุกะที่เข้ามาวัดด้วยกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยประกอบใช้พจน์ตามจำนวนภิกษุอาคันตุกะว่า

ภิกษุอาคันตุกะ ๑ รูป = อายสฺมา ธาเรตุ (ท่านผู้มีอายุโปรดทรงจำ)

ภิกษุอาคันตุกะ ๒ รูป = อายสฺมนฺตา ธาเรนฺตุ (ท่านผู้มีอายุทั้งหลายโปรดจำ)

ภิกษุอาคันตุกะ ๓ รูป = อายสฺมนฺโต ธาเรนฺตุ (ท่านผู้มีอายุทั้งหลายโปรดจำ)

ภิกษุอาคันตุกะ ๔ รูปขึ้นไป = สงฺโฆ ธาเรตุ (สงฆ์โปรดจำ)]

สเจ น สกฺกา โหติ ปริวาสํ โสเธตุํ, นิกฺขิตฺตวตฺเตน วสิตุกาโม โหติ, ตตฺเถว สงฺฆมชฺเฌ เอกปุคฺคลสฺส วา สนฺติเก “ปริวาสํ นิกฺขิปามิ, วตฺตํ นิกฺขิปามี”ติ ปริวาโส นิกฺขิปิตพฺโพ.

ถ้าภิกษุไม่อาจประพฤติปริวาสให้บริสุทธิ์ได้ แต่ต้องการจะอยู่ด้วยวัตรที่เก็บไว้ ควรเก็บปริวาสในท่ามกลางสงฆ์ที่โรงอุโบสถนั้นนั่นแหละ หรือในสำนักของภิกษุรูปหนึ่งว่า ปริวาสํ นิกฺขิปามิ (กระผมเก็บปริวาส), วตฺตํ นิกฺขิปามิ (กระผมเก็บวัตร)

[คำว่า เอกปุคฺคลสฺส วา สนฺติเก (หรือในสำนักของภิกษุรูปหนึ่ง) มีคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

มาฬกโต ปน ภิกฺขูสุ นิกฺขนฺเตสุ เอกสฺสปิ สนฺติเก นิกฺขิปิตุํ วฏฺฏติ. มาฬกโต นิกฺขมิตฺวา สตึ ปฏิลภนฺเตน สห คจฺฉนฺตสฺส สนฺติเก นิกฺขิปิตพฺพํ. เตนาห “เอกปุคฺคลสฺส วา สนฺติเก”ติ.[๑๕๔]

“อนึ่ง เมื่อภิกษุออกจากโรงอุโบสถแล้ว ควรเก็บปริวาสในสำนักของภิกษุรูปหนึ่งก็ได้ ส่วนภิกษุ

ผู้ออกจากโรงอุโบสถแล้วระลึกได้ พึงเก็บปริวาสในสำนักของภิกษุผู้ไปร่วมกัน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า เอก-ปุคฺคลสฺส วา สนฺติเก (หรือในสำนักของภิกษุรูปหนึ่ง)"

ข้อความข้างต้นแสดงปทานุสัมพันธ์ของ เอกปุคฺคลสฺส วา สนฺติเก ดังนี้

๑. ฐปนา (บทตั้ง) คือ ข้าแต่อาจารย์ ท่านกล่าวว่า ตตฺเถว สงฺฆมชฺเฌ เอกปุคฺคลสฺส วา สนฺติเก "ปริวาสํ นิกฺขิปามิ, วตฺตํ นิกฺขิปามี"ติ ปริวาโส นิกฺขิปิตพฺโพ (ควรเก็บปริวาสในท่ามกลางสงฆ์ในโรงอุโบสถนั้นนั่นแหละ หรือในสำนักของภิกษุรูปหนึ่งว่า ปริวาสํ นิกฺขิปามิ, วตฺตํ นิกฺขิปามิ)

๒. ปุจฉา (คำถาม) คือ เหตุใดจึงควรเก็บปริวาสในสำนักของภิกษุรูปหนึ่ง

๓. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ ภิกษุควรเก็บปริวาสในท่ามกลางสงฆ์ในโรงอุโบสถนั้นอย่างเดียว มิใช่หรือ

พระอรรถกถาจารย์ประสงค์จะเฉลยคำถามนี้ จึงกล่าวคำว่า เอกปุคฺคลสฺส วา สนฺติเก อธิบายว่า เมื่อภิกษุออกจากโรงอุโบสถแล้ว ควรเก็บปริวาสในสำนักของภิกษุรูปหนึ่งก็ได้ ส่วนภิกษุผู้ออกจากโรงอุโบสถแล้วระลึกได้พึงเก็บปริวาสในสำนักของภิกษุผู้ไปร่วมกัน ฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า เอกปุคฺคลสฺส วา สนฺติเก ดังนี้แล]

เอกปเทนาปิ เจตฺถ นิกฺขิตฺโต โหติ ปริวาโส, ทฺวีหิ ปน สุนิกฺขิตฺโตเยว. สมาทาเนปิ เอเสว นโย. นิกฺขิตฺตกาลโต ปฏฺฐาย ปกตตฺตฏฺฐาเน ติฏฺฐติ.

อนึ่ง ปริวาสเป็นอันเก็บแล้วด้วยบทเดียวในบทเหล่านี้ แต่เมื่อถูกเก็บไว้ด้วยบททั้ง ๒ ก็เป็นอันเก็บไว้ด้วยดีทีเดียว แม้ในการสมาทานก็มีนัยเดียวกัน

ภิกษุดำรงอยู่ในฐานะเป็นปกตัตตะตั้งแต่เวลาที่เก็บวัตรแล้ว

[คำว่า ปกตตฺตฏฺฐาเน ติฏฺฐติ (ดำรงอยู่ในฐานะเป็นปกตัตตะ) ฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗๙) อธิบายว่า ดำรงอยู่ในฐานะที่ควรแก่สังฆกรรม คือ สามารถเข้าร่วมสังฆกรรมกับภิกษุรูปอื่นได้ในโรงอุโบสถ

สรุปความว่า ภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสแล้วปกปิดไว้ ต้องขอปริวาสกับสงฆ์ตามจำนวนวันที่ปกปิดไว้ มีวิธีปฏิบัติโดยย่อ ดังนี้

๑. ขอปริวาสกับสงฆ์ ๔ รูปขึ้นไปในโรงอุโบสถ โดยกล่าวคำขอปริวาสว่า อหํ ภนฺเต เอกํ อาปตฺตึ อาปชฺชึ สญฺเจตนิกํ สุกฺกวิสฏฺฐึ เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนํ (กระผมต้องอาบัติชื่อว่าสัญเจตนิกาสุกก-วิสสัฏฐิข้อหนึ่ง ปิดไว้วันเดียว) เป็นต้น

๒. สงฆ์ให้ปริวาสด้วยกรรมวาจา

๓. ภิกษุผู้ขอปริวาสต้องสมาทานปริวาสว่า ปริวาสํ สมาทิยามิ (กระผมสมาทานปริวาส), วตฺตํ สมาทิยามิ (กระผมสมาทานวัตร) แล้วบอกปริวาสว่า อหํ ภนฺเต เป็นต้น หลังจากนั้นแล้ว จึงเก็บวัตรในท่ามกลางสงฆ์ หรือภิกษุรูปหนึ่งภายในสีมาว่า ปริวาสํ นิกฺขิปามิ (กระผมขอเก็บปริวาส), วตฺตํ นิกฺขิปามิ (กระผมขอเก็บวัตร) เพราะส่วนมากแล้วภิกษุไม่อาจประพฤติปริวาสตลอดวันตลอดคืนได้ แต่ถ้าสามารถประพฤติได้ก็ไม่จำเป็นต้องเก็บวัตร

๔. โดยทั่วไปภิกษุผู้อยู่ปริวาสมักอยู่ตลอดราตรี เพราะเวลากลางวันอาจมีพระอาคันตุกะเข้ามาในวัดได้ จึงควรอยู่ปริวาสในยามราตรีเพื่อหลีกเลี่ยงการบอกปริวาสแก่พระอาคันตุกะดังกล่าว ดังนั้น ภิกษุจึงต้องสมาทานและบอกปริวาสอีกรอบหนึ่งในตอนค่ำเพื่อให้ได้ราตรี ส่วนใหญ่มักเป็นเวลาหลังสวดมนต์ค่ำแล้ว หลังจากนั้นจึงประพฤติปาริวาสิกวัตร ๙๔ ข้อ และไม่ให้ขาดราตรีด้วยการแยกไปนอนในกุฏิอีกแห่งหนึ่งซึ่งมีที่มุงบังต่างกัน อีกทั้งบอกปริวาสแก่ภิกษุอาคันตุกะที่เข้ามาวัดตั้งแต่เวลานั้นจนถึงอรุณขึ้น

๕. เมื่ออรุณขึ้นแล้ว ให้เก็บวัตร (แต่ถ้าเป็นมานัต ต้องบอกมานัตซ้ำอีกแล้วจึงเก็บมานัต)]

อถาเนน ปจฺจูสสมเย เอเกน ภิกฺขุนา สทฺธึ ปริกฺขิตฺตสฺส วิหารสฺส ปริกฺเขปโต, อปริกฺขิตฺตสฺส ปริกฺเขปารหฏฺฐานโต เทฺว เลฑฺฑุปาเต อติกฺกมิตฺวา มหามคฺคโต โอกฺกมฺม คุมฺเพน วา วติยา วา ปฏิจฺฉนฺนฏฺฐาเน นิสีทิตฺวา อนฺโตอรุเณเยว วตฺตํ สมาทิยิตฺวา อาโรเจตพฺพํ. ยมฺปิ อญฺญํ ภิกฺขุํ ปสฺสติ, ตสฺสาปิ อาโรเจตพฺพเมว. อรุเณ อุฏฺฐิเต ตสฺส สนฺติเก วตฺตํ นิกฺขิปิตฺวา วิหารํ คนฺตพฺพํ. สเจ โส ปุเรอรุเณเยว เกนจิ กรณีเยน คโต, วิหารํ คนฺตฺวา ยํ สพฺพปฐมํ ภิกฺขุํ ปสฺสติ, ตสฺส อาโรเจตฺวา นิกฺขิปิตพฺพํ. เอวํ สลฺลกฺเขตฺวา ยาว รตฺติโย ปูเรนฺติ, ตาว ปริวตฺถพฺพํ, อยํ สงฺเขปโต ปฏิจฺฉนฺนปริวาสวินิจฺฉโย, วิตฺถาโร ปน สมนฺตปาสาทิกาย วินยสํวณฺณนาย วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ.

ภายหลังจาก[เวลาที่เก็บวัตรแล้ว]นั้นในเวลาใกล้รุ่ง ภิกษุผู้เก็บวัตรแล้วนั้นพร้อมด้วยภิกษุรูปหนึ่งออกนอกวัดให้ล่วง ๒ เลฑฑุบาตจากรั้วของวัดที่มีรั้ว หรือจากที่ควรจะเป็นรั้วของวัดที่ไม่มีรั้ว เมื่อลงจากทางใหญ่แล้วนั่งในที่กำบังด้วยพุ่มไม้หรือรั้ว พึงสมาทานบอกวัตรภายในอรุณทีเดียว แม้เธอเห็นภิกษุอื่นใดต้องบอกแก่ภิกษุนั้นด้วย เมื่ออรุณขึ้นแล้วพึงเก็บวัตรในสำนักของภิกษุผู้ไปด้วยกันแล้วกลับวัด

ถ้าภิกษุผู้ไปด้วยกันนั้นรีบกลับวัดก่อนอรุณจะขึ้นเพราะมีกิจจำเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง เธอกลับไปวัดแล้วพึงบอกแก่ภิกษุที่ตนเห็นก่อนแล้วจึงเก็บวัตร ภิกษุกำหนด[ราตรี]อย่างนี้แล้ว

พึงอยู่ปริวาสจนครบราตรี นี้คือข้อวินิจฉัยของปฏิจฉันนปริวาสโดยสังเขป ส่วนความละเอียด พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้นั่นเทียวในอรรถกถาพระวินัยชื่อว่า สมันตปาสาทิกาเถิด

[วิธีสมาทานปริวาสและบอกปริวาสตามที่กล่าวไว้ข้างต้นนั้น เนื่องด้วยภิกษุผู้สามารถแยกจำวัดในที่ซึ่งมีที่มุงบังต่างกันสามารถสมาทานและบอกปริวาสได้ทุกวัน แต่ภิกษุที่ต้องการจำวัดในที่ปกติไม่แยกไปต่างหากและไม่ต้องการสมาทานและบอกปริวาสทุกวัน อาจสมาทานและบอกปริวาสในเวลาก่อนอรุณขึ้นแล้วจึงเก็บวัตรเมื่ออรุณขึ้นแล้ว มีวิธีปฏิบัติโดยย่อ ดังนี้

๑. ในเวลาใกล้รุ่ง ให้ภิกษุผู้ประพฤติปริวาสออกจากวัดไป ๒ เลฑฑุบาต (ช่วงขว้างก้อนดิน ๒ ครั้ง) นับจากรั้ววัดที่มีรั้ว หรือที่อาจกั้นรั้วของวัดที่ไม่มีรั้ว พร้อมกับภิกษุอีกรูปหนึ่ง

๒. เดินออกจากทางใหญ่นั่งในที่กำบังด้วยพุ่มไม้หรือรั้ว

๓. สมาทานและบอกปริวาสก่อนอรุณขึ้นเล็กน้อยในสำนักของภิกษุที่มาด้วยกัน

๔. ในเวลานั้น ถ้าพบภิกษุรูปอื่น ก็ต้องบอกปริวาสอีกด้วย

๕. เมื่ออรุณขึ้นแล้วให้เก็บวัตรในสำนักของภิกษุที่มาด้วยกันนั้นแล้วกลับวัด

๖. ถ้าภิกษุที่มาด้วยกันมีธุระกลับวัดก่อนอรุณขึ้นด้วยกิจมีการขับถ่ายเป็นต้น ภิกษุผู้ประพฤติปริวาสยังไม่ได้เก็บวัตรควรรอจนกว่าอรุณจะขึ้น เมื่ออรุณขึ้นแล้วจึงกลับวัดไปแล้วบอกปริวาสกับภิกษุที่เห็นเป็นรูปแรก ซึ่งจะเป็นพระที่อยู่ประจำหรือพระอาคันตุกะก็ตาม แล้วจึงเก็บวัตรในสำนักของภิกษุนั้น

คำว่า อถ นิสสัยพม่าแปลว่า "ภายหลังจากนั้น" คือ ภายหลังจากเวลาที่เก็บวัตรแล้วนั้น ตามนัยนี้ อถ ศัพท์เป็นนิบาตที่มีอรรถเหมือน ตโต (จากนั้น) เพิ่มปาฐเสสะว่า ปรํ (ภายหลัง) เข้ามาแปลร่วมกับ อถ ศัพท์

ข้อความว่า "ออกนอกวัดให้ล่วง ๒ เลฑฑุบาต" กล่าวไว้เพื่อสละ สวนูปจาระ (ที่ใกล้แห่งการได้ยินเสียงท่องบ่นสาธยายของภิกษุทั้งหลาย) ตามที่กล่าวในฎีกาใหม่ (หน้า ๒๗๙) ดังนั้น โบราณาจารย์พม่าจึงถือว่า ถ้าออกไปนอกวัดถึงที่ไม่ได้ยินเสียงท่องบ่นสาธยายของภิกษุทั้งหลาย แม้จะไม่ไกลถึง ๒ เลฑฑุบาต ก็สมควร

ข้อความว่า "เมื่อลงจากทางใหญ่แล้ว" กล่าวไว้เพื่อสละ อุปจาระ (ที่ใกล้ของภิกษุผู้เดินทาง) เพราะภิกษุผู้ประพฤติปริวาสต้องบอกวัตรแก่ภิกษุทุกรูปที่ตนพบเห็นในขณะนั้น จึงต้องลงจากทางใหญ่ไปอยู่ในทางน้อยที่ไม่ค่อยมีภิกษุเดินผ่าน

ข้อความว่า "นั่งในที่กำบังด้วยพุ่มไม้หรือรั้ว" กล่าวไว้เพื่อสละ ทัสสนูปจาระ (ที่ใกล้แห่งการเห็น) กล่าวคือ เพื่อหลีกเลี่ยงไม่ให้ตนเห็นภิกษุรูปอื่นที่อาจเดินผ่านมาในเวลานั้น ถ้าตนพบเห็นเข้า แม้

ท่านจะอยู่ไกล ก็ต้องตามไปบอกวัตร ถ้าตามไปไม่ทันก็ไม่เสียวัตร แต่เสียราตรี จึงควรนั่งที่กำบังเพื่อไม่ให้ตนเห็นภิกษุรูปอื่น

คำว่า อนฺโตอรุเณเยว (ภายในอรุณทีเดียว) หมายถึง เวลาก่อนอรุณขึ้นเล็กน้อย เพราะถ้าภิกษุสมาทานปริวาสบอกวัตรก่อนอรุณขึ้นเป็นเวลานาน ถ้าพบภิกษุอื่นที่เดินผ่านมา ก็ต้องบอกวัตรอีกครั้งหนึ่ง ดังนั้น จึงควรบอกวัตรในเวลาก่อนอรุณขึ้นเล็กน้อย เพื่อหลีกเลี่ยงความลำบากในการบอกวัตรดังกล่าว

คำว่า อนฺโตอรุณ มีรูปวิเคราะห์อัพยยีภาวสมาสว่า

- อรุณสฺส อนฺโต อนฺโตอรุณํ = ภายในแห่งอรุณ ชื่อว่า อันโตอรุณะ

คำว่า ปุเรอรุณ มีรูปวิเคราะห์อัพยยีภาวสมาสว่า

- อรุณสฺส ปุเร ปุเรอรุณํ = เวลาก่อนแห่งอรุณ ชื่อว่า ปุเรอรุณะ

ในที่บางแห่งใช้เป็น ปุรารุณา แทน ปุเรอรุเณ มาจาก ปุรา ศัพท์ + อรุณา ศัพท์ ท่านประกอบใช้ปัญจมีวิภัตติว่า อรุณา ในที่ประกอบกับ ปุรา ศัพท์ แปลว่า “ในกาลก่อนจากอรุณ”

ในประโยคว่า อรุเณ อุฏฺฐิเต ตสฺส สนฺติเก วตฺตํ นิกฺขิปิตฺวา วิหารํ คนฺตพฺพํ (เมื่ออรุณขึ้นแล้ว พึงเก็บวัตรในสำนักของภิกษุผู้ไปด้วยกันแล้วกลับวัด) ชื่อว่า ประโยคภาววาจก คือ ประโยคที่เน้นกิริยาเป็นหลัก ท่านผู้กล่าวต้องการเน้นกิริยาไปของภิกษุ จึงประกอบใช้เป็นรูปภาววาจกว่า คนฺตพฺพํ (พึงไป) โดยไม่เน้นกรรม คือ สถานที่ไปอันได้แก่ วัด เพราะลงทุติยาวิภัตติท้าย วิหาร ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์ ดังนั้น จึงไม่ประกอบเป็นรูปกรรมวาจกว่า วิหาโร คนฺตพฺโพ โดยลงปฐมาวิภัตติท้าย วิหาร ศัพท์ แม้ในคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๕๗๐) ก็แสดงตัวอย่างว่า เตน โภคํ อนุภูยติ (อันเขาเสวยโภคทรัพย์) จะเห็นได้ว่า ท่านประกอบใช้บทกรรม คือ โภคํ เป็นรูปนปุงสกลิงค์ เพราะเป็นประโยคภาววาจก ไม่ประกอบใช้เป็นปุงลิงค์ปฐมาวิภัตติว่า โภโค เหมือนในประโยคกรรมวาจกทั่วไป

โดยทั่วไป กริยาคุมพากย์ที่เป็นประโยคภาววาจก มักลงอาขยาตวิภัตติหรือลงกิตก์ปัจจัยท้ายอกรรมกธาตุ คือ ธาตุที่ไม่มีกรรม แต่ในบางแห่งก็ลงท้ายสกรรมกธาตุ คือ ธาตุที่มีกรรม เพราะท่านผู้กล่าวไม่ประสงค์จะระบุถึงกรรม จึงประกอบใช้ภาววาจก ส่วนใหญ่ประโยคภาววาจกในลักษณะนี้จะไม่มีบทกรรมประกอบร่วม เช่น เคเห เทวทตฺเตน ปจฺจเต (เทวทัตหุงอยู่ในบ้าน) แต่ในบางแห่งก็ประกอบใช้บทกรรมได้บ้างโดยลงทุติยาวิภัตติตามปกติ เหมือนคำว่า วิหารํ คนฺตพฺพํ ในประโยคข้างต้น

ความจริงแล้ว การใช้ภาษาขึ้นอยู่กับชาวโลกเป็นหลักสำคัญ ชาวโลกนั้นมักกล่าวถึงสิ่งที่มีจริงให้เหมือนไม่มีจริงบ้าง เช่น อนุทรา กญฺญา (หญิงสาวไม่มีท้อง) เพราะหญิงสาวมีท้องตามธรรมชาติ แต่กลับกล่าวว่าไม่มีท้อง ซึ่งหมายถึงการตั้งครรภ์ที่มีท้องใหญ่ หรือกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริงบ้าง เช่น สมุทฺโท กุณฺฑิกา (มหาสมุทรเป็นน้ำเต้า) เพราะมหาสมุทรใหญ่กว่าน้ำเต้ามาก ดังนั้น ในที่บางแห่งจึงประกอบใช้ภาววาจกท้ายสกรรมกธาตุได้เมื่อไม่ต้องการจะกล่าวกรรม

ดังคำอธิบายในคัมภีร์สัททัตถเภทจินตาว่า

กมฺมสฺสาวจนิจฺฉายํ สกมฺมา'ขฺยาตปจฺจยา
ภาเวปิ ตํ ยถา เคเห เทวทตฺเตน ปจฺจเต.
วตฺติจฺฉา น ภเว สนฺต- มปฺยสนฺตมฺปิ สา ภเว
ตํ ยถานุทรา กญฺญา สมุทฺโท กุณฺฑิกาติ จ.[๑๕๕]

"เมื่อไม่มีความต้องการกล่าวถึงกรรม อาขยาตวิภัตติย่อมลงแม้ในภาววาจก ท้ายสกรรมกธาตุ ดังอุทาหรณ์ว่า เคเห เทวทตฺเตน ปจฺจเต (เทวทัตหุงอยู่ในบ้าน)

ความต้องการกล่าวถึงสิ่งที่มีจริง ไม่พึงมีได้บ้าง และความต้องการกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริง ก็มีได้บ้าง ดังอุทาหรณ์ว่า อนุทรา กญฺญา (สาวน้อยไม่มีท้อง), สมุทฺโท กุณฺฑิกา (มหาสมุทรเป็นน้ำเต้า)"

ข้อความข้างต้นกล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์พาลาวตารว่า

กมฺมาวจนิจฺฉายํ น วิรุชฺฌติ สกมฺมกา
ภาเวปิ ตํ ยถา เคเห เทวทตฺเตน ปจฺจเต.
สนฺตมฺปิ วตฺตุมิจฺฉา น กฺวาปฺยสนฺตมฺปิ สา ภเว
ตํ ยถานุทรา กญฺญา สมุทฺโท กุณฺฑิกาติ จ.[๑๕๖]

"เมื่อไม่มีความต้องการจะกล่าวถึงกรรม [การประกอบวิภัตติ]แม้ในภาววาจก ท้ายสกรรมกธาตุย่อมไม่ผิด ดังอุทาหรณ์ว่า เคเห เทวทตฺเตน ปจฺจเต (เทวทัตหุงอยู่ในบ้าน)

ความต้องการจะกล่าวถึงสิ่งที่มีจริง ไม่พึงมีในบางที่ และความต้องการจะกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงนั้น ก็มีได้ในบางที่ ดังอุทาหรณ์ว่า อนุทรา กญฺญา (สาวน้อยไม่มีท้อง), สมุทฺโท กุณฺฑิกา (มหาสมุทรเป็นน้ำเต้า)"]

สุทธันตปริวาส

อิตเรสุ ปน ทฺวีสุ "อาปตฺติปริยนฺตํ น ชานาติ, รตฺติปริยนฺตํ น ชานาตี"ติ อิมสฺมึ วตฺถุสฺมึ ขนฺธเก อนุญฺญาโต สุทฺธนฺตปริวาโส นาม, โส ทุวิโธ จูฬสุทฺธนฺโต มหาสุทฺธนฺโตติ. ทุวิโธปิ เจส รตฺติปริจฺเฉทํ สกลํ วา เอกจฺจํ วา อชานนฺตสฺส จ อสฺสรนฺตสฺส จ ตตฺถ เวมติกสฺส จ ทาตพฺโพ.

อาปตฺติปริยนฺตํ ปน “เอตฺติกา อหํ อาปตฺติโย อาปนฺโน”ติ ชานาตุ วา, มา วา, อการณเมตํ. ตสฺส ทานวิธิ ขนฺธเก อาคโต. วินิจฺฉยกถา ปน วิตฺถารโต สมนฺตปาสาทิกายํ วุตฺตา.

บรรดาปริวาสทั้ง ๒ ประเภทอื่น[จากปฏิจฉันนปริวาสนั้น] ปริวาสอันพระผู้มีพระภาคได้ทรงอนุญาตไว้ในขันธกะเพราะเรื่องนี้ว่า อาปตฺติปริยนฺตํ น ชานาติ, รตฺติปริยนฺตํ น ชานาติ (ภิกษุไม่รู้ที่สุดอาบัติ ไม่รู้ที่สุดราตรี) ชื่อว่า **สุทธันตปริวาส** มี ๒ ประเภท คือ

๑. จูฬสุทธันตปริวาส　　สุทธันตปริวาสเล็ก

๒. มหาสุทธันตปริวาส　　สุทธันตปริวาสใหญ่

อนึ่ง สุทธันตปริวาสทั้งสองนั้น สงฆ์ควรให้แก่ :-

- ภิกษุผู้ไม่รู้จำนวนราตรีทั้งหมดหรือบางส่วน
- ภิกษุผู้ระลึกไม่ได้
- ภิกษุผู้มีความสงสัยในจำนวนราตรีนั้น

อนึ่ง ภิกษุนั้นจะรู้ที่สุดของอาบัติว่า เราต้องอาบัติประมาณเท่านี้ก็ตาม ไม่รู้ก็ตาม นั่นไม่ใช่เหตุ วิธีให้สุทธันตปริวาสนั้นมาแล้วในคัมภีร์ขันธกะ[๑๕๗] ส่วนคำวินิจฉัยได้กล่าวไว้โดยละเอียดในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา[๑๕๘]

[ท่านกล่าวข้อความนี้เพื่อแสดงสุทธันตปริวาสอื่นจากปฏิจฉันนปริวาสที่กล่าวมาแล้ว ปน ศัพท์ในคำว่า อิตเรสุ ปน ทำหน้าที่ปักขันตรโชตกะ คือ แสดงฝ่ายอื่นอันได้แก่สุทธันตปริวาส

จูฬสุทธันตปริวาส คือ ปริวาสที่ให้แก่ภิกษุผู้จำจำนวนวันที่หมดจดได้ แต่จำวันที่ปกปิดอาบัติไว้ไม่ได้ จึงต้องเข้าปริวาสโดยมีวันที่หมดจดเป็นขอบเขต คือ ภิกษุระลึกโดยอนุโลม คือ ตั้งแต่วันอุปสมบท หรือโดยปฏิโลม คือ ตั้งแต่วันเปิดเผยอาบัติ แล้วรู้ว่าตนไม่หมดจดตลอดกาลเพียงใด พึงอยู่ปริวาสตลอดกาลเพียงนั้น ภิกษุอาจอยู่ปริวาสประเภทนี้นานกว่าเดิมหรือน้อยกว่าเดิมก็ได้ โดยไม่จำเป็นต้องขอปริวาสใหม่ เช่น ภิกษุสำคัญว่าตนไม่หมดจด ๑ เดือนแล้วขอปริวาส ๑ เดือน แต่ระลึกได้อีกว่าตนไม่หมดจด ๒ เดือน ก็อยู่ต่อไป ๒ เดือนโดยไม่ต้องขอปริวาสใหม่ หรือถ้าหากขอปริวาส ๒ เดือน แต่ระลึกได้อีกว่าตนไม่หมดจด ๑ เดือน ก็อยู่ปริวาสเพียง ๑ เดือน ปริวาสประเภทนี้เพิ่มจำนวนหรือลดจำนวนวันลงได้

มหาสุทธันตปริวาส คือ ปริวาสที่พึงให้แก่ภิกษุผู้ระลึกโดยอนุโลมและปฏิโลมตามที่กล่าวไว้แล้ว ระลึกไม่ได้ว่าตนหมดจดตลอดกาลเท่านั้น เพียงระลึกว่าตนไม่หมดจดหลังจากอุปสมบทแล้ว ภิกษุนั้นต้องประพฤติปริวาสตลอดวันเดือนปี นับตั้งแต่วันอุปสมบทไปจนถึงวันขอปริวาส แต่ถ้าระลึกได้ชัดเจนว่าไม่

หมดจดตลอดกาลเท่านี้ ก็ลดจำนวนวันประพฤติปริวาสได้ ปริวาสประเภทนี้ไม่อาจเพิ่มจำนวนวันได้ แต่ลดจำนวนวันลงได้

คำว่า เอตฺติกา มีรูปวิเคราะห์ว่า

- เอตํ ปริมาณํ เอติสฺสาติ เอตฺติกา (เอต ศัพท์ + ตฺตก ปัจจัยใน ปริมาณ ตัทธิต)

โดยแปลงสระ อ ที่อยู่หน้า ก ปัจจัยซึ่งมี อา อิตถีปัจจัยอยู่ท้ายเป็น อิ เช่น ปาปิกา ทิฏฺฐิ (ความเห็นทราม), ภทฺทิกา เทสนา (เทศนาอันงาม) เป็นต้น แต่การแปลงสระ อ เป็น อิ นี้ไม่แน่นอนเสมอไป เพราะพบรูปอิตถีลิงค์ว่า ปาปกา, ภทฺทกา ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาอีกด้วย (ดู ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๓ สูตร ๓๘๙)

เอต ศัพท์ใน อการณเมตํ แปลตามศัพท์ว่า "การรู้หรือไม่รู้ที่สุดของอาบัตินั่น" เพิ่มปาฐเสสะว่า อาปตฺติปริยนฺตสฺส ชานนํ วา อชานนํ วา โดยเปลี่ยน ชานาตุ วา มา วา เป็นบทนามภาวสาธนะว่า ชานนํ วา อชานนํ วา เพื่อให้สอดคล้องกับ เอตํ และเปลี่ยน อาปตฺติปริยนฺตํ ที่ลงทุติยาวิภัตติเป็นบทที่ลงฉัฏฐี-วิภัตติในอรรถกรรมว่า อาปตฺติปริยนฺตสฺส เพราะเป็นกรรมของบทภาวสาธนะที่นิยมใช้เป็นฉัฏฐีกรรม]

สโมธานปริวาส

อิตโร ปน สโมธานปริวาโส นาม, โส ติวิโธ โหติ โอธานสโมธาโน อคฺฆสโมธาโน มิสฺสกสโมธาโนติ. ตตฺถ โอธานสโมธาโน นาม อนฺตราปตฺตึ อาปชฺชิตฺวา ปฏิจฺฉาเทนฺตสฺส ปริวุตฺถทิวเส โอธุนิตฺวา มกฺเขตฺวา ปุริมาย อาปตฺติยา มูลทิวสปริจฺเฉเท ปจฺฉา อาปนฺนํ อาปตฺตึ สโมทหิตฺวา ทาตพฺพปริวาโส วุจฺจติ. อคฺฆสโมธาโน นาม สมฺพหุลาสุ อาปตฺตีสุ ยา เอกา วา เทฺว วา ติสฺโส วา สมฺพหุลา วา อาปตฺติโย สพฺพจิรปฺปฏิจฺฉนฺนาโย, ตาสํ อคฺเฆน สโมธาย ตาสํ รตฺติปริจฺเฉทวเสน อวเสสานํ อูนตรปฺปฏิจฺฉนฺนานํ อาปตฺตีนํ ทาตพฺพปริวาโส วุจฺจติ. มิสฺสกสโมธาโน นาม นานาวตฺถุกาโย อาปตฺติโย เอกโต กตฺวา ทาตพฺพปริวาโส วุจฺจติ. อยํ ติวิเธปิ สโมธานปริวาเส สงฺเขปกถา, วิตฺถาโร ปน สมนฺตปาสาทิกายํ วุตฺโต. อิทํ "ปริวตฺถพฺพนฺ"ติ ปทสฺส วินิจฺฉยกถามุขํ.

ส่วนปริวาสอื่นจากสุทธันตปริวาส ชื่อว่า **สโมธานปริวาส** สโมธานปริวาสนั้นมี ๓ ประเภท คือ

๑. โอธานสโมธาน (สโมธานปริวาสที่พึงให้โดยยกเลิกวันที่อยู่ปริวาสแล้ว)

ปริวาสที่สงฆ์พึงให้แก่ภิกษุผู้ต้องอันตราบัติแล้วปิดไว้ โดยยกเลิก คือ ไม่นับวันที่อยู่ปริวาสแล้ว นำอาบัติที่ต้องในภายหลังมารวมเข้าไว้ในขอบเขตวันเดิมของอาบัติก่อน

๒. อัคฆสโมธาน (สโมธานปริวาสที่พึงให้ตามจำนวนราตรีของอาบัติที่ปิดไว้นานที่สุด)

ปริวาสที่สงฆ์รวมแล้วพึงให้เพื่ออาบัติที่เหลือซึ่งปิดไว้ต่ำกว่าอาบัติที่ปิดไว้นานกว่าอาบัติทั้งหมดเหล่านั้น อันเป็นอาบัติ ๑ ข้อ ๒ ข้อ ๓ ข้อ หรือหลายข้อ ในบรรดาอาบัติจำนวนมากตามขอบเขต คือ โดยเนื่องด้วยจำนวนราตรีของอาบัติเหล่านั้น

๓. มิสสกสโมธาน (สโมธานปริวาสที่พึงให้โดยรวมอาบัติที่มีวัตถุต่างกัน)

ปริวาสที่สงฆ์พึงให้โดยรวมเอาอาบัติที่มีวัตถุต่างกันเข้าด้วยกัน

ที่กล่าวมานี้เป็นคำกล่าวโดยย่อในสโมธานปริวาสทั้ง ๓ ประเภท ส่วนรายละเอียดได้กล่าวไว้ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา[๑๕๙] ข้อนี้เป็นเพียงแนวทางแห่งคำวินิจฉัยของบทว่า ปริวตฺถพฺพํ

[ท่านกล่าวประโยคว่า อิตโร ปน เป็นต้นเพื่อแสดงสโมธานปริวาส จัดเป็น *ประโยคปักขันตระ* คือ แสดงฝ่ายอื่นจากฝ่ายแรกที่ได้แสดงมาแล้ว ส่วนประโยคว่า โส ติวิโธ เป็นต้น จำแนกสโมธานปริวาสเป็น ๓ ประเภท จัดเป็น *ประโยควากยารัมภะ* คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้า เพื่อขจัดความสงสัยว่าปริวาสดังกล่าวมีกี่ประเภท ส่วนประโยคว่า ตตฺถ โอธานสโมธาโน เป็นต้น อธิบายสโมธานปริวาสดังกล่าวโดยย่อ จัดเป็นประโยควิตถาระ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อิทานิ ตํ ติวิธมฺปิ สโมธานปริวาสํ สงฺเขปโต ทสฺเสตุํ "ตตฺถา"ติอาทิมาห.[๑๖๐]

"บัดนี้ ท่านกล่าวว่า ตตฺถ เป็นต้นเพื่อแสดงสโมธานปริวาสทั้ง ๓ อย่างนั้นโดยสังเขป"

คำว่า โอธุนิตฺวา แปลตามศัพท์ว่า "สลัดแล้ว" คือ ยกเลิก ประกอบรูปศัพท์มาจาก อว บทหน้า + ธู ธาตุ (กมฺปเน = หวั่นไหว) + นา ปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย

คำว่า มกฺเขตฺวา แปลตามศัพท์ว่า "กำจัดแล้ว" ประกอบรูปศัพท์มาจาก มกฺข ธาตุ (สํโยชน-โรสเนสุ = ประกอบ, โกรธ) + เณ ปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย อย่างไรก็ตาม มกฺข ธาตุในที่นี้ใช้ในความหมายว่ากำจัด

คำว่า โอธานสโมธาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- โอธุนิตฺวา สโมธาโน โอธานสโมธาโน = ปริวาสอันเป็นที่ยกเลิก[วันที่อยู่ปริวาส]แล้วรวม[อาบัติ] ชื่อว่า โอธานสโมธาน

คำนี้มีศัพท์เดิมมาจาก โอธุนิตฺวาสโมธาน แปลงสระ อุ ใน ธุ เป็น อา และลบ ตฺวา ปัจจัย ทำ

ให้สระ อิ ที่เป็นผลของการลง ตฺวา ปัจจัยต้องหายไปด้วยโดยรุกขสกุณนัย คือ วิธีที่เหมือนนกเกาะต้นไม้ กล่าวคือ เมื่อตัดต้นไม้แล้ว เงานกที่เกาะอยู่บนต้นไม้ก็หายไปด้วย เพราะนกบินจากไป

อันตราบัติ คือ อาบัติสังฆาทิเสสที่ภิกษุต้องในระหว่างที่อยู่ปริวาสก็ตาม ควรแก่มานัตก็ตาม ประพฤติมานัตอยู่ก็ตาม ควรแก่อัพภานก็ตาม ยังไม่ได้เก็บวัตร

คำว่า อคฺฆสโมธาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อคฺเฆน สโมธาโน อคฺฆสโมธาโน = ปริวาสอันเป็นที่รวมตามจำนวน[ราตรี] ชื่อว่า อัคฆสโมธาน

คำว่า อคฺฆ ใช้ในความหมายว่า ต้นทุน, การบูชา ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า อคฺโฆ มูเลฺย จ ปูชเน[๖๑] (อคฺฆ ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ต้นทุน และการบูชา)

อย่างไรก็ตาม อคฺฆ ศัพท์ในที่นี้แปลว่า “ขอบเขต” คือ จำนวนราตรีของอาบัติที่ปิดไว้นานที่สุด ดังคัมภีร์นี้อธิบายว่า อคฺเฆน ตาสํ รตฺติปริจฺเฉทวเสน (ตามขอบเขต คือ โดยเนื่องด้วยจำนวนราตรีของอาบัติเหล่านั้น) แม้คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาก็กล่าวว่า

อคฺเฆนาติ ปริจฺเฉเทน. อคฺฆสทฺโท ปริจฺเฉทตฺถวาจโก.[๖๒]

“บทว่า อคฺเฆน แปลว่า ‘ด้วยขอบเขต’ อคฺฆ ศัพท์แสดงความหมายว่า ขอบเขต”

คำว่า มิสฺสกสโมธาน มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มิสฺสกานํ สโมธาโน มิสฺสกสโมธาโน = ปริวาสอันเป็นที่รวมของอาบัติที่มีวัตถุต่างกัน ชื่อว่า มิสสกสโมธาน

คำว่า อาปตฺตีนํ ใน อาปตฺตีนํ ทาตพฺพปริวาโส วุจฺจติ นั้นกังขาภาสาฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๐๓) กล่าวว่า ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถเหตุ แปลว่า “เพราะอาบัติ” หรือ อีกอย่างหนึ่ง ท่านให้เพิ่ม วเสน เข้ามา แปลว่า อาปตฺตีนํ วเสน (ด้วยอำนาจแห่งอาบัติ) ก็ได้ แต่ในที่นี้แปลว่า “เพื่ออาบัติ” เพราะใช้ตามกังขา-วิตรณีอรรถกถานิสสัย (หน้า ๑๘๗)

โอธานสโมธาน คือ สโมธานปริวาสที่พึงให้โดยยกเลิกวันที่อยู่ปริวาสแล้ว กล่าวคือ ปริวาสที่ยกเลิกวันที่อยู่ปริวาสแล้ว พึงให้โดยรวมอาบัติที่ต้องภายหลังไว้ในวันเดิมของอาบัติก่อน หมายความว่า ภิกษุรับปริวาสเพื่ออาบัติที่ปกปิดไว้แล้ว กำลังอยู่ปริวาสก็ตาม ควรแก่มานัตก็ตาม ประพฤติมานัตอยู่ก็ตาม ควรแก่อัพภานก็ตาม ยังไม่ได้เก็บวัตร ต้องอาบัติสังฆาทิเสสอื่นแล้วปิดไว้ตลอดราตรีที่เสมอหรือน้อยกว่าอาบัติเดิม สงฆ์พึงให้ปริวาสแก่ภิกษุนั้นโดยยกเลิกวันที่อยู่ปริวาสและวันที่ประพฤติมานัตทั้งหมดด้วยการชักเข้าหาอาบัติเดิมด้วยกรรมวาจา แล้วให้ปริวาสใหม่โดยรวมอาบัติที่ต้องในภายหลังเข้าไว้ในอาบัติเดิม กล่าวโดยย่อคือ ปริวาสที่สงฆ์ให้แก่ภิกษุผู้ต้องอันตราบัติในระหว่างอยู่ปริวาสเป็นต้นนั่นเอง ถ้าอาบัติที่ต้องภายหลังถูกปิดไว้นานกว่าอาบัติเดิม ก็ควรอยู่ปริวาสตามอาบัติที่ต้องภายหลัง โดยรวมอาบัติเดิมเข้าไว้ใน

อาบัติที่ต้องภายหลัง ถ้าภิกษุไม่ได้ปิดอันตราบัติ และไม่ต้องทำการชักเข้าหาอาบัติเดิม พึงอยู่ปริวาสตามปริวาสที่รับไว้ก่อนแล้วนั่นแหละ

อัคฆสโมธาน คือ สโมธานปริวาสที่พึงให้ตามจำนวนราตรีของอาบัติที่ปิดไว้นานที่สุด กล่าวคือ ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสร้อยครั้งปิดไว้ ๑๐ วันถึง ๑๐ ครั้ง รวมเป็นต้องอาบัติพันครั้งปิดไว้พันวัน พึงอยู่ปริวาส ๑๐ วันโดยรวมอาบัติและราตรีเข้าด้วยกัน ถ้าภิกษุต้องอาบัติข้อเดียวหรือหลายข้อ ปิดไว้ต่างวันกันก็ต้องเข้าปริวาสตามราตรีที่ปิดไว้นานที่สุด โดยรวมเอาอาบัติและราตรีที่ปิดไว้ไม่นานมาเข้าไว้ในราตรีที่ปิดไว้นานที่สุด เช่น ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสแล้วปิดไว้ ๑ ปี แต่ถ้าปลงอาบัติทุกกึ่งเดือนในวันอุโบสถที่ฟังปาติโมกข์ ก็ควรขออัคฆสโมธานแล้วเข้าปริวาสกึ่งเดือนเท่านั้น โดยรวมอาบัติและวันที่เหลือทั้งหมดเข้าในกึ่งเดือน ภิกษุที่ปลงอาบัติเสมอทุกๆ กึ่งเดือนที่ประเทศพม่านิยมเข้าอัคฆสโมธาน เพราะไม่ต้องใช้เวลานานเหมือนสุทธันตปริวาสที่ต้องเข้าเป็นแรมเดือนแรมปี

มิสสกสโมธาน คือ สโมธานปริวาสที่พึงให้โดยรวมอาบัติที่มีวัตถุต่างกัน กล่าวคือ ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสหลายข้อ เช่น สุกกวิสสัฏฐิ ๑ ข้อ กายสังสัคคะ ๑ ข้อ และปิดไว้ในจำนวนราตรีที่เท่ากัน ต้องขอมิสสกสโมธานเพื่ออาบัติที่มีวัตถุต่างกันซึ่งปิดไว้ในราตรีเท่ากัน

สรุปความในสโมทานปริวาส ๓ ว่า

- โอธานสโมธานเป็นการยกเลิกวันที่อยู่ปริวาสแล้วรวมเอาอาบัติที่ต้องภายหลังไว้ในวันเดิมของอาบัติก่อน เพราะต้องอันตราบัติในระหว่างอยู่ปริวาสเป็นต้น
- อัคฆสโมธานเป็นการรวมอาบัติที่มีวัตถุเดียวกัน คือ สุกกวิสสัฏฐิเท่านั้น หรืออาบัติที่มีวัตถุต่างกันโดยจำแนกเป็นสุกกวิสสัฏฐิและกายสังสัคคะเป็นต้น เข้าไว้ในอาบัติที่ปิดไว้นานที่สุด แล้วอยู่ปริวาสตามราตรีที่ปิดไว้นานที่สุด
- มิสสกสโมธานเป็นการรวมอาบัติที่มีวัตถุต่างกัน แต่ปิดวันไว้เท่ากัน ดังข้อความในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาว่า

โสปิ ปรโต “เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ สมฺพหุลา สงฺฆาทิเสสา อาปตฺติโย อาปนฺโน โหติ, เอกา อาปตฺติ เอกาหปฏิจฺฉนฺนา, เอกา อาปตฺติ ทฺวีหปฏิจฺฉนฺนา”ติอาทินา นเยน ปาฬิยํ อาคโตเยว.[๑๖๓]

“แม้อัคฆสโมธานนั้นมาแล้วในพระบาลีข้างหน้านั่นแหละตามนัยว่า

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ สมฺพหุลา สงฺฆาทิเสสา อาปตฺติโย อาปนฺโน โหติ, เอกา อาปตฺติ เอกาหปฏิจฺฉนฺนา, เอกา อาปตฺติ ทฺวีหปฏิจฺฉนฺนา.[๑๖๔]

‘ในสมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งต้องอาบัติสังฆาทิเสสหลายข้อ อาบัติข้อหนึ่งปิดไว้หนึ่งวัน ข้อหนึ่งปิดไว้สองวัน) เป็นต้น’ ”]

คำอธิบาย อุตฺตริ ฉารตฺตํ

อุตฺตริ ฉารตฺตนฺติ ปริวาสโต อุตฺตริ ฉ รตฺติโย.

คำว่า อุตตริ ฉารตฺตํ แปลว่า ๖ ราตรีเพิ่มขึ้นจากปริวาส

[คำว่า ปริวาสโต แสดงอปาทานของ อุตฺตริ ศัพท์ เพราะ อุตฺตริ เป็นศัพท์ที่มองหาอปาทานแน่นอน เรียกว่า อปาทานาเปกขะ เช่นเดียวกับ ปร ศัพท์

คำว่า ฉ รตฺติโย แสดงรูปวิเคราะห์ว่า

- ฉ รตฺติโย ฉรตฺตํ (สมาหารทิคุสมาส)
- ฉรตฺตเมว ฉารตฺตํ (ฉรตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

รูปวิเคราะห์ทิคุสมาสว่า ฉ รตฺติโย ฉรตฺตํ เป็นรูปวิเคราะห์โดยย่อ รูปวิเคราะห์โดยพิสดารที่กล่าวไว้ในไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต คือ

- ฉ รตฺติโย สมาหฏา ฉรตฺตํ

หรือ - ฉนฺนํ รตฺตีนํ สมาหาโร ฉรตฺตํ

ตามที่ฎีกาใหม่นำมาแสดงไว้ ที่จริงแล้วรูปนี้เป็นสมาหารทิคุสมาส โดยคำว่า สมาหาร หมายถึง การรวมสิ่งหลายสิ่งเข้าด้วยกันโดยใช้ใจเป็นเครื่องอนุมาน เหมือนการคิดอนุมานรวมบุคคล ๑๐ คนให้เป็น ๑ กลุ่ม หรือรวมหนังสือ ๑๐ เล่มเป็น ๑ กอง ฉะนั้น ในสมาสนี้จึงมีรูปเป็นเอกพจน์เท่านั้น อย่างไรก็ตาม ความหมายของสมาสนี้เป็นพหูพจน์ เพราะไม่มีหมู่โดยตรงกันข้ามกับส่วน ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อวยวพฺยติเรเกน สมุทายสฺสาภาวโต ฉ รตฺติโยติ อตฺโถ วุตฺโต.[๖๕]

“ท่านกล่าวเนื้อความ[พหูพจน์]ว่า ฉ รตฺติโย เพราะไม่มีหมู่โดยตรงกันข้ามกับส่วน”

คำว่า รตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- รา สทฺโท อตติ ฉิชฺชติ เอตฺถาติ รตฺติ = เสียงย่อมขาดสูญไปในกาลนั้น เหตุนั้น กาลนั้นชื่อว่า รัตติ) หมายถึง กาลสงบแห่งเสียงของสัตว์ทั้งหลาย (รา บทหน้า + อต ธาตุ = ขาดสูญ + ติ ปัจจัย)

โดย อต ธาตุเป็นภูวาทิคณะใช้ในความหมายว่า ผูก, ไป, ต่อเนื่อง, ถึง (พนฺธนคมนสาตจฺจ-ปาปเนสุ) แต่ฉบับฎีกาใหม่ [๖๖] พบปาฐะผิดว่า รา สทฺโท ตียติ ฉิชฺชติ เอตฺถาติ รตฺติ โดยเหตุที่ ติ ธาตุไม่ปรากฏในคัมภีร์ธาตุ และในกังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๑๘๘) ก็พบรูปว่า รา สทฺโท อตติ ฉิชฺชติ เอตฺถาติ รตฺติ ดังนั้น รูปว่า อตติ จึงสมควร

รา ศัพท์ในบทนี้เป็นไปในความหมายว่า เสียง ดังข้อความในคัมภีร์เอกักขรโกษว่า

ราฺ ตุ โสณฺเณ ธเน สทฺเท อทาเน ธาตุยมฺปิ จ
ริ คติยํ ธาตุยญฺจ เอวาทิการิเย ภเม.[๑๖๗]

"รา ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ทอง, ทรัพย์, เสียง, การไม่ให้ และ รา ธาตุ

ริ ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ไป, ริ ธาตุ, รูปสำเร็จที่แปลงมาจาก เอ อัน เป็นหนต้นของ เอว ศัพท์ และการหมุนไป"]

คำอธิบาย ภิกฺขุมานตฺตาย

ภิกฺขุมานตฺตายาติ ภิกฺขูนํ มานภาวาย, อาราธนตฺถายาติ วุตฺตํ โหติ.

คำว่า ภิกฺขุมานตฺตาย แปลว่า เพื่อความนับถือของภิกษุ ความหมาย คือ เพื่อประโยชน์คือการให้ภิกษุยินดี

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ ภิกฺขุมานตฺต ว่า

- มานิตพฺโพติ มาโน (มาน ธาตุ = บูชา + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
- ภิกฺขูหิ มาโน ภิกฺขุมาโน (ตติยาตัปปุริสสมาส)
- ภิกฺขุมานสฺส ภาโว ภิกฺขุมานตฺตํ (ภิกฺขุมาน ศัพท์ + ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต)

คำว่า ภิกฺขุมานตฺตํ แปลตามศัพท์ว่า "ความเป็นผู้อันภิกษุพึงนับถือ" รูปวิเคราะห์นี้กล่าวตามกังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๑๘๙) และปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนา (หน้า ๑๕๕) โดยในคัมภีร์หลังแสดงรูปวิเคราะห์อีกอย่างหนึ่งว่า

- มานาปนํ อาราธนํ มานํ (มาน ธาตุ = บูชา + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- มานสฺส ภาโว มานตฺตํ (มาน ศัพท์ + ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต) หรือ มานํ เอว มานตฺตํ (มาน ศัพท์ + ตฺต ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)
- ภิกฺขูนํ มานตฺตํ ภิกฺขุมานตฺตํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

ตามรูปวิเคราะห์นี้ คำว่า ภิกฺขุมานตฺตํ แปลว่า "ความเป็นแห่งการให้นับถือของภิกษุ" หรือ "การให้นับถือของภิกษุ" นอกจากนั้น อาจแปลอีกอย่างหนึ่งว่า "ความเป็นแห่งการนับถือของภิกษุ" ก็ได้ โดยหมายถึงวินัยกรรมอันเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งการนับถือของภิกษุ มีรูปวิเคราะห์ว่า

- มานนํ มานํ (มาน ธาตุ = บูชา + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)
- มานสฺส ภาโว มานตฺตํ (มาน ศัพท์ + ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต)
- ภิกฺขูนํ มานตฺตํ ภิกฺขุมานตฺตํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

ดังข้อความในคัมภีร์กังขาโยชนามหาฎีกาว่า

มานนํ มานํ. มานสฺส ภาโว มานตฺตํ. ภิกฺขูนํ มานตฺตํ ภิกฺขุมานตฺตํ, วินยกมฺมํ.[๑๖๘]

"การนับถือ ชื่อว่า มานะ ความเป็นแห่งการนับถือ ชื่อว่า มานัตตะ ความเป็นแห่งการนับถือของภิกษุ ชื่อว่า ภิกขุมานัตตะ หมายถึง วินัยกรรม"

คำว่า อาราธนตฺถายาติ วุตฺตํ โหติ อธิบาย มานตฺต ศัพท์ว่า ความนับถือของภิกษุ ก็คือ การให้ภิกษุยินดีนั่นเอง]

คำอธิบาย ปฏิปชฺชิตพฺพํ

ปฏิปชฺชิตพฺพนฺติ วตฺติตพฺพํ.

คำว่า ปฏิปชฺชิตพฺพํ แปลว่า ต้องประพฤติ[วัตร]

[คำว่า ปฏิปชฺชิตพฺพ ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บทหน้า + ปท ธาตุ + ย ปัจจัย + ตพฺพ ปัจจัย ปท ธาตุ ที่มี ปติ อยู่หน้าในที่นี้ใช้ในความหมายว่า ประพฤติ ท่านจึงอธิบายด้วย วตฺต ธาตุว่า วตฺติตพฺพํ เพื่อห้ามอรรถอื่นของ ปท ธาตุที่มักใช้ในอรรถว่า คติมฺหิ (ไป)

อนึ่ง ในสนามหลวงบาลีไทยถือว่า ตพฺพ ปัจจัยในที่บางแห่งแปลว่า "ต้อง" ส่วน อนีย ปัจจัย แปลว่า "พึง" เท่านั้น อย่างไรก็ตาม ไวยากรณ์บาลีถือว่ากิจจปัจจัยทั้ง ๕ ศัพท์นี้มีการใช้เหมือนกัน เพียงแต่อรรถว่า "ต้อง" ปรากฏใช้ใน ตพฺพ ปัจจัยมากกว่ากิจจปัจจัยอื่นๆ อรรถดังกล่าวคืออรรถว่า อวสฺสก (แน่นอน) เช่น กตฺตพฺพํ กมฺมํ ภวตา (ท่านต้องกระทำงาน) ลง ตพฺพ ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๖๓๖) ว่า อวสฺสกาธมิเณสุ ณี จ (เมื่ออรรถว่า แน่นอน และติดหนี้ ปรากฏอยู่ ให้ลง ณี ปัจจัยและกิจจปัจจัย) ในคัมภีร์นิรุตติทีปนีแสดงอรรถของกิจจปัจจัย ๗ ประการเป็นคาถาว่า

อรหตฺเถ จ สกฺกตฺเถ ปตฺตกาเล จ เปสเน
ตพฺพาทโย อติสคฺเค อวสฺสาธมิเณสุ จ.[๑๖๙]

"ปัจจัยมี ตพฺพ เป็นต้นย่อมลงในอรรถว่า สมควร, สามารถ, บอกเวลาที่มาถึง, ใช้ให้ทำ, อนุญาต, แน่นอน และหนี้สินค้างชำระ"

อุทาหรณ์ในเรื่องนี้มีตามลำดับ ดังต่อไปนี้

๑. อรหะ (สมควร) แปลว่า "ควร, พึง" ลงกิจจปัจจัยด้วยสูตรว่า ภาวกมฺเมสุ ตพฺพานียา (ลง ตพฺพ และ อนีย ปัจจัยท้ายธาตุในภาววาจกและกรรมวาจก)

- กตฺตพฺพํ กุสลํ ภวตา (ท่านควร/พึงกระทำกุศล)

๒. สักกะ (สามารถ) แปลว่า “ได้” ลงกิจจปัจจัยด้วยสูตรว่า ภาวกมฺเมสุ ตพฺพานียา (ลง ตพฺพ และ อนีย ปัจจัยท้ายธาตุในภาววาจกและกรรมวาจก)

- กตฺตพฺพํ กมฺมํ ภวตา (ท่านกระทำงานได้)

๓. ปัตตกาละบอกเวลาที่มาถึง แปลว่า “จำต้อง” ลงกิจจปัจจัยด้วยสูตรว่า เปสาติสคฺคปตฺต-กาเลสุ กิจฺจา (ลงกิจจปัจจัยในอรรถว่า ใช้ให้กระทำ, อนุญาต และบอกเวลาที่มาถึง)

- อชฺฌยิตพฺพํ ภวตา (ท่านจำต้องสาธยาย)

- กตฺตพฺโพ ภวตา กโฏ (ท่านจำต้องทำเสื่อ)

๔. เปสนะ (ใช้ให้ทำ) แปลว่า “จง” ลงกิจจปัจจัยด้วยสูตรว่า เปสาติสคฺคปตฺตกาเลสุ กิจฺจา (ลงกิจจปัจจัยในอรรถว่า ใช้ให้กระทำ, อนุญาต และบอกเวลาที่มาถึง)

- กตฺตพฺพํ กมฺมํ ภวตา (ท่านจงกระทำงาน)

- คนฺตพฺโพ ภวตา คาโม (ท่านจงไปหมู่บ้าน)

๕. อติสัคคะ (อนุญาต) แปลว่า “พึง” ลงกิจจปัจจัยด้วยสูตรว่า เปสาติสคฺคปตฺตกาเลสุ กิจฺจา (ลงกิจจปัจจัยในอรรถว่า ใช้ให้กระทำ, อนุญาต และบอกเวลาที่มาถึง)

- โภตฺตพฺพํ โภชนํ ภวตา (ท่านพึงบริโภคโภชนะ)

- ทานํ ทาตพฺพํ (พึงให้ทาน)

- สีลํ รกฺขิตพฺพํ (พึงรักษาศีล)

- ปาโณ น หนฺตพฺโพ (ไม่พึงฆ่าสัตว์)

- อทินฺนํ น อาทาตพฺพํ (ไม่พึงถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้)

- สกฺกจฺจํ ทานํ ทาตพฺพํ, โน อสกฺกจฺจํ (พึงให้ทานโดยเคารพ มิใช่โดยไม่เคารพ)

๖. อวัสสกะ (แน่นอน) แปลว่า “ต้อง” ลงกิจจปัจจัยและ ณี ปัจจัยด้วยสูตรว่า อวสฺสกาธมิเณสุ ณี จ (เมื่ออรรถว่า แน่นอน และติดหนี้ ปรากฏอยู่ ให้ลง ณี ปัจจัยและกิจจปัจจัย)

- กตฺตพฺพํ กมฺมํ ภวตา (ท่านต้องกระทำงาน)

- คมนีโย อภิสมฺปราโย (บุคคลต้องไปสัมปรายภพ)

๗. อธมิณะ (หนี้สินค้างชำระ) แปลว่า “ต้อง” ลงกิจจปัจจัยด้วยสูตรว่า อวสฺสกาธมิเณสุ ณี จ (เมื่ออรรถว่า แน่นอน และติดหนี้ ปรากฏอยู่ ให้ลง ณี ปัจจัยและกิจจปัจจัย)

- ทาตพฺพํ อิณํ ภวตา (ท่านต้องให้หนี้)

- สตํ เม ทาตพฺพํ ภวตา (ท่านต้องให้หนี้ร้อยหนึ่งแก่เรา)]

มานัต ๒ ประเภท

ภิกฺขุมานตฺตญฺจ ปเนตํ ปฏิจฺฉนฺนาปฏิจฺฉนฺนวเสน ทุวิธํ. ตตฺถ ยสฺส อปฺปฏิจฺฉนฺนาปตฺติ โหติ, ตสฺส ปริวาสํ อทตฺวา มานตฺตเมว ทาตพฺพํ, อิทํ อปฺปฏิจฺฉนฺนมานตฺตํ. ยสฺส ปฏิจฺฉนฺนา โหติ, ตสฺส ปริวาสปริโยสาเน ทาตพฺพํ มานตฺตํ ปฏิจฺฉนฺนมานตฺตนฺติ วุจฺจติ. อิทํ อิธ อธิปฺเปตํ. อุภินฺนมฺปิ ปเนเตสํ ทานวิธิ วินิจฺฉยกถา จ สมนฺตปาสาทิกายํ วุตฺตนเยน เวทิตพฺพา.

อนึ่ง มานัตของภิกษุนี้มี ๒ ประเภท คือ

๑. ปฏิจฉันนมานัต มานัตปิดราตรี คือ ภิกษุใดปิดอาบัติไว้ สงฆ์ต้องให้มานัตแก่ภิกษุนั้นในที่สุดของปริวาส

๒. อัปปฏิจฉันนมานัต มานัตไม่ปิดราตรี คือ ภิกษุใดไม่ได้ปิดอาบัติไว้ สงฆ์ไม่ต้องให้ปริวาสแล้วให้เฉพาะมานัตแก่ภิกษุนั้น

พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาปฏิจฉันนมานัตนี้ในคำนั้น [คือ ภิกฺขุมานตฺตาย ปฏิปชฺชิตพฺพํ (ต้องประพฤติวัตรเพื่อความนับถือของภิกษุ)]

อนึ่ง วิธีให้และคำวินิจฉัยของมานัตทั้ง ๒ ประเภทเหล่านั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา[๑๗๐]

[ประโยคว่า ภิกฺขุมานตฺตญฺจ ปเนตํ เป็นต้น กล่าวไว้เพื่อแจกแจงประเภทของมานัต ๒ ประการ หลังจากนั้นจึงกล่าวประโยคว่า ตตฺถ เป็นต้น เพื่อขจัดความสงสัยว่า ปฏิจฉันนมานัต และอัปปฏิจฉันนมานัตมีลักษณะอย่างไร และควรให้แก่ภิกษุเช่นไร

จ และ ปน ศัพท์ที่ท่านประกอบไว้คู่กันในประโยคแรก โดย จ ศัพท์ทำหน้าที่อุปนยาสะหรือวากยารัมภะ คือ กล่าวต่อจากประโยคหน้าเพื่อขจัดความสงสัยอย่างใดอย่างหนึ่ง ส่วน ปน ศัพท์ทำหน้าที่ปทาลังการ คือ ประดับบทเพื่อให้ออกเสียงสละสลวยโดยไม่มีความหมายใดๆ

ดังคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนากล่าวว่า

จสทฺโท อุปนฺยาโส. ปนสทฺโท ปทาลงฺกาโร.[๑๗๑]

“จ ศัพท์เป็นอุปนยาสะ ปน ศัพท์เป็นปทาลังการ”

ในประโยคว่า อุภินฺนมฺปิ ปเนเตสํ ทานวิธิ วินิจฺฉยกถา จ สมนฺตปาสาทิกายํ วุตฺตนเยน เวทิตพฺพา (อนึ่ง วิธีให้และคำวินิจฉัยของมานัตทั้ง ๒ ประเภทเหล่านั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์

สมันตปาสาทิกา) ท่านประกอบกริยาคุมพากย์เป็นรูปอิตถีลิงค์ว่า เวทิตพฺพา ตามบทกรรมที่อยู่ข้างหน้าว่า วินิจฺฉยกถา แม้บทกรรมในพากย์นี้จะมี ๒ บท คือ ทานวิธิ และ วินิจฺฉยกถา แต่ท่านมักประกอบกริยา-คุมพากย์ตามลิงค์ของบทที่อยู่ติดกันที่สุด ถ้าวางกริยาคุมพากย์อยู่ข้างหน้า ทานวิธิ ก็ต้องประกอบเป็นรูปปุงลิงค์ว่า เวทิตพฺโพ ตาม ทานวิธิ เพราะ วิธิ ศัพท์เป็นปุงลิงค์แน่นอน

ข้อความว่า "พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์เอาปฏิจฉันนมานัตนี้ในคำนั้น" หมายความว่า ปฏิจ-ฉันนมานัตเป็นวัตรที่ภิกษุประพฤติหลังจากอยู่ปริวาสแล้วเพราะปิดราตรีไว้ ส่วนอัปปฏิจฉันนมานัตเป็นวัตรที่ภิกษุประพฤติได้ทันทีเพราะไม่ปิดราตรี พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาปฏิจฉันนมานัตในเรื่องนี้ เพราะในต้นประโยคได้กล่าวถึงภิกษุผู้อยู่ปริวาสแล้วด้วยคำว่า ปริวุตฺถปริวาเสน ภิกฺขุนา (ภิกษุผู้อยู่ปริวาสแล้ว)

มีข้อสังเกตว่า ท่านกล่าวปฏิจฉันนมานัตก่อนอัปปฏิจฉันนมานัตในเวลาอธิบายลักษณะ ต่อมาท่านกล่าวถึงอัปปฏิจฉันนมานัตก่อนแล้วจึงอธิบายปฏิจฉันนมานัตในภายหลัง ดูลักลั่นกัน แต่การแต่งในลักษณะนี้ไม่เป็นอปักกมโทษ (โทษปราศจากลำดับ) เพราะพระพุทธองค์ทรงหมายเอาปฏิจฉันนมานัตในเรื่องนี้ ท่านจึงอธิบายอัปปฏิจฉันนมานัตแล้วจึงอธิบายปฏิจฉันนมานัต หลังจากนั้นจึงระบุถึงปฏิจฉันน-มานัตที่ประสงค์เอาในเรื่องนี้ ทั้งนี้เพื่อให้เข้าใจง่าย การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ปัจจาสันนนัย คือ นัยที่ไม่กล่าวตามลำดับ แต่กล่าวสิ่งที่อยู่ใกล้ข้อความที่จะกล่าวต่อไป เช่น

เย เกจิ กุสลา ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูลาติ. ตีเณว กุสลมูลานิ. อวเสสา กุสลา ธมฺมา, น กุสลมูลา.[๑๗๒]

"ถามว่า : ธรรมที่เป็นกุศลอย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ ธรรมทั้งหมดนั้นเป็นกุศลมูลหรือ

ตอบว่า : กุศลมูลมี ๓ อย่างเท่านั้น [คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ] ธรรมอื่นจากนั้นเป็นกุศลธรรม มิใช่กุศลมูล"

ในพระบาลีนี้ แม้พระพุทธองค์ควรเฉลยโดยตรัสถึงกุศลธรรมก่อน แต่การกล่าวถึงกุศลมูลที่มีจำนวนน้อยจะทำให้เข้าใจความได้ง่าย จึงตรัสถึงกุศลมูลก่อนแล้วตรัสกุศลธรรมต่อมา พระดำรัสนี้จึงไม่เป็นอปักกมโทษ

กุสลากุสลํ อพฺยา- กต'มิจฺเจสุ ปจฺฉิมํ
อพฺยากตํ ปากทํ น ปากทํ ปฐมทฺวยํ.[๑๗๓]

"ในบรรดาจิตเหล่านี้ คือ กุศล อกุศล และอัพยากฤต อัพยากฤตอย่างหลังไม่ให้ผล แต่จิต ๒ อย่างต้นให้ผลได้"

คาถานี้ไม่เป็นอปักกมโทษ (ปราศจากลำดับ) จะเห็นได้ว่ามีข้อความผิดลำดับ เพราะลำดับกรรมมีอยู่ตอนแรกในอุเทศว่า กุศล อกุศล และอัพยากฤต ครั้นในนิเทศขยายความกลับอธิบายอัพยากฤตก่อน

แล้วอธิบายกุศลและอกุศลในภายหลัง ดูลักลั่นกัน แต่การแต่งในลักษณะนี้ไม่เป็นอปักกมโทษเพราะยกเอาความพิเศษเฉพาะประการขึ้นมาแสดงก่อน แล้วจึงอธิบายข้อความที่ไม่พิเศษต่อมา ทั้งนี้เพื่อความเข้าใจง่าย เช่น อัพยากฤตเป็นเรื่องเดียว และพิเศษกว่าจิตในอุเทศนี้ คือ ไม่ให้ผล ท่านจึงคัดมาอธิบายก่อน จิตอีก ๒ อย่าง คือ กุศลและอกุศล ต่างไม่มีอะไรพิเศษกว่ากัน คือให้ผลเหมือนกัน พูดถึงทีหลังก็ได้ จึงไม่เป็นอปักกมโทษ

อีกอุทาหรณ์หนึ่งที่นิยมกล่าวถึงในเรื่องนี้ คือ สูตรของกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๖๕) ว่า ตโต สสฺส สฺสาย (แปลง ส วิภัตติท้าย ตา, เอตา และ อิมา ศัพท์เหล่านั้น เป็น สฺสาย ได้บ้าง) คำว่า ตโต เพิ่มบทวิเสสยะว่า ตาเอตาอิมาโต (ท้าย ตา, เอตา และ อิมา ศัพท์) โดยกล่าวถึง ตา ศัพท์ก่อน เอตา และ อิมา ศัพท์ เนื่องด้วยสูตรนี้อยู่ติดกับสูตร (๖๔) ว่า ตสฺสา วา (แปลงสระท้ายของ ตา ศัพท์เป็น อิ ในเพราะ สํ และ สา เอกพจน์ได้บ้าง) และมีสูตร (๖๓) ก่อนนั้นว่า เอติมาสมิ (แปลงสระท้ายของ เอตา และ อิมา และศัพท์อื่นๆ เป็น อิ ในเพราะ สํ และ สา เอกพจน์) แต่ท่านไม่กล่าวไว้ในวุตติตามลำดับว่า เอตาอิมาตาโต (ท้าย เอตา, อิมา และ ตา ศัพท์) เพราะสูตรว่า ตสฺสา อยู่ติดกับสูตรว่า ตโต สสฺส สฺสาย กว่าสูตรว่า เอติมาสมิ นั่นเอง ดังคำอธิบายในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

วุตฺติยมฺปน ตาสทฺทสฺส ปฐมุจฺจารณํ ปจฺจาสตฺตินฺยาเยน กตํ.[๑๗๔]

"ส่วนในวุตติได้กระทำการกล่าวถึง ตา ศัพท์ไว้ก่อนด้วยปัจจาสัตตินัย"

ปจฺจาสตฺตินโยปิ อิเธว สงฺคหิโต. โส ปน ยถากฺกมํ มุญฺจิตฺวา อาสนฺนํ คเหตฺวา วุจฺจติ. ตโต สสฺส สฺสายาติ สุตฺเต ตโต ตาเอตาอิมาโตติ วุตฺติยํ วจนนฺติ.[๑๗๕]

"แม้ปัจจาสัตตินัยก็นับเข้าในเรื่องนี้ อนึ่ง ปัจจาสัตตินัยนั้นบุคคลสละตามลำดับแล้วกล่าวถือเอาสิ่งที่อยู่ใกล้ ดังการกล่าวในวุตติว่า ตโต ตาเอตาอิมาโต (ท้าย ตา, เอตา และ อิมา ศัพท์เหล่านั้น) ในสูตรว่า ตโต สสฺส สฺสาย ดังนี้แล"

ปัจจาสัตตินัยนี้ยังปรากฏในไวยากรณ์สันสกฤตอีกด้วย กล่าวคือ ในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๓ สูตร ๑๐) กล่าวว่า ยถาสงฺขฺยมนุเทโส สมานํ (ข้อความที่แสดงไว้ในภายหลังของจำนวนที่เสมอ-กันตามลำดับย่อมมีได้) [มีรูปสันสกฤตว่า ยถาสํขฺยมนุเทศะ สมานามฺ] หมายความว่า แม้ท่านจะไม่แสดงตามลำดับก่อนหลังตามที่กล่าวไว้ในประโยคต้น แต่ก็แสดงข้อความไว้ครบจำนวนที่กล่าวไว้ข้างหน้า ดังนั้นการแสดงข้อความหลังไว้ก่อนจึงไม่ผิดลำดับ คัมภีร์ตัตวโพธินีซึ่งอธิบายสูตรนั้นได้กล่าวว่า

อนุทิสฺสเต อิติ อนุเทโส. ปจฺฉา อุจฺจาริโต อิจฺจตฺโถ. สมานํ อิติ สมฺพนฺเธ ฉฏฺฐี.[๑๗๖]

"ข้อความที่แสดงไว้ในภายหลัง ชื่อว่า อนุเทสะ หมายความว่า ข้อความที่กล่าวไว้ในภายหลัง บทว่า สมานํ ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสัมพันธ์"]

การประพฤติมานัตโดยย่อ

อยํ ปเนตฺถ สงฺเขโป. สเจ อยํ วตฺตํ นิกฺขิปิตฺวา ปจฺจูสสมเย สมาทาตุํ คจฺฉติ, สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน จตูหิ ภิกฺขูหิ สทฺธึ ปริวาเส วุตฺตปฺปการํ ปเทสํ คนฺตฺวา "มานตฺตํ สมาทิยามิ, วตฺตํ สมาทิยามี"ติ สมาทิยิตฺวา เนสํ อาโรเจตฺวา ตโต เตสุ คเตสุ วา อคเตสุ วา ปุริมนเยน ปฏิปชฺชิตพฺพํ.

อนึ่ง ข้อความย่อในการประพฤติมานัตนี้ มีดังนี้

ถ้าภิกษุนี้เก็บวัตรแล้วไปเพื่อสมาทานในเวลาใกล้รุ่ง เธอพร้อมกับภิกษุ ๔ รูปเป็นอย่างต่ำไปถึงสถานที่มีลักษณะดังที่กล่าวไว้แล้วในเรื่องปริวาส สมาทาน[ก่อนอรุณจะขึ้น]ว่า มานตฺตํ สมาทิยามิ, วตฺตํ สมาทิยามิ (กระผมสมาทานมานัต สมาทานวัตร) แล้วบอกวัตรกับภิกษุเหล่านั้น เมื่อภิกษุเหล่านั้นไปจากที่นั้นก็ดี ไม่ไปก็ดี ต้องประพฤติวัตรตามนัยก่อน

[ท่านกล่าวข้อความข้างต้นเพื่อขจัดความสงสัยว่า ท่านอาจารย์จะไม่กล่าวถึงเรื่องวิธีให้และคำวินิจฉัยเลยหรือ อธิบายว่า เราจะกล่าวข้อความย่อในการประพฤติมานัต

คำว่า อยํ เป็นวุจจมานาเปกขะ คือ มองหาข้อความที่จะกล่าวต่อไป ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๘๓) อธิบายว่า อยนฺติ วกฺขมานํ สนฺธายาห (ท่านกล่าวว่า อยํ โดยหมายเอาข้อความที่จักกล่าว)

ข้อความว่า "สถานที่มีลักษณะดังที่กล่าวไว้แล้วในเรื่องปริวาส" คือ สถานที่ล่วง ๒ เลฑฑุบาต นับจากรั้ววัดที่มีรั้ว หรือที่อาจกั้นรั้วของวัดที่ไม่มีรั้ว หลีกออกจากทางใหญ่ และถูกกำบังด้วยพุ่มไม้หรือรั้ว

ข้อความว่า "ตามนัยก่อน" คือ การกลับวัดแล้วบอกมานัตแก่ภิกษุที่พบเห็นเป็นรูปแรกแล้วเก็บวัตร

การสมาทานปริวาส บอกปริวาส สมาทานมานัต บอกมานัต และเก็บวัตรของปริวาส และมานัต อาจใช้ภาษาใดภาษาหนึ่งก็ได้ เมื่อภิกษุบอกมานัตแล้ว ภิกษุรูปอื่นยกเว้นภิกษุรูปหนึ่งอาจกลับวัดไปได้ด้วยกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่ออรุณขึ้นแล้วภิกษุผู้ประพฤติมานัตพึงเก็บวัตรในสำนักของภิกษุที่ไปด้วยกันนั้น ถ้าภิกษุนั้นกลับวัดก่อนอรุณขึ้น ภิกษุผู้ประพฤติมานัตพึงกลับวัดไปแล้วบอกมานัตกับภิกษุที่เห็นเป็นรูปแรก แล้วเก็บวัตรในสำนักของภิกษุนั้น

มานัตที่กล่าวมานี้เกี่ยวกับมานัตที่ประพฤติก่อนอรุณขึ้นภายนอกวัด ถ้าภิกษุต้องการประพฤติมานัตตลอดวันตลอดคืนหรือตลอดคืนอย่างเดียว พึงประพฤติตามวิธีที่กล่าวไว้ในปริวาส ต่างกันเพียงต้องบอกมานัตทุกวัน แล้วจึงเก็บวัตร มีวิธีปฏิบัติดังนี้

๑. ขอมานัตกับสงฆ์ ๔ รูปขึ้นไปในโรงอุโบสถ โดยกล่าวคำขอมานัตว่า อหํ ภนฺเต เอกํ อาปตฺตึ อาปชฺชึ สญฺเจตนิกํ สุกฺกวิสฺสฏฺฐึ อปฺปฏิจฺฉนฺนํ (กระผมต้องอาบัติชื่อว่าสัญเจตนิกาสุกกวิสสัฏฐิข้อหนึ่ง ไม่ได้ปิดไว้) เป็นต้น

๒. สงฆ์ให้มานัตด้วยกรรมวาจา

๓. ภิกษุผู้ขอมานัตต้องสมาทานมานัตว่า มานตฺตํ สมาทิยามิ (กระผมสมาทานมานัต), วตฺตํ สมาทิยามิ (กระผมสมาทานวัตร) แล้วบอกมานัตว่า อหํ ภนฺเต เป็นต้น หลังจากนั้นจึงเก็บวัตรในท่ามกลางสงฆ์หรือภิกษุรูปหนึ่งภายในสีมาว่า มานตฺตํ นิกฺขิปามิ (กระผมขอเก็บมานัต), วตฺตํ นิกฺขิปามิ (กระผมขอเก็บวัตร) เพราะส่วนใหญ่ภิกษุไม่อาจประพฤติมานัตตลอดวันตลอดคืนได้ แต่ถ้าสามารถประพฤติได้ ก็ไม่จำเป็นต้องเก็บวัตร

๔. โดยทั่วไปภิกษุผู้อยู่มานัตมักอยู่ตลอดราตรี เพราะเวลากลางวันอาจมีพระอาคันตุกะเข้ามาในวัดได้ จึงควรอยู่มานัตในยามราตรีเพื่อหลีกเลี่ยงการบอกมานัตแก่พระอาคันตุกะดังกล่าว ดังนั้น ภิกษุจึงต้องสมาทานและบอกมานัตอีกรอบหนึ่งในตอนค่ำเพื่อให้ได้ราตรี ส่วนใหญ่มักเป็นเวลาหลังสวดมนต์ค่ำแล้ว หลังจากนั้นจึงประพฤติวัตรไม่ให้ขาดราตรีตามที่กล่าวไว้ในปริวาส

๕. เมื่ออรุณขึ้นแล้ว ให้บอกมานัตอีกรอบหนึ่งแล้วเก็บวัตร

การขาดราตรีในมานัต มี ๔ ประเภทโดยเพิ่มอีก ๑ ข้อจากเรื่องปริวาส คือ

๑. สหวาสะ การนอนในที่มุงบังเดียวกันภิกษุปกตัตตะ แต่ถ้าภิกษุทำอิริยาบถ ๓ คือ การยืน เดิน และนั่ง ในที่มุงบังเดียวกัน ไม่เป็นการขาดราตรี

๒. วิปปวาสะ การไม่อยู่ร่วมกับภิกษุปกตัตตะในเวลาอรุณขึ้น

๓. อนาโรจนะ การไม่บอกวัตรเมื่อเห็นภิกษุอื่น

๔. อูเนคเณจรณะ การประพฤติมานัตในหมู่ภิกษุต่ำกว่า ๔ รูป

ดังข้อความในคัมภีร์จูฬวรรคว่า

จตฺตาโร โข อุปาลิ มานตฺตจาริกสฺส ภิกฺขุโน รตฺติจฺเฉทา. สหวาโส, วิปฺปวาโส, อนาโรจนา, อูเน คเณ จรณํ. อิเม โข อุปาลิ จตฺตาโร มานตฺตจาริกสฺส ภิกฺขุโน รตฺติจฺเฉทา.[๑๗๗]

“อุบาลี รัตติเฉทของภิกษุผู้ประพฤติมานัตมี ๔ อย่าง คือ

๑. สหวาสะ (การอยู่ร่วมกัน) ๒. วิปปวาสะ (การอยู่ปราศ)

๓. อนาโรจนา (การไม่บอก)

๔. อูเนคเณจรณะ (การประพฤติมานัตในคณะสงฆ์อันพร่อง)

อุบาลี รัตติเฉทของภิกษุผู้ประพฤติมานัตมี ๔ อย่างนี้แล”]

ยตฺถ สิยา วีสติคโณติ เอตฺถ วีสติ สงฺโฆ คโณ อสฺสาติ วีสติคโณ.

ในคำว่า ยตฺถ สิยา วีสติคโณ (ในสีมาที่มีภิกษุสงฆ์ ๒๐ รูป) นี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า หมู่ คือ สงฆ์ ๒๐ รูปมีอยู่แก่ภิกษุสงฆ์นั้น เหตุนั้น ภิกษุสงฆ์นั้นชื่อว่า วีสติคณะ (ภิกษุสงฆ์ ๒๐ รูป)

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ของ วีสติคณะ ว่า

- วีสติ คโณ อสฺสาติ วีสติคโณ (จตุตถีพหุพพีหิสมาส)

อีกทั้งอธิบาย คโณ ว่าคือสงฆ์ (หมู่ภิกษุ) ไม่ใช่หมู่ของบุคคลอื่น]

คำอธิบาย ตตฺถ

ตตฺถาติ ยตฺร สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน วีสติคโณ ภิกฺขุสงฺโฆ อตฺถิ, ตตฺถ.

คำว่า ตตฺร (ในสีมานั้น) หมายความว่า ภิกษุสงฆ์ ๒๐ รูปเป็นอย่างต่ำมีอยู่ในสีมาใด [พึงเรียกเข้าหมู่]ในสีมานั้น

[ท่านอธิบาย ตตฺถ ว่า คือสีมาที่มีภิกษุสงฆ์ ๒๐ รูปเป็นอย่างต่ำ ตามที่กล่าวไว้ในประโยค ย ข้างต้นว่า ยตฺถ สิยา วีสติคโณ ภิกฺขุสงฺโฆ (ภิกษุสงฆ์ ๒๐ รูปมีอยู่ในสีมาใด) บทว่า ตตฺถ เป็นอาธาระของ อพฺเภตพฺโพ (พึงเรียกเข้าหมู่)]

คำอธิบาย อพฺเภตพฺโพ

อพฺเภตพฺโพติ อภิเอตพฺโพ, สมฺปฏิจฺฉิตพฺโพ, อพฺภานกมฺมวเสน โอสาเรตพฺโพติ วุตฺตํ โหติ. อวฺหาตพฺโพติ วา อตฺโถ. อพฺภานกมฺมํ ปน ปาฬิวเสน ขนฺธเก วินิจฺฉยวเสน สมนฺตปาสาทิกายํ วุตฺตํ.

คำว่า อพฺเภตพฺโพ ตัดบทเป็น อภิเอตพฺโพ หมายความว่า พึงยอมรับ ความหมายคือ พึงบรรจุเข้า[หมู่ภิกษุ]ด้วยอำนาจอัพภานกรรม อีกอย่างหนึ่ง มีความหมายว่า พึงเรียกเข้า[หมู่]

อนึ่ง อัพภานกรรมได้กล่าวไว้ในคัมภีร์ขันธกะโดยเนื่องด้วยคำบาลี [คือ สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ เป็นต้น] และในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา[๑๗๘]โดยเนื่องด้วยคำวินิจฉัย

[ท่านอธิบาย อพฺเภตพฺโพ ดังนี้

๑. คำว่า อพฺเภตพฺโพ ตัดบทเป็น อภิ + เอตพฺโพ เพราะอธิบายว่า อภิเอตพฺโพ

๒. อิ ธาตุที่มี อภิ อยู่หน้าใช้ในความหมายว่า ยอมรับ เพราะอธิบายว่า สมฺปฏิจฺฉิตพฺโพ

๓. ความหมายว่า ยอมรับ ก็คือ พึงบรรจุเข้า[หมู่ภิกษุ]ด้วยอำนาจอัพภานกรรม เพราะกล่าวว่า อพฺภานกมฺมวเสน โอสาเรตพฺโพติ วุตฺตํ โหติ

๔. อีกอย่างหนึ่ง อิ ธาตุที่มี อภิ อุปสรรคอยู่หน้าใช้ในความหมายว่า เรียกเข้า เพราะกล่าวว่า อวฺหาตพฺโพติ วา อตฺโถ

ภิกษุผู้ประพฤติวัตรปริวาส มานัต และอัพภาน เป็นเหมือนกับถูกแยกจากหมู่ภิกษุไม่ให้นอนในที่มุงบังเดียวกัน เป็นต้น บัดนี้ ท่านได้ประพฤติวัตรครบถ้วนแล้ว สงฆ์จึงพอใจยอมรับเข้าหมู่ ซึ่งก็คือการบรรจุเข้าด้วยญัตติและกรรมวาจานั่นเอง หรือตามอรรถหลังก็เป็นการเรียกเข้าหมู่ด้วยญัตติและกรรมวาจา

คำว่า สมฺปฏิจฺฉิตพฺพ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + ปติ บทหน้า + จิ ธาตุ (จเย = สั่งสม) + ตพฺพ ปัจจัย แปลง จฺ เป็น ฉฺ ดังคำว่า นิจฺฉรติ (ย่อมซ่านไป) = นิจฺจรติ

คำว่า อวฺหาตพฺพ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อา บทหน้า + วฺเห (อวฺหายเน = ร้องเรียก) + ตพฺพ ปัจจัย

แล้วแปลง เอ ใน เห เป็น อา ถ้าลง อิ อักษรเป็นอาคม ได้รูปว่า อวฺหิตพฺพ ถ้าแปลง อิ เป็น เอ และ แปลง เอ เป็น อาย ก็ได้รูปว่า อวฺหายิตพฺพ]

คำอธิบาย อนพฺภิโต

อนพฺภิโตติ น อพฺภิโต, อสมฺปฏิจฺฉิโต, อกตพฺภานกมฺโมติ วุตฺตํ โหติ. อนวฺหาโตติ วา อตฺโถ.

คำว่า อนพฺภิโต ตัดบทเป็น น + อพฺภิโต แปลว่า ไม่ยอมรับ ความหมายคือ ยังไม่ได้ทำอัพภานกรรม

อีกอย่างหนึ่ง มีความหมายว่า ไม่เป็นอันสงฆ์เรียกเข้าหมู่

[ท่านแสดงการตัดบท อธิบายอรรถของ อิ ธาตุที่มี อภิ อยู่หน้า และแสดงปิณฑัตถะคือใจความพร้อมทั้งอรรถอีกอย่างหนึ่งของ อิ ธาตุที่มี อภิ อยู่หน้า ดังที่กล่าวไว้ใน อพฺเภตพฺโพ นั้น]

คำอธิบาย เต จ ภิกฺขู คารยฺหา

เต จ ภิกฺขู คารยฺหาติ เย อูนภาวํ ญตฺวา อพฺเภนฺติ, เต ภิกฺขู จ ครหิตพฺพา, สาติสารา สโทสา ทุกฺกฏํ อาปชฺชนฺตีติ อตฺโถ.

คำว่า เต จ ภิกขู คารยฺหา (และภิกษุเหล่านั้นควรถูกตำหนิ) หมายความว่า ภิกษุเหล่าใดรู้ว่าภิกษุสงฆ์ไม่ครบ [๒๐ รูป] แล้วเรียกเข้าหมู่ ภิกษุเหล่านั้นควรถูกตำหนิ ความหมายคือ มีความผิดที่ควรระลึก คือ มีโทษ กล่าวคือ ต้องอาบัติทุกกฏ

[ท่านอธิบายข้อความข้างต้น ดังนี้

๑. คำว่า เต ภิกฺขู (ภิกษุเหล่านั้น) คือ ภิกษุผู้รู้ว่าภิกษุสงฆ์ไม่ครบ [๒๐ รูป] แล้วเรียกเข้าหมู่ เพราะท่านกล่าวว่า เย อูนภาวํ ญตฺวา อพฺเภนฺติ (ภิกษุเหล่าใดรู้ว่าภิกษุสงฆ์ไม่ครบ [๒๐ รูป] แล้วเรียกเข้าหมู่) การอธิบายความในลักษณะนี้เป็นการแสดงอภิเธยยัตถะหรือสรูปะ คือ ความหมายที่ศัพท์นั้นมุ่งหมายถึง

๒. ณฺย ปัจจัยในคำว่า คารยฺห (ครห ธาตุ + ณฺย ปัจจัย) ใช้ในความหมายว่า สมควร (อรห) เพราะอธิบายว่า ครหิตพฺพา โดยเปลี่ยนจาก ณฺย ปัจจัยเป็น ตพฺพ ปัจจัยที่ปรากฏชัดในอรรถอรหะ

๓. ข้อความว่า พึงตำหนิ หมายความว่า มีโทษที่ต้องอาบัติทุกกฏตามหลักพระวินัย ไม่ใช่การถูกตำหนิทางวาจาจากภิกษุรูปอื่น การอธิบายความในลักษณะนี้เป็นการอธิบายความไม่ใช่การอธิบายศัพท์

คำว่า สาติสาร มีรูปวิเคราะห์ว่า

- อติสริตพฺโพติ อติสาโร
- สห อติสาเรน เย วตฺตนฺตีติ สาติสารา (สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส)

คำว่า สโทส มีรูปวิเคราะห์ว่า

- สห โทเสน เย วตฺตนฺตีติ สโทสา (สหบุรพบทพหุพพีหิสมาส)]

คำอธิบาย อยํ ตตฺถ สามีจิ

อยํ ตตฺถ สามีจีติ อยํ ตตฺถ อนุธมฺมตา โลกุตฺตรธมฺมํ อนุคตา โอวาทานุสาสนี สามีจิธมฺมตา.

คำว่า อยํ ตตฺถ สามีจิ (ข้อปฏิบัตินี้เป็นวัตรสมควรในภิกษุนั้น) หมายความว่า ข้อ

ปฏิบัตินี้เป็นสภาพอันคล้อยตาม[โลกุตตรธรรม]ในภิกษุนั้น คือ เป็นคำสอนและคำพร่ำสอนอันไปตามโลกุตตรธรรม กล่าวคือ เป็นธรรมเนียมอันเหมาะสม[แก่โลกุตตรธรรม]

[คำว่า อยํ เป็นวุตตาเปกขะ คือ มองหาข้อความที่กล่าวไว้แล้วในประโยคก่อน ซึ่งก็คือข้อปฏิบัติอันได้แก่ ปริวาส มานัต และอัพภาน ดังฎีกาใหม่ (หน้า ๒๘๕) อธิบายว่า อยนฺติ อยํ ยถาวุตฺตา (คำว่า อยํ คือ ข้อปฏิบัตินี้ กล่าวคือ ข้อปฏิบัติที่ตามกล่าวมาแล้ว)

คำว่า สามีจิ ใช้ในความหมายว่า สมควร (อนุจฺฉวิก) ซึ่งในที่นี้คือความสมควรแก่โลกุตตรธรรม ท่านจึงอธิบาย สามีจิ ว่า อนุธมฺมตา (เป็นสภาพอันคล้อยตาม[โลกุตตรธรรม]) แล้วอธิบาย อนุ ในบทนี้ว่า โลกุตฺตรธมฺมํ อนุคตา (อันไปตามโลกุตตรธรรม) หลังจากนั้นได้อธิบาย ธมฺมตา ว่า โอวาทานุสาสนี (เป็นคำสอนและคำพร่ำสอน) ในที่สุดได้อธิบายเป็นครั้งสุดท้ายว่า สามีจิ ธมฺมตา (กล่าวคือ เป็นธรรมเนียมอันเหมาะสม[แก่โลกุตตรธรรม])

คำว่า อยํ และ ตตฺถ ใน อยํ ตตฺถ สามีจิ ในคัมภีร์นิสสัยพม่าแปลไว้ต่างกัน คือ

๑. ปาติโมกขเมทินี (หน้า ๑๖๑)
- อยํ ปฏิปทา (ข้อปฏิบัตินี้)
- ตตฺถ ภิกฺขุสฺมึ (ในภิกษุนั้น)

๒. กังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๑๙๐)
- อยํ วีสติคเณน ภิกฺขุสงฺเฆน อพฺภานภาโว (ภาวะคือการเรียกเข้าหมู่ด้วยภิกษุสงฆ์ ๒๐ รูปนี้)
- ตตฺถ อพฺภาเน (ในการเรียกเข้าหมู่นั้น)

๓. กังขาวิตรณีอรรถกถานิสสัย (หน้า ๑๘๙)
- อยํ วิธิ (วิธีนี้)
- ตตฺถ อพฺภาเน (ในการเรียกเข้าหมู่นั้น)

๔. ปาติโมกข์ภาสาฎีกา (หน้า ๑๑๘)
- อยํ กถา (คำที่กล่าวมานี้)
- ตตฺถ สงฺฆาทิเสสาปชฺชเน (ในการต้องอาบัติสังฆาทิเสสนั้น)

๕. ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนา (หน้า ๑๕๒)

- อยํ วุตฺตปริวาสมานตฺตจรณอพฺภานกมฺมหาโร (การประพฤติปริวาส มานัต และการนำอัพภานกรรมไปตามที่กล่าวไว้นี้)

- ตตฺถ สงฺฆาทิเสสาปชฺชนภิกฺขุมฺหิ (ในภิกษุผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสสนั้น)]

บทที่เหลือในประโยคนิคม

เสสเมตฺถ วุตฺตนยเมวาติ.

บทที่เหลือในประโยคนิคมนี้มีนัยดังกล่าวแล้วนั่นแหละ ดังนี้แล

อิติ กงฺขาวิตรณิยา ปาติโมกฺขวณฺณนาย

สงฺฆาทิเสสวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

จบคำอธิบายสังฆาทิเสส

ในคัมภีร์อธิบายปาติโมกข์ชื่อกังขาวิตรณี ด้วยประการฉะนี้

เชิงอรรถ

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
	ภิกขุปาติโมกข์
๑	วิ.ม. ๒/๔๙/๑๓๒
๒	ปาติ.วณฺณนา. ๑๖
๓	กจฺจายนสาร. คาถา ๗
๔	อภิธาน. คาถา ๘๘๗
๕	องฺ.นวก.อ. ๓/๓๓๖
๖	องฺ.นวก.ฏีกา ๓/๓๙๗-๙๘
๗	ปาติ.วณฺณนา. ๒๙
๘	วิ.ม. ๔/๑๕๔/๑๖๓
๙	ภิกขุปาฏิโมกข์แปล ฉบับมาตรฐาน (หน้า ๑๐-๒๐)
๑๐	ชาลินี. คาถา ๔๗๔
๑๑	ชาลินี. คาถา ๔๗๕
๑๒	ชาลินี. คาถา ๔๗๗
๑๓	นีติ.ปท. ๔๒๓
๑๔	วิ.ม. ๑/๒๘/๑๖
๑๕	วิ.มหา.อ. ๑/๒๑๒
๑๖	ที.สี. ๙/๔๐๙/๑๗๖
๑๗	ที.สี.อ. ๑/๓๐๔
๑๘	กงฺขา. ๑๒๔
๑๙	กงฺขา.โยชนา. ๘๔-๕
๒๐	ปาจิตฺ.โย. ๕๓๓
๒๑	อภิธาน. คาถา ๘๒๕
๒๒	รูป. สูตร ๒๘๒
๒๓	อภิธาน. คาถา ๑๑๔๒-๔๓
๒๔	นิรุตฺติ. สูตร ๗๗๖
๒๕	รูป. สูตร ๒๘๒
๒๖	นีติ.สุตฺต. ๔๓๕
๒๗	กงฺขา. ๑๒๗
๒๘	กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๕
๒๙	ปริภาเษนฺทุเสขร. ข้อ ๓๗ “เอกเทสวิกฤตมนนฺยวตฺ”
๓๐	ปาจิตฺ.โย. ๔๓
๓๑	อภิธาน. คาถา ๗๘๔
๓๒	ขุ.เถร. ๒๖/๑๐๖/๒๘๘
๓๓	ขุ.ธ.อ. ๑/๕๔
๓๔	กงฺขา.นวฏีกา ๑๙๔
๓๕	คนฺถาภรณ. คาถา ๕๕
๓๖	กงฺขา. ๑๔๑
๓๗	ปาติ.วณฺณนา. ๘๒
๓๘	กงฺขา. ๑๔๗

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๓๙	กงฺขา. ๑๔๙
๔๐	กงฺขา. ๑๔๙
๔๑	กงฺขา. ๑๕๑
๔๒	กงฺขา. ๑๕๑
๔๓	ปาติ.วณฺณนา. ๑๐๘
๔๔	กงฺขา. ๑๓๕
๔๕	วิสุทฺธิ. ๒/๑๔๙
๔๖	วิสุทฺธิ. ๒/๒๗๒
๔๗	มณิทีป---
๔๘	นีติ.ปท. ๗๐
๔๙	พา. ๑๐๗
๕๐	กงฺขา. ๑๕๔
๕๑	กงฺขา.นวฏีกา ๒๔๒
๕๒	กงฺขา.นวฏีกา ๒๔๘
๕๓	กงฺขา.นวฏีกา ๒๔๙
๕๔	กงฺขา. ๑๖๒
๕๕	ที.ม.อ. ๒/๑๑๘, องฺ.ฉกฺก.อ. ๓/๑๖๘
๕๖	อภิธาน. คาถา ๒๕๔
๕๗	กงฺขา. ๑๖๔
๕๘	กงฺขา.นวฏีกา ๒๕๗
๕๙	ม.มู. ๑๒/๒๙๑/๒๕๘
๖๐	สทฺทวุตฺติ. คาถา ๑๑
๖๑	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๐
๖๒	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๔๒๙
๖๓	กจฺจายนสาร. คาถา ๔๔
๖๔	ปรมตฺถทีปนี. ๑๕๒
๖๕	อนุทีปนี. ๑๒๙
๖๖	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๒
๖๗	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๒
๖๘	ปาติ.วณฺณนา. ๑๔๘
๖๙	นิรุตฺติ. สูตร ๖๓๕
๗๐	ปรมตฺถทีปนี. ๓๗

กังขาวิตรณี

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑	ขุ.ธ. ๒๕/๑๐๙/๓๖
๒	กงฺขา.นวฏีกา ๑๒๙
๓	กงฺขา.นวฏีกา ๑๒๙
๔	สทฺทวุตฺติ. คาถา ๑๑๕
๕	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๐
๖	มณิมญฺชู. ๑/๑๐๐
๗	กงฺขา.นวฏีกา ๑๒๙
๘	มณิมญฺชู. ๑/๖๖
๙	นิรุตฺติเภทสงฺคห. คาถา ๕๕๐-๕๒
๑๐	กจฺจายนสาร. คาถา ๔๐
๑๑	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๐
๑๒	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๐
๑๓	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๐
๑๔	รูป. สูตร ๒๘๒
๑๕	อภิธาน. คาถา ๖๙๖
๑๖	อมรโกษ. กัณฑ์ ๓ วรรค ๒๑ คาถา ๕๙
๑๗	นีติ.ปท. ๑๗๙
๑๘	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๐
๑๙	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๑
๒๐	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๑
๒๑	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๒

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒๒	อภิ.วิ. ๓๕/๕๑๔/๒๒๕	๕๐	อภิธาน. คาถา ๘๔๕
๒๓	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๓	๕๑	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๙
๒๔	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๓	๕๒	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๙
๒๕	นฺยาส. สูตร ๒	๕๓	สํ.ส.อ. ๑/๓๐๔
๒๖	นีติ.สุตฺต. สูตร ๙๑๔	๕๔	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๙
๒๗	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๔	๕๕	นีติ.สุตฺต. สูตร ๘๘๐
๒๘	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๔	๕๖	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๙
๒๙	ปาจิตฺ.โย. ๑๘๗	๕๗	ม.มู.ฏีกา ๑/๒๕
๓๐	นฺยาสปฺปทีปิกา. ๒	๕๘	นีติ.ธาตุ. ๘๒
๓๑	ชาลินี. คาถา ๔๐๐	๕๙	ชาลินี. คาถา ๓
๓๒	นีติ.สุตฺต. สูตร ๖๗๕	๖๐	นิรุตฺติ. สูตร ๖๒
๓๓	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๖	๖๑	ปาจิตฺ.โย. ๑๕
๓๔	ม.มู.ฏีกา ๑/๓๔๑	๖๒	นีติ.ธาตุ. ๔๗๒
๓๕	ขุทฺท.อภินวฏีกา ๒๕๖	๖๓	นีติ.ธาตุ. ๓๙๓
๓๖	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๖	๖๔	ศพฺทสุโตมมหานิธิ. ๖๒
๓๗	สุโพธา. คาถา ๑	๖๕	ที.ปา. ๑๑/๒๗๘/๑๗๑
๓๘	สุโพธา.นวฏีกา คำอธิบายคาถา ๑	๖๖	ที.ปา.ฏีกา ๓/๑๙๒
๓๙	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๖	๖๗	วิมติ.ฏีกา ๒/๑๗๒
๔๐	วิสุทฺธิ. ๑/๑๗	๖๘	วชิร.ฏีกา ๕๗๕
๔๑	มณิมญฺชู. ๑/๒๗๗	๖๙	วิมติ.ฏีกา ๒/๑๗๓
๔๒	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๖	๗๐	อภิธาน. คาถา ๖๓๑-๓๒
๔๓	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๖	๗๑	วิ.ม. ๔/๑๓๓/๑๔๗
๔๔	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๖	๗๒	วิ.ม. ๔/๑๕๔/๑๖๓
๔๕	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๖-๓๗	๗๓	วิ.ม. ๔/๑๕๔/๑๖๔
๔๖	นฺยาส. สูตร ๓๑๖	๗๔	กงฺขา.นวฏีกา ๑๔๐
๔๗	วิ.ม. ๔/๑๕๐/๑๕๘, วิ.ป. ๘/๓๒๕/๒๘๓	๗๕	กงฺขา.นวฏีกา ๑๔๐
๔๘	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๗	๗๖	วิ.ม. ๔/๑๕๔/๑๖๔
๔๙	กงฺขา.นวฏีกา ๑๓๘	๗๗	วิ.ม.อ. ๓/๔๐-๑

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๗๘	กงฺขา.นวฏีกา ๑๔๐	๑๐๖	วิ.ม. ๔/๒๒๘/๒๕๘
๗๙	กงฺขา.นวฏีกา ๑๔๐	๑๐๗	วิ.ม. ๕/๔๗๕/๒๘๔
๘๐	ปรมตฺถทีปนี. ๑๒	๑๐๘	กงฺขา.นวฏีกา ๑๔๑
๘๑	กงฺขา.นวฏีกา ๑๒๙	๑๐๙	กงฺขา.นวฏีกา ๑๔๓
๘๒	กงฺขา.นวฏีกา ๑๔๐	๑๑๐	วิ.ม. ๔/๒๔๐/๒๗๔
๘๓	กงฺขา.นวฏีกา ๑๔๑	๑๑๑	วิ.ม. ๔/๒๔๐/๒๗๕
๘๔	กงฺขา.นวฏีกา ๑๔๑	๑๑๒	วิ.ม. ๔/๒๓๓/๒๖๔
๘๕	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. ๑๘๕	๑๑๓	คู่มือสอนกังขา. เล่ม ๑ หน้า ๖๘
๘๖	ที.สี.นวฏีกา ๑/๘๓	๑๑๔	กงฺขา.นวฏีกา ๑๔๒
๘๗	ปาจิตฺ.โย. ๖๑	๑๑๕	ปาจิตฺ.โยชนา. ๓๙๓
๘๘	นิรุตฺติ. สูตร ๒๒๕	๑๑๖	กงฺขา.นวฏีกา ๑๔๔
๘๙	กงฺขา.นวฏีกา ๑๔๐	๑๑๗	อภิธาน. คาถา ๗๔-๕
๙๐	ที.สี.นวฏีกา ๑/๙๕	๑๑๘	นีติ.สุตฺต. ๑๑๒
๙๑	ที.สี.นวฏีกา ๑/๕๒๒	๑๑๙	กงฺขา.นวฏีกา ๑๔๕
๙๒	กงฺขา.คณฺฐิ. ๒๕	๑๒๐	สุโพธา.นวฏีกา คำอธิบายคาถา ๖๓
๙๓	ที.สี.อ. ๑/๑๑	๑๒๑	วิ.ม. ๔/๑๐๕/๒๐๑
๙๔	กงฺขา.นวฏีกา ๑๔๑	๑๒๒	กงฺขา.นวฏีกา ๑๔๕
๙๕	กงฺขา.นวฏีกา ๑๔๑	๑๒๓	สุโพธา.ฏีกา คำอธิบายคาถา ๑๘๗
๙๖	อภิธาน. คาถา ๗๘๐		ปริภาเษนฺทุเสขร. ข้อ ๑๑๓ มีรูปสันสกฤตว่า
๙๗	กงฺขา.นวฏีกา ๑๔๑		“ศฺรุตานุมิตโยะ ศฺรุตสมฺพนฺโธ พลวานฺ”
๙๘	ปทรูปสิทธิภาสาฏีกา. เล่ม ๑ หน้า ๑๒	๑๒๔	อนุทีปนี. ๗
๙๙	สารตฺถ.ฏีกา ๒/๑๕	๑๒๕	วิ.มหา.อ ๑/๒๘๐
๑๐๐	องฺ.ฏีกา ๒/๑๙๐	๑๒๖	คู่มือสอนกังขา. เล่ม ๑ หน้า ๘๔
๑๐๑	ที.สี.นวฏีกา ๑/๑๘๐, ๒/๒๖๗	๑๒๗	มูล.ฏีกา ๑/๓๔
๑๐๒	วิสุทฺธิ.ฏีกา ๑/๓๕๘	๑๒๘	อภิ.สง.อ. ๑/๘๖
๑๐๓	ที.สี.นวฏีกา ๑/๑๘๐	๑๒๙	ปาจิตฺ.โย. ๗๓
๑๐๔	เภทจินฺตา. คาถา ๑๐๒	๑๓๐	กงฺขา.นวฏีกา ๑๔๕
๑๐๕	วิ.ม. ๔/๑๓๖/๑๔๙	๑๓๑	วิ.มหา.อ. ๒/๓๖๒

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๓๒	กงฺขา.นวฏีกา ๑๔๕	๑๕๘	วิ.ม. ๔/๑๖๘/๑๗๕
๑๓๓	วิ.ม. ๔/๑๔๐/๑๕๑	๑๕๙	กงฺขา.นวฏีกา ๑๕๘
๑๓๔	วิ.ม. ๔/๑๔๗/๑๕๗	๑๖๐	กงฺขา.นวฏีกา ๑๕๘
๑๓๕	วิ.ม.อ. ๓/๑๒๕	๑๖๑	สารตฺถ.ฏีกา ๒/๔๘๘
๑๓๖	วิ.ม.อ. ๓/๑๐๖	๑๖๒	สงฺคห.ฏีกา ๑๗๕
๑๓๗	วิ.ม. ๔/๑๒๓/๑๓๔	๑๖๓	สํ.สฬา.ฏีกา ๒/๔๑๗
๑๓๘	วิ.จู. ๗/๔๑๓/๑๗๕	๑๖๔	มณิมญฺชู. ๑/๑๗๔
๑๓๙	วิ.มหา. ๒/๕๔/๑๓๓	๑๖๕	นิรุตฺติ.มญฺชูสา. ๗๖
๑๔๐	ปาจิตฺ.โย. ๑๒	๑๖๖	อนุทีปนี. ๓๔
๑๔๑	วิมติ.ฏีกา ๒/๒๑๙	๑๖๗	ขุททสิกขานิสสัย. ๙๒
๑๔๒	วิ.ม. ๔/๑๓๙/๑๕๑	๑๖๘	ขุททสิกขานิสสัย. ๙๒
๑๔๓	ศพฺทสฺโตมมหานิธิ. ๓๙	๑๖๙	วิ.ม. ๔/๑๗๑/๑๗๙
	“อภฺยนฺตร น/ อภิคตมนฺตรมฺ, อนฺตราเล,	๑๗๐	วิ.ม. ๔/๑๗๑/๑๗๙
	มธฺยสฺถาเน”	๑๗๑	วิ.ม. ๔/๑๖๙/๑๗๘
๑๔๔	อภิธาน. คาถา ๑๙๗	๑๗๒	วิ.ม. ๔/๑๖๙/๑๗๘
๑๔๕	อภิธาน.ฏีกา คำอธิบายคาถา ๑๙๗	๑๗๓	ปาติ.วณฺณนา. ๒๓
๑๔๖	วิ.ม. ๔/๑๔๗/๑๕๗	๑๗๔	วิ.ป. ๘/๓๒๒/๒๖๐
๑๔๗	กงฺขา.นวฏีกา ๑๕๕	๑๗๕	วิ.ป. ๘/๓๒๒/๒๖๐
๑๔๘	กงฺขา.นวฏีกา ๑๕๕	๑๗๖	ขุทฺทสิกฺขา. คาถา ๓๘๒
๑๔๙	กงฺขา.นวฏีกา ๑๕๖	๑๗๗	ขุทฺทสิกฺขา.ปุราณฏีกา คำอธิบาย
๑๕๐	กงฺขา.นวฏีกา ๑๕๖		คาถา ๓๘๒
๑๕๑	กงฺขา.นวฏีกา ๑๕๖	๑๗๘	วิ.มหา. ๑/๑๙๘/๑๒๘
๑๕๒	นีติ.สุตฺต. ๔๕๑	๑๗๙	ขุทฺทสิกฺขา.นวฏีกา คำอธิบายคาถา ๓๘๒
๑๕๓	กงฺขา.นวฏีกา ๑๕๗	๑๘๐	ขุททสิกขานิสสัย. ๑๖๗
๑๕๔	วิมติ.ฏีกา ๒/๒๑๙	๑๘๑	วิสุทฺธิ. ๑/๑๗
๑๕๕	กงฺขา.นวฏีกา ๑๕๗	๑๘๒	วิสุทฺธิ. ๑/๓๑
๑๕๖	กงฺขา.นวฏีกา ๑๕๘	๑๘๓	วิสุทฺธิ. ๑/๑๒
๑๕๗	กงฺขา.นวฏีกา ๑๕๘	๑๘๔	ขุ.ขุ. ๒๕/๓/๔

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๘๕	วิ.ม.อ. ๓/๑๓๙	๒๑๒	มุคฺธโพธฏีกา. คำอธิบายสูตร ๒๘๐ “น หิ กฺริยารหิตํ วากฺยมสฺติ”
๑๘๖	สารตฺถ.ฏีกา ๓/๓๒๗	๒๑๓	เภทจินตาภาสาฏีกา. คำอธิบายคาถา ๓๐๐
๑๘๗	อภิธาน. สูจิ/ ๒๑	๒๑๔	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร----
๑๘๘	อภิธาน.ฏีกา คำอธิบายคาถาที่ ๗๖๖	๒๑๕	พา. ๑๐๘
๑๘๙	อภิธาน. คาถา ๗๖๖	๒๑๖	กจฺจายนคุฬฺหตฺถทีปนี. ๕๖๙
๑๙๐	วิ.มหา.อ. ๑/๑๓๑	๒๑๗	เภทจินฺตา. คาถา ๓๐๐
๑๙๑	ปาจิตฺ.โย. ๓๖	๒๑๘	กจฺจายนวิโพธก. สูตร ---
๑๙๒	ปาจิตฺ.โย. ๙๐	๒๑๙	รูป.ฏีกา คำอธิบายสูตร ๓๒๐
๑๙๓	กงฺขา.นวฏีกา ๑๕๙	๒๒๐	สงฺคห. ๑-๒
๑๙๔	กงฺขา.นวฏีกา ๑๕๙	๒๒๑	สงฺคห. ๒
๑๙๕	วิ.ม. ๔/๑๕๔/๑๖๓	๒๒๒	นิรุตฺติ. สูตร ๑๑๕
๑๙๖	วิ.ม. ๔/๑๘๓/๒๐๐	๒๒๓	วิ.ม. ๔/๑๕๙/๑๖๖
๑๙๗	กงฺขา.นวฏีกา ๑๖๐	๒๒๔	กงฺขา.นวฏีกา ๑๖๕
๑๙๘	กงฺขา.นวฏีกา ๑๖๐	๒๒๕	รูป.ฏีกา คำอธิบายสูตร ๓๕๙
๑๙๙	วิ.ป. ๘/๓๒๓/๒๖๙	๒๒๖	ปริภาเษนฺทุเสขร. ข้อ ๑๓๗ “ทฺวนฺทฺวาตฺประ ปฺรตฺเยกมภิสมฺพธฺยเต”
๒๐๐	วิ.ป. ๘/๓๒๓/๒๖๙	๒๒๗	มุคฺธโพธฏีกา. คำอธิบายสูตร ๑๒ “ทฺวนฺทฺวาตฺประ ศฺรูยมาณะ ศพฺทะ ปฺรตฺเยกม-ภิสมฺพธฺยเต”
๒๐๑	ที.ม. ๑๐/๙๐/๔๓-๔, ขุ.ธ. ๒๕/๑๘๔-๘๕/๕๐	๒๒๘	สัมพันธจินตาคัณฐิใหม่. ๑๐๒
๒๐๒	ที.ม. ๑๐/๙๐/๔๓-๔	๒๒๙	พระปริตรธรรม. หน้า ๖ จัดพิมพ์ตามหนังสือสวดมนต์ฉบับฉัฏฐสังคีติชื่อสีริมังคลาปริตตอ (หน้า ๒)
๒๐๓	ขุ.ธ. ๒๕/๑๘๔-๘๕/๕๐	๒๓๐	วิสุทฺธิ. ๑/๓๗๙
๒๐๔	นีติ.สุตฺต. ๔๙๖	๒๓๑	วิ.ม.อ. ๓/๑๒๒
๒๐๕	ขุ.ชา. ๒๘/๔๙๖,๕๐๐/๑๗๖	๒๓๒	อภิธาน. คาถา ๑๙๖
๒๐๖	ขุ.ชา. ๒๘/๕๐๐/๑๗๗	๒๓๓	อภิ.วิ.อ. ๒/๓๖๘
๒๐๗	วิ.มหา.อ. ๑/๑		
๒๐๘	นีติ.สุตฺต. ๔๙๖-๙๗		
๒๐๙	ที.สี.นวฏีกา ๒/๓๖๘		
๒๑๐	กงฺขา.นวฏีกา ๑๖๔		
๒๑๑	นีติ.ปท. ๒๔๗-๔๘		

ลำดับ หนังสืออ้างอิง	ลำดับ หนังสืออ้างอิง
๒๓๔ สงฺขฺยาปกาสก. คาถา ๑๒	๒๖๒ อภิธาน. คาถา ๙๘๒
๒๓๕ กงฺขา.โยชนา. ๒๗๑	๒๖๓ กงฺขา. ๑๒๗
๒๓๖ กงฺขา.นวฏีกา ๑๖๖	๒๖๔ นิรุตฺติ. สูตร ๗๘๖
๒๓๗ วิ.ม. ๔/๑๖๕/๑๗๓	๒๖๕ นิรุตฺติ. สูตร ๓๓
๒๓๘ กงฺขา.นวฏีกา ๑๖๖-๖๗	๒๖๖ ที.สี.นวฏีกา ๑/๕๒๙
๒๓๙ วิ.ม. ๔/๑๕๖/๑๖๕	๒๖๗ ปรมตฺถทีปนี. ๑๓๓
๒๔๐ นิรุตฺติ. สูตร ๘๐๘	๒๖๘ วิมติ.ฏีกา ๑.๔๘
๒๔๑ วิ.มหา.อ. ๒/๔๖๔	๒๖๙ วิ.ป. ๘/๒๗๑/๒๐๕
๒๔๒ ปาจิตฺ.โย. ๑๔๓	๒๗๐ วิ.ป. ๘/๒๗๑/๒๐๖
๒๔๓ ที.สี.นวฏีกา ๑/๒๔๑	๒๗๑ วิ.ป.อ. ๓/๔๓๕
๒๔๔ ที.สี.นวฏีกา ๑/๒๙๘	๒๗๒ วิ.ม. ๔/๑๓๕/๑๔๘
๒๔๕ ที.สี.นวฏีกา ๒/๒๙๑	๒๗๓ วิมติ.ฏีกา ๒/๑๘๒
๒๔๖ มณิมญฺชู. ๒/๓๕๕	๒๗๔ กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๑
๒๔๗ ปาจิตฺ.โย. ๔๔	๒๗๕ ขุ.อป.อ. ๑/๒๔๖, รูป. สูตร ๒๘๒
๒๔๘ ปาจิตฺ.โย. ๔๗	๒๗๖ กงฺขา.โยชนา. ๘๕
๒๔๙ วิ.จู. ๗/๔๑๕/๒๔๗	๒๗๗ กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๒
๒๕๐ วิ.จู. ๗/๔๑๕/๒๔๗	๒๗๘ กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๒
๒๕๑ กงฺขา.นวฏีกา ๑๖๙	๒๗๙ กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๒
๒๕๒ นีติ.สุตฺต. สูตร ๕๗๓	๒๘๐ กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๒
๒๕๓ สัมพันธจินตาคัณฐิใหม่. ๑๖	๒๘๑ กจฺจายนสาร. คาถา ๔๔
๒๕๔ วิ.ป. ๘/๔๑๓/๓๖๘	๒๘๒ กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๒
๒๕๕ อภิ.วิ. ๓๕/๓๓/๑๔	๒๘๓ พื้นฐานสัมพันธ์. ๔๑๕
๒๕๖ ที.มหา. ๑๐/๓๗๑/๒๕๖	๒๘๔ กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๒
๒๕๗ ขุ.ชา. ๒๘/๙๐/๑๓๖	๒๘๕ กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๒
๒๕๘ ชาลินี. คาถา ๒๐๑	๒๘๖ กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๒
๒๕๙ นิรุตฺติ. สูตร ๒๐๓	๒๘๗ กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๒
๒๖๐ กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๐	๒๘๘ วิ.ม. ๔/๑๓๕/๑๔๘
๒๖๑ วิ.ป. ๘/๓๕๙/๓๓๓	๒๘๙ กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๓

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒๙๐	กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๓
๒๙๑	กงฺขา.ปุราณฏีกา ๑๐
๒๙๒	กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๓
๒๙๓	วิ.ม. ๔/๑๓๕/๑๔๙
๒๙๔	กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๓
๒๙๕	วิ.มหา.อ.๑/๑๒๙
๒๙๖	นีติ.สุตฺต. สูตร ๗๖๔
๒๙๗	ม.มู. ๑๒/๗๕/๕๑
๒๙๘	สํ.ข. ๑๗/๕/๑๒
๒๙๙	นีติ.ธาตุ. ๓-๔
๓๐๐	เอกกฺขรโกส. คาถา ๑๖
๓๐๑	กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๔
๓๐๒	กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๔
๓๐๓	วิ.ม. ๔/๑๗๐/๑๗๘
๓๐๔	วิ.ม. ๔/๑๗๐/๑๗๘
๓๐๕	รูป. สูตร ๓๒๙
๓๐๖	วิ.ป. ๘/๓๖๖/๓๔๔-๔๕
๓๐๗	กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๔

ปาราชิก

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑	กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๖
๒	ที.สี.นวฏีกา ๑/๑๑๘
๓	ที.สี.นวฏีกา ๒/๑๙๕
๔	สารตฺถ.ฏีกา ๒/๓๕
๕	อภิธาน. คาถา ๗๘๔
๖	กงฺขา.คณฺจิ. ๖๕
๗	มูล.ฏีกา ๑/๗
๘	มธุ.ฏีกา ๑/๒๙
๙	กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๖
๑๐	วินยวินิจฺฉย. คาถา ๒๕๒๐-๕๒๑
๑๑	กงฺขา.นวฏีกา ๑๗๙
๑๒	กงฺขา.นวฏีกา ๑๘๑
๑๓	อภิธาน. คาถา ๗๘๕
๑๔	ศพฺทสุโตมมหานิธิ. ๔๖ “อรฺถ ปุ/ อรฺถ-ภาวาเทา ฆญฺ/ วิศเย, อภิ-เธเย, ธเน, วสฺตุนิ, ปฺรโยชเน, นิวฺฤตฺเตา เหเตา, ปฺรกาเร, อภิลาเษ, อุทฺเทศฺเย จ”
๑๕	กงฺขา.นวฏีกา ๑๘๑
๑๖	กงฺขา.นวฏีกา ๑๘๒
๑๗	วินยวินิจฺฉย. คาถา ๒๕๒๓-๒๖
๑๘	กงฺขา.นวฏีกา ๑๘๒
๑๙	กงฺขา.นวฏีกา ๑๘๔
๒๐	วิสุทฺธิ.ฏีกา ๑/๒๓๐
๒๑	อภิ.ย. ๓๙/๑๘๘/๑๕๑
๒๒	มณิมญฺชู. ๑/๓๖๑
๒๓	วิ.ป.อ. ๓/๕๕๒
๒๔	สารตฺถ.ฏีกา ๓/๔๘๕
๒๕	วิ.ป. ๘/๓๒๒/๒๖๐
๒๖	กงฺขา.นวฏีกา ๑๙๑
๒๗	นิรุตฺติสารมญฺชูสา. ๑๐๓
๒๘	นีติ.ปท. ๔๕๓
๒๙	นีติ.ปท. ๔๕๘
๓๐	กงฺขา.นวฏีกา ๑๙๑
๓๑	ปาจิตฺ.โย. ๒๗๗
๓๒	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๕๖๖
๓๓	เภทจินฺตา. คาถา ๑๙๔

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๓๔	กงฺขา.นวฏีกา ๑๙๑	๖๒	เภทจินฺตา. คาถา ๓๒๕
๓๕	กงฺขา.นวฏีกา ๑๙๓	๖๓	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. สูตร ๓๐๓
๓๖	วิ.ม. ๒/๑๕/๑๑	๖๔	สารตฺถ.ฏีกา ๒/๑๑๗
๓๗	วิ.มหา.อ. ๒/๒๕๗	๖๕	กงฺขา.นวฏีกา ๒๐๑
๓๘	กงฺขา.นวฏีกา ๑๙๓	๖๖	กงฺขา.นวฏีกา ๒๐๒
๓๙	วิมติ.ฏีกา ๑/๑๗๑	๖๗	อภิ.สง.อ. ๑/๑๔๐
๔๐	อภิธาน. คาถา ๑๗๖	๖๘	กงฺขา.นวฏีกา ๒๐๒
๔๑	กงฺขา.นวฏีกา ๑๙๔	๖๙	วิ.มหา. ๑/๒๓๕/๑๖๙
๔๒	กงฺขา.นวฏีกา ๑๙๕	๗๐	วิ.มหา.อ. ๒/๓๓๗
๔๓	กงฺขา.นวฏีกา ๑๙๕	๗๑	สารตฺถ.ฏีกา ๓/๖๑
๔๔	กงฺขา.นวฏีกา ๑๙๕	๗๒	กงฺขา.นวฏีกา ๒๐๔
๔๕	วิ.มหา.อ. ๑/๒๗๗	๗๓	ปรมตฺถทีปนี. ๒๘
๔๖	สารตฺถ.ฏีกา ๒/๑๐๓	๗๔	สงฺคห.ฏีกา หน้า ๑๖๘
๔๗	วิ.มหา.อ. ๑/๒๗๘	๗๕	ที.สี.นวฏีกา ๑/๕๖
๔๘	สารตฺถ.ฏีกา ๒/๑๐๓	๗๖	นฺยาส. สูตร ๓๑๖
๔๙	นิรุตฺติ. สูตร ๗๙๑	๗๗	ชาลินี. คาถา ๙๓
๕๐	กงฺขา.นวฏีกา ๑๙๘	๗๘	โมคฺ.ปญฺจิกาฏีกา ๑/๑
๕๑	ถามตอบกังขาวิตรณี. เล่ม ๑ หน้า ๖๓	๗๙	ขุทฺทสิกฺขา. คาถา ๑๒
๕๒	กงฺขา.นวฏีกา ๑๙๙	๘๐	กงฺขา.นวฏีกา ๒๐๖
๕๓	อภิธาน. คาถา ๔๗๓	๘๑	กงฺขา.ปุราณฏีกา ๓๑
๕๔	อภิธาน. คาถา ๗๘๗	๘๒	กงฺขา.นวฏีกา ๒๐๖-๐๗
๕๕	กงฺขา.โยชนา. ๑/๓๔๕	๘๓	กงฺขา.ปุราณฏีกา ๓๑
๕๖	กงฺขา.นวฏีกา ๒๐๐	๘๔	กงฺขา.นวฏีกา ๒๐๗
๕๗	ถามตอบกังขาวิตรณี. เล่ม ๑ หน้า ๖๕	๘๕	กงฺขา.นวฏีกา ๒๐๗
๕๘	กงฺขา.นวฏีกา ๒๐๐	๘๖	ปริภาเสนฺทุเสขร. ข้อ ๓๗
๕๙	กงฺขา.นวฏีกา ๒๐๐		“เอกเทศวิกฤตมนนฺยวตฺ”
๖๐	กงฺขา.นวฏีกา ๒๐๐	๘๗	กงฺขา.นวฏีกา ๒๐๘
๖๑	กงฺขา.นวฏีกา ๒๐๑	๘๘	วิ.มหา. ๒/๕๑๑/๓๕๒

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๘๙	อภิ.วิ. ๓๕/๕๒๙/๒๒๘	๑๑๗	กงฺขา.นวฏีกา ๒๒๔-๒๕
๙๐	วิ.มหา. ๒/๖๕๔/๙๗	๑๑๘	กงฺขา.นวฏีกา ๒๒๕
๙๑	สุโพธา.นวฏีกา คำอธิบายคาถา ๑๑๙	๑๑๙	สํ.นิ.อ. ๒/๒๘๔
๙๒	กงฺขา.นวฏีกา ๒๒๑	๑๒๐	สํ.ส. ๑๕/๒๓๕/๒๔๘
๙๓	อภิธาน. คาถา ๑๐๐๔	๑๒๑	กงฺขา.นวฏีกา ๒๒๕
๙๔	กงฺขา.นวฏีกา ๒๑๔	๑๒๒	กงฺขา.นวฏีกา ๒๒๗
๙๕	ที.สี. ๙/๑/๑	๑๒๓	สารตฺถ.ฏีกา ๑/๒๑๕
๙๖	ที.สี.อ. ๑/๓๕	๑๒๔	กงฺขา.นวฏีกา ๒๒๗
๙๗	กงฺขา.นวฏีกา ๒๑๘	๑๒๕	กงฺขา.นวฏีกา ๒๒๘
๙๘	โมคฺปญฺจิกา. ๑/๔๗	๑๒๖	กงฺขา.นวฏีกา ๒๒๘
๙๙	ปรมตฺถทีปนี. ๓๕	๑๒๗	กงฺขา.นวฏีกา ๒๒๙
๑๐๐	ปาติ.วณฺณนา. ๘๔	๑๒๘	สารตฺถวิลาสินี. ๑/๕๘
๑๐๑	กงฺขา.โยชนา. ๑๔๒	๑๒๙	ปรมตฺถทีปนี. ๑๒
๑๐๒	รูป. สูตร ๒๓๓	๑๓๐	ปาติ.วณฺณนา. ๖๙
๑๐๓	นีติ.ปท. ๓๕	๑๓๑	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๐
๑๐๔	สารตฺถ.ฏีกา ๑/๓๗๒	๑๓๒	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๐
๑๐๕	กงฺขา.นวฏีกา ๒๑๙	๑๓๓	ที.ม.อ. ๒/๔๙, ม.ม.อ. ๒/๒๗๗
๑๐๖	กงฺขา.นวฏีกา ๒๑๙	๑๓๔	อภิธาน. คาถา ๗๗๙
๑๐๗	กงฺขา.นวฏีกา ๒๑๙	๑๓๕	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๐
๑๐๘	กงฺขา.นวฏีกา ๒๑๙	๑๓๖	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๑
๑๐๙	สุตฺตนิทฺเทส. สูตร ๗๕	๑๓๗	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๑
๑๑๐	วิมติ.ฏีกา ๑/๓๒๐	๑๓๘	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๑
๑๑๑	อุตฺตร.ฏีกา ๓๖๓	๑๓๙	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๑
๑๑๒	วิ.มหา.อ. ๑/๓๒๙	๑๔๐	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๑
๑๑๓	วิ.ม. ๕/๓๕๖/๑๖๖	๑๔๑	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๑
๑๑๔	กงฺขา.นวฏีกา ๒๒๔	๑๔๒	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๑
๑๑๕	นีติ.สุตฺต. ๔๗๓-๗๔	๑๔๓	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๑
๑๑๖	กงฺขา.นวฏีกา ๒๒๔	๑๔๔	อภิธาน. คาถา ๘๓๗

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๔๕	อภิธาน. คาถา ๘๕๐
๑๔๖	กจฺจายนสุตฺตตฺถ. ๑๔๔
๑๔๗	วิ.มหา.อ. ๑/๔๘๑
๑๔๘	สารตฺถ.ฏีกา ๒/๓๑๕
๑๔๙	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๒
๑๕๐	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๒
๑๕๑	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๒
๑๕๒	สํ.นิ. ๑๖/๑๓๗/๑๘๑
๑๕๓	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๓
๑๕๔	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๓
๑๕๕	ที.สี.นวฏีกา ๑/๔๖๖
๑๕๖	นีติ.สุตฺต. สูตร ๙๘๙
๑๕๗	นีติ.ปท. ๔๙๕
๑๕๘	นิรุตฺติ. สูตร ๓๓๑
๑๕๙	นิรุตฺติ. สูตร ๔๑๓
๑๖๐	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๔
๑๖๑	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๔
๑๖๒	รูป. สูตร ๒๘๒
๑๖๓	อภิธาน. คาถา ๑๑๙๐
๑๖๔	ขุทฺทสิกฺขา. คาถา ๑๑
๑๖๕	อภิธาน. คาถา ๗๗๘
๑๖๖	ที.สี.อ. ๑/๓๑
๑๖๗	ขุทฺทสิกฺขา. คาถา ๓๘๒
๑๖๘	ขุ.ธ. ๒๕/๓๑๓/๗๐
๑๖๙	ขุ.ธ. ๒๕/๓๑๑/๗๐
๑๗๐	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๔-๓๕
๑๗๑	วิ.ม. ๔/๕๔/๔๕
๑๗๒	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๖
๑๗๓	กงฺขา.นวฏีกา ๒๓๖
๑๗๔	ศพฺทสุโตมมหานิธิ. ๘๐ อุตฺตาน ตฺริ/ อุทฺคตสฺตาโน วิสฺตาโร ยสฺมาตฺ/ วิสฺตารศูนฺเย, ภูมิลคฺนปฤษฺฐตยา อูรฺทฺธภาเวน สฺถิเต, อูรฺทฺธมุเข จ/

สังฆาทิเสส

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑	กงฺขา.นวฏีกา ๒๔๐
๒	กงฺขา.นวฏีกา ๒๔๐
๓	วิ.มหา. ๑/๒๓๗/๑๖๙
๔	กงฺขา.นวฏีกา ๒๔๐
๕	ศพฺทกลฺปทฺรุมะ. เล่ม ๒ หน้า ๗๙๐
๖	กงฺขา.นวฏีกา ๒๔๑
๗	วิ.มหา.อ. ๒/๓
๘	อภิธาน. คาถา ๑๕๖
๙	กงฺขา.นวฏีกา ๒๔๒
๑๐	กงฺขา.นวฏีกา ๒๔๒
๑๑	สจฺจสงฺเขป. คาถา ๖
๑๒	กงฺขา.นวฏีกา ๒๔๒
๑๓	วิ.มหา.อ. ๒/๔
๑๔	กงฺขา.นวฏีกา ๒๔๒
๑๕	กงฺขา.นวฏีกา ๒๔๔
๑๖	ขุ.ธ.อ. ๑/๑๘
๑๗	นิรุตฺติ. สูตร ๑๑๕
๑๘	ที.สี.นวฏีกา ๒/๑๒
๑๙	วิ.มหา.อ. ๑/๓๓๗
๒๐	สารตฺถ.ฏีกา ๒/๑๖๒, วิมติ.ฏีกา ๑/๒๒๖
๒๑	ขุทฺทสิกฺขา. คาถา ๓๓๗

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๒๒	ขุทฺทสิกฺขา. คาถา ๒๑	๔๙	อภิธาน. คาถา ๔๕๐
๒๓	มุคฺธโพธ.ฏีกา. คำอธิบายสูตร ๒๘๐	๕๐	อภิธาน. คาถา ๘๕๒
	“น หิ กฺริยารหิตํ วากฺยมสฺติ”	๕๑	-----
๒๔	กงฺขา.ปุราณฏีกา ๕๔	๕๒	วิ.มหา.อ. ๒/๓๔๑
๒๕	อภิธาน. คาถา ๗๐๕-๖	๕๓	ที.สี.นวฏีกา ๑/๒๕๗
๒๖	อภิธาน. คาถา ๗๗๙	๕๔	ที.ปา.ฏีกา ๓/๑๙
๒๗	กงฺขา.นวฏีกา ๒๔๙	๕๕	ปาจิตฺ.โย. ๕๗-๘, ๔๗๕
๒๘	ชาลินี. คาถา ๑๘	๕๖	กงฺขา.นวฏีกา ๒๕๗
๒๙	กงฺขา.นวฏีกา ๒๕๐	๕๗	กงฺขา.นวฏีกา ๒๕๗
๓๐	คู่มือสอนกังขาฯ. เล่ม ๒ หน้า ๑๐	๕๘	กงฺขา.นวฏีกา ๒๕๗
๓๑	กงฺขา.นวฏีกา ๒๕๐	๕๙	กงฺขา.นวฏีกา ๒๕๗
๓๒	วิ.มหา. ๑/๓๐๒/๒๓๕	๖๐	กงฺขา.นวฏีกา ๒๕๗
๓๓	กงฺขา.นวฏีกา ๒๕๐	๖๑	นิรุตฺติ.มญฺชูสา. ๔๘๖
๓๔	กงฺขา.นวฏีกา ๒๕๐	๖๒	คนฺถาภรณ. คาถา ๔๔
๓๕	กงฺขา.นวฏีกา ๒๕๐	๖๓	กงฺขา.นวฏีกา ๒๕๘
๓๖	กงฺขา.นวฏีกา ๒๕๐	๖๔	กงฺขา.นวฏีกา ๒๕๘
๓๗	วิ.มหา. ๑/๓๐๓/๒๓๕	๖๕	กงฺขา.นวฏีกา ๒๕๙
๓๘	สํ.นิ.อ. ๒/๒๔	๖๖	ปทสาธน.ฏีกา ๓๔
๓๙	ที.ปา.อ. ๓/๑๘๗-๘๘	๖๗	ที.สี.ฏีกา ๑/๑๓๓
๔๐	ที.ปา.ฏีกา ๓/๒๔๖	๖๘	ที.สี.นวฏีกา ๑/๑๑๓
๔๑	กงฺขา.นวฏีกา ๒๕๒-๕๓	๖๙	วิ.จู. ๗/๓๑๑/๘๓
๔๒	วิ.มหา. ๑/๓๔๙/๒๖๓	๗๐	กงฺขา.นวฏีกา ๒๕๙
๔๓	กงฺขา.นวฏีกา ๒๕๔	๗๑	สารตฺถ.ฏีกา ๒/๔๒๔-๒๕
๔๔	ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. สูตร ๒๖๖	๗๒	อภิธาน. คาถา ๑๑๕๘
๔๕	-----	๗๓	อภิธาน. คาถา ๘๑๒
๔๖	ปทรูปสิทธิมัญชรี เล่ม ๓ หน้า ๔๖๘	๗๔	วิ.จู. ๖/๒๑๕/๒๔๕-๔๖
๔๗	วิ.มหา. ๑/๓๕๐/๒๖๔	๗๕	กงฺขา.นวฏีกา ๒๕๙
๔๘	อภิธาน.ฏีกา คำอธิบายคาถา ๔๕๐	๗๖	วิมติ.ฏีกา ๒/๓๗๓

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๗๗	ชาลินี. คาถา ๒๕๕	๑๐๕	ที.สี.นวฏีกา ๒/๕๑๐
๗๘	วิ.ภิกฺขุนี. ๓/๑๒๒๐/๒๒๐	๑๐๖	ชาลินี. คาถา ๑๔๗
๗๙	วิ.มหา.อ. ๒/๔๙๔	๑๐๗	กงฺขา.นวฏีกา ๒๖๘
๘๐	วิ.มหา.อ. ๒/๔๙๕	๑๐๘	อภิธาน. คาถา ๘๐๓
๘๑	พา. ๑๐๖	๑๐๙	กงฺขา.นวฏีกา ๒๖๘
๘๒	วิ.จู. ๗/๗๔/๙๗-๘	๑๑๐	วิ.จู. ๖/๖๕/๘๔
๘๓	กงฺขา.นวฏีกา ๒๖๒	๑๑๑	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๐
๘๔	กงฺขา.นวฏีกา ๑๖๘	๑๑๒	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๐
๘๕	กงฺขา.นวฏีกา ๒๖๒	๑๑๓	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๐
๘๖	วิ.มหา. ๑/๓๙๑/๓๐๐	๑๑๔	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๐
๘๗	กงฺขา.นวฏีกา ๒๖๓	๑๑๕	รูป. สูตร ๑๕
๘๘	กงฺขา.นวฏีกา ๒๖๓	๑๑๖	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๐
๘๙	กงฺขา.นวฏีกา ๒๖๓	๑๑๗	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๐
๙๐	กงฺขา.นวฏีกา ๒๖๔	๑๑๘	สารตฺถ.ฏีกา ๒/๔๔๒
๙๑	กงฺขา.นวฏีกา ๒๖๔	๑๑๙	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๑
๙๒	วิ.มหา. ๑/๓๙๒/๓๐๑-๒	๑๒๐	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๑
๙๓	กงฺขา.นวฏีกา ๒๖๔	๑๒๑	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๑
๙๔	ที.สี.นวฏีกา ๑/๒๐๓	๑๒๒	ที.สี.นวฏีกา ๑/๙๕
๙๕	วิ.มหา. ๑/๔๐๕/๓๐๕	๑๒๓	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๑
๙๖	กงฺขา.นวฏีกา ๒๖๕	๑๒๔	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๑
๙๗	กงฺขา.นวฏีกา ๒๖๖, วชิร.ฏีกา ๒๖๐	๑๒๕	ขุทฺทสิกฺขา. คาถา ๒๐๙
๙๘	วิ.มหา. ๑/๔๑๒/๓๑๑	๑๒๖	อภิธาน. คาถา ๑๑๒๐
๙๙	อภิธาน. คาถา ๑๑๙๑	๑๒๗	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๒
๑๐๐	วิ.จู. ๖/๓๕๒/๑๔๘	๑๒๘	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๒
๑๐๑	กงฺขา.นวฏีกา ๒๖๗	๑๒๙	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๒
๑๐๒	กงฺขา.นวฏีกา ๒๖๗	๑๓๐	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๓
๑๐๓	กงฺขา.นวฏีกา ๒๖๗	๑๓๑	กจฺจายนคุฬฺหตฺถทีปนี สูตร ๒๘๒
๑๐๔	กงฺขา.นวฏีกา ๒๖๗	๑๓๒	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๓

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๑๓๓	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๓
๑๓๔	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๔
๑๓๕	วิ.จู. ๖/๑๐๒-๓/๑๒๘-๙
๑๓๖	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๖
๑๓๗	ที.สี. ๙/๑๓/๗
๑๓๘	นีติ.สุตฺต. สูตร ๑๓๒๕
๑๓๙	สงฺคห. ๑๙
๑๔๐	ปรมตฺถทีปนี. ๑๓๑
๑๔๑	วิสุทฺธิ. ๑/๓๘๑
๑๔๒	วิสุทฺธิ. ๑/๓๓๕
๑๔๓	อภิ.ป. ๔๒/๘/๓๕๔
๑๔๔	อภิ.ป. ๔๒/๘/๓๔๕
๑๔๕	อภิ.ย. ๓๘/๑๓/๓๔๐
๑๔๖	อภิ.ย. ๓๘/๕/๓๓๗
๑๔๗	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๖-๗๗
๑๔๘	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๗
๑๔๙	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๗
๑๕๐	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๗
๑๕๑	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๗
๑๕๒	วิ.จู. ๖/๗๕/๙๓
๑๕๓	วิ.จู. ๖/๘๓/๑๐๕
๑๕๔	กงฺขา.นวฏีกา ๒๗๙
๑๕๕	สทฺทตฺถเภทจินฺตา. คาถา ๒๘๙-๙๐
๑๕๖	พา. ๗๐
๑๕๗	วิ.จู. ๖/๑๕๖-๗/๑๘๒
๑๕๘	วิ.จู.อ. ๓/๒๗๙
๑๕๙	วิ.จู.อ. ๓/๒๘๐-๑
๑๖๐	กงฺขา.นวฏีกา ๒๘๑
๑๖๑	อภิธาน. คาถา ๑๐๔๘
๑๖๒	ปาจิตฺ.โย. ๔๓๒
๑๖๓	วิ.จู.อ. ๓/๒๘๒
๑๖๔	วิ.จู. ๖/๑๓๔/๑๕๘
๑๖๕	กงฺขา.นวฏีกา ๒๘๓
๑๖๖	กงฺขา.นวฏีกา ๒๘๓
๑๖๗	เอกกฺขรโกส. คาถา ๙๒
๑๖๘	กงฺขา.โยชนา.มหาฏีกา ๒/๓๓๐
๑๖๙	นิรุตฺติ. สูตร ๗๒๒
๑๗๐	วิ.จู.อ. ๓/๒๘๓
๑๗๑	ปาจิตฺ.โยชนา. ๒๐๙
๑๗๒	อภิ.ย. ๓๘/๕๐/๖
๑๗๓	สุโพธา. คาถา ๑๐๒
๑๗๔	นฺยาส. คำอธิบายสูตร ๖๕
๑๗๕	ชาลินี.ฏีกา คำอธิบายคาถา ๔๗
๑๗๖	ตตฺวโพธินี/. สูตร ๑๑๘ “อนุทิศฺยต อิติ อนุเทศะ/ ปศฺจาทุจฺจารฺยต อิตฺยรฺถะ/ สมานามิติ สํพนฺเธ ฉษฺฐี”
๑๗๗	วิ.จู. ๖/๙๒/๑๑๙
๑๗๘	วิ.จู. ๖/๑๐๐/๑๒๖-๗

ภาคผนวก

ประโยค ๒๒ ประเภท

๑	คนฺถาภรณ. คาถา ๑๙
๒	มงฺคลตฺถทีปนี. ๑/๑๑
๓	คนฺถาภรณ. คาถา ๑๐
๔	วากยสัมพันธ์. หน้า ๒๒๖
๕	รูป. สูตร ๓๓๐

ลำดับ	หนังสืออ้างอิง	ลำดับ	หนังสืออ้างอิง
๖	สงฺคห. หน้า ๘-๙	๓๑	กงฺขา. ๑๔๘
๗	คนฺถาภรณ. คาถา ๑๑	๓๒	คนฺถาภรณ. คาถา ๒๓
๘	อนุทีปนี. ๑๐	๓๓	วากยสัมพันธ์ หน้า ๒๓๕
๙	สารตฺถ.ฏีกา ๑/๓๒-๓, ที.สี.นวฏีกา ๑/๔๒	๓๔	กงฺขา. ๑๒๓
๑๐	มณิมญฺชู. ๑/๗๘	๓๕	อนุทีปนี. ๙
๑๑	วิภาวินี. ๑๖๔	๓๖	กงฺขา. ๑๔๑
๑๒	คนฺถาภรณ. คาถา ๑๖	๓๗	กจฺ. สูตร ๑
๑๓	กงฺขา. ๑๒๐	๓๘	กงฺขา. ๑๔๙
๑๔	กงฺขา. ๑๐๙	๓๙	วิ.ม. ๔/๑๓๔/๑๔๘
๑๕	คนฺถาภรณ. คาถา ๑๒	๔๐	วิ.มหา.อ. ๑/๑๓๓-๓๔
๑๖	กงฺขา. ๑๑๖	๔๑	กงฺขา. ๑๐๗
๑๗	กจฺ. สูตร ๑	๔๒	สงฺคห. ๒
๑๘	คนฺถาภรณ. คาถา ๑๓	๔๓	สงฺคห. ๒
๑๙	คนฺถาภรณ. คาถา ๒๘	๔๔	ปรมตฺถทีปนี. ๓๕
๒๐	คนฺถาภรณ. คาถา ๑๕	๔๕	คัมภีร์มณิทีปะ ฉบับใบลาน
๒๑	วิภาวินี. ๑๘๐	๔๖	มณิมญฺชู. ๑/๑๔๔
๒๒	คนฺถาภรณ. คาถา ๑๔	๔๗	กงฺขา. ๑๐๘
๒๓	วากยสัมพันธ์. หน้า ๒๓๐	๔๘	วิ.มหา.อ. ๑/๓๐๘
๒๔	สํ.ม.อ ๓/๒๘๑	๔๙	มณิมญฺชู. ๒/๘๙
๒๕	คนฺถาภรณ. คาถา ๒๐	๕๐	วิ.ม. ๔/๑๕๔/๑๖๓
๒๖	วากยสัมพันธ์. หน้า ๒๓๓	๕๑	วิ.มหา.อ. ๑/๑๐๘
๒๗	คนฺถาภรณ. คาถา ๒๑	๕๒	คนฺถาภรณ. คาถา ๖๑
๒๘	วากยสัมพันธ์. หน้า ๒๓๔	๕๓	คนฺถาภรณ. คาถา ๖๒
๒๙	คนฺถาภรณ. คาถา ๒๒	๕๔	วิภาวินี. ๑๙๗-๙๘
๓๐	วากยสัมพันธ์. หน้า ๒๓๕	๕๕	วิ.มหาอ. ๑/๑๔๓

ดรรชนี

ดรรชนี รูปวิเคราะห์ศัพท์

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. **กัจจายนพยากรณะ.** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

การุณิกะ, พระ. **ธรรมาจริยะเมียดชุ [ธรรมจริยจักษุ].** มยองมยะ : วัดปัชโชตารามใหม่, ๒๕๕๒.

กุณฑลาภิวงศ์, พระ. **สะเนตปยะธรรมาจริยะ [ชี้แจงนัยแห่งธรรมาจริยะ].** อมรปูระ : โรงพิมพ์นยูภามา, ๒๕๓๔.

เกวลาภิวงศ์, พระ. **วากยัตถทีปกะ.** โมงยวา : วัดแลดี, ๒๔๘๒.

คันธสาระ, พระ. **กัจจายนสารมัญชรี.** กรุงเทพฯ : ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

____________. **เนตติปกรณ์ [ฉบับแปลและอธิบาย].** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๕๐.

____________. **วุตโตทยมัญชรี.** นครปฐม : วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๕.

____________. **สุโพธาลังการมัญชรี.** นครปฐม : วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๖.

คิริศจันทรวิทยารัตนะ. "มุคธโพธสังเกฺษปฏีกา" ใน **มุคธโพธวยากรณะ.** กัลกัตตา : โรงพิมพ์คิริศวิทยารัตนะ, ๒๔๔๙.

จตุรังคพล, มหาอำมาตย์. **อภิธานัปปทีปิกาฎีกา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

จันทมุขาภิวงศ์, พระ. **อะเชขันธรรมาจริยะ [พื้นฐานธรรมาจริยะ].** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวตีปิฏกัต, ๒๕๐๑.

ชญาเนนทรสรัสวดี. "ตัตตวโพธินี" ใน **สิทธานตเกามุที.** เดลฮี : โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๔๕.

ชนกาภิวงศ์, พระ. **ปาติโมกข์ภาสาฎีกา.** อมรปูระ : โรงพิมพ์นยูภามา, ๒๕๔๕.

____________. **กังขาภาสาฎีกา.** อมรปูระ : โรงพิมพ์นยูภามา, ๒๕๔๕.

____________. **กังขาภาสาฎีกา.** อมรปูระ : โรงพิมพ์นยูภามา, ๒๕๔๕.

ชัมพุทีปธชะ, พระ. **เทฺวมาติกาปาฬิตอนิสสัย [ปาติโมกข์นิสสัย].** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวตีปิฏกัต, ๒๔๕๐.

ชาคระ, พระ. **ปาจิตยาทิโยชนา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๖.

โชตยันตะ, พระ. **กังขาวิตรณีนิสสัย.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๕.

ญาณธชะ, พระ. **นิรุตติทีปนี.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๓.

____________. **ปรมัตถทีปนี.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๐.

ตารานาถะ. **ศัพทัสโตมมหานิธิ.** พาราณสี : โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๑๑.

____________, **วาจัสปัตยะ.** พาราณสี : โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๐๔.

ตริโลจนทาสะ, “กาตันตรวฤตติปัญชิกา” ใน **กาตันตรวยากรณะ.** พาราณสี : โรงพิมพ์พาราณสี, ๒๕๔๐.

ตองตวินสยาดอและอื่นๆ, **นิยมสาระ.** ม.ป.ท., ม.ป.ท.

เตชวันตาภิวงศ์, พระ. **วากยัตถทีปนี.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์ปัญญาพละปิฏกัต, ๒๕๐๕.

ธรรมกิตติ, พระ. **พาลาวตาร.** ลำปาง : วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

ธรรมสามิ, พระ. **กังขาโยชนา.** มอบี : วัดมอบีสาสนันธุระ, ๒๕๔๗.

นาเคศภัฏฏะ, **ปริภาเษนทุเสขระ.** พาราณสี : โรงพิมพ์วิชัย, ๒๔๔๒.

นาคเสนาภิวงศ์, พระ. **ธรรมาจริยะดินนี [วิธีเรียนธรรมาจริยะ].** มองลำไย : วัดต่องเลโลง, ๒๕๒๖.

นารทาภิวงศ์, พระ. **กังขาโปะชะนี [คู่มือสอนกังขาฯ].** มันดเลย์ : วัดทักขิณาราม, ๒๕๓๙.

ปัญญาสีหะ, พระ. **กังขาโยชนามหาฎีกา.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธัมมวตี, ๒๔๔๙.

ปัญญิสสระ, พระ. **ปาราชิกกัณฑ์ทุติยะเน สีมยินอุปเทสะมะยา [แนวทางระเบียบวันที่สองของปาราชิกกัณฑ์].** ย่างกุ้ง : วัดนิกายะ, ๒๕๕๓.

ปันตะนอสยาดอ, พระ. **ปาติโมกขวินิจฉัย.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ปยีจีมัณไฑปิฏกัต, ๒๔๘๘.

ปิยทัสสีและอื่นๆ, **ปทสาธนะ ปทสาธนฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตารนิสสัย ๗ คัมภีร์.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์ธนวตี, ๒๕๑๐.

พุทธัปปิยะ, พระ. **ปทรูปสิทธิ.** กรุงเทพฯ : วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ คณะ ๒๕, ๒๕๔๗.

____________. **ปทรูปสิทธิฏีกา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๙.

ภัฏโฏชิ ทิกษิต. **สิทธานตเกามุที.** เดลฮี : โรงพิมพ์เจาขัมภา, ๒๕๔๕.

มหานาคิตะ, พระ. "สัททสารัตถชาลินี" ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

____________. **โมคคัลลานปัญจิกา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๕.

____________. "อภิธานัปปทีปิกา" ใน **ปญฺจมูลคนฺถ.** กรุงเทพฯ : วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

ยสะ, พระ. "กัจจายนสาระ" ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

ราชาราธานตเทวะ. **ศัพทกัลปทรุมะ.** นิวเดลฮี : โรงพิมพ์นิวจีแอน, ๒๕๓๒.

ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คพับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖.

วชิรพุทธิ, พระ. **นยาสะ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธรรมวดี, ๒๔๗๖.

วามนะและชยาทิตยะ. **กาศิกา.** พาราณสี : โรงพิมพ์ตารา, ๒๕๑๙.

วาสุเทพ. "พาลมโนรมา" ใน **ไวยากรณสิทธานตเกามุที.** เดลฮี : โรงพิมพ์โมติลาน พนารสีทาส, ๒๕๐๔.

วิจิตตะ, พระ. **ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนา.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ปยีจีมัณไฑปิฏกัต, ๒๔๗๒.

วิจิตตาลังการ, พระ. **สัททัตถเภทจินตาทีปนี.** มันดเลย์ : วัดมยะตอง, ๒๕๔๒.

วิมละ, พระ. **ถามตอบกังขาฯ.** ยองโตง : วัดสุวัณณหังสาราม, ๒๕๑๖.

วิสุทธาจาระ, พระ. **ธาตวัตถสังคหปาฐ.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์ย่างกุ้งมันดเลย์ปิฏกัตสาอุตไส, ม.ป.ป.

____________. **วิสุทธาโยง กัจจายนสุตตัตถะ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์สุธรรมวดี. ๒๕๐๕.

____________. **วิสุทธาโยง อะโซงอะผยัต [ข้อวินิจฉัยวัดวิสุทธาราม].** มันดเลย์ : วัดมหาวิสุทธาราม. ๒๕๕๓.

____________. **ชยินจินวุดติตมูแจ [เสขิยวัตร ฉบับมหาวิสุทธาราม].** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ปยีจีมัณไฑปิฏกัต. ม.ป.ป.

เวสสวณะ, พระ. **สัมพันธจินตาคัณฐิใหม่.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์อูโภตา ด่อย่วน เนนตาตมีมะยา, ๒๔๙๙.

โวปเทวะ. **มุคธโพธวยากรณะ.** กัลกัตตา : โรงพิมพ์คิริศวิทยารัตนะ, ๒๔๔๙.

ศรรววรรมัน. **กาตันตรวยากรณะ.** นิวเดลฮี : โรงพิมพ์ซีลัมเปอร์, ๒๕๓๑.

สังฆรักขิตะและอื่นๆ, พระ. **สุโพธาลังการฎีกา.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๗.

สังฆรักขิตะ. พระ. **โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฏกัต, ๒๔๙๘.

สัทธัมมโชติปาละ, พระ. **สุตตนิเทศ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฏกัต, ๒๔๗๘.

สัทธรรมคุรุ, พระ. "สัททวุตติ" ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

สัทธรรมนันที, พระ. **กังขาวิตรณีคัณฐิ**. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

สัทธรรมสิริ, พระ. "สัททัตถเภทจินตา" ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉา-สยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

ยะหันจินผะแวนะยานะแฉขุนีดตะแว [สิกขาบท ๒๒๗ ของพระภิกษุ]. ย่างกุ้ง : กรมการศาสนา, ๒๕๕๐.

สิรินทาภิวงศ์, ติปิฏกธระ. **ธรรมาจริยะลัมปยะจัน [คัมภีร์แสดงแนวสอนธรรมาจริยะ].** ย่างกุ้ง : วัดมหาวิสุทธาราม, ๒๕๔๗.

สีลานันทะ, พระ. **ปทรูปสิทธิฎีกานิสสัยใหม่.** ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๔๓.

เสนาปติ, พระ. "การิกา" ใน **สัททาแง ๑๕ ส่องปาฐะ**. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์อิจฉาสยปิฏกัต, ๒๕๐๗.

อภยะ, พระ. **สารัตถสังคหะ [สัททัตถเภทจินตาฎีกา].** มันดเลย์ : วัดมยะตอง, ๒๕๔๒.

อริยวังสะ, พระ. **มณิสารมัญชูสา.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๔๒.

_____________. **มณิทีปะ.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์วิญญาณ, ๒๕๔๖.

อริยวงศ์, พระ. **วากยคุฬหัตถทีปกะ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์คันธมา, ๒๔๙๙.

อัคคธัมมะ, พระ. **กัจจายนสุตตัตถคัณฐิ.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ปัญญาพลปิฎกัต. ๒๕๑๗.

___________. **โมคคัลลานนิสสัย.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๔.

___________. **โมคคัลลานปัญจิกานิสสัย.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์ชัมพุมิตเซวปิฎกัต. ๒๔๗๖.

___________. **โมคคัลลานปัญจิกาฎีกานิสสัย.** มันดเลย์ : โรงพิมพ์มยะซ่อ. ๒๕๑๗.

___________. **อภิธานนิสสัยใหม่.** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวตีปิฎกัต. ๒๕๑๒.

อัคควังสะ, พระ. **สัททนีตีปกรณ์**, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

อาทิจจวังสะ, พระ. **ชเวเยส่องนิยาม [คัมภีรัตถนิยาม].** ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์รตนาวาที, ๒๕๑๓.

อาฬาระ, พระ. **วากยัตถเมทินี.** ย่างกุ้ง : วัดเมทินี, ๒๔๙๘.

___________. **ปาติโมกขเมทินี.** ย่างกุ้ง : วัดเมทินี, ๒๕๒๑.

Malalasekara, G.M. **Dictionary of Pali Proper names,** London : The Pali Text Society, 1974.

รายนามผู้ร่วมบริจาค

จัดพิมพ์คัมภีร์แปลและอธิบายกังขาวิตรณี เล่ม ๑

รายนามผู้บริจาค ๒๐๐,๐๐๐ บาท

ศ. (พิเศษ) คุณหญิงนงเยาว์ ชัยเสรี
คุณปานทิพย์ ควรทรงธรรม

รายนามผู้บริจาค ๕๐,๐๐๐ บาท

คุณปลิว - คุณสายเกษม ตรีวิศวเวทย์

รายนามผู้บริจาค ๔๙,๐๐๐ บาท

คุณวิทวัส ศิริสรรพ์

รายนามผู้บริจาค ๒๐,๐๐๐ บาท

คุณสุกาญจนา ลิมปิสวัสดิ์

รายนามผู้บริจาค ๑๐,๐๐๐ บาท

ห้างหุ้นส่วนจำกัด เอส ดับบลิว เอส สมิทธิ์
คุณสิรอักษร กฤษดาธานนท์
คุณศิริวรรณ โตปรีชา และบุตรธิดา
คุณสุรีพร โตปรีชา

รายนามผู้บริจาค ๕,๐๐๐ บาท

คุณธนกร นันที
คุณศิริพร ศรีทอง

รายนามผู้บริจาค ๔,๐๐๐ บาท

คุณวรรณพัชร คงปรีชา และญาติธรรม

รายนามผู้บริจาค ๓,๐๐๐ บาท

คุณเพ็ญศิริ ศรีรงค์ทอง
คุณวรรณพัชร คงปรีชา

รายนามผู้บริจาค ๒,๐๐๐ บาท

คุณประเสริฐ - คุณเซาะลั้ง อึ้งอร่าม
คุณพิทูริณี ยุกตะนันทน์
คุณพันทิพา เล็กปรีชากุล
คุณวันเพ็ญ ทองศรี
คุณสมถวิล คำพร้อม
คุณอารีรัตน์ เลาชยานนท์

รายนามผู้บริจาค ๑,๕๐๐ บาท

คุณกฤติยา ผลาชีวะ

รายนามผู้บริจาค ๑,๒๐๐ บาท

ศูนย์การศึกษาพระไตรปิฎกล้านนา จ.เชียงใหม่
คุณสุนันท์ พินิจบรรเจิดกุล และครอบครัว
คุณณภัทร เลิศด้วยลาภ และครอบครัว-ดนัย ปรีชาเพิ่มประสิทธิ์ และครอบครัว

รายนามผู้บริจาค ๑,๐๐๐ บาท

พระมหาพิชิต รตินฺธโร
พระมหาสุรศักดิ์ ธนปาโล
แม่ชีมัณฑนี หงลดารมณ์ - คุณประสพสุข สุญญูตา
คุณดนัย วงศ์อมรอัครพันธ์
คุณธำรงศักดิ์ ประสิทธิเมตต์
คุณนิภา วัฒนเวคิน
คุณปภัสสะ จงเลิศวณิชกุล
คุณประภานิช ร่วมเริงชัย
คุณไพโรจน์ - คุณเรวดี กานตานันทะ
คุณภณชนก ศรีเสาวกุล และครอบครัว
คุณภูริสา สงค์สมบัติ
คุณภูรี - คุณภัทรวดี ทรงธนเกียรติ
คุณมธุวศา สมคิด
คุณมลิวัลย์ สิทธรักษ์
คุณรัชนีวรรณ สงค์สมบัติ
คุณละเอียด พรหมสาขา ณ สกลนคร
คุณวราภรณ์ มากพูน
คุณวารินทร์ มาศกุล
คุณศนิชา ดุษฎีวิโรจน์
คุณอรรจนีย์ บุณยทุมานนท์
คุณอรุณศรี สกุลชัยสิริวิช และครอบครัว
คุณอัปสร สนิทวงศ์ ณ อยุธยา
คุณอุบล จำรูญรัตน์

รายนามผู้บริจาค ๘๐๐ บาท

คุณนภัทร์ พิริยเลิศศักดิ์

รายนามผู้บริจาค ๕๐๐ บาท

ด.ญ.จิดาภา - ด.ช.ปฏิพน แสงวงศ์ทอง
คุณธิดารัตน์ สุรโสภณ

คุณพุฒิพิชฌา เรืองชัยนันท์ และครอบครัว
คุณภาวิดา ทรงโภชน์
คุณลัดดา พรเสมอภาค และครอบครัว
คุณศศิธร สุขอยู่
คุณสมชาย - คุณสมศรี เลาหรัตนาหิรัญ
คุณสมพร แซ่ด่าน
คุณสมศักดิ์ - คุณสุนีย์ ฉากเขียน
คุณอภัชฌา พึ่งจิตต์ประไพ
คุณสมทัศน์ - คุณมยุรี เลาหรัตนาหิรัญ และครอบครัว
คุณแม่เปรมศิริ - คุณพ่อชอบ - คุณอนุสรณ์ - คุณไพบูลย์ กันตะ
คุณมะลิวัลย์ - คุณเสกสรรค์ - คุณแม่สมจิตร - คุณพ่อเกษม พันพิบูลย์, คุณสมัย โพธิ์แสง

รายนามผู้บริจาค ๔๘๔ บาท

อมตานันทภิกษุ

รายนามผู้บริจาค ๔๐๐ บาท

ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม

รายนามผู้บริจาค ๓๐๐ บาท

คุณกฤตยา นราพินิจ
คุณภรณี พรเกษมศาสตร์
รศ.นพ.ทองคำ - คุณพเยาว์ สุนทรเทพวรกุล
คุณนงลักษณ์ โตบันลือภพ
ร.ต.ท.ณรงค์ - คุณมานาวี - ด.ช.ศิวกร ช้างแก้ว
คุณสาคร พวงภู่

รายนามผู้บริจาค ๒๐๐ บาท

คุณกนกวรรณ เมืองงามสมบูรณ์
คุณเขมรี รัตนะ - ดร.ณิรดา มนตรีวัธนา
คุณชัชมน วาวเงินงาม
คุณนกันญรัฐ เศรษฐีสินโสภณ
คุณนพรรษมล แก้วกุญชร
คุณนรีภัสร์ จีรภัทร์ภรณ์กุล
คุณน้อย แก้วงาม
คุณภัทรภร นุ้ยสวี และครอบครัว
คุณรัตนสุดา ไทยสยาม
คุณวัลภา พัฒนาภรณ์
คุณวิภาวรรณ รุ่งเชวง
คุณวิรินทร์ธร เลิศสุนทรพจน์
คุณศรีสุวรรณ จุฑาบัณฑิตกุล
คุณศิราณี วีระวงศ์วัฒนา
คุณสมใจ ตั้งวนิจถาวร
คุณสุกัลยาณ์ มหัทธนาวงศ์
คุณสุพัตรา พึ่งโพธิ์
คุณสุรีย์ ขำคัณฑ์
คุณอธิชา ภัทรสุปรีดิ์
คุณอัญชนินทร์ สุรัตพิพิธ

คุณเอกวิษย์ เสงี่ยมไพศาล
คุณเอี่ยมศรี ธังปาน

รายนามผู้บริจาค ๑๐๐ บาท

คุณกนิษฐา ทะมา
คุณโกสุม สาลี
จท.ธรา ธีระปัญญาชัย
คุณจีราพร จักรเครือ
คุณจุไรรัตน์ ช้อนเพชร
คุณณัชมัณฑิตา ทรัพย์ธีรภัทร
คุณณัฏฐินี พาหมะ
คุณธงขวัญฐิภา เกียรติโกศลกิจ
คุณนฤเทพ เสงี่ยมไพสาล
คุณนวพล - คุณพัชรพร นิลน้อยศรี
คุณนวลศรี วิจารณ์ - คุณนุสรา เสิศคัมภีร์ศีล
คุณบรรณธนา บุญยวง
คุณบุษบง เสมอ่วม
คุณพรกนก - น.ส.ศรวณีย์ ศรีสุวรรณ
คุณพรรณทิพย์ ตระการสัตยกุล
คุณพรรณี เฉลิมชัย
คุณพฤฒิพงศ์ ศิริพิทยางกูร
คุณพัตรพิมล ทรัพย์ธีรภัทร และครอบครัว
คุณพิกุล น้อยบุตร
คุณภูมิวรินทร์ ศิริพิทยางกูร
คุณมณทิพย์ อาธรธุระสุข
คุณแม่เพลิน - คุณปุ๊ ณ นคร
คุณรวิอร พชรชานันท์
คุณริณญ์ศิริ ศิริพิทยางกูร
คุณวนิดา ศรีสุหธ์
คุณวีณา ตุงคสวัสดิ์
คุณศิริธร ศรีเสาวกุลและครอบครัว
คุณสุพัตรา จารุพัฒน์
คุณสุรางค์ ฉัตรนันทเวช
คุณสุรินทร์ เกิดแสง
คุณหั่ง เลาหรัตนาหิรัญ
คุณอนุ เหลือประเสริฐ
คุณอรสา ตั้งคารวคุณ
คุณอรัญญา คุปตวิน

รายนามผู้บริจาค ๔๐ บาท

คุณบุญชุ่ม ทาตั้ง

ขอขอบพระคุณและอนุโมทนาในกุศลจิตของทุกๆ ท่าน

หากชื่อ-นามสกุล และจำนวนเงินบริจาคของท่านขาดตกบกพร่องประการใด

คณะผู้จัดทำกราบขออภัยมา ณ ที่นี้ด้วย

อานิสงส์ในการสร้างพระคัมภีร์

แม้พระเจ้าอชาตศัตรูจะทรงกระทำปิตุฆาตซึ่งจัดว่าเป็นอนันตริยกรรมประการหนึ่งที่ส่งผลให้ตกนรกอเวจีหลายกัปนับไม่ถ้วน แต่พระองค์ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ปฐมสังคายนา ณ ถ้ำสัตตบรรณคูหา กรุงราชคฤห์ ผลานิสงส์จากการอุปถัมภ์ครั้งนี้ส่งผลให้พระองค์พ้นจากนรกอเวจี เพียงตกนรกโลหกุมภีซึ่งเป็นนรกขุมเล็กเป็นเวลา ๖ หมื่นปี แล้วจะตรัสรู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า

เห็นได้ว่าการสร้างคัมภีร์มีอานิสงส์มาก ผู้ที่ทำบาปมากจะได้รับผลบาปลดน้อยลง ผู้ที่ทำบุญไว้น้อยจะได้ขึ้นสวรรค์ชั้นสูง ผู้ที่ทำบุญมากอยู่แล้วจะประสบแต่ความสุขความเจริญในที่ขณะท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ ดังสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พฺรหฺมรํสี) กล่าวว่า

“การต่ออายุพระธรรมคัมภีร์อานิสงส์มากมายเชียวนา คนตกนรกลึกจะได้มาขุมตื้น คนตกนรกขุมตื้นจะได้ขึ้นมาบนสวรรค์ คนขึ้นสวรรค์ชั้นแรกก็จะขึ้นสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไป ชีวิตในสังสารวัฏจะไม่มีตกต่ำจนกว่าจะเข้าถึงแดนศิวโมกข์ จริงๆ นะจำไว้”

ท่านผู้มีจิตศรัทธาที่ประสงค์จะร่วมทำบุญบริจาคเพื่ออุปถัมภ์โครงการฯ สามารถทำได้โดยโอนเข้าบัญชี ดังนี้

๑. วัดท่ามะโอ (กองทุนแปลคัมภีร์พุทธศาสน์)
ธนาคารทหารไทย สาขาลำปาง บัญชีออมทรัพย์
เลขที่บัญชี 328 - 2 - 61701 - 2

๒. พระมหาสมลักษณ์ คนฺธสาโร (เพื่อกองทุนแปลคัมภีร์พุทธศาสน์)
ธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด (มหาชน) สาขาลาดหญ้า บัญชีออมทรัพย์
เลขที่บัญชี 012 - 2 - 62179 - 0

๓. พระมหาสมลักษณ์ คนฺธสาโร (พิมพ์หนังสือ)
ธนาคารทหารไทย สาขาลาดหญ้า บัญชีออมทรัพย์
เลขที่บัญชี 033 - 2 - 34443 - 1

แล้วส่งสลิปการโอนเงิน พร้อมรายชื่อและที่อยู่ หรือเบอร์โทรศัพท์ของท่านมาที่

พระคันธสาราภิวงศ์ ๓๗ วัดท่ามะโอ ต.เวียงเหนือ อ.เมือง จ.ลำปาง ๕๒๐๐๐
โทร. ๐๕๔-๒๒๘๘๑๙ หรือที่ อีเมล์ tamaoh24@gmail.com

สำหรับท่านเจ้าภาพที่ร่วมบริจาคเกิน ๕๐,๐๐๐ บาทขึ้นไป ขอให้ส่งรูปถ่ายของท่านหรือครอบครัวให้แก่ทางวัดท่ามะโอด้วย ทั้งนี้ เพื่อจะได้นำรูปถ่ายดังกล่าวมาเป็นอนุสรณ์แห่งธนาคารบุญในฐานะเจ้าภาพสร้างพระคัมภีร์เมื่อจัดพิมพ์เป็นเล่มเรียบร้อยแล้ว ฯ
